МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ УКРАЇНИ

ДЕРЖАВНЕ ПІДПРИЄМСТВО
КНИЖКОВА ПАЛАТА УКРАЇНИ ІМ. ІВАНА ФЕДОРОВА

НАЦІОНАЛЬНА КОМІСІЯ УКРАЇНИ У СПРАВАХ ЮНЕСКО

КОРПОРАЦІЯ «ІНДУСТРІАЛЬНА СПІЛКА ДОНБАСУ»

ЗАТ «ПЕТРОІМПЕКС»

Автори ідеї та організатори видання
ЕНЦИКЛОПЕДІЇ ТРИПІЛЬСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ
С. М. Платонов, С. О. Тарута

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ
ТРИПІЛЬСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

В двох томах

Редакційна колегія

Л. М. Новохатько (голова)
М. І. Сенченко
Т. І. Іжевська
С. О. Тарута
С. М. Платонов
М. С. Платонов
М. Ю. Відейко
С. М. Ляшко
Н. Б. Бурдо

АВТОРИ ДРУГОГО ТОМУ

БАЛАБІНА В. І., БЕЙЛЕКЧІ В. С., БЄЛАНОВСЬКА Т. Д., БОБРОВСЬКИЙ Т., БУЗЯН Г. М., БУРДО Н. Б.,
ВИНОКУР Й. І., ВУЯНКО М., ВІДЕЙКО М. Ю.,
ГОНЧАРЕНКО М. І., ГАСКЕВИЧ Д. Л., ГУСЄВ С. О., ГОРОДИСЬКИЙ М. І.,
ДАНИЛКО Н. М., ДЕРГАЧОВ В. О., ДУДКІН В. П.,
ЖУРАВЛЬОВ О. П.,
ЗАЄЦЬ І. І., ЗАРУБІЙ Е.,
КОВАЛЬОВА І. П., КОСАКІВСЬКИЙ С. А., КОТОВА Н. С., КОЧКІН І. Т.,
ЛИСЕНКО С. Д., ЛЯШКО С. М.,
МАЛЄЄВ Ю. М., МАНЗУРА І., МАНТУ К. М., МАРІНА З. П., МИЦИК В. Ф.,
НЕЧВОГЛОД М. М.,
ОВЧИННИКОВ Е. В.,
ПАТОКОВА Е. Ф., ПАШКЕВИЧ Г. О., ПЕТРЕНКО В. Г., ПЕТРУНЬ В. Ф., ПЩИШИН М., ПЧКУР Є. В.,
ПЛАТОНОВ С. М., ПОЛІЩУК Л. Ю., ПОНОМАРЕНКО М., ПОПОВА Т. Б., ПРИЩЕПА Б. А.,
РАДІЄВСЬКА Т., РИНДЮК Н., РИНДІНА Н. В., РЖЕВСЬКА Ю. О.,
САМАРСЬКИЙ Б. В., СЕГЕДА С., СИТНИК О. С., СКАКУН Н. М., СОХАЦЬКИЙ М. П.,
ТКАЧУК Т. М., ТКАЧУК Я., ТРЕЛЯ Е.,
ХОРОШИЛОВ Г. А.,
ЦВЕК О. В.,
ЧАБАНЮК В. В, ЧЕРНЯКОВ І. Т.,
ШИЯНОВА Г. В.,
ЯКУБЕНКО О. О.

УСТАНОВИ І ОРГАНІЗАЦІЇ

АРХЕОЛОГІЧНИЙ ВІДДІЛ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ-ЗАПОВІДНИКА
АРХЕОЛОГІЧНИЙ МУЗЕЙ ІНСТИТУТУ УКРАЇНОЗНАВСТВА ім. І. КРИП'ЯКЕВИЧА НАНУ
БОРЩІВСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ
ВИЩА АНТРОПОЛОГІЧНА ШКОЛА
ДЕРЖАВНИЙ ЕРМІТАЖ, С-ПЕТЕРБУРГ
ІВАНО-ФРАНКІВСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ
Тов. «ІРИНІВСЬКА».
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ РОСІЙСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК
ІНСТИТУТ ПАМ'ЯТКООХОРОННИХ ДОСЛІДЖЕНЬ МІНІСТЕРСТВА КУЛЬТУРИ ТА МИСТЕЦТВ УКРАЇНИ
КАФЕДРА АРХЕОЛОГІЇ ТА МУЗЕЄЗНАВСТВА НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМ.Т.ШЕВЧЕНКА
КИЇВСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ МУЗЕЙ
КОЛОМИЙСЬКИЙ МУЗЕЙ НАРОДНОГО МИСТЕЦТВА ГУЦУЛЬЩИНИ ТА ПОКУТТЯ ІМ. ЙОСАФАТА КОБРИНСЬКОГО
ЛЬВІВСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ МУЗЕЙ
МУЗЕЙ АНТРОПОЛОГІЇ ТА ЕТНОГРАФІЇ ім. ПЕТРА ВЕЛИКОГО
МУЗЕЙ АРХЕОЛОГІЇ ПРИКАРПАТТЯ
МУЗЕЙ ІСТОРІЇ МІСТА КИЄВА
МУЗЕЙ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В ПЕРЕЯСЛАВІ-ХМЕЛЬНИЦЬКОМУ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ЗАПОВІДНИК «ДАВНІЙ ГАЛИЧ»
НАЦІОНАЛЬНИЙ ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНИЙ ЗАПОВІДНИК «ПЕРЕЯСЛАВ»
НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ МУЗЕЙ НАН УКРАЇНИ
ПРИКАРПАТСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
РІВНЕНСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ МУЗЕЙ
ФАСТІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ
ХЕРСОНСЬКИЙ МУЗЕЙ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ ОБЛАСНИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ

ПЕРЕДМОВА

Енциклопедія Трипільської культури — одна із спроб створення у вітчизняній археології енциклопедичного наукового видання, присвяченого одній культурі. Вперше широкому науковому загалу і громадськості пропонується понад 800 енциклопедичних статей, в яких викладено історію відкриття і дослідження трипільської культури — однієї із хліборобських культур, що визначали розвиток світової цивілізації у IУ-II тис. до н.е.

Енциклопедія з'являється у галузі науки, забезпеченій достатньою джерелознавчою і науковою базою, яка складається із детального наукового опрацювання різних аспектів історії трипільської культури. Водночас автори-упорядники виходили з необхідності узагальнення інформації щодо феномену Трипільської культури, яка раніше дуже скупо була представлена у вітчизняних енциклопедичних і довідкових виданнях. Наприклад, у чотирьохтомній «Радянській енциклопедії історії України» (К.: УРЕ, 1969-1972), яка містить 320 статей археологічної тематики, лише 19 присвячено пам'яткам Трипільської культури та її дослідникам. «Словник-довідник з археології» (К.: Наукова думка, 1996) містить близько 50 таких статей.

У цьому контексті надзвичайно актуальним виглядало створення енциклопедичного видання, яке б розкривало історію дослідження трипільської культури, процес формування у цій галузі археології ідей, понять, термінів, дослідницьких шкіл та наукових напрямів, біографії дослідників. Системний підхід до аналізу і інтерпретації фактів дав змогу уточнити вже відомі матеріали, ввести у науковий обіг нові, тому видання, на наш погляд, є певною новою системою наукових знань щодо трипільської культури.

Соціокультурний феномен Трипілля, який досліджувався на території України науковцями майже десяти країн світу, розглядається у контексті цивілізаційної теорії. У статтях Енциклопедії розкрито особливості цієї соціокультурної системи, яка розвивалася у взаємодії з оточуючим її зовнішнім соціумом. Матеріали видання засвідчують суттєвий внесок культурної спадщини Трипілля в історичний розвиток України, яке багато тисяч років тому було складовою частиною спільності культур доби становлення європейської цивілізації.

Історія світової археології надзвичайно багата біографіями талановитих особистостей, котрих, попри їхню прихильність до різних світоглядних, і наукових концепцій, політичних уподобань, завжди об'єднувало беззастережне служіння Кліо — музі історії. Тому 176 біографічних статей Енциклопедії дозволять не тільки більш предметно оцінити внесок кожного науковця у дослідження цієї культури, але й зрозуміти, у якому історичному і культурному дискурсі відбувалося формування трипіллєзнавства.

У підготовці видання взяли участь майже 60 фахівців із наукових, навчальних, музейних та інших установ України, Росії, Молдови, Польщі, Румунії, США. Широко використовувались матеріали Інституту археології НАНУ, Інституту рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського, Інституту археології РАН, музейних та інших наукових установ. Такий підхід дав змогу уточнити, конкретизувати або ж переосмислити низку відомих фактів, ввести у науковий обіг нову інформацію.

Завдяки керівникам Міністерства культури і мистецтв, його музейних установ, передусім — Національного музею історії України, а також вищих учбових закладів, при яких існують музеї, у науковий обіг вводяться як відомі, так і мало знані трипільські колекції. Редакційна колегія висловлює глибоку подяку усім колегам, добра воля яких і відданість ідеалам Кліо сприяли тому, щоб сторінки Енциклопедії прикрасилися унікальними матеріалами.

Зазначені підходи визначили зміст та структуру Енциклопедії. Вона є своєрідною інформаційною системою, в якій в алфавітному порядку розміщено статті щодо дослідників трипільської культури (176), її пам'яток (204), окремих культурних типів (41) та знахідок (27), а також пов'язаних з нею культурно-історичних спільностей (33). До уваги читачів — статті про поняття і терміни (229), наукові організації і експедиції (30), музейні (46), конференції, виставки, колекції (32), збірки.

Структурно можна виокремити кілька великих тематичних інформаційних блоків. За важливістю перше місце серед них посідають статті, які характеризують пам'ятки трипільської культури — назви, географічні, топографічні та інші характеристики, відомості щодо культурно-хронологічної атрибуції, стану дослідження та причетних до цього установ і осіб, виявлених артефактів, місць їх зберігання, бібліографії.

Особливо виокремлено дискусійні питання культурної атрибуції пам'ятки, або знайдених артефактів. Відомості щодо пам'яток, досліджених у XIX—на початку XX століть, по можливості, адаптовано до сучасних наукових поглядів і термінології. З огляду на існування різних теорій та підходів до вивчення окремих аспектів трипільської культури, укладачі вирішили не супроводжувати авторські статті редакційними коментарями.

Археологічна наука з повним правом може пишатися видатними дослідниками трипільської культури — В. В. Хвойкою, Т. С. Пассек, С. М. Бібіковим... Вагомий внесок в її вивчення роблять сучасні дослідники. Вперше в одному виданні подано біобібліографічні відомості щодо усіх відомих на сьогодні осіб, причетних до дослідження і популяризації трипільської культури. Біографічні статті змістовно суттєво відрізняються, тому що низка з них, через об'єктивний брак необхідних відомостей, має вигляд короткої довідки. Але цінність останніх полягає в тому, що вони містять факти, які раніше не були опубліковані, а з частиною біографій читачі мають змогу ознайомитися вперше.

Однією із особливостей Енциклопедії є спроба утворення своєрідного систематизованого корпусу понять і термінів, які відносяться до трипільської культури, окреслено проблеми, що виникли у цій галузі за минулі з відкриття трипільської культури 110 років. Відповідні статті закладають передумови і можливості для подальшої роботи з уточнення та наукової уніфікації термінології. Це ж стосується і питань хронології (6 статей щодо методів датування).

Кожна стаття містить бібліографічні відомості, а також ілюстративні матеріали. Загалом кількість ілюстрацій (малюнків, світлин тощо), у тому числі — унікальних та ексклюзивних, перевищує 2000, що робить Енциклопедію одним із найбільш ілюстрованих сучасних наукових видань.

С. М. Ляшко

***

До другого тому Енциклопедії трипільської культури додаються: Именний покажчик; Покажчик пам'яток; Предметний покажчик; Умовні скорочення бібліографічних джерел; Автори статей; Перелік музеїв та установ, які взяли участь у підготовці другого тому.

Грем'яч
52° 22' 40" пн.ш.
33° 11' 30" сх.д.
оз. Світязь 24,2
Горинь 579 (659)
Стир 445 (494)
ЛУЦЬК
РІВНЕ
Случ 451
Західний Буг 392 (772)
ЛЬВІВ
ЖИТОМИР
Тетерів 385
Київське вдсх. 922
ЧЕРНІГІВ
Десна 591 (1130)
Сейм 250 (748)
СУМИ
КИЇВ
Канівське вдсх. 675
ТЕРНОПІЛЬ
Серет 242
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ
Стрий 232
Рось 346
ЧЕРКАСИ
Сула 363
Псел 563 (717)
ПОЛТАВА
Ворскла 365 (464)
ВІННИЦЯ
Ладижинське вдсх. 20,8
Дніпродзержинське вдсх. 567
ІВАНО-ФРАНКІВСЬК
печера Оптимістична
Збруч 244
УЖГОРОД
ЧОП
48° 26' 00" пн.ш.
22° 08' 20" сх.д.
г.Яйко-Ілемське 1680
г.Грофа 1748
г.Сивуля-Велика 1836
г.Берть 1666
г.Братківська 1788
г.Довбушанка 1754
г.Петрос 2020
г.Близниця 1880
г.Туркул 1933
Тиса 201 (966)
Дністровське 142 вдсх.
КІРОВОГРАД
ДНІПРОПЕТРОВСЬК
Дніпровське вдсх. 410
Карачунівське вдсх. 44,8
ЗАПОРІЖЖЯ
Інгул 354
Інгулець 549
МИКОЛАЇВ
ХЕРСОН
Дніпро 981 (2201)
Молочний лиман 168
оз.Айгульське 37,0
о.Джарилгач
оз.Красне 24,4
оз.Кирлеуцьке 20,8
оз.Донузлав 48,2
оз.Сасик (Сасик-Сиваш) 71
Салгир 232
КРИМСЬКИЙ П-ІВ
СІМФЕРОПОЛЬ
печера Солдатська
г.Тай-Коба 1254
г.Еклізі-Бурун 15
г.Куш-Кая 1339
г.Роман-Кош 1545
г.Демір-Капу 1540
г.Кемаль-Егерек 1529
г.Ай-Петрі 1234
м.Сарин
оз.Ялпуг 149
оз.Китай 60
оз.Сасик (Кунбук)
оз.Кугурлуй 93,5
оз.Катлабуг 67
о.Зміїний (Україна)

АБАЗА ЮЛІЯ ФЕДОРІВНА (діяльність — др. половина XIX ст.) — землевласниця, колекціонер старожитностей.

На *Археологічному з'їзді XI у Києві* (1899) демонструвалися речі із збірки Ю. Ф. Абази, в тому числі декілька посудин *трипільської культури* з поселення, розташованого біля с. Василькове Київської губ. (нині Звенигородський р-н Черкаської обл.). Ці речі були передані до Міського музею мистецтв та старожитностей в Києві (тепер *Національний музей історії України*). Трипільські посудини з колекції Ю. Ф. Абази були опубліковані *Пассек Т. С.* (1935). За її даними всього в колекції було десять мальованих посудин. Серед них кубки, мисочки, покришка, а також невеличкі горщики на ніжках, вкриті *монохромним розписом* темно-коричневою фарбою по помаранчовому тлу. Всі речі з слідами повторного випалу. В орнаментальних композиціях були використані зображення сітки, тому дослідниця віднесла поселення до найпізнішого етапу *Трипілля* — CII. Нині ці речі дослідники відносять до *томашівської групи* етапу CI трипільської культури.

Литература: Каталог к выставке XI Археологического съезда. — К., 1899; *Passek T. S.* La Ceramique Tripolienne // Bulletin de l'academie de la Culture Materiale. — 1935. — Fasc. 22. — P. l; *Пассек Т. С.* Периодизация трипольских поселений // МИА. — М.; Л., — 1949. — № 10. — С. 128.

М. Ю. Відейко

АБСОЛЮТНИЙ ВІК — в археології час події, період існування археологічної культури, пам'ятки відносно прийнятої системи літочислення, встановлений за допомогою методів інших наук. В археології України його встановлюють в роках відносно християнської системи літочислення, тобто «до» і «після» Різдва Христова, або до і після нової ери (н.е.).

Абсолютний вік пам'яток *трипільської культури* визначають за допомогою *радіовуглецевого методу* (метод С14), методу *археомагнітного датування*. Реальний вік пам'яток за даними С14 дають калібровані дати. також, побудованих на їхньому використанні, *каліброваних дат*. Крім того, абсолютна хронологія трипільської культури спирається на дані археологічного датування, побудованого на синхронізації *археологічних культур* з комплексами, які можуть бути датовані на підставі письмових джерел. Найпізніші пам'ятки Трипілля етапу CII (*усатівський тип*) співвідносять з комплексами Анатолії, які за історичними джерелами датують першою половиною III тис. до н.е. Таким чином, більш ранні етапи трипільської культури мають датуватися попереднім часом.

Література: *Бурдо Н. Б. Відейко М. Ю.* Основи хронології Трипілля — Кукутені // Археологія. — К, 1998. — № 2. — С. 3—14; *Parzinger H.* Studien zur chronologie und kulturgeschichte der jungstein, kupfer und fruhbronzezeit Zwischen Karpaten und Mitlerem Taurus. — RGF. — Mainz am Rhein, 1993. — B. 52. — T. 1—2.

М. Ю. Відейко

АВІЛОВА ЛЮДМИЛА ІВАНІВНА (14.06.1951, с. Абезь, Комі АРСР, Росія) — археолог, канд. істор. наук. (1984).

Закінчила кафедру археології історичного факультету Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова (1975), аспірантуру (1979). Кандидатська дисертація: «Погребальный обряд земледельческих культур энеолита Юго-Восточной Европы». З 1975 працює в *Інституті археології РАН*, старший науковий співробітник. Наукові інтереси: поховальна обрядність доби *енеоліту* та *бронзового віку*, металургійне виробництво та роль металів у давніх суспільствах, проблеми хронології культур доби палеометалу.

Кубок з трипільського поселення Василькове, який Абаза Ю. Ф. подарувала Міському музею мистецтв та старожитностей у Києві.

1

2

Аерофотозйомка.
1. План поселення Майданецьке за даними аерофотозйомки. Дешифрування Шишкіна К. В.
2. План поселення Косенівка за даними аерофотозйомки. Дешифрування Шишкіна К. В.

Створила декілька комп'ютерних баз даних, у тому числі по металевим виробам з міді і бронзи, радіовуглецевим датам з пам'яток Давнього Сходу. Працювала в археологічних експедиціях, зокрема на території України. Займалася поховальними пам'ятками доби енеоліту на території Європи, в тому числі *трипільської культури*, соціологічною інтерпретацією поховальних пам'яток пізнього періоду Трипілля, в тому числі *усатівського типу*. Автор понад 40 наукових праць.

Праці: К изучению позднетрипольского погребального обряда // СА. – 1979. – № 3. – С. 58–68; О социологической интерпретации погребальных памятников позднего Триполья // Хозяйство и культура доклассовых и раннеклассовых обществ: Тез. докл. III конф. молодых ученых ИА АН СССР. – М., 1986. – С. 5–7.

М. Ю. Відейко

АВТОХТОННА КУЛЬТУРА (гр. autochthones – корінні мешканці) – культура, в тому числі і *археологічна культура*, яка виникла і розвинулась на тій самій території, яку вона займає.

Тривалий час вважалося, що *трипільська культура* була автохтонною на всій території її поширення, виникла на основі неолітичних культур: *лінійно-стрічкової кераміки культури (Пассек Т. С., Кричевський Є. Ю.)*, *буго-дністровської культури (Даниленко В.М.)*, нащадків населення доби палеоліту (*Бібіков С. М.*). Нині встановлено, що виникнення трипільської культури (*Прекукутень*) пов'язане з Південно-Східною Трансільванією та Прикарпатською Молдовою, а формування перших її фаз – з регіоном від Карпат до Дністра (*Збенович В. Г., Бурдо Н. Б.*). Вона являється автохтонною культурою Карпато-Подністров'я.

Література: *Малєєв Ю. М.* Словник археологічних термінів. – К.,:Стиль, 1999. – С. 53.

Н. Б. Бурдо

АЕРОФОТОЗЙОМКА – фотозйомка земної поверхні з повітря. Використовується для дослідження пам'яток археології, зокрема *трипільської культури*.

Перші спроби використати аерофотозйомку для вивчення поселень трипільської культури були ініційовані в 20-ті рр. XX ст. *Трипільською комісією ВУАК*. В 70–80-ті рр. *Шишкін К. В.* дешифрував на аерофотознімках сотні пам'яток і опублікував плани 24 поселень.

Перевагою даного методу є можливість охопити з висоти значні за площею археологічні пам'ятки, зорієнтуватися у їх розташуванні, розмірах, особливостях планування, тощо. Наступна можливість – бачити на знімках об'єкти, які лежать у землі на глибинах до 1 метра. Останні дешифруються на фотографіях завдяки різним відтінкам грунту та рослинності. При оранці на полях грунт переміщується знизу вверх, і на поверхню потрапляють грудки обпаленої глиняної *обмазки*, рештки трипільських жител. Ознаки давніх поселень помітні також внаслідок реакції грунтів та рослинності на будівельні рештки та *культурний шар* поселення. Над залишками трипільських будівель накопичувався грунт з меншим вмістом гумусу порівняно з оточуючою площею. Так виникла тональна різниця між загальним, сірим фоном місцевості та рядами жител, які дають білий тон на чорно-білому знімку. Хімічні зміни та рівень вологості відбиваються на стані рослинності на місці археологічної пам'ятки. Посилені оптикою об'єктиву фотокамери, вони дозволяють виділити як загальні риси так і окремі деталі (до окремих споруд включно).

Література: *Шишкін К. В.* З практики дешифрування аерофотознімків у археологічних цілях // Археологія. – 1973. – Вип. 10. – С. 32–41; *Шишкін К. В.* Планування трипільських поселень за даними // Археологія. – 1985. – Вип. 52. – С. 72–77.

М. Ю. Відейко

АЗОВО-ДНІПРОВСЬКА КУЛЬТУРА – археологічна культура доби *неоліту та енеоліту* (6050–4750 рр. до н.е.). Виділена у 50-ті рр. XX ст. *Даниленком В. М.* Названа за територією поширення в степовому Подніпров'ї, західному Приазов'ї, частково – в Криму. Належить до Маріупольської культурно-історичної області. Культура склалася внаслідок переселення у західне Приазов'я зі сходу групи носіїв Нижньодонської культурі та їх мешкання в оточенні населення сурської культури. Дослідники виділяють два періоди азово-дніпровської культури: неолітичний

та енеолітичний. До неолітичного періоду (6050–5300 рр. до н.е.) відносяться стоянки Чапаївка, Собачки, Вовчок (нижні шари) та інші; могильники Вовнизький 2, Василівський 5, Микільський (ранні шари, розкопки О. В. Бодянського). До енеолітичного періоду (5300–4750 р. до н.е.) відносяться стоянки Собачки, Вовчок (верхні шари), Середній Стіг (нижній шар) та інші; могильники Микільський, Ясинуватський I (прямокутна яма) тощо.

Житла наземні, легкої конструкції, округлої та овальної форми; вогнища відкриті; підлога іноді робилася з утрамбованої черепашки. Кераміка виготовлена з глини з домішками піску та рослинними рештками, іноді – товченою мушлею. По формі – це, переважно, плоскодонні банки з косо зрізаними до середини вінцями або комірцями, рідше – слабопрофільовані горщики з вінцями у вигляді комірця. Для першого періоду існування культури типовим на посуді є орнамент з відбитків гребінцевих штампів, що утворюють горизонтальні ряди, ялинки, зигзаги, стрічки, обмежені прокресленими лініями або з гребінцевих відтисків. У другому періоді під впливом традицій носіїв дніпродонецької культури посуд прикрашався сітками, геометричними композиціями, ялинками, виконаними за допомогою підтрикутних наколів та прокреслених ліній.

Знаряддя праці виготовлені переважно з *кременя*. Це призматичні *нуклеуси*, ножі на середніх та великих пластинах, кутові різці на пластинах, *скребки* кінцеві на *пластинах*. На протязі першого періоду вістря до *стріл* вироблені з високих та середньовисоких трапецій, часто зі струганою спинкою. У другому періоді вістря до стріл або *дротиків* мали підтрикутну форму та були двобічно оброблені. Відомі кам'яні шліфовані сокири, тесла, *булави*, різноманітні прикраси (підвіски з зубів оленя, пластині з ікла кабана, намисто з каменю, кістки та перламутру); у другому періоді додаються підвіски з міді та золота.

Поховальний обряд: ґрунтові могильники, витягнуті на спині трупопокладення з широтною орієнтацією, поодинокі трупоспалення. На поверхні могильників зустрічаються скупчення каменю, закладки, вогнища. Для першого періоду типові поховання в індивідуальних ямах, що утворюють ряди. У другому періоді поховання зроблені у великих ямах, розрахованих на допоховання.

Населення займалось тваринництвом (велика та дрібна рогата худоба, кінь, свиня), землеробством (плівчаста пшениця – однозернянка та двозернянка, ячмінь голозерний), мисливством (олень, зубр, кабан, осел європейський, сайга, хутрові звірі), рибальством.

Сусідні культури на протязі першого періоду: буго-дністровська культура, сурська, нижньодонська, києво-черкаська; на протязі другого періоду: *середньостогівська* культура та *трипільська культура* (етапи А, початок ВІ). Контакти трипільців з носіями азово-дніпровської культури обумовили знайомство останніх з першим металом.

Література.: Даниленко В. Н. Энеолит Украины. – К., 1969; Котова Н. С. Мариупольская культурно-историческая область (Днепро-Донское междуречье) // Археологічні пам'ятки та історія стародавнього населення України. – Луцьк, 1994. – Вип. 1; Котов Н. С. Неолитизация Украины. – Луганск, 2002.

Н. С. Котова

АККЕМБЕЦЬКИЙ КУРГАН – поховальна пям'ятка з похованнями *трипільської культури (*усатівського типу, етап СІІ) та *бронзового віку*. Курган знаходився на території виноградника за 3 км на захід від

АККЕМБЕЦЬКИЙ КУРГАН

1

Азово-дніпровська культура.
1. Посудина азово-дніпрповської культури. Микільський могильник. Розкопки Телегіна Д. Я. Наукові фонди та археологічний музей Інституту археології НАНУ.
2. Імпорт – посудина трипільської культури (етап ВІ).

2

АККЕМБЕЦЬКИЙ КУРГАН

с. Затоки Білгород-Дністровського р-ну Одеської обл. на плато північного берегу Буджацького (Шаболацького) лиману. Був відомий з XIX ст. під назвою Аккембецький курган та «Попова Могила». Досліджений *Черняковим І. Т.* (1997). Насип кургану зруйнований земляними роботами. Його збережена висота – 7 м, діаметр – 60 м. У будівництві кургану виявлено 7 стратиграфічних шарів, представлених 27 похованнями різних культур: усатівської (6), кемі-обінської, буджацької, багатопружкової кераміки.

Особливу увагу привертають 6 поховань усатівського типу, одне з яких було основним. Навколо його був викладений на стародавній денній поверхні *кромлех* діаметром 28–32 м з великих пласких брил вапняку. У західній частині кромлеху зроблений «прохід» (ворота) завширшки 2 м з вертикально поставленими плитами по краях. Під брилами кромлеху знайдені численні черепашки мідій, кістки вівці, 2 кінських черепа, уламки глиняного посуду з домішками мушлі. З південно-західного боку ями центрального чоловічого поховання знаходився скелет собаки. З іншими похованнями усатівського типу пов'язані дві досипки насипу, що складають II та III культурно-хронологічні шари. Всі поховальні ями прямокутної форми з закругленими кутами, небіжчики поховані у скорченому стані на лівому боці, головою орієнтовані на північний схід. У одного з небіжчиків червоною *вохрою* розписаний череп. Поховальний інвентар складався з 2–5 посудин, прикрас з кісток та металу. Кераміка належить до двох груп: *столовий посуд*, прикрашений *розписним орнаментом* та посудини, виготовлені з глини з домішкою товченої черепашки, прикрашені *шнуровим орнаментом*.

За ізотопними датами найдавніше поховання усатівського типу датується: Кі-6800:4170±60 ВР/2759±101 ВС, а період здійснення всіх поховань може укладатись в проміжок між 2610–2310 рр. до н.е. Аккембецький курган був частиною великого могильника усатівського типу, бо він розташований серед великої кількості маленьких зруйнованих

Аккембецький курган.
1. Кромлех. Розкопки Чернякова І. Т.
2. Поховання № 15 з собакою. Розкопки Чернякова І. Т.
3. Поховання № 9. Розкопки Чернякова І. Т.

оранкою курганів, а також чотирьох великих курганів, знищених в 50-ті рр. минулого століття під час будівництва. Від останніх на поверхні залишились великі брили вапняку зі зруйнованих кромлехів. В 1 км на захід від Аккембецького кургану виявлені залишки поселення усатівського типу. В цій пам'ятці можна вбачати пізньотрипільський центр на Правобережжі Дністра, подібний до комплексів в *Маяках* і *Усатовому*.

Література: *Szmyt M., Chernyakov I. T.* Radiocarbon Chronology of "Akkiembetskiy kurgan". A Preliminary Report. – Baltic-Pontic Studies. – 1999. – Vol. 7. – P. 196–202.

І. Т. Черняков

АМУЛЕТ – предмет, якому приписується магічна сила, здатна оберігати його володаря. В культури *Трипілля-Кукутень* – умовна назва різноманітних ритуальних дрібних *артефактів* не зовсім зрозумілого призначення. Ця група сакральних речей має певне символічне навантаження, до розуміння сенсу якого можна наблизитися лише розглядаючи їх в комплексі інших знахідок. Звичайно амулетами називають пласкі, односторонні вироби, що мають кілька отворів, які могли використовуватися для їх нашивання або підвішування.

Антропоморфні амулети-підвіски умовно відтворюють фігуру людини. Виготовлені з кістки (частіше), мушлі; керамічні або мідні. Матеріал, з якого виготовлено амулети, не випадковий, він також наділений сакральним змістом. Кістяні амулети з пильчастими краями знаходять певні аналогії в культурах *Коджадермен-Караново-Гумельниця* та *Болград-Алдень*. Унікальною є мідна трьохлопатна пластина з *Карбунського скарбу*, яка поєднує три підвіски, які розходяться від одного центру.

Мідні або керамічні антропоморфні бляхи та пластини скрипкоподібної форми нагадують амулети-підвіски, але мають розширену нижню частину круглу чи ромбічну, та два або чотири отвори. Круглі мідні пластини з отворами, які входять до складу Карбунського скарбу, могли підвішуватися як медальйони, про що свідчить зображення на антропоморфній фігурки з Фрумушики (Румуния). Прикрасу, з міді, подібну до тої, що зображено на цій теракоті, знайдено у комплексі культури *Лендель* в Бжесце Куявському у Польщі.

Унікальним для *трипільської культури* є керамічний ромбічний амулет з поселення *Поливанів Яр* (шар III), який знаходить аналогії в подібних виробах Болград-Алдені. Амулетом вважається велика за розміром рогова пластина-букраній з печери Вертеба. Пластина має форму голови *бовина*, на якій в пуансоній техніці зображено антропоморфну, вірогідно, жіночу фігуру з піднятими руками. Морда тварини підчотирьохкутної форми, має по кутам отвори. Найближчі аналогії вертебській пластині знаходимо в свинцевих букраніях з античного могильника Аполлонія, де на бичачій голові розміщено зображення Горгони. Вони також вважаються амулетами. Амулет з поселення *Кошилівці-Обоз* – ще один унікальний виріб. Це пласка керамічна платівка з маленькими ріжками, під якими зроблено отвори. Пластина відтворює полімастний образ.

Література: *Дергачев В. А.* Кэрбунский клад //Кишинев,1998. – С. 76–84; *Захарук Ю. Н.* Глиняный амулет из с. Кошиловцы // СА. – 1960. – № 2; *Черныш Е. К.* Энеолит Правобережной Украины и Молдовы // Энеолит СССР. – М., 1982. – С. 241–242.

Н. Б. Бурдо

АМУЛЕТ З МАЯК – керамічна підвіска (*трипільська культура*, етап СІІ) з городища *Маяки*. Знайдений під час розкопок городища (2000 р.) в заповненні південного сектору рова № 5 *Петренком В. Г.* Мініатюрний *амулет* оформлений у

АМУЛЕТ З МАЯК

Амулет.
1. Камяний амулет-підвіска, Бернашівка. Дослідження Збеновича В. Г. Наукові фонди Інституту археології НАНУ.
2. Амулет – підвіска з зубу собаки, Бернове-Лука. Дослідження Пассек Т. С.
3. Камяний амулет, Бернове-Малинки. Дослідження Збеновича В. Г. Наукові фонди ІА НАНУ.

Амулет.
Амулет з кістки. Поселення Сабатинівка II. Дослідження Макаревича М. Л., Археологічний музей Інституту археології НАНУ.

Амулет з Маяк. Кераміка. Одеський археологічний музей НАНУ.

вигляді *букранія*. Виріб має наскрізний вертикальний отвір для підвішування, зроблений в сирій глині, та два рогоподібних виступи по боках. Амулет оздоблений навкісними лініями. Висота 17 мм. Глиняна маса виробу світло-жовта, без видимих домішок. Знахідка відноситься до розповсюдженої категорії речей з умовною назвою «рогатка» добі *енеоліту* та *бронзового віку* або *міксаморфних зображень* істоти з бичачими рогами. В *усатівській культурі* отримало також монументальне втілення (кам'яні букранії). Подібні предмети відомі в культурі *Гумельниця*. Зберігається в *Одеському археологічному музеї*.

Литература: *Hartuche N., Anastasiu F.* Catalogul selectiv al colectiei de arheologie a Muzeului Brailei. Braila, 1976. – P. 124; *Кияшко В.Я.* Рогатые амулеты раннего бронзового века // Известия Ростовского областного музея краеведения. – Вып. 6. Ростов-на-Дону,1989. – С. 76–88.

В. Г. Петренко

АМФОРА – умовна назва форми посудини з опуклим тулубом, вузьким горлом та двома ручками. На ранньому етапі *трипільської культури* відомі поодинокі амфори серед кухонного посуду. Окремі екземпляри амфор зустрічаються серед канельованої і мальованої кераміки Кукутені А та посуду із заглибленою орнаментацію етапу Трипілля ВІ. Значна кількість амфор відома з пам'яток етапу Трипілля ВІ-ВІІ; широко поширені амфори з біконічним тулубом на етапі СІ; для етапу СІІ характерні амфори з кулястим тулубом.

Література: *Рижов С. М.* Гончарство племен трипільської культури // Давня кераміка України. – Київ, 2001. – С. 5–60.

Н. Б. Бурдо

1

Амфора.
1. Трипільська культура, етап А. Колекція «ПЛАТАР».
2. Трипільська культура, етап СІ. Колекція «ПЛАТАР».
3. Трипільська культура, етап СІІ. Колекція «ПЛАТАР».

АНГОБ – тонкий шар рідкої глини, яким покривалася поверхня сформованого керамічного виробу перед випалюванням. В керамічному виробництві *трипільської культури* ангоб застосовувався для оздоблення *столового посуду*, *зооморфної пластики* та *антропоморфної пластики*. Для ангобування використовувалася чужорідна до основної сировини виробу глина, тонкоструктурна, ретельно оброблена. Набувала при випалі спеціального забарвлення. Трипільці виготовляли сметаноподібні тонко структурні ангобуючи маси, сировиною для яких слугували високоякісні, каолінового типу карбонатні глини («білі»), або глина, забарвлена спо-

2

3

луками заліза. Ангобуючий шар був добрим ґрунтом під фарбування та розпис. На вироби ангоб наносився обмазуванням, рідше вони обливались або занурювались у розчин ангобу. Посудини закритих форм вкривалися ангобом тільки ззовні; миски ангобувалися лише з середини, іноді з двох боків. При випалі шар ангобу спікався з поверхнею посудини, що зменшувало водопроникнення і давало можливість якісного випалу при більш низьких температурах.

Література: *Рижов С. М.* Гончарство племен трипільської культури // Давня кераміка України. — К., 2001. С. 13—14.

Н. Б. Бурдо

АНДРОГІН (гр. androgynos — двостатевий) — сакральний образ, що поєднує ознаки як чоловічої, так і жіночої статі. Відповідає уявленням про божество як вищу досконалу істоту, яка поєднує в собі всі можливі сенси та опозиції, в тому числі чоловіче та жіноче. Смисл образу андрогіна близький до образів антропоморфних божеств без ознак статі, досить поширених в *трипільській культури*. Обидва сакральні образи характерні для *антропоморфної пластики* культури *Трипілля-Кукутень*. Зображення андрогінів присутні серед різних типів статуеток (сидячих, стоячих, реалістичних), починаючи з етапу BI-BII. Іноді зображуються з такими типовими для чоловічих фігурок ознаками, як перев'язь та одне око.

Література: Бурдо Н. Б. Теракота трипільської культури // Давня кераміка України. — К., 2001. — С. 61—146.

Н. Б. Бурдо

1

2

Андрогін.
1. Розписна теракотова статуетка-андрогін з колекції «ПЛАТАР».
2. Теракотова статуетка — андрогін, поселення Кошилівці. Львівський історичний музей.

Ангоб.
1. *Грушоподібна* посудина з поверхнею, вкритою ангобом, по якому нанесено розписний орнамент. Колекція «ПЛАТАР».
2. *Фрагмент посудини з ангобом.* Колекція «ПЛАТАР»

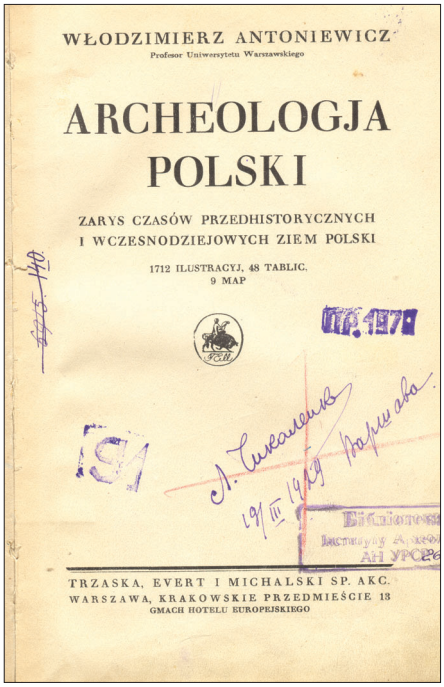
WŁODZIMIERZ ANTONIEWICZ
Profesor Uniwersytetu Warszawskiego

ARCHEOLOGJA POLSKI

ZARYS CZASÓW PRZEDHISTORYCZNYCH I WCZESNODZIEJOWYCH ZIEM POLSKI

1712 ILUSTRACYJ, 48 TABLIC, 9 MAP

TRZASKA, EVERT I MICHALSKI SP. AKC.
WARSZAWA, KRAKOWSKIE PRZEDMIEŚCIE 13
GMACH HOTELU EUROPEJSKIEGO

Титульна сторінка праці Антонієвича В. «Archeologia Polski».

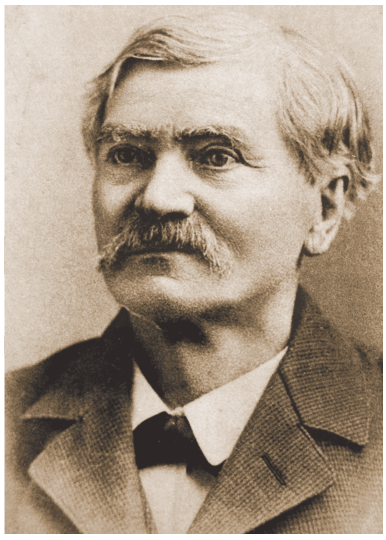

Антонович В. Б.

Зооморфна посудина з поселення Кринички. Розкопки Антоновича В. Б. та Ч. Зборовського. 1891–1892. Національний музей історії України.

АНТОНІЄВИЧ ВОЛОДИМИР (1893–1973) – польський археолог.

Науковий співробітник Варшавського університету, керівник відділу давньої та ранньосередньовічної археології (з 1921), професор (1923–63), ректор (1936–39). В 1955–63 створив і керував лабораторією Польського Археологічного Атласу Інституту історії матеріальної культури Польської Академії наук.

В праці «Археологія Польщі» (1928), В. Антонієвич використовував здобуті під час археологічних досліджень на Волині, Поділлі та Покутті археологічні матеріали з поселень в *Городниці, Більчі Золотому, Бучачі, Кошилівцях, Залі-щиках, Незвиську* та ін. Характеризував носіїв *трипільської культури* (називаючи її «культурою з мальованою керамікою»), як високорозвинуте, заможне землеробське населення. Вважав, що ця культура потрапила на Поділля та Покуття з території Румунії і занепала внаслідок вторгнення войовничих сусідів (маючи на увазі населення культури шнурової кераміки) із Заходу. Праця цікава тим, що трипільська культура розглянута в системі синхронних пам'яток Центральної Європи. Він відніс трипільську культуру до фаз IVa IVb молодшого кам'яного віку (неоліт-енеоліт) і датував її в межах 3000 – 2000 рр. до н.е., а мідні вироби (провушні сокири) цього часу з Волині та Поділля – до раннього *бронзового віку*.

Був редактором журналів "Wiadomosci Archeologiczne" (1920–25) і "Swiatowid" (1928–64). Автор понад 250 наукових праць, в тому числі першої синтетичної праці з доісторичної археології Польщі ("Archeologja Polski" 1928), праць з мистецтвознавства, зокрема "Historia sztuki najdawniejszych społeczenstw pierwotnych" (1957).

Праці: Archeologja Polski. Zarys czasow przedhistorycznych i wczesnodziejowych ziem Polski. Warszawa, 1928. – S. 35–49.

Література: *Antoniewic Wlodzimierz* (1893–1973). http: //wiem.onet.pl/wiem/0046ed.html

М. Ю. Відейко

АНТОНОВИЧ ВОЛОДИМИР БОНІФАТІЄВИЧ [1830, Чорнобиль Київської губ. (за ін. даними 18(30).01.1834, с. Махновка Бердичівського пов. Київської губ., тепер с. Комсомольське Вінницької обл.) – 8(21).03.1908, Київ] – історик, археолог, археограф, етнограф, член-кор. Російської Академії наук.

Закінчив медичний (1850–54) та історико-філологічний (1856–60) факультети Київського університету Св. Володимира. На протязі 30 років працював в університеті на кафедрі російської історії, був деканом факультету (1880–83), ординарним професором (з 1878), завідувачем Археологічного музею (1872–98). Створив київську школу істориків в особі своїх учнів: Багалія Д. І., Голубовського П. В., Андріяшева О. М., Грушевського М. С., Довнар-Запольського М. В. У 1863–80 – головний редактор Тимчасової комісії для розгляду давніх актів у Києві; з 1881 – очолив Історичне Товариство Нестора-літописця при Київському університеті.

На протязі 40 років активно займався археологією, працював на Київщині, Полтавщині, Чернігівщині, Поділлі, Волині. Брав участь у II–XIII Археологічних з'їздах. Автор археологічних карт Київщини (1895), Волині (1902). Своїми практичними і науковими працями в цій галузі Антонович В. Б. поставив українську археологію на рівень вимог європейської науки др. пол. XIX ст. (застосування методів природничих наук, порівняльного аналізу, антропологічних характеристик). На початку 80-х рр. XIX ст., напередодні VI Археологічного з'їзду в Одесі разом з К. М. Мельник провів комплексні обстеження печерних порожнин Придністров'я. За результатами розвідок вперше почленував їх на природні та висічені людиною.

В своєму огляді археологічних знахідок Києва та Київщини за 1876 Антонович В. Б. занотував «весьма оригинальную археологическую находку» в м. Романівці на Сквирщині в садибі Вольмана, що складалася з глиняних фігурок, посуду та цеглин. У 1882 разом з Ч. І. Зборовським проводив розкопки біля *с. Кринички* Балтського пов. на Поділлі. Тут було знайдено фрагменти та цілі посудини, жіночі фігурки, які було експоновано на виставці *Археологічному з'їзді XI у Києві* (1899). У каталозі виставки підкреслено аналогію цих речей зі знахідками

Хвойки В. В. (Халеп'є) і *Абази Ю. Ф.* (з васильківськими), датовані кінцем неолітичної доби та тими часами, «коли з'явилися скіфи на півдні України». Археологічний музей університету Св. Володимира був першим у Києві, який мав трипільську колекцію. Предмети *трипільської культури*, знайдені Хвойкою яВ. В. у Києві, були відзначені Антоновичем В. Б. в його доповідях «О раскопках В.Хвойки по Кирилловской ул.» (1895) та «Памятники каменного века, найденные в Киеве в течении последних лет» на X Археологічному з'їзді. Висловив думку про те, що традиція мальованої кераміки могла виникнути на Наддніпрянщині. У 1898 на зборах Історичного Товариства Нестора-літописця він доповів про розкопки Хвойки В. В. на околицях м. Трипілля. Нову культуру датував кінцем кам'яної і початком металевої доби та вважав її за малоазійську, що була попередницею елінської та скіфської культур і мала аналогії у пам'ятках Східної Галичини, виявлених членами Краківської Академії.

Праці: Археологічна карта Київської губернії. – К., 1895; О раскопках В. Хвойки по Кирилловской ул. // Чтения в О-ве Нестора-летописца. – К., 1896. – Кн. 11. – С. 8–11; Каталог виставки XI Археологического съезда. – К., 1899. – С. 144–145; Памятники каменного века, найденные в Киеве в течении последних лет // Тр. X Археологического съезда в Риге. – М., 1899. – Т.1; Археологічна карта Волинської губернії // Тр. XI Археологического съезда в Киеве. – М., 1902. – Т. 1.

Література: Син України Володимир Боніфатійович Антонович: В 2-х т. – К., 1997.

С. М. Ляшко

АНТРОПОМОРФІЗМ (гр. anthropos – людина, morphe – форма, вид) – перенесення людських рис і властивостей на предмети матеріальної культури, явища природи, тварин і рослини. Наділення богів та потойбічних істот людськими рисами. Властивий для побутових виробів та мистецтва *трипільської культури*. Яскраво проявився у створенні різноманітних сакральних антропоморфних, головним чином, жіночих образів в скульптурі (*антропоморфна пластика*), керамічних виробах (*антропоморфний посуд*), орнаментації (*антропоморфні зображення*), *амулетах* з міді, кістки, рогу тощо.

Література: Антропоморфизм // Советский энциклопедический словарь. – М., 1981. – С. 66.

Н. Б. Бурдо

АНТРОПОМОРФНА КЕРАМІКА – посуд у вигляді людини або наділений окремими людськими рисами чи символами людини.

Традиція виготовлення антропоморфної кераміки дуже архаїчна і має витоки в балканському неоліті. Антропоморфний посуд типовий *для трипільської культури* з найдавніших етапів. Можна говорити про кілька груп антропоморфного посуду, коли антропоморфізм проявляється: у формі посудини; схемах її розпису; оздобленні окремими антропоморфними деталями. Антропоморфний посуд відтворює різноманітні сакральні образи.

Серед керамічних форм на всіх етапах Трипілля розповсюджені такі, що мають певні скульптурні елементи, які відтворюють людську постать. Такі вироби вважаються *фігуративними посудинами*. Зазвичай, саме вони найбільш натуралістично зображують жіночу фігуру. Дещо з більшим ступенем стилізації та сим-

Антропоморфізм.
Антропоморфізм в оформленні керамічної моделі трону. Колекція «ПЛАТАР».

1

2

Антропоморфна кераміка.
1. Біноклеподібна посудина. Колекція «ПЛАТАР».
2. Покришка. Колекція «ПЛАТАР».

волізму зображують жіночу фігуру антропоморфні *грушоподібні посудини*. Вони, як правило, оздоблені кришками, деякі з котрих мають антропоморфні ручки, а інші – конічні ручки-вушка, які нагадують ріжки. Стилістика таких посудин змінювалася протягом всього періоду існування трипільської культури і набувала нових рис, але основний зміст архаїчного антропоморфного, переважно жіночого образу, залишався незмінним до фіналу Трипілля, де представлений амфорами з конічними покришками. «Ріжки» на кришках та оздоблення пізньотрипільських кулястих амфорок чотирма ніжками додають посуду ще й зооморфні риси. Таким чином, в одному виробі поєднуються антропоморфні і зооморфні властивості, що відтворює синкретичний сакральний образ.

Унікальним виробом є розписна амфорка з кулеподібним тулубом з пізньотрипільського поселення *Цвіклівці*. Замість ручок-вушок вона оздоблена двома скульптурними антропоморфними голівками.

В мотивах розпису посуду одним з найархаїчних є *лицьовий мотив*, поширений в мальованому посуді Трипілля етапів BI-BII-CI. Вважається, що такий посуд зображає обличчя чотириоких або двооких істот сакрального світу.

Антропоморфна кераміка: мініатюрна розписна посудинка з поселення Черкасів Сад II. Розкопки Поліщук Л. Ю. Одеський археологічний музей.

Антропоморфна кераміка: фрагмент посудини зі скульптурним антропоморфним зображенням. Лука-Врублевецька, дослідження Бібікова С. М. Археологічний музей Інститут археології НАНУ.

Антропоморфна кераміка: грушоподібна посудина, Трипілля А. Колекція «ПЛАТАР».

Кераміка з різноманітними антропоморфними деталями дуже поширена в трипільській культурі. Перш за все, це стилізоване зображення грудей, відтворених з більшим чи меншим ступенем натуралізму. Досить часто, особливо на етапах Трипілля А та ВІ, зустрічаються різноманітні антропоморфні піддони та підставки, виконані з різним ступенем натуралізму. Циліндричні піддони зображують зі спини чотири чи п'ять фігур — «каріатид», які утворюють коло і тримають над собою чашу. Зустрічаються піддони конічної форми, які умовно відтворюють фігуру із зігнутими у ліктях руками, яка тримає над головою чашу. *Бібіков С. М.* вважав такі піддони стилізованими *антропоморфними зображеннями*. Ручки-вушка, типові для деяких форм посуду — крайній ступінь стилізації антропоморфної деталі. Зустрічаються масивні петельчасті ручки, які повністю відповідають виду антропоморфної статуетки зі спини. Скульптурними антропоморфними ручками іноді оздоблено керамічні ковші та черпаки. Антропоморфними вважаються подвійні, або *біноклеподібні посудини*, які зображують дві фігури, які тримаються за руки.

Література: *Бибиков С. Н.* Раннетрипольское поселение Лука-Врублевецкая на Днестре // МИА. — М., Л., 1953. — № 38. — С. 133—140; *Маржевич В. И.* Антропоморфизм в художественной керамике культуры Кукутени-Триполье // Памятники древнейшего искусства на территории Молдавии. — Кишинев: Штиинца, 1989. — С. 26—36.

Н. Б. Бурдо

АНТРОПОМОРФНА ПЛАСТИКА — вироби з глини, які зображують сакральну істоту в образі людини. Синонімами являються: *скульптура*, *теракоти*, фігурки або *статуетки* антропоморфні.

Антропоморфна пластика типова для переважної більшості трипільських пам'яток. Більшість статуеток жіночі (стоячі або сидячі), зустрічаються також чоловічі фігурки, дуже подібні до жіночих, теракоти без статевих ознак, *андрогіни*. Типи та стилістичні особливості статуеток змінюються впродовж розвитку *трипільської культури*. Головні образи залишаються стабільними від початку до фіналу Трипілля. Для початку раннього етапу трипільської культури характерні невеликого розміру фігурки, виконані у натуралістично-схематичному стилі, або дуже схематичні, з широкими стегнами, голівкою у вигляді стрижня, оздоблені після випалу білим обличкуванням поверхні та червоним спіральним розписом по цьому обличкуванню. З часом статуетки стають стрункішими, з'являються більш великі теракоти, прикрашені спіральним візерунком із прокреслених ліній, доповнених заповненням жолобків білою пастою, а фону — червоною фарбою після випалу. На етапі Трипілля ВІ-ВІІ з'являються фігурки з дископодібною голівкою, розписані червоними або чорними стрічками.

Література: *Погожева А. П.* Антропоморфная пластика Триполья. — Новосибирск, 1983.

Н. Б. Бурдо

АНТРОПОМОРФНІ ЗОБРАЖЕННЯ — зображення на посуді *трипільської культури*, виконані в різноманітній техніці. Найбільш ранні зображення — пластичні наліпні фігури на кераміці Трипілля А — *Прекукутень*. Традиція пов'язана з неолітичною культурою *Кріш*. На етапах Трипілля А—ВІ пластичні стилізовані зображення *орант* частіше розміщувалися на великих посудинах з шорсткою поверхнею. Серед них як натуралістичні фігури зі спини, іноді подвійні (одна — вгорі, інша — знизу), так і досить умовні «Ж»-подібні зображення. З ранньотрипільського поселення Флорешти

Антропоморфна пластика: жіночі фігурки. Колекція «ПЛАТАР».

III (Молдова) походить фрагмент кераміки із зображенням оранти з модельованим обличчям. Окремими екземплярами презентовані антропоморфні фігури на посуді з заглибленою орнаментацію на зерновику з антропоморфними зображеннями з *Гребенів* та на уламку великої посудини з Жуківців, на якій фігура трьохпала.

Антропоморфне зображення на розписній посудині. Ржищів. Розкопки Хвойки В. В. Національний музей історії України.

Антропоморфні зображення на посудинах з колекції В. В. Хвойки. Національний музей історії України.

Найбільш поширені фігури у вигляді двох трикутників на мальованому посуді з *монохромним розписом* з пам'яток *бринзенського типу*. Мальовані людські постаті зустрічаються в кукутенських матеріалах, починаючи з етапу А–В, відомі і у пізніших комплексах, але стилістика їх відмінна. Пози фігур різноманітні, статичні або динамічні. Вони виступають як окремі знаки, включені в орнаментальну композицію, або утворюють в ній певні сцени. На великих посудинах з *Петрен* та *Бернашівки* зустрічаються зображення гігантських антропоморфних фігур, прикрашених поліхромним розписом. Зображення з Петрен двохярусні та чотирирукі, розташовані по дві на кожній з посудин. В більшості випадків стать антропоморфних зображень не позначена, звичайно вони вважаються жіночими фігурами. Не викликає сумніву сакральний зміст антропоморфних зображень, які, вірогідно, передають образ антропоморфного божества.

Література: *Мовша Т. Г.* Антропоморфные сюжеты на керамике культур трипольско-кукутенской общности // Духовная культура древних обществ на территории Украины. – К., 1991. – С. 34–47; *Ткачук Т., Мельник Я.* Семіотичний аналіз трипільсько-кукутенських знакових систем (мальований посуд). – Івано-Франківськ, 2000. – С. 130–132.

Н. Б. Бурдо

АРІУШД – багатошарова пам'ятка на р. Олт (Румунія). Досліджувалася Ф. Ласло в 1907–11. Розкопані залишки прямокутних в плані спале-

Аріушд. Підставка з біхромним розписом з поселення Аріушд, за Вл. Думітреску.

1

2

3

Антропоморфні зображення.
1. Антропоморфні зображення — розписні бітрикутні фігури, поселення Непоротове. Дослідження Крушельницької Л. І., Мовші Т. Г. Національний музей історії України.
2. Антропоморфне зображення — фігурний виступ на посудині з Березівки. Дослідження Даниленко В. М. Археологічний музей Інституту археології НАНУ.
3. Антропоморфне зображення на розписній посудині з Петрен, за Е. Р. фон Штерном.
4. Антропоморфні зображення — розписні бітрикутні фігури, поселення Жванець-Лиса Гора, за Мовшею Т. Г. Національний музей історії України.

них будівель довжиною до 8 м, шириною 4—5 м. Найдавніші горизонти відносяться до *неоліту*. Належні до *енеоліту* шари відносяться до етапу *Кукутені* А—В. В залежності від контексту має наступні значення: 1 — тип пам'яток культури *Кукутені* етапу Кукутені А—В, виділений румунськими археологами; 2 — один з компонентів назви культурної спільності: Аріушд-Кукутені-Трипілля.

Література: *Laslo F.* Fouillies a la station primitive Erozd (1907—1911). — Dolgozatok. — 1914. — t. II

М. Ю. Відейко

4

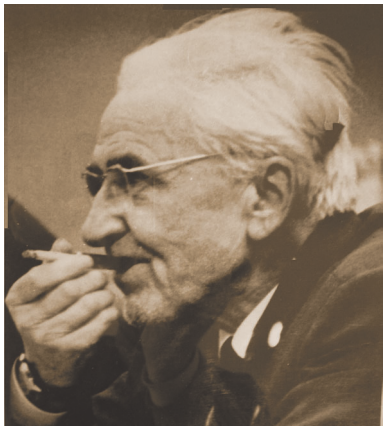

Артамонов М. І. Фото з Археологічного відділу Національного Кам'янець-Подільського заповідника.

Артеменко І. І.

АРТАМОНОВ МИХАЙЛО ІЛАРИОНОВИЧ [23.11(5.12) 1898, с. Вигольово Тверської губ., тепер Молоковського р-ну Тверської обл., Росія — 31.07.1972, Ленінград, Росія] — археолог, історик, доктор історичних наук (1941).

Закінчив відділення археології та історії мистецтв факультету суспільних наук (1924), аспірантуру Державної академії історії матеріальної культури (*див. Інститут археології РАН*). Ступінь кандидата історичних наук отримав за роботу «Совместные погребения в курганах со скорченными и окрашенными костяками» (1934). Тема докторської дисертації — «Скифы».

У 1939–43 — директор Інституту історії матеріальної культури АН СРСР (тепер *Інститут історії матеріальної культури* РАН). Під його керівництвом була створена перша в радянської науці академічна узагальнююча праця про далеке минуле — «История СССР с древнейших времен до образования Древнерусского государства» (1939), а також наукові серії: «Материалы по истории и археологии СССР» (МИА; 1940–70), «Краткие сообщения Института истории материальной культуры» (КСИИМК). Багато років був редактором журналу «Советская археология». Працював проректором Ленінградського державного університету (ЛДУ, 1948–51), директором *Ермітажу* (1951–64). Наукові інтереси пов'язані з історією пізніх кочовиків півдня європейської частини СРСР («История хазар», 1962; «Сокровища скифских курганов», 1962; «Происхождение словян», 1950 тощо).

У 1948 під час роботи *Південно-подільської експедиції* звернув увагу на посуд з *заглибленим орнаментом*, який переважав в керамічних комплексах трипільських пам'яток на Дністровському Лівобережжі (Патринці, Глібівка та ін.). У 1952–53 — керівник спільної експедиції ЛДУ та Інституту археології АН СРСР в межиріччі Бугу і Дністра в межах Вінницької обл. Було досліджено багатошарове трипільське поселення *Печера*. Матеріали *трипільської культури* були виявлені під час розвідок по берегах річок Котлубанки і Мурафи, вони дозволили уточнити питання про локальні групи трипільської культури.

Праці: Археологические исследования в Южной Подолии в 1948 г. // Вестник ЛГУ. — 1948. — № 11. — С. 177–181; Південно подільська експедиція // АП УРСР. — К., 1949. — Т. 1. — С. 257–262; Археологические исследования в Южной Подолии в 1952–53 гг. // КСИИМК. — 1955. — Вып. 59. — С. 100–117.

Література: Научная деятельность М. И. Артамонова: Список печатных работ / Сост. Г. Ф. Корзухина, Л. С. Клейн // Исследования по археологии СССР: Сб. статей в честь проф. М. И. Артамонова. — Л., 1961. — С. 5–11; Сборник памяти М. И. Артамонова: Основные даты жизни и деятельности; список учеников; воспоминания; список печатных работ; литература о нем // МАИЭТ. — Симферополь, 1998. Вып. 6.

С. М. Ляшко

АРТЕМЕНКО ІВАН ІВАНОВИЧ (15.09.1924, с. Гаврилівка, тепер Нововоронцовського р-ну Херсонської обл. — 24.04.1989, Київ) — археолог, член-кор. АН УРСР (з 1982), член-кор. Німецького археологічного ін-ту (з 1984), лауреат Державної премії УРСР в галузі науки і техніки (з 1980).

Закінчив історичний факультет Дніпропетровського університету (1948), аспірантуру при Інституті археології АН СРСР (тепер *Інститут археології РАН*; 1958). Працював у Дніпропетровському історичному музеї (1948–55), Інституті археології АН СРСР (1958–73); в Інституті археології АН УРСР (тепер *Інститут Археології НАНУ*) — директор (1973–86), зав. відділом первісної археології (1973–89). Спеціаліст у галузі *неоліту* та *бронзового віку*. Уперше дав повну характеристику археологічних культур бронзового віку, дослідив історію населення Півдня України, Східної Білорусії та суміжних областей РРФСР від середини III — до поч. I тис. до н. е.

Керівник *Трипільської експедиції Інституту археології АН УРСР* (1981–88), яка досліджувала великі поселення в Черкаській області — *протоміста* трипільської культури. Керував дослідженням курганів доби міді-бронзи на території цих поселень. Вважав, що населення, яке залишило пам'ятки *городсько-касперівської групи* у Верхньому і Середньому Подністров'ї та Попрутті, мешкало тут на пізньому етапі

трипільської культури. Пересування трипільського населення в більш північніші райони Середнього Дніпра, де було засновано поселення *чапаївського типу*, здійснилося під тиском племен ямної культури. Населення, яке залишило після себе пам'ятки т.зв. *софіївської групи*, взяло участь у формуванні середньодніпровської культури та пішло з історичної арени під тиском населення цієї ж культури.

Праці: Племена Верхнего и Среднего Поднепровья в эпоху бронзы. – М., 1967.

Література: І. І. Артеменко (1924–1989): Некролог // Археологія. – 1989. – № 3. – С. 155–156; *Отрощенко В. В.*, Артеменко І. І. // ЕСУ. – К., 2001. – С. 669.

С. М. Ляшко

АРТЕФАКТ (лат. artefactum – штучно зроблений) – предмет, не природного походження. Артефактами називають знахідки, зроблені людиною і знайдені під час розкопок.

Література: Малєєв Ю. М. Словник археологічних термінів. К.: Стиль, 1996. – С. 10.

АРХЕОЗООЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ – вивчення кісток тварин, які були знайдені під час розкопок археологічних пам'яток.

Археозоологія вивчає проблеми біологічного напрямку: визначення складу фауни, яка оточувала давню людину та біологічні аспекти процесу доместикації тварин. *Цалкін В. І.* запропонував використання даних археозоології також для реконструкції системи господарства та життєзабезпечення людини. Завданням археозоологічних досліджень являються з'ясування внеску мисливства в економіку та організація мисливської діяльності; характеристика головних форм та напрямків тваринництва; умови утримання тварин, їх хвороб; розрахунки об'ємів та специфіки споживання м'яса у системі життєзабезпечення давніх племен; з'ясування взаємодії між окремими галузями господарства; реконструкція ритуального використання тварин; екстраполяція результатів дослідження на соціальні аспекти життя людини.

Археозоологічні дослідження охоплюють велику кількість остеологічних матеріалів *трипільської культури*. Перші великі за обсягом визначення трипільських фауністичних решток провів *Підопліч-ка І. Г.* Фауну різних трипільських пам'яток вивчали *Бібикова В. І.*, *Громова В. І.*, *Журавльов О. П.*, Маркова О. В., Секерська О. П., Цалкін В. І. Ці дослідження використовувалися для реконструкції господарства трипільських племен.

Література: Антипова Е. Е. Археозоологические исследования: задачи, потенциальные возможности и реальные результаты //Новейшие археологозоологические исследвания в России.– М.: Языки славянской культуры, 2003. – С. 7–9.

АРХЕОЛОГІЧНА КОМІСІЯ, ІМПЕРАТОРСЬКА АРХЕОЛОГІЧНА КОМІСІЯ – урядова установа при Міністерстві Імператорського двору в Санкт-Петербурзі (Росія). Ініціатор створення Комісії та її перший голова – граф С. Г. Строганов. У 1859–1917 організаційний та науковий археологічний центр; видавала Відкриті листи на право проведення археологічних досліджень, здійснювала нагляд за археологічними роботами, охороною пам'яток та старожитностей. Мала щорічну урядову субсидію, яка призначалася для проведення розкопок. Видавала щорічні звіти, періодичний науковий журнал «Известия Археологической комиссии», корпус фахових досліджень «Материалы по археологии России». У 1919 її функції було покладено на Російську Академію історії матеріальної культури (див. *Інститут археології РАН*).

В науковому архіві Інституту археології НАНУ збереглися відкриті листи, видані Археологічною комісією *Хвойці В. В.* на право прове-

Джерела для **археозоологічних досліджень** – скупчення рогов, кісток, череп бика в житлі поселення Бернашівка, за Збеновичем В. Г.

Джерела для **археозоологічних досліджень** – частина рогів оленя з Сабатинівки І.

Артефакти трипільської культури в експозиції Національного музею історії України.

дення археологічних досліджень біля містечок Трипілля та Ржищева. Зацікавлена його відкриттями, Комісія розгорнула власні дослідження трипільських старожитностей. На початку XX ст. за дорученням Археологічної комісії її коштом проводилися розкопки на поселеннях *трипільської культури* біля сіл Колодисте (*Спіцин О. А.*, *Біляшівський М. Ф.*) Стара Буда (*Якимович А.*). Результати розкопок публікувалися в «Известиях Археологической комиссии».

Література: *Формозов А. А.* Очерки по истории русской археологии. – М., 1961.

С. М. Ляшко, М. Ю. Відейко

Відкритий лист на право проведення археологічних розкопок пам'яток трипільської культури, якій видала **Археологічна комісія** Хвойко В. В. З наукового архіву Інституту археології НАНУ.

МИНИСТЕРСТВО
ИМПЕРАТОРСКАГО
ДВОРА.

ИМПЕРАТОРСКАЯ
АРХЕОЛОГИЧЕСКАЯ
КОММИССІЯ.

„29" Мая 190 9г.
№ 919
С.-Петербургъ
Зданіе ИМПЕРАТОРСКАГО Зимняго Дворца.

Открытый листъ.

На 190 девятый годъ.

Выданъ этотъ листъ Хранителю Кіевскаго Городского Музея Викентію Вячеславовичу Хвойка

Императорскою Археологическою Коммиссіею на право производства археологическихъ раскопокъ въ теченіе 1909 года на земляхъ казенныхъ, общественныхъ и принадлежащихъ разнымъ установленіямъ

АРХЕОЛОГІЧНА КУЛЬТУРА (АК) – одне з основних понять в археології, введене в науковий обіг у XIX ст. Під археологічною культурою найчастіше розуміють сукупність археологічних знахідок і комплексів, *артефактів* на певній території і в певний час.

Назви археологічних культур умовні, звичайно даються за місцем перших розкопок (знахідок). Так виникли назви *трипільська культура*, культура *Кукутень* та інші. Іноді назву дають за характерними рисами матеріальної культури, наприклад: кераміки, її форми і оздоблення (культура мальованої кераміки, *культура лійчастого посуду, культура кулястих амфор*); типу поховального обряду (ямна, катакомбна культури) тощо. В цілому існує понад 30 визначень цього поняття. Поняття «археологічна культура» є одним з інструментів для наукового аналізу дослідження старожитностей. Деякі дослідники вважають, що археологічна культура може відповідати певному етносові (племені, племенам), або етнічній спільності (народу, народності). Однак слід мати на увазі, що етнос (етнічна спільність) в інших випадках цілком може відповідати кільком археологічним культурам і навпаки. Таким чином назви, які зустрічаються в науковій літературі (наприклад, *трипільці*, «трипільське населення»), є лише умовними назвами певних груп давнього населення, похідними від назви археологічної культури.

Література: *Захарук Ю. М.* Проблеми археологічної культури // Археологія. – К.,1964. – т. 17. – С. 3–9; *Генінг В. Ф.* Концепція «культури» в археологічному пізнанні // Археологія. – К., 1992. – № 1. – С. 4–16; *Гаврилюк Н. А.* Археологічна культура // Словник-довідник з археології України. – К., 1986. – С. 16.

М. Ю. Відейко

АРХЕОЛОГІЧНИЙ ВІДДІЛ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ-ЗАПОВІДНИКА – відділ Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника, науково-просвітницька установа. Знаходиться в м. Кам'янці-Подільському Хмельницької обл. Музей заснований в 1890, сучасна експозиція археологічного відділу створена 2002.

Зібрання старожитностей *трипільської культури* сформувалася за рахунок розкопок, які проводили співробітники музею, випадкових знахідок та приватних колекцій (збірка М. С. Барковського).

Експозицію відкривають матеріали з історії археологічних досліджень в регіоні. Представлені фото дослідників, в тому числі трипільських старожитностей: *Антоновича В. Б., Артамонова М. І., Бібікова С. М., Винокура І. С., Кричевського Є. Ю., Пассек Т. С.*, а також

види розкопок поселень *Лука-Врублевецька* та ін. Частина експозиції археологічного відділу присвячена трипільській культурі. В експозиції представлені матеріали з поселень на території міста та сіл *Голоскове, Жванець, Заліщикі, Цвіклівці* (зокрема частина *Цвіклівецького скарбу*, решта якого експонується в *Національному музеї історії України*). Відтворено інтер'єр трипільського житла з піччю, подіумом, круглим жертовником. В житлі-вітрині розміщені посуд, знаряддя праці, пластика. Серед експонатів з поселень етапів BI-II, BII, CI та CII *столовий посуд*: миски, *кубки*, горщики, *грушоподібні посудини з шоломоподібними покришками*, великі *зерновики*. На вівтарі виставлені *біноклеподібна посудина*, *зооморфна пластика* та *антропоморфна пластика*, вотивні глиняні вироби. В частині експозиції, яка присвячена господарству, демонструються реконструкції *вертикального ткацького верстата*, землеробських знарядь праці (*рала*, борони), давніх інструментів (сокири, *мотики*). Експонується збірка клиноподібних сокир, виготовлених з *кременю* та каменю; виготовлені з кременю вістря стріл та *дротиків*, свердла, долота; *сокири-молоти*, *зернотерки* з каменю, глиняні *відтяжки*, *прясельця*.

М. Ю. Відейко

АРХЕОЛОГІЧНИЙ З'ЇЗД XI У КИЄВІ — наукова конференція за участю вчених — археологів та істориків, філологів з Російської імперії та Європи.

Відбувся 1—19.08.1899. За пропозицією *Антоновича В. Б.* (голова Київського відділу Попереднього комітету) увага акцентувалася на вивченні старожитностей Волині, Холмської Русі (Забужжя) і півдня Гродненської губ. Комітет доручив В. Б. Антоновичу провести розкопки у Кременецькому, Житомирському, Новоград-Волинському, Дубенському, Рівненському, Заславському повітах; К. М. Мельник — в Луцькому, Рівненському, Острозькому; *Біляшівському М. Ф.* — в Ковельському, Володимир-Волинському повітах. Над збиранням та вивченням старожитностей Подільської губ. працювали О. І. Левицький, *Мовчанівський М. В.*, *Сіцінський Ю. Й.* Була розроблена «Програма для збирання відомостей про старожитності».

Археологічний відділ Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника.
1. Фрагмент експозиції трипільської культури.
2. Цвіклівецькій скарб.
3. Посудина з біхромним розписом з поселення Заліщіки.

АРХЕОЛОГІЧНИЙ З'ЇЗД XI У КИЄВІ

Всього на з'їзді було представлено 135 доповідей і рефератів. Особливу наукову цінність мала складена В. Б. Антоновичем «Археологічна карта Волинської губернії» та Ю. Й. Сіцінським «Археологічна карта Подільської губернії». Тема *«трипільської культури»* була особливо актуальною на з'їзді і викликала велику наукову дискусію. *Хвойка В. В.* представив доповідь про свої дослідження старожитностей «кам'яного віку» у середньому Придніпров'ї, зокрема про трипільську культуру — найдавнішу з усіх відомих вітчизняних цивілізацій. Виділив *культуру Б* — ранню, примітивну, та *культуру А* — більш розвинуту, з мідними виробами та мальованим посудом, яку вважав пізнішою. Культура пізніше отримала назву від села Трипілля, де В. В. Хвойка вперше виявив незнайомі предмети матеріальної культури доби *неоліту*, як вважалося в той час. Думка про те, що представлена вченим культура — наукове відкриття, була одностайною. При обговоренні доповіді П. М. Мілюков висловив припущення, що виділені В. В. Хвойкою культури А і Б були гілками однієї культури і вказав на подібні знахідки в Галичині, Буковині, Румунії, а також Болгарії, Боснії, Семигородді. На його думку, ця культура прийшла з півдня, через Румунію, а її центр має бути в Греції. Д. М. Анучін вважав, що встановити напрямок, в якому поширювалася ця культура, неможливо, а можна лише окреслити територію її поширення. Як повідомляється в протоколі засідання, голова відділення первісної археології професор Д. М. Анучін висловив В. В. Хвойці глибоку подяку за його внесок в науку, а захоплені учасники з'їзду влаштували вченому шумну овацію.

В. В. Хвойка передав для виставки велику кількість предметів, знайдених під час розкопок. На виставці також можна було побачити трипільські старожитності з колекцій Антоновича В. Б., *Абази Ю. Ф.*, Археологічного музею Київського університету Св. Володимира. Учасники з'їзду відвідали та оглянули місця розкопок В. В. Хвойки біля сіл Гребені та Юшки. Учасники екскурсії розібрали речі, знайдені на місці розкопок, частина була передана до музею. Доповіді та реферати, представлені на з'їзді, склали двотомне видання «Труды XI Археологического съезда в Киеве» (М., 1901—1902). Вийшов друком каталог виставки. Під час роботи з'їзду виходили «Известия XI Археологического съезда в Киеве» (№ 1—14).

Фрагмент ілюстрації до доповіді Хвойки В. В. на XI Археологічному з'їзді.

Література: *Редин Е. К.* Значение деятельности археологических съедов для науки русской археологической; *Заремба С.* Археологічні з'їзди в Києві (1874—1899) // КС. — 1995. — № 3. — С. 65—72; *Швидко А.К.* Из истории археологических съездов в России // Пам'ятники бронзового и раннего железного векав Подніпров'я. — Д-ск, 1987. — С. 136—146; *Каковкина О. Н.* Украинский национальный вопрос на Всероссийских археологических съедах // Проблемы археологи Подніпров'я. — Д-ск, 1998. — С. 11—122.

С. М. Ляшко

АРХЕОЛОГІЧНИЙ З'ЇЗД XII У ХАРКОВІ — наукова конференція за участю археологів, істориків, філологів, музеєзнавців з Російської імперії та Європи. Відбувся 15—27 серпня 1902. До програми з'їзду входили дослідження території Лівобережної України, зокрема, Слобожанщини та частини півдня Росії (Кубань, Новоросія). Попередній комітет видав три частини «Трудов» з протоколами, інструкціями по збиранню археологічних, етнографічних, церковних та інших старожитностей. В роботі з'їзду взяло

участь 400 учасників, відбулося 32 засідання, заслухано 92 реферати. До з'їзду було підготовлено виставку, яка складалася з 8 розділів, та «Альбом выставки XII Археологического съезда в Харькове». Крім теоретичних занять, учасники з'їзду здійснили екскурсію на Донецьке городище та маєток Харитоненка, який знаходився поблизу с. Нищахи Ахтирского пов.

В І-му томі «Трудов» було опубліковано 24 реферати, серед яких передмова до археологічної карти Харківської губ. та пояснювальний текст, підготовані Д. І. Багалієм, а також реферати *Хвойки В. В.* про городища Среднього Подніпров'я, вчителя Верхньосалтівського училища В. О. Бабенка про польові відкриття поблизу Верхнього Салтова. Катеринославською дослідницею *Скриленко А. А.* вперше було зроблено спробу класифікувати глиняну *антропоморфну пластику*, виявлену під час розкопок поселень *трипільської культури*.

Література: Глиняные статуетки домикенской культуры, открытой в Среднем Приднепровье. – Тр. XII Археологического съезда в Харькове в 1902 г. – М., 1905. т. 1; *Алексеев Л. В.* XII Археологический съезд в Харькове (1902) // РА. – 2002. – № 4. – С. 196–198.

С. М. Ляшко

АРХЕОЛОГІЧНИЙ З'ЇЗД XIII У КАТЕРИНОСЛАВІ – наукова конференція за участю вчених археологів, істориків, філологів з Російської імперії та Європи. Відбувся в м. Катеринославі (тепер – Дніпропетровськ) в серпні 1905.

Штерн Е. Р. присвятив доповідь «Догреческая культура на Юге Росии» культурі з розписним посудом, яка була, на той час, повним зведенням європейських відомостей про цю культуру. Розкопки автора в *Петренах*, за його висловом, «стали містком» для поєднання трипільських старожитностей з балканськими. Пам'ятки *трипільської культури* з Пруто-Дністровського басейну були включені ним до кола культур Подунав'я та Середземномор'я, віднесені до домікенського періоду і датовані III тис. до н.е. Трипільський мальований посуд Е. Р. фон Штерн розглядав як першу ступінь і попередню фазу розвитку мікенського вазового живопису, тим самим переносячи центр розвитку європейської цивілізації у III тис. до н.е. з Греції до Північного Причорномор'я. На його думку, саме місцеві племена винайшли досконалі технології виробництва мальованого посуду. Припинення місцевого виробництва дослідник пояснював переселенням цих племен або добровільно, або під тиском якоїсь хвилі народів на південь, до Греції та Анатолії.

Виступ Е. Р. фон Штерна зустрів схвалення присутніх. Професор В. П. Бузескул відзначив, що доповідь проливає світло на давню культуру Греції і допомогає визначити вихідну точку цієї культури. Професор В. Г. Ляскоронський вважав, що район поширення трипільської культури дещо ширший, ніж окреслив доповідач, та відзначив знахідки подібного ритуального, зокрема біноклеподібного, посуду у Єгипті та Африці. Професор Д. І. Багалій відзначив, що пояснення Е. Р. фон Штерном походження та історичної долі Трипільської культури «зближує нас з Давньою Грецією» і є найбільшим науковим досягненням даного з'їзду в галузі первісної археології. Він також вважав, що дослідження Е. Р. фон Штерна «відкриває широкі горизонти в галузі європейської археології, так само і давньо-грецької історії». *Біляшівський М. Ф.* доповів про роз-

Археологічний з'їзд XIII. Таблиця до доповіді Штерна Е. Р. про розкопки в Петренах.

копки трипільських поселень у Липовецькому повіті Київської губернії, в тому числі в *Борисівці*. Висловив думку, що на разі передчасно виступати з узагальненнями щодо трипільської культури, а треба, насамперед, нагромадити факти та пов'язати знахідки із матеріалами із східної Галичини, Боснії та інших місць. Професор *Болсуновський К. В.* виступив з рефератом «Символ змия в трипольской культуре».

Література: *Штерн Э. Р.* Доисторическая Греческая Культура на Юге России // Тр. XIII Археологического съезда в Екатеринославе 1905 г. – М., 1907. – т. 1. – С. 9–94; Протоколы заседаний XIII Археологического съезда в Екатеринославе в 1905 г. // Тр. XIII Археологического съезда в Екатеринославе в 1905 г. – М., 1908. т. 2. С. 214, 250–52.

М. Ю. Відейко

АРХЕОЛОГІЧНИЙ КОМПЛЕКС ПАМ'ЯТОК (АКП) – сукупність археологічних матеріалів, отриманих в результаті археологічних та археометричних досліджень. Характеризують певну групу одночасних археологічних пам'яток (поселень, могильників, поховань тощо) з однотипними рисами, які поширені на певній території – *тип пам'яток*, належний до певної *археологічної культури*. АКП – джерело для палеоетнографічних досліджень. Поняття розроблене *Захаруком Ю. М.* (1964). Елементи АКП: знаряддя праці та зброя; кераміка; прикраси, предмети мистецтва і культу; рештки фауни та флори; форми поселень та жител; поховальні споруди та поховальний обряд. Кожній археологічній культурі притаманний специфічний набір елементів. Для *трипільської культури* це: оригінальні *кухонний посуд* та *столовий посуд*, прикрашений *розписним орнаментом* або *заглибленим орнаментом*, *антропоморфна пластика* і *зооморфна пластика*, залишки жител – *«площадки»*.

Як археологічне джерело для палеоетнографічних реконструкцій, АКП може відображати різні сторони життя та діяльності давнього населення, бути моноетнічним комплексом, всі елементи якого взаємопов'язані та взаємнообумовлені спільним походженням. Поняття АКП на практиці конкретизується через тип пам'яток.

Література: *Захарук Ю. М.* Проблеми археологічної культури // Археологія – К.,1964. Т. XVII. С. 12–42.

М. Ю. Відейко

Археологічний музей Інституту археології НАНУ.
1. Зал, в якому розміщена експозиція трипільської культури.
2. Фрагмент експозиції, присвяченої трипільскій культурі.

АРХЕОЛОГІЧНИЙ МУЗЕЙ ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ, АРХЕОЛОГІЧНИЙ МУЗЕЙ ІА НАНУ – науковий відділ *Інституту археології НАНУ*. Відкрився для відвідування у 1969.

Експозиція матеріалів *трипільської культури* розгорнута в залі «Первісна археологія». Побудована по хронологічному принципу і представляє експонати з усіх періодів Трипілля, від самого древнього поселення *Бернашівка* на Дністрі, до фінальних пам'яток *Вільховець* у межиріччі Південного Бугу і Дніпра та могильників *софіївського типу* на Дніпрі. Це найбільш вичерпна та змістовна наукова презентація трипільської культури в Україні. Трипільські експонати потрапили до музею завдяки польовим дослідженням, які проводив останні півстоліття Інститут археології НАНУ.

Ранній етап презентований матеріалами досліджень *Збеновича В. Г.* на Дністрі з Бернашівки, *Окопів, Вороновиці*; *Даниленка В. М.* та *Макаревича М. Л.* на Південному Бузі з *Сабатинівки II, Гренівки, Гайворону; Бібікова С. М.* з *Луки-Врублевецької; Шмаглія М. М.* та *Бурдо Н. Б.* з *Гребенокового Яру*.

Середній етап Трипілля представлений колекціями з розкопок у Побужжі: *Добровольського А. В.* в *Сабатинівці І*, *Цвек О. В.* у *Березівки* та на поселеннях *східнотрипільської культури*; в Подністров'ї: *Збеновича В. Г.* та *Шумової В. О.* у *Василівці*, С. В. Пачкової в *Гринчуку*, *Шмаглія М. М.* та *Рижова С. М.* у *Коновці;* у Подніпров'ї: *Бібікова С. М.* в *Гребенях*. Етап Трипілля СІ представлений матеріалами з розкопок поселень-гігантів *Круца В. О.* та С. М. Рижова у *Тальянках*; М. М. Шмаглія та *Відейка М. Ю.* у *Майданецькому; Мовші Т. Г.* в *Косенівці*; дністровських поселень *Стіна*, дослідженого М. Л. Макаревичем; *Бернашівка*, розкопаного *Корвін-Піотровським О. Г.* Етап СІІ трипільської культури представлений матеріалами могильників з *Усатова* (розкопки В. Г. Збеновича) та *софіївського типу* (розкопки *Захарука Ю. М.*, М. Л. Макаревича); поселень *Троянів* (розкопки М. М. Шмаглія), *Вільховець* (розкопки М. Ю. Відейка). Експонуються унікальні антропоморфні та зооморфні статуетки, посуд, *Розсохуватська модель житла*, знаряддя праці.

Література: 60 років Інституту археології НАН України. — К., 1994. — С. 91—95; Археологічний музей Інституту археології Національної академії наук України. — Київ, 2003.

Н. Б. Бурдо

АРХЕОЛОГІЧНИЙ МУЗЕЙ ІНСТИТУТУ УКРАЇНОЗНАВСТВА ім. І. КРИП'ЯКЕВИЧА НАНУ — відомчий музей, створений при відділі археології Інституту згідно постанови Президії НАН України (1993). Продовжує традиції археологічного відділу Музею Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка у Львові по збиранню, створенню археологічних колекцій та експозицій. Нова експозиція музею відкрита у 2001, розповідає про археологічні дослідження на Західній Україні в XIX—XX ст. Великі археологічні епохи представлені оригінальними експонатами та технічними реконструкціями. Експозиція привертає увагу оригінальністю показу матеріалу, нестандартністю художнього та технічного вирішення при її побудови. Матеріали *трипільської культури* були отримані музеєм в результаті розкопок *Кандиби О. О.*, *Пастернака Я. І.*, *Біляшівського М. Ф.* Під час Другої світової війни більшість колекцій була втрачена. У повоєнний період надходження до музею здійснювалися завдяки археологічним дослідженням багатьох відомих археологів західноукраїнського регіону, також і тих, хто працював в *Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ*. Зокрема трипільські матеріали в музеї представлено розкопками *Пелещишина М. А.*, *Крушельницької Л. І.*, *Коноплі В. М.* (поселення Городниця в ур. Городище, *Блищанка* тощо).

О. М. Ситник

АРХЕОЛОГО-МАГНІТОМЕТРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ (АМД) — метод безконтактного, неруйнівного дослідження культурного шару пам'яток археології з використанням методів геофізики. Широко використовувався при комплексному дослідженні поселень *трипільської культури*. Вперше методика розроблена і застосована *Дудкіним В. П.* 1966 р. на городищі *Маяки*. В 70—90-ті рр.

АРХЕОЛОГО-МАГНІТОМЕТРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Археологічний музей інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ.
1. Трипільській посуд.
2. Директор музею Ситник О. М. в розділі експозиції, присвяченої трипільській культурі.

АРХЕОЛОГО-МАГНІТОМЕТРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Археолого-магнітометричні дослідження. Зйомка оптико-механічним магнітометром (1974).

Археолого-магнітометричні дослідження. Зйомка протонним магнітометром (1989).

дослідження проводилися В. П. Дудкіним, *Загнієм Г. Ф.*

АМД грунтуються на картографуванні аномалій, які утворюють об'єкти, що залягають в культурному шарі. Для картографування використовували магнітометри: оптико-механічні, ядерно-резонансні, квантові. В. П. Дудкіним впроваджені градієнтні магнітометричні дослідження давніх поселень. Вони надзвичайно ефективні для пошуку залишків спалених жител-*площадок*, які представлені завалами обпаленої глиняної *обмазки*. Остання має велику залишкову намагніченість. Магнітну зйомку пам'яток трипільської культури ведуть по сітці від 1×1 (прецезійне картографування) до 4×4 м, залежно від поставлених дослідниками завдань. Застосування АМД дозволяє створити план поселення з точністю до 1 м, або встановити контури окремого житла з точністю до 0,25 м. Загальна точність методу складає 95–98 %.

За допомогою АМД складені плани понад 40 поселень трипільської культури на території України та Молдови, в тому числі протоміст: *Вільховець, Глибочок, Майданецьке, Тальянки, Ятранівка, Ямпіль*, а також багатьох невеликих поселень: *Виноградне, Гребені, Коломийщина-II, Тальне-2, Хомине, Янча-I, Янча-II*, та ін.

Література: *Дудкин В. П.* Геофизическая разведка на позднетрипольском поселении у с. Маяки // АИУ 1967 г. – 1968. – Вып. 2. – С. 216–219; *Дудкин В. П.* Геофизическая разведка крупных трипольских поселений // Использование методов естественных наук в археологии. – К., 1978. – С. 35–45; *Дудкин В. П.* Поиск и картографирование магнитометрическим методом характерных археологических объектов (ров, гончарный горн) // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини. – Київ, 2000. – С. 4–11.

М. Ю. Відейко

АРХЕОМАГНІТНЕ ДАТУВАННЯ – метод датування археологічних пам'яток Грунтується на дослідженні залишкової намагніченості обпаленої глини з печей та *обмазки* жител, місць давніх кострищ (в зразках з яких зафіксована інформація про магнітне поле часу випалу) та співставленні отриманих результатів з даними про зміни магнітного поля Землі. Метод розробляли *Загній Г. Ф.* та О. М. Русаков.

Археомагнітне датування було використане Г. Ф. Загнієм для визначення віку пам'яток різних етапів *трипільської культури*. Створено шкалу відносного датування поселень протяжністю біля 1400 років.

Література: *Русаков О. М. Загний Г. Ф.* Датировка археологических памятников археомагнитным методом // Использование методов естественных наук в археологии. – Киев, Наукова Думка, 1978. – С. 61–68.

М. Ю. Відейко

АРХИПЕНКО ОЛЕКСАНДР ПОРФИРОВИЧ (30.05.1887, Київ – 25.02.1964, Нью-Йорк, похований на цвинтарі Вудлавн у Бронксі, США) – скульптор.

Один з наймодерніших скульпторів XX ст. Народився в родині професора Київського університету Св. Володимира, батько якого, Антон Архипенко, був іконописцем. Мати походила з давнього козацького роду Боронич. На становлення майбутнього художника, окрім родини з глибинними традиціями, мав вплив хранитель скіфського відділу Історичного музею в Києві художник Мазаракі С. Д., який ознайомив вразливого хлопця з археологічними скарбами, знайденими в українській землі. Перші твори Архипенка О. П. були з паленої глини, традиційного матеріалу митців трипільської культури. Систематичної освіти не отримав. Навчався в Київської художній школі Мурашка М. (1902–05), Московському училищі живопису, скульптури та архітектури (1907). У 1908 переїхав до Парижу, де недовго навчався в Академії мистецтв. У 1921–22 жив в Німеччині, де утримував власну школу, з 1923 – в Америці.

Художник-мислитель з прадавньою генетичною пам'яттю, яка пробудилася ще у золотоверхому Києві, наповненому дивовижними містично-стрункими церквами, утаємниченим іконописом, кам'яними бабами, завжди актуалізований в часі, віддаючі належне і кубофутуризму, і символізму. Проте, він залишається незалежним від усяких течій і угруповань, створюючи свій власний напрям з індивідуальною манерою подання логіки форми та її внутрішнього простору. Експерементуючи з формою, ефектами освітлення, розробляє свою теорію син-

Архипенко О. П., 1960.

тезу мистецтв і техніки («Архипентура»), де одним із центральних понять є «просторова порожнеча».

Інтерес до творчості О. Архипенка в Україні почав проявлятися тільки під кінець його життя, в той час як на Заході уже з середини 1920-х рр. інтерес до митця постійний. Йому присвячено багато розвідок і статей, в яких підкреслюється, що О. Архипенко «поглибив українську національну традицію, звертаючись до джерел трипільської культури» (Л. Брюховецька). Усвідомлюючи свою індивідуальність, О. П. Архипенко казав: «хтозна, чи думав би я так, якби українське сонце не запалило в мені почуття туги за чимось, чого й сам не знаю». Архаїчна пластика трипільських скульптур і побутових речей відлунює у масивних формах скульптур митця, набуваючи експресії, «космічного динамізму» («Сидяча жінка», «Жінка і кіт», «Плаский торс», «Материнство», «Жінка, яка розчісує волосся»).

Більшість творів О. Архипенка залишаються поза Україною, його феномен ще потребує від нас свого осмислення і визнання. Перша вагома данина митцю — скульптура на площі Л. Толстого в Києві «Пам'яті О. Архипенка» (скульптор Валієв, 1997).

Література: *Горбачов Д. І.* архаїст, і футурист // Хроника 2000. — К., 1993. — С. 198—207; *Брюховецька Л.* Інтеграція у світову культуру // Пам'ятки України. — 1994. — № 5—6. — С. 2; Історія української культури / За ред. І. Крип'якевича. — К., 1994. — С. 589; *Синько О.* Новаторство Архипенка. — К., 2001.

М. І. Гончаренко

Скульптура Архипенко О. П. «Фрагментарна постать», 1957.

Б

БАБИН

БАБИН – поселення *трипільської культури* (*заліщицький варіант*, етап BI-BII, 4400–4100 рр. до н.е.). Розташоване біля с. Бабин (ур. Яма) Кельменецького р-ну Чернівецької обл. Відкрите (1948) і досліджене (1949–50) *Трипільською (Дністровською) експедицією*. Роботи проводилися під керівництвом *Мовші Т. Г.* та *Черниш К. К.*

Поселення знаходилось на високому березі Дніпра, займало мис четвертої річкової тераси, обмежений з двох сторін ярами. Досліджено залишки однієї *площадки* та *заглиблення* в центральній частині поселення. Рештки глинобитного житла у вигляді скупчення обпаленої *обмазки* залягали на глибині 0,1 м, зберегшися погано. На відстані 1,5 м від краю площадки простежено заглиблення у формі неправильного овалу довжиною 2,8 м, шириною 1,6 м, глибиною від сучасної поверхні 1,68 м. Заглиблення було заповнене скупченням великих кусків глиняної обпаленої обмазки з домішкою полови, які іноді залягали в два – три шари. В нижній частині обмазки простежено відбитки дерев'яних плах. Знайдено невелику ділянку із заляганням обмазки з чистої глини. *Культурний шар*, що заповнював заглиблення, містив багато решток вугілля, головним чином у вигляді двох скупчень. Знахідки концентрувалися в центральній частині, під завалом глиняної обмазки. Було знайдено 105 кремінних знарядь праці (*нуклеуси* та їх уламки, ножеподібні пластини, вкладиші серпів тощо), 10 наконечників *дротиків*, фрагменти кераміки, ніжку антропоморфної фігурки. Серед кремінних виробів, зібраних з поверхні поселення, – *скребки*, свердла, уламки сокирок, а також кам'яне долото.

Столовий посуд представлений керамікою з розписною орнаментацією та оздобленою неглибокими широкими *канелюрами*, останньої дуже мало. *Розписний посуд* виготовлений з *відмуленої глини* із домішкою *шамоту* або піску. Серед форм посуду виділяються *кубки* з бомбоподібним тулубом та маленькою ручкою-вушком, *амфори* з ручками-вушками на горлі, *грушоподібні посудини*, миски конічні та циліндро-конічні. Розпис зберігся погано. *Кухонний посуд* представлений поодинокими горщиками. Серед кремінних виробів 10 екземплярів вістер дротиків, нуклеуси та їх уламки, ножеподібні пластини, вкладиші серпів, Знайдено сферичне *прясельце* та фрагмент антропоморфної статуетки.

Література: *Черниш К. К.* Дослідження трипільських поселень на Середньому Подністров'ї в 1950–1951 рр. // Археологічні пам'ятки УРСР. – К., 1956. – Т.6. – С. 145–147.

Н. Б. Бурдо

Бабшин.
Фрагменти столового посуду. Розкопки Збеновича В. Г. Наукові фонди Інституту археології НАНУ.

БАБШИН – поселення раннього етапу *трипільської культури* (Ki-6686: 6200±55 BP; 5126±76 cal. BC). Розташоване в Подністров'ї біля с. Бабшин Кам'янець-Поділь-

ського р-ну Хмельницької обл. Знаходилось на схилі першої надзаплавної тераси правого берега р. Дністер на висоті близько 25 м. Нині затоплене водосховищем. Відкрите (1969) *Середньодністровською експедицією Інституту археології АН УРСР*, обстежене (1970, 1978) *Збеновичем В. Г.* На поселенні на площі близько 0,5 га проведено невеликі розкопки. Виявлено залишки двох наземних глинобитних будівель. В розвідувальній траншеї були зачищені контури *заглиблення* довжиною до 3 м, глибиною 0,8 м.

Найбільш численні знахідки — фрагменти кераміки (близько 200). До *кухонного посуду* відносяться горщики з відбитками пальців під вінцями або по всій поверхні. *Столовий посуд* представлений фрагментами *фруктовниці*, оздобленої прокресленими лініями та пофарбованої червоною вохрою після випалу, і фрагментом *черпака*. Зібрано близько 50 знарядь праці з різних матеріалів. Колекція знахідок з поселення Бабшин зберігається у *наукових фондах Інституту археології НАНУ*.

Література: *Збенович В. Г.* Ранний этап трипольской культуры на территории Украины. — К., 1989. — С. 201.

Н. Б. Бурдо

БАДЕН — археологічна культура кінця *енеоліту* — початку раннього *бронзового віку*, була поширена в Центральній та Західній Європі в другій половині IV — початку III тис. до н.е. [між 3500 (3400) — 2900 рр. до н.е]. Епонімна пам'ятка — «Королівська печера» (“Konigshohle”) в м. Баден (Австрія). Відкрита Дж. Калліано (1892). Пам'ятки відомі від Південної Німеччині на заході до Східної Угорщини на сході, на території сучасних Німеччини, Швейцарії, Сербії, Словаччини, Чехії, Австрії, Польщі.

Сформувалася на базі місцевих культур *мідного віку*. На пізньому етапі дослідники відзначають можливий вплив ямної культури. Культура налічує ряд регіональних варіантів, зокрема Костолац, Болераз та ін. Поселення розташовувалися, як правило, в захищених природою місцях, на вершинах пагорбів. Відомі укріплені селища (Рміз, Глинсько), в тому числі з застосуванням кам'яних стін (Град, Біловіци). Будинки наземні та заглиблені. Розкопані також залишки трапецієподібної в плані наземної споруди з апсидою. Конструкція будівель — каркасна, з використанням глини для обмазки конструкцій.

Некрополі грунтові. Небіжчиків ховали в прямокутних ямах або спалювали і попіл складали в урни. На території Східної Угорщини зустрічаються поховання в *курганах*, в яких небіжчики посипані червоною *вохрою*. Вважають, що цей звичай (курган, вохра) був запозичений у носіїв ямної культури.

На думку дослідників, в економіці населення, яке залишило культуру Баден, переважало тваринництво. Носіям культури Баден був відомий колісний транспорт (віз із чотирма колесами). Знаряддя праці та зброю виготовляли з кременю, каменю (бойові сокири-молоти) та міді (кинджали, сокири). Кераміка добре випалена, поверхня іноді підлощена або пофарбована в червоний колір. Прикрашалася орнаментом з *канелюр*, заглиблених ліній, відбитків штампа. Дослідники відзначають помітний вплив керамічних традицій культури Баден на комплекси *культури лійчастого посуду, трипільської культури, Чернавода III*, Коцофені, *Гзеро*. Сусідні культури — культура лійчастого посуду, *культура кулястих амфор*, культура шнурової кераміки.

Література: *Baldia M. O.* The Baden Culture.- http://www.comp-archaeology.org/Baden.htm; *Banner J.* Die Peceler kultur. — Budapest, 1956; *Kalicz N.* Die Peceler (Badener) Kultur und Anatolien. — Budapest, 1963.; *Videiko M. Yu.* Tripolye and the cultures of Central Europe: facts and character of interactions: 4200–2750 BC // BPS. — 2000. — Vol. 9. — P. 13–68.

М. Ю. Відейко

БАЛАБІНА ВІРА ІГОРІВНА (10.10.1950, Москва, Росія) — археолог, кандидат історичних наук (1990).

Закінчила історичний факультет (кафедра археології) Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова (1972), навчалася в аспірантурі Інституту археології АН СРСР (тепер *Інститут археології РАН*; 1985–87). Кандидатська ди-

Баден.
Археологічна культура.

Балабина В. І., 2003.

сертація: «Зооморфная пластика культуры Триполье» (1990). Працює в Інституті археології РАН — старший науковий співробітник, вчений секретар відділу бронзового віку.

В. І. Балабіна вперше створила систематизацію *зооморфної пластики* культури *Кукутень-Трипілля*. Розробила систему опису, класифікацію та типологію статуеток, які зображують тварин; виявила їх стилістичну змінюваність в діахронному розвитку на всій території поширення культури. Систематизувала величезний масив зооморфного посуду доби *неоліту* та *енеоліту* Центральної, Південної та Південно-Східної Європи. Завдяки її дослідженням було створено фундаментальну джерелознавчу базу для всебічного дослідження зооморфної символіки в іконографічній традиції ранніх землеробів Європи. У своїх дослідженнях велику увагу приділяє проблемам інтерпретації пластики та зооморфної символіки.

З 1972 працює в експедиціях, які досліджують пам'ятки доби енеоліту на території Молдавії, Болгарії та України. Працювала в експедиції *Маркевича В. І.* на поселенні Бринзени (1972), Дністровській експедиції *Збеновича В. Г.* на ранньотрипільському поселенні *Бернашівка* (1973–75), брала участь в археологічній розвідці на Дністрі (1985), працювала в складі Болгаро-Російської археологічної експедиції, яка досліджувала біля с. Юнаците *тель* Пласка могила (1995–2002).

Автор 35 наукових статей і публікацій.

Праці: Опыт количественного анализа состава культурного слоя раннетрипольского поселения Бернашевка // Теория и методы археологических исследований. — К., 1982. — С. 185–195; Зооморфные изображения из Чичиркозовского поселения // КСИА. — М., 1988. — Вып. 193. — С. 81–87; Фигурки животных и их символика на сосудах как отражение одной из знаковых систем древних земледельцев Европы // РА. — 1997. — № 2. — С. 29–34; К прочтению змеиных изображений спиралевидного орнамента древних земледельцев Европы // ВДИ. — М., 1998. — № 2. — С. 135–151; Фигурки животных в пластике Кукутени-Триполья. — М., 1998.

М. Ю. Відейко

Балики.
1. Вид на поселення;
2. Скупчення черепашок в культурному шарі на поселенні Балики. Дослідження Козловської В.Є.

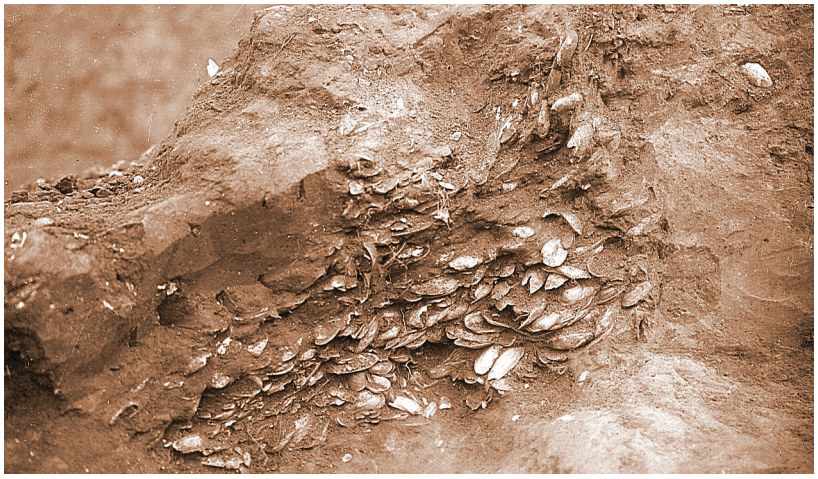

БАЛИКИ (БАЛИКО-ЩУЧИНКА) — поселення *трипільської культури*. Розташоване на Середньому Дніпрі біля с. Балико-Щучинка (ур. Гард) Кагарлицького р-ну Київської обл. на північний захід від села. Займало край кручі над долиною Дніпра. Розкопки проведені експедицією *ВУАК* під керівництвом *Козловської В. Є.* (1926).

Досліджено три ями (діаметром до 1 м, глибиною 0,5–0,8 м) з матеріалами трипільської культури (фрагменти кераміки кухонної, а також прикрашеної малюванням та *заглибленим орнаментом*), кістками тварин та стулками черепашок. В. Є. Козловська вважала поселення місцем тимчасового перебування трипільської людності. На її думку, розкопки *Хвойки В. В.* біля м. *Ржищева* проводилися на височині над с. Балики. Знахідки із розкопок В. Є. Козловської зберігаються в *Національному музеї історії України*, архівні матеріали в *науковому архіві Інституту археології НАНУ*.

Література: *Козловська В.* Розшуки та розкопи на правому березі Дніпра між м. Ржищевим та с. Балики // ТКУ. — К., 1927. — Т. 1.

М. Ю. Відейко

БАЛКАНО-КАРПАТСЬКА МЕТАЛУРГІЙНА ПРОВІНЦІЯ (БКМП) — центр стародавнього металургійного і металообробного виробництва в культурах доби *енеоліту* (початок V — кінець IV тис. до н.е.). Охоплює північ Балканського півострова, басейн Нижнього та Середнього Подунав'я, Тиси; територію Трансільванії і півдня Східної Європи від Передніх Карпат до середньої течії Волги. Внутрішня єдність провінції визначалася однаковим хімічним складом

Балкано-Карпатська металургійна провінція.
Мідна сокира-молот, типова для Балкано-Карпатської металургійної провінції. Колекція «ПЛАТАР».

груп міді, стійкою традицією гарячого кування металу та ковальського зварювання. Найбільш характерними видами знарядь праці є «хрестоподібні» втульчасті сокири-тесла, *сокири-молоти* та сплощені тесла-долота. Значними серіями представлено швайки, рибальські гачки, прикраси.

Дослідження металевих виробів *трипільської культури*, які провели *Черних Є.М.* та *Риндіна Н.В.*, дозволили пов'язати трипільське вогнище металообробки (між 5400–3200 рр. до н.е.) із західним ареалом БКМП (вогнищами Караново-VI – Гумельниця). Технологія обробки металу в цей період була орієнтована на використання кування та зварювання. На ранньому етапі розвитку трипільського вогнища форми великих знарядь – тесел-долот, сокир-молотів, пробійників типові для центральних виробничих майстерень БКМП. На пізньому етапі з'являються «хрестоподібні» сокири-тесла, пласкі тесла-долота, ножі, *кинджали*, виготовлені методом лиття з використанням складних роз'ємних форм.

Однією з найбільш відомих колекцій металу трипільської культури, мідь якої пов'язана з БКМП, є *Карбунський скарб*.

Література: *Сергеев Г. П.* Раннетрипольский клад у с. Карбуна // СА. – 1963. – № 1. – С. 15–20; *Черных Е. Н.* Металлургические провинции и периодизация эпохи раннего металла на территории СССР. – СА. – 1978. – № 4. – С. 53–82; *Рындина Н. В., Дегтярева А. Д.* Энеолит и бронзовый век. Учебное пособие. – М.:МГУ, 2002. – С. 61–64.

С. М. Ляшко

БАЛТІЙСЬКО-ПОНТІЙСЬКІ ДОСЛІДЖЕННЯ (BALTIC-PONTIC STUDIES) – наукове видання та назва спільного Польсько-Українського науково-дослідного проекту в галузі археології. Започаткований (1991) Інститутом праісторії університету ім. Адама Міцкевича (Познань, Польща) та *Інститутом археології НАНУ*. Головне завдання – спільне вивчення *археологічних культур* та реконструкція давньої історії між Балтійським та Чорним морями. Головними організаторами програми з польської сторони є професор *Косько О.*, з української – доктор В. І. Клочко.

Праця над «Балтійсько-Понтійськими дослідженнями» розпочалася з визначення актуальних тем, які потребували детального спільного вивчення і були забезпечені важливими археологічними джерелами. Ці матеріали опрацьовувалися, готувалися до видання і були базою для проведення широкого спектру природничих досліджень. Українські археологи отримали можливість

БАЛТІЙСЬКО-ПОНТІЙСЬКІ ДОСЛІДЖЕННЯ (BALTIC-PONTIC STUDIES)

Балкано-Карпатська металургійна провінція.
Мідна сокира, типова для Балкано-Карпатської металургійної провінції. Колекція «ПЛАТАР».

Учасники міжнародної конференції «Від неолітизації до початку епохи бронзи», яка проходила по програмі **Балтійсько-Понтійських досліджень.**

оглянути колекції в польських містах Хелмі, Любліні, Кракові, Варшаві, Познані. Польські — об'їхали Поділля, Волинь, працювали в фондах музеїв в Києві, *науковиx фондах Інституту археології НАНУ* та музеях інших міст України.

В межах проекту досліджувалися проблеми, пов'язані з *трипільською культурою*. Результати досліджень опубліковані в періодичному виданні «Baltic-Pontic Studies» (видається англійською мовою). З дванадцяти опублікованих томів, трипільська тематика розглянута в томі 2 («Номадизм та пасторалізм між 5000–1500 рр. до Христа»), томі 3 («Могильники *софіївського типу*»), томі 7 («Основи радіовуглецевої хронології культур між Віслою та Дніпром: 3150–1850 рр. до н.е.»), томі 9 («Західний кордон трипільської культури») та томі 12, присвяченому питанням вивчення абсолютної хронології за даними С14.

Проведено декілька наукових конференцій, на двох з яких піднімалися теми, пов'язані з трипільською культурою — в Бресті (Международны сімпозыум: ад неолитызации до пачатку эпохи бронзы, 2000 р.) та Обжиську (Nomadyzm a pastoralizm w miezdyrzeczu Wisly i Dniepru (neolit, eneolit, epoka brazu.– Miedzynarodowa konferencija, Obrzysko, 2003).

З українського боку в розділах проекту, які стосувалися досліджень трипільської проблематики, брали участь *Бурдо Н. Б.*, *Відейко М. Ю.*, Л. Демченко, В. І. Клочко, М. М. Ковалюх, С. Козак, *Круц В. О.*, *Рижов С. М.*, В. Скрипкін, В. Манічев, *Мовша Т. Г.*, *Петрунь В. Ф.*, *Сохацький М. П.*, Ткачук Т. М., *Черняков І. Т.*, *Цвек О. В.* З польської сторони Я. Будзішевський, А. Закосцельна, С. Кадров, *Косько О.*, Лангер Є., М. Шміт.

Література: Nomadism and Pastoralism in the Circle of Baltic-Pontic Early Agrarian cultures: 5000–1650 BC // BPS. – 1993. – Vol. 2; Cemeteries of Sofievka Type // BPS. – 1994. – Vol. 3; The Foundations of Radiocarbon Chronology of Cultures between the Vistula and Dnieper: 3150–1850 BC // BPS. – 1999. – Vol. 7; The Western Border Area of the Tripolye Culture // BPS. – 2000. – Vol. 9; *Відейко М. Ю.* Археологія та давня історія між Балтикою та Понтом // Археологія, 2002. – № 4; *Його ж.* Міжнародний симпозіум «Ад-неолитызации до пачатку эпохи бронзы.» Брест, травень 2000 року // Археологія. – 2000. – № 1.

М. Ю. Відейко

БАРБОТИН — спосіб орнаментації посуду, завдяки якому поверхні посуду надається рельєфна шорстка структура.

Технологія орнаментації має давні традиції в неолітичних культурах на півдні Балкан, типова для кераміки культурного кола Старчево-Караново-*Криш*. З описів цього посуду термін «барботин» потрапив у праці дослідників *трипільської культури*. Характерний для *кухонної кераміки* часу *Прекукутені* — раннього етапу трипільської культури (друга половина VI — початок V тис. до н.е.

Барботин утворювався шляхом проведення пальцями по сирому обличкуванню посудини (іноді таку техніку називають *руст*). В інших

Баработин.
1. Фрагменти кухонного посуду з барботином, поселення Бернашівка. Розкопки Збеновича В. Г;
2. Горщик оздоблений барботином з поселення Тимкове. Розкопки Бурдо Н. Б.

випадках рельєфності стінок досягали завдяки вдавленню ганчірки («ганчірковий барботин»). Найбільш поширений прийом — підняття ще не підсохлого обличкування нігтем («нігтьовий барботин») або защипування пальцями (пальцеві защипи). Композиції, виконані в такій техніці вкривають іноді всю поверхню посудини. З вертикальних рядів защипів утворюються рельєфні зображення — «колоски». Іноді барботином називають оздоблення, коли поверхні горщиків покриті наліпленими, або витягнутими з шару товстого обличкування маленькими глиняним кульками або горбиками.

Література: *Тодорова Х.* Енеолит Болгарии. — София, 1979. — С. 48; *Збенович В. Г.* Поселение Бернашевка на Днестре. — К., 1980. — С. 112.

Н. Б. Бурдо

БЕЗВЕНГЛИНСЬКИЙ Б. П. (1893—?) — археолог.

Працював в археологічних інституціях Всеукраїнської Академії наук. Директор *Уманського краєзнавчого музею*. Досліджував Білогрудівський могильник біля м. Умані. Проводив археологічні дослідження на поселеннях *трипільської культури Майданецьке*, *Тальянки* (1927), розвідувальні роботи на поселенні *Красноставка* (Уманщина). В 30-ті рр. учасник *Трипільської експедиції Інституту археології АН УРСР* на Київщині (тепер Черкаська обл.), під час роботи брав участь в розкопках поселення біля с. *Володимирівка* (знайшов залишки печі, звернув увагу на цікаві поєднання двох видів орнаменту на одному посуді — мальованого і так званого «ритованого» у вигляді «втиснутих візерунків»).

С. М. Ляшко

БЕЛЕЛУЯ VI — поселення *трипільської культури* (етап CI, 3700—3500 рр. до н.е, *шипинецька група*). Розташоване на північний захід від с. Белелуя (ур. Бавки) Снятинського р-ну Івано-Франківської обл. на мисоподібній частині пагорба між двома безіменними струмками. Виявлене М. М. Клапчуком (1971) за скупченням фрагментів трипільської кераміки, глиняної *обмазки* та уламків зернотерок на ріллі. 1987 поселення обстежили *Кочкін І. Т.* і Р. Хмельницький; того ж року Снятинським загоном археологічної експедиції Івано-Франківського державного педагогічного інституту ім. В. С. Стефаника (тепер — Прикарпатський університет ім. В. С. Стефаника) проведено розкопки, під час яких досліджено 221 кв. м. площі поселення. На поверхні орного поля виявлено ще 8 скупчень глиняної обмазки, які ототожнюються із залишками глинобитних трипільських жител.

У двох розкопах досліджено залишки двох наземних глинобитних жител. Житло № 1 знайдено на глибині 0,25—0,3 м від сучасної поверхні. Глиняна обмазка залягала нещільним масивом довжиною 4 м, шириною 2,6 м, товщиною 0,05—0,1 м. Житло орієнтоване по лінії північний захід-південний схід. У північно-західній частині житла, де були знайдені залишки дуже випаленої плиткової поверхні, напевно, знаходилася піч. Житло № 2 мало розміри 6,4×8,9 м, орієнтацію по лінії північний захід—південний схід. У центральній частині його виявлено основу пічки, для спорудження якої були використані пісковикові гальки.

У колекції знахідок переважають фрагменти керамічного посуду. У групі *столового посуду* виділяються *амфори*, миски різних типів, *кубки, грушоподібні посудини, шоломоподібні покришки*, горщики, а також *біноклеподібні* посудини. Знайдено п'ять фрагментів посудин, які мають сліди розпису чорною і коричневою фарбою і в яких вбачаються шипинецькі традиції. Одну із зрізано-конічних мисок із висячими наліпками *Ткачук Т. М.* відносить до імітацій форми посуду культури *Бодрогкерестур*. Група *кухонного посуду* менша за чисельністю і представлена крупними зерновиками сфероконічної форми, великими конічними і напівсферичними мисками та горщиками. Серед виробів з глини зустрічаються уламки дископодібних глиняних *відтяжок* для *вертикального ткацького верстата*, а також чотири фрагменти *антропоморфної пластики* (3 — від жіночих статуеток, 1 — уламок нижньої частини ніг). Знаряддя праці представлені виробами з кременю, опоки, кварциту і пісковику. Матеріали зберігаються у фон-

Белелуя VI.
Фрагмент біноклеподібної посудини з поселення Белелуя VI.

БЕРЕЗІВКА (БЕРЕЗІВСЬКА ГЕС)

дах та експонуються в *Музеї археології Прикарпаття* (Прикарпатський університет ім. В. С. Стефаника, історичний факультет).

Література: *Кочкін І. Т.* Трипільські пам'ятки північно-східного Передкарпаття // Галичина. – 1997. – № 1. – С. 10 (табл. 3); *Конопля В., Кочкін І.* Планіграфія й житлобудування трипільських поселень північно-східного Передкарпаття // Вісник Прикарпатського університету. Серія історичні науки. – Івано-Франківськ. – 1998. – С. 34–49.

І. Т. Кочкін

БЕРЕЗІВКА (БЕРЕЗІВСЬКА ГЕС) – поселення *трипільської культури* (південнобузький локальний варіант, етап BI *східнотрипільської культури*, 4600–4400 рр. до н.е.) Розташоване біля с. Березівка Гайворонського р-ну Кіровоградської обл., на плато лівого високого берега р. Південний Буг. Відкрите і досліджувалося *Даниленком В. М.* (1955), *Цибесковим В. П.* (1960), експедицією *Інституту археології НАНУ* під керівництвом *Цвек О. В.* (1989–99).

Вид на поселення Березівка, дослідження Цвек О. В.

Площа пам'ятки біля 10 га. Спланові по колу житлові споруди представлені кількома типами: заглиблені житла, наземні *глинобитні* одно-, двоповерхові будинки, господарчі споруди та ями. Досліджено кілька *культурних шарів* етапу BI. Деякі житла верхніх шарів мають Г-подібне планування. Житлові споруди обігрівались відкритими вогнищами та переносними жаровнями. Деякі будинки мали культові приміщення з *вівтарями*.

У комплексі знахідок переважала кераміка з *канелюрами*, доповненими штампом. Орнаментальний фриз на кубках та горщиках складається зі спіральних листоподібних та геометричних елементів, які доповнюються лощінням та фарбуванням *вохрою* після випалу. Кераміка із *заглибленим орнаментом*, заповненим білою *пастою*, становить значну частину комплексу. Серед форм такого посуду *грушоподібні посудини*, *моноклі*, миски на піддоні, посуд з рисами *антропоморфізму*. В декорі кераміки та культових предметів присутнє зображення місяця та змії, культ яких мав велике значення у трипільського населення. *Кухонний посуд* представлений широковідкритими посудинами, які прикрашені рустом, та горщиками з накольчастим та рельєфним орнаментом. На деяких об'єктах з ранніх шарів зустрічаються *антропоморфна пластика* та *зооморфна пластика*, ритуальні *столики-вівтарі*, *моделі печей*. *Імпортами* є посуд, виготовлений із глини з домішкою товченої мушлі, кам'яні *булави* та *скіпетри коне-голові*. Ці предмети свідчать про контакти з лісостеповими та степо-

Березівка.
1. Березівка, залишки житла, дослідження Цвек О. В.;
2. Березівка, фрагмент площадки, дослідження Цвек О. В.

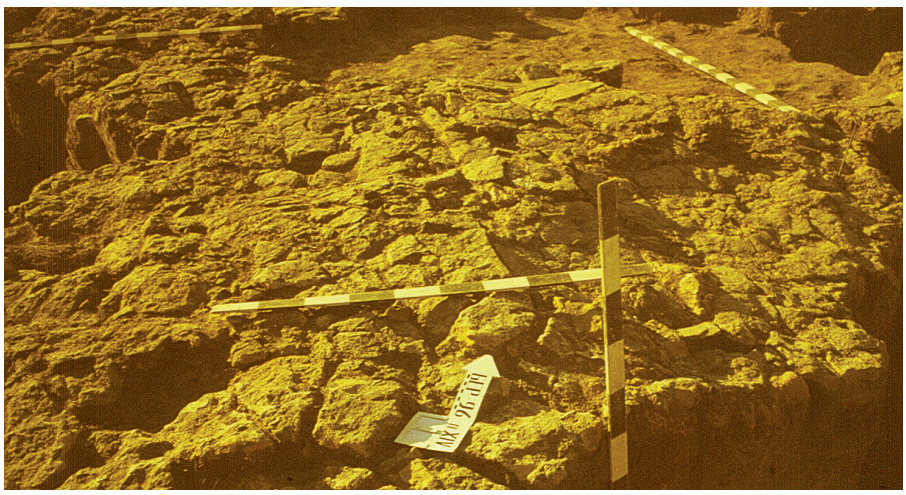

вими племенами. Зв'язки населення трипільської культури з західними сусідами документує кераміка з розписним орнаментом, аналогії якій знаходимо на пам'ятках Молдови та Румунії етапу *Кукутень* А (Ізвоар II, Скинтея, Берешти, Феделешень та інші). Деякі імпортні посудини свідчать про зв'язки з більш далекими сусідами з Балкан та Подунав'я, які, мабуть, взяли участь у формуванні традицій даного типу пам'яток.

Матеріали з розкопок поселення Березівка зберігаються в наукових фондах *Інституту археології НАНУ*, *Одеському археологічному музеї НАНУ*, в археологічній лабораторії історичного факультету Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова.

Література: *Цыбесков В. П.* Некоторые итоги исследования Березовского поселния // Материалы по археологии Северного Причерноморья. – О., 1971. – Вип. 7. – С. 182–192.; *Цвек О. В.* Нові дослідження багатошарового поселення східнотрипільської культури Березівка на Південному Бузі // Археологічні відкриття в Україні 1998–1999 рр. – К., 1999. – С. 51–53.

О. В. Цвек

БЕРЕЗІВСЬКИЙ ВІВТАР – керамічний *вівтар-столик*. Знайдений *Цвек О. В.* у другому горизонті поселення *Березівка*. Аналогічний *вівтар-столик з календарем* був знайдений *Цибесковим В. П.* під час розкопок цього ж поселення.

Переносний вівтар зооморфної форми на чотирьох ніжках нагадує черепаху у русі. Залишки деталей панцира цієї тварини досить часто зустрічаються серед фауни поселень згаданого регіону. В центрі круглого диска вівтаря поглибленим орнаментом відтворено образ змії, згорнутої в клубок, а по його краях вигравірувані різні знаки, які мають певний семантичний зміст. Зображення змії-змія часто зустрічаються на кераміці й ритуальних предметах поселень цього регіону. Визначається декілька його семантичних ознак. У стародавній міфології виділяється самка змія, яка відіграє велику роль у створенні світу. Вона постачає його енергією і поїть землю водою. Образ змії, згорнутої клубком, виконував роль оберега.

Талісман з аналогічною ідеограмою знайдено в культовому місці комори з поселення *Веселий Кут*. Переносні вівтарі близького типу виявлені в культурі *Болград-Алдень*. Зображення змій, виконані в заглибленій техніці, відомі на антропоморфних глиняних *жертовниках*

Березівка.
Столовий посуд з поселення Березівка, оздоблений канелюрами, заглибленим орнаментом, штампом. Дослідження Цвек О. В.

культури Градешниця. Деякі зображення (*знаки*), відтворені на диску вівтаря з Березівки, знаходять аналогії серед знаків на глиняних табличках цієї ж культури.

Експонується в *Археологічному музеї Інституту археології НАНУ*.

Література: *Цвек О. В.* Релігійні уявлення населення Трипілля // Археологія. К., 1993. – № 3. – С. 74–90.

О. В. Цвек

Березівський вівтар. Дослідження Цвек О. В.
1. Загальний вид.
2. Вид зверху.

1

2

БЕРНАШІВКА – найдавніше поселення раннього етапу *трипільської культури* (Кі-6670: 6440±60 В.Р./ 5367±56 cal. BC; Кі-6681: 6510±55 В.Р./ 5450±65 cal. BC.). Розташоване в Подністров'ї біля с. Бернашівка Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл. Знаходиться трохи нижче гирла р. Жванець (ліва притока Дністра), на західному схилі та вершині горба висотою до 9 м на краю першої дністровської тераси. Нині затоплене водосховищем. Відкрите (1969) *Середньодністровською експедицією Інституту археології НАН УРСР*, в 1972–75 розкопувалося *Збеновичем В. Г.*

На ділянці 100×110 м зафіксовано залишки від 7 глинобитних наземних будівель, шість розміщено по колу, а сьома – в центрі. Досліджено залишки шести споруд. Житла № 6 та № 7 майже повністю зруйновані оранкою. Житло № 1 представлено аморфним завалом нерівномірно обпаленої глини з домішкою полови та окремими відбитками лози і різноманітними побутовими знахідками. Довжина його до 14 м, ширина – 4,5 м, товщина обпаленої обмазки – 0,05–0,12 м. Уздовж країв завалу простежено шматки вапняку, скупчення кісток тварин, мушлі, крем'яні знахідки. Знайдено близько 800 фрагментів посуду, 200 знарядь з *кременю*, каменю, кістки, 2 фрагменти антропоморфних фігурок.

Житло № 2 мало вигляд завалу *обмазки* довжиною до 19 м, шириною 8 м, посередині на ділянці шириною до 1,5 м обпалена глина відсутня. Уздовж краю завалу простежено скупчення каменю, крем'яних знахідок, кісток тварин. Знайдено 2600 фрагментів посуду, 1000 виробів з кременю, численні знаряддя зі сланцю, рогу та кістки, понад 20 антропоморфних статуеток.

Житло № 3 представлене досить товстим аморфним завалом обпаленої глини довжиною біля 12 м, шириною 8 м, з різноманітними побутовими речами. Знизу обмазки (товщина обмазки до 0,17 м) зафіксовано відбитки дерева. Грунт під заляганням обмазки обпалений до чорного кольору. Зафіксовано округлу в плані вимостку. В одному з кутів залягання простежено концентрацію виробів з кременю та відходів. Виявлено невелику ямку з рештками декількох посудин, а також скупчення розвалин 15 посудин. Серед завалу обпаленої глини та під ним зафіксовано 5 150 фрагментів кераміки, численні кістки тварин, більше 1 000 знарядь праці, 14 фрагментів антропоморфних теракот, крем'яні вироби, невеликі скупчення мушлі.

Житло № 4 представлене аморфним завалом обмазки довжиною 7 м, шириною 3 м, товщиною до 0,9 м. Під обмазкою знайдено два скупчення, в першому – череп тура, кістки бика, роги оленя та кози, а в іншому – череп тура та роги оленя. Біля краю залягання обпаленої глини знайдено череп вівці, а також посудину з кістками тварин. Вздовж країв залягання простежено скупчення плиток вапняку, а з півночі сконцентровано різноманітні знахідки, в тому числі 1 700 кісток тварин. Під обмазкою простежено *культурний шар* товщиною 0,5 м. Серед обпаленої глини та під нею знайдено фрагменти посуду (1 900), знаряддя праці з кременю (1 000), сланцю (25), фрагменти антропоморфних фігурок (15), вироби з кістки та рогу.

Житло №5 представлено аморфним завалом обпаленої глини довжиною 9 м, шириною 3,5 м, товщиною до 0,9 м. На окремих шматках обмазки зафіксовано відбитки дерева та лози. В грунті під рештками житла виявлено попіл. Поруч із заляганням обмазки виявлено скупчення каміння, кісток, мушлі, крем'яних знахідок. Навколо вимостки з вапнякових каменів простежено концентрацію фрагментів кераміки, кісток, відбійників (10). Знайдено фрагменти посуду (1 600), вироби з кременю (понад 583), сланцю (10), рогові мотики (3), кістяні шила (10), фрагменти статуеток (3). Матеріали всіх жител мають сліди випалу, деякі посудини випалені до стану шлаку.

З жител Бернашівки походить 5 000 виробів з кременю. *Нуклеуси* невеликого розміру, призматичні, конусоподібні та аморфні. *Відбійники* зроблено з масивних призматичних нуклеусів. Віджимники та ретушери виготовлені на масивних *пластинах* та пластинчатих *відщепах*. Скребки виготовлялися на відщепах різноманітних розмірів. Пластини переважно довжиною 5–6 см, шириною до 1,3 см без слідів вторинної обробки. Виявлено вкладиші серпів, скобелі, свердла та проколки, пилки, *різці*, геометричні *мікроліти* (4). Головною сировиною для кам'яних виробів був сланець. З нього зроблено більшість *мотик*, тесел, сокир, в тому числі й бойових. З кістки виготовлені шила, голки, кочедики, човник, долота, лощила, гачки; з рогу – *мотики*, руків'я, муфти, проколки, колотушка.

Керамічна колекція з Бернашівки складається з 15 000 фрагментів. Фрагменти *кухонного посуду* становлять трохи більше половини керамічних знахідок. Посуд різноманітний за розміром – від великих *зерновиків* до мініатюрних посудинок. Форми посуду різні, але більше зустрічаються горщики та фруктовниці, є *цідилки*. Кухонний посуд оздоблений різноманітними рельєфними елементами, відбитками пальців, дрібними наліпними кульками, які утворюють композицію *барботин*. Характерні керамічні вироби, на яких сполучені риси кухонної та столової кераміки, багато посуду без орнаментації. *Столовий посуд* різноманітно оздоблений. Невелику, але виразну групу складають *фруктовниці*, *грушоподібні посудини* і покришки із *заглибленим орнаментом*, заповненим білою *пастою*. Невеличкі горщики прикрашені *канелюрами*, іноді у сполученні з заглибленими лініями та відбитками дрібного зубчастого *штампу*. Є також посуд, оздоблений візерунками з відбитків штампу, заповнених білою пастою. Оригінальним і поширеним сюжетом бернашівської орна-

Бернашівка.
Фрагмент антропоморфної статуетки, за Збеновичем В. Г. Археологічний музей Інституту археології НАНУ.

Бернашівка.
1. Бернашівка, фрагмент площадки в житлі № 6, за Збеновичем В. Г.
2. Бернашівка, вимостка в житлі № 3, за Збеновичем В. Г.

ментації є зображення змія. Знайдено багато уламків *черпаків* з фігурними зооморфними ручками, є окремі знахідки *зооморфної пластики* та *орнітоморфної пластики*, якою прикрашали посуд.

Антропоморфна пластика представлена 67 фрагментами, переважна їх більшість не орнаментована. Знайдено антропоморфний *амулет*, вирізаний з мушлі Unio.

Колекція матеріалів з розкопок поселення Бернашівка зберігається у *наукових фондах Інституту археології НАНУ*.

Література: *Збенович В. Г.* Поселение Бернашевка на Днестре. – К., 1980.

Н. Б. Бурдо

Бернашівка.
1. Кришка з різьбленим орнаментом, за Збеновичем В. Г. Археологічний музей Інституту археології НАНУ.
2. Фрагмент горщика, оздобленого барботином та заглибленим орнаментом, за Збеновичем В. Г. Наукові фонди Інституту археології НАНУ.
3. Миска з різьбленим орнаментом, за Збеновичем В. Г. Наукові фонди Інституту археології НАНУ.

БЕРНАШІВКА 2 – поселення *трипільської культури* (етап CI, 3800–3700 рр. до н.е.). Розташоване біля с. Бернашівка Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл. Знаходиться на першій надзаплавній терасі Дністра при впадінні в нього р. Жван. Дослідження проводилися (1989–91, 1993) *Дністровською експедицією Інституту археології НАНУ* під керівництвом Колесникова О. Г. (*Корвіна-Піотровського О. Г.*).

Площа поселення – 12 га. Житла розташовані декількома півколами (завдовжки 50–100 м) вздовж краю височини. Розкопано залишки 7 наземних глинобитних жител з багатошаровими вимостками та розвалами посудин.

У колекції кераміки переважає розписний *поліхромний посуд*: конічні миски, розписані дугами, «вісімками», хрестами, *фестонами*; циліндро-конічні миски з *тангентним* орнаментом; *кубки* з *метопним* орнаментом; *біконічні посудини* з ручками і без них, прикрашені тангентним орнаментом, S-подібними петлями та схемою «*совиний лик*»; *амфори* з *лицьовим розписом*; *кратери* з S-подібними петлями; *грушоподібні посудини* з тангентним розписом та S-подібними петлями; покришки до цих посудин. До *кухонного посуду* належать горщики, прикрашені прокресленими лініями, насічками, вдавленнями, відбитками «*гусеничкі*» та гребінчастого штампу. Знайдено окремі екземпляри знарядь праці, *антропоморфної пластики, зооморфної пластики*.

Матеріали з розкопок поселення Бернашівка зберігаються в *Національному музеї-заповіднику українського гончарства в Опішному* та у *наукових фондах Інституту археології НАНУ*.

Література: *Колесников А. Г.* О работе Днестровской экспедиции // Археологічні дослідження на Україні у 1990 р. – К., 1991. – С. 29–30; *Колесніков О. Г., Ткачук Т. М.* До питання мікрохронології трипільських поселень: (На матеріалах Бернашівського поселення етапу BII – ? I) // Подільська старовина. – Вінниця, 1993. – С. 48–53.

Н. Б. Бурдо

Поселення **Бернашівка 2**. Антропоморфна статуетка. Національний музей історії України.

БЕРНОВЕ–ЛУКА — поселення раннього етапу *трипільської культури* (початок V тис. до н.е.) Розташоване біля с. Бернове (ур. Лука), Кельменецького р-ну Чернівецької обл., на краю першої тераси правого берега р. Дністер. Чотири *заглиблення* досліджено *Трипільською (Дністровською) експедицією* під керівництвом *Пассек Т. С.* (1951).

Заглиблення частково зруйновані Дністром. Заглиблення № 1 довжиною близько 4 м, шириною 2,4–3,2 м, глибиною 2,2 м. Заглиблення № 2 довжиною до 6 м, шириною до 3,8 м, глибиною 2,8 м; складалося з двох ям, дно яких вимащене глиною. У ньому залягав шар з вугликів, попелу, черепашок, каменю, а також уламки *зернотерок*, кістки тварин, луска та кістки риб. Заглиблення № 3 частково зруйноване, мало форму неправильного овалу довжиною до 3 м, глибиною до 2 м. Дно нерівне, майже по всій площі зафіксовані скупчення золи та черепашок. Заглиблення № 4 досліджене частково. Воно мало овальну форму, розміри 4×3,4 м, глибину 1,6–2,2 м. На нерівному, з уступами дні виявлено обпалену *обмазку*, скупчення вугликів, велику кількість каміння. В заповненні чітко простежуються вуглисті прошарки, які чергуються з тонкими шарами піску. Майже по всій площі на глибині 1,6 м залягав шар з черепашок товщиною 0,15–0,25 м. В заповненні всіх заглиблень простежено 4 тонких прошарки піску від повені Дністра. Т. С. Пассек вважала заглиблення *землянками*. Заповнення їх насичене культурними рештками — фрагментами кераміки (3 300), виробами з *кременю* (понад 700), численними знаряддями з каменю, кістки, мідними предметами (3), фрагментами *антропоморфної пластики* (60).

Серед знахідок найбільш численна кераміка. До *кухонного посуду* належать горщики, оздоблені відбитками пальців під вінцями. *Столовий посуд* представлений керамікою із *заглибленим орнаментом*, *канелюрами*, штампом, іноді у поєднанні з фарбуванням червоною *вохрою* після випалу.

Колекція матеріалів з поселення Бернове-Лука зберігається в *Ермітажі*.

Література: *Пассек Т. С.* Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья // МИА. — М.,1961. — Вып. 84. — С. 42–46; *Збенович В. Г.* Ранний этап трипольской культури на территории Украины. — К.,1989. С. 203; *Риндюк Н. В.* Об орнаментации женских глиняных статуэток из раннетрипольского поселения Берново-Лука // ГЄ. — СПб., 1997. — Вып. 57. — С. 38–41.

Н. В. Риндюк

Бернове-Лука.
1. Мідний гачок з поселення Бернове-Лука. Дослідження Пассек Т. С.
2. Жіноча фігурка з поселення Бернове-Лука. Дослідження Пассек Т. С.

Бернове-Лука.
Розкопки поселення Бернове-Лука. Дослідження Пассек Т. С.;

Бернове-Малинки.
1. Фрагменти кухонного посуду з барботином, поселення Бернове-Малинки. Дослідження Збеновича В. Г.
2. Фрагменти столового посуду із заглибленим орнаментом і черпака, поселення Бернове-Малинки. Дослідження Збеновича В. Г.

БЕРНОВЕ-МАЛИНКИ – поселення раннього етапу *трипільської культури* (початок V тис. до н.е.). Розташоване в Подністров'ї біля с. Бернове (ур. Малинки) Кельменецького р-ну Чернівецької обл., на схилі першої надзаплавної тераси правого берега р. Дністер. Затоплене Дністровським водосховищем. Відкрите (1978) *Середньодністровською експедицією Інституту археології НАН УРСР*, розвідувальні дослідження – *Збеновича В. Г.*

На площі близько 0,3 га зібрано підйомний матеріал, закладено декілька траншей та шурфів, в яких виявлено зруйнований *культурний шар* та рештки наземних глинобитних жител. Серед знахідок найбільш численна кераміка (близько 200 фрагментів). Серед *кухонного посуду* – горщики з відбитками пальців під вінцями або по всій поверхні. *Столовий посуд* представлений фрагментами *фруктовниці*, орнаментованої *прокресленими лініями* та пофарбованої червоною *вохрою* після випалу, фрагментом черпака. Колекція матеріалів з розкопок поселення Бернове-Малинки зберігається в *наукових фондах Інституту археології НАНУ*.

Література: *Збенович В. Г.* Ранний этап трипольской культури на территории Украины. – К., 1989. – С. 203.

Н. Б. Бурдо

1

2

БЄЛАНОВСЬКА ТЕТЯНА ДМИТРІВНА (10.09.1918, Ленінград, Росія) – археолог, кандидат історичних наук.

Закінчила (1941) Ленінградський державний університет, 1944–47 там же навчалась в аспірантурі на кафедрі археології. 1941–44 працювала у військовому госпіталі, має урядові нагороди. Кандидатська дисертація: «Об особенностях некоторых групп трипольської керамики в связи с классификацией памятников Триполья» (1948).

У 1947–83 працювала на кафедрі археології історичного факультету ЛДУ асистентом, доцентом. Фахівець у галузі історії первісного суспільства.

Бєлановська Т. Д. та Пассек Т. С. на розкопках поселення Володимирівка (1946).

У 50-ті рр. XX ст. працювала в різних археологічних експедиціях в Україні, брала участь в розкопках трипільських пам'яток в Подністров'ї, Подніпров'ї, на Волині. Роботи Т.Д. Бєлановської щодо трипільської археології пов'язані з вивченням, інтерпретацією та публікацією матеріалів ранньотрипільських поселень *Красноставка* та *Лука-Устинська*, пізньотрипільських — *Бортничі* та *Троянів*.

Автор понад 40 наукових праць, серед яких навчальний посібник з трипільської культури та монографія «Из древнейшего прошлого Нижнего Подонья» (1995).

Праці: Пізньотрипільське поселення біля с. Бортничів // АП УРСР. — К., 1956. — Т. 6 (співавт.); Трипольское поселение Красноставка // КСИИМК. — М.; Л., 1957. — Вып. 69; Трипольская культура. — Л., 1958; Поздентрипольское поселение у с. Троянов, Житомирской области // КСИА АН УССР. — К., 1959. — Вип. 8 (співавт.); Раннетрипольское поселение Лука-Устинская // Исследования по археологии СССР. — Л., 1961.

Література: *Мезенцева Г. Г.* Дослідники археології України. — Чернігів, 1997. — С. 36.

Н. Б. Бурдо

БІБІКОВ СЕРГІЙ МИКОЛАЙОВИЧ (14.09.1908, Севастополь 21.12.1988, Київ) — археолог, доктор історичних наук (1953), член-кореспондент АН УРСР (з 1958), заслужений діяч науки УРСР, лауреат Державної премії УРСР у галузі науки і техніки (з 1977).

Закінчив Ленінградський державний університет (1931). У 1931—55 працював в Інституті історії матеріальної культури АН СРСР (тепер *Інститут історії матеріальної культури РАН*). Пройшов шлях від наукового співробітника до заступника директора з наукової роботи. У 1955—68 очолював Інститут археології АН УРСР (тепер *Інститут археології НАНУ*), де пропрацював тридцять три роки. У 1971—75 вчений очолив видання тритомної «Археології Української РСР». У 1-му томі ним написані розділи «Ранній етап трипільської культури» та «Пам'ятки культури Гумельниця на території України». У трипільських студіях проявився новаторський підхід С. М. Бібікова до постановки та вирішення наукових проблем. До наукової школи С. М. Бібікова можна зарахувати більшість українських фахівців, які вивчають сьогодні *трипільську культуру*.

Дослідження С. М. Бібікова в галузі трипільської археології розпочалися у повоєнні роки розвідками та розкопками поселення *Лука-Врублевецька*. Отриманий матеріал став темою його докторської дисертації та був всебічно опрацьований у монографічному виданні «Раннетрипольское поселение Лука-Врублевецкая на Днестре». В монографії була розроблена проблема походження трипільської культури, визначено хронологічне місце поселення, вперше поставлене питання про високий рівень соціально-економічної організації трипільського суспільства (*патріархат*, орне землеробство). Аналіз отриманих даних дозволив С. М. Бібікову висловити припущення, що свійський кінь походить від лісового європейського коня, предком якого був плейстоценовий кінь. Через 50 років археозоологи дійшли тієї ж думки. П'ята глава монографії присвячена ідеологічним уявленням давніх землеробів. Вона і сьогодні залишається неперевершеним дослідженням в вивченні духовного світу давнього населення.

У 50-ті рр. С. М. Бібіков очолив один із загонів *Молдавської експедиції* Інституту історії матеріальної культури АН СРСР і провів охоронні розкопки трипільських поселень Жури та Попенки. Під час дослідження цих пам'яток було запропоновано новий, *ретроспективний метод* реконструкції розкопаного об'єкту. У 60-ті рр. для проведення розвідувальних досліджень на берегах Дністра в зоні затоплення Могилів-Подільської ГЕС С. М. Бібіков організував і очолив *Середньодністровську експедицію Інституту археології АН УРСР*. Під час роботи експедиції відкрито десятки нових трипільських поселень, у тому числі найдавніше в Україні — *Бернашівка*, а також досліджено крем'яні копальні *Біла Гора*. У 1961 С. М. Бібіков очолив Канівську первісну експедицію у зоні затоплення Канівської ГЕС, яка провела масштабні дослідження поселення *Гребені*. Зроблені тут відкриття дали змогу дослідникові відтворити конструкцію серпа каранівського типу, поширеного серед

Бібіков С. М. Портрет з експозиції Музею трипільської культури в Переяславі-Хмельницькому.

Бібіков С. М. та Артамонов М. І.

БІБІКОВА ВАЛЕНТИНА ІВАНІВНА

давньоземлеробських культур, методом палеоекономічного моделювання грунтовно довести високий соціально-економічний рівень трипільського суспільства, а також поставити питання про етнографічні особливості трипільських племен різних регіонів.

Праці: Раннетрипольское поселение Лука-Врублевецкая на Днестре // Материалы и исследования по археологии СССР. – № 38. – М.; Л., 1953.

Література: К 70-летию Сергея Николаевича Бибикова // Первобытная археология. Поиски и находки. – К., 1980. – С. 3–7; *Толочко П. П.* С. М. Бібіков і українська археологія // Археологія. – 1996. – № 3. – С. 3–5; *Бурдо Н. Б.* Внесок С. М. Бібікова у трипільську археологію // Там же. – С. 14–19.

Н. Б. Бурдо

БІБІКОВА ВАЛЕНТИНА ІВАНІВНА (діяльність – 50–70-ті рр. XX ст.) – зоолог.

Працювала в археологічних експедиціях Інституту археології АН УРСР (тепер *Інститут археології НАНУ*). Досліджувала фауністичні матеріали з давніх поселень України, в тому числі різних етапів *трипільської культури*. Визначила, зокрема, найбільші за обсягом колекції кісток свійських та диких тварин з поселень *Бернашівка*, *Лука-Врублевецька*, *Маяки*. Займалася проблемою *доместикації* коня.

Праці: До історії доместикації коня на південному сході Європи // Археологія. – К.,1969. – Т. 22. – С. 55–67; Из истории голоценовой фауны позвоночных в Восточной Европе // Природная обстановка и фауна прошлого. – К., 1963. – С. 119–146.

М. Ю. Відейко

Бібікова В. І. (в центрі).

БІКБАЄВ В'ЯЧЕСЛАВ МУРАТОВИЧ (18.12.1948, смт. Синжерей, р-н Синжерей, Молдова) – археолог.

Закінчив історичний факультет Кишинівского державного університету (1984). Працює в Музеї Інституту археології и етнографії Академії наук Республіки Молдова (з 1980), науковий співробітник. Почав працювати під керівництвом *Маркевича В. І.* Відкрив та провів попереднє обстеження більш ніж 200 пам'яток *трипільської культури* в Молдові. За результатами розвідок були проведені розкопки поселень Кирилень III (1978), Главан I (1981), Шури I (1984), Резина I (1995) та інші.

Праці: Исследования трипольского поселения Шуры I // Археологические исследования в Молдавии (1984). – Кишинёв, 1987. – С. 50–61; Исследования на поселении Бологаны I // Археологические исследования в Молдавии (1985). – Кишинёв, 1990. – С. 23–34; Исследования трипольского поселения Главан I // Материалы и исследования по археологии и этнографии Молдовы. – Кишинёв, 1992. – С. 101–117; Предгординештские памятники типа Кирилень в Северной Молдове // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс. до н.э.: Материалы Междунар. археологической конф. – Тирасполь, 1994. – С. 64–69.

В. А. Дергачов

Бікбаєв В. М., 1980.

Бікбаєв В. М.

БІКОНІЧНІ ПОСУДИНИ – назва форми посуду вживана в фахових працях дослідників трипільської культури (зустрічається іноді також термін «двохконусні» посудини). Такі посудини мають верхню та нижню частини, виконані у формі зрізаних конусів, які поєднані широкими основами. Появу та поширення їх можна віднести до етапу ВІІ (кінець V тис. до н.е), коли опуклотілі посудини поступово витісняють типи кераміки з більш вираженим гострим ребром. Виготовлення біконічних посудин здійснювалося за допомогою *шаблонів глиняних* та стрічковим способом. В місцях стику конуси з'єднували з внутрішньої сторони за допомогою глиняних джгутів або стрічок. Особливо біконічні посудини поширені серед керамічних виробів *томашівської групи* та *канівської групи* у межиріччі Південного Бугу та Дніпра.

Література: Рыжов С. Н. Расписная керамика томашовской локально-хронологической группы трипольской культуры. // Stratum plus, 2000, – № 2. – С. 459–473.

М. Ю. Відейко

БІЛА ГОРА – археологічна пам'ятка *трипільської культури* (друга половина V – початок III тис. до н.е), місце видобутку та переробки *кременю* у виробничих цілях. Розташована біля с. *Студениця* Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької області. Дослідження печер на Білій Горі розпочалося в XIX ст. Під час підготовки до VI Археологічного з'їзду *Антонович В. Б.* провів розвідувальні роботи: оглянув печери, склав їх опис, здійснив у деяких із них шурфовку *культурного шару*. Пізніше печери біля с. Студениця обслідував і провів в деяких невеликі розкопки геолог М. І. Криштафович. Дослідники вважали, що печери та знахідки в них пов'язані з епохою палеоліту.

У 1940 в печерах Білої Гори працювали *Кричевський Є. Ю.* та *Бібіков С. М.* Тоді ж С. М. Бібіков визначив ці печери, як місця для видобування кременю більш пізнього часу. В 1964–65 *Середньодністровська експедиція Інституту археології АН УРСР* провела фотозйомку, обміри печер та склала загальний план. Остаточно встановлено, що печери були пов'язані з виробничою діяльністю носіїв *трипільської культури*.

До затоплення заплави Дністра гора, яка була розташована при впадінні р. Студениці в Дністер, височіла над рівнем річки на 140 м. На південному схилі гори (яка складається з осадових порід) кремінь залягає у верхній товщі відкладень. Колір кременю – сірий, жовтувато-сірий. Печери розташовані у східній частині гори, на її південному схилі, легкодоступні з боку плато. На ділянці довжиною до 240 м виявлено 8 печер. Середня площа печер 50–60 кв.м (в одному випадку – близько 115 кв. м), висота 0,7–0,8 м. Під

Розписні біконічні посудини. Колекція «ПЛАТАР».

БІЛГОРОД-ДНІСТРОВСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ

Біла Гора.
1. Дністровський кремінь. Наукові фонди Інституту археології НАНУ.
2. Поклади кременю-плитняку. Дослідження Бібікова С. М.
3. Місце видобутку кременю. Дослідження Бібікова С. М.

навісами 7 та 8 висота печер досягла 2 м. Форма виробіток штольнева, з внутрішніми штреками і бічними проходами, які з'єднують між собою місця видобутку. Застосовано ступінчастий спосіб добування плиток кременю. Місцями залишено останці для підтримки стелі. На думку С. М. Бібікова, на Білій Горі можна було видобувати брили кременю вагою 30–40 кг і більші.

На плато виявлено місця первинної обробки кременю. Тут видобутим брилам надавали форми *нуклеусів* та інших заготовок. Найчастіше трапляються заготовки для клиноподібних сокир. Сокири такого типу вироблялися населенням трипільської культури з другої половини V до початку III тис. до н.е. Підраховано, що виходячи з об'єму виробіток тут було видобуто та оброблено декілька сотень кубічних метрів кременю. На плато та схилах гори знайдено фрагменти кераміки трипільської культури.

В районі с. Студениця в 1980 Дністровською трипільською експедицією Інституту археології АН УРСР під керівництвом *Шмаглія М. М.* було досліджено поселення етапу BII трипільської культури. Можливо, саме його мешканці займалися видобутком та переробкою кременю на Білій Горі.

Крім Білої Гори, подібні місця переробки кременю, які можна датувати періодом існування трипільської культури, відомі на лівобережжі Середнього Дністра біля сіл Теремці, Бакота, далі – на ділянці до Старої Ушиці, біля с. Шустівці тощо.

Література: *Антонович В. Б.* О скальных пещерах на берегу Днестра в Подльской губернии // Тр. VI Археологического съезда в Одессе. – О., 1886. – Т. 1; *Бибиков С. Н.* Поселение Лука-Врублевецкая на Днестре // МИА. – М.; Л., 1953. – № 38. – С. 78–80; *Его же*. Древние кремневые выработки в Среднем Поднестровье // Sbornik Narodoveho Muzea v Praze. – 1966. – 20, № 1/2. – S. 3–6.

М. Ю. Відейко

БІЛГОРОД-ДНІСТРОВСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ – науково-просвітницька установа в м. Білгород-Дністровський Одеської обл. Невелика за обсягом колекція *трипільської культури* в музеї представлена окремими керамічними виробами. Експонуються миска з поселення *Олександрівка*, оздоблена *заглибленим орнаментом*, дві розписні посудини усатівського типу зі зруйнованого кургану на правому березі Дністра біля с. Оланешти (Молдова), а також дві розписних посудини, знайдені у зруйнованому похованні на західному березі Дністровського лиману біля с. Південне Білгород-Дністровського р-ну Одеської обл. Передані до фондів музею у 30-х рр. минулого століття.

Література: *Лагодовська О. Ф.* Пам'ятки усатівського типу. – Археологія. – К., 1953. – Т. 8. – С. 105.

І. Т. Черняков

БІЛИЙ КАМІНЬ – поселення *трипільської культури* (етап CI, 3800–3200 рр. до н.е, *чечельницька група*). Розташоване біля сіл Білий

Камінь та Рогузка Чечельницького р-ну Вінницької області. Поселення знаходиться в присілку Білого Каменя – Ситничках (Мазурівці) та на полях с. Рогузки (ур. Савиринівка) на південно-східному схилі пагорба, який полого спускається до р. Рогузки (лівої притоки р. Савранки). Поселення відкрите (1909–13) *Гамченком С. С.* Розкопки поселення (1928) та попередню публікацію матеріалів (1940) здійснили Гамченко С. С. та *Макаревич М. Л.* Обстеження цієї пам'ятки з метою уточнення його розмірів (1000×800 м) провів *Косаківський В. О.* (1987–2000).

На поселенні було виявлено рештки понад 50 глинобитних споруд, кожна з яких мала площу від 30 до 80 кв.м. Під час дослідження пам'ятки було виявлено залишки 6 жител. Найбільш інформативним виявилося житло № 2 з ямками від стовпців каркасу, фрагментом аркоподібного одвірка, піччю та різноманітним інвентарем. Серед знахідок переважав *столовий посуд* з *монохромним розписом*, який виконано чорною або темно-коричневою фарбами. Форми посуду: *зерновики, амфори, кратери, грушоподібні посудини, покришки, кубки, глечики*, друшляки, миски та кухонні горщики. Серед інших знахідок – культові вироби (*зооморфні миски, біноклеподібні посудини, антропоморфна пластика, зооморфна пластика*) та знаряддя праці (пластини з кременю). Матеріали з розкопок С. С. Гамченка зберігаються в *Національному музеї історії України*.

Література: *Гамченко С.* Спостереження над даними досліджень трипільської культури // Трипільська культура на Україні. – Житомир, 1926. – Вип. 1. – С. 31; *Макаревич М. Л.* Археологічні досліди в с. Білий Камінь (розкопки 1928 р.) // Трипільська культура. – К., 1940. – Т. 1. – С. 453–457; *Косаківський В. А.* Пізньотрипільські поселення в басейні річки Савранки // 8-а Вінницька обласна історико-краєзнавча конференція: Тези доп. – Вінниця, 1989. – С. 10–11.

В. О. Косаківський

БІЛИЙ ПОТІК – поселення *трипільської культури* (етап СІ). Розташоване біля с. Білий Потік (ур. За городами) Чортківського р-ну Тернопільської обл. Виявлене (1925) *Костшевським Ю.* під час розкопок могильника комарівської культури. У 1975 археологічну розвідку провів І. П. Герета.

Ю. Костшевський дослідив залишки трьох наземних будівель. Виявив кераміку з розписом чорною фарбою по червонуватому *ангобу*. Матеріали з розкопок зберігаються в *Познанському археологічному музеї* (Польща) та *Тернопільському обласному краєзнавчому музеї*.

Література: *Kostrzewski J.* Z badan nad osadnictwem wczesnej I srodkowej epoki brazowej na zemiach polskich // PA. – Poznan, 1925. – T. 11. – S. 9.

М. Ю. Відейко

Білий Камінь.
Розписний посуд з поселення Білий Камінь. Дослідження Гамченка С. С. Національний музей історії України.

БІЛИКІВСЬКИЙ ТИП – тип пам'яток *трипільської культури* (етап ВІ-ВІІ, 4400–4100 рр. до н.е., *середньобузька група*). Виділений *Зайцем І. І.* та *Гусєвим С. О.* на початку 90-х рр. XX ст. в процесі досліджень поселень розвинутого періоду трипільської культури у Середньому Побужжі. До цього типу віднесені пам'ятки: *Біликівці* (епонім), *Білозірка*, Вишенька-1, *Вишенька-2*, Городище-1, Залужне та *Цвіжин*.

Характерними особливостями матеріальної культури поселень біликівського типу є співіснування, як правило, безсистемно розташованих наземних глинобитно-каркасних жител і заглиблених споруд з обма-

Біликівці. Реконструкція житла та роцес досліджень. Розкопки Зайця І. І.

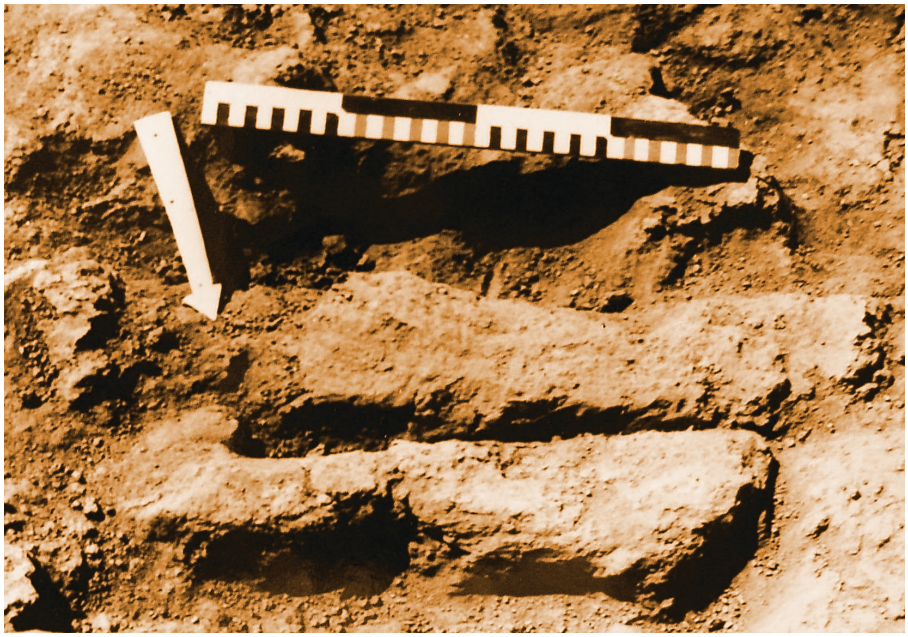

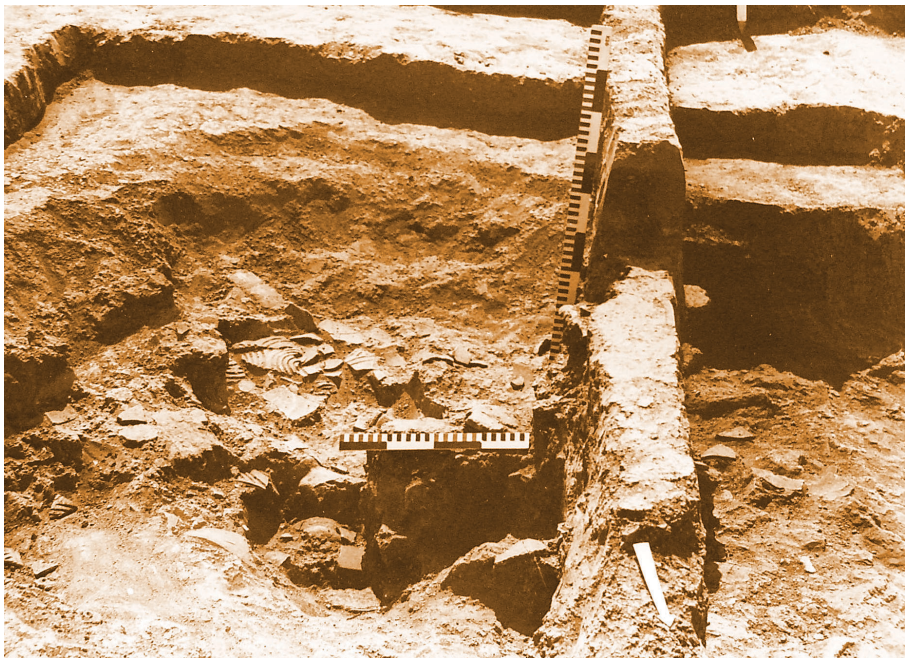

заними стінами та печами або вогнищами всередині. У керамічному посуді переважають опуклобокі приземкуваті вироби з глини із домішками *шамоту*, жорстви, піску. *Амфори*, *кратери*, миски, *кубки*, *шоломоподібні покришки* та *біноклеподібні посудини* прикрашені розписним біхромним або монохромним орнаментом з чорних та червоних фарб. Типовими схемами розпису є *лицьовий мотив*, спіралеподібні та метопні візерунки. Іноді вони облямовувалися білою фарбою. *Грушоподібні посудини*, великі миски і ступкоподібні покришки оздоблювалися широкими заглибленими S-подібними закрутами, концентричними спіралями, рядами тонких рисок і смужок. Вінця та плічка кухонних горщиків рясно вкривалися вдавленнями-«перлинами», хвилястими чи ламаними лініями, фестонами, відтисками зубчастого штампу. Іноді посуд прикрашався орнаментом з *канелюр*. Генетична підоснова біликівського типу ще не встановлена, однак не викликає сумніву присутність місцевого (*борисівського типу*) та прийшлого (*заліщицької групи*) компонентів.

Література: *Завць І. І., Гусєв С. О.* Трипільське поселення Біликівці // 9-а Вінницька обласна історико-краєзнавча конференція: Тези доп. – Вінниця, 1990. – С. 14–15; Гусєв С. О. Трипільське поселення біля с. Білозірки Літинського району // 11-а Вінницька обласна історико-краєзнавча конференція: Тези доп. – Вінниця, 1992. – С. 12–13; *Його ж.* Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу IV–III тис. до н.е. – Вінниця, 1995. – С. 143–146.

С. О. Гусєв

БІЛИКІВЦІ – поселення *трипільської культури* (етап BI-BII; 4400–4100 р. до н.е.). Знаходиться на західних околицях с. Біликівці Жмеринського р-ну Вінницької обл. Розташоване на південно-східному схилі невисокого мисоподібного пагорба за 1,5 км від р. Ров (права притока Південного Бугу). Епонімне для пам'яток *біликівського типу* середньобузької локальної групи. Відкрите (1975) *Жураківським Б. С.* Розкопки напівзаглибленого житла проведено експедицією *Вінницького обласного краєзнавчого музею* під керівництвом *Зайця І. І.* (1976).

Поселення займало площу 150×250 м. На орній поверхні зафіксовано залишки близько 30 глиняних споруд, розміщених безсистемно. В центральній частині поселення розкопано овальне напівзаглиблене житло розміром 2,6×4,6×0,8 м. Залишки стін збереглися у вигляді скупчень обпаленої глини з відбитками стовпців та плетеної лози. Стінки заглибленої частини запліталися лозою і обмазувалися глиною. Усередині житла знаходилась глинобитна купольна піч з невисоким димарем, що закривався круглою пробкою. Біля печі виявлено 2 антропоморфні статуетки, знаряддя праці з кременю, *зернотерка*, кістки тварин та вугілля. Між основою печі та стіною містилася глиняна лава (лежанка?).

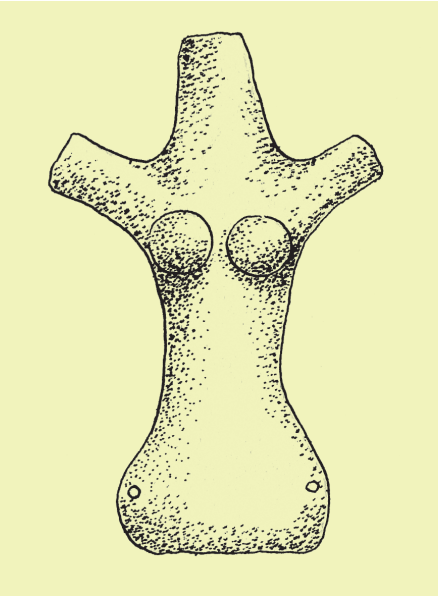

Біликівці. Антропоморфна статуетка.

Серед археологічних знахідок переважають фрагменти керамічного посуду, прикрашеного *заглибленим орнаментом* та *розписним* (чорна і червона фарби) *орнаментом*. Матеріали з розкопок зберігаються у фондах *Вінницького обласного краєзнавчого музею*.

Література: *Заец И. И., Жураковский Б. С., Лобай Б. И.* Исследования Винницкого краеведческого музея // АО 1976 г. – М., 1977. – С. 294–295; *Заєць І. І., Гусєв С. О.* Трипільське поселення Біликівці // 9-а Вінницька обласна історико-краєзнавча конференція: Тези доп. – Вінниця, 1990. – С. 14–15.

С. О. Гусєв

БІЛОЗІРКА – поселення *трипільської культури* (етап BI–BII, 4400–4100 рр. до н.е., *біликівський тип*) середньобузької локальної групи. Розташоване за 1 км на південь від с. Білозірка Літинського р-ну Вінницької обл., ліворуч від автотраси Бердичів–Могилів-Подільський. Поселення знаходиться на низькій (до 2 м) заплавній терасі правого берега р. Фоса (ліва притока р. Згар). Виявлене *Павлюком П. І.* (1986). Археологічні дослідження проводилися *Гусєвим С. О.* (1990–91). *Археолого-магнітометричні дослідження* проведені під керівництвом *Загнія Г. Ф.* (1991). Вивчено характер планування поселення та розкопано залишки глинобитної споруди і господарської ями. За результатами геомагнітної зйомки складено план поселення.

Площа поселення – 4 га. Будівлі (40) розташовувалися чотирма гніздами по 7–13 споруд у кожному. На західних околицях поселення досліджено залишки наземного глинобитно-каркасного житла розміром 3,5×5 м; поряд з ним – господарську яму діаметром 1,5 м та глибиною 0,6 м. В *культурному шарі* виявлено фрагменти кераміки, виготовленої з місцевої каолінізованої глини. Посуд – *кратери*, сферичні миски, *кубки*, покришки, *амфори* та *біноклеподібні посудини*, прикрашені розписом (чорна і червона фарби). *Грушоподібний посуд* та кухонні горщики прикрашені заглибленими візерунками. Під глиняною обмазкою знайдено крем'яні знаряддя праці, уламки *зернотерок*, кістки тварин. Матеріали зберігаються у Літинському краєзнавчому музеї.

Література: *Гусєв С. О.* Трипільське поселення біля с. Білозірки Літинського району // 11-а Вінницька обласна історико-краєзнавча конференція: Тези доп. – Вінниця, 1992. – С. 12–13; *Його ж.* Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу IV–III тис. до н.е. – Вінниця, 1995.

С. О. Гусєв

БІЛЯШІВСЬКИЙ МИКОЛА ФЕДОТОВИЧ (Тодотович) [12(24). 10.1867, м. Умань, тепер Черкаської обл. – 21.04.1926, Київ] – археолог, етнограф, мистецтвознавець, музеєзнавець, культурний і громадський діяч, почесний академік Української Академії мистецтв (з 1918), академік Української Академії наук по кафедрі укр. археології (з 1919).

Випускні іспити склав у Новоросійському і Московському університетах як вільний слухач природничого факультету (1893). Зазнав впливу відомих учених, зокрема М. І .Петрова, *Антоновича В. Б*, Д. М. Анучіна, *Болсуновського К. В.* Заклав підвалини наукового музеєзнавства. Фундатор першого історико-краєзнавчого музею Волині (Городоцький музей барона Ф. Штейнгеля). Директор Київського міського музею старожитностей та мистецтв (тепер *Національний музей історії України*; 1902–23). Видавав власним коштом додаток до «Киевской старины» – «Археологическую летопись Южной России» (1899–1905). Один із засновників Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва (1910). Автор першого закону Української респуб-

Біляшівський М. Ф.

ліки про охорону пам'яток історії, культури і мистецтва (1918). Був головою та членом Археологічного комітету ВУАН (1919–23), головою Комісії для складання археологічної карти України (1919–20), членом *Всеукраїнського археологічного комітету ВУАН* (1924–25) та *Трипільської комісії ВУАК* (1925–26).

М. Ф. Біляшівський як організатор охорони історико-культурної спадщини брав участь у підготовці та проведенні кількох Всеросійських археологічних з'їздів (у Москві, Вільно, Ризі, Києві, Харкові, Катеринославі). Ще у студентські роки розпочав самостійні археологічні дослідження. У 1925 провів дослідження поселення трипільської культури у с. *Борисівка* (тепер Вінницької обл.), які розпочав ще на початку 1900-х рр. Вважав трипільські «точки» за рештки будівель.

Праці: Раскопки на месте неолитического поселения с керамикой домикенского типа у с. Колодистого Звенигородского уезда Киевской губернии // АЛЮР. – К., 1900. – С. 148–155; Борисівське городище // ТКУ. – К., 1926. – Вип. 1.

Література: *Курінний П.* Академік М. Т. Біляшівський як археолог. – К., 1926; Горбик В. А., Піскова Е. М. Біляшівський М. Ф. // Укр. біографістика. – К., 1999. – Вип. 2. – С. 75–80.

С. М. Ляшко

БІЛЬЧЕ-ЗОЛОТЕ (БІЛЬЧЕ-ЗОЛОТЕ – ПАРК, БІЛЬЧЕ-ЗОЛОТЕ – САД) – поселення *трипільської культури* (етапи BI-BII, 4440–4100 рр. до н.е; CI, 3800–3300 рр. до н.е.). Розташоване в с. Більче-Золоте Борщівського р-ну Тернопільської обл. Займає природне підвищення на території парку і частину села. Для нижнього шару характерні матеріали *заліщицької групи*, для верхнього – *шипинецької групи*. На поселенні також знайдено декілька фрагментів посуду *культури лінійно-стрічкової кераміки*. Поселення виявлене під час проведення земляних робіт в маєтку *Сапєги Л.* (1884). Досліджувалось Е. Павловичем та *Оссовським Г.* (1889-91). Розвідку та шурфування проводили *Деметрикевич В.* (1898), *Кравець В. П.*, *Свєшніков І. К.*, Власова Г. М. (1952, 1956), *Сохацький М. П.* (2000).

Загальна площа поселення – 8 га. Поселення багатошарове. Під час розкопок встановлено, що давніший шар із заліщицькою керамікою перекритий метровим стерильним прошарком. Він відділяв його від верхнього шару з керамікою шипинецької групи. Досліджено залишки двадцяти наземних жител, зібрано велику колекцію кераміки, крем'яних знарядь праці, глиняні статуетки, кістяне шило, дрібні мідні вироби.

Для нижнього горизонту характерна столова кераміка, прикрашена червоним та чорним розписом по білому тлу: розписані з обох боків *чаші*, *грушоподібні посудини*, *біноклеподібна посудина*. Для верхнього горизонту типовим є *столовий посуд*, прикрашений *монохромним*

Більче-Золоте.
1. Вид на поселення *Більче-Золоте.*
2. Фрагменти розписного посуду з поселення *Більче-Золоте.* Дослідження *Сохацького М. П.*

розписом. Основні його форми: миски, *кубки*, грушоподібні посудини та *біконічні посудини*.

До 1907 колекція знахідок з поселення складала основу археологічного музею, що розміщувався у місцевому палаці. Пізніше її вивезли до *Краківського археологічного музею*. Матеріали з більш пізніх розкопок зберігаються у *Львівському історичному музеї* та *Борщівському обласному краєзнавчому музеї*.

Література: *Ossowski G.* Sprawozdanie drugie z wycieczki paleoetnologicznej po Galicyi w roku 1890 // ZWAK. – Krakow, 1891. – T. 15. – S. 52–67; *Ossowski G.* Sprawozdanie czwarte z wycieczki paleoetnologicznej po Galicyi w roku 1892 // Ibid. – Krakow, 1895. – T. 18. – S. 4–24; *Чикаленко Л.* Нарис розвитку української неолітичної мальованої кераміки. Більче-Золоте // ТКУ. – К., 1926. – Т. 1. – С. 113–202; *Сохацький М. П.* Археологічний комплекс Більче-Золотого // Літопис Борщівщини. – Борщів, 1992. – Вип. 2. – С. 4.

М. П. Сохацький

БІЛЬШІВЦІ – поселення *трипільської культури*. Розташоване біля с. Більшівці (ур. Кути) Галицького р-ну Івано-Франківської обл. Займає мисоподібний виступ на лівому березі р. Гнила Липа, лівої притоки р. Дністер.

Поселення багатошарове. Перший трипільський шар поселення (Більшівці II) відносять до *заліщицької групи* трипільської культури (етап BI–BII, Кі 8086 5520±80 В.Р/4200 ВС). У ямах цього часу знайдено велику кількість мальованого посуду, що, зважаючи на кислотність ґрунтів регіону, є унікальним явищем, яке дозволяє вивчати орнаментику північної частини території заліщицької групи. Серед посуду знайдено керамічні *імпорти* північно-західних сусідів трипільської культури – культури *Малиця* і *люблінсько-волинської культури мальованої кераміки*. Крім кераміки, в ямах заліщицького часу знайдено великі серії кістяних і крем'яних знарядь праці. Серед остеологічних матеріалів заліщицької групи – кістки свійського коня (за визначенням *Журавльова О. П.*).

Другий трипільський шар поселення (Більшівці III) належить до *шипинецькій групі* трипільської культури (етап CI). Не виключено, що цей шар можна буде у майбутньому розділити на два. Один з них належатиме середній фазі розвитку шипинецької групи, а другий – пізній її фазі. Третій трипільський шар поселення (Більшівці IV) належить до 1-ої фази *кошиловецької групи* трипільської культури початку етапу CII. Дослідження цього шару Більшівців дозволило дослідникам змінити уявлення про територію, яку займала кошиловецька група. На наземних житлах (*площадках*) поряд з кошиловецьким посудом знайдено перші (за часом) імпорти *культури лійчастого посуду* у трипільському середовищі.

До кошиловецького часу належить унікальний поховальний комплекс у катакомбі, який складався з поховання людини з підігнутими ногами, обличчям і грудною кліткою повернутої до землі (Кі 8272: 4770±80 ВР/ 3520±110 ВС). Її оточували мідний кинджал, пронизка, ікла кабана, кістки ягнят і *бовина* (обпалена щелепа). Поряд з катакомбою знаходилося поховання собаки (Кі 8273:4770 ± 80 ВР / 3610±100 ВС) і трьох людських черепів. Деякі риси поховання (орієнтація скелета, мідний кинджал, кістки тварин) вказують на традиції поховань люблінсько-волинської культури мальованої кераміки.

Більшівці. Розкопки 2002 року.

1

2

Більшівці.
1. Сокира з поселення Більшівці. Розкопки Ткачука Т. М.
2. Кремяні знаряддя праці з поселення Більшівці. Розкопки Ткачука Т. М.

Більшість елементів комплексу унікальна для *енеоліту*.

Поселення Більшівці (ур. Кути) важливе і перспективне для вивчення культурних процесів і взаємовідносин Трипілля і культур Середньої Європи у Верхньому Подністров'ї. Матеріали з поселення Більшівці зберігаються у фондах *Національного заповідника «Давній Галич»* та експонуються в Музеї історії Галича.

Література: *Нейк Є. М., Ткачук Т. М., Филипчук О. В.* Нові джерела до проблеми вивчення пізнього Трипілля на території Галичини // Український судово-медичний вісник. – К., 2000. – № 2. – С. 15–19; *Ткачук Т. М.* Кошиловецький шар поселення Більшівці і його місце в енеоліті Верхнього Подністров'я // Трипільський світ і його сусіди. – Збараж, 2001. – С. 60–61.

Т. М. Ткачук, І. Т. Кочкін

Більшівці.
Посуд з розписним орнаментом, поселення Більшівці. Розкопки Ткачука Т. М.

БІНОКЛЕПОДІБНІ ПОСУДИНИ – форма культової кераміки *трипільської культури* (кінець Трипілля А, перша половина V тис. до н.е. – кінець Трипілля СІ – поч. СІІ, друга половина IV тис. до н.е). Широко відомі після розкопок *Хвойки В. В.* у Середньому Придніпров'ї на поселеннях біля с. *Трипілля, Верем'я* та *Щербанівка*.

Мають вигляд двох циліндрів з поставленими на них вгорі та знизу конічними чи напівсферичними чашами, які мають наскрізні отвори, чи без них. Чаші та середні частини циліндрів з'єднані перемичками. Середня перемичка іноді має антропоморфний вигляд. Звичайна висота виробів 0,1–0,15 – 0,3–0,4 м. Їх прикрашали *заглибленим орнаментом* або малюванням в три, дві або одну фарбу. Крім «біноклів» (подвійних посудин), відомі знахідки «моноклів» (з розкопок В. В. Хвойки) та «триноклів» (*Веселий Кут*).

Звичайно «бінокліі» знаходять під час досліджень трипільських будівель. Були випадки, коли знаходили такі посудини з попелом та перепаленими кістками на вівтарях. Число знахідок в окремій споруді – від одного до десяти і більше екземплярів. Особливо багато «бінокліів» було виявлено під час розкопок поселення *Кліщів* (дослідження *Зайця І. І.*).

Використовували «бінокліі», на думку археологів, під час релігійних обрядів для *жертвоприношень*. *Рибаков Б. О.* висловив припущення щодо використання їх під час реконструйованого ним обряду «поїння землі» – для викликання дощу. Останнім часом з'явилися реконструкції посудин-«бінокліів» як подвійних барабанів. Зауважимо, що посудини типу *моноклів*, знайдені під час

1 2

Біноклеподібні посудини.
1. Із заглибленим орнаментом. Колекція «ПЛАТАР».
2. Прикрашена розписним орнаментом. Колекція «ПЛАТАР».

Біхромний розпис.
Фрагменти посуду з біхромним розписом, поселення Ізвоар, культура Кукутень А. Наукові фонди Інституту археології НАНУ.

Біхромний розпис.
1. Горщик з *біхромним розписом*, культура *Кукутень* А, поселення Фрумушика, за Вл. Думітреску.
2. *Амфора* з *біхромним розписом* відноситься до *косенівського типу*. Колекція *«ПЛАТАР»*.

розкопок неолітичних пам'яток в Центральній та Західній Європі, дослідники називають «бубнами», «барабанами». На *Археологічному з'їзді XIII в Катеринославі* професор В. Г. Ляскоронський відзначив знахідки біноклеподібного посуду в Єгипті та Африці. В м. Ржищеві (Київська обл.) встановлено *Трипільській цивілізації пам'ятник* у вигляді біноклеподібної посудини (2003).

Література: *Хвойко В. В.* Каменный век Среднего Приднепровья // Тр. XI Археологического съезда. – М., 1901. – Т. 1. – С. 736–812; *Рыбаков Б. А.* Язычество древних славян. – М., 1980. – С. 146–212.

М. Ю. Відейко

БІХРОМНИЙ РОЗПИС – техніка оздоблення кераміки двома кольорами, коли один з них утворює фон, або використовуються обидва кольори для створення орнаментальної композиції. Часто двокольоровий розпис пов'язаний з *канелюрами* та прокресленими лініями. Малюнок із заглиблених ліній, канелюр, фарби становить єдиний візерунок. Виконані в такій техніці орнаменти на посуді *трипільської культури* відомі, починаючи з етапу Трипілля А.

На відміну від описаної вище ранньотрипільської технології, при біхромному розписі, що з'явився на етапі *Кукутень* А1, фарба наносилася на посудину, поверхня якої була гарно лощеною, до її випалу. Так, зустрічаються варіанти, коли на червоному тлі виділено білим канелюри. На кераміці *Трипілля* ВІ двокольоровий малюнок досить поширений. Найдавніша техніка біхром-

1

2

ного розпису: нанесення візерунка білою фарбою по сірому або блідо-червоному фону; поверхня посудин майже полірована. Така кераміка поширена тільки на території Прикарпатської Молдови та південному сході Трансільванії в період *Кукутень* А1–2. Вона типова для локальної групи *Аріушд*. Зустрічається в комплексах поряд з керамікою, оздобленою *поліхромним розписом*.

На наступних фазах трипільської культури біхромний розпис виступає у різних комбінаціях кольорів: білого фону та червоного візерунка, поєднання кольорів – білого та чорного (темно-коричневого), червоного та чорного. Біхромний розпис зустрічається на пам'ятках від Прикарпатської Молдови до Подністров'я (*петренська група, жванецька група, кошиловецька група, шипинецька група*) а також у межиріччі Південного Бугу та Дніпра (*косенівська група*).

Література: *Черныш Е. К.* Энеолит Правобережной Украины и Молдавии // Энеолит СССР. – М., 1982. – С. 195; *Рижов С. М.* Гончарство племен трипільської культури // Давня кераміка України. – К., 2001. – С. 15–16.

Н. Б. Бурдо

БЛИЩАНКА II – поселення *трипільської культури* (*заліщицький варіант* етапу BI-BII, 4400–4100 рр. до н.е. та *кошиловецький тип* етапу CII, 3200–3000 рр. до н.е.) біля с. Блищанка (ур. Горби) Заліщицького р-ну Тернопільської обл. Розташоване на схилі першої надзаплавної тераси між правими притоками р. Серет. У 1974 *Малєєвим Ю. М.* на поселенні виявлено трипільські знахідки кошиловецького типу. Досліджувалося Середньодністровською експедицією Інституту суспільних наук АН УРСР (тепер *Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ*) та експедицією Інституту археології АН УРСР (тепер *Інститут археології НАНУ*) під керівництвом *Коноплі В. М.* (1989–90). Проведено розкопки об'єктів заліщицького варіанту, кошиловецького типу та геомагнітну зйомку.

За даними геомагнітної розвідки площа заліщицького поселення становила 2–3 га; кошиловецьке поселення на площі 45 га налічувало до 2000 будівель. В розкопі 1 (1989–90) на площі 1178 кв. м виявлено дві площадки заліщицького варіанту та сім наземних глинобитних жител і різноманітні ями кошиловецького типу. Залишки споруд у вигляді аморфних скупчень обпаленої *обмазки* пошкоджені оранкою. Вдалося простежити під завалами обпаленої глини долівку з глини товщиною 0,02 м.

В об'єктах заліщицького культурного шару знаряддя праці представлені поодинокими знахідками крем'яних ножів, *скребків*, вкладишами від серпів, кам'яними *зернотерками*. Знайдено кістки великої рогатої худоби, вівці, кози. Численна кераміка, отримана при розкопках жител №№ 6, 7, поділяється на *столову* та *кухонну*.

Кухонний посуд виготовлений з глини з домішкою *жорстви* і піску, *шамоту*, вапняку та товченої мушлі. Представлений горщиками і мисками, серед яких трапляються посудини на ніжках. Орнаментація посуду бідна. У верхній частині кухонних посудин вона складається з горизонтальних рядів насічок, дрібних відбитків округлого, прямокутного або трикутного *зубчастого штампу*. Столовий посуд виліплений, в основному, з тонкоструктурної глини. Частина *столового посуду* не мала розпису, зовнішня поверхня другої – була пофарбована у білий або жовтогарячий кольори. Розпис вкривав майже всю поверхню керамічних виробів. Для деяких типів характерне декорування внутрішньої поверхні (миски, *кратери, біноклеподібні посудини*). *Поліхромний розпис* або *біхромний розпис* фарбою білого, чорного і червоного кольорів компонувався у два–три фризи по жовтогарячому, білому або палевому фону. Застосовувалися такі елементи орнаментації як трикутники, дугоподібні стрічки, фестони, *букранії, волюта* з *лабрисом*, що входили до *тангентного орнаменту*, лабриси у центрі концентричних кіл, метопна схема. За формою посуд поділяється на десять типів, зокрема миски, *кубки, амфори, біконічні посудини, грушоподібні посудини, шоломоподібні покришки*, кратери, горщики, біноклеподібні посудини та *моноклі*.

Матеріали з розкопок та розвідок на поселенні зберігаються у Заліщи-

Блищанка II.
Розписна посудина з поселення Блищанка II. Шар кошиловецького типу. Розкопки Коноплі В. М. Експозиція Археологічного музею Інституту українознавства ім. Крип'якевича НАНУ.

цькому народному музеї, *Тернопільському краєзнавчому музеї*, *Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ*.

Література: *Конопля В., Круц В., Рижов С.* Нове поселення Заліщицької групи трипільської культури в південно-західному Поділлі // Наук. зап. / Тернопіль. краєзнавчий музей. — Т., 1993. — С. 8—18; *Конопля В. М.* Поселення кошиловецької групи трипільської культури Блищака-2 // Наук. зап. / Львів. іст. музей. — Л., 1997. — Вип. 6, ч. 1. — С. 77—98.

Н. Б. Бурдо

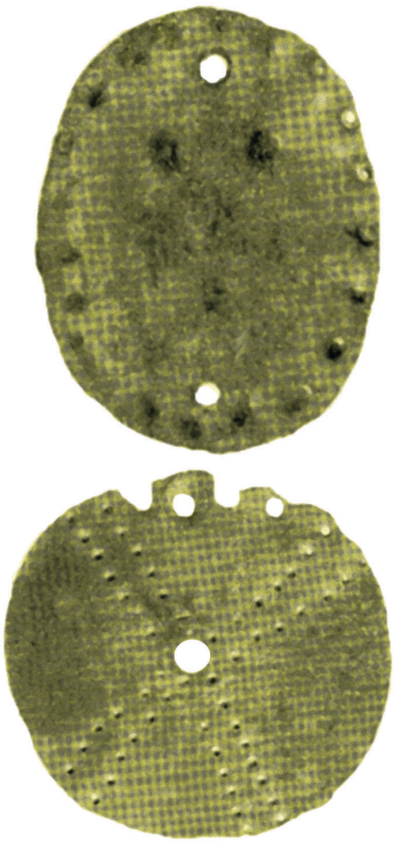

Бляха.
Мідні бляхи з Карбунського скарбу.

БЛЯХА — пластина, виготовлена з металу. В *трипільській культурі* відомі мідні бляхи різноманітної форми, в тому числі антропоморфні. Мідні бляхи входять до складу *скарбів*.

Література: *Дергачев В. А.* Кэрбунский клад. Кишинев, 1998.

Н. Б. Бурдо

БОГАЄВСЬКИЙ Б. Л. (1882—1942) — історик, археолог, мистецтвознавець.

Історик античності, спеціаліст з егейської та давньогрецької культур. У 20-ті рр. XX ст. був професором яфетичного факультету Ленінградського державного університету, завідував кафедрою і кабінетом історії матеріальної культури дофеодального періоду Ленінградського державного історико-лінгвістичного інституту. У 20—30-ті рр. — активний прихильник «нового вчення про мову» М. Я. Марра, що знайшло яскраве відображення в наукових працях, зокрема дослідженнях, присвячених *трипільській культурі*. Б. Л. Богаєвський зробив внесок у розуміння орнаментованої кераміки, як джерела для реконструкції ідеологічних уявлень та духовного світу трипільців (1931). Зокрема вважав зображення собаки символом апотропею. Перевагу, яку трипільці віддавали зображенню собаки, дослідник пояснював тим, що вони постійно були супутниками ранніх землеробів, охороняли їхні посіви та стада від диких тварин. Автор першої монографії про економіку трипільців (1937).

Праці: Раковины в расписной керамике Китая, Крита и Триполья // Известия ГАИМК. — Л., 1931. — Т. 6, вып. 8—9; Орудия производства и домашние животные Триполья. — Л., 1937.

С. М. Ляшко

БОВИН — назва зображень великої рогатої худоби або тура у зооморфній пластиці *трипільської культури*. Запропонована *Балабіною В. І.* для визначення *зооморфної пластики*. Зображення великої рогатої худоби поширені в трипільських матеріалах, традиційно визначаються як образ бика, але в більшості випадків стать великої рогатої худоби на мальованих зображеннях або скульптурі не позначена. Тому вживання терміну «бовин» замість «бик» здається більш коректним. Зооморфні фігурки або виконані досить умовно, або можуть бути настільки пошкоджені,

Бовин.
1. Фігурки бовина. Поселення Майданецьке. Дослідження Шмаглія М. М. Наукові фонди Інституту археології НАНУ.
2. Фігурки бовинів. Колекція «ПЛАТАР».

1

2

Бодаки.
Вид на поселення Бодаки. Дослідження Скакун Н. М.

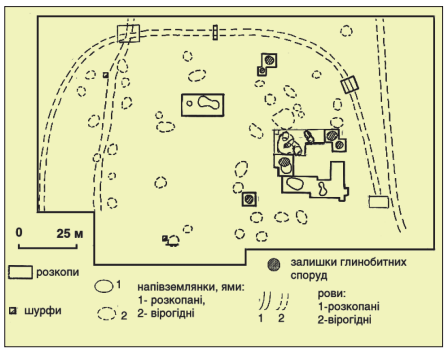

Бодаки.
План поселення Бодаки. Дослідження Скакун Н. М.

Бодаки.
Рів на поселенні Бодаки. Дослідження Скакун Н. М.

що неможливо впевнено встановити вид худоби. У таких випадках користуються терміном бовин/*овид*.

Література: *Балабина В. И.* Фигурки животных в пластике Кукутени-Триполья. – М., 1998.

Н. Б. Бурдо

БОДАКИ – поселення-майстерня *трипільської культури* (етап ВІІ, 4100–3800 рр. до н.е.). Розташоване в ур. Чорна Криниця біля с. Бодаки Збаразького р-ну Тернопільської обл. на високій терасі лівого берега р. Горинь. Відкрито (1938) і розкопувалося *Цинкаловським О. М.* (1939), дослідження проводили *Макаревич М. Л.* (1940), *Захарук Ю. М.* (1952), *Черниш К. К.* (1954, 1961), *Пелещишин М. А.* (1973), Енеолітична експедиція *Інституту історії матеріальної культури* РАН (Санкт-Петербург) під керівництвом *Скакун Н. М.* (з 1984). Досліджено три житла, гончарну піч та *майстерню кременеобробну* (1939), *заглиблення* та ями, кременеобробні майстерні (1984–2002), отримано план поселення завдяки *археолого-магніторозвідувальним дослідженням* (Тарасов В. А., Д. П. Амосов).

Площа поселення складає біля 1,5 га. Будівлі згруповані в гнізда, розташовувалися двома паралельними рядами з півночі на південь. З трьох сторін їх оточував рів довжиною 245 м, підковоподібний в плані, клиноподібного профілю, глибиною від сучасної поверхні 2 м, шириною біля 2 м. До жилих споруд віднесено невеликі по площі наземні *глинобитні* будівлі з підвальними приміщеннями та *напівземлянки*. *Площадки* складалися з кількох шарів сильно випаленої *обмазки* з відбитками дерев'яних конструкцій з нижнього боку. Під шаром випаленої глини знайдено побутовий інвентар, розвали посуду. Заглиблення у формі вісімки в плані, з інтенсивним заповненням фрагментами посуду, знаряддя праці, відщепів кременю. Інтерпретуються як напівземлянки або заглиблені частини (підвали) наземних жител. Поруч з будинками досліджено круглі господарчі ями. В південній частині поселення виявлено гончарну піч. *Столовий посуд* (75 %) представлений керамікою переважно з *монохромним розписом*, зустрічаються і *поліхромний розпис*. Серед форм посуду: *амфори*, *грушопобідні посудини*, *шоломовидні покришки*, *кратери*, *кубки*, *біноклеподібні посудини*, миски. *Кухонний посуд* розподіляється на дві групи. Перша – представлена керамікою з домішкою товченої черепашки, орнаментованого *заглибленим орнаментом*. До другої групи відноситься посуд з лощеною поверхнею, оздоблений різноманітними ямками, пов'язаний з керамічними традиціями культурного кола культури *Лендель*. *Антропоморфна пластика* представлена жіночими фігурками. Знайдено кілька предметів з міді. Найбільш масовим матеріалом є різноманітні вироби з волинського *кременю*. Дослідженнями,

Бодаки.
Амфора та кратер з монохромним розписом, поселення Бодаки. Дослідження Скакун Н. М.

які було проведено за допомогою *трасологічного методу*, виявлено вкладиші серпів, знаряддя для обробки шкір, дерева, кістки, рогу, каменю, кераміки.

Матеріали з розкопок поселення Бодаки зберігаються у *Збаразькому державному історико-архітектурному заповіднику* та у фондах відділу археології Музею антропології та етнографії Російської академії наук (Санкт-Петербург).

Література: *Cyncalowsky A.* Osiedle kultury trypolskiej w Bodakach nad Horyniem // Wiadomosci Archeologiczne — Warszawa, 1969. — T. 34, z. 2. — P. 221–227; *Попова Т. А., Черныш Е. К.*. Трипольское поселение у с. Бодаки //Записки Одесского археологического общества. — Одесса, 1967. — Т. II/35; *Старкова Е. Г.* Статистика и планиграфия керамического комплекса трипольского поселения Бодаки: по материалам построек // Поселения: среда.культура.социум. — Санкт-Петербург, 1998. — С. 68–73.

Н. М. Скакун

БОДРОГКЕРЕСТУР — *археологічна культура* доби *енеоліту* (друга половина V середина IV тис. до н.е.) в Центральній Європі. Епонімна пам'ятка — могильник у Східній Угорщині, відомий знахідками мідних бойових *сокир-молотів* та *клевців*. Продовження культури *Тиса-полгар*. Ранній етап культури синхронний етапу BI (*Кукутень* A3), пізній BI-II, BII та початку CI (Кукутень A–B, початок B).

Досліджено грунтові могильники цієї культури. Поховальний обряд: небіжчики у скорченому стані (чоловіки — на правому боці, жінки — на лівому). *Інвентар поховальний*: знаряддя праці та зброя з *кременю* та міді, прикраси з золота, міді, каменю. У поховання клали також різноманітний посуд: *кубки*, *вази* на піддонах, горщики. Характерні посудини із дзьобоподібними ручками.

Основне заняття населення — землеробство й тваринництво. Велике значення мали металургія та металообробка. Виготовляли кинджали, сокири, тесла, шила, прикраси. Частину прикрас виготовляли з золота. Вироби з міді та золота розходилися на великі відстані. У *трипільській культурі* відомі *імпорти* металу з культури Бодрогкерестур, а також наслідування імпортним зразкам, виготовлені місцевими майстрами. Особливо популярні у трипільців були сокири типу Ясладань. Подібна сокира, наприклад, була знайдена у *скарбі* з *Городниці -II*. Золота підвіска, імпортована з території Угорщини, виявлена в Румунії. На території Молдови знайдено також імпорти бодрогкерестурської кераміки.

Література: *Монгайт А. Л.* Археология Западной Европы. Каменный век. — М., 1973. — С. 238–240; *Титов В. С.*, *Маркевич В. И.* Новые данные о западных связях позднего Триполья // СА. — 1974. — № 3; *Mantu C. M.* CulturaCucuteni. Evolutie,cronologie,legaturi. — Piatra-Neamt,1998. — P. 184.

М. Ю. Відейко

БОЛГРАД-АЛДЕНЬ II — локально-хронологічний варіант енеолітичної культури *Гумельниця*, пам'ятки якого розташовані в Румунії, на півдні Прикарпатської Молдови, північно-східній Мунтенії, півдні Добруджі (Алдень II-Стойкань) та лівобережжі Нижнього Дунаю, де відомо близько 30 поселень в Республіці Молдова та Україні. Датується V тис. до н.е. Особливості варіанту обумовлені поєднанням традицій культури *Боян* перехідної фази та *Прекукутень*. Виділені дві фази розвитку.

На території Румунії шари цієї культури виявлено в *телях*, у Нижньому Подунав'ї — на високих берегах придунайських озер або на схилах річок, що в них впадають, на мисах. Площа поселень невелика (0,5–1 га), але окремі поселення досягають 10 га. Наземні будинки глинобитні, типові. У Нижньому Подунав'ї рештки їх подібні до трипіль-

Бродрогкерестур, археологічна культура.

Болград-Алдень II.
Столова посудина, культура Болград-Алдень II. Наукові фонди Інституту археології НАНУ.

ських *«площадок»*. Заглиблення, заповнені різноманітними культурними рештками, досягають глибини 1,5 м. Відомо три поховання у скорченому стані, які подібні до поховань гумельницьких некрополів. Господарство землеробсько-скотарське, з переважанням у стаді великої рогатої худоби, в окремих поселеннях знайдено кістки від кількох коней.

Керамічний комплекс розподіляється на кухонний, грубий, виготовлений з домішкою *шамоту*, та

Болград-Алдень II.
Кераміка, культура Болград-Алдень II. Наукові фонди Інституту археології НАНУ.

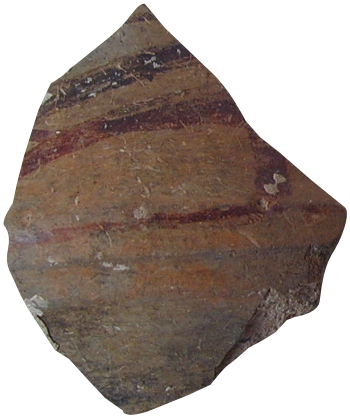

Болград-Алдень II.
Кам'яна сокира, культура Болград-Алдень II. Наукові фонди Інституту археології НАНУ.

Болград-Алдень II.
Фрагменти антропоморфних статуеток, культура Болград-Алдень II. Наукові фонди Інституту археології НАНУ.

Болград-Алдень II.
Фрагмент ромбічного амулету, культура Болград-Алдень II. Наукові фонди Інституту археології НАНУ.

тонкостінний, лощений, прикрашений заглибленими лініями, графітованою поверхнею, геометричним розписом білою або червоною фарбами. Характерні жіночі статуетки — *оранти* з масивною нижньою частиною, прикрашені *заглибленим орнаментом*, та керамічні ромбоподібні *амулети*. Знаряддя праці з каменю, *кременю*, кістки та рогу, окремі дрібні речі з міді.

На півночі територія варіанту Болград-Алдень II перетинається с культурами Прекукутень, *Кукутень*, на півдні — з іншими варіантами культури Гумельниця, в Добруджі — з культурою *Хаманджия* IV. Завдяки взаємним *імпортам* Болград-Алдень II синхронізується з культурою Прекукутень III — Трипілля А.

Література: *Бейлікчи В. С.* Ранний энеолит низовьев Дуная. — Кишинев, 1978; *Субботин Л. В.* Памятники культуры Гумельница юго-запада Украины. — К., 1983; *Dragomir I. T.* Eneoliticul din sudestul Romaniei. Aspectul cultural Stoicani-Aldeni. — Bucuresti, 1983.

Н. Б. Бурдо

БОЛСУНОВСЬКИЙ КАРЛ ВАСИЛЬОВИЧ (10.11.1838, м. Сквира, тепер Київської обл. — жовтень, 1924) — історик, нумізмат, археолог, музеєзнавець.

Навчався в Київському університеті Св. Володимира. Історичні дослідження почав під впливом *Антоновича В. Б.* З 1910 працював хранителем Мюнц-Кабінету Київського художньо-промислового музею (тепер *Національний музей історії України*), завідувачем Сквирського повітового народного музею (з 1919); член багатьох краєзнавчих і мистецьких товариств України, Росії, Польщі; архівних комісій у Катеринославі та Чернігові. Учасник декількох археологічних з'їздів.

Брав участь у розкопках, які проводив *Хвойка В. В.* у Києві. Використовував матеріали цих розкопок для власних досліджень. Автор досліджень символіки трипільських орнаментів. Виступив на *Археологічному з'їзді XIII у Катеринославі* з рефератом, в якому розглянув символіку зображення змія на трипільському посуді (1905). Зробив висновок, що культ змії уособлювався не лише в ритуальних та ужиткових предметах та речах, а

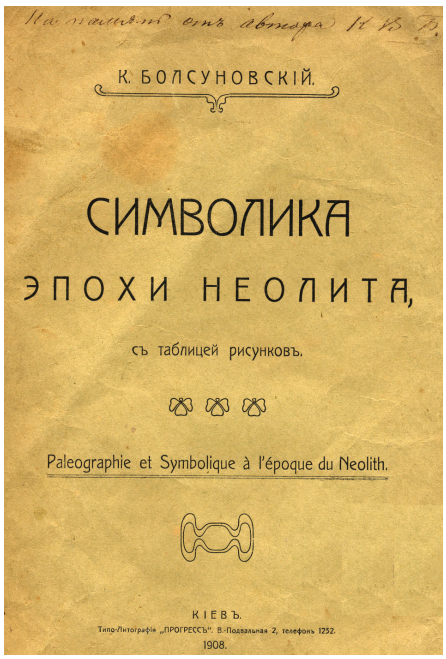

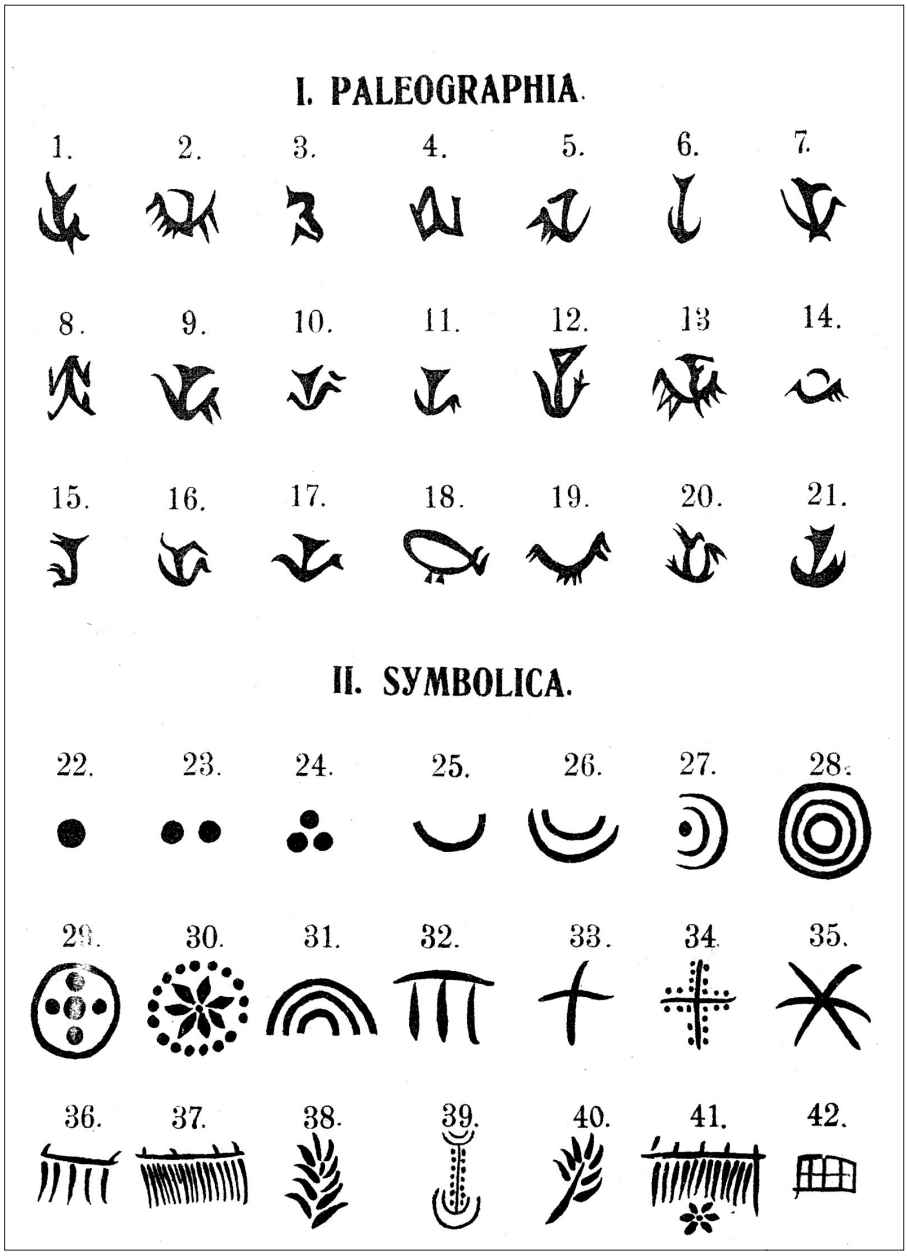

1. Титульна сторінка праці Болсуновського К. В. з автографом автора. 2. Таблиця з праці Болсуновського К. В. зі знаками з посуду трипільської культури (з розкопок Хвойки В. В.).

також в «змієвих валах», які, за його твердженням, «виникли внаслідок ритуальних поглядів народу». Проводив паралелі між трипільською символікою, в якій вбачав забуту систему ієрогліфічної писемності, запозичену з невідомого джерела, та символікою давніх культур Китаю (1908).

Праці: Символ змея в «Трипольской культуре»: Мифологический этюд. — К., 1905; Символика эпохи неолита. — К., 1908.

Література: *Кучерук О. С.* Карло Васильович Болсуновський (1838—1924) // Археологія. — 1992. — № 3. — С. 114—122.

С. М. Ляшко

БОЛТЕНКО МИХАЙЛО ФЕДОРОВИЧ (2.09.1888, м. Осовець Гродненської губ., тепер Польща — 6.05.1959, Одеса) — археолог, кандидат філологічних наук.

Закінчив (1912) історико-філологічний факультет Одеського університету (тепер Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова). Його керівником при вивченні історії стародавнього світу був професор *Штерн Е. Р.* Кандидатська дисертація — в галузі класичної філології, докторська — «Легенды о происхождении скифов у Геродота в их реалиях». Ґрунтувалася на концепціях М. Я. Марра та великому археологічному матеріалі, в тому числі *трипільської культури* та матеріалів з *Усатова*. Дисертація не була захищена у зв'язку з політичною кампанією проти «яфетичної теорії».

Наукова діяльність М. Ф. Болтенка тісно пов'язана з *Одеським археологічним музеєм* (тепер *Одеський археологічний музей НАНУ*), де він працював науковим співробітником, завідуючим відділом, головним хранителем, директором (1930—32). Один з ініціаторів створення Одеського археологічного інту. Дійсний член *Трипільської комісії ВУАК* (1925—30), дійсний член Німецького наукового товариства праісторичних старожитностей.

У студентські роки брав участь у розкопках Тіри та античного поселення на о. Березані під керівництвом Е. Р. Штерна. Досліднях багатьох видатних пам'яток доби бронзи та античності на Півдні України. Був першим дослідником усатівського комплексу могильників та поселення Усатове—Великий Куяльник (передмістя Одеси). Під його керівництвом проводились розкопки у 1921, 1926, 1928—29 (під патронатом *Трипільської комісії ВУАК*), 1932—33. Ввів в науковий обіг термін *«усатівська культура»* (1924).

У 1934 заарештований за політичним звинуваченням, засуджений до 10 років таборів. Достроково звільнений за станом здоров'я (1939). Після повернення в Одесу взяв участь у розкопках Усатівських могильників як позаштатний співробітник експедиції під керівництвом *Лагодовської О. Ф.* (1930), а потім поновив самостійні дослідження (1940, 1945—46). У 1941 на *Четвертої наукової конференції Інституту археології АН УРСР* підбив підсумки своїх поглядів на окрему «усатівську культуру», її походження та зв'язки. На думку М. Ф. Болтенка, «усатівська культура» — особлива скотарська культура, тісно пов'язана з малоазійськими та середземноморськими культурами доби *енеоліту*.

Праці: Фигурные керамические фрагменты из Усатовских раскопок // Вісник Одеської комісії красознавства. — О., 1924. — Вип. 1;

Болтенко М. Ф. на розкопках поселення *Олександрівка* (1950).

Раскопки Усатовско-Большекуяльницкого поля культурных остатков // Там же. – О., 1925. – Вип. 2–3. – С. 48–64; Кераміка з Усатова // ТКУ. – К., 1926. – Вип. 1. – С. 10–30; Стратиграфия и хронология Большого Куяльника // МАСП. – О., 1957. – Вып. 1. – С. 24–33.

Література: *Славин Л. М.* М. Ф. Болтенко // КСИА АН УССР. – К., 1960. – Вып. 10. – С. 144–146.

С. М. Ляшко, В. Г. Петренко

БОРИСІВКА – поселення *трипільської культури* (етап BI, друга половина V тис. до н.е.). Епонімна пам'ятка *борисівського типу*. Розташована за 1 км на південний захід від с. Борисівка Іллінецького р-ну Вінницької обл. на плато, біля струмка басейну р. Соб. Відкрите (1901) і досліджувалось (1904–05) *Біляшівським М. Ф.* У 1925 за дорученням *Трипільської комісії ВУАК* розкопки проводили М. Ф. Біляшівський та *Курінний П. П.* У 1949 поселення досліджувалось Трипільською експедицією Інституту історії матеріальної культури АН СРСР. М. Ф. Біляшівський дослідив 5 ям невеликого розміру, які він вважав *землянками*. *Кричевський Є. Ю.* реконструював «борисівські будівлі» як наземні житла з господарськими ямами. *Пассек Т. С.* простежила залишки наземного глинобитного житла в одному з шурфів.

Виробничий інвентар представлений декількома знаряддями праці з сланцю, твердих порід каменю та виробами з кістки. Керамічні знахідки найчисленіші. Переважає група посуду із *заглибленим орнаментом*. Форми посуду: горщики; посуд на порожніх підставках з отворами, *біноклеподібні посудини*, *грушоподібні посудини* з невиразними вінцями; покришки конічні з верхівками на циліндричних стовпчиках. Оздоблений прокресленим орнаментом, в системі якого оперізуючі лінії, видовжені овали, напівкола, концентричні кола, спіралі тощо. Заглиблені лінії (жолобки) іноді доповнені круглим штампом, інкрустацією білою *пастою*, фарбуванням червоною *вохрою*. Канельована кераміка добре випалена, лощіння поверхні посуду зустрічається зрідка. Форми канельованого посуду – горщики і *кубки*, оздоблені широкими горизонтальними та вертикальними *канелюрами*, які іноді утворюють спіральні композиції, «паркетний» малюнок. Зрідка посуд орнаментований відбитками прямокутного штампа, що повторюють напрямок відсутніх канелюр. Зустрічаються посудини з пофарбуванням поверхні вохрою. Кухонний посуд з домішками *шамоту*, піску. Серед форм – горщики і конічні миски, деякі з них орнаментовані штампом, наліпами, валиками

Борисівка.
1. Фрагменти кераміки з заглибленим орнаментом, поселення Борисівка. Національний музей історії України.
2. Фрагменти кераміки з канелюрами, поселення Борисівка. Національний музей історії України.
3. Фрагменти моделі будівлі з поселення Борисівка. Національний музей історії України.

Борисівка.
Сокира з поселення Борисівка.
Національний музей історії України.

Борисівський тип.
1. Фрагменти пластики борисівського типу. Поселення Вила-Ярузькі. Національний музей історії України.
2. Половина біноклеподібної посудини з поселення борисівського типу Вила-Ярузькі. Національний музей історії України.
3. Фрагменти посуду борисівського типу. Поселення Борисівка. Національний музей історії України.
4. Верхівка покришки з поселення борисівського типу Вила-Ярузькі. Національний музей історії України.

1

2

3

4

із защипами. До культових предметів належить фрагмент *моделі будівлі* (платформа) із заглибленим орнаментом та залишками інкрустації пастою. Це перша знахідка моделі в пам'ятках трипільської культури.

У керамічному комплексі пам'ятки присутні матеріали, що засвідчують міжплемінні та міжетнічні контакти, а саме з трипільськими племенами Середнього Дністра, населенням *середньостогівської культури*, племенами *дніпро-донецької* спільності та культури *Гумельниця*. Колекція матеріалів з поселення Борисівка зберігається у *Національному музеї історії України*.

Література: *Біляшівський М.* Борисівське городище // ТКУ. – К., 1926. – С. 1–7; Його ж. Досліди на городищі біля с. Борисівки Іллінецького району на Київщині // Коротке звідомлення ВУАКу за археологічні досліди 1925 р. – К., 1926. – С. 67–71; *Пассек Т. С.* Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья // МИА. – М., 1961. – № 84. – С. 79–81; *Мовша Т. Г.* О некоторых моделях жилищ трипольской культуры // КСОГАМ за 1962 г. – О., 1964. – С. 95–96; *Радієвська Т. М.* Багатошарове поселення Борисівка на Вінничині (до сторіччя відкриття пам'ятки) // Музей та його колекції: Тематичний зб. наук. пр. – К., 2003. – С. 18–34.

Т. М. Радієвська

БОРИСІВСЬКИЙ ТИП (група, варіант) – тип пам'яток *трипільської культури* (етап BI, середина – початок другої половини V тис. до н.е.). Виділений *Черниш К. К.* (1975). Епонімна пам'ятка біля *с. Борисівка* досліджувалась *Біляшівським М. Ф.* Поселення *Печера*, Ладижин, Уланівка, Бубнова, *Красноставка, Плисків-Чернявка, Зарубинці* локалізуються в районі середньої течії Південного Бугу, басейні р. Соб та верхів'ях р. Рось; Вила-Ярузькі, *Озаринці* – на Дністрі.

Для керамічного комплексу цих пам'яток характерні такі групи посуду. *Кухонний посуд* виготовлено з глини з домішкою піску представлений горщиками з шорсткою поверхнею, оздобленими відбитками

пальців, трикутними або круглими ямками, наліпами. Невелику частину становить посуд без орнаментації, іноді зі слідами фарбування поверхні червоною *вохрою*. *Столовий посуд* виготовлено з глини з домішкою піску; превалює кераміка із *заглибленим орнаментом*, жолобок якого на частині виробів досить широкий; орнаментальні композиції зі стрічок доповнені ямками. Застосовувалися біла та червона фарби, а також біла *паста* для інкрустації. Найбільш поширені форми — горщики, чаші на піддонах, *грушоподібні* та *біноклеподібні посудини*, конічні покришки.

Посуд, прикрашений *канелюрами*, представлений маленькими горщиками та *кубками*. Дрібні, ретельно зроблені канелюри утворюють горизонтальні та вертикальні композиції, доповнені відбитками дрібного зубчастого штампа. Невелика кількість фрагментів від посуду з широкими недбалими канелюрами. Виділена група посуду, оздобленого ямками. Серед форм посуду зафіксовано *амфори*. Кераміка свідчить про впливи традицій культур Карпатського басейну. *Антропоморфна пластика* представлена фрагментами великих фігурок, оздоблених прокресленим орнаментом з широкими або вузькими борозенками.

Борисівський тип пам'яток генетично пов'язаний з дністровськими поселеннями типу *Луки-Врублевецької*, *Цвек О. В.* вважає його першою фазою розвитку буго-дніпровського варіанту *східнотрипільської культури*.

Література: *Черныш Е. К.* Место поселений борисовского типа в периодизации трипольской культуры // Краткие сообщения ИА АН СССР. — 1975. — В. 142; *Радівська Т. М.* Історичне значення трипільських пам'яток Борисівської локальної групи // Музей на рубежі епох: минуле, сьогодення, перспективи: Матеріали конф. — К., 1999. — С. 68—69.

Н. Б. Бурдо

БОРКОВСЬКИЙ МИКОЛА СЕМЕНОВИЧ (5.06.1918—1980, м. Кам'янець-Подільський) — краєзнавець, учасник Великої Вітчизняної війни.

У 50—70-ті рр. працював викладачем кафедри механізації сільського господарства Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту та Кам'янець-Подільського сільськогосподарського технікуму. На протязі 60—70 рр. проводив археологічні розвідки у Кам'янець-Подільському р-ні Хмельницької обл. Відкрив і обстежив ряд пам'яток *трипільської культури* у Середньому Подністров'ї, серед яких поселення Паюк-1, Дерев'яне, Ходорівці, *Голосков*. Учасник I—IV Подільських історико-краєзнавчих конференцій. Зібрав велику колекцію пам'яток трипільської культури на Поділлі і передав її на постійне зберігання до *археологічного відділу Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника* та *наукових фондів Інституту археології НАНУ*.

Автор кількох статей з проблем трипільської культури.

Праці: Трипільське поселення Голоскові // Тези доповідей Подільської історико-краєзнавчої конференції. Хмельницький, 1965 — С. 68—69; Поселення розвинутого трипілля «Паюк-I» поблизу с. Ходоріві // Матеріали III Подільської історико-краєзнавчої конференції. — Львів, 1970. — С. 107; Нові знахідки на трипільських поселеннях Подністров'я // Археологія. — 12. — К., 1973. — С. 58—61 (співавт.).

І. С. Винокур

БОРТНИЧІ — поселення *трипільської культури* (етап CI, 3800—3300 рр. до н.е.; етап CII, *софіївський тип*, 3000—2750 рр. до н.е.) біля с. Бортничі (ур. Тополиць) Бориспільського р-ну Київської обл. Поселення розташоване на другій піщаній терасі лівого берега Дніпра. Пам'ятка відкрита *Хвойкою В. В.* (1912), досліджувалась (1949) Н. П. Амбургер, *Бєлановською Т. Д.*, *Самойловським І. М.* у складі експедиції «Великий Київ» Інституту археології АН УРСР. У процесі розкопок було виявлено два різночасо-

Бортничі.
Схематична антропоморфна статуетка з поселення Бортничі. Наукові фонди Інституту археології НАНУ.

Бортничі.
Розтирачі з поселення Бортничі. Наукові фонди Інституту археології НАНУ.

вих поселення трипільської культури та окремі знахідки доби бронзи. На площі поселень знаходиться великий курган.

У північно-західній частині плато на глибині 0,7 м від сучасної поверхні виявлено скупчення сміття, яке належить до етапу Трипілля СІ. Це купа черепашок, змішаних з гумусованим піском, поруч з нею виявлені залишки кераміки. Серед останніх переважають уламки кухонних горщиків з глини з домішкою товченої черепашки, оздоблених розчосами. Знайдено фрагменти *столового посуду*, серед яких два уламки від *амфори*, розписаної темнокоричневою фарбою по жовтому *ангобу*, та фрагмент миски із *заглибленим орнаментом* у вигляді прокреслених смуг і ямок по внутрішньому краю.

Бортничі.
Фрагменти кераміки з поселення Бортничі. Наукові фонди Інституту археології НАНУ.

Пряслиця з поселення Бортничі. Наукові фонди Інституту археології НАНУ.

Культурний шар етапу СІІ простежений на відстані 50 м, біля кургану. Виявлено *заглиблення*, сміттєва яма, вогнещеві плями, купа черепашок, які супроводжувались керамікою *софіївського типу*. В заглибленні довжиною 6 м, шириною 2 м простежено невеликі плями вогнищного характеру, скупчення дрібних уламків обпаленої *обмазки*, фрагменти кераміки (150) За 3 м на захід від заглиблення відкрито скупчення черепашок діаметром 1,8 м та 1,6 м, завтовшки 0,5 м. Крім стулок черепашок у ній знаходилися уламки керамічних виробів, кістки тварин, птахів, риб, деревні вуглики. Між купою черепашок і заглибленням виявлено ямку розмірами 1×0,8 м, глибиною 0,2 м з вуглистим заповненням, в якому виявлені уламки посуду і дрібні шматочки обпаленої обмазки. За 2 м від заглиблення виявлено яму в обрізі тераси, вірогідно, господарського призначення. Стінки ями майже вертикальні, в заповненні зустрічалися уламки черепашок, панцирів черепах, кістки і луска риб, фрагменти кераміки. Кремінні знаряддя представлені кількома *скребками*. З кам'яних виробів виявлені уламки *зернотерки*. Посуд з об'єктів софіївського типу представлений переважно фрагментами кухонних горщиків, орнаментованих по вінцях насічками, а по плічках — відбитком шнура, або широкогорлих посудин і чаш без орнаментації. Серед окремих фрагментів *столового посуду* один із слідами розпису у вигляді мазків, нанесених червонуватою фарбою по жовтому фону. Знайдено кілька *пряселець*, орнаментованих насічками і хвилястими лініями та фрагменти двох антропоморфних статуеток.

Відсутність слідів стаціонарних жител, близькість до заплави Дніпра дозволяють припустити, що досліджені в Бортничах об'єкти є сезонними таборами трипільського населення. Матеріали з розкопок в Бортничах зберігаються у *наукових фондах Інституту археології НАНУ*.

Література: *Амбургер Н. П., Білановська Т. Д.* Пізньотрипільське поселення біля с. Бортничів // АП УРСР. — К., 1956. — Т. 6. — С. 115–117.

Т. Д. Бєлановська

БОРЩІВСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ – науково-просвітницька та науково-дослідна установа. Заснований (1976) у м. Борщів Тернопільської обл. При музеї діє окремий відділ «Печера – музей трипільської культури Вертеба». Це своєрідний підземний археологічний музей, по якому можна пройти півторакілометровим екскурсійним маршрутом і оглянути місця археологічних розкопок з оригінальними речами *трипільської культури* та діорами, які відображають умови життя стародавніх землеробів.

Початок формуванню археологічної колекції поклали поодинокі випадкові знахідки. Основні джерела поповнення фондів матеріали із систематичних археологічних досліджень експедиції музею, яка діє з 1991. Найбільшу групу експонатів становлять матеріали, одержані у 90-х рр. під час досліджень пам'яток трипільської культури у Борщівському, Чортківському та Заліщицькому районах Тернопільсько обл. В археологічних фондах музею, які сформовані за колекційним принципом, зберігаються знахідки із 36 трипільських поселень. Найважливіші трипільські колекції походять з поселень *Глибочок*, Більче-Золоте (*Вертеба*), *Більче-Золоте* (Парк), Збручанське, Ланівці (ур. Лаканці, Капустинці.

Історична експозиція музею розпочинається з археологічної колекції. Представлено знахідки з розкопок поселення трипільської культури *Глибочок* (етап BI-BII): декоровані посудини, знаряддя праці з *кременю*, каменю, рогу і кістки, *скарб* мідних речей. За допомогою діорами відтворено *глинобитну* трипільську *площадку*. Окремий розділ присвячений історії дослідження в кінці XIX – на початку XX ст. відомої пам'ятки – печери *Вертеба*. Також експонуються матеріали останніх років досліджень: посудини великих розмірів, колекція кістяних знарядь, кістяна пластина – *амулет* у вигляді голови бика, збірка антропоморфних і зооморфних глиняних фігурок.

М. П. Сохацький

БОЯН – неолітична культура (розвинений *неоліт*, VI тис. до н.е.), поширена на території Румунії, у Подунав'ї. Епонімна пам'ятка досліджена на о. Боян (Румунія). Сформувалася на території центральної та південної Мунтенії на базі ранньонеолітичної культури Дудешті за участю культур *Хаманджія* та *культури лінійно-стрічкової кераміки*. Пізніше поширилася на захід до р. Олт, на північ – за Карпати, Трансільванію, Молдову. Виділено 4 фази культури: Болінтиняну, Джулешті, Відра та перехідну.

Поселення невеликі, розташовані у заплавах річок, часто входять до складу *телей*, де нашарування куль-

Борщівський краєзнавчий музей. Фрагменти експозиції.

Боян, археологічна культура.

тури Боян сягають 2 м. Житла наземні, *глинобитні*. На поселенні Родовану відкриті залишки спалених глинобитних жител каркасно-стовпової конструкції у вигляді *площадок*. Відомі як окремі могильники (найбільший — Черніка під Бухарестом, налічує 340 поховань) так і поховання на території поселень. Поховальний обряд: трупопокладення в окремих ямах, скорчені на лівому боці (ранні), випростані на спині (пізні). Антропологічний тип змішаний: середземноморський грацильний та протонеолітичний масивний. *Інвентар поховальний*: посуд, знаряддя праці, прикраси. Господарство землеробсько-скотарське, з переважанням у стаді великої рогатої худоби.

Основні знаряддя праці із каменю, *кременю*, кістки; відомі мідні вироби і прикраси. Посуд — кухонний, тарний та столовий. Характерним для нього є різьблений, заглиблений та рельєфний орнамент («шахівниця», «вовчий зуб»); для його інкрустації застосовувалась біла та червона фарби-*пасти*.

Сусідні культури: *Хаманджія*, Поляниця, *Градешниця*, Вадастра. На думку деяких дослідників, культура Боян стала основою для формування у другій половині VI тис. до н.е. культур *Гумельниця* та *Прекукутень* — Трипілля А.

Література: *Comsa E.* Istoria comunitatilor culturii Boian. — Bucuresti, 1974.

Н. Б. Бурдо

БРИГИДІВКА — поселення *трипільської культури* (етап ВІІ, 4100—4200 рр. до н.е.) біля с. Бригидівка Барського р-ну Вінницької обл. Розташоване на розлогому схилі мису правого берегу р. Лядова (ліва притока Дністра). У 1983 розвідувальні дослідження проведено Вінницьким загоном Лісостепової Правобережної експедиції Інституту археології АН УРСР під керівництвом *Рижова С. М.*

Площа пам'ятки близько 40 га. Житла розташовані концентричними колами. Серед матеріалу, отриманого зі зборів на поверхні та шурфів, переважає кераміка. Більшість фрагментів належить до категорії *столового посуду*, що вироблявся із тонкоструктурної глини, прикрашеного розписом або заглибленим орнаментом. Використовувалась також змішана техніка орнаментації — *заглиблений орнамент* у поєднанні з *монохромним розписом*. Заглиблений орнамент у вигляді спіральних композицій виконувався широкими дугоподібними стрічками з глибоких тонких паралельних ліній. Для форм цього посуду характерні великі *грушоподібні посудини* з вінцями без шийки та широкими округлими плічками, *кратери* з високими, широкими вінцями-раструбами і округлою нижньою частиною корпусу.

Серед розписного посуду виділяються конічні й напівсферичні миски, *кубки* з широкими, низько розташованими закругленими плічками, іноді з ручками-вушками під вінцями; *сфероконічні* і *біконічні посудини* з високими лійчастими або прямими вінцями; *амфори*; грушоподібні посудини з високими циліндричними вінцями, *шоломоподібні кришки*; *кратери* з високими і широкими вінцями-раструбами. Розпис переважно чорний монохромний; зустрічаються окремі фрагменти від посудин з біхромним орнаментом. Найбільш поширені орнаментальні схеми: меандрові, волютна, лицьовий мотив, іноді застосовувалися тангентна і метопна.

Література: *Рижов С. М.* Дослідження трипільських поселень по р. Лядовій у Середньому Подністров'ї // Подільська старовина. — Вінниця, 1993. — С. 89—90.

М. Ю. Відейко

БРИНЗЕНСЬКИЙ (ЖВАНЕЦЬКИЙ) ТИП (ГРУПА) — *локальна група (тип) пам'яток трипільської культури* (етап СІІ). Виділений *Дергачовим В. А.* (1980). Епоніма пам'ятка — поселення Бринзень-ІІІ, біля с. Бринзень Єдинецького р-ну Республіка Молдова. Досліджена *Маркевичем В. І.* Локалізується у Середньому Попрутті, в Середньому та частково у Верхньому Подністров'ї. Походження пов'язують з культурними традиціями поселень типу Варварівка XV (Молдова).

Відомо біля 30 поселень. В Україні найбільш повно розкопане поселення *Жванець-Щовб*. З поселень походять численні знаряддя праці та зброя з *кременю* (клиновидні сокири, ножі, *пластини*, проколки, *скребки*, вістря, наконечники стріл

Бризенська група.
Розписний посуд бринзенської групи з поселення Жванець, дослідження Мовші Т. Г. Національний музей історії України.

Жіноча фігурка бринзенської групи з поселення Оселівка, збори Мовші Т. Г. Національний музей історії України.

Посудина з розписом. Поселення Бринзень-III. Розкопки Маркевича В. І.

та дротиків), каменю (*зернотерки, відбійники*, провушні сокири), кістки та рогу (проколки, лощила, мотики та ін.). Численні знахідки керамічних *пряселець*. З міді виготовлено окремі предмети (сокира типу Сакалхат, кинджал, шила). Серед кераміки переважає посуд з *розписним орнаментом* (50–70 %). Серед *столового посуду* виділяється кераміка з домішкою *шамоту* в глиняної масі. Розписний посуд з *відмуленої глини* представлений напівсферичними та конічними мисками, *амфорами* з кулястим тулубом, *кубками*, горщиками. *Кухонний посуд* оздоблений конічними виступами біля горловини та наколами, насічками або *шнуровим орнаментом*.

Численна *антропоморфна пластика* представлена тендітними жіночими фігурками, зустрічається *реалістична пластика*. *Скарб* у розписній посудині знайдено на поселенні Кетрошивка (Молдова). Він складався з 196 підвіскок із зубів оленя та 73 пастових циліндричних намистин

Поселення бринзенського типу синхронізуються з ранніми пам'ятками *вихватинського типу, культурою лійчастого посуду*, змінюються пам'ятками *гординештського типу*.

Література: Мовша Т. Г.. О северной группе позднетрипольских памятников. Советская археология. –М., 1971. – № 1. – С. 31–5; Мовша Т. Г. Періодизація і хронологія середнього та пізнього Трипілля. Археологія . – К., 1972, – № 5. – С. 3–24; Мовша Т. Г. Поздний этап трипольской культуры.// Археология Украинской ССР. Том. 1. К., 1985. – С. 223–255; *Дергачев В. А.* Памятники позднего Триполья. Кишинев: Штиинца. 1980; *Маркевич В. И.* Мовша Т. Г. Позднетрипольские племена северной Молдавии. Кишинев: Штиинца, 1981.

В. О. Дергачов

БРОНЗА – сплав міді та олова (а також сурми, свинцю, миш'яку, цинку в різних пропорціях), оптимальне співвідношення якого становить 9:1. Характеризується більшою, порівняно з міддю, твердістю при значно нижчій температурі плавлення (мідь – 1083, бронза – 700–9000). Винайдена у першій пол. IV тис. до н.е., протягом тривалого історичного часу – основний матеріал для виробництва знарядь праці, зброї, прикрас тощо.

С. М. Ляшко

БРОНЗОВИЙ ВІК – період в історії людства, пов'язаний з відкриттям *бронзи*, виготовленням із неї знарядь праці, зброї та їх поширенням і застсуванням. Бронзовий вік починається з появою стійких та численних серій виробів із штучних сплавів на основі міді. Вважається, що технологічний прорив у виробництві бронзи був досягнений у різних містах і у різних народів між 3500–3000 рр. до н.е. на Близькому Сході, Балканах, Південно-Східної Азії. Визначити більш точно час переходу від мідного віку до бронзового так само важко, як від бронзового до залізного.

Щодо України дослідники виділяють три періоди бронзового віку: ранній – 3200–2300/2200 рр. до н.е., середній – 2300/2200–1800/1600 рр. до н.е., пізній – 1800/1600–900/800 рр. до н.е. З бронзовими виробами пов'язані суттєві зміни у господарстві, культурному і суспільному житті населення: завершення першого суспільного розподілу праці, формування і розвиток общинного ремесла, зокрема металургійного, поширення соціального розшарування, активізація обміну між племенами виробами, сировиною, виникнення великих етнокультурних утворень.

Пам'ятки *трипільської культури* пізнього етапу (СІІ, 3200–2750 рр. до н.е.) належать до епохи раннього бронзового віку; у виробничо-технологічному сенсі – до пам'яток ареалу *Циркумпонтійської металургійної провінції* (пам'ятки усатівського типу, *софіївського типу*).

Література: Рындина Н. В. Древнейшее металлообрабатывающее производство Восточной Европы. – М., 1971; *Березанська С. С., Отрощенко В. В.* Бронзовий вік // Давня історія України: Первісне суспільство. – К., 1997. – Т. 1. – С. 384–387; *Рындина Н. В., Дегтярева А. Д.* Энеолит и бронзовый век. – М., 2002.

С. М. Ляшко

БРЮСОВ ОЛЕКСАНДР ЯКОВИЧ (29.09.1885 – 1966, Москва) – рос. археолог, музеєзнавець, доктор історичних наук.

Навчався на історико-філологічному факультеті Московського університету (1907–10), закінчив 1-й Московський державний університет (1927). У 1928 захистив канди-

Брюсов О. Я. Фото з «Російської музейної енциклопедії».

датську дисертацію «Северо-Запад СССР с конца III до нач. I тыс. до н.э.», 1940 — докторську: «История древней Карелии». Основні дослідження пов'язані з вивченням історії племен в добу неоліту—бронзи на території Російської Півночі. Упродовж 40 років поєднував науково-дослідну роботу в Інституті історії матеріальної культури та Інституті археології АН СРСР (тепер *Інститут археології РАН*) з роботою в Державному Історичному Музеї (Москва, Росія).

У монографії «Очерки по истории племен Европейской части СССР в неолитическую эпоху» ним було поставлено важливе для археологічної науки питання, щодо визначення змісту термінів *«неоліт»* та *«археологічна культура»*. Розробив теорію сегментації племен у контексті етнічної спільноти. Висловлено важливу думку про те, що кожній археологічній культурі неолітичної та бронзової доби притаманні етнічна і мовна єдність.

О. Я. Брюсов, разом з *Гімбутас М.*, *Сулімірським Т.* вважав, що периферійні пам'ятки трипільського часу Волині, Київщини, Північно-Західного Причорномор'я складають окремі культури змішаного типу, генетично не пов'язані із *Трипіллям*. Зокрема своєрідність пам'яток *городсько-волинського типу* оцінював як свідоцтво самостійного розвитку культур, генетично не пов'язаних з Трипіллям.

Праці: Очерки по истории племен Европейской частти СССР в неолитическую эпоху. — М., 1952; Каменные сверленные боевые топоры на территории Европейской части СССР // САИ. — М., 1966. — Вып. В4—40 (співавт.).

Література: *Рушенбах В. М.* К 100-летию со дня рождения Брюсова А. Я. // СА. — 1985. — № 3. — С. 271—274.

С. М. Ляшко

БРЯЗКАЛЬЦЯ — керамічні вироби, близькі до пластики *трипільської культури*. Представлені невеликою кількістю екземплярів різноманітної форми. Найбільш рання знахідка походить з ранньотрипільського поселення *Лука-Врублевецька*. Це маленьке брязкальце, яйцеподібної форми, з мініатюрною керамічною кулькою, довжиною 6 см.

П'ять брязкалець, два з яких цілі, знайдено в житлах поселення *Кліщів*. Вони мають форму посудинок з двома ручками. В одне з мініатюрних брязкалець були покладені маленькі камінчики. В інше, орнаментоване заглибленими лініями, заповненими білою пастою, покладено керамічні кульки.

З пам'яток різних етапів трипільської культури відомо декілька зооморфних брязкалець. Одне в формі фігурки оленя (шар *Прекукутень* III поселення Ізвоар в Румунії). Інші уламки належать, вірогідно, фігурним брязкальцям *бовинів*

Брязкалця.
Брязкальце керамічне з поселення Кліщів, дослідження Зайця І. І.

Брязкальця.
1. Брязкальце — у вигляді голівки птаха, Гребені, дослідження Бібікова С. М., Археологічний музей інституту археології НАНУ.
2. Брязкальце — у вигляді птаха, Пеньожкове, за Гімнером М.
3. Брязкальце у вигляді розписної фігурки птаха, Кошиллвці, Львівський історичний музей.

1

2

3

чи овидів. Найбільш поширені *орніторморфні* фігурні брязкальця. Вони відомі з пам'яток *Заліщики, П'яньожкове* (Трипілля BI-BII), *Гребені, Володимирівка*, Бринзени 8 (BII), *Тальянки, Кошилівці* (CI). Антропоморфні брязкальця-статуетки зустрічаються рідко. Антропоморфне розписне брязкальце знайдено в похованні Вихватинського могильника.

Література: *Бибиков С. Н.* Раннетрипольское поселение Лука-Врублевецкая на Днестре // МИА. – М.; Л., 1953. – № 38. – С. 61; *Балабина В. И.* Фигурки животных в пластике культуры Кукутени-Триполья. – М., 1998. – С. 188–103 ; *Заец И. И., Рыжов С. Н.* Поселение трипольской культуры Клищев на Южном Буге. – К., 1992. – С. 137 (рис. 53, 1–2); *Якубенко О. О.* Охоронні розкопки трипільського поселення Володимирівна (Кіровоградська обл.) проведені у 1989–1990 роках. Археологічні дослідження, проведені на території України протягом 80-х років державними органами охорони пам'яток та музеями республіки. – К., 1992. – С. 65.

Н. Б. Бурдо

1

2

3

Буго-дністровська культура.
1. Рогова мотика, поселення буго-дністровської культури біля с. Сокільці. Розкопки Даниленка В. М. Наукові фонди Інституту археології НАНУ.
2. Посуд буго-дністровської культури. Розкопки Даниленка В. М. Наукові фонди Інституту археології НАНУ.
3. Вид на місце розташування поселень буго-дністровської культури біля с. Сокільці. Розкопки Даниленка В. М.

БУГО-ДНІСТРОВСЬКА КУЛЬТУРА – *археологічна культура* доби *неоліту* (6400–5300 рр. до н.е.). Виділена *Даниленком В. М.* Названа за територією поширення: лісостеп та північний степ у басейнах Південного Бугу та Дністра. Існує два варіанти культури – південнобузький і дністровський. В. М. Даниленко поділив її на сім фаз. Але сучасні дослідження показують реальність існування лише двох періодів. Перший датується близько 6400–5900 рр. до н.е., другий – 5900–5300 рр. до н.е. Культура сформувалась на місцевій мезолітичній основі під впливом сурської культури зі сходу та культури протокріш з заходу.

Пам'ятки: поселення Сокольці I, VI; Саврань, Самчинці, Бузьки та Митьков острів тощо. Поселення складалися з 6–11 будинків, розташованих вздовж берегів річок. Для першого періоду південнобузького варіанту відомі легкі наземні будівлі аморфних форм; на р. Дністер знайдені напівземлянки аморфних обрисів з вогнищами. У пам'ятках другого періоду зафіксовані підпрямокутні наземні будинки та житла з кам'яними фундаментами, в яких кріпилися стовпи каркасу. У середині знаходились кам'яні відкриті вогнища. На поселенні Саврань знайдено одиноке скорчене на боку поховання. Посуд включав гостродонні та плоскодонні горщики, банки і миски. Кераміка першого періоду орнаментована прокресленими лініями та овальними наколами, які створюють округло-криволінійні композиції; зустрічаються налепні вушка і пальцеві защипи.

У другому періоді поширився прокреслений орнамент у вигляді прямолінійно-кутових композицій та гребінцевих відтисків. Серед інвентарю переважають кременеві знаряддя: *нуклеуси* пірамідальні, призматичні. На Бузі – олівцеподібні

нуклеуси, округлі й овальні *скребки* на відщепах; на Дністрі — ножі та вкладиші з пластин; кінцеві скребки на пластинах. Знайдено долота та тесла з кістки та рогу, рідше — тесла та сокири з каменю.

Основа господарства — землеробство та скотарство, займались також мисливством, рибальством та збиральництвом. Вирощували плівчасті пшениці однозернянку, двозернянку та спельту, а також ячмінь плівчастий, просо звичайне, можливо, льон. Знаряддя землеробства — мотики з кістки та рогу оленя, кам'яні *зернотерки* та товкачики. Розводили велику та дрібну рогату худобу, свиней, коней, собак. Полювали на оленів, косуль та кабанів за допомогою лука та стріл з наконечниками із кременевих трапецій. Упродовж другого періоду використовували також дротики та списи з двобічно обробленими наконечниками.

Сусідні культури: *культура лінійно-стрічкової кераміки, культура ямково-гребінцевої кераміки, дніпро-донецької культурно-історичної області*. Змінюється *трипільською культурою*.

Література: *Даниленко В. Н.* Неолит Украины. — К., 1969; *Котова Н. С.* Неолитизация Украины. — Луганск, 2002.

Н. С. Котова

БУЗНЯ ОЛЕНА КОСТЯНТИНІВНА (життя та діяльність — др. половина XIX — поч. XX ст.) — власниця маєтку, поблизу с. *Петрени* (біля міста Бєльц, тепер республіка Молдова), на території якого знаходилося поселення *трипільської культури*. У 1901 привезла до *Одеського археологічного музею* глиняну миску, вкриту суцільним шаром вапнякової патини. Миска, а також багато фрагментів кераміки були виявлені під час закладання в маєтку нового виноградника. Знахідка зацікавила директора музею *Штерна Е. Р.* У 1902—03 він організував тут розкопки і знайшов залишки восьми трипільських жител. Власники маєтку всіляко сприяли проведенню розкопок, надавали помешкання, транспорт, робітників та перекладача. Розкопки в Петренах мали важливе значення для вивчення трипільської культури та визначення її місця в праісторії Європи.

Література: Протокол 343 заседания Одесского Общества истории и Древностей // ЗООИД. — О., 1900. — Т. 25. — С. 69—72; *Штерн Э. Р.* Доисторическая Греческая Культура на Юге России // Тр. XIII Археологического съезда в Екатеринославе в 1905 г. — М., 1907. — С. 9—94.

М. Ю. Відейко

БУЗЯН ГАЛИНА МИКОЛАЇВНА (17.02.1952, м. Богуслав Київської області) — археолог, музеєзнавець, заслужений працівник культури України.

Закінчила Київський державний університет ім. Т. Г. Шевченка за спеціальністю історія, археологія, музеєзнавство (1974). Науковий співробітник Переяслав-Хмельницького державного історичного музею (1974—79), Переяслав-Хмельницького державного історико-культурного заповідника (з 1979), зав. відділами археологічним (з 1999) та Музею Трипільської культури Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» (з 2003). Нагороджена Почесною грамотою Президії Верховної Ради УРСР, Подяками Українського товариства охорони пам'яток історії та культури та Київської облдержадміністрації.

Наукові інтереси — музеєзнавство, археологія (трипільська культура, реконструкція житлових споруд). Брала участь в археологічних розвідках та розкопках пам'яток *трипільської культури* у Подністров'ї, Подніпров'ї, межиріччі Південного Бугу та Дніпра (*Доброводи, Косенівка*). Досліджує пам'ятки *лукашівського типу* трипільської культури в районі м. Переяслава-Хмельницького (Крутуха-Жолоб, Циблі-Узвіз, хут. Комуна). Автор 43 наукових праць.

Праці: Особенности трипольско-кукутенского домостроительства косеновской локальной группы // Древняя история населения Украины. — К., 1991. — С. 18—26; Новые позднетрипольские памятники на Левобережье Днепра // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс. до н.э. — V в. н.э. — Тирасполь, 1994. — С. 70—73; Дослідження пізньотрипільського поселення Крутуха-Жолоб поблизу Переяслава // Переяславська земля і світ людини. — К.; Переяслав-Хмельницький, 1998. — С. 4—7; Група пізньотрипільських поселень на лівобережжі середнього Дніпра // Трипільський світ і його сусіди: Тез. доп. Міжнар. наук.-практ. конф. — Збараж, 2000. — С. 7—8.

М. Ю. Відейко

Бузян Г.М. В експозиції Музею трипільської культури в Переяславі-Хмельницькому. 2004.

Булава.
Кам'яна булава з Верем'я. Камінь, шліфування, свердління. Розмір 92 × 72 мм, висота 36 мм. Розкопки Хвойки В. В. Національний музей історії України.

Букраній.
Букраній на розписній посудині з Солочен II, дослідження Мовші Т. Г. Національний музей історії України.

Букраній.
1. Кухонна посудина з букранієм, Майданецьке. Дослідження Шмаглія М. М., Відейко М. Ю. Наукові фонди Інституту археології НАНУ.
2. Букраній на кухонній посудині з колекції В. В. Хвойки. Національний музей історії України.
3. Букранії на кухонних посудинах з Майданецького. Дослідження Шмаглія М. М., Відейко М. Ю. Наукові фонди Інституту археології НАНУ.
4. Букранії на кухонній посудині з Сушківки, дослідження Козловської В. І. Національний музей історії України.

БУКРАНІЙ — символічне зображення голови або рогів великої рогатої худоби. Символ поширений в *Трипіллі—Кукутені* з раннього етапу. Букраніями завершувалися ручки керамічних черпаків, спинки теракотових *стільців-тронів*, дахи *моделей храмів*, оздоблювався різноманітний посуд. Мотиви букраніїв зустрічаються в розписах на кераміці *трипільської культури*. В Усатівському могильнику знайдено голову бика з вапняку.

Література: *Черныш Е. К.* Энеолит Правобережной Украины и Молдовы // Энеолит СССР. — М., 1982; *Відейко М. Ю.* Трипільська цивілізація. — К., 2003. — С. 132, 168, 179, 182.

С. М. Ляшко

БУЛАВА — зброя ближнього бою у вигляді навершя, в якому зроблений наскрізний отвір, призначений для насадки на руків'я. Виготовляли з каменю або металу. У багатьох племен і народів булава була символом влади. Рідкісна знахідка для *трипільської культури*. Кам'яні

1

2

3

4

Булава.
Керамічна булава. Національний музей історії України.

булави виконувалися в техніці пікетажу з наступним поліруванням поверхні. Найбільш ранні фрагменти кам'яних булав походять з поселення *Березівка* (етап BI). За визначенням *Петруня В. Ф.*, вони зроблені з місцевої сировини. До етапу BI–BII належить хрестоподібна булава з розкопок *Хвойки В. В.* (поселення *Щербанівка*). Кулеподібна булава з поселення Ломачинці-Вишнева датується етапом CI.

Література: *Бурдо Н. Б.* Зброя племен культури Трипілля-Кукутень // Військово-історичний альманах. – К., 2001. – № 2 (3). – С. 69.

Н. Б. Бурдо

БУРДО НАТАЛІЯ БОРИСІВНА (30.03.1953, м. Артемівськ Донецької обл.) – археолог, кандидат історичних наук.

Закінчила історичний факультет Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова (1977). Працювала науковим співробітником в *Одеському археологічному музеї НАНУ* (1970-84). З 1985 – співробітник *наукових фондів Інституту археології НАНУ*. Кандидатська дисертація: «Населення раннього етапу трипільської культури межиріччя Дністра та Південного Бугу» (1994).

Коло наукових інтересів – походження *трипільської культури*, культурні контакти її носіїв, реконструкція сакральної сфери. Працює над створенням електронних каталогів наукових фондів Інституту археології НАНУ. Автор 60 наукових праць, в тому числі двох колективних монографій, присвячених проблемам трипільської культури та енеоліту Карпато-Дунайського регіону. Проводила розкопки ранньотрипільських поселень *Олександрівка*, *Тимкове*, *Слобідка-Західна* в Одеській області, брала участь у польових дослідженнях поселень *Майданецьке*, *Тальне 2*, могильника *Маяки*, а також трипільських пам'яток *Хатище*, *Ігнатенкова Гора*, *Янча 1*, *Хомине* у Подніпров'ї.

Праці: Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье. – К., 1989 (співавт.); Каталог коллекций научных фондов / Ин-т археологии АН УССР. – К., 1991. – Ч. 1. (співавт.); Теракота трипільської культури // Давня кераміка України. – К., 2001. – Ч. 1. – С. 61–145; The influence of Western and Central Carpathian region cultures in the materials of the final monuments of Tripolje A in the Middle Dniester territory // Acta Archeologica Carpathica. – 2001. – T. 36. – S. 5–38.

С. М. Ляшко

Бурдо Н. Б. 2004.

БУЧАЧ – поселення *трипільської культури* (*заліщицький варіант*, етап BI-BII, 4400–4100 рр. до н.е.). Розташоване в райцентрі Бучач Тернопільської обл. на горі Федір. Відкрите й досліджувалося експедицією кафедри археології Львівського університету під керівництвом *Козловського Л.* (1922), розвідкою (1952) відділу археології Інституту суспільних наук АН УРСР (тепер *Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ*) під керівництвом *Кравець В. П.* та *Свєшнікова І. К.*, експедицією Тернопільського краєзнавчого музею під керівництвом О. С. Ситника (1987).

Бучач.
Кухонний горщик з поселення Бучач. Львівський історичний музей.

Бучач.
Посуд з поселення Бучач. Львівський історичний музей.

Л. Козловським на поселенні виявлено скупчення обпаленої глини від наземних глинобитних жител та ями. Зібрано велику колекцію керамічних виробів, знарядь праці. Чотири ранньослов'янські землянки квадратної форми з печами з каменю, як встановлено дослідженнями О. С. Ситника, були помилково віднесені до трипільської культури. У 1987 досліджено чотири *площадки*, рештки господарської споруди та 3 ями.

Столовий посуд представлений виключно розписною керамікою (95%), серед якої виділяються *кубки* з бомбоподібним тулубом, *грушоподібні посудини, шоломоподібні покришки* з пласким або круглим верхом, іноді з вертикальними ручками-вушками, глибокі миски, іноді із горизонтальними ручками-вушками, *амфори* з високими лійкоподібними вінцями, іноді з трубчастими ручками. Розпис, переважно біхромний, іноді поліхромний, з використанням білої, чорної та червоної фарби. Більшість посудин (52%) прикрашена червоним візерунком по білому тлу. Поширена також кераміка, розписана червоною та чорною, іноді тільки чорною фарбою по білому тлу (25%). Інші стилі розпису зустрічаються рідко. Серед різних елементів орнаменту *Виноградова Н. М.* виділяє *лабрис* у *волюті*, паралельні чорні лінії, заштриховані сіткою з тонких червоних ліній, трикутники, овали. *Кухонна кераміка* виготовлена з маси із домішкою дрібно потовченої черепашки (5%). На зовнішній поверхні цього посуду помітні сліди смугастого загладжування. Серед форм посуду виділяються різноманітні горщики, в яких орнаментована здебільшого верхня частина. По краю вінець із вертикальними розчосами розташовані «*перлини*», горло і плічка оздоблені відбитками трикутного штампу або *гребінцевим орнаментом*.

Матеріали з розкопок поселення зберігаються у *Львівському історичному музеї*, *Краківському археологічному музеї* в та інших місцях.

Література: *Кравец В. П.* Изучение позднетрипольских памятников в Верхнем Поднестровье // КСИА АН УССР. – 1954; *Виноградова Н. М.* Племена Днестровско-Прутского междуречья в период расцвета трипольской культуры. – Кишинев, 1983. – С. 14–20.

Н. Б. Бурдо

В

ВАЗА — форма керамічного орнаментованого посуду (умовна назва), поширена в румунській археологічній літературі. Звичайно так називають посудину складної форми, у вигляді чаші з відігнутими назовні вінцями, на ніжці або піддоні. Деякі дослідники називають вазами орнаментовані глибокі чаші на циліндричній ніжці, які зустрічаються серед посуду раннього етапу *трипільської культури*.

Література: *Бурдо Н. Б., Видейко М. Ю.* Типы раннетрипольской керамики и ее орнаментации в междуречье Днестра и Южного Буга // Северное Причерноморье: (Материалы по археологии). — К., 1984. — С. 96–104.

Н. Б. Бурдо

ВАРНА, КУЛЬТУРА — культура мідного віку (друга пол. V тис. до н.е. — кінець V тис. до н.е.). Була поширена на узбережжі Чорного моря від м. Бургас до пониззя Дунаю (Болгарія). Дослідниками виділено 3 фази її існування. Сформувалася на базі культур Сава та *Хаманджія*. Виділена Х. Тодоровою. Деякі дослідники відносять пам'ятки культури Варна до варіанту культури *Гумельниця*.

Поселення довгочасні, зустрічаються багатошарові. За розмірами невеликі, прямокутні в плані, укріплені ровами та *глинобитними* стінами. Звичайно налічують 8–12 будівель. Споруди каркасно-стовпової конструкції, обмазані глиною. Повністю розкопане поселення Голямо-Делчево. Могильники грунтові, чоловіки ховалися у випростаному, жінки — в скорченному на боці положенні. Серед інвентаря — золоті та мідні прикраси, символи влади, знаряддя праці, зброя, посуд. Найбагатші серед поховань — кенотафи (могили без небіжчиків).

Кераміка переважно кухонна і столова. *Кухонний посуд* виготовлений з глини із домішкою *шамоту*, *столовий посуд* — тонкостінний (можливо, виготовлений на гончарному колі), з полірованою поверхнею, прикрашений розписом, *канелюрами*, або *заглибленим орнаментом*, інкрустованим білою *пастою*. У Варненському некрополі виявлено посуд, на який нанесений орнамент з використанням золотого пилу.

Знаряддя праці та зброя виготовлені з каменю (в тому числі *сокири-молоти*), *кременю* (знайдені великі *пластини* довжиною до 40 см), кістки та рогу. Велика кількість металевих знарядь та зброї місцевого виробництва — клиноподібні сокири, *клевці*. Господарство землеробсько-скотарське. Велике значення мала торгівля металом та металевими виробами, які поширювалися далеко на схід. Посередниками в цій торгівлі, на думку українських археологів, могло бути населення *трипільської культури*, *культури Болград-Алдень II*, *Новоданилівського типу пам'яток*. Сусідні культури: *Гумельниця*, *Трипілля* етапів А та ВІ.

Література: *Тодорова Х.* Енеолит Болгарии. — София, 1979.

М. В. Відейко

ВАРНА, КУЛЬТУРА

Варна, археологічна культура.

Ваза.
Ваза із заглибленою орнаментацією.
Колекція *«ПЛАТАР»*.

ВАРШАВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ МУЗЕЙ (Panstwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie) – науково-просвітницька та науково-дослідна установа. Заснований (1923) у Варшаві (Польща). Основу фондів складають археологічні матеріали з Музею ремесел і землеробства та приватних колекцій. У фондах музею зберігаються матеріали з розкопок *Гімнера М.* на поселені *Попудня*, в тому числі керамічна модель житла.

Література: Panstwowe Muzeum Archeologiczne. http://www.Culture.pl/pl/rama kawalki/ menu /stronagl

М. Ю. Відейко

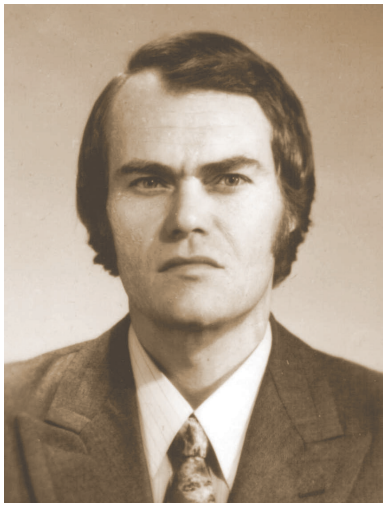

Василекнко Б. А.

ВАСИЛЕНКО БОРИС АНАТОЛІЙОВИЧ (18.09.1940, Ростов-на-Дону (Росія) – археолог, педагог, кандидат історичних наук.)

Закінчив історичний ф-т Київського державного ун-ту ім. Т. Г. Шевченка (1965). Навчався в аспірантурі Одеського державного ун-ту ім. І.І. Мечникова (тепер Одеський національний ун-т ім. І. І. Мечникова) за спеціальністю археологія (1965–68). Кандидатська дисертація – з античної археології (1972). Працював екскурсоводом, завідувачем відділом археології Ялтинського краєзнавчого музею (1960–62); старшим викладачем, доцентом кафедри загальної історії (1968–85) Івано-Франківського державного педагогічного ін-ту ім. В.Стефаника (тепер – Прикарпатський ун-т ім. В. Стефаника). Був організатором створення у 1980 археологічного музею на історичному ф-ті цього вузу. У 1985–89 – науковий співробітник *Івано-Франківського обласного краєзнавчого музею* (ІФКМ), згодом працював у Дністровській рятувальній археологічній експедиції *Інституту археології НАНУ*.

З 1969 працював над вивченням пам'яток археології Прикарпаття, очолював археологічні експедиції Івано-Франківського державного педагогічного ін-ту ім. В. Стефаника, а також – у складі експедицій ІФКМ. Обстежив біля 230 трипільських пам'яток, визначив наявність трипільського шару на декількох багатошарових поселеннях. Виявив близько 150 нових пам'яток *трипільської культури* Прикарпаття. Провів розкопки та розвідки на трипільських поселеннях Буківна V; *Вікторів I*, XV; Вільховець III; Корнів XIV, XVI; Куницівці I, X; Марківці I, II, IV; Незвисько XI; Олієво-Королівка V; *Сокіл*. За результатами робіт виявлено особливості планування поселень та жител, виділені характерні риси господарської діяльності та духовного життя трипільського населення Прикарпаття.

Одним з перших на Прикарпатті розпочав комплексне дослідження пам'яток, пов'язаних з виробничою діяльністю трипільського населення (штольні для видобутку крем'яної сировини та майстерні по її первинній обробці). Результатом експедиційної діяльності Б. А. Василенка стала колекція речового матеріалу, яка поповнила трипільські колекції ІФКМ, *Музею археології Прикарпаття*, інших історико-краєзнавчих музеїв регіону.

Праці: Исследования в Ивано-Франковской области // Археологические открытия 1982 года. – М.,1983. – С. 247–248; То же // Археологические открытия 1985 года. – М. – 1986. – С. 313–314; Рятівні розкопки трипільських поселень Марківці-I і Одаї-II // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. – Л., 1991. – С. 19–22 (співавт.).

М. В. Вуянко

ВАСИЛІВКА – поселення *трипільської культури* (етап BI, 4500–4400 рр. до н.е.). Розташоване біля с. Василівки Сокирнянського р-ну Чернівецької обл. на високій терасі правого берега р. Коболчі, у місця її впадіння в Дністер. Відкрите 1985 Дністровським розвідувальним загоном *Інституту археології*, досліджено Трипільським загоном експедиції Інституту археології АН УРСР «Дністер II» (1987). Керівник загону – *Збенович В. Г.*

Площа поселення – біля 4 га. Житло № 1 представлено ділянками обпаленої обмазки з відбитками вузьких плах та очерету в нижній частині. Довжина пошкодженої *площадки* – 6 м, ширина – 3,7 м. Простежене глиняне вогнище, оточене бортиком. Його квадратна (1×1 м) подова частина складалася з двох шарів чистої глини і була збудована на глиняній підсипці. Біля вогнища знайдено дві *зернотерки*, розвали посудин. Біля стіни навпроти вогнища знайдено *біноклепдібну посуди-*

ну, в раструбі якої знаходилася обпиляна з двох боків і засипана *вохрою* кістка. Поряд знаходилося скупчення черепашок, *крем'яні відщепи*, два *відбійника*. На площі завалу обпаленої глини знайдено велику кількість фрагментів кераміки. Поряд з житлом № 1 зафіксовані рештки глинобитної споруди довжиною 6,5 м, шириною 4,5 м у вигляді скупчень слабо обпаленої глиняної обмазки з домішкою полови та відбитками тонких жердин та очерету. Під обмазкою знайдено розвали 15 посудин, скупчення крем'яних відщепів, *нуклеуси*, *розтирачі*, *зернотерки*, каміння та кістки тварин. Споруда інтерпретується авторами розкопок як господарська прибудова до житла № 1. Зафіксовано *заглиблення* у формі неправильного овалу довжиною 3 м, шириною 2 м, глибиною до 0,3 м, нерівним дном. Його заповнення насичене попелом, фрагментами кераміки, кістками тварин, черепашками. Південно-західна частина заглиблення перекрита завалом з кусків обпаленої обмазки. В західній частині зафіксована лінза з вугілля та попелу, поряд з нею – розписна кубкоподібна посудина. В центрі на дні лежало декілька розбитих посудин, куски каміння. В східній частині знайдено фрагменти трьох черепів тура, серед яких лежала зооморфна фігурка.

Площадка житла № 2 знаходилася поряд із рештками житла № 1, мала прямокутну форму, довжину 6,5 м, ширину 4,5 м. Характер будівельних залишків подібний попередньому. Під обмазкою знайдено нуклеуси, більше 50 уламків та сколів з кременю, *скребки*, вкладні серпів, *пластини*, небагато фрагментів кераміки, кістки тварин та скупчення черепашок. Під обмазкою і поряд зафіксовано глиняні *вимостки*. На одній з них (1×1 м), розташованій за межами приміщення, лежали розвали трьох посудин. Між житлами № 1 та № 2 знайдено фрагменти кераміки, кістки тварин та прямокутну вимостку (1×0,5 м), на якій знаходилися розвали трьох посудин і кістки тварин. Житла № 1, № 2 і заглиблення інтерпретуються авторами розкопок як єдиний житлово-господарський комплекс.

Залишки житла № 3 представлені прямокутним завалом обпаленої масивної обмазки довжиною 5,3 м, шириною 3 м. Куски обмазки згори були загладжені, знизу мали відбитки горбилів, орієнтованих вздовж вузької сторони будинку. Під шаром обмазки простежено земляну підлогу, на який знаходилося відкрите глиняне підковоподібне вогнище з бортиком, обкладене ззовні каменями. На глиняному припічку, що огинав вогнище, зафіксовані розвали великих посудин, три цілі кришки і кубок. В шарі обмазки над вогнищем простежено отвір прямокутної форми. Житла № 4 та № 5 майже повністю зруйновано. Залишки житла № 6 складалися з слабо випаленої глиняної обмазки, тому погано збереглися. З цією спорудою пов'язане заглиблення із заповненням сміттєвого характеру.

Знаряддя праці, виявлені на поселенні, представлені кам'яними зернотерками, розтирачами, сокирами, теслом, крем'яними нуклеусами, скребачками, вкладишами до серпів, ножами, різцями. Знайдено також дротик, вістря стріл та заготовки до них. Переважна більшість знахідок становить кераміка. *Кухонний посуд* складає 25%. До *столового посуду* відносяться кераміка із *заглибленим орнаментом* (40%), *канелюрами* (10%), *розписом* (37%) і фарбованою поверхнею.

Література: *Збенович В. Г.*, *Шумова В. А.* Трипольская культура Среднего Поднестровья в свете новых исследований // Первобытная археология. – К., 1989. – С. 99–101; *Шумова В. О.* Житлові комплекси трипільського поселення Василівка // Магістеріум. Археологічні студії. – 2001. – Вип. 6. – С. 112–123.

Н. Б. Бурдо

ВАСИЛЬКОВЕ – поселення *трипільської культури* (етап СІ, 3600–3500 рр. до н.е.), відноситься до *томашівської групи*. Розташоване у межиріччі Південного Бугу та Дніпра між сіл Василькове та Іскренне Шполянського району Черкаської обл., біля гранітного кар'єру. З нього походить колекція трипільського посуду *Абази Ю. Ф.*, яка включала 15 посудин з розписом (зберігається в *Національному музеї історії України*).

Відкрите наприкінці XIX ст. Епізодичні розвідки проводилися у 80-ті рр. XX ст. співробітниками Черкаського краєзнавчого музею. В 1992 на поселенні *Відейком М. Ю.*

Кришка з поселення **Василькове**. Колекція Абази Ю. Ф. Національний музей історії України.

Кубок з поселення **Василькове**. Колекція Абази Ю. Ф. Національний музей історії України.

Кубок на ніжках з поселення **Василькове**. Колекція Абази Ю. Ф. Національний музей історії України.

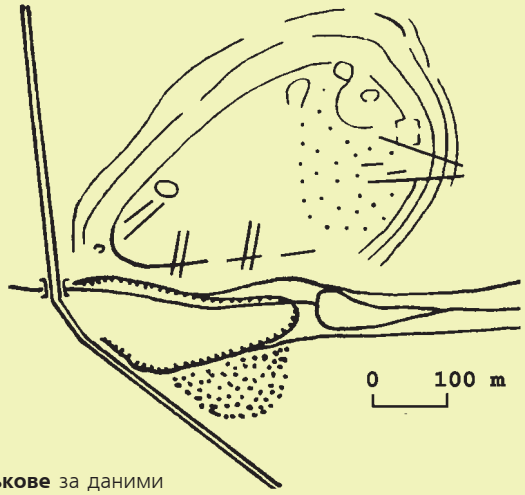

План поселення **Василькове** за даними аерофотозйомки.

були проведені археологічні дослідження з метою визначення збереженості культурного шару та перспективи охоронних розкопок. Шурфи, закладені на площі біля 30 кв.м, дозволили встановити забудованість його наземними житлами, з перекриттями, глиняною *обмазкою*. Виявлено значну кількість обпаленої обмазки з відбитками дерев'яних конструкцій.

Поселення розташоване на схилі плато широкої долини. Підйомний матеріал трипільського часу зібрано на ділянці 650×550 м (біля 36 га). Обриси поселення, які спостерігалися візуально, в цілому співпадають з даними аерофотозйомки (дешифроване на знімку *Шишкіним К. В*, 1985). Загальна площа поселення за знімками становить 40–50 га. Існує два варіанти дешифрування. На аерофотознімку поселення читається у вигляді світлих та темних смуг і плям. Смуги представляють ряди жител, щільно прибудованих одне до одного, плями є слідами від окремих жител. На знімку видно, що поселення складалося з 4 овалів, вписаних один в другий. По довгій вісі овали орієнтовані на північний схід. Всередині центрального овалу помітне вуличне та квартальне планування. На більш детальному знімку з архіву *Шмаглія М. М.* помітні плями від окремих споруд. Вдалося нарахувати 608 будівель. На знімку помітно, що південно-західна частина поселення руйнується глибокою оранкою. На цій ділянці практично знищено три ряди забудови на відстані 250–300 м, тобто перестали існувати рештки принаймні 200 споруд. Отже в цілому поселення біля Василькова могло нараховувати до 800 жител.

Література: *Пассек Т. С.* Периодизация трипольских поселений // МИА. – М. – Л., 1949. – № 10. – С. 7; *Шишкін К. В.* З практики дешифрування аерофотознімків в археологічних цілях // Археологія. – 1973. – Вип. 10. – С. 32–38; *Його ж.* Планування трипільських поселень за даними аерофотозйомки // Археологія. – 1998. – Вип. 52. – С. 72–78.

М. Ю. Відейко

Посуд з поселення **Василькове**. Колекція Абази Ю. Ф. Національний музей історії України.

ВАСІНА ЗІНАЇДА (1950, м. Київ) – художник, етнограф, член Національної спілки художників України.

Випускниця Національної академії образотворчого мистецтва і архітектури. Один з повідних спеціалістів зі сценічного народного українського вбрання. Автор ілюстрацій до фундаментальних видань Інституту мистецтвознавства фольклористики та етнографії ім. М. Т. Рильського НАНУ. Досліджує історію зародження, формування та розвитку українського народного вбрання. Автор

Васіна Зінаїда на презентації книги «Український літопис вбрання», 2003.

реконструкцій костюмів населення *трипільської культури*.

Праці: Український літопис вбрання: [Книга-альбом]. — К.: Мистецтво, 2003. — Т. 1.

Н. Б. Бурдо

ВЕРБІВКА-І — поселення *трипільської культури* (заключна фаза етапу ВІ-ВІІ, 4200—4100 рр. до н.е, *біликівський тип*) *середньобузької локальної групи*. Розташоване в басейні р. Соб (ліва притока Південного Бугу) поблизу с. Вербівка Іллінецького р-ну Вінницької обл. Відкрите *Хавлюком П.І* (1953). Ним же проведені невеликі розкопки (1954).

Поселення займає південно-східну частину видовженого мисоподібного пагорбу. На площі 100×150 м виявлено землянку та залишки 30 глинобитних споруд, розміщених безсистемно. На дні цього заглибленого житла поряд з розвалом кухонного горщика знайдено 5 глиняних зооморфних фігурок, висотою близько 4 см, які нагадують рідкісні для Трипілля зображення птаха (пугач ?). Можливо, у землянці відбувалися ритуальні жертвоприношення на честь *культу* птаха-пугача.

На поселенні зібрано керамічні фрагменти *кратерів, амфор, грушоподібних* та *біноклеподібних посудин, черпаків* із зооморфними ручками, прикрашених заглибленим та розписним монохромним орнаментом. Серед знахідок — крем'яні знаряддя праці, 4 антропоморфних статуетки, фігурка свині. Місце зберігання археологічних матеріалів невідоме.

Статуетки з поселення **Вербівка-І**.

Література: *Хавлюк П. И.* Новые данные о культовых изображениях в Триполье // СА. — 1959. — № 3. — С. 206—208.

С. О. Гусєв

Художні реконструкції трипільського одягу, за **Васіною З.** Фестиваль «Ржищівський вінок—2003».

ВЕРБКОВІЦЕ-КОСТЯНЕЦЬ — *археологічна культура* мідного віку, див. *Гоща-Вербковиця*, *Малиця*.

ВЕРЕМ'Я — поселення *трипільської культури* (етап ВІ-ІІ, 4300—4200 рр. до н.е.) на Середньому Дніпрі. Віднесене *Мовшею Т. Г.* до пеньожківсько-щербанівської групи, а *Цвек О. В.* до *східнотрипільської культури*. Розташоване на території с. Верем'я Обухівського р-ну Київської обл.

Дослідження проводили *Хвойка В. В.* (1896—98), *Козловська В. Є.* (1925). Було розкопано залишки наземних будівель. Виявлено значну кількість кераміки, прикрашеної *заглибленим орнаментом* (*грушоподібні посудини*, покришки, конічні та *шоломоподібні*; *біноклеподібні посудини*). Значно менше знайдено *кухонного посуду*. Рідкісними були знахідки розписного посуду — червоною фарбою по білому тлу (грушоподібна посудина, фрагменти горщиків, *кубків* та біноклеподібних посудин). Ці вироби можна розглядати, як *імпорти* з пам'яток *заліщицького*

Антропоморфна деталь центральної частини біноклеподібної посудини з **Верем'я**, дослідження Хвойки В. В., Національний музей історії України.

Розкопки Козловської В. Є. у **Верем'ї**. 1925.

Грушоподібна посудина та покришка з **Верем'я**, дослідження Хвойки В. В. Національний музей історії України.

варіанту трипільської культури. Знайдені також пласкі мідні сокири.

В. В. Хвойка відносив поселення у Верем'ї до *культури А*, яку вважав більш розвиненою, а отже пізнішою за примітивну *культуру Б*, представлену поселеннями на Кирилівській, біля с. *Халеп'я* та ін. Як показали наступні дослідження, поселення Верем'я (етап ВІ-ІІ Трипілля) є давнішим за пам'ятки культури Б (етапи СІ-СІІ). Матеріали з розкопок експонуються та зберігаються в *Національному музеї історії України*.

Література: *Хвойко В. В.* Каменный век Среднего Поднепровья // Тр. XI АС. – М., 1901. – Т. 1. – С. 730–812.

М. Ю. Відейко

Акварель Хвойки В. В. із зображенням місця розкопок у **Верем'ї**. Національний музей історії України.

ВЕРЕТЕНО – знаряддя для *прядіння* ниток (пряжі) у вигляді палички з потовщенням на одному кінці. Веретено може бути оснащене тягарцем – маховим колесом, яке називають *прясельце*. У *трипільській культурі* використання веретена засвідчують знахідки пряслиць, обвугленої пряжі, відбитків *текстилю* на денцях посуду.

Н. Б. Бурдо

Реконструкція **веретена** в експозиції Археологічного відділу Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника.

ВЕРСТАТ ТКАЦЬКИЙ ВЕРТИКАЛЬНИЙ – пристрій для виготовлення тканини, який використовувався в Україні за часів *трипільської культури*. Був поширений починаючи з етапу ВІІ (кінець V тис. до н.е.).

Основу верстата робили з дерева. Вона включала дві вертикальні стійки з кріпленнями для поперечин. Поперечини використовували для кріплення ниток та почергового переміщення рядів ниток основи. Останні повинні були перебувати у натягнутому стані. Для цього використовували *відтяжки* (важки).

Під час археологічних досліджень поселень трипільської культури знаходять глиняні відтяжки різної форми (конічні, кулеподібні, пірамідальні, біконічні тощо). Вони призначалися для натягування ниток основи на дерев'яній рамі, встановленій вертикально. До кожної відтяжки кріпилася група ниток, сліди яких іноді помітні біля отворів на відтяжках. В окремих випадках серед залишків жител виявлені скупчення відтяжок, які налічували від 30–40 до 80 виробів, іноді – різного типу. Завдяки цим знахідкам вдалося встановити можливу ширину верстатів – від 1 м до 1,2–1,5 м. Для ущільнення тканини могли використовуватися рогові молотки. Звичайно в будинку знаходять залишки одного верстата, рідше – двох, або окремі відтяжки, які, можливо, мали символізувати наявність цього пристрою серед виробничого інвентарю споруди під час обряду залишення житла.

Верстат ткацький вертикальний. Реконструкція в експозиції Археологічного відділу Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника.

Реконструкції вертикального ткацького верстата трипільської культури можна побачити в багатьох музеях, зокрема в *Археологічному відділі Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника, Археологічному музеї Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, Збаразькому державному історико-архітектурному заповіднику*.

Література *Маркевич В. И.* Позднетрипольские племена Северной Молдавии. – Кишинев, 1981. – С. 114–115.

М. Ю. Відейко

ВЕРТЕБА – печера, в якій виявлено сліди перебування людності *трипільської культури*. Знаходиться за 1,5 км від села Більче-Золоте Борщівського р-ну Тернопільської обл. Виділено хронологічні горизонти, що репрезентують три групи трипільської культури шипинецьку групу, *кошиловецьку групу* і *каспе-рівську групу*. Пам'ятка виявлена (1820) Я. Хмелецьким. Досліджува-

Вхід до печери **Вертеба**. 2002.

Розвал посудини у культурному шарі печери **Вертеба**. Розкопки Сохацького М. П.

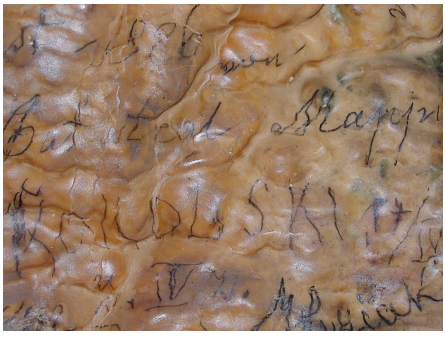

Автографи відвідувачів печери **Вертеба** (німецькою, польською), кінець XIX ст.

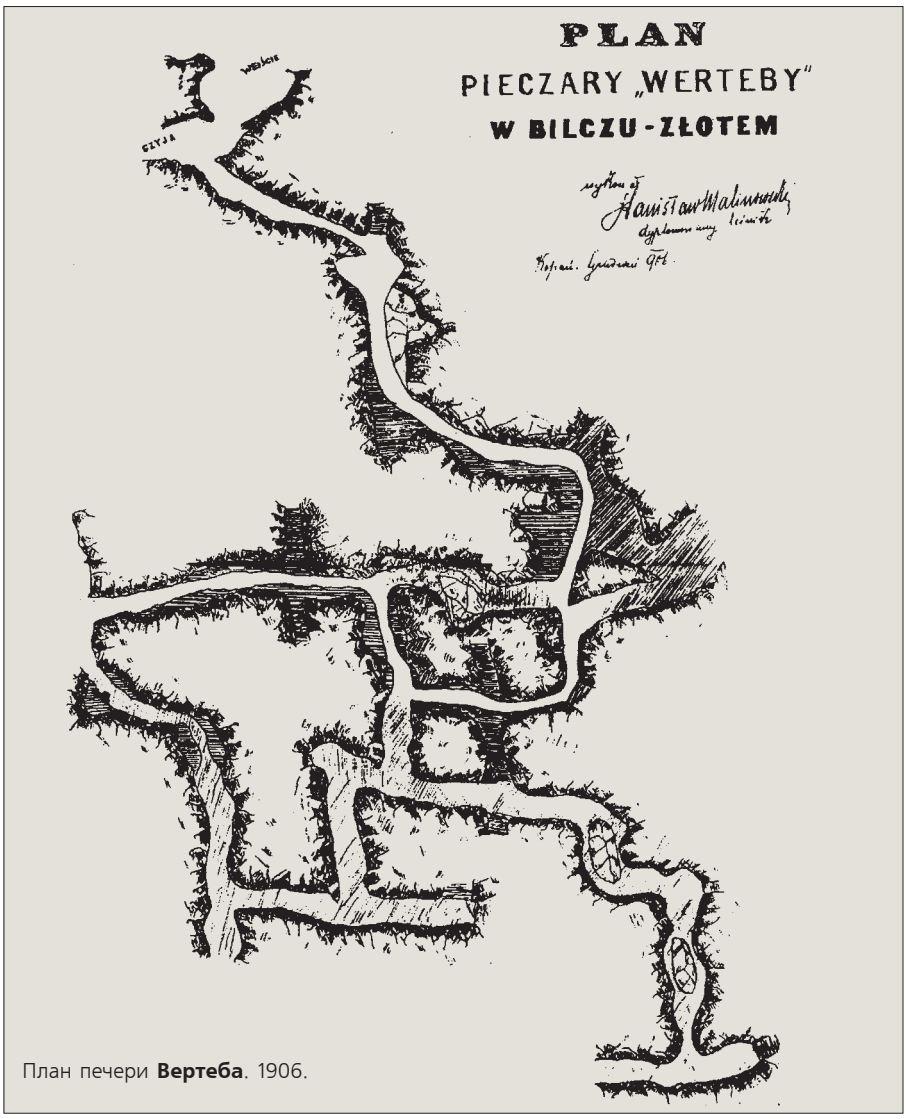

План печери **Вертеба**. 1906.

лась з ініціативи князя *Сапєги Л. Кіркором А.* Г. (1876–78), *Оссовським Г.* (1890–92). У XX ст. дослідження печери продовжили *Деметрикевич В.* (1898–1904, 1907 рр.), *Пастернак Я. І.*, *Чекановський Я.*, *Гребеняк В.* (1914), *Кандиба О. О.* (1929), *Свєшніков І. К.* (1956), *Сохацький М. П.* (1996–2003 рр.).

Численними розкопками кінця XIX – поч. XX ст. відкрито кам'яні сходи, що вели до печери. Між ними, на глибині 2,5–3 м зібрано велику кількість уламків розписної кераміки, крем'яних та кістяних виробів. При вході в печеру, на глибині 2 м виявлено вогнище, оточене рештками кісток диких і домашніх тварин, цілими та побитими посудинами. *Культурний шар* залягав на глибині 0,15–2 м від сучасної долівки печери. Виявлено кераміку, *антропоморфну пластику*, вироби з кременю, *пластини у вигляді голови бика з Вертеби*. Серед культурних решток – цілі і порушені скелети людей.

Розкопки Сохацького М. П. у печері **Вертеба**.

Починаючи з 1996, експедиціями *Борщівського краєзнавчого музею* здійснюються комплексні дослідження як самої печери, так і прилеглої до неї території. Мета досліджень – вивчення стану збереження культурного шару у привхідній частині восьмикілометрової підземної порож-

нини, детальне дослідження території біля входу до печери. В результаті відкрито 357 кв.м. загальної площі, з них 293 кв. м на поверхні і 64 кв.м в дев'яти різних ділянках печери. Зібрано колекцію посуду, антропоморфні і зооморфні статуетки, знаряддя праці з кістки, кременю, каменю, мідну сокиру, шило і 14 пронизок. Цікавим є амулет, вирізаний з кістяної пластини, що імітує голову бика з розлогими рогами.

Колекція матеріалів з Вертеби, здобутих до 1907, зберігається у *Краківському археологічному музеї*. Вона налічує понад 35 тис. фрагментів кераміки, понад 300 цілих посудин, близько 120 цілих і фрагментованих антропоморфних і зооморфних глиняних фігурок, понад 60 інших виробів з глини (прясельця, грузила), близько 200 виробів з кістки і рогу, 300 виробів з кременю і каменю, а також декілька прикрас з кістки та мушлі. На жаль, мідні вироби (кинджал, пронизки) втрачено.

Матеріали з розкопок (1996–2003) експонуються та зберігаються у *Борщівському краєзнавчому музеї*.

Література: *Оссовский Г. О.* О геологическом и палеоэтнологическом характере пещер Юго-Западной окраины европейской России и смежных с нею областей Галиции // Тр. Томского об-ва естествоиспытателей и врачей. – Томск, 1895. – Вып. 5. – С. 27–48; *Demetrykiewicz W.* Sprawozdania z posiedzen komisyi odbytych w drugiej polowie r. 1898 i r. 1899 // MAAE. – Krakow, 1900. – T. 4. – S. VII–VIII; *Demetrykiewicz W.* Sprawozdania z posiedzen komisyi odbytych w roku 1907 i 1908 // Ibid. – Krakow, 1908. – T. 10. – S. X; *Кандиба О.* Досліди на галицькому Поділлі в р.р. 1928 та 1929 // ЗНТШ. – Л., 1937. – Т. 154. – С. 1–12; *Сохацький М.* Дослідження археологічної експедиції Борщівського краєзнавчого музею в печері Вертеба у 1996–1998 роках // Літопис Борщівщини. – 2000. – Вип. 9. – С. 3–10.

М. П. Сохацький

ВЕРХНЬОБУЗЬКА ЕКСПЕДИЦІЯ ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ – експедиція Інституту археології АН УРСР (тепер *Інститут археології НАНУ*). Створена для вивчення археологічних пам'яток Верхнього Побужжя. Начальник експедиції – *Лагодовська О. Ф.*, заступник – *Захарук Ю. М.* У 1949–50 проведено розвідкові роботи у Хмільницькому р-ні Вінницької обл., а також розкопки багатошарового поселення *Сандраки*, нижній шар якого відносився до *трипільської культури* (етап СІІ). Матеріали з розкопок експедиції зберігаються у *наукових фондах Інституту археології НАНУ*.

Література: *Лагодовська О. Ф.* Пізньотрипільське поселення у с. Сандраки // АП УРСР. – К., 1956. – Т. 6. – С. 118–129.

Н. Б. Бурдо

ВЕСЕЛИЙ КУТ – поселення *трипільської культури* (буго-дністровський варіант *східнотрипільської культури* етапу ВІ-ВІІ, 4200–4100 рр. до н.е.). Розташоване біля с. Веселий Кут Тальнівського р-ну Черкаської обл. на мису першої надзаплавної тераси, яка переходить у плато. Мис утворений крутим вигином річки Гірський Тікич. Відкрите вчителькою історії з с. Попуженці (1970). Досліджувалось експедицією *Інституту археології НАНУ* під керівництвом *Цвек О. В.* (1974–86, 1993). Виявлено та прошуровано 60 будівель, 22 з них розкопано.

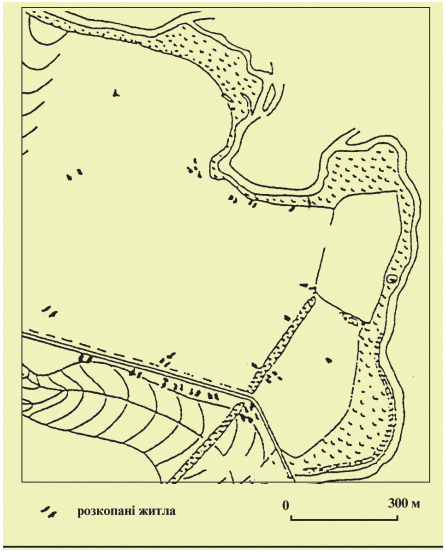

План поселення **Веселий Кут,** дослідження Цвек О. В.

Веселий Кут.
1. Залишки жител поселення Веселий Кут, дослідження Цвек О. В.
2. Поселення Веселий Кут, дослідження Цвек О. В.

Миска з поселення **Веселий Кут,** дослідження Цвек О. В.

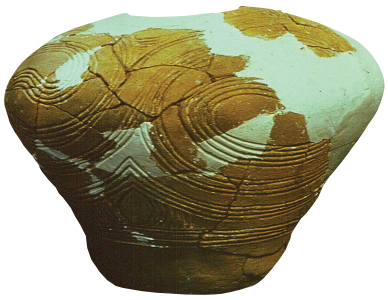

Зерновик із заглибленим орнаментом з поселення **Веселий Кут**, дослідження Цвек О. В.

Займає площу 150 га, належить до найбільш ранніх *поселень-гігантів*. Система його планування по колу з сіткою вулиць та садиб і досить щільною концентрацією споруд. Наземні будинки (15 споруд) житлові, одноповерхові, переважно двохкамерні, а сім — господарсько-виробничого призначення (чимбарні, камнерізні, косторізні майстерні та амбарні будівлі). Виділяється унікальний гончарний центр із двох майстерень. До їх складу входить сушильна камера, двохярусні горни, культовий центр та робоче місце майстра.

В керамічному комплексі переважає посуд із *заглибленим орнаментом*. Заповнення його жолобків білою *пастою* ефектно виглядає на лощеній палевій або сірій поверхні. В орнаментації — спіральні стрічки, солярні знаки, антропоморфні елементи. За формами — це *зерновики* з покришками, *кратери*, біконічні *глечики*, миски, *біноклеподібні* та кулясті посудини. Канельованим орнаментом прикрашались біконічні глечики, профільовані миски, кубки, горщики, іноді *канелюри* доповнювались білим та червоним фарбуванням. Горщики, в глині яких є домішки мушлі, декорувались перлинами по вінцях та композиціями зубчастого штампу по плічках. Менше за кількістю кераміки з розписним орнаментом. Біконічні, *біноклеподібні посудини*, *кратери* розписані червоною, або червоною у поєднанні з чорною, фарбами. Вони являються *імпортами* із центрів Подністров'я (*Поливанів Яр II, Заліщики*).

Антропоморфна пластика Веселого Кута представлена однією жіночого статуеткою з розписом. Великою кількістю статуеток представлена *зооморфна пластика*. До цієї категорії знахідок можна віднести керамічні мініатюрні конуси та *амулет* з зображенням змії. До виробів з міді належать подвійні спіральні підвіски, кілечка, булавка з петельчастою ручкою та шило.

Добре документуються зв'язки та обмін імпортними виробами з іноетнічним населенням карпатського басейну (*Тисаполгарська* та *Бодрогкерестурська культури*) та дунайською культурою *Лендель*.

Матеріали з розкопок поселення зберігаються у *наукових фондах Інституту археології НАНУ*.

Література: Цвек О. В. Веселый Кут — новый центр восточнотрипольской культуры // Археологические вести. — СПб., 1995. — № 4. — С. 33—41.

О. В. Цвек

Цвек О. В., Мовчан І. І., Шиянова Г. А. на розкопках **веселокутського гончарного центру.**

ВЕСЕЛОКУТСЬКИЙ ГОНЧАРНИЙ КОМПЛЕКС — комплекс по виготовленню кераміки *трипільської культури* на поселенні *Веселий Кут* досліджений *Цвек О. В.* (1977).

Розташований на південній околиці поселення біля балки, по дну якої в давнину протікав струмок. До комплексу входило дві майстерні з

горнами. Перша прямокутна в плані будівля (площею біля 80 кв.м) з невеликими сінями. При спорудженні майстерні, яка розташована на схилі балки, було зведено настил з колод та глини. В північній його частині колоди клались поперек будівлі безпосередньо на давній горизонт, а південна в силу значного ухилу місцевості була збудована на підпірних стовпах. Майстерня мала два приміщення. В південному — знаходилось складне за конструкцією двохярусне горно, вбудоване в настил. Нижній ярус горна — топочна камера, розташовувалась у цокольній частині будівлі. Підпірний стовп («козел») знаходився по центру і був направлений від челюстів споруди до її задньої кільцевої стінки, але не доходив до неї. Челюсті печі в давнину було прикрашено валиком. Черінь випалювальної камери опирався на «козел» і був вмонтований у настил. Він мав жарові продухи діаметром 3—4 см. Над черінню було змонтовано випалювальну камеру купольної конструкції. Вона мала підковоподібну форму площею 4,6 кв.м, а товщина її добре пропечених стін — 30—40 см. З південного боку у припічку було овальне поглиблення заповнене керамічним шлаком. Мабуть, саме тут був завантажувальний отвір. Неподалік у цьому ж приміщені знаходилось робоче місце гончаря, де знайдено фарботерки, лощило з гальки, кувадло, дворучний курант та скупчення кераміки, яка застосовувалась при випалі посуду та для виготовлення шамоту. Північна камера (площа 34 кв.м) примикала безпосередньо до горну, використовувалась для сушки посуду перед випалом.

В 2,5 м на захід від описаного виробничого комплексу виявлена друга майстерня площею 80 кв.м з сильно зруйнованим горном. В її центрі знаходився прямокутний *вівтар* (площа 1 кв.м). За конструкцією гончарні майстерні і горни дуже близькі і функціонували одночасно.

Вірогідно, майстерні залишені раптово. У випалювальну камеру майстром був схований найцінніший посуд з *розписним орнаментом*, який був *імпортом* і правив, мабуть, за еталон. Поряд з ними виявлена серія високоякісних *грушоподібних посудин* (*зерновиків*), прикрашених *заглибленим орнаментом*. Тут також знаходився посуд з запасом *вохри*.

Література: Цвек Е. В. 1994. Гончарное производство племен трипольской культуры// Ремесло эпохи энеолита-бронзы на Украине. К, Наукова думка, С. 55—95.

О. В. Цвек

ВИМОСТКА — підвищення з глини, яке входило до інтер'єру глинобитних жител *трипільської культури*. Вимостки частіше робилися квадратної або прямокутної форми, розмірами до 2×2 м, іноді з декількох шарів чистої глини. Висота вимосток не перевищувала 0,2 м, іноді в їх основі були зложені фрагменти посуду або пласкі гальки. Часто навколо вимосток або на них знаходять різноманітний посуд та інший побутовий інвентар. Призначення вимосток точно невідомо, вірогідно, вони могли використовуватися для *вогнища*, як робочі місця, а також бути *вівтарями*. Іноді вимостки з обпаленої глини знаходять поруч з будинками.

Н. Б. Бурдо

ВИНОГРАДНЕ — поселення *трипільської культури* (етап ВІІ). Розташоване біля с. Гребені Кагарлицького р-ну Київської обл. в 300-х метрах від південної околиці села, на плато над ур. «Виноградне», що виходить до берега Дніпра. Віднесено до *коломийщинської групи* трипільських пам'яток. Відкрите (1979) експедицією Інституту археології АН

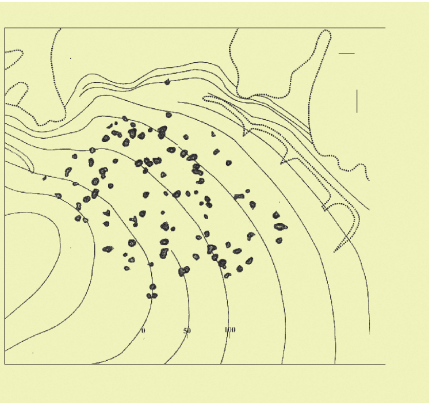

План поселення **Виноградне** за даними археолого-магнітометричних досліджень.

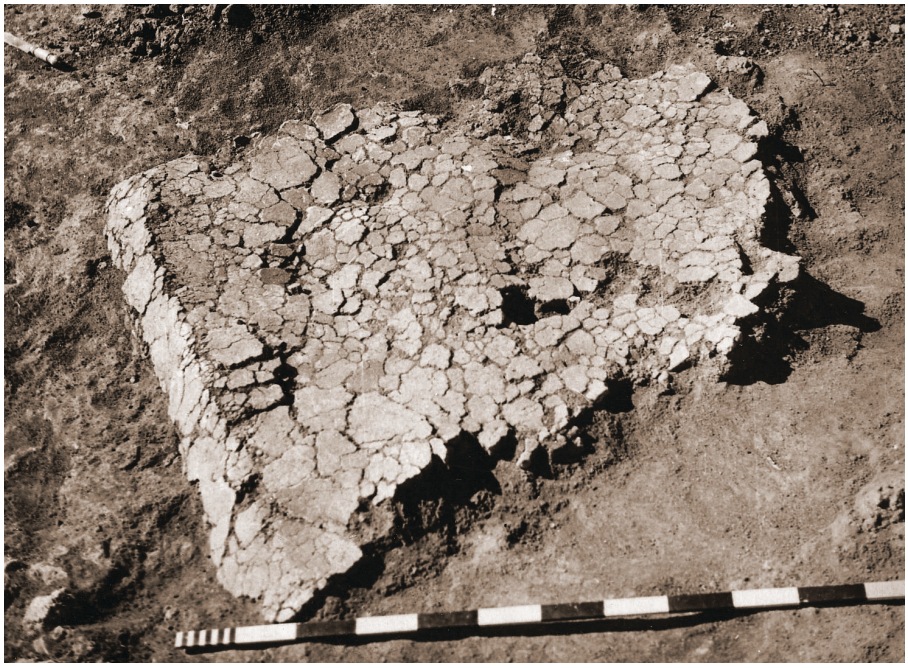

Вимостка на земляній підлозі під шаром *обмазки* в житлі поселення *Володимирівка*. Дослідження *Пассек Т. С.* 1946.

Винокур І. С.

УРСР (тепер *Інститут археології НАНУ*) під керівництвом Є. В. Максимова. У 1994 *Дудкіним В. П.* проведені *археолого-магнітометричні дослідження*.

Трипільське поселення займало мис, обмежений з північної сторони вигином плато, порушеного обвалами та ярами. За даними археологічної розвідки розміри пам'ятки 100х200 кв. м. На цій же ділянці знайдена кераміка ранньослов'янського часу.

Зйомка охопила площу 6,48 га. Аномалії від давніх споруд зафіксовані на площі 5,76 га. За підйомним матеріалом, площа пам'ятки виявилася майже в 3 рази більшою за визначену. Загальна кількість аномалій на плані наближається до 100. Різні методи інтерпретації даних магнітоіметричної зйомки показали високу насиченість дослідженої території археологічними об'єктами, що відображає досить складну структуру багатошарової пам'ятки. Безперечним фактом є наявність у даному місці, принаймні двох поселень – трипільського та слов'янського.

Найбільші за розмірами аномалії, вірогідно, належать трипільським житлам (20–22 житла). Вони утворюють кільцеву структуру з трьома – чотирма об'єктами в центрі. У кільці вони згруповані по 2–3 з інтервалами в 2–4 м, між групами – до 10–30 м. Таке планувальне рішення нагадує магнітометричний план поселення в урочищі *Попова Левада*, що розташоване за 1,8 км на південь.

До ранньослов'янського часу можна віднести приблизно 30 досить великих та однотипних аномалій, які за своїми параметрами найбільш характерні для заглиблених у ґрунт жител з піччю-кам'янкою. Ймовірно, ці споруди є продовженням розташованого далі на північ (на схилі урочища Виноградне) поселення VIII ст.

В. П. Дудкін

ВИНОГРАДОВА НАТАЛІЯ МАТВІЇВНА (діяльність – 70–90-ті рр. XX ст.) – археолог, кандидат історичних наук.

Закінчила кафедру археології історичного ф-ту Московського державного ун-ту ім. М. В. Ломоносова. Кандидатська дисертація: «Трипольские племена Пруто-Днестровского междуречья в период расцвета» (1974). Автор понад 10 праць, в тому числі монографії. Досліджувала середній етап *трипільської культури* в Україні та Молдові. Виділила етап BI-BII трипільської культури, як перехідний між етапами BI та BII періодизації *Пассек Т. С.* Етап BI-BII (BI-II) відповідає етапу A-B культури *Кукутень*. Розробила локально-хронологічний розподіл цього етапу для території України і Молдови, зокрема виділила *залі-щицький варіант* і *солонченський варіант* трипільської культури.

Праці: Племена Днестровско-Прутского междуречья в период расцвета трипольской культуры. – Кишинев, 1983.

Н. Б. Бурдо

ВИНОКУР ІОНА ІЗРАЇЛЕВИЧ (Срулевич; 4.07.1930, смт. Ружин Житомирської обл.) – археолог, педагог, доктор історичних наук, професор, заслужений працівник вищої школи.

Закінчив історичний ф-т Чернівецького державного ун-ту (1953). Працював на посаді наукового співробітника Житомирського обласного краєзнавчого музею. У 1957 створив історичний музей Чернівецького ун-ту. Кандидатська дисертація: «Старожитності Східної Волині першої половини I тис. до н.е.» (1962), докторська – «Історія та культура черняхівських племен лісостепового Дністро-Дніпровського межиріччя» (1978). З 1963 працює на історичному ф-ті Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету, де пройшов шлях від асистента до професора (1980), зав. кафедрою історії Східної Європи, заслуженого працівника вищої школи України (1981). Дійсний член Академії наук вищої школи, академік Української академії історичних наук. Організатор краєзнавчого руху на Волині і Поділлі, член правління, почесний член Всеукраїнської спілки краєзнавців (з 1991).

Фахівець у галузі слов'яно-руської археології Середнього Подністров'я, Волино-Поділля. Своїми дослідженнями сприяв заповненню хронологічної лакуни між старожитностями черняхівської культури Лісостепу і східнослов'янськими пам'ятками корчацько-празької та

пеньківської культур. Під час досліджень у Подністров'ї виявив ряд поселень *трипільської культури*. У 1958 провів розкопки на поселенні *Магала*, колекція знахідок з якого зберігається в Чернівецькому обласному краєзнавчому музеї.

Праці: Археологічні дослідження на трипільському поселенні біля с. Магала // Археологія. – 1966. – Т. 20. – С. 157–162; І. С. Винокур: Бібліогр. покажчик / Укл. М. Гуменюк. – Хмельницький, 1989. – 80 с.; Нариси з історії Поділля. – Хмельницький, 1990; Черняхівська культура: витоки і доля. – Кам'янець-Подільський, 2000.

Література: *Петров М. Б.* До ювілею І. С. Винокура // Археологія. – 1997. – № 2. – С. 141–142; До 70-річчя Іона Ізраїлевича Винокура // Там же. – 2000. – № 4. – С. 147–148.

С. М. Ляшко

ВИСТАВКА «ЗБІРКА З РОЗКОПОК В БІЛЬЧА-ЗОЛОТОМУ ім. ЛЕОНА і ТЕРЕСИ САПЄГ» – виставка старожитностей з колекції *Леона і Тереси Сапєгів*. Відбулася у жовтні 2001 – квітні 2002 у *Краківському археологічному музеї*.

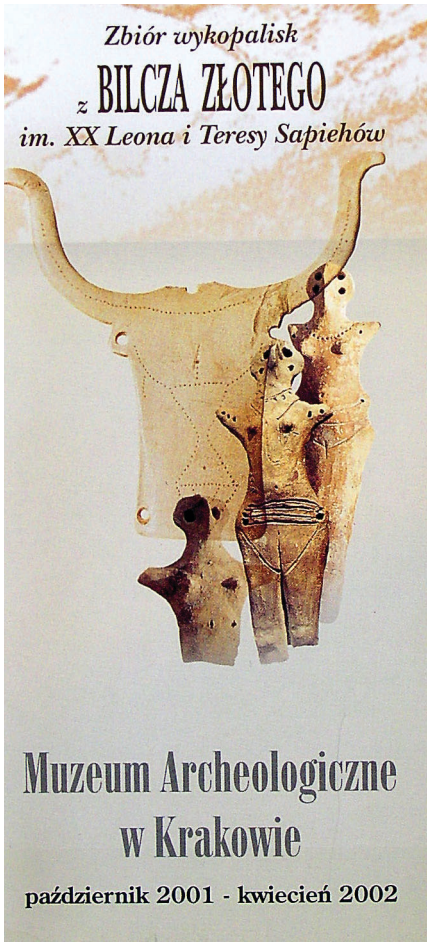

Запрошення на відкриття **виставки «Збірка з розкопок в Більча-Золотому ім. Леона і Тереси Сапег».**

Вона стала одним з етапів міжнародного проекту археологів України та Польщі по дослідженню матеріалів пам'яток *трипільської культури*, отриманих при розкопках у *Більчі-Золотому* та печері *Вертеба*. В підготовки матеріалів виставки прийняли участь *Треля Е.*, *Сохацький М. П.*, *Ткачук Т. М.* В експозиції були представлені знаряддя праці з каменю, кременю, рогу, кістки, розписний посуд, *пластина у вигляді голови бика*, прикраси з морської мушлі, *антропоморфна пластика*, *зооморфна пластика*, а також макет поселення, яке розкопувалося в парку та різноманітний ілюстративний матеріал.

Н. Б. Бурдо

ВИСТАВКА «ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РСР» – виставка матеріалів *трипільської культури* відбулася у 1989 у *Львівському історичному музеї*. Основу експозиції складала фондова колекція Львівського історичного музею за участю *Чернівецького краєзнавчого музею*, Львівського державного ун-ту, Івано-Франківського педагогічного інституту. На виставці демонструвалися знаряддя праці з каменю, кременю, кістки, кераміки, міді, *столовий* та *кухонний посуд*, *антропоморфна пластика*, зооморфні статуетки, ритуальна кераміка з поселень *Заліщики*, *Кошилівці*, *Незвисько*, *Бучач*, *Сухостав*, *Городниця*. Експо-

ВИСТАВКА «ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РСР»

Е. Треля, співробітниця музею, один з організаторів виставки.

Експозиція **виставки «Збірка з розкопок в Більча-Золотому ім. Леона і Тереси Сапег».**

Обкладинка каталогу **виставки «Трипільська культура на території Української РСР».**

Кухонний горщик з могильнику **вихватинського типу** біля Вихватинців (Молдова). Дослідження Пассек Т. С.

Кромлех на могильнику **вихватинського типу** біля Вихватинців (Молдова). Дослідження Пассек Т. С.

зиція доповнювалася ілюстративним матеріалом і всебічно висвітлювала різні аспекти історії та побуту трипільських племен. До виставки був виданий каталог, підготовлений *Коноплею В. М.*, І. Р. Михальчишиним, М. Ю. Піцишиним.

Література: Трипольская культура на территории Украинской ССР: Каталог выставки. – Л., 1989.

Н. Б. Бурдо

Горщик з поселення **Витилівка**, за Тимощуком Б. О.

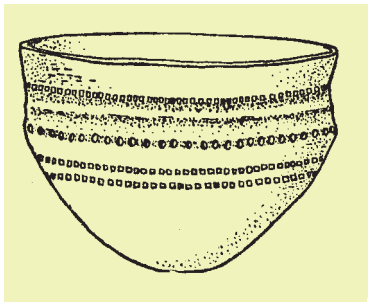

ВИТИЛІВКА – поселення *трипільської культури* (ранній етап, остання чверть V тис. до н.е.). Розташоване біля с. Вітилівка Кіцманського р-ну Чернівецької обл. на лівому березі р. Совиця (ліва притока Прута). Виявлене і обстежено *Чернівецького краєзнавчого музею* експедицією під керівництвом *Тимощука Б. О.* (1948). Пам'ятка зруйнована сільськогосподарчими роботами.

Поховання з фігуркою перед обличчям з могильнику **вихватинського типу** біля Вихватинців (Молдова). Дослідження Пассек Т.С. Фото з архіву Черниш К. К.

Досліджено залишки наземного глинобитного житла та яма зі сміттєвим заповненням. Отримано невелику колекцію знарядь праці та кераміки із заглибленим візерунком. Із знарядь праці особливо відомий уламок кам'яної сокири-молота, яку використовували для ковальської обробки міді. Матеріали з раскопок поселення Витилівка зберігаються в *Чернівецькому обласному краєзнавчому музеї*.

Література: *Тимощук Б. О.* Розвідка в басейні р. Пруту // АП УРСР. – 1952. – Вип. 3. – С. 409–416.

Н. Б. Бурдо

ВИХВАТИНСЬКИЙ ТИП – тип пам'яток *трипільської культури* (етап СІІ). Епонімна пам'ятка – ґрунтовий могильник на лівому березі Дністра біля с. Вихватинці Рибницького р-ну Республіки Молдова. Досліджений *Пассек Т. С.* (50-ті рр. XX ст.), *Дергачовим В. А.* (1978). Як тип виділений *Мовшею Т. Г.* (1971). Походження пов'язують з культурними традиціями поселень типу Варварівка XV (Молдова).

Відомо біля 50 пам'яток вихватинського типу. Могильники та поселення локалізуються на Середньому Дністрі на правому та лівому берегах і в басейні середнього та нижнього

Жіноча статуетка з поховання могильнику **вихватинського типу** біля Вихватинців (Молдова). Дослідження Пассек Т. С.

Реуту (права притока Дністра). Грунтові могильники (4) з окремими невеликими *кромлехами*. Поховання скорчені, на лівому боці, серед *інвентарю поховального* переважає посуд, зустрічається *антропоморфна пластика*,окремі знаряддя праці.

Поселення вивчені недостатньо, *житла* наземні глинобитні. Серед матеріалів поселень найбільш поширений (85%) посуд з *розписним орнаментом*. В могильниках його значно менше (50%). Переважає кераміка з *монохромним розписом* чорною фарбою, часто доповненою червоними елементами. Виділено 10 типів *столового посуду*, основний елемент розпису — чорна стрічка зі смуг різної ширини. Орнаментальні зони поділяються на *метопи*, квадранти та третини, включають фестони, овали, хрестоподібні знаки, сітчасті прямокутники, *совиний лік*. Серед статуеток більшість належить тендітним фігуркам з голівкою у вигляді диску, зустрічаються теракоти на постаменті-кубику, характерні для пластики усатівського типу, антропоморфні *брязкальця*.

Вихватинський тип синхронізують з відповідними хронологічними ступенями *усатівської культури*, *бринзенським типом* тощо.

Кераміка з розписним орнаментом з могильника **вихватинського типу**.

Література: *Мовша Т. Г.* Памятники выхватинского типа // МАСП. — О., 1971. — Вып. 7. — С. 21—32; *Дергачев В. А.* Выхватинский могильник. — Кишинев, 1978; *Дергачев В. А.* Памятники позднего Триполья. — Кишинев, 1980. — С.98—103; *Петренко В. Г.* Относительно систематизации памятников позднего периода культуры Триполье-Кукутень // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья. — Тирасполь, 1994. — С. 61—64.

В. Г. Петренко

ВИШЕНЬКА-2 — поселення *трипільської культури* (етап ВІ—ВІІ, 4400—4100 рр. до н.е.), входить до *середньобузької локальної групи*. Розташоване за 2 км на захід від с. Вишенька Літинського р-ну Вінницької обл. на високому (понад 20 м) мисоподібному пагорбі правого берега р. Згар (права притока Південного Бугу). У ярах, поблизу пагорба, помітні виходи гранітних порід Українського кристалічного щита. За 500 м на схід від поселення у схожих топографічних умовах знаходиться одночасове поселення Вишенька-1. Поселення відкрите (1990) і досліджене *Гусєвим С. О.* (1991).

На орній поверхні зафіксовано залишки 39 наземних глинобитних жител, що розміщувалися, в основному, двома концентричними колами. У центрі поселення і на південних околицях простежено гнізда з 3—6 будівель. Серед основних категорій знахідок переважає кераміка, виготовлена з грубої суміші глини, піску та жорстви. *Кратери*, миски, амфороподібні та *грушоподібні посудини* і *шоломоподібні покришки* прикрашалися заглибленим і монохромним розписним (чорна, червона фарби) орнаментом у вигляді широких S-подібних смуг, концентричних спіралей — «комет», ланцюжків округлих та довгастих вдавлень. Зібрано колекцію крем'яних знарядь праці та 8 кам'яних *зернотерок* з місцевої сировини. Матеріали зберігаються у фондах *Вінницького обласного краєзнавчого музею*.

Література: *Гусєв С. О.* Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу IV—III тис. до н.е. — Вінниця, 1995.

С. О. Гусєв

ВІВТАР (лат. altaria — підвищення, місце *жертвоприношення*) — жертовник. В *трипільській культурі* відомі мініатюрні переносні *вівтарі-столики*. В будинках знаходять глиняні конструкції — *вимостки*, які могли бути стаціонарними жертовниками, а також *вівтарі хрестоподібні*. Хрестоподібні жертовники зображені на деяких керамічних моделях жител.

Н. Б. Бурдо

Вівтар керамічний з поселення Олександрівка, дослідження Зіньковського К. В. Одеський археологічний музей.

ВІВТАР КЕРАМІЧНИЙ — керамічний виріб *трипільської культури* (етап А, остання чверть V тис. до н.е.). Знайдений під час розкопок поселення *Олександівка*. Розкопки *Зіньковського К. В.* (1973).

Вівтар реставрований, має вигляд прямокутної в плані платформи, оточеної невисоким трохи відхиленим назовні бортиком. Стоїть на п'яти колоноподібних ніжках з ледь розширеною конічною базою. Чотири з них — по кутам, а п'ята — в центрі. Виріб досить масивний.

Вівтар зліплений з гарно промішаної глиняної маси з домішкою шамоту, на поверхні зафіксовано кілька чітких відбитків зернятка. Поверхня ретельно загладжена та орнаментована тонкими прокресленими лініями. На бортиках вони утворюють візерунок, що нагадує розмітку шахівниці. Ніжки оперізують дві паралельні стрічки з навкісними штрихами. Подібні стрічки, на відміну від візерунку шахівниці, типові для оздоблення посуду Олександрівки. Внутрішня поверхня вівтаря пошкоджена, що не дає можливості встановити, як само він міг використовуватися. Конструктивно такі деталі вівтаря, як високі ніжки та платформа, оточена бортиком, нагадують відкриті моделі будинків, типові для пізніших етапів Трипілля.

Зберігається в *Одеському археологічному музеї НАНУ*.

Література: *Зиньковский К. В.* К итогам комплексного исследования трипольских памятников // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине: Тез. докл. 1-го полевого семинара ИА АН УССР. — Тальянки; Веселый Кут; Майданецкое, 1990. — С. 73—76.

Н. Б. Бурдо

ВІВТАР-СТОЛИК З КАЛЕНДАРЕМ — керамічний ритуальний *вівтар-столик* з житла XII поселення *Березівка*.

Знайдений *Цибесковим В. П.* в житлі серед скупчення ритуальних речей: чаші на антропоморфному піддоні, *монокля* та ін. Столик виготовлений з *відмуленої глини* з домішкою піску, висотою 7 см. Має вигляд круглого диску з невисоким бортиком, який спирається на чотири циліндричних ніжки, що нахилені до центру (можливо для встановлення на якісь сферичній поверхні). На горизонтальній площині столик нестійкий. На поверхні виробу прос-

Вівтар-столик з календарем з поселення Березівка, дослідження Цибескова В. П. Одеський археологічний музей.

тежуються відбитки зернівок. Диск з обох сторін вкритий спіральним *заглибленим орнаментом*. На думку В. П. Цибескова, орнамент на столику являється експлікацією давньоземлеробського календаря. Система місячно-сонячного *календаря*, відкрита на матеріалах пам'яток причорноморського *енеоліту* Дворяніновим С. А. , об'єктивно дозволяє виділити на непошкодженій поверхні березівської знахідки сукупності штрихів та ямок з 7, 84 та 112 елементів (відповідно 1/4 частина річного циклу видимого *Місяця* у сонячному році), які мають календарне значення.

Столик зберігається в *Одеському археологічному музеї НАНУ*.

Литература: *Цибесков В. П.* Обряд «поїння землі» та культ місяця в ідеологічних уявленнях трипільських племен // Археологія. – 1984. – Вип. 47. – С. 13–24; *Дворянинов С. А.* Энеолитические календари на юге Европейской части СССР // Северо-Западное Причерноморье в эпоху первобытно-общинного строя. – К., 1980. – С. 29–38.

В. Г. Петренко

ВІВТАРІ-СТОЛИКИ – керамічні вироби у вигляді столиків різної форми. Поширені в культурах доби *енеоліту* Південно-Східної Європи. Зустрічаються на пам'ятках *трипільської культури* етапів А, ВІ, *Прекукутень*, *Кукутень* А і Кукутень АВ. Вівтарі *керамічні* досить великого розміру у вигляді платформи на п'яти ніжках знайдено на поселеннях *Олександрівка* та Траян-Дялул Финтинілор (Кукутень АВ). Для культури Кукутень А характерні розписні столики-вівтарі. На поселені Скінтея знайдено кілька фрагментів та великий розписний вівтар довжиною 26,5 см. Мініатюрний столик походить з поселення Дрегушень-Ботошань. Круглі вівтарі-столики на ніжках, оздоблені спіральним заглибленим візерунком, знайдені в житлах поселення *Березівка*. Дослідники вважають, що вівтарі у вигляді столиків використовувалися під час ритуальних дій.

Література: *Цибесков В. П.* Обряд «поїння землі» та культ місяця в ідеологічних уявленнях трипільських племен // Археологія. – К., 1984. – № 47. – С. 17–18; Cucuteni. The last Great chalcolithic civilization of Europe. – Bucharest, 1997. – P. 207, 212; Scanteia. Cercetare arheologica si restaurare. – Iasi "Hellios", 1999. – P. 100, 102.

Н. Б. Бурдо

ВІВТАРІ ХРЕСТОПОДІБНІ – жертовники, виготовлені з глини. Вівтарі – особливі культові місця в житлах та храмах *трипільської культури*, які використовували під час жертвоприношень та інших обрядів. Зображення їх зустрічаються на глиняних моделях споруд (моделі з *Володимирівки*, *Сушківки*, *Попудні*, *Черкасова Саду* та ін.), а також були виявлені під час археологічних досліджень (*Володимирівка*, *Майданецьке* та ін.).

При розкопках трипільських поселень виявлені хрестоподібні в плані споруди з глини розмірами від 1×1 м до 2×2 м, які підвищувалися над підлогою на 0,1–0,35 м. Поверхня пофарбована *вохрою*, на лопатях жертовника нанесено заглибленими лініями спіральний орнамент. В розкопаних спорудах вівтарі розташовані в 1–2 м від протилежної до входу стіни, можливо, навпроти круглого вікна. На відомих глиняних моделях вони розташовані так само (Сушківка, Попудня), або в центрі приміщення (Володимирівка). На моделі з колекції «*ПЛАТАР*» хрестоподібний вівтар розташований в центрі приміщення, на ньому встановлено напівсферичну чашу.

Література: *Пассек Т. С.* Периодизация трипольских поселений // МИА. – М.; Л., 1949. – № 10. – С. 89–90 (рис. 40, 44а, 44б).

М. Ю. Відейко

ВІДБИТКИ ТЕКСТИЛЮ – відбитки текстильних виробів на денцях посудин *трипільської культури*. Такі артефакти являються одним з основних свідчень про тканини доби *енеоліту*.

Перші відомості про відбитки тканин маємо з розкопок *Штерна Е. Р.*

Вівтар хрестоподібний, зображений на моделі храму з Черкасова Саду II.

Вівтар хрестоподібний. Володимирівка. Розкопки Магури С. С., 1936.

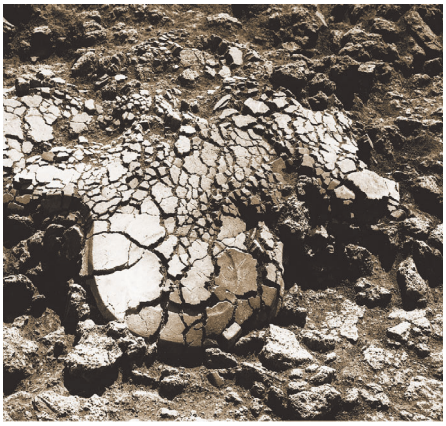

Відбитки текстилю, поселення Ялтушків, розкопки В. П.Прилипко. Вінницький обласний краєзнавчий музей.

Відбитки тканини килимового переплетення, поселення Ялтушків, розкопки В. П. Прилипко. Вінницький обласний краєзнавчий музей.

у *Петренах*. Унікальні матеріали походять з розкопок *Гамченка С. С.* (1929) та *Макаревича М. Л.* (1958) поселення *Стіна*. Окремі відбитки походять з розкопок *Пассек Т. С.* біля сіла Вовчинець та *Поливанова Яру*. На території Молдови на пізньотрипільських пам'ятках відбитки тканин зустрічаються часто. Різноманітні відбитки тканин виявлено на кераміці у *Чечельнику*, *Білому Камені*, *Ялтушкові* та *Бернашівці*.

Вперше спеціально трипільськими тканинами цікавилася *Кордиш Н.* Географія поширення відбитків тканин охоплює, в основному, Середнє Подністров'я. На заході вони знаходяться на Верхньому Пруті, а на сході – в басейні р. Савранка на Побужжі. Хронологічно всі пам'ятки, на яких зустрічаються відбитки тканин, належать до етапу СІ. За класифікацією М. А. Новицької, серед наявних відбитків маємо два види тканин: виготовлені на ткацькому верстаті та плетені шпицями або гачком. Першу, саму чисельну групу відбитків складають тканини, виготовлені технікою килимового (рипсовидного) переплетення. Щільність основи в тканинах цієї групи 1–5 ниток, а піткання – 2–6 ниток на 1 см^2. В цій групі виділяється 3 підгрупи тканин, в залежності від товщини ниток та їх щільності.

В другій групі тканини виконані технікою простого полотняного переплетення. Щільність основи в тканинах цієї групи – 4 нитки, а піткання – 4–6 ниток на 1 см^2, тобто тканини цієї групи одноманітні. В них добре простежується між нитками піткання нитки основи.

До третьої групи віднесено один унікальний відбиток тканини, виконаний трьома ткацькими техніками: килимове тканя, просте полотняне переплетення та, можливо, переборне ткацтво.

Четверту групу представляє відбиток тканини, плетений шпицями. В сучасному плетінні даний тип називається виворітнім.

Остання група – відбитки тканин плетених гачком. На цих відбитках простежуються довгі ряди повітряних петель, з'єднаних між собою стовпчиками різної висоти. У сучасному плетінні такий вид називається стовпчик з одним, двома або трьома накидами. Отже, на початку пізнього Трипілля сформувалась техніка виробництва *текстилю*, що підтверджене різноманітними ткацькими техніками, візерунковими тканнями та зразками *в'язання* шпицями та гачком.

Відбитки тканини килимового переплетення, поселення Бернашівка 2, розкопки Корвін-Піотровського О. Г. Вінницький обласний краєзнавчий музей.

Література: Кордиш Н. До питання про трипільські тканини. — Архів ІА НАН України. — Ф. 12. — № 42; Новицька М. А. До питання про текстиль трипільської культури // Археологія. — 1948. — 1948. — Т. II. — С. 44—61; Новицкая М.А. Узорные ткани трипольской культуры // КСИА АН УССР. — 1960. — Вып. 10. — С. 33—35; Косаківський В. А., Очеретний В. В., Прилипко В. П. Відбитки тканин на кераміці з пізньотрипільського поселення Ялтушків на Поділлі // Подільська старовина. — Вінниця, 1998. — С. 29—40; Косаківський В. А. Відбитки тканин на кераміці з пізньотрипільського поселення Бернашівка на Поділлі // Трипільське поселення Кошилівці-Обоз (до 120-річчя відкриття). — Заліщики, 1998. — С. 41—43; Косаківський В. А. Ткацтво на Вінниччині з найдавніших часів до сьогодення // Народне мистецтво. — 2002. — № 3—4. — С. 46—48.

В. О. Косаківський

ВІДБІЙНИК — знаряддя для обробки каменю. Використовувався для зняття сколів за допомогою удару (див. *техніка сколу*). Застосовувався при підготовці *нуклеусу*, одержанні заготовок, виготовленні знарядь або підправці їх робочої поверхні. Удар відбійником міг наноситися як безпосередньо по поверхні каменю, так і по *посереднику*, який подовжував тривалість силового імпульсу і передавав його далі. Часто результати розколювання та характеристики одержаних сколів залежали від ваги, форми та матеріалу використаного відбійника. При їх підборі та виготовленні перевага надавалася матеріалам з пористою шерехатою поверхнею. За співвідношенням твердості відбійника та матеріалу, що розщеплюється, відбійники умовно поділяються на тверді та м'які. При розколюванні кременя твердими вважаються відбійники з *кременю*, кварцу, кварциту, дрібно- та середньокристалічного граніту, м'якими — з вапняків, дрібнозернистих пісковиків, доломіту, інших м'яких порід каменю, а також з органічних матеріалів (рогу, кістки, дерева). Найбільш характерною рисою відбійників є сліди у вигляді так званої «зірчастої» спрацьованості поверхні, утвореної сіткою дрібних тріщин, ямок та щербин з нерівними краями. Відбійники, що застосовувалися для нанесення *ретуші*, називають ретушерами.

Відбійники добре представлені на поселеннях всіх періодів *трипільської культури*. В цій якості найчастіше виступали необроблені річкові гальки з різних порід каменю та крем'яні конкреції, а також масивні сколи і спрацьовані нуклеуси.

Література: *Korobkowa G. F.* Narzedzia w pradziejach. Podstawy badania funkcji metoda traseologiczna. — Torun: Wyd-wo Uniwersytetu Mikolaja Kopernika, 1999. — S. 22—23.

Д. Л. Гаскевич

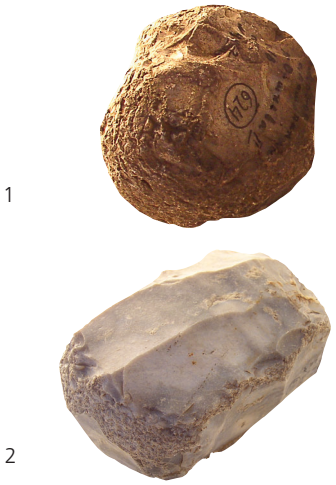

Відбійник.
1. Відбійник з майстерні кременеобробної Вишнева II. Дослідження Середньодністровської експедиції.
2. Відбійник, зроблений із спрацьованого нуклеусу з кременеобробної майстерні Вишнева II. Дослідження Середньодністровської експедиції.

ВІДДІЛ АРХЕОЛОГІЇ ІНСТИТУТУ УКРАЇНОЗНАВСТВА ім. І. КРИП'ЯКЕВИЧА НАНУ

ВІДДІЛ АРХЕОЛОГІЇ ІНСТИТУТУ УКРАЇНОЗНАВСТВА ім. І. КРИП'ЯКЕВИЧА НАНУ у Львові, сформувався у 1940 на базі НТШ як Львівський відділ Інституту археології АН УРСР. З 1951 існував як відділ Ін-ту суспільних наук —

Наукові працівники **Відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича** НАНУ (зліва направо): Свєшников І. К., Смішко І. Ю., В. Цигилик, Конопля В. М., В. Терський.

Експозиція археологічного музею **Відділу археології Інституту українознавства ім. Крип'якевича НАНУ.**

Відейко М. Ю., 2004.

філії АН УРСР у Львові. З 1993 – відділ Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ. Відділом керували: *Смішко М. Ю.* (1940–62, з перервами), *Захарук Ю. М.* (1953–55), О. П. Черниш (1962–86), В. М. Цигилик (1987–96), Л. Г. Мацкевий (з 1997). У 1985 до відділу приєднано закарпатську групу, яку очолювали С. І. Пеняк (1985–93), С. П. Пеняк (з 1993). У різні роки у відділі працювали: *Пастернак Я. І.*, *Черниш К. К.*, І. Д. Старчук, В. Д. Баран (член-кор. НАНУ), Е. А. Балагурі (Ужгородський державний університет), *Пелещишин М. А.* (Львівський національний університет), М. М. Кучинко (Волинський державний університет), Ю. М. Захарук (Інститут археології РАН) та ін. Співробітники інституту проводили польові дослідження трипільської та інших культур мідного віку в західних областях України, брали участь в спільних експедиціях на Дністрі. Матеріали досліджень, щодо *трипільської культури*, видані в статях, узагальнюючих працях, монографіях.

С. М. Ляшко

ВІДЕЙКО МИХАЙЛО ЮРІЙОВИЧ (23.01.1956, Київ) – археолог, кандидат історичних наук.

Після закінчення історичного факультуту Київського державного ун-ту ім. Т. Г. Шевченка (1982) працює в *Інституті археології НАНУ*; на посаді старшого наукового співробітника відділу енеоліту–бронзової доби (з 2000). Старший науковий співробітник Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень Міністерстві культури і мистецтв України (1996–2003), сталий викладач магістерської програми з археології Національного університету «Києво-Могилянська академія» (2001–03).

Кандидатська дисертація «Економіка та суспільний лад трипільського населення Південного Побужжя» (1993). Наукові інтереси – питання абсолютної хронології, економіки та реконструкції суспільного ладу населення, яке залишило пам'ятки *трипільської культури*, проблеми міжкультурних контактів доби *енеоліту*, трипільська культура на Дніпрі, *трипільські протоміста*, архітектура трипільської культури. З 1992 – учасник польсько-української дослідницької програми *Балтійсько-Понтійських досліджень*, приймав участь в рятувальних археологічних дослідженнях на території Польщі. Брав участь в археологічних дослідженнях поселення *Майданецьке* на Черкащині (1972–91). Проводив розкопки та розвідки поселень трипільської культури на Дніпрі: *Ігнатенкова Гора, Хатище, Хомине, Долина*. Брав участь в організації археологічних виставок «*Трипільський Світ*» (Київ, 1993), «*Україна, образи 5000 – 4000 рр. до Христа*» (Вашінгтон, 1993). Науковий консультант *трипільського туру* по пам'яткам мідного віку між Дніпром і Дністром.

Автор понад 100 наукових праць, в тому числі 7 монографій.

Праці: Tripolye – "pastoral" contacts. Facts and character of interactions // Baltic-Pontic Studies. – 1994. – Vol. 2. – P. 5–28; The cemeteries of Sofievka-type // Ibid. – 1995. – Vol. 3. – P. 15–68 ; Tripolye and the cultures of Central Europe: facts and character of interactions: 4200–2750 BC // Ibid. – 2000. – Vol. 9. – P. 13–68; Археологія в Інтернеті. – К., 2001; Трипільські протоміста. Історія досліджень. – К., 2002; Трипільська цивілізація. – К., 2003.

С. М. Ляшко

ВІДМУЛЕНА ГЛИНА – глина, очищена осадком. Коли глину розчиняють у воді, на дно осідають найбільші шматки і конкреції, а органічні домішки спливають. Для керамічної відмуленої маси використовувалися каолінітового типу глини. *Маркевич В. І.* вважав, що трипільці використовували поклади природньо відмуленої тонкостуктурні пластичної лесово-гнейсової глини – мулу, яка накопичувалася по берегах річок під час повеней.

Високоякісну відмулену глину трипільські гончарі використовували для виготовлення *столового посуду*, для виготовлення *розписного посуду*. Традиція використання саме такої глини була притаманна населенню не всіх локально-хронологічних груп трипільської культури.

Література: *Маркевич В. И.* Позднетрипольские племена Северной Молдавии. – Кишинев, 1981. – С. 120–121; *Рижов С. М.* Гончарство племен трипільської культури // Давня кераміка України. – К., 2001. – С. 12.

Н. Б. Бурдо

ВІДТВОРЮВАЛЬНЕ ГОСПОДАРСТВО — спосіб господарювання, при якому людина відтворює природні ресурси. Форма господарства, що ґрунтується на рослинництві та тваринництві, тобто на одержанні продуктів шляхом застосування спеціальних технологій, які спрямовують і прискорюють природні процесі репродукції рослин та тварин. Приходить на зміну *привласнювальному господарству* в ході *неолітичної революції*. Землеробство було основою господарства племен *трипільської культури*, яка існувала в епоху *енеоліту* та *ранньобронзового віку*, коли сформувалися *господарсько-культурні типи* з відтворювальною економікою, що забезпечило економічну базу розвитку цивілізації.

Література: *Адрианов Б. В.* Производящее хазяйство // Свод этнографических понятий и терминов. Материальная культура. — М., 1989. — С. 153; *Гладких М.* Господарство відтворювальне // Історична наука: Термінологічний і понятійний довідник. — К., 2003. — С. 171.

Н. Б. Бурдо

ВІДТЯЖКА (важок) — керамічна деталь *верстату ткацького вертикального*. Виготовлені з глини, випалені. Форми і розміри відтяжок різноманітні (конічні, кулеподібні, пірамідальні, біконічні тощо). Серед руїн глинобитних жител *трипільської культури* (етапи ВІІ—СІІ) знаходять окремі екземпляри відтяжок або комплекти їх на тому місці, де стояв верстат. Призначалися для натягування ниток основи на дерев'яній рамі, встановленій вертикально. До кожної відтяжки кріпилася група ниток, сліди яких іноді помітні біля отворів на відтяжках. В окремих випадках серед залишків жител виявлені скупчення відтяжок, які налічували від 30—40 до 80 екземплярів, іноді — різного типу. Завдяки цим знахідкам вдал-ося встановити можливу ширину верстатів — від 1 до 1,2—1,5 м. В поселенні *Майданецьке* зафіксоване залягання відтяжок різної форми, що входили до конструкції одного верстату і використовувалися для отримання різного натяжіння ниток основи по краям полотна, що давало можливість виткати кайму.

Н. Б. Бурдо

ВІДЩЕП — скол кам'яної сировини, ширина якого більша за його товщину і половину довжини; в вузькому розумінні — заготовка для виготовлення знарядь праці. Для цілеспрямованого виготовлення відщепів використовувалися спеціальні нуклеуси. Відщепи домінують у складі крем'яного інвентаря багатьох поселень *трипільської культури*. З них

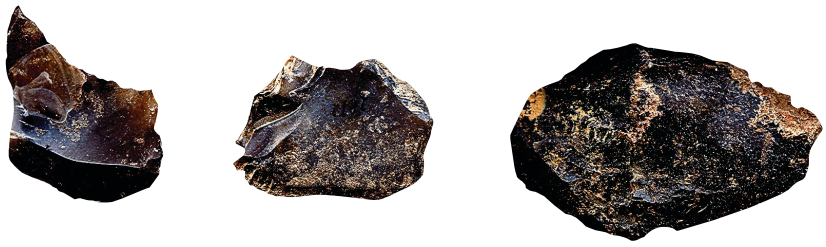

Відщеп.
Відщепи з ретушшю з поселення Окопи. Дослідження Збеновича В. Г.

Відтяжка.
1. Реконструкція застосування відтяжок.
2. Відтяжки до вертикального ткацького верстату. Колекція «ПЛАТАР».
3. Відтяжки серед руїн житла на поселенні Стіна. Дослідження Гамченка С. С. та Макаревича М. Л., 1929.

Вид на місце розташування поселення **Вікторів–І.**

виготовляли *різці*, *скребачки*, вістря стріл тощо. Порівняно з раннім Трипіллям у розвинутому періоді знарядь на відщепах вдвічі менше. У пізньому Трипіллі їх доля дещо зростає. Іноді (особливо у час пізнього Трипілля) в якості знарядь праці використовувалися відщепи без спеціальної обробки.

Література: *Нехорошев П. Е.* Технологический метод изучения первичного расщепления камня среднего палеолита. – СПб., 1999. – С. 10; *Энговатова А. В.* Кремневая индустрия трипольской культуры: (По материалам памятников днестро-днепровского междуречья): Автореф. дис. – канд. ист. наук / МГУ. – М., 1993. – С. 11.

Д. Л. Гаскевич

ВІКТОРІВ–І – поселення *трипільської культури* (етап ВІ–ІІ, *заліщицький варіант*). Розташоване біля с. Вікторів Галицького р-ну Івано-Франківської обл. Знаходиться на пагорбі біля річок Луква і Луквиця (праві притоки Дністра) в ур. Миколаївське (церква Святого Миколая або Пушикова гора).

У 1983 на поселенні Івано-Франківською експедицією Інституту суспільних наук АН УРСР (тепер *Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ*) спільно з Івано-Франківським педагогічним інститутом ім. В. С. Стефаника проведені розвідка та розкопки. Керівник експедиції – *Конопля В. М.* Площа пам'ятки більше 2 га. Розкопки проведені на площі 296 кв. м. Виявлено 11 скупчень глиняної обмазки, що відповідають розташованим по колу наземним глинобитним житлам. У трьох розкопах знайдені залишки трьох наземних глинобитних жител, зруйнованих оранкою.

У колекції знахідок переважає кераміка, яка представлена переважно *столовим посудом*, виготовленим з добре підготовленої *відмуленої глини*. Розпис на посуді не зберігся. Зібрано декілька фрагментів жіночих глиняних статуеток. Кам'яний інвентар представлений виробами з якісного туронського *кременю* (до 60% крем'яного комплексу складають ножі, зустрічаються *скребачки*, скобелі, *різці*), опоки

1

2

3

Вільховець. Дослідження Відейко М. Ю.
1. Посудина з монохромним розписом.
2. Горщик під обмазкою в житлі.
3. Розвали посуду під обмазкою в житлі.

(сокири, тесла), пісковику (*зернотерки*). В околицях с. Вікторів, неподалік від пам'ятки Вікторів-I, знайдено випадково мідну втульчасту сокиру (довжина 14,5 см, діаметр отвору 3,5 см).

Література: *Конопля В. М.* Верхнеднестровская группа памятников трипольской культуры Украинского Прикарпатья // Задачи советской археологии в свете решений XXVII сьезда КПСС: Тез. докл. Всес. конф. (Суздаль, 1987). — М., 1987. — С. 124; *Конопля В., Кочкін І.* Мідні трипільські сокири Верхнього і Середнього Подністров'я // Вісник Прикарпатського ун-ту. Історія. — Івано-Франківськ, 1999. — Вип. 2. — С. 3—10.

В. М. Конопля, І. Т. Кочкін

ВІЛЬХОВЕЦЬ — поселення *трипільської культури* (етап СII, Кі 6922 4170 55ВР/ 2722 115ВС; Кі-6923: 4165 60ВР/ 2766 96ВС; Кі-6924: 4205 50ВР/ 2786 84ВС; Кі-6925: 4225 55ВР/ 2792 86ВС, косенівська група). Розташоване за 1,5 км на захід від с. Вільховець Звенигородського р-ну Черкаської обл. по обидві сторони брукованої дороги на с. Рижанівку. З півночі воно обмежене глибоким яром, по дну якого протікає струмок. Такий самий яр знаходиться й на південь від поселення. Із заходу та сходу територія пам'ятки обмежена незначними зниженнями рельєфу.

Згідно ізотопних дат, Вільховець є одним з найпізніших поселень-гігантів трипільської культури. Поселення зафіксоване *Стефановичем В. А.* (1960). У 80-ті рр. *Шмаглієм М. М.* та *Круцом В. О.* були проведені археологічні розвідки, які, окрім трипільських матеріалів, виявили кераміку доби раннього заліза. Аналіз аерофотознімків, проведений *Шишкіним К.В.*, визначив наявність на цій території великої за розміром пам'ятки. За аероархеологічними даними, вона займала площу 110 га і складалася з кількох концентричних структур. В 1992—93 *Дудкіним В. П.* було проведено *археолого-магнітометричні дослідження* (див. *Вільховець. План поселення за даними археолого-магнітометричних досліджень*).

У 1993 *Відейком М. Ю.* було проведено розкопки залишків двох жител та ями. Житло №1 являло собою каркасно-стовпову споруду прямокутної форми розмірами 20×7 м. Житло мало два поверхи, збереглася глиняна *обмазка*, що вкривала міжповерхове дерев'яне перекриття з розколотих колод. Про наявність другого поверху свідчить вимостка-вогнище, знахідки посудин на шарі обмазки. Нижній поверх із земляною підлогою був, вірогідно, призначений для господарчих потреб. Знайдено великі посудини для зберігання припасів, миски, кухонні горщики, *зернотерки*.

Рештки другого житла розміром 15х6 м зафіксовані магнітною аномалією та шурфуванням, виявилися дуже фрагментарними. Збереглися окремі шматки *обмазки* та пошкоджені оранкою фрагменти розвалів декількох посудин. Обмазка з домішкою полови та з відбитками розколотого дерева на нижній стороні. Шурфування показало, що магнітометрична зйомка дала змогу ефективно виявляти рештки навіть сильно зруйнованих споруд, які досліджувати розкопками вже просто недоцільно.

Кухонний посуд виготовлений з глини з домішками піску, іноді товченої черепашки. Форми посуду: горщики різних розмірів, прикрашені відбитками штампу, «гусеничкою», шнуровим орнаментом. *Столовий посуд* прикрашений *монохромним розписом* по жовто-гарячому, або червонуватому *ангобу*. Форми посуду: миски, *кубки*, *амфори*, великі сферо-конічні *зерновики*.

Матеріали з розкопок зберігаються в *наукових фондах Інституту археології НАНУ*.

Література: *Шишкін К. В.* З практики дешифрування аерофотознімків в археологічних цілях // Археологія. — 1973. — Вип. 10. — С. 32—40; *Відейко М. Ю.* Розкопки поселення трипільської культури біля с. Вільховець // Археологічні дослідження в Україні 1993 року. — К., 1997.

М. Ю. Відейко

ВІЛЬХОВЕЦЬ. ПЛАН ПОСЕЛЕННЯ ЗА ДАНИМИ АРХЕОЛОГО-МАГНІТОМЕТРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ. Археолого-магнітометрична зйомка проведена на площі 162 га, з яких власне трипільське *поселення* займало близько 100 га. За інтерпретацією магнітометричних даних пам'ятка складається з двох овальних структур. Зовнішній, досить чітко виражений овал має дискретну структуру. Помітна тенденція

ВІЛЬХОВЕЦЬ. ПЛАН ПОСЕЛЕННЯ ЗА ДАНИМИ АРХЕОЛОГО-МАГНІТОМЕТРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ.

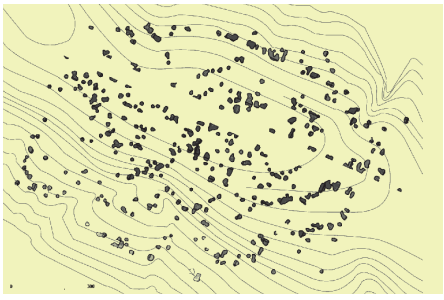

Вільховець. План поселення за даними археолого-магнітометричних досліджень.

наслідування контуром форм місцевого рельєфу (особливо в південній частині поселення). Внутрішній овал проявлений із значно меншою чіткістю, він лише гіпотетично реконструюється по смузі майже не забудованого простору між зовнішнім овалом і численними скупченнями будівель у центральній частині поселення. На півдні та південному сході, зовні головного овалу, помітна ще одна лінія забудови, яка складається з декількох локальних дуг, випуклих назовні. Імовірно, це забудова більш пізнього часу, що виникла в процесі еволюції поселення.

Загальна кількість аномалій на території поселення сягає близько 440. У тому числі в області периметру приблизно 100; з урахуванням забудови другої (південної) лінії будівель – до 170–180 споруд, решта трипільських жител знаходилась у центральній частині пам'ятки. Скупчення аномалій невеликих розмірів за межами поселення зі східної сторони, можливо, має відношення до пам'ятки ранньозалізного віку.

Найбільш чітко простежується низка будівель уздовж головного овалу, де вони розташовувались з неоднорідною щільністю. В центрі поселення подібні до кварталів скупчення з 15–20 будівель у кожному. Деякі аномалії мають значні розміри – до 20×20 м. Імовірно, це сліди прибудованих одна до одної споруд.

В. П. Дудкін

ВІЛЬШАНА І – поселення *трипільської культури* (етап СІ, 3800–3600 рр. до н.е.). Розташоване в центральній частині смт. Вільшана Городищенського р-ну Черкаської обл. на мисоподібному виступі плато. На поселенні проводили розвідки *Цвек О. В.*, *Круц В. О*, *Рижов С. М.* та ін. та ін. Розкопки проводилися під керівництвом *Овчинникова Е. В.* (1996–97). Пам'ятка знаходиться під забудовою з часів пізнього середньовіччя, більшість об'єктів знищені або пошкоджені.

Площа поселення – близько 30 га. Можна припускати планування поселення концентричними колами з окремими групами-садибами, до яких входили господарчі будівлі. В північної частині поселення відкриті залишки майже знищеного наземного глинобитного житла та зафіксовано три інших. Досліджено два наземних житла, одну землянку, господарчі ями. Заглиблена будівля господарського призначення мала овальну форму розміром 7×5 м та глибину до 1,9 м від сучасної поверхні. Ймовірно, що декілька скупчень трипільської кераміки, знайдених поряд в 8–12 м на глибині до 2 м, також є залишками подібних об'єктів.

Серед основних категорій знахідок: *столовий посуд* з *монохромним розписом*, *кухонна кераміка* з дрібнотовченою черепашкою в масі, *антропоморфна пластика*. (одна з фігурок з реалістичними рисами), комплекти відтяжок від ткацького верстату, знаряддя праці з *кременю*, каменя, кістки. Матеріали з розкопок та розвідок зберігаються в *наукових фондах Інституту археології НАНУ* та Музеї історії смт. Вільшани.

Література: *Овчинников Э. В.* Поселение трипольской культуры Вильшана на Черкащине // V Міжнар. археологічна конф. студентів та молодих вчених: Наук. матеріали. – К., 1997. – С. 117–118; *Овчинников Э. В.* Трипольские постройки земляночного типа на памятниках Поросского региона // Археологія та етнологія Східної Європи: Матеріали і дослідження. – О., 2002. – Т. 3. – С. 79–80.

Е. В. Овчинников

ВІННИЦЬКИЙ ОБЛАСНИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ – науково-просвітницька та науково-дослідна установа. Заснований (1919) в м. Вінниця. Археологічна колекція музею нараховує більше 7 тис. одиниць зберігання, з них предметів *трипільської культури* – 3 826 (фонд «А» – «Археологія»).

Перші надходження до фондів музею із поселень трипільської культури датуються 1948. У 50–60-ті рр. надходили окремі археологічні пред-

Розписний посуд з поселення **Вільшана І.** Дослідження Овчінникова Е. В.

мети, знайдені в процесі розвідок *Хавлюка П. І.* Внаслідок активних археологічних розвідок та розкопок, які проводилися у 1960–80-ті рр. під керівництвом *Зайця І. І.*, фонди «А» значно поповнились, особливо знахідками з поселень *Кліщів* та *Ворошилівка* Тиврівського р-ну Вінницької обл.

До фіналу раннього Трипілля (етап А, 4600–4500 рр. до н.е.) належать знахідки з поселення *Тростянець* Тиврівського р-ну (173 предмети), Ладижин Тростянецького р-ну (94), *Уланівка* Іллінецького р-ну (55). Етап ВІ: *Борисівка* Іллінецького р-ну – 12 (біля 4400–4100 рр. до н.е.). До Трипілля етапу ВІ–ВІІ (4400–4100 рр. до н.е.) належать знахідки з поселень Кліщів (1 217), Михайлівка (4). До Трипілля етапу ВІІ (4100–3800 рр. до н.е.) належать знахідки з поселень *Біликівці* Жмеринського р-ну (161), *Цвіжин* Вінницького р-ну (27). До Трипілля етапу СІ (3800–3200 рр. до н.е.) належать знахідки з поселень Ворошилівка (1 296), *Чечельник* (80).

Крім названих поселень, музейна колекція включає також археологічні предмети з інших поселень, датування яких не визначено, зокрема Бохоники Вінницького р-ну (42), Кароліна Немирівського р-ну (68), Дзвониха Тиврівського р-ну (51), Жмеринка І (74), Ратуш Ямпільського р-ну (47), Мала Мочулка Тростянецького р-ну (185), Яструбна ІІ Могилів-Подільського р-ну (24), Гайсин (16), Заозерне Тульчинського р-ну (9), Кошаринці Бершадського р-ну (7), Носиківка Шаргородського р-ну (7), *Ялтушків* Барського р-ну (6), Вінниця (6), Іванівка Вінницького р-ну (5), Садківці Шаргородського р-ну (4), Прибузьке Вінницького р-ну (4), Вільшанка Шаргородського р-ну (2) та Некрасове Вінницького р-ну, Іванів, Попівка, Зведенівка, Покутино, Горай Шаргородського р-ну (по 1 предмету з кожного). До унікальних предметів з археологічної колекції відносяться: розписні посудини, *біноклеподібні посудини*, дитячі іграшки, металеві вироби з поселення Кліщів та *модель житла з поселення Ворошилівка*.

Література: *Заец И. И., Рыжов С. Н.* Поселение трипольской культуры Клищев на Южном Буге. – К., 1992; Гусєв С. О. Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу IV–III тис. до н.е. – Вінниця, 1995; *Потупчик М. В., Потупчик М. Є.* З історії формування археологічної колекції Вінницького краєзнавчого музею // Подільська старовина. – Вінниця, 1998. – С. 15–29; *Заєць І.* Трипільська культура на Поділлі. Вінниця, 2001.

І. І. Заєць

ВІННИЦЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ та ВІННИЦЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ПЕДІНСТИТУТУ ЕКСПЕДИЦІЯ – археологічна експедиція, працювала (1970–91) під керівництвом

Керівник **Вінницького обласного краєзнавчого музею та Вінницького державного педінституту експедиції** професор Заєць І. І. на розкопках житла поселення Кліщів.

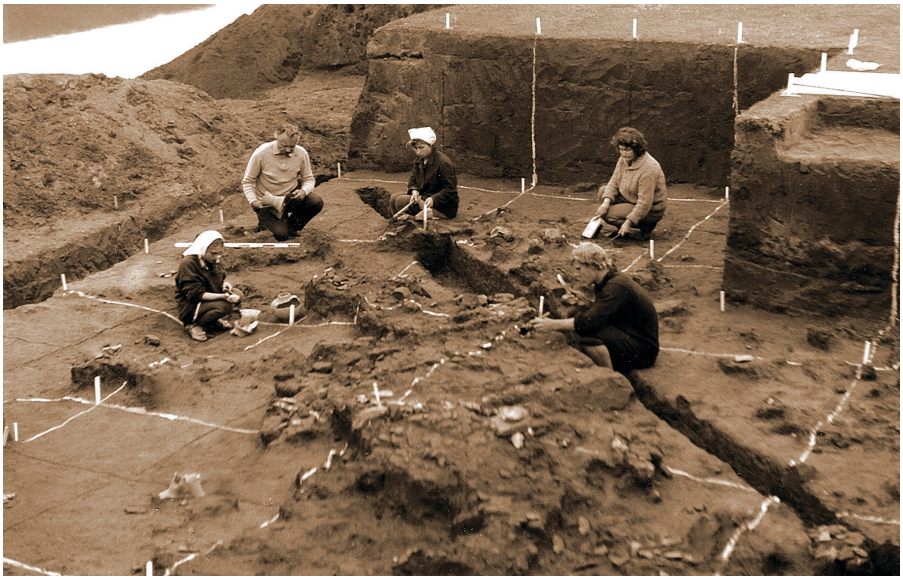

Експозиція **Вінницького обласного краєзнавчого музею.**

Зайця І. І. В роботі експедиції брали участь *Гусєв С. О.*, Т. В. Малинковська. Експедиція вперше почала проводити цілеспрямовані розвідки поселень *трипільської культури* у Побужжі. За цей час виявила близько 120 пам'яток в межах Вінницької обл. Стаціонарні розкопки були проведені на поселеннях *Кліщів, Тростянець, Біликівці, Ворошилівка*.

Література: *Заєць І. І.* Кліщів — нове поселення трипільської культури на Південному Бузі // Археологія. — 1973. — № 10. — С. 48; *Заец И. И., Рыжов С. Н.* Поселение трипольской культуры Клищев на Южном Буге. — К., 1992; *Гусєв С. О.* Трипільська культура Середнього Побужжя. — Вінниця, 1995.

Н. Б. Бурдо

ВІНЧА — *археологічна культура* (друга пол. VI — поч. IV тис. до н.е.), поширена в основному на території сучасних Сербії, Румунії, Угорщини в басейні Дунаю. Епонімна пам'ятка — *тель* Вінча (висота 10,5 м) у 14 км від Белграда (Сербія). Вважається однією з найбільш розвинутих археологічних культур доби *неоліту* та *енеоліту* Європи.

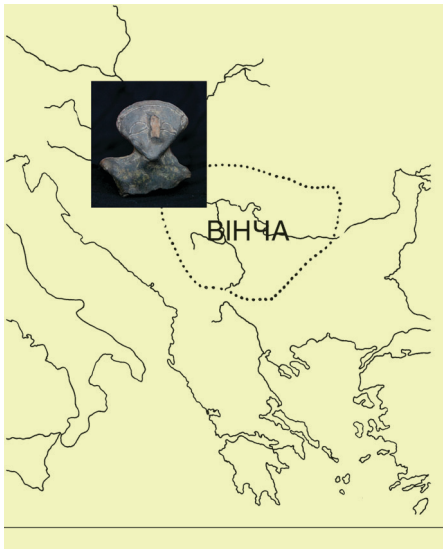

Вінча, археологічна культура.

Поселення довгочасні, іноді багатошарові (висота телів — жилих пагорбів сягає 3—10 м). Площа найбільших селищ сягала кількох га. Відомі також короткочасні поселення і некрополі. Поселення укріплювалися ровами та палісадами. Житла наземні, багатокімнатні, площею 40—60 кв. м; зустрічаються багатоповерхові, каркасної конструкції з дерева та глини. Залишки спалених жител нагадують трипільські *площадки*. Основне заняття населення — землеробство та тваринництво. Знаряддя праці з *каменю*, обсидіану, кременю, металу, кістки. Досліджені копальні мідної руди; відомі металеві вироби, які виготовлялися на місці видобування руди.

Серед керамічних виробів — чорна, підлощена кераміка, іноді прикрашена *заглибленим орнаментом*, *канелюрами*, відбитками штампа; на пізніх фазах розвитку — вкрита *ангобом* та розписом. Основні елементи орнаментальних композицій — стрічки, заповнені наколами, *меандр*. Антропоморфні статуетки, переважно жіночі, багато орнаментовані. На кераміці та пластиці культури Вінча ряд дослідників виділяє чисельні знаки, з якими пов'язує зародження місцевої писемності.

Дослідники виділяють чотири фази розвитку культури, які умовно позначені латинськими літерами A, B, C, D. Дві останні віднесені до енеоліту. Культура Вінча синхронна культурам *лінійно-стрічкової кераміки*, Бюкк, *Градешниця*, Мариця (Каранове V), Поляниця, Сава та *Хаманджія*. На ранньому етапі *трипільської культури* в оздобленні та формах кераміки та пластики помітні впливи традицій культури Вінча.

Література: *Vasic M. M.* South-Eastern Elements in the Prehistoric Civilisation of Servia // Annual of the British School at Athens 14. — Athens, 1908. — P. 319—342; *Vasic M. M.* Preistorijska Vinca. — Beograd, 1932 — Vol. I; *Vasic M. M.* Preistorijska Vinca. — Beograd, 1936. — Vol. II—IV; *Gimbutas M.* Civilisation of Goddess. — San-Francisco, 1991; *Tasic N., Srejovic D., Stojanovic B.* Vinca Centre of the Neolithic culture of the Danubian region. — Belgrade, 1990; http:// www.rastko.org.yu/arheologija/vinca/vinca_eng.html.

М. Ю. Відейко

Вовк Ф. К.

ВОВК ФЕДІР КІНДРАТОВИЧ (5.03.1847, с. Крячківка, тепер Пирятинський р-ну Полтавської обл. — 11.06.1918, м. Жлобин, Білорусь) — етнолог, антрополог, археолог.

Навчався в Новоросійському та Київському Св. Володимира ун-тах. Вивчав природничі дисципліни на фізико-математичному ф-ті, але під впливом історико-етнографічних робіт М. П. Драгоманова, *Антоновича В. Б.* його інтереси еволюціонують в бік етнографії та історії культури. Цьому сприяла і плідна діяльність вченого в Південно-Західному відділі Російського географічного товариства, засновником і дійсним членом якого він був. Через переслідування за громадсько-політичну діяльність Ф. К. Вовк у 1879 виїхав за кордон і повернувся до Петербургу з вимушеної еміграції тільки у 1906. До червня 1918 займався педагогічною і науковою діяльністю, значущість якої відбивають отримані ним нагороди та визначення його діяльності з боку світової науки (лауреат премії Кана, Велика почесна медаль П. Брока, Велика золота медаль за працю «Антропологические особенности украинского

народа», орден Почесного легіону та ін.). Серед його учнів *Чикаленко Л. Є.*, *Рудинський М. Я.*, Єфименко П. П. та ін.

Ф. К. Вовк був видатним етнологом, археологом, праісториком, завдяки працям якого українська народознавча наука піднялась на один шабель із західноєвропейською. Саме ним вперше в наукових дослідженнях був запроваджений історико-порівняльний метод, що дало змогу перейти до узагальнюючих досліджень з використанням широкого кола матеріалів загально цивілізаційного значення та виокремити локальні прояви певних явищ на теренах України.

Важливе місце в діяльності науковця займали археологічні дослідження. У 1908 ним було відкрито палеолітична Мезінська стоянка. Чільне місце в наукових розробках вченого займала трипільська проблематика. В особистому фонді Вовка Ф. К. в *науковому архіві Інституту археології НАНУ* зберігаються зарисовки, нотатки друкованих джерел, фотографії матеріалів щодо *трипільської культури* з музеїв Києва, Відня, Будапешта та ін.

Ф. К. Вовк — перший з європейських вчених, що звів до купи результати досліджень неолітичної культури *мальованої кераміки* зі Сходу Європи, синтезував їх, висловив певні думки щодо призначення її глиняних споруд та висунув теорію східного походження. Про результати дослідів він доповів на Міжнародному археологічному конгресі у Парижі у 1900 (L'industrie premycenienne dans les stations neolithiques de l'Ukraine). Доповідь, поширену описом знахідок з України, Галичини, Буковини й Румунії, було розпочато друком в «Матеріалах до українсько-російської етнології» (1-й розділ) НТШ у Львові, що виходила за його редакцією.

1927 *Рудинський М. Я.* підготував до друку розділ «Вироби передмікенського типу в неолітичних становищах на Україні. Будова й характер становищ» з монографії Вовка Ф. К. «Про вироби передмікенського типу», рукопис якої на той час зберігалась у Кабінеті етнології ім. Х. Вовка ВУАН.

Праці: По поводу наших неолитических находок с керамикой до-микенского типа // АЛЮР. — 1900. — С. 131—141; Вироби передмікенського типу в неолітичних становищах на Україні: Відчит на міжнародному археологічному конгресі 1900 р. у Парижі // Матер. до українсько-руської етнології. — Л., 1905. — Т. 6. — С. 1—27; Вироби передмікенського типу в неолітичних становищах на Україні: Будова й характер становищ // Антропологія. 0 К., 1928. — Т. 1. — С. 9—28.

Література: *Франко О. О.* Археологічні дослідження Ф. К. Вовка // Археологія. — К., 1992. — № 2. — С. 112—118; *Середа С.* Шукав глибинні витоки народу: (До 155-річчя з дня народження Ф. Вовка) // Українознавство 2002: Календар-щорічник. — К., 2001. — С. 192—193.

З. П. Маріна

ВОВЧИЙ ЗУБ або «вовчий клик» — орнамент, типовий для різьбленого візерунку. Складається з рядів або стрічок трикутників, які заповнювалися після випалу білою, рідко червоною, пастою і виділялися на чорному полірованому тлі посудини. Застосовувався в оздобленні найдавнішого ранньотрипільського посуду фази Трипілля-*Прекукутень II*, наприклад, посуду з поселення *Бернашівка*. Традиції цього орнаменту мотиву пов'язані з культурою *Боян*.

Література: *Збенович В. Г.* Поселение Бернашевка на Днестре. — К, 1980.

Н. Б. Бурдо

ВОГНИЩЕ — місце для розведення відкритого вогню у житлі *трипільської культури*. В переважній більшості трипільських будинків не знаходять слідів печей, тому можна вважати, що опалювання та приготування їжі забезпечували вогнища, які влаштовувалися на глиняних *вимостках*. Іноді в житлах знаходять спеціальні ями, в які збирався попіл від вогнища. Вірогідно, існували також і переносні вогнища-жаровні. Вогнище, вірогідно, було *сакральним* центром трипільського житла, домашнім *вівтарем*.

Н. Б. Бурдо

ВОЙЦЕХІВКА — поселення *трипільської культури* (етапу СІІ, 3200—2750 рр. до н.е.) біля с. Колосовка (бувш. Войцехівка) Дзержинського р-ну Житомирської обл. Віднесене до *городського типу*. Розташоване на похилому схилі підвищення, яке плавно спускається до р. Случ. Виявлене *Гамченком С. С.* та *Левицьким І. Ф.* під час розкопок

Фрагменти кераміки з орнаментом **вовчий зуб**. Поселення Бернашівка, дослідження Збеновича В. Г.

Володимиріка.
Антропоморффна пластика. Національний музей історії України.

курганів *бронзового віку* (1924). Досліджувалося Гамченком С. С. (1924–26), загоном Волино-Подільської експедиції Інституту археології АН УРСР в складі *Лагодовської О. Ф*, *Захарука Ю. М.* (1949).

В північно-східній частині мису в насипах *курганів* №№ 2, 4, 7, 8, 9 виявлено окремі знахідки трипільської культури: куски обпаленої *обмазки* від *глинобитних* жител, фрагменти кераміки, уламки знарядь праці, *антропоморфної пластики*. Знахідки не утворювали помітного *культурного шару*, або будь яких скупчень. В значної кількості були знайдені *відщепи кременя*, уламки невеликих *пластин* з *ретушшю*, *скребків*, кремінних сокир. Фрагменти *кухонного посуду*, виготовленого з маси із домішкою піску та кварциту, оздоблені *шнуровим орнаментом* та конічними виступами у верхній частині. *Столовий посуд* представлений невеликою кількістю знахідок кераміки з добре *відмуленої глини*. Знайдено багато керамічних *пряселець*. *Антропоморфна пластика* представлена кількома знахідками фрагментів неорнаментованих жіночих *статуеток* з глини з домішкою піску та кварциту. Голівки фігурок дископодібні, з великим носом, торси пласкі.

Матеріали з розкопок (1949) зберігаються в *наукових фондах Інституту археології НАНУ*.

Література: *Лагодовская Е. Ф.* Войцеховское позднетрипольское поселение // Краткие сообщения Института археологии АН УССР. – 1954. – В. 3. – С. 86–86.

Н. Б. Бурдо

Вид на поселення **Володимиріка.**

ВОЛОДИМИРІВКА – поселення *трипільської культури* (етап ВІІ, 4100–3800 рр. до н.е.). Розташоване на південній околиці с. Володимирівки Новоархангельського (кол. Підвисоцького) р-ну Кіровоградської обл. Розміщене на плато високого правого берега р. Синюхи – лівої притоки Південного Бугу. З півночі обмежене струмком Бондарка, з південного сходу – стародавньою балкою. Епонімне поселення пам'яток володимирівської групи.

Відкрите *Якимовичем М. К.* (1925). 1927–28 рр. співробітниками *Уманського краєзнавчого музею*, у тому числі *Безвенглінським Б. П.* було розкопано 5 жител. У експедицією *Інституту історії матеріальної культури АН УРСР* під керівництвом *Магури С. С.* разом з Уманським краєзнавчим музеєм досліджено ще одну *площадку* (№ 1). У 1939 *Козловська В. Є.* розкопала наземне житло (№ 2) в центрі поселення. У 1940, 1946–47 розкопки проводились *Трипільською експедицією Інституту археології АН УРСР* та *Інституту історії матеріальної культури АН СРСР* під керівництвом *Пассек Т. С*, яка дослідила залишки 21 житла (20 площадок та 2 *напівземлянки*). На площі поселення (70 га) було зафіксовано та нанесено на топографічний план сліди понад 150 жител. У 1989–90 Трипільською археологічною експедицією Державного історичного музею УРСР (тепер *Національний музей історії України*) під керівництвом *Якубенко О. О.* проведено розвідку та досліджено одну площадку.

У 1980-і рр. *Шишкін К. В.* дешифрував аерофотознімки, визначив площу поселення (біля 100 га) і встановив його планіровку: кільцева структура з поквартальною забудовою в центрі. Всього на поселенні виявлено сліди понад 200 жител, з них досліджено розкопками 29 (27 наземних та 2 напівземлянки).

Наземні житла каркасно-стовпової конструкції, будувалися з дерев'яних плах, іноді переплетених лозою (стіни), обмазувалися глиною. Стеля дерев'яна і обмазана глиною. Долівку утворював шар глини, намазаний на покладені поперек житла плахи або на землю. Стаціонарні деталі інтер'є-

ру — купольні печі, лежанки, робочі та культові місця, споруджувались разом з долівкою, на ній або були вмонтовані у неї, тобто просто на землі. Житла середнього та великого розміру, розділені на 2–3 камери. У 1946 досліджено чотири житла (№№16, 17), побудовані щільно одне до одного довгими сторонами, які, на думку Т. С. Пассек, складали єдиний житлово-господарський комплекс. Особливістю володимирівських жител є *жертовники* — хрестоподібної форми і круглі (житло №6).

Керамічний комплекс включає незначний відсоток *кухонного посуду*, дві групи *столового посуду*: з *монохромним розписом* по жовтогарячому *ангобу* та посуд із заглибленим жолобчастим орнаментом, іноді доповненим білою, червоною та чорною фарбами. Форми посуду: миски конічні та напівсферичні, *кубки*, *амфори*, *грушоподібні посудини*, *шоломоподібні покришки*, *біконічні посудини*, зооморфні, *біноклеподібні посудини*, глиняна *володимирівська модель храму*. На поселенні знайдено понад 100 антропоморфних статуеток, переважно схематизованих, а також зразки *реалістичної пластики*.

Більшість матеріалів з розкопок зберігається та експонується у *Національному музеї історії України*. Частина матеріалів знаходиться у *Ермітажі* (Санкт-Петербург, Росія), *Державному історичному музеї* (Москва, Росія), окремі предмети — у *Кіровоградському обласному краєзнавчому музеї*, *Уманському краєзнавчому музеї*, Народному музеї с. Підвисоке.

Література: *Пассек Т. С.* Периодизация трипольских поселений // МИА. — 1949. — № 10. — С. 79–108; *Шишкін К. В.* Планування трипільських поселень за даними аерофотознімки // Археологія. — 1985. — Вип. 52. — С. 73; *Якубенко О. О.* Охоронні розкопки трипільського поселення Володимирівка (Кіровоградська область), проведені у 1989–1990 роках // Археологічні дослідження, проведені на території України протягом 80-х років державними органами охорони пам'яток та музеями республіки. — К., 1992. — С. 61–67.

О. О. Якубенко

Посуд з розкопок поселення **Володимиріка.**

Володимирівська група.
1. Розписні кубки. Колекція «ПЛАТАР».
2. Шоломоподібна покришка. Колекція «ПЛАТАР».
3. Розписний кратер. Колекція «ПЛАТАР».
4. Зерновик з заглибленим орнаментом. Володимирівка. Уманський краєзнавчий музей.

1

2

3

4

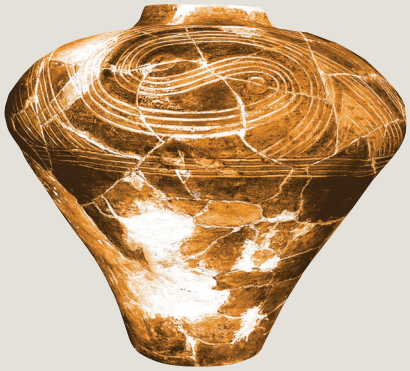

ВОЛОДИМИРІВСЬКА ГРУПА – локально-хронологічна група пам'яток *трипільської культури* (етап ВІІ) в басейні р. Синюха. Епонімна пам'ятка – поселення *Володимирівка* на р. Синюха в Кіровоградській обл. Виділена *Мовшею Т. Г.* (1971), обгрунтована *Рижовим С. М.* (1999). Походження групи пов'язують з просуванням із заходу населення з традиціями виготовлення розписного посуду, яке частково асимілювало носіїв *східнотрипільської культури*. Змінюється *небелівською групою*.

Відомо біля 10 поселень – Андріївка, *Федорівка* (Михайлівка), Маслове, Перегонівка, Полонисте та ін. Поселення переважно великі, площею 30–100 га, розташовані на високих схилах по берегах річок та струмків. Характерні укріплення у вигляді *житлових стін*, квартальна забудова в центрі поселень. Житла наземні, одно- і двоповерхові. Характерною рисою інтер'єрів є зроблені з глини *вівтарі хрестоподібні*.

Керамічний комплекс включає кухонну і столову кераміку. *Кухонний посуд* нечислений, виготовлений з глини із домішками піску та товчених черепашок. Форми посуду: миски, горщики. Горловина та вінця горщиків прикрашали защипами, наліпами-«перлинами», насічками. На плічках – прокреслені композиції у вигляді фестонів, шевронів, заповнених відтисками штампу, «*гусенички*», зустрічається *шнуровий орнамент*. *Столовий посуд* виготовлений з глини з домішкою дрібного піску, часто з використанням місцевих білих глин. Особливою рисою є наявність посуду, прикрашеного *заглибленим орнаментом*, інкрустованим білою *пастою*, проміжки між жолобками в якому пофарбовані. Форми посуду: *грушоподібні посудини* та *шоломоподібні покришки*. Розписний столовий посуд має поверхню, вкриту червонуватим, або жовто-коричневим ангобом. Розпис монохромний, нанесений темно-коричневою фарбою. Форми посуду: миски, *кубки*, горщики, *амфори*, грушоподібні посудини, *біконічні посудини*. Профіль кубків округлий, плічка розташовані низько. Унікальною знахідкою є *Володимирівська модель храму*.

Література: *Мовша Т. Г.* Середній етап трипільської культури // Археологія Української РСР. – К.: Наук. думка, 1971. – Т. 1. – С. 173–174; *Рижов С. М.* Кераміка поселень трипільської культури Буго-Дніпровського межиріччя як історичне джерело: Автореф. дис. – канд. іст. наук. – К., 1999. – С. 5–6.

М. Ю. Відейко

ВОЛОДИМИРІВСЬКА МОДЕЛЬ ХРАМУ – керамічна модель будівлі з поселення *Володимирівка*. Знайдена (1936) під час розкопок *Трипільської експедиції Інституту історії матеріальної культури АН УРСР* під керівництвом *Магури С. С.* Довжина моделі – 28,5 см, ширина – 21,9 см, висота – 20,3 см. Реставрована з фрагментів

Модель будівлі виготовлена з *відмуленої глини* світлого, майже білого кольору, з домішкою дрібного піску та вкрапленнями червоної глини. Має вигляд пласкої прямокутної із заокругленими кутами платформи з бортиком, на 4-х ніжках. Складається з передньої частини (виступ платформи, що не має стін – так звані «сіни») та з центральної частини, оточеної досить високим бортиком з рівно зрізаним верхнім краєм. Ззаду вона утворює невеликий (1 см) виступ поза бортиком. В передньому бортику-стінці наявний підпрямокутний вхід з поріжком, в задній, протилежній стінці – круглий отвір-віконечко. Зовні та всередині (крім ніжок та спідньої поверхні платформи) модель вкрита *ангобом* коричнювато-червоного відтінку та розписом чорною та білою фарбами. Всередині модель розписана чорною фарбою. Стіни, підлога, поріжок та передній виступ платформи – «сіни» прикрашені чорним *монохромним розписом* у вигляді дугастих стрічок з тонких поздовжніх ліній. Зовнішні зрізи країв платформи та «сіней» оздоблені білою фарбою (зигзаг з відрізків стрічок). Зовні всі стіни моделі вкриті *поліхромним розписом*: чорні дуги, обрамлені білими, розміщені на червоному тлі ангобу. Вікно ззовні облямоване чорними трикутними «зубцями», подібними зубцями облямовані й двері (зовні, по зрізу), а також верхній зріз бортика стін. В усіх випадках зубці направлені назовні й мають магічне значення: вістря зубців захищають отвори будівлі від проникнення ворожих сил всередину.

На думку *Пассек Т. С.*, Володимирівська модель є зображенням храму. На користь цього свідчать відсутність в інтер'єрі печі, *подіуму*, а також багатий розпис на стінах та підлозі моделі. Експонується в *Національному музеї історії України*.

Література: *Пассек Т. С.* Трипольские модели жилища: (В связи с новыми археологическими открытиями) // ВДИ. – 1938. – № 4 (5). – С. 235–247 (Рис. 5–11); *Якубенко О. О.* Моделі жител з трипільських колекцій музею // Національний музей історії України: його фундатори та колекції. – К., 1999. – С. 86–111 (Рис. 4).

О. О. Якубенко

ВОЛЮТА (італ. voluta – завиток) – мотив орнаменту у формі спірального завитка. Синонім слова «спіраль» в археологічній літературі. На керамічних виробах *трипільської культури* волюта зустрічається як окремий елемент композиції *заглибленої орнаментації* та *розписної орнаментації* у вигляді вертикальних чи горизонтальних S-подібних спіралей, символічно відтворюючих образ змії. Волютова схема орнаментації характерна для мальованого візерунку на різних формах *столового посуду* Трипілля етапів В-СІІ.

Волюта в орнаментації посуду поселення Борисівка. Національний музей історії України.

Володимирівська модель храму. Національний музей історії України.

Волюта в орнаментації посуду з колекції Національного музею історії України.

Фрагменти кухонного посуду з поселення **Вороновиця.** Дослідження Збеновича В. Г. Наукові фонди Інституту археології НАНУ.

Волюта в орнаментації посудини з поліхромним розписом. Поселення Гринчук. Розкопки С. П. Пачкової та Е. В. Яковенко. Наукові фонди Інституту археології НАНУ.

Література: *Рыжов С. М.* Расписная керамика томашевской группы трипольской культуры // Stratum plus. — 2000. — № 2. — С. 467.

Н. Б. Бурдо

ВОРОНОВИЦЯ — поселення раннього етапу *трипільської культури* (Кі-6677: 6188±60 ВР./ 5119±80 ВС). Розташоване в Подністров'ї біля с. Вороновиця Кельменецького району Черновицької обл. на першій надзаплавній терасі правого берега р. Дністер. Відкрито (1968) *Середньодністровською експедицією Інституту археології АН УРСР*, досліджено один об'єкт (1980) *Збеновичем В. Г.*

Об'єкт (залишки наземної споруди) у вигляді плями культурного шару розмірами 11×8 м. Зафіксовано окремі шматки випаленої глини, іноді з відбитками лози, кілька розвалів посудин, знаряддя праці з *кременю*, каменю, кістки тварин, невелике скупчення мушлі, численні обпалені камені, які оконтурювали пляму культурних залишків.

Серед знахідок найбільш численна (біля 500 фрагментів) кераміка. До *кухонного посуду* відносяться горщики з відбитками пальців під вінцями або по всій поверхні, великі *зерновики*, оздоблені *рустом*. *Столовий посуд* орнаментований прокресленими лініями у сполученні з відбитками зубчастого штампу та канелюрами, широкими *канелюрами*, іноді у сполученні з ямками; візерунком з відбитків зубчастого штампу, іноді у сполученні з рел'єфним орнаментом. Орнаментацією звичайно оздоблена вся поверхня горщиків, починаючи з придонної частини. Серед форм посуду різноманітні горщики, реберчасті миски на піддонах.

Представлено також посуд без орнаментації, деякі посудини ззовні і в середині вкрити червоною фарбою; серед такого посуду — великі глечики з кулеподібним тулубом та масивними ручками, реберчасті *фруктовниці*. На всіх категоріях посуду оздоблення доповнюється соскоподібними наліпами.

На поселенні знайдено біля 100 виробів з кременю (22 *скребка*) відходи виробництва крем'яних знарядь (66 відщепів), кілька тесел із сланцю, рогова мотика.

Фрагменти фруктовниць з поселення **Вороновиця.** Дослідження Збеновича В. Г. Наукові фонди Інституту археології НАНУ.

Фрагменти столового посуду з поселення **Вороновиця.** Дослідження Збеновича В. Г. Наукові фонди Інституту археології НАНУ.

Колекція матеріалів з поселення Вороновиця зберігається в *наукових фондах Інституту археології НАНУ*.

Література: *Збенович В. Г.* Ранний этап трипольской культури на территории Украины. — К., 1989. — С. 204.

Н. Б. Бурдо

ВОРОШИЛІВКА — поселення *трипільської культури* (етап ВII, 4100—3800 рр. до н.е.). Розташоване за 4 км на північний захід від с. Ворошилівка Тиврівського р-ну Вінницької обл. на високому мисоподібному пагорбі правого берега р. Південний Буг. Епонімна пам'ятка поселень *ворошилівського типу*, які входять до *середньобузької локальної групи*. Поселення відкрив Д.Т.Березовець (1947). Розкопки під керівництвом *Зайця І. І.* та *Гусєва С. О.* проводилися у 1975, 1982—91. Геомагнітну зйомку здійснив *Загній Г. Ф.* (1990—91). Вивчено планування поселення, розкопано 9 наземних жител, 2 *землянки*, 10 господарських ям.

Площа поселення — 8 га. Залишки 35 наземних жител розташовані без чіткого плану. Лише на південних околицях поселення зафіксовано гніздо з 5 будівель. Наземні споруди представлені трьома типами: господарськими будівлями площею до 10 кв.м, однокамерними житлами площею 20—25 кв.м та багатокамерними спорудами площею до 60 кв.м. Землянки мали овальну форму, розмір 3×4 м, та глибину до 2 м. У землянці №2 досліджено купольну піч на товстій (до 1 м) пісковій підсипці. Поблизу майданчика 4 у вісімко-подібній ямі знаходилася майстерня з виготовлення та ремонту крем'яних знарядь праці. Найбільша за площею споруда № 8 інтерпретована як святилище культу бика.

Серед основних категорій знахідок виділено кераміку, прикрашену монохромними (чорними іноді з білим облямуванням) візерунками, крем'яні знаряддя праці, колекцію *антропоморфної пластики* та *зооморфної пластики*. Особливо слід відзначити виявлену в ямі *Ворошилівську модель житла*.

Матеріали з розкопок зберігаються у фондах *Вінницького обласного краєзнавчого музею*.

Література: *Гусєв С. О.*, Заєць І. І. Трипільське поселення Ворошилівка на Південному Бузі // Подільська старовина. — Вінниця, 1993. — С. 53—77. *Гусєв С. О.* Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу IV—III тис. до н.е. — Вінниця, 1995.

С. О. Гусєв

ВОРОШИЛІВСЬКА МОДЕЛЬ ЖИТЛА — модель глиняного житла, знайдена на поселенні *трипільської культури Ворошилівка* поблизу будівлі № 8 у невеликій ямі (розкопки *Зайця І. І.*, *Гусєва С. О.*; 990). Датується 4100— 3800 рр. до н.е.

Будиночок вилеплений з добре *відмуленої глини* з домішкою піску, шамоту і невеликої кількості жорстви. Високоякісний випал забарвлював його у жовтогарячий колір. Загальні розміри моделі становлять: за висотою — 0,4 м, шириною — 0,31 м, довжиною — 0,35 м. Модель закритого типу. Представляє однокамерне житло на платформі з чотирма опуклими циліндричними ніжками. По центру фасадної стіни розташовані овальні двері, а у тильній — округле віконце. Бокові стіни мали по три вертикальних наліпи, що відтворювали стовпці з рогатинами. У рогатини вкладалися повздовжні нижні балки. Двосхилий дах не мав конька, а заокруглювався між двома верхніми балками. Перехрестя крокв над фротнонами зімітовані у вигляді рогів бика. Усі стіни житла розписані монохромним орнаментом темною фарбою з білим облямуванням. Найкраще збереглися S-подібні спіралі на бокових стінах. Вірогідно, модель житла з Ворошилівки використовувалась у церемоніях, що пов'язані з культом бика.

Зберігається у фондах *Вінницького обласного краєзнавчого музею*.

Література: *Заєць І. І.*, *Гусєв С. О.* Модель трипільського житла з Південного Бугу // Археологія. — 1992. — № 3. — С. 130—132; *Заєць І. І.*, *Гусєв С. О.* Модель трипільського житла з Ворошилівки // Археологічні дослідження в Україні 1991 року. — Луцьк, 1993. — С. 31—32; *Гусєв С. О.* Моделі жител трипільської культури // Археологія. — 1996. — № 1. — С. 15—29.

С. О. Гусєв

ВОРОШИЛІВСЬКИЙ ТИП — тип пам'яток *трипільської культури* етапу ВII (4100—3800 рр. до н.е.). Виділений *Гусєвим С. О.* на початку 1990-х рр. До нього віднесені

Ворошилівська модель житла.
Вінницький обласний краєзнавчий музей.

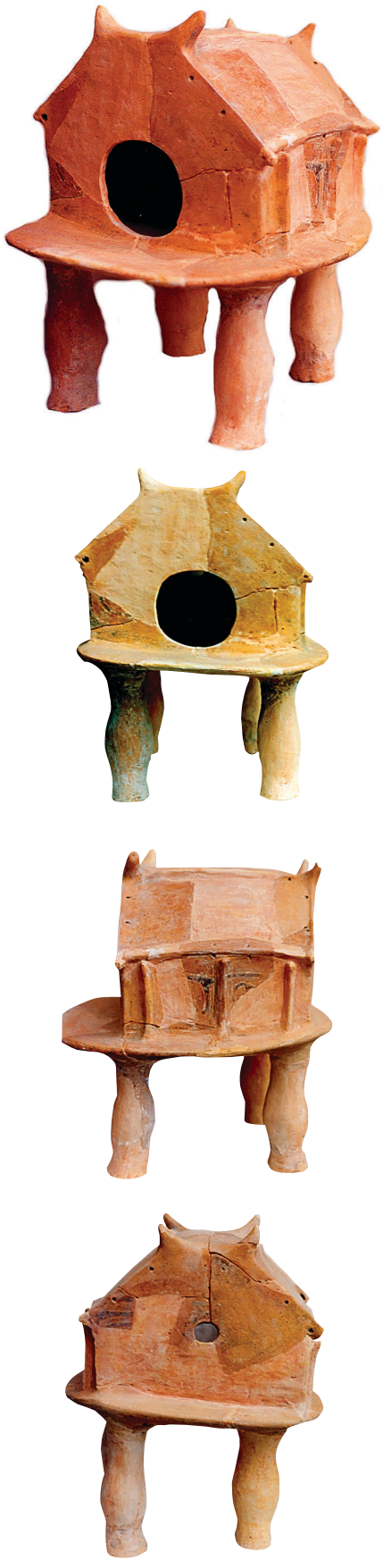

поселення *Ворошилівка* (епонім), *Сосни*, *Селище* та ін. Ворошилівський тип представляє середню фазу розвитку *середньобузької локальної групи*.

Для невеликих за площею (2–8 га) поселень ворошилівського типу характерні наземні глинобитно-каркасні та заглиблені споруди, що розміщувалися без чіткого плану. На деяких поселеннях заглиблені житла домінують (Сосни). Типовими формами кераміки виступають опуклобокі біконічні *амфори*, *кратери* з кислатими вінцями, сферо-конічні миски, *грушоподібні посудини* з високою циліндричною горловиною та широким пазом для покришки на плічках, приземкуваті бомбоподібні кубки, *шоломоподібні покришки*, *біноклеподібні посудини*. Вони виготовлялися з добре *відмуленої глини*, з домішками *шамоту*, піску та жорстви і оздоблювалися, переважно, розписним чорнофарбовим *орнаментом*, подекуди з білою обводкою. Характерними є візерунки у вигляді S-подібних спіралей, «лицьових», тангентних композицій, овалів, «комет» та знаків «чотирилистника». Серед посуду – 0,5–3% складає кераміка із *заглибленим орнаментом*. Вінця *кухонного посуду* оздоблювалися вдавленнями-«перлинами», фестонами, гірляндами концентричних дуг, навскісними насічками. Зустрічається багато посудин з ліпними зооморфними елементами (голівки бика, чотири ніжки). Особливістю *антропоморфної пластики* пам'яток ворошилівського типу є домінування неорнаментованих жіночих статуеток з веретеноподібною ніжкою, головою-защіпом і пласким торсом. Серед фігурок тварин переважають стилізовані зображення бика.

Поселення ворошилівського типу виникли, мабуть, в результаті проникнення у Середнє Побужжя західного (кукутенського) населення з верхів'їв Подністров'я, відомого за пам'ятками типу Раковця, *Бодак* та ін. Окремі риси кераміки (домішки жорстви у керамічному тісті та широкий жолобчатий орнамент) запозичені від місцевих гончарних традицій попереднього часу (пам'ятки *біликівського типу*).

Література: *Гусєв С. О.* Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу IV–III тис. до н.е. – Вінниця, 1995. – С. 148–153.

С. О. Гусєв

ВОТИВНИЙ (лат. votives – присвячений, урочисто обіцяний) – річ, яку приносять до *святилища*, *храму* (на *вівтар*, *жертовник* тощо), присвячують божеству. В археології і для *трипільської культури* зокрема, поняття «вотивні речі», «вотиви» використовують для назви мініатюрних речей, пов'язаних з сакральною (культовою) сферою: *моделі хлібців*, *амулети*, *антропоморфні* та *зооморфні статуетки* тощо.

С. М. Ляшко

Вохра з керамічної майстерні в Жванці-Щовб. Дослідження Мовші Т. Г. Експозиція Музею трипільської культури в Переяслові-Хмельницькому.

ВОХРА – природна мінеральна фарба різних відтінків. В природі зустрічається у вигляді суміші гідрату окису заліза з глиною (жовта) і безводного окису заліза з глиною (червона). Кольорові властивості вохри знайшли широке застосування при фарбуванні предметів, тіла, в керамічному виробництві, ритуальних діях тощо. В стародавні часи кольоровий код грав значну роль в уявленнях про світ.

Використовувалася населенням *трипільської культури*, починаючи з раннього етапу (5400–4600 рр. до н.е.), коли фарбували поверхню посудин в проміжках між *заглибленим орнаментом*, а також *антропоморфну пластику*. З початку середнього етапу червона фарба на основі вохри застосовувалася для *поліхромного розпису* та *біхромного розпису* трипільського *столового посуду* та пластики. На пізньому етапі (3200–2750 рр. до н.е.) фарбу застосовували також для фарбування *кухонного посуду* на па-

м'ятках *троянівського типу* та *софіївського типу*, а також у поховальних ритуалах у могильниках софіївського та усатівського типів.

С. М. Ляшко, М. Ю. Відейко

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ КОМІТЕТ (ВУАК) — наукова установа в системі Всеукраїнської академії наук (ВУАН), яка діяла в 20-х — на поч. 30-х рр. XX ст. Роботі ВУАК в системі УАН-ВУАН передували Комісія для складання археологічної карти України, Археологічна секція, Археологічна комісія, Археологічний комітет. 9.12.1924 Укрголовпрофосвіти прийняв постанову про створення ВУАК. 8.04.1931 ВУАК перейшов зі складу Історично-філологічного відділу до Соціально-економічного відділу ВУАН, а з 1932 — до Секції історії матеріальної культури (СІМК) того ж Відділу. 13.02.1934 установи СІМК, в т. ч. і ВУАК, згідно з постановою Президії Академії, увійшли до складу *Інституту історії матеріальної культури Академії наук УРСР* (тепер — *Інститут археології НАНУ*).

ВУАК здійснював розкопки й дослідження археологічних пам'яток, а також перші багаторічні комплексні рятувальні археологічні дослідження у зонах новобудов: Дніпрогесу (1927—32), Південно-Бузької ГЕС (Богес; 1930—32), «Азовсталі» (1930—31), а також ряд бюджетних експедицій. В системі ВУАК працювала *Трипільська комісія ВУАК*, яка організувала (1925—30) дослідження пам'яток *трипільської культури*.

Література: Протокол № 204 Спільного зібрання ВУАН від 29.12.1924 р. // Історія Національної академії наук України. 1924—1928. — К., 1998. — С. 562; Історія Національної академії наук України. 1929—1933. — К., 1998. — С. 488.

С. М. Ляшко

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ МУЗЕЙ ІМ. Т.Г. ШЕВЧЕНКА — див. *Національний музей історії України*.

В'ЯЗАННЯ — техніка виготовлення текстильного полотна з нитки, яка за допомогою певних, постійно повторюваних прийомів перетворюється у петлі, які складають виріб. Петлі утворюються шляхом або накидання, або переплетіння пряжі, а також зав'язування з неї вузликів. Ручне в'язання здійснюється тільки пальцями, або за допомогою спеціальних інструментів — спиць, гачка, човника.

В *трипільській культурі* джерелом для вивчення в'язання є, головним чином, *відбитки текстилю*, в тому числі і в'язаного полотна, на денцях посуду в пам'ятках етапу СІ (*Стіна*, *Ялтушків*, *Бернашівка*) та пізньотрипільських поселеннях Молдови, а також окремі знахідки кістяних знарядь для в'язання. В *Поливановому Ярі* знайдено кістяний в'язальний гачок з фігуркою птаха. Завдяки знахідкам донець від посуду з відбитками трикотажних тканин встановлено один вид простого двостороннього в'язаного полотна спицями, який отримують, використовуючи по лицьовій та оборотній стороні полотна однаковий тип петель (лицьова), та два типи в'язання гачком: стовпчиком з одним накидом, та стовпчиками з двома накидами.

Знахідки відбитків в'язаного полотна на трипільському посуді можна вважати одними з найдавніших у Європі. Вважалося, що вперше в'язані речі почали виготовляти у Давній Греції. Матеріали трипільської культури свідчать про виникнення в'язання принаймні на кілька тисяч років раніше.

Література: *Новицкая М. А.* Узорные ткани трипольской культуры // Краткие сообщения ИА АН УССР. — М., 1960. — Вып. 10. — С. 33; *Комарова Г.*, *Мартин П.* Вязание // Свод этнографических понятий и терминов. Материальная культура. — М., 1989. — С. 22—24; *Косаківський В. А.* Відбитки тканини на кераміці з пізньотрипільського поселення Бернашівка на Поділлі // Трипільське поселення Кошилівці — Обоз: Міжнар. археологічна конф. — Заліщики, 1998. — С. 41—43; *Косаківський В. А.*, *Очеретний В. В.*, *Прилипко В. П.* Відбитки тканини на кераміці з пізньотрипільського поселення Ялтушків на Поділлі // Подільська старовина. — Вінниця, 1998. — С. 29—40.

Н. Б. Бурдо

Зразки **в'язання** — відбитки тканини плетеної гачком (стовпчик з двома накидами). Поселення Бернашівка 2, розкопки Корвін-Піотровського О. Г.; за Косаківським В. О. Вінницький обласний краєзнавчий музей.

Зразки **в'язання** — відбитки тканини плетеної спицями. Поселення Стіна, дослідження Гамченка С. С. Національний музей історії України.

Кубок з поселення **Гайворон**. Дослідження Макаревича М. Л. Археологічний музей Інституту археології НАНУ.

Фрагменти антропоморфних статуеток із заглибленим орнаментом. Поселення **Гайворон**. Дослідження Макаревича М. Л. Наукові фонди Інституту археології НАНУ.

ГАДАЧЕК КАРЛО [Hadaczek Karlo; 24.01.1873, с. Грабовець Богородчанського пов. на Станіславщині, тепер Івано-Франківської обл. – 20.12.1914, Львів] – археолог, професор, член-кореспондент Академії наук у Кракові (з 1912).

Чех за походженням. Закінчив з відзнакою Станіславську гімназію (1893) та філософський факультет Львівського університету (1897). Продовжив навчання у Віденському університеті, спеціалізувався у галузі класичної археології, праісторії і нумізматики (1897–1900). Під час навчання співпрацював з Віденським Інститутом археології, самостійно проводив археологічні розвідки в Галичині. З 1905 – надзвичайний, з 1909 – звичайний професор Львівського університету по кафедрі класичної археології та праісторії, перший керівник кафедри класичної археології філософського факультету Львівського університету. К. Гадачеку належить відкриття та дослідження цілого ряду давніх селищ, поховань, культур. Проводив розвідувальні розкопки на трипільських поселеннях Капустинці, Пилипче, Устя, Мельниця, Кудринці, Вовківці, Звенигороді (тепер Тернопільська обл.).

1908–12 рр. дослідив поселення *трипільської культури* поблизу *с. Кошилівці* (ур. Обоз) на Тернопільщині (виділено кераміку *кошиловецького типу*). Застосував нову на той час методику дослідження, розділивши територію на квадрати по 2 м. Кожен квадрат ретельно обстежувався, землю знімали до глибини 1–2 м (до материка). Виявлено залишки 18 печей, які мали висоту близько 0,9 м. Фундаментом для *глинобитного* поду печей слугували кам'яні плити, або битий посуд. К. Гадачек вважав їх гончарними печами або печами для випікання хліба, а все поселення – місцем проживання гончарів. Йому належить публікація матеріалів поселення. У монографії вперше в практиці вивчення трипільської культури XIX–поч. XX ст. були висвітлені всі категорії знахідок (1914). Відкрив і дослідив селище *культури лійчастого посуду*, а також цілий ряд поховальних пам'яток *неоліту* та *енеоліту* на території Чортківського, Бучацького та Заліщицького р-нів, у тому числі близько с. Коропець.

К. Гадачек підкреслював надзвичайну подібність декораційної техніки й орнаментального репертуару трипільської кераміки з керамікою Фессалії, а безпосередньо через неї – з егейською культурою в цілому.

Опублікував понад 30 статей та монографій з класичної археології та 24 – з досліджень пам'яток Східної Галичини.

Праці: Slady epoki tak zwanej archaiczno-mykenskiej we wschodniej Calicyi // Wiadomosci numizmatyczno-archeologiczne. – Krakow, 1901. – T. 4. – S. 378 – 382; Osada przemyslowa w Koszylowcach z epoki eneolitu // Studia do poczatkow cywilizacyi w polud.-wschod. Europie. – Lwow, T.P.N.P., 1914; La colonie industrielle de Koszylowce de L'epoque e neolithique // Album des fouilles. – Leopol, 1914.

Література: *Берест Р.* Карло Гадачек: штрихи біографії та наукової діяльності // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Л., 1998. – Вип. 7. – С. 78 – 79.

С. М. Ляшко, М. П. Сохацький

ГАЙВОРОН – поселення *трипільської культури* (Трипілля А, остання чверть V тис. до н.е.). Розташоване у м. Гайворон, Кіровоградської обл. на першій боровій терасі лівого берега Південного Бугу висотою до 15 м. У 1960–61 *Макаревичем М. Л.* розкопано залишки двох жител.

Займає площу близько 14 га. Рештки житла №1 являли собою скупчення довжиною 9 м, шириною 5 м розрізнених шматків обпаленої глини та різноманітних знахідок Пляма культурного шару оточена рядом каміння. На південному краї

Гайворон. Розкопки ранньотрипільського поселення. Рисунок Макаревича М. Л.

виявлено скупчення виробів з кременю. Житло №2 представлено плямою культурного шару довжиною 8 м, шириною 5 м з розрізнених шматків обпаленої глини та різноманітних знахідок. Поруч зафіксовано окремі камені, або їх скупчення і велику гранітну плиту.

Знаряддя праці переважно з *кременю* (близько 900 виробів): призматичні, пірамідальні та аморфні *нуклеуси, відбійники*, невеликі *пластини, скребки* на *відщепах*, в тому числі досить мініатюрні, свердла, *проколки*.

Керамічний матеріал фрагментарний (близько 1 000 фрагментів). *Кухонний посуд* оздоблений відбитками пальців та нігтів, іноді суцільно по всій поверхні горщика (*барботином*), пластичними деталями. Серед форм посуду горщики різного розміру та призначення: *зерновики, глечики*, в тому числі з кількома ручками, *цідилки*. *Столовий посуд* оздоблено за допомогою різноманітних технічних прийомів у різних поєднаннях. *Заглиблений орнамент* доповнює інкрустація білою *пастою*; фарбування червоною *вохрою* фону після випалу; відбитки дрібного штампа та штампа різноманітної форми, *канелюри*, пластичні оздоблення, соскоподібні вушка-ручки. Форми столового посуду різноманітні: горщики, *фруктовниці, вази, грушоподібні посудини* з покришками, миски, *черпаки*. Знайдено дві антропоморфні статуетки, одна з них оздоблена прокресленим орнаментом.

Матеріали зберігаються у *наукових фондах Інституту археології НАНУ* та експонуються в *Археологічному музеї Інституту археології НАНУ*.

Література: *Даниленко В. Н.* Энеолит Украины. – К, 1974. – С. 10 - 14.

Н. Б. Бурдо

ГАМЧЕНКО СЕРГІЙ СВИРИДОВИЧ (7.10.1859, с. Ратне Ковельського пов. Володимир-Волинської губ. – 1934, м. Житомир) – військовий, археолог.

Освіту здобув на природничому відділені фізико-математичного та історико-філологічному факультетах Київського університету Св. Володимира (1876–80), у Московському університеті (1881–82), Петербурзькому археологічному інституті. В останньому захистив дисертацію: «Дюнные неолитические стоянки на побережье Финского залива» (1911). Археологічну діяльність розпочав під керівництвом *Антоновича В. Б.* Як підполковник артилерії, досконало знав топографію, використовував ці знання для розробки методики точної фіксації археологічних об'єктів і знахідок. Після 1917 проживав у Житомирі. Один із засновників Товариства дослідників Волині (1900). Працював у Волинському музеї, створив відділ археології. Член Історичного Товариства Нестора-літописця при Київському університеті (з 1902), член-кореспондент Київського Товариства старожитностей і мистецтв, член-співробітник Петербурзького археологічного інституту (з 1913). Серед його учнів – *Левицький І. Ф.*, *Макаревич М. Л.*, *Лагодовська О. Ф.*, *Козубовський Ф. А.*

Гамченко С. С.

Гамченко С. С. (з права) та Макаревич М. Л.

Кераміка поселення **Гарбузин**. Розкопки Цвек О. В.

За дорученням Імператорської археологічної комісії (див. *Археологічна комісія*) та Імператорського Російського Археологічного Товариства (див. *Російське археологічне товариство*) проводив розкопки та розшуки на Київщині, Волині, Поділлі, Херсонщині, Одещині, Бесарабії, на території Житомира та його околицях, у районах річок Тетерева, Кам'янки, Гуйви. У 1909 Імператорська археологічна комісія поставила питання про призначення трипільських *площадок*, для вирішення якого доручила С. С. Гамченкові, як «одному из испытанных русских археологов», провести дослідження на Південному Бузі (Балтський, Ольгопольський, Брацлавський пов.). У 1909–13 вчений розкопав близько 45 нових пам'яток, більшість яких належала до *трипільської культури*. У результаті проведених розкопок він дійшов до висновку про житловий характер трипільських площадок (трипільська колекція за 1909 зберігається в *Ермітажі*). У 1925 С. С. Гамченка обрано дійсним членом *Трипільської комісії ВУАК*, віце-президентом *Всеукраїнського археологічного комітету* ВУАН (з 1928) та керівником його археологічного відділу (з 1927). Керував археологічним загоном, який досліджував трипільські пам'ятки близько сіл *Колодяжне* (1927), *Білий Камінь* (1928), *Стіна, Печери* (1928–29). Брав участь в роботі Дніпрогесівської експедиції (1927–32).

В рукописах залишилися праці: «Раскопки 1909 г. трипольской культуры на Подолье», «Курганний некрополь в ур. Гремяче», «Кургани з трупоспаленням по р. Гуйві», «Трипільська культура на Волині по даних розкопів 1896, 1924 і 1926 рр.», «Трипільська культура на Волині (по дослідам р[оку] 1927)», «Розкопи р[оку] 1928 першоджерел трипільської культури у с. Білому Камені на Тульчинщині» (останні три роботи були призначені до 2–3 випуску «Трипільського збірника» ВУАК).

Праці: Спостереження по даним дослідів першоджерел трипільської культури за час 1909–1913 рр. // ТКУ. – К., 1926. – Вип. 1.

Література: Історія Національної Академії наук України. 1929–1933. – К., 1998. – С. 340; *Несторенко В. А.* Археологічні дослідження С. Гамченка на Волині // Житомирщина крізь призму століть: Наук. зб. «Велика Волинь». Житомир, 2000. – Т. 21. – С. 327. Архів: Гамченко С. С.: Currikulum vitae. НБУВ, ІР, ф. 279, № 815, арк. 3.

С. М. Ляшко

ГАРБУЗИН – поселення *трипільської культури* (*східнотрипільська культура*, етап ВІІ, 3900–3800 рр. до н.е.).

Розташоване на східній околиці с. Гарбузин Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл. Гарбузин – епонімне поселення для групи пам'яток, які були останньою ланкою у розвитку буго-дніпровського локального варіанту східнотрипільської культури. Відкрите Д. Т. Березовцем (1956), обстежувалось *Телегіним Д. Я.* (1968), досліджувалася експедицією Інституту археології АН УРСР під керівництвом *Цвек О. В.* (1972–74).

Поселення займає високий мис (12 м) лівого берега р. Рось, обмежений двома балками, що спускаються до річки. Площа пам'ятки близько 80 га. Під час дослідження його західної частини виявлено 10 споруд, розташованих двома концентричними колами. Досліджувались *глинобитні* житла (6) та господарські споруди. Характерною рисою домобудування Гарбузина є наземні житла з підвалами. У керамічному комплексі переважає декорований посуд. В асортименті форм кераміки – *біконічні* та *біноклеподібні посудини*, миски, *кубки, кратери*. По жовтогарячому *ангобу* нанесено розпис у вигляді фриза темно-коричневою, майже чорною фарбою. У системі розпису – рослинні елементи, витягнуті трикутники, кола. Стрічки орнаменту заповнені тонкими лініями та облямовані більш товстою.

Поряд з місцевим розписним посудом присутні орнаментальні композиції, які знаходять відповідність на кераміці трипільських поселень інших територій (Андріївка, Володимирівка, Раковець, *Незвисько*). Посуду, прикрашеного *заглибленим орнаментом*, мало. Серед форм присутні *зерновики*, кратери, біноклеподібні посудини. Кераміка з домішкою у тісті мушлі, декорована перлинами по вінчику і композиціями зубчастого штампа чи накола-

Розкопки Цвек О. В. поселення **Гарбузин**.

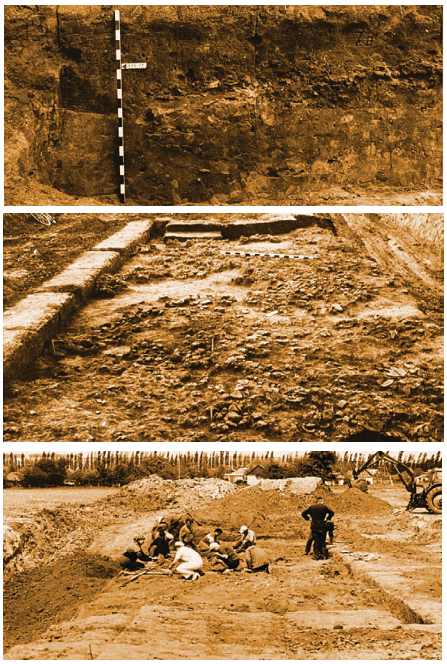

ми по плічках. Основні форми посуду — горщик та миска. Присутні великі посудини, мабуть, *тарний посуд*; в декорі зустрічається орнамент у вигляді витого шнура. Поверхня посудин часто прикрашена розчосами. *Антропоморфна пластика* Гарбузина представлена імпортними жіночими статуетками та місцевими наслідуваннями їм. Серед знарядь праці — крем'яні *скребки*, ножі та численні кам'яні зернотерки, наковальні, куранти з каменю. Виявлено також кам'яні знаряддя для штукатурки стін.

Література: *Цвек Е. В.* Поселение у с. Гарбузин // АО 1972. — М. , 1973. — С. 355—356.

О. В. Цвек

ГАРПУН — метальне знаряддя. Складається з наконечника-вістря і дерев'яного держака. Наконечник кістяний або роговий, зубчастий, який відділявся від держака, коли попадав у ціль. З гарпуном полювали на водоплавних звірів та рибу.

Виготовлені з кістки гарпуни було знайдено під час розкопок на різних поселеннях *трипільської культури*, переважно раннього етапу на Дністрі *Лука-Врублевецька, Окопи, Поливанів Яр* та ін.

Література: *Загорская И. А.* Костяные и роговые острия и гарпуны каменного века из Прибалтики // Орудия каменного века. — К., 1978. — С. 122 — 134.

С. М. Ляшко

ГАСЮК М. С. (діяльність — середина XX ст.) — краєзнавець. Мешканець с. Могильна Гайсинського р-ну Кіровоградської обл. У 1950—51 відкрив і описав чотири поселення раннього етапу *трипільської культури* між селами *Могильна* та Жакчик. Дані М. С. Гасюка свідчать, що долина р. Могилянки, притоки р. Південний Буг, була досить густо заселена в цей час. Відомості про свої дослідження він опублікував, а колекцію знахідок, яка включала фрагменти кераміки, статуеток, знаряддя праці, передав *Пассек Т. С.*

Праці: Разведка раннетрипольских поселений у с. Могильна // КСИИМК. — 1954. — Вып. 56. — С. 173 — 175.

Література: Пассек Т. С. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья // МИА. — М. ; Л., 1961. — № 84. — С. 87 — 88.

М. Ю. Відейко

ГЕОМЕТРИЧНИЙ ОРНАМЕНТ — малюнок, складений з правильних прямолінійних або криволінійних геометричних фігур (кіл, овалів, овоїдів, багатогранників і їх частин). Відомий за часів палеоліту (мізинська пізньопалеолітична стоянка). У класичних формах існував за добу неоліту-бронзи як один із засобів художнього оздоблення кераміки (посуд, пластика), кістяних та металевих виробів. У *трипільській культурі* в орнаментальних композиціях частіше використовувались окремі геометричні фігури: кола, трикутники. Для трипільського розпису типові спіральні меандрові схеми (див. *меандр*). Для розписного посуду культури *Кукутень* фази А характерні схеми візерунка у

Геометричний орнамент на фрагментах кераміки поселення Бернашівка. Дослідження Збеновича В. Г.

Геометричний орнамент. Розписна посудина поселення Фрумушика. За В. Думітреску.

Гарпун кістяний. Поселення Окопи, дослідження Збеновича В. Г.

вигляді прямокутного меандру з використанням кіл, ромбів тощо. Крім посуду, геометричним орнаментом прикрашалися ритуальні вироби, *антропоморфна пластика* тощо.

Література: Про джерела геометричного стилю в палеолітичному мистецтві Східної Європи // Sbornik Narodniho Muzea v Prazeю. — 1966. — Т. 20. — S. 7 — 15; *Dumitrescu V.* Arta kulturii Cucuteni. — Bucuresti, 1979; *Рижов С. М.* Гончарство племен трипільської культури // Давня кераміка України. — К., 2001. — С. 16.

С. М. Ляшко

Герасимов М. М.

ГЕРАСИМОВ МИХАЙЛО МИХАЙЛОВИЧ (15.09.1907, Санкт-Петербург — 21.08.1970, Ленінград, Росія) — антрополог, доктор історичних наук (1956), лауреат Державної премії СРСР (з 1950).

Навчався в Іркутському університеті та аспірантурі Державної академії історії матеріальної культури (див. *Інститут історії матеріальної культури РАН*). Працював в Державній академії історії матеріальної культури, в *Ермітажі*, згодом переселився до Москви, де з 1950 і до останніх днів свого життя очолював лабораторію пластичної антропологічної реконструкції Інституту етнографії ім. М. М. Миклухо-Маклая АН СРСР (Москва).

Автор методу антропологічної реконструкції, який ґрунтується на відтворенні м'яких тканин обличчя людини за рельєфом кісткової основи. Цей процес включає в себе декілька етапів, а саме: реставрацію черепа; проведення краніометричних обмірів; виготовлення гіпсової копії черепа та відтворення на ній за допомогою спеціальної мастики м'яких тканин обличчя; створення проміжного графічного і остаточного скульптурного «документального» портрета людини.

На основі даного методу М. М. Герасимов створив галерею антропологічних портретів первісних людей, представників віддалених історичних епох, історичних осіб. Серед них графічні портрети чоловіка *трипільської культури* із *Незвиська* та чоловіка і жінки із пізньотрипільського Вихватинського могильника. Оригінали цих портретів зберігаються в особистому архіві вченого в Інституті етнології і антропології ім. М. М. Миклухо-Маклая РАН.

Праці: Основы восстановления лица по черепу. — М. , 1949; Внешний облик человека из Незвиско (Станиславская обл.) // Материалы и исследования по археологии Юго-Запада СССР и Румынской республики. — Кишинев, 1960. — С. 83 — 90.

С. С. Сегеда

Гімбутас М.

ГІМБУТАС МАРІЯ (23.01.1921, Вільнюс, Литва — 2.02.1994) — археолог, етнограф.

Закінчила Вільнюський ун-т (1942). У 1946 захистила дисертацію в університеті м. Тюбінгена (Німеччина). З 1947 — лектор, перекладач, науковий співробітник антропологічного відділу музею Пібоді (Гарвардський університет, США; 1955—63). Працювала у Каліфорнійському університеті у Лос-Анджелесі: професор (1963), голова кафедри європейської археології, куратор археологічного відділу Музею історії культури людства. Член Американської академії наук (з 1968), почесний доктор Університету Вітовта в Каунасі (Литва; з 1993). Лауреат престижних премій та нагород, числених грантів (усього близько 20), отримала стипендію ім. Фулбрайта. У 1981 виступала з лекціями в СРСР. Володіючи російською мовою, широко використовувала у своїх працях публікації з археології СРСР. Завдяки працям М. Гімбутас 50—80-х рр. результати досліджень археологів на території України стали відомі пересічному читачеві на Заході («Prehistory of Eastern Europe, Part I. Mesolithic, Neolithic and Copper Age cultures in Russia and the Baltic area», 1956).

Керівник археологічних досліджень пам'яток доби *неоліту* та *мід-*

ного віку (культури Старчево-*Кріш*, Бутмір, *Караново*, *Вінча*, Сескло та ін.), проводила археологічні розкопки на території Югославії (1967–71), Греції (1968–75), Італії (1977–80). Про *трипільську культуру* М. Гімбутас писала: «Трипілля є однією з найбільш досліджених та найбагатших культур Старої Європи, справжньою цивілізацією у кращому значенні цього слова».

Коло наукових інтересів М. Гімбутас було надзвичайно широким, охоплювало археологію доби неоліту та енеоліту Південно-Східної Європи, ідеологію давніх суспільств, питання етногенезу балтів та литовської етнографії. Автор концепції *«цивілізації Старої Європи»*; пов'язувала її становлення з ранніми землеробськими археологічними культурами VII-IV тис. до н.е, а занепад – з вторгненням з території України в IV тис. до н.е. *«курганних народів»* (степовий енеоліт та ямна культура). Цивілізація Старої Європи, її складові, а особливо питання ідеології давніх суспільств втілені у відомих монографіях М. Гімбутас. Праці М. Гімбутас стали дороговказом для численних досліджень про культуру індоєвропейців. Дослідження ідеології та реконструкція матріархального ладу «Цивілізації Богинь» Старої Європи набули надзвичайної популярності серед адептів відродження прадавніх вірувань.

Автор понад 32 монографій у галузі археології та етнографії, переважно англійською та литовською мовами. Окремі наукові праці дослідниці перекладені на німецьку, японську, італійську, румунську, іспанську, португальську мови. Член редколегій 6 наукових періодичних видань, редактор археологічного часопису «The Journal of Indo-European Studies», 1973.

Праці: The Gods and Goddesses of Old Europe, 7000 – 3500 B.C.: Myths, Legends, Cult Images. – 1974; The Language of the Goddess: Sacred Images and Symbols of Old Europe. – 1989; The Civilization of the Goddess – the World of Old Europe. – 1991.

М. Ю. Відейко

ГІМНЕР МАРІАН (?–1915) – археолог, військовий.

Поляк за походженням. Дослідник поселень *трипільської культури*. У 1911 провів розкопки поблизу м. Умані – близько сел *Попудня* та *Пеньожкове* (тепер Христинівський р-н Черкаської обл.). На той час це були найбільш масштабні дослідження поселень трипільської культури у межиріччі Південного Бугу та Дніпра. Найбільшою сенсацією стала знахідка глиняних *моделей жител* трипільської культури на поселенні близько с. Попудня. М. Гімнер підготував фундаментальну монографію, в якій виклав результати своїх досліджень, але праця була опублікована лише в 1933. Колекція з розкопок в Попудні та Пеньожкові нині зберігається у *Варшавському державному археологічному музеї*.

Під час Першої світової війни дослідник як військовий льотчик вступив добровольцем до французької армії і загинув у 1915.

Праці: Etude sur la civilisation premyceniene dans le bassine de la Mer Noire apres des foulies personelles // Swiatowit. – Warszawa, 1933. – T. 14.

М. Ю. Відейко

ГІРНИК ІВАН ПАВЛОВИЧ (діяльність – 80-ті рр. XX ст.) – краєзнавець з м. Ватутіне Звенигородського р-ну Черкаської обл.

У 80-ті рр. XX ст. брав участь в роботі археологічних експедицій Інституту археології АН УРСР (тепер *Інститут археології НАНУ*) на території Черкаської обл. (археологічні розвідки, розкопки близько с. *Тальянки* та *Чичиркозівка*). Разом з *Мицюком В. Ф.* під час розвідок (1980) відкрив поселення раннього

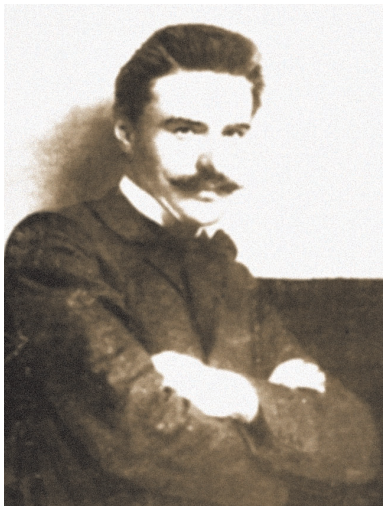

Гімнер М.

Гірник І. П. (з права) на поселенні Чичиркозівка.

Глек з розписним орнаментом. Колекція «ПЛАТАР».

етапу *трипільської культури* близько с. *Майданецького* (ур. *Гребенюків Яр*). В останні роки працював у обласній інспекції охорони пам'яток.

Впродовж багатьох років збирав підйомні матеріали з поселень трипільської культури на території області, зокрема поселення біля с. Чичиркозівка. Колекцію знахідок передав до Звенигородського краєзнавчого музею та ін. музеїв області. Велика колекція *антропоморфної пластики* та *зооморфної пластики* з поселення Чичиркозівка була опублікована ним у співавторстві з *Балабіною В. І.* та *Відейком М. Ю.*

Глечик з розписним орнаментом. Колекція «ПЛАТАР».

Глечик з канелюрами по горлу. Колекція «ПЛАТАР».

Праці: Зооморфные изображения из Чичиркозовского поселения // КСИА. — М. , 1988. — Вып. 193. С. 125—128 (співавт.); Антропоморфна пластика з трипільського поселення близько с. Чичиркозівка // Археологія. — 1989. — № 1 (співавт.).

М. Ю. Відейко

ГЛЕК — форма посуду. Посудина з округлим тулубом та видовженою шийкою. У *трипільській культурі*, для зберігання рідких продуктів вживали *глечики* великих розмірів. Серед *розписного посуду* зустрічаються переважно біконічні глеки.

Н. Б. Бурдо

ГЛЕЧИК — посудина з округлим тулубом і видовженою шийкою, та однією ручкою. У *трипільській культурі* не дуже розповсюджена керамічна форма. Зустрічається в керамічних комплексах серед *кухонного* та *столового посуду* протягом усього часу існування культури.

Н. Б. Бурдо

ГЛИБОЧОК (ур. Шкільне) — поселення *трипільської культури* (етап ВІІ, *небелівська група*). Знаходиться біля с. Глибочок (ур. Шкільне) Тальнівського р-ну Черкаської обл. Розташоване на західній околиці села, на лівому березі р. Гірський Тікич, Відкрите *Доманицьким В. М.* в кінці XIX ст. Одна з перших досліджених пам'яток *трипільської культури* на території України. У середині 1960-х років поселення обстежено співробітниками Уманського історико-краєзнавчого музею *Стефановичем В. А.* та *Діденко О. П.* Більш детальна розвідка проведена (1981—83) загонами *Трипільської експедиції Інституту археології АН УРСР* під керівництвом *Шмаглія М. М.*, *Мовші Т. Г.*, *Круца В. О.* У 1994—95 розкопки поселення проводив *Рижов С. М.*

Поселення займає ділянку плато, обмежену зі сходу довгим яром із струмком та сухою балкою. На півдні та південному заході межа проходить по заплаві річки та схилу плато. При дешифруванні аерофотознімка *Шишкіним К. В.* виділено два еліпси з прибудованих одне до одного жител, які читаються як дві паралельні смуги, віддалені одна від одної приблизно на 100 м. В еліптичних структурах існують розриви. У центральній частині поселення

також помітні сліди забудови у вигляді рядів жител. З боку яру простежується в'їзд на поселення у вигляді двох паралельних смуг. Північна частина пам'ятки має значні ушкодження. На ній зафіксовано окремі плями, які, імовірно, відповідають слідам зруйнованих жител. Там же на знімку простежено квартальні структури, наближені за формою до прямокутних.

У 1994 – 95 майже на всій території пам'ятки (132 га) *Дудкін В. П.* провів *археолого-магнітометричні дослідження*, матеріали яких підтверджують дані *аерофотозйомки* і візуальних спостережень. Вони значно доповнили, уточнили і деталізували план забудови поселення.

Підтверджено існування двох еліпсів забудови. Діаметр внутрішнього еліпса (по довгій осі) – близько 800 м, зовнішнього – до 1 000 м. Житла розташовані групами – від 4–5 до 10 і більше споруд, між якими залишались проходи шириною 3–5 м. Всі житла орієнтовані довгою стороною до центру поселення. Між еліпсами відмічено окремі об'єкти. На краю плато зовнішній еліпс порушено, ймовірно, більш пізніми об'єктами (поселенням черняхівської культури). В центральній частині поселення виділяються декілька квартальних структур, що складалися з 2–3 до 10 і більше споруд. Аномалії від окремих будівель іноді мають значні розміри: 10–15 м у ширину і до 30–40 м у довжину. Простежено також споруди, прибудовані одна до одної.

Магнітною зйомкою зафіксовано два укріплених в'їзди на поселення, розташовані один навпроти одного. Північно-східний в'їзд утворений паралельними рядами будівель, які починаються на відстані 100 м від зовнішнього еліпса і майже під прямим кутом перетинають обидва еліпси забудови, перериваючись у проміжку між ними. У вигляді вулиці шириною 30–40 м вони заходять на 200 м у центральну частину поселення. З напільного боку, праворуч і ліворуч, в'їзд фланкований декількома десятками прибудованих одна до одної споруд, які утворюють два квартали розмірами 100×200 і 100×300 кв.м. Другий, значно менший за розмірами, в'їзд утворений двома рядами споруд, фіксується, починаючи з внутрішнього еліпса. У центральну частину поселення ця вулиця заходить приблизно на 150 м.

Розкопками та шурфуванням на поселенні встановлено, що рештки жител знаходяться на межі чорнозему та гумусованого суглинку (глибина від поверхні 60–80 см). За межами жител культурний шар практично не фіксується. За даними розкопок це двоповерхові споруди, перший поверх яких мав господарське призначення, а другий був житловим.

Матеріали з розкопок зберігаються у *наукових фондах Інституту археології НАНУ* та народному музеї села Легедзине.

Література: *Шишкін К. В.* Планування трипільських поселень за даними аерофотозйомки // Археологія. – 1985. – № 52. – С. 94 – 100; *Шмаглій М. М.* , *Відейко М. Ю.* Трипільські поселення на Черкащині // Археологія. – 1992. – № 3. – С. 124 – 130; *Рижов С. М.* Розкопки трипільського поселення близько с. Глибочок // Тез. доп. XIV Вінниц. історико-краєзнавчої конф. – Вінниця, 1995. – С. 43.

В. П. Дудкін

ГЛИБОЧОК – поселення *трипільської культури* (етап BI-II, *заліщицький варіант*, бл. 4400 4100 рр. до н.е.). Розташоване близько с. Глибочок Борщівського р-ну Тернопільської обл. Займає територію мисоподібного виступу, оточеного зі сходу глибокою балкою і з півночі – скелястим обривом. Поселення виявлено (1987) *Сохацьким М. П.*, досліджувалось експедицією *Борщівського краєзнавчого музею* (1991–95).

Поселення займає мис розміром 150×200 м. На поверхні поля зафіксовано залишки 18 жител (*площадок*). Розкопано понад 700 кв.м поселення, повністю досліджено залишки трьох глинобитних жител. Найбільше житло мало довжину 26 м і ширину 10 м. Знахідки представлено керамічними, крем'яними та мідними виробами. Серед керамічного посуду: тонкостінні *кубки*, миски, *кратери*, посудини на дзвоноподібному піддоні, *біноклеподібні посудини* та великий *зерновик*. Більшість екземплярів декорована *монохромним розписом* та *бíхромним розписом*, окремі – відтисками штампа, нарізними *канелюрами*. Знайдено також

Глибочок (ур. Шкільне).
План поселення Глибочок, отриманий методом археолого-магнітометричних досліджень. Автор Дудкін В. П.

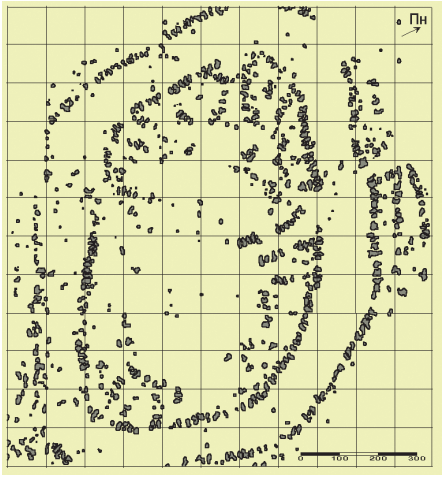

Глибочок.
Знахідки з поселення Глибочок в експозиції Борщівського краєзнавчого музею. Дослідження Сохацького М. П.

крем'яні *скребки*, проколку, тесла з опоки, кам'яну сокиру і *зернотерки*.

У розкопі №3 виявлено *скарб* мідних речей, до складу якого входили: гачкоподібна підвіска з вушком, три кільця із загостреними кінцями, що заходять один за одний, ромбоподібна пластина і шило. Проведений спектральний аналіз знахідок вказує на походження сировини для їх виготовлення з родовищ самородної міді Волині. З остеологічного матеріалу визначено рештки великої рогатої худоби, свині, оленя, дикого коня, лося, козулі і ведмедя.

Знахідки експонуються та зберігаються в *Борщівському краєзнавчому музеї*.

Література: *Сохацький М. П.* Археологічні роботи Борщівського краєзнавчого музею у 1991–1993 рр.// Літопис Борщівщини. – 1993. – Вип. 3. – С. 10 – 22; *Сохацький М. П., Дудар О. В.* Розкопки трипільського поселення близько с. Глибочок Тернопільської області // Матеріали IV Міжнар. археологічної конф. студентів і молодих вчених. – К., 1996. – С. 99 – 101; *Klochko V., Manichev V., Kvasnista V., Kozak S., Demchenko L., Sokhatskij M.* Issues conkerning tripolye mettalurgy and the virgin copper of Volhynia // Baltik Pontik Studies. – Poznan, 2000. – S. 168–186.

М. П. Сохацький

ГЛИНОБИТНИЙ – споруда з глини, яка не була формована в цеглу. У *трипільській культурі* глинобитні житла були найбільш поширеним типом будівлі. В них широко застосовувалися глинобитні деталі інтер'єру: *вимостки*, лежанки, сховища для продуктів тощо. Залишки глинобитних жител у вигляді *площадок* збереглися завдяки тому, що були спалені мешканцями *поселень* під час обряду залишення житла (поселення).

Н. Б. Бурдо

ГОЛОСКОВ – поселення *трипільської культури* (етап ВІІ, 4100–4000 рр. до н.е.). Розташоване близько с. Голосков Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. на правому березі р. Смотрич (притока Дністра), на високому мисі, що утворений струмком, який впадає у Смотрич. Відкрито (1964) місцевим краєзнавцем М. С. Барковським обстежене розвідувальною групою *Середньодністровської експедиції Інституту археології* АН УРСР під керівництвом *Збеновича В. Г.*

Площа поселення – близько 80 га. Виявлено рештки 11 *глинобитних* наземних жител на західному краю мису та 9 – на східному. Серед підйомного матеріалу фрагменти кераміки з *полихромним розписом*, фрагменти *біноклеподібних посудин*, мисочок на ніжках, *зооморфної пластики* та *антропоморфної пластики*, бойових *сокир-молотів, відбійників*.

Матеріали зборів М. С. Барковського зберігаються у *наукових фондах Інституту археології НАНУ* та *Археологічному відділі музею Кам'янець-Подільського національного заповідника*.

Література: *Борковский М. С.* Трипольское поселение Голосков // Тез. доп. Подільської історико-краєзнавчої конф. – Хмельницький, 1965. – С. 68–69.

Н. Б. Бурдо

ГОНЧАРНИЙ КРУГ – круг, який обертається у горизонтальній площині і полегшує гончарю формування посуду з глини. Ознаки його використання помітні на самій кераміці. Круг обертається ногами, що і забезпечує швидке його обертання. Повільний гончарний круг, або поворотний столик, використовувався для поліпшення форм ліпної кераміки. Такі пристрої дослідники реконструюють для пізнього етапу *трипільської культури*. *Маркевич В. І.* обґрунтував вживання повільного гончарного пристрою трипільськими гончарами і вважав, що він складався із вкопаної у землю нерухомої основи, на яку, як на вісь, надягалася підставка з муфтою. *Елліс Л.* встановила використання повільного гончарного круга, дослід-

Глинобитна хата, будування глинобитного будинку, руїни глинобитної хати після пожежі. Україна, 70-ті рр. XX ст. Фото з архіву Зіньковського К. В.

Голосков.
Фігурка бовина з поселення Голосков. Збори Борковського М. С.

Гончарний круг.
1–2 Варіанти реконструкцій «повільного гончарного кругу» та пристроїв для формування кераміки.
3–5. Варіанти реконструкцій гончарного кругу.

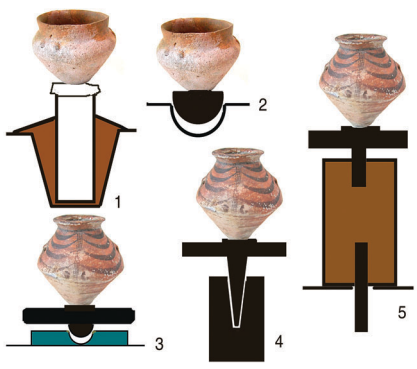

жуючи кераміку культури *Кукутень*. Трипільське *гончарство* хоч і лишалося в цілому в межах ручної ліпної техніки, але досягло найвищої майстерності, свідченням чого є різноманітність форм столової кераміки.

Література: *Маркевич В. И.* Позднетрипольские племена Северной Молдавии. - Кишинев, 1981. – С. 129–130; *Рижов С. М.* Гончарство племен трипільської культури // Давня кераміка України. – К., 2001. – С. 14.

Н. Б. Бурдо

ГОНЧАРСТВО, гончарне виробництво, керамічне виробництво – вид професійної діяльності стародавнього населення, який складався з обробки глини за допомогою обпалення і виготовлення з неї посуду та інших побутових речей. Посуд (*кераміка*) – належить до наймасовіших знахідок на поселеннях та в похованнях *трипільської культури*. Гончарне виробництво у трипільців досягло високого технологічного рівня (застосування *гончарного круга*, двоярусних *горен гончарних* для випалу кераміки) та набуло ремісничого характеру (поява гончарних центрів – *Жванець–Лиса Гора*).

Література: *Бобринский А. А.* Гончарство Восточной Европы: Источники и методы изучения. – М. , 1978; *Цвек Е. В.* Гончарное производство племен трипольской культуры // Ремесло энеолита-бронзы на Украине. – К., 1994. – С. 55–95.

С. М. Ляшко, М. Ю. Відейко

ГОРДИНЕШТСЬКИЙ ТИП – локальна група пам'яток *трипільської культури* (етап СІІ, 3150/3100 2800/2750 рр. до н.е.) в Середньому, Верхньому Попрутті та у Подністров'ї. Епонімна пам'ятка – поселення Гординешти Єдинецького р-ну, Республіка Молдова. Досліджена *Дергачовим В. О.* (1971). *Захарук Ю. М.* відносив такі пам'ятки до *косенівського типу* (1971); *Мовша Т. Г.* дала назву «південна група» (1971). В Румунії такі пам'ятки відносяться до типу Городиштя.

Відомо близько 60 пам'яток гординештського типу. Представлено поселеннями та похованнями, які зустрічаються на поселеннях або окремо. В Україні до цього типу належать поселення Цвіклівці, *Жванець-Лиса Гора*, Звенячин, *Сандраки*, *Печера*, Нова Чартория. Поселення займають високі миси, мають площу близько 3–4 га. Житла наземні, *глинобитні*, легкого типу із заглибленою підлогою. Відомо близько 20 поховальних комплексів з різними формами поховань. Це перепо-

Гординештський тип.
Фрагменти кераміки гординештського типу, поселення Сандраки, дослідження Лагодовської О. Ф. Наукові фонди інституту археології НАНУ.

Робота трипільського гончара. Картина з експозиції Музею трипільської культури в Переяславі-Хмельницькому.

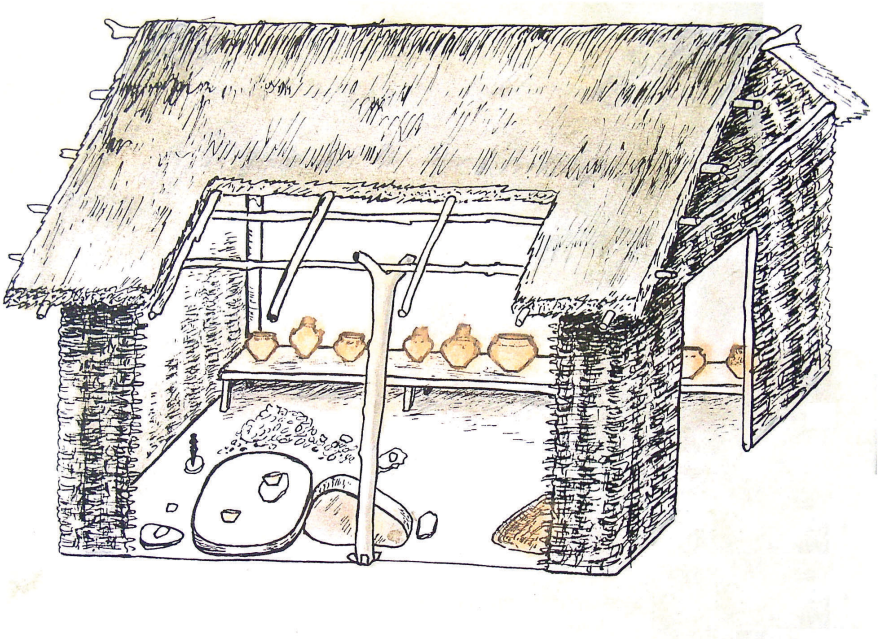

Горна гончарні (Жванець–Шовб).

Реконструкція гончарної майстерні. Гончарний комплекс Жванець-Щовб, за Мовшею Т. Г. Музей трипільської культури в Переяславі.

Розкопки гончарної майстерні гончарного комплексу Жванець-Щовб. Дослідження Мовші Т. Г.

Розтошування гончарних горнів в гончарному комплексі Жванець-Щовб. Дослідження Мовші Т. Г.

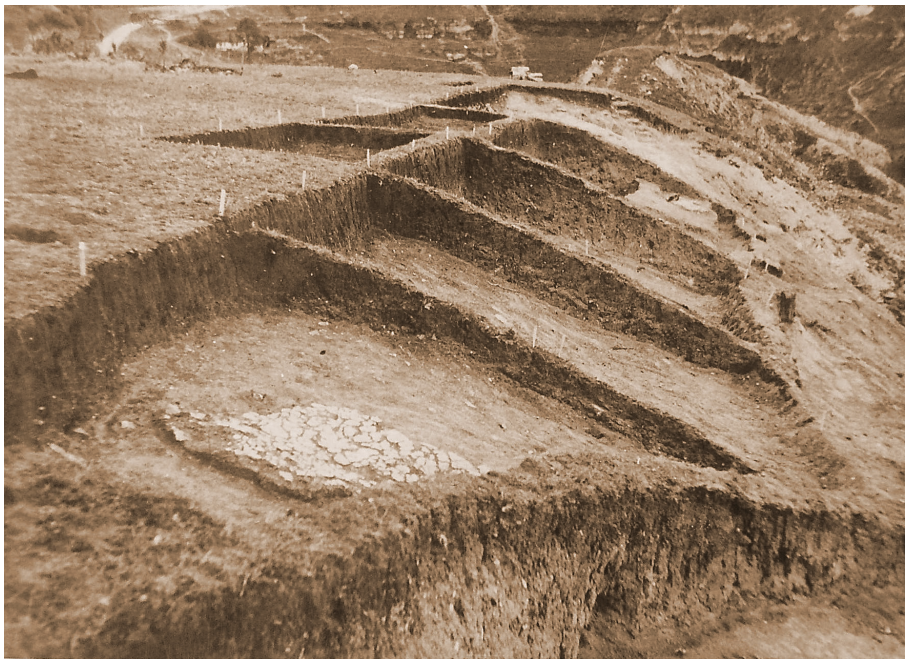

хування залишків людини в житлах або кремація під печами (*Цвіклівецьке поховання*), поховання на поселеннях з порушеними кістяками, ґрунтові могильники, поховання під *курганами*. Супроводжувалися розбитими або цілими посудинами та іншими дрібними речами.

Кременеобробна майстерня з Цвіклівців свідчить про спеціалізоване виготовлення окремих категорій знарядь праці. Металеві предмети поодинокі. *Столовий посуд* становить до 30%. *Розписний посуд* з *відмуленої глини* представлений напівсферичними та конічними мисками, *амфорами* з кулястим тулубом, *кубками*, горщиками. Поширений розпис з мотивом сітки, відомі *антропоморфні зображення*. *Кухонний посуд* (до 70%) виготовлений з глиняної маси з домішкою товченої черепашки, оздоблений конічними виступами, наколами, защипами, насічками, *шнуровим орнаментом*. Прикраси відомі завдяки *Цвіклівецькому скарбу*. *Антропоморфна пластика* зустрічається рідко. Представлена переважно жіночими фігурками схематичного типу. Деякі з них відтворюють тільки верхню половину тулуба та сформовані у вигляді підставок.

Література: *Захарук Ю. М.* Памя'тки касперівського типу // Археологія Української РСР. – К., 1971. – С. 183–186; *Мовша Т. Г.* О северной группе позднетрипольских памяников // СА. – М. , 1971. – № 1. – С. 3 1 – 54; *Дергачев В. А.* Позднетрипольские поселения у с. Гординешты // Археологические

исследования в Молдавии в 1970–1971 гг. – Кишинев, 1973. – С. 90–100; *Його ж.* Памятники позднего Триполья. – Кишинев, 1980; *Мовша Т. Г.* Поздний этап трипольской культуры // Археология Украинской ССР. – К., 1985. – Т. 1. – С. 223–255.

В. О. Дергачев

ГОРНА ГОНЧАРНІ (ЖВАНЕЦЬ-ЩОВБ) – виробничий гончарний комплекс *трипільської культури* (етап СІІ; 3300 3200 – близько 2750 рр. до н.е.). Розташований на північно-західній околиці с. Жванець Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. Знаходиться на високому останці мису, відділеному вузьким перешийком від плато Лиса Гора. Функціонував у часи існування укріпленого поселення (городища) *Жванець-Щовб*.

Гончарні двоярусні горна були відкриті й досліджувались Трипільською експедицією Державного історичного музею УРСР (тепер *Національний музей історії України*) під керівництвом *Мовші Т. Г.* (1969–70, 1974).

Горна були розташовані у три ряди (яруси), на західному схилі Лисої Гори. Розміщені один над одним, челюстями на захід, до долини р. Жванчик. Досліджено сім двоярусних горен з купольним склепінням двох типів – підковоподібним та прямокутним в плані. Топкова камера розміщена в нижньому ярусі. Розділена підпорним стовпом, вирізаним у материку (глинистий сланець) і спрямованим від челюстів до протилежної заокругленої стінки. Випалювальна камера також частково опущена в материк. Решта конструктивних деталей виготовлена з глини. Стіни як топкової, так і випалювальної камер обмазані глиною у вигляді аркоподібних виступів, на вершинах яких прикріплені глиняні конуси. Останні утворювали складне перекриття-решітку між нижньою та верхньою камерами і становили основу глинобитного череня, котрий мав кілька десятків трубчастих жаропродухів. Через них проходили жар та полум'я з топкової камери у випалювальну, де знаходився посуд, котрий завантажували через отвір у куполі. Температура випалу, яка сягала 800–1000 градусів, могла регулюватися за допомогою спеціальних каналів, через які надходило повітря. Деякі горна були завантажені посудом.

Гончарний виробничий комплекс Жванця є найбільшим з відомих трипільських центрів керамічного виробництва. На думку Т. Г. Мовші, винайдення подібних двохярусних горен та освоєння складної техніки випалу свідчить про виділення керамічного виробництва в окрему ремісничу галузь. Матеріали з розкопок зберігаються та експонуються у Національному музеї історії України та в *Національному історико-етнографічному заповіднику «Переяслав»*.

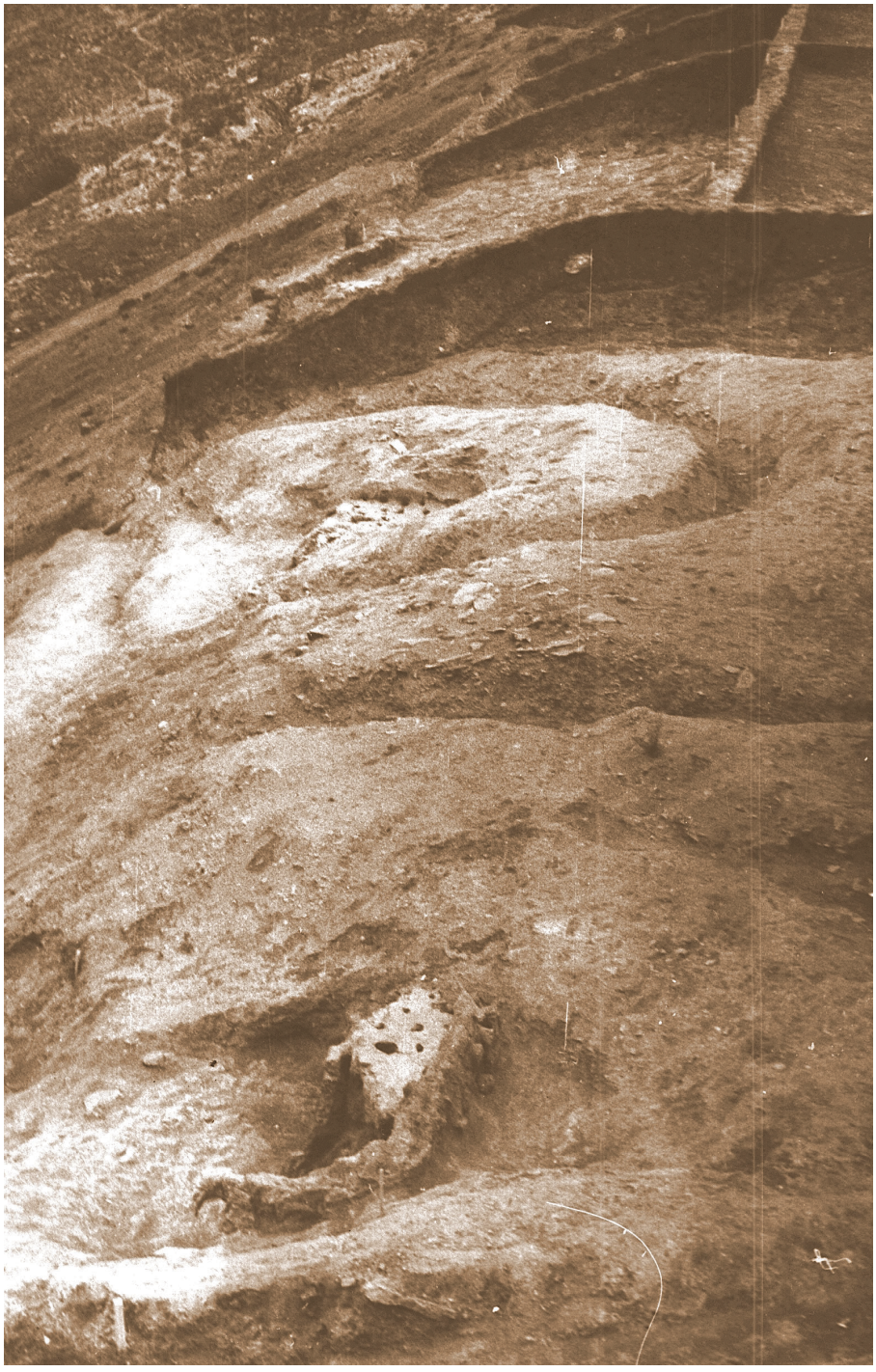

Горна гончарні (Жванець-Шовб). Розкопки гончарних горнів в гончарному комплексі Жванець-Щовб. Дослідження Мовші Т. Г.

Городище-2.
1. Яма гончарної печі. Розкопки Гусєва С. О.
2. Глиняна обмазка гончарної печі. Розкопки Гусєва С.О.

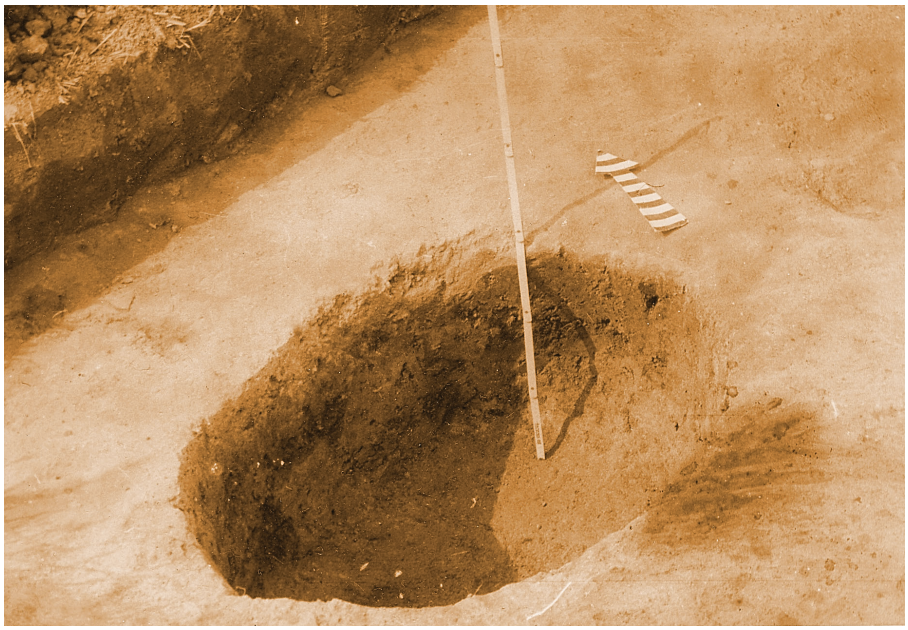

Гончарний комплекс Жванець-Щовб.
1. Амфора з антропоморфними зображеннями з майстерні гончарного комплексу Жванець-Щовб, дослідження Мовші Т. Г. Національний музей історії України.
2. Розписна чаша з майстерні гончарного комплексу Жванець-Щовб, дослідження Мовші Т. Г. Національний музей історії України.

Література: *Мовша Т. Г.* Гончарный центр трипольской культуры на Днестре // СА. – М. , 1971. – № 3. – С. 228–234; *Її ж.* Поздний этап трипольской культуры // Археология Украинской ССР. – К., 1985. – Т. 1. – С. 232–235.

О. О. Якубенко.

ГОРОДИЩЕ-2 – поселення *трипільської культури* (етап CI, 3800–3300 рр. до н.е.; заключна фаза у розвитку *середньобузької локальної групи*). Розташоване за 1 км на схід від с. Городище Літинського р-ну Вінницької обл. Відкрите В. Д. Гопаком та Б. І. Лабаєм (1980). Розкопки *Гусєва С. О.* (1991). Досліджено систему забудови поселення і залишки гончарної печі.

Топографія поселення відмінна від більшості одночасових трипільських пам'яток Середнього Побужжя. Воно знаходилося на високій (до 4 м) першій надзаплавній терасі лівого берега р. Згар (права притока Південного Бугу), при впаданні струмка. На площі близько 6 га простежено залишки 21 житла, що розташовувалися безсистемно.

На східних околицях поселення за 13 м від найближчої будівлі виявлено рештки гончарної печі однокамерної конструкції, яка була споруджена у невеликій ямі (1,1×0,8×0,6 м). Стінки і дно заглиблення підсипані річковим піском, вимощені битим посудом (використано фрагменти від 30 посудин) і обмазані шаром глини. Серед уламків глиняного купола знайдено 10 археологічно цілих посудин (*амфори, грушоподібні посудини, бінокле-*

подібні посудини, миски, *кратери кубки*, кухонні горщики тощо), фрагмент зооморфної фігурки (ведмідь?), три крем'яних ножі та уламок кам'яної *зернотерки*. Ймовірно, горн було зруйновано у ритуальних цілях. Матеріали з розкопок зберігаються у фондах *Літинського краєзнавчого музею*.

Література: *Гусєв С. О.*, *Косаківський В. А.* До історії подільського гончарства // Етнографія Поділля. - Вінниця, 1992. – Ч. 2. – С. 50–54; *Гусєв С. О.* До питання про гончарні печі трипільської культури // Трипільська культура України: (До 100-річчя відкриття). – Л.,1993. – С. 13–15.

С. О. Гусєв

ГОРОДІШТЯ-ФОЛТЕШТІ (ГОРОДІШТЯ) – *археологічна культура* раннього *бронзового віку* (3500–3150 рр. до н.е) на території Прикарпатської Молдови. Продовження культури *Кукутень*. Відповідає пізньому етапу *трипільської культури* (СІІ). Тип Городіштя відповідає *гординештському типу* пам'яток трипільської культури.

ГОРОДНИЦЯ-ГОРОДИЩЕ (Городниця-І) – поселення *трипільської культури* (етап ВІ, бл. 4600–4500 рр. до н.е.; окремі знахідки – етап СІ).

Розташоване біля с. Городниця Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. Поселення відкрите та досліджувалось *Коперницьким І.* (1877), *Пшебиславським В.* (1878–82), *Смішком М. Ю.* (1938–39).

Поселення знаходиться на плато висотою 160 м над долиною Дністра, з південної сторони обмежене крутими схилами, які спускаються до нижніх терас Дністра та його притоки Ямгорів.

М. Ю. Смішко розкопав бл. 1200 кв.м. площі середньовічного городища. У нижніх шарах ділянок 1 та 4 простежено культурний шар триіпільської культури. У південній та північній частинах поселення розкопано частини двох залягань обпаленої глини та п'ять заглиблень. У південній частині залишки наземних глинобитних споруд у вигляді обпаленої глиняної обмазки залягали на глибині 0,3–0,35 м від поверхні. Залягання товщиною 0,25 м складалися з великих уламків глиняної добре випаленої обмазки з відбитками кругляків і пруття, які лежали суцільним шаром. Простежено окремі ошлаковані куски обмазки. Під завалами обпаленої *обмазки* на глибині 0,8–0,85 м від сучасної поверхні простежено контури заглиблень. *Заглиблення* № 1 овальне, довжиною 4,2 м, шириною 3,2 м, стінки майже вертикальні, дно рівне. Заглиблення № 2 овальне в плані, розмірами 3,5×2,5 м, глибиною від давнього горизонту 0,7 м, з вертикальними стінками та рівним дном, знайдено окремі шматки перепаленої глини. Заглиблення № 3 в плані мало форму трьох з'єднаних овалів, розміри – 7×4 м, глибину близько 0,7 м, стіни вертикальні, на дні знайдено багато уламків глиняної обмазки. У північній частині на глибині 0,3–0,35 м. виявлено завал з шматків добре обпаленої глини з відбитками дерев'яних плах і пруття (сліди від двох наземних *глинобитних* споруд).

Під обома скупченнями обмазки на глибині 0,8–0,85 м від сучасної поверхні виявлено контури заглиблень. Заглиблення № 4 в плані мало форму неправильного овалу розміром 8,5×7,2 м; стіни вертикальні, дно нерівне, глибина близько 1 м від рівня залягання обмазки. На дні знаходилось скупчення обпаленої глини, частина з якої ошлакована, багато древесного вугілля. Заглиблення № 5 овальне, розмірами 3,2×2 м з «коридором» до поруч розташованого заглиблення (не досліджено), глибиною до 0,7 м від давньої поверхні. Розкопані заглиблення № 1–5, на думку *Кравець В. П.*, належали до двох будівельних горизонтів трипільського поселення. У чотирьох верхніх штиках розкопів, з якими пов'язані залягання, зафіксовано близько 100 фрагментів *розписного посуду*, а в заглибленнях – не більше 10.

У розкопаних об'єктах та культурному шарі знайдено багато кераміки, кілька антропоморфних статуеток, кістки тварин, різноманітний виробничий інвентар. Серед кремінних знарядь виділяються *скребки*, переважно на широких пластинах, різці, пластини з ретушшю, вкладиші серпів, кулясті відбійники, комбіновані знаряддя, а також *нуклеуси* призматичної форми. З різних порід каменю виготовлено сокири (22),

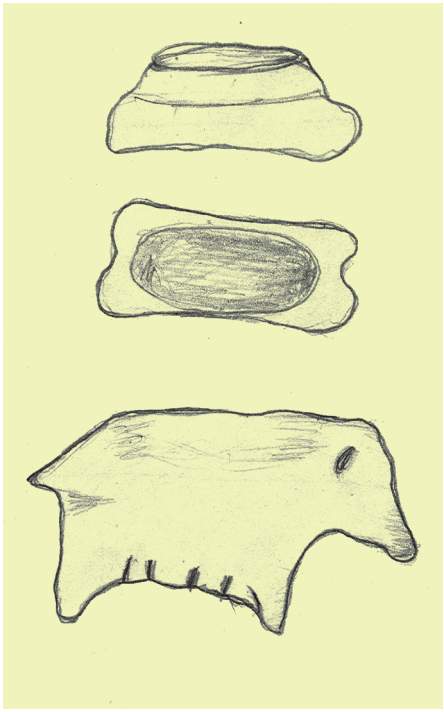

Модель саней та зооморфна фігурка с поселення **Городниця-Городище**. Малюнок Шмаглія М.М.

деякі досить великого розміру. Два фрагменти походять від сокир з наскрізними отворами для рукояті і дві — заготовки з недосвердленими отворами. Кістяні знаряддя представлено численними проколками та уламком знаряддя з отвором.

Серед керамічних знахідок багато *кухонного посуду*, виготовленого з глиняної маси з домішкою грубого *шамоту*. Зовнішня поверхня шорстка, оздоблена наліпними валиками та рядами з відбитків пальців. Серед форм посуду — горщики з прямими вінцями. Орнаментований посуд виготовлений з чистої глини з домішками дрібного шамоту, поділяється на три групи. Найбільш численні фрагменти кераміки із *заглибленим орнаментом* із ліній, доповнених ямками та фарбуванням фону червоною *вохрою*. Зустрічаються фрагменти від виробів, прикрашених досить широкими борозенками. Серед форм — посудини на підставках, горщики, *грушоподібні посудини*. Канельованим орнаментом у сполученні з ланцюжками ямок прикрашено переважно горщики і *кубки*; зустрічаються окремі фрагменти, оздоблені дуже широкими дрібними *канелюрами*. Такого посуду менше, ніж із заглибленим орнаментом. Найменш чисельна група посуду з *розписним орнаментом*. На жаль, зберігся він на більшості уламків досить невеликого розміру дуже погано. На тонкостінні невеличкі опуклотілі кубки та посудини на підставках найчастіше візерунок наносився червоною фарбою, іноді додавалося облямування чорною. Особливу категорію посуду становлять *черпаки* з масивними фігурними ручками. Глиняні статуетки представлено двома фрагментами *антропоморфних зображень* та трьома — зооморфних. Серед останніх фігурки свині (1) та *бовинів* (2).

Матеріали з розкопок зберігаються в *Львівському історичному музеї*.

Городниця II, скарб.

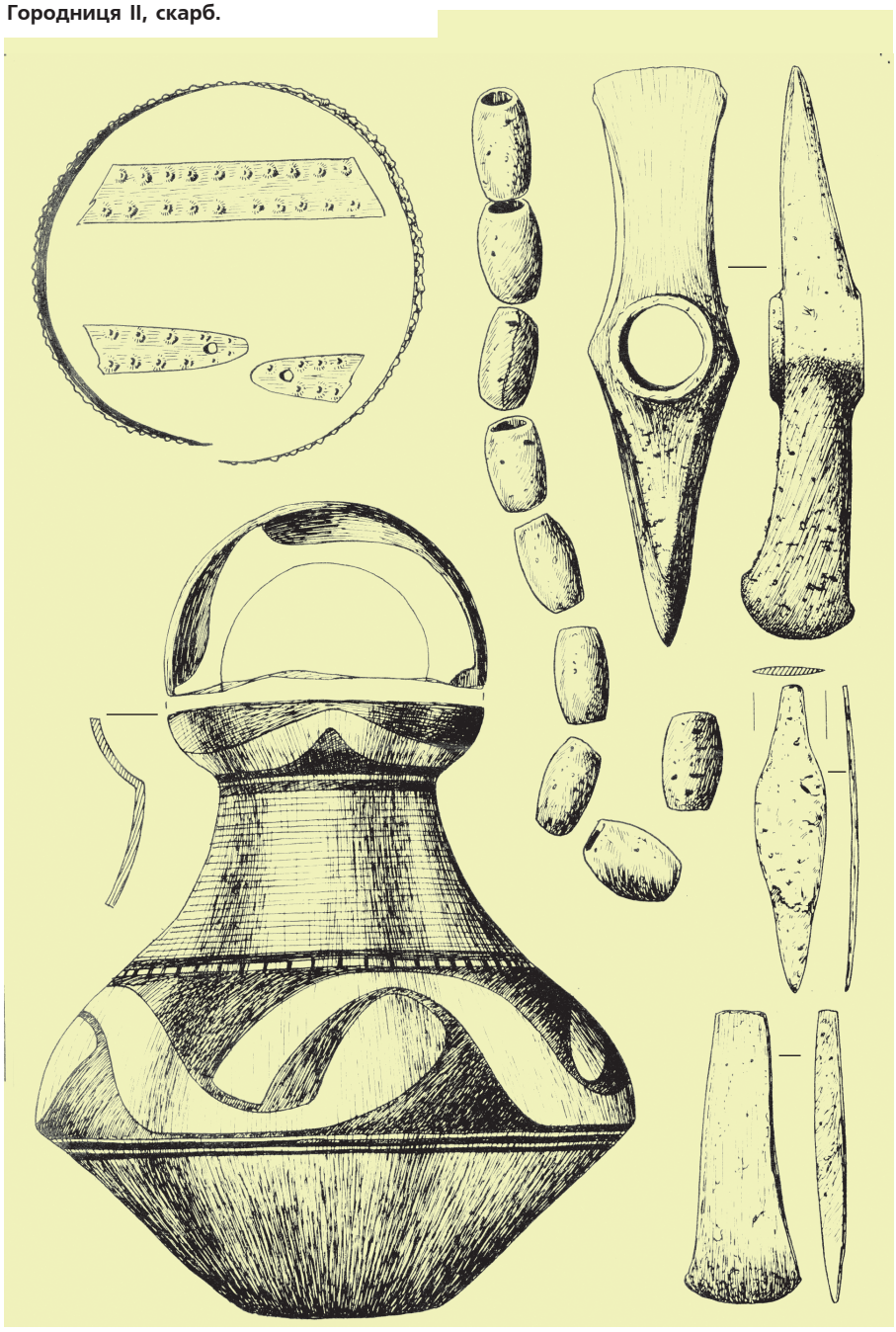

Література: *Kopernicki J.* Poszukiwania arheologiczne w Horodnicy nad Dniestrem, spolne z p. Wl. Przybyslawskim w r. 1878 // Zbior wiadomosci do Antropologii Krajowej. — Krakow, 1878; *Кравець В. П.* Ранньотрипільське поселення в Городниці на Дністрі // Наук. зап. / Інститут суспільних наук АН УРСР. — Л., 1954. — Т. 2. — С. 49–66.

Н. Б. Бурдо

ГОРОДНИЦЯ-II, СКАРБ — скарб мідних виробів, знайдений на поселенні *Городниця-II* (1895). Найбільший з відомих скарбів металевих виробів *трипільської культури* (етап BII, 4000 3800 рр. до н.е.).

Скарб налічував 45 мідних виробів, які були сховані у керамічній посудині. До складу скарбу, за даними *Пшебиславського В.*, входили: мідні провушна *сокира-молот*, лезо невеликого кинджала, браслет, діадема, кільце, дві сережки та 39 намистин. Пізніше скарб був проданий В. Пшебиславським до *Природничого музею у Відні*, де зберігається і нині.

У науковій літературі поселення, на якому знайдений скарб, відоме під

назвою Городниця-II. Поселення розташоване при впадінні р. Ямбор в Дністер, на терасі висотою 15 м над рівнем річки. Досліджувалося *Коперницьким І.* та В. Пшебиславським (1878–79, 1883). Скарб знайдений місцевими селянами під час господарських робіт на глибині 4 м. Він знаходився в горщику, прикрашеному *монохромним розписом*.

Найбільш повне видання скарбу належить *Сулімірському Т.* (1961). На думку Т. Сулімірського, який детально вивчав цю знахідку, браслет та сережки відносяться до доби раннього середньовіччя і були включені до скарбу копачами, які його знайшли. Речі, продані у Відень, становили, на думку дослідника, лише частину виявленого скарбу. За Т. Сулімірським до скарбу входили (у переліку нижче вказані подані ним інвентарні номери *Природничого музею у Відні*):

1) сокира-молот (№ 33059) довжиною 21,5 см; належить до типу «Ясладань»;

2) пласка сокира (№33058) довжиною 11 см, товщиною 1,1 см;

3) лезо кинджала (№ 33060) довжиною 11 см, шириною 3,6 см, товщиною 3 мм; виріб належить до типу «Бодрогкерестур»;

4) 39 намистин (№ 33061) довжиною від 1,7 до 1,9 см, діаметром 0,9–1 см;

5) діадема, або шийна гривна (№ 33063), виготовлена з мідної платівки, шириною до 2,1 см в центрі та 1,1–1,3 см на кінцях. Прикрашена виступами, вибитими круглим чеканом. Діаметр діадеми міг досягати 12,5–13 см;

6) посудина (№ 33024) біконічна, з низько розташованими округлими плічками прикрашена монохромним розписом. Посудина може бути віднесена до етапу BII трипільської культури і датована кінцем V – початком IV тис. до н.е.

Мідні вироби – сокира-молот, пласка сокира, кинджал мають широке коло аналогій у циркумкарпатському регіоні. Центром виробництва подібних сокир-молотів вважається Трансільванія. Пласка сокира, кинджал мають прототипи у культурі *Бодрогкерестур*. Діадема, на думу Т. Сулімірського, знаходить аналогії в басейні Егейського моря. *Рындіна Н. В.*, навпаки, вважає її виробом місцевого майстра, оскільки техніка орнаментування знаходить аналогії у виробах раннього етапу три-пільської культури. Намистини подібних до скарбу з Городниці-II типів виявлено під час дослідження поселень трипільської культури на Поділлі (*Вертеба*).

Література: *Sulimirski T.* Copper Hoard from Horodnica on the Dniester // Mitteilungen der Antropologischen Gesellschaft in Wien. – 1961. – T. 41. – S. 91–97.

М. Ю. Відейко

ГОРОДСЬК – поселення *трипільської культури* (етап CII, Кі-6752: 4495 – 45ВР/3212 – 100ВС). Розташоване на території с. Городськ (ур. Червона Гора) Коростишівського р-ну Житомирської обл. Епонімна пам'ятка для *городського типу*. Досліджувалось *Петровим В. П.* (1936), *Кричевським Є. Ю.* (1937), *Макаревичем М. Л.* (1939–40).

Виявлено залишки 8 дуже зруйнованих *площадок*, глиняну *обмазку* з відбитками деревини, ями,

Поселення **Городськ.** Розкопки М. Л. Макаревича.

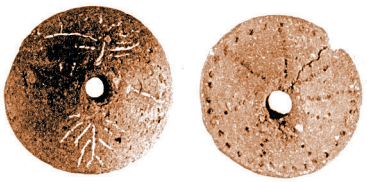

Прясельця з поселення **Городськ**. Розкопки М. Л. Макаревича.

Фрагмент жіночої фігурки з поселення **Городськ**. Розкопки М. Л. Макаревича.

заповнені фрагментами кераміки та кістками тварин. Знайдено фрагменти *антропоморфної пластики*, *прясельця*, знаряддя праці з *кременю*, каменю, кістки.

Кухонний посуд виготовлений з глини із домішкою крупнозернистого піску, товчених черепашок. Кухонні горщики, *амфори* прикрашені відбитками штампа, композиціями зі *шнурового орнаменту*. Миски прикрашені шнуровим орнаментом на вінцях, стінках, зовні та всередині. *Столовий посуд*, виготовлений з *відмуленої глини*, знайдений у невеликій кількості. Це фрагменти мисок, амфор, *грушоподібних посудин*, покришок. Вони прикрашені чорним розписом, характерні композиції з широких стрічок, простір між якими заповнений навкісною сіткою. Окремі керамічні вироби за формою та оздобленням знаходять аналогії у *культурі кулястих амфор*, культурі *Баден*, що може свідчити про участь їх носіїв у формуванні пам'яток городського типу. Прясельця прикрашені наколами, *піктограмами* із зображенням рослин тощо. Антропоморфна пластика схематична, представлена фрагментами стоячих жіночих статуеток.

Пам'ятка привернула особливу увагу Є. Ю. Кричевського та *Пассек Т. С.*, які вважали, що на її матеріалах можна вивчати процес зникнення трипільської культури, зовнішніми проявами якого є занепад житлобудування (зміни в спорудженні площадок), витіснення столового посуду кухонним, зростання питомої ваги скотарства в економіці тощо.

Матеріали з розкопок зберігаються у *Національному музеї історії України*.

Література: *Кричевський Є. Ю.* Поселення в Городську: (Розвідувальні розкопки 1937 р.). // Трипільська культура. – К., 1940. – Т. 1. – С. 383–451; *Петров В. П.* Поселення в Городську [Житом. обл.]: (Розвідувальні розкопки 1936 р.). // Там же. – К., 1940. – Т. 1. – С. 339–379; *Кричевский Е. Ю.* О процессе исчезновения трипольской культуры // МИА. – 1941. – № 2. – С. 245–253.

М. Ю. Відейко

ГОРОДСЬКИЙ ТИП — тип пам'яток *трипільської культури* (етап СІІ, кінець IV – поч. III тис. до н.е.). Епонімна пам'ятка – поселення близько с. *Городськ* на Житомирщині. Відомо понад 20 пам'яток (*Городськ*, Лози, *Листвин* та ін.) у верхів'ях річок Тетерева, Случі, Стирі на Волині. Хронологічно слідує за пам'ятками *трояновського типу*.

Поселення невеликі, розташовані на укріплених мисах, останцях (рови, вали), або у заплавах річок. Житла – наземні (*площадки*) та заглиблені. Знаряддя праці представлено крем'яними виробами (вкладиші до серпів, вістря стріл, *скребачки*, клиноподібні сокири), кам'яними (*сокири-молоти*, долота, *зернотерки*) та металевими (шила). Керамічний комплекс складається переважно з нерозписного (90%) і *розписного посуду*. Для орнаментації посуду типовим є відбитки штампа, шнура, наліпи. Пластика – антропоморфні статуетки т. зв. *вихватинського типу*, зооморфні фігурки. Характерні прясельця з орнаментами та піктограмами.

Пам'ятки городського типу синхронні пам'яткам *усатівського*, *софіївського*, *гординештського* та *вихватинського типів*, *пам'яткам культури лійчастого посуду*, *Баден* та *культури кулястих амфор*. Змінюється *культурою шнурової кераміки*.

Література: *Дергачев В. А.* Памятники Позднего Триполья. – Кишинев, 1980. – С. 127–133; *Бибиков С. Н., Субботин Л. В.* Памятники культуры Гумельница на территории УССР // Археология Украинской ССР. – К., 1985. – Т. 1. – С. 237–240.

М. Ю. Відейко

ГОРОДСЬКО-ВОЛИНСЬКИЙ ТИП – найменування пам'яток *трипільської культури городського типу* (етап СІІ), поширене в науковій літературі 30 – початку 50-х рр. XX ст.

ГОРОДСЬКО-КАСПЕРІВСКА ГРУПА – група пам'яток *трипільської культури* етапу СІІ. Виділена *Мовшею Т. Г.* у 80-ті рр. XX ст. Дослідниця включила до неї пам'ятки *городського* та *касперівського* типів (Касперівці. *Жванець-Лиса Гора*, *Голишів*, *Городськ*, *Паволоч*, *Стіна–2*, Волока, *Цвіклівці*, *Сандраки*, *Хорів*, Гординешти та ін.). Пам'ятки локалізовані між середньою течією Дністра на півдні, р. Стир на півночі, верхів'ями Тетерева на сході, Прутом на заході.

Генетична підоснова — пам'ятки жванецького та *трояніського типів*. Виділила ранні пам'ятки — типу Хорів, Гординешти та пізні — типу Городськ, Цвіклівці. До городсько-касперівської групи таким чином включено пам'ятки 5 типів: *городського*, *гординештського*, *хорівського* та *листвинського*. На думку Т. Г. Мовші, населення городсько-касперівської групи можливо взяло участь у формуванні верхньодністровської групи культури шнурової кераміки. *Круц В. О.*, зазначивши на карті пізнього етапу трипільської культури городсько-касперівську групу, не називає її серед пізньотрипільських типів пам'яток.

Література: *Мовша Т. Г.* Поздний этап трипольской культуры // Археология Украинской ССР. — К, 1985. — Т. 1. — С. 237—242; *Круц В. О.* Етнокультурний склад населення. Побут і матеріальна культура // Давня історія України. — К., 1997. — Т. 1.—С. 248 (карта 7).

М. Ю. Відейко

ГОРОДСЬКО-УСАТІВСЬКИЙ ТИП — тип пам'яток *трипільської культури* (етап СІІ), назва для пізніх пам'яток трипільської культури, поширена в науковій літературі середини 30—50-х рр. XX ст. Термін введений *Пассек Т. С.*, об'єднував комплекси поселень та поховань з матеріалами трипільської культури типу *Усатова* на півдні та поселень типу *Городська* на Волині. Згодом окремі дослідники (*Сулімірський Т.*, *Болтенко М.* та ін.) дійшли висновку про існування окремих типів (культур) — усатівського та *городського*.

Література: *Пассек Т. С.* Периодизация трипольских поселений // МИА. — № 10. — М. ; Л., 1949.

М. Ю. Відейко

ГОРОДЦОВ ВАСИЛЬ ОЛЕКСІЙОВИЧ [11(24). 03.1860, с. Дубровичи, кол. Рязанської губ., Росія — 2.02.1945, Москва, Росія} — археолог, доктор археології, професор, заслужений діяч науки (з 1943).

У 1880—1906 перебував на військовій службі. Співробітник Рязанської, Ярославської вчених архівних комісій (1906-29). Наукова, педагогічна та громадська діяльність пов'язані з Історичним музеєм у Москві (1903—29), Московським археологічним Інститутом (1907—14), Інститутом історії матеріальної культури (тепер *Інститут археології РАН*; 1930—45). Вихователь декількох поколінь археологів. Автор монографій: «Первобытная археология» (М., 1908), «Бытовая археология» (М. , 1910), «Археология. Каменный период. История развития знания археологических памятников» (М.; Пг., 1923, т. 1).

Сприяв перетворенню археології із збиральництва в науку. На основі багатого польового досвіду розробив методику польових досліджень археологічних пам'яток, а також типологічний метод класифікації археологічного матеріалу. Основні теоретичні розробки вченого пов'язані з культурно-хронологічною класифікацією археологічного матеріалу, в основу якої був покладений формально-типологічний метод. Цей метод, застосований не тільки до речей та поховань, разом із стратиграфічними спостереженнями дозволив В. О. Городцову виявити для епохи бронзи степової зони чотири послідовних способи поховання в курганах (у ямах, катакомбах, зрубах, насипах на давньому горизонті). Зміну типів поховань археолог пояснював зміною «народностей», які їх залишили. Виділення В. О. Городцовим трьох самостійних культур доби бронзи (ямної, катакомбної, зрубної) степової смуги Східної Європи стало першою науково обґрунтованою періодизацією доби бронзи, яка в основних рисах зберігає своє значення і сьогодні.

В. О. Городцов також дослідив залишки жител *трипільської культури* — «*площадки*». Вважав «*точки*» залишками жител. Аналіз стратиграфії Одеського кургану (Слобідка Романівка) привів дослідника до висновку щодо проживання на цієї території трипільських племен, на зміну яким прийшли племена ямної культури.

Праці: Назначение глиняных площадок в доисторической культуре трипольского типа // АИЗ. — 1899. — № 11 — 12; Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии в 1901 году // Тр. XII Археологического съезда в Харькове. — М. , 1905. — Т. 1. — С. 174 — 225; Классификация погребений Одесского кургана // Отчет Русского ист. музея за 1915 г. — М. , 1917. — С. 133 — 138; Русская доисторическая керамика. Археологическая классификация //

ГОРОДЦОВ ВАСИЛЬ ОЛЕКСІЙОВИЧ

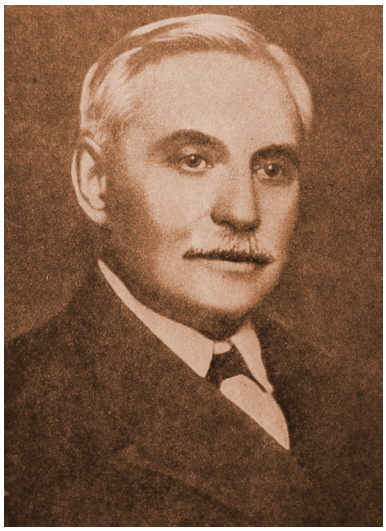

Городцов В. О.

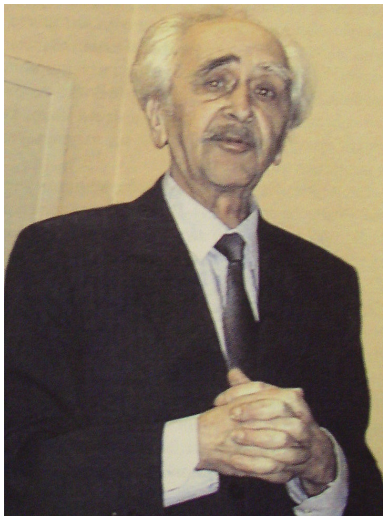

Гохман І. О.

Никольский В. К. Очерк первобытной культуры. — М. ; Пг., 1923. — С. 5—18; Типологический метод в археологии. — Рязань, 1927.

Література: *Крупнов Е. И.* О жизни и научной деятельности В. А. Городцова // СА. — 1956. — Т. 25. — С. 5 — 12; Старейший русский археолог В. А. Городцов (к 80-летию со дня рождения) // КСИИМК. — 1940. — Вып. 5. — С. 3—4.

С. М. Ляшко

ГОСПОДАРСЬКО-КУЛЬТУРНИЙ ТИП (ГКТ) — комплекси певних особливостей господарства та культури, що складаються історично у різних народів, які знаходяться на близьких рівнях соціально-економічного розвитку та мешкають в подібних природно-географічних умовах. Відмінність між ГКТ стосується в першу чергу головних занять населення, знарядь праці, типів жител, транспортних засобів, одягу та інших елементів матеріальної культури. Соціальний лад різних народів пов'язаний з характерними ГКТ для них. У сфері духовної культури відмінності між ГКТ проявляються головним чином в обрядах, особливостях образотворчого мистецтва, вірувань, культів та фольклору, які відображають форми праці та побуту у тих чи інших ландшафтно-кліматичних умовах. Виділяють три основні групи ГКТ. До першої належать культури з *привласнюючим господарством*, до другої та третьої — із *відтворюючою* економікою. До другої групи належать типи із землеробсько-скотарським господарством, які практикують ручне землеробство, а до третьої — типи орних землеробів. Типи тваринницького господарства складаються дещо пізніше з землеробсько—скотарських типів. На ранніх ступенях розвитку племена *трипільської культури* належали до типу ручних землеробів, на розвинутому — до орних землеробів помірної зони, а усатівський тип відноситься до найдавнішого у Європі типу скотарів — кочовиків.

Література: *Чебоксаров Н. Н., Чебоксарова И. А.* Народы, расы, культуры. — М. , 1985. — С. 177—228.

Н. Б. Бурдо

ГОХМАН ІЛЛЯ ЙОСИПОВИЧ (26.05.1928, м. Новоград-Волинський Волинської обл.) — антрополог, кандидат історичних наук.

Закінчив кафедру археології історичного факультету Ленінградського державного університету (1952). Кандидатська дисертація «Население Украины в эпоху мезолита и неолита» (1963). Фахівець у галузі палеоантропології. З 1969 завідував відділом антропології Музею антропології та етнографії в Ленінграді (тепер Російський етнографічний музей в Санкт-Петербурзі, Росія). Досліджував череп дитини з ранньотрипільського поселення *Лука-Устинська*. Автор та редактор десяти книжок та десятків статей.

Праці: Череп ребенка из раннетрипольского поселения Лука-Устинская // Советская антропология. — М. , 1958. — № 4. — С. 128.

Література: *Козинцев А. Г.* Илья Иосифович Гохман // Археология, этнография и антропология Евразии. — 2003. — № 3(15). — С. 155—157.

Н. Б. Бурдо

ГОЩА-ВЕРБКОВИЦЯ — тип пам'яток мідного віку (V — початок IV тис. до н.е.) на території західних областей України та на сході Польщі, синхронний ранньому та середньому етапам *трипільської культури*. Виділений в 50-ті рр. XX ст. Епонімні пам'ятки — поселення близько с. Гоща Рівненської обл. (розкопки Ю. В. Кухаренка, 1958) та Вербковіце (Польща, розкопки М. Комаровського, 1956). *Захарук Ю. М.* ставив питання про виділення особливої гоща-вербковицької культури. У 1974 *Пелещишин М. А.* назвав пам'ятки цього типу культурою *Вербковіце-Костянець*; у 80-ті рр. XX ст. виділив їх у пізній етап культури *Лендель* на території України. Нині ці пам'ятки відносять до культури *Малиця*.

Література: *Захарук Ю. М.* Пам'ятки типу Гощі-Вербковиці // Археологія Української РСР. — К., 1971. — Т. 1. — С. 214—216; *Пелещишин М. А.* Лендельская культура // Археология Украинской ССР. — К., 1985. — Т. 1. — С. 268—273; *Kadrow S., Zakosciel-na A.* An outline of the evolution of Danubian cultures in Malopolskaand Western Ukraine // Baltic-Pontic Studies. — 2000. — Vol. 9. — S. 187—255.

М. Ю. Відейко

ГРАДЕШНИЦЯ — *археологічна культура* раннього *енеоліту* на південному заході Болгарії (V тис. до н.е.). Сформувалася на базі пізньонеолітичного комплексу Куріло з

Градешниця, археологочна культура.

елементами культур Колояновець та *Вінча*. Дослідники виділяють три фази її розвитку. Культурні шари виявлено в *телях* — багатошарових поселеннях. Житла наземні, *глинобитні*. Знаряддя праці з каменю, *кременю*, кістки. Господарство землеробсько-скотарське. Посуд — грубий кухонний та столовий тонкостінний, лощений, оздоблений заглибленими лініями, наколами, *канелюрами*, різним візерунком, графітним орнаментом. Посуд прикрашають фігурні ручки та соскоподібні виступи-буклі. Керамічні форми вирізняються різноманітністю, серед них *антропоморфні посудини*, кришки з антропоморфними ручками, вівтарики із зооморфними деталями, *фруктовниці*. На фазі III розповсюджений посуд полірований до блиску; зустрічається трикольоровий розпис жовтою, білою та червоною фарбами, нанесений після випалу. Характерна *антропоморфна пластика*. Стоячі жіночі фігурки з дископодібною голівкою прикрашені заглибленим орнаментом. На основі Градешниці сформувалася пізньоенеолітична культура Криводол-Селкуца. Сусідні культури: *Вінча*, *Малиця*. Входила до складу культур фракійського енеоліту, з яким простежено контакти раннього Трипілля-*Прекукутень*.

Література: *Тодорова Х.* Каменно-медната епоха в България. — София, 1986.

Н. Б. Бурдо

ГРЕБЕНІ — поселення *трипільської культури* (етап BII, 3900–3800 рр. до н.е.). Коломийщинський тип дніпровського варіанту *східнотрипільської культури*. Розташоване за 500 м від північно-західної околиці с. Гребені (ур. Василишин Яр) Кагарлицького р-ну Київської обл. на плато високого правого берега Дніпра. Відкрите *Хвойкою В. В.* на початку XX ст., розкопувалося експедицією *Інституту археології АН УРСР* (тепер *Інститут археології НАНУ*) під керівництвом *Бібікова С. М.* (1962–63).

У 1992 *Дудкіним В. П.* проведено археолого-магнітометричні дослідження (див. *Гребені. Археолого-магнітометричні дослідження*), складено новий план поселення.

У 1962–63 було досліджено 17 споруд. Будівлі різні за конструкцією та функціональним призначенням, розміщені по овалу. Житлові будівлі наземні, прямокутні, площею від 57 до 168 кв.м і мали від 2 до 5 приміщень. Деякі з цих приміщень використовувались як амбари або для зберігання харчів. На тонкій обпале-

Гребені.
Площадка 2, вид зі сходу. Фото Цвек О. В.

Гребені.
Кратери з поселення Гребені, дослідження Бібікова С. М. Наукові фонди Інституту археології НАНУ.

Гребені.
Горщик з розписним орнаментом з поселення Гребені, дослідження Бібікова С. М. Археологічний музей Інституту археології НАНУ.

Гребені.
Зооморфні посудинки з поселення Гребені, дослідження Бібікова С. М. Археологічний музей Інституту археології НАНУ.

ній обмазці підлоги простежено деталі інтер'єру: купольні печі, прикрашені карнизами, господарські підвищення, лежаки. При будівлях виявлено навіси, під якими стояли великі (висотою до 1 м) посудини, мабуть для зберігання води. У одній з будівель була виявлена велика піч для сушіння посуду перед випалом. В житлах знайдено ритуальні поховання собак. Серед господарсько-виробничих будівель виділяється монументальна споруда, в центральній частині якої виявлено комплекс пристосований для випалу кераміки. Він складався з двох печей (можливо, одна з них — горн) і відкритого череня овальної форми з бортиком по краю.

У деяких будівлях знайдено від 75 до 168 різних посудин. Це *зерновики* з покришками, *кратери*, *піфоси*, що прикрашались *заглибленим орнаментом*. Привертає увагу *зерновик з антропоморфними зображеннями з Гребенів* із зображенням сцени ритуального танку.

Представлений також посуд з домішкою в глиняному тісті товченої мушлі та з розчосами поверхні; деякі з таких посудинок мали ніжки.

Амфора з поселення **Гребені**, дослідження Бібікова С. М. Археологічний музей Інституту археології НАНУ.

Зооморфний посуд характерний для різних груп кераміки. Посуду з *розписним орнаментом* мало, він є *імпортом* з поселень *канівської групи* та з Побужжя. Особливо виділяється група кераміки зі світлою чи сірою лощеною поверхнею, прикрашеною ямками, рельєфними виступами (біконічні *глечики, кубки*, миски). Ця група посуду пов'язана з керамічними традиціями *культури люблінсько-волинської мальованої кераміки*. Серед окремих знахідок слід згадати серп, виготовлений з рогу оленя з пазом для пластинчастих крем'яних вкладишів та фрагменти моделей жител різних конструкцій.

Матеріали зберігаються у *наукових фондах Інституту археології НАНУ*.

Література: *Хвойко В. В.* Каменный век Среднего Поднепровья // Тр. XI археологического съезда. – М. , 1901. – Т. 1. – С. 793; *Бібіков С. М, Шмаглій М. М.* Трипільське поселення близько с. Гребені: (Роботи в зоні Канівської ГЕС) // Археологія. – К., 1964. – Т. 16. – С. 131–136.

О. В. Цвек

ГРЕБЕНІ. АРХЕОЛОГО-МАГНІТОМЕТРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСЕЛЕННЯ. Археолого-магнітометричні дослідження поселення *трипільської культури* Гребені проведено на площі 3,24 га, окрім ділянки, повністю розкопаної експедицією під керівництвом *Бібікова С. М.* (1962–1963). В межах дослідженої площі виявлено понад 90 магнітних аномалій від різних археологічних об'єктів.

Забудова поселення на плані виглядає досить щільною, особливо в центральній частині, на відміну від даних археологічних досліджень. Виявлено 38 аномалій від наземних споруд, що були розташовувані по колу діаметром близько 150 м. З'ясовано, що археологічними розкопками не досліджена центральна частина поселення, де зафіксовано не менше 10 будов, що становили окремі компактні групи. Ще п'ять значних аномалій добре помітні у південній частині пам'ятки.

За магнітометричними даними *площадки* мають практично стандартні розміри (ширина 4–6 при довжині 10–15 м), що, в цілому, співпадає з результатами розкопок. Поруч із великими аномаліями від наземних спалених жител простежуються аномалії від господарчих ям.

В. П. Дудкін

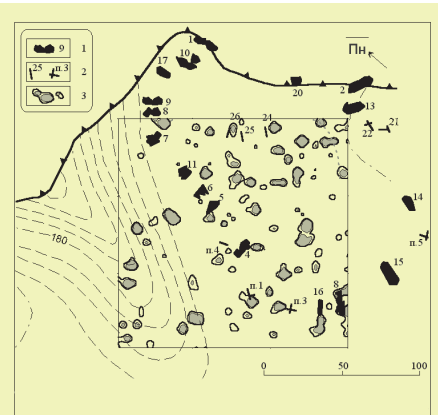

План поселення **Гребені. Археолого-магнітометрічні дослідження.**

ГРЕБЕНІВСЬКИЙ МУЗЕЙ – краєзнавчий музей у с. Гребені Кагарлицького р-ну Київської обл. Створений в 1980. В експозиції представлено знахідки кераміки (в тому числі кубок з *монохромним розписом*), пластики та знарядь праці з поселень *трипільської культури*, розташованих біля села в ур. *Василишин Яр*, *Виноградне*, *Янча–I* та *Янча–II*.

М. Ю. Відейко

ГРЕБЕНЮКІВ ЯР – поселення *трипільської культури* (ранній етап, Кі 6672: 6040±65 ВР\ 4925±89calBC; Кі 6673: 6120±50 ВР\ 5086±95calBC; Кі 6674: 6165±55 ВР\ 5113±79calBC). Розташоване в межиріччі Південного Бугу та Дніпра близько с. Майданецьке Тальнівського р-ну Черкаської обл. Лежить на західній околиці села, займає південно-східну частину похилого мису плато висотою 15–20 м, з південного та північного боків обмеженого неглибокими балками, а з заходу – струмком, який впадає у р. Тальянку, що входить до гідрологічної системи Південного Бугу. Поселення відкрито *Гірником І. П.* та *Мисиком В. Ф.* (1981). Розвідкою встановлено сім виходів культурних решток у вигляді плям, розташованих по овалу довжиною 250 м, шириною 100 м. Частина поселення пошкоджена будівництвом. Розкопки проводилися Майданецьким загоном *Трипільської експедиції Інституту археології АН УРСР* під керівництвом *Шмаглія М. М.* (1982, 1985,

Фрагмент посудини зі скульптурним орнітоморфним зображенням. Поселення **Гребенюків Яр**. Дослідження Шмаглія М. М., Бурдо Н. Б.

Черпак. Поселення **Гребенюків Яр**. Дослідження Шмаглія М. М., Бурдо Н. Б.

Фрагмент сланцьового тесла. Поселення **Гребенюків Яр**. Дослідження Шмаглія М. М., Бурдо Н. Б.

Фрагмент посудини з ямками та слідами білого обличкування. Поселення **Гребенюків Яр.** Дослідження Шмаглія М.М., Бурдо Н.Б.

Гребенюків Яр.
Розвал посудини серед обмазки. Поселення Гребенюків Яр. Дослідження Шмаглія М. М., Бурдо Н. Б.

1989, 1990), окремі ділянки поселення досліджували *Бурдо Н. Б.*, *Відейко М. Ю.*, *Мицик В. Ф.*

На поселенні виявлено рештки наземних *глинобитних* жител та багато різноманітних ям та *заглиблень*. Житло № 1 представлено залишками, які погано збереглися. Аморфне в плані залягання обпаленої глини мало довжину 8 м, ширину 4 м. Обмазка з домішкою полови випалена нерівномірно, переважно цегляного кольору, товщина уламків обпаленої глини – 0,05 м. Знайдено небагато речей: фрагменти посуду, вироби з *кременю*, кісток тварин. Житло № 2 майже повністю зруйноване оранкою, зафіксовано розрізнені аморфні скупчення обпаленої глини, декілька розвалів посуду, окремі камені. Житло № 3 являло собою досить щільний завал з обпаленої глини, аморфний в плані, довжиною 12 м, шириною 10 м. Глиняна обмазка з домішкою полови випалена до цегляного кольору, окремі невеликі ділянки ошлаковано, з ними пов'язані знахідки деформованого посуду. Серед завалу обмазки та під ним знайдено окремі *кремені*, фрагменти кераміки, розвали посудин, які концентрувалися переважно у південній частині залягання.

На поселенні розкопано 12 різноманітних заглиблень. У плані вони наближаються до овалу. Довжини ям – від 2,2 м до 5 м, ширина – від 1,8 до 3,6 м, глибина від давнього горизонту – від 0,35 до 0,8 м, дно нерівне. Більша частина ям мала дуже інтенсивне заповнення з фрагментів посуду, кременю, кісток тварин, черепашок, прошарків попелу, окремих вугликів, а також невеликі шматки обмазки. В деяких ямах знайдено фрагменти антропоморфних фігурок, скупчення фауністичних решток, рогів бика, тура, оленя. Зафіксовано залягання кісток в анатомічному порядку, ймовірно, це – залишки частин туш. Серед заповнення ями № 4, крім того, знайдено рогове *«рало»*, 8 мідних намистин, ікла кабана, кістяний антропоморфний *амулет*.

Фрагменти посуду, оздобленого барботином. Поселення **Гребенюків Яр**. Дослідження Шмаглія М. М., Бурдо Н. Б.

Знахідки знарядь праці представлені переважно виробами з *кременю*. Серед них пірамідальні та аморфні *нуклеуси*, *відбійники*, невеликі *пластини*, вкладиші серпів, *скребки* на *відщепах*, свердла, *проколки*, комбіновані знаряддя, геометричний *мікроліт*. З каменю виготовлені *зернотерки*, шліфувальні та абразивні інструменти, відбійники. За визначенням *Петруня В. Ф.*, усі крем'яні знахідки – з дністровської сировини. З цим узгоджується висока ступінь утилізації кременю – лише 24% знахідок були відходами у чистому вигляді, без слідів використання. Тесла та долота, пласкі *мотики*, сокира зі свердлиною виготов-

лено зі сланцю, окремі знаряддя — з твердих порід каменю. З кістки виготовлено лощила, шила, *орнаментири*, з рогу — мотики, знаряддя для рихлення ґрунту («рало»).

Колекція посуду досить велика, переважає фрагментарний матеріал. *Кухонний посуд* оздоблений відбитками пальців та нігтів, іноді суцільно по всій поверхні горщика, пластичними деталями; смугастим *барботином*. Серед форм кухонного посуду горщики різного розміру, миски, *глечики*, в тому числі з кількома ручками, миски на піддонах, *цідилки*. Орнаментований посуд оздоблений різноманітними технічними прийомами у різних сполученнях. Заглиблені лінії доповнює інкрустація білою *пастою*, фарбування червоною *вохрою* фону після випалу, відбитки дрібного штампа, *канелюри*, рельєфний стрічковий орнамент, пластичні оздоблення, соскоподібні вушка-ручки. У композиціях часто зустрічається стилізоване зображення змій. Форми *столового посуду* різноманітні: горщики, чаші на підставках, *вази*, *грушоподібні посудини* з покришками, миски, посудинки з кулястим тулубом, *піфоси*, *черпаки*. Неорнаментований посуд представлений цідилкою на антропоморфному піддоні, фрагментом посудинки з фігурною зооморфною ручкою.

Антропоморфна пластика переважно фрагментарна. Більшість фігурок не орнаментована, на окремих екземплярах збереглися сліди покриття поверхні після випалу білою фарбою, по якій нанесено спіральний візерунок червоною *вохрою*. Можливо, що так було оздоблено всі статуетки.

Матеріали поселення зберігаються у *наукових фондах Інституту археології НАНУ, Археологічному музеї Інституту археології НАНУ, Тальнівському музеї хліба, Черкаському обласному краєзнавчому музеї*.

Література: *Шмаглий Н. М.* , *Видейко М. Ю.* Раннетрипольское поселение Гребенюков Яр у с. Майданецкое // Новые исследования по археологии Северного Причерноморья. — К., 1987. — С. 87 — 99; *Бурдо Н. Б.* Раннетрипольское поселение Гребенюков Яр // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине: Тез. докл. 1-го полевого семинара ИА АН УССР. — Тальянки; Веселый Кут; Майданецкое, 1990. — С. 195—199.

Н. Б. Бурдо

ГРЕБЕНЯК ВОЛОДИМИР (1892—7.06.1915) — археолог, мистецтвознавець.

Навчався на філософському факультеті Львівського університету. Працював на посаді апліката в музеї Наукового товариства ім. Т .Г. Шевченка у Львові. Склав перший каталог його археологічного відділу. Першим з українських вчених почав спеціально вивчати пам'ятки висоцької культури, подав інформацію про могильник в с. Гончарівці. 1914 разом з *Пастернаком Я. І.* та антропологом Я. Чекановським проводив розкопки у печері *Вертеба* близько с. *Більче -Золоте*.

Праці: Археологічні досліди над преісторією галицької України в 1911 р.: Огляд праці Я. Деметрикевича та ін. // Діло. — 1912. — № 4; Археологічні досліди над преісторією галицької України в 1912 р.: Огляд // Там же. — 1913. — № 17, 18, 21; Нові археологічні знахідки на території Східної Галичини // ЗНТШ. — Л., 1915. — № 122.

С. М. Ляшко

ГРЕБІНЦЕВИЙ ОРНАМЕНТ (гребінка) — орнамент на кераміці *трипільської культури*, коли візерунок наноситься зубчастим інструментом по сирій глині. Гребінцевий орнамент на *столовому посуді* доповнював композицію *прокресленого орнаменту* або *канелюр*, іноді використовувався самостійно або на *кухонному посуді* у поєднанні з «перлинами». На кераміці раннього етапу трипільської культури ряди гребінцевого дрібнозубчастого прямокутного штампа охоплювали шийку та нижню частину посудин або утворювали візерунок. Звичайно відбитки штампа заповнювалися

Фрагмент антропоморфної статуетки. Поселення **Гребенюків Яр.** Дослідження Шмаглія М. М., Бурдо Н. Б.

Гребінцевий орнамент на грушоподібній посудині з поселення Тимкове. Дослідження Бурдо Н. Б. Одеський археологічний музей.

Гребінцевий орнамент на кришці з поселення Бернашівка. Дослідження Збеновича В. Г Наукові фонди Інституту археології НАНУ.

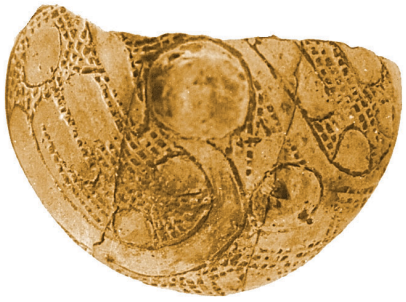

Гребінцевий орнамент на посуді поселення Бернашівка. Дослідження Збеновича В. Г Наукові фонди Інституту археології НАНУ.

Фруктовниця на антропоморфному піддоні. Поселення **Гренівка**. Дослідження Макаревича М. Л. Археологічний музей Інституту археології НАНУ.

Гренівка.
Кам'яна сокира-клин. Дослідження Макаревича М.Л.

білою пастоподібною фарбою. Використовувався упродовж усього періоду існування трипільської культури для декорування посуду та *антропоморфної* і *зооморфної пластики*.

Література: *Рижов С. М.* Гончарство племен трипільської культури // Давня кераміка України. — К., 2001. — С. 15.

Н. Б. Бурдо

ГРЕНІВКА — поселення *трипільської культури* (ранній етап; Кі 6682: 5800±50 BP\4636±74calBC; Кі 6683: 5860±45 BP/4739±56calBC). Розташоване близько хут. Гренівка, с. Лупулове Улянівського р-ну Кіровоградської обл. на другій надзаплавній терасі лівого берега р. Південний Буг, у 500 м від русла річки. Досліджено (1948) *Середньобузькою експедицією Інституту археології АН УРСР* під керівництвом *Макаревича М. Л.*

Було розкопане одне житло, два інші були пошкоджені. Руїни житла на площі 7х4 м представлено прямокутним в плані завалом обпаленої глиняної *обмазки* з домішкою полови та відбитків лози від дерев'яного перекриття будинку. Сильний випал перетворив частину обмазки на шлак, деформував посуд. Простежено спікання фрагментів кераміки з обмазкою. Із західного боку до завалу обмазки примикає кам'яна *вимостка*. Уздовж краю завалу простежено 10 неглибоких ямок, можливо, від стовпів. Під обмазкою у південно—східній частині залягання знайдено *зернотерку*, вмазану в глину, а поруч з нею — уламки *піфоса*, зробленого з глини з великою домішкою полови. Найбільше скупчення знахідок у північній частині завалу серед обпаленої глини та під шаром обмазки. Це фрагменти антропоморфної статуетки, уламок фігурки, *амфорка*.

Гренівка.
Фрагмент жіночої фігурки із заглибленим орнаментом. Дослідження Макаревича М. Л. Археологічний музей Інституту археології НАНУ.

Серед знахідок — кам'яна *зернотерка*, окремі уламки *кременю* та посуд. *Кухонний посуд* представлений горщиками з одним або двома рядами ямок під вінцями, наліпними деталями. Знайдено маленьку неорнаментовану амфорку з двома ручками під вінцями. Орнаментована кераміка прикрашена заглибленим візерунком у сполученні з фарбуванням червоною *вохрою*. Характерне оздоблення дрібними *канелюрами* шийки посудини, використання в орнаментації ямок. Серед форм посуду багато мисок, невеликих горщиків з канельованою шийкою. Серед реставрованого посуду є великі посудини тієї ж форми. Зустрічаються *фруктовниці* на високих піддонах, одна з них — на антропоморфному піддоні, *грушоподібні посудини*.

Матеріали зберігаються у *наукових фондах Інституту археології НАНУ* та експонуються в *Археологічному музеї Інституту археології НАНУ*.

Залишки житла поселення **Гренівка**. Дослідження Макаревича М. Л.

Література: *Макаревич М. Л.* Середньобузька експедиція по дослідженню пам'яток трипільської культури // АП УРСР. — 1952. — Т. 4. — С. 89—95.

Н. Б. Бурдо

ГРИНЧУК — поселення *трипільської культури* (етап BI—II, 4300—4200 рр. до н.е. та CII, 3200—3000 рр. до н.е.) на Дністрі. Розташоване близько с. Гринчук Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. Досліджено С. П. Пачковою та Яковенко Е. В. (1974—75).

Займає високий мис при впадінні балки в долину річки. Найбільше знайдено матеріалів *заліщицького варіанту*. Вони походять із залишків трьох наземних будівель з вогнищами, які були влаштовані на поверхні скелі, а також господарської ями. Вогнища були влаштовані з плиток каміння та стулок черепашок.

Гринчук.
Посуд з поселення Гринчук. Розкопки Пачкової С.П., Яковенко Е.В. Наукові фонди Інституту археології НАНУ.

Серед знахідок — фрагменти кераміки, знаряддя праці з каменю, *кременю*, кістки, предмети пластики. Кераміка етапу BI-II представлена *кухонним посудом* (горщики) та *столовим посудом*, прикрашена мальованим поліхромним орнаментом. Форми столової кераміки: миски, *кубки*, покришки, *зерновики*. Серед керамічних знахідок слід відзначити *біноклеподібні посудини*, прикрашені двоколірним розписом по білому тлу.

Матеріали з розкопок зберігаються у *Наукових фондах Інституту археології НАНУ* (колекції № 820, № 924) та експонуються в *Археологічному музеї Інституту археології НАНУ*.

Література: Яковенко Э. В. Трипольський слой городища Гринчук//АО 1974года. — Москва, Наука, 1975. — С. 377—378.

М. Ю. Відейко

ГРОМОВА В. (діяльність — перша половина XX ст.) — зоолог.

У 20-ті рр. XX ст. однією з перших на території України почала досліджувати фауну з поселень *трипільської культури*. Співробітничала з *Трипільською комісією ВУАК*. У 1927 опублікувала визначення матеріалів з поселення трипільської культури близько с. *Сушківка*, яке досліджувала *Козловська В. Є.*

Праці: Материалы к познанию фауны трипольской культуры // Ежегодник зоологического музея АН СССР. — М. , 1927.

М. Ю. Відейко

Гринчук.
Розписна біноклеподібна посудина з поселення Гринчук. Розкопки Пачкової С. П., Яковенко Е. В. Археологічний музей Інституту археології НАНУ.

Гринчук.
Фрагменти розписного посуду з поселення Гринчук. Розкопки Пачкової С. П., Яковенко Е. В. Наукові фонди Інституту археології НАНУ.

ГРУШОПОДІБНІ ПОСУДИНИ – назва форми керамічного посуду *трипільської культури*. Поширені на всіх етапах трипільської культури. Посудини нагадують за формою грушу, перевернуту до гори низом. Мали різні розміри – від мініатюрних посудинок до величезних, висотою понад 1 м. Використовувалися для зберігання припасів тощо. Зображені на глиняних моделях жител. Грушоподібні *піфоси* (*тарна кераміка*) виготовлялися одночасно при будівництві жител, являли собою частину їх інтер'єрів. Прикрашалися складними орнаментальними композиціями, які, в деяких випадках, могли мати магічне значення.

Грушоподібні посудини мали покришки, в тому числі – *шоломоподібні покришки*, орнамент яких був пов'язаний з композицією на посудині. Описані керамічні вироби можна охарактеризувати як *антропоморфний посуд*.

Література: *Маркевич В. И.* Антропоморфизм в художественной керамике культуры Триполье-Кукутень // Памятники древнейшего искусства на территории Молдавии. – Кишинев, 1989. – С. 26–36.

М. Ю. Відейко

ГУМЕЛЬНИЦЯ – енеолітична культура (V тис. до н.е.), поширена на території Румунії (Мунтенія), Добруджі, та південно-східній чистині Молдови. Входить до культурної спільності *Коджадермен-Караново VI*–Гумельниця. Епонімна пам'ятка – поселення на лівому березі Дунаю.

Сформувалася на базі культури *Боян*. Дослідники виділяють у розвитку культури дві фази. Поселення розташовані на мисах, островах, заплавах. Багато *телів*, де культурні шари сягають потужності до 2 м, відомі оборонні рови. Типові великі прямокутні *глинобитні* житла. Відомі поховання на поселеннях, а також окремі великі могильники, де досліджено до 100 поховань. Небіжчики поховані в овальних ямах у скорченому стані на лівому боці, головою на схід, у супроводі різноманітного *інвентарю похоронального*. Серед похованих превалює середземноморський антропологічний тип з домішками протоєвропеоїдного.

Господарство землеробсько-скотарське з використанням у польовому землеробстві *рала* та розведенням великої рогатої худоби.

З *кременю* виготовляли пластини довжиною до 28 см, вістря, *скребки*, різці, великі сокири. З каменю зроблені сокири з отворами, сокири-молоти. Багато знарядь виготовлялось з рогу та кістки. Поширені мідні провушні сокири та дрібні вироби. Кераміка з домішкою *шамоту* у масі. Посуд двох категорій: кухонний та столовий. *Кухонний посуд* з шерехатою поверхнею, оздоблений *барботином*, пластичними деталями. Характерною особливістю *столового посуду* є полірування поверхні виробів до блиску. На першому етапі існування культури кераміка прикрашалась червоним розписом на білому тлі, пізніше превалює графітовий розпис.

Грушоподібні посудини. Колекція «ПЛАТАР».

Гумельниця, археологічна культура.

Гуменна Д.

Зустрічаються *антропоморфні посудини* та *зооморфні посудини*. Поширена *антропоморфна пластика*.

Сусідні культури: Селкуца, *Кукутень*. Припускають, що технологія оздоблення посуду розписом до випалу в культурі *Трипілля-Кукутень* з'явилася під впливом Гумельниці.

Література: *Comsa E.* Neoliticul pe teritiriul Romaniei. Consideratii. — Bucuresti, 1987.

Н. Б. Бурдо

ГУМЕННА ДОКІЯ [10(23).03.1904, с. Івашків на Київщині — 1995, Нью-Йорк, США] — письменниця.

Студіювала літературу в Київському Інституті народної освіти. Член Спілки Українських Радянських Селянських Письменників «Плуг». У 20—30-ті рр. XX ст. друкувала нариси («Стрілка коливається», 1930), репортажі, оповідання, повісті («Кампанія», 1931) в журналах «Червоний шлях», «Радянська література» тощо. Своїми політичними поглядами та літературними працями привернула увагу партійної цензури і була виключена з членів спілки.

1937 брала участь в археологічній експедиції при розкопках поселення *трипільської культури Коломийщина I* біля с. Халеп'я на Київщині під керівництвом *Пассек Т. С.* , за участю *Кричевського Є. Ю.*, *Макаревича М. Л.*, *Петрова В. П*, *Кордиш Н. Л.* Отримані враження та історичні міркування стали основою для оповідань та нарисів («Ромашки на схилах», «З історії сивої давнини», «Таємниця черепка»), а також знайшли відображення в мемуарах письменниці.

Наприкінці Другої світової війни виїхала з України. Її подальше життя і творчість пов'язані з Чехословаччиною, Австрією, Німеччиною, Італією, Канадою та США. Велику увагу приділяла студіям з історії, археології, стародавньої історії України. Це відобразилося в серії її творів: «Епізод із життя Європи Критської» (1957), казки-есеї «Благослови, Мати», «Золотий плуг» (1957), розповідь про Трипілля — «Минуле пливе в прийдешнє» (1978).

Література: Дар Евдотеї. Іспит памяті. — Балтимор; Торонто, 1990. — Т. 2. — С. 278—295.

С. М. Ляшко

Гусев С.О.

ГУСЕВ СЕРГІЙ ОЛЕКСІЙОВИЧ (27.02.1964, смт Літинці Вінницької обл.) — археолог, кандидат історичних наук.

Закінчив Вінницький державний педагогічний інститут ім. М. Островського (тепер Вінницький державний педагогічний ун-т ім. М. Коцюбинського), аспірантуру *Інституту археології НАНУ*. Працював учителем історії у Літині (1985—87). З 1987 — викладач, завідуючий кафедрою української та зарубіжної культури Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Під керівництвом *Збеновича В. Г.* та *Круца В. О.* захистив кандидатську дисертацію на тему «Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу IV—III тис. до н.е.» (1993).

Брав участь у роботі археологічних експедицій історичного факультету Вінницького педінституту (1982—91), Ленінградського відділення *Інституту археології АН СРСР* (тепер *Інститут історії матеріальної культури РАН*; 1983—84), Інституту археології АН УРСР (1987—95) при розкопках поселень *трипільської культури*: *Ворошилівка*, *Василівка*, *Бернашівка 2*, *Липчани* та археологічних розвідках у Подністров'ї, Побужжі. Відкрив та досліджував трипільські поселення Сосни, *Білозірку*, Вишеньку 1, *Вишеньку 2*, *Городище 2*, Лисогірку, Курилівку, Лісне, Конатківці.

У процесі вивчення трипільської культури виділив *середньобузьку локально-хронологічну групу* Трипілля, *біликівський тип*, *ворошилівський тип* та *курилівський тип* пам'яток, провів систематизацію і типологізацію трипільських моделей жител та підняв проблему транс-

портних засобів трипільців, зокрема колісних. Опублікував понад 60 наукових праць.

Праці: Пам'ятки розвинутого Трипілля Середнього Побужжя // Археологія. — 1993. — № 3. — С. 114—127; Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу IV — III тис. до н.е. — Вінниця, 1995. — 304 с. ; Hausmodelle der Tripolje-Kultur // Praehistorische Zeitschrift. — 1995. — Band 70, heft 2. — S. 175—189; Моделі жител трипільської культури // Археологія. — 1996. — № 1. — С. 15—29; К вопросу о транспортных средствах трипольской культуры // РА. — 1998. — № 1. — С. 15—28; Трипільська культура на Україні: Навч. посіб. — Вінниця, 1998. — 70 с.

М. Ю. Відейко

«ГУСЕНИЧКА» — вид *шнурового орнаменту*. З'являється на посуді *трипільської культури*, починаючи з етапу BI—BII (друга половина V тис. до н.е.). Утворюється відтискуванням намотаного на паличку шнура («перекручений шнур»). Особливо поширений на посуді усатівського типу.

Література: *Рижов С. М.* Гончарство племен трипільської культури // Давня кераміка України. — К., 2001. — С. 11.

Н. Б. Бурдо

Посудина з кургану I-1 в Усатовому, прикрашена **«гусеничкою»**. Одеський археологічний музей НАНУ.

ДАНИЛЕНКО ВАЛЕНТИН МИКОЛАЙОВИЧ

Даниленко В. М.

Матеріали поселення **Данилова Балка**.

ДАНИЛЕНКО ВАЛЕНТИН МИКОЛАЙОВИЧ (1913, с. Нижня Михайлівка Запорізької обл. – 1982, Київ) – археолог, доктор історичних наук.

У 1932 закінчив технікум, навчався на історичному факультеті Мелітопольського педінституту (1932–35), в аспірантурі при ІІМК в Ленінграді (тепер *Інститут історії матеріальної культури РАН*; 1939–41). Працював науковим співробітником Мелітопольського краєзнавчого музею та учителем в школі (1932–39). Учасник Другої світової війни, мав бойові нагороди.

У 1946–82 працював в Інституті археології АН УРСР (тепер *Інститут археології НАНУ*). Захистив кандидатську дисертацію по матеріалах розкопаної ним стоянки Круглик (1949). Очолював ряд великих археологічних експедицій. Дослідник пам'яток кам'яного, *мідного* та *бронзового віків* (Кам'яна Могила, *Червонохутірський могильник трипільської культури*, неолітичні поселення у Приазов'ї, на Дніпрі та Південному Бузі), ранніх слов'ян. Першовідкривач ряду археологічних культур доби *неоліту* (*буго-дністровська*, сурсько-дніпровська, *азово-дніпровська*) та раннього середньовіччя. Разом з *Макаровичем М. Л.* провів дослідження на Південному Бузі на поселеннях раннього етапу *трипільської культури* (*Гайворон* та *Сабатинівка-2*). Результати археологічних розкопок та наукових досліджень були узагальнені В. М. Даниленком в монографіях та докторській дисертації (1970), де вперше в українській історіографії дано цілісну реконструкцію неолітичної доби в Україні, запропоновано оригінальні концепції появи відтворюючого господарства, походження трипільської культури, поставлені питання синхронізації археологічних культур Південно-Східної Європи, реконструйовано етнокультурні процеси. Автор понад 45 друкованих праць з археології та праісторії України, серед них три монографії, розділи в узагальнюючих академічних виданнях «Нариси з історії Української РСР» (1959), «Археологія Української РСР» (1971, т. 1). В монографії «Энеолит Украины» вчений відтворив картину етнокультурного розвитку України в мідному віці. На його думку, трипільська культура на території України утворилася на базі буго-дністровської. Особливу увагу дослідник приділив ідеологічному розвитку давнього суспільства («Неолит Украины», гл. V), зокрема носіїв трипільської культури. Серед неопублікованих праць В.М.Даниленко слід зазначити рукописи монографій «Космотеизм первобытной епохи», «Могильники волошского типа», «Этноисторический комплекс Древней Восточной Европы» (1980).

Праці: Неолит Украины. – К., 1969; Энеолит Украины. – К., 1974; Кам'яна Могила. – К., 1986.

М. Ю. Відейко

ДАНИЛОВА БАЛКА – поселення *трипільської культури* (ранній етап, 5400–5500 рр. до н.е.). Розташоване на території с. Данилова Балка Ульянівського р-ну Кіровоградської обл., займає високий, до 200 м, схил струмка, що входить до гідрологічної системи Південного Бугу. Відкрите (1949) Е. А. Симоновичем. Під час розкопок *культурного шару* черняхівської культури, вчений дослідив 51 кв.м трипільського шару. У 1977–78 розкопав ще декілька ям.

Виявлено решетки декількох наземних глинобитних жител, розкопано 5 господарських ям та частину заглиблення. Котлован у плані був круглим, діаметром 3,9 м, мав прямі стінки, рівне дно із заглибленням діаметром 1 м, глибиною до 2,5 м посередині, в якому простежено попільне заповнення. В заглибленні

знайдено фрагменти посуду, знаряддя праці (вироби з *кременю*, клиноподібні знаряддя зі сланцю, рогові вироби), кістки тварин, фрагменти теракоти.

Колекція посуду складається з фрагментів. Уламки *кухонного посуду* нечисленні. *Столовий посуд* оздоблено за допомогою різноманітних технічних прийомів у різних сполученнях. Заглиблені лінії доповнює інкрустація білою *пастою*, фарбування червоною *вохрою* фону після випалу, відбитки дрібного штампу, *канелюри*, рельєфний стрічковий орнамент, пластичні оздоблення, сосцеподібні вушка-ручки. Форми орнаментованого посуду різноманітні: горщики, чаші на підставках, вази, *грушоподібні посудини* з покришками, миски, черпаки. Неорнаментований посуд представлений чашами на піддонах, мисками, *черпаками*. Чотири фрагменти належать невеликим неорнаментованим теракотам. До статуеток з *заглибленим орнаментом* належить ніжка та уламок великої фігурки.

Частина знахідок зберігається у *Наукових фондах Інституту археології НАНУ* та *Археологічному музеї Інституту археології НАНУ*.

Література: Сімонович Э. А. Раннетрипольское поселение Данилова Балка // КСИИМК. – 1951. – Вып. 39. – С. 104–109.

Н. Б. Бурдо

ДАРАБАНИ-II – поселення багатошарове *трипільської культури* (етапи BI та CII). Розташоване біля с. Дарабани (ур. Замчище-городище) Хотинського р-ну Чернівецької обл., на високому мису. Вірогідно, одне з укріплених поселень пізнього етапу трипільської культури. В 1948 *Трипільською експедицією ІІМК* під керівництвом *Пассек Т. С.* проведені розвідувальні розкопки. В нижньому горизонті етпу BI виявлено кераміку із *заглибленим орнаментом* та *поліхромним розписом*. У верхньо-

Дарабани II.
1. Посуд етапу Трипілля А.
2. Посуд етапу Трипілля BI-BII.

1

2

Дарабани II. Фрагмент жіночої фігурки. Розвідка Мовші Т. Г. Національний музей історії України.

Дарабани II.
Вид на місце розташування поселення.

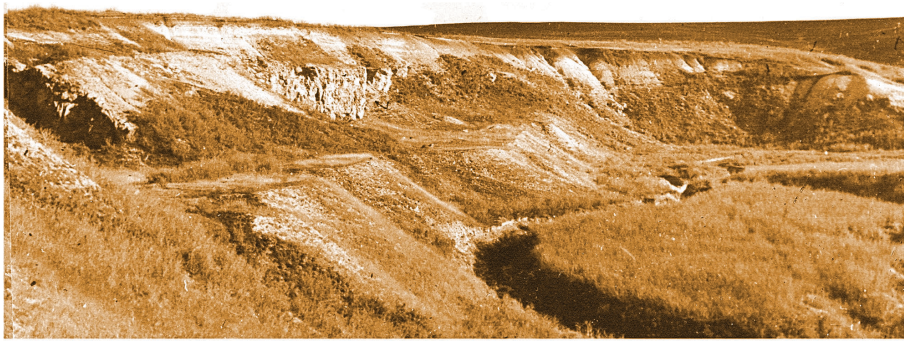

1 2

Дарабани II.
1. Орнаментир з кістки.
2. Сланцева сокира.

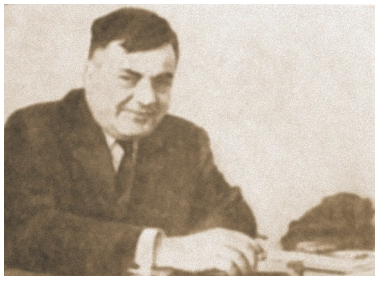

Дебець Г. Ф.

Дарабани II. Посуд етапу Трипілля CII.

му шарі – посуд з *монохромним розписом* та *кухонний посуд* з домішкою в масі товчених черепашок. На денці однієї з посудин знайдено відбитки тканини грубого плетіння. У 1974–78 проведені розвідки *Дністровською трипільською експедицією Інституту археології АН УРСР* під керівництвом *Шмаглія М. М.* Зібрано підйомний матеріал – кераміка (етапи BI і CII), знаряддя праці з кременю та рогу. Відзначено руйнування культурного шару поселення через проведення будівельних робіт.

Матеріали розвідок зберігаються в *наукових фондах Інституту археології НАНУ*.

Література: *Пассек Т. С.* Трипольские поселения на Днестре (раскопки 1948 г.) // КСИИМК. – М.; Л., 1950. – Вып. 32. – С. 47-56; *Пассек Т. С.* Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья. – М.; Л., 1961. – С. 14, 142.

М. Ю. Відейко

ДЕБЕЦЬ ГЕОРГІЙ ФРАНЦОВИЧ (07.12.1905 – 9.01.1969, м. Томськ, Россія) – антрополог, доктор біологічних наук.

Закінчив історичний факультет Томського університету. Працював в Музеї та Інституті антропології Московського державного унніверситету, згодом – в Інституті етнографії ім. М. М. Миклухо-Маклая АН СРСР (Москва), де очолював відділ антропології.

Фахівець в царині антропогенезу, теорії та методики антропологічних досліджень, історичної антропології. Автор низки праць з палеоантропології України, де торкався й питань фізичного типу людності *трипільської культури*. Навів детальний опис черепа чоловіка з поховання на поселенні *Незвисько*, визначивши його антропологічні й індивідуальні характеристики. Обстоював тезу про переважання південноєвропеоїдного компоненту в антропологічному складі трипільських племен.

Праці: Палеоантропология СССР // Тр. / Ин-т этнографии АН СССР. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1948. – Т. 4. – 390 с. – ; Антропологическая характеристика черепа из Незвиско // Материалы и исследования по археологии Юго-Запада СССР и Румынской Народной Республики. – Кишинев, 1960. – С. 91–95.

С. С. Сегеда

Деметрикевич В. Й.

ДЕМЕТРИКЕВИЧ ВОЛОДИМИР ЙОЗЕФ (9.09.1859, Золочів – 23.04.1937) – археолог, доктор права.

Навчався в гімназіях Жешува і Тарнова, пізніше закінчив відділення права Ягеллонського університету, вивчав археологію та історію у Віденському університеті. Професор археології Ягеллонського ун-ту, директор антропологічно-археологічного музею в Кракові (Польща). Відіграв важливу роль у справі організації охорони пам'яток археології Західної і Східної Галичини.

З 1898 розкопував поселення *трипільської культури* на Терно-

пільщині (Васильківці, Підгайчики, Буданів та ін.). Біля с. Зеленче виявив рештки жител, кераміку, глиняні *відтяжки*, крем'яні вироби (ножі і скребки) та кістки тварин. У 1898, 1904, 1907 рр. відкрив в печері *Вертеба* біля с. *Більче-Золоте* нові ходи в південній частині лабіринту, виявив залишки вогнищ і різноманітні матеріали трипільської культури: фрагменти мальованих посудин, знаряддя праці з кістки і кременю, антропоморфні і зооморфні глиняні фігурки, а також кістяний *амулет*, який імітує голову бика з потужними рогами. В різних ділянках підземелля знайшов декілька людських скелетів та значну кількість кераміки. Дослідник вважав, що давні мешканці печери загинули через обвал входу, що стався внаслідок землетрусу. В середній частині печери він розкопав великі посудини із намальованими зображеннями собаки та оленя, кістяні знаряддя та мідні прикраси. В парку с. Більче-Золоте обстежив залишки глинобитної площадки. Трактував трипільські «*площадки*» як залишки жител, а обпалені шматки глини – обмазкою стін наземних жител, знищених вогнем (на відміну від *Оссовського Г.*, який вважав обпалену обмазку залишками глиняних поховальних споруд, «цегловими гробами»). Висловив думку про зв'язок *культури мальованої кераміки* на Дністрі з мікенською культурою. За результатами досліджень в Більчі-Золотому В. Деметрикевич опублікував два коротких звіти. Частина особистого наукового архіву вченого та матеріали з розкопок в Більчі-Золотому і Вертебі зберігаються в архіві *Краківського археологічного музею*.

Праці: Sprawozdania z posiedzen komisyi odbytych w drugiej polowie r. 1898 i r. 1899 // MAAE. – Krakow, 1900. - T. IV. – S.VII – VIII.; Sprawozdania z posiedzen komisyi odbytych w roku 1907 i 1908 // MAAE. – Krakow, 1908. – T. 10. – S. X.

М. П. Сохацький

ДЕРГАЧОВ ВАЛЕНТИН ОНИСИМОВИЧ (05.04. 1943, с. Мекерешть, р-н Унгень, Молдова) – археолог, доктор історичних наук.

Закінчив історичний факультет Кишинівського державного університету (1969) та кафедру археології історичного факультету Ленінградського державного університету (1973). Працює в Інституті археології та етнографії Академії наук Республіки Молдова (з 1973). Займав посади лаборанта, молодшого, старшого, провідного, головного наукового співробітника, директор (з 1991). Належить до наукових шкіл *Маркевича В. І*, Бирні П. П., Клейна Л. С., *Массона В. М.* Кандидатська дисертація: «Памятники позднего Триполья» (1978). Докторська дисертація: «Молдавия и соседние территории в эпоху энеолита-бронзы» (1989).

Проводить польові дослідження пам'яток від неолітичної епохи до середньовіччя, вводить до наукового обігу старі та нові археологічні джерела, проводить культурно-історичну інтерпретацію матеріалів та культур від *неоліту* до ранньозалізного віку Карпато-Подністров'я в контексті Східної та Південно-Східної Європи. Запропонував оригінальну типологію та систематизацію пам'яток *трипільської культури*. Досліджує проблему трипільського металу, різноманітні аспекти особливостей культури Кукутень-Трипілля, її взаємодію з культурами степового ареалу та культурами Карпато-Подунав'я.

Провів розкопки могильників трипільської культури Данку I (1968) та Данку 2 (1969), Данчени (1976 г), курганних комплексів на території Молдови, поселення Гординешти. Створив ситематизацію пам'яток пізднього Трипілля, ситематизацію та интерпретацію поховальних комплексів.

Дергачов В. О.

Праці: Выхватинский могильник. – Кишинев, 1978; Памятники позднего Триполья. – Кишинев, 1980; Bestattungskomplexe der spaten Tripolje-Kultur // Materialien zur Allgemeinen und Vergleichenden Archaologie. – Mainz am Rhein, 1991. – Band 45. ; Кэрбунский клад. – Кишинев, 1998; Die aneolithischen und bronzezeitlichen Metallfunde aus Moldavien // Prahistoriche Bronzefunde. – Stuttgart, 2002. – Ab. 20, 9. ; The Migration Theory of Maria Gimbutas // The Jornal of Indo–European Studies. – Los Angeles, 2000. – 28; 34. – P. 257–340; Два этюда в защиту миграционной концепции // Stratum plus. – 2000. – № 2. – С. 188–236.

С. М. Ляшко

ДЕРЕЇВСЬКА КУЛЬТУРА – археологічна культура доби *енеоліту* (4300–3850 рр. до н.е.). Названа за

ДЕРЕЇВСЬКА КУЛЬТУРА

найбільш вивченим поселенням у с. Дереївка Онуфріївського р-ну Кіровоградської обл., яке було розкопане *Телегіним Д. Я.* у 60-ті рр. XX ст. Як специфічне явище виділена у вигляді фази розвитку давньоямної культури *Даниленком В. М.* та другого періоду у розвитку *середньостогівської культури* Телегіним Д. Я. Як окрема культура розглядається *Котовою Н. С.* та Рассамакіним Ю. Я. Ареал поширення — північ степу та південь сучасного лісостепу у Подніпров'і та басейну Сіверського Дінця.

Склалась на основі середньостогівської та києво-черкаської культур. Пам'ятки: поселення Дереївка, Молюхів Бугор, Успенка, Олександрія, Дереївський могильник та інші. Житла прямокутні наземні або незначно заглиблені у ґрунт, мають стовпову конструкцію. Посуд гостродонний, рідше — плоскодонний, був виготовлений з домішкою черепашок: горщики, миски, банки. Специфіка кераміки — багато горщиків з дуже високим горлом. В орнаментації переважають короткі гребінцеві відбитки, відомі підтрикутні наколи, насічки, поодинокі шнурові відбитки, пальцеві защипи, перлини, ямки. Знаряддя праці виготовлені переважно з *кременю*: нуклеуси призматичні, *пластини* середні, ножі на пластинах, кінцеві *скребачки* на відщепах, іноді на пластинах. Кременеві вістря до стріл або дротиків обабіч оброблені, підтрикутної форми з ввігнутою основою і підромбічні. З рогу оленя зроблені мотики, клевці, з кістки — тесла, рибальські гачки, шила. Відома *антропоморфна пластика* та *зооморфна пластика*.

Поховання здійснювались у ґрунтових могильниках. Переважали трупопокладення у скорченому вигляді на спині, рідше кістяки лежали скорчено на боці, витягнуто на спині або напівсидячи. Частина скелетів фарбувалася *вохрою*. *Інвентар похорональний* включав кременеві вироби, кераміку, у тому числі імпортну трипільську, зрідка — мідні прикраси.

Населення займалось тваринництвом (велика та дрібна рогата худоба, коні, свинні), землеробством, рибальством, полюванням на оленя, кабана, козулю, лося, тура та ін. На поселенні Дереївка знайдено вироби з кістки, які Д. Я. Телегін та ін. дослідники вважають псаліями — частиною кінської збруї. Цей факт, а також знахідка у Дереївці великої кількості кісток свійського коня розглядається ними як свідчення появи вершництва.

Тісні зв'язки щодо кераміки простежені з *трипільською культурою* на етапі ВII. Інші сусідні культури:

Дереївська культура. *П*оселення Дереївка, дослідження Телєгіна Д. Я. Археологічний музей Інституту археології НАНУ.
1. Верхня частина жіночої фігурки.
2. Статуетка свині.
3. Гостродонні посудини.

ямково-гребінцевої кераміки, нижньомихайлівського типу пам'ятки.

Література: *Телегін Д. Я.* Середньостогівська культура. — К., 1973; *Даниленко В. Н.* Энеолит Украины. — К., 1974. — С. 66—76; *Rassamakin Y.* The Eneolithic of the Black Sea Steppe: Dynamics of Cultural and Economic Development 4500—2300 BC // Late prehistoric exploitation of the Eurasian steppe. — Cambridge, 2000. — P. 59—182.

Н. С. Котова

ДЕРЖАВНИЙ ЕРМІТАЖ — *див. Ермітаж*

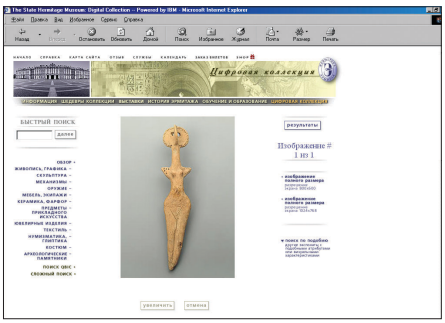

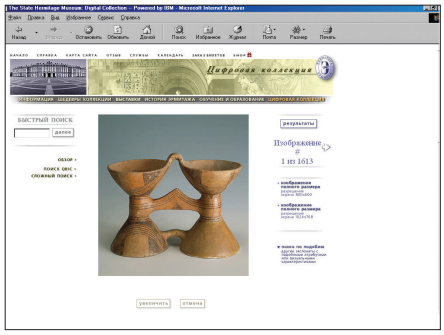

Web-сторінки Державного Ермітажу.

ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИЧНИЙ МУЗЕЙ (Москва, Росія) — науково-просвітницька установа, заснований 1872 як суспільний музей для збору пам'яток «видатних подій історії Російської держави». З 1873 — Російський національний музей його імператорської високості спадкоємця цесаревича, 1881—1917 — Імператорський Російський історичний музей, з 1917 — Державний історичний музей (ДІМ, рос. — ГИМ). Археологічні експозиції музею формувалися під керівництвом графа А. С. Уварова. До 1917 до музею надходили колекції від Московського археологічного товариства, Московського університету, *Російського археологічного товариства* в Петербурзі.

Матеріали *трипільської культури* з'явилися в 90-ті рр. XIX ст. У 1893 *Археологічна комісія* передала до музею розписну посудину з пункту «Білокняжеське поле», яка була знайдена 1984 при розкопках Волошинського. На початку 90-х рр. XIX ст. художник А. М. Васнецов подарував музею декілька предметів, знайдених ним на Кирилівській вулиці в Києві. Можливо, час знахідки співпадає з розкопками *Хвойки В. В.* на *Кирилівських висотах* (1893). З ім'ям В. В. Хвойки пов'язано ще декілька колекцій музею — матеріали з поселень *Трипілля*, *Стайки*, *Щербанівка*, *Крутобородинці*, Стретівка. Музей придбав у В. В. Хвойки закріплені на планшетах фрагменти кераміки з розкопок (154 екз.) та обвуглене зерно, знайдене в посудині при розкопках в районі Трипілля. Звідти також походить невелика колекція трипільських матеріалів, яки передані до музею з колекції гр. П. Ф. Уварової. До неї входять: 18 предметів зі Стайок (пластика, прясельця, фрагменти посуду, кам'яне тесло), мідне тесло з Щербанівки, 23 речі зі Стретівки (посуд, пластика). У 1909 за дорученням Московського Археологічного товариства В.В.Хвойка досліджував трипільські поселення *Крутобородинці I* та *Крутобородинці II*. Декілька речей з цих пам'яток (пластика, посудина) зберігаються в ДІМ. На початку XX ст. Археологічна комісія передала до музею частину матеріалів зі *Старої Буди* (36 посудин, глиняні *відтяжки*). З колекції Д. Я. Самоквасова до музею поступило декілька знарядь праці та 2 пізньотрипільських посудини з кургану біля с. Шаболат (поблизу м. Білгород-Дністровський Одеської обл.), де він проводив розкопки

Державний історичний музей в Москві.

Посудина трипільської культури із заглибленим орнаментом. **Державний історичний музей** в Москві.

Державний історичний музей в Москві. Фрагмент експозиції трипільської культури.

(1906). У 1941 з Інституту історії матеріальної культури АН СРСР (див. *Інститут археології РАН*) було передано кераміку з поселення *Володимирівка* (розкопки *Пассек Т. С.*, 1940). В музеї зберігаються матеріали з пізньотрипільського поховання кургану Тудорове (Одеська обл.), розвідок *Черниш К. К.* у Чернівецькій обл., розкопок *Рындіної Н. В.* в Друци І.

В. І. Балабіна

«Дивосвіт Трипілля».
Фрагменти експозиції виставки «Дивосвіт Трипілля».

«Дивосвіт Трипілля».
Афіша виставки «Дивосвіт Трипілля».

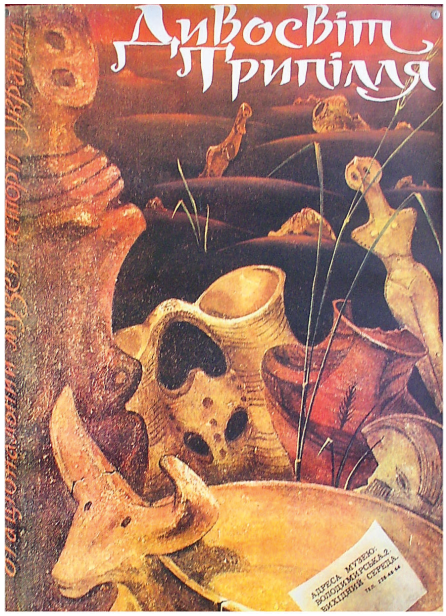

«ДИВОСВІТ ТРИПІЛЛЯ» – виставка старожитностей *трипільської культури* в *Національному музеї історії України*. Відкрита (1993) до 100-річчя відкриття *трипільської культури* у Середньому Подніпров'ї *Хвойкою В. В.*

Наукову концепцію та структуру цієї стаціонарної документально-речової виставки розробили співробітники музею *Радієвська Т. М.* та *Якубенко О. О.* Експонується понад 400 оригінальних предметів із фондів музею: керамічний посуд, *антропоморфна пластика* та *зооморфна пластика*, різноманітні знаряддя праці з рогу, *кременю*, каменю та міді. Виставка науково-популярна, побудована за тематичним і колекційним принципами відображення в експозиції матеріальної та духовної культури трипільського етносу. Музейними засобами відтворено широку картину життя трипільського суспільства.

Історія відкриття й дослідження трипільської культури представлені портретом її першовідкривача – В. В. Хвойки, понад 120 експонатами з його збірки та з трьома його власноручними малюнками, портретами інших дослідників і комплексами матеріалів з їхніх розкопок. Основні етапи розвитку трипільської культури на території України подані у вигляді карти розповсюдження пам'яток, планів поселень, реконструкцій жител. Експонуються

виразні керамічні комплекси з пам'яток основних регіонів розселення трипільських племен — Подністров'я, басейну Південного Бугу та Середньої Наддніпрянщини (від раннього до пізнього етапів існування культури). Це такі відомі поселення як *Трипілля, Борисівка, Володимирівка, Євминка, Жванець, Кадїївці, Колодяжне, Коломийщина, Озаринці, Сушківка, Томашівка* та інші.

Окремий розділ висвітлює розвиток економіки носіїв культури: виготовлення та використання знарядь праці; провідні галузі господарства (землеробство, тваринництво) та допоміжні (мисливство, рибальство). Керамічне виробництво представлено двохярусними гончарними горнами із Жванця та посудом, знайденим в них. Домашні ремесла — прядіння, ткацтво, обробка шкіри, виготовлення прикрас (*Цвіклівецький скарб*). Експозиційними засобами розкриваються теми: соціальна організація трипільського суспільства; економічні, культурно-історичні контакти з народами Європи; історична доля трипільських племен. Світогляд, духовне життя трипільського населення представлені всесвітньовідомими раритетами, серед яких: *Володимирівська модель храму, Сушківська модель житла*, унікальні зразки *реалістичної пластики*. Спадкоємність (відлуння) давньоземлеробських традицій в українській культурі: в народній архітектурі та побуті, обрядових святах, пов'язаних з календарними й землеробськими циклами, у декоративному мистецтві (образи берегині, древа життя, знаки сонця та місяця).

До відкриття виставки була випущена кольорова афіша роботи художника-плакатиста Т. Черниш із зображенням експонатів виставки.

Література: Національний музей історії України: Фотоальбом. — К., 2001. — С. 6–7, 13–16, 188–189.

О. О. Якубенко

ДІВИЧ-ГОРА — міжнародний благодійний фонд збереження і вивчення пам'яток *трипільської культури*. Зареєстрований 19.07.1999. Засновники: І. Дзюба, М. Жулинський, Ю. Мушкетик, Є. Товстуха, В. Колпакова, *Дрозд В.* (президент). Завдання Фонду — збереження, вивчення, а також пропаганда пам'яток трипільської культури Україні, зокрема у місцях їх перших розкопок у Середньому Придніпров'ї. На зібрані Фондом кошти біля *Київського обласного археологічного музею* в с. *Трипілля* встановлене погруддя першому відкривачеві трипільської культури археологу *Хвойці В. В.* За рахунок Фонду видано книжку «Цивілізації давньої України» (2001, автори — *Відейко М. Ю.*, С. Бессонова, Р. Терпиловський, О. Жиленко; передмова — В. Дрозда), в якій розповідається про трипільську, скіфську культури та культури початку н.е., а також найдавніші християнські пам'ятки України. Фонд розробив проект будівництва Центру української культури «Дівич-Гора», до планів якого входить: спорудження на березі Дніпра, в районі сіл Витачів, Халеп'я та Трипілля Київської обл. Музею трипільської культури, організація виробництва трипільської кераміки.

М. Ю. Відейко

ДІДЕНКО ОЛЬГА ПЕТРІВНА (діяльність — друга пол. XX ст.) — археолог, краєзнавець.

Працювала в *Уманському краєзнавчому музеї*. Разом з *Стефановичем В. А.* брала участь в створенні зводів археологічних пам'яток Уманщини. Наукові інтереси: пам'ятки і старожитності козацької доби, історична географія. У 60–90-ті рр. XX ст. брала участь в археологічних розвідках та розкопках на території Черкаської обл. Працювала в *Трипільській комплексній експедиції* Інституту археології АН УРСР на розкопках поселення *Майданецьке*, *Трипільській експедиції Інституту археології АН УРСР*. Автор понад 20 наукових праць.

Праці: Археологические памятники Уманщины. — Умань, 1968. — 311 с. — Рукопис (співавт); Археологічні пам'ятки Уманщини. — Умань, 1975. — Т. 2. — 84 с. — Рукопис (співавт).

М. Ю. Відейко

ДНІПРО-ДОНЕЦЬКА КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНА ОБЛАСТЬ — сукупність археологічних культур, які існували за доби *неоліту* та *енеоліту* на території України. Найдавніші пам'ятки датуються близько 5850 р. до н.е.; верхня межа — друга

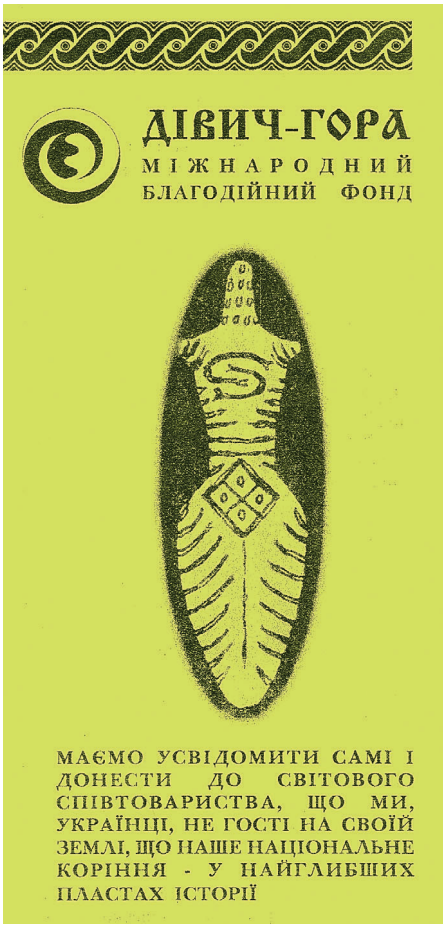

Буклет Міжнародного благодійного фонду **Дівич-гора**.

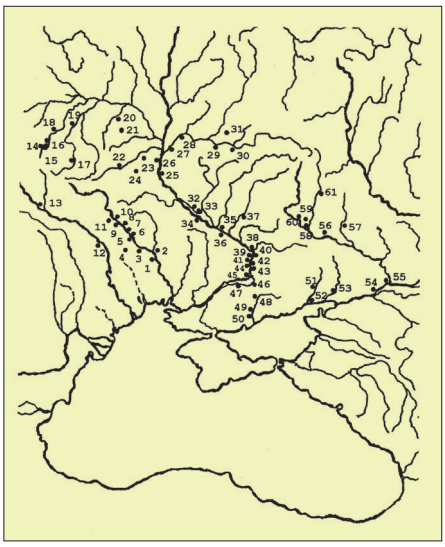

Карта **Дніпро-Донецької культурно-історичної області.**

ДНІСТРОВСЬКА ТРИПІЛЬСЬКА ЕКСПЕДИЦІЯ

Посудина **дніпро-донецької культурно-історичної області.**

половина IV тис. до н.е. Виділена *Даниленком В. М.* Названа за територією поширення: лісостепові р-ни Сіверського Донця, Нижньої Десни, Подніпров'я, Прип'яті. Дніпро-Донецька культурно-історична область об'єднує східнополіську, києво-черкаську, лісогубівську, донецьку культури. *Телегін Д. Я.* та О. М. Тітова відносять до цій області також верхньодніпровську та надпорізьку культури. Пам'ятки останньої, за Даниленком В. М., частіше розглядають як окрему степову *азово-дніпровську культуру*.

Відомі поселення, сезонні стоянки та могильники; підпрямокутні наземні або слабозаглиблені будівлі. Виділяють два періоди розвитку. В пам'ятках першого періоду — посуд з гострим та плоским дном має домішку рослин у глині та включає банки, слабо профільовані горщики, миски. Посуд прикрашений короткими гребінцевими відбитками, овальними наколами та прокресленими лініями. Для другого періоду характерна кераміка з домішкою піску, в орнаментації поширені трикутні наколи. Могильники безкурганні, з простягнутими на спині скелетами, які орієнтовані черепами на північ та на південь (частина Дереївського могильника). Іноді скелети пофарбовані *вохрою*. *Інвентар поховальний* невиразний.

Населення полювало на оленя та кабана, хутрових звірів, займалося рибальством, розводило велику рогату худобу та коней, вирощувало плівчасті пшениці однозернянку та двозернянку, ячмінь голозерний та плівчастий, просо звичайне, віку, горох.

У Подніпров'ї населення києво-черкаської культури співіснувало з носіями *трипільської культури* на етапах BI, BI-II та BII. Простежуються контакти трипільців на етапі BI-II і населення лисогубівської культури.

Література: *Даниленко В. Н.* Неолит Украины. — К., 1969; *Телегин Д. Я., Титова Е. Н.* Поселения днепро-донецкой этнокультурной общности эпохи неолита. — К., 1998; *Котова Н. С.* Неолитизация Украини. — Луганск, 2002.

Н. С. Котова

Дністрянська експедиція. Дослідження Черниш К. К.
1. Розкопки площадки на поселенні Ленківці.
2. Розкопки заглиблення на поселенні Ленківці.

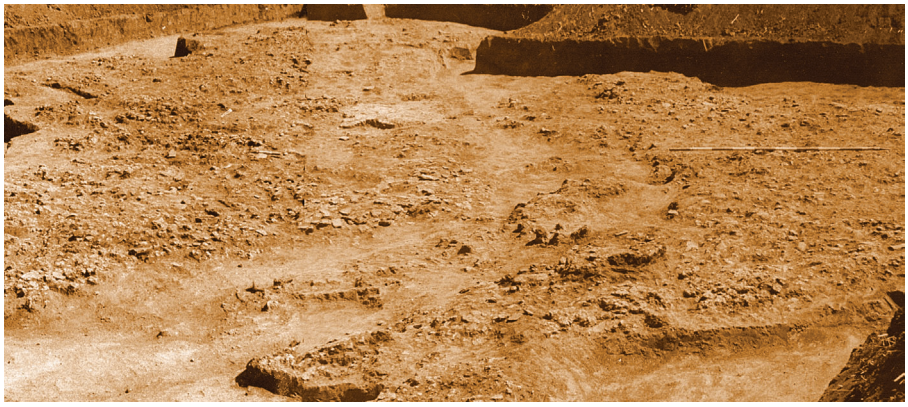

ДНІСТРОВСЬКА ТРИПІЛЬСЬКА ЕКСПЕДИЦІЯ — див. *Трипільська Дністровська експедиція.*

ДНІСТРЯНСЬКА ЕКСПЕДИЦІЯ — археологічна експедиція Інституту суспільних наук АН УРСР (див. *Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ*). Організована в 1951. Разом з *Трипільською Дністровською експедицією* проводила дослідження багатошарового поселення *Незвисько*, трипільські шари розкопувалися під керівництвом *Черниш К. К.* (1951). В 1951—53 К. К. Черниш у складі Дністрянської експедиції досліджувала поселення раннього етапу *трипільської культури* біля с. *Ленківці* на Середньому Дністрі.

Література: *Черниш К. К.* Ранньотрипільське поселення Ленківці на Середньому Дністрі. — К., 1959. — С. 8; *Черныш Е. К.* К истории населения энеолитического времени в Среднем Поднестровье // Материалы и исследования по археологии СССР. М., 1962. — Вип. 102. — С. 8.

Н. Б. Бурдо

Поселення Доброводи. Дослідження Мовші Т. Г. Розписний глек. Наукові фонди Інституту археології НАНУ.

ДОБРОВОДИ — поселення *трипільської культури* (етап CI, *томашівська група*). Розташоване в с. Доброводи Уманського р-ну Черкаської обл. Поселення займає ділянку плато лівого берега р. Герасимівки (допливу р. Ревухи), обмежену двома балками.

Обстежувалось *Стефановичем В. О.* в 60-ті рр. XX ст. *Шишкіним К. В.* здійснено дешифровку аерофотознімка та складено план поселення (1973). У 1981–82 загін *Трипільської експедиції Інституту археології АН УРСР* під керівництвом *Мовші Т. Г.* провів розкопки решток трьох наземних жител та здійснив фіксацію ще декількох десятків жител, зруйнованих глибокою оранкою, на основі чого було складено план центрального сектору поселення.

Площа поселення — близько 250 га. Житла розміщені кількома кільцями. За даними *археолого-магнітометричних досліджень* в північній частині поселення відмічена квартальна забудова. Розкопані житла мали стандартний розмір 12×5 м з типовим для будівель томашівської групи інтер'єром: піч, довга лава-*подіум* під стіною, круглий *жертовник*, *піфоси*. Під кутом одного з жител виявлено ритуальне поховання черепа бика.

Основну категорію знахідок становлять уламки посуду, зібрані на поверхні та з розкопів. Переважає *столовий посуд* з розписом темно-коричневою фарбою по жовто-гарячому *ангобу*. Знайдено фрагмент моделі житла з піччю, аналогічною відомій *Сушківській моделі житла*.

Основна частина матеріалів з досліджень 1981–82 зберігається в *наукових фондах Інституту археології НАНУ*, окремі зразки кераміки (посуд, модель житла) — в *Національному історико-етнографічному заповіднику «Переяслав»*.

Література: *Мовша Т. Г.* Доброводы — крупное поселение трипольско-кукутенской общности на Буго–Днепровском междуречье // Археология и палеография мезолита и неолита Русской равнины. — М.: Наука, 1984. — С. 13–25.

Г. М. Бузян

Поселення Доброводи. Дослідження Мовші Т. Г. Фрагмент жіночої фігурки.

ДОБРОВОЛЬСЬКИЙ АРКАДІЙ ВІКТОРОВИЧ

Поселення Доброводи. Дослідження Мовші Т. Г.
1. Розвал посудини серед залишок житла.
2. Вимостка під шаром обмазки.
3. Залишки глинобитного житла. Фото Якубенко О. О.

ДОБРОВОЛЬСЬКИЙ АРКАДІЙ ВІКТОРОВИЧ (2.03.1885, с. Полтавка, тепер Широківського р-ну Дніпропетровської обл. — 27.06.1956, Київ) — археолог.

Закінчив юридичний факультет Новоросійського університету в Одесі (1912). Його працями в галузі археології при Одеському університеті керував проф. *Штерн Е. Р.* Працював науковим співробітником в музеях Одеси, Дніпропетровська, Херсона (1925-35), старшим науковим співробітником Секції історії мате-

Добровольський А. В.

Поселення Долина.
1. Фрагменти кухонного посуду.
2. Вид на місце розташування поселення Долина.

ріальної культури ВУАН (з 1932), старшим науковим співробітником, зав. відділом первісної археології Інституту Археології АН УРСР (тепер *Інститут археології НАНУ*). Викладав курс археології на історичному факультеті Київського університету ім. Т. Г. Шевченка.

Учасник та керівник багатьох археологічних експедицій. Під час Дніпрогесівської археологічної експедиції 1927–32 археолог розкопав та зробив першу інтерпретацію багатошарової пам'ятки *мідного віку* на острові Середній Стіг. Застосована А. В. Добровольським методика дозволила зафіксувати два різних культурних шари. На основі цих матеріалів та матеріалів з поселення Стрільча Скеля згодом була визначена *середньостогівська культура*. Дослідженнями неолітичних та енеолітичних пам'яток порожистої частини Дніпра вчений поклав початок систематичному вивченню неоліту і енеоліту степової смуги України. Під час розкопок великого кургану біля Слободки-Романівки (передмістя Одеси, 1913) виявив в його насипу розписний сосуд з кришкою. Дослідник вказав на його схожість з посудом *трипільської культури*. Досліджував пам'ятки на о-вах Огрінь (1945–46), Стрільча Скеля (1946), поблизу сіл Сабатинівка I (1938–39, 1947), Чаплі (1950), Бабіно III (1954) та ін. Під час розкопок Середнього Стога та Стрільчої Скелі було виявлено розписну трипільську кераміку етапу BI. Матеріали з багатошарового поселення Сабатинівка I (середньотрипільський шар Сабатинівка A) мають важливе значення для розкриття еволюції трипільської культури Побужжя.

Праці: Раскопки кургана в предместье Одессы Слободка-Романовка // ЗООИД. – О., 1915. – Т. 32. – С. 134–142; Перше Сабатинівське поселення // АП УРСР. – К., 1952. – Т. 4. – С. 78–87.

Література: *Лагодовська О. Ф.* Пам'яті А. В. Добровольського // КСИА. – К., 1957. – Вып. 7. – С. 113–114.

С. М. Ляшко

ДОІСТОРИЧНИЙ ПЕРІОД – період історії суспільства до появи писемності. Термін широко вживається у європейській археології, синонім слова «*праісторичний*». *Трипільська культура* відноситься до доісторичного періоду.

ДОЛИНА – поселення *трипільської культури* (етап BI–II, остання чверть V тис. до н.е.). Розташоване біля с. Долина Обухівського р-ну Київської обл. на південному схилі та на дні долини, частково – на мису, утвореному струмком. Відкрите і досліджувалося *Хвойкою В. В.* наприкінці XIX ст.

На площі поселення (близько 6 га) було відзначено розташування жител по колу, розкопано рештки трьох жител – *площадок*, дуже зруйнованих оранкою. У 2003 культурний шар поселення досліджений експедицією Київського обласного археологічного музею під керівництвом *Відейка М. Ю.* На поверхні виявлені розташовані по колу остан-

Поселення Долина. Фрагменти шоломоподібної кришки.

ки 8 жител у вигляді фрагментів обмазки. Розкопками встановлено, що культурний шар і залишки споруд трипільського часу місцями зруйновані об'єктами раннього залізного віку. Серед знахідок — фрагменти посуду, прикрашеного заглибленим орнаментом (*шоломоподібної покришки, кубка, грушоподібної посудини*), а також *мальованого посуду* (розпис темно-коричневою фарбою).

Матеріали зберігаються в *Київському обласному археологічному музеї* в с. Трипілля.

М. Ю. Відейко

ДОЛИНЯНИ — поселення *трипільської культури* (етап BI; 4600–4400 рр. до н.е.). Два одночасових поселення в урочищах Посесія та Жолобки розташовані поблизу с. Долиняни Мурованокуриловецького р-ну Вінницької обл. Відкриті (2002) розвідкою археологічної експедиції *Національного музею історії України* під керівництвом С. В. Діденка.

Поселення в ур. Посесія знаходиться за 500 м на південний захід від с. Долиняни, розташоване на кінцевій, західній частині язикоподібного мису, що виходить на р. Жаблю, ліву притоку р. Жван (ліва притока Дністра). Його площа — близько 6 га (200×300 м). На поселенні зібрано підйомний матеріал та проведено рятувальні розкопки

Поселення Долина. Фрагменти столового посуду з розписним та заглибленим орнаментами.

овального напівзаглибленого житла розмірами 4,5×3,5×1,1 м, в якому простежено два житлові горизонти.

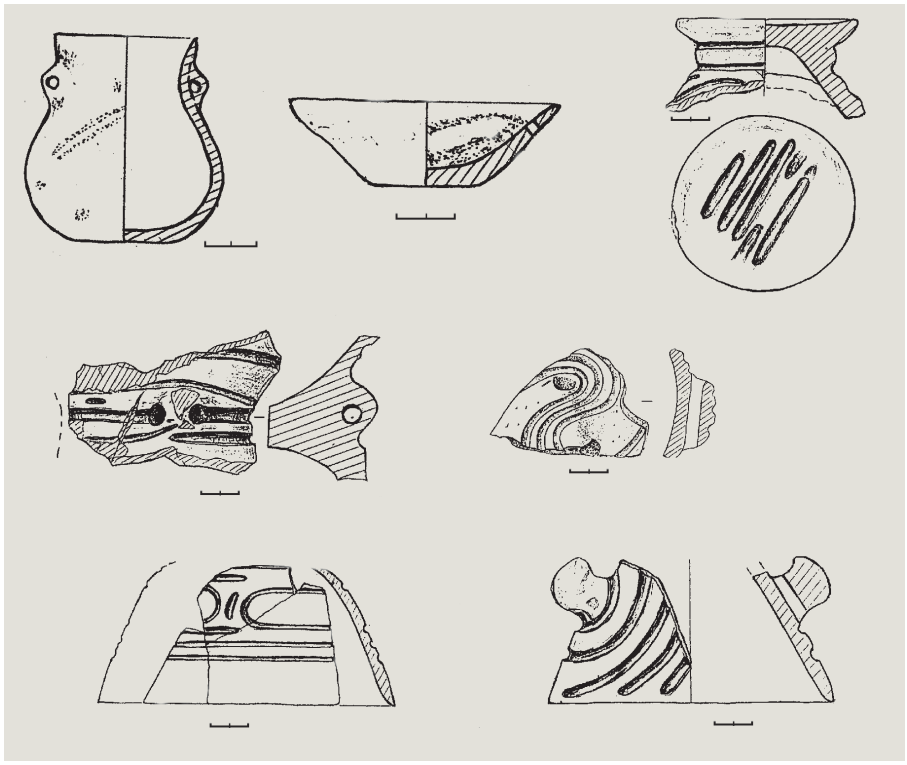

Фрагменти кераміки з поселення **Долиняни–Посесія**.

В нижньому зафіксовано дві ямки від стовпів та залишки вогнища у вигляді округлої плями 1,1×0,8 м, в конструкцію якого входили два вогнищеві камені. Вогнище пошкоджене однією із стовпових ямок та перекрите материковою засипкою потужністю 10–15 см. Верхній житловий горизонт зафіксовано на глибині 0,6–0,8 м, до нього належать залишки ще одного вогнища у вигляді овальної плями розмірами 1,04×0,9 м. На всій площі житла знайдено велику кількість фрагментів кераміки, крем'яні *відщепи* та знаряддя праці, кістки тварин, окремі фрагменти глиняної *обмазки*. У східну стінку житла врізана округла в плані господарська яма розмірами 0,95×0,9 м, заповнена уламками вапняку, посуду, глиняної обмазки. На глибині 0,2–0,6 м верхній житловий горизонт перекритий потужним шаром культурних залишків, що являв собою щільне безладне залягання фрагментів посуду, дрібно поколотої обмазки та глиняної крихти. Це свідчить про те, що після припинення функціонування житло було перетворене на звалище (сміттник).

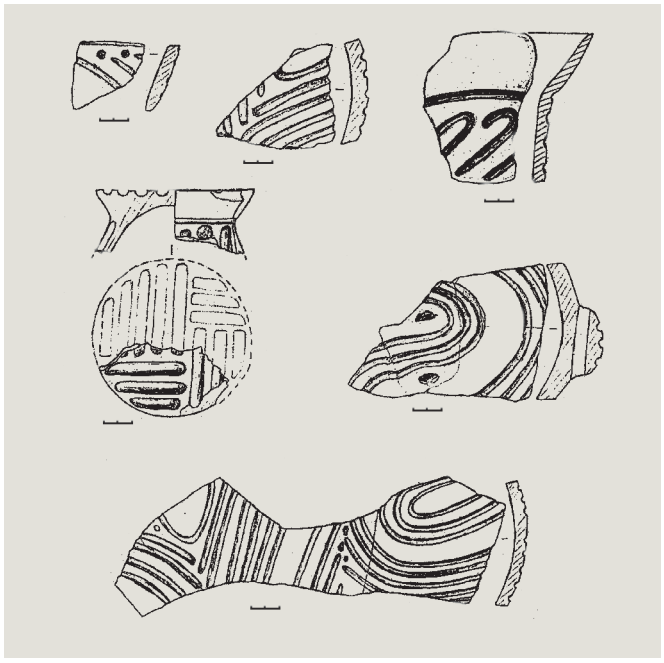

Фрагменти кераміки з поселення **Долиняни–Жолобки**.

Поселення в ур. Жолобки знаходиться між селами Долиняни та Кривохижинці, котрі розділяє глибоке річище р. Жван. Розташоване на трикутному мису, утвореному при впадінні р. Жаблі у р. Жван. Займає частину мису на площі 8–10 га. На поселенні після оранки зібрано підйомний матеріал: знаряддя з кременю та кераміку.

Серед крем'яних знарядь праці – шліфовані сокири та долото прямокутного перерізу, *нуклеуси, відбійники*, знаряддя на пластинах та *відщепах* – *скребки*, ретушер-віджимник, ножі. З твердих кристалічних порід каменю – розтирачі, просвердлена *сокира-молот*, з пісковику – шліфувальна плитка.

Кераміка поділяється на кухонну та столову. До *кухонного посуду*, належать великі відкриті горщики, оздоблені насічками та штампом, а також товстостінні миски з наліпами під вінцями, інколи – з наліпами, ручками-вушками.

Столовий посуд становить більшість серед керамічних знахідок обох поселень. Він поділяється на дві групи: посуд, прикрашений *заглибленим орнаментом*, та посуд із *розписним орнаментом*. Посуд, оздоблений заглибленим жолобчастим орнаментом, представлений такими формами: великі грушоподібні посудини, деякі – з горизонтальними широкими ручками, конічні покришки, *шоломоподібні покришки*, посудини на піддоні, моноклеподібні та

біноклеподібні посудини. На деяких фрагментах збереглась біла *паста* в заповненні жолобків та залишки червоної фарби — між ними. Посуд товстостінний, орнаментований широкими жолобками, зібраними у стрічки, котрі утворюють криволінійні та спіральні композиції або горизонтальні пояси, часто доповнені ямками. На верхівках конічних покришок — паралельні жолобки, в одному випадку — композиція у вигляді *свастики*.

Розписний посуд тонкостінний, серед форм наявні опуклотілі *кубки*, іноді з вушками на шийці, напівсферичні та конічні миски, посудини S-видного профілю та з лійчастими вінцями, вузькогорлі *амфори* з горизонтальними ручками, *грушоподібна посудина* з виділеними вінцями, шоломоподібні покришки, посудини на піддонах та біноклеподібні посудини. Через особливості грунту розпис на посуді майже повністю втрачений. На багатьох фрагментах є залишки червоної фарби. На кубку — сліди білої та червоної фарби у вигляді діагональних смуг, на мініатюрній мисочці — широкі білі та червоні смуги, в центрі — біла пляма. На середніх перемичках біноклеподібних посудин — залишки брунатної та червоної фарб. Здобуті на поселеннях Долиняни-Посесія та Долиняни-Жолобки археологічні матеріали подібні, що може свідчити на користь їх одночасового існування.

Матеріали з розкопок зберігаються у фондах *Національного музею історії України*.

С. В. Діденко, О. О. Якубенко

ДОМАНИЦЬКИЙ ВАСИЛЬ АВТОНОМОВИЧ (19.03.1877 11.09.1910) — історик, етнограф, літературознавець.

Археолог-аматор, проводив розкопки курганів та поселень *трипільської* культури в Звенигородському пов. Київської губ. (тепер Черкаська обл.). Відкрив поселення *Глибочок, Колодисте*, Корсунка, Піщана. У 1897 разом з братом провів розкопки на поселенні трипільської культури біля с. Колодисте, які продовжив у 1900, а також спільно з *Біляшівським М. Ф.* та *Спіциним О. А.* досліджував розташовані поблизу села кургани. Розкопав також шість *площадок* на поселенні Колодисте 2 (ур. Луківка). Речі, виявлені під час розкопок (53 предмети), передав до Київського міського музею (тепер *Національний музей історії України*).

Праці: Исследование площадок с расписными сосудами в Звенигородском и Уманском уездах // Археологическая летопись Южной России. — Москва, 1899. — Т. 1. — С. 174—176; Раскопки на месте неолитического поселения с керамикой домикенского типа у с. Колодистого Звенигородского уезда Киевской губ. // Там же. — Москва, 1901. — Т. 3. — С. 69—72.

Література: *Мицик В. Ф.* Міста Сонця. — Тальне, 1993. — С. 7—9, *Круц В. О., Чабанюк В. В., Чорновіл Д. К.* Ранок землеробського світу. — К.: Техніка, 2000. — С. 22—40.

М. Ю. Відейко

ДОМЕСТІКАЦІЯ (лат. domesticus — свійський) — одомашнювання диких тварин шляхом добору, приручення, утримання та розведення в штучних умовах, які створено людиною. На момент формування *трипільської культури*, як свідчать *археозоологічні дослідження* (*Бібікової В. І, Цалкіна В. І.*), були одомашнені всі види тварин, яких вони тримали у своєму господарстві, велика та дрібна рогата худоба, свиня, кінь, собака.

Література: *Шнирельман В. А.* Происхождение скотоводства. — М., 1980.

С. М. Ляшко

ДРОЗД ВОЛОДИМИР ГРИГОРОВИЧ (25.08.1939, с. Петрушин Чернігівського р-ну Чернігівської обл. — 25.10.2003, Київ) — письменник, лауреат Державної премії України ім. Т. Г. Шевченка, лауреат премії ім. А. Головка, міжнародної премії Фундації Антоновичів (США), президент міжнародного благодійного фонду *Дівич-Гора*.

Закінчив факультет журналістики Київського університету. Перший заступник голови Спілки письменників України. Як президент благодійного фонду *Дівич-Гора* організував збір коштів та виготовлення пам'ятника *Хвойці В. В.*, видання літератури по *трипільській культурі*. Сприяв розвитку *Київського обласного археологічного музею* в с. Трипілля. В передмові до виданої фондом книги «Цивілізації Давньої України» писав: «Безсумнівна близькість матеріальних культур, досить легко простежувана неупереджуваним оком на наших землях впродовж

Доманицький В. А.

Дрозд В. Г.

тисячоліть, доповнюється близькістю культур духовних, хоч пісні, перекази, релігійні уявлення не кераміка, їх не відкопаєш на місці давніх поселень». Зібрані ним старожитності, зокрема трипільської культури в околицях с. *Халеп'я*, передав Київському обласному археологічному музею в с. Трипілля та музею Трипільської культури в с. Халеп'я.

Праці: Українському етносові — сім тисяч років? // Цивілізації Давньої України. — К., 2001. — С. 3–4.

Література: Дрозд В. Г. // Письменники України: Довідник. — Д., 1996. — С. 85.

М. Ю. Відейко

ДРОТИК — короткий метальний *спис*, ручна метальна зброя з наконечником більшим, ніж стріла, але меншим від списа. Наконечники дротиків, виготовлені з *кременю*, знаходили на поселеннях *трипільської культури*, починаючи з раннього етапу. На поселеннях етапу BI — BI–BII і *Кукутень А*. особливо поширені наконечники дротиків видовженої трикутної форми висотою 5–7 см. Вони виготовлені з кременевих *пластин* середнього й великого розміру, іноді з великих *відщепів*, які з обох боків оброблені ретушшю. Невеликі наконечники дротиків походять з поховань *Софіївського могильника*. Під час розкопок поселення *Гребені* (етап BII) знайдено наконечник дротика, виготовлений з міді.

Література: *Бурдо Н. Б.* Зброя племен культури Трипілля-Кукутень // Військово-історичний альманах. — К., 2001. — № 2 (3). — С. 65.

Н. Б. Бурдо

Заготовка **дротика** з поселення Олександрівка. Дослідження Есипенко А. Л. Одеський археологічний музей НАНУ.

Дротики.
1. Поселення Саврань, дослідження Даниленко В. М. Наукові фонди Інституту археології НАНУ.
2. Оселівка, збори Мовші Т. Г. Національний музей історії України.
3. Солончени II. Дослідження Мовші Т. Г. Національний музей історії України.

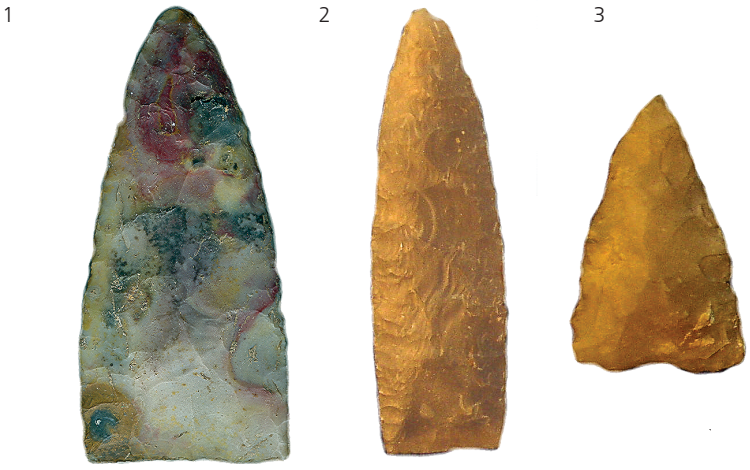

Дудешть, археологічна культура.

ДУДЕШТЬ — *археологічна культура* раннього *неоліту* (VI тис. до н.е.) на території Олтенії та Мунтенії (Румунія). Сформувалася під впливом культури *Вінча*. Шари цієї культури досліджено у багатошарових нео-енеолітичних місцезнаходженнях, в тому числі і нижче шарів найдавнішої фази культури *Боян*. Крем'яна індустрія має мікролітичний характер. Типові кам'яні клиноподібні знаряддя з асиметричним лезом. Кераміка з домішкою полови поділяється на грубу, кухонну товстостінну з шорсткою поверхнею, оздоблену *барботином*, пластичними деталями, та тонкостінну столову. *Столовий посуд* представлений групами кераміки з *канелюрами*, іноді у супроводі ямок, а також посудин різних форм, орнаментованих тонкими заглибленими лініями, які утворюють спіральні або меандрові мотиви, заштриховані сіткою, або візерунки із спіральних стрічок з дрібними наколами. Серед форм орнаментованого посуду — горщики, *кубки*, глечики, чаші, миски, *фруктовниці*, трикутні вівтарики з голівками змій. Серед неорнаментованого посуду із загладженою поверхнею присутні фруктовниці, чаші, миски, посудини з фігурними антропоморфними ручками. *Антропоморфна пластика* представлена стоячими та сидячими неорнаментованими або оздобленими заглибленим візерунком жіночими фігурками та окремими зооморфними виробами. Сусідами культури Дудешть були культури

Хаманджия, *Криш*, Вадастра, Колояновец-Караново IV, контакти зафіксовано з культурами Вінча та *лінійно-стрічкової кераміки*. Вона є генетичною підосновою культури Боян. Окремі елементи орнаментації, типової для культури Дудешть, простежуються в найдавніших керамічних комплексах раннього етапу *трипільської культури*.

Література: *Comsa E.* Neoliticul pe teritiriul Romaniei. Consideratii. — Bucuresti, 1987.

Н. Б. Бурдо

ДУДКІН ВАЛЕРІЙ ПАВЛОВИЧ (02.09.1943) — геофізик, педагог. Дійсний член Української Академії Наук Національного Прогресу (1994).

Закінчив (1970) геологічний факультет Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. Аспірант Інституту геофізики АН УРСР (1976—79).

Працював (1966—76) в Інституті археології АН УРСР (тепер *Інститут археології НАНУ*). 1976—88 науковий співробітник, начальник Демидівської палеомагнітної лабораторії Інституту геофізики АН УРСР. 1995—2003 — директор Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень при Міністерстві культури та мистецтв України.

З 60-х рр. розробляв методику *археолого-магнітометричних досліджень* та застосовував її на практиці для вивчення планування поселень *трипільської культури*. Спільно з *Зіньковським К. В.* та *Шмаглієм М. М.* розробив методику комплексного дослідження трипільських *поселень* з використанням археометричних методів. Автор понад 40 планів поселень різних часів (від етапу А до СІІ включно) на території України та Молдови, в тому числі трипільських протоміст (*Вільховець, Глибочок, Майданецьке, Тальянки, Ятранівка, Ямпіль* тощо). Магнітометричні плани поселень *Коломийщина—II* та *Гребені* дозволили суттєво уточнити планування цих пам'яток, встановлене ще під час розкопок *Пассек Т. С.* та *Бібікова С. М.* Результати археолого-магнітометричних досліджень стали самостійним джерелом для вивчення різних аспектів трипільської культури.

У 60—70-х рр. вів археологічний гурток при Центральному палаці піонерів та школярів Києва. Учасники гуртка брали участь в дослідженнях поселення Майданецьке. Деякі з них стали дослідниками трипільської культури (*Відейко М. Ю.*, *Корвін-Піотровський О. Г.*).

Автор понад 100 друкованих праць з проблем дослідження давнього магнітного поля землі, в тому числі 2 монографій. Автор 25 праць з проблем археометричних досліджень, в тому числі пам'яток трипільської культури. Головний редактор видання «Археометрія та охорона історико-культурної спадщини».

Праці: Геофизическая разведка на позднетрипольском поселении у с. Маяки (Одес. обл.) // АИУ 1967 г. — 1968. — Вып. 2. — С. 216—219; Про комплексне вивчення трипільських поселень // Археологія. — 1973. — Вип. 10. — С. 23—31 (співавт); Геофизическая разведка крупных трипольских поселений // Использование методов естественных наук в археологии. — К.: Наук. думка, 1978. — С. 35—45; Археометричні дослідження трипільської цивілізації // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини. — К., 1998. — Вип. 2. — С. 7—28 (співавт); Поиск и картографирование магнитометрическим методом характерных археологических объектов (ров, гончарный горн) // Там же. — К., 2000. — С. 4—11.

М. Ю. Відейко

ДУРШЛАГ — див. *цідилки*.

ДУХОВНА КУЛЬТУРА — вершинні здобутки інтелектуальної діяльності людини, досвід, який передається від покоління до покоління, прояви мистецтва, науки, релігії тощо. Знаходить відображення в *матеріальній культурі*. Духовну культуру населення, яке залишило пам'ятки *трипільської культури*, досліджували *Богаєвський Б. Л.*, *Болсуновський К.В.*, *Даниленко В. М.*, *Збенович В. Г.*, *Рибаков Б. О.*, *Мовша Т. Г.* та ін.

Література: *Корінний М. М.*, *Шевченко М. Ф.* Духовна культура // Короткий енциклопедичний словник з культури. — К., 2003. — С. 171.

Н. Б. Бурдо

Дудкин В. П.

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ МОДЕЛЮВАННЯ ТРИПІЛЬСЬКОГО ЖИТЛА

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ МОДЕЛЮВАННЯ ТРИПІЛЬСЬКОГО ЖИТЛА – експеримент із моделювання житла з поселення Раковець (Молдова) в масштабі 1:10 було здійснено *Зіньковським К. В.* (1975). Метою експерименту була реконструкція процесу будівництва та руйнування трипільських споруд. Цій меті були підпорядковані завдання експерименту: створення моделі трипільського житла, дослідження методів житлобудування, з'ясування ролі вогню, спостереження за об'єктом, отриманим в результаті штучного спалення моделі.

Реконструкція житла здійснювалася на основі багаторічних досліджень автором експерименту трипільських *площадок* із застосуванням методики польових робіт, розробленої *Маркевичем В. І.*, спостережень над сучасною сільською архітектурою України та Молдови, вивченням етнографічних даних. Для моделювання було використано дані щодо житла з поселення Раковець, дослідженого *Черниш К. К.* з участю К. В. Зіньковського.

Модель відтворена К. К. Черниш на основі графічної реконструкції наземного глинобитного двоповерхового будинку. Площадка, розкопана в Раковці, реконструювалася як рештки глиняної обмазки міжповерхового перекриття дерев'яного настилу, що спирався на глинобитні стіни. Вони, як і конструкція даху, були встановлені гіпотетично. Всі матеріали були масштабовані відповідно до розміру моделі, на першому та другому поверхах було розставлено моделі посудин, покладено шматочки кременю. Будиночок був спалений із закладанням великої маси деревини як палива через півроку після будівництва. Стіни моделі залишилися майже не обпаленими. Перекриття, обпалене до світло-червоного кольору, завалилося поміж стін і через кілька місяців утворило залягання, яке нагадувало трипільську площадку.

Неповна відповідність залягання, отриманого в результаті експерименту, решткам трипільських жител

1

2

3

Експерементальне моделювання трипільського житла.
1. Спалювання моделі житла.
2. Руїни моделі житла після пожежі.
3. Процес руйнування конструкцій моделі житла під плином часу.

пояснювалася К. В. Зіньковським малими розмірами моделі. Однак у цілому перший досвід з експериментального моделювання трипільського житла був успішним і підтвердив інтерпретацію площадок як решток обмазки дерев'яних перекрить, піднятих над землею.

Література: *Зиньковский К. В.* К процедуре исследования проблемы домостроительства трипольских племен // Материалы по археологии Северного Причерноморья. — К., 1983. — С. 16—22.

Н. Б. Бурдо

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНО-ТРАСОЛОГІЧНИЙ МЕТОД — див. *трасологічний метод*.

ЕЛЛІС ЛІНДА — археолог (США).

Доктор антропології, професор департаменту класичної археології, директор магістерської програми музейних студій в державному університеті Сан-Франциско. Член консультативної *Ради Міжнародного центру досліджень культури Кукутень* CCIRC (Пятра-Нямц, Румунія). У 1981-84 брала участь в археологічних розкопках багатошарового поселення культур *Прекукутені* та *Кукутені-теля* Подурь-Дялул-Гіндару (Румунія).

Досліджує технології виготовлення давньої кераміки. Автор двох книжок та числених праць з питань археології, давніх технологій та археології Східної Європи. В своїх працях, присвячених вивченню технології виготовлення кераміки *Трипілля-Кукутені*, відзначала значні технологічні досягнення в цій галузі (гончарне коло, високотемпературний випал в двоярусних горнах). Звернула увагу на відкриті в 70-і роки трипільські поселення-*протоміста*. Відзначила значний демографічний зріст на середньому та початку пізнього етапів Трипілля, який привів, разом з іншими явищами, до формування складного (комплексного) суспільства, в якому відбувся поділ праці, а гончарство виокремилося в ремесло. Досліджені *Штерном Е. Р.* в *Петренах* споруди вважала особливим районом *поселення*, де вироблялася кераміка.

Праці: The Cucuteni-Tripolye culture; A Study of Technology and origins of Complex Society. BAR International Series, 1984, 217; Population growth, food storage and ceramic manufacturing centres in Pre — Bronze Age Europe // La civilisation de Cucuteni en contexte Europeen. — Iasi, 1987. — P. 175—191; Analysis of Cucuteni-Tripolye and Kurgan Pottery and the Implications for Ceramic Technology // Journal of Indo-European Studies. Vol.8.

М. Ю. Відейко

ЕНГОВАТОВА АСЯ ВІКТОРІВНА (20.02.1966, Москва, Росія) — археолог, кандидат історичних наук.

Закінчила історичний факультет Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова (1989). З 1988 працює в *Інституті археології РАН*, старший науковий співробітник, начальник Підмосковної експедиції (з 1992), зав. відділом охоронних розкопок (з 2004). Наукові інтереси: доба *неоліту* та *енеоліту* лісової смуги Європейської частини Росії.

Кандидатська дисертація: «Кремневая индустрия трипольской культуры (по материалам памятником Днестро-Днепровского междуречья)» (1993). Дійшла до висновку, що трипільські племена оптимально використовували сировинні ресурси для виробництва знарядь праці, розвинули та вдосконалили досягнення минулих епох в цій галузі, підвищили ефективність деяких знарядь. Разом з тим, у трипільській кременевої індустрії простежується початковий етап деградації, пов'язаний, в тому числі, з поширенням металевих виробів.

Автор 37 наукових праць.

Праці: Кремневая индустрия трипольской культуры (методика исследования) // История мировой культуры: тридиции, инновации, контакты. — М., 1990. — С. 4—13; Поселение и жилище — община и семья // Социальная дифференциация общества. — М., 1993 (співавт).

Література: Энговатова Ася Викторовна // Институт археологии сегодня: Сб. науч. биогр. — М., 2000. — С. 202; Энговатова Ася Викторовна //http://www.infotech.ru

М. Ю. Відейко

ЕНЕОЛІТИЧНА ЕКСПЕДИЦІЯ — археологічна *експедиція Інституту історії матеріальної культури РАН*, працює в Україні (з 1983), досліджує пам'ятки культури Болград-Алдень (1983—94), та поселення *трипільської культури* (з 1987) *Бодаки*. Тут досліджено майстерні по обробці високоякісного волинського *кременю* та виготовленню знарядь праці.

Енговатова А. В.

Література: *Скакун Н. Н.* Новые раскопки энеолитических поселений в низовьях Дуная // Археологические вести. — СПб., 1995. — Вып. 3. — С. 58—69; *Скакун Н. Н., Старкова Е. Г., Рындюк Н. В.* Некоторые результаты изучения поселения Бодаки на крайнем северо-западе Триполья // Трипільське поселення Кошилівці-Обоз: Міжнар. археологічна конф. — Заліщики, 1998. — С. 35—38.

Н. М. Скакун

Енеолітична експедиція. Розкопки поселення Бодаки.

ЕРМІТАЖ, *Державний Ермітаж* в Петербурзі — науково-просвітницька установа, один з старіших і значних музеїв Росії, заснований 1764.

Колекції матеріалів *трипільської культури* зберігаються у відділі археології Східної Європи та Сибіру. Завідуючим цього відділу були *Латинін Б. О., Качалова Н. К.*

Перші трипільські матеріали потрапили до *Ермітажу* завдяки розкопкам 1891 біля с. Кринички на Поділлі, які провів *Антонович В. Б.* У 1906 отримано від *Якимовича М. К.* власноручно відреставровану колекцію розписного посуду з розкопок поселення *Стара Буда*. Трипільська колекція Ермітажу істотно поповнилася завдяки дослідженням *Трипільської (Дністровської) експедиції ІІМК* в Україні на поселеннях *Незвисько (Черниш К. К.), Поливанів Яр і Бернове-Лука*, а також роботам в Молдові на Вихватинському могильнику *Молдавської експедиції* під керівництвом *Пассек Т. С.* (50-ті рр. XX ст.), розкопкам *Бібікова С. М.* в *Журав*. Серед матеріалів трипільської культури, які зберігаються та експонуються в музеї, різноманітний розписний посуд, *антропоморфна пластика*, в тому числі *реалістична пластика* з Криничок, *зооморфна пластика*, знаряддя праці.

Література: *Воронихина Л. Н.* Эрмитаж // Российская музейная энциклопедия. — М., 2001. — Т. 1. — С. 359—362.

Н. Б. Бурдо

Є

ЄВДОКИМОВ ГЕННАДІЙ ЛЕОНІДОВИЧ (8.09.1947. м. Рига, Латвійська республіка — 2.04.2001, Київ) — археолог.

Закінчив історичний ф-т Київського державного ун-ту ім. Т. Г. Шевченка (1972). З 1968 року і до кінця життя працював в *Інституті археології НАНУ* лаборантом, старшим лаборантом, науковим співробітником. Протягом 20 років вів широкомасштабні дослідження *курганів* на півдні України, очолював Краснознаменську новобудівну експедицію Інституту археології НАНУ (з 1976).

Учасник багатьох археологічних та геологічних експедицій в різних регіонах СРСР і України, зокрема *Середньодністровської експедиції*. За його участю відкрито кілька пам'яток *трипільської культури*, в тому числі — *Бернашівка*, найбільш раннє трипільське поселення на Україні. Польові розвідувальні дослідження трипільської культури і камеральну обробку матеріалів поселення *Гребені* проводив під керівництвом *Бібікова С. М.* та *Збеновича В. Г.* (70-ті роки XX ст.).

Автор понад 50 наукових праць.

Праці: Розвідки на Середньому Дністрі у 1969 р. // Археологічні дослідження на Україні в 1969 р. — К., 1969. — С. 368—369 (співавт.); Ранньотрипільське поселення поблизу с. Бернашівка на Вінничині // Археологія. — К., 1973. — № 10. — С. 61—65 (співавт.).

Н. М. Данилко

ЄВМИНКА І (ур. УЗВІЗ) — поселення *трипільської культури* (етап СІ, Ucla-466B: 4790 ±100BP/ 3521±121 BC) в Подніпров'ї. Розташоване біля с. Євминка Чернігівської обл. на лівому березі р. Десни. Займає мис в ур. Узвіз, утворений долиною річки та яром. Загальна площа — близько 1,5 га.

Відкрите (1908) вчителем Ставровським К. О. Досліджували *Макаренко М. О.* (1925—26), *Круц В. О.* (1965). М. О. Макаренко дослідив горизонти трипільської культури та епохи бронзи. *Пассек Т. С.* вважала їх єдиним *археологічним комплексом*, що привело до датування пам'ятки пізнім Трипіллям і віднесення її до *городського типу*.

Розкопки проведені В. О. Круцом, виявили залишки *землянки* трипільської культури. Землянка прямокутна, розмірами 5×5,8 м, на глибині 1,4 м від давньої поверхні. Виявлені ямки від стовпів, які тримали дах землянки та у північно-західному її куті залишки відкритого *вогнища* діаметром бл. 2 м. В заповненні знайдено фрагменти кераміки (6 807), уламки антропоморфних статуеток (12), знаряддя праці з *кременю*, рогу та кісток тварин, стулки річкових черепашок, кістки тварин. На думку дослідника, котлован від залишеного житла певний час використовували як звалище для сміття.

До складу керамічного комплексу поселення входила *кухонний посуд* (горщики з високими вінцями, прикрашеними смугастим згладжуванням, відбитками штампу), *столовий посуд* (прикрашений заглибленим орнаментом, іноді — *монохромним розписом*): горщики, глечики, *амфори*, миски, *біконічні посудини*. В групі столової кераміки переважав посуд з чорною, підлощеною поверхнею, який, можливо, з'явився під впливом культури *любельсько-волинської мальованої кераміки*. Подібна група посуду відома на трипільських пам'ятках *коломийщинської групи* та *ржищівського типу* Середньому Подніпров'ї. Розписна кераміка вказує на зв'язки з поселеннями *канівської групи*. В. О. Круц відніс поселення до *лукашівського типу* етапу СІІ трипільської культури. Сучасна синхронізація кераміки з Євминки, наве-

ЄВМИНКА І

Євдокимов Г. Л.

ЄСИПЕНКО АНАТОЛІЙ ЛЬВОВИЧ

Єсипенко А. Л. на розкопках поселення Олександрівка. 1950.

дена вище, дає підставу віднести це поселення, як і пам'ятки лукашівського типу в цілому, до етапу СІ.

Матеріали з розкопок М. О. Макаренка зберігаються в *Національному музеї історії України*, а В. О. Круца — в *Наукових фондах Інституту археології НАНУ*.

Література: *Макаренко М.* Досліди на Остерщині. Євминка // Коротке звідомлення ВУАК за 1925 р. — К., 1926. — С. 61–64; *Круц В. А.* Позднетрипольские племена Среднего Приднепровья. — К.: Наук. думка, 1977. — С. 10, 80–87.

М. Ю. Відейко

ЄСИПЕНКО АНАТОЛІЙ ЛЬВОВИЧ (діяльність — середина, друга половина XX ст.) — історик, археолог, кандидат історичних наук.

Очолював (50-ті роки XX ст.) Одеський державний історико-археологічний музей (тепер *Одеський археологічний музей НАНУ*), проводив археологічні розвідки у північних районах Одеської обл., відкрив декілька пам'яток *трипільської культури*. Керував роботою *Кодимо-Дністровської археологічної експедиції* Одеського археологічного музею, яка проводила дослідження поселень *Олександрівка*, *Кирилівка*, *Черкасів Сад-І*. Автор кількох праць, присвячених трипільським пам'яткам на території Одеської обл. Матеріали з розкопок експонуються та зберігаються в Одеському археологічному музеї НАНУ.

Праці: Археологічні розвідки Одеського музею у 1950–51 рр. // АП УРСР. — К., 1956. — Т. 4. — С. 202–203; Раннетрипольское поселение Александровка // Материалы и исследования по археологии Северного Причерноморья. — О., 1957. — Вып. 1. — С. 10–23.

Н. Б. Бурдо

ЖВАНЕЦЬ

ЖВАНЕЦЬ — поселення *трипільської культури* (етап А, поч. V тис. до н.е.). Розташоване біля с. Жванець (ур. Лиса Гора) Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. на північно-західній околиці села, на плато лівого берега р. Жванчик. Відкрите й досліджене (1974) Подільською археологічною експедицією Державного історичного музею УРСР (тепер *Національний музей історії України*) під керівництвом *Мовші Т. Г.*

Відкрито залишки наземної споруди прямокутної форми, яка визначена автором розкопок як виробничо-господарський комплекс. Виявлено 6 робочих місць (для розмелювання зерна та замішування тіста, для шліфування кістяних та кам'яних виробів і виготовлення знарядь з *кременю*). Виробничий інвентар представлений крем'яними *нуклеусами*, *відбійниками*, *скребками*, свердлами, скобелями, а також сланцевою сокиркою, кам'яними *зернотерками*, шліфувальним каменем, розтиральниками з пісковика. Серед знарядь праці з кістки та рогу — шила, проколки, *лощило* з ікла кабана, *мотика* клинподібна.

Переважну більшість знахідок становить кераміка. *Кухонний посуд* з домішками *шамоту*, кварцу. За формою це конічні миски, горщики, посуд на піддоні з отвором. Посуд з канельованим орнаментом тонкостін-

Виробничий комплекс по обробці кременю на поселенні **Жванець**, Трипілля А, за Мовшею Т. Г.

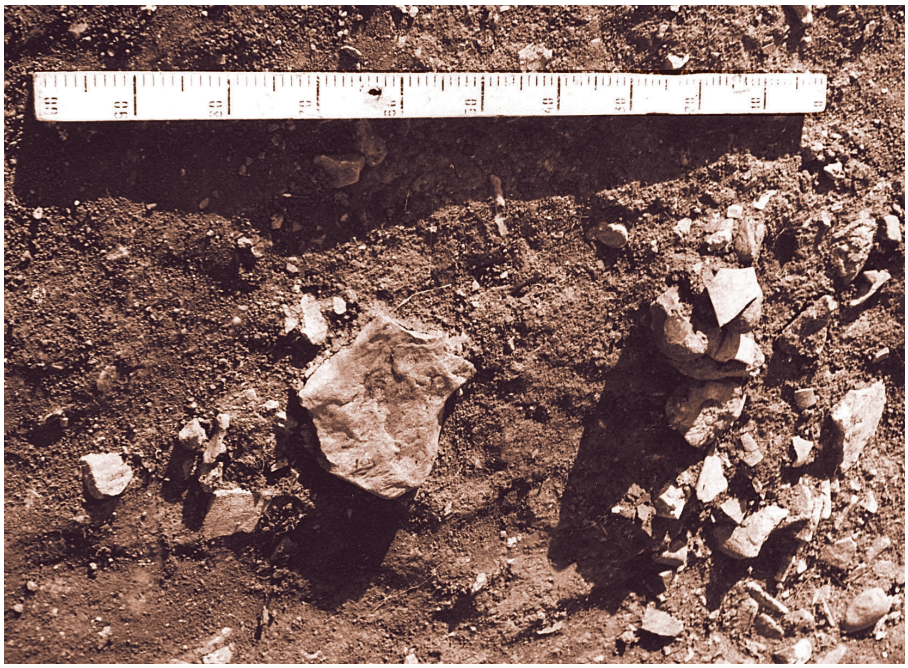

Фрагменти кераміки з поселення **Жванець**, розкопки Мовші Т. Г.

Сланцьова сокира з поселення **Жванець**, розкопки Мовші Т.Г.

Керамічні об'ємні символи з поселення **Жванець-Лиса Гора**, розкопки Мовші Т. Г. Національний музей історії України.

Вид на поселення трипільської культури біля с. Жванець.

Фрагмент антропоморфної статуетки з поселення **Жванець**, розкопки Мовші Т. Г.

ний, з домішками піску, представлений широкогорлими посудинами з похилими плічками, невисокими відігнутими вінцями, орнаментованими нешироκими, неглибокими *канелюрами* у поєднанні з прямокутним штампом та заглибленими лініями. Серед посуду із *заглибленим орнаментом* — горщики, конічні покришки з псевдоручками, посуд на порожнистих піддонах з овальними отворами, *грушоподібні посудини*. Серед елементів орнаментації — прокреслені лінії, спіралі, заштриховані стрічки, доповнені відбитками штампу, іноді із слідами інкрустації білою *пастою*. Культові речі представлені уламками моделей жител та фрагментом жіночої статуетки із заглибленим орнаментом.

Колекція матеріалів зберігається в *Національному музеї історії України*.

Література: *Мовша Т. Г.* К проблеме специализированных производственных комплексов в трипольской культуре // Археологические исследования на Украине в 1976–1977 гг.: Тез. докл. XVII конф. ИА АН УССР. – Ужгород, 1978. – С. 38–39; *Радієвська Т. М.* Ранньотрипільський виробничо-господарський комплекс із села Жванець // Музей і сучасність: Тем. зб. наук. пр. – К., 1989. – С. 85–92.

Т. М. Радієвська

Фрагмент черпака з поселення **Жванець**, розкопки Мовші Т. Г.

ЖВАНЕЦЬ-ЛИСА ГОРА — поселення *трипільської культури*, багатошарове: ранній шар (етап А) та два пізньотрипільські шари (етап СІІ; 3300–3200 — близько 2750 рр. до н.е.). Розташоване на північно-західній околиці с. Жванець Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. на високому плато Лиса Гора, при злитті річок Кармелітка і Жванчик, за 300 м від місця їх впадіння в Дністер. Пізньотрипільські поселення є епонімними пам'ятками бринзенського та гординештського типів. Відкриті (1959) місцевими школярами. Досліджувались Трипільською експедицією Державного історичного музею УРСР (тепер *Національний музей історії України*) під керівництвом *Мовші Т. Г.* (1961–62, 1968–70, 1973–74, 1976) та Жванецьким загоном Дністровської новобудовної експедиції Інституту археології АН УРСР під її ж керівництвом (1977–80).

Поселення займало південну частину плато, суміжну з перешийком, який відділяв останець Щовб. Висота плато над водою сягала 40–50 м. Розміри пізньотрипільського поселення бл. 150×200 м, більшість культурного шару зруйноване оранкою. На поселенні досліджені напівзаглиблені та наземні житла, з кам'яними конструкціями. За межами поселення, на західному схилі плато Лиса Гора, досліджено квартал гончарних горнів (див. *горна гончарні Жванець-Щовб*).

Серед археологічних знахідок рогові *мотики*, пірамідальні *відтяжки* для *вертикальних ткацьких верстатів*, знаряддя з *кременю*, глиняна пластика та кераміка. *Кухонний посуд* має в тісті домішку товченої черепашки, на денцях іноді наявні відбитки плетених циновок, тканини. *Столовий посуд* представ-

Прясельця з поселення **Жванець-Лиса Гора**, розкопки Мовші Т. Г. Національний музей історії України.

Жванець-Лиса Гора.
Фрагменти антропоморфних статуеток з поселення Жванець-Лиса Гора, розкопки Мовші Т. Г. Національний музей історії України.

лений горщиками та *амфорами* з кулястим тулубом, глеками з високим конічним горлом, напівсферичними мисками, оздобленими розписом чорною фарбою у вигляді стрічок з поздовжніх ліній, що утворюють овали або сходяться під кутом. Іноді в *орнаменті* присутня червона фарба. Всередині овалів часто розміщені солярні, зооморфні та *антропоморфні зображення*.

Матеріали з розкопок зберігаються та експонуються у Національному музеї історії України.

Література: *Мовша Т. Г.* Позднетрипольское поселение в с. Жванец (по раскопкам 1961 г.) Краткие сообщения ИА АН СССР. – М., 1970. – № 123. – С. 84–93; *Мовша Т. Г.* Поздний этап трипольской культуры // Археология Украинской ССР. – К., 1985. – Т. 1. – С. 232–235.

О. О. Якубенко

Рогова мотика з поселення **Жванець-Лиса Гора**, розкопки Мовші Т. Г. Національний музей історії України.

ЖВАНЕЦЬ-ЩОВБ – поселення (городище) *трипільської культури* (етап СІІ; 3300–3200 – близько 2750 рр. до н.е.). Розташоване на північно-західній околиці с. Жванець Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. Знаходиться на високому останці мису Щовб при злитті річок Кармелітки і Жванчика, за 300 м від місця їх впадіння в Дністер. Відкрите (1959) місцевими школярами. Досліджувалось Трипільською експедицією Державного історичного музею УРСР (тепер *Національний музей історії України*) під керівництвом *Мовші Т. Г.* (1961–62, 1967, 1970, 1974) та Жванецьким загоном Дністровської новобудовної експедиції Інституту археології АН УРСР під її ж керівництвом (1977–80).

Розміри поселення близько 100×150 м, більша частина *культурного шару* зруйнована кар'єром. Висота мису над водою сягала 30–50 м, поселення було захищене з напільного боку валом та ровом, побудованими на вузькому перешийку, що відділяє Щовб від плато Лисої Гори. Перший (давніший) вал та рів були обкладені з фронтального боку панцирем з кам'яних плит, котрі видобували на місці. Після

Кістяні вироби з поселення **Жванець-Лиса Гора**, розкопки Мовші Т. Г. Національний музей історії України.

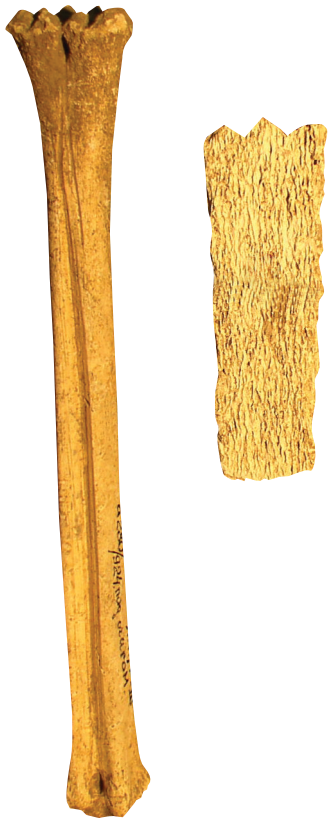

Фрагменти розписних посудин з поселення **Жванець-Щовб**, розкопки Мовші Т. Г. Національний музей історії України.

Кістяні вироби з поселення **Жванець-Щовб**, розкопки Мовші Т. Г. Національний музей історії України.

останньої перебудови вал досягав висоти 3 м, рів — глибини 2 м. Кінцева похила частина мису була укріплена ескарпом (напівровом з валом). Розкопками 1961 досліджені залишки двох жител-*напівземлянок*, котрі перекривались наземними прямокутними в плані житлами. У 1978 на північно-західному схилі було розкопане трьохкамерне наземне житло. Особливістю домобудівництва є його кам'яні конструкції. З дикого каменю та плит вапняку й сланцю викладено фундаменти та нижні частини стін будинків, зроблено гнізда для стовпів, використано для забутовки. Виявлено кам'яну підлогу, огороджені каменем робочі місця, *вогнища*. За межами укріпленого поселення, за перешийком з валом, існувало одночасове поселення. Тут, на західному схилі плато Лиса Гора, досліджено квартал із семи двоярусних *гончарних горнів*.

Серед археологічних знахідок рогові *мотики*, пірамідальні *відтяжки* для *вертикальних ткацьких верстатів*, знаряддя з *кременю*, глиняна пластика та кераміка. *Кухонний посуд* має в тісті домішку товченої черепашки, на денцях іноді наявні відбитки плетених циновок, тканини. *Столовий посуд* представлений горщиками та *амфорами* з кулястим тулубом, глеками з високим конічним горлом, напівсферичними мисками, оздобленими розписом чорною та червоною фарбою у вигляді стрічок з поздовжніх ліній, що утворюють овали або сходяться під кутом. Всередині овалів розміщені зображення птахів, солярних знаків, людей.

Матеріали з розкопок зберігаються та експонуються у *Національному музеї історії України*.

Література: *Мовша Т. Г.* Позднетрипольское поселение в с. Жванец (по раскопкам 1961 г.) // КСИА АН СССР. — М., 1970. — № 123. — С. 84—93; *Мовша Т. Г.* Поздний этап трипольской культуры // Археология Украинской ССР. — К., 1985. — Т. 1. — С. 232—235; Бузян М. Застосування каменю в домобудівництві трипільсько—кукутенських племен (за матеріалами розкопок в с. Жванець) // VIII Подільська історико-краєзнавча конф. Секція археології: Тези доп. — Кам'янець-Подільський, 1990. — С. 10—12.

О. О. Якубенко

1

Жванець-Щовб.
1. Розкопки рову на поселенні Жванець-Щовб, дослідження Мовші Т. Г.
2. Вид на поселення Жванець-Щовб.

2

Торс жіночої статуетки з поселення **Жванець-Щовб**, розкопки Мовші Т. Г. Національний музей історії України.

Жіноча фігурка з поселення **Жванець–Щовб**, розкопки Мовші Т. Г. Національний музей історії України.

ЖЕРТВОПРИНОШЕННЯ – обряд в релігії, коли за допомогою предметів з особливим духовним статусом установлюються відношення між людиною і богом. При цьому об'єкт жертвування переходить із сфери мирського до сфери сакрального. Жертвуванню відповідають різні форми жертовної дії: возлияння, підношення, заклання, культова трапеза, спалення, урочиста мовна обіцянка, яка супроводжує ритуал, тощо.

Література: *Мосс М.* Социальные функции священного. – СПб., 2000. – С. 9–106.

С. М. Ляшко

ЖЕРТОВНИК – див. *вівтар*

ЖИВОТИЛІВСЬКИЙ ТИП (животилово-вовчанський) – тип пам'яток *трипільської культури* (етап СІІ, 3350–2800 рр. до н.е.). Епонімна пам'ятка – поховання в кургані біля с. Животилівка Новомосковського р-ну Дніпропетровської обл. (1934). Представлений тільки похованнями. Поширений в степах від Дунаю до межиріччя Дону та Волги (Калмикія). Походження пов'язують з пам'ятками етапу СІІ трипільської культури, центральноєвропейськими культурами раннього *бронзового віку* або з майкопсько-новосвободненською спільністю.

Особливістю цього типу є синкретичні риси пам'яток з трипільськими елементами етапу СІІ та майкопсько-новосвободненської спільності, виділеної *Ковальовою І. Ф.* Поховання (80) животилівського типу звичайно впускні в більш ранні *кургани*. Основні ареали поширення пов'язані з периферією трипільської культури у степовому Подніпров'ї та Північно-Західному Причорномор'ї, де відомі й самостійні кургани (Суворово I, Гура-Бикулуй та ін.). Поховальний обряд характеризується підпрямокутними ямами з уступами, іноді – підбої та грунтові катакомби, одиночні та парні поховання у скорченій позі на правому або лівому боці з кистю руки біля обличчя, переважно південної орієнтації. Поховальний інвентар представлений *амфорами* та *кубками* кириленського типу та *гординештського типу*, посохоподібними булавками з кістки або бронзовими з петлею для підвішування, знайденими в комплексі із бісером з склоподібної пасти (фаянсу).

Синхронний пам'яткам *касперівського типу*, гординештського типу, *усатівській культурі* молодшого ступеня, пізнім *нижньомихайлівського типу пам'яткам*, *культурі лійчастого посуду* (пізня фаза), *культурі кулястих амфор* (рання фаза).

Литература: *Ковалева И. Ф.* Погребения с майкопским инвентарем в левобережье Днепра: (К выделению животиловского культурного типа) // Проблемы археологии Поднепровья. – Д., 1991. – С. 69–88; *Rassamakin Y. Y.* On early elements of the Globular Amphora Culture and other central european cultures in the late eneolithic of the northern Black Sea region // Eastern exodus of the Globular Amphora people: 2950–2350 BC // Baltic-Pontic Studies. – Poznan, 1996. – Vol. 4. – P. 112–132.

В. Г. Петренко

Кістяна булавка з поховання **животилівського типу** в пох. 3 кургану 3 в ур.Кале. Дослідження М. М. Фокєєва, 1996.

Жертвопринесення собаки в кургані усатівської культури біля с. Тудорове (Молдова), за Збеновичем В. Г.

Жертвопринесення під обмазкою житла в поселенні Коломийщина I. За Пассек Т. С.

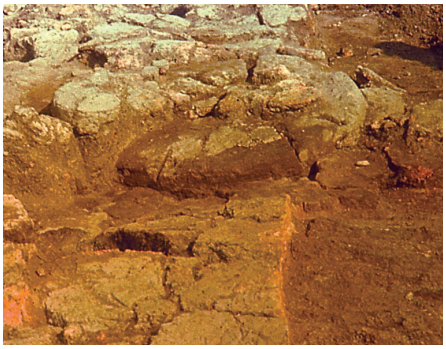

Глинобитний круглий **жертовник** в приміщенні другого поверху. Поселення Бринзень 8, Молдова. Дослідження Маркевича В. І.

Розписна амфора **животилівського типу**. Болград, кург. 6, пох. 1. Дослідження Л. В. Субботина, 1967.

ЖИТЛО – притулок людини для захисту від негоди, облаштований відповідно до кліматичних умов і традицій.

Уявлення про житла *трипільської культури* можна отримати завдяки розкопкам їх решток – *площадок*, аналізу всіх даних по трипільській архітектурі, *експериментальному моделюванню трипільського житла*, що дозволяє здійснити реконструкцію досліджених об'єктів. Трипільські житла були міцними монументальними довготривалими *глинобитними* будинками різного розміру, як правило, довгими, іноді – квадратними, площею від 20 до 250 кв.м. Вони складалися з кількох приміщень, оздоблених виготовленими з глини побутовими і ритуальними деталями інтер'єру. Будинки – наземні, іноді на цоколі, прирізаному до схилу, мали вертикальну структуру: горище або два, іноді три поверхи, що, відповідно, вдвічі збільшувало площу споруди, яка була житлово-господарським комплексом.

В основі трипільського будинку були складні дерев'яні каркасні конструкції, поставлені на земляну платформу або дерев'яні лежні, що свідчить про високий рівень трипільського домобудування. Воно мало спеціалізований характер і здійснювалося будівельниками-професіоналами. Будинки оздоблювалися штукатуркою, стіни фарбувалися, а можливо, і розписувалися. Трипільські житла стали одним з найбільш вражаючих досягнень традиційної архітектури давнього населення України, завдяки якості будівництва, естетичним параметрам та органічному зв'язку з навколишнім середовищем.

Література: *Баумгартен К.* Жилище // Свод этнографических понятийй и терминов. – М., 1989. – С. 36–42; *Відейко М. Ю.* Архітектура поселень трипільської культури // Давні поселення України. – К., 2000. – Ч. 1. – С. 6–54.

Н. Б. Бурдо

ЖИТЛОВІ СТІНИ – тип оборонних споруд *трипільської культури*, характерний для поселень-*протоміст* кінця V–IV тис. до н.е. Термін запропонований (1987) *Шмаглієм М. М.* та *Відейком М. Ю.*

Житлові стіни складаються з кількаповерхових житлово-господарських комплексів, що оточують територію поселення. На *аерофотознімках* поселень (*Небелівка, Глибочок, Василькове, Косенівка* та ін.) читаються як суцільні смуги, на планах, складених за допомогою *археолого-магнітометричних досліджень (Тальянки, Ятранівка,* Глибочок*)*, видно залишки щільно прибудованих споруд. За даними розкопок, це були будівлі каркасно-стовпової конструкції з міжповерховими та горищними перекриттями. Перекриття та стіни обмазували глиною з домішкою полови.

Найкраще цей тип укріплень досліджений на поселенні біля *с. Майданецьке*, де під час розкопок виявлено дві лінії житлових стін. На плані укріплення мали вигляд двох еліпсів, вписаних один в інший. Центральна лінія фортифікацій (по довгій вісі близько 1 км) складалася з триповерхових будівель із горищем (житлові – другий та третій поверхи), друга – з двоповерхових споруд, по довгій вісі орієнтованих до центру поселення. Будівлі були з'єднані переходами на рівні другого поверху. Вхід до споруд зроблений теж на рівні другого поверху. Житлові стіни в центральній частині поселення були обернені вхідною частиною назовні. На відстані 5–7 м від них було споруджено *глинобитну* стіну висотою понад 2 м. В другому еліпсі забудови (діаметр близько 1,2 км) житла обернені вхідними частинами до центру поселення. Центральну частину поселення від наступного еліпсу будівель відділяла незабудована

Житло. Поселення Майданецьке. Дослідження Шмаглія М. М., Відейко М. Ю. Комп'ютерна реконструкція М. Ю. Корбута.

смуга шириною 75–100 м, яка могла бути вулицею, а в разі небезпеки – еспланадою цитаделі поселення. Діаметр укріплень, які мали в плані вигляд еліпса (*Володимирівка*, Майданецьке, Глибочок) становить 900–1200 м, сягаючи 3,5 км (Тальянки). Було знайдено також трикутні в плані укріплення (Ятранівка). Подібні масштаби будівництва вказують на існування у трипільського населення монументальної архітектури.

Література: *Шмаглій М. М., Відейко М. Ю.* Пізньотрипільське поселення поблизу с. Майданецького на Черкащині // Археология. – 1987. – Вип. 60. – С. 58–71; Відейко М. Ю. Архітектура поселень трипільської культури VI–III тис. до н.е // Давні поселення України. – К., 2000. – Ч. 1. – С. 24–27.

Відейко М. Ю.

ЖОРНІВКА – поселення *трипільської культури* (етап CII, *городський тип*, 3300–3200–2750 рр. до н.е.). Розташоване на північній околиці с. Жорнівка Києво-Святошинського р-ну Київської обл. на пагорбі, відгалуженому від плато високого правого берега р. Ірпінь (права притока Дніпра). Відкрите (1991) Г. Ф. Зінченком під час земляних робіт на присадибній ділянці. Обстеження місцевості провела *Якубенко О. О.* (1992).

Поселення займало південно-західну, найвищу частину пагорба, який із заходу обривається до річища (висота над заплавою – 10–12 м), з півдня – обмежений глибоким (6–7 м) яром, з півночі – давньою балкою. Розміри поселення приблизно 100×70 м. У розрізі грунту на стінці тераси зафіксовано яму завширшки 2 м, глибиною до 0,8 м від сучасної поверхні (ймовірно, залишки напівзаглибленого житла). Серед археологічних знахідок – фрагменти двох шліфованих сокир з молочно–білого дністровського *кременю*, *прясельце* сфероконічної форми. Уламки кераміки із шнуровим та пальцьовим *орнаментом*, виготовлені з глиняної маси з домішкою дресви, піску, мушлі. Серед форм посуду – кухонна сфероконічна миска, тонкостінний високогорлий *кубок*, *амфора* з вертикальними жолобчастими ручками, горщики з конусоподібним горлом та відігнутим краєм вінець.

Дане поселення є найбільш східною з відомих нині пам'яток городського типу. Матеріали зборів зберігаються у фондах *Національного музею історії України*.

Література: *Якубенко О. О.* Матеріали із пізньотрипільського поселення в с. Жорнівка // Шляхи становлення Національного музею історії України: Від першовитоків до сьогодення: Тематичний зб. наук. пр. – К., 1994. – С. 16–22.

О. О. Якубенко

ЖУРАВЛЬОВ ОЛЕГ ПЕТРОВИЧ (22.06.1949 м. Дніпропетровськ) – зоолог, кандидат історичних наук.

Закінчив 1974 біологічний факультет Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. Кандидатська дисертація «Історія фауни і тваринництва Нижнього Побужжя в античний час» (1993).

ЖУРАВЛЬОВ ОЛЕГ ПЕТРОВИЧ

1

2

Житлові стіни. Поселення Майданецьке. Дослідження Шмаглія М. М., Відейко М. Ю.
1. Ряд площадок від будівель, що утворювали житлову стіну.
2. Реконструкція житлової стіни на основі розкопок.

Миска з поселення **Жорнівка**. Дослідження Якубенко О. О.

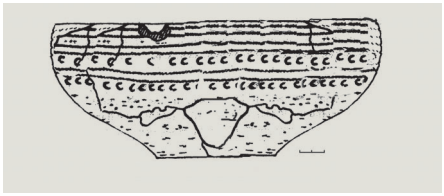

Журавльов О. П.

ЖУРАКОВСЬКИЙ БОЛЕСЛАВ СТАНІСЛАВОВИЧ

1970–77 працював в Інституті зоології АН УРСР під керівництвом видатного українського вченого-енциклопедиста *Підоплічка І. Г.*, де набув фах археозоолога. 1977 переведений до Інституту археології АН УРСР (зараз – Інститут археології НАНУ), де працює на посаді старшого наукового співробітника.

Коло наукових інтересів – вивчення фауни доби *неоліту*, *енеоліту*, *бронзи*, античності. В матеріалах з поселень доби неоліту вперше виявив рештки найдавніших свійських коней на території України, які датуються VI тис. до н.е. Досліджував матеріали з багатьох поселень *трипільської культури*, зокрема *Гребенюків Яр*, *Долина*, *Ігнатенкова Гора*, *Жванець-Щовб*, *Жванець-Лиса Гора*, *Коновка*, *Майданецьке*, *Хомине*. На підставі вивчення решток фауни, виділив кілька типів тваринництва на ранньому та пізньому етапах Трипілля. Зафіксував «уніфікацію» тваринництва і мисливства у трипільців на середньому етапі розвитку цієї культурі на просторі від Дністра до Дніпра.

Автор понад 80 наукових та науково-популярних статей і монографії.

Праці: Остеологические материалы из памятников эпохи бронзы Лесостепной зоны Днепро-Донского междуречья. – Киев, 2001; О животноводстве и охоте племен Трипольской культуры Среднего Поднепровья и Побужья // I полевой семинар. Раннеземледельческие поселения-гиганты Трипольской культуры на Украине. – Киев, 1990. – С. 134–138; Тваринництво неолітичного населення України // Археологія,1996. – № 2. – С. 3–17 (співавт).

Відейко М. Ю.

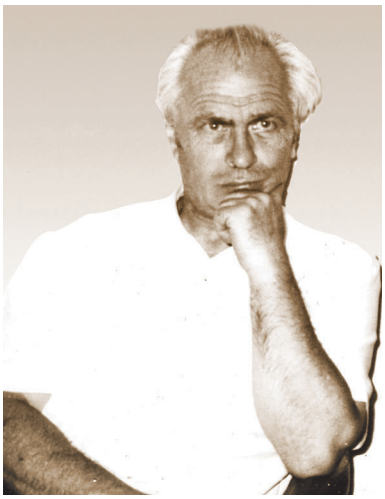

Жураковський Б. С.

Поселення Жури. Посуд із заглибленим орнаментом. Дослідження Бібікова С. М. Наукові фонди Інституту археології НАНУ.

ЖУРАКОВСЬКИЙ БОЛЕСЛАВ СТАНІСЛАВОВИЧ (діяльність – кінець XX ст. – початок XXI ст.) – педагог, історик, археолог.

Директор Кустинської середньої школи Рівненської обл. В 80–90-ті рр. проводив дослідження

пам'яток *трипільської культури* на Поділлі. Наукові інтереси: дослідження трипільської культури, її господарства та економіки в напрямку постпроцесуальної археології.

Автор наукових праць з трипільської проблематики, в тому числі навчального посібника.

Праці: Охорона посівів та врожаю зернових землеробами Трипілля // Подільська старовина. – Вінниця, 1993. – С. 81 – (співавт.); Про технологію виготовлення трипільської кераміки //Археологія, 1994. – № 1. – С. 88 – Забезпечення водою трипільських поселень //Археологія, 1997. – № 3. – С. (співавт.); Господарство і зв'язки трипільських племен Поділля. Навчальний посібник. – Раменское, ООО «ПОЛИ–ГРАФ», 2002. – 115 с.

М. Ю. Відейко

ЖУРИ – поселення *трипільської культури* (фінал етапу BI, близько 4400 р. до н.е.). Розташоване біля с. Жури Рибницького р-ну (Республіка Молдова) на першій надзаплавній терасі лівого берега Дністра. Досліджено (1952) *Бибиковим С. М.* у складі *Молдавської експедиції* залишки п'яти жител, три з них розкопано частково.

Залишки наземних *глинобитних* жител являли собою щільні скупчення шматків перепаленої *обмазки* з відбитками дерева на нижній частині. *Площадка* № 3 досліджена на площі 10×4 м. Зафіксовано залишки печі, скупчення розвалів посудин. В одному випадку їх було 28, вони розташовувалися групами по декілька штук. Серед кераміки виділяється *біноклеподібна посудина*, одна з чаш якої була заповнена перепаленими крем'яними *відщепами* разом з дуже дрібними уламками, серед яких знаходилося вістря стріли. С. М. Бібіков слушно припускає можливість застосування такої біноклеподібної посудини в магічному *ритуалі*. Площадка № 4 дос-

Поселення Жури. Дослідження Бібікова С. М. Наукові фонди Інституту археології НАНУ.
1. Біноклеподібна посудина.
2. Розписний посуд.

1

2

Журівка. План поселення за даними археолого-магнітометричних досліджень.

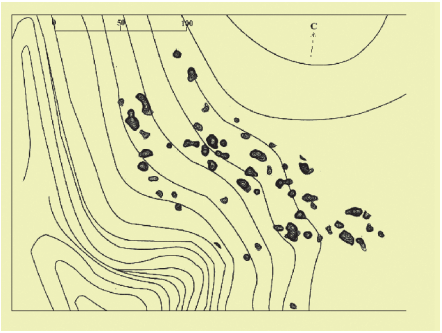

ліджена на площі 8×4 м. На ній зафіксовано *вимостку*, біля якої простежено скупчення розвалів посудин (близько 20). Площадка № 5 представлена нещільним заляганням окремих шматків обпаленої глини та незначної кількості фрагментів посуду.

Серед знахідок переважна більшість — вироби з кераміки. Значна кількість посудин представлена розвалами, які вдалося реконструювати. *Кухонний посуд* (30%) поділяється на кераміку товстостінну, з домішкою *шамоту*, оздоблену різноманітним *барботином*, пластичними деталями, ручками. Серед форм посуду — макітри, миски, горщики, *зерновики* (84% від кухонних посудин). Тонкостінні горщики (16%), виготовлені з глини з високим вмістом сполук заліза, представлені переважно фрагментами. Вони орнаментовані тільки у верхній частині. *Столовий посуд* (70%) в колекції переважає. Кераміка із *заглибленим орнаментом* (23% від столового посуду), який часто доповнювався фарбуванням червоною фарбою простору поміж стрічками візерунка, а його жолобки заповнювалися білою *пастою*. Представлена *грушоподібними посудинами, глеками, шоломоподібними кришками, біноклеподібними посудинами*. Нечисленні грушоподібні та біноклеподібні посудини оздоблені *канелюрами* (2,5%). Найбільш поширена кераміка з *розписним орнаментом* (73,3% від столового посуду). Зовнішня поверхня такого посуду вкрита *ангобом*, по якому нанесене фарбування світло-червоним, блідо-жовтим, майже білим кольорами. Візерунок з білих, червоних стрічок у чорному облямуванні був поліхромним або біхромним. Серед різноманітних форм розписного посуду *вази*, грушоподібні посудини, *кубки, глечики*, посудини із сферичним тулубом, підставки, *фруктовниці*, *черпаки*. Невеликою кількістю фрагментів представлена *антропоморфна* та *зооморфна пластика*.

Матеріали з розкопок поселення зберігаються у *Наукових фондах Інституту археології НАНУ*, та у *Ермітажі*.

Література: *Бибиков С. Н.* Археологические раскопки у селений Попенки и Журы на Днестре в 1952 году // Краткие сообщения института истории материальной культуры. — М., 1954. — Вып. 56. — С. 104—110; *Ризов С. М., Шумова В. О.* Поселення Жури і його місце серед пам'яток розвинутого етапу трипільської культури Середнього Подністров'я // Археологія. — К., 1999. — № 3. — С. 41—55.

Н. Б. Бурдо

ЖУРІВКА — поселення *трипільської культури* (етап BII, *коломийщинська група*, 3900—3800 рр. до н.е.). Розташоване на захід від с. Юшки Кагарлицького р-ну Київської обл. біля ґрунтової дороги в с. Стретівка. Виявлене (1984—85) експедицією під керівництвом *Мовші Т. Г.* Поселення займало ділянку плато, із заходу та південного заходу обмежену яром. Згідно з даними археологічної розвідки воно займало площу понад 4 га і нараховувало не менше 20 жител, визначених по плямах на оранці.

У 1993 *Дудкіним В. П.* проведено *археолого-магнітометричні дослідження* на площі 3,6 га. На обстеженій площі виявлено більше слідів споруд, ніж у результаті візуальної розвідки. Загальна кількість аномалій становить близько 50. Не менше 25 із них належать залишкам трипільських споруд, інші — сліди різних господарчих ям. Споруди згруповані у дві кільцеві структури діаметром 50—70 м, по 10—12 у кожній. У центрі кілець помітні сліди ще декількох споруд. Розміри об'єктів — 4—5, 9—15 м.

Література: *Колесников А. Г.* Трипольское общество Среднего Поднепровья: Опыт социальных реконструкций. — К., 1993. — С. 129 (рис. 16).

В. П. Дудкін

ЗАВАЛІВСЬКИЙ МОГИЛЬНИК – могильник *трипільської культури* (етап СІІ, Кі5015:4290±90 ВР, 2877 – 146 ВС; Кі5014: 4230±80 ВР, 2790 0 110 ВС). Розташований біля с. Завалівка Київської обл. Відкритий і досліджений на площі близько 200 кв.м. *Круцом В. О.* (1962). Один з чотирьох, відомих у Середньому Подніпров'ї могильників *софіївського типу*, виділених *Захаруком Ю. М.*

Розташований на плоскій вершині високої (9 м над рівнем річки) піщаної дюни на лівому березі Дніпра. Могильник частково зруйнований господарськими ямами *бронзового віку* та оборонними спорудами часів Другої світової війни. Досліджено 16 поховань. Поховальний обряд: *кремація* на стороні. Залишки поховань виявлені в піску, на глибині 0,3–0,6 м. Поховання мали вигляд купок попелу розмірами 0,2×0,2, 4×0,4 м, товщиною 0,1–0,2 м, в яких виявлений супровідний інвентар: вістря стріл з *кременю*, крем'яні *пластини*, ножі, *відщепи*, фрагменти керамічного посуду, намистини з міді та бурштину. Більша частина інвентарю з слідами дії вогню.

Матеріали з Завалівського могильника досліджувалися за програмою *Балтійсько-понтійських досліджень*. Встановлено, що деякі керамічні вироби з Завалівки мають аналогії серед посуду культур *Бодрогкерестур* (горизонт Лажняни), *Баден*, Коцофені та ін., що вказує на західні контакти населення, яке залишило могильники софіївського типу.

Знахідки з розкопок зберігаються в *Наукових фондах Інституту археології НАНУ*.

Література: *Круц В. О.* Новий могильник софіївського типу біля с. Завалівки на Дніпрі // Археологія. – 1968. – Т. 21. – С. 126–130; *Дергачев В. А., Манзура И. В.* Погребальные комплексы позднего Триполья. – Кишинев: Штиинца, 1991. – С. 13; *Videiko M. Yu.* Archaeological characteristics of the Sofievka-type cemeteries // Baltic-Pontic Studies. – 1996. – № 3. – P. 129–134.

М. Ю. Відейко

ЗАГЛИБЛЕНИЙ ОРНАМЕНТ – вид *орнаменту* на керамічних виробах *трипільської культури*. За способами нанесення поділяється на: 1) прокреслений, коли утворюється продряпана лінія різної ширини; 2) вдавлений, при якому отримують широкі неглибокі смуги та жолобки *канелюри*; 3) різний; 4) *штампований орнамент*.

В усіх випадках заглиблений орнамент утворював орнаментальну композицію, але завжди доповнювався фарбуванням після випалу, про що свідчать сліди білої, червоної, а на етапі ВІІ – чорної фарби. Отже, ранньотрипільський посуд був так само поліхромним, як і на пізніших етапах, але фарби, не закріплені випалом, майже не зберігаються, крім окремих випадків.

Прокреслений орнамент, наколи використовувалися для декору *антропоморфної пластики*. Кожен спосіб нанесення заглибленого орнаменту може застосовуватися окремо або в різноманітних комбінаціях.

ЗАГЛИБЛЕНИЙ ОРНАМЕНТ

Заглиблений орнамент на різних категоріях матеріалу. Колекція «ПЛАТАР».
1. Заглиблений орнамент на антропоморфних фігурках.
2. Заглиблений орнамент на кришці.

1

2

Заглиблений орнамент на зерновику.

Для керамічних комплексів перших етапів Трипілля А-*Прекукутень II* характерні такі групи посуду з заглибленим орнаментом: прокреслені лінії без доповнень; різний орнамент, іноді у сполученні з прокресленими лініями; канельований, часто доповнений ланцюжками зубчастого штампу або рядами ямок, подекуди з окремими елементами з прокреслених ліній; штампований, який утворює орнаментальні зони, заповнені відбитками штампу. На наступних періодах раннього етапу набуває поширення посуд, прикрашений візерунком з комбінації прокреслених ліній, канелюр, штампу. На етапі Трипілля ВІ найбільш широко розповсюджується посуд, прикрашений широкими прокресленими лініями та з вдавленим візерунком з широкими неглибокими жолобками, або канелюрами, а також дрібними акуратними канелюрами, які доповнюють ряди штампу. На етапі ВІІ кераміку прикрашали прокресленим візерунком. На фінальних етапах Трипілля в багатьох локальних варіантах з'являється заглиблений орнамент, не пов'язаний з ранньотрипільськими традиціями: це тонкі прокреслені лінії, відбитки шнура, в тому числі й намотаного на паличку. З'являються також антропоморфні та зооморфні статуетки, орнаментовані так само, як посуд.

Література: *Рижов С. М.* Гончарство племен трипільської культури // Давня кераміка України. — К., 2001. — С. 16.

Н. Б. Бурдо

Заглиблення. Розкопки заглиблення на поселенні Гребенюків Яр. Дослідження Шмаглія М. М., Бурдо Н. Б.

ЗАГЛИБЛЕННЯ — ями великої площі. Заглиблення різної форми та глибини фіксуються при розкопках майже всіх пам'яток *трипільської культури*. З'ясувати їх призначення іноді буває важко, тим більше що протягом існування поселення функції їх змінювалися. Заглиблення в трипільській культурі бувають аморфні, круглі або овальні, в профіль — коритоподібні, лійчасті з нерівним дном. Заповнення зазвичай дуже насичене фрагментами посуду, знаряддями праці та відходами виробництва, кістками тварин, вугликами, попелом, іноді зустрічаються черепи тварин, *антропоморфна пластика* та *зооморфна пластика* тощо. Описані вище особливості даних об'єктів дозволяють вважати, що більшість заглиблень спочатку були глинянками, тобто використовувалася з метою видобування глини для спорудження будинків, а потім в них вкидали, а можливо, й ховали сміття, а також залишки від *жертвоприношень*.

Н. Б. Бурдо

ЗАГНІЙ ГРИГОРІЙ ФЕДОРОВИЧ (31.05.1935, с. Крути Ніжинського р-ну Чернігівської обл. — 16.12.1994, с. Тальянки Тальнівського р-ну Черкаської обл.) — геофізик, кандидат геологічних наук.

Досліджував пам'ятки *трипільської культури* за допомогою археометричних методів. Першим застосував метод *археомагнітного датування* для абсолютного датування залишків будівель-*«площадок»*. Запровадив також датування зразків в польових умовах. Отримав 35 дат з 22 поселень трипільської культури на території України та Молдови, які дозволили розробити відносну хронологію трипільської культури на відрізку біля 1 500 років. Працював над застосуванням методу археомагнітного датування для розробки мікрохронології поселень-*протоміст Тальянки* та *Майданецьке*, зробив для цього декілька десятків дат. Результати археомагнітного датування в цілому підтвердили відносну хронологію поселень-гігантів, побудовану *Рижовим С. М.* на підставі типології посуду

Займався в 60—70-ті рр. XX ст. впровадженням *археолого—магніторозвідувальних досліджень* для ство-

Загній Г. Ф.

рення планів поселень трипільської культури Старі Безрадичі та *Чапаївки*. Виявив окремі *житла* на поселеннях *Шкарівка*, *Веселий Кут*, *Миропілля*, *Гарбузин*, *Кліщів* та ін. В 70–90-ті рр. керував створенням планів поселень Чапаївки, Піщаної, Косенівки, *Тального-2*, Веселого Кута, а також магнітною зйомкою поселень *Федорівки*, *Ятранівки*, *Глибочка*, *Ямполя*, *Вільховця*.

Праці: Опыт применения протонного магнитометра в археологии // СА. – М., 1971. – № 3 (співавт.); Датировка археолгических памятников археомагнитным методом // Использование методов естественных наук в археологии. – К.: Наук. думка, 1978. – С. 61–69 (співавт.).

Література: *Mantu C. M.* Cultura Cucuteni. Evolutie, cronologie,legaturi. – Piatra–Neamt, Editura Nona, 1998. – Tabelul 7, 9.

М. Ю. Відейко

ЗАЄЦЬ ІВАН ІВАНОВИЧ (21.01. 1922, с. Кравцівка Царичанського р-ну Дніпропетровської обл.) – археолог, музеєзнавець, педагог, кандидат історичних наук, професор (з 1989).

Закінчив (1955) Грозненський педагогічний ін-т. Учасник Другої світової війни, має бойові нагороди. У 1950–63 перебував на військовій службі (центральна група військ в Австрії; космодром Байконур; 43 ракетна армія). У 1963–77 – директор *Вінницького обласного краєзнавчого музею*. Здійснив реконструкцію музею, працював над поповненням його колекцій, в тому числі археологічних. З 1977 – викладач, доцент, професор Вінницького державного педагогічного ун-ту ім. М. Коцюбинського. Кандидатська дисертація: «Древние земледельцы среднего течения Южного Буга во 2-й половине IV тысячелетия до н.е. (по материалам трипольського поселения Клищев Тывровского района Винницкой области)» (1975).

Досліджує трипільську культуру на Поділлі. Наукові інтереси: трипільські пам'ятки у межиріччі Дністра та Південного Бугу, економіка, духовне життя трипільського населення. Автор 120 наукових праць, трьох монографій. В роботі «Трипільська культура на Поділлі» (2001) підведені підсумки археологічних досліджень в цьому регіоні у XIX–XX ст. У 1971–90 керував експедицією *Вінницького обласного краєзнавчого музею* та *Вінницького державного педінституту експедицією*, яка проводила розвідки на території області та розкопки на поселеннях трипільської культури *Кліщів*, *Біликівці*, *Ворошилівка*, *Тростянець*, *Цвіжин* та ін. Найбільші за масштабами розкопки проведені на поселенні Кліщів на Південному Бузі (1969–78). Відокремив кліщівський тип пам'яток трипільської культури.

Праці: Поселение трипольской культуры Клищев на Южном Буге. – К., 1992. – 178 с. (співавт.); *Людина і природа Поділля від кам'яного до раннього залізного віку. – Вінниця, 1999. – 114 с. (співавт)*; Трипільська культура на Поділлі. – Вінниця, 2001. – 184 с.; Виховання дітей у трипільський час // Трипільський світ і його сусіди: Тез. доп. наук.–практ. конф., Збараж, 20–25 серпня 2001. – Збараж, 2001. – С. 16–17.

М. Ю. Відейко

ЗАЛІЩИКИ – поселення *трипільської культури* (етап BI–BII, близько 4400 р. до н.е.). Розташоване біля райцентру Заліщики Тернопільської обл. на схилі лівого берега р. Дністер. Епонімна пам'ятка заліщицької групи. Виявлене (1927) співробітником музею Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка у Львові Ю. Полянським, досліджувалося *Кандибою О. О.*, *Сулімирським Т.*, І. Журовським.

На поселенні, відповідно до звіту Ю. Полянського, простежено рештки наземних *глинобитних* будинків у вигляді скупчень обпаленої глини та

Заєць І. І.

Заліщики.
Розписна посудина. Львівський історичний музей.

Заліщики.
Розписний посуд. Львівський історичний музей.

заглиблення. З них походять численні знаряддя праці з *кременю*, каменю, кістки та багата керамічна колекція, з якої реставровано значну кількість посудин. Посуд за технологічними ознаками умовно поділяється на *кухонний посуд* та *столовий посуд*. Кухонна кераміка виготовлена з глини з домішкою подрібнених черепашок, становить 2,6% комплексу. Іноді на поверхні помітні сліди смугастого загладжування. Вінця та плічка посудин прикрашені різноманітними композиціями з відбитків штампу. Для форм кухонного посуду типові відкриті горщики. Серед столового посуду переважна більшість розписного (97%). Він виготовлений з тонкої глини з домішкою піску, гарно лощений, має різноманітні форми: *кубки, грушоподібні посудини, шоломоподібні покришки, миски, амфори, біноклеподібні посудини*, ложки. Розпис на посудинах біхромний або поліхромний, застосовувалися біла, червона, чорна фарби. Малюнок зазвичай розташований поясами, іноді розділеними на метопи. Стилі розпису різноманітні. Посуд із *заглибленим орнаментом* представлений окремими фрагментами з тонкими неглибокими лініями. *Зооморфна пластика* та *антропоморфна пластика* фрагментарна. Жіночі стоячі фігурки пофарбовано в червоний колір.

Матеріали з розкопок поселення Заліщики зберігаються у *Львівському історичному музеї, Тернопільському обласному краєзнавчому музеї, Археологічному відділі Камянець-Подільського історичного музею-заповідника*.

Література: *Полянський Ю.* Нові археологічні знахідки з Галичини // ЗНТШ. – Л., 1928. – Т. 149. – С. 17–19; *Кандиба О.* Досліди на Галицькому Поділлі в рр. 1928–29 // Там же. – Л., 1937. – Т. 154. – С. 1–14; *Виноградова Н.М.* Племена Днестровско-Прутского междуречья в период расцвета трипольской культуры. – Кишинев, 1983. – С. 14–20.

Н. Б. Бурдо

ЗАЛІЩИЦЬКИЙ ВАРІАНТ – сукупність пам'яток *трипільської культури* етапу BI–BII (4400–4100 рр. до н.е.). Виділений *Виноградовою Н. М.* Епонімна пам'ятка *Заліщики* досліджувалась *Кандибою О. О., Сулімирським Т.*, І. Журовським. Пам'ятки цього варіанту розташовані в кількох областях України в середній течії Дністра, більшість знаходиться вздовж лівого та правого берегів. Налічується 26 поселень, серед них найбільш відомі Бабин (Яма), *Більче-Золоте, Магала, Поливанів Яр II, Крутобородинці I.*

На поселеннях заліщицького типу поширені наземні *глинобитні* житла, зафіксовані ями та *заглиблення*, в *Поливановому Ярі II* знайдено *майстерню кременеобробну* з чисельними знахідками *кремінних* знарядь праці та відходів виробництва: *нуклеусами, пластинами, дротиками, скребками, сокирами.* З каменю виготовлено *зернотерки*, тесла, долота.

Керамічний комплекс пам'яток заліщицького віріанту включає дві категорії посуду: *столовий* та *кухонний.* Серед столової кераміки більшість належить розписним посудинам (до 90% від усього посуду). Головні форми розписної кераміки: *кубки, грушоподібні посудини, шоломоподібні покришки*, миски, *біноклеподібні посудини.* Розпис у більшості випадків вкриває 2/3 поверхні посудини, розміщений в кількох орнаментальних зонах. Кераміка із *заглибленим орнаментом* становить менше 1 % керамічного комплексу, прикрашена глибокими та широкими чіткими жолобками, заповненими білою *пастою*, простір між ними зафарбований червоною фарбою. Кухонні горщики виготовлені з глини з домішкою товченої мушлі. Вони орнаментовані, головним чином, у верхній частині перлинами, відтисками гребінцевого штампу, ямками.

Антропоморфна пластика на поселеннях заліщицького варіанту представлена переважно жіночими статуетками, які орнаментовані заглибленими лініями, іноді розписними, або без орнаментації статуетками. Зустрічається *зооморфна пластика.*

Н. М. Виноградова виділяє в заліщицькому варіанті три хронологічні групи. Заліщицькі пам'ятки синхронні до *солонченського варіанту* та частково *східнотрипільської культури.* Вплинули на формування пам'яток типу *Кліщева* на Південному Бузі.

Література: *Виноградова Н. М.* Племена Днестровско–Прутского междуречья в период расцвета трипольской культури. – Кишинев: Штиинца, 1983. – С. 13–41.

Н. Б. Бурдо

ЗАРУБИНЦІ – поселення *трипільської культури* (буго-дніпровський варіант *східнотрипільської культури*, етап BI, 4600–4500 рр. до н.е.). Розташоване біля с. Зарубинці Монастирищенського р-ну Черкаської обл. Відкрито П. К Данчуком. Поселення є епонімним для пам'яток типу Зарубинці буго-дніпровського локального варіанту східнотрипільської культури і являє першу ланку в її формуванні. Досліджувалось (1973) експедицією Інституту археології АН УРСР (тепер *Інститут археології НАНУ)* під керівництвом *Цвек О. В.*

Поселення займає високий мис першої надзаплавної тераси, на березі р. Гірський Тікич. Розкопане *житло* площею 24 кв.м, яке мало наземну *глинобитну* конструкцію та заглиблену частину.

Керамічний комплекс складався в основному з посуду, прикрашеного *заглибленим орнаментом*, жолобки якого іноді заповнювались білою *пастою*, а випнуті поверхні профарбовувались червоною *вохрою.* До цієї групи кераміки здебільшого належать опуклотілі *вази* з покришками, останні мали грибоподібне навершя, вірогідно, вони мали особливе функціональне призначен-

Зарубинці. Дослідження Цвек О. В.
1. Фрагменти кераміки зі штампованим орнаментом.
2. Розкопки залишок глинобитного житла.

Захарук Ю. М.

ня; *біноклеподібні посудини* та поодинокі *кратери*. Горщики і *кубки* з *канелюрами*, доповненими гребінцевим штампом, тонкостінні. Їх орнаменти мають здебільшого геометричні елементи. Траплявся також посуд з поверхнею, оздобленою *рустом*. Статуеткою з білим пофарбуванням та фрагментом стоячої фігурки з заглибленим декором представлена *антропоморфна пластика*. Вироби з каменю (широкообушні тесла), *кременю* (*скребки*, ножі, свердла) та з кістки і рогу (*мотики*, шила, проколки) складають комплекс знарядь праці.

Матеріали зберігаються в *Наукових фондах Інституту археології НАНУ*.

Література: *Цвек О. В.* Структура східнотрипільської культури // Археологія. – К., 1999. – № 3. – С. 28–37.

О. В. Цвек

ЗАХАР'ЄВ ВОЛОДИМИР АНАТОЛІЙОВИЧ (17.09.1963 с. Залісці Дунаєвецького р-ну Хмельницької обл.) – краєзнавець.

Закінчив (1990) факультет журналістики Київського національного ун-ту ім. Т. Г. Шевченка. З 1991 – науковий працівник Хмельницького обласного краєзнавчого музею. Тепер – редактор районної газети «Дунаєвецький вісник». Здійснює розвідувальні археологічні дослідження на території Дунаєвеччини. Відкрив і обстежив ряд поселень *трипільської культури*: Велика Кужелева, Великий Жванчик, Воробіївка, Горчична, Дем'янківці, Дунаївці, Залісці. Лисогірка, *Малївці* Мала Кужелівка, Миньківці, Міцівці, Морозів, Мушкутинці, Вільний Мукарів, Рачинці, Січинці, Сивороги, Синяківці, Смотрич Спрісівка, Яцьківці та ін. Автор кількох публікацій по трипільській культурі.

Праці: Нові матеріали до археологічної карти Дунаєвеччини // VIII Подільська історико–краєзнавча конф. Секція археології. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С. 61–62; Ранньотрипільське поселення біля с. Малївці I // Там же. – С. 9–10; Дослідження археологічних пам'яток на території Дунаєвецькою району // Хмельницькому 500. – Хмельницький, 1991. – С. 110–111; Археологія Дунаєвеччини // Зб. першоджерел, наук. повідомлень, тез краєзнавчих конф., каталог пам'яток. – Хмельницький, 1992. – С. 16–29.

І. С. Винокур

ЗАХАРУК ЮРІЙ МИКОЛАЙОВИЧ (1914, м. Вінніпег, Канада – 12.04.1997, Москва) – археолог, доктор історичних наук, лауреат Державної премії УРСР в галузі науки і техніки (1977).

Закінчив Одеський ун-т (1938), аспірантуру Інституту археології АН УРСР (тепер *Інститут археології НАНУ*; 1948). З 1939 – працівник Житомирського краєзнавчого музею. Працював у Львівському відділі Інституту археології АН УРСР (тепер *Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ*; 1950–60): завідувач відділу археології, заступник директора Інституту суспільних наук АН УРСР по науковій роботі (1955–60). У 1960–68 – заступник директора Інституту археології АН УРСР. Подальша робота була пов'язана з Інститутом археології АН СРСР (тепер *Інститут археології РАН*). Спеціаліст в галузі первісної археології, методології і теорії археологічної науки. Найбільшим здобутком його аспірантських років було дослідження пізньотрипільських пам'яток Східної Волині та Середньої Наддніпрянщини і, особливо, *Софіївського могильника*, матеріали якого стали основою кандидатської дисертації «Софіївський тілопальний могильник (нове джерело до вивчення епохи міді-бронзи в Середньому Подніпров'ї)». Темою його докторської дисертації стали питання теорії та методики археології: «Методологические проблемы археологической науки» (1981).

В 1948–49 проводив розкопки пізньотрипільського Софіївського могильника та поселень *трипільської культури* в околицях Києва. У 1953 керував трипільським загоном комплексної Подільської експедиції, яким, було знайдено унікальний глиняний амулет біля *с. Кошилівці*. За глиняним амулетом він зумів простежити цілий пласт трипільського мистецтва. У 1956–60 брав участь в розкопках багатошарової пам'ятки в ур. Городище біля с. Зимне поблизу м. Володимира Волинського, нижній енеолітичний шар якої складався із залишків поселень культур *пізньострічкової розписної кераміки* (тепер – *любельсько-волинської культури мальованої кераміки*) та *лійчастого посуду*

(КЛП). Своїми працями на цій пам'ятці він започаткував вивчення КЛП у межиріччі Західного Бугу і Дністра. На підставі знахідок трипільської кераміки на цьому поселенні поставив проблему вивчення хронологічного і територіального співвідношення КЛП та її східного сусіда на території України — трипільської культури. У статті «До питання про співвідношення і зв'язки між культурою лійчастого посуду та трипільської культурою» прийшов до висновку, що пам'ятки КЛП у Західному Побужжі і етапу СІІ трипільської культури співіснували в часі, що між пограничними поселеннями двох культур була незаселена смуга і що жителі подністровських поселень Трипілля і західнобузьких поселень КЛП мали добросусідські стосунки. Ю. М. Захарук досліджував поселення *Касперівці* та *Звенячин* у Середньому Подністров'ї.

Ю. М. Захарук зробив вагомий внесок в теоретичні розробки щодо проблем трипільської культури. Так дослідниками Трипілля було прийнято пропонований Ю. М. Захаруком принцип структурної схеми, заснований на понятті «*тип пам'яток*». В зв'язку з дослідженням пам'яток *лукашівського* типу в Середньому Подніпров'ї він обґрунтував гіпотезу, згідно з якою софіївські пам'ятки є результатом еволюції місцевої трипільської культури середнього етапу. Висловив думку про генетичний зв'язок пам'яток типу *Коломийщина I.* і *Софіївського типу*.

Праці: Софіївський тілопальний могильник: (Коротке повідомлення про розкопки 1948) // АП УРСР. — К., 1952. — Вип. 4. — С. 112—120; Пізньотрипільська культура Середнього Подніпров'я у світлі нових археологічних досліджень // НЗІСН. — К., 1954. — Т. 2. — С. 16—23; Поселение энеолитического времени в с. Зимно Волынской области // КСИА. — 1955. — Вып. 6. — С. 129—132; Поселення Софіївського типу в околицях Києва // АП УРСР. — К., 1956. — Т. 6; Пізньотрипільське поселення в верхов'ях р. Случі // Там же. — 130—133; До питання про співвідношення і зв'язки між культурою лійчастого посуду та трипільською культурою // МДАПВ. — К., 1959. — Вип. 2. — С. 54—72; Глиняный браслет из с. Кошиловцы: (К вопросу о трипольской пластике полимастического характера) // СА. — 1960. — № 2. — С. 229—235; Вопросы хронологии культур энеолита и ранней бронзы Прикарпатья и Волини // КСИА. — К., 1962. — Вып. 12. — С. 48—52.

Література: *Марковин В. И., Цетлин Ю. Б.* Памяти Юрия Николаевича Захарука // РА. — 1998. — № 3. — С. 254—255; *Полещишин М.* Про львівський період наукової діяльності Юрія Захарука // Постаті укр. археології: Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. — Л., 1998. — Вип. 7. — С. 68—70.

С. М. Ляшко

ЗАХІДНО-УКРАЇНСЬКА ЕКСПЕДИЦІЯ — археологічна експедиція *Ермітажу*. Організована 1954. Проводила дослідження багатошарового поселення *Незвисько* (1954, 1956—57); горизонти, належні до *трипільської культури* розкопувалися під керівництвом *Черниш К. К.* Були виявлені нашарування двох етапів трипільської культури — ВІ та ВІІ, кожен з яких складався з двох будівельних горизонтів. Матеріали з розкопок в Незвиську експонує та зберігає *Івано-Франківський обласний краєзнавчий музей*.

Західноукраїнська експедиція. Дослідження поселення Незвисько.

ЗБАРАЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК

Експозиція присвячена трипільській культурі в **Збаразькому державному історико-архітектурному заповіднику**.

Середньодністровська експедиція Інституту археології АН УРСР, 1964 р.
Вторі: зліва **Збенович В. Г.**, справа Бібіков С. М., в центрі Паршина О. М.

Збенович В. Г. Виступ на Міжнародній конференції в Тальянках. 2003.

Література: *Черныш Е. К.* К истории населения энеолитического времени в Среднем Поднестровье // Материалы и исследования по археологии СССР. — 1962. — Вып. 102. — С. 8.

Н. Б. Бурдо

ЗБАРАЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК — науково-просвітницька установа в м. Збараж Тернопільської обл. Під опікою заповідника знаходяться пам'ятки історії та архітектури, в тому числі поселення *трипільської культури* (*Бодаки*).

В музеї заповідника існує експозиція, один з розділів якої присвячений пам'яткам трипільської культури, а також відкрита виставка, присвячена результатам дослідження поселення біля с. Бодаки, які проводить *Скакун Н. М.* В 2001 заповідник став одним з організаторів міжнародної науково-практичної конференції «*Трипільський світ і його сусіди*».

М. Ю. Відейко

ЗБЕНОВИЧ ВОЛОДИМИР ГЕЦЕЛЬОВИЧ (7.04.1935, Київ) — археолог, доктор історичних наук.

Закінчив Київський державний ун-т ім. Т. Г. Шевченка (1958), аспірантуру при Інституті археології АН УРСР (тепер *Інститут археології НАНУ*). Кандидатська дисертація: «Позднетрипольские племена Северного Причерноморья (памятники усатовского типа)», 1967. Докторська дисертація: «Ранний этап трипольской культуры на территории Украины» (1988). Провідний науковий співробітник Інституту археології АН УРСР (до 1991).

Наукові інтереси: пам'ятки пізнього етапу *трипільської культури* (усатівський тип), проблема походження трипільської культури, металообробка, військова справа, історичні зв'язки та духовне життя трипільського населення. Автор понад 80 наукових праць, в тому числі 4 монографій.

Досліджував пам'ятки усатівського типу (1962—70), зокрема поселення *Маяки*, *Усатове*, поховальні пам'ятки. Брав участь в розвідках і розкопках на Дніпрі (1961—63), в тому числі в дослідженнях поселення *Гребені*; Дністрі (в складі *Середньодністровської експедиції* Інституту археології АН УРСР, 1964—71). Проводив розвідки на Південному Бузі, під час яких було виявлено ряд пам'яток трипільської культури. Досліджував найдавніше на території України трипільське поселення *Бернашівку* (1971—75), а також ряд більш пізніх пам'яток на Дністрі (*Василівка*, Непоротове, *Липчани*). Брав участь в дослідженнях поселення *Тальянки* (1981—83), працював у експедиціях Інституту на новобудовах. Матеріали з розкопок В. Г. Збеновича зберігаються в *Наукових фондах ІА НАНУ* та *Одеському археологічному музеї НАНУ*.

Праці: Позднетрипольские племена Северного Причерноморья. — К., 1974; Поселение Бернашевка на Днестре: К происхождению трипольской культуры. — К., 1980; Ранний этап трипольской культуры на территории Украины. — К., 1989.

Література: *Мезенцева Г. Г.* Дослідники археології України. — Чернігів, 1997. — С. 41.

М. Ю. Відейко

ЗБИРАЛЬНИЦТВО — давня форма господарства, яка полягає у збиранні для споживання диких рослин, грибів, ягід, плодів, корінців тощо. Поряд з мисливством і рибальством було однією з форм *привласнюючого господарства*. Збиральництвом займалося також населення з відтворюючою економікою. Племена *трипільської культури*, які практикували комплексне господарство, максимально використовували всі можливі природні ресурси. Відбитки різноманітних плодів диких видів на глиняній обмазці свідчать про збирання кизилу, диких груш, яблук, слив, жолудів. Розповсюджене було збирання річкових черепашок.

Література: *Магура С. С.* Питання побуту на підставі залишків трипільської культури // ТКУ. — К., 1926. — Т. 1. — С. 97—112; *Ящшевич З. В.* Земледелие в раннем триполье: По данным палеоботаники // Первобытная

археология: Поиски и находки. – К, 1979. – С. 232.

Н. Б. Бурдо

ЗВЕНЯЧИН – поселення *трипільської культури* (*касперівська група*, етап СІІ, 2900–2700 рр. до н.е.). Розташоване біля с. Звенячин Заставнянського р-ну Чернівецької обл. на високому правому березі р. Дністер, навпроти *с. Заліщики*. Відкрите (1953), досліджував (1954) *Захарук Ю. М.*

Нижній горизонт належить до культури *лінійно-стрічкової кераміки*.

Розкопані залишки житлових споруд типу *напівземлянок*. Виявлено відходи кременеобробного виробництва (*відщепи*, сколи), знаряддя праці з *кременю* – скребачки на відщепах, ножі на довгих *пластинах*, вкладні до *зубчастих серпів*, клиноподібні сокири.

Керамічний комплекс включає *кухонний посуд* та *столовий посуд*. Кухонний – виготовлений із глини з домішкою товченої черепашки чи піску (опуклотілі горщики, відкриті конічні та напівсферичні миски, глечики, *амфори* з рогатими ручками). Посуд орнаментований наколами, іноді в кілька рядів, відбитками шнура (до 1%), конічними наліпами. Столовий посуд (до 5%) виготовлений з *відмуленої глини* (глечики, амфори, покришки) прикрашений *монохромним розписом* чорною або коричневою фарбою. Орнаментальні композиції складаються з широких стрічок, косої сітки. Знайдено глиняні *відтяжки* до *вертикального ткацького верстата*, орнаментовані *прясельця* біконічної форми, фрагменти жіночих статуеток, прикрашені *шнуровим орнаментом*.

Особливості керамічного комплексу – форми посуду, орнаментальні композиції поселення Звенячин вказують на вплив культур Центральної Європи (*Баден, культури кулястих амфор*).

Література: *Захарук Ю. Н.* Некоторые вопросы позднего Триполья в свете исследований трипольского поселения в с. Звенячка Черновицкой области // Тез. докл. на секции бронзы пленума ИИМК в 1955 г. – М., 1955; *Його ж.* Пам'ятки касперівського типу // Археологія Української РСР. – К., 1971. – Т. 1. – С. 183.

М. Ю. Відейко

ЗЕЛЕНА ДІБРОВА – поселення *трипільської культури* (етап СІ, 3600–3300 рр. до н.е.). Розташоване на північній околиці с. Зелена Діброва Городищенського р-ну Черкаської обл. на пологому мисоподібному виступі плато лівого берега р. Ниповки (басейн р. Вільшанки). Найсхідніша пам'ятка *томашівської групи*. Відкрита місцевим жителем Ф. І. Горошко (1974). Розвідки на поселенні проводили *Цвек О. В.*, *Овчинников Е. В.* Розкопки (2000) велись під керівництвом Е. В. Овчинникова. Вивчено планування частини поселення, доступної для дослідження, розкопано залишки 2 наземних *жител*.

Площа *поселення* становить понад 13 га, більша частина знаходиться під забудовою. Залишки наземних жител на досліджених ділянках розташовані в один ряд, що утворює, ймовірно, замкнуте коло. Будівлі підпрямокутної форми щільно прилягають одна до одної (відстань 1,5–2 м), з'єднані глинобитними перемичками. Наземні споруди представлені одноповерховими *глинобитними* житлами площею до 60 кв.м, розділеними на житлову та господарську («сіни») частини. На земляній підлозі житлових приміщень знайдено *вогнища*, глинобитні *вимостки*. В господарських приміщеннях стояли *вертикальні ткацькі верстати*, великі посудини. Будівлі мали глинобитні горищні перекриття. Окремий тип будівель з підпіллям представлений житлом № 2. Тут під піччю на товстому (до 35 см) черені було відкрито невелике господарське приміщення (глибина 1,2 м від давньої поверхні, діаметр 1,3 м).

Зелена Діброва. Досліджені Овчинникова Е. В.
1. Розписний посуд.
2. Розкопки залишок житла на поселенні Зелена Діброва.

Зелена Діброва. Дослідженні Овчинникова О. В.
1. Кухонний горщик.
2. Верхня частина антропоморфної фігурки.

Серед основних категорій знахідок: *столовий посуд з монохромним розписом*, *кухонний посуд* з дрібнотовченою черепашкою, *антропоморфна пластика* (одна фігурка має реалістичні риси) комплекти *відтяжок* від *ткацького верстату*, знаряддя праці з *кременю*, каменя. Матеріали з розкопок та розвідок зберігаються у *Наукових фондах Інституту археології НАНУ*.

Література: *Овчинников Э. В., Черновол Д. К.* Раскопки на трипольском поселении Зелена Диброва // АВУ 1999–2000 рр. – К., 2001. – С. 177–178; *Овчинников Е. В.* До питання про трипільське житлобудівництво: За результатами розкопок поселень хутір Незаможник і Зелена Діброва // ЗНТШ. – Л., 2002. – Т. 264. – С. 115–139.

Е. В. Овчинников

ЗЕМЛЯНКА – житлова споруда, на зріст людини заглиблена у землю. Дах спирається на землю по краях ями. В *трипільській культурі* ряд дослідників землянками вважають *заглиблення*, які не відповідають за своїми конструктивними особливостями параметрам житлової споруди. Дослідниками висловлювалися припущення, що подібні заглиблення могли тимчасово використовуватися для проживання (як землянки) на початкових етапах освоєння нового місця під час розбудови *поселення*, а потім як ями для поховання сміття та решток *жертвоприношення*. Землянка як тип житла не характерна для трипільської культури.

Н. Б. Бурдо

ЗЕРНОВИК – посудина великого розміру, в якій могли зберігати запаси зерна. Відомі зерновики, об'єм яких сягає понад 100 л. Назву вживають умовно до всіх форм закритих посудин значних розмірів.

Зерновики звичайно відносяться до категорії *столової кераміки*. Для керамічного комплексу раннього етапу *трипільської культури* та *східнотрипільської культури* характерні *грушоподібні зерновики*, багато оздоблені по всій поверхні спіральним *заглибленим орнаментом*. Серед *розписного посуду* наступних етапів Трипілля поширені *грушоподібні* та *біконічні* зерновики.

Н. Б. Бурдо

ЗЕРНОВИК З АНТРОПОМОРФНИМИ ЗОБРАЖЕННЯМИ З ГРЕБЕНІВ – посудина великого розміру, походить з житла № 4 поселення *Гребені*. Товстостінна, велика посудина висотою 63 см виконана з глини з домішкою товченої мушлі та піску. Зерновик має грушоподібну форму, оздоблений двома рядами симетрично розташованих ручок, поверхня його лощена та вкрита *ангобом*. У центральній

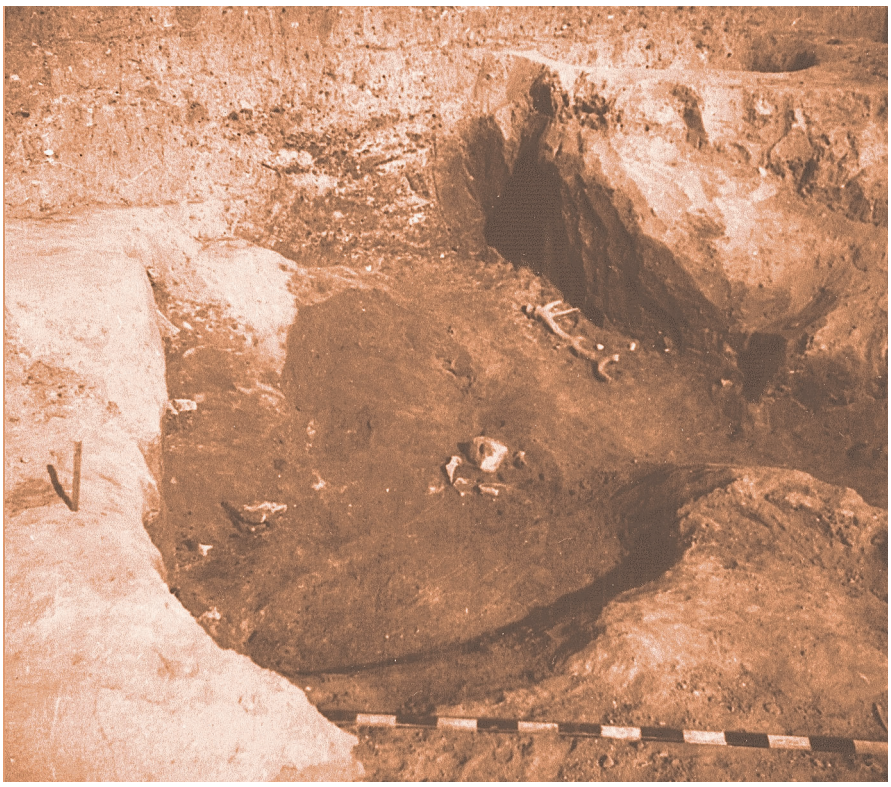

Дно **землянки**. Поселення Бернове-Лука, дослідження Пассек Т. С.

ЗЕРНОВИК З АНТРОПОМОРФНИМИ ЗОБРАЖЕННЯМИ З ГРЕБЕНІВ

Зерновик з колекції «ПЛАТАР».

частині посудини проходить широкий фриз, обмежений двома горизонтальними стрічками, який містить орнаментальну композицію, виконану за допомогою заглиблених ліній. Верхня частина пояса заповнена спіралями, що переходять одна в одну. Нижня частина поділена на три зони, дві з яких містять *антропоморфні зображення*. По обидва боки від них розміщені своєрідні снопоподібні зображення, що своєю основою немов стоять на нижній горизонтальній стрічці. Антропоморфні зображення, як і вся композиція, виконані в техніці *заглибленого орнаменту* і передають образи жінок, одна з них — у динамічній танцювальній позі.

Зображення танцюючої людини на кераміці дуже поширене серед землеробських культур і, як правило, передає ритуальний танець. Сцена на зерновику з Гребенів, очевидно, пов'язана з кінцем літнього сезону, іноді — періодом стиглості врожаю. На нижній горизонтальній стрічці (земля) стоять снопи, а навколо них жінки виконують обрядовий танець під небом, яке відображає верхня спіральна стрічка.

Зберігається в Музеї хліба *Національного історико-етнографічного заповідника* «Переяслав».

Література: *Цвек О. В.* Трипільська посудина з антропоморфними зображеннями // Археологія. — К., 1964. — Т. 16. — С. 76–81.

О. В. Цвек

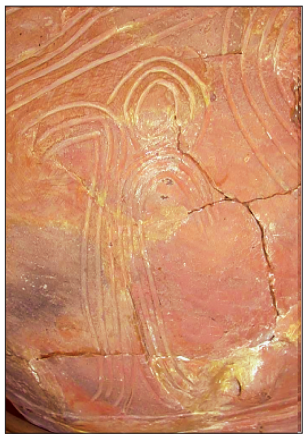

Зерновик з антропоморфним зображення з Гребенів.

Зерновики з колекції «ПЛАТАР».

ЗЕРНОВИК ІЗ ЗОБРАЖЕННЯМИ РОСЛИН ТА ТВАРИН – керамічна посудина великих розмірів з *орнаментом*. Належить до поширеного на пізньому етапі *трипільської культури* (етап СІІ, близько 3200–3100 рр. до н.е., *косенівська група*) типу великих посудин для зберігання припасів, в орнаментації яких зустрічаються зображення тварин, людей, рослин, різноманітні символи. Реставрована. Належить до колекції *«ПЛАТАР»*.

Виготовлена з *відмуленої глини*, поверхня вкрита *ангобом*, розписана темно-коричневою фарбою. Орнаментальна композиція розміщена в три яруси – два у верхній частині і один – нижче плічок. У верхньому ярусі розпис складається з чотирьох овалів, які з'єднані широкими стрічками. В двох овалах вміщені зображення рослин, які виконані з широких ліній, облямованих крапками. Зображення рослин складаються з високого стовбура і дугоподібних гілок у верхній частині. Внизу стовбура від нього відходять симетрично розташовані дві стрічки (коріння?). Ця рослина нагадує пальму і має прототипи в іконографічній традиції Давнього Сходу. Нижче навкісних ліній вміщені знаки «ромб з гачками». В середньому ярусі, загальна композиція якого подібна до горішнього, в двох овалах вміщені схематичні поодинокі зображення тварин (можливо вовків) з відкритою пащею, в якій помітні великі трикутні зуби. В інших двох овалах зображення місячних *серпанків* рогами вгору. Композиція нижче плічок складається з навкісних стрічок та овалів.

Набір зображень – «пальми», горизонтальні місячні серпанки належать до канону, який, вірогідно, походить з території поза межами поширення трипільської культури.

М. Ю. Відейко

Зерновик із зображенням рослин та тварин. Колекція «ПЛАТАР».

ЗЕРНОВИКИ З КОШИЛІВЦІВ – керамічні посудини *трипільської культури* із поселення *Кошилівці-Обоз*.

У *Львівському історичному музеї* зберігається шість зерновиків з Кошилівців. Вони були передані до музею у 1940, коли колекції кількох львівських музеїв були об'єднані в одному історичному музеї. Зерновики отримано при розкопках поселення *Гадачеком К.* (1908–12). Всі зерновики відносяться до *столового посуду*, оздоблені *розписним орнаментом*. Вони виготовлені з *відмуленої глини*, гарно випалені, прикрашені *полiхромним розписом* за *метопною* схемою. Зерновик (інв. № 39 990) висотою 48,5 см має сфероконічну форму тулуба, розхилені вінця. Метопний *орнамент* на білому обличкуванні тулуба скомпонований вертикальними червоними стрічками, що сходяться під кутом, і полями, заповненими мотивом переплетінь: від скісної стрічки відходять дугоподібні червоні гілки, обведені чорною фарбою. Вільні поля між ними прикрашені паралельними червоними штрихами, спрямованими в різні боки. Бурою фарбою зафарбовано під вінчиком, підкреслено орнаментальний фриз та проведено скісні паралельні лінії у нижній частині посудини. На шийці – чотири пари дрібнохвилястих чорних ліній. На плічках є сліди від збитих вушок.

Література: *Зарубій Е.* Трипільські зерновики в колекції Львівського історичного музею // Наук. записки Львівського історичного музею. – Л., 1998. – Вип. 7. – С. 14–25.

Е. Зарубій

Зерновик з Кошилівців.
Львівський історичний музей.

Трипільська **зернотерка** з Музею трипільської культури у Переяславі-Хмельніькому.

Зернотерки з поселення Майданецьке. Дослідження Шмаглія М. М., Відейко М. Ю.

ЗЕРНОТЕРКА – пристосування для розмелювання зерна, яке складалося з двох каменів. Поверхня нижнього грубого твердого каменя в процесі роботи згладжувалася і набувала чашоподібної форми. Зверху по ньому зерно розтиралося розтирачем. В житлах *трипільської культури* знаходять іноді по кілька штук зернотерок, іноді у комплекті з розтирачами, причому зустрічаються зернотерки досить великого розміру, довжиною до 0,5 м. Відомі робочі місця для розмелювання зерна у вигляді зернотерки, вмазаної в глину.

Н. Б. Бурдо

ЗИМНЕ-ЗЛОТА – археологічна культура мідного віку (див. *Пізньострічкової розписної кераміки культура*, також *любельсько-волинська культура мальованої кераміки*).

ЗІНЬКОВСЬКИЙ КОСТЯНТИН ВОЛОДИМИРОВИЧ (04.05.1947, м. Білгород–Дністровський Одеської обл. – 1991, там же) – археолог.

Закінчив історичний ф-т Ленінградського державного ун-ту за спеціальністю археологія (1970). Вивчав антропологічні типи давнього населення за матеріалами могильників усатівського типу, досліджував методику реставрації палеокраніологічного матеріалу під керівництвом *Гохмана І. І.* Проводив дослідження матеріалів *трипільської культури* під керівництвом *Бєлановської Т. Д.*, *Черниш К. К.*, *Маркевича В. І.* Працював старшим науковим співробітником *Одеського археологічного музею* АН УРСР (1970–78, 1982–85), молодшим науковим співробітником відділу археології Північно-Західного Причорномор'я *Інституту археології* АН УРСР (1980–82).

Автор понад 10 наукових праць, підготував кандидатську дисертацію «Жилища племен трипольской культуры» (рукопис, 1983). Досліджував проблеми житлобудування племен *трипільської культури*, в тому числі методику реконструкції жител. Обгрунтував концепцію трипільських архітектурних залишків у вигляді *площадок*, запропоновану В. І. Маркевичем, розвинув його ідеї щодо вертикальної двоповерхової архітектури трипільських жител, вивчав причини їхнього спалення. Важливим етапом у науковій діяльності К. В. Зіньковського була участь у дослідженнях поселення-гіганта трипільської культури *Майданецьке* (1971–80) під керівництвом *Шмаглія М. М.*, разом з яким вони розробляли комплексну методику дослідження трипільських *протоміст*. Творчо дослідив архітектуру Майданецького і переконливо довів двоповерховість забудови поселення. На конференції Інституту археології АН УРСР (1972) здійснив експеримент по створенню макету трипільського житла (в масштабі 1:10) та його спаленню.

Очолював Буго-Дністровський загін Причорноморської експедиції Одеського археологічного музею з дослідження пам'яток трипільської культури (1972–79). Досліджував поселення Олександрівка, проводив археологічні розвідки в Кодимському р-ні Одеської обл. Брав участь у дослідженні могильника *Маяки* (1974–75).

Праці: Новые данные к реконструкции трипольских жилищ // СА. – 1973. – № 1. – С. 137–150; Про комплексне вивчення трипільських поселень // Археологія. – 1973. – Вип. 10. – С. 23–31 (співавт.); До проблеми трипільського житлобудування // Там же. – К., 1974. – Вип. 15. – С. 13–22; Значение моделирования в исследовании остатков построек на поселениях трипольской культуры // Археологические памятники Северо-Западного Причерноморья. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 19–22.

І. Т. Черняков

Зіньковський К. В. Експериментальне моделювання трипільського житла.

ЗНАК – форма, в якій здійснюється передача інформації, елемент знакових систем (див. *семіотика*). Як одне із значень в археології елемент *орнаменту* з доволі усталеними й чіткими, в рамках певної культури, ознаками, графічною індивідуальністю та *семантикою*. Знак, як правило, полісемантичний і цим відрізняється від *символу*. В дослідженнях по *трипільській культурі* термін «знак» розуміється переважно дуже широко. *Рибаков Б. О.* провів аналіз окремих елементів орнаментики знаків (виділив 34 знаки), стверджуючи, що вони, не зазнавши змін з часів енеоліту, дійшли до XX ст. (зображення рослин, коло з хрестом сонце, овали, заповнені зафарбованими або порожніми напівовалами – знаки місяця, ромб, поділений на чотири частини з крапками – знак поля з зерном, лінзоподібні овали, перекреслені вертикальною стрічкою – символ родючості, знаки жінки, спіралі – добрі вужі тощо). *Ткачук Т. М.* провів семіотичний аналіз *знакових систем* розписної орнаментації трипільської культури.

Знак на фрагменті посудини з поселення Бернашівка. За Збеновичем В. Г. Наукові фонди Інститут археології НАНУ.

Знак фантастичної істоти на фрагменті посудини з Сушківки. Національний музей історії України.

Хрест — **знак** на розписному посуді: 1. — Цвіклівці, дослідження Мовші Т.Г. Національний музей історії України; 2, 3. — колекція «ПЛАТАР».

1

2

3

Література: *Рыбаков Б. А.* Язычество древних славян. — М., 1981. — С. 146–213; *Ткачук Т., Мельник Я.* Семіотичний аналіз трипільсько-кукутенських знакових систем: Мальований посуд. — Івано-Франківськ, 2000.

С. М. Ляшко

ЗНАКОВІ СИСТЕМИ КУЛЬТУРИ ТРИПІЛЛЯ — системи *знаків*, які використовувалися населенням *трипільської культури* для передачі інформації в часі.

В багатьох *археологічних культурах* доби *неоліту* та *енеоліту*, в тому числі й *трипільсько-кукутенської спільності*, глиняні вироби прикрашалися багатою орнаментацією, яку, з семіотичної точки зору, можна вважати знаковими системами.

Деякі прокреслені на глині знаки ранніх етапів формально дуже подібні до знаків культури *Вінча*-Тордош (*Бернашівка*, Ерестенгін). Складові пізніших трипільських знакових систем, крім деяких дуже простих графем, майже не подібні до балканських. Наприклад, подібність між вінчанськими і трипільськими знаками (з поселень *томашівської групи*) становить лише 9,5%. В основі трипільсько-кукутенських знакових

Знак «ромб з гачком». Жванець-Щовб, дослідження Мовші Т. Г. Національний музей історії України.

Глечик зі знаками молодого Місяця, змії-води, рослини. Колекція «ПЛАТАР»

1

2

3

4

Знак «зірка Іштар»: 1, 2. — Бернашівка, за Збеновичем В. Г., 3, 4. — з статуетки.

Знакові системи культури Трипілля.
Знак рослини: 1, 3 — Томашівка. Національний музей історії України; 2 — Майданецьке. Наукові фонди Інституту археології НАНУ.

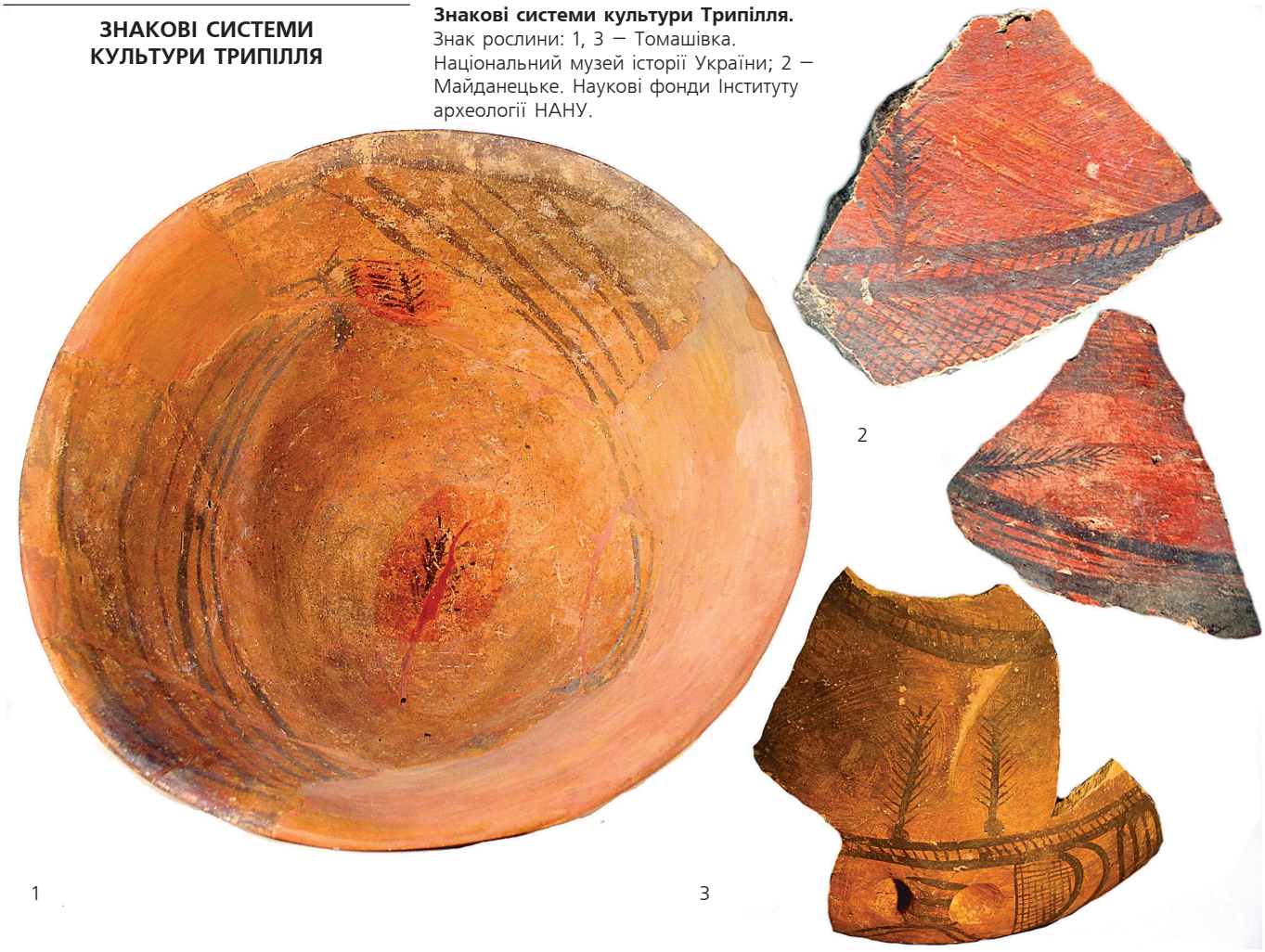

1 2 3

Знакові системи культури Трипілля.
Знаки та графеми томашівської групи: 1–3, 5, 8 — поселення Майданецьке. Наукові фонди Інституту археології НАНУ; 4, 6, 7 — пам'ятки томашівської та канвської груп. Національний музей історії України.

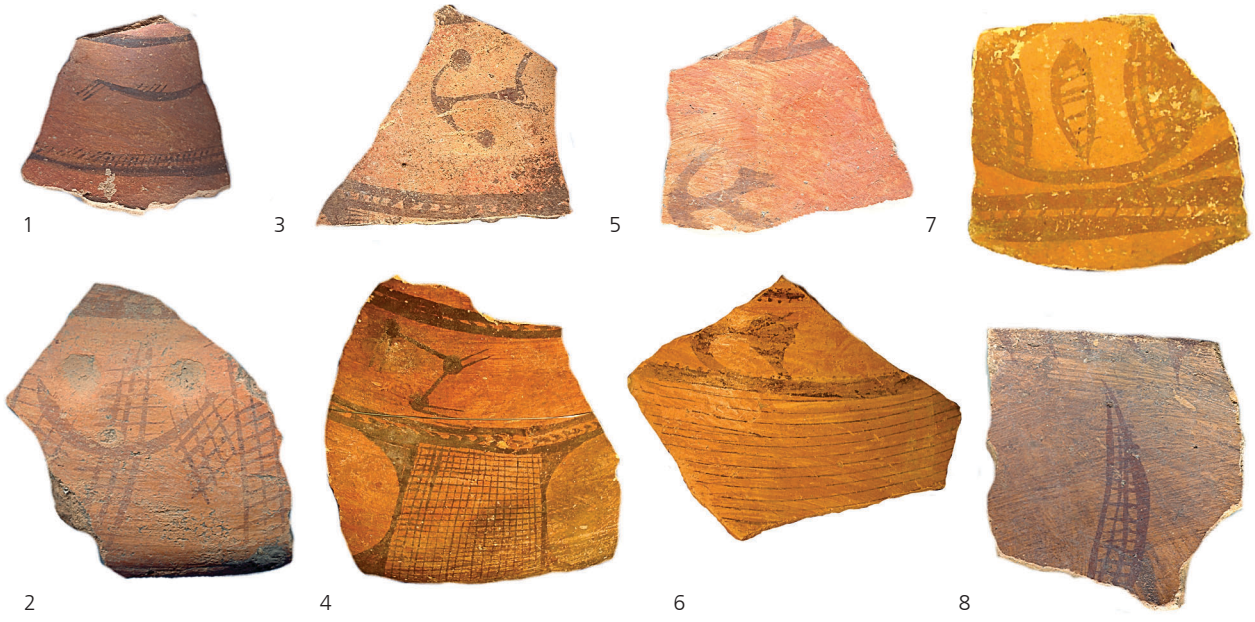

1 3 5 7

2 4 6 8

систем пізнього етапу — 12 простих графем. Складні знаки-поліграми формувалися, як правило, завдяки монтажу цих графем поміж собою.

Майже всі трипільські дрібні знаки розташовані у схемах розпису. Таким чином вони утворюють цілісні системи. Випадки, коли прості знаки намальовані поза орнаментальними композиціями, дуже рідкісні, а лінійне розташування знаків поза орнаментами — унікальне явище. Відомо три таких зображення: на мисці з *Майданецького*, на фрагменті *біконічної посудини* з *Чичиркозівки* (томашівська група) і на кубку з *Бернашівки II* (*петренська група*). Жодних глиняних табличок, довгих лінійних «написів» трипільськими знаками не виявлено.

У генезі знакової системи трипільської культури можна виділити два важливі моменти. Перший — закріплення за простими графемами певних значень (або полів значень), передача їх у часі, а також закріплення правил їхнього монтажу у блоки-поліграми. Прості графеми використовувалися досить часто. Другий — поява великої кількості складних поліграм, переважна більшість яких трапилась лише один раз. Це свідчить про те, що їх закріплення і масове використання, як це було з простими графемами, ще не відбулося.

Важливим індикатором, що дозволяє зрозуміти природу знакової системи, є показники використання знаків. У трипільсько-кукутеньких знакових системах кількість використаних знаків більше одного разу не перевищувала 37%. Знаки, які використовувалися понад п'ять разів, становили не більше 11%, понад десять разів — 7%, а понад двадцять разів використовували лише 3% знаків. Більшість трипільсько-кукутеньких знаків трапилася лише один раз.

Трипільські знаки багато в чому відповідають критеріям засобів магічних дій (мала кількість застосувань, повторення одного й того ж знаку на орнаментальній схемі). Це вказує на те, що створені на їх основі знакові системи слугували для магічного спілкування з духами і богами і презентують одну з перших спроб передачі інформації у часі.

Література: *Ткачук Т. М.* До змісту поєднань знаків у розпису трипільського посуду етапу CI // Подільська історико-краєзнавча конф. Секція археології: Тез. доп. — Кам'янець-Подільський, 1990. — С. 20—21; *Його ж.* Орнаментация сосудов из трипольских поселений Тальянки и Майданецкое: Знаковый аспект проблемы // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине: Тез. докл. 1-го полевого семинара. — Тальянки, 1990. — С. 152—154; *Його ж.* Знакова система Трипільської культури // Археологія. — 1993. — № 3. — С. 91—100; *Ткачук Т., Мельник Я.* Семіотичний аналіз трипільсько-кукутеньких знакових систем: Мальований посуд. — Івано-Франківськ, 2000. — 237 с.

Т. М. Ткачук

ЗООМОРФНА ПАРНА ПОСУДИНА — керамічна *фігуративна посудина* у вигляді двох фігур *бовинів* з поселення *Кошилівці-Обоз*. Знайдена під час розкопок *Гадачека К.* (1908—12). Виготовлена з *відмуленої глини*, гарно випалена. Поверхня пошкоджена. Відбита одна з голівок, кінцівки рогів, нижня частина однієї ніжки. Збереглися

Зооморфна парна посудина з Кошиловців. Львівський історичний музей.

Зооморфна пластика: розписна фігурка бика. Володимирівка. Дослідження Якубенко О. О. Національний музей історії України.

1

2

Зооморфна пластика: фігурки ведмедів. Національний музей історії України.
1. — Юрківка, збори Мовші Т. Г.;
2.— Томашівка, дослідження Курінного П. П.

Зооморфна пластика з Сушківки та Уманщини. Збори Мовші Т. Г. Національний музей історії України.

Зооморфна пластика: фігурка-ковчежець з поселення Олександрівна. Дослідження Єсипенко А. Л. Одеський археологічний музей НАНУ.

Зооморфна пластика: фігурки свині та бовина. Колекція "ПЛАТАР".

сліди *ангобу* та *розписної орнаментації*. Довжина посудини — 16 см, висота — 17,2 см. Бовини мають спільний тулуб у вигляді підпрямокутної в плані закритої посудини з невеликим отвором посередині, який закривався керамічною пробкою. Завдяки реставрації посудини, яка здійснена працівниками *Львівського історичного музею*, встановлено схему розпису з червоних та чорних стрічок. На покришці-пробки намальоване коло з вписаним в нього червоною фарбою на білому тлі хрестом, облямовані тонкою чорною смугою. Посудина експонується у Львівському історичному музеї.

Література: *Піцишин М., Конопля В.* Зооморфна пластика поселення Кошилівці // Наук. записки Львівського історичного музею. — Л.: Логос, 1995. — Вип. 4, ч. 1. — С. 54–57.

М. Піцишин

ЗООМОРФНА ПЛАСТИКА — керамічні вироби, які зображують сакральну істоту в образі тварини. Глиняні зооморфні статуетки *трипільської культури* зображують різних тварин-*бовинів* (биків, корів), *овидів* (баранів, овець), а також кіз, свиней, собак, лисиць, ведмедів, оленів.

Принцип виготовлення зооморфних фігурок, коли в поєднанні кольору формувальної маси та фарбуванні її поверхні часто демонструють бінарність кольору і/або конструкції приховану дихотомію. Притаманна багатьом *артефактам* давніх землеробів Європи. Це своєрідний згорнутий шифр, який зафіксував одну з концептуальних міфологем, яку дослідники правомірно пов'язують з міфом про Творення.

1

Зооморфна пластика з Кошилівців.
1. Зооморфна пластика з Кошилівців. Львівський історичний музей.
2. Статуетка бовина. Львівський історичний музей.

2

Зооморфна пластика трипільської культури поділяється на 8 типів: 1) стоячі фігурки звичайного виду (зображення перелічених вище тварин); 2) «фішки» з головами баранів, бовинів, оленів, птахів; 3) фігурки з умовно трактованою головою, у яких відсутня морда, а передні кінцівки, груди, шия, роги складають єдину площину (бовини, барани); 4) амфісбени — двоголові статуетки, у яких голови знаходяться з протилежних сторін (бовини); 5) фігурки горизонтально зплощені (морда і ноги зображені в профіль, роги розвернуті в фас), відома поки що одна статуетка бовина; 6) фігурки-ковчежці, відмінні від типу 1) наявністю невеликих заглиблень в спині або ємкостей, прикріплених згори (бовини, барани); 7) порожнисті фігурки с отворами (ззаду чи спереду), виявлені у фрагментах; 8) фігурки-брязкальця з невеличкими порожнинами всередині (птахи, олені, бовини).

Починаючи з етапу ВІ—ІІ стилістика зооморфних фігурок синхронно змінювалася на всій території поширення культури. Знайдені під час розкопок фігурки утворюють своєрідні набори з декількох типів та різних образів. Виявлені для Трипілля образи і типи статуеток поширені у землеробському світі Європи, що вказує на інваріантність зооморфної пластики для широкого кола *археологічних культур* на протязі *неоліту* та *енеоліту*. У вигляді статуеток тварин відтворювалася група спільних зооморфних *символів*.

Література: *Балабина В. И.* Фигурки животных в пластике Кукутени-Триполья. — М., 1998.

В. І. Балабіна

ЗООМОРФНА ПЛАСТИКА З КОШИЛІВЦІВ — колекція теракотових фігурок тварин та птахів. Отримана під час розкопок в *Кошиловцях-Обоз* (1908—12), зберігається у *Львівському історичному музеї*. Музейна колекція налічує 54 екземпляри, з яких переважна більшість — фігурки тварин і птахів, частіше у фрагментарному стані (46), невелика кількість пластичних наліпів на ручках та стінках посудин (7) та унікальна посудина у вигляді пари волів. Зооморфна та *орнітоморфна пластика* виконана у схематично-реалістичному стилі, фігурки переважно досить великого розміру, довжиною до 10 см, трапляються теракоти довжиною 5 см. Фігурки зроблені з *відмуленої глини*, гарно випалені, світло-сірого або світло-жовтого кольору. На поверхні деяких з них збереглися сліди *ангобу* та *розписного орнаменту* червоною фарбою, іноді по білому обличкуванню. Серед пластичних зображень більшість належить *бовинам*, зустрічаються *овиди*, коза, ведмідь, кабан, птах, вірогідно — дрофа (3 екз).

Література: *Піцишин М., Конопля В.* Зооморфна пластика поселення Кошилівці // Наук. записки Львівського історичного музею. — Л., 1995. — Вип. 4, ч. 1. — С. 54—57.

М. Піцишин

ЗООМОРФНИЙ (ТЕРІОМОРФНИЙ) [гр. Zoon, therion — тварина, та morphe — форма] — перша складова виразів, які позначають приналежність зображення, виробу до тваринного світу

ЗООМОРФНІ ЗОБРАЖЕННЯ — зображення у вигляді тварин або наділені їх рисами. З'являються на мальованому посуді *трипільської культури* на етапі ВІІ, поширюються на етапі СІ. Відомо близько 200 посудин *Трипілля-Кукутень*, на яких присутні зооморфні сюжети. Серед зооморфних зображень можна

Зооморфне зображення: ручка черпака у вигляді голівки бовина. Бернашівка, за Збеновичем В. Г.

Зооморфні зображення: вотивні конуси з голівками оленя, бовина, овида. Поселення Конівка, за Зайцем І. І.

Зооморфні зображення на розписному посуді з Петрен.

Зооморфне зображення: процесія собак на розписній посудині. Виставка «Тобі, Україно».

Зооморфне зображення: зооморфні чаші, колекція "ПЛАТАР".

Зооморфне зображення: кухонна посудинка на ніжках. Уманщина. Національний музей історії України.

Зооморфні зображення: розписний посуд з голівками бовинів. Колекція «ПЛАТАР».

визначити собаку, саме її образ найбільш поширений; бовина, козу, оленя. Поруч з ними присутні *орнітоморфні зображення* та незрозумілі зооморфні символи. Переважну більшість зооморфних зображень можна вважати окремими *знаками*, які виступають у певних сполученнях з іншими. Крім поодиноких фігур тварин зустрічаються композиції (сюжетні малюнки). Переважна більшість зооморфних зображень — на біконічних посудинах, але вони присутні також на кубках, мисках, а в одному випадку — на *біноклеподібній посудині* (*Більче-Золоте*). Зображення собак різноманітні, що, ймовірно, відповідає особливостям екстер'єру тварин різних порід. Судячи з того, що у частини тварин підкреслено статеву ознаку, зображувалися самці та самиці. Частіше в одному сюжеті на верхньому фризі мальованої композиції на *біконічних посудинах* зображується дві або чотири собаки, іноді пара — самець та самиця. На кубках зазвичай по дві собаки, а на біноклеподібній посудині та мисках — по одній, причому собака є елементом *піктографічного* зображення. Зафіксовано такі сцени із зображенням собак: одна навпроти іншої, «рухаються» зліва направо; в *медальйоні*; здіймаються вгору по навкісній стрічці. На посудині з поселення Варварівка 8 чотири пари собак, в трьох з них — дорослий пес і щеня, а в одній — самиця і щеня «рухаються» навколо вінця зліва направо. За даними *Ткачука Т. М.*, зображення собаки на кераміці

Розписний посуд із **зооморфними зображеннями** з колекції Сапегів в Краківському історичному музеї: 1) собаки поміж серпанками, Більче Золоте; 2) бовин, печера Вертеба.

1

2

Стилізоване **зооморфне зображення**. Поселення Паволоч, дослідження Макаревича М. Л. Археологічний музей Інституту археології НАНУ.

виступають поряд із символами повного місяця, його серпанку, води, змії, рослини. Бовини в розпису представлені на окремих посудинах, роги передано у вигляді серпанку або ліроподібно, серед них самці та самиці, які «рухаються» справа наліво. Процесії тварин зображені на посудині у верхньому ярусі орнаментальної композиції, в них беруть участь різні тварини. На посудині з поселення *Крутобородинці I* собака, олень, незрозумілий *символ*, козел та коза «обертаються» зліва направо навкруги вінець посудини. На посудині з Варварівки 8 зображено ланцюжок із тварин, де пес з хвостом-рослиною, олень, пес та пес з хвостом-рослиною «рухаються» зліва направо назустріч псу з хвостом-рослиною.

Література: *Маркевич В. И.* Поздетрипольские племена Северной Молдавии. – Кишинев, 1981. – С. 25–32; Збенович В. Г. Зооморфные мотивы в росписи керамики культуры Триполье-Кукутени // Археологія. – 1998. – № 4. – С. 64–77; Ткачук Т., Мельник Я. Семіотичний аналіз трипільсько-кукутенських знакових систем: Мальований посуд. – Івано-Франківськ, 2000. – С. 104–112.

Н. Б. Бурдо

ЗООМОРФНІ ЗОБРАЖЕННЯ НА КОЛЕСАХ – скульптурні зображення тварин на колесах, виявлені на поселеннях розвинутого періоду Трипілля (етапи BI–BII, BII та CI). Вони виліплені з глини, до якої домішувався пісок, жорства, іноді *шамот*. Якісний випал забарвлював вироби у сіро-жовті чи жовтогарячі кольори. Без слідів орнаментації. За морфологією вони поділяються на два типи. Перший тип представляють невеликі (7–12 см) зооморфні фігурки бика з масивним тулубом і спареними ногами. У нижній частині ніжок зроблені наскрізні горизонтальні отвори-втулки, куди вставлялися дерев'яні осі для глиняних коліщат. Такі статуетки відомі на поселеннях Кароліна, *Ворошилівка*, Піщана, *Кошилівці*.

До другого типу належать зооморфні зображення мисок-візків. Вони знайдені на поселеннях *Цвіжин*, *Володимирівка*, *Немирів*. Це конічні, сфероконічні миски або овальної форми посудини завдовжки до 15–20 см, на вінця яких наліплювалася голівка бика, а до денця кріпилися спарені ніжки з наскрізними отворами-втулками для колісних осей. Загалом візок нагадував тварину, тулуб якої передавався у формі миски-кузова. За стилем виготовлення і, певно, за призначенням зображення на колесах подібні до трипільських моделей саней. Коліщата імітують плоскі глиняні кружальця діаметром 2–5 см, невеликими наскрізними отворами у центрі. Найбільш повні реконструкції зооморфних зображень на колесах виконані за матеріалами поселень Цвіжин та Ворошилівка. Їх функціональне використання пов'язане з культовими церемоніями.

Література: *Гусєв С. О.* До питання про колесо в трипільській культурі // Археологія. – 1995. – № 1. – С. 69–74; *Його ж.* К вопросу о транспортных средствах трипольской культуры // Российская археология. – 1998. – № 1. – С. 15–28.

С. О. Гусєв

ЗООМОРФНІ ЧАШІ З ОДЕСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО МУЗЕЮ НАНУ – посудини *трипільської культури* у вигляді фігури барана. Зооморфні чаші виготовлено з *відмуленої глини*, з дрібними органічними домішками, випал високоякісний.

Одна чаша напівсферична, висотою 9 см, з зігнутим усередину краєм на чотирьох високих ніжках, знайдена на поселенні *Черкасів Сад I*. Край чаши оздоблений скульптурною голівкою барана. Морда умовно передана защипом, великі зігнуті роги приліплені до краю чаші. На протилежному боці чаші приліплений паралельно до її краю висту-

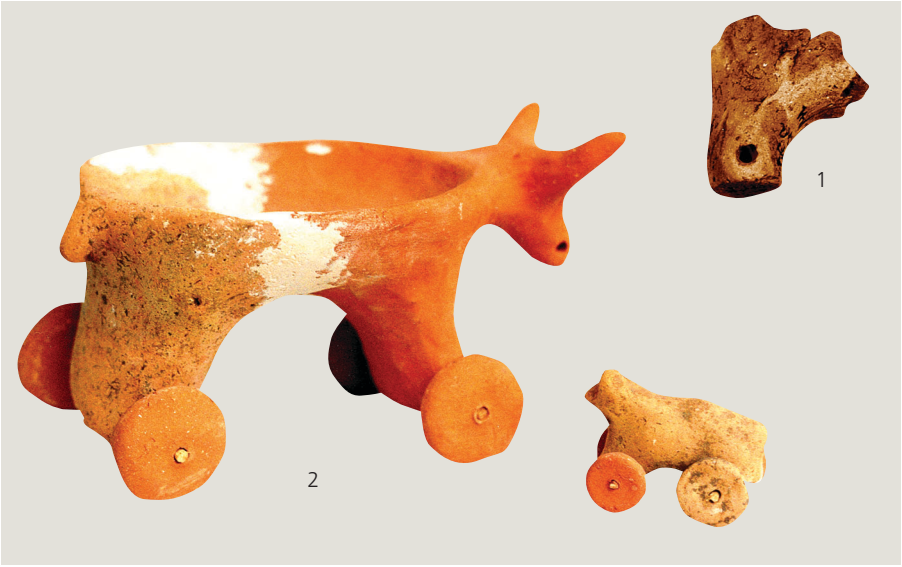

Зооморфні зображення на колесах:
1. – Кароліна.
2. – Ворошилівка. Реконструкції Гусєва С. О. Вінницький обласний краєзнавчий музей.

паючий трикутної форми хвіст. Усередині чаша розділена на дві рівні половини стінкою по лінії від голови до хвоста барана. Тулуб чаші модельований з рисами натуралізму, підкреслено опукла грудина. Ніжки приліплені до дна чаші під кутом 35–45°.

Друга зооморфна посудина знайдена *Поліщук Л. Ю.* на поселенні *Черкасів Сад II*. Це глибока напівсферична чаша (висота – 9,5 см) з прямим краєм, на коротких ніжках, оздоблена приліпленою на краю під невеликим кутом скульптурною голівкою барана на довгий шиї з круто зігнутими рогами, кінці яких приліплені до краю чаші. На протилежному краї чаші модельовано нахилений униз хвіст у вигляді конічного виступу. Чаша з рисами натуралізму, пластично виділено воло, підкреслено опуклу грудину. На голові чітко помітні сліди *вохри*. Збереглися сліди розпису коричневою фарбою на світло-жовтому тлі.

Література: Одесский археологический музей: Альбом. – К., 1983. – С. 19.

Л. Ю. Поліщук

ЗУБЧАСТИЙ СЕРП – знаряддя жнивне з зубцями на робочому боці леза. Робоча частина в *мідному віці* виготовлялася з *кременю*. В *трипільській культурі* зубчасті серпи відомі починаючи з етапу ВII до СII включно (кінець V – початок III тис. до н.е.).

Серп складався з леза та руків'я. Лезо виготовляли з кремінної *пластини* завдовжки 7–10 см, шириною 2–2,5 см. Краї пластини обробляли струменевою ретушшю, в результаті чого утворювалися численні зубці, які дозволяли швидко перерізати стебла рослин. Ретуш на робочому краї періодично поновлювали. На лезах серпів в результаті тривалого використання з'являвся дзеркальний блиск. Для виготовлення лез зубчастих серпів потрібна була велика кількість пластин значних розмірів. Їх виготовляли переважно з темного волинського кременю. Робочі частини зубчастих серпів виявлені під час розкопок поселень *Володимирівка*, *Майданецьке*, *Софіївського могильника* та ін. Майстерні з виробництва таких пластин досліджені *Скакун Н. М.* на поселенні біля *с. Бодаки* у Тернопільській обл. Випробування реплік зубчастих серпів, проведені *Коробковою Г. Ф.*, показали, що вони за продуктивністю праці (1,2 кв.м/хв.) поступаються залізним лише в 1,5 рази.

Зооморфні чаші з Одеського археологічного музею:
1. Поселення Черкасів Сад II, дослідження Поліщук Л. Ю.
2. Поселення Черкасів Сад, дослідження Єсипенка А. Л.

1

2

ЗУБЧАСТИЙ СЕРП

Зубчастий серп. Дослідження Середньодністровської експедиції 1968.

Зубчасті серпи. Колекція «ПЛАТАР».

В роговому або дерев'яному руків'ї вирізали паз для леза. Подібне руків'я, виготовлене з рогу оленя, було знайдене під час розкопок поселення *Гребені*.

Література: *Бибиков С. Н.* Из истории каменных серпов на Юго-Востоке Европы // СА. — 1962. — № 3. — С. 23; *Коробкова Г. Ф.* Палеоэкономические разработки в археологии и экспериментально—трассологические исследования // Первобытная археология: Поиски и находки. — К., 1980. — С. 219.

М. Ю. Відейко

ІДОЛ – зображення об'єкта поклоніння, божества. Зазвичай ідолів виготовляли з будь-якого матеріалу (дерева, глини, соломи та ін.), звіроподібної або людиноподібної форми невеликого розміру. Щодо старожитностей *трипільської культури* на початку XX ст. термін застосовувався для назви статуеток. У сучасній румунській літературі використовується для назви теракотових зооморфних статуеток і стилізованих фігурок.

Н. Б. Бурдо

ІВАНО-ФРАНКІВСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ – науково-просвітницька установа. Створений 1940. У фондах та експозиції музею зберігаються колекції матеріалів як розкопок, так і розвідок із 130 пам'яток *трипільської культури* з майже 40 населених пунктів. Окремі колекції складають випадкові знахідки, зокрема *Івано-Франківський скарб* крем'яних пластин.

Колекційні збірки походять з різних категорій пам'яток: поселень, *майстерень кременеобробних*, гірничих штолень. Музейна колекція трипільських археологічних знахідок формувалася протягом другої половини XX ст. Трипільські пам'ятки досліджувалися окремими фахівцями, археологічними експедиціями наукових та учбових установ: *Інституту археології АН УРСР* (*Захарук Ю. М.*, *Кравець В. П.*, Л. В. Вакуленко); Інституту суспільних наук АН УРСР (тепер *Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ*; *Черниш К. К.*, *Крушельницька Л. І.*, *Конопля В. М.*, О. П. Черниш, Свєшніков І. К., О. О. Ратич, Е. А. Балагурі, Л. Г. Мацкевой, Р. І. Мельник, В. С. Артюх, М. С. Бандрівський); Івано-Франківського державного педагогічного ін-ту ім. В. Стефаника (тепер Прикарпатський ун-т ім. В. Стефаника; *Василенко Б. А.*, *Кочкін І. Т.*); Івано-Франківського обласного краєзнавчого музею (М. М. Клапчук, П. І. Арсенич, Василенко Б. А., Б. П. Томенчук).

ІВАНО-ФРАНКІВСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ

Івано-Франківський обласний краєзнавчий музей.
1. Вуянко М. В. в експозиції музею.
2. Фрагмент експозиції музею.

Етап Трипілля ВІІ представляють колекції з пам'яток: Антонівка I, II, III, V, VI, VII, VIII (дослідження М. М. Клапчука, Б. А. Василенка), Білка II (обстеження Б. А. Василенка), Білогірка VIII, X, XIII, XIV, XV, XVI, XVII, XX (обстеження М. М. Клапчука, Б. А. Василенко), Братишів V, VII, VIII, X (обстеження М. М. Клапчука, Б. А. Василенка), Буківна III (дослідження М. М. Клапчука, Б. А. Василенка, Б. П. Томенчука), Буківна XI, XII, XIII (обстеження М. М. Клапчука, Б. А. Василенка), Вікторів XIII, XIV (обстеження Б. А. Василенка), Вікторів XVIII (дослідження В. М. Коноплі, Б. А. Василенка), Вікторів XXIII, XXXII, XXXIV, XXXV, XXXVI, XXXVII, XL, XLI, XLII, XLIII (обстеження Б. А. Василенка), Височанка I (обстеження Б. А. Василенка), Велика Кам'янка V (обстеження Б. А. Василенка), Вікно I (обстеження М. М. Клапчука, П. І. Арсенича, Б. А. Василенка), Вільховець III (дослідження Б. А. Василенка), Воскресінці IV (обстеження Б. П. Томенчука), Городенка I (обстеження М. М. Клапчука, П. І. Арсенича, Б. П. Томенчука, Б. А. Василенка), Городенка III (обстеження М. М. Клапчука, П. І. Арсенича, Б. А. Василенка), Городниця VI (обстеження Б. А. Василенка), Городниця XIV (обстеження О. П. Черниша, Б. А. Василенка), Городниця XVII (дослідження Л. І. Крушельницької, Б. А. Василенка), Городниця XXII, XXIII (обстеження Б. А. Василенка), Джурів I (обстеження П. І. Арсенича), Ісаків VII, VIII, X, XIII, XIV, XVI, XVII, XIX, XX, XXIII, XXIV, XXVII, XXVIII, XXIX (обстеження Б. А. Василенка), Колінці II, III (обстеження Б. А. Василенка), Копачинці II (обстеження О. О. Ратича, Б. А. Василенка), Копачинці IV (обстеження Б. А. Василенка), *Корнів* I, II (дослідження І. К. Свєшнікова, Л. Г. Мацкевого, Б. А. Василенка), Корнів XIII, XIV, XVI, XVIII (дослідження Б. А. Василенка), Кунисівці I, X (дослідження Ю. М. Захарука, В. П. Кравець, Б. А. Василенка), Кунисівці VIII (обстеження Б. А. Василенка), Кутище IV, VIII, XXI, XXII (Б. А. Василенка), Локітка V, VII (обстеження М. М. Клапчука, Б. А. Василенка), Марківці I, VI (обстеження Б. А. Василенка), Назаренкове V (обстеження Б. А. Василенка, М. С. Бандрівського), Назаренкове XXVI (обстеження Б. А. Василенка, тепер повернуто стару назву села — Чортовець), Незвисько XXIII (обстеження Л. Г. Мацкевого, Б. А. Василенка), Незвисько XI (дослідження К. К. Черниш, Б. А. Василенка), Незвисько XVIII (роботи К. К. Черниш, Г. І. Смирнової), Незвисько XXIII (обстеження Л. Г. Мацкевого, Б. А. Василенка), Незвисько XXIX, XXXI, XXXIII, XXXVII (обстеження Б. А. Василенка), Нижнів III, XIV, XXI (обстеження М. М. Клапчука, Б. А. Василенка), Нижнів XXVII (обстеження Б. А. Василенка), Олешів IV (обстеження І. Чугайди, М. М. Клапчука, Б. А. Василенка), Олешів VI, IX, X, XV (обстеження Б. А. Василенка), Олешків III (обстеження М. М. Клапчука, П. І. Арсенича), Острині I, III, IV (обстеження М. М. Клапчука, Б. А. Василенка), Острівець III (дослідження І. К. Свєшнікова, Е. А. Балагурі, М. М. Клапчука, П. І. Арсенича, Б. А. Василенка), Передівання (раніше земля належали селу Поточище, обстеження Б. А. Василенка), Петрів VII (обстеження Б. А. Василенка), Печеніжин I (дослідження Л. І. Крушельницької, Б. А. Василенка), Поточище I (дослідження І. К. Свєшнікова, Л. Г. Мацкевого, Б. А. Василенка), Пробабин II, IV (дослідження І. К. Свєшнікова, Р. І. Мельника, Б. А. Василенка), Репужинці III (обстеження Б. А. Василенка), Серафинці I, Сокіл I (обстеження Б. А. Василенка), Стрільче VIII, IX (обстеження Б. А. Василенка), Чернятин I, III, V (дослідження П. І. Арсенича, Л. І. Крушельницької, Б. А. Василенка).

Колекції складаються із фрагментів кераміки, реставрованого посуду, знарядь праці з кременю, *каменю*, кістки, рогу, а також антропоморфних та зооморфних статуеток.

М. В. Вуянко

Нуклеуси з **Івано-Франківськівського скарбу.**

ІВАНО-ФРАНКІВСЬКИЙ СКАРБ — скарб крем'яних предметів *трипільської культури*, знайдений робітниками під час будівельних робіт на вул. ім. Гетьмана Мазепи в м. Івано-Франківську. До наукових фондів *Івано-Франківського краєзнавчого музею* надійшов у 1964.

Пластини з **Івано-Франківськівського скарбу**. Івано-Франківський обласний краєзнавчий музей.

Скарб складався із 53 речей з волинського *кременю* (51 пластина та 2 *нуклеуси*), Усі речі лежали компактно. Колір кременю темно-сірий. *Пластини* мають довжину від 4,5 см (декілька екземплярів) до 16 см (2 вироби), переважна більшість пластин завдовжки 11–12 см. Ширина варіює від 2 до 2,7–3,7 см, висота – від 0,3 до 0,7 см. На 28 пластинах спостерігаються невеликі ділянки жовнової кірки. На пластинах відсутні *ретуш* і сліди спрацьованості. Вірогідно, скарб складався з заготовок.

Нуклеуси, виготовлені з кременю темно-сірого кольору, мають довжину 13,5 та 15 см, вони багатофасетні, на нижній частині одного з них спостерігається фрагмент жовнової кірки.

У 1995 на вул. Галицькій у центральній частині м. Івано-Франківська на відстані близько 2 км від місця знаходження згаданого скарбу виявлено поселення трипільської культури, яке було обстежене археологічною експедицією Івано-Франківського краєзнавчого музею (Томенчук Б. П. , *Кочкін І. Т.*, Вуянко М.).

Література: *Василенко Б. А.* Питання про стародавнє населення на території історичного Івано-Франківська // Тез. обл. наук.-практ. конф., присвяченої 325-річчю заснування м. Івано-Франківська. – Івано-Франківськ, 1987. – С.76–77; *Вуянко М., Томенчук Б.* Археологія середньовічного Івано-Франківська (Станиславова). – Івано-Франківськ, 2002. – С. 11–13.

М. В. Вуянко

ІГНАТЕНКОВА ГОРА — поселення *трипільської культури* (етап СІ, Кі9613: 4520±80 ВР, 3215±125 ВС; Кі 9614: 4590±80 ВР, 3248±158 ВС; Кі 615:4570±80 ВР, 3236±137 ВС; Кі 9618: 4500±80, 3200±129 ВС). Розташоване біля с. Григорівка Канівського р-ну Черкаської обл. на високому пагорбі, з півночі та з південного заходу обмеженого ярами, над Канівським водосховищем. Відноситься до григорівського типу поселень *коломийщинської групи*. Відкрите (1960) і розкопувалося (1961) *Шмаглієм М. М*, *Відейком М. Ю.* (1993).

У 1993 на площі 1 200 кв.м. досліджено 17 господарських ям. Ями неправильної форми, лійчасті в перетині, на глибині 0,5–1,4 м від сучасної поверхні. В заповненні ям – кістки тварин і риб, черепашки, фрагменти посуду, *антропоморфна пластика*, знаряддя праці з *кременю*, каменю, кістки та рогу. З двох ям (№ 15 та № 16) було відібрано кістки на датування.

Посуд належить до двох груп: кухонний та столовий. *Кухонний посуд* двох типів – з глини із домішкою черепашки або з домішкою черепашки та піску. Основна форма посуду – горщики різних розмірів з відігнутими назовні високими вінця-

Фрагмент зооморфної миски з поселення **Ігнатенкові Гора**. Дослідження Відейка М. Ю.

Вид на поселення **Ігнатенкова Гора**.

Робоча частина мотики, виготовленої з рогу оленя. Поселення **Ігнатенкові Гора**. Дослідження Відейка М. Ю.

Імпорт — посудина культури лійчастого посуду з поселення Жванець-Щовб. Дослідження Мовші Т. Г. Національний музей історії України.

ми. Поверхня вкрита «смугастим згладжуванням». Для орнаментування використані різноманітні насічки, защепи, відбитки штампу та шнура. Трапляються наліпи, вушка. На деяких фрагментах розчоси утворюють орнаментальні композиції.

Столовий посуд трьох типів: з *заглибленим орнаментом* (його найменше); без орнаменту, з підлощеною поверхнею (миски конічні, *кубки*, кубки з ручками, *біконічні посудини*); з *монохромним розписом* темно-корчневою фарбою (фрагменти конічних та напівсферичних мисок, зооморфної миски, кубки, біконічні посудини). В групі розписного посуду можна виділити два підтипи за технологією виготовлення, пов'язані з *канівською групою* та *томашівською групою*. *Імпорти* розписного посуду дозволяють синхронізувати поселення Ігнатенкова Гора з другою—третьою фазами томашівської групи. Особливості керамічного комплексу (друга група столової кераміки) дозволяють висловити припущення про контакти з населенням, яке залишило пам'ятки культури *любельсько-волинської мальованої кераміки*. *Антропоморфна пластика* представлена фрагментами жіночих статуеток, типовими для *коломийщинської групи*.

За визначенням *Журавльова О. П.*, серед виявлених на поселенні фауністичних решток переважають кістки диких тварин. Це означає, що м'ясну їжу мешканці селища здобували переважно під час полювання. Відсутність слідів стаціонарних жител, близькість до заплави Дніпра дозволяють припустити, що тут знаходився сезонний табір, мешканці якого пасли худобу, займалися рибальством та полюванням.

Матеріали з розкопок поселення зберігаються у *Наукових фондах Інституту археології НАНУ*.

Література: *Відейко М. Ю., Бурдо Н. Б.* Розкопки трипільського поселення Ігнатенкова Гора біля с. Григорівка на Дніпрі // Археологічні дослідження в Україні 1993 року. — К., 1997. — С. 23—26.

М. Ю. Відейко

ІМПОРТ — умовна назва *артефактів*, виготовлених в іншокультурному середовищі та отриманих у результаті обміну.

Імпорти трапляються серед знахідок на трипільських пам'ятках починаючи з раннього етапу. Найчастіше імпортувалися різноманітна сировина та вироби з рідкісних мінералів, інші речі, яких немає, або не виробляються на місці: мідні руда і вироби, *крем'яні* та кам'яні знаряддя, середземноморські мушлі. Предметами імпорту також були антропоморфні статуетки та посуд, отриманий трипільцями від сусідніх племен. В свою чергу, імпорти трипільської кераміки, особливо *столового посуду*, прикрашеного розписом, зустрічаються в сусідніх культурах. Імпортна кераміка фіксує

Імпорт.
1. Розписна посудина з пам'ятки чечельницької групи в матеріалах поселення томашівської групи (Тальне 2). Дослідження Відейка М. Ю., Круца В. О.
2. Фігурка культури Болград-Алдень з поселення Олександрівка. Дослідження Єсипенка А. Л. Одеський археологічний музей.

також обмін між населенням різних *локальних груп* трипільської культури. Імпортні речі мають велике значення для встановлення синхронізації між різними культурами та створення хронологічних схем.

Н. Б. Бурдо

ІНВЕНТАР ПОХОВАЛЬНИЙ (лат. inventarium — розпис, опис майна) — загальна характеристика *артефактів* поховального комплексу. Інвентар поховальний відбиває не тільки розвиток матеріальної культури, але й певні ідеологічні уявлення стародавнього населення. В археологічній літературі інвентар поховальний має синоніми: посмертний, супровідний, супутній, напутній.

Під час археологічних досліджень поховальних пам'яток *трипільської культури* виявлено такий інвентар: керамічний посуд (в тому числі спеціальний *поховальний посуд*), *антропоморфну пластику*, прикраси (намиста з міді та глини, мінералів, підвіски з зубів тварин, мідні намистини та пронизки, браслети тощо), зброю (*сокири-молоти*, кинджали, стріли), знаряддя праці (ножі, скребачки, сокири тощо). Розташування цих речей: в головах чи ногах, на тілі, біля рук небіжчика пов'язане з *поховальним обрядом*.

Література: *Смирнов Ю. А.* Лабиринт. Морфология преднамеренного погребения. — М., 1997. — С. 170.

С. М. Ляшко

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ, ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАНУ — провідна науково-дослідна установа Національної Академії наук України у галузі дослідження широкого спектру проблем археології і стародавньої історії України. Визнаний науково-методологічний центр у цих галузях вітчизняної історичної науки. Заснований відповідно до постанови ЦК КП(б)У від 20.05.1938. Цьому передував складний процес створення та реорганізації різноманітних відповідних науково-дослідних установ в складі УАН—ВУАН: Комісія для складання археологічної карти України (1920—21), Археологічний комітет (1921—24), Археологічна комісія (1921—22), Археологічна секція (1921—22), *Всеукраїнський археологічний комітет (ВУАК)* (1924—34), Секція історії матеріаль-

Інвентарь поховальний.
1. Поховання 6, Аккембецкий курган. Дослідження Чернякова І. Т.
2. Поховання 2, курган 5, могильник Маяки. Дослідження Петренка В. Г.

ної культури (СІМК, 1932–34). В 1934 установи СІМК, в т.ч. ВУАК і Музей антропології та етнології ім. Ф. К. Вовка (1921–34) увійшли до складу *Інституту історії матеріальної культури* (ІІМК ВУАН, 1934–36; ІІМК АН УРСР, 1936–

Інститут археології Національної академії наук.
Співробітники відділу енеоліту – бронзового віку, дослідники трипільської культури та керівництво Інституту на Міжнародній конференції в Тальянках.
Зліва направо: стоять – Бунятян К. П., Ніколова А. В., Круц В. О., Рижов С. М., Отрощенко В. В., Рассамакін Ю. Я., Толочко П. П., Шумова В. О., Збенович В. Г., Івакін Г. Ю., Мовчан І. І.; сидять – Бурдо Н. Б., Гершкович Я. П., Відейко М. Ю.

38), який у 1938 був реорганізований в Інститут археології АН Української РСР, з 1991 – Інститут археології НАНУ.

Інститут організував польові дослідження пам'яток *трипільської культури*, зокрема *Трипільську експедицію* (1938–40), *Середньодністровську експедицію (1945–50, 1964–71)*, Дністровську трипільську експедицію, *Трипільську комплексну експедицію* (1972–80), Трипільську експедицію (1981–91) та багато інших. Проведені археологічні розкопки на десятках поселень (серед яких *протоміста Доброводи, Косенівка, Майданецьке, Тальянки*) на всій території поширення культури. Інститут організував наукові конференції та польові семінари з трипільської проблематики. У складі Інституту археології НАНУ є науковий відділ *енеоліту* – бронзової доби, співробітники якого проводять дослідження трипільської культури. У *наукових фондах Інституту археології НАНУ* зберігаються матеріали з розкопок поселень трипільської культури, які проводилися після 1945. Найкращі знахідки експонуються в *Археологічному музеї ІА НАНУ*. *Науковий архів ІА НАНУ* зберігає значну кількість архівних матеріалів, які пов'язані з дослідженнями трипільської культури починаючи з 1893.

Пассек Т. С. серед співробітників Трипільської (Дністровської експедиції), організованої Інститутом історії Матеріальної культури АН СРСР.

Видання: «Археологія» (т. I–XXIV, 1947–70), «Археологічні пам'ятки УРСР» (т. I–XIII, 1949–63), «Краткие сообщения Института археологии АН УССР» (вип. 1–11, 1952–61), республіканський міжвідомчий збірник наукових праць «Археологія» (вип. 1–64, 1971–88), науковий журнал «Археологія» (з 1989).

Література: Історія Національної Академії наук України. 1929–1933. – К., 1998. – С. 488; Інститут археології Національної академії наук України. – К., 1999. – С. 8–10; *Корвин-Піотровський О. Г.* Археології інститут // Енциклопедія сучасної України. – К., 2001. – Т. 1. – С. 691; Історія Національної Академії наук України. 1938–1941. – К., 2003. – С. 882.

С. М. Ляшко, М. Ю. Відейко

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ РОСІЙСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК, ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ РАН – провідна науково-дослідна установа Російської Академії наук в галузі дослідження проблем археології Євразії.

В 1919 на базі Імператорської археологічної комісії (*Археологічна комісія*; ІАК; рос. – ИАК) і Російського археологічного товариства (РАТ; рос. – РАО) була створена Російська академія історії матеріальної культури в Петрограді (РАІМК; рос. – РАИМК); с 1926 – Державна академія історії матеріальної культури (ДАІМК; рос. – ГАИМК). В 1932 було створено Московське відділення Державної академії історії матеріальної культури (МВДАІМК; рос. – МОГАИМК). В 1937 р. ДАІМК і МВДАІМК реорганізоване в Інститут історії матеріальної куль-

тури ім. М. Я. Марра Академії наук СССР (ІІМК; рос. – ИИМК) в Ленінграді та відділенням у Москві. У тому ж році ІІМК увійшов до системи установ Академії наук СРСР. 1945 центром ІІМК стала московська група, а ленінградська – його відділенням (ЛВІА, рос. – ЛОИА, з 1991 – *Інститут історії матеріальної культури РАН*). У 1959 ІІМК перейменовано в Інститут археології Академії наук СРСР, з 1991 – Інститут археології РАН.

Організував Трипільську експедицію, яка вела дослідження поселень *трипільської культури* на території України та Молдови. Роботою експедиції керували *Пассек Т. С.* (до 1967) та *Черниш К. К.* (1968–80). В науковому архіві ІА РАН зберігаються матеріали, пов 'язані з цими дослідженнями.

Видання: «Известия РАИМК» (1921–25), «Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях» (1939–59), «Краткие сообщения Института археологии» (з 1959), «Материалы и исследования по археологии СССР» (з 1940), збірник «Советская археология» (1937–57), квартальник «Советская археология» (1957–91), «Российская археология» (з 1991), «Археологические открытия» (1965–86, з 1993) тощо.

Література: *Монгайт А. Л.* Институт археологии Академии наук СССР // Советская историческая энциклопедия. – М., 1965. – Т. 6. – С. 105; Институт археологии сегодня: Сб. науч. биографий. – М., 2000.

С. М. Ляшко

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ МАТЕРІАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ МАТЕРІАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ АН УРСР – науково-дослідна установа археологічного профілю. Створений за постановою Президії Всеукраїнської Академії наук від 13.02.1934 на базі ліквідованих *Всеукраїнського археологічного комітету*, Музею антропології та етнології ім. Ф. К. Вовка і деяких інших науково-дослідних установ ВУАН (ІІМК ВУАН, 1934–36; ІІМК АН УРСР, 1936–38). У 1938 реорганізований в Інститут археології Академії наук Української РСР. (тепер – *Інститут археології НАНУ*).

У 1934 ІІМК ВУАН виступив ініціатором створення Трипільської експедиції для виконання програми досліджень *трипільської культури*, яку розробив вчений секретар Інституту *Мовчанівський Т. М.*

Видання: «Наукові записки» (в. 1–6, 1934–37).

Література: *Шовкопляс І. Г.* Інститут історії матеріальної культури Академії наук Української РСР // РЕІУ. – К., 1970. – Т. 2. – С. 255; Історія Національної Академії наук України. 1929–1933. – К., 1998. – С. 488; Те саме. 1938–1941. – К., 2003. – С. 882.

С. М. Ляшко

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ МАТЕРІАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ РОСІЙСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК, ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ МАТЕРІАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ РАН – провідна науково-дослідна установа археологічного профілю Російської Академії наук.

Спадкоємець ряду установ – Імператорської *археологічної комісії* (Археологічна комісія; ІАК, рос. – ИАК), Російського археологічного товариства (РАТ, рос. – РАО), Російської академії історії матеріальної культури в Петрограді (з 1919 – РАІМК, рос. – РАИМК), Державної академії історії матеріальної культури (з 1926 – ДАІМК, рос. – ГАИМК). У 1937 реорганізовано в Інститут історії матеріальної культури ім. М. Я. Марра (це ім'я носив до 1950; ІІМК, рос. – ИИМК) в Ленінграді та відділення у Москві. У тому ж році ІІМК увійшов до системи установ Академії наук СРСР. У 1945 центром ІІМК стала московська група (1957–91 – Інститут археології АН СРСР; з 1991 – *Інститут археології РАН*), а ленінградська – його відділенням

Співробітники Трипільської експедиції, організованої **Інститутом історії Матеріальної культури Української академії наук**, яка працювала разом з експедицією Інституту історії матеріальної культури АН СРСР. Вгорі зліва направо: Магура С. С., Макаревич М. Л.; в центрі Пассек Т. С. 1936.

(Ленінградське відділення Інституту археології АН СРСР, ЛВІА; 1959–91). З 1991 – Інститут історії матеріальної культури РАН у Санкт-Петербурзі.

Видання: Известия РАИМК (1921–25), Известия ГАИМК (1927, 1930–36), Сообщения ГАИМК (1926–29, 1931–32), Проблемы истории материальной культуры (1933), Проблемы истории докапиталистических обществ (1934, 1935).

Література: *Васильева Р. В.* Академия истории материальной культуры // Российская музейная энциклопедия. – М., 2001. – С. 22.

С. М. Ляшко

ІСТОРИЧНІ СКАРБИ З РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ (ИСТОРИЧЕСКИЕ СОКРОВИЩА ИЗ СОВЕТСКОГО СОЮЗА) – археологічна виставка, на якій демонструвалися старожитності *трипільської культури*. Експонувалася 16.09.1966–3.09.1967 в Голандії, Швейцарії, ФРН та Італії (в останній під назвою «Сокровища древнего искусства России»). Серед учасників виставки *Інститут археології АН СРСР*, *Інститут археології АН УРСР*, Державний *Ермітаж*, *Музей антропології та етнографії АН СРСР* (Ленінград), *Державний історичний музей* (Москва), Київський Державний історичний музей, *Одеський археологічний музей*, музеї Кишинева. Директор виставки – *Артеменко І. І.*, супроводжував *Тітов В. С.*, співробітники Інституту археології АН СРСР На відкритті виставки в Гаазі виступив академік АН СРСР *Рибаков Б. О.*

Всього демонструвалося близько 2 000 експонатів. Серед них знахідки з розкопок пам'яток *трипільської культури* на територіях України і Молдови: поселень *Олександрівка*, *Сушківка*, Варварівка, Старі Каракушани; могильників Вихватинці, *Усатове*, *Карбунський скарб*, керамічний *розписний посуд*, *антропоморфна пластика*, вироби з міді. Під час роботи виставки були прочитані лекції, зокрема В.С. Тітовим «Земледельческие культуры эпохи энеолита Юга СССР». Виставку відвідали понад 320 000 осіб, каталоги було видано трьома мовами загальним тиражем 32 230 примірників. В пресі виставці було присвячено понад 200 статей.

Література: *Артеменко И. И.* Выставка «Археология СССР» в странах Западной Европы // КСИА. – М., 1969. – Вып. 118. – С. 101–109.

М. Ю. Відейко

Експозиція виставки **Історичні скарби із Радянського Союзу**.

КАЗАРОВИЧІ — поселення *трипільської культури* (етапи ВІІ, СІ та СІІ). Розташоване біля с. Казаровичі Києво-Святошинського р-ну Київської обл. на високій надзаплавній терасі, на березі Київського водосховища, частково зруйноване рікою. *Поселення* багатошарове. Виявлені матеріали *чапаївського типу*, *лукашівського типу* та *софіївського типу*, що свідчить про три періоди заселення даної місцевості носіями трипільської культури. Відкрите і досліджувалося (1966–68; 1970–72) *Круцом В. О.*

Поселення чапаївського типу займало мис розмірами близько 120×60 м над давнім озером. Досліджені залишки укріплень, жител, господарчі ями. Два заглиблених *житла*, одне частково зруйноване рікою. Розміри одного з них 4,2×2,6 м при глибині до 1 м, опалювалося відкритим *вогнищем*. Заповнення котлованів жител вказує на те, що після руйнування жител, їх використовували як смітник. На поселенні виявлено кухонну та столову кераміку. *Столовий посуд* із *заглибленим орнаментом* (горщики, *кратери*, миски), без орнаменту (миски, *кубки*, *амфори*) та прикрашений *монохромним розписом* (миски, кубки, *глечики*, сферо-конічні посудини). Кераміка без орнаменту знаходить аналогії в комплексах культури *любельсько-волинської мальованої кераміки*. Посуд з *розписним орнаментом*, можливо, є *імпортом* з поселень *канівської групи*.

Залишки поселення лукашівського типу виявлені в районі укріплень пізнішого селища софіївського типу. Досліджено овальне заглиблене житло розмірами 9×7 м, глибиною 1 м, біля південно-східного краю знайдено залишки печі. Навколо неї лежала значна кількість фрагментів посуду, розвал миски. В землянці виявлено *кухонний посуд* та *столовий посуд*. Кухонний — з домішкою піску або товченої черепашки в глині. Столовий — з заглибленим орнаментом, без орнаменту, розписний.

Поселення софіївського типу складалося з посаду та укріпленого дитинця. Неукріплена частина поселення займала ділянку вздовж берега водосховища протяжністю 900 м, шириною до 100 м. Досліджено залишки заглибленого житла розмірами 4,5×6 м, глибиною до 1,5 м. Діаметр укріпленої частини 60 м. Виявлено залишки лійчастого в перетині рову шириною 2,5–3 м, глибиною 1,5–1,6 м. На північно-західній ділянці рів був подвійним. Існувало два проходи через рови, західний та східний, шириною 3 м. В межах укріплень досліджено два заглиблених житла та 24 господарчих ями. Заглиблені житла овальної форми розміром 4×5 м, глибиною

План укріпленої частини поселення **Казаровичи**.
А — за Круцом В. О.
Б — реконструкція укріплень.

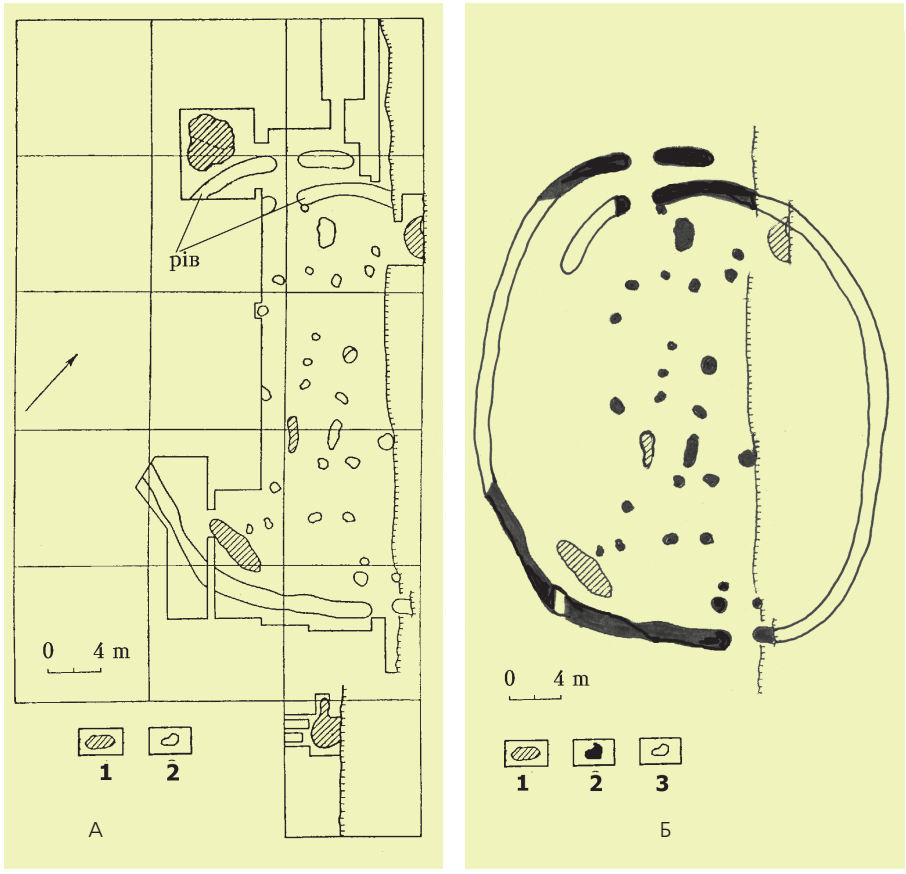

0,55–0,85 м, опалювалися відкритими вогнищами. Під час розкопок виявлено велику кількість фрагментів кераміки, знаряддя праці, *антропоморфну пластику*, кістки тварин і риб. Значні розміри поселення та наявність укріплень дозволяють розглядати Казаровичі як один з племінних центрів софіївської групи. В об'єктах софіївського типу виявлено кухонний (82%) та столовий (18%) посуд. Кухонний – виготовлений з глини із домішками піску та товчених черепашок. Форми посуду: горщики, глечики, миски (напівсферичні, профільовані). Столовий посуд трьох типів – прикрашений заглибленим орнаментом, без орнаменту та з розписом. Знайдено амфорку з «рогатими» ручками (впливи культури *Баден*). Серед розписного посуду – напівсферична миска, яка є імпортом з поселень *гординештського типу*.

Матеріали з розкопок зберігаються в *Наукових фондах Інституту археології НАНУ*.

Література: *Круц В. А.* Позднетрипольские племена Среднего Поднепровья. – К., 1977. – С. 29, 85, 111–119.

М. Ю. Відейко

КАЙНДЛЬ РАЙМУНД ФРІДРІХ (Kaindl Raimund Friedrich; 31.08.1866, Чернівці – 15.03.1930, Грац, Австрія) – австр. та укр. історик, археолог, етнограф.

Закінчив історичний факультет Чернівецького університету (1891), працював в цьому університеті: доктор історії (1893), проф. австрійської історії (1896–1915), ректор (1912–14). Дійсний член НТШ у Львові (з 1911). З 1915 – жив і працював у Граці.

Разом з директором Мистецько-історичного музею у Відні, *Шомбаті І.* брав участь в дослідженнях енеолітичного поселення *Шипинці* (1883, 1894), які продовжив у 1902–04. Результати розкопок опубліковані у щорічнику Центральної комісії («Jahrbuch der Zentralkommission», 1903, 1904). Знахідка (1893) обпаленої до червоного кольору *обмазки* зі слідами хмизового

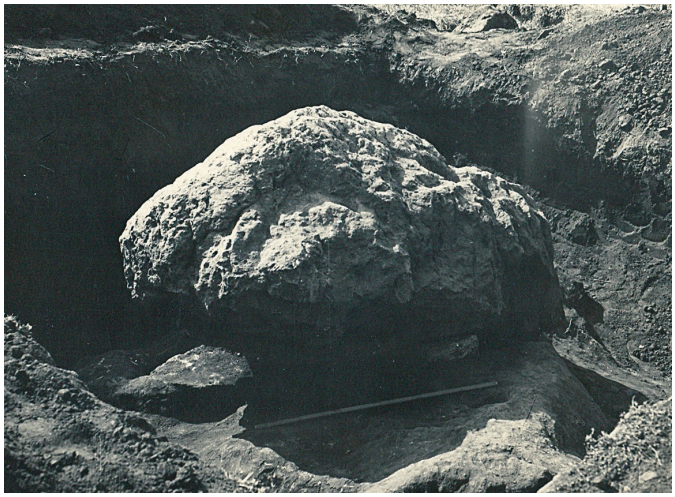

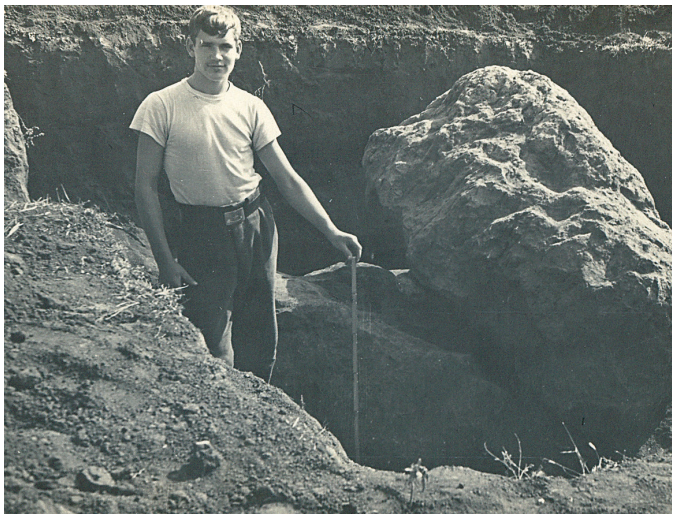

Кайтанівка. Розкопки кам'яної скульптури бика, 1.10.1965. Фото з архіву Шмаглія М. М.

каркасу привела його до висновку про пізньонеолітичний час поселення. Брав участь у розкопках неолітичного поселення в ур. Баличанка. Знахідки з розкопок в Шипинцях нині зберігаються в *Природничому музеї у Відні* (Австрія). Матеріали, зібрані Р. Кайндлем, були широко використані та систематизовані *Кандибою О. О.* У 1906 провів кількаденні розкопки на поселенні *Кошилівці* (ур. Обоз). Констатував, що це сліди нового неолітичного поселення з роду Шипинці, *Городниця*.

Праці: Praehistorisches aus Bukowina // Jahrbuch der K.K.Zentralkomission fur. Erforschung und Erhaltung der Kunst und historischer Denkmaler, N.F. — 1903. — T. 1. — Col. 102—112; Praehistorisches aus Bukowina // Jahrbuch der K. K. Zentralkomission fur. Erforschung und Erhaltung der Kunst und historischer Denkmaler, N. F. — 1904. — T. 2. — Col. 17—44; Bericht uber Forschungen der neolitischen Ansiedlung in Shipenitz (Bukowina) // Mitt. Antrop. Ges. in Wien, Sitz. — Berlin, 1904; Neolitische Funde mit bemalter Keramik in Koszylowce (Ostgalizien) // Jarhrbuch fur Altertumskunde.— 1908. — T. 2. — P. 144—150a.

Література: *Фрунчак С., Фантух Ф.* З археологічної спадщини Раймунда-Фрідріха Кайндля // Постаті укр. археології: Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. — Л., 1998. — Вип. 7. — С. 90—91. Архіви: Життєпис Р. Кайндля. — ЛНБ НАНУ, ВР, № И-12292.

С. М. Ляшко

КАЙТАНІВКА — поселення *трипільської культури* (етап СІ). Розтановане на північ від с. Кайтанівка Катеринопільського р-ну Черкаської обл. над глибокою балкою. Пам'ятка описана *Стефановичем В. О.* (1968).

За 200 м від *поселення*, на дні балки місцевий житель П. Жмур виявив кам'яну брилу із слідами обробки, яка за обрисами нагадувала бика. Фігура була встановлена на чотирьох ногах-опорах, під лівою передньою ногою в камені зроблено округле заглиблення діаметром 15, глибиною до 8 см. При спробах зрушити камінь з місця, він отримав пошкодження. На думку В. О. Стефановича, дане зображення пов'язане з поселенням трипільської культури, яке знаходиться над балкою.

У вересні — жовтні 1965 знахідка обстежена *Шмаглієм М. М*, який провів розвідувальні розкопки навколо каменя. Було встановлено, що у фігури бика відбиті три ноги. У 1983 пам'ятка та брила досліджувалася *Мовшею Т. Г.*

Література: *Стефанович В. А., Диденко О. П.* Археологические памятники Уманщины. — Умань, 1968. — Т. 1. — С. 17—19. — Рукопись.

М. Ю. Відейко

КАЛЕНДАР (лат. calendae) — система фіксації та відліку часу, в основі якої — циклічність природних явищ. У первісному суспільстві за основу відліку часу брався рух небесних світил, який можна спостерігати: — Сонця (доба та її частини, рік), *Місяця* (зміна фаз: молодик, повний Місяць та його частини). З розвитком землеробства інтереси виробництва вимагали також фіксації часу по сезонах, які визначалися весняним та літнім рівноденням, літнім або зимовим сонцестоянням.

У різних суспільствах та країнах протягом тривалого історичного часу формувалися і застосовувалися різноманітні системи календарів. Так, у суспільствах Стародавнього Сходу переважали місячні календарі, коли місячний рік складався із часу, за який Місяць обертався навколо Землі. Наприклад, у Вавилонії 12 місяців з кількістю днів 29 і 30 складали один рік, який нараховував 354 дні. Календарний місяць з 29,5 днів визначався часовим інтервалом між двома молодиками. Поширеним засобом певного року була також прив'язка до правління конкретного володаря. В античну епоху (Греція, Рим) відлік часу (років) вівся також від певної дати реальної або ж легендарної події (Греція — від першої Олімпіади, Рим — "ab urbe condita", тобто

Кайтанівка. Кам'яна скульптура бика, дослідження Мовші Т. Г. Фото Якубенко О. О.

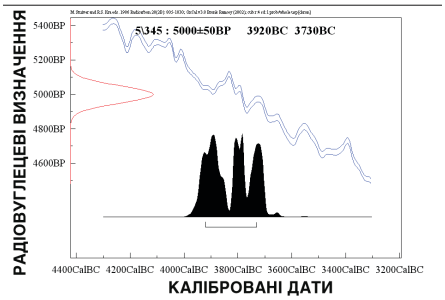

Графік **калібрування дати** 5000±50BP (за програмою OxCal).

від легендарного заснування Риму у 753 р. до н.е.)

Календарі різних етнічних груп стародавнього населення України, напевне, будували за тими ж принципами, які виходили, зокрема, з астрономічних спостережень наших предків за Місяцем і Сонцем. Наприклад, в будівлі 12 поселення трипільської культури *Березівське* було знайдено глиняний жертовний столик, вкритий спіральним візерунком із заглиблених ліній. *Цибесков В. П.* інтерпретував цю знахідку як місячно-сонячний календар, розроблений на основі знання певної системи астрономічних розрахунків, яка давала розуміння зв'язку виробничих циклів землеробства з рухом небесних світил.

Література: *Сюзюмов М. Я.* Календарь // Советская историческая энциклопедия. — М., 1965. — Т. 6. — С. 841—851; *Дворянинов С. А.* Энеолитические календари на юге Европейской части СССР // Северо-Западное Причерноморье в эпоху первобытно-общинного строя. — К., 1980. — С. 42—52; *Цибесков В. П.* Обряд «поїння землі» та культ місяця в ідеологічних уявленнях трипільських племен // Археологія. — К., 1984. — № 47. — С. 13—24.

С. М. Ляшко

КАЛІБРОВАНІ ДАТИ — дати, отримані *радіовуглецевим методом*, які були відповідно оброблені, тобто відкалібровані для отримання реального календарного віку пам'ятки. Калібрування радіовуглецевих дат проводиться з метою введення поправок, які враховують реальні зміни вмісту ізотопу вуглецю С14 під дією природних чинників. Процедура калібрування здійснюється за допомогою спеціальних таблиць або комп'ютерних програм (OxCal, Calib та ін.).

Для позначення каліброваних дат у науковій літературі використовують абревіатуру BC, або cal BC (Before Christ = до Христа, до н.е.).

Калібровані дати для епохи енеоліту давніші за конвенціональні дати (некалібровані) на кілька сотень років. Застосовуються для археологічних культур *неоліту* та *енеоліту* території України із початку 70-х рр. XX ст. (*Гімбутас М.*, К. Ренфрю та ін.), вітчизняними дослідниками з 80—90-х рр. (*Черниш К. К., Петренко В. Г., Бурдо Н. Б., Відейко М. Ю.* та ін.) років XX ст. Частина дослідників продовжує використовувати *конвенціональні* (некалібровані) *дати* (*Круц В. О., Корвін-Піотровський О. Г., Рижов С. М.* та ін.).

Для *трипільської культури* поглиблення віку сттановить в цілому близько тисячі років: конвенціональна хронологія датує її в межах 4000—2400/2200 рр. до н.е., калібровані дати між 5400—2750 рр. до н.е.

Література: *Бурдо Н. Б., Відейко М. Ю.* Основи хронології Трипілля-Кукутені // Археологія. — 1998. — № 2. — С. 3—14; *Renfrew C., Bahn P.* Archaeology. Theories, Methods and Practice. — London, 1996. — Part I, 4.

М. Ю. Відейко

Калюжна Ф. Д.

КАЛЮЖНА ФРАНЯ ДМИТРІВНА (24.01.1938, м. Бахмач Чернігівської обл. — 7.09.2002, Київ) — художник-кераміст.

Закінчила (1961) училище прикладного мистецтва в Києві. Працювала на Коростенському порцеляновому заводі. З 1963 проживала в Києві, працювала в галузі кераміки, народного розпису. Була позаштатним художником у видавництві «Мистецтво», де вийшли в світ її тематичні листівки, опоряджені мотивами народного розпису. Член Національної спілки народних майстрів.

Учасниця багатьох вітчизняних та міжнародних виставок. Її твори знаходяться в Національному музеї декоративно-прикладного мистецтва у Києві, Кіровоградському, Вінницькому краєзнавчих музеях, Національному історико-етнографічному заповіднику «Переяслав».

За роботи, представлені на ВДНГ УРСР, нагороджена дипломами I та II ступенів. У 1982 Науково дослідний ін-т (тоді Академії мистецтв СРСР) видав бібліографічний словник «Художники народів СРСР», де вміщено статтю про творчість Франі Калюжної. Останні роки вона займа-

Якубенко О. О., **Калюжна Ф. Д.**, Шиянова Г. В. в творчій майстерні Франі Калюжної з її роботою — керамічною скульптурою, відтвореною за жіночою фігуркою з Сушківки.

лася педагогічною діяльністю у Будинку мистецтв Шевченківського р-ну м. Києва і поглиблено вивчала витоки *трипільської культури*. За трипільськими мотивами створювала авторські скульптурні композиції. Серед них — скульптура, модельована по мотивам трипільської *антропоморфної пластики*, яка прикрашає *Київський обласний археологічний музей*.

М. М. Нечвоглод

КАНДИБА-ОЛЬЖИЧ ОЛЕГ ОЛЕКСАНДРОВИЧ (8.07.1907, Житомир — червень, 1944) — археолог, поет, публіцист, доктор археології.

Народився в родині українського поета Олександра Олеся-Кандиби. Закінчив Український педагогічний ін-т ім. М. Драгоманова, Карловий університет з паралельним слуханням лекцій в Українському Вільному університеті у Празі. Відвідував лекції та семінари завідуючого кафедрою археології професора. *Щербаківського В. М.*, *Чекаленко Л. Є.*, *Пастернака Я. І.*, А. Соцького. Коло фахових інтересів вченого стосується археології доби *енеоліту* Центральної та Південно-Східної Європи, а особливо — проблеми виникнення та розвитку *трипільської культури* (*мальована кераміка* в Галичині та Буковині, походження характерних орнаментальних мотивів).

За дорученням Управи Музею НТШ у Львові (1928—29) провів обстеження 15 *поселень* трипільської культури в Галичині: *Бучач*, *Більче-Золоте Сад*, *Більче-Золоте Вертеба*, Вигнанка, Городниця над Дністром, Добрівляни, *Заліщики*, *Касперівці*, *Кошилівці (Обоз)*, Ланівці-Замчисько, Личківці, Шитівці та ін. Поселення в Добрівлянах вбачав опірним, з точки зору *стратиграфії*, для побудови схеми розвитку мальованої (розписної) кераміки. В печері Вертеба виявив два культурні шари, розділені стерильним прошарком (нижній — з керамікою більчанського типу та верхній з керамікою *кошилівського типу*) та один непорушений шар. Матеріали непорушеного шару дослідник пов'язав з пам'ятками двох різночасових типів на Галицькому Поділлі. Працював при кафедрі археології Українського Вільного університету, співпрацював з Карловим університетом, Чеським земським музеєм, Державним археологічним ін-том. Опрацював матеріали, що походять з українських пам'яток, зокрема із *Шипинців* на Буковині, *Городниці* в Галичині, що зберігаються в доісторичному відділі Музею природи та історії у Відні, неолітичні та енеолітичні матеріали з Трансільванії та музеїв Берліну (Шипинці) та Румунії (*Кукутень*).

Докторська дисертація: «Неолітична мальована кераміка Галичини» (1930). Розглядав кераміку за технікою орнаментації: рита (прокреслена), канельована, гребінцева, мальована з галицьких пам'яток та

Кандиба-Ольжич О. О.

Шипинців в такій хронологічній послідовності фаз: назвиська, шипинецька (А), заліщицька, городницька, більченська, кошилівська. Запропонував типологію і відносну хронологію мальованої кераміки.

Першим серед дослідників створив класифікацію спірального орнаменту Дністро-Дунайської області, поділивши його на типи й варіанти (стаття «Оббігова спіраля в орнаментації стрічкової кераміки»). Розробив періодизацію трипільських пам'яток Верхньої Наддністрянщини, в основу якої була покладена типологія і класифікація мальованої кераміки (періоди А і Б; п'ять фаз розвитку: незвиська, заліщицька, городницька, більченська, кошилівська). В свою чергу, кожну фазу дослідник поділив на кілька варіантів. На думку *Черниш К. К.*, «Периодизация, созданная О. Кандыбой, очень точно отражает линию эволюции трипольской культуры в Верхнем Приднестровье и на Верхнем Пруте».

По моделюванню посуду і спіральній орнаментації Дністро-Дунайського регіону встановив зв'язок між українською (трипільською) і румунською (кукутенською) мальованою керамікою. Вважав, що спільні ознаки дозволяють об'єднати український і румунський регіони під назвою Дністровський (доповідь «Дністро-Дунайський неолітичний регіон» на Першому Інтернаціональному Конгресі Преісториків і Протоісториків; Лондон, 1932). Виявив спорідненість української мальованої кераміки з молдавською та семигородською; висунув положення про імпортне походження посуду з гребінцевим і «горошковим» орнаментом (доповідь «Українська мальована кераміка у європейському неоліті» на Другому українському науковому з'їзді в Празі, 1932). Зробив порівняння матеріалів з розкопок *Хвойки В. В.* в Середній Наддніпрянщині з Київсько-Галицько-Кукутеньським трикутником. Звернув увагу на фрагмент кераміки, виготовлений з маси з домішкою черепашки, прикрашений гребінцевим орнаментом. Висловив думку, що він належить до іншого культурного кола і пов'язаний з неолітом Північної України Чернігівської та Надбужанської областей (стаття «Трипільські пам'ятки в збірках археологічного уставу Карлового університету»). Виходячи із знахідки кам'яної *булави*, знайденої в с. *Верем'я*, поставив питання про зв'язки Трипілля з степовою культурою «охрованих кістяків».

Аналіз величезного матеріалу щодо проблеми походження і розвитку Дністро-Дунайського регіону за доби *неоліту* та енеоліту О. О. Кандиба подав у двох великих публікаціях: статті в «Американському археологічному журналі» та ґрунтовній монографії про поселення трипільської культури в с. Шипінці, що на Північній Буковині (1937). В монографії було зведено і проаналізовано матеріал з музеїв Відня, Берліну, Кракова, Львова, Чернівців. Монографічне дослідження цього поселення може служити кращим зразком методики вивчення важливої і масової категорії інвентарю, яким є кераміка.

Праці: Tripilske pamatki ve sbirkach Archeologickeho Ustavu Karlovy universitu // Pamatky archeologicke. — 1932. — Vol. 2. — P. 35—38; Kamenne nastroj neolithicke malowane keramiky v Halici // Obzor Praehistoricky. — 1930—1935. — Vol. 9. — P. 32—56; The Dniistro-Danubian Region // Oxford Universitu Press. — 1932. — P. 27; Die forlaufende Spirale in der bandkeramischen Ornamentik // Archiv fur Antropologi/ Neuue Folge. — 1935. — Bd. 23. — S. 266—308; S-Spiral in the decoration of the Dniestro-Dunabian Neolitic potery // Amerikan journal of archeology. — 1936. — Vol. 40, № 2. — P. 228—245; Досліди на Галицькому Поділлі в роках 1928 та 1929 // ЗНТШ. — 1937. — Т. 165. — С. 1—14.

Література: *Штогрин Д.* Олег Кандиба-Ольжич: Бібліогр. дослідж. // VI. — 1985. — № 1—4. — С. 167—184; 1986. — № 1—2. — С. 87—105; *Винар Л.* Наукова діяльність д-ра Олега Кандиби. Вироваджения // Там же. —1985. — № 1—2. — С. 49—74; *Його ж.* Головний період наукової діяльності О. Кандиби: 1931—1940 // Там же. — 1986. — № 1—2. — С. 37—54; *Мовша Т. Г.* Археологічна спадщина Олега Кандиби в контексті сьогодення // Там же. — 1999. — № 2—4. — С. 55—68.

С. М. Ляшко

КАНЕЛЮРИ — умовна назва способу орнаментації кераміки *трипільської культури* у вигляді широких жолобків, які утворювалися вдавленням глини за допомогою інструменту у стінки посуду. Використовувався для прикрашання посуду трипільської культури, особливо на ранньому та початку середнього етапів.

Канелюри.
Кубок з канелюрами. Колекція «ПЛАТАР».

1

Різноманітний посуд з **канелюрами.**
1. Поселення Тимкове. Дослідження Бурдо Н. Б. Одеський археологічний музей НАНУ
2. Поселення Олександрівка (1) Дослідження Єсипенка А. Л.

В 4-му шарі поселення Мерешовка-Четецує знайдено *орнаментир* складної конструкції для нанесення канелюр. Він зроблений з епіфіза вовка, в якому було зроблено отвір, куди вставлявся стрижень із тригранної трубчастої кістки. Із поселення *Зарубенці* походить лощило з кістки сайги, спрацьований край якого відповідає ширині канелюр на посудинах. Канельований посуд зазвичай був гарно лощений, поліро-ваний. Вдавлений орнамент доповнювався фарбуванням, канелюри зафарбовувалися в білий колір і виступали на ангобованій та лощеній ясно-брунатній поверхні. Часто канелюри використовувалися у поєднанні з відбитками зубчастого штампу або ланцюжками чи групами ямок, або в композиціях з прокресленими лініями. Канелюри утворюють паралельні смуги, що горизонтальними рядами оперізують шийку, плічка, тулуб посудини, або короткі відрізки їх компонуються вертикально, горизонтально, навскісно, у вигляді концентричних кіл або заповнюють трикутні фігури.

Традиція канельованого посуду пов'язана з культурами VI тис. до н.е. в Малій Азії, на Балканах, зокрема *Вінчі*. Для ранньотрипільської кераміки характерні акуратні *канелюри* на поверхні, лощеній до дзеркального блиску. На фінальному етапі Трипілля А з'являються акуратні дрібні канелюри. Канелюри у поєднанні з відбитками дрібнозубчастого штампу або ямок характерні для посуду *борисівського типу*. Широкі жолобки з фарбуванням типові для керамічних комплексів Трипілля ВІ, зустрічаються на етапі ВІ–ІІ. На фінальному етапі трипільської культури серед кераміки деяких локальних варіантів канелюри з'являються під впливом традицій культури *Баден* (канельованої кераміки).

Література: Рижов С. М. Гончарство племен трипільської культури // Давня кераміка України. – К., 2001. – С. 15.

Н. Б. Бурдо

2

Канелюри.
Ранньотрипільській посуд з канелюрами. Колекція «ПЛАТАР».

КАНІВЕЦЬ ВОЛОДИМИР (діяльність — середина XX ст.) — археолог, кандидат історичних наук.

У 50-ті рр. XX ст. — аспірант Інту археології АН УРСР (тепер *Інститут археології НАНУ*), керівник — академік П. П. Єфименко. У 1951 провів широкомасштабні розкопки Висоцького могильника (епоха бронзи), а також могильника *софіївського типу* біля с. *Чернин* в Середньому Подніпров'ї. Разом з Даниленком В. М. (1953) підтримував думку, що у Київському Подніпров'ї місцеве неолітичне населення запозичило деякі елементи культури сусідніх трипільських племен, які залишили пам'ятки *коломийщинської групи*, в результаті чого виник новий культурний тип — києво-трипільський (В. М. Даниленко, 1953), або софіївський (В. Канівець, 1956). Першим з українських дослідників виступив проти періодизації і хронології трипільської культури, запропонованої *Сулімірським Т.*

Праці: Памятники высоцкого типа как исторический источник / Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — К., 1953; Могильник епохи міді біля с. Чернина на Київщині // АП УРСР. — К., 1956. — Т. 6. — С. 99—110.

Література: *Крушельницька Л., Бондарівський М.* Вклад Володимира Канівця у дослідження пам'яток Висоцької культури // Постаті укр. археології: Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. — Л., 1998. — Вип. 7. — С. 58—61.

С. М. Ляшко

КАНІВСЬКА ГРУПА — група пам'яток *трипільської культури* (етапи BII та CI, кінець V — третя чверть IV тис. до н.е.). Поширена у Середньому Подніпров'ї на Канівщині, в басейні Росі. Виділила *Пассек Т. С.*

Утворилася внаслідок розселення в Подніпров'ї трипільських племен *небелівської групи*. Відомо до 30 поселень: Пекарі (I-II), *Хатище*, Новоселиця, Суха Бобриця, Переможинці та ін. *Поселення* площею від 2 до 40 га; забудовані переважно *глинобитними* наземними житлами каркасно-стовпової конструкції. Досліджено також заглиблені в землю *житла* та господарські споруди.

Особливістю керамічного комплексу є переважання *розписного посуду* (темно-коричневою фарбою по жовтогарячому *ангобу*), виготовленого з *відмуленої глини* із специфічними сюжетами розпису (біжуча спіраль, зооморфні мотиви). Мальований посуд з поселень канівської групи поширений у сусідніх групах трипільського населення — коломийщинській, чапаївській, лукашівській, григорівській.

Співіснували з трипільськими пам'ятками *томашівської групи, чапаївського типу, коломийщинської групи* та григорівської групи, *дніпро-донецькою* та *середньостогівсь-*

Розписні кубки **канівської групи.** Колекція «ПЛАТАР».

Вид на місце розкопок **Канівця В. І.** на Чернинському могильнику.

Розписні зерновики **канівської групи**. Колекція «ПЛАТАР».

кою культурами. Можливо, частина населення канівської групи взяла участь у формуванні трипільських пам'яток *лукашівського типу* на лівому березі Дніпра.

Література: *Видейко М. Ю.* Локальные группы трипольской культуры на Среднем Днепре // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н.е. — V век н.е.). — Тирасполь, 2002. — С. 60—62.

М. Ю. Відейко

Канівська група.
Фрагмент статуетки канівської групи. Колекція В. В. Хвойки. Національний музей історії України.

КАНІВСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ — науково-просвітницька установа. Знаходиться в м. Канів Черкаської обл. В різні роки співробітники музею проводили розвідки на території району і виявили ряд поселень *трипільської культури*, в тому числі на території міста. В колекції музею зібрані матеріали з поселень *Пекарі*, Новоселиця, *Ігнатенкова Гора*, Суха Бобрица, Грищинці та ін. В 90-ті рр. XX ст. в музеї було відкрито спеціальну експозицію, присвячену пам'яткам трипільської культури.

Література: *Петропавловський А. Б.* Розвідки Канівського музею у 1991 році // Археологічні дослідження в Україні 1991 року. — Луцьк, «Надстир'я», 1993. — С. 93—94.

М. Ю. Відейко

КАРБУНСЬКИЙ СКАРБ — *скарб* речей, знайдений на поселенні *трипільської культури* Карбуна (етап А, близько 4700—4600 рр. до н.е.). Розташоване біля с. Кербуна, р-н Кеінарь, Республіка Молдова на схилі правого берега р. Кеінарь. Відкритий випадково під час будівельних робіт, місце знахідки обстежене Сергєєвим Г. П. (1961), *Пассек Т. С.* (1962).

Карбунський скарб.
Мідні бляхи з карбунського скарбу.

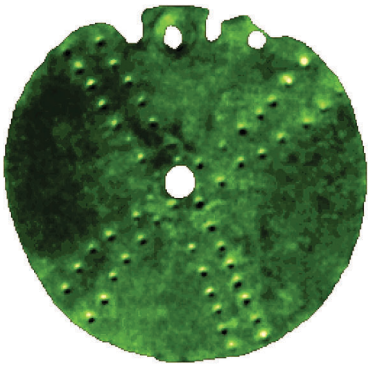

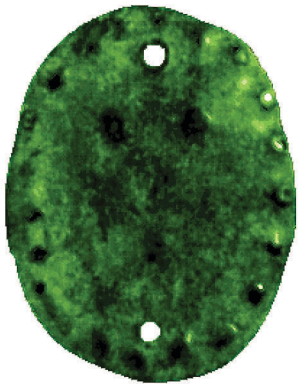

Канівська група.
Фрагменти посуду канівської групи. Колекція В. В. Хвойки. Національний музей історії України.

Скарб знаходився у *грушоподібній посудині*, накритій *кубком*, в *культурному шарі* поселення на глибині 0,8 м. Збереглося 853 предмети: дві керамічні посудини, 444 мідних, 26 кам'яних, 127 кістяних і 254 — морських мушель. Мідні знаряддя: провушна сокира-молот (тип Плочник), клиноподібна сокира (тип Котяна). Культові мідні предмети та прикраси: 13 *антропоморфних амулетів*; 14 умовно антропоморфних пластин-підвісок, одна у формі трилисника; 8 простих пластин-підвісок; 2 дископодібні малі *бляхи* з орнаментом; 2 пластини з отворами у кутах; 4 спіралеподібних браслети у 2,5–5 витків; 8 пластин зі згорнутими краями від пластинчастого браслета; 11 пронизей, з яких 8 — трубчасті, 1 — спіральна, 2 — трубчасті з *орнаментом*; 377 намистин — циліндричні, сферичні, сплощеносферичні; 2 заготовки — смуги металу. Кам'яні знаряддя: провушні *сокири-молоти*, один — з білого мармуру, другий — із зеленкуватого сланцю. Кістяні прикраси-підвіски: 1 — з корінного зуба людини з отвором; 1 — циліндрична пронизь; 1 — «фалічна»; 112 — з молочних зубів благородного оленя, 12 — їх імітації з кістки. Прикраси з морської мушлі Spondilus: 158 — намистини та пронизі; 101 — пластини з отворами по краях; 10 — пластини-підвіски різної форми. Прикраси з мінералів: 2 — з мармуру, 6 намистин — із самоцвітів.

Скарб зберігається в Музеї етнографії та природничої історії м. Кишинева (Республіка Молдова).

Література: *Сергеев Г. П.* Раннетрипольский клад у с. Карбуна // СА. — 1963. — № 1. — С. 135–151; *Дергачев В. А.* Кэрбунский клад. — Кишинев, 1998.

В. О. Дергачов

Речі з **карбунського скарбу**.

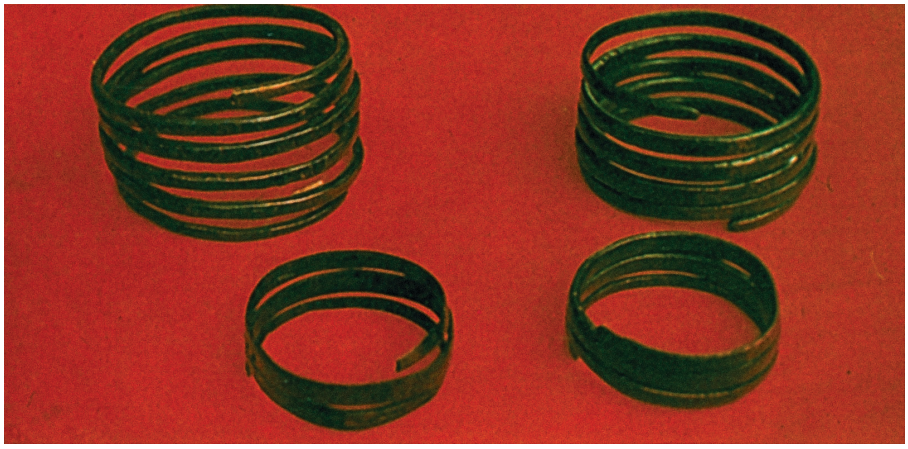

КАСПЕРІВСЬКИЙ ТИП — локальна група пам'яток *трипільської культури* (етап СІІ) у верхньому Подністров'ї. Епонімна памятка біля с. Касперівці Заліщицького р-ну Тернопільської обл. Виділений *Захаруком Ю. М.* (див. *городсько-касперівський тип, гординештський тип*).

КАЧАЛОВА НАТАЛІЯ КИРИЛІВНА (11.04.1933, Ленінград — 5.04.2002, Санкт-Петербург, Росія) — археолог, музеєзнавець, кандидат історичних наук.

Закінчила Ленінградський державний університет (1955). Навчалася в аспірантурі *Ермітажу*. Її керівником був *Латинін Б. О.* Працювала в Ермітажі (з 1955), відповідала за збереження колекцій *неоліту* та *бронзового віку*, зокрема *трипільської культури*. Дипломна робота «Трипольское поселение Берново-Лука» була написана під керівництвом *Білановської Т. Д.* Кандидатська дисертація: «Племена Нижнего Поволжья в эпоху средней бронзы» (1965). Автор понад 50 наукових праць, серед яких монографія. Працювала з трипільськими матеріалами у фондах Ермітажу. Успішно поєднувала науково-дослідницьку працю з багатогранною музейною діяльністю, готувала постійні експозиції та виставки.

У студентські роки під час археологічної практики працювала в експедиціях по дослідженню пам'яток трипільської культури в Середньому Подністров'ї в Молдавії та Україні під керівництвом *Пассек Т. Т.*, *Бібікова С. М.* Брала участь у дослідженні поселень *Жури*, *Бернове-Лука* та ін.

Качалова Н. К.

Праці: Два предмета трипольской пластики // Сб. Гос. Эрмитажа. — Ленинград, 1973. — Вып. 36. — С. 27—29; Изображение быка в пластике трипольских племен // Там же. — Ленинград, 1977. — Вып. 42. — С. 31—33; К вопросу о религиозно-магических представлениях трипольских племен // Археологический сб. Гос. Эрмитажа. — Ленинград, 1978. — Вып. 19. — С. 22—28.

Література: *Смирнов Г. И., Мерперт Н. Я.* Памяти Натальи Кирилловны Качаловой // РА. — 2002. — № 4. — С. 172—175.

С. М. Ляшко

КЕНОТАФ — могила без покійника (порожня могила), пояснюється як символічне поховання. В Усатівських курганних могильниках зафіксовано ями, які не відрізнялися за конструкцією від поховальних, з поховальним інвентарем, але без решток померлого.

Література: *Патокова Э. Ф.* Усатовские поселения и могильники. — К., 1979. — С. 90; *Смирнов Ю. А.* Лабиринт: Мифология преднамеренного погребения. — М., 1997. — С. 176.

Н. Б. Бурдо

КЕРАМІКА — вироби з випаленої глини. Одне з найвидатніших відкриттів людства, яке припадає на добу нового кам'яного віку (*неоліту*). Цей факт дозволив відомому англійському археологові *Чайлду Г.* назвати кераміку однією зі складових процесу суспільного розвитку — «неолітичної революції». Важливе історичне джерело інформації про давнє населення, його господарство, основні риси матеріальної і духовної культури. Керамічні вироби здатні нескінченно довго зберігатися в *культурному шарі* пам'ятки.

У населення, яке залишило пам'ятки *трипільської культури*, виробництво кераміки виділилося в окреме ремесло. Розкопано гончарні центри та окремі майстерні (*Жванець*, дослідження *Мовші Т. Г.*; *Веселий Кут*, розкопки *Цвек О. В.*).

С. М. Ляшко

КЕРАМІКА ТИПУ КУКУТЕНЬ С — тип *кухонного посуду*, який з'являється на етапі А культури *Кукутень* (Трипілля ВІ). Термін вживаний румунськими археологами, на відміну від понять Кукутень А, АВ та В, не має хронологічного навантаження, а стосується кераміки певного типу, виготовленої, як правило, з маси із домішкою товченої черепашки і оздобленої у верхній частині посудини *заглибленим орнаментом* у вигляді стрічок з тонких паралельних ліній, які утворюють різні орнаментальні композиції: трикутники, дуги, заповнені відбитками зубчастого штампу, навкісними штрихами, рядами вдавлень. Пізніше на посудинах типу Кукутень С набуває поширення *шнуровий орнамент*.

Кераміка типу Кукутень С. Горщик з експозиції Археологічного відділу Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника.

Кенотаф (культова яма) безкурганного могильнику в Усатове. 1969, за Патоковою Е. Ф.

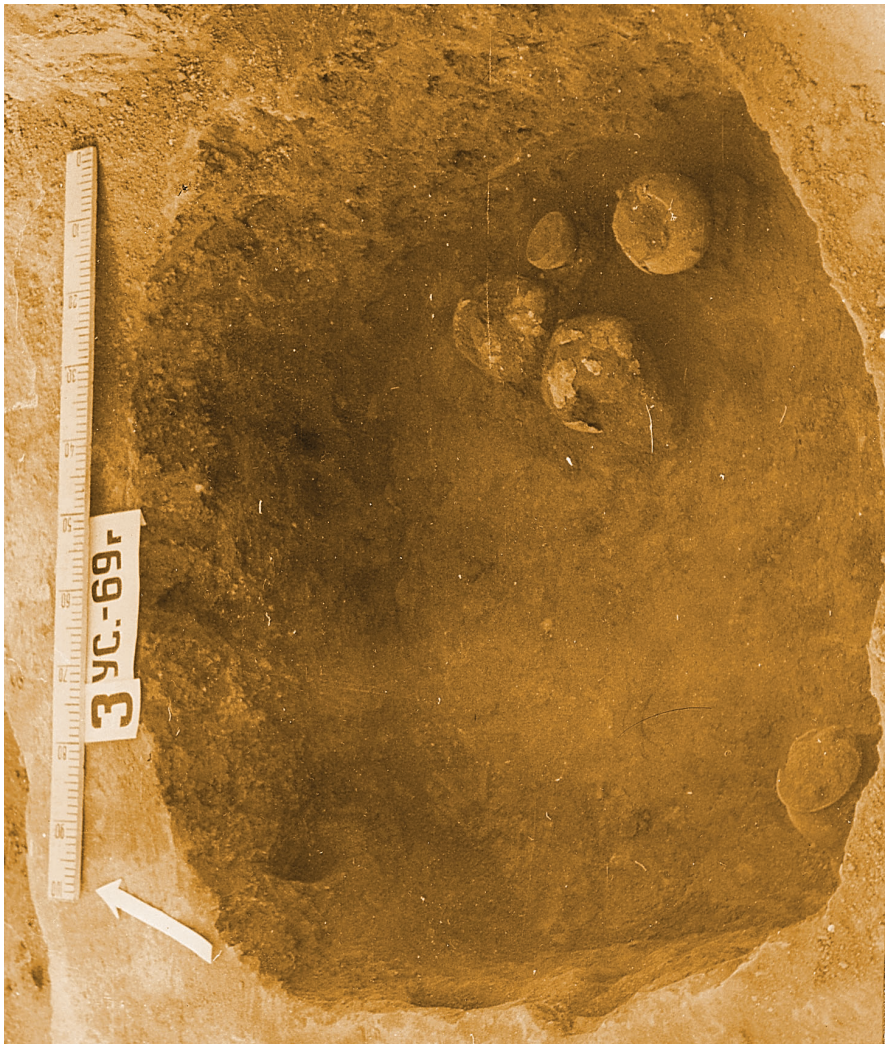

Кераміка типу Кукутень С з колекції «ПЛАТАР».

Кераміка типу Кукутень С з поселення Черкасів Сад II. Дослідження Полищук Л. Ю. Одеський археологічний музей НАНУ.

Література: *Dodd-Opritescu A.* Consideratii asupra ceramicii Cucuteni C // Studii si certetari de istorie veche si arheologie. — Bucuresti, 1980. — № 31, 4. — P. 547—556.

Н. Б. Бурдо

КИЄВО-КИРИЛІВСЬКІ ВИСОТИ — див. *Кирилівські висоти*.

КИЄВО-СОФІЇВСЬКИЙ ТИП — див. *софіївський тип*.

КИЄВО-ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА — *археологічна культура*, виділена *Даниленком В. М.* після відкриття могильників *софіївського типу*. Він вважав, що ця культура з'явилася в результаті асиміляції місцевим неолітичним населенням носіїв *трипільської культури*, які розселялися в Подніпров'ї. Інші дослідники не підтримали виділення києво-трипільської культури, вважаючи комплекси софіївського типу складовою частиною трипільської культури.

Література: *Даниленко В. Н.* К вопросу о месте киево-трипольской культуры в этногенетическом процессе // КСИА АН УССР. — 1953. — Вып. 2. — С. 81—82.

М. Ю. Відейко

КИЇВСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ МУЗЕЙ — науково-просвітницька та науково-дослідна установа. Знаходиться в с. Трипілля Обухівського р-ну Київської обл. Створений 1996.

Колекція трипільських старожитностей музею сформувалася в результаті роботи археологічних експедицій, які проводив музей (*Трипілля*, Дерев'яна, *Долина*), а також пожертвувань і випадкових знахідок. Частина експонатів надана для тимчасового експонування з *наукових фондів Інституту археології НАНУ* (матеріали з поселень *Гребені*, *Майданецьке*).

Матеріали *трипільської культури* займають окремий зал музею. Представлено знаряддя праці, кераміку, реконструкцію житла. Експонується колекція трипільських старожитностей (знаряддя праці, посуд, *антропоморфна пластика* — всього 53 предмети), передана до музею на постійне зберігання фундацією «Культурна спадщина України».

Споруда музею прикрашена встановленими на даху керамічними ко-

Будинок **Київського обласного археологічного музею**.

Реконструкція трипільського будинку. **Київський обласний археологічний музей**.

піями антропоморфних трипільських статуеток, виготовлених Л. Смоляковою та *Калюжною Ф. Д.* (консультант *Якубенко О. О.*). Копії виготовлені за прототипами, знайденими під час розкопок поселень *Березівка*, *Володимирівка* та *Сушківка*. Біля музею встановлений *Хвойці В. В. пам'ятник*.

Музей проводить наукові конференції та читання, присвячені дослідженням та дослідникам трипільської культури. В 2003 проведено науково-практичну конференцію до 100-річчя з дня народження *Пассек Т. С.*

М. І. Городиський

КИНДЖАЛ – колюча зброя ближнього бою, невелика за розмірами, має двосічний клинок. Найбільш ранній екземпляр знайдено на поселенні Дрегушень (Кукутень А). Лезо кинджала завдовжки 15 см виготовлено з пластини *кременю*, обидва його боки оброблено ретушшю. Мідні леза кинджалів різних типів з'являються на етапі Трипілля ВІ–ВІІ і продовжують існування до фіналу культури, зустрічаються у похованнях *Червонохутірського могильника*, *Софіївського могильника*, *Усатова*. Крім того *кинджали кістяні* знайдені на пам'ятках *бринзенського типу*, *кошиловецького типу* та *косенівського типу*.

Література: *Бурдо Н. Б.* Зброя племен культури Трипілля-Кукутень // Військово-історичний альманах. – 2001. – № 2 (3). – С. 69.

М. Ю. Відейко

Кинджал.
Реконструкція кинджалу з Усатова на підставі аналогій з могильника Дорак в Анатолії. Одеський археологічний музей.

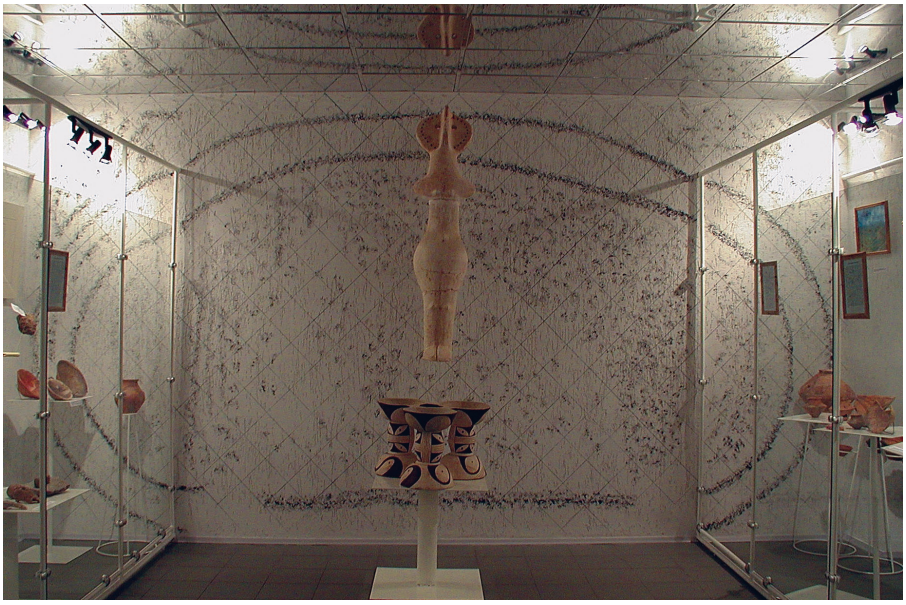

Експозиція трипільської культури в **Київському обласному археологічному музеї**.

КИНДЖАЛИ КІСТЯНІ – предмети озброєння, виготовлені з кісток тварин. Характерні для пізнього етапу *трипільської культури* (СІІ). Виявлені в комплексах *вихватинського, бринзенського, косенівського типів*. Більшість знахідок зроблена під час розкопок *поселень* в Молдові. В Україні знайдені на поселеннях Кочержинці (ур. Шульгівка), *Хорів*, в печері *Вертеба*.

Для виготовлення кинджалів використовували розколоті по довжині трубчасті кістки великої рогатої худоби. Вироби мають вигляд клиноподібних пластин довжиною 15–30 см, шириною 4,6–2 см, товщиною 2–6 мм. Звичайно на лезі різьбленням позначена нервюра. Наявність нервюри може свідчити про наслідування металевим прототипам. Руків'я орнаментоване паралельними лініями. Частина виробів неорнаментована. Деякі кинджали були зламані в давнину.

Маркевич В. І. відзначав подібність кістяних трипільських кинджалів до бронзових клинків з Кікладських островів. *Богаєвський Б. Л.* вваїжав кинджали атрибутами патріархальної влади. *Коробкова Г. Ф. трасологічним методом* визначила кістяні кинджали як знаряддя для обробки шкіри. Крім того, вони могли використовуватися для розрізування м'яса. Масовість знахідок кинджалів дозволяє погодитися з їх визначенням як категорії виробничого інвентарю.

Література: *Дергачев В. А.* Памятники позднего Триполья. – Кишинев, 1980. – С. 65 (рис. 29, 30); *Маркевич В. И.* Позднетрипольские племена Северной Молдавии. – Кишинев, 1981. – С. 96–97 (рис. 50, 84).

М. Ю. Відейко

КИРИЛІВКА – поселення *трипільської культури* (*чечельницька група*, етап СІ; 3800–3500 рр. до н.е.). Розташоване біля с. Кирилівка Кодимського р-ну Одеської обл. на височині та на схилі яру. Відкрито та досліджувалося *Кодимо-Дністровською експедицією* Одеського археологічного музею під керівництвом *Єсипенка А. Л.* (1950–51, 55).

Площа *поселення* не перевищує 2 га. Частково досліджено три *житла*. Залишки наземних *глинобитних* жител представлені прямокутними в плані заляганнями обпаленої глини з рослинними домішками. Розміри *площадок* – 13,5×7,5 м та 8×5,5 м. На багатьох шматках *обмазки* зафіксовані відбитки від дерев'яних конструкцій будівлі. Товщина завалу до 0,2 м. Завал перепаленої обмазки складався з двох шарів глини з відбитками дерева. В житлі № 1 простежено рештки печі з квадратним (2×2 м) черенем з глини з домішкою піску, поруч зафіксовано глиняний припічок. Біля печі виявлено скупчення *відтяжок* від *вертикального ткацького верстата*. В одному з жител виявлено рештки *вимостки*, поверхня якої оздоблена концентричними колами з тонких ліній *заглиб-*

Кинджали кістяні з Більча-Золотого. Краківський археологічний музей.

Кирилівка.
Розписна посудина з поселення *Кирилівка*. Дослідження *Єсипенка А. Л. Одеський археологічний музей.*

леного орнаменту. Більшість знахідок походить з під завалів. Переважна частина їх — фрагменти кераміки. *Столовий посуд* представлений керамікою з *монохромним розписом*. Поверхня посудин вкрита світло-жовтим *ангобом*, розпис нанесено темно-коричневою або чорною фарбою, іноді у супроводі червоних тонких ліній. Серед форм посуду *кубки, біконічні посудини, грушоподібні посудини*, миски, *зерновик*. *Кухонного посуду* небагато: в основному горщики з домішкою товченої черепашки в глині. *Антропоморфна пластика* представлена фрагментами жіночих статуеток. Виробничий інвентар — виробами з *кременю*, роговою *мотикою*, кам'яною сокирою, керамічними відтяжками.

Матеріали зберігаються в *Одеському археологічному музеї* НАНУ.

Литература: *Зиньковский К. В., Полищук Л. Ю.* Новые данные о памятниках среднего и позднего Триполья на Одесчине // Северо-Западное Причерноморье в эпоху первобытно-общинного строя. — К., 1980. — С. 63—70.

Л. Ю.Поліщук

КИРИЛІВСЬКІ ВИСОТИ (*Київо-Кирилівські висоти*) — поселення *трипільської культури* (етап СІІ, *софіївський тип*) на Кирилівській вул. в Києві (інша назва пам'ятки — Кирилівські землянки). Розташоване на плато. Відкрите та досліджене *Хвойкою В. В.* (1893), *Вовком Ф. К.* Повторні розкопки проводилися в 1938—39. Окремі знахідки можна віднести до етапу СІ. Досліджено ями, заповнені побутовим сміттям —

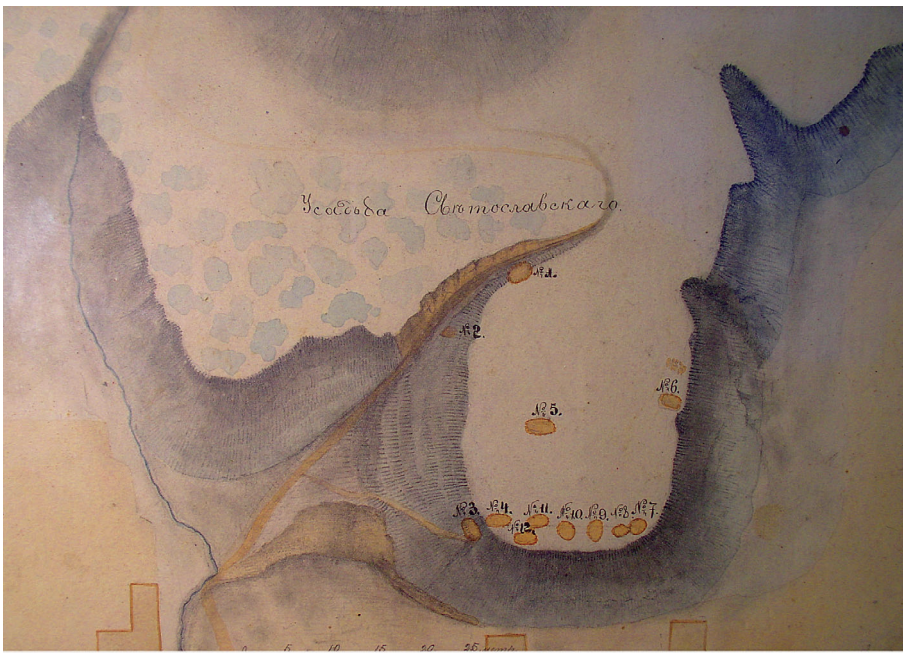

Кирилівські висоти.
План розкопок на Кирилівських висотах. Акварель Хвойки В. В. Національний музей історії України.

Кирилівка.
Єсипенка А. Л., Болтенко М. Ф. на розкопках поселення Кирилівка.

Жіноча фігурка з поселення Кирилівка. Дослідження Єсипенка А. Л. Одеський археологічний музей НАНУ.

Кирилівські висоти.
Посуд з розкопок В. В. Хвойки на Кирилівських висотах. Національний музей історії України.

Кирилівські висоти.
Фрагменти розписної кераміки з розкопок на Кирилівських висотах. Дослідження Хвойки В. В. Національний музей історії України.

фрагментами кераміки, кістками тварин, стулками, а також *заглиблення*, в яких виявлено черені *вогнищ* та сліди від стовпів, що дозволяє трактувати їх як залишки *жител*. Біля вогнищ виявлено розвали посудин, *зернотерки*, знаряддя праці, глиняні *прясельця*.

Знайдено велику кількість знарядь праці з кістки та рогу, в тому числі фрагменти *мотик*, молотків, проколки. З *кременю* виготовлені клиноподібні сокири з полірованим лезом, скребачки, свердла, вістря стріл, ножеподібні *пластини*. Кераміка представлена переважно *кухонним посудом*, частина якого виготовлена з глини із домішкою товченої черепашки, частина — піску. Форми посудин: горщики, миски, *кубки*. Декоровані відбитками штампу, шнура. На окремих посудинах імітація розпису червоною фарбою, яка подібна до знахідок із *Софіївського могильника*. Поодинокі знахідки фрагментів *столового посуду*, прикрашеного *монохромним розписом*. Глиняні прясельця зрізано-конічної або біконічної форми, прикрашені прокресленим чи штампованим геометричним *орнаментом*. На деяких орнамент нанесений відбитками шнура. На місці розкопок (між землянками № 15 та № 16) В. В. Хвойка виявив також дві стулки глиняних ливарних форм для виготовлення клиноподібних сокир.

На підставі досліджень поселення В. В. Хвойка створив перші графічні реконструкції жител та побуту трипільців (зберігаються в *науковому архіві ІА НАНУ*). Розкопки на Кирилівських висотах вважають початком наукових досліджень трипільської культури у Подніпров'ї, а дата їх відкриття стала підставою для святкування у 1993 100-річчя відкриття трипільської культури в Україні.

Матеріали зберігаються в *Національному музеї історії України*.

Література: *Вовк Хв.* Передісторичні знахідки на Кирилівській вулиці у Києві // Матеріали до українсько-руської етнології. — Л., 1899. — Т. 1; *Хвойко В. В.* Древние обитатели Среднего Поднепровья и их культура в доисторические времена. — К., 1913.

М. Ю. Відейко

КИСЛИЦЬКІ СКАРБИ — два скарби виготовлених з *кременю* сокир, які було виявлено біля с. Кислицьке Томашпільського р-ну Вінницької обл. 1958 учнями старших класів місцевої школи В. Вакулою та О. Дмитруком. Дослідження на місці знахідок проведено *Макаревичем М. Л.* (1959).

Скарби виявлено в ур. Магущанський лісок, на лівому березі р. Ковбанки, на плато між річкою та глибоким яром. Перший *скарб*, який включав 20 сокир було знайдено на глибині 0,5 м від сучасної поверхні в обриві яру. Сокири лежали групою, одна біля другої. В іншому місці (в 0,5 км від першого), на краю польової дороги, на глибині 18 см від сучасної поверхні, виявлено другий скарб. Він включав 14 сокир (9 виявлено І. Вакулою, решта — М. Л. Макаревичем). Сокири було покладено одна на одну, ріжучими краями в протилежні сторони.

Всі сокири виготовлено з одного гатунку кременю сірого кольору із матовою поверхнею. Форма сокир клиноподібна, з розширенням до леза. Техніка виготовлення ідентична. Всі вони виконані у техніці оббивки, шліфування поверхні і леза не проводилося. Типологічно можна розділити сокири з скарбів на дві групи. Перша (6 сокир) мають тонке, трохи заокруглене лезо. Висота 16—19 см, ширина леза 5,5—8 см. Решта 28 виробів мають більш вузьке, трохи заокруглене лезо шириною 3,5—5,5 см, висоту 14,5—19,5 см.

Кислицький скарб.

Подібні сокири було виявлено на поселеннях *трипільської культури Колодяжне*, Кринички, *Стіна 4*, випадкові знахідки, за даними М. Л. Макаревича, відомі в колекціях Ханенка, *Одеського археологічного музею*. Відомі вони також у похованнях *культури кулястих амфор*. На думку М. Л. Макаревича сокири з кислицьких скарбів виготовлені за межами трипільської території та потрапили сюди в результаті обміну з племенами *культури лійчастого посуду*.

Сокири з кислицьких скарбів зберігаються та експонуються в археологічному музеї Інституту археології НАНУ.

Література: Макаревич М. Л. Клад крем'яних сокир [з с. Кислицького Вінниц. обл.] // Археологія. – 1964. – Т. 16. – С. 208–212.

М. Ю. Відейко

КІРКОР АДАМ ГОНОРІЙ

(21.01.1818, м. Сливин Могильовської губ. – 23.11.1886, Польща) – археолог, літератор, видавець, дійсний член Академії наук у Кракові (Польща).

Навчався у гімназіях Могилева, Вільно (1834–38). Працював у Петербурзі і Вільно. Голова секції розкопок в Археологічній комісії Академії наук у Кракові. Одночасно був представником Віденської Центральної комісії пошуків і збереження пам'яток старовини. Видав літературний збірник у трьох томах.

З 1871 почав археологічну діяльність у Кракові. Провів польові роботи у Східній Галичині, зокрема, на Поділлі і Покутті (неолітичний могильник Постолівка; скіфські кургани Сапогів, Іване-Пусте; поховання черняхівського часу у Вовківнях; підплитові поховання давньоруського періоду у Збаражі, Лосячі, Верхняківці).

А. Кіркор першим в Галичині започаткував систематичні розвідки та розкопки на поселеннях *трипільської культури*. У 1876–78 поблизу сіл Ланівці, Бедриківці, Верхняківці, Жабинці, Личківці виявив на поверхні орного поля скупчення обпаленої глини, фрагменти *мальованої кераміки*, знаряддя праці з *кременю* і кістки, уламки теракотових статуеток. Біля с. Боришківці вздовж правого берега р. Збруч зафіксував залишки великого *поселення*. Серед знахідок – уламки розписних посудин, велика глиняна посудина, **крем'яні** знаряддя праці тощо. У 1878 на околиці с. Козаччина (ур. «Восички») розкопав залишки глинобитної *площадки* з фрагментами *розписної кераміки*, кістками тварин, крем'яними *відщепами*, кварцитовим долотом. Розкопав рештки *житла* в с. Васильківці поблизу с. Гусятина з посудом, уламками орнаментованої кераміки, крем'яними виробами. Став першим археологом, хто розпочав дослідження в печері *Вертеба*. У 1876 разом з С. Козібродським дісталися печери, заклали розкоп розміром

Кіркор А. Г.

Місце знахідки **кислицького скарбу**, за Макаревичем М. Л.

КІРОВОГРАДСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ

Клевець.
Кам'яний клевець з поселення Олександрівка. Дослідження Єсипенка А. Л. Одеський археологічний музей НАНУ.

Мідний клевець, колекція В. В. Хвойки. Національний музей історії України.

Кліщів.
Залишки житла на поселенні Кліщів. Дослідження Зайця І. І.

1,5×2,1 м Було знайдено два старанно покладені скелети з витягнутими вздовж тіла руками і уламками ліпних посудин біля них та декілька — в зруйнованому стані. Зробив опис правої частини підземелля.

Походження мальованої кераміки А. Кіркор пов'язував з етруськими впливами; пізніше змінив свої переконання і вважав її витвором часів стародавньої Греції. З археологічних подорожей та досліджень складав ретельні звіти з детальними вимірами і малюнками, матеріали передавав до Археологічного музею Краківської Академії наук та до музею ім. Любомирських у Львові. Особистий архів А. Кіркора (кореспонденція) зберігається у Ягеллонській бібліотеці (Польща).

Праці: O znaczeniu i waznosci zabytkow pierwotnych oraz umjentnem ich poszukiwaniu // РА (схоже на Российскую археологию). — Lwow, 1876. — T. 1; Zprawozdanie i wykaz zabytkow zlozonych w Akademii Umiejetnosci z wycieczki archeologiczno-antropologicznej w roku 1877 // ZWAK. — Krakow, 1878. — T. 2; Zprawozdanie i wykaz zabytkow zlozonych w Akademii Umiejetnosci z wycieczki archeologiczno-antropologicznej w roku 1878 // Ibid. — Krakow, 1879. — T. 3.

М. П. Сохацький

КІРОВОГРАДСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ — науково-просвітницька та науково-дослідна установа, заснований 1883.

У музеї зберігаються та експонуються знахідки (переважно підйомний матеріал), з поселень *трипільської культури*, які знаходяться на території області. Крім того, представлені матеріали з розкопок на поселенні *Володимирівна*, які проводилися Трипільською археологічною експедицією під керівництвом *Пассек Т. С.*

М. Ю. Відейко

КЛЕВЕЦЬ — ударна зброя, бойова сокира із загостреним кінцем, призначена для пробивання захисних обладунків. Перші клевці, виготовлені з каменю, рогу, міді, з'являються в *мідному віці*. Пізніше клевці робили з *бронзи*, заліза.

На пам'ятках *трипільської культури* кістяні клевці виявлені на поселенні *Бернашівка* (Трипілля А). Мідні клевці відомі з етапу ВІ—ІІ, побутували на етапі ВІІ. Їх відливали у двобічних формах. Леза для зміцнення клепали. Виявлені у скарбах з *Городниці-Городища*, Рингацькому скарбі, біля с. *Верем'я*, чимало випадкових знахідок. Цей тип виробів іноді називають «сокирами з хрестоподібним лезом», «сокирами-теслами», «сокирами-клевцями».

В енеоліті даний тип зброї був поширений у Балкано-Карпатському регіоні, зокрема в культурах *Гумельниця*, *Бодрогкерестур* та ін., звідки, ймовірно, і був запозичений носіями трипільської культури, які налагодили місцеве виробництво.

Література: *Збенович В. Г.* Древнейшие медные топоры в Восточной Европе // СА. — 1969. — № 3. — С. 136 (рис. 1); *Рындина Н. В.* Древнейшее металлообрабатывающее производство Юго-Восточной Европы. — М.,1998. — С. 139—142 (рис. 65, 66).

М. Ю. Відейко

КЛІЩІВ — поселення *трипільської культури* (етап ВІ—ВІІ; Ле-1060: 5100±50ВР / 3876±67ВС). Розта-

Кліщів.
Біноклеподібні посудин из поселення Кліщів. Дослідження Зайця І. І. Вінницький обласний краєзнавчий музей.

Антропоморфна фігурка з поселення Кліщів. Дослідження Зайця І. І. Вінницький обласний краєзнавчий музей.

шоване біля с. Кліщів Тиврівського р-ну Вінницької обл. на заломі лівого берега Південного Бугу. Відкрите (1956) розвідками *Хавлюка П. І.* У 1969–78 досліджувалось *Зайцем І. І.*

Розміри *поселення* 200×350 м. Розкопками та магнітною зйомкою, проведеною *Загнієм Г. Ф.*, зафіксовано залишки 48 *жител* та 17 господарських споруд. Досліджено 16 жител, з них два заглибленого типу (*землянки*). Простежено чотири групи жител (по 3–5 в групі). Чітке планування відсутнє. У центрі поселення була вільна площа.

Добра збереженість решток жител дозволила виділити житла малого розміру (до 30 кв.м), середнього (до 80 кв.м) та великого (понад 100 кв.м). Інтер'єр: печі, робочі місця, лавки, місця для зберігання посуду. Стіни жител виконані на дерев'яному каркасі, мали висоту понад два метри, стеля теж дерев'яна, обмазана глиною, дах двосхилий. Окремі житла мали по 2–3 кімнати. На поселенні існувало окреме приміщення (№ 11) культового призначення, де виявлено велику кількість *бінокле-подібних посудин*.

Своєрідним є керамічний комплекс. Тут представлена кераміка з *заглибленим орнаментом*, розписом (в одну, дві та три фарби – червона, біла, чорна) та без орнаменту. Форми посуду: миски, *амфори*,

Посуд поселення Кліщів. Дослідження Зайця І. І. Вінницький обласний краєзнавчий музей.

КОВАЛЬОВА ІРИНА ФЕДОРІВНА

Ковальова І. Ф. 1987

грушоподібні посудини, біконічні посудини, покришки, *кубки*, ложки, кухонні горщики тощо. Виділяється велика кількість мініатюрних посудин, дитячих іграшок та бінокле-подібних посудин. Виявлений під час досліджень виробничий інвентар разом з фауністичними залишками дозволяє охарактеризувати спрямованість діяльності населення Кліщіва як землеробсько-скотарську.

Матеріали з розкопок зберігаються та експонуються у *Вінницькому обласному краєзнавчому музеї*.

Література: *Заец И. И.* Трипольское поселение Клищев на Южном Буге (BI–BII) // СА. – 1974. – № 4. – С. 180–200; *Його ж.* Трипольские жилища на Южном Буге // STUDIA PRAEHISTORICA. – София, 1981. –№ 5–6. – С. 48–61; *Його ж.* Поселение Трипольской культуры Клищев на Южном Буге. – К., 1992 (співавтор); *Його ж.* Трипільська культура на Поділлі. – Вінниця, 2001.

І. І. Заєць

КОВАЛЬОВА ІРИНА ФЕДОРІВНА (29.10.1930, м. Дніпропетровськ) – археолог, доктор історичних наук, професор.

Закінчила (1954) Дніпропетровський державний університет (нині – Дніпропетровський національний університет). Кандидатська дисертація (1971) була присвячена історії Дніпрогесівської археологічної експедиції НКПросу України 1927–32 рр. Докторська дисертація: «Історія населення пограниччя Степу і Лісостепу лівобережного Подніпров'я у пізньому енеоліті – бронзовому віці» (1987).

Науковий співробітник Дніпропетровського історичного музею (1957–62). З 1962 працює в Дніпропетровському державному університеті, викладає курси археології, історії первісного суспільства, етнографії, історії Стародавнього Світу, проводить польову археологічну практику. Із 1972 керує новобудовною експедицією, яка проводить дослідження в Дніпропетровській обл. Широкомасштабні роботи експедиції, а пізніше створеної на її базі наукової лабораторії Придніпров'я, сприяли формуванню в Дніпропетровському національному університеті школи з археології України, до якої входять аспіранти та кандидати історичних наук доценти З. П. Маріна, В. А. Ромашко, В. І. Костенко, к.і.н. Д. Л. Тесленко, а також В. М. Шалобудов, В. О. Векленко та ін.

Постійний член Координаційної Ради Інституту археології НАНУ з питань археологічних досліджень. Лауреат премії Міністерства освіти України за навчально-методичну роботу (1992), нагороджена орденом Св. Ольги (1998).

Наукові праці присвячені дослідженим пам'яткам, питанням етногенезу, хронології, соціального ладу та духовної культури давнього населення України. Виділила пам'ятки *животилівського типу*. Досліджує проблеми взаємодії культур степового енеоліту з *трипільською культурою*.

Праці: Очерки древнейшей истории Степной Украины (по материалам Днепрогэсовской экспедиции 1927–32 гг.). – Д., 1980; Север Степного Поднепровья в энеолите – бронзовом веке. – Д., 1984. – 114 с.; Курган у с. Вербки и другие энеолитические памятники Присамарья //Проблемы археологии Приднепровья. – Д., 1985. – С. 40–53; Погребения с майкопским инвентарем в левобережье Днепра (к выделению памятников животиловского типа) // Проблемы археологии Поднепровья. – Днепропетровск, 1991. – С. 69–89; Погребения животиловской группы на левобережье Днепра // Древние общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (Vтыс. до н.э – V в.н.э). – К., 1991. – С. 66–67.

З. П. Марина

КОВЧЕГ ІЗ ЗООМОРФНИМИ ЗОБРАЖЕННЯМИ – керамічна

Ковчег із зображеннями тварин. Колекція «ПЛАТАР».

Ковчег із зображеннями тварин. Колекція «ПЛАТАР».

культова чаша із зображеннями тварин на внутрішній поверхні. *Трипільська культура* (етап СІІ, біля 3200–3100 рр. до н.е., *косенівська група*). Належить до колекції «*ПЛАТАР*».

Виготовлений з *відмуленої глини*, поверхня підлощена. Склеєний з фрагментів, є втрачена частина біля дна. Прикрашений двоколірним (стрічки – чорні, заповнення – червоне) розписом із зовнішньої сторони. Орнаментальна композиція на довгих сторонах включає овал та широкі стрічки, які опускаються від нього. Простір між ними заповнений червоною фарбою. На кутових гранях посудини – зображення драбин.

На внутрішній стороні темно-коричневою фарбою нанесені зооморфні зображення. Всередині парні зображення великої рогатої худоби, оленя (?) між якими – схематичне зображення птаха і собаки. Таким чином тут відтворена типова для розписних *зерновиків* «процесія тварин», пов'язана, на думку деяких дослідників, з *жертвоприношенням*. На дні з внутрішньої сторони помітне продряпане схематичне зображення рослини. Подібна чаша-ковчег знайдена вперше.

М. Ю. Відейко

Коджадермен-Каранове VI, археологічна культура.

КОВШІ, черпаки, ложки — керамічні вироби, розповсюджені переважно на *поселеннях* етапів Трипілля А, зустрічаються до етапу ВІ-ІІ включно.

Ковші — найбільш великі за розмірами предмети, діаметром 10—12 см, об'ємом — близько 500 мл. Черпаки — вироби менші за розмірами, їх діаметр 4—8 см, об'єм 50—200 мл. Ложки не такі глибокі, за формою нагадують сучасні. Всі перелічені предмети належать до *столового посуду*, прикрашені звичайно заглибленим візерунком, іноді пофарбовані червоною *вохрою*. Виготовлені досить ретельно, поверхня загладжена, підлощена, іноді ангобована. Орнаментація зазвичай подібна до тієї, яка використовувалася для оздоблення посуду. Ручки ковшів та черпаків часто фігурні, зооморфні або антропоморфні. Зооморфні ручки мають вигляд *букраніїв*, іноді модельовані у вигляді стилізованої голови *бовина*. Антропоморфні ручки ковшів нагадують абрис статуеток. В Луці-Врублевецькій знайдено *орнітоморфний* черпачок, а в *Городниці-Городищі* — ручку ковша, яка нагадує птаха.

Найбільші та найвиразніші колекції ковшів та черпаків походять з поселень *Олександрівка* та *Лука-Врублевецька*. Для культури *Кукутень А* характерні розписні черпаки з довгою ручкою. Ковші, черпаки та ложки належали до *сакральних* речей і використовувалися під час ритуалів.

Література: *Зиньковская Н. Б.* Глиняные черпаки, ковши и ложки из раннетрипольского поселения Александровка // Археологические исследования Северо-Западного Причерноморья. — К., 1978. — С. 205—219.

Н. Б. Бурдо

КОДЖАДЕРМЕН-КАРАНОВЕ VI — культура пізнього *енеоліту* Болгарії в Подунав'ї (V тис. до н.е.). Поширена у Фракії та Північно-Східній Болгарії. Х. Тодорова включає до культурної спільноти також румунську культуру *Гумельниця*. Сформувалася на основі культур *Мариця* та *Поляниця*. Пройшла в своєму розвитку три фази. *Поселення* різних фаз входять до складу повністю розкопаних *телей*: Азмак, Виница, Голямо-Делчево, Овчарово, присутні в телях Коджадермен, Сава, Караново, Марица, Кубрат, Езеро та багатьох інших. Поселення мали природний захист або штучні фортифікаційні структури. Невеликі за площею, вони поділяються на квартали. Типові наземні *глинобитні* прямокутні *житла*. Типові грунтові могильники: Гредіштя, Улмилор, Кубрат, Голямо-Делчево та інші. Характерні скорчені поховання на лівому боці. Зафіксовано випадки розчленованих поховань. Багатий *інвентар поховальний* складається з посуду, прикрас, зброї, знарядь праці. Відома також копальня мідної руди Ай-Бунар у Фракії. Знаряддя праці виготовлені з каменю, *кремню*, кіски, міді, зустрічаються бойові сокири, золоті прикраси. Розвинені металургія та металообробка, спеціалізоване кремнеобробне виробництво, *гончарство*, землеробство із застосуванням рогових *рал* та скотарство з розведенням великої рогатої худоби. До *кухонного посуду* відносять *піфоси* об'ємом до 50 л, миски, горщики. *Столовий посуд* представлений мисками та горщиками біконічної форми, блюдами, оздоблений графітовим розписом.

Серед культових виробів найбільш поширені антропоморфні стоячі жіночі фігурки з мальованим або *заглибленим орнаментом*, деякі з реалістичними рисами у моделюванні обличчя, зооморфні статуетки, антропоморфні амулети, антропоморфні посудини, моделі жител та стільців-тронів, прикраси з мушлі. Сусідні культури: *Гумельниця*, Криводол-Селкуца, *Варна*. Зафіксовано контакти між культурами Коджадермен-Каранове VI та Трипіллям етапів А та ВІ, особливо на рівні постачання мідної руди та виробів з міді.

Література: *Тодорова Х.* Каменно-медната епоха в България. — София, 1986.

Н. Б. Бурдо

КОДИМО-ДНІСТРОВСЬКА ЕКСПЕДИЦІЯ — археологічна експедиція *Одеського археологічного музею*. У 1950—57 працювала на півночі Одеської області під керівництвом *Єсипенка А. Л.* В результаті археологічних розвідок в межиріччі Дністра та Південного Бугу по річках Кодима, Ягорлик, Тростянець було виявлено декілька пам'яток *трипільської культури* від раннього до

Дослідження **Кодимо-дністровської експедиції**. Болтенко М. Ф. на розкопках поселення Олександрівка.

пізнього етапів, серед них найбільш відомі: *Тимкове*, *Слобідка-Західна*, *Перликань*. Експедиція провела розкопки поселень *Олександрівка*, *Кирилівка*, *Черкасів Сад*. Матеріали з розвідок та розкопок зберігаються та експонуються в Одеському археологічному музеї НАНУ.

Література: *Есипенко А. Л.* Археологічні розвідки Одеського музею у 1950–1951 рр. // АП УРСР. – К., 1956. – Т. 4. – С. 203–204; *Його ж.* Археологічні розвідки 1952 р. в районі Кодима-Котовськ-Рибниця // Материалы по археологии Северного Причерноморья. – О., 1959. – Вып. 2. – С. 102–117; *Кравченко А. О.* Археологічні пам'ятки в долинах річок Тростянець і Ягорлик // Матеріали по археології Північного Причорномор'я. – О., 1960. – Вып. 3. – С. 167–170.

Н. Б. Бурдо

КОЗЛОВСЬКА ВАЛЕРІЯ ЄВГЕНІВНА (1886–1956, Німеччина) – археолог, музеєзнавець.

Навчалась в Київській жіночій гімназії, закінчила історичне відділення історико-філологічного факультету Київських жіночих курсів; учениця В. Ю. Данилевича. В різні роки приймала участь в роботі Київського художньо-промислового та наукового музею (тепер *Національний музей історії України*), музею Волинської губ. в Городку. Приймала участь в створенні заповідної зони в с. Буки та проводила археологічні семінари на Білоцерківщині. В 1910 познайомилася з *Хвойкою В. В.* Перед смертью В. В. Хвойка віддав її на збереження свої рукописи. Автор першого біографічного нарису, присвяченого життю та науковій діяльності В. В. Хвойки (1917).

Член Археологічної секції УНТ у Києві. У Всеукраїнської Академії наук працювала співробітником Археологічного комітету, вченим секретарем редакції та керівником Археологічного музею ВУАК при ВУАН в Музейному городку. Була редактором збірника «Хроніка археології та мистецтва» (1929–31), завідуючою відділом феодалізму Сектору історії матеріальної культури ВУАН (1932–33). Дійсний член *Всеукраїнського археологічного комітету* ВУАН, голова *Трипільської комісії ВУАК* (1925–30). На засіданнях комісії виступала з доповідями та рецензіями на публікації про трипільську культуру. Під її керівництвом розроблялась та координувалась діяльність по дослідженню *трипільської культури* на території України. Проводила розкопки трипільських пам'яток в селах *Балики*, *Верем'я*, *Романовці*, *Черепин* та *Сушківка*, археологічні розвідки в районі Ржищева. Під час розкопок в с. Сушківка на Уманщині (1926) була знайдена глиняна модель житла. Брала участь в дослідженнях *Трипільської експедиції ІІМК* (1934–1940). В своїй праці, присвяченій дослідженню кераміки трипільської культури, вперше опублікувала результати хімічних аналізів її (1927). У 1943 виїхала до Німеччини.

Праці: Розкопи у с. Верем'є у жовтні 1925 // Короткі звідомлення ВУАК за 1925 р. – К., 1926; Розкопи біля с. Сушківка на Уманщині // Короткі звідомлення ВУАК за 1926 р. – К., 1927; Неолітичні та трипільські знахідки на Чернігівщині // Чернігів і Північне Лівобережжя. – К., 1928.

Козловська В. Є.

План поселення Сушківка, складений **Козловською В. Є.**

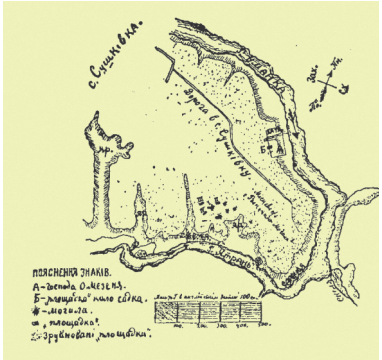

Козловський Л. Т.

Козловський Л. Т. на розкопках.

Козубовський А. Ф.

Література: *Латуха Т.* Наукова діяльність археолога В. Є. Козловської (1886–1956) // Проблеми збереження та відродження пам'яток історії та культури: Матеріали наук. конф., присвяченої 70-річчю Білоцерківського краєзнавчого музею. – 1994. – С. 62–64.

С. М. Ляшко

КОЗЛОВСЬКИЙ ЛЕОН ТАДЕУШ

(6.06.1892 – 11.05.1944) – археолог, професор, політичний та громадський діяч.

Вивчав археологію в Ягеллонському університеті (Краків, Польща), там же захистив дисертацію («Groby megalityczne na wschyd od Odri»). У 1920 отримав право на викладання у Львівському університеті, був професором і керівником кафедри доісторичної археології із спеціальним оглядом праісторії польських земель Львівського університету (1921–39), директором Ін-ту доісторичної археології. Створив власну школу учнів та послідовників (*Сулімірський Т., Смішко М. Ю., Журовський К.*, К. Стояновський). Йому належить запровадження у науковий обіг терміну «венедська культура» для визначення культури слов'янського етносу в так званий римський період. 1931–35 був депутатом Сейму, міністром земельних реформ, прем'єр-міністром уряду Польщі.

Знавець *неоліту* та *трипільської культури*. Проводив розкопки в Східній Польщі, Східній Галичині, Прикарпатті, в тому числі на поселеннях *Кошилівці* (1923, разом з англійським археологом *Чайлдом Г.*), *Незвисько* (1926), *Бучач* (1922). Автор спеціальної праці щодо житлобудування трипільської культури (1930), у якій, за результатами розкопок поселень Незвисько і Бучач, проаналізував особливості архітектури наземних *жител*. Виділив три типи наземних жител: на стовпах; типу мегарона; частково заглиблених у землю. Інтерпретував залишки *глинобитних* будівель, створив першу графічну реконструкцію трипільського будинку; припускав вірогідність спалення глинобитних жител разом з інвентарем та останками померлих. У цій же роботі опублікував фрагменти глиняної моделі житла з Незвиська та модель житла з розкопок *Гімнера М.* на поселенні біля с. *Попудні*.

Маючи у своєму розпорядженні багато порівняльних матеріалів з поселень України та Румунії, Л. Козловський запропонував синхронну таблицю періодизації трипільських пам'яток, в якій найбільш давні поселення типу *Городниця-Городище*, Незвисько відносив до виділеного ним третього періоду неоліту (3000–2500 рр. до н.е.), а поселення наступних двох фаз з біхромною і монохромною керамікою типу *Більче-Золоте* і Кошилівці – до четвертого періоду (2500–2000 рр. до н.е.). Вважав, що трипільська культура виникла на автохтонному грунті, зазнаваючі в різні періоди свого існування певних впливів культур Півдня. Зникнення з традиційних територій мешкання носіїв трипільської культури – осілого хліборобсько-скотарського населення, пов'язував з повільним наступом сухого клімату.

Праці: Mlodsza epoka kamienna w Polsce. – Lwow, 1924. – S. 131, 136, 142, 148; Budowle kultury ceramiki malowanej w swielte badan przeprowadzonych w Koszylowcach, Niezwiskach I Buczaczu. – Lwow, 1930; Zarys pradziejew Polski poludniowowschodniej. – Lwow, 1939.

Література: *Курінний П.* Історія археологічного знання про Україну. – Полтава, 1994. – С. 133; *Білас М. Н.* Розвиток археології у Львівському університеті у міжвоєнний період (1919–1939) // Археологія. – 2002. – № 2. – С. 153–154.

С. М. Ляшко, М. П. Сохацький

КОЗУБОВСЬКИЙ ФЕДІР АНДРІЙОВИЧ

[5.08.1895, с. Богушево Пінського пов. Мінської губ., тепер Пінського р-ну Брестської обл., Білорусь – 2.09.1938 (за ін. даними 2.09.1942)] – музеєзнавець, археолог, етнограф.

Закінчив Смоленський учительський інститут (1916). За участь в Громадянській війні нагороджений Почесною Грамотою Революційної Військової Ради Російської Радянської республіки. З 1921 працював в Коростені на Житомирщині інспектором наросвіти, директором Коростеньського окружного краєзнавчого музею (з 1924; філія Волинського краєзнавчого музею). Досліджував поселення доби міді-бронзи, городища часів Київської Русі. У 1929–32 працював в Одесі директором обласної бібліотеки, керівником обласного архівного управління, навчався в аспірантурі при Одеському історико-

археологічному музеї (тепер *Одеський археологічний музей НАНУ*). Керівник Богесівської експедиції на Південному Бузі (1930–32). Під час роботи експедиції були виявлені поселення доби *неоліту* та *трипільської культури*, які пізніше досліджували *Даниленко В. М.* та *Макаревич М. Л.* Результати досліджень підсумовані в монографії «Археологічні дослідження на території Богесу 1930–1932». Досліджував археологічні пам'ятки на Чернігівщині, Черкащині, Перекопі, Ольвії.

З 1932 – співробітник *Всеукраїнської археологічної комісії* ВУАН, вчений секретар відділу ВУАН (1933–34), перший директор *Інституту історії матеріальної культури ВУАН* (1934–36). Репресований; реабілітований 1958.

Праці: Археологічні дослідження на території Богесу 1930–1932: Експедиційні дослідження Ін-ту історії матеріальної культури ВУАН за 1934 р. // Вісті АН УРСР. – 1934. – № 8–9. – С. 40–50.

Література: *Шовкопляс І. І.* До 75-річчя від дня народження Ф. А. Козубовського // УІЖ. – 1970. – № 8. – С. 125–126.

С. М. Ляшко

КОЛЕКЦІЯ АНТРОПОМОРФНОЇ І ЗООМОРФНОЇ ПЛАСТИКИ ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОГО МУЗЕЮ – збірка теракотових статуеток людини та тварин. У колекціях *Івано-Франківського обласного краєзнавчого музею* представлено переважно фрагментовані зображення з поселення *Незвисько* (16 фігурок, одна з яких збережена повністю).

Антропоморфна пластика (10 екземплярів) представлена тільки жіночими статуетками. Одна з них збереглася повністю. Вона темно-жовтого кольору, висотою 19,5 см. Голова статуетки дископодібна, на маківці витягнута за рахунок схематичного виконання суцільним защипом уздовж всього обличчя лінії носа, губ та підборіддя. На місці очей, у кінцевих плечових виступах та по обидва боки на стегнах – наскрізні округлі отвори. Стулені ноги зі стопами виліплені окремо, в ділянці колін переходять у конусоподібну ніжку, груди передані налiпами. Представлені також фрагменти торсів та нижніх частин статуеток. Усі вони належать стоячим натуралістично-схематичним фігуркам з дископодібною голівкою, пласким торсом, груди передано опуклими наліпами, в окремих випадках спостерігається незначна опуклість у ділянці живота, ніжки конусоподібні, іноді закінчуються ступнею та злегка відтягнутою назад п'яткою. Виділяється теракота з *розписним орнаментом* темно-червоного кольору. Тулуб орнаментований скісними паралельними смугами, його нижня частина у формі трикутника суцільно покрита фарбою, ноги розписані скісними паралельними смугами таким чином, що складені докупи утворюють *орнамент* у вигляді ялинки.

Зооморфну пластику музейної колекції представляють 6 глиняних фрагментарних фігурок, знайдених у Незвиську. Всі вони належать до статуеток типу *бовини/овиди*. Статуетки схематичні, з окремими рисами натуралізму. Зооморфні фігурки масивні, деякі вкриті темним *ангобом*, оздоблені розписом переважно у вигляді паралельних смуг білого та коричневого кольорів. Одна з фігурок (висота 4,5 см), від якої збереглася передня частина, виконана дуже реалістично. На голові та тулубі – орнамент у вигляді поперечних паралельних смуг коричневого та білого кольорів.

М. В. Вуянко

КОЛЕКЦІЯ АРХЕОЛОГІЧНА – зібрання систематизованих археологічних *артефактів*, об'єднаних належністю до певної *археологічної культури*, спільністю інших ознак, місцем знахідки, конкретною пам'яткою тощо. Має наукове та пізнавальне значення. Археологічна колекція – одне з джерел для вивчення давньої історії. Зберігається частіше у музеях (*Національний музей історії України*), а також науково-дослідних інститутах (*Наукові фонди Інституту археології НАНУ*), навчальний закладах (колекція науково-дослідної лабораторії археології Придніпров'я Дніпропетровського національного університету).

Колекція археологічна, музейна – головна форма зберігання археологічних колекцій і предметів; як окрема колекція входить до основного фонду установи. Формується звичай-

Колекція антропоморфної і зооморфної пластики Івано-Франківського музею.

но за місцем знахідки, культурно-хронологічними ознаками. Систематизована колекція є основою побудови систематичної експозиції. У кінці XIX — на початку XX ст. музейні колекції формувалися з ефектних експозиційних речей.

Залежно від обраних критеріїв, колекції поділяються на систематичні (з однотипних речей, згрупованих за певними класифікаційними ознаками, наприклад, колекція *глиняної антропоморфної пластики*) та тематичні (з речей різних типів, які розкривають певну тему, наприклад колекція знахідок *трипільської культури*, або певну епоху — неоліт, *мідний вік*).

С. М. Ляшко

КОЛЕКЦІЯ В. В. ХВОЙКИ — колекція старожитностей *трипільської культури*, здобутих Хвойкою В. В. під час розкопок поселень у Середньому Подніпров'ї.

У *Національному музеї історії України* зберігається значна за обсягом колекція (понад 2 000 одиниць зберігання), що носить ім'я В. В. Хвойки — одного з фундаторів музею, відомого археолога і першовідкривача трипільської культури (інвентарні №№ а88, а91, а102, а110, а120, а173, а232). Колекція займає провідне місце в археологічному зібрані музею і понад 100 років залишається однією з найбільш представницьких в Україні.

Колекція надбана шляхом розкопок, здійснених В. В. Хвойкою у 90-і рр. XIX ст. та на початку XX ст. на Київщині. Розкопки фінансували переважно київські меценати (родини Ханенків, Терещенків), які також купували у В.В. Хвойки окремі речі та колекції й передавали в дарунок музею. Це матеріали з розкопок 1893 перших трипільських пам'яток на *Кирилівських висотах* над Подолом у Києві а також на території колишнього Київського повіту (сучасні Обухівський та Кагарлицький р-ни Київської області). Тут біля сіл Трипілля, Жуківці, *Халеп'я*, *Верем'я*, *Щербанівка*, *Стайки*, *Балики*, Щучинка та інших ним були досліджені поселення давньоземлеробської «культури мальованої кераміки», що згодом отримала назву трипільської. Багато предметів цієї колекції експонувалось у 1899 на виставці, присвяченій *Археологічному з'їзду XI в Києві*, де В. В. Хвойка зробив доповідь про свої відкриття. Ці експонати було записано до першої інвентарної книги музею (Рукописный каталог Археологического отдела Киевского городского музея древностей и искусств) рукою самого В. В. Хвойки.

Старожитності походять з досить обмеженого регіону Київського По-

Перемичка біноклеподібної посудини. **Колекція В. В. Хвойки**. Національний музей історії України.

Чоловіча і жіноча фігурки. **Колекція В. В. Хвойки.** Національний музей історії України.

Фрагменти жіночих фігурок. **Колекція В. В. Хвойки**. Національний музей історії України.

дніпров'я й репрезентують близькі територіально та хронологічно пам'ятки *культури «А»* та *культури «Б»* (тепер відповідно — етапи BII, 4100–3800 рр. до н.е. та CI, 3800–3300–3200 рр. до н.е.).

У складі колекції — відомий скарб кремінних пластин із Халеп'я, мідні сокирки та клевець із Верем'я. Основу колекції становить керамічний посуд із *заглибленим орнаментом* та розписний. Це близько 300 цілих і відреставрованих посудин. Серед форм представлені *грушоподібні посудини*, оздоблені заглибленим орнаментом із стилізованими зображеннями змій, солярних символів; конусоподібні та *шоломоподібні покришки*, *біноклеподібні посудини*. Серед розписної кераміки — горщики, *кубки*, миски, *ковші*, виготовлені з *відмуленої глини*, з поверхнею, вкритою *ангобом*. На деяких посудинах наявні стилізовані «стрічкові» зображення собак, вписані в коло, овал. На одному з горщиків (Ржищів) в овали зі стрічок вписано також силуетні фігурки людини. Більшість форм та орнаментальних схем розписної кераміки із зібрання В. В. Хвойки має аналоги в пам'ятках Середнього Подніпров'я зокрема, у *канівській групі*.

Антропоморфна пластика (понад 170 одиниць) включає статуетки схематизовані та *реалістичну пластику*. Це чудові зразки реалістичних сидячих статуеток, наявні стоячі фігурки на двох окремо виліплених ніжках та на одній суцільній із виділеною мініатюрною ступнею.

Упродовж 100-річного існування музею трипільська колекція з розкопок В. В. Хвойки становила основу експозиції, присвяченої розвитку землеробства на території України. Також багато експонатів було представлено на численних виставках, присвячених ювілеям музею та його фундаторам.

Література: *Линниченко И. А.*, *Хвойка В. В.* Сосуды со знаками из находок на площадках трипольской культуры // ЗООИД. — О., 1901. — Т. 23. — С. 199–202; *Хвойка В. В.* Каменный век Среднего Приднепровья // Тр. XI Археологического съезда в Киеве. — М., 1901. — Т. 1. — С. 768–797 (Табл. XXII, XXIII); *Його ж*. Раскопки площадок в с. Крутобородинцах Летичевского уезда Подольской губ. и вблизи с. Веремье Киевской губ. // Тр. Московского археологического общества. — М., 1909. — Т. 22, вып. 2. — С. 281–309 (Табл. VIII); *Якубенко О. О.* Трипільська колекція В. В. Хвойки з Київщини та її використання в експозиції НМІ України // Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності й культури: Тез. Всеукр. наук. конф. — Переяслав-Хмельницький, 1994. — С. 35–37; *Якубенко О. О.* Трипільська розписна кераміка з розкопок В. В. Хвойки в Середньому Подніпров'ї // Музей на рубежі епох: минуле, сьогодення, перспективи. — К., 1999. — С. 78–80.

О. О. Якубенко

КОЛЕКЦІЯ ЛЕОНА І ТЕРЕСИ САПЄГІВ

КОЛЕКЦІЯ ЛЕОНА І ТЕРЕСИ САПЄГІВ — збірка старожитностей з розкопок у *Більче-Золотому* в парку та печері *Вертеба*.

Сапєга Л. влаштував у своєму маєтку музей, де експонувалися матеріали *трипільської культури* з пам'яток, досліджених його коштом.

Знаряддя з рогу. **Колекція В. В. Хвойки**. Національний музей історії України.

1

2

Колекція В. В. Хвойки.
1. Зерновик. Колекція В. В. Хвойки. Національний музей історії України.
2. Кубок з етикеткою музею початку XX ст. Колекція В. В. Хвойки. Національний музей історії України.

Розписний посуд з **колекції Леона і Тереси Сапєгів**. Краківський археологічний музей.

Антропоморфна пластика з **колекції Леона і Тереси Сапєгів**. Краківський археологічний музей.

В колекції понад 35 тис. фрагментів кераміки, 300 цілих посудин, 120 цілих та фрагментованих антропоморфних та зооморфних глиняних фігурок, понад 60 інших виробів з глини (прясельця, ткацькі грузила), близько 200 виробів з кістки і рогу, 300 крем'яних і кам'яних виробів, а також декілька прикрас з кістки, міді і черепашок. Це найбільша колекція старожитностей трипільської культури, зібрана приватною особою. У 2001–02 *виставка «Збірка з розкопок із Більче-Золотого імені Леона і Тереси Сапєгів»* демонструвалась у *Краківському археологічному музеї*.

М. П. Сохацький

КОЛОДИСТЕ (КОЛОДИСТЕ-1) – поселення *трипільської культури* (*небелівська група*, етап BII). Розташоване біля с. Колодисте Тальнівського району Черкаської обл. на схід від села, на схилі, обмеженому з одного боку каменоломнею, з іншого – струмком Колодистим. Відкрите 1898 *Доманицьким В. М.*, який дослідив залишки 6 споруд. У 1899 велись розкопки за дорученням *Хвойки В. В.* У 1900 за дорученням (Імператорської) *археологічної комісії* паралельно провели розкопки *Спіцин О. А.* і *Біляшівський М. Ф.* За матеріалами, зібраними на поверхні, площа селища становила близько 10 га, воно було забудоване наземними спорудами, від яких збереглися завали з обпаленої глини. На аерофотознімку за даними *Шишкіна К. В.* помітні сліди квартальної та вуличної забудови, напевне – в центральній частині поселення. Усього на площі *поселення* нарахо-

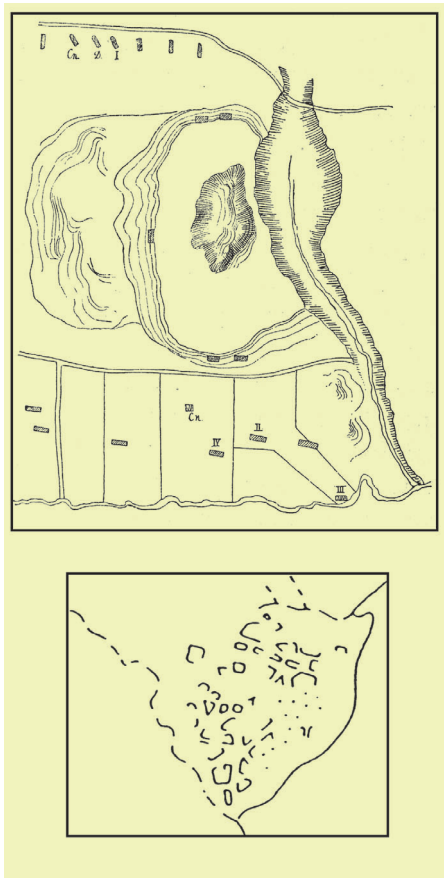

План поселення **Колодисте**:
1 – за Спіциним О. А.;
2 – за даними аерофотозйомки, дешифрування Шишкіна К. В.

вується до 30 кварталів різних розмірів, які мають форму трапецій або прямокутників. Ближче до струмка вирізняється забудова з окремих жител, які, можливо, йшли рядами.

На поселенні розкопані рештки 10 наземних двоповерхових будівель різних розмірів – від 4,2×9,5 м до 5,8×11,6 м. Серед завалів глини з відбитками колотого дерева було виявлено мальований посуд, фрагменти статуеток та знаряддя праці. Кераміка прикрашена *монохромним розписом*.

Колекція з розкопок зберігається в *Національному музеї історії України*.

Залишки житла на поселенні **Колодисте**.

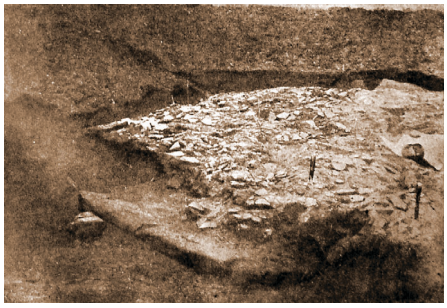

1

2

Колодисте.
1. Фрагменти антропоморфної пластики, поселення Колодисте. Національний музей історії України.
2. Фрагмент посудини з монохромним розписом, поселення Колодисте. Національний музей історії України.
3. Біноклеподібна посудина, поселення Колодисте. Національний музей історії України.
4. План розкопаного житла 1, за Спіциним О. А.
5. Розписний глечик, поселення Колодисте. Національний музей історії України.

3

4

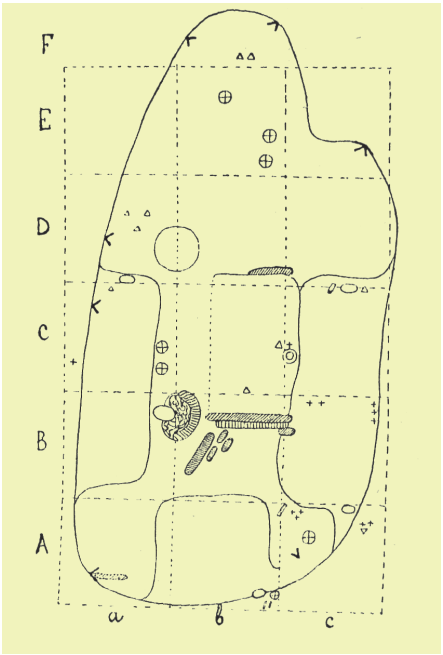

5

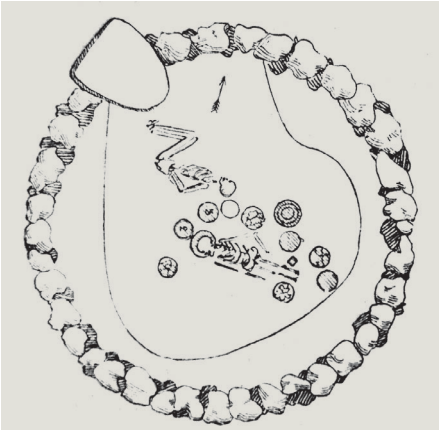

Колодисте, курган. План кургану з кромлехом. За Спіциним О. А.

Колодисте, курган. Посуд з поховання. За *Спіциним О. А.*

Колодисте, курган. Посуд з поховань. Національний музей історії України.

Література: *Доманицкий В. М.* Исследование площадок с расписными сосудами в Звенигородском и Уманском уездах // Археологическая летопись Южной России. — М., 1899. — Т. 1. — С. 174—176; *Його ж.* Раскопки на месте неолитического поселения с керамикой домикенского типа у с. Колодистого Звенигородского уезда Киевской губ. // Там же. — М., 1901. — Т. 3. — С. 69—72; *Спицин А. А.* Раскопки глиняных площадок близ с. Колодистого в Киевской губ. // ИАК. — 1904. — Вып. 12. — С. 87—118.

М. Ю. Відейко

КОЛОДИСТЕ, КУРГАНИ — поховальні пам'ятки *трипільської культури* (етап СІІ). Розташовані біля с. Колодисте Тальнівського р-ну Черкаської обл. Курганна група з 15 насипів знаходилася на височині при впадінні струмка Колодистого в р. Гнилий Тікич. Комплекс віднесений *Дергачовим В. О.* до *софіївського типу*. Досліджувалися (1902) *Спіциним О. А.* та *Доманицьким В. М.* У курганах VIII та IX виявлені два поховання з матеріалами трипільської культури.

Курган VIII мав діаметр до 10 м і був оточений *кромлехом*, складеним із дво-трьох рядів каміння. У південно-західній частині огорожі знайдено велику кам'яну плиту висотою 2—2,5 м, яка, можливо, була встановлена вертикально. У центрі кургану знайдено два поховання. На обох скелетах були сліди *вохри*, переважно на черепі та нижніх кінцівках. В похованні 1 скелет лежав на спині, головою на захід. Череп був у великій посудині, під ним виявлено кістки тварин. Біля черепа стояла посудина, по горловині якої нанесений *орнамент* червоною фарбою. Всередині посудини знайдено перепалені кістки. В похованні 2 небіжчик лежав головою на схід, на правому боці, з підігнутими ногами. Всього біля небіжчиків виявлено 6 посудин: миска, горщики та *амфора*. Горщики типові для комплексів *городського типу*. В одній з посудин знаходилось два ножі, виготовлені з *кременю*, та глиняне *прясельце*. Інша посудина була заповнена перепаленими кістками. Нижче від описаних вище поховань знайдено поховання 3, пофарбоване вохрою.

Курган IX мав кромлех аналогічної конструкції. В центрі виявлено два скелети, які лежали майже паралельно, орієнтовані по осі південний захід-північний схід. На південь від них знайдено дві купки перепалених кісток, глиняне прясельце та кілька ножів з кременю. Можливо, аналогічні поховання були також в курганах VII та XII, зруйнованих шукачами скарбів.

Колекція знахідок зберігається в *Національному музеї історії України*.

Література: *Спицин А. А.* Раскопки курганов близ с. Колодистого // ИАК. — 1904. — Вып. 12. — С. 119—126; *Дергачев В. А., Манзура И. В.* Погребальные комплексы позднего Триполья. — Кишинев, 1991. — С. 130—132.

М. Ю. Відейко

КОЛОДЯЖНЕ — поселення *трипільської культури* (кінець етапу СІ — початок СІІ). Розташоване біля с. Колодяжне Житомирської обл. на лівому березі р. Тюхтерівки (притока р. Случ). Відкрите та досліджене *Гамченком С. С.* (1927) під час експедиції, яку організувала *Трипільська комісія ВУАК*.

Розкопано залишки спаленого наземного житла — *площадки* розмірами 12,5×5 м. *Обмазка* з домішкою полови, окремі ділянки вкриті шаром глини з домішкою піску. Виявлено три скупчення обпаленої глини, які, на думку дослідників, були залишками печей, а серед завалу обмазки — численні розвали посудин.

Знайдено також *антропоморфну пластику*, яка зображує жінок, що стоять або сидять. Знаряддя праці виготовлені переважно з *кременю* (*пластини*, *скребачки*, вістря стріл). Знайдені тесло з міді, глиняні *відтяжки* до *вертикального ткацького верстата*, *прясельця*. Виявлено *кухонний посуд* та *столовий посуд*. Кухонний (горщики) виготовлений із глини з домішками крупнозернистого піску, іноді —

Посуд з поселення **Колодяжне**. Дослідження Гамченка С. С. Фото з архіву Макаревича М. Л.

Посуд з поселення **Колодяжне**. Дослідження Гамченка С. С. Національний музей історії України.

Рештки житла на поселені **Колодяжне**. Дослідження Гамченка С. С.

Посуд з поселення **Колодяжне**. Дослідження Гамченка С. С. Фото з архіву Макаревича М. Л.

Жіноча фігурка з поселення **Колодяжне**. Дослідження Гамченка С. С. Національний музей історії України.

товчених черепашок. Прикрашений відбитками штампу, «*гусеничками*». Столовий посуд (миски, *кубки*, горщики, сферо-конічні та *грушоподібні посудини*) виготовлені з *відмуленої глини* із домішкою дрібнозернистого піску. Розпис на більшості посудин втрачений, на окремих виробах зберігся нанесений темною фарбою *орнамент*. Окремі вироби нагадують кераміку *кошиловецької* та *косенівської груп*. На думку *Шмаглія М. М.*, пам'ятки типу Колодяжного були основою, на якій сформувалися комплекси *трояновського типу*.

Матеріали зберігаються в *Національному музеї історії України*.

Література: *Пассек Т. С.* Периодизация трипольских поселений //МИА. – 1949. – № 10. – С. 171–176.

М. Ю. Відейко

КОЛОМИЙСЬКИЙ МУЗЕЙ НАРОДНОГО МИСТЕЦТВА ГУЦУЛЬЩИНИ ТА ПОКУТТЯ ім. ЙОСАФАТА КОБРИНСЬКОГО, в м. Коломия Івано-Франківської області.

В наукових фондах музею у відділі археології зберігаються пам'ятки трипільської культури з розкопок в селах *Корнич* та Грушеві на горі Корнів. Проведені директором музею НТШ у Львові *Пастернаком Я. І.* (1936).

Зібрання матеріалів трипільської культури охоплює й іншу територію Карпатського регіону. Надходження

пам'яток даної культури до музею здійснювалось за рахунок передачі їх колекціонерами. У фондах музею до етапу Трипілля BI–BII належать матеріали *заліщицької групи* (Касперівці, Грушів). До етапу Трипілля BII – знахідки з поселення Корнич (ур. Корнів, інв. № 8851, 8756; Грушів, інв. № 8918). Віднесено до трипільської культури пам'ятки з поселень Грушів (інв. № 8733), Печеніжин (інв. № 8778), Тишківці (інв. № 8934), Корнич (ур. Корнів, інв. № 8854), Іспас (ур. Городище, інв. № 8782, 8780).

Трипільські колекції складаються з фрагментованого керамічного посуду, знарядь праці з *кременю*, каменю, фігуративної *антропоморфної пластики* та *зооморфної пластики*. До трипільської культури можна віднести також пласку мідну сокиру.

На жаль, археологічна група музейних предметів мало вивчена і науково не опрацьована. Дану типологізацію здійснено за допомогою *Ткачука Т. М.*, завідувача відділу археології *Національного заповідника «Давній Галич»*.

Я. Ткачук

КОЛОМИЙЩИНА I – поселення *трипільської культури* (етап CI). Розташоване біля с. Халеп'я Обухівського р-ну Київської обл. на схилі плато, над глибокою балкою, по дну якої протікає струмок. Епонімна пам'ятка *коломийщинської групи*.

Відкрите і досліджувалося *Хвойкою В. В.* наприкінці XIX ст. (як поселення Халеп'я). У 1934–38 повністю розкопане *Трипільською експедицією Інституту Історії матеріальної культури АН УРСР* за участю Інституту Історії матеріальної культури АН СРСР під

Колекція трипільських матеріалів в Коломийському музеї народного мистецтва Гуцульщини та Покуття ім. Йосафата Кобринського.
1. Сокири з кременю та сланцю.
2. Сторинки з інвентарної книги Коломийського музюї народного мистецтва Гуцульщини та Покуття ім. Йосафата Бобринського 1938.
3. Фрагменти біноклеподібної посудини.
4. Мисочка.

1

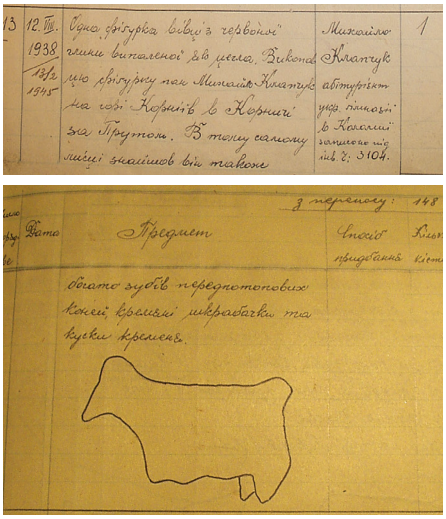

2

3

4

Коломийщина І.

Фрагмент кераміки із заглибленим орнаментом з . Дослідження Магури С. С. Національний музей історії України.

Розписна миска. Дослідження Магури С. С. Національний музей історії України.

Реконструкція поселення за даними Пассек Т. С. Музей трипільської культури у Переяславі-Хмельницькому.

Розкопки залишок житла на поселенні.

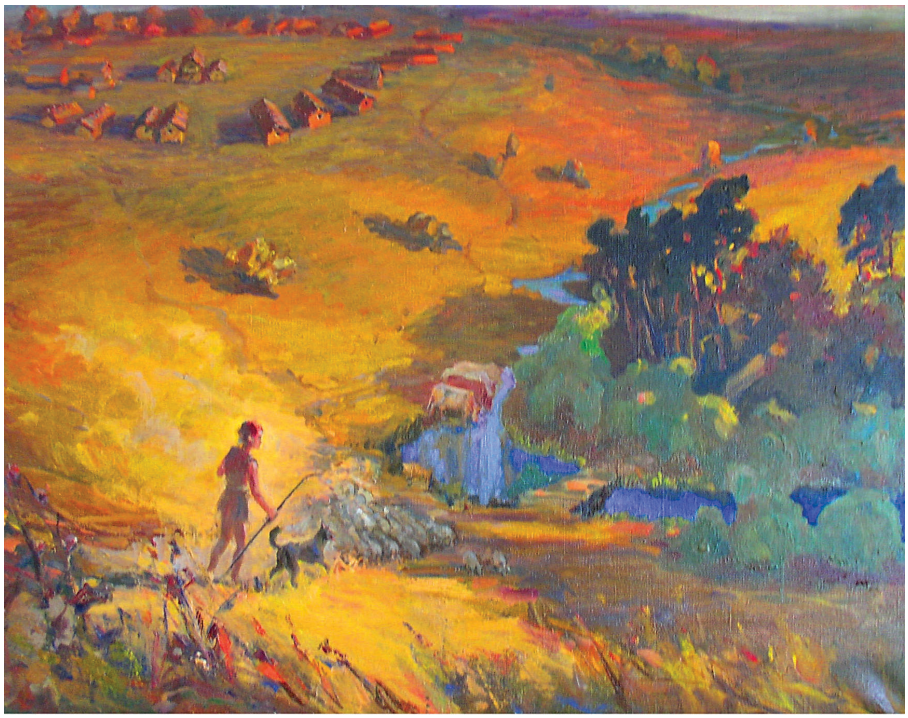

керівництвом *Магури С. С.* та *Пассек Т. С.*, за участю *Кордиш Н. Л.*, *Кричевського Є. Ю.*, *Макаревича М. Л.*, *Петрова В. П.* Вперше було застосовано методику розкопок великими площами, які мали на меті повне дослідження *поселення* трипільської культури. Фауну, виявлену під час розкопок, дослідив *Підоплічка І. Г.*

За 5 років роботи експедиції розкопано понад 13 000 кв.м площі поселення, відкрито 39 жител. Залишки будівель виявлені у вигляді прямокутних завалів обпаленої *обмазки*, іноді з відбитками колотого дерева. *Житла* були розташовані по колу, таких кіл було два: мале, в центрі (діаметр близько 50–60 м), складалося з 8 будівель, друге – більше (діаметром 170 м), що його оточувало, нараховувало 31 площадку. Будівлі були різних розмірів: малі (8–30 кв.м), середні (50–92 кв.м) та великі (105–137 кв.м). Найбільші розташовувалися в центральній частині поселення. На думку дослідників, більші житла мали по декілька приміщень, в кожному з яких була піч. Вхід до приміщень був з боку, оберненого до центру поселення. В житлах виявлено розвали посудин, *зернотерки*, окремі знаряддя праці з

Антропоморфні статуетки з поселення **Коломийщина І**. Дослідження Магури С. С. Національний музей історії України.

кременю, кістки, *антропоморфну пластику*, глиняні *прясельця*.

Керамічний комплекс представлений кухонною і столовою керамікою. *Кухонний посуд*, виготовлений із глини з домішками піску, товчених черепашок, включав горщики, поверхня котрих та горловина прикрашені смугастим загладжуванням. Вінця декоровані насічками, біля основи горловини – відбитки штампу, зрідка *шнуровий орнамент*. *Столовий посуд* представлений трьома групами виробів. Посуд, прикрашений *заглибленим орнаментом*, таких форм: *кратери, зерновики, кубки*, миски. Посуд без орнаменту представлений мисками, кубками, горщиками, *зерновиками*, *амфорами*. Серед виробів цих двох груп є зразки, виготовлені під впливом традицій *культури лійчастого посуду* та *культури кулястих амфор*. Найменше виявлено столового посуду (хоча в окремих житлах його до 20%), прикрашеного *монохромним розписом* по жовтому або червонуватому *ангобу*. Це миски, кубки, *біконічні посудини*, фрагменти *біноклеподібних посудин*. Можливо, це *імпорти* з поселень *канівської групи*. Аналіз керамічного комплексу поселення свідчить про контакти місцевого населення як з іншими трипільськими *локальними групами*, так і сусідніми *археологічними культурами*.

Миска з поселення **Коломийщина І**. Дослідження Магури С. С. Національний музей історії України.

Антропоморфна пластика – жіночі та чоловічі статуетки – переважно у фрагментованому стані. Цілою знайдена велика статуетка з реалістичними рисами обличчя. На одному з фрагментів жіночої статуетки відбитками шнура передано деталь одягу – пояс із звисаючими кінцями.

Під час розкопок проводилися експерименти, пов'язані з *моделюванням трипільського житлобудування*. Вони мали підтвердити реконструкцію трипільських жител, яку розробляв Є. Ю. Кричевський. Він разом із Т. С. Пассек реконструював зовнішній вигляд поселення за даними розкопок. На думку Т. С. Пассек, Коломийщина І була родовим поселенням. У середніх та великих будинках могло мешкати по декілька родин, тобто 20–30 чоловік. Загальна чисельність мешканців поселення могла досягати 500 чоловік.

Матеріали з розкопок зберігаються та експонуються в *Національному музеї історії України*.

Література: *Магура С. С.* Експедиція 1934 р. для дослідження пам'яток трипільської культури. // НЗІМК. – 1937. – Кн. 2. – С. 67–95; *Пассек Т. С.* Трипільське поселення

План поселення **Коломийщина II** за даними археолого-магнітометричних досліджень, за Дудкіним В. П.

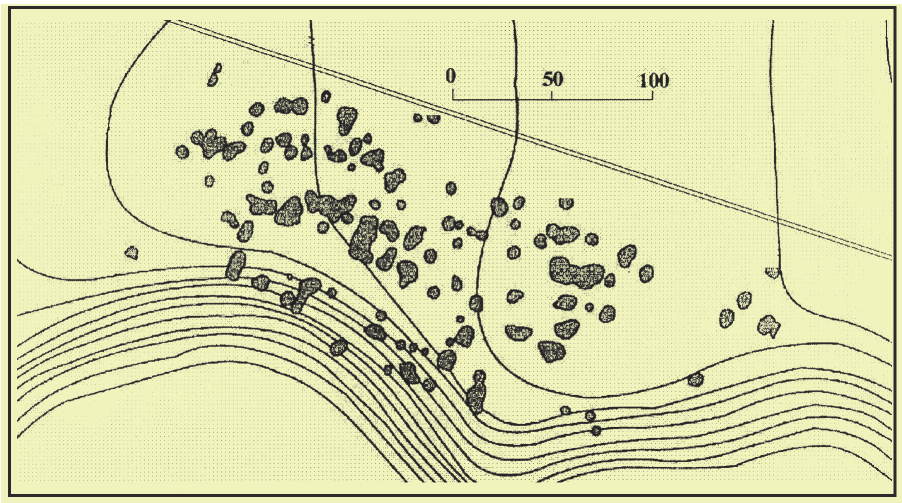

Розвал посудин серед обмазки в **Коломийщині II**. Дослідження Пассек Т. С.

Коломийщина (розкопки 1934–1938 рр.) // Трипільська культура. – К.: Вид-во АН УРСР. – 1940. – Т. 1. – С. 10–33; *Пассек Т. С., Кричевский Е. Ю.* Трипольское поселение Коломийщина (Опыт реконструкций) // КСИИМК. – 1946. – Вып. 12. – С. 14–22; *Пассек Т. С.* Периодизация трипольских поселений // МИА. – М.; Л., 1949. – № 10. – С. 131–156.

М. Ю. Відейко

КОЛОМИЙЩИНА II – поселення *трипільської культури* (*коломийщинська група*, етап ВІІ). Розташоване біля с. Халеп'я Обухівського р-ну Київської обл. по обидва боки шосе, що йде з Халеп'я у бік с. Стайки. З південного боку *поселення* обмежене схилом балки, що переходить у глибокий яр, який утворює ур. «Коломийщина».

1939 експедицією під керівництвом *Пассек Т. С.* тут були розкопані залишки п'яти споруд. Три з них знаходилися в центрі, дві – в південно-західній частині поселення. Крім того, дослідженнями на поверхні та за допомогою металевого щупа вдалось виявити сліди ще шести *площадок*. Загалом було зафіксовано 11 наземних споруд. Згідно з даними розкопок, залишки *жител* залягали у вигляді завалів обпаленої глини на глибині 0,3–0,5 м; товщина шару *обмазки* становила від 3 до 20 см. Найбільше з розкопаних – житло №2 мало розміри 6×27 м. У 1993 ще одне житло було розкопане експедицією під керівництвом *Бузян Г. М.* У ході розвідок було визначено, що площа пам'ятки становить близько 8,75 га, а планування – кругове. Діаметр кола за цим планом дорівнює 240 м.

У 1993 *Дудкіним В. П.* проведено *археолого-магнітометричні дослідження*. Ними була охоплена площа 7,56 га праворуч від дороги. Аномалії виявлені на площі приблизно 5,5 га, яка охоплює всі місця розкопок, що проводилися на поселенні між 1939–93. Всього зафіксовано майже 100 аномалій різних розмірів, 5 із яких, розташованих поблизу дороги, було ідентифіковано як об'єкти сучасного техногенного походження. Решта аномалій відповідає будівлям та господарським об'єктам трипільського часу. Таким чином, за допомогою магнітометрії виявлено у 10 разів більше об'єктів, ніж традиційними методами. Схема планування поселення, за даними магнітометрії, суттєво відрізняється від запропонованої свого часу Пассек Т. С. Насправді у плані селище нагадує не коло, а складається з двох овальних зон, вписаних одна в одну. Розмір зовнішнього овалу дорівнює 240–180 м, внутрішнього – приблизно 100–60 м. Житла в рядах орієнтовані довгою стороною до центру поселення і розташовані в кількох метрах одне від одного.

Матеріали з розкопок зберігаються та експонуються в *Національному музеї історії України*.

Література: *Пассек Т. С.* Периодизация трипольских поселений // МИА. – М.; Л., 1949. – № 10. – С. 55–78.

В. П. Дудкін

КОЛОМИЙЩИНСЬКА ГРУПА – територіально-хронологічна група пам'яток *трипільської культури*

Кратер із заглибленим орнаментом з **Коломийщини II**. Музей трипільської культури у Переяславі-Хмельницькому.

Фрагмент кераміки із заглибленим орнаментом з **Коломийщини II**. Дослідження Пассек Т. С. Національний музей історії України.

(етапи BII та CI, 3800–3200 рр. до н.е.) у Середньому Подніпров'ї. Епонімна пам'ятка *Коломийщина I*. В межах групи виділяють два типи пам'яток – тип Коломийщина II (етап BII) та Коломийщина I (етап CI). Склалася на основі пам'яток типу Щербанівки, які були поширені на цій території з етапу BI–II, під впливами *культури люблінсько-волинської мальованої кераміки*. Виділена *Магурою С. С. Цвек О. В.* віднесла пам'ятки коломийщинської групи до *східнотрипільської культури* (дніпровський локальний варіант).

Відомо близько 30 *поселень*, які поширені на правому березі р. Дніпро від р. Стугни на півночі до р. Леглич на півдні. Поселення невеликі, до 40–60 будівель. Планування по колу, іноді таких кіл було два, розташованих поруч. *Житла* наземні, каркасно-стовпової конструкції, зі стінами та перекриттями, обмазаними глиною. Досліджені залишки будівель у вигляді *площадок*.

Керамічний комплекс включає кухонну та столову кераміку. *Кухонний посуд* виготовлений із глини із домішками товченої черепашки або піску. Горщики мають поверхню,

Жіноча та чоловіча статуетки з **Коломийщини II**. Дослідження Пассек Т. С. Національний музей історії України.

Кухонний горщик з **Коломийщини II**. Дослідження Пассек Т. С. Археологічний музей Інституту археології НАНУ.

прикрашену смугастим загладжуванням. На вінцях прикрашені насічками, на плічках — відбитками штампу, *прокресленим орнаментом*, іноді *шнуровим орнаментом*. *Столовий посуд* трьох типів. Перший — прикрашений *заглибленим орнаментом*. Форми посуду: *кратери, грушоподібні посудини, кубки*, миски. Цей тип кераміки має витоки в традиціях попереднього етапу. Другий тип — кераміка без орнаменту, яка має чорну або темно-коричневу підлощену поверхню. Форми посуду: кубки, *глечики*, миски, *амфори, біконічні посудини*. Трапляються миски з хвилястими краями. Цей посуд міг з'явитися під впливом керамічних традицій культури люблінсько-волинської мальованої кераміки. Третій тип — кераміка прикрашена *монохромним розписом*. Форми посуду: кубки, миски, амфори, біконічні посудини. Розписний посуд знаходить аналоги в *небелівській групі, канівській групі* та *томашівській групі*. Його можна розглядати, як *імпорт* з території поширення цих груп. Для коломийщинської групи характерним є переважання в керамічному комплексі перших двох типів столового посуду — із заглибленим орнаментом та неорнаментованого. З інших керамічних виробів слід згадати знахідки моделей будівель, зокрема *Коломийщинську модель житла*.

Антропоморфна пластика представлена переважно жіночими — стоячими та сидячими статуетками. Частина їх виготовлена за технологією, типовою для другого типу столового посуду. Деякі фігурки прикрашені заглибленим орнаментом, відбитками шнура. *Зооморфна пластика* не характерна для коломийщинської групи.

Сусідні групи трипільських пам'яток: на півночі — *чапаївський тип*, на півдні — *ржищівський тип*, на лівобережжі — *лукашівська група*. Синхронні пам'яткам небелівської та томашівської груп. Є свідчення контактів коломийщинської групи з населенням *дніпро-донецької культурно-історичної області*. Змінюється пам'ятками *софіївського типу*.

Література: *Мовша Т. Г.* Поздний этап трипольской культуры // Археология Украинской ССР. — К., 1985. — Т. 1. — С. 242—244.

М. Ю. Відейко

Коломийщінска модель житла. Реконструкція Пассек Т. С. Національний музей історії України.

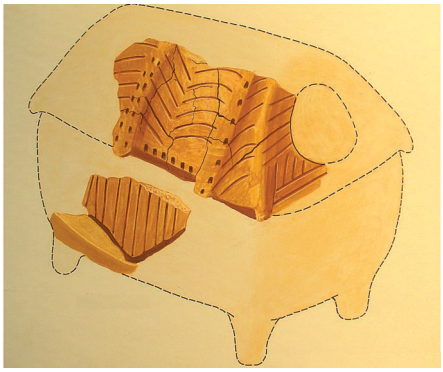

КОЛОМИЙЩИНСЬКА МОДЕЛЬ ЖИТЛА — керамічна модель житла *трипільської культури*, знайдена під час розкопок поселення *Коломийщина II*. Експонується в *Національному музеї історії України*.

Збереглась частково, в уламках (в колекції наявні 7 фрагментів; в публікаціях згадуються 9). Модель виготовлено з рудої глини з домішкою піску та білими включеннями. Поверхня моделі зовні та всередині була пофарбована у червоний колір (*ангоб* зберігся фрагментарно). За реконструкцією *Пассек Т. С.*, модель являє собою будівлю з чотирискатною стріхою, на якій наліпними валиками показано крокви, а *заглибленим орнаментом* із дугоподібних смуг — покрівлю. Сам будиночок — прямокутно-заокруглений, з віконечком підовальних обрисів. Стіна декорована вертикальними заглибленими лініями. Модель стояла на чотирьох ніжках, від яких збереглися сліди на споді, під денцем-підлогою.

Унікальність моделі полягає в

тому, що вперше на східній трипільській території було знайдено модель зі стріхою.

Література: *Пассек Т. С.*, *Безвенглинский Б. П.* Новые открытия Трипольской археологической экспедиции в 1939 г. // ВДИ. – 1939. – № 4. – С. 186–192 (рис. 4–6); *Пассек Т. С.* Периодизация трипольских поселений // МИА. – 1949. – № 10. – С. 99–100. – (Рис. 32, 1–3; 33, 1).

О. О. Якубенко

КОМПЛЕКС МІНІАТЮРНОГО ПОСУДУ – посудинки, знайдені *Поліщук Л. Ю.* на поселенні *Черкасів Сад II*.

Скупчення з 14 мініатюрних посудинок з *розписним орнаментом* знайдено на земляній підлозі житла № 4 під шаром обпаленої *обмазки* від дерев'яного настилу міжповерхового перекриття. Посудинки лежали компактною групою, змішані, що, вірогідно, свідчить про те, що вони могли стояти на якомусь підвищенні. Всі посудинки розписані темно-коричневою фарбою на світло-жовтому тлі. Особливістю комплексу є те, що він являє собою «сервіз» – майже повний набір форм *столового посуду* з поселення: конічні миски, розписані S-подібними стрічками (6 екз., висотою 2–3 см), горщики з опуклим тулубом (3 екз., висота 5–6 см), *амфора* з вертикальними ручками-вушками, реберчасті *кубки* (3 екз., висота 3,5–4 см), *грушоподібна посудина* з покришкою, яка відображає *міксаморфний* образ. Комплекс мініатюрного посуду можна зіставляти з вотивними *скарбами*. Його *сакральний* зміст не викликає сумніву.

Л. Ю. Поліщук

КОНВЕНЦІОНАЛЬНІ ДАТИ – дати, отримані за *радіовуглецевим методом* датування, календарний вік яких визначений на підставі уявлень про сталий рівень вмісту C14 в атмосфері Землі. Для отримання конвенціональної, або некаліброваної дати досить відняти від дати зразка (від наших днів) 1 950 років. Наприклад, 5 000 років тому відповідатимуть 3050 р. до н.е. Для позначення конвенціональних дат в науковій літературі використовують абревіатуру bc (Before Christ = до Христа, до н.е.).

З появою перших радіовуглецевих дат для *трипільської культури* та Кукутень на початку 60-х рр. на їх основі було створено нову хронологічну схему. У 1962 *Пассек Т. С.* на VI Міжнародному конгресі доісторичних та протоісторичних наук зарахувала пізній період Трипілля до середини 3 тис. до н.е., пізніше вік раннього етапу *Збенович В. Г.* визначив між 4000–3600 рр. до н.е. Таким чином, згідно з конвенціональними датами трипільська культура існувала між 4000–2400/2200 рр. до н.е.

Реально показник вмісту C14 в атмосфері змінювався під впливом ряду природних чинників, отже, визнання цього факту вимагає калібрування дат за допомогою спеціальних програм. Саме *калібровані дати*, а не конвенціональні, відповідають реальному, календарному вікові археологічних пам'яток.

Література: *Renfrew C.*, *Bahn P.* Archaeology. Theories, Methods and Practice. – London: Thames and Hudson Ltd, 1996. – Part I, 4; *Бурдо Н. Б.*, *Відейко М. Ю.* Основи хронології Трипілля-Кукутені // Археологія. – 1998. – № 2. – С. 3–14.

М. Ю. Відейко

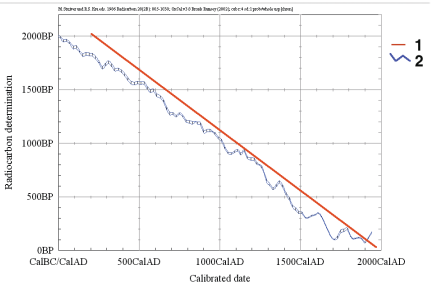

Конвенціональна часова шкала (1) при ідеальному співвідношенні радіовуглецевого та асторномічного часу, і калібрована радіовуглецева шкала (2), яка показує їх реальне співвідношення.

Комплекс мініатюрного посуду з поселення ЧеркасівСад II. Дослідження Поліщук Л. Ю.

КОНОВКА – поселення багатошарове *трипільської культури* (етап ВІІ, 3900–3800 рр. до н.е. та фінал етапу СІ, 3300–3200 рр. до н.е.). Розташоване біля с. Коновка (ур. Пуцита) Кельменецького р-ну Чернівецької обл. на схилі мисоподібного виступу плато, обмеженого з півночі і півдня неглибокими ярами, а з заходу переходить у заплаву струмка, що впадає в Дністер. Відкрите розвідкою *Тимощука Б. О.* (1969). В 1975–80 рр. досліджувалося Дністровсько-Трипільською експедицією Інституту археології АН УРСР під керівництвом *Шмаглія М. М.*

Поселення етапу ВІІ займає площу 14 га. У 1975 на всій площі поселення *Дудкіним В. П.* проведена *магнітна зйомка*. В межах основного поселення зафіксовано понад 80 аномалій від *жител* та господарчих ям. Житлові споруди утворюють прямокутні в плані структури, подібні до кварталів. Деякі аномалії ускладненої форми відповідають розвиненим житловим комплексам із рештками різних господарських споруд. Розміри аномалій від будівель мають ширину 4–7 м при довжині 10–25 м. Ця частина поселення належить до *петренської групи*. На відстані 200 м від основного поселення локалізовано 4 аномалії від жител. Розкопки показали, що ці споруди належали трипільському «хутору», який існував пізніше, ніж основне поселення.

Розкопано рештки 7 *глинобитних* споруд. Житло № 3 представлене *площадкою*, складалося з двох шарів дуже обпаленої (іноді ошлакованої) глиняної *обмазки* дерев'яного перекриття. Уламки обпаленої обмазки з домішкою полови з верхнього шару невеликі, аморфні. Нижній шар складався з великих шматків обпаленої глини з домішкою полови, розташованих щільним масивом. Зверху вони підмазані тонким шаром чистої глини, а знизу мають відбитки дерев'яних плах, іноді шириною 0,25–0,3 м, орієнтованих уздовж короткої сторони житла. Між першим та другим шарами обмазки знайдено більшу частину кераміки. На земляній долівці під нижнім шаром виявлено скупчення фрагментів кераміки, знарядь праці, *зернотерки*, кістки тварин. Житло № 4 розміщене паралельно попередньому на відстані 6 м. Площадка складалася з одного шару обпаленої обмазки, яка у нижній частині мала відбитки невеликих плах та пруття. Під шаром обпаленої глини знайдено *вимостки* з каменю на земляній підлозі, велику кількість знарядь праці і небагато фрагментів посуду. З північної сторони до площадок № 3 та № 4 примикала площадка № 5. Три споруди утворювали П-подібну фігуру з подвір'ям поміж будинками. Площа між ними була зайнята вимостками з плоского каміння, скупченнями *відщепів*, кістками тварин, черепашками, фрагментами кераміки. Площадка № 7 розташована в центрі поселення. Простежено два приміщення. Дослідники вважають її рештками *культової споруди*. Тут знайдено 76 екземплярів пластики, розвали посуду. Знаряддя праці нечисленні: з *кременю* виготовлені *скребачки*, ножі, вкладні серпів, *скобелі*, *відбійники*; з каменю – сокири, тесла, відбійники, розтирачі, *зернотерки*; з кістки та рогу – долота, проколки, *лощила*, голки, *мотики*. Знайдено одну мідну проколку. Серед найбільш численних знахідок у будинках – кераміка. *Столовий посуд* (97%) виготовлений з високоякісної глиняної маси. Зовнішня поверхня його загладжена, ангобована, лощена, розписана. *Орнамент* переважно монохромний, виконаний чорною та темно-брунатною фарбами (74,5%), часто доповнюється червоною фарбою (*біхромний* – 15%). Іноді зустрічається *поліхромний розпис* (0,5%): малюнок чорного кольору додатково прикрашався червоною та білою фарбами. Основні типи форм

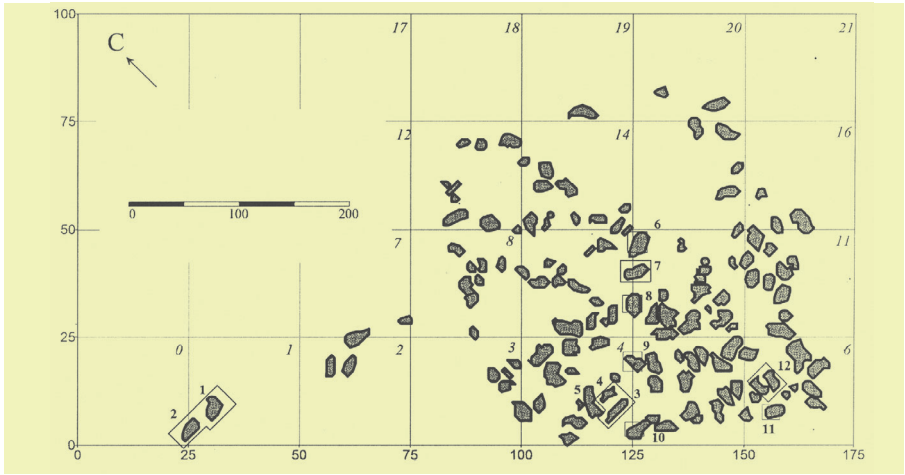

План поселення **Коновка** за даними археолого-магнітометричних досліджень.

розписного посуду: конічні миски, розписані дугами із стрічок з колом або овалами у формі вісімки; циліндро-конічні миски з *тангентним розписом* по зовнішній поверхні; *кубки* з ледь відігнутими краями вінець, циліндричною горловиною, низько розташованими округлими плічками, оздоблені метопним розписом; *амфори* з біконічним тулубом, орнаментовані тангентними схемами з волютами або горизонтальними S-подібними дугами; сферо-конічні та *біконічні посудини*, орнаментовані тангентами, S-подібними дугами, спіралями, на цих посудинах часто зустрічаються у верхньому фризі розпису *букранії, зооморфні зображення, солярні знаки*; *грушоподібні посудини*, орнаментовані тангентними схемами та *шоломоподібні покришки*; кратероподібні посудини, розписані *метопами* з хрестами; широкогорлі горщики з півовалами, фестонами, стрічками; *біноклеподібні посудини*; мініатюрні посудини повторюють форми столового посуду. Кухонна кераміка складає 3% комплексу, виготовлена з маси з домішкою товчених черепашок, іноді — піску. Поверхня кухонних горщиків покрита смугастим загладжуванням, вони орнаментовані насічками, защипами, заглибленими лінями у вигляді зигзагів або фестонів на плічках.

До етапу СІ відносяться житла № 1 та № 2, розташовані на значній відстані від центральної частини поселення етапу ВІІ. Завали обпаленої глини від цих жител складалися з двох шарів обмазки. Шматки верхнього шару великі, товщиною близько 0,1–0,15 м, зверху загладжені, знизу — з відбитками колотого дерева, більшість з них орієнтована вздовж короткої сторони будівлі. Обмазка з домішкою полови, випалена нерівномірно. Нижній шар обмазки товщиною близько 0,3 м залягав суцільним монолітом, але тільки у західних частинах площадок. Зверху шматки обмазки загладжені, з підмазкою чистою глиною товщиною 0,5 см, а знизу зафіксовано відбитки широких (0,2–0,25 м) плах, орієнтованих так само, як відбитки дерева верхнього шару. На земляній підлозі житла було знайдено скупчення відщепів кременю, кісток тварин, фрагментів кераміки. Знаряддя праці представлені виробами з кременю: ножі, відбійники, скребачки; каменю — розтиральники, зернотерки та кістки — проколка, долота. Кухонна кераміка становить 13 % від комплексу, виготовлена з глини з домішкою товчених черепашок та крупнозернистого піску. Товстостінні горщики прикрашені защипами, нігтьовим орнаментом, відбитками *зубчастого штампу*, конічними виступами. Напівсферичні миски оздоблено насічками на краю вінець. Столовий посуд (87 %) виготовлений з високоякісної глиняної маси, поверхня його загладжена, вкрита ангобом палевого або жовтого кольору та лощена. 2 % столової кераміки не мали розпису. Розпис переважно монохромний, чорною або темно-брунатною фарбою. В біхромному розписі (4 %) червоною пастою заповнювалися проміжки між широкими лініями або вільні зони між стрічками. Виділяються такі типи столового посуду: сферо-конічні посудини з високою горловиною, орнаментовані тангентним розписом від вінець до дна; конічні, напівсферичні та циліндро-конічні миски, розписані з внутрішнього та зовнішнього боків хрестоподібними композиціями з витягнутих овалів; амфори, розписані схемою «совиний лик»; глечики з ріпоподібним тулубом, високою горловиною, орнаментовані по всій поверхні тангентним візерунком. До керамічних виробів належать пірамідальні, округлі, конусоподібні *відтяжки*; прясельця, орнаментовані наколами та заглибленими лініями. Знайдено фрагменти моделі житла, значну кількість *антропоморфної* та *зооморфної пластики*.

Література: *Шмаглій М. М., Рижов С. М., Дудкін В. П.* Трипільське поселення Коновка в Середньому Подністров'ї // Археологія. — 1985. — Вип. 52. — С. 42–51.

Н. Б. Бурдо

КОНОПЛЯ ВІТАЛІЙ МИХАЙЛОВИЧ (3.03.1945, с. Виповзів Козелецького р-ну Чернігівської обл.) — археолог.

Закінчив історичний факультет Львівського університету (1971). Аспірант, молодший науковий співробітник *Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ* у

Конопля В. М. 1991 р

Корвин-Піотровський О. Г. 2001 р.

Львові (1973–97), науковий співробітник Археологічного музею Інституту (з 2000). Спеціаліст у галузі первісної археології. Наукові інтереси: культури *мідного віку* (трипільська культура, *Лендель*, *культура лійчастого посуду*); історія, економіка, культура давнього населення Прикарпаття та Волині. Виділив верхньодністровську групу пам'яток *трипільської культури* у Прикарпатті.

З 70-х рр. досліджує пам'ятки доби *неоліту*, *енеоліту* та раннього *бронзового віку*, проводить розвідувальні роботи та рятувальні розкопки на території Івано-Франковської, Тернопільської, Волинської областей. Досліджував поселення трипільської культури Малі Дорогостаї, *Вікторів I*, *Блищанка*, Хомяківка, Марківці, Коржова, Мединя тощо.

Праці: Трипольская культура Прикарпатья // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья. – К., 1990. – С. 18–26; Зооморфна пластика поселення Кошилівці // Наук. зап. Львівського іст. музею. – Л., 1995. – Ч. 1. – С. 41–73 (співавт.); Кремнеобробне виробництво поселення трипільської культури Листвин // Волино-Подільські археологічні студії. – Л., 1998. – С. 111–121; Трипільська культура // Етногенез та етнічна історія Українських Карпат: Археологія та антропологія. – Л., 1999. – Т. 1. – С. 86–103.

Література: *Конопля В. М.* // Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ. Наук. діяльність, структура, працівники. – Л., 2001. – С. 225–226.

М. Ю. Відейко, С. М. Ляшко

КОПЕРНИЦЬКИЙ ІЗИДОР (1825, с. Чижівка Київської губ., нині Черкаська обл. – 1891) – археолог, антрополог етнограф, дослідник культури лемків.

Закінчив університет Св. Володимира в Києві, здобув медичну освіту. Антропологію вивчав в Парижі. Брав участь у Кримській війні 1853–56 рр. З 1871 професор Ягеллонського університету в Кракові.

Проводив етнографічні дослідження в Карпатах та археологічні в Подністров'ї. Разом з *Пшебиславським В.* 1877–82 проводив розкопки поселення *трипільської культури* та інших епох біля с. Городниця (в літературі відоме також, як «Городниця над Дністром»).

Результати досліджень доісторичних пам'яток виклав в кількох наукових працях, опублікованих в Австро-Угорщині та Франції.

Праці: Poszukuwania archeologiczne w Horodnicy nad Dniestrzem wspolnie z p. Wladyslawem Przybyslawskim, dokonane w r. 1877 // Zbior Wiadomosci do antropologij Krajowei. – T. 2. – Krakow, 1878. – S. 19–72; Dalsze poszukuwania archeologiczne w Horodnicy nad Dniestrzem w latach 1878–1882 // Zbior Wiadomosci do antropologij Krajowei. – Tom 8. – 1884. – P. 3–32 (співавт.); Recherches d'archeologie prehistorique a Horodnica// Archives slaves de biologie. – Paris, 1886. – Tom 1. – P. 198 – 208.

М. Ю. Відейко

КОРВІН-ПІОТРОВСЬКИЙ (Колесніков) ОЛЕКСІЙ ГЕНРІХОВИЧ (5.06.1957, Київ) – археолог, кандидат історичних наук.

Закінчив Київський державний університет (1983). Кандидатська дисертація: «Социальная структура позднетрипольского населения Среднего Поднепровья» (1988). З 1974 працює в *Інституті археології НАНУ* лаборантом, молодшим, а потім науковим співробітником відділу теорії та методики археологічних досліджень, старшим науковим співробітником, вченим секретарем Інституту. Наукові інтереси: теорія та методика соціальних реконструкцій за археологічними джерелами, реконструкція соціальної структури трипільського населення, пам'ятки *трипільської культури* Подністров'я, поселення-гіганти, проблеми трипільського житлобудування.

Працював в *Трипільській комплексній експедиції* під керівництвом *Шмаглія М. М.* (поселення *Майданецьке*); Дністровській трипільській експедиції під керівництвом *Мовші Т. Г.*, *Збеновича В. Г.* (*Жванці*, *Ломачинці*, *Бернашівка*, *Липчани*) та ін. Проводив археологічні розвідки в Київській обл., під час яких було обстежено трипільські *поселення* у Подніпров'ї, відкрито ряд нових пам'яток, зокрема Ріпниця-1 (біля Ржищева). Проводив розкопки на поселенні *Бернашівка-2*. З 1997 бере участь у дослідженнях поселення-гіганта *Тальянки*.

Праці: Трипольское общество Среднего Поднепровья: Опыт !социальных реконструкций. – К., 1993; Трипольское поселение-гигант Тальянки: Исследования 2001 г. – К., 2001. – 109 с. (співавт.).

М. Ю. Відейко

КОРДИШ-ГОЛОВКО НЕОНІЛА ЛЕОНІВНА (1902-1996, США) – археолог, суспільна діячка в США.

Закінчила Київський Інститут народної освіти. Науковий співробітник *Інституту історії матеріальної культури АН УРСР*, учасниця *Трипільської експедиції ПМК*. Брала участь в розкопках поселення *Коломийщина-I*, керувала дослідженнями *«площадки»* № 9 (1936). Працювала на розкопках поселення *Володимирівка*. Наукові інтереси: технологія виготовлення кераміки, виробництво *текстилю* трипільцями, духовне життя населення *трипільської культури*.

Праці: Звіт про розкопки житла (площадки) № 9 // ТК. – К., 1940. – Т. 1. – С. 285–305.

М. Ю. Відейко

КОРМАНЬ – поселення раннього етапу *трипільської культури* (Кі-6675: 6270±55 B.P. / 50203±84 cal. BC. Кі-6676: 6235±60 B.P./ 5156±84 cal. BC) в Подністров'ї. Розташоване біля с. Кормань Сокирянського р-ну Чернівецької обл. на краю першої надзаплавної тераси правого берега р. Дністер висотою до 10 м. Відкрите (1969) *Середньодністровською експедицією*. Було виявлено три *заглиблення*, два з них зруйновані течією річки, одне – досліджено в 1978 *Збеновичем В. Г.*

Заглиблення овальне в плані мало довжину 4 м, ширину – 2,6 м. Одна частина котловану сягала глибини 1,3 м, друга, відокремлена від першої перемичкою, – 0,9 м. У глибшій частині заглиблення зафіксовано сліди багаття на двох різних горизонтах, в іншій частині заповнення насичене попелом, тут простежено маленьку яму із скупченням спечених черепашок. Заповнення заглиблення більш інтенсивне в глибшій частині. Знайдено понад 600 фрагментів посуду, до 300 *крем'яних* знарядь праці та відходи виробництва, кілька виробів з кістки та рогу, 11 антропоморфних фігурок.

Кухонний посуд представлений горщиками з відбитками пальців під вінцями, великими *зерновиками*, які оздоблені рустом. *Столовий посуд* оздоблено *заглибленим орнаментом*. Прокреслені лінії часто виступають у поєднанні з іншими різно-

Антропоморфна фігурка з поселення **Кормань**. Дослідження Збеновича В. Г. Наукові фонди Інституту археології НАНУ.

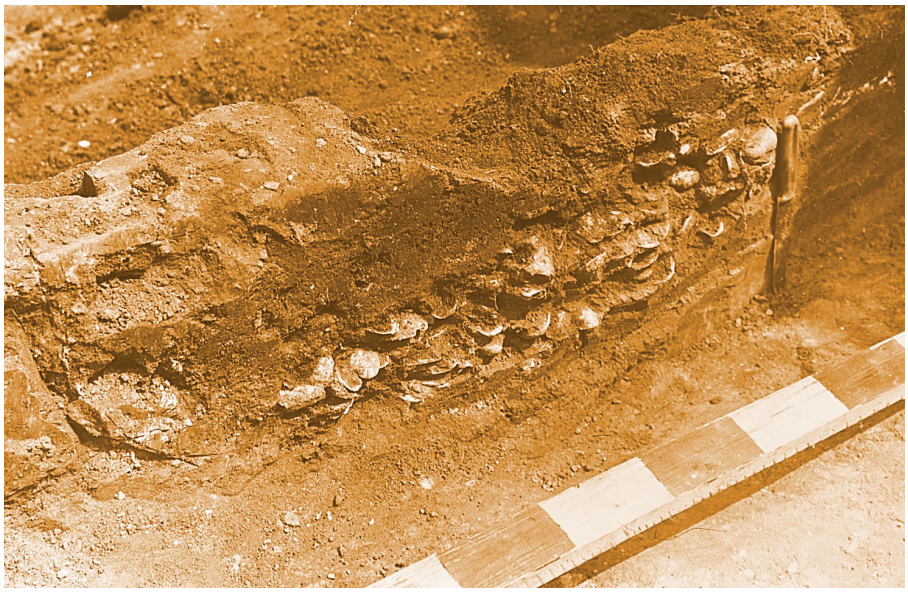

Вид на місце розташування поселення **Кормань** та заглиблення із скупченням черепашок, за Збеновичем В. Г.

1

1. Фрагменти *столового посуду* з поселення **Кормань**. Дослідження Збеновича В. Г. Наукові фонди Інституту археології НАНУ.
2. Фрагмент антропоморфної фігурки з поселення **Кормань**. Дослідження Збеновича В. Г.

2

Поселення **Кормань**. Фрагменти кераміки. Дослідження Збеновича В. Г. Наукові фонди Інституту археології НАНУ.

манітними прийомами оздоблення: фарбуванням червоною *вохрою* до випалу або з ямками, досить дрібними *канелюрами* у поєднанні з ямками, відбитками дрібного зубчастого штампу. Невеликі горщики прикрашено широкими *канелюрами*, іноді доповнені ямками. На горщиках із заглибленим візерунком до оздоблення додаються сосцеподібні наліпи, в яких часто зроблені горизонтальні отвори.

Орнаментацією часто оздоблена вся поверхня горщиків, починаючи з придонної частини та дна. Є посуд без орнаментації, деякі посудини ззовні і всередині вкриті червоною фарбою, серед форм такого посуду — великі глечики з кулястим тулубом та масивними ручками.

Колекція матеріалів з розкопок поселення Кормань зберігається у *наукових фондах Інституту Археології НАНУ*.

Література: *Збенович В. Г.* Ранний этап трипольской культури на территории Украины. — К., 1989. — С. 204.

Н. Б. Бурдо

КОРНИЧ — поселення *трипільської культури* (етап ВІІ) в Прикарпатті. Розташоване на горі Корнів біля с. Корнич Коломийського р-ну Івано-Франківської обл. Відкрите місцевими селянами, розкопки (1936) проводив *Пастернак Я. І.* Тоді було знайдено залишки *житла* з пічкою, господарську яму. Під час розкопок виявлено фрагменти кераміки з *білхромним розписом* та *монохромним розписом*, знаряддя праці з каменю — *зернотерки*, вироби з *кременю*.

Частина знахідок була передана до музею НТШ у Львові. Колекція матеріалів з поселення в Корничі, зібраних місцевими жителями, зберігається в *Коломийському музеї народного мистецтва Гуцульщини та Покуття ім. Й. Кобринського*. Серед них зооморфна статуетка, фрагменти кераміки, знаряддя праці.

Література: *Пастернак Я.* Перші розкопи на Гуцульщині // Новий час. — 1936. — 24 вер.

М. Ю. Відейко

Поселення **Корнич**. Знахідки М. Клапчука. Коломийський музей народного мистецтва Гуцульщини та Покуття ім. Йосифата Кобринського.
Фігурка бовина.
Фрагменти жіночих статуеток.

Коробкова Г. Ф. з учнями та аспірантами. Зліва направо сидять: Г. В. Сапожникова (Кизь), Скакун Н. М., Г. Ф. Коробкова. Стоїть О. Лоллекова. 80-ті рр. Фото надане Н. М. Скакун.

КОРОБКОВА ГАЛИНА ФЕДОРІВНА (діяльність — друга пол. XX—початок XXI ст.) — археолог, доктор історичних наук.

Кандидатська дисертація: «Орудия труда неолитических племен Средней Азии (по данным функционального анализа)», 1966. Докторська дисертація: «Хозяйственные комплексы ранних земледельческо-скотоводческих обществ Юга СССР». З 1957 працює в Інституті історії матеріальної культури АН СРСР (тепер *Інститут історії матеріальної культури РАН*), завідуюча експериментально-трасологічною лабораторією (з 1981). Фахівець у галузі трасології, технології виготовлення та використання знарядь праці від доби палеоліту до середньовіччя. Наукові інтереси: трасологія, походження і розвиток землеробства на території Північно-Західного Причорномор'я, Кавказу, Середньої Азії та Близького Сходу, палеоекономічні та палеосоціологічні реконструкції.

Досліджувала знаряддя праці з багатьох поселень *трипільської культури* різних періодів, у тому числі таких, як *Бернашівка, Веселий Кут, Кліщів, Миропілля, Маяки, Поливанів Яр, Сабатинівка-II*. У 1969— 75 займалася експериментально-трасологічним вивченням знарядь праці трипільської культури в польових умовах на території Одеської обл. та Молдавії. У ході експериментів було відтворено ряд давніх технологій, пов'язаних з виготовленням знарядь праці, предметів побуту, одягу, будівництвом, сільським господарством, виробництвом кераміки тощо. Експериментально-трасологічні дослідження відкрили можливості реконструкції техніко-економічної системи Трипілля. На підставі вивчення знарядь праці, даних археозоології та палеоетноботаніки виділила для трипільської культури п'ять типів економіки. Дійшла до висновку, що в трипільському господарстві переважний розвиток отримало тваринництво, а не землеробство. З цієї причини, на її думку, трипільське суспільство не змогло прийти до формування ранньоміської цивілізації та ранньокласового суспільства.

Праці: Палеоэкономические разработки в археологии и экспериментально-трассологические исследования // Первобытная археология: Поиски и находки. — К., 1980. — С. 212—225; Технология древнейших производств. — Ленінград: Наука, 1983 (співавт.); Хозяйственные комплексы ранних земледельческо-скотоводческих культур Юга СССР. — Ленинград, 1987.

М. Ю. Відейко

КОРОБЧИНО — виробничий комплекс *трипільської культури* з видобування та обробки кременю (*східнотрипільська культура*, етап CI, 3700—3500 рр. до н.е.). Розташоване на західній околиці с. Коробчино Новомиргородського р-ну Кіровоградської обл. на правому березі р. Велика Вись. Виявлений П. І. Озеровим. Обстежений експедицією *Інституту археології НАНУ* під керівництвом *Цвек О. В.* (1988). Виявлено численні штольні з видобування *кременю*.

Відкриті в стіні сучасного кар'єру штольні сягали глибини до 6 м, спускалися до шару крем'яних жовен. Фіксується п'ять штолень шириною до 1,5 м, деякі з них мають підбої. Заповнення штолень складалося з гумусованого суглинку з вкрапленнями глини та відходів виробництва. Визначення виробів з кременю *трасологічним методом*, здійснене *Скакун Н. М.*, показало, що *відщепи* та *пластини* — залишки первинної його обробки. Серед них трапляються крем'яні скребла, *мотики*, стругальні ножі, скобелі, різці по дереву, які використовувались при спорудженні штолень. Безпосередньо біля воронкоподібних входів з поверхні до штолень виявлено наземну *майстерню кремнеобробну* з первинної обробки кременю та виготовлення з нього заготовок, яка функціонувала одночасно зі штольнями.

На протилежному березі р. Велика Вись знаходилось трипільське поселення *Рубаний Міст* з численними майстернями з обробки кременю. Воно становило єдиний виробничий комплекс з коробчинськими штольнями, де видобувалася сировина мешканцями поселення, яке спеціалізувалось на обробці кременю. Цей унікальний комплекс з видобування та обробки кременю поки що єдиний у східному ареалі поширення трипільських племен.

Література: *Цвек Е. В., Мовчан І. І.* Охоронні дослідження пам'яток культури Трипілля—Кукутені // Тези обласної краєзнавчої

конф. — Вінниця, 1990; *Їх же*. Новый производственный комплекс трипольской культуры по добыче и обработке кремня // Развитие культуры в каменном веке. — СПб., 1997.

О. В. Цвек

КОРЧАГА — посудина великого розміру, виготовлена з глини. Використовувалася для зберігання припасів.

У дослідженнях, присвячених *трипільській культурі*, цю назву застосовував *Бібіков С. М.* для посуду кухонної кераміки етапів А (*Лука-Врублевецька*) та ВІ.

Література: *Бибиков С. Н.* Раннетрипольское поселение Лука—Врублевецкая на Днестре // МИА. — М.; Л., 1953. — № 38. — С. 323.

Н. Б. Бурдо

КОРШАК КИРИЛО ЮХИМОВИЧ [12.05.1897 с. Дердин Хутір Черкаського пов. Київської губ. (тепер — Городищенський р-н Черкаської обл.) — 22.12.1927, Київ] — археолог, поет.

Закінчив (1929) історичний факультет Київського ін-ту народної освіти (тепер Київський державний університет ім. Т. Г. Шевченка). Навчався в аспірантурі Київського історичного музею (1929—31), захистив дисертацію (1931). Працював в Археологічному музеї ВУАН, брав участь у випуску журналу «Хроніка археології та мистецтва». З 1934 — науковий співробітник *Інституту історії матеріальної культури ВУАН* (тепер *Інститут археології НАНУ*), секретар-редактор видань Інституту.

Наукові інтереси: економіка та суспільний лад давнього населення Середнього Придніпров'я в *енеоліті* та *бронзовому віці*. Автор перших узагальнюючих праць про розвиток землеробства і тваринництва у племен *трипільської культури*. Учасник *Трипільської експедиції Інституту історії матеріальної культури ВУАН* (1934—37). Брав участь в розкопках поселень трипільської культури біля с. Халеп'я (*Коломийщина-І*), на Черкащині (*Володимирівка*). Автор 13 наукових праць. В *науковому архіві Інституту археології НАНУ* зберігається особистий фонд К. Ю. Коршака, в якому є рукопис кандидатської дисертації.

Заарештований 6.11.1937 р. як учасник антирадянської української буржуазно-націоналістичної і диверсійно-терористичної організації, загинув 22.12.1937, реабілітований 22.12.1960.

Праці: Землеробське знаряддя найдавніших родових громад на Україні // НЗ ІМК. — 1934. — № 1. — С. 41—52; Землеробство давніх родових громад Середнього Подніпров'я // НЗ ІМК. — 1935. — Кн. 5/6. — С. 9—53; Черепашка Unio як первісне гончарське знаряддя [для орнаментування посуду] // Хроніка археології та мистецтва. — К.,1931. — № 3. — С. 13—28.

Література: *Відейко М. Ю.* Археолог Кирил Ефимович Коршак // Проблемы истории отечественной археологии: Тез. докл. конф. — СПб., 1993. — С. 18—20; *Михайленко О., Лошицький О.* Належить до негайного виконання: Слідча справа Кирила Коршака // З архівів ВУЧК ГПУ НКВД КГБ. — К., 1997. — № 1/2. — С. 285—293.

М. Ю. Відейко

КОСАКІВСЬКИЙ ВІКТОР ОПАНАСОВИЧ (31.01.1962, смт Чечельник Чечельницького р-ну Вінницької обл.) — археолог, етнограф.

Закінчив Вінницький державний педагогічний інститут ім. М. Островського (зараз Вінницький державний педагогічний університет ім. М. Коцюбинського), працював вчителем історії та суспільствознавства. Досліджує трипільську культуру, історію, етнографію та фольклор Поділля. У 1988—2000 — науковий, провідний співробітник, завідуючий секторами археології, етнографії *Вінницького обласного краєзнавчого музею*. З 2000 — старший викладач кафедри української та зарубіжної культури Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Проводив археологічні дослідження на поселенні *трипільської культури* біля смт Чечельник. Автор 50 друкованих праць з археології та етнографії Поділля.

Праці: Про деякі особливості трипільського поселення Чечельник // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине: Тез. докл. І полевого семинара. — Тальянки, 1990. — С. 200—204; Пізньотрипільське поселення Чечельник на Побужжі // Подільська старовина. — Вінниця, 1993. — С. 97—108; Зображення тварин на кераміці з трипільського поселення Чечельник // Археологія. — 1994. — № 1. — С. 148—149; Нариси з історії Чечельника: З найдавніших часів до наших днів. — Вінниця, 2000 (співавт.); Трипільські тканини // Трипільський світ і його сусіди: Тези доп. —Збараж, 2001. — С. 17—19.

М. Ю. Відейко

Косаківський В. О.

КОСЕНІВКА – поселення *трипільської культури* (етап СІІ). Розташоване поблизу с. Косенівка (ур. Бабаночка) Уманського р-ну Черкаської обл. на правому березі р. Гаврилівки (допливу р. Ревухи), на високій мисоподібній ділянці плато, з обох боків обмеженій ярами. Епонімна пам'ятка *косенівської групи*.

Відкрите селянином Кравченком на власному полі, який передав до *Уманського краєзнавчого музею* горщик з розписом, два *кубки*, дві миски, три зооморфні статуетки, рогову *мотику* та мідний ніж. У 1919 розкопки *поселення* були проведені першою трудовою школою м. Умані. Обстежувалось у 30-ті рр. XX ст. *Пассек Т. С.*, *Стефановичем В. О.* (1963). *Шишкін К. В.* здійснив (1985) дешифровку аерофотознімка і склав план поселення. У 1983–88 загоном *Трипільської експедиції* ІА АН УРСР під керівництвом *Мовші Т. Г.* були проведені розкопки, якими виявлено рештки 5 наземних *жител*, житлової напівземлянки та 3 господарських ям.

Площа поселення – близько 120 га. Житла розміщені 7–9 овалами з двома виходами вулиць за межі поселення – до річки та в глиб плато. Два житла на південно-західному схилі (третє зовнішнє кільце) розміром 12×5,5 м та 16×6–7 м розміщувались паралельно і становили єдиний комплекс, де використовувався й міжжитловий простір. Три житла знаходились у центрі (перше внутрішнє кільце), два з них разом складали прямокутну будівлю розміром 29×6–8 м. Для наземних жител характерні підлоги з тонкого обпаленого шару глини, що лежав на землі. Присутні деталі інтер'єру: рештки печей, лежанок, столів-підвищень. Зафіксовано два будівельні горизонти.

Серед знахідок переважає *столовий посуд* з поверхнею, вкритою *ангобом* світло-коричневих та жовто-гарячих відтінків, лощенням та розписом коричневою фарбою, іноді в поєднанні з червоною. В орнаментах присутні 1–3 поясні та метопні схеми, в узорах – композиції з вер-

(верхнє фото) Розкопки *площадки* на поселенні **Косенівка**. Дослідження Мовші Т. Г. Фото Якубенко О. О.

Залишки житла поселенні **Косенівка**. Розвали посудин та фігурка ведмедиці серед обмазки. Дослідження Мовші Т. Г. Фото Бузин Г. І.

тикальних та хвилястих ліній, зрізаних півовалів, зафарбованих трикутників, лунарних знаків, «древа», «зірок». Виявлено фрагменти жіночих стоячих статуеток на з'єднаних ніжках, фігурку ведмедиці, *бінокле-подібну посудину* та зооморфну посудину. Знайдено *скарб* із 144 мідних намистин та два скарби крем'яних пластин.

Знахідки, передані Кравченком, нині зберігаються в *Національному музеї історії України*. Більшість матеріалів розкопок 1983–88 зберігається в *Музеї трипільської культури в Переяславі-Хмельницькому*, унікальні знахідки (скарби, ведмедиця) та декілька *кубків* – в *Археологічному музеї Інституту археології НАНУ*.

Література: *Стефанович В. А., Диденко О. П.* Археологические памятники Уманщины. – Умань, 1968. – С. 174–175. – Рукопись; *Мовша Т. Г.* Хронология Триполья-Кукутени и степные культуры эпохи раннего металла в ее системе // Проблемы археологии Поднепровья. – Д., 1984. – С. 60–83; *Бузян Г. М., Якубенко Е. А.* Характерные черты домостроительства косеновской локальной группы // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине: Тез. докл. I полевого семинара. – Тальянки; Веселый Кут; Майданецкое, 1990. – С. 58–64.

Г. М. Бузян

Посуд з поселення **Косенівка**. Дослідження Мовші Т. Г. Музей трипільської культури у Переяславі-Хмельницькому.

Розписний посуд **косенівської групи**. Колекція «ПЛАТАР»

КОСЕНІВСЬКА ГРУПА – локальна група пам'яток *трипільської культури* (фінал етапу СІ – етап СІІ) в межиріччі Південного Бугу та Дніпра. Епонімка пам'ятка – поселення *Косенівка*. Виділена *Мовшею Т. Г.* Походження пов'язане з *бринзенською (жванецькою) групою*.

Відомі *поселення-гіганти* Аполянка, *Вільховець*, Косенівка, а також селища менших розмірів – Мошурів (ІІІ), Свердликове. *Житла* наземні, *глинобитні*, деякі двоповерхові, характерною рисою є підмазка глиною долівок.

Кераміка кухонна та столова. *Кухонний посуд* виготовлений з глини із домішками курпнозернистого піску, товчених черепашок. Форми посуду: миски, горщики. Горщики прикрашені наліпами на плічках, відбитками штампа, *«гусеничкою»*, іноді *шнуровим орнаментом*. Для *столового посуду* типовим є монохромний, а на пізній фазі – *біхромний розпис*. Форми посуду: *кубки* (з видовженою шийкою та гострим ребром), миски (конічні та профільовані, іноді розписані з обох сторін), *амфори*, сферо-конічні посудини. Останні на ранній фазі вкриті розписом у верхній частині, на пізній – також і в нижній. Поши-

рені *зооморфні зображення*, зображення рослин, *лунниці*.

Ранні пам'ятки косенівської групи сусідили з *томашівською групою*, *чечельницькою групою*. Пізні — з пам'ятками городської групи та *софіївської групи*.

Література: Мовша Т. Г. Косеновская локальная группа трипольско-кукутенской общности // Проблемы истории и археологии Нижнего Поднестровья. — Белгород-Днестровский, 1990. — С. 57—59; Рижов С. М. Кераміка поселень трипільської культури Буго-Дніпровського межиріччя як історичне джерело // автореферат канд.дис. — К., 1999. — С. 14—15.

М. Ю. Відейко

КОСТШЕВСЬКИЙ ЮЗЕФ (25. 02.1885—1969) — польський археолог, музеєзнавець, доктор археології.

Закінчив Берлінський університет, де вивчав археологію у Г. Коссіни (1909—14). Хабілітацію захистив у Ягеллонському університеті (1918), докторську дисертацію — в Берлінському університеті Професор Познанського університету. Працював в *Познанському археологічному музеї* (1919—39, 1945—50 і 1956), очолював Інститут праісторії. Створив та керував Польським Праісторичним (пізніше — Археологічним) товариством (1920—69), створив познанську школу археології, яка сконцентрувала увагу на вивченні «етнічних епох» — доби *бронзи* та заліза. Проводив археологічні дослідження, переважно, у західній частині Польщі. Працював над проблемою етногенезу слов'ян, які, на його думку, з'явилися на території Польщі в *бронзовому віці*. У 1925 розкопав у *Кошилівцях* три житла *трипільської культури*. Того ж року проводив розкопки поселення трипільської культури біля с. *Білий Потік* Чортківського пов. та біля с. *Хомяківка*. Колекції матеріалів з цих розкопок зберігає Познанський археологічний музей (Польща).

Праці: Groby eneolityczne ze skieletami skurczonymi w Bialym Potoku w pow. Czortkowskim // Przeglad Archeologiczny. — 1925. — Т. 3. — P. 9; Dzeje polskich badan prehistorycznych. — Poznan, 1949; Pradzeje Polski. — Warszawa; Wroclaw; Krakow, 1965 (співавт.).

Література: *Косько О.* Кошиловецька тема у науковій програмі Юзефа Костшевського // Трипільське поселення Кошилівці-Обоз: Міжнар. наук. конф., до 120—річчя відкриття. — Заліщики, 1998. — С. 14—15.

М. Ю. Відейко

КОСЬКО ОЛЕКСАНДЕР — польський археолог, професор.

Працює в Інституті праісторії Університету ім. А. Міцкевича в Познані (Польща). Організатор дослідницької програми *Балтійсько-Понтійських студій*. Редактор видання «*Baltic-Pontic Studies*». Наукові інтереси: *неоліт*, доба раннього металу пограниччя Східної та Західної Європи. Автор праць, в яких розглянуті питання взаємозв'язків археологічних культур Центральної Європи та культур на території України, зокрема з *трипільською культурою*. Досліджував питання походження поховального обряду, керамічних комплексів могильників *софіївського типу*, *абсолютної хронології* Трипілля.

Праці: Udzial poludniowo-wschodnioeuropejskich wzorcow kulturowych w rozwoju nizowych spoleczenstw kultury pucharow lejkowatych. — Poznan, 1981; The origin of Sofievka-type cremations // Baltic-Pontic Studies. — Poznan, 1996. — Vol. 3. — P. 105—117; Pottery of Sofievka-type cemeteries // Ibid. — P. 87—99.

М. Ю. Відейко

КОТОВА НАДІЯ СЕРГІЇВНА (31.10.1961, Інститут ім. В. І. Докучаєва Таловського р-ну Воронезької обл., Росія) — археолог, кандидат історичних наук.

Закінчила історичний факультет Воронезького державного університету за спеціальністю історія (1983), аспірантуру (1985—90) Інституту археології АН УРСР. Кандидат історичних наук (з 1990), старший науковий співробітник Інституту археології НАНУ.

Наукові інтереси — проблеми хронології, культурної типології, появи відтворюючого господарства та вивчення економіки ранньоземлеробських культур Східної Європи. Автор 50 наукових праць, у тому числі 7 монографій. Проводила археологічні дослідження пам'яток доби *неоліту* та *енеоліту* у степовій смузі України.

Праці: Мариупольская культурно-историческая область (Днепро-Донское междуречье) // Археологічні пам'ятки та історія стародавнього населення України. — Луцьк, 1994. — Вип. 1; Історія давнього населення України у епоху неоліту // Давня історія України. — К., 1997. — Т. 1. — С. 157—228; Неолітичний період в Україні // Історія української культури. — К., 2001. — Т. 1. — С. 113—129; Неолитизация Украины. — Луганск, 2002; Neolithization in Ukraine // BAR International Series. 1109. — Oxford, 2003.

Н. Б. Бурдо

Косько О., 2004 р.

Котова Н. С., 2003 р

Костшевський Ю.

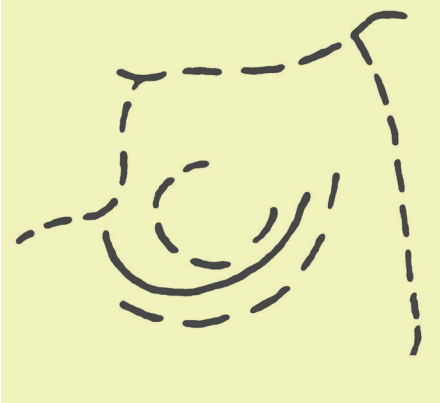

План аерофотозйомки поселення **Кочержинці (ур. Паньківка)**. За Шишкіним К. В.

КОЧЕРЖИНЦІ (УР. ПАНЬКІВКА) – поселення *трипільської культури* (*томашівська група*, етап СІ). Розташоване біля с. Кочержинці (ур. Паньківка) Уманського р-ну Черкаської обл. Досліджували *Даниленко В. М.* та *Рижов С. М.*

Загальна площа *поселення* – кілька десятків гектарів. На аерофотознімку *Шишкін К. В.* дешифрував овальне в плані селище діаметром 500–600 м, орієнтоване по довгій осі з північного сходу на південний захід. Помітні два суцільні ряди будівель з незабудованим інтервалом між ними шириною 70–100 м. Ще одна овальна структура виділена в центральній частині поселення. С. М. Рижов розкопав на поселенні рештки наземного двоповерхового *житла*, типового для томашівської групи. Знайдено мальований посуд, прикрашений *монохромним розписом*, знаряддя праці.

Матеріали зберігаються в *наукових фондах Інституту археології НАНУ*.

Література: *Шишкін К. В.* Планування трипільських поселень за даними аерофотозйомки. // Археологія. – 1985. – Вип. 52. – С. 72–78 (рис. 2); *Рижов С. М.* Кераміка поселень трипільської культури Буго-Дніпровського межиріччя як історичне джерело: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1999. – 18 с.

М. Ю. Відейко

КОЧІВНИЦТВО (*номадизм*) – форма *відтворюючого* господарства та побуту, в основі якого лежить екстенсивне скотарство з сезонним переміщенням населення та стад.

У *трипільській культурі* кочівництво практикувало населення усатівської групи, яке належало до *культурно-господарського типу* скотарів-кочівників степів та напівпустель. Усатівські сезонні поселення-зимники та могильники зосереджені у степовій зоні Північно-Західного Причорномор'я. Склад стада для поселень *Усатове* та *Маяки*, в якому переважали вівці, повністю відповідає господарській моделі кочівників, коли головну господарську роль відігравало комплексне розведення коней, дрібної та великої рогатої худоби, а основною їжею були молочні та м'ясні продукти. Усатівські племена були першими кочівниками євроазійських степів.

Література: *Ванштейн В. И.* Кочевничество // Свод этнографических понятий и терминов. Материальная культура. – М., 1989. – С. 72; *Бурдо Н. Б., Відейко М. Ю.* От придомного животноводства к пасторализму. Эволюция хозяйства Триполья-Кукутени в период 5400–2750 гг. до н.э. // Nomadyzm a pastoralizm w miezdyrzeczu Wisly i Dniepru (neolit,eneolit, epoka brazu): Miedzynarodowa konferencija. – Obrzysko, 2003. – S. 3–7.

Н. Б. Бурдо

Кочкін І. Т. в Музеї археології Прикарпаття. 2003 р.

КОЧКІН ІГОР ТАРАСОВИЧ (23.07.1959, м. Івано-Франківськ) – археолог.

Закінчив історичний факультет Івано-Франківського державного педагогічного ін-ту ім. В. С. Стефаника (1982). Працює старшим викладачем кафедри історіографії і джерелознавства Прикарпатського університету ім. В. С. Стефаника. Працює над кандидатською дисертацією «Пам'ятки трипільської культури північно-східного Передкарпаття».

Наукові інтереси: пам'ятки *трипільської культури* на Верхньому Дністрі, металургія та металообробка, світогляд та зв'язки трипільського населення з сусідніми культурами. Проводив розкопки на поселеннях трипільської культури біля с. *Белелуя* (1986), *Хомяківка* (1984–89). Брав участь у розкопках трипільських поселень *Більшівці*, *Вікторів*, Марківці, Мединя, Одаї, Одаїв, Сокіл, а також в археологічних розвідках на території Івано-Франківської та сусідніх областей. Автор 19 наукових праць, присвячених різним аспектам дослідження трипільської культури у Прикарпатті. Проводить реекспозицію *Музею археології Прикарпаття* Прикарпатського університету ім. В. С. Стефаника.

Праці: Рятівні розкопки трипільських поселень Марківці-І і Одаї-ІІ // Нові матеріали з

археології Прикарпаття і Волині. – Л., 1991. – С. 19–23 (співавт.); Трипільські пам'ятки північно-східного Передкарпаття // Галичина. – 1997. – № 1. – С. 5–13; Мідні трипільські сокири Верхнього і Середнього Подністров'я // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Івано-Франківськ, 1999. – Вип. 2. – С. 3–10 (співавт.); Світогляд трипільських племен Галичини, Поділля і Буковини (етапи ВІІ – початок СІІ) // Українознавчі студії. – 1999. – № 1. – С. 212–238 (співавт.).

М. Ю. Відейко

КОШИЛІВЦІ-ОБОЗ – поселення *трипільської культури* (етап СІІ, 3200–3000 рр. до н.е.). Розташоване в ур. Обоз біля с. Кошилівці, Заліщицького р-ну Тернопільської обл. в закруті річки Джурин. Відкрите *Шнайдером А.* (1878), розкопувалось Л. та Т. Бернштейнами (1906), *Кайндлем Р.* (1907), *Гадачеком К.* (1908–12), *Козловським Л.*, *Чайлдом Г.* (1923), *Костшевським Ю.* (1925), *Кравець В. П.*, *Захаруком Ю. М.* (1953).

К. Гадачек дослідив приблизно 1 500 кв.м пам'ятки, виявив 18 скупчень випаленої *обмазки*, під якою простежено глиняні округлі *вимостки* з чистої глини. Поруч з ними знаходилося багато фрагментів кераміки, а також господарські ями. Л. Козловський розкопав 300 кв.м, виявив *площадки*. Вони складалися з одного-двох шарів обмазки з домішкою полови та відбитками плетеної лози і балок. Серед обмазки зустрічалися шматки із рівною поверхнею, вкритою білою фарбою, багато фрагментів кераміки. Під обпаленою глиною знайдено ями від стовпів. Під площадками зафіксовано різноманітні ями діаметром 1–1,5 м, заповнені шарами обпаленої обмазки, фрагментами посуду, камінням, які Л. Козловський вважав печами. Простежено також багато овальних ям глибиною близько 0,4 м, довжиною від 1,2 м до 3 м. В одній з них довжиною 3,5 м, шириною 3 м, глибиною 0,8 м з нерівним дном знайдено небагато фрагментів посуду, шматків обмазки, кісток тварин, знаряддя з кременю, попіл, деревне вугілля.

В. П. Кравець розкопала дві площадки. Рештки наземного *глинобитного* житла довжиной 8 м, шириною 2 м мали вигляд скупчення обпаленої обмазки. На обмазці, випаленій на окремих ділянках до стану шлаку, простежено відбитки дерева. В центрі *житла* зафіксовано вимостку з чистої глини із закругленим бортиком розміром 1,3×0,7 м. Під площадкою знайдено круглу вимостку. Під шаром обмазки виявлено розбитий перепалений череп людини. Дуже дрібні перепалені людські кістки знайдено ще у двох місцях серед шматків обпаленої глини. Під час розкопок знайдено фрагменти кераміки, *антропоморфної* та *зооморфної пластики*. Друга площадка подібна до першої.

Велику групу знахідок становлять вироби з *кременю* та каменю. Серед них скребки на широких пластинах, різці, проколки, сланцеві сокири-клини. Знайдено три дрібні мідні вироби. Велика колекція кістяних знарядь, в тому числі *мотик*, молотків, долот, шил. Найбільш численна група знахідок – кераміка. Серед *столового посуду* виділяються три групи. *Розписний посуд* становить до 70 % керамічного комплексу, виготовлений з *відмуленої глини*, має лощену поверхню, вкриту рожевим або білим *ангобом*, по якій розпис нанесено червоною або чорною фарбою. Серед форм розписного по-

Вид на поселення **Кошилівці-Обоз**. За В. І. Олійником.

Миска з поселення **Кошилівці-Обоз**. Львівський історичний музей.

Миска з поселення **Кошилівці-Обоз**. Національний музей історії України.

суду миски, *кубки, глечики, амфори, біноклеподібні посудини*. До столової кераміки відносять миски та амфори з лощеною поверхнею, вкритою червоною фарбою, виготовлені з високоякісної глиняної маси з домішкою *шамоту*, які становлять до 30 %. *Кухонна кераміка* представлена поодинокими фрагментами мисок і горщиків з глини з домішкою товченої черепашки, деякі посудинки на ніжках. З Кошилівців походить велика колекція *антропоморфної* та *зооморфної пластики*. Серед антропоморфних зображень кількісно переважають жіночі статуетки, старанно виготовлені і часто розписані фарбами. Розпис передає деталі одягу, взуття, прикраси. Досить багато і зооморфних статуеток: бик, кінь, свиня, баран, собака, птах та ін. Цікавою є посудина у вигляді фігурки з двома головами, на якій збереглися сліди розпису, що, очевидно, передає упряж.

У фондах *Львівського історичного музею* зберігається колекція антропоморфної пластики з поселення Кошилівці, яка нараховує 180 екземплярів цілих та фрагментованих фігурок та 54 екземпляри зооморфних статуеток. Матеріали досліджень зберігаються також у *Краківському археологічному музеї*, Британському музеї у Лондоні, *Тернопільському обласному краєзнавчому музеї* та *Заліщицькому краєзнавчому музеї*. Окремі речі знаходяться в *Національному музеї історії України*.

Література: *Hadaczek K.* Osada przemyslowa w Koszylowcach z epoki eneolitu. — Lwow, 1914; *Hadaczek K.* La colonie industrielle de Koszylowce de l'epoque eneolithique: Album des fouilles. — Leopol, 1914; *Kozlowski L.* Budowle kultury ceramiki malowanej w swietle badan przeprowadzonych w Koszylowcach, Nezwiskach i Buczaczu. — Lwow, 1930. — S. 4–5; *Кравець В. П.* Кошилівці: Археологічний нарис // Зб. пр. і матеріалів на пошану Л. І. Крушельницької. — Львів, 1998. — С. 7–15.

М. П. Сохацький

КОШИЛОВЕЦЬКА АНТРОПОМОРФНА ПЛАСТИКА — колекція статуеток з поселення *Кошилівці-Обоз з Львівського історичного музею*.

Збірка антропоморфної пластики походить з розкопок *Гадачека К.* (1908–12) в Кошилівцях. До неї входять 67 глиняних фігурок переважно у стані уламків. До жіночих зображень відноситься 53 теракоти, одна з них належить до *реалістичної пластики*; до чоловічіх — 6, *андрогін* — 1, не встановленої статі — 2, у вигляді ноги або стопи — 1, антропоморфне зображення на посуді — 1, фрагмент *стільця-трону* — 1.

Статуетки зроблені з *відмуленої глини*, світлого кольору, жовтого або сірого, поверхня гарно загладжена, частина статуеток розписана червоною або чорною фарбами, деякі оздоблено заглибленим візерунком. Розміри фігурок різні, багато фрагментів від крупних жіночих скульптурок, які, ймовірно, мали висоту 30–35 см. Єдина ціла жіноча статуетка має висоту 24,5 см. Чоловічі статуетки значно меншого розміру (ціла — 10,8 см). Всі теракоти вико-

Кошиловецька антропоморфна пластика. Львівський історичний музей.

нані з різним ступенем стилізації, більшість досить схематична, частина — з елементами натуралізму, одна жіноча сидяча фігурка з реалістичними рисами у моделюванні обличчя. Найбільш поширені схематичні — стоячи жіночі статуетки видовжених пропорцій з дископодібною голівками, іноді з дрібними проколами по краю, виступаючим носом, одним чи двома великими отворами на місці очей, конічними виступами-руками. Ноги конічні, зустрічаються фігурки на стовпчастій ніжці, а також з модельованими ступнями. Великі жіночі фігурки мають подібне моделювання, але оздоблені різноманітними деталями: схематично передані підняті вгору руки (поза *оранти*), підкреслено широкі стегна, передані ступні, коліна, щиколотки. Червоною та чорною фарбами підкреслене лоно, відображене татуювання на обличчі, ритуальне вбрання та прикраси. Сидячі фігурки в колекції одиничні, одна з них схематична, інша — з реалістично модельованим обличчям. Чоловічі фігурки та статуетка андрогіна схематичні, стоячи, з дископодібною головою, конічними виступами замість рук, вузькими стегнами.

Література: *Гупало В., Піцишин М.* Кошилівецька «Оранта» // Наук. зап. Львівського історичного музею. — Львів,1997. — Вип. 2—3. — С. 16—22.

М. Піцишин

КОШИЛОВЕЦЬКИЙ ТИП (ГРУПА) — тип пам'яток *трипільської культури* (етап CI, 3800—3200 рр. н.е.). Епонімна пам'ятка — поселення *Кошилівці-Обоз*. Виділені *Козловським Л.* і *Кандибою О. О.* Її існування *Ткачук Т. М.* аргументував більш детально. *Мовша Т. Г.* вважала їх локальною групою.

Процес створення пам'яток кошиловецького типу, як і їх історична доля, до кінця ще не вивчені. Переважає думка, нібито вони завершують місцеву верхньодністровську лінію розвитку трипільських поселень з поліхромною керамікою заліщицької групи. Головними ланками цього генетичного ланцюга є: *Городниця-Городище* (ур. Городище) — *Незвисько* — *Заліщики* — *Більче-Золоте* (Сад). Кошиловецька група сформувалась на місцевій основі, але під сильним впливом з боку *бринзенської групи*, про що свідчать численні керамічні *імпорти*, форма деяких посудин і стилістика їх розписів, антропоморфна глиняна пластика, рогові *мотики* і *кинджали*.

Процес формування відбувався на порівняно невеликій території, уздовж річок Джурин і Серет. Крім Кошилівців, до цієї групи належать поселення *Семенів-Зеленче, Сухостав, Кунисівці, Бучач, Більшівці, Більче-Золоте, Вертеба* (кошиловецький шар) та ін. Результати досліджень Т. М. Ткачука засвідчили наявність матеріалів кошиловецької групи у Верхньому Подністров'ї.

Житла наземні, *глинобитні*, на дерев'яному каркасі, розміщувались паралельними рядами на ділянках уздовж краю мису. Поруч з житлами зафіксовано печі та господарські ями. Серед знарядь праці переважають вироби з *кременю*, які виготовлялися безпосередньо на *поселеннях*, про що свідчать знахідки

Кошиловецька антропоморфна пластика. Львівський історичний музей.

нуклеусів і незакінчених виробів. Своєрідність пам'яток кошиловецького типу знайшла відображення у кераміці. Переважає посуд, виготовлений з тонкоструктурної глини. Розпис кераміки здебільшого поліхромний, виконаний чорною, коричневою, білою і червоною фарбами. Поєднання *поліхромного* й *монохромного розпису* — специфічна риса розписного посуду. В орнаментації переважають геометричні мотиви: стрічки, напівовали, сітка.

Багато *антропоморфної пластики*. Характерними є стоячі фігурки видовжених пропорцій, часто з намальованими елементами одягу, взуття, прикрас. Серед зооморфної пластики цікавою є фігурка, що схематично зображує пару волів у ярмі. В цілому речовий комплекс пам'яток кошиловецького типу, насамперед кераміка, цілком своєрідний і помітно відрізняється від матеріалів синхронних пізньотрипільських пам'яток інших територій.

У розвитку кошиловецької групи виділяють дві фази. Перша фаза групи датується за радіокарбоном (поховальний комплекс в *Більшівцях* і друга верства *Вертеби*) близько 3 600 Cal. B.C. Є два критерія їх виділення. Існує думка (*Рижов С. М.*), що пізньошипинецькі і кошиловецькі традиції виготовлення посуду співіснують. Північно-західними сусідами кошиловецької групи була *люблінсько-волинська культура малованої кераміки* (останньої фази її розвитку) і *культура лійчастого посуду*. Кошиловецьку локальну групу змінило населення, яке залишило пам'ятки *касперівського типу*.

Література: *Захарук Ю. М.* Пам'ятки кошиловецького типу // Археологія Української РСР. — К., 1971. — Т. 1. — S. 180—183; *Черныш Е. К.* Памятники позднего периода культуры Триполье-Кукутени // Энеолит СССР. — М., 1982. — С. 221; *Ткачук Т.* Походження та відносна хронологія кошиловецької групи // Трипільське поселення Кошилівці-Обоз: Наук. матеріали Міжнар. археологічної конф. — Заліщики, 1998. — С. 15—17.

М. П. Сохацький, Т. М. Ткачук

КРАВЕЦЬ (КУЧЕРЕНКО) ВАЛЕНТИНА ПЕТРІВНА (8.01.1922 — 19.10.1990) — археолог.

Молодший науковий співробітник львівського відділу Інституту археології АН УРСР (тепер *Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ*; з 1947). Займалася дослідженням пам'яток *трипільської культури* у Верхньому Подністров'ї, Поділлі та раннього середньовіччя на Волині. Приймала активну участь в роботі *Дністровської трипільської експедиції* (1947—51) та Трипільського загону Подільської археологічної експедиції (1952—53), розвідках та розкопках поселень *Незвисько, Кошилівці, Семенів-Зеленче, Городниця, Сухостав, Заліщики, Більче-Золоте*. Опублікувала ряд трипільських матеріалів з колекції *Львівського історичного музею*. Працювала над узагальненням матеріалів по пізнім пам'яткам трипільської культури у Верхньому Подністров'ї. Зберігся рукопис невиданої монографії «Пізній етап трипільської культури в Верхньому Подністров'ї» (164 стор.), один з розділів якої опублікований 1998.

Праці: Глиняные модельки саней и челна в собраниях Львовского исторического музея // КСИИМК. — М.; Л., 1951. — Вып. 39. — С. 127—131; Изучение позднетрипольских памятников в Верхнем Поднестровье // КСИА. — К., 1954; Ранньотрипільське поселення в Городниці на Дністрі // Матеріали і дослідження по археології УРСР. — К., 1954. — Т. 2; Кошилівці: Археологічний нарис // Зб. праць і матеріалів на пошану Лариси Іванівни Крушельницької. — Л., 1998. — С. 7—15.

Література: *Нечитайло М.* В. П. Кравець // Там же. — С. 7 (примітки).

М. Ю. Відейко

КРАКІВСЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ МУЗЕЙ — науково-просвітницька та науково-дослідна установа Знаходиться в м. Краків (Польща). Заснований 1850 як Музей старожитностей. Зібрання музею сформувалися за рахунок власних археологічних досліджень, а також передачі приватних колекцій.

Музей має одну з найбільших колекцій трипільських старожитностей за межами України. В фондах музею нині зберігаються матеріали з 25 пам'яток *трипільської культури*. Найбільша колекція, яку зібрав князь *Сапєга Л.*, походить з розкопок, які проводили в XIX — поч. XX ст. *Оссовський Г.*, *Деметрикевич В.* та ін. на поселеннях *Більче-Золоте* та в печері *Вертеба*. Серед знахідок відома кістяна платівка у

вигляді стилізованої голови бика, з вибитим на ній антропоморфним зображенням. У 2001 в музеї проведено виставку старожитностей з цієї колекції

Значна кітькість матеріалів походить з поселення *Городниця*, розкопки *Коперницького І., Пшебиславського В.* (частину знахідок з цих розкопок зберігають *Природничий музей у Відні* та *Львівський історичний музей*). В музеї зберігається частина речей (більшість – в Британському музеї та Ashmolean Museum), знайдених під час розкопок поселення *Кошилівці*, які проводилися на початку XX ст. різними дослідниками.

Найсхідніші матеріали походять з *Романівки* (кол. Сквирського повігу Київської губ., передані історикомаматором Е. Руліковським в 70-ті рр. XIX ст. Крім того, в музеї зберігаються колекції з розкопок та зборів на території таких *поселень*, як *Блищанка*, Борисківці, Бучач, Вигнанка, *Заліщики Звенячин*, Каспарівці, Козачина, Кунисівці, Ланівці. Лисичники, Михалків, *Незвисько*, Верхняківці, Пілатківці. Пробабин, Стрільче, Сокиринці, Щитовці. В фондах є також кілька десяткі розрізнених предметів з різних місцевостей на Волині, які походять з колекції З. Глогера

Співробітники музею (*Рook Є., Треля Е.*) проводять науково-дослідну роботу по вивченню, складанню каталогів, публікації трипільських колекцій.

Література Trela E. Kolekcje zabytkow kultury rrypolskiej w zbiorach Muzeum Archeologicznego w Krakowie// Matenaly Archeologiczne. – Krakow, 2001 – T XXXII – S. 53–67.

Е. Треля

КРАСНОСТАВКА – поселення *трипільської культури* (буго-дніпровський варіант *східнотрипільської культури*, етап BI, Ки 882: 5310±160 BP / 4244±167 BC; Ки1204: 4700±90 BP / 3485 BC).

Розписний посуд з експозиції **Краківського археологічного музею**.

КРАТЕР

Частина біноклеподібної посудини з поселення **Красноставка**. Національний музей історії України.

Розташоване в с. Красноставка Маньківського р-ну Черкаської обл. на низькому мисі, обмеженому річками Конела та Руда, що протікають по заболоченій низовині. Відкрите *Якимовичем М. І.* та *Безвенглінським Б. П.* Досліджувалось Б. П. Безвенглінським (1928), *Кричевським Е. Ю.* (1940), експедицією *Інституту археології АН УРСР* (тепер *Інститут археології НАНУ*) під керівництвом *Цвек О. В.* (1974). Площа *поселення* приблизно 5 га, *житла* розташовувались по вигину мису на відстані 20–25 м одне від одного. Виявлено два типи жител: заглиблені – *землянки* та *глинобитні* наземні будинки. В інтер'єрі наземної будівлі (площа 36 кв.м), дослідженої у 1974, присутні глинобитні підвищення, відкриті *вогнища*. Споруда мала особливу конструкцію, яка поєднувала наземну глинобитну частину із заглибленою.

Антропоморфні кришки з поселення Красноставка, дослідження Цвек О. В.

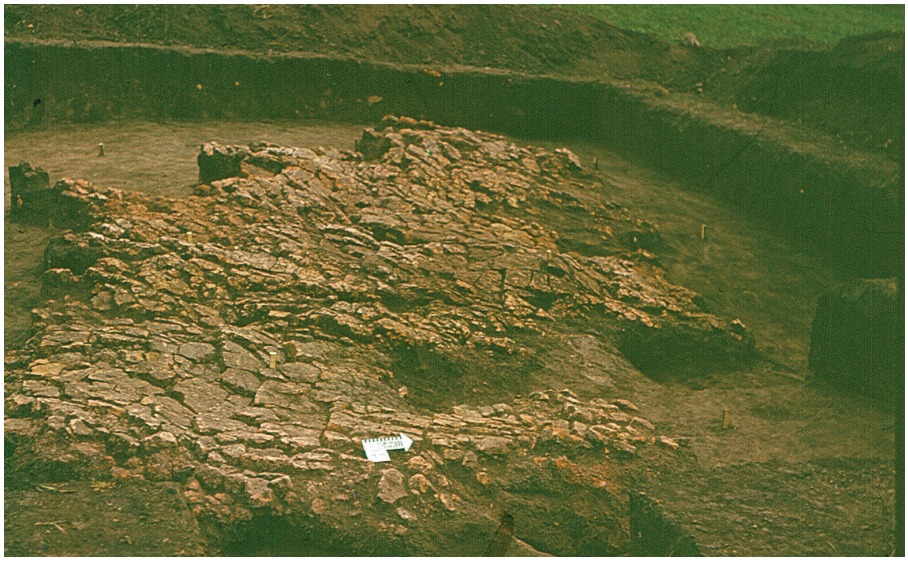

Залишки житла на поселенні **Красноставка**, розкопки Цвек О. В.

У керамічному комплексі переважає кераміка із *заглибленим орнаментом*, яка поділяється на дві підгрупи: з жолобчастою та прокресленою орнаментацією. В першій має місце найбільша різноманітність форм: грушоподібні вази на піддонах, *зерновики*, покришки з конічним навершшям, *біноклеподібні посудини*, широко відкриті горшки, миски, *кратери*. Жолобки орнаменту стали більш широкими, а поверхня посуду часто покривалась жовто-коричневим *ангобом*. Невеликою кількістю представлена кераміка з *прокресленим орнаментом*. Посуд цієї підгрупи переважно чорно-сірих тонів, мав округле тулово, декороване спіральною стрічкою із однієї чи двох тонких прокреслених ліній, які доповнювались округлими ямками. *Глечики*, *кубки* прикрашені *канелюрами* у супроводі зубчастого штампу, але їх мало. Іноді дрібнозубчастий штамп замінюють ямки. Незначна кількість кераміки з *розписним орнаментом*, вона є *імпортом* з поселень культури *Кукутень*. Зрідка трапляються горщики з домішкою в тісті товченої мушлі. Вони декоровані криволінійною стрічкою з тонких ліній, яка облямована наколами. Цей посуд імпортований з пам'яток *середньостогівської культурної спільності*. Знайдено плоску хрестоподібну антропоморфну статуетку.

Матеріали зберігаються в *Ермітажі* та *Інституті археології НАНУ*.

Література: *Белановская Т. Д.* Трипольское поселение Красноставка // КСИИМК. – М., 1957. – Вып. 69. – С. 31–39; *Цвек Е. В.* Буго-днепровский вариант восточнотрипольской культуры: К проблеме выделения культур и локальных вариантов Триполья // Первобытная археология: Поиски и исследования. – К., 1989. – С. 97–106.

О. В. Цвек

КРАТЕР – умовна назва форми *столової кераміки* для *трипільської культури*.

Кратерами (кратероподібними посудинами) в описах кераміки зви-

чайно називаються середні та великі за розмірами широко відкриті посудини з високою горловиною (до половини висоти посудини), діаметр якої майже відповідає діаметру плічок. В керамічних комплексах трипільської культури кратери зустрічаються від раннього до пізнього етапів. Присутні кераміка із *заглибленим орнаментом* та *розписним орнаментом*.

Н. Б. Бурдо

КРЕМАЦІЯ – див. *трупоспалення*.

КРЕМЕНЕЦЬКИЙ КОСТЯНТИН ВОЛОДИМИРОВИЧ – географ, кандидат географічних наук.

Старший науковий співробітник Інституту географії Російської академії наук (Москва). Кандидатська дисертація: «Природные условия неолитических поселений Причерноморья» (1987). Автор праць з питань палеоекології давніх хліборобів та скотарів, в тому числі за матеріалами з пам'яток *трипільської культури*. На підставі вивчення решток пилку рослин з розрізів, взятих на території поселень Флорешти, Нові Русешти, Дуруїтори, Друци-I (Молдова), *Майданецьке*, реконструював оточуюче середовище та кліматичні умови часу їх існування, а також визначив сліди господарської діяльності давнього населення, пов'язані, на його думку, з землеробством та тваринництвом. Відзначив, зокрема, скорочення площ під лісами в околицях Майданецького на етапі CI порівняно з періодом існування тут ранньотрипільського поселення *Гребенюків Яр*. Одночасно із зникненням лісів, в цьому районі зросла кількість пилк культурних злаків. Документально зафіксував антропогенний вплив на середовище в процесі розвитку господарства трипільських *протоміст*. Досліджував палеоекологію культури *Болград-Алдень*, яка існувала у Причорномор'ї в період Трипілля A–BI.

Праці: Палеоэкология древнейших земледельцев и скотоводов Русской равнины. – М., 1991. – 193 с.; Палеоботанічні дослідження трипільської культури // Археологія. – 1993. – № 3. – С. 143–152 (співавт.).

М. Ю. Відейко

Розписні **кратери** з колекції «ПЛАТАР».

КРЕМЕНЕЦЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ – науково-просвітницька установа в м. Кременець Тернопільської обл. Заснований 1937, сучасна експозиція відкрита 1977.

В музеї зберігаються та експонуються матеріали *трипільської культури*, виявлені під час розвідок та археологічних розкопок на території Збаразького, Лановецького та Шумського районів Тернопільської обл. Більшість знахідок походить з розвідок та розкопок *Цинкаловського О. М.*, здійснених в 30-ті рр. XX ст. Серед них матеріали з поселень *Бодаки* (розкопки 1939), Бодаки II, Бриків, Карначівка, Онишківці, Шумбар, Шумське.

Представлено керамічні вироби – *кухонний* та *столовий посуд* середнього та пізнього етапів трипільської культури, велика кількість різноманітних виробів з *кременю*, антропоморфна і *зооморфна пластика*.

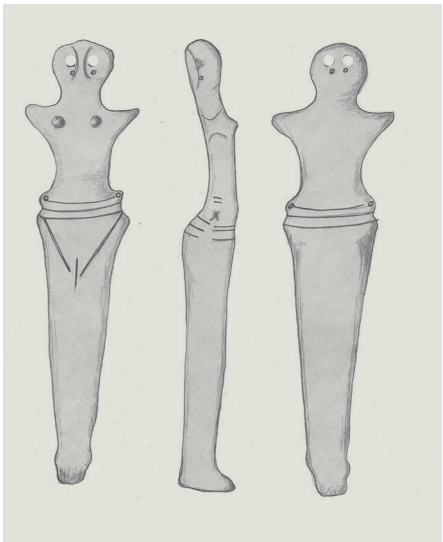

Жіноча фігурка з поселення Дичків. **Кременецький краєзнавчий музей**. Рисунок Шмаглія М. М., 60-ті рр.

Література: Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині кам'яного віку. — К., 1981. — С. 222—246; *Куріло О. Ю.* Нариси розвитку археології в музеях України: історія, дослідники, меценати. — К., 2002. — С. 81.

М. Ю. Відейко

КРЕМІНЬ — камінь, мінеральне утворення, складовим якого є кварц та халцедон, твердий, але крихкий, поширений у всьому світі. Там, де був доступний до початку широкого застосування виробів з металу, саме йому людина надавала перевагу при виготовленні знарядь праці. Звичайно кремінь залягає у масі крейди або вапняків у вигляді конкрецій різного розміру, що іноді утворюють пласкі лінзи. Зовнішня поверхня конкрецій вкрита кіркою, а середину утворює маса мікрокристалічної структури, часто з включеннями кристалів кальциту або кварцу, а також скелетів живих організмів, з яких складається оточуюча порода. Мікрокристалічна структура кременю дозволяє людині розщеплювати його в будь-якому напрямі, одержуючи в результаті *сколи* бажаної форми. Через це основним прийомом обробки кременю є розколювання, рідше застосовувалося шліфування.

Дністровський **кремінь**-плитняк.

Конкреція волинського **кременю** з берега Дніпра в районі поселення Ігнатенкова Гора.

Конкреції волинського **кременю** з родовища біля поселення-майстерні Бодаки.

Крем'яна сировина видобувалася людиною як безпосередньо з відкладів, у яких вона утворилася, так і з інших порід, де вона опинилась внаслідок вивітрювання материнських відкладів і подальшого горизонтального та/або вертикального переміщення (водними потоками, рухом льодовиків тощо).

Поняття «кремінь» в працях археологів часто використовувалось як назва будь-яких знахідок з кременю взагалі: виробів, заготовок, запасів сировини (наприклад: «кремінь трипільської культури», «кремінь поселення...» тощо).

Населення *трипільської культури* надавало перевагу більш якісному крейдяному кременю з туронських відкладів Волино-Подільської височини. Зараз у Подністров'ї відомо понад 200 штолень та шахт для його видобутку. У вигляді нуклеусів та заготовок волинський та дністровський кремінь транспортувався на схід — у Побужжя та Подніпров'я, де з нього виготовлялися знаряддя. Вірогідно, його видобування та обробка мали характер ремісничого вироб-

Сокира з кременю. Поселення Лисичники, дослідження Малєєва Ю. М. Національний музей історії України.

ництва. Менш якісний гальковий кремінь з морен Києво-Житомирського Полісся та галечників долин великих річок використовувався переважно на місці у домашньому виробництві. Виробам з нього притаманні більший відсоток браку, відсутність стандартизації заготовок, менш ретельна первинна та вторинна обробка.

Трипільське населення різних регіонів досконало знало властивості крем'яної сировини з різних покладів і максимально використовувало їх. У разі необхідності якісний кремінь імпортувався з районів Придністров'я та Волині, іноді Добруджі. На ранньому етапі трипільської культури використовувався головним чином дрібногальковий кремінь, з якого виготовляли невеликі за розмірами аморфні, призматичні або пірамідальні нуклеуси-заготовки. З них виходили відщепи та пластини невеликого розміру, з яких при подальшій обробці, отримували різні знаряддя праці. На середньому етапі трипільської культури помітний прогрес у обробці кременю. Широко використовуються дністровські поклади плиткового кременю, які містять великі конкреції. Зафіксовано *майстерні кремнеобробні* та штольні з видобутку крем'яної сировини на *Білій Горі* та розробки покладів на Волині в *Бодаках*. Для виготовлення нуклеусів тепер використовуються великі конкреції, нуклеуси сягають довжини до 25 см. Відбувається переорієнтація кремнеобробного виробництва на отримання нових типів заготовок для знарядь праці — великих стандартних пластин-напівфабрикатів, з яких тепер виготовляють більшість складових частин інструментів. Такі пластини-напівфабрикати зафіксовані в складі вотивних *скарбів*. Вони або знаряддя з них розповсюджувалися на далекі відстані від центру виготовлення між трипільськими племенами та їх сусідами як *імпорти*. Відбувається спеціалізація кремнеобробного виробництва.

Література: *Ginter B., Kozlowski J. K.* Technika obrobki i tipologia wyrobow kamiennych paleolitu, mezolitu i neolitu. — Warszawa: Panstwowe Wyd-wo Naukowe, 1990. — S. 16—17; *Энговатова А. В.* Кремневая индустрия трипольской культуры (по материалам памятников днестро-днепровского междуречья): Автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.06 / Моск. гос. университет — М., 1993. — С. 13—16; *Скакун Н. Н.* К вопросу о кремнеобрабатывающем производстве эпохи энелита в Юго-Восточной Европе // Археологія. — 1996. — № 3. — С. 124—131.

Д. Л. Гаскевич, Н. Б. Бурдо

КРЕМНЕОБРОБНА МАЙСТЕРНЯ З ЦВІКЛІВЦІВ

КРЕМНЕОБРОБНА МАЙСТЕРНЯ З ЦВІКЛІВЦІВ — житло-майстерня із виготовлення знарядь праці з кременю виявлена *Мовшею Т. Г.* при дослідженні поселення *Цвіклівці*. Для майстерні використовувалася *напівземлянка* № 2. В її заповненні знайдено *відбійники*, *пластини*,

Нуклеус, **кремінь**. Івано-Франківський обласний краєзнавчий музей.

Крем'яні пластини. Коломийський музей народного мистецтва Гуцульщини та Покуття ім. Йосифата Кобринського.

Крем'яні знаряддя. Чернівецький обласний краєзнавчий музей.

КРИЧЕВСЬКИЙ ЄВГЕН ЮРІЙОВИЧ

Свердла з **кременеобробної майстерні з Цвіклівців**.

Кричевський Є. Ю.

Криш, археологічна культура.

скребки, серпи, вістря стріл, свердла, проколки та їх заготовки (67 екземплярів). Такий комплекс свідчить про спеціалізоване виготовлення окремих категорій знарядь праці.

Література: *Мовша Т. Г.* Пізньотрипільське житло-майстерня в с. Цвіклівці // Археологія. – К., 1964. – Вип 23. – С. 129–141.

Н. Б. Бурдо

КРИЧЕВСЬКИЙ ЄВГЕН ЮРІЙОВИЧ (1910–1942) – археолог.

Займався дослідженням *неоліту* Півдня Європейської частини СРСР та Центральної Європи, *трипільської культури* (пізньотрипільські пам'ятки Східної Волині у с. *Городськ*; у Середньому Подніпров'ї на р. Десні та *Лукашах* на р. Трубіжі). Разом з *Пассек Т. С.* відносив її до городсько-волинської групи. Учасник розкопок на поселенні *Коломийщина I*. Знахідки глиняних моделей житл дозволили зробити кілька реконструкцій житл з різних поселень, а також макет поселення *Коломийщина I* з 39 будівлями.

Займався розробкою питань господарчої діяльності та суспільних відносин населення трипільської культури. В наявності великих багатокамерних приміщень з кількома *вогнищами* бачив процес розвитку родового домогосподарства, поділу родового колективу на парні родини. Трипільська форма домобудівництва являла собою результат розквіту материнського родового ладу.

В 30–40 рр. після розкопок пам'яток в с. *Усатове* під Одесою та поселення в с. Городськ на Волині Кричевським Є. Ю. було висловлено думку про більш або менш повне зникнення майже всіх ознак трипільської культури на її пізньому етапі і, в зв'язку з цим, поставлене питання про «зникнення» Типілля. Своєрідність пам'яток городсько-усатівського етапу розглядав як результат відмирання основних рис трипільської культури. Відносно походження пам'яток усатівської групи вважав, що *Усатове* – це підсумок еволюційного розвитку трипільських племен, зміни матеріальної культури, які були пов'язані зі змінами форм господарства, розвитком скотарства.

Праці: К вопросу о климате в эпоху существования трипольской культуры в связи с конструкцией жилища // Бюллетень КИЧП. – 1940. – № 6–7; Поселения в Городську (розвідкові розкопки 1937 р.) // ТК. – 1940. – Т. 1. – С. 383–451; Розкопки на Коломійщині і проблема трипільських площадок // ТК. – 1940. – Т. 1. – С. 479–592; О процессе исчезновения трипольской культуры // МИА. – № 2. – М.; Л., 1941. – С. 245–253; Трипольское поселение Коломийщина (опыт реконструкции) // КСИИМК. – 1946. – Вып. 12. – С. ??? (співавт.); Орнаментація глиняних сосудов у земледельческих племен недолита Европы // Ученые записки ЛГУ. – 1949. – № 85. – (Серия истор. наук; Вып. 13).

С. М. Ляшко

КРИШ – *археологічна культура* доби *неоліту* (VI тис. до н.е.), поширена в Румунії в Трансільванії, Прикарпатській Молдові та в Прутo-Дністровському межиріччі Республіки Молдова, одна зі складових культурно-історичної спільності Старчево-Кереш (Криш), поширеної в басейнах річок Дунай, Морава, Тиса, Криш (притока Тиси) у Сербії, Македонії, Угорщині. Культура отримала назву за першими знахідками в долині р. Криш на заході Румунії. Її генезис пов'язаний з культурами Протосескло та Гаджилар IX–VI. З культурою Криш пов'язують походження *буго-дністровської культури*.

Невеликі поселення із наземними *глинобитними* стовпової конструкції прямокутними будинками та різноманітними *заглибленнями* розташовані переважно вздовж берегів річок та водоймищ, часто входять до складу багатошарових багатокультурних пам'яток. На поселеннях іноді зустрічаються окремі скорчені поховання у ґрунтових могилах. Господарство землеробсько-скотарське, з перевагою дрібної рогатої худоби. Знаряддя праці з *кременю* та обсидіану мали мікролітичний вигляд. Кам'яні шліфовані сокири

прямокутної форми та у формі трапеції знаходять рідко, як і вироби з кістки. *Кухонний посуд* представлен грубими опуклотілими горщиками з домішками у керамічній масі соломи та *шамоту*, з шорсткою поверхнею, *барботином*. В оздобленні посуду поширені рельєфні деталі та *антропоморфні зображення* і зооморфні зображення. *Столовий посуд*: лощені горщики з кулястим тулубом, миски, чаші на невисоких кільцевих піддонах з опуклим тулубом, *фруктовниці*, розписна кераміка. Зустрічаються керамічні штампи, антропоморфні та орнітоморфні посудини, зооморфні та антропоморфні пишні теракотові фігурки, антропоморфні *амулети* з кістки. Окремі елементи культури Криш спостерігаються в матеріалах культури *Прекукутень-Трипілля А*.

Література: *Comsa E.* Neoliticul pe teritiriul Romaniei. Consideratii. – Bucuresti, 1987.

Н. Б. Бурдо

КРОМЛЕХ (валійське crom – зігнути та llech – плаский камінь) – споруда доби *неоліту – бронзового віку* у вигляді круглої форми огорожі з кам'яних плит.

У *трипільській культурі* – кола з каміння навкруги *кургану* або під курганним насипом; типові для пам'яток *вихватинського типу* та усатівського типу. В Усатові кромлехи складалися після створення центрального поховання, спорудження культових ям та встановлення вертикальних плит. Деякі кромлехи овальні. В одному з кромлехів зафіксовано інтервали, орієнтовані на схід та захід. У кладках кромлехів зустрічаються плити із зображеннями. Під кромлехами зафіксовано культові ями, в одній знайдено голову бика, виготовлену з вапняку. В окремих випадках кромлех використовувався для кріплення насипу. Як правило, кромлехи виступають у сполученні з кам'яними закладами у центрі курганів.

Література: *Патокова Э. Ф.* Усатовские поселения и могильники. – К., 1979. – С. 43–110; *Смирнов Ю. А.* Лабиринт: Мифология преднамеренного погребения. – М., 1997. – С. 184.

Н. Б. Бурдо

КРУТОБОРОДИНЦІ І – поселення *трипільської культури* (*петренська група*, етап СІ, 3800–3500 до н.е.). Розташоване біля с. Крутобородинці Летичівського р-ну Хмельницької обл. на південний схід від села, в довжину мало понад 200 м.

Відкрите та досліджувалося за дорученням *Московського* (Імператорського) *Археологічного Товариства*, *Хвойкою В. В.* та місцевим землевласником П. П. Бордаковим (1909). Виявлено залишки *жител* у вигляді *площадок*. В. В. Хвойка розкопав декілька з них. Залишки будівель складалися з уламків глиняної *обмазки* з домішками полови, деякі випалені до стану шлаку. Обмазка лежала подекуди у два-три шари, товщина кожного досягала 0,1–0,15 м. Поверхня частини з них була загладжена, на деяких помічено відбитки дерева. Уламки обмазки лежали відбитками як угору, так і вниз. В. В. Хвойка виявив серед обмазки та під нею перепалені людські (?) кістки, а також розвали посудин (деякі з них стояли групами), зернотерки, вироби з кременю, кістки, глиняні прясельця, стулки черепашок. П. П. Бурдаков розкопав залишки наземної будівлі (площадки) розмірами 22×12 м, виявивши при цьому *зернотерки*, вироби з *кременю*, розвали посудин, глиняні *відтяжки* до *вертикального ткацького верстата*, *зооморфну пластику* та *антропоморфну пластику*, перепалені кістки людей (?) і тварин. В одній з посудин знайдено обпалені зерна пшениці.

В. В. Хвойка опублікував інформацію лише про *столовий посуд*. Він прикрашений розписом темно-коричневого або чорного кольору по червонуватому або світло-коричневому *ангобу*. Форми посуду – мис-

Посуд з поселення **Крутобородинці І**. Малюнок Хвойки В. В.

Кромлех.
Перший курганний могильник в Усатовому, курган № 11. Дослідження Лагодовської О. Ф. 1940. Фото з наукового архіву ІА НАНУ.

КРУТОБОРОДИНЦІ II

Фрагмент картини Лебедєва із зображенням посудини з процесією тварин.

Посудина із зображенням процесії тварин з поселення **Крутобородинці I**. Малюнок Хвойки В. В.

Посудини з поселення **Крутобородинці I**. Малюнок Хвойки В. В.

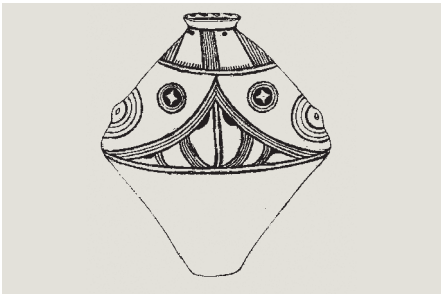

ки, сфероконічні та *біконічні посудини*. Найбільш відомою знахідкою з цих розкопок стала велика біконічна посудина, прикрашена орнаментальною композицією із зооморфними зображеннями у верхній частині. Тут була представлена процесія з тварин: кози, козла, оленя, вовка (або собаки).

Знайдено також 5 антропоморфних статуеток, фрагменти статуетки бика та барана. З опису розкопок відомо, що були знайдені кістки домашніх тварин: бика, свині, коня, барана.

Місце зберігання знахідок з поселення Крутобородинці-I невідоме.

Література: *Хвойко В. В.* Раскопка площадок в с. Крутобородинцах Летичевского у., Подольской губ. и вблизи с. Веремье, Киевского у. и губ. – М., 1910. – С. 8–11, 16–18 (табл. VIII).

М. Ю. Відейко

КРУТОБОРОДИНЦІ II – поселення *трипільської культури* (етап BI-II, 4400–4100 до н.е.). Розташоване біля с. Крутобородинці Летичівського р-ну Хмельницької обл. на південний захід від села, на височині біля верхів'їв яру, по дну якого протікає струмок.

Відкрите та досліджувалося *Хвойкою В. В.* за дорученням *Московського* (Імператорського) *Археологічного Товариства* (1909). Розкопано залишки наземних *жител – площадок*, які складалися з уламків глиняної *обмазки* з домішками полови, на деяких фрагментах помітні відбитки розколотого дерева. В окремих випадках обмазка лежала у два-три шари. Серед залишків жител, в тому числі під шаром обмазки, виявлені зернотерки, розтиральники, перепалені людські кістки (?) кістки тварин, розвали посудин. В одному випадку під обмазкою було знайдено розвали 30 різноманітних посудин.

Під час розкопок знайдено кухонний та *столовий посуд*. *Кухонний посуд* (горщики, покришки, *кубки*) виготовлений із глини з домішками товченої черепашки. Горщики були прикрашені розчосами по вінцях, трикутним, або круглим штампом на плічках. Столовий посуд оздоблений *розписним орнаментом* у три фарби (чорна, червона, біла), іноді у дві або одну фарбу. На більшості знахідок розпис втрачений. Виявлені такі наступні форми мальованого посуду: миски, *шоломоподібні покришки, вази, біноклеподібна посудина, грушоподібні посудини, амфори*, Менше 1% становила кераміка (фрагменти покришок), прикрашена *заглибленим орнаментом*.

Шоломоподібна покришки з поселення **Крутобородинці II**. Малюнок Хвойки В. В.

Знайдено ніжку антропоморфної статуетки. Із знарядь праці знайдено *зернотерки*, розтиральники, вироби з *кременю*: ножі та скребачки, кам'яну *сокиру-молот*.

Частина знахідок зберігається в *Національному музеї історії України*.

Література: *Хвойко В. В.* Раскопка площадок в с. Крутобородинцах Летичевского у., Подольской губ. и вблизи с. Веремье, Киевского у. и губ. — М., 1910. — С. 1–18 (табл. VIII); *Passek T.* La Ceramique Tripolienne. — М.; Л., 1935. — С. 43; *Виноградова Н. М.* Племена Днестровско-Прутского междуречья в период расцвета трипольской культуры. — Кишинев: Штиинца, 1983. — С. 30–32 (рис. 8).

М. Ю. Відейко

КРУТУХА-ЖОЛОБ — поселення *трипільської культури* (*лукашівський тип*, етап СІ). Розташоване біля хутора Комуна, на західній околиці м. Переяслава-Хмельницького Київської обл. Займає край лесової тераси (ур. Крутуха) лівого берега р. Карань, що є правим допливом р. Трубіж. З півночі та північного заходу *поселення* обмежене давнім водотоком «Жолоб». Відкрите (1969) експедицією «Славутич» (Є. В. Максимов, *Круц В. О.*). Під час розвідувальних досліджень В. О. Круцом було розкопане невелике наземне *житло*. У 1989, 1992, 1994–2000 рр. досліджувалося експедицією Переяслав-Хмельницького державного історико-культурного заповідника (тепер *Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав»*) під керівництвом *Бузян Г. М.* Досліджено рештки 5 наземних жител, *землянки* та 7 господарських ям.

Площа поселення — 500×200 м (близько 10 га) розорюється. Вірогідно, житла розміщувались рядами вздовж краю тераси. Зафіксовано два будівельних горизонти: наземні житла належать до пізнього, а землянка та частина ям — до раннього. Досліджені житла малих та середніх розмірів мають дво та тришари глиняної *обмазки* із відбитками дерев'яних конструкцій та деталями інтер'єрів: рештками печей, *вимостк*-столів, лежанок, робочих місць з бортиками тощо.

Керамічний комплекс поселення включає традиційний набір *кухонного посуду* (10%) та *столового посуду*, серед якого переважає неорнаментований *лощений* (в різних

Посуд з поселення **Крутуха-Жолоб**, дослідження Бузян Г. М. Музей трипільської культури у Переяславі-Хмельницькому.

КРУЦ ВОЛОДИМИР ОПАНАСОВИЧ

комплексах — від 50 до 80%). У той же час значний відсоток становить розписна кераміка (від 15 до 35%) — *кубки*, миски, *біконічні посудини*, орнаментована коричневою фарбою по лощеній поверхні. В узорах представлені фестонні композиції, зображення концентричних кіл та залитих трикутників, «древа», *тангентний орнамент*. На мисках превалює сюжет, де смуги з декількох ліній віялоподібно розходяться від центру до країв.

Серед *антропоморфної пластики* вирізняється верхня половинка сидячої чоловічої скульптури з виразно модельованим обличчям, на якому розписом зображені коротка зачіска, борода, вуса, брови, шийна прикраса, браслет на передпліччі, на спині — «древо». Знайдено також ткацькі *відтяжки*-грузила грушоподібної, кулькоподібної та біконічної форми, мініатюрну фішку, кістяні та крем'яні знаряддя.

В матеріалах поселення найвиразніше виявляються традиції пам'яток коломийщинського типу, простежуються прямі контакти з общинами *канівської групи*.

Знахідки зберігаються в НІЕЗ «Переяслав» та експонуються в *Музеї трипільської культури в Переяславі-Хмельницькому*.

Література: *Бузян Г. М.* Дослідження пізньотрипільського поселення Крутуха-Жолоб поблизу Переяслава // Переяславська земля і світ людини. — К.; Переяслав-Хмельницький, 1998. — С. 4—74; *Бузян Г. М., Якубенко О. О.* Дослідження трипільського поселення Крутуха-Жолоб поблизу Переяслава-Хмельницького // Археологічні відкриття в Україні 1997—1998 рр. — К., 1998. — С. 59,60.

Г. М. Бузян

Антропоморфні статуетки з поселення **Крутуха–Жолоб**, дослідження Бузян Г. М. Музей трипільської культури у Переяславі-Хмельницькому.

Круц В. О.

КРУЦ ВОЛОДИМИР ОПАНАСОВИЧ (23.11.1938, Київ) — археолог, кандидат історичних наук, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки (2002).

Закінчив історичний факультет Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка (1962). Кандидатська дисертація: «Население Среднего Поднепровья в эпоху меди» (1973). Старший науковий співробітник відділу енеоліту — бронзової доби *Інституту археології НАНУ*, консультант *Міжнародного центру досліджень культури Кукутені* (Пятра-Нямц, Румунія; з 1993). Коло наукових інтересів: картографування пам'яток *трипільської культури*, житлобудування, палеодемографічні реконструкції, динаміка розселення та історія трипільських племен.

У 1962—73 досліджував пам'ятки трипільської культури у Подніпров'ї: поселення біля с. *Казаровичі, Софіївка, Чапаївка, Євминка*, та ін.; могильники біля сс. Завалівка та Чапаївка. Керував експедиціями на новобудовах: Бортницькою (1974—76), Поліською, рятівними розкопками трипільського поселення *Тальне-2* (1990), брав участь в охоронних розкопках на Дністрі. З 1981 керує розкопками найбільшого в Україні трипільського *поселення-гіганта* біля с. *Тальянки*. Брав участь в організації виставки старожитностей трипільської культури «Україна — від 5000 до 4000 років до Христа. Скарби трипільської культури» в Українському музеї у Нью-Йорку (1993).

Праці: Позднетрипольские племена Среднего Поднепровья. — К.: Наук. думка, 1977; Давня Історія України. — К., 1997. — Т. 1. (співавт.); Трипольское поселение-гигант Тальянки. — К., 2001. — 109 с. (співавт.).

Література: *Мезенцева Г. Г.* Дослідники археології України. — Чернігів, 1997. — С. 43.

М. Ю. Відейко

Круц С. І.

КРУЦ СВІТЛАНА ІВАНІВНА (7.01.1937, м. Запоріжжя) — антрополог, кандидат історичних наук.

Закінчила історико-філософський факультет Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка (1959). Працювала лаборантом, науковим співробітником Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського АН УРСР (1959—71). З 1974 — науковий співробітник, зав. сектором антропології, старший науковий співробітник Інституту археології НАНУ. Кандидатська дисертація «Население степной Украины в эпоху медибронзы (по антропологическим данным)», 1977.

Досліджує стародавню історію населення України доби *неоліту*, *енеоліту*, *бронзового* та залізного *віків* за даними антропології. Опрацювала антропологічні матеріали з *Чапаївського могильника*. Дійшла до висновку, що процес формування фізичного типу населення, яке залишило пам'ятки *трипільської культури*, відзначався складністю внаслідок постійних і давніх контактів з оточуючими племенами, серед яких були представники двох різновидів європеоїдної раси (південної середземноморської і північно-східної, протоєвропейської).

Праці: Население территории Украины по антропологическим данным. — К.: Наук. думка, 1972; Антропологические материалы позднетрипольского могильника у с. Чапаевки // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на территории Украины. — Тальянки, 1990. — С. 162—163; Давня Історія України. — К., 1997. — Т. 1. — С. 47—50; 152—156; 224—228; 374—383; 529—544.

Література: *Мезенцева Г. Г.* Дослідники археології України. — Чернігів, 1997. — С. 43.

М. Ю. Відейко

КРУШЕЛЬНИЦЬКА ЛАРИСА ІВАНІВНА (4.05.1928, м. Стрий, Львівської обл.) — археолог, доктор історичних наук (1974).

Закінчила історичний факультет Львівського державного університету (1956). Працювала (з 1947) в Інституті суспільних наук АН УРСР у Львові (тепер *Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ*) художником реставратором, молодшим, старшим науковим співробітником. До 2003 очолювала Львівську наукову бібліотеку ім. В. Стефаника.

Фахівець з доби пізньої бронзи та залізного віку. У 50-ті роки працювала кресляркою в *Трипільській (Дністровській) експедиції*, брала участь у розкопках поселення *Поливанів Яр*. Досліджувала багатошарові пам'ятки *Городниця-Городище*, Непоротове I та II де був присутній *культурний шар* з матеріалами *трипільської культури*. Автор понад 150 наукових праць, серед яких кілька монографічних.

Н. Б. Бурдо

КУБИКИ — керамічні кубики, специфічна категорія виробів *усатівської культури*.

Кубики знайдені тільки на усатівських городищах, в могильниках не виявлено. Відомо 20 екземплярів (цілі та фрагменти). Найменший кубик з Усатова має грані 20×20 мм, найбільший — з Маяк з гранями

Крушельницька Л. І.

Крушельницька Л. І. серед учасників Трипільської (Дністровської) експедиції, 50-ті рр.

Фрагмент **кубика** з Маяк. Дослідження Збеновича В. Г. Археологічний музей Інституту археології НАНУ.

Кубики з Усатова. Одеський археологічний музей.

70×70 мм. Виготовлені з щільної глиняної маси з домішкою піску, вироби міцні, гарно випалені. Звичайно колір світло-жовтий, один екземпляр чорний. На деяких кубиках простежено відбитки полови, один був інкрустований зернівкою пшениці (визначення *Янушевич З. В.*). Відзначається фарбування *вохрою*.

Дві суміжні грані кубиків звичайно оздоблено *штампованим орнаментом*, іноді прокресленими лініями. На одній з них зображена смуга або кілька паралельних смуг. На інший — смуга проведена в тому ж напрямку, а решта — перпендикулярні останній або розходяться в різні боки, утворюючи хрест. В основі розподілу елементів *орнаменту* по напрямках та площинах покладено принцип парний-непарний, який стабільно оперує сукупностями з 5 або 7. Помітні сліди використання кубиків в якихось магічних (?) цілях: локальний вторинний випал, глибокі вибоїни, нанесені долотоподібним знаряддям, притерті поверхні, можливо, від взаємодії із зерном.

Знахідки кубиків пов'язані із зольниками. В Усатові кістки тура або бика, уламок кам'яної плитки з рельєфним зображенням прямого рогу або вістря та надбитий кубик з косим хрестом були знайдені поряд на краю зольника. У цьому ж зольнику знайдено кубик з антимоніту — немісцевого мінералу, характерного для відкладень гарячих джерел, свинцевих та золотоносних жил.

Література: *Болтенко М. Ф.* Стратиграфия и хронология Большого Куяльника // МАСП. — О., 1957. — Вып. 1. — С. 27; Патокова Э. Ф. Усатовское поселение и могильники. — К., 1979. — С. 40.

В. Г. Петренко

КУБКИ — умовна назва керамічної форми, типової для *трипільської культури* — групи *столового посуду*. Кубки переважно невеликого розміру, до 20 см заввишки. Аналогічної форми посудини, але більших розмірів, називають кубкоподібними. Для етапу Трипілля А характерні кубки з циліндричною канельованою шийкою та двома або чотирма масивними сосцеподібними виступами на тулубі, які включено в систему композиції заглибленої орнаментації. На етапі Трипілля ВІ кубки дещо змінюють форму, стають опуклотілими, оздоблюються широкими *канелюрами* з фарбуванням після випалу або мальованим спіральним візерунком, іноді на тулубі розташовано один маленький опуклий виступ-горбик з вертикальним отвором. На етапі Трипілля ВІІ профіль розписних кубків стає біконічним, а розпис — переважно метопним. На етапі Трипілля СІ біконічні кубки мають досить гостре ребро. У фінальних пам'ятках трипільської культури різних локальних груп етапу СІІ розписні кубки за формою дуже близькі до ранньотрипільських, так само мають чотири виступи на плічках. Кубки поширені також і серед посуду з домішкою в масі товченої мушлі, вони оздоблені *шуровим орнаментом*, входять до складу

Кубок з поселення Олександрівка. Дослідження Єсипенка А. Л. Одеський археологічний музей НАНУ.

Кубок східно-трипільської культури. Колекція «ПЛАТАР».

поховального інвентарю могильників усатівського типу.

Н. Б. Бурдо

КУЗЬМІНОВА НАТАЛІЯ МИКОЛАЇВНА – ботанік.

Працювала в 80–90-ті рр. XX ст. в Ботанічному саду Академії наук Молдавської РСР, м. Кишинів. Палеоетноботанік, учениця *Янушевич З. В.* Займалась над визначенням культурних рослин та супроводжуючих бур'янів, а також плодів за матеріалами, отриманими під час археологічних досліджень *поселень* трипільської культури на території Молдови. Особливу увагу приділила вивченню складу культурних рослин на ранньому етапі *трипільської культури*. Займалася також вивченням відбитків зернівок культурних рослин на матеріалах пам'яток усатівського типу з колекції *Одеського археологічного музею НАНУ*.

Праці: Находки обугленных остатков семян сорных растений на трипольских памятниках Молдавии // Ботанические исследования. Флора. Геоботаника и палеоэтноботаника. – Кишинев, 1988. – Вып. 1. – С. 3–12; Культурные растения на Западе Северного Причерноморья в середине 3–2-ом тыс. до н.э. (по данным палеоботаники) // Проблемы древней истории и археологии Укр. ССР. – К., 1989. – С. 119–120; Crops and weeds in the Tripolye culture sites in Moldavia. // Acta Interdisciplinaria Archaeologica. – 1991. – 7. – P. 199–201.

Г. О. Пашкевич

КУКУТЕНЬ – *археологічна культура* доби *енеоліту* (4600–3500 рр. до н.е.) на території Південно-Східної Європи (сучасна територія Румунії, Молдови, Західної України та Південної Угорщини). Епонімна пам'ятка – поселення Кукутень (Румунія). Частина культурного комплексу (культурно-історичної спільності) Аріушд-Кукутень-Трипілля.

Кузьмінова Н. М.

Розписні **кубки** з колекції «ПЛАТАР».

Кукутень, археологічна культура.

Остання велика цивілізація *мідного віку*, складова частина Старої Європи. Всього на території Румунії відомі близько 3000 пам'яток культури Кукутень, більшість з яких належить до періоду між 4600–4050 рр. до н.е.

Склалася на основі культури Прекукутень в середині V тис. до н.е. Розділена на ряд фаз: Кукутень А (А1-А4), Кукутені А-В (А-В1, А-В2), Кукутень В (В1-В3). Характерним є посуд, прикрашений розписом, поліхромним на початковій фазі (А), *біхромним* та *монохромним розписом* на завершальних (А-В, В). Існував ряд регіональних варіантів культури, які, можливо, є відображенням племінної структури.

Мала укріплені ровами і валами поселення, розвинену архітектуру з використанням в будівництві дерева і глини. Основа економіки – розвинене землеробство, а також тваринництво. Високий розвиток отримали ремесла – обробка металу, виробництво керамічного посуду, обробка *кременю*. Важливе значення мала торгівля, переважно сировиною та металевими виробами, а також сіллю з прикарпатських родовищ.

Сусідні культури: *Гумельниця*, *Петрешть*, *Тисаполгар*, *Бодрогкерестур А (Кукутень А)*; Селкуца IV, *Чернавода* Ib, *Бодрогкерестур* В, *культура лійчастого посуду* (Кукутень А-В); Чернавода Ic, культура лійчастого посуду, *культура кулястих амфор* (Кукутень В). Змінюється на фазі Кукутень В культурою Городіштя Фолтешті.

Література: *Mantu C. M.* Cultura Cucuteni. Evolutie, cronologie, legaturi. – Piatra-Neamt, 1998. – P. 17–1188.

К. М. Манту-Лазарович

КУЛЬТ (лат. cultus – поклоніння, шанування) – сукупність *обрядів* шанування. Використовується в археології як умовний термін при реконструкції вірувань давніх людей. Вважається, що для трипільців характерні культ родючості, або родючості землі, втілений у різноманітних образах і пов'язаний з культами Великої Матері-Богині; (сонячного) бика, сонячного божества, змія, аграрними культами, культом небесного подружжя; існували промислові та виробничі культи, а також культ предків. Можна припустити, що як один із проявів останнього існував культ черепів.

Картина Шаповала Я. А.

Слово «культ» вживається також як синонім термінів «ритуал» та

Кераміка культури **Кукутень**, фаза А. Поселення Ізвоаре. Наукові фонди ІА НАНУ.

«обряд», наприклад, «поховальний культ». Археологічні матеріали *трипільської культури* насичені *артефактами*, які пов'язані із *сакральною* сферою, але цього недостатньо для того, щоб встановити конкретні культи трипільців, бо наявність серед них тих чи інших образів не доводить існування конкретних культів. Висловлювалось припущення про існування професійних, сімейних та общинних культів у трипільській культурі.

Література: *Черныш Е. К.* Энеолит Правобережной Украины и Молдовы // Энеолит СССР. — М., 1982. — С. 241—252; *Цвек О. В.* Релігійні уявлення населення Трипілля // Археологія. — 1993. — № 3. — С. 74—77; *Завець І. І.* Трипільська культура на Поділлі. — Вінниця, 2001. — С. 137—168.

Н. Б. Бурдо

КУЛЬТОВА СПОРУДА — *храм, святилище*, будівля, спеціально зведена для виконання різноманітних релігійних *обрядів*.

У *трипільській культурі* мають місце рештки *глинобитних* будівель, які вважаються святилищами завдяки особливостям інтер'єру та знайденому в них інвентарю: *статуеткам*, ритуальному посуду, наприклад, *площадка* №7 з *Коновки*, *Шкарівське святилище*. Як зображення храмів інтерпретуються деякі моделі будівель: *Ворошилівська модель житла*, *Тимківська модель сакралної будівлі* тощо.

Література: *Лапиров-Скобло М. С.* Культовые сооружения // Свод этнографических понятий и терминов. Материальная культура. — М., 1989. — С. 76—77; *Цвек О. В.* Релігійні уявлення населення Трипілля // Археологія. — К., 1993. — № 3. — С. 75.

Н. Б. Бурдо

КУЛЬТОВІ МІСЦЯ СХІДНОТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ — приміщення, де відправлялися різноманітні релігійні *обряди*, виявлені *Цвек О. В.* на поселеннях *східнотрипільської культури*.

На поселенні Миропілля досліджено садибу з трьох споруд, одна з яких була призначена для зберігання та розмелювання зерна. У цій будівлі знаходилось спеціальне культове місце з переносним *вівтарем*, виконаним із глини зі значною домішкою зерна. Біля нього знайдено фрагменти миропільської статуетки, яка, мабуть, була розбита навмисно під час обряду, а також *хлібці керамічні* та шматки *вохри*. Поблизу в цьому ж приміщенні виявлено *зерновик* з покришкою, декорований *заглибленим орнаментом*, декілька *зернотерок* з розтиральником. Тут також знайдено зерна пшениці-двозернівки. Аналогічне приміщення знайдено на поселенні *Веселий Кут*. Мабуть, тут відзначались сезонні свята. Очевидно, навесні відкупорювалися зерновики, мололи зерно і пекли священні хлібці. Символи головних божеств — стилізовані антропоморфні статуетки — брали участь у здійсненні ритуалу. Комори, мабуть, мали спеціальні місця, де здійснювався обряд, пов'язаний з плодоносною силою зерна.

Культове місце виявлено під час розкопок *веселокутського гончарного комплексу*. Простежено культ, який мав відношення до керамічного виробництва. Спорудження гончарного горна супроводжувалось окремими релігійними церемоніями, свідченням чого є мініатюрні глиняні конуси, розміщені за певною системою під фундаментом стін обпалювальної камери горна першої майстерні. Про наявність промислового культу свідчить комплекс з другої майстерні, де виявлено вівтар, на якому знайдено розписну *біноклеподібну посудину* з кальцинованими кістками черепа бика. В общинах східнотрипільської культури в цей час з'являються окремі особи, які здійснювали релігійні функції. Можливо, майстер, який

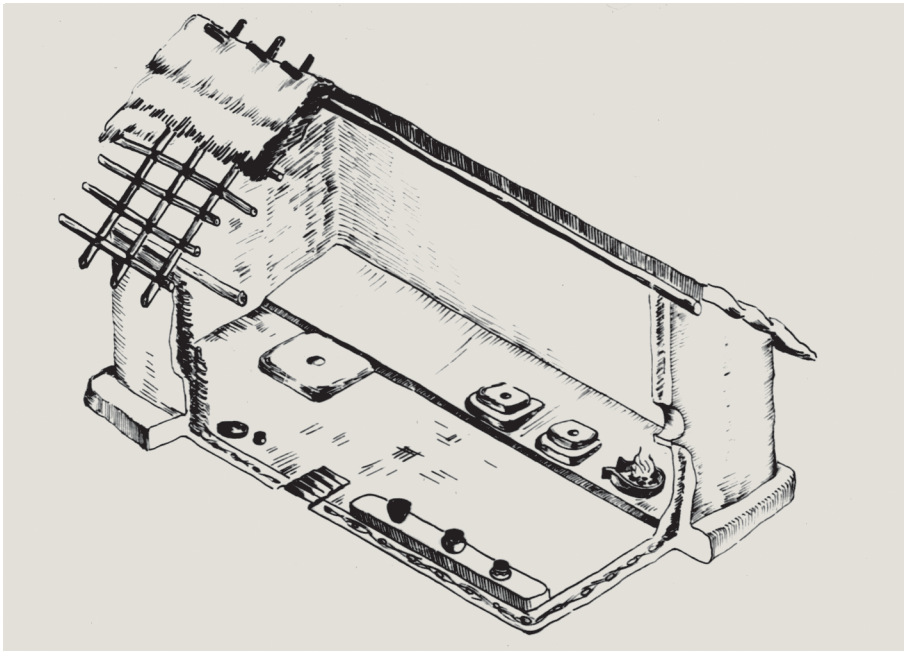

Реконструкція Цвек О. В. святилища з поселення Шкарівка — одного з **культових місць східнотрипільської культури**.

виготовляв з глини і води посуд та вмів керувати вогнем гончарної печі, міг виконувати обряди, пов'язані з культом священного вогню та води.

Література: *Цвек О. В.* Релігійні уявлення населення Трипілля // Археологія. – К., 1993. – № 3. – С. 74–90; *Його ж.* Гончарное производство племен трипольской культуры // Ремесло эпохи энеолита-бронзы на Украине. – К.: Наук. думка, 1994. – С. 55–95.

О. В. Цвек

КУЛЬТУРА – сукупність матеріальних і духовних надбань, комплекс характерних інтелектуальних і емоційних рис суспільства, що включає в себе не лише різні мистецтва, а й спосіб життя, основні правила людського буття, системи цінностей, традицій і вірувань.

Уявлення про культуру суспільства на теренах України доби *енеоліту* дає вивчення *трипільської археологічної культури*.

Література: *Корінний М. М., Шевченко М. Ф.* Короткий енциклопедичний словник з культури. – К., 2003. – С. 171.

Н. Б. Бурдо

КУЛЬТУРА А – хронологічна група пам'яток *трипільської культури*. Виділена *Хвойкою В. В.* (1899), який поділив виявлені ним на Середньому Дніпрі старожитності доби *енеоліту* на більш ранні (*культура Б*) та пізні (культура А).

До культури А він зарахував поселення *Трипілля, Верем'я, Щербанівка*. На цих пам'ятках були виявлені *розписний посуд*, вироби з міді. Ці знахідки В. В. Хвойка вважав ознаками більш високого рівня розвитку, а отже, наступними в часі після більш примітивної, на його погляд, культури Б.

Дослідження 20–30-х рр. XX ст., особливо розробка періодизації поселень трипільської культури *Пассек Т. С.*, показали, що більш раннью слід вважати культуру А, яку нині відносять до етапу BI-II Трипілля і датують 4400–4100 рр. до н.е.

Література: *Хвойко В. В.* Каменный век Среднего Поднепровья // Тр. XI Археологического съезда в Киеве. – М., 1901. – Т. 1. – С. 730–812; *Пассек Т. С.* Периодизация трипольских поселений // МИА. – М.; Л., 1949. – № 10. – С. 8–9.

М. Ю. Відейко

КУЛЬТУРА Б – хронологічна група пам'яток *трипільської культури*. Виділена *Хвойкою В. В.* (1899), який поділив виявлені ним на Середньому Дніпрі старожитності доби *енеоліту* на більш ранні (культура Б) та пізні (культура А).

До культури Б він відніс поселення *Халеп'я, Стайки, Кирилівські висоти, Ржищів* та ін. На цих пам'ятках не було виявлено виробів з міді, кераміка оздоблена *монохромним розписом* або *заглибленим орнаментом*, значна кількість посуду не орнаментована. Ці знахідки В. В. Хвойка вважав ознаками більш низького, початкового рівня розвитку, а отже, попередніми в часі щодо більш розвиненої, на його погляд, культури А.

Дослідження 20–30-х рр. XX ст., а також розробка періодизації поселень трипільської культури *Пас-*

Шоломополібна покришка. **Культура А**. Національний музей історії України.

Малюнок Хвойки В. В. з польового щоденника по дослідженню пам'ятки **культури А**.

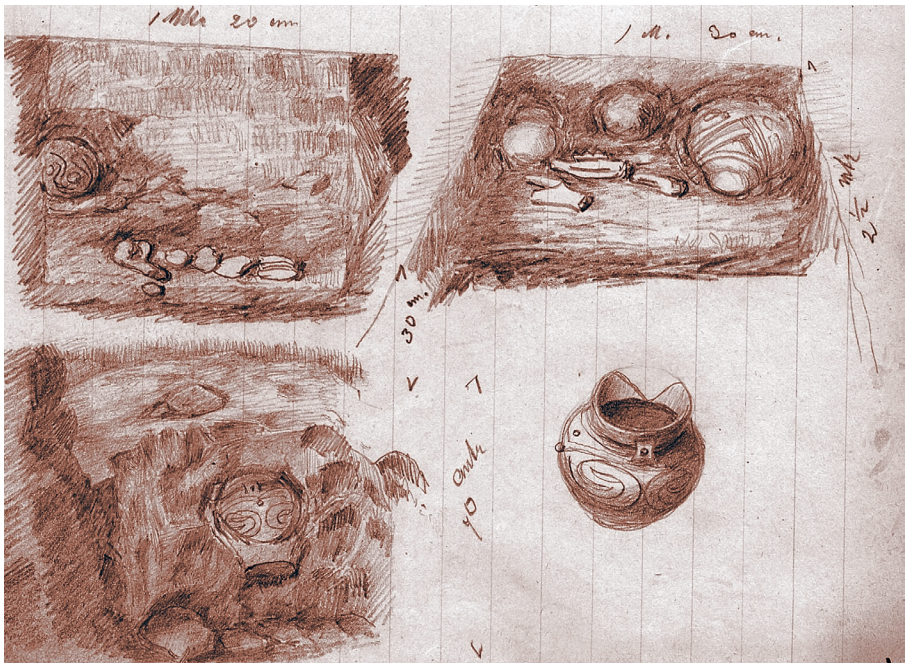

Посуд з пам'яток **культури А**. Національний музей історії України.

сек Т. С., показали, що культуру Б слід вважати більш пізньою за культуру А. Нині пам'ятки, виділені В. В. Хвойкою в культуру Б, відносять до етапів ВІ, СІ та СІІ Трипілля і датують між 4000–2750 рр. до н.е.

Література: *Хвойко В. В.* Каменный век Среднего Поднепровья // Тр. XI Археологического съезда в Киеве. – М., 1901. – Т. 1. – С. 730–812; *Пассек Т. С.* Периодизация трипольских поселений // МИА. – 1949. – № 10. – С. 8–9.

М. Ю. Відейко

КУЛЬТУРА ЗИМНЕ–ЗЛОТА – див. *пізньострічкової розписної кераміки культура*.

КУЛЬТУРА КУКУТЕНЬ–ТРИПІЛЛЯ – див. *трипільсько-кукутенська спільність*.

Фрагменти антропоморфної пластики **Культури Б**. Національний музей історії України.

Посуд **культури Б**. Національний музей історії України.

Посудина **культури Б**. Національний музей історії України.

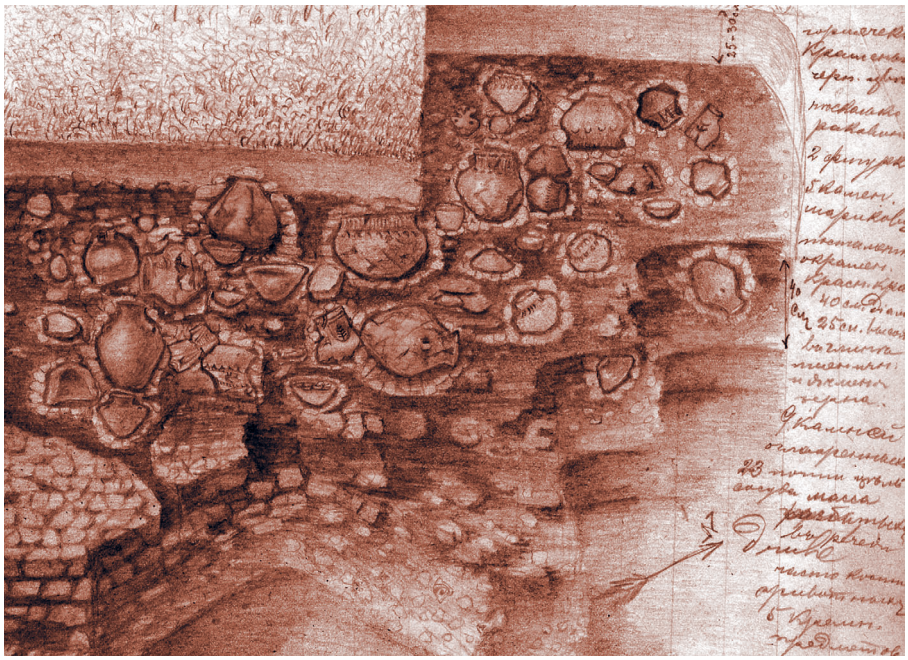

Малюнок Хвойки В. В. з польового щоденника по дослідженню пам'ятки **культури Б**.

КУЛЬТУРА КУЛЯСТИХ АМФОР (ККА)

Карта поширення **культури кулястих амфор**.

Посуд з поховання **культури кулястих амфор**. Національний музей історії України.

КУЛЬТУРА КУЛЯСТИХ АМФОР (ККА) – *археологічна культура* доби *енеоліту* та раннього *бронзового віку* (середина IV – друга половина III тис. до н.е.). Названа за типовою формою округлої *амфори* з циліндричною або конічною шийкою. Поширена у Середній Європі: на заході до Ельби – Заале – Хафеля, на півночі – до Балтійського моря (між Ютландією та басейном Неману), на півдні – до Румунії, на сході – до Волині та Поділля. Походження ККА дискусійне: пов'язують з південними східноєвропейськими або місцевими середньоєвропейськими культурами *мідного віку* (на основі груп населення *культури лійчастого посуду*, пам'яток бжесцько-куявського типу та ін).

Поселення займали високі місця, іноді укріплювалися; *житла* каркасно-стовпові, обмазані глиною, невеликі, опалювалися відкритими *вогнищами*, обкладеними камінням. На території України відомі, переважно, поховальні пам'ятки. Поховання під *курганами* або в групових могильниках. Небіжчиків поховано у кам'яних гробницях або ямах, більшість скорчена на боці або на спині. Інвентар – кераміка, прикраси, знаряддя, кістки тварин. Є колективні (до 10 осіб в могилі) поховання.

Трапляються ритуальні поховання тварин (корів, коней, собак). Виділено три групи пам'яток – західна, сілезька, східна. Пам'ятки, досліджені в Україні, належать до східної групи. Серед посуду: двовухі

Сокира з поховання **культури кулястих амфор**. Національний музей історії України.

амфори, *кубки*, миски, які прикрашає *прокреслений*, штамповий та *шнуровий орнаменти*, орнаментальний мотив «риб`ячої луски». Для ККА характерні ажурні кістяні пряжки, клиновидні поліровані крем'яні сокири, черешкові вістря стріл, бурштинові прикраси — орнаментовані диски, пряжки. Господарство — комплексне, скотарсько-землеробське.

Співіснувала з *культурами лійчастого посуду*, пізнім етапом *трипільської культури* (СІІ). На пам'ятках *гординештського типу*, *софіївського типу*, *городського типу* в керамічному комплексі добре помітні впливи традицій ККА. Змінюється культурами шнурової кераміки.

Література: *Свешников И. К.* Культура шаровидных амфор // САИ. — М., 1983; *Монгайт А. Л.* Археология Западной Европы. - М., 1973. — Т. 1. — С. 278—279; *Szmyt M.* Globular Amphorae culture in Eastern Europe. Present state of research and possibilities for future studies // BPS. — 1996. — Vol. 4. — P. 3—27; *Videiko M. Yu.* Tripolye and the cultures of Central Europe: facts and character of interactions: 4200—2750 BC // BPS. — Vol. 9. — P. 13—68.

М. Ю. Відейко

КУЛЬТУРА ЛІЙЧАСТОГО ПОСУДУ (КЛП) — *археологічна культура* доби *енеоліту*. Названа за типовою формою посуду — *кубка* з шийкою, форма якого нагадує лійку. Поширена на території від південної Швеції до західних областей України. Датується серединою V — початком III тис. до н.е. Сформувалася на основі пам`яток *лендельської*, полгарської, *маліцької* та ін. культур. Дослідники виділяють 4 великих групи пам`яток КЛП: 1 — Північна (Данія, Південна Швеція); 2 — західна (Нідерланди, Північно-Західна ФРН); 3 — східна (Східна ФРН, Польща, Західна Україна); 4 — південна (Південно-Східна ФРН, Чехія, Західна Україна) та близько 10 локальних варіантів.

На території України пам'ятки КЛП відкриті у 20—30-і рр. XIX ст. *Цинкаловським А. М.*, досліджувалися *Захаруком Ю. М.*, *Пелещишиним М. А.*, *Коноплею В. М.* та ін. В Україні відомо близько 50 поселень — Лежниця, Зимне, Малі Грибовичі, Вінники, Тростянець та ін. Вони розташовані на високих місцях або схилах і берегах річок.

Житла заглиблені, їх стіни іноді обмазувалися глиною, виявлено *глинобитні* печі на дерев`яному каркасі, господарчі ями. Є поселення, укріплені ровами та валами. Поховання випростані на спині, іноді має місце *трупоспалення*, інвентар — кераміка, знаряддя праці. В Європі відомі поховання з кам'яними конструкціями — мегалітами, *кургани*.

У Польщі досліджено численні розробки *кременю*, пов`язані з КЛП, у Кшемьонках відкрито шахти гли-

Карта поширення **культури лійчастого посуду**.

Кераміка **культури лійчастого посуду**. Експозиція Археологічного музею інституту українознавства ім. Крипякевича НАНУ.

биною до 11 м. Знаряддя праці переважно з кременю (сокири, серпи, ножі та ін.), каменю (*сокири-молоти*). Типовим є посуд з лійчастими вінцями, поверхня якого підлощена, *орнамент* – стрічки з штампу, відбитки шнура, наліпи у вигляді літер «Л» та «М», черпаки з зооморфною ручкою, фляжки з валиком під вінцями. Імпортувався розписний посуд *трипільської культури* з пам`яток *бринзенського типу*.

Господарство – комплексне, землеробсько-скотарське, землеробство орне, із застосуванням тяглової сили тварин; вирощувалися плівчасті пшениці, ячмінь. На посуді КЛП виявлено зображення чотириколісного воза, знайдено глиняні моделі колісного транспорту.

Сусідня культура на Сході – трипільська (*бринзенський тип, лукашівський тип*), з нею простежено свідчення численних контактів, зокрема на поселенні Жванець виявлено посуд КЛП. Південні сусіди – бодрогкерестурська культура, інші варіанти КЛП, певний час співіснує з *культурою кулястих амфор*, на пізньому етапі помітні впливи культури *Баден*. Змінюється памятками культури променистої кераміки, культури кулястих амфор та ін.

Література: *Пелещишин Н. А.* Культура воронковидных сосудов // Археология Украинской ССР. – К., 1985. – Т. 1. – С. 273–278; *Kaczanowski P., Kozlowski J. K.* Najdawnejsze dzieje ziem Polskich // Wielka historia Polski. – Krakow, Fogra, 1998. – T. 1. – S. 117–123.

М. Ю. Відейко

КУЛЬТУРА ЛІНІЙНО-СТРІЧКОВОЇ КЕРАМІКИ (КЛСК) – археологічна культура *неоліту* (VI тис. до н.е.), поширена в Центральній, Західній і Східній Європі, в тому числі Трансільванії та Прикарпатській Молдові в Румунії, а також на Дністрі і Волині в Україні. Свого часу деякі дослідники саме з нею пов'язували походження *трипільської культури*.

Названа за характерною орнаментацією посуду. Вірогідно, має анатолійські витоки. Дослідники виділяють дві фази розвитку: старшу – «лінійну» (орнаментація з прокреслених ліній), яка датується ранньонеолітичним періодом і займає невелику територію у Карпато-Дунайському регіоні, і молодшу – «нотну» (до ліній додані крапки), поширену на значних просторах Європи. Фінальні пам'ятки належать до *енеоліту*. Змінюється групою (культурою) Желіз Желизовиця.

Часто шари культури лінійно-стрічкової кераміки входять до складу багатошарових пам'яток, зокрема

Посуд **культури лінійно стрічкової кераміки** с поселення Незвисько, дослідження Черниш К. К. Івано-Франківський обласний краєзнавчий музей.

Карта розповсюдження **культури лінійно-стрічкової кераміки**.

зафіксовано випадки, коли вони перекриті культурними шарами Прекукутень (в Румунії та Республіці Молдова) або Трипілля (*Незвисько, Більшівці*). *Поселення* площею 1–3 га займають місця поблизу води. Відомі поселення площею до 50 га, але на цій площі розташовані будинки різних етапів заселення, одночасно існувало до 8 *жител*. Типові довгі наземні будинки каркасно-стовпової конструкції, на пам'ятках знаходять багато різних ям.

На поселеннях зустрічаються поховання скорчені на лівому боці, наприкінці нотної фази і в Желізі поширені могильники переважно з невеликою кількістю могил. До *інвентарю похованого* входить посуд. Основні знаряддя праці – з *каменю*, кременю, кістки. Відомі знахідки *скарбів* з кам'яних сокир. Кераміка – *кухонний посуд* та *столовий посуд*. Частина посуду виготовлена з маси з рослинними домішками. Найбільш поширеною формою для кераміки всіх груп є сферична чаша. Столові чаші тонкостінні, з *лощеною* поверхнею, прикрашені спіральними композиціями із стрічок, утворених прокресленими лініями, які доповнюються ямками-нотами. Рідко зустрічається *антропоморфна пластика*. Господарство землеробсько-скотарське.

Культура лінійно-стрічкової кераміки у Прикарпатській Молдові вважається генетичною підосновою культури *Прекукутень*.

Література: *Титов В. С.* Культура линейно-ленточной керамики // Археология Венгрии. – М.: Наука, 1980. – С. 253–288; *Marinescu-Bîlcu* S. Tirpesti – from Prehistory to History in Eastern Romania // British Archeological Reports International Series. – Oxford, 1981. – № 107. – 187 p.

Н.Б. Бурдо

КУЛЬТУРА ЛЮБЛІНСЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ МАЛЬОВАНОЇ КЕРАМІКИ – дивись *люблінсько-волинська культура мальованої кераміки*.

КУЛЬТУРНИЙ ШАР – шар, який відкладається на давній денній поверхні внаслідок діяльності людини. Культурний шар є основним об'єктом польового археологічного дослідження.

В процесі тривалого проживання на одному місці шари відкладаються послідовно, утворюючи стратиграфічні відкладення, *телі*. Товщина культурного шару на поселеннях *трипільської культури*, як правило, не перевищує 0,5 м. У ньому відклалися залишки наземних *жител* – *площадки, обмазка*, кераміка, *пластика*, знаряддя праці, відходи виробництва, кістки тварин та ін.

Н. Б. Бурдо

Культурний шар поселення Незвисько. Дослідження Черниш К. К.

Культурний шар в ямі на поселенні Майданецьке. Дослідження Шмаглія М. М., Відейко М. Ю.

Пассек Т. С. оглядає виходи **культурного шару** на поселенні Володимирівка. 1940.

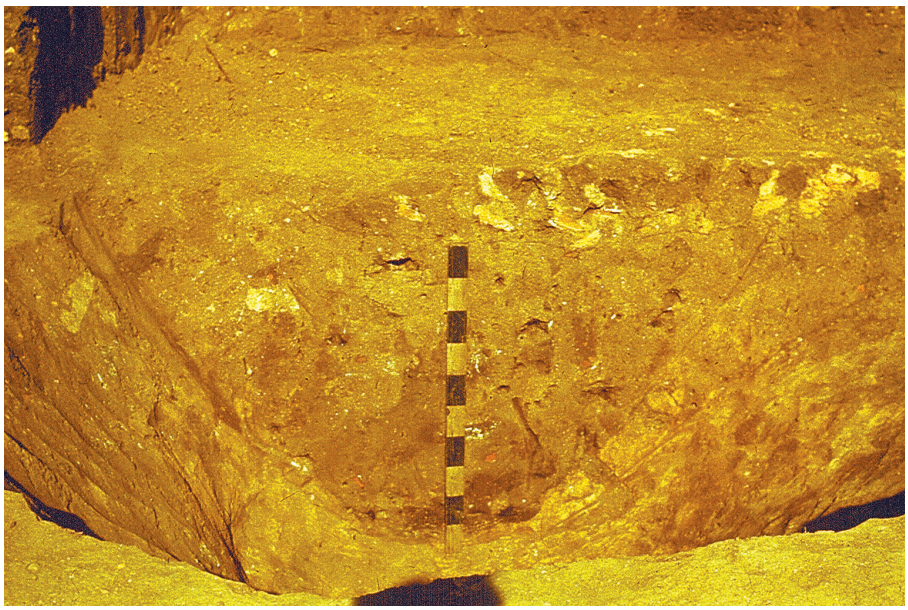

КУНИСІВЦІ – поселення *трипільської культури* (*кошиловецька група*, етап СІІ, 3600–3200 рр. до н.е.). Розташоване біля с. Кунисівці (ур. Станкови) Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. на схилі плато високого берега річки. Відкрито й досліджено *Кравець В. П.* (1953) у складі Трипільського загону Подільської комплексної експедиції під керівництвом *Захарука Ю. М.*

Простежено планування будівель кількома рядами уздовж яру. Досліджено залишки трьох *глинобитних* жител невеликого розміру (5,7×3, 2,5×2 м та 6,2×3,3 м), у вигляді *площадок*, які складалися із щільно укладеної обпаленої *обмазки* із загладженою зверху поверхнею та відбитками масивних колод з нижнього боку. В одному з *жител* під шаром обпаленої глини знайдено ямку з перепаленими людськими кістками, вірогідно, сліди *жертвоприношення*. Серед обмазки знайдено велику кількість фрагментів кераміки. Переважна більшість її належить до *столового посуду*, виготовленого з *відмуленої глини*, добре випаленої, з лощеною поверхнею та *полiхромним розписом*. Використовувались чорна, біла та червона фарби. Найбільш поширений візерунок – у вигляді сітки, зустрічаються також спіральні схеми орнаментації. Серед форм столового посуду поширені миски, *кубки, глечики, шоломоподібні кришки, амфори*. Виділяється група посуду із маси з домішкою *шамоту*, без *лощіння* та розпису. *Кухонний посуд* з товченою черепашкою в глиняної масі, представлений незначною кількістю уламків. Знайдено також декілька фрагментів *антропоморфної пластики* та *зооморфної пластики*, знаряддя праці з каменю та *кременю*, керамічні *відтяжки*, кістки тварин.

Матеріали з розкопок зберігаються у *Львівському історичному музеї*.

Література: *Кравець В. П.* Изучение позднетрипольских памятников в Верхнем Поднестровье // Краткие сообщения ИА АН УССР. – 1955. – Вып. 4. – С. 133–135.

Н. Б. Бурдо

Культові речі з поселення **Кунисівці.** Дослідження Кравець В. П. Рисунок Шмаглія М. М.

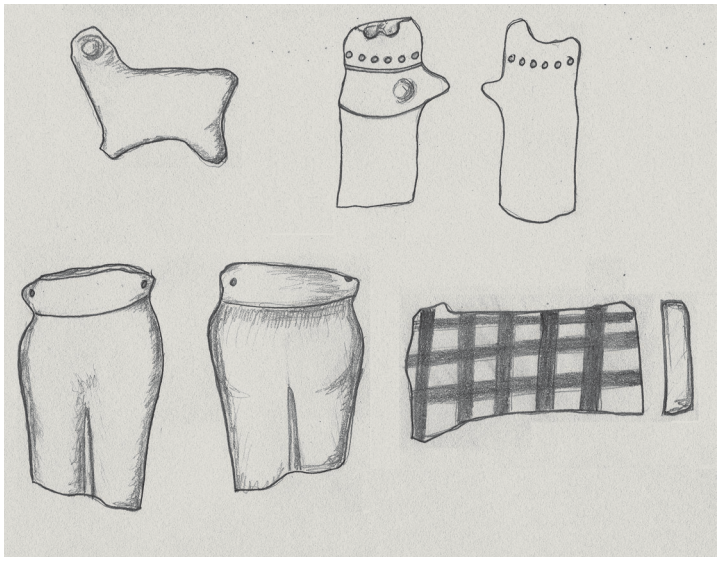

КУРГАН – штучний земляний нагорб або більш складна архітектурна споруда з використанням дерева, каміння, дерну, зведена над одним або кількома похованнями. Серед причин, які спонукали стародавнє населення насипати кургани, дослідники називають соціально-економічні та світоглядні. Перші пов'язані з освоєнням степу та переходом до різних форм скотарства, другі – з ідеєю надгроб'я, пам'ятника померлим. Кургани насипалися в різні історичні періоди багатьма племенами. Традиція будувати земляні насипи над похованнями з'явилася у степах Євразії близько 5 тис. років тому одночасно з пірамідами у Єгипті, менгірами у Бретані, дольменами на Кавказі.

Щодо *трипільської культури*, поховання під курганами характерні для пам'яток *середньостогівського типу* та усатівського типу.

Література: *Мерперт Н. Я.* Древнейшие скотоводы Волжско-Уральского междуречья. – М., 1974. – С. 131–134.

С. М. Ляшко

КУРГАН ДУБОВА МОГИЛА – поховальна пам'ятка доби *енеоліту* з матеріалами *трипільської культури*. Знаходиться в околицях м. Інгулець Дніпропетровської обл. Досліджений експедицією Дніпропетровського національного університету в 2000 р.

Одиночний *курган* заввишки 2,77 м та діаметром 49,5 м. Виявлено 15 поховань, з них – 4 доби енеоліту, за матеріалами котрих простежуються взаємозв'язки степового та пізньотрипільського населення.

Основне поховання №19. Могила на рівні давнього горизонту перекрита обвугленими плахами, на дні – підсипка з вугілля та золи. Скелет

Курган № 11 першого курганного могильника в Усатовому. Дослідження Лагодовської О. Ф. 1940.

чоловіка лежав у сильно зібганому стані на спині в північно-східній орієнтації. Над похованням споруджено з вальків цоколь заввишки 1,4 м і діаметром 6,5 м, добудований ґрунтом до висоти 1,6 м та в діаметрі до 13,5 м. По підошві насип було обкладено камінням.

Першим у насип було впущено енеолітичне поховання №10, над могилою споруджено кам'яний заклад. Поховання дорослого чоловіка призведено скорчено на спині в північно-східній орієнтації у супроводі типової для *касперівської групи* (Трипілля СІІ) *амфори*. З похованням №10 пов'язано спорудження насипу ІІ, з рівня котрого впущено енеолітичні поховання №13 та №15. Перше з них зруйновано, але за наявності специфічної фарби на кістках може бути об'єднано із похованням №15. Могила останнього прямокутної форми, мала уступи по периметру стін і перекриття з плит. Скелет дорослого чоловіка лежав зібгано на лівому боці у східній орієнтації. Долоні рук піднесено на рівень обличчя. За спиною в плямі органічного тліну лежало бронзове шило; на рівні грудей стояв горщик

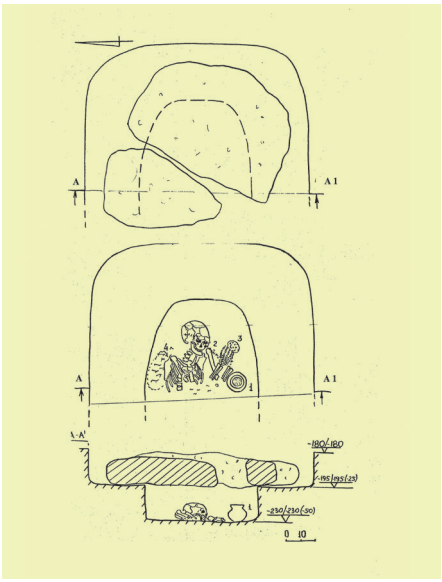

План і розріз поховання 15. Умовні позначення: 1 — посудина; 2 — фарба; 3 — вохра.

Курган Дубова Могила. Розкопки експедиції Дніпропетровського національного університету.

Фрагмент поховання 15.

Процес розкопок кургану. Центральна бровка.

Курган Дубова Могила. Розкопки експедиції Дніпропетровського національного університету.

План та розріз поховання 10.

Мідне шило з поховання 15.

Загальний вид поховання 10.

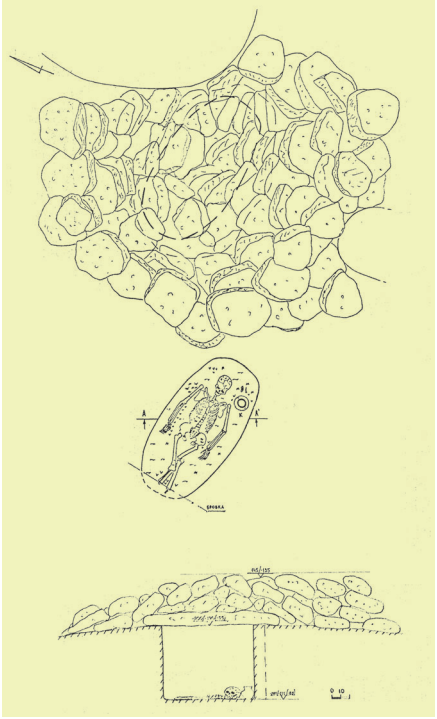

біконічної форми типовий для посуду животилівського культурного типу. З похованнями №№13, 15 пов'язана досипка, яка утворила насип III, з рівня якої впущено перше ямне поховання кургану.

Поява в межиріччі Інгульця і Інгула поховань із пізньотрипільською керамікою (етап CII) реєструє просування касперівських громад в південно-східному напрямку, до Дніпра. Поява тут поховань *животилівського типу* (або *типу животилівсько-вовчанського*) відбиває процес зрощення декількох культурних ліній при домінуванні пізньотрипільської.

Література: *Ковалева И. Ф.* Стратифицированные энеолитические курганы в криворожском течении Ингульца// Археологічний літопис Лівобережної України. – 2/2002 – 1/2003. – Полтава, 2003. – С.58–63.

И. Ф. Ковалева

КУРГАН «САДОВЕ» – поховальна пам'ятка *усатівської культури* в с. Садове Білгород-Дністровського р-ну Одеської обл. Розташований на нижній терасі правого берега Дністровського лиману. Курган «Садове» є головним у Моложському могильнику *усатівської культури*. Відкритий О. Є. Малюкевичем (1998). Досліджений Моложською експедицією *Одеського археологічного музею НАНУ* (1990).

Висота кургану 3 м, діаметр 46 м. До усатівської культури належать первинний насип, до ямної культури – усі інші досипання. На місці кургану спочатку існував ритуальний майданчик, обмежений ровами. Пізніше рови були засипані та перекриті вимосткою з річного намулу. Ділянка використовувалася для поховань. У центрі виявлено одиночні та парні поховання в ямах (5) з плануванням по колу та двома похованнями собак. По краях *вимостки* виявлено залишки двох здійснених на стороні *кремацій* (фрагменти черепа людини та ін.). Поховання перекриті глинистим насипом висотою 1,7 м. Основа насипу діаметром 13,7 м скріплена кільцевою крепідою, зробленою одношаровою іррегулярною кладкою в чотири яруси з ваннякового плитняку. Навколо крепіди знайдено кострища та круглі ритуальні ями (6), в тому числі ями (3) с черепами лося, бика та однієї дрібної рогатої худобини.

До *інвентарю поховального* входить керамічний посуд: посудини з *розписним орнаментом* та з маси з домішкою товченої черепашки, бронзові шила та долото, *антропоморфна пластика*, прикраси, в тому числі кістяні «лабрисоподібні» пронизі та білі фаянсові намистини. Розписні *амфори* з кришками типові для пізньоусатівської культури, пам'яток

Курган Дубова Могила. Розкопки експедиції Дніпропетровського національного університету.

Горщик з поховання 15.

Амфора трипільської культури з поховання 10.

кириленського типу та *животилівського типу*, пам'яток етапу Городиштя – Фолтешть (Румунія). Привертає увагу нерозписна покришка з вертикальною антропоморфною ручкою. *Статуетки* (4) подібні до *усатівської антропоморфної пластики*. Масивна фігурка вкрита по основі численними глухими отворами.

Матеріали зберігаються в Одеському археологічному музеї НАНУ.

Литература: *Малюкевич А. Е., Петренко В. Г.* Усатовский комплекс с фигурными пронизями в низовьях Днестра // Древнее Причерноморье. – О., 1993. – С. 25–30.

В. Г. Петренко

КУРГАНИ ЗЕЛЕНОГАЙСЬКІ – поховальні пам'ятки доби *енеоліту* з *статуетками серезлійського типу*. Розташовані на околиці с. Зелений Гай Широківського р-ну Дніпропетровської обл. Досліджені в 1999 р. експедицією Дніпропетровського національного університету.

Було розкопано курганну групу в складі шести насипів, виникнення котрих, за культурною належністю основних поховань, віднесено до пізнього енеоліту – доби ранньої бронзи (середина – друга половина III тис. до н.е.).

Найбільший в Зеленогайській групі *курган* №6, заввишки 4,5 м і

1

2

3

4

5

6

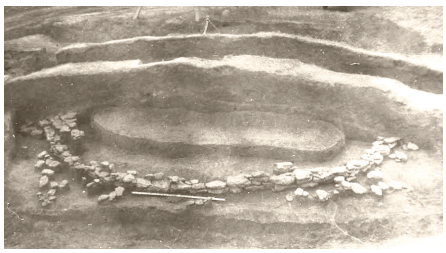

Курган «Садове». Дослідження О. Є. Малюкевича. Одеський археологічний музей.

Поховальний інвентар з кургану «Садове»:
1. Фаянсові намистини.
2. Амфора розписна.
3. Амфора з шнуровим орнаментом.
4. Фрагмент антропоморфної фігурки.

5. Поховання з антропоморфною пластикою.

6. Кромлех.

діаметром 77 м, споруджено у дев'ять будівельних етапів, з котрих перші три пов'язані з енеолітичними похованнями (всього 26 поховань).

Первинний насип (ІА) споруджено для двох послідовних в часі постмаріупольських поховань №25 та №26, до яких належать кам'яні куполовидні заклади над ґрунтовими могилами, перекритими деревом. Обидва поховання колективні; №25 – трьох дорослих; №26 – шести небіжчиків, покладених як за «простягнутим», так і «зібганим» обрядом, з переважанням першого. *Інвентар поховальний* з могили № 25 включав мідні коротко-циліндричні пронизки та вироби з каоліново-вохрової маси.

В могилі №26 розмірами 2,1×1,55×1 м п'ятеро похованих покладено простягнуто в ряду, головами на північ. Шосте – жіноче поховання – здійснено зібгано на спині в західній

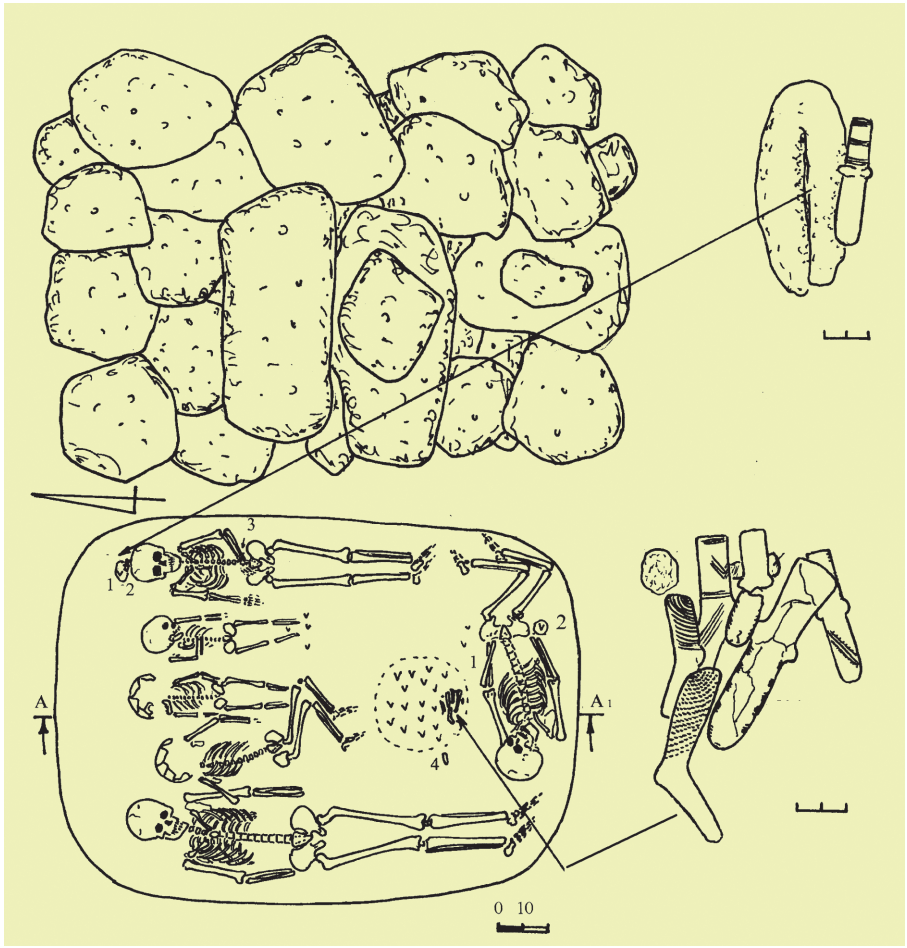

Кургани Зеленогайські. Дослідження Дніпропетровського національного університету 1999р.

План кам'яного закладу над похованням 6 та план поховання 6 з позначенням знахідок.

Фрагмент розрізу кургану 6.

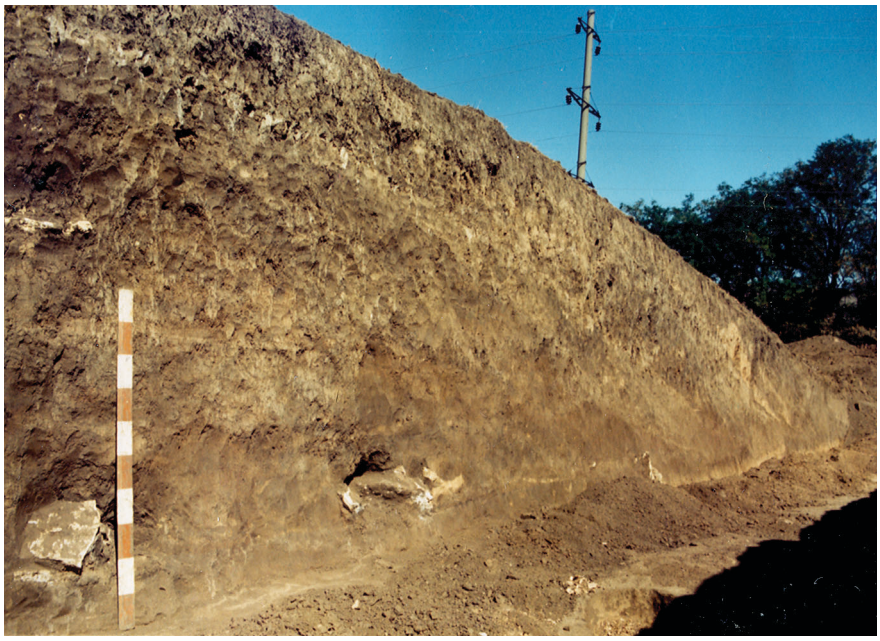

Кургани Зеленогайські. Дослідження Дніпропетровського національного університету 1999р.

Загальний вигляд поховання 6.

Фрагмент поховання 6.

орієнтації в ногах похованих «в ряду». В похованні виявлено *статуетки* зеленогайського комплексу *антропоморфної пластики*.

Поруч з шостим похованням в скупченні *вохри* на дні могили знаходилося шість *антропоморфних* статуеток *серезлійського типу*, лощило із різця вівці та грудочка білої *пасти* для заповнення *заглибленого орнаменту* статуеток. Ці знахідки дають підстави вважати в похованій жінці — майстра. Ще одна статуетка цього ж типу супроводила молоду жінку, поховану «в ряду». Статуетку було покладено зверху виготовленого з коаліново-вохрової маси символу жіночої статі (вульви). В керамічній масі присутні дрібні желвачки білої речовини, які відігравали роль «зародків» трипільської *антропоморфної пластики*. Інший інвентар включав мідні пронизки та вироби з каоліново-вохрової маси.

Наступними за часом впуску були енеолітичні поховання №№7, 10–12, 20 в овальних ґрунтових могилах, які напівколом охоплювали первинний насип, частково прорізаючи його. В перекритті та закладах використано каміння. Скелети лежали зібгано на спині чи боці, зустрічається поза адорації, орієнтація північна. В інвентарі представлено фігурні каоліново-вохрові плитки, циліндри та їх частини, ножевидна платівка, раковини Unio. Культурна належність умовно визначена як «нижньомихайлівська» і потребує уточнення.

З ними пов'язана досипка, яка оформила насип ІБ усічено-конічної форми, схили якої було вкрито глиняною *обмазкою*. З її рівня впущено енеолітичні поховання №№17, 23–24, які відрізняються від попередніх зміною орієнтації на північно-західну. Після їх впуска насип було добудовано вальками з дерну на височінь 1,3 м при діаметрі 17 м. По підошві було споруджено *кромлех* з 129 плит, встановлених у кільцевому ровику. Подальше будівництво насипу пов'язано із ямними похованнями.

В цьому Зеленогайським кургану належить важливе місце, як і у встановленні взаємодії із населенням *трипільської культури* етапу СІІ Буго-Дніпровського межиріччя.

Література: *Ковалева И. Ф.* Стратифицированные энеолитические курганы в криворожском течении Ингульца // Археологічний літопис Лівобережної України. — 2/2002 — 1/2003. — Полтава, 2003. — С. 58–63.

И. Ф. Ковалева

КУРИЛІВКА — поселення *трипільської культури* (етап СІ, 3800–3300 рр. до н.е.). Розташоване на південь від с. Курилівки Хмільницького р-ну Вінницької обл. на великому мисоподібному пагорбі між урочищами Фільварок та Максимівка, за 1 км від Південного Бугу. Епонімна пам'ятка поселень *курилівського типу*, належить до *середньобузької локальної групи*. Відкрите (1988) і досліджене (1988–89) *Гусєвим С. О.*

Площа *поселення* — понад 30 га. На поверхні зафіксовано залишки 42 наземних *жител* глинобитно-каркасної конструкції, що розташовувалися двома концентричними колами по периметру і довільно у центрі. Залишки споруд представлені трьома

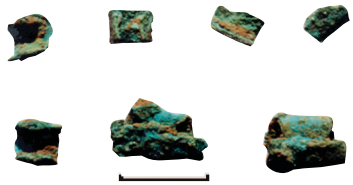

Кургани Зеленогайські. Дослідження Дніпропетровського інаціонального університету 1999 р.

Мідні пронизі від браслета з поховання 5.

Виріб з вохрово-каолінової маси.

Фрагмент поховання 6.

Керамічна **курильниця.** Поселення Тирпешть (Румунія). За К. -М. Манту.

Курінний П. П.

шарами обпаленої глини, які відповідали конструктивним елементам будівлі (стіни, стеля, простінки). Керамічна колекція включає посудини у вигляді *амфор* та *кратерів* з невеликими прямими вінцями, конічні миски, біконічні *кубки*. Вони прикрашені розписним чорнофарбовим *орнаментом* (рідко з доповненням червоної фарби) у вигляді *метопних*, S-подібних, тангентних та «кометних» схем. Два фрагменти стегнових частин великих за розмірами жіночих *статуеток* мали порожнину в ділянці живота, а третій, вірогідно, належав чоловічій фігурці з роздвоєними ногами. Численні добре спрацьовані *крем'яні* знаряддя праці виготовлялися на *пластинах* і *відщепах* технікою довгої струменистої ретуші. Матеріал зберігається у фондах *Вінницького обласного краєзнавчого музею*.

Література: *Гусєв С. О.* Трипільське поселення біля села Курилівки // VII Вінницька обл. історико-краєзнавча конф.: Тези доп. — Вінниця, 1989. — С. 12.

С. О. Гусєв

КУРИЛІВСЬКИЙ ТИП — тип пам'яток *трипільської культури* етапу СІ (3800—3300 рр. до н.е.). Виділений *Гусєвим С. О.* у середині 1990-х рр. Курилівський тип становить одну із заключних фаз розвитку *середньобузької локальної групи*. До нього включені поселення *Курилівка* (епонім), Кожухів, Лисогірка та ін.

Площа *поселень* становить 8—30 га. Характерними рисами пам'яток курилівського типу є розташування поселень на високих (до 20 м) мисоподібних пагорбах, що забудовувалися наземними глинобитно-каркасними *житлами* за системою концентричних кіл. Посуд виготовлений з добре *відмуленої глини*, з домішками *шамоту*, піску, зрідка — жорстви. Серед форм посуду переважають біконічні *амфори* та *кратери* з прямими вінцями, зрізаноконічні миски, *грушоподібні посудини* з ледь піднятою циліндричною горловиною, біконічні *кубки* із заокругленими плічками, монолітні *бінокле-подібні посудини*. Ангобована жовтогаряча поверхня розписувалася чорною фарбою у вигляді тонких S-подібних петель, «комет», гірлянд концентричних дуг, *тангентних* схем. У керамічних матеріалах *Курилівки* зафіксовано рідкісне для пам'яток даного типу використання червоної фарби, що доповнювала чорнофарбовий розпис. Широкогорлі кухонні горщики прикрашалися по плічках та вінцях заглибленими хвилястими лініями, овальними вдавленнями, навскісними насічками, ланцюжками шевронів. Особливостями пам'яток курилівського типу є також присутність *антропоморфної пластики* велетенських (понад 50 см) розмірів, порівняно невелике число *зооморфної пластики* і досить часті знахідки *крем'яних* інструментів зі слідами спрацьованості.

Генетичною підосновою пам'яток курилівського типу слід вважати поселення *ворошилівського типу*.

Література: *Гусєв С. О.* Пам'ятки трипільської культури курилівського типу в Середньому Побужжі // IV Міжнар. археологічна конф. студентів і молодих вчених: Тези доп. — К., 1996. — С. 83—85.

С. О. Гусєв

КУРИЛЬНИЦЯ — керамічна посудина з отворами у стінках, у якій розводили тліючий вогонь для обкурювання під час релігійних обрядів. У *трипільській культурі* раннього етапу зустрічаються курильниці у вигляді високої куполоподібної покришки.

Н. Б. Бурдо

КУРІННИЙ ПЕТРО ПЕТРОВИЧ [1(14).05.1894, м. Умань, Київщина — 1972, м. Мюнхен, Німеччина] — археолог, музеєзнавець, пам'яткоохоронець.

Закінчив Київський університет Св. Володимира (1917). Як практикант в 1913—14 проходив практику в Київському музеї «Древностей и искусств» у *Хвойки В. В.* та *Біляшівського М. Ф.* Один з фундаторів Комітету охорони пам'яток старовини в Києві (1917), фундатор і перший директор соціально-історичного музею в Умані. У 1926—33 — директор Музею Культів і побуту в Лаврі, директор Всеукраїнського Музейного Городка та Лаврського заповідника, до складу якого входили і Музей археології (директор — *Козловська В. Є.*), Кабінет антропології і етнології ім. *Вовка Ф. К.* (1926—32). У Всеукраїнської Академії наук — дійсний член (з 1924), науковий

співробітник кафедри мистецтвознавства (1928–30) вчений секретар *Всеукраїнського археологічного комітету* ВУАН (з 1929), та секретар *Трипільської комісії ВУАК* (1926) та ін., старший науковий співробітник *Інституту історії матеріальної культури АН УРСР*. У 1933 заарештований «за членство в контрреволюційній організації», протягом 5 років не мав права працювати за фахом. З квітня по листопад 1942 працював у Музеї переходової доби м. Києва. З 1943 в еміграції у Німеччині: проф. Українського Вільного університету, дійсний член НТШ, голова УАН у Німеччині, член редакційної колегії журналу «Український історик» (США).

Дослідник білогрудівської та *трипільської культур*. У 1925–28 проводив розкопки великого трипільського поселення в с. *Томашівці* поблизу Умані, яке дало назву *томашівській локальній групі* трипільської культури. В 1924–27 проводив розкопки на поселеннях трипільської культури в *Райках, Колодистому*, Борисівці, Чернявці, *Красноставці, Біликівці*, Ягнятині, на *Києво-Кирилівських висотах*.

Праці: Археологічна розвідка в околицях с. Колодистого над річкою Синицею на Гуманщині [Черкас. обл.] // КЗ 26. – К., 1927. – С. 63–70; Важливі матеріали щодо встановлення відносної хронології трипільських селищ // Хроніка археології та мистецтва. – 1930. – Ч. 2. – С. 23–30; Раєцька могила на Бердичівщині [Житом. обл.] // КЗ 26. – К., 1927. – С. 71–78; – Розкопи біля с. Томашівки [Черкас. обл.] // КЗ 25. – К., 1926. – С. 54–60; Розкопи біля с. Томашівки на Гуманщині // КЗ 26. – К., 1927. – С. 54–62.

Література: *Полонська-Василенко Н.* Історична наука в Україні за совєтської доби та доля істориків: Історична наука в Україні до кінця 1920-х років // ЗНТШ. – Париж; Чикаго, 1962. – Т. 28. – С. 87–88; *Курінний П.* Історія археологічного знання про Україну. – Полтава, 1994. – С. 107.

С. М. Ляшко

КУХОННИЙ ПОСУД – умовна назва поширеної категорії кераміки *трипільської культури*. Виділена за техніко-технологічними, морфологічними та стилістичними особливостями. На різних *поселеннях* становить від кількох відсотків керамічного комплексу до половини, або навіть переважної більшості посуду. Для культури *Кукутень* вживається назва «кераміка типу Кукутені С».

Присутність двох великих категорій кераміки – кухонної та столової типова для нео-енеолітичних землеробських культур Балкансько-Карпатського регіону. До категорії кухонного посуду входять посудини різного призначення і розмірів: власне побутовий кухонний посуд, *тарний посуд* і ритуальний, включно з поховальною керамікою. Звичайно кухонною називають кераміку з досить грубої маси з домішками *шамоту*, зернистого піску, жорстви, слюди, товченої черепашки (ракушняку, вапняку).

Форми кухонної кераміки різноманітні, але зазвичай їх не так багато, як форм *столового посуду*. Це переважно горщики різних типів, миски. Тільки на фінальному етапі – Трипілля СІІ діапазон форм розширюється, вони стають дещо подібними до форм столових посудин. Для оздоблення посудин в основному

Кухонний посуд трипільської культури. Колекція «ПЛАТАР».

Кухонний посуд трипільської культури. Колекція «ПЛАТАР».

використовувалися пластичні елементи та різноманітні види заглибленого візерунку, що не утворював ніяких складних компонентів, а складався з окремих рядів у верхній частині виробу. Це правило порушується на етапі Трипілля СІІ, коли посуд багато прикрашається шнуровою орнаментацією. Рецепти формованих мас, форма та оздоблення кухонного посуду залежали від локально-хронологічних чинників.

Для етапів Трипілля А–ВІ характерний кухонний посуд з домішкою піску та шамоту, як виняток зустрічається домішка товченої черепашки. Особливу групу становить посуд без орнаментації. Найбільш розповсюджені форми: горщики, миски, тази, глечики, багаторучні посудини, *фруктовниці*. Поверхня виробу ззовні загладжена або оздоблена *барботином*, рядами пальцьових защипів під вінцями, різноманітними пластичними деталями. На етапі Трипілля ВІ–ВІІ з'являється новий тип кухонного посуду – горщики з домішкою товченої черепашки, розчосами по тулубу, орнаментовані у верхній частині різноманітні декоративними схемами з ліній, які утворюють різноманітні фігури, відбитків штампу, відтисків різної форми, ланцюжків витиснутих назовні округлих горбочків – «перлин», скульптурних деталей, в тому числі *зооморфних зображень* та антропоморфних «личин». У прийомах виготовлення кухонного посуду помітні впливи культур карпатського басейну: *Лендель, Малиця, Тисаполгар*. Подібні горщики типові і для етапів ВІІ та СІ, тільки з усіх прийомів оздоблення лишаються розчоси, зустрічається *шнуровий орнамент*, замість «перлин» часто використовуються наліпні кульки, поширені скульптурні зооморфні наліпи та *букранії*.

На фінальному етапі – Трипілля СІІ – кухонний посуд не тільки набуває нових рис, але становить 70–80 % керамічного комплексу на пам'ятках більшості локально-хронологічних груп. Форми кухонного посуду з домішкою дуже дрібно товченої мушлі стають різноманітними, відрізняються від форм розписної кераміки. Посудини тонкостінні, прикрашені вишуканим заглибленим штампованим візерунком, заповненим білою або червоною пастою. В декорі превалює різноманітний шнуровий орнамент. Певна поліхромія досягається шляхом сполучення лощеного чорного тла посудини та заповнення візерунку фарбою білого, іноді червоного кольору після випалу. Традиції виготовлення такого посуду пов'язують з впливом культур *Чернавода I* та *Чернавода III*. Неорнаментований кухонний посуд етапу СІІ оздоблений різноманітними заглибленими елементами, фігурними ручками, що відбиває впливи традицій культури *Баден* та *культури кулястих амфор*, які помітні також у формах посуду.

Література: *Рижов С. М.* Гончарство племен трипільської культури // Давня кераміка України. – К., 2001.

Н. Б. Бурдо

ЛАБОРАТОРІЯ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ТЕХНОЛОГІЇ ВУАК – відділ при Секції історії матеріальної культури ВУАН (див. *Інститут історії матеріальної культури АН УРСР*). В січні 1933 було організовано лабораторію експериментально-технологічних досліджень речового матеріалу (Лабораторія археологічної технології ВУАК) для глибокого дослідження археологічного матеріалу. Лабораторія проводила мікрофотографію кременю, хімічний аналіз предметів з органіки, здійснювала остеологічні, антропологічні визначення тощо. Згідно з інформацією *Курінного П. П.*, лабораторія здійснювала аналізи кераміки *трипільської культури*, бронз з *Усатова* і *Трипілля*.

Література: Науковий архів ІА НАНУ, фонд ВУАК № 468; *Курінний П.* Історія археологічного знання про Україну. – Полтава, 1994. – С. 122; *Бєлявєва С. О., Калюк О. П.* Т. М. Мовчанівський: Сторінки наукової біографії // Археологія. – 1998. – № 2. – С. 128.

С. М. Ляшко

ЛАБРИС – подвійна сокира. Елемент орнаментації у вигляді зображення, подібного до двосторонньої сокири – лабриса, широко відомого в старожитностях крито-мікенської культури, зустрічається вже за доби *неоліту* та *енеоліту*. У *трипільській культурі* умовна назва фігури, що утворена з двох трикутників або вписаних в коло сегментів. Зустрічається в композиціях *розписного орнаменту* та *заглибленого орнаменту* на всіх етапах Трипілля.

Кришка з орнаментальною композицією, яка нагадує **лабрис**, поселення Олександрівка. Одеський археологічний музей.

Література: *Даниленко В. Н.* Комогония первобытного общества. – Фастов; Славутич, 1997. – С. 11, 113.

Н. Б. Бурдо

ЛАГОДОВСЬКА ОЛЕНА ФЕДОРІВНА (1899, Одеса – 13.12. 1958, Київ) – археолог, кандидат історичних наук.

З 1920 працювала під керівництвом *Гамченка С. С.* у Волинському музеї в м. Житомирі. Закінчила факультет суспільних наук Житомирського Інституту народної освіти (1925), аспірантуру при ГАІМК (див. *Інститут археології РАН*) та Ленінградському держуніверситеті (1926–30). Дисертація присвячена мегалітичній культурі України (*культура кулястих амфор*). Працювала в *Одеському археологічному музеї*, Інституті археології АН УРСР (тепер *Інститут археології НАНУ*) – старшим науковим співробітником (1939–58), зав. відділом первісної археології (1944–49).

Коло наукових інтересів – *археологічні культури* доби *енеоліту* на території України. Керувала розкопками багатошарового поселення Михайлівка на Херсонщині (1952–55), частина горизонтів якого, зокрема нижній (*нижньомихайлівський тип пам'яток*), синхронні *трипільській культурі*. Проводила розкопки пам'яток трипільської культури біля Одеси (*Усатове*), на Волині (*Сандраки*, 1949–50). Пам'ятки типу Усатова виділила в *усатівську культуру*, дійшла до висновку, що це локальний варіант трипільської культури. Виділила найбагатші кургани, визначила їх як місця поховань вождів з рабами. Підкреслювала патріархальний характер усатівського суспільства (1948). Склала карту та визначила територію поширення цих пам'яток (1953).

ЛАГОДОВСЬКА ОЛЕНА ФЕДОРІВНА

Лагодовська О. Ф.

ЛАТИНІН БОРИС ОЛЕКСАНДРОВИЧ

Праці: Усатівська експедиція 1948 р. // АП УРСР. – К., 1952. – С. 124–204; Пам'ятки усатівського типу // Археологія. – К., 1953. – Т. 8. – С. 95–108; Трипольское поселение у с. Сандраки Винницкой обл. и некоторые вопросы позднего Триполья // КСИА АН УССР. – 1953. – Вып. 2. – С.76–77; Пізньотрипільське поселення у с. Сандраках // АП УРСР. – К., 1956. – Т. 6. – С. 118–128; Михайлівське поселення. – К., 1962 (співавт.).

Література: *Телегин Д. Я.* Е. Ф. Лагодовская // СА. – 1959. – № 4; *Мезенцева Г. Г.* Дослідники археології України. – Чернігів, 1997. – С. 43–44.

М. Ю. Відейко

ЛАТИНІН БОРИС ОЛЕКСАНДРОВИЧ (30.09.1899, Ашхабад, Туркменія – 11.06.1967, Ленінград, Росія) – археолог, доктор історичних наук.

Закінчив Петроградський археологічний ін-т (Ленінградський державний університет, 1920–23), аспірантуру ЛДУ (1926–29). З 1924 працював у Державній академії історії матеріальної культури (тепер *Інститут історії матеріальної культури РАН*), з 1931 – у відділі докласового суспільства *Ермітажу*. Дисертація присвячена курганам бронзової доби степової та лісостепової зон Східної Європи. Вперше підняв питання про виділення локальних варіантів ямної, катакомбної та зрубної культур на цій території. В квітні 1935 висланий із Ленінграду до Куйбишева. Заарештований у лютому 1936; у вересні 1937 Постановою ОН НКВС СРСР засуджений до 5 років ув'язнення; звільнений у 1946. Реабілітований 1957. У 1948 захистив кандидатську дисертацію, 1962 – докторську дисертацію. З 1953 працював старшим науковим співробітником у відділі історії первісної культури Ермітажу.

В університеті та аспірантурі навчався разом з *Пассек Т. С.* Спільно з Т. С. Пассек проводив розкопки на поселенні *трипільської культури* біля с. Євминка. У 1926 *Трипільська комісія ВУАК* прийняла до публікації статтю «Керамика Евминки» та спільну з Т. С. Пассек працю «Опыт классификации керамики трипольской культуры» (неопублікована; оригінал її зберігає *науковий архів Інституту археології НАНУ*). В останній було запропоновано поділ трипільської культури на 4 етапи – A, B, C, D. В статті присутні усі основні елементи схеми: поділ на етапи A, B, C, D (у Т. С. Пассек – γ; 1935). Це була періодизація поселень, а не культури. Типологічний та стилістичний аналіз кераміки, при відсутності інших даних, зокрема *стратиграфії*, привів дослідників до помилок у визначенні хронологічної послідовності *поселень*. Зокрема, кераміка з поселення раннього етапу Трипілля поблизу Саврані потрапила в найпізніший етап – D.

Латинін Б. О. та *Пассек Т. С.* 60-ті роки XX ст.

Праці: Керамика Евминки. – НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, № 585; Опыт классификации керамики трипольской культуры (співавт.). – Там же, ф. ВУАК, № 586; К вопросу об уроне развития производительных сил в эпоху ранней бронзы // КСИИМК. – М.; Л., 1959. – Вып. 76. – С. 17–27; О периодизации культур энеолита и бронзы степной и лесостепной зоны Евразии // Тез. докл. на Юбилейной науч. сес. ГЭ. – Л., 1964. – С. 7–9.

Література: *Горбунова Н. Г.*, *Качалова Н. К.* Латынин Б. А. // СА. – 1968. – № 1. – С. 323–324; *Они же.* Памяти Б. А. Латынина // СА. – 1990. – № 4. – С. 252–258; Судьба ученого: К 100-летию со дня рождения Б. А. Латынина. – СПб., 2000.

С. М. Ляшко, М. Ю. Відейко

ЛЕНДЕЛЬ – археологічна культура *мідного віку* (4900–3600 рр. до н.е.) в Центральній Європі. Перші пам'ятки відкриті у 80-ті рр. XIX ст. на території Угорщини. Як *археологічна культура* виділена у 20-ті рр. XX ст. Це велика культурна спільність, поширена на території Угорщини, Чехії, Словаччини, кол. Югославії, Польщі, Австрії. У 80–90-ті рр. XX ст. до неї *Пелещишин М. А.*,

Конопля В. М. та інші дослідники зараховували енеолітичні пам'ятки *типу Зимне-Золота* та *Вербковіце-Костянець* на території України, які нині віднесені до культури *Малиця* та *культури люблінсько-волинської мальованої кераміки*.

Відомі *поселення* та могильники. Поселення іноді значних розмірів (Білани, Чехія). Забудовані довгими, трапецієподібними в плані будівлями каркасно-стовпової конструкції. На території поселень виявлено «рондлі» (всього відомо понад 150) — споруди з кільцевих ровів діаметром 60—100 м, із проходами, орієнтованими за сторонами світу. Частина дослідників вважає їх укріпленнями, інші — *храмами*, обсерваторіями. Могильники знаходяться за межами поселень, основний поховальний обряд — трупопокладення, хоча трапляються й *трупоспалення*. Економіка землеробсько-скотарська, іноді значну роль відігравало полювання. Розвинений обмін сировиною та виробами з металу.

Посуд виготовлений із глини із домішкою *шамоту*, піску; форми посуду: *амфори*, чаші, *кубки*, миски. Кераміка прикрашена штампованим орнаментом, або розписом, для якого використовували білу, червону, жовту фарби. Присутня *антропоморфна пластика*, глиняні моделі жител.

Синхронні культури: *Тисаполгар*, *трипільська культура* — Трипілля (етапи А, ВІ, ВІ-ІІ та частково ВІІ), *Петрешть*, *Гумельниця* та ін. Простежено контакти з трипільською культурою на етапах А, ВІ-ІІ та ВІІ, зокрема у регіоні Подністров'я помітні лендельські впливи у кераміці (форми, орнаментація розписного посуду), *антропоморфній пластиці* з поселення *Заліщики*.

Література: *Gimbutas M.* Civilisation of Goddess. — San-Francisco, 1991; *Baldia M. O.* The Lengyel Culture Sphere — 2001. — www.comp-archaeology.org/MailToMax.htm.

М. Ю. Відейко

ЛЕНКІВЦІ — поселення *трипільської культури* (етап А, близько 4600 р. до н.е.). Розташоване біля с. Зенківці (ур. Гамарія за яром) Кельменецького р-ну Чернівецької обл. на краю високого, близько 100 м, плато правого берега Дністра. Виявлене (1947) *Тимощуком Б. О.* Досліджувалося експедиціями Інституту історії матеріальної культури АН СРСР (тепер *Інституту археології РАН*), Львівського відділу Інституту археології АН УРСР (тепер *Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ*, 1950), Дністрянською експедицією Інституту суспільних наук УРСР (тепер *Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ*, 1951—53). Розкопки проводилися під керівництвом *Черниш К. К.* Було досліджено рештки 5 наземних *глинобитних* будинків та п'яти *заглиблень*.

Група будівель трипільського поселення займало площу 0,7 га. Рештки житла № 1 являли собою досить зруйновану *площадку*, аморфної форми, довжиною 8 м, шириною 5 м. У глиняній обмазці помітна домішка полови, простежено відбитки лози, випал залягання обпаленої глини нерівномірний, частіше слабкий, але зазначено дві ошлакованих ділянки. Зафіксовано зруйновану *вимостку* з чистої глини. Під шаром обмазки знайдено декілька *зернотерок*, фрагменти посуду, уламки двох теракот, 7 великих уламків *кремено*, крем'яна заготовка долота.

Лендель, археологічна культура.

Вид на поселення **Ленківці** в урочищі Гамарія.

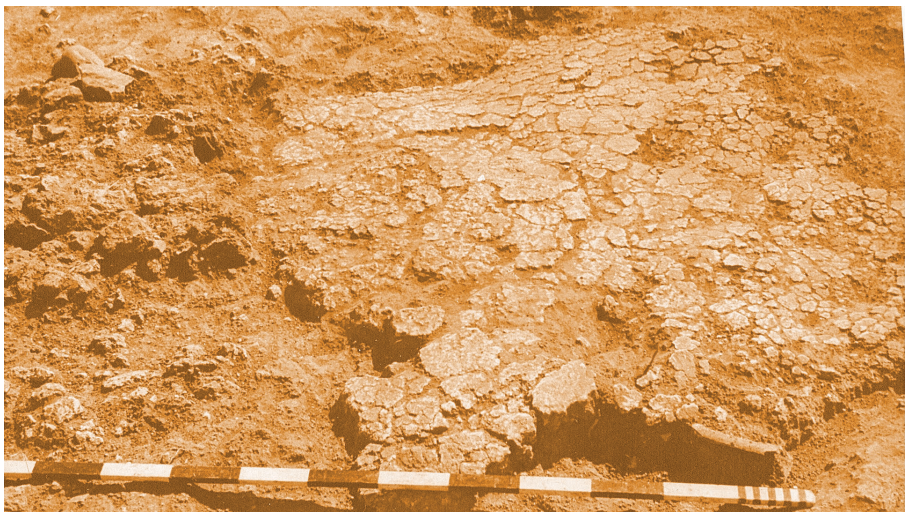

Рештки житла поселення **Ленківці**. Дослідження Черниш К. К.

Антропоморфна пластика з поселення **Ленківці**. Дослідження Черниш К. К. Чернівецький обласний краєзнавчий музей.

Грушоподібна посудина серед решток житла поселення **Ленківці**. Дослідження Черниш К. К.

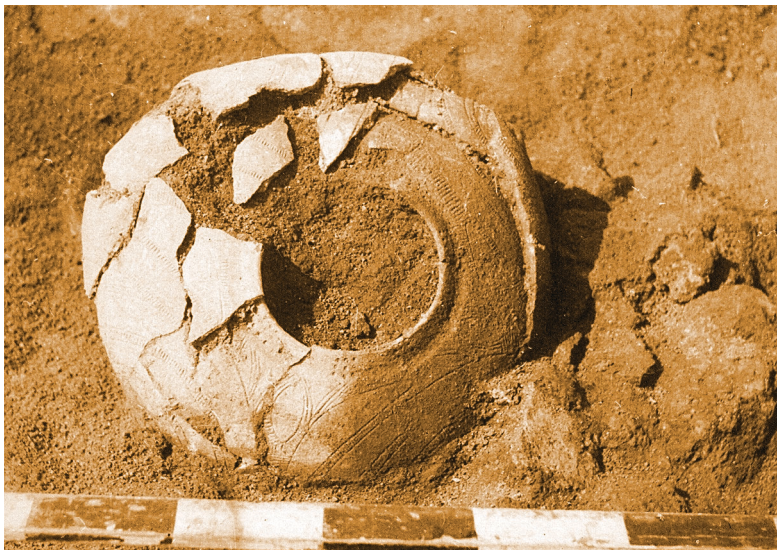

Житло №2 представлене завалом випаленої обмазки аморфної форми, довжиною 18 м, шириною 8–9 м, який не утворював монолітного залягання. У глиняній обмазці помітна домішка полови, простежено відбитки колод на нижній частині обмазки, випал залягання обпаленої глини нерівномірний, від жовтого до темно-червоного кольору, відзначено три ошлакованих ділянки. В окремих місцях площадки простежено два шари обпаленої глини. Зафіксовано *вимостки* з чистої глини висотою до 0,07 м. Під шаром обмазки, а також серед завалу знайдено кілька зернотерок, фрагменти і розвали посуду, до 50 посудин різного типу, близько 40 різних знарядь праці з каменю та кременю, три – кістяних знаряддя, 800 кісток тварин. Рештки житла №3 збереглися дуже погано. Рештки житла №4 мали вигляд аморфної в плані площадки довжиною 8 м, шириною близько 5 м. У глиняній обмазці помітна домішка полови, відбитки дерева не простежено, випал обпаленої глини нерівномірний, іноді слабкий, але відзначено ошлаковану ділянку. Зафіксовано скупчення кераміки – переважно фрагменти *кухонного посуду*, уламки 6 зернотерок, кілька кремʼяних знарядь.

Житло №5 являло собою зруйновану площадку, в плані аморфну, з нерівними краями, довжиною приблизно 10 м, шириною 4–5 м. В глиняній обмазці помітна домішка полови, відбитки дерева не простежено, на верхньому шарі із слабо випаленої обмазки блідо-сірого кольору знайдено відбитки лози, можливо, від стіни, висота якої була близько 2,5 м. Випал залягання обпаленої глини нерівномірний, відмічено ошлаковану ділянку площею 4 кв.м. Виявлено залишки вимостки з чистої глини, скупчення фрагментів посуду. З південного краю площадки зафіксовано яму діаметром 1,3 м, глибиною 0,7 м, засипану шматками обпаленої глини. В її заповненні, крім обмазки, знайдено: кістки тварин, уламки посуду, кремʼяні знаряддя праці, фрагмент теракоти. Ця яма, ймовірно, входила до інтерʼєру будинку, обмазка потрапила до неї під час руйнування житла.

Нижній горизонт поселення представлений кількома заглибленнями. Заглиблення №1 в плані мало вигляд неправильного овалу діаметрами 6,8 м та 5 м, глибиною трохи більше за 1 м і складалося з кількох ям, викопаних до рівня піску. В заповненні ям – фрагменти посуду (3165), ніжки від моделей жител (2), уламки теракот (21), знаряддя праці (150) та відходи виробництва (1200), зернотерки (10), кістки тварин (2000), шматки обмазки, вуглики, попіл, черепашки, сліди розведення багаття. На дні заглиблення знайдено декілька цілих посудин.

Заглиблення №2 в плані мало вигляд неправильного овалу найбільшим діаметром 3 м, найглибша частина глибиною 1,2 м, нерівне дно було піщаним. У заповненні ями знайдено фрагменти посуду, уламки теракот, знаряддя праці та відходи виробництва, зернотерки, мушлі з отворами, кістки тварин, роги оленя, вуглики.

Заглиблення №3 виявлене під площадкою житла №3, складалося з трьох аморфних у плані ям. Найбільша довжина – 6,5 м, ширина – до 2,5 м. У заповненні ям виявлено фрагменти від 27 посудин, декілька знарядь праці.

Заглиблення №4 частково перекрите площадкою житла №2. У плані мало вигляд неправильного овалу діаметрами 4 м та 3,5 м, глибиною до 1,7 м, викопане до рівня піску. Простежено два горизонти. На нижньому горизонті в ямі біля південної стіни знайдено рештки багаття, поруч – череп бика. На верхньому горизонті зафіксовано рештки конст-

рукції з обпаленої до червоного кольору глини без домішок, можливо, від *вогнища*. Поруч – скупчення черепашок: 1 200 штук на площі 2 кв.м. Заповнення найбільш інтенсивне у верхньому горизонті: знайдено фрагменти посуду (500), уламки теракот, знаряддя праці (500), кістки тварин (500).

Заглиблення №5 знаходилося безпосередньо біля житла №5. У плані мало вигляд неправильного овалу діаметром приблизно 2,2 м,

Посуд з поселення **Ленківці**. Дослідження Черниш К. К. Чернівецький обласний краєзнавчий музей

глибиною до 1,2 м. У дні зафіксовано невелику яму, заповнену шматками обмазки, вугликами, кістками тварин та фрагментами посуду. В заповненні заглиблення знайдено фрагменти посуду (400), уламок теракоти, окремі знаряддя праці, уламок зернотерки кістки тварин (200).

Усі заглиблення належать до першого періоду заселення поселення і викопані були для видобування глини, а потім заповнювалися побутовими рештками і використовувалися для закопування предметів, пов'язаних із обрядом жертвоприношення. На момент будівництва наземних будівель котловани були заповнені і не простежувалися на поверхні. Отже, в Ленківцях чітко виявлено два періоди заселення того самого місця на краю плато, але типологічних відмінностей у матеріалі автори розкопок не помітили.

Найбільша кількість знахідок походить з нижнього горизонту поселення, представленого заглибленнями. Серед знарядь праці превалюють заготовки та вироби з кременю, серед них призматичні та конічні *нуклеуси*, кулеподібні *відбійники*, *скребки* на пластинах, ножеподібні *пластини*, вкладиші від серпів, ретушери, проколки. Значна кількість відходів крем'яного виробництва свідчить про обробку кременю на поселенні, де виготовлялися зоготовки і знаряддя праці. Із сланцю виготовлено сокири, тесла та долота, а також заготовки цих знарядь. З твердих порід каменю зроблені розтирачі, зернотерки, точильні камені. З кістки виготовлено шила, лощила, з рогу – *мотики*, бойова сокира.

Фрагменти посуду – найбільш поширена категорія знахідок. *Кухонний посуд* оздоблено ямками, пластичними деталями, ручками. Він представлений горщиками різних розмірів, мисками, покришками від зерновиків. *Столовий посуд* більш різноманітний. До нього належить кераміка прикрашена заглибленим візерунком, *канелюрами*, відбитками штампа, а також неорнаментований посуд із слідами червоної во*хри* на поверхні. Серед форм посуду найбільш поширені горщики, трапляються *грушоподібні посудини* з покришками, посуд на піддонах, черпаки.

Ритуальні речі представлені окремими невиразними уламками моделей жител, конусами, кістяними підвісками із зубів тварин, теракотами. Знайдено уламки від 89 предметів *антропоморфної пластики*. Цілі тільки окремі дуже стилізовані *статуетки*. Теракоти зображують сидячу або стоячу фігуру, прикрашені заглибленим візерунком або пофарбовані чи розписані після випалу, тому фарба зберіглася дуже погано. Знайдено також невеликий браслет з міді.

Колекція з розкопок поселення Ленківці зберігається в *Чернівецькому обласному краєзнавчому музеї*.

Література: *Черниш К. К.* Ранньотрипільське поселення Ленківці на Середньому Дністрі. – К., 1959.

Н. Б. Бурдо

ЛИПЧАНИ – поселення *трипільської культури* (*петренська група*, етап CI, 3700–3600 рр. до н.е.). Розташоване біля с. Липчани Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл. на похилому схилі лівого берега р. Карасць (притока Дністра). Відкрите (1985) Дністровським розвідувальним загоном Інституту археології АН УРСР (тепер *Інститут археології НАНУ*), досліджене (1987) Трипільським загоном експедиції Інституту археології АН УРСР «Дністер II». Керівник загону – *Збенович В. Г.*

Площа *поселення* – близько 10 га, візуально простежено планування будинків по колу та залишки 7 *жител*. Досліджено залишки двох глинобитних наземних жител у протилежних частинах поселення. Рештки жител представлено завалами обпаленої глиняної *обмазки* з домішкою полови і відбитками дерева з нижнього боку, орієнтованими вздовж короткої сторони будівлі. Довжина *площадки* житла № 1 – 14 м, ширина 6 м, розміри житла № 2 – 9,5×4,5 м, воно складалося з двох камер. В обох житлах під шаром обмазки знайдено розвали посуду, в житлі № 2 – піч, три підвищення висотою 0,15 м: кругле діаметром 0,6 м біля південної стіни та два прямокутних (0,5×0,35 м) – уздовж стін.

У житлах знайдено фрагменти кераміки (1 500) та близько 100 розвалів посудин. *Кухонний посуд*,

виготовлений з маси з домішкою піску та подрібненої мушлі, оздоблений вдавленнями або защипами по плічках, розчосами по вінцях (5%). *Столовий посуд* (95%) виготовлений з високоякісної глиняної маси, його поверхня вкрита червоним або світло-брунатним *ангобом*. Розпис переважно *монохромний*, чорною, зрідка червоною фарбою. Іноді зустрічається *біхромний розпис* (чорна та червона фарба). Виділяються такі типи форм посуду: конічні, напівсферичні, циліндроконічні миски; біконічні та сфероконічні, *грушоподібні посудини, шоломоподібні кришки, амфори, кратери, кубки, біноклеподібні посудини*. Основні схеми розпису: *тангентна*, S-подібні дуги, *лицьовий мотив*, *метопи*, фестони. Серед виробничого інвентарю жител знайдено 30 керамічних *відтяжок*. При розкопках житла №1 виявлено кубок з опуклим тулубом, біхромним розписом та декілька фрагментів кераміки, типової для трипільської культури етапу BI.

Матеріали з розкопок поселення Липчани зберігаються у *наукових фондах Інституту археології НАНУ*.

Література: *Збенович В. Г., Шумова В. А.* Трипольская культура Среднего Поднестровья в свете новых исследований // Первобытная археология. – К., 1989. – С. 99–101.

Н. Б. Бурдо

ЛИСИЧНИКИ – поселення *трипільської культури* (етап CI, 3700–3200 рр. до н.е.). Розташоване біля с. Лисичники в ур. «Замчище». Займає мис на плато правого високого берега р. Серет, при впадінні в річку струмка Вовчків. Назву урочищу дали укріплення у вигляді ровів та валів, які відносяться до раннього залізного віку. Відоме з 20-х рр. Досліджувалось 1983 р. спільною експедицією Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка та інституту суспільних наук (нині *Інститут українознавства ім. Крип'якевича*) під керівництвом *Малєєва Ю. М.* та *Коноплі В. М.*

Загальна площа поселення близько 2 га, *площадки* розташовувалися трьома паралельними рядами вздовж берега Серета: в першому – 8, другому – 7, третьому – 10 з інтервалами від 6–10 до 30–50 м. Розкопано площу 228 м. кв., виявлено залишки спаленого житла розмірами 8×12 м. *Обмазка* з домішками полови, мала відбитки дерев'яних конструкцій. У куті житла виявлено рештки печі розмірами 1×1,1 м. Черінь було складено з камінців та зверху вкрито шаром глини товщиною 3–4 см. У протилежному куті знаходився зроблений із глини *подіум* висотою 25 см, шириною 1,25 м, шестикутний в плані, поверхня якого була вкрита шаром глини (3 см) з червоною *вохрою*. Очевидно, це підвищення було *вівтарем* у житловій споруді. Поруч знаходилася глиняна *статуетка* бичка.

Основним матеріалом з поселення є кераміка у вигляді посуду, знаряддя з кременю та каменю. Найбільш поширеними формами посуду є горщики та миски. Горщики мають середню, або широку горловину. Знайдено миски, *кубки*, *амфори*, *грушоподібні посудини*. Кухонний посуд нечисельний, представлений горщиками, прикрашеними штамповим орнаментом.

Матеріали з розкопок зберігаються у *Краківському археологічному музеї*, *Львівському історичному музеї*, Заліщицькому краєзнавчому музеї та фондах *Інституту українознавства ім. Крип'якевича НАНУ*.

Література: *Конопля В., Малєєв Ю.* Поселення Лисичники – Замчище на Сереті // Волино-Подільські археологічні студії. – Львів, 2000. – Вип. 2. – С. 72–78.

Ю. М. Малєєв

ЛИСТВИН – поселення *трипільської культури* (етап CII, 3200–2750 рр. до н.е.). Розташоване на північній околиці с. Листвин (ур. Гострий Горб) Дубнівського р-ну Рівненської обл. на трикутному виступі плато, обмеженому з північного заходу глибоким яром. Епонімна пам'ятка *листвинського ти-*

Вид на місце розташування поселення **Листвин**. Дослідження Захарука Ю. М.

пу. Відкрите (1952) *Захаруком Ю. М.*, досліджувалося *Пелещишиним М. А.* (1967, 1970–71, 1975, 1985). Виявлено, крім верхнього трипільського, *культурний шар* із знахідками *люблінсько-волинської культури мальованої кераміки*.

На площі 1150 кв.м розкопано залишки 10 жител та господарчі ями. Житла – *напівземлянки*, прямокутні в плані; збереглися котловани, заповнені пізніше сміттям. Розміри *жител* близько 5×11 м (житло VI). Виявлено глиняні черені від печей або відкритих *вогнищ*. У заповненні жител та ям знайдено у великій кількості сліди виробництва знарядь з *кременю* (відщепи, *нуклеуси*, напівфабрикати та готові вироби – всього 7 299), фрагменти кераміки, кістки тварин, *прясельця*, *відтяжки*.

Мешканці *поселення* виготовляли заготовки для знарядь праці з кременю – *пластини*, а також пласкі сокири-клини. Вся виявлена кераміка віднесена до групи *кухонного посуду*. Вона виготовлена з глини з домішкою дрібного піску, іноді *шамоту*, розтертого в пісок каменю зі слюдою. Поверхня посуду сіро-коричневого кольору, загладжена. На деяких посудинах помітні сліди фарбування або *ангобу* червоного кольору. Форми посуду: переважно горщики і миски, менше знайдено *амфор*, чаш. Горщики прикрашені виступами на плічках, відбитками шнура під шийкою, заглибленим орнаментом. Миски оздоблені *шнуровим орнаментом*, іноді з обох боків, в тому числі на дні. Амфори з рогатими ручками, прикрашені шнуровим орнаментом. Знайдено також прясельця і відтяжки до *вертикального ткацького верстата*. Деякі прясельця прикрашені прокресленим орнаментом (радіальні лінії) чи відбитками шнура, насічками по ребру. Виявлено також уламок глиняної *моделі сокири*-молота, фрагменти *зооморфної пластики*, декорованої відбитками шнура.

У формах та орнаментації посуду з поселення Листвин виразно помітні впливи керамічних традицій культури *Баден* та *культури кулястих амфор*.

Література: *Пелещишин М.* Пізньотрипільські поселення біля сіл Костянець і Листвин на Волині // Волино-Подільські археологічні студії. – Л., 1998. – С. 91–97; Конопля В. Кременеобробне виробництво поселення трипільської культури Листвин // Там же. – С. 111–121.

М. Ю. Відейко

ЛИСТВИНСЬКИЙ ТИП – тип поселень *трипільської культури* етапу СІІ. Поширений на Західній Волині, в басейнах річок Горинь, Стир, Іква. Виділений (1989) *Пелещишиним М. А.* Епонімна пам'ятка – поселення *Листвин* в Рівненській обл. До цього ж типу віднесені також поселення Лози, Голишів, Жорнів, Костянець, Малі Дорогостаї, всього понад 20 поселень.

Поселення розташовані на високих, захищених природними рубежами місцях. *Житла* заглибленого типу. Частина поселень пов'язана з виробництвом із волинського *кременю* великих ножеподібних *пластин* та сокир.

Кераміка переважно кухонна, виготовлена із глини з домішкою піску, *шамоту*, товченого каменю. Поверхня іноді пофарбована в червоний колір. Прикрашена штампом, *шнуровим орнаментом*. У керамічному комплексі помітні впливи *культури лійчастого посуду*, *культури кулястих амфор*, культури *Баден*.

Література: *Пелещишин М. А.* Население Западной Волыни и его этнокультурные связи: Автореф. дис. ... доктора истор. наук. – К., 1989; *Його ж.* Пізньотрипільські поселення біля сіл Костянець і Листвин на Волині // Волино-Подільські археологічні студії. – Л., 1998. – С. 91–97.

М. Ю. Відейко

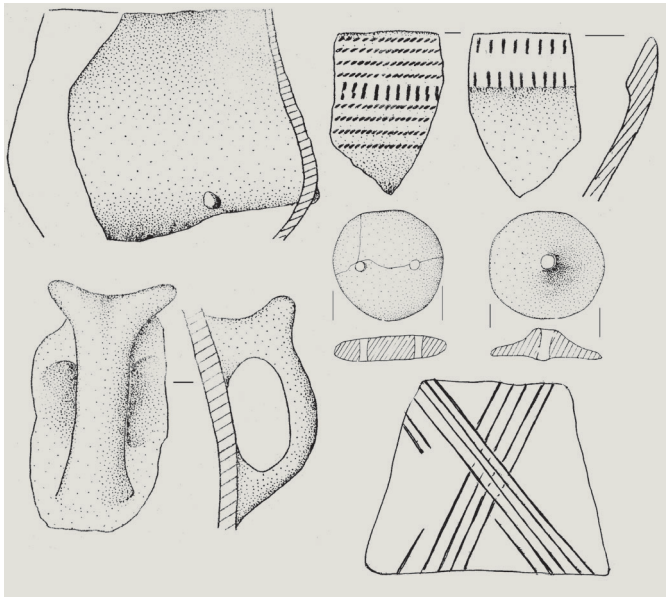

Кераміка з поселення **Листвин**. Дослідження Пелещишина М. А.

ЛИЦЬОВИЙ МОТИВ — схема розписної орнаментації кераміки *трипільської культури*.

Лицьові схеми поширені на різних формах мальованого посуду: *амфорах, кубках, кратерах, біконічних, грушоподібних, біноклеподібних посудинах, покришках*. Орнаментальна схема являє собою дві пари лінзоподібних овалів, розташованих нахилено один до одного, які часто розміщені на посудині в системі дзеркальної симетрії. Їх розділяє горизонтальна або діагональна стрічка. Посередині овалів — «очей» іноді розміщено чорні кола або овали — «зіниці». Комбінації таких елементів утворюють два «лики», які входять до загальної системи розписної композиції на посудині і створюють образ «чотириоких» та «двооких» істот сакрального світу. В існуванні лицьового орнаменту виділяється кілька етапів. Поява і вироблення канонів у зображенні «ликів» відбувається на етапі Трипілля BI—BII. На етапі Трипілля BII широкого поширення набувають канонізовані зображення, на етапі Трипілля CI відбувається порушення канону, схематизація і зникнення лицьового орнаменту. На етапах Трипілля BI—BII та BII знак «лики» пов'язаний з лінзоподібними знаками (зерна), символами води, навкісного хреста. На етапі CI в розписах *петренської групи* вони пов'язані з місяцем, рідко — з водою, а *томашівської групи* — із зерном, місяцем, водою.

Література: *Ткачук Т., Мельник Я.* Семіотичний аналіз трипільсько-кукутенських знакових систем (мальований посуд). — Івано-Франківськ, 2000. — С. 119—124.

Н. Б. Бурдо

Посуд з орнаментальною схемою **лицьовий мотив**. Колекція «ПЛАТАР».

Розгортка орнаментальної схеми **лицьовий мотив**.

ЛІННИЧЕНКО (ЛИННИЧЕНКО) ІВАН АНДРІЙОВИЧ

ЛІННИЧЕНКО (ЛИННИЧЕНКО) ІВАН АНДРІЙОВИЧ (12(24).10. 1857, Київ — 1926) — історик.

Закінчив історико-філологічний факультет Київського університету Св. Володимира (1879), де студіював історію під керівництвом. *Антоновича В. Б.* З 1896 — професор Новоросійського університету в Одесі. Дійсний член Одеського Товариства історії та старожитностей. На сторінках «Записок Одеського Товариства історії та старожитностей» разом з дійсним членом товариства *Хвойкою В. В.* публікував матеріали стосовно *трипільської культури*, а також регулярно інформував членів товариства про нові дослідження у цій галузі. Виділив серед знахідок В. В. Хвойки посудини зі знаками (стилізовані *зооморфні зображення*), у яких вбачав зразки прадавньої

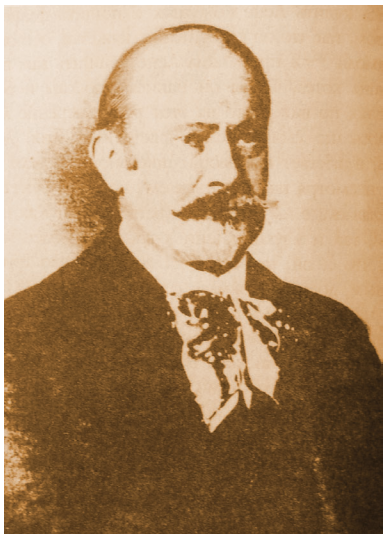

Лінниченко І. А.

Малюнок з праці **Лінниченка І. А.** про трипільську писемність.

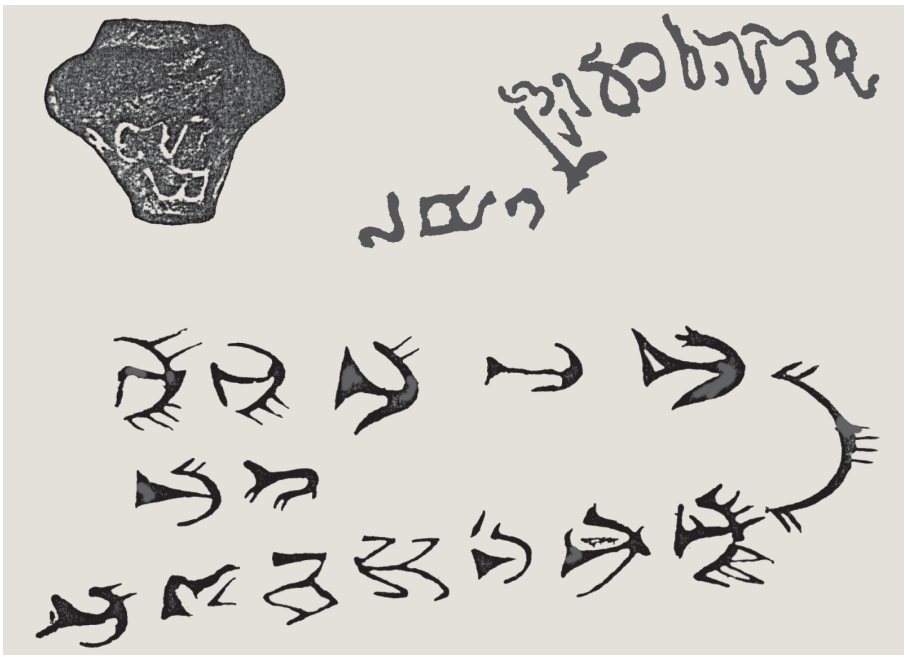

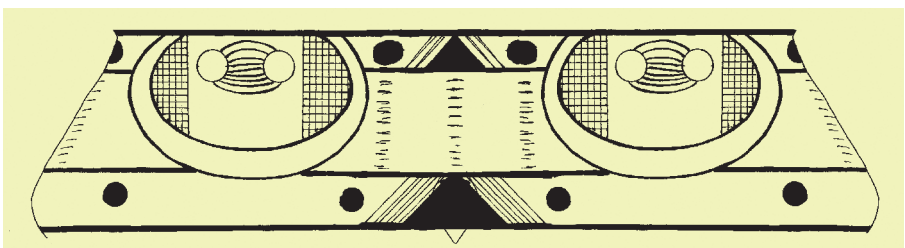

писемності. У публікації описано також трипільський горщик з написом з розкопок В. В. Хвойки. Однак *Штерн Е. Р.* висловив думку, що цей артефакт є сучасною підробкою. Згадана публікація фактично дала початок дискусії щодо наявності у трипільців писемності.

Праці.: Археологические новинки на Киевской археологической выставке // ЗООИД. – О., 1898. – Т. 21; О новейших раскопках Хвойка // Там же. – О., 1901. – Т. 23; Сосуды со знаками – из находок на площадках трипольской культуры // Там же. – С. 192–202 (співавт.)

Література: *Рожнатова І. М.* Первісна археологія в дослідженнях Одеського т-ва історії та старожитностей // Проблеми історії та археології України. – Х., 2003. – С. 177–179.

С. М. Ляшко

ЛІСОВЕ – поселення *трипільської культури* (етап ВІ, буго-дніпровський варіант *східнотрипільської культури*; 4500–4450 рр. до н.е.). Розташоване на південній околиці с. Лісове Тальнівського р-ну Черкаської обл. на невеликому мисі першої надзаплавної тераси, який утворено злиттям двох струмків. Поселення відкрите *Стефановичем В. А.*, досліджувалося (1974) експедицією Інституту археології АН УРСР під керівництвом *Цвек О. В.*

Площа пам'ятки – 5 га. На глибині 0,3–0,4 м від сучасної поверхні залягав *культурний шар* пам'ятки. На пологому схилі берега виявлено чотири *глинобитні* будівлі. До археологічного комплексу відноситься посуд з заглиблено-жолобчастим декором та з *прокресленим орнаментом*. Горщики з домішкою товченої мушлі зустрічаються досить рідко. Виявлені *зернотерки* та поодинокі вироби з *кременю*. Матеріали зберігаються в *Уманському краєзнавчому музеї*.

Література: *Цвек Е. В.* Исследования в Буго-Днепровском Междуречьи // Археологические открытия 1974 года. – М., 1975. – С. 367; *Цвек Е. В.* Буго-днепровский вариант восточнотрипольской культуры: К проблеме выделения культур и локальных вариантов триполья // Первобытная археология. Поиски и исследования. – К., 1989. – С. 97–106.

О. В. Цвек

Фрагменти посуду з поселення **Лісове**. Дослідження Цвек О. В.

ЛОКАЛЬНА ГРУПА (ВАРІАНТ) ПАМ'ЯТОК – поняття в археології для визначення певної групи різночасових *типів пам'яток*, які поширені на певній території, в етнічному відношенні відповідають племені. Поняття теоретично обгрунтоване *Захаруком Ю. М.* (1964).

У структурі археологічної культури група (варіант) пам'яток є середньою ланкою між типом пам'яток (які є одночасними) та *археологічною культурою*, що охоплює всю сукупність територіально та хронологічно пов'язаних типів пам'яток. Система з локальних груп має відображати міжплемінний рівень організації.

Стосовно *трипільської культури*, *томашівська група*, *чечельницька група*, *петренська група*, *коломийщинська група*, наприклад, відображатимуть міжплемінну організацію культури на етапі СІ. *Коломийщинська група*, *лукашівська група*, григорівська група, *канівська група* в той же час відображатимуть племінні угруповання трипільців на тому ж етапі у Середньому Придніпров'ї.

З появою поселень-*протоміст*, населення кожного з яких кількісно могло відповідати племені, а в окремих випадках (*Тальянки*, *Майданецьке*) – групі (союзу) племен, етнічний зміст локальної групи (наприклад, томашівської) міг змінитися і відповідати складному вождівству. На практиці в наукових працях, які стосуються трипільської культури, поняття «локальна група» і «тип пам'яток» іноді використовують як синоніми.

Література: *Захарук Ю. М.* Проблеми археологічної культури // Археологія. – 1964. – Т. 17. – С. 12–42.

М. Ю. Відейко

ЛОМАЧИНЦІ (ур. Плита) – див.: *Ожеве (ур. Щовб)* – майстерня з обробки кременю Трипілля СІ.

ЛОЩИЛО – інструмент для *лощіння* виробів, зокрема кераміки. У *трипільській культурі* використову-

валися кістяні або кам'яні (гальки) знаряддя для лощіння.

Література: *Цвек Е. В.* Гончарное производство племен трипольской культуры // Ремесло эпохи энеолита-бронзы на Украине. – К.: Наукова думка, 1994. – С. 67–68; *Рижов С. М.* Гончарство племен трипільської культури // Давня кераміка України. – К., 2001. – С. 37.

ЛОЩІННЯ – спосіб обробки поверхні керамічних виробів перед випалом, коли поверхня старанно загладжувалася, інколи по *ангобу*. Ця операція робила посуд більш водостійким та надавала виробам яскравого вигляду. Гончарі *трипільської культури* застосовували суцільне або часткове лощіння керамічного посуду. Процес лощіння проходив у два етапи: спочатку поверхню ще вологої посудини затирали кістяним *лощилом*, а потім, коли вона висихала, терли галькою і остаточно полірували шкірою чи хутром.

Лощили поверхню кераміки, прикрашеної заглибленою орнаментацією, а також *розписний посуд*.

Література: *Цвек Е. В.* Гончарное производство племен трипольской культуры // Ремесло эпохи энеолита-бронзы на Украине. – К.: Наукова думка, 1994. – С. 67–68; *Рижов С. М.* Гончарство племен трипільської культури // Давня кераміка України. – К., 2001. – С. 14.

Н. Б. Бурдо

Кістяні **лощила**, поселення Бернашівка, дослідження Збеновича В. Г. Наукові фонди Інституту археології НАНУ.

ЛУК – далекобійна бойова та мисливська ручна зброя. В археологічних пам'ятках відомий, починаючи з пізнього палеоліту, завдяки вістрям стріл, виготовленим з кременю, а також зображенням (наприклад, наскельним малюнкам Східної Іспанії). Кременеві вістря стріл широко відомі з дослідження поселень та поховальних пам'яток *трипільської культури*.

Антропоморфні зображення «лучників» з атрибутами (лук, стріли) відомі на фрагментах мальованої кераміки, знайдених на поселеннях *Жванець*, Костешти II.

Література: *Мовша Т. Г.* Новые данные по идеологии трипольско-кукутенских племен // Первобытная археология. Поиски и находки. – К.: Наук. думка, 1980. – С. 185–198; *Демиденко Ю. Є.* До питання про час винаходу лука на стріл // Археологія. – 1987. – № 60. – С. 3–5.

С. М. Ляшко

Антропоморфне зображення з **луком** (?). Поселення Жванець-Щовб, дослідження Мовші Т. Г. Національний музей історії України.

ЛУКА-ВРУБЛЕВЕЦЬКА – поселення *трипільської культури* (етап А, Кі-6884: 5905±60 ВР, 5113±76 ВС; Кі-6885: 5845±55 ВР, 4703±79 ВС). Розташоване на південній околиці с. Врублівці Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. Раньотрипільське поселення займало безпосередньо на березі Дністра першу надзаплавну терасу або заплаву висотою до 4 м навпроти впадіння р. Сурші. Ріка Дністер розмивала *культурний шар*. Відкрите (1945) під час розвідки *Середньодністровської експедиції* Інституту історії матеріальної культури АН СРСР та Інституту археології АН УРСР (тепер *Інститут археології РАН* та *Інститут археології НАНУ*). Досліджене під керівництвом *Бібікова С. М.* (1945–50) та *Шовкопляса І. Г.* (1949).

Торс антропоморфної фігурки з рогатим жезлом. Поселення **Лука-Врублевецька**. Дослідження Бібікова С. М. Наукові фонди Інституту археології НАНУ.

Антропоморфна пластика з поселення **Лука-Врублевецька**. Дослідження Бібікова С. М. Експонується в Національному музеї історії України.

Площа розкопів становила 850 кв.м. Досліджено сім заглиблених об'єктів. Заглиблені об'єкти розташовані вздовж берега. Ранньотрипільські знахідки простежено на площі 200×50 м. *Заглиблення* №1 напівзруйноване Дністром. У плані овальне, з нерівним дном, у профілі коритоподібне, глибиною до 1,4 м, довжиною близько 8 м, збереглося на ширину до 2 м. У заповненні зафіксовано три горизонти відкладення попелу. У верхній частині простежено невеликий прошарок черепашок Unio. Заповнення заглиблення в цілому дуже насичене знахідками, а найбільш інтенсивне у центральній частині. Тут знайдено 119 крем'яних виробів, уламки знарядь з кістки, сланцю, багато фрагментів кераміки, 194 уламки кісток тварин. Фрагменти від чотирьох антропоморфних фігурок залягали серед прошарків попелу. На різних ділянках знайдено верхню та нижню частини великої жіночої орнаментованої *статуетки*. Серед заповнення заглиблення зафіксовано ритуальне поховання двох черепів собак, перекрите шаром обпаленої глини товщиною 0,06–0,07 м, діаметром близько 0,45 м.

Заглиблення № 2 розташоване перпендикулярно до Дністра, частина його зруйнована течією. У плані заглиблення має форму видовженого овалу довжиною 11 м, шириною до 6 м. Профіль його коритоподібний, дно нерівне, пропечене до червоного кольору, максимальна глибина 0,9 м. Зафіксовано лінзоподібний прошарок черепашок Unio товщиною 0,01 м майже по всій площі заглиблення та ще один такий локальний прошарок невеликого розміру. Відмічено дві невеликі ділянки із включенням вугликів, попелу та пропеченого грунту, де, вірогідно, розпалювалося багаття. Поруч із заглибленням знайдено овальну ділянку обпаленої глини діаметрами 1,3 м та 0,9 м, товщиною до 0,05 м. Заповнення досить інтенсивне, найбільше у центральній частині, знахідки пов'язуються з прошарками попелу, є включення маленьких вугликів. Тут знайдено 389 виробів з *кременю*, знаряддя з кістки та каменю, серед них шестигранний молот, понад 1 000 уламків кісток тварин, багато фрагментів кераміки, уламки двох мідних виробів, прикраси з глини та черепашок, зуби тварин з отворами, уламки від 84 антропоморфних статуеток, деякі з них було зібрано з кількох уламків, розпорошених по площі заглиблення. Серед фрагментів фігурок – дві з пластично модельованими руками, одна з них тримає жезл з *букранієм*.

Заглиблення № 3 розташоване перпендикулярно до берега Дністра якраз навпроти впадіння р. Сурші, частково розмите. Вірогідно, це природна западина – невеликий яр, насичений культурними рештками ранньотрипільського поселення, які залягали трьома горизонтами, перекритими річковими наносами. Тут зафіксовано 11 пропечених ділянок грунту, ймовірно, від розпалення багаття, значний прошарок черепашок, каміння зі слідами сильного випалу, сотні кісток тварин, скупчення виробів та відходів кременю, 498 крем'яних виробів, знаряддя з каменю, кістки, рогу, в тому числі клевець, кілька мідних предметів, велику кількість фрагментів кераміки, в тому числі від *антропоморфних посудин* та посудин із зооморфними голівками, фрагменти від 55 антропоморфних статуеток.

Заглиблення №4 являє собою комплекс з 9 ям діаметром від 1 м до 6 м, навколо яких простежено ранньотрипільський *культурний шар*. Неглибокі ями заповнені попелом, вугликами, серед них зосереджені фрагменти кераміки, кістки тварин, 256 виробів з кременю, відходи виробництва, знаряддя з каменю та кістки, уламок мідного предмета, камені, іноді випалені, скупчення шматків обпаленої глини. У культурному шарі та ямах знайдено 74 фрагменти антропоморфних статуеток, в тому числі дві чоловічі.

Заглиблення №5 підквадратної в плані форми площею близько 65 кв. м, глибиною до 1,5 м з нерівним дном, у якому вирито 9 невеликих ям, незначною мірою пошкоджене течією Дністра. Простежено два горизонти ранньотрипільських решток, ями належать до нижнього. Зафіксовано прошарок черепашок. У верхньому горизонті знайдено сотні фрагментів кераміки, керамічні *орнітоморфні зображення*, антропоморфні статуетки, зооморфні скульптурні наліпи з посуду,

прикраси з черепашок, намисто з глини, керамічне *брязкальце*, каміння, сотні кісток тварин, сотні виробів з кременю, знаряддя з каменю, міді, мушлі з отворами, два скупчення обпаленої глини, під одним з них виявлено череп бика, а також кістки дитячого поховання. Заглиблення №6 та №7 не розкопувалися.

З поселення Лука-Врублевецька походить велика колекція знарядь праці з різноманітних матеріалів, найбільше з *кременю*. Серед крем'яних знарядь кулеподібні *відбійники* (91), віджимники (40), які використовувалися для отримання *пластин* та *відщепів* з призматичних або пірамідальних *нуклеусів* (698). Пластини були головним типом заготовок, з них виготовляли скребки (1019), ножеподібні знаряддя (91), вістря, свердла, проколки (всього 64 екз.), уламок вістря *дротика*. Зі сланцю виготовлено тесла та долота (49), уламок шестигранного молота. *Зернотерки* та пести зроблені з пісковику, зустрічаються частіше в уламках. Вироби з кістки (185) презентовані, головним чином, шилами. Знайдено також різноманітні *лощила*, острога, кістки з отворами. Використовувалися ікла кабана, з них виготовлялися зубчасті *орнаментири*. З рогу оленів та козуль виготовлено *мотики* та знаряддя для копання.

Посуд, знайдений переважно у фрагментованому стані, умовно поділяється на орнаментований, без орнаментації, кухонний та мініатюрні вироби. Вся кераміка виготовлена з глиняної маси з домішкою піску або *шамоту*. Серед кухонної кераміки багато горщиків різного розміру. Виділяється велика група неорнаментованого посуду різних форм з усілякими наліпними деталями. Орнаментований посуд оздоблений *заглибленим орнаментом*, часто у поєднанні з фарбуванням фону червоною *вохрою*, а ліній візерунку — білою інкрустацією, які погано зберігаються, *канелюрами* та штампом. Серед форм превалюють горщики, є *грушоподібні посудини* з покришками, миски, *черпаки*, антропоморфні, зооморфні, орнітоморфні посудини, *біноклі*. Такий посуд, як і мініатюрна кераміка, використовувався у ритуальних цілях. Найбільш поширена кераміка без орнаментації, вона має гарно оброблену поверхню, оздоблена пластичними деталями.

У Луці-Врублевецькій знайдено 238 предметів *антропоморфної пластики* та *зооморфної пластики*, переважно фрагментарної (цілих фігурок — 5). Теракоти виготовлено з глиняної маси, подібної до тієї, з якої виробляли посуд, проте є статуетки, до глини яких домішували зерна або борошно. Поверхня фігурок покрита *ангобом*, частина орнаментована. Усі зображення виконано у схематично-натуралістичному стилі. Майже всі статуетки мають ознаки жіночої статі або ж стать не підкреслена. Статуетки досить умовно передають стоячу, нахилену вперед, або сидячу, відхилену назад, фігуру. Більша частина їх вкрита заглибленим візерунком. Знайдено дві чоловічі натуралістичні статуетки. *Зооморфні зображення* представлені скульптурними голівками на посуді.

Матеріали розкопок зберігаються в *наукових фондах Інституту археології НАНУ* і *Музеї антропології та етнографії ім. Петра Великого* в Санкт-Петербурзі, експонуються в *Археологічному музеї Інституту археології НАНУ* а також *Національному музеї історії України*.

Література: *Бибиков С. Н.* Раннетрипольское поселение Лука-Врублевецкая на Днестре // МИА. — М.; Л., 1953. — № 38; Бурдо Н. Б. Ранньотрипільське поселення Лука-Врублівецька і проблема синхронізації Прекукутені-Кукутені-Трипілля // ЗНТШ. — Л., 2003. — Т. 236. — С. 66—88.

Н. Б. Бурдо

ЛУКА-УСТИНСЬКА — поселення *трипільської культури* (етап А, 5400—4500 рр. до н.е.). Розташоване на південь від с. Устя Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. на краю першої надзаплавної тераси Дністра висотою до 6 м. Виявлено рештки трьох будівель, розмитих течією Дністра. Відкрите М. І. та І. М. Фішелевими. Досліджувалося (1953) Середньодністровським загоном Трипільської експедиції під керівництвом *Бібікова С. М.*, розкопки провела *Бєлановська Т. Д.*

Розкопано напівзруйновані рештки двох наземних *глинобитних* жи-

Посуд з поселення **Лука-Врублевецька**. Дослідження Бібікова С. М. Наукові фонди Інституту археології НАНУ.

тел. Руїни житла №1 складалися з прямокутного в плані завалу обпаленої глини — *обмазки* глиняного перекриття будинку, який зберігся на площі 9х4 м. Товщина шматків обмазки — до 0,15 м, випал нерівномірний, трапляються ошлаковані ділянки. Серед глиняної обмазки та під нею знайдено фрагменти посуду, знаряддя праці, серед яких уламок рибальського гачка з кістки, антропоморфна фігурка. Рештки житла №2 розкопано за 20 м від першого. Глиняна обмазка від дерев'яного перекриття будівлі простежена на площі 7×4 м, залягання обпаленої обмазки аналогічне першому. Більшість не дуже численних знахідок походить з центральної частини житла, серед них фрагменти посуду та мідна пластина. Під завалом обпаленої глини виявлено яму овальну в плані, частково зруйновану течією річки. Розмір залишків ями 1,7×0,65 м, глибина до 1,5 м, дно було вкрите суцільним шаром черепашок товщиною до 0,52 м. У заповненні ями знайдено окремі фрагменти посуду, шматки обмазки, кістки тварин, череп дівчинки 14—15 років, який за, визначенням *Гохмана І. І.*, належить до середземноморського типу.

Серед нечисленних знахідок — кілька знарядь праці та *відщепів* з кременю, окремі уламки *зернотерок*, дрібний фрагмент антропоморфної фігурки, превалюють фрагменти посуду. Кераміка з домішками *шамоту* та піску в глиняній масі. Багато фрагментів від кухонних горщиків та мисок, вони оздоблені *орнаментом* з пальцьових защипів, іноді по всій поверхні посудини. Столовий посуд прикрашено заглибленим візерунком, відбитками зубчастого штампа, канелюрами, іноді простежено заповнення білою пастою. Серед форм *столового посуду* найбільш поширені маленькі горщики, трапляються також *грушоподібні посудини* та *фруктовниці*.

Література: *Гохман И. И.* Череп ребенка из раннетрипольского поселения Лука-Устинская // Советская антропология. — 1958. — № 4. — С. 128; *Белановская Т. Д.* Раннетрипольское поселение Лука-Устинская // Исследования по археологии СССР. — Ленинград, 1961. — С. 56—68.

Т. Д. Бєлановська

Вид на місце розташування поселення **Лука-Устинська** та розкопки площадки. Дослідження Бєлановської Т. Д.

ЛУКАШІ — поселення *трипільської культури* (етап СІ). Розташоване поблизу с. Лукаші Баришівського р-ну Київської обл. на довгому низькому схилі заболоченої заплави правого допливу р. Недра, в межиріччі річок Недри та Трубежа. Епонімна пам'ятка *лукашівського типу*. Є найбільш східним поселенням трипільської культури. Відкрите та досліджене (1913) *Щербаківським В. М.*, який визначив план поселення та розкопав залишки 9 наземних *жител*. Розвідувальні дослідження проведені (1965) *Круцом В. О.* та *Телєгіним Д. Я.*

Площа *поселення* 180×120 м (2 га) інтенсивно розорюється. Виявлено рештки 9 наземних жител. Житла розміщені по овалу. Рештки наземних жител у вигляді *площадок* (3×4,5 м; 3,8×2,6 м; 1,4×1,5 м) з багатошаровими заляганнями глиняної *обмазки* із відбитками деревини

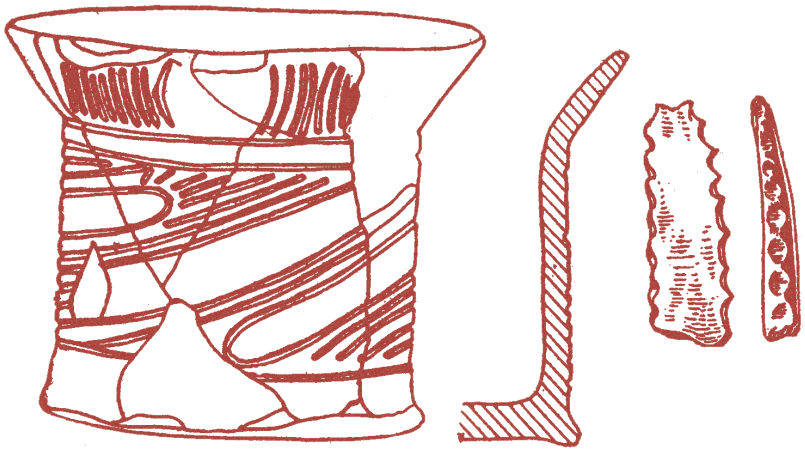

Кераміка з поселення **Лука Устинська**. Дослідження Бєлановської Т. Д.

Кераміка з поселення **Лукаші**, за Щербаківським В. М.

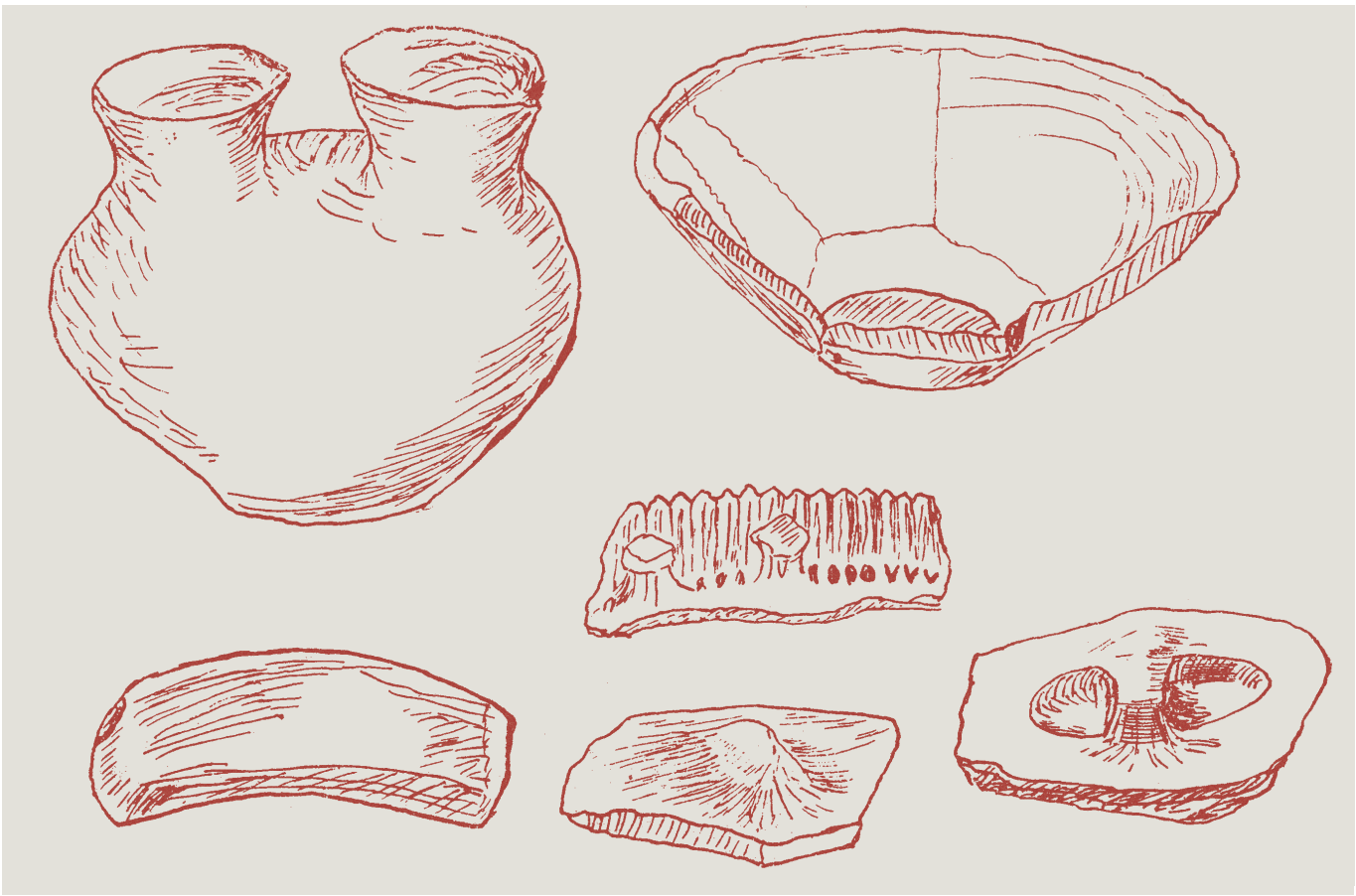

зафіксовано на глибині 0,2–0,6 м. Основну категорію знахідок становить кераміка: *кухонний посуд* з домішкою товченої черепашки та *столовий посуд*: неорнаментований, прикрашений *заглибленим орнаментом* і *розписним орнаментом*. Виявлено окремі вироби з каменю та кістки, зокрема *мотику* з рогу оленя без отвору.

Матеріали розкопок зберігаються у Полтавському краєзнавчому музеї.

Література: *Щербаківський В.* Мальована неолітична кераміка на Полтавщині. – Прага: Вид-во Українського університету, 1923; *Кричевский Е. Ю.* О процессе исчезновения трипольской культуры //МИА. – 1941. – № 2. – С. 245–253; *Круц В. А.* Позднетрипольские памятники Среднего Поднепровья. – К.: Наук. думка, 1977.

Г. М. Бузян

ЛУКАШІВСЬКИЙ ТИП – тип пам'яток *трипільської культури* (етап СІ), поширений на правому та лівому берегах Середнього Дніпра (Київська та Чернігівська області).

Виділений (1969) *Круцом В. О.* за назвою найбільш східної пам'ятки Лукаші. Досліджувались *Хвойкою В. В.*, *Щербаківським В. М.*, *Макаренком М. О.*, *Пассек Т.С.*, *Захаруком Ю. М.*, *Бузян Г. М.* та ін.

Нині відомо 20 поселень, з них: на правому березі – 6, на лівому – 14. Вони репрезентують різні хронологічні етапи існування пам'яток лукашівського типу. *Поселення* займають в основному край та схили лесової та борової терас. *Житла* розташовані переважно по колу або овалу, іноді – рядами. Характерні наземні житла. На північних пам'ятках переважають заглиблені житла – *землянки*.

Кухонний посуд має в глині домішку товченої черепашки, орнаментований гребінцевими розчосами поверхні, різноманітними насічками, відбитками штампа та наліпами. Кількісно переважає *столовий посуд* з *лощеною* поверхнею (45–80%) чорно-сірих та коричневих відтінків, з домішкою піску та зерен кровавику, здебільшого неорнаментований або прикрашений заглибленою орнаментацією з прокреслених ліній, наколів та вдавлень. Розписний посуд вкритий світло-коричневим *ангобом* та має залощену поверхню. Орнамент нанесений темно-коричневою, чорною, зрідка червоною фарбами. Основним елементом *орнаменту* є стрічка з кількох тонких ліній, яка утворює фестони, концентричні кола, півовали в композиції із зафарбованими трикутниками, крап-ками, «війками», «древом» з подвійним та потрійним стовбуром. Частина кераміки є *імпортами* з поселень інших локальних груп Подніпров'я та Побужжя (*канівська група, томашівська група*). *Антропоморфна пластика* представлена сидячими та стоячими жіночими фігурками на одній ніжці або на двох роздільно модельованих ніжках, з'єднаних перетинкою. На поселенні *Крутуха-Жолоб* знайдено розписну чоловічу *скульптуру*, яка належить до *реалістичної пластики*. Виявлено різноманітний кістяний та нечисленний *крем'яний* інвентар.

Пам'ятки лукашівського типу культурно-типологічно та хронологічно продовжують розвиток пам'яток *коломийщинського типу*, значно розширивши територію їх побутування на північ та схід, зокрема на Лівобережжя Дніпра. Змінюються пам'ятками *софіївського типу*.

Література: *Щербаківський В.* Мальована неолітична кераміка на Полтавщині. – Прага: Вид-во Українського університету, 1923; *Макаренко М.* Досліди на Остерщині. Євминка // Коротке звідомлення ВУАК за 1925 р. – 1926. – С. 61–64; *Круц В. О.* Пізньотрипільське поселення біля с. Софіївки на Дніпрі // Археологія. – 1969. – Т. 22. – С. 203–209; *Його ж.* Позднетрипольские памятники Среднего Поднепровья. – К., 1977; *Бузян Г. М.*, *Якубенко О. О.* Дослідження трипільського поселення Крутуха-Жолоб поблизу Переяслава-Хмельницького // Археологічні відкриття в Україні 1997–1998 рр. – К., 1998. – С. 59–60.

Г. М. Бузян

ЛУННИЦІ – символічне зображення *Місяця* в першій або останній чверті. Місячні *серпанки* присутні в орнаментальних композиціях на керамічних виробах *трипільської культури*.

Є вони на посуді раннього етапу, на виробах етапу Трипілля ВІ та ВІ–ВІІ, особливо поширюються у розпису кераміки на етапі Трипілля ВІІ та СІ, а на фінальному етапі дуже популярним елементом стають штамповані серпики. Зображення місяця у різних фазах досить часто входить до трипільських *піктограм*.

Серпанки місяця можуть бути розташовані вертикально або гори-

Лунниці на розписній мисці. Колекція «ПЛАТАР».

зонтально. Якщо перша позиція цілком природна, то іншу можна спостерігати тільки у південних широтах земної кулі, наприклад, на Близькому Сході. *Ткачук Т. М.* припускає, що знак серпанку входить до місячного кодування зображень на мальованому посуді, бо часто заміщується знаком повного Місяця і виступає поряд з іншими символами: повний Місяць, вода, рослина, тварина, хрест, зерно тощо. Відомі пластичні зображення серпанків Місяця. Під серпанок стилізовані *букранії*, зображення рогів *бовинів*, птаха, голови змії.

Література: *Ткачук Т., Мельник Я.* Семіотичний аналіз трипільсько-кукутенських знакових систем (мальований посуд). — Івано-Франківськ, 2000. — С. 85—91.

Н. Б. Бурдо

ЛЬВІВСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ МУЗЕЙ — науково-просвітницька установа, заснований у 1893.

Колекція матеріалів *трипільської культури* в музеї нараховує 1 450 одиниць збереження. Це матеріали раннього, середнього та пізнього етапів розвитку культури. Колекція зібрана різними археологами в різних місцевостях упродовж тривалого часу. До музею потрапила з окремих

Лунниці фланкують вікно моделі храму. Колекція «ПЛАТАР».

Лунниці на розписних мисках. Колекція «ПЛАТАР».

ЛЮБЛІНСЬКО-ВОЛИНСЬКА КУЛЬТУРА МАЛЬОВАНОЇ КЕРАМІКИ (КЛВМК)

Зерновик з поселення Незвисько в експозиції **Львівського історичного музею**.

Експозиція трипільської культури у **Львівському історичному музеї**.

музейних зібрань, що існували у Львові до 1939.

Найбільшу колекцію становлять матеріали, здобуті *Гадачеком К.* під час археологічних розкопок у *Кошилівцях-Обоз* (1910–12), та передані до Історичного музею у 1940 з розформованого музею Дідушицьких. Значна кількість *зооморфної пластики* та *антропоморфної пластики* з Кошилівців. Другою за чисельністю групою матеріалів є колекція з *Городниці-Городища* з розкопок *Коперницького І.* та *Пшибиславського В.* (1877–82), яка потрапила до історичного музею із зібрань Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка у Львові. Зберігаються також матеріали з розкопок поселень *Бучач*, *Заліщики* та ін. Особливо слід відзначити жіночу фігурку із немовлям на руках із поселення *Сушківка* та велику статуетку *оранти* з Кошилівців.

Література: 110 раритетів Львівського історичного музею. – Л., 2003. – С. 10–16.

М. Піцишин

ЛЮБЛІНСЬКО-ВОЛИНСЬКА КУЛЬТУРА МАЛЬОВАНОЇ КЕРАМІКИ (КЛВМК) – археологічна культура доби *енеоліту* (V–IV тис. до н.е.) поширена на території Східної Польщі та Західній Волині. У вітчизняній науковій літературі у 80–90-ті рр. XX ст. визначалась як культура *Лендель* з двома типами – *Зимне-Злота* (інша назва – *культура пізньострічкової мальованої кераміки*) та *Гоща-Вербковіце* (*Вербковіце-Костянець*). До КЛВМК належать пам'ятки типу Зимне-Злота.

На території Україні пам'ятки КЛВМК. відкриті у кінці XIX ст. Нині відомо понад 30 пам'яток, досліджувалися *Свєшніковим І. К.*, *Захаруком Ю. М.*, *Пелещишиним М. А.*, *Коноплею В. М.* Серед них поселення біля с. Зимне, Комарне, могильники Амбукове, Звенигород, Голишів. *Поселення* на високих мисах, житла – *напівземлянки*, з глиняними печами, виявлено господарчі ями, *майстерні кременеобробні*. Поховання: небіжчики в ямах, скорчені на боці, або трупоспалення (ранній етап). Поховальний інвентар: кераміка, вироби з кременю, прикраси.

У керамічному комплексі виділяють кухонний та столовий посуд. Кухонна кераміка виготовлена з глини із домішками крупнозернистого піску, *шамоту*. Форми посуду: горщики, миски. Столова кераміка вироблена з *відмуленої глини*, поверхня підлощена, коричневого, сіро-коричневого, сіро-жовтого кольору. Форми посуду: *кубки*, *амфори*, миски. *Столовий посуд* прикрашали розписом білою, іноді червоною фарбами, орнаментальні композиції – з трикутників, розміщених у шаховому порядку.

Населення КЛВМК мало розвинене комплексне землеробсько-скотарське господарство, розвинені громадські ремесла. Поширення КЛВМК на Волині, можливо, пов'язане з розробкою місцевих покладів високоякісного *кременю*, а також самородної міді.

Співіснувала з *трипільською культурою* етапів BI-II, BII та CI. На поселеннях *чапаївського типу*, *коломийщинського типу*, григорівського типу виявлено лощений посуд, походження якого можна пов'язувати з поширенням на схід традицій керамічного виробництва КЛВМК. У другій половині IV тис. до н.е. людність КЛВМК поступово асимілювалась або була витіснена племенами *культури лійчастого посуду*.

Література: *Конопля В. М.* Лендельская культура. Археология Прикарпатья. – К., 1990. – С. 4–17; *Kadrow S., Zakoscielna A.* Evolution of Danubian cultures in Malopolska and Ukraine // Baltic Pontic Studies. – 1999. – Vol. 9. – P. 187–255.

М. Ю. Відейко

Люблінсько-волинська культура мальованої кераміки.

МАГАЛА

МАГАЛА – поселення *трипільської культури* (етап CI, 3800–3300 рр. до н.е.). Розташоване біля с. Магала (ур. Ріпа-Лупатриняк) Садгірського р-ну Чернівецької обл. на високій верхній терасі берега р. Прут, що круто обривається до струмка, який впадає в річку, з іншого боку обмежене глибокими ярами. У 1943 відкрите Ч. Амброжевичем. Розкопки (1958) провів *Винокур І. С.*

Поселення займає площу близько 25 га. На зораній поверхні налічуються сліди 26 будівель. Досліджено одне житло, представлене скупченням обпаленої глиняної обмазки прямокутної форми довжиною 9,3 м, шириною 3,4 м. Верхній шар завалу складався з невеликих шматків обмазки. Під час його розбирання по всій ділянці зафіксовано прошарки попелу і вкраплення вугілля. Вся поверхня південної частини заляганння обпаленої глини мала прошарок попелу та горілого дерева товщиною 0,1 м. У ньому було знайдено три мініатюрні розписні посудинки та миску. Нижній шар обпаленої до червоного кольору глини являв собою суцільний масив з рослинними домішками товщиною 0,2 м з відбит-

Ритуальна посудинка на ніжках. Дослідження Винокура І. С. Поселення **Магала**.

Урочище, у якому розташоване поселення **Магала**.

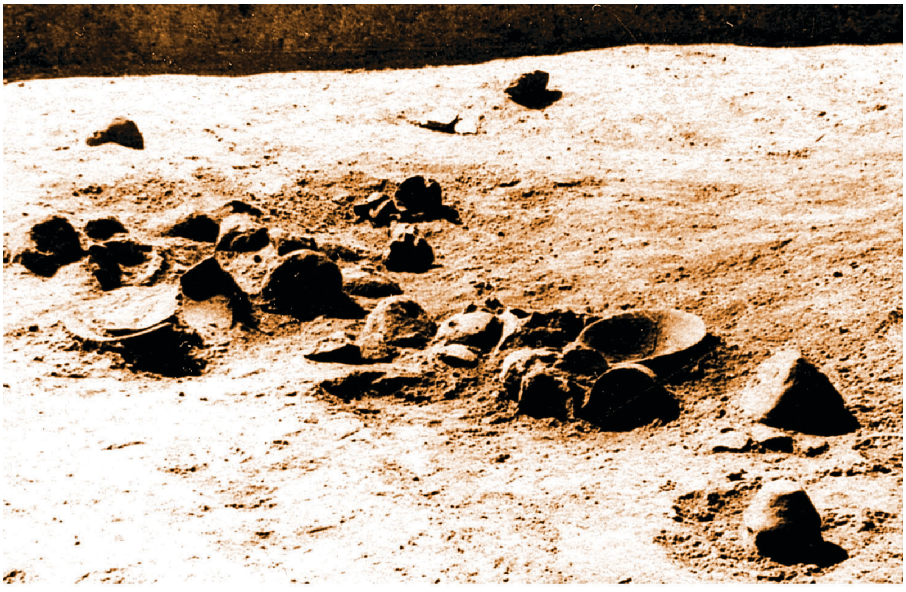

Скупчення посуду серед решток глинобитної споруди. Поселення **Магала**. Дослідження Винокура І. С.

Посуд з житла.

Поселення **Магала**. Дослідження Винокура І. С.

Обгоріли зерна бобових з ями.

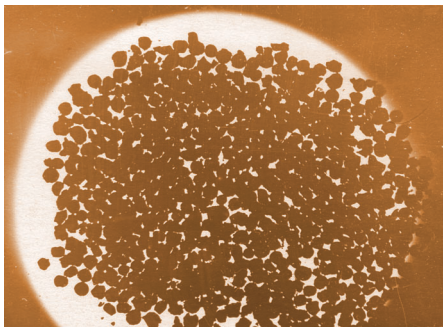

Біноклеподібна посудина в ямі з обгорілим зерном бобових.

Біноклеподібна посудина.

ками дерев'яних конструкцій зі споду. Він є глиняною *обмазкою* міжповерхового перекриття будинку. Безпосередньо на ньому були зведені з глини черені двох печей та овальної форми підвищення. В основі однієї з печей простежено шар гальки і дрібного каміння, обмащених зверху глиною. Поруч з піччю та підвищенням було знайдено: великий кухонний горщик, дві роздавлені миски, *чаша* на ніжках, розписна *біконічна посудина*. На північ від печі виявлено купку із шести перекинутих мисок та дві мініатюрних посудинки. Поблизу підвищення зафіксовано роздавлену *вазу* та п'ять пірамідальних керамічних *відтяжок* від *вертикального ткацького верстата*. Біля другої печі знайдено дві компактні групи з восьми круглих та десяти пірамідальних відтяжок. У *житлі* також виявлено кілька розвалів розписних посудин, великий крем'яний ніж, сланцеву сокиру, фігурку *бовина*. У південно-західному куті житла — овальна яма довжиною 0,7 м, глибиною від давньої поверхні 0,7 м. Заповнення її складалося з перепаленої землі, перемішаної з попелом та обгорілими зернами гороху, два уламки *біноклеподібної посудини*, перепалений фрагмент великої миски. Поруч з ямою лежали фрагменти ще однієї *біноклеподібної посудини* та товстостінних *зерновиків*.

Серед знарядь праці, знайдених в житлі, сланцева сокира, велика крем'яна пластина довжиною 16,8 см, шириною 3,2 см із слідами полірування на поверхні. Колекція кераміки досить велика. *Кухонний посуд* з домішками піску, представлений товстостінними неорнаментованими мисками та зерновиками. Розписний посуд (розпис зберігся погано) виготовлений з високоякісної глиняної маси, *орнамент* нанесений чорною та коричневою фарбами. Серед форм посуду: миски, *кубки*, біконічні, біноклеподібні, *грушоподібні посудини*, кришки, мініатюрні посудини, масивна глиняна чаша з ручкою на чотирьох ніжках. На площі поселення зібрано крем'яні ножовидні *пластини*, свердла, *скребки*, вістря стріл.

Колекція знахідок з поселення Магала зберігається в *Чернівецькому обласному краєзнавчому музеї*.

Література: *Винокур І. С.* Археологічні дослідження на трипільському поселенні біля с. Магала // Археологія. — К., 1966. — Т. 20. С. 157–162.

І. С. Винокур

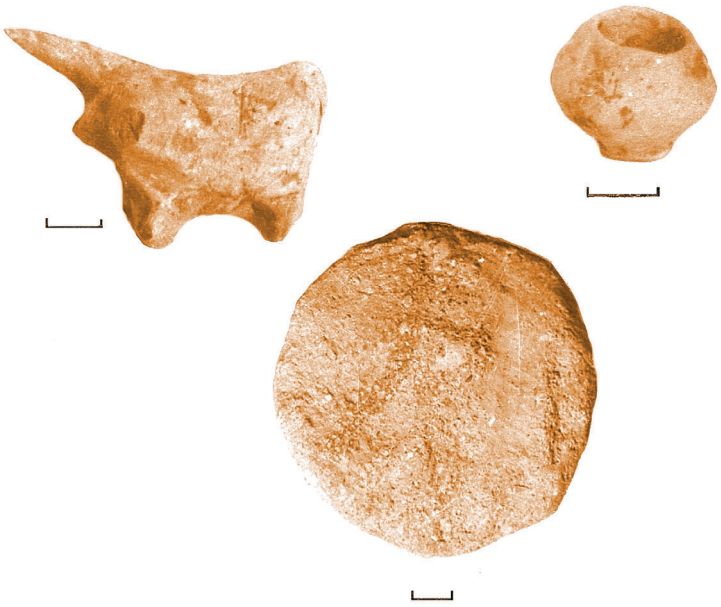

Вотивні речі з поселення **Магала**: фігурка бовина, хлібець керамічний, мініатюрна посудинка. Дослідження Винокура І. С.

МАГІЯ – сукупність *обрядів* і *ритуалів*, пов'язаних із вірою в можливість людини впливати на природний хід подій, довкілля, тварин тощо.

У соціології магія визначається як особливий клас суспільних явищ, споріднений з *релігією* і наукою. Магія та релігія походять з одного джерела, належать до сфери відчуттів, але перша, на відміну від релігії, є практичним мистецтвом, мета якого – за допомогою обрядів впливати на навколішнє середовище й керувати надприродними силами. Віра в магію завжди апріорна, аналогічна релігійній вірі і йде попереду досвіду. Елементи магії створені й класифіковані колективною свідомістю. Магічні уявлення є колективними віруваннями. Магічні прийоми мають ритуальний характер і передаються традицією. Магічна ідея містить уявлення неперсоніфіковані й персоніфіковані. Абстрактні неперсоніфіковані уявлення є законами магії. Наявність законів наближає магію до науки, власне, можна її розглядати як примітивну науку.

Магічні обряди містять матеріали, інструментарій і здійснюються діями мага, поділяються на операційні та вербальні. Значна частина магічних обрядів має за мету виготовлення *амулетів*, які, одного разу створені за допомогою обряду, можуть далі використовуватися без нього. У магії можна виявити практично всі форми вербальних обрядів, які відомі релігії, а також *жертвоприношення* та закляття міфологічного характеру. Мова заклять – це особлива мова богів, духів, чаклунів. Магічна мова використовує архаїзми, освячені традиціями.

Компаративний аналіз та екстраполяція даних про магію історичних суспільств дозволяє створювати певні моделі духовного світу давнього населення на основі джерел *матеріальної культури*. Матеріали *трипільської культури* свідчать про велику роль магії в суспільстві. *Артефакти*, пов'язані із жертвоприношенням та іншими магічними обрядами, присутні на кожній трипільській пам'ятці. *Ткачук Т. М.* інтерпретує трипільські знакові системи як магічні *піктограми*.

Література: *Мосс М.* Набросок общей теории магии // Социальные функции священного. – СПб., 2000. – С. 113–231; *Гладких М.* Магія // Історична наука: термінологічний і понятійний довідник. – К., 2003. – С. 229.

Н.Б. Бурдо

Картина Шаповала Я. А.

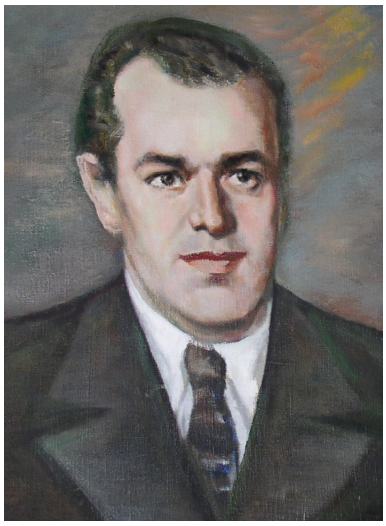

Магура С. С. Портрет з Музею трипільської культури у Переяславі-Хмельницькому.

Маєвський К. В.

МАГУРА СИЛЬВЕСТР СИЛЬВЕСТРОВИЧ (2.01.1897, с. Гусине поблизу м. Холм Люблінської губ., тепер м. Хелм, Польща, – 1937) – археолог.

Закінчив Київський університет (1917–20; 1922–25), Київський археологічний ін-т. Серед його вчителів – *Біляшівський М. Ф.*, Ляскоронський В. Г., Данилевич В. Ю., *Козловська В. Є.* З 1925 – співробітник археологічного відділу Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Г. Шевченка (тепер *Національний музей історії України*). Навчався в аспірантурі Всеукраїнського історичного музею (1927–30). Захистив дисертацію на звання наукового працівника в галузі археології: «Обробка кістки та рогу у слов'ян Київської землі за княжих часів (раннього феодалізму)». Член *Трипільської комісії ВУАК*. У 1931 – перейшов працювати до створеного Археологічного музею *Всеукраїнського археологічного комітету* ВУАН, який згодом тимчасово очолив. Один з фундаторів Інституту історії матеріальної культури ВУАН (див. *Інститут матеріальної культури АН СРСР*), старший науковий співробітник. Створив перший покажчик радянської літератури з археології України за 1917–28 рр., який нараховував понад 250 назв.

Брав участь в розкопках поселень біля с. *Томашівка* поблизу м. Умані на Черкащині (експедиція ВУАК, керівник – *Курінний П. П.*). Був організатором і керівником (1934–36) *Трипільської експедиції* за участю працівників ІІМК АН УРСР, ГАІМК, МОГАІМК (тепер *Інститут археології РАН*). Експедиція досліджувала залишки *поселень* та проводила археологічні розвідки в р-ні с. *Трипілля*. Основні розкопки проводилися в околицях с. Халеп'я (ур. *Коломийщина І*). Завдяки послідовному застосуванню нової методики досліджень археологічних пам'яток шляхом одночасного розкриття їх *культурного шару* на значних площах було виявлено й детально вивчено залишки *жител* – так звані «*площадки*», реконструйовано їх зовнішній вигляд, встановлено планування поселення. У 1935 здійснив розвідку та невеликі розкопки на трипільському поселенні біля с. *Володимирівки* на Кіровоградщині, де було виявлено біля 40 жител, знайдено частину однієї з досить виразних глиняних моделей трипільського житла, прикрашену художнім розписом. Займався трипільською тематикою. Поєднав пізньотрипільські пам'ятки у Середньому Подніпров'ї в групу пам'яток типу Коломийщина І. Досліджував питання економіки трипільського населення. Заарештований 1936. Плідна наукова праця трагічно обірвалася разом з життям 1937. Реабілітований 1960.

Праці: Питання побуту на підставі залишків трипільської культури // ТКУ. – К., 1926. – Т. 1. – С. 97–112; Бібліографічний покажчик з археології // Записки ВУАК. – К., 1930. – Т. 1. – С. 337–356; Експедиція 1934 для дослідження пам'яток трипільської культури // Наукові записки ІІМК. – 1934. – Кн. 2. – С. 67–95; Дослідження т. зв. «трипільської культури» // Там же. – 1935. – Кн. 3–4. – С. 104.

Література: *Шовкопляс Г. М.* С. С. Магура (1897–1937) // Археологія. – 1992. – № 1. – С. 109–115.

С. М. Ляшко

МАЄВСЬКИЙ КАЗІМЕЖ-ВЛАДИСЛАВ – археолог, історик.

У 30-ті рр. XX ст. – молодший (з 1928), старший асистент (з 1930), приват-доцент кафедри класичної археології філософського факультету Львівського університету (1935–39). Член Польського філологічного товариства, Паризького товариства дослідників культури старосередземноморського басейну.

Дослідження – у галузі критомікенської та давньогрецької культур, *мальованої кераміки культури*. На кошти Міністерства віровизнань та освіти студіював археологію та стародавню історію в Археологічному музеї Канади (1931, 1933), Народному музеї в Афінах (1933), побував на території розкопок міноської культури на о-ві Крит (1931, 1933), працював у музеях Константинополя, Софії, Будапешта, Белграда, Бухареста. На власні кошти у 1932 здійснив подорож до Відня, Венеції, Болоньї, Флоренції, Неаполю, Сіракуз та ін. На кошти Фонду національної культури здійснив поїздку до Франції. Восени 1934 на кошти Фонду національної культури разом із *Смішком М. Ю.* та *Сулімір-*

ським Т. здійснив наукову подорож до СРСР для ознайомлення з археологічними зібраннями музеїв та інститутів Москви, Ленінграда, Харкова, Севастополя, Чернівців, Ялти, Миколаєва, Херсона, Одеси, Полтави, Києва, Чернігова, Бердичева, Житомира, Кам'янця-Подільського. Археологи вивчали класичне мистецтво, зв'язки культури мальованої кераміки з культурами басейну Егейського моря. У 1934 захистив дисертацію.

Автор праць про *антропоморфну пластику* трипільської культури із західних регіонів її поширення. Опублікував матеріали з музейних зібрань Львова (1935, 1948). У «Студіях над трипільською культурою» виділив три етапи дослідження цієї культури на Верхньому Дністрі та Пруті: 1) від 1870 до кінця століття (період «пробних пошуків»); 2) від 1898 до 1914 — перших більш широких розкопок; 3) від 1922 до початку війни, період особливого зацікавлення «кошилівецькою проблематикою» найвизначніших європейських праісториків, склав повний перелік досліджених пам'яток та бібліографію з цих питань (1947). Проаналізував погляди польських, німецьких та радянських дослідників на походження та розвиток *трипільської культури*. Слідом за *Кандибою О. О.* розробив періодизацію трипільської культури Верхньої Наддністрянщини і Верхнього Попруття, проте вона не внесла в схему О. О. Кандиби значних уточнень.

Праці: Figuralna plastyka cykladzka. Geneza i rozwoj form. — Lwow, 1935; Nowy kierunek bodawezy w archeologii egejskiej. — Lwow, 1935; Gliniane modele chat kultury ceramiki malowanej na Ukrainie. — Lwow, 1936; Plastyka terrakotowa kultury ceramiki malowanej w zbiorach Lwowskich // Swiatowit. — Warszawa, 1938. — T. 17; Studia nad kultura Trypilska // Archeologia. — Wroclaw, 1947. — № 1; Chronologia i styl plastyki figuralnij zachodniotrypilskij // Ibid. — Wroclaw, 1948. — № 2.

Література: *Білас Н. М.* Розвиток археології у Львівському університеті у міжвоєнний період (1919—1939) // Археологія. — 2002. — № 2. — С. 153—154.

С. М. Ляшко

МАЙДАНЕЦЬКЕ — поселення *трипільської культури* (*томашівська група*, етап CI; Кі-1212: 4600+80BP, 3326+169 BC; Bln-2087: 4890+50 BP, 3679+43BC). Розташоване біля с. Майданецьке Тальнівського р-ну Черкаської обл. на краю вододілу; частково займає долину річки Тальянки в урочищі Майдан. Зі сходу урочище обмежене долиною річки Тальянки, із заходу місце розташування поселення відділене долиною безіменного струмка.

Відкрите й досліджувалось *Безвенглинським Б. П.* (1927). Відомості про поселення враховані в працях *Пассек Т. С.* У 60-ті рр. обстежене *Стефановичем В. О.*, який позначив тут кілька поселень. 1964—66 Шишкін К. В. дешифрував у цьому місці поселення площею близько 200 га. У 1970 розвідку провів М. С. Штігліц, співробітник Інституту археології АН СРСР (тепер *Інститут археології РАН*), у 1971 — Трипільський розвідувальний загін Інституту археології АН УРСР (тепер *Інститут археології НАНУ*) під керівництвом *Шмаглія М. М.* Досліджувалося *Трипільською комплексною експедицією* під керівництвом М. М. Шмаглія (1972—80) та *Трипільською експедицією Інституту археології АН УРСР* (1983—91). Планування *поселення* вивчене на підставі аналізу аерофотознімків (*Шишкін К. В.*, 1973, 1985), та *археолого-магнітометричних досліджень* (*Дудкін В. П.*, 1971—74). В дослідженнях брали участь співробітники Інституту археології НАНУ — *Бурдо Н. Б.*, *Відейко М. Ю.*, *Журавльов О. П.*, *Рижов С. М.*, *Шумова В. О.*, А. Л. Нечитайло, С. П. Позняк; *Одеського археологічного музею НАНУ* — *Зіньковський К. В.*; Черкаського обласного краєзнавчого музею — В. П. Григор'єв, К. Спільниченко; Тальнівського музею історії хліборобства — *Мицик В. Ф.*; Уманського історико-краєзнавчого музею — *Діденко О. П.*

На аерофотознімках — добре проявлені еліптичні структури, помітна квартальна забудова у центральній частині поселення, виді-

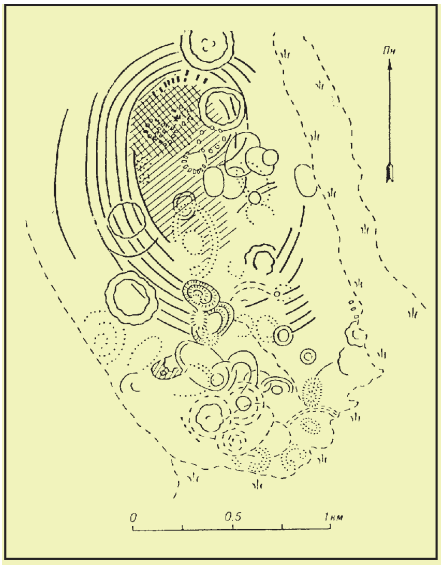

План поселення **Майданецьке** за даними аерофотозйомки (за Шишкіним К. В.).

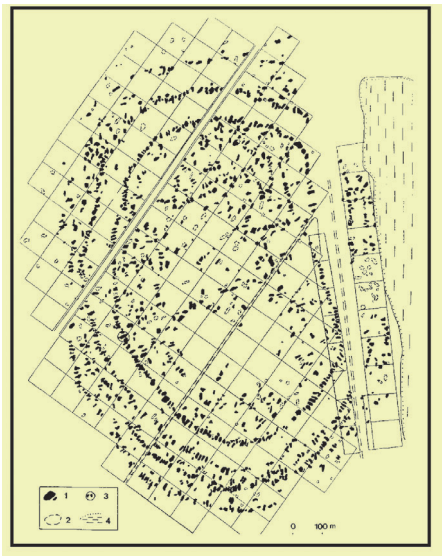

План поселення **Майданецьке** за даними археолого-магнітометричних досліджень (за Дудкіним В. П.).

Вид на місце розташування поселення **Майданецьке**.

Розписна миска з **Майданецького**. Дослідження Шмаглія М.М. Експонується в Національному музеї історії України.

Розписна посудинка з **Майданецького**. Дослідження Шмаглія М. М. Експонується в Національному музеї історії України.

Майданецьке. Залишки будівлі (комплекс О). Розкопки Шмаглія М.М., Відейка М.Ю., 1986 р.

ляються площі, «вулиці», в'їзди на поселення та деякі інші деталі. Дані аерофотозйомки з'ясували лише загальні контури і розташування великих структурних елементів поселення. Детальний план поселення за даними археолого-магнітометричних досліджень представлено у вигляді карти розподілу локальних магнітних аномалій. Усього на поселенні Майданецьке за магнітометричними даними на площі 180 га виявлено 1 574 трипільські споруди. Інтерпретація аномалій багаторазово підтверджена результатами археологічних досліджень.

План поселення має вигляд двох основних кільцевих зон та декількох комплексів жител у центральній частині поселення. Головні кільцеві зони майже по всій довжині утворені безперервним рядом житлових споруд, що розташовані дуже близько, інколи впритул одна до одної. Обидві зони мають форму, близьку до еліпсів, що орієнтовані довгою віссю на північ і мають приблизні розміри: 0,8×1,2 та 1,0×1,5 км. Простір між головними еліпсовидними зонами практично не забудований. Але з напільного боку, за межами зовнішнього еліпса, спостерігається заповнена спорудами територія. Будівлі в цій частині поселення часто розташовані досить впорядковано, і деякі їх групи утворюють відрізки безперервних рядів, що огинають зовнішній еліпс. За цією ознакою можна виділити ще кілька зовнішніх еліпсовидних зон, які дискретно простежуються на значній відстані. Не виключено, що в часи функціонування поселення ці зовнішні зони насправді були такі ж безперервні, як і головні еліптичні структури, а їх дискретність значною мірою пояснюється поганою збереженістю решток будівель внаслідок багаторічної та глибокої оранки.

Найкраще виділяються перший (центральний) овал та другий, відділений від першого незабудованою площею. Будівлі цих овальних структур орієнтовані, як правило, довгою віссю до центру поселення. У першому, центральному, овалі стояло 225 будівель різних розмірів, орієнтованих довгою стороною до центру поселення. Інтервал між будинками — від 0,5 до 1—2 м. Більш широкі проходи спостерігаються на місцях декількох в'їздів до центральної частини поселення, які мають продовження у вигляді «вулиць». За даними розкопок, будівлі по лінії центрального овалу були конструктивно з'єднані одна з одною, утворюючи *житлові стіни*. За висновками К. В. Зіньковського, на віддалі декількох метрів від торців жител із напільного боку знаходилась глинобитна стіна, оплив якої були виявлені під час досліджень. В одному з жител виявлено *майданецький скарб*.

Другий овал, в якому налічувалось 165 жител, віддалений від центрального на 70—100 м на різних ділянках. Простір між ним та центральним овалом не забудовано, очевидно, — в оборонних цілях. Виходячи із щільності забудови, типової для першого овалу та даних розкопок другого, тут мало б бути до 330—350 жител. Саме у другому овалі було проведено найбільші за обсягом розкопки — досліджено рештки 25 житлово-господарчих комплексів. На обстеженій площі житла довгою

стороною були орієнтовані до центру поселення і стояли впритул одне до одного, з інтервалом не більше 1–1,5 м, так само, як і в центральному овалі. У південно-східній частині поселення другий овал забудови місцями змикався з третім. Простір між другим і третім овалами досить хаотично забудовано житлами найрізноманітніших розмірів. Третій овал забудови мав розміри 1 200×1 800 м. У ньому знаходилося не менше 115 жител.

Четвертий овал забудови мав розміри приблизно 1 300×1 900 м. Тут знаходилося близько 130 споруд. Місцями на плані лінії споруд четвертого овалу змикаються з третім. Досить чітко структура четвертого овалу простежена з напільного боку, на півночі та південному заході, однак навіть тут інтервал між житлами досить значний, і вони не утворюють суцільної забудови, як це має місце в першому та другому овалах. Простір між третім та четвертим овалами хаотично забудовано, причому особливо щільно – в найбільш захищеному місці. Житла в четвертому овалі різних розмірів. Так, розкопаний тут комплекс мав розміри 22×9 кв.м і налічував не менше п'яти приміщень на двох поверхах. За межами четвертого овалу виявлено кілька десятків магнітних аномалій, у тому числі досить інтенсивних. У південній частині поселення скупчення будівель створюють смуги, наближені до лінії головних овальних структур. Сукупність цих споруд, у поєднанні з групою будівель, сконцентрованих у центральній частині, інтерпретується як внутрішня структура менших розмірів, що має форму кола радіусом близько 0,5 км. Внутрішній простір у цьому кільці майже не забудований, тут спостерігаються лише декілька будинків, що розташовані невпорядковано. На відміну від південної частини поселення, будівлі у північній половині вирізняються високим ступенем упорядкованості. Щільність забудови поселення тут набагато вища. Помітні явні ознаки забудови «кварталами» та «вулицями».

Усього в центрі поселення в оточенні першого овалу забудови знайдено 500 аномалій від жител. Це майже третина від загальної кількості аномалій. Деякі «вулиці» починаються від в'їздів на поселення. Довжина «вулиць» сягає 200 м. У зоні квартальної забудови виділено найбільші за площею аномалії. Один з комплексів має площу близько 600 кв.м.

У центральній частині поселення розкопано декілька житлових комплексів. Серед них найбільший – залишки будівлі розмірами 27×7 м. Ця споруда мала два поверхи загальною площею 380 м. На другому поверсі виділялося два приміщення, одне з них – менше – з пофарбованою у червоний колір підлогою, друге – більше – з глинобитними лавами уздовж чотирьох стін. Можливо, цей будинок був місцем громадських зібрань. На плані поселення, в центрі, добре помітні декілька значних за площею (від 1 до 4 га) ділянок, забудова на яких не простежується.

Усього розкопано залишки 44 споруд та 21 яму. Під час розкопок виявлено велику кількість посуду (від 30–40 до 100–120 розвалів посудин на житло). Кількісно переважає *столовий посуд* (миски, *кубки*, *амфори*, *біконічні посудини*, *кратери*, горщики, *біноклеподібні посудини*) прикрашений *монохромним розписом*. Знайдено глиняні *моделі саней*, фрагментовані *моделі будівель трипільської культури*. *Антропоморфну пластику* різних типів виявлено переважно в ямах, у фрагментованому стані. У колекції є *реалістична пластика*.

Кухонний горщик та зооморфна чаша з **Майданецького**. Наукові фонди Інституту археології НАНУ.

Мідне тесло зі скарбу. Черкаський обласний краєзнавчий музей.

Матеріали з розкопок зберігаються у *наукових фондах Інституту археології НАНУ* та експонуються в *Національному музеї історії України, Археологічному музеї Інституту археології НАНУ, Черкаському обласному археологічному музеї, Тальнівському музеї історії хліборобства.*

Література: *Шмаглій М. М., Дудкін В. П., Зіньківський К. В.* Про комплексне вивчення трипільських поселень // Археологія. — 1973. — № 10. — С. 23—31; *Дудкин В. П.* Геофизическая разведка крупных трипольских поселений // Использование методов естественных наук в археологии. — К., 1978. — С. 35—45; *Шишкін К. В.* Планування трипільських поселень за даними аерофотозйомки // Археологія. — 1985. — № 52. — С. 94—100; *Шмаглій М. М., Відейко М. Ю.* Пізньотрипільське поселення поблизу с. Майданецького на Черкащині // Археологія. — 1987. — Вип. 60. — С. 58—71; *Вони ж.* Трипільські протоміста // Археологія. — 1993. — № 3. — С. 52—63.

М. Ю. Відейко

Майданецький скарб, виявлений 1979р. під час розкопок комплексу Ж. Дослідження Шмаглія М. М.

МАЙДАНЕЦЬКИЙ СКАРБ — комплекс із прикрас та знарядь праці

Посудина, в якій було знайдено скарб та підвіски. Черкаський обласний краєзнавчий музей.

трипільської культури. Знайдений на поселенні *Майданецьке* під час розкопок (1979) залишків житлово-господарського комплексу, який був перекритий насипом *кургану* бронзового віку. *Скарб* знаходився під завалом обпаленої *обмазки* на землі, складався із двох посудин з речами. Перша посудина — *амфора*, горловину якої закривав невеличкий *кубок*. У ній було виявлено близько 100 цілих і кілька десятків зламаних кістяних підвісок із зубів оленя. Серед розвалу другої посудини, біконічного *зерновика* середніх розмірів, знайдено кілька десятків підвісок із зубів оленя, на деяких з них збереглися сліди окиснених мідних намистин Там же лежала мідна сокира-тесло. Навколо місця знаходження скарбу розчищено розвали кількох десятків розписних столових посудин різних типів. Обставини знахідки дозволяють припустити, що в даному випадку маємо справу із *сакральним* скарбом, який пов'язаний з *обрядом* залишення житла.

Література: *Шмаглій М. М., Відейко М. Ю.* Пізньотрипільське поселения поблизу с. Майданецького на Черкащині // Археология. — 1987. — Вип. 60. — С. 58—71.

М. Ю. Відейко

МАЙДАНЧИК — див. *площадка*.

МАЙСТЕРНІ КРЕМЕНЕОБРОБНІ — виробничі комплекси та окремі місця для виготовлення знарядь пра-

Нуклеуси та заготовки сокир з **майстерні кременеобробної** біля поселення Ломачинці в ур. Вишнева. Дослідження Середньодністровської експедиції. Наукові фонди Інституту археології НАНУ.

ці з *кременю*. На пам'ятках *трипільської культури* вперше були виявлені *Цинкаловським О. М.* на поселенні *Бодаки* (Волинь) та *Трипільською (Дністровською) експедицією* на поселеннях Середнього Подністров'я. Відомі на багатьох трипільських поселеннях від раннього до пізнього етапів. Особливо поширені такі об'єкти в Подністров'ї та на Волині — у регіонах, багатих на поклади високоякісного кременю. Як залишки таких майстерень інтерпретуються скупчення крем'яних відходів виробництва, знарядь для обробки кременю (*відбійників*, віджимників, ретушерів, *нуклеусів*) та заготовок з каменю і кременю, напівфабрикатів, окремих готових знарядь. Майстерні та робочі ділянки з обробки каменю зафіксовано поруч із будинками, іноді в *житлах*. У ямах або поруч з будівлями на *поселеннях* знаходять тисячі відщепів та інших відходів кремінного виробництва, що свідчить про виготовлення в майстернях за межами жител тільки заготовок, остаточна обробка останніх завершувалася в приміщеннях. У деяких випадках в майстернях знаходять також рогові руків'я, муфти для сокир, заготовки знарядь з кістки.

Література: *Черныш Е. К.* Трипольские мастерские по обработке кремня // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. — М., 1967. — Вып. 111. — С. 60–66.

Н. Б. Бурдо

МАЙСТЕРНЯ КРЕМЕНЕОБРОБНА З БОДАК

Майстерня кременеобробна з Бодак. Розкопки заглиблення. Дослідження Скакун Н. М.

Поклади кременю біля **майстерні кременеобробної з Бодак**.

Нуклеус з **майстерні кременеобробної з Бодак**.

МАЙСТЕРНЯ КРЕМЕНЕОБРОБНА З БОДАК – майстерня-поселення *Бодаки*. Досліджує *Скакун Н. М.* (з 1987).

Найбільш масовим матеріалом на пам'ятці являються різноманітні вироби з волинського *кременю*, поклади якого знаходяться у 50 м від *поселення* у невеликому ярі. Поміж яром та поселенням, вздовж його західного кордону, зафіксовано шість розораних скупчень кременю. Судячи з їхньої чисельності (до 200 екз.) та складу, до якого входять конкреції з слідами початкового зколювання, *відщепи* різних розмірів з гальковою коркою, осколки – тут були місця первинної обробки кременю та оформлення його в *нуклеуси*. Подальший процес розщеплення кременю відбувався на поселенні, де в одній з *напівземлянок* знаходилася кременеобробна майстерня. Тут було знайдено понад 50 нуклеусів, знаряддя, які використовувалися при розщепленні, понад 600 *пластин*, їх уламків, а також типологічно виразні знаряддя без слідів утилізації. Поруч з майстернею розкопано господарчу яму, в заповненні якої знайдено 22 нуклеуси та біля 1 000 дрібних відщепів та чешуєк, які залягали у вигляді багатошарової лінзи. *Артефакти* з кременю, отримані на поселенні-майстерні, демонструють високий рівень техніки їх розщеплення, яке було спрямоване на отримання великих довгих пластин. Тому нуклеуси експлуатувалися тільки до тих пір, доки була можливість отримувати з них заготовку відповідного типу. Знахідки цілих пластин не чисельні, але окремі екземпляри сягають довжини 20 см. Знайдені на поселенні кінцеві скребки, свердла, різці, проколки, вкладиші ріжучих знарядь виготовлені, головним чином, з великих пластин або їх частин. В багатьох функціях ці заготівки могли використовуватися без додаткової обробки *ретушшю*. Високоякісні заготовки сприяли яскраво вираженої серійності однотипних знарядь, багато з яких виготовлялися з певної частини пластин. Спеціалізація мешканців поселення на обробці кременю наложила певний відбиток на весь комплекс крем'яного ансамблю. При цьому в типолого-морфологічному відношенні цей набір сильно відрізняється від набору крем'яних інструментів звичайних поселень *трипільської культури*, а у функціональному відношенні ця різниця більш помітна не у наборі типів, а у їх процентному співвідношенні. На поселенні-майстерні знайдено велику кількість нуклеусів, відходів виробництва, які супроводжують розщеплення кременю, незакінчених знарядь. Дослідженням *трасологічним методом* виявлено серед кременевого інвентарю вкладиші серпів, знаряддя для обробки шкір, дерева, кістки, рогу, каменю, кераміки, що свідчить про нормальне

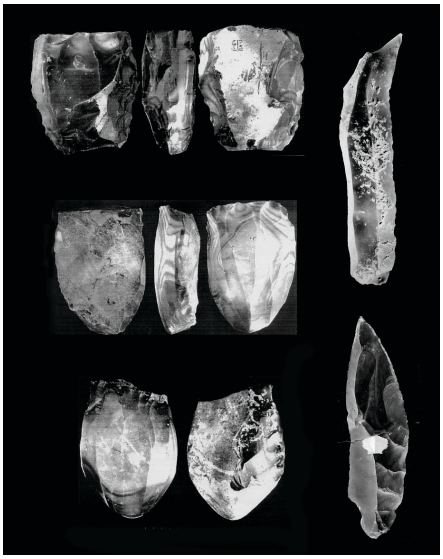

Нуклеуси та великі пластини. Бодаки. Розкопки Скакун Н. М.

Вироби з кременю. Бодаки. Розкопки Скакун Н. М.

функціонування на поселенні всіх виробництв, необхідних для життєдіяльності його мешканців. Велика кількість повністю оформлених, але не утилізованих знарядь, дозволяє вважати, що вони були продуктом внутрикультурного та міжплемінного обміну. Аналіз матеріалу дозволяє зробити висновок про високий рівень розвитку кременеобробного виробництва на середньому етапі розвитку трипільської культури. Використання для заготовок великих довгих пластин, що відрізняються високою якістю, дозволяє впевнено констатувати появу майстрів-професіоналів. Наявність спеціалізованих майстерень біля місць видобутку кременю та його транспортування у вигляді заготовок у віддалені райони споживання, свідчить про наявність складної організації кременевидобувного виробництва та оформлення його в одну з галузей первісного ремесла.

Література: *Скакун Н. Н., Самзун А., Старкова Е. Г., Матева Б. И.* Бодаки — поселение-мастерская на северо-западе трипольской культуры// Трипільський світ і його сусіді. — Збараж, 2001. — С. 54–55; *Скакун Н. Н., Матева Б. И., Самзун А.* Функции орудий труда и проблемы изучения специализированных поселений // Труды Северного археологического конгресса. — Екатеринбург — Ханты-Мансийск, 2002. — С. 238–239.

Н. М. Скакун

МАЙСТЕРНЯ КРЕМЕНЕОБРОБНА З ПЕКАРІВ II — майстерня по виготовленню знарядь праці. Розташована у південній частині заглибленої будівлі поселення *Пекарі II*. Зафіксовано три виробничих ділянки у вигляді концентрацій відходів виробництва — кременевих лусочок, скалок та інших дрібних уламків, раковин річних молюсків, риб'ячих кісток та іншого «сміття». Тут же знайдені *нуклеуси*, *відщепи* з них та знаряддя праці, що вказує на те, що означені скупчення утворилися саме в процесі обробки кременю.

Комплекс кременеобробки (всього 1016 екз.) складається з відходів виробництва (пренуклеуси, нуклеуси, нуклевидні уламки, відщепи, *пластини*, скалки, лусочки), знарядь праці (відщепи з *ретушшю*, *скребки*, скобелі, ножевидні пластини, наконечники стріл, вкладені серпів, перфоратори, поодинокі долотоподібне та сокироподібне знаряддя). З комплексу походять також вироби, які стосувалися безпосередньо процесу обробки кременю — *відбійники* з кварциту, ретушери, віджимники з кременю. Цікаву серію складають рогові та кістяні знаряддя для процесу кременеобробки — *посередник* з рогу оленя, віджимники з кістки та рогу.

Розкопки та знахідки в культурному шарі в **майстерні кременеобробної з Пекарів II**. Дослідження Овчинникова Е. В.

МАКАРЕВИЧ МИХАЙЛО ЛЕОНТІЙОВИЧ

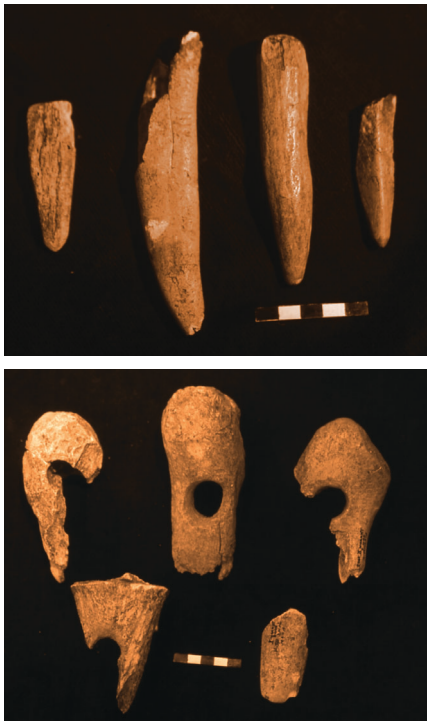

Знаряддя праці з кістки та рогу з **майстерні кременеобробної з Пекарів II**. Дослідження Овчинникова Е. В.

Готові вироби. **Майстерня кременеобробна з Пекарів II**. Дослідження Овчинникова Е. В. Фонди кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка.

Майстерня кременеобробна з Пекарів II. Дослідження Овчинникова Е. В. Фонди кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету ім. Тараса Шевченка.
1. Нуклеуси.
2. Відходи виробництва.

1

2

Основна кількість виробів виготовлена з місцевого «канівського» кременю. Виходи такої сировини було зафіксовано в безпосередній близькості від *поселення*. Невеликими розмірами і низькою якістю місцевої сировини обумовлювався, очевидно, і характер виробництва – превалює відщепова техніка, яка в цілому не є характерною для трипільської культури.

Вірогідно, майстерня носила «сезонний» характер. Про це свідчить переважання у комплексі знарядь, які могли використовуватися для обробки шкір (скребачки, ретушовані відщепи, перфоратори та пластини), серед яких кілька знарядь переоформлені з вкладенів серпів (знаряддя, пов'язані з землеробством, представлені поодинокими екземплярами). Швидше за все, таким сезоном могла бути осінь або зима, коли сезон польових робіт вже скінчився і почався сезон полювання.

На сьогодні майстерня з Пекарів II – єдиний відомий об'єкт такого типу у Середньому Подніпров'ї, можна говорити про розвиток кременеобробки серед племен трипільського населення в означеному регіоні.

Литература: Овчинников Е. В., Пічкур Є. В. Дослідження на трипільському поселенні Пекарі II // АВУ 2001-2002 рр. – К., 2003. – С.207–212; Пічкур Є. В., Шидловський П. С. Комплекс кремнеобробки на поселенні Пекарі II // Поселення-гіганти Трипільської культури. До 110-річчя відкриття культури. – К., Корвін Пресс, 2003.

Е. В. Овчинников

МАКАРЕВИЧ МИХАЙЛО ЛЕОНТІЙОВИЧ (24.07.1901, м. Бердичів тепер Житомирської обл. – 1988, Київ) – археолог.

Закінчив музейний відділ педагогічного факультету Київського художнього ін-ту (1930). З 1929 – практикант-асистент, лаборант, молодший науковий співробітник *Всеукраїнського археологічного комітету* ВУАН, потім *Інституту історії матеріальної культури Академії наук УРСР*. У 1946–63 працював молодшим науковим співробітником у відділі первісної археології Інституту археології АН УРСР (тепер *Інститут археології НАНУ*). Учасник Другої світової війни.

Науково-дослідницьку роботу розпочав у 1927 під час стажування на розкопках поселень *трипільської культури*. Учень *Гамченка С. С.*, разом з ним брав участь у розкопках поселень *Колодяжне* та *Стіна*. У 1934–40 працював у складі *Трипільської експедиції ІІМК АН УРСР* на поселеннях *Коломийщина I*, *Володимирівка*, *Городськ*. У 40–60-ті рр. проводив розкопки

Макаревич М. Л.

поселень раннього етапу трипільської культури на Південному Бузі — *Сабатинівка II, Гренівка, Гайворон* (останнє — спільно з *Даниленком В. М.*). У 1953 разом і з В. М. Даниленком проводив дослідження *Червонохутірського могильника* під Києвом. У 1956–58 продовжив розкопки поселень трипільської культури біля с. Стіна (*Стіна 4* та *Стіна 2*), розвідав близько 30 пам'яток пізнього етапу трипільської культури на Житомирщині, з яких розкопував поселення *Паволоч*. Провів ознайомчу розвідку з аспірантом *Шмаглієм М. М.*, для якого визначив об'єкт майбутніх стаціонарних розкопок — поселення *Троянів*. У 50-ті рр. брав участь в експедиціях на новобудовах в зоні Каховського водосховища та Кременчуцької ГЕС, зокрема в розкопках поселення Михайлівка, в нижніх горизонтах якого були виявлено *імпорти* з поселень трипільської культури.

Працював над створенням карти пам'яток трипільської культури, використовуючи при цьому матеріали, зібрані свого часу членами *Трипільської комісії ВУАК*. Розробляв проблеми, пов'язані з реконструкцією *сакральної* сфери трипільського населення. На підставі даних розкопок відтворив зовнішній вигляд святилища, знайденого на поселенні Сабатинівка II. У спільній з *Петровим В. П.* праці розглядав *антропоморфні статуетки* раннього періоду Трипілля як доісторичне відображення образу Змієногої Богині із скіфської генеалогічної легенди. Матеріали з розкопок М. Л. Макаревича зберігаються у *наукових фондах Інституту археології НАНУ* та експонуються в *Археологічному музеї Інституту археології НАНУ*.

Праці: Середньобузька експедиція по дослідженню пам'яток трипільської культури // АП УРСР. — 1952. — Т. 4. — С. 89–95; Трипільське поселення біля с. Паволочі // Там же. — С. 96–103; Исследования в районе с. Стена на Южном Буге // КСИА АН УССР. — 1960. — Вып. 10. — С. 175–177; Об идеологических представлениях у трипольских племен // ЗОАО. — 1960. — Т. 1. — С. 290–301; Скифская генеалогическая легенда // СА. 1963. — С. 20–31.

Література: *Мезенцева Г. Г.* Дослідники археології України. — Чернігів, 1997. — С. 45.

М. Ю. Відейко

МАКАРЕНКО МИКОЛА ОМЕЛЯНОВИЧ (2.04.1877, с. Москалівці, тепер Роменського р-ну Сумської обл. — 4.01.1938) — мистецтвознавець, археолог, музеєзнавець.

Освіту художника і археолога отримав у Петербурзі в художній школі й Археологічному ін-ті (дійсний член). Вивчав музейну справу та пам'ятки давнього мистецтва в Німеччині і Туреччині. Результатом 17-річної наукової роботи в *Ермітажі* став путівник «Художественные сокровища Императорского Эрмитажа» (1916). Як досвідчений музеєзнавець М. О. Макаренко брав участь у створенні державного музею на основі унікальної приватної збірки братів Ханенків (тепер Музей мистецтв Богдана і Варвари Ханенків), у 1920–25 — його директор. Був почесним членом Псковського археологічного товариства, дійсним членом Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Києві, Петербурзького археологічного товариства, Полтавської, Чернігівської, Володимирської, Оренбурзької архівних комісій тощо.

Макаренко М. О. Портрет з Музею трипільської культури у Переяславі-Хмельницькому.

Реконструкція трипільського житла з поселення Сабатинівка II. Рисунок **Макаревича М. Л.**, 50-ті рр.

МАЛЄЄВ ЮРІЙ МИКОЛАЙОВИЧ

Малєєв Ю. М., 2004 р.

У 1914 М. О. Макаренко досліджував перший Мордвинівський курган, керував Ольвійською експедицією (1926), 7 років провадив розкопки на городище Монастирищі в Ромнах. Світове визнання йому принесли розкопки Маріупольського могильника доби неоліту-енеоліту на території будівництва заводу «Азовсталь» (1930–31). У 1921–29 працював у комісіях Всеукраїнської Академії наук: Комісії Старого Києва та Правобережної України, Софійської комісії, *Всеукраїнському археологічному комітеті ВУАН* (1924–29) та ін. У зв'язку з напруженими стосунками з керівництвом ВУАК у 1929 вийшов з його складу. Як співробітник *Трипільської комісії ВУАК* розкопував трипільські *поселення* біля сіл *Халеп'я* на Київщині та *Євминка* на Чернігівщині (1925–26). У грудні 1925 за матеріалами розкопок підготував у ВУАН виставки та доповіді: «Досліди в околицях с. Халеп'я» та «Досліди в околицях с. Євминки на Остерщині». Автор публікацій про *антропоморфну пластику* трипільської культури (1926). Ставив питання про використання аерофотозйомки для фіксації та виявлення поселень *трипільської культури*.

Протягом усього життя вчений активно виступав проти руйнування безцінної спадщини минулого. Він єдиний, хто у 1933 не поставив підпис під актом на знесення Михайлівського Золотоверхого собору. 26. 04. 1934 М. О. Макаренка заарештували, згодом засудили до вищої міри покарання та 4.01.1938 розстріляли у Новосибірську. Реабілітовано у 1989.

Праці: Досліди на Остерщині. Євминка. Стоянки в місцевості «Бугаєвка» // Коротке звідомлення ВУАК, 1925. – К., 1926. – С. 84–86; Етюди з обсягу трипільської культури // ТКУ. – К., 1926. – Вип. 1. – С. 165–186; Халеп'є // Коротке звідомлення ВУАК, 1925. – К., 1926. – С. 33–50; Sculpture de la civilization Trypilienne en Ukraine // Jahrbuch fur prahistorische und etnografische Kunst. – Leipzig, 1927. – S. 119–130; Маріупільський могильник. – К., 1933.

Література: *Звагельський В. Б.* Нові матеріали про М. Макаренка (розшуки 1988–90) // Вивчення історичної та культурної спадщини Роменщини: проблеми та перспективи: Тези. – Суми; Ромни, 1990. – С. 23–29; *Його ж.* Хроніка життя і діяльності М. Макаренка // Там же. – С. 53–60.

С. М. Ляшко

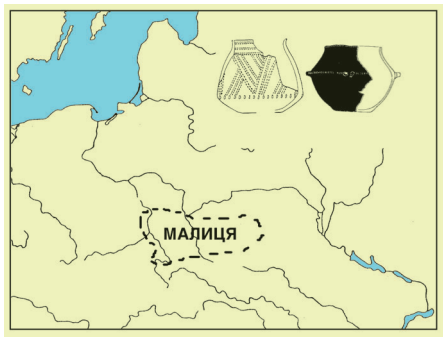

Малиця, археологічна культура.

МАЛЄЄВ ЮРІЙ МИКОЛАЙОВИЧ (2.08.1941, м. Чернігів) – археолог, кандидат історичних наук, доцент.

Закінчив історичний факультет Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка 1968р. Кандидатська дисертація «История племен Прикарпатья и Западной Подолии в конце бронзового – начале железного века», 1981. Викладач кафедри археології та музеєзнавства, з 1981 доцент кафедри археології і музеєзнавства Київського державного університету, з 2003 – доцент Міжнародного Соломонового університету.

Наукові інтереси – археологія України *бронзового віку* (в тому числі *культура кулястих амфор*) і раннього залізного віку. Проводив археологічні дослідження в західних областях України. Під час розвідок та розкопок багатошарових *поселень* в 60–90-ті рр. дослідив ряд пам'яток трипільської культури. Серед них *Блищанка* (спільно з *Коноплею В. М.*), Лисичники, *Заліщики*, в с. Попівці (ур. «Біля каплички»).

Праці: Розвідка на півдні Тернопільщини // Археологічні дослідження на Україні в 1969 р. – К., 1972. – Вип. 4. – С. 386; Багатошарове поселення Лисичники на р. Серет //Vita Antiqua. – К. 1999. – С. 45 – 57 (співавт.); Поселення Лисичники-Замчище на Сереті // Волино-Подільські археологічні студії. – Львів, 2000. – Вип. 2. – С. 72 – 78.

М. Ю. Відейко

МАЛИЦЯ – *археологічна культура* доби *енеоліту* (V IV тис. до н.е.). Поширена на території Східної Польщі та Волині, в басейнах річок Західний Буг, Стир, Горинь. У 50-ті роки XX ст. пам'ятки на території України виділені *Пелещишиним М. А.* в культуру *Вербковіце-Костянець*, пізніше включені до культури *Лендель*.

Поселення (відомо понад 20 пам'яток) розташовані переважно на високих мисах надзаплавних терас, іноді на схилах. Житла наземні, каркасно-стовпової конструкції із стінами, обмазаними глиною, або заглиблені в землю, прямокутні, іноді овальні в плані, виявлено залишки глиняних печей.

Кераміка двох груп – *кухонний посуд* і *столовий посуд*. Кухонна кераміка виготовлена із глини з домішками піску. Столовий посуд вироблений із глини з домішками

дрібного *шамоту*, поверхня сірого або коричневого кольору, іноді плямиста, загладжена, часто підлощена. Форми посуду: миски з високими відігнутими назовні вінцями, *кубки*, горщики, посудини на піддонах. Поверхня посуду вкрита червоною або коричневою фарбою. *Орнамент* нанесений штампом, це здебільшого геометричні композиції, які складаються з трикутників, ромбів. Трапляються наліпи, подвійні або потрійні. Основу економіки культури Малиця становили землеробство й тваринництво. Була розвинена обробка *кременю* на базі місцевих покладів високоякісної сировини. Під час розкопок поселень виявлено мідні вироби — долото та підвіска.

Певний час співіснувала з *люблінсько-волинською культурою мальованої кераміки* (можливо, витіснена останньою частково у південні райони, частково на схід) та трипільською. Культура Малиця синхронна ранньому та середньому етапам *трипільської культури*. Керамічні *імпорти* виявлено на трипільських поселеннях на Волині (*Бодаки*) та в Подністров'ї (*Більшівці* та ін.).

Література: *Захарук Ю. М.* Пам'ятки типу Гощі-Вербковиці // Археологія Української РСР. — К., 1971. — Т. 1. — С. 214—216; *Пелещишин М. А.* Лендельская культура // Археология Украинской ССР. — К., 1985. — Т. 1. — С. 268—273; *Конопля В. М.* Лендельская культура // Археология Прикарпатья. — К., 1990. — С. 4—11; *Kadrow S., Zakoscielna A.* An outline of the evolution of Danubian cultures in Malopolskaand Western Ukraine // Baltic-Pontic Studies. — 2000. — Vol. 9. — S. 187—255.

М. Ю. Відейко

МАЛЬОВАНОЇ КЕРАМІКИ КУЛЬТУРА — назва *трипільської культури* в західних регіонах України (Галичині), вживалася переважно в науковій літературі у кінці XIX — на початку XX ст.

Наприкінці XIX — початку XX ст. термін також застосовувався щодо багатьох культур доби неоліту Старого Світу. Вважалося, що єдина за походженням культура мальованої кераміки охоплює величезні території у Південно-Східній Європі, Середземномор'ї, Північній Африці, Малій та Середній Азії і навіть у Китаї, утворюючи в різних областях окремі осередки. Ця ідея набула особливої популярності в 20—30-ті рр. завдяки працям шведського геолога І. Г. Андерсона, який відкрив ряд пам'яток неолітичної культури Яншао (V—III тис. до н.е) в Китаї, де виявив мальовану кераміку. Вважаючи її подібною до посуду культур Анау (суч. Туркменістан) та трипільської, висунув гіпотезу про західне походження неолітичних культур Китаю. Відгомін цієї теорії можна знайти в деяких сучасних, переважно аматорських, працях, присвячених трипільській культурі.

Нині встановлено, що традиція розписувати посуд мінеральними фарбами виникла та існувала у Старому Світі тривалий час (VIII—III тис. до н.е) в різних *археологічних культурах* доби *неоліту* та *енеоліту*, більшість з яких генетично між собою не пов'язані. Вважається, що така єдність може пояснюватися належністю культур до близьких *культурно-господарських типів*. Мальована кераміка була також поширена в Північній та Південній Америці з II тис.до н.е. Чимало виробів, виготовлених, наприклад, на території Північної Америки вже в VIII—XIX ст. н.е формою та особли-

Посуд **мальованої кераміки** культур:
1. Анатолія, VI тис. до н.е.
2. Культура Убейд, V тис. до н.е
3. Трипільська культура, поселення Кошилівці, Львівський історичний музей

Мальованої кераміки культура.
Кераміка культури Яншао (Китай), IV тис.до н.е.

Мальованої кераміки культура.
Посуд культур доби неоліту (V–III тис. до н.е), Китай.

Мальованої кераміки культура.
Посудина з розписом, Анатолія, IV тис. до н.е

во орнаментом нагадують мальований посуд доби неоліту з Європи та Азії. Сучасні дослідники вважають, що ця подібність може бути пов'язана, між іншим, зі зміненими формами свідомості.

Література: *Богаевский Б. Л.* Доисторический Китай и Европа // Хочу все знать. – 1927. – № 6. – С. 246–247; Богаєвский Б. Л. Раковины в расписной керамике Китая, Крита и Триполья // Известия ГАИМК. – Л., 1931. – Т. 6, вып. 8–9. – С. 90–99; Кашина Т. И. Керамика культуры Яншао. – Новосибирск, Наука, 1977. – С. 13–16; Ткачук Т. М. Трипільський орнамент та змінені стани свідомості // Галичина. – 2002. – № 8. – С. 13–23; Andersson J. G. Children of the Yellow Earth. – London, K. Paul, Trench, Tubner and Co, 1934.

Н. Б. Бурдо

МАЛЬОВАНИЙ ОРНАМЕНТ – див. *розписний орнамент*.

МАЛІЇВЦІ – поселення *трипільської культури* (етап А, перша половина V тис. до н.е.). Розташоване біля с. Маліївці Дунаєвецького р-ну Хмельницької обл. на першій надзаплавній терасі лівого берега притоки Ушки (басейн Ушиці). Відкрите краєзнавцем Л. М. Куземським, обстежене (1987–89) *Захар'євим В. А.*

Підйомний матеріал був зібраний на площі близько 1 га. Виробничий інвентар представлений знаряддями праці з сірого з білими вкрапленнями *кременю*. Серед виробів – ортогнатні *нуклеуси*, *пластини* з ретушшю, *скребки* різних типів, переважають кінцеві на *відщепах*. Поодинокими екземплярами представлені такі категорії знарядь, як скобель, різець, ретушер, серп, наконечник стріли.

Більшість знахідок становить кераміка. Переважає *кухонний посуд*, оздоблений защипами, вдавленнями, трикутним штампом. Серед форм посуду – горщики та конічні миски. Посуд із *заглибленим орнаментом* виготовлений з глини з домішками *шамоту*, світло-жовтого кольору, із загладженою поверхнею, оздобленою прокресленими лініями, спіральними елементами, заштрихованою стрічкою. Для орнаментальної схеми характерне поєднання канелюр та прямокутного штампу. Кераміка із заглибленою орнаментацією представлена горщиками, чашами, посудинами на підставках. Посуд з *канелюрами* тонкостінний, із загладженою поверхнею. Серед форм посуду – широкогорлі посудини, миски. *Ритуальні* речі представлені фрагментом від моделі житла та фрагментованими антропоморфними статуетками з маленькою голів-кою та щільно стуленими ногами.

Колекція матеріалів зберігається у *Національному музеї історії України*.

Література: *Радієвська Т. М.* Колекція матеріалів з ранньотрипільської пам'ятки поблизу с. Маліївці на Хмельниччині у збірці Національного історичного музею України // Від першовитоків до сьогодення: із історії формування колекцій музею: Тем. зб. наук. праць. – К., 1995. – С. 30–36.

Т. М. Радієвська

Вироби з кременю. Поселення **Маліївці**. Національний музей історії України.

Фрагменти кераміки. Поселення **Маліївці**. Національний музей історії України.

МАНЗУРА ІГОР ВАСИЛЬОВИЧ (14.01.1956, м. Кишинів, Республіка Молдова) – археолог, кандидат історичних наук.

Закінчив історичний факультет Кишинівського університету (1983). Кандидатська дисертація: «Переходный период от энеолита к эпохе бронзы в Нижнем Поднестровье и Попрутье» (1990). Працював в Інституті археології Академії наук Молдови (1973–99): колектором, старшим лаборантом, молодшим, старшим науковим співробітником відділу праісторії. З 1999 – проректор Вищої антропологічної школи (Кишинів).

Спеціаліст у галузі *енеоліту* та раннього *бронзового віку* Південно-Східної Європи. Дослідник пам'яток *трипільської культури*, культур *Гумельниця* та *Чернавода I*, курганів енеоліту-бронзи. Займається вивченням трипільських поселень в мікрозоні Рудь-Нова Татарівка на півдні Молдавії (р-н Сороки). Розвиває ідеї щодо важливої ролі трипільських об'єднань в процесах культурної трансформації у Північному Причорномор'ї та колонізації степової зони. Автор праць, присвячених трипільській культурі, в тому числі монографії.

Праці: Новые раскопки Выхватинского могильника // Археологические исследования в Молдавии в 1984 г. Кишинев, 1989. – С. 76–95 (співавт.); О генезисе памятни-ков усатовского типа // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине. – К., 1990. – С. 183–187; О распространении гординештских культурных элементов в Северном Причерноморье // Археологические исследования молодых ученых Молдавии. – Кишинев, 1990. – С. 25–39; Погребальные комплексы позднего Триполья. – Кишинев, 1991 (співавт.); Проблема позднетрипольского погребального обряда лесостепной зоны Днестровско-Карпатских земель (некоторые итоги и перспективы изучения) // Материалы и исследования по археологии и этнографии Молдовы. – Кишинев, 1992. – С. 118–130 (співавт.); Manifestari culturale in perioada de tranzitie // Thraco-Dacica. – 1994. – Vol. 15. – P. 103–119; Владеющие скипетрами // Stratum plus. – 2000. – № 2. – С. 237–295.

С. М. Ляшко

Фрагмент антропоморфної фігурки. Поселення **Маліївці**. Національний музей історії України.

Манзура І. В.

Маркевич В. І.

МАРКЕВИЧ ВСЕВОЛОД ІВАНОВИЧ (28.10.1917, с. Старі Куканешти Єдинецького р-ну, Молдова — 16.02.1997, м. Кишинів, Молдова) — археолог, кандидат історичних наук.

Закінчив Чернівецький державний університет (1960). Кандидатська дисертація: «Неолит Молдавии (памятники буго-днестровской культуры)» (1968). З 1960 працював в Інституті археології та етнографії Академії наук Республіки Молдова лаборантом, молодшим, старшим науковим співробітником, зав. сектором. Ветеран Другої світової війни.

Почав працювати як археолог у 50-ті рр. XX ст. у Молдавській трипільській експедиції під керівництвом *Пассек Т. С.* У 60—80-ті рр. — відкрив сотні та дослідив десятки пам'яток *трипільської культури* в Молдові, серед яких найбільш відомі: Варварівка VIII, Кетриш I, Нові Русешти I, Варварівка XV, Путинешти I , Олександрівка I , Бринзени III-Циганка, Бринзени VIII, Старі Куканешти, Рогожани I, Флорешти III, Редуленій Векь II, Кошерниця I. Розробив нові прийоми фіксації даних, отриманих під час розкопок: пошарові креслення знахідок, пошарові плани відбитків дерева на глиняній обмазці, фотоплан кожного шару *площадки*, який отримували шляхом поквадратної зйомки з висоти трьох метрів. Масштабні польові дослідження пам'яток *неоліту* та *енеоліту* із застосуванням удосконаленої методики та прекрасне знання молдавської етнографії дозволили В. І. Маркевичу проводити аналітичні дослідження, подаючи змістовну культурно-історичну інтерпретацію отриманих матеріалів.

Автор десятків наукових праць, серед яких чотири монографічні. У галузі вивчення трипільської культури він відкрив і дослідив поселення всіх її основних етапів розвитку, від раннього до пізнього. Серед його знахідок чимало шедеврів трипільського мистецтва. Вніс значний вклад у вивчення проблем типології та технології трипільської кераміки, знарядь праці, локально-хронологічного розподілу пам'яток, соціальних та економічних відносин. Автор оригінальної концепції реконструкції архітектурних залишків трипільських будівель. В. І. Маркевич професійно володів фотокамерою. Його фотографіями проілюстровано розділ, присвячений трипільській культурі, у томі «Энеолит СССР» (1982), монографія, присвячена пізньотрипільським пам'яткам Північної Молдови, та художній альбом «Далекое — близкое», який презентує археологічні знахідки в Молдові.

Розмітка *площадки* для зйомки фотоплану по методиці, запропонованій **Маркевичем В. І.**

Праці: Буго-Днестровская культура на территории Молдавии. — Кишинев, 1974; Позднетрипольские племена Северной Молдавии. — Кишинев, 1981; Население в период энеолита // История Молдавской ССР. — Кишинев, 1987. — Т. 1. — С. 45—66.

В. О. Дергачов

МАССОН ВАДИМ МИХАЙЛОВИЧ (1929) — археолог, професор, академік Академії наук Туркменистану, академік Російської академії природничих наук, лауреат міжнародної премії ім. Махтумкулі.

Закінчив Середньоазіатський державний університет (1948). Кандидатська дисертація: «Древняя культура Дахистана. (Историко-археологические очерки)», докторська —

Массон В. М.

«Древнейшее прошлое Средней Азии (от возникновения земледелия до похода Александра Македонского)» (1954). З 1954 працює в Інституті історії матеріальної культури АН СРСР (тепер *Інституті історії матеріальної культури РАН*), зав. відділом археології Центральної Азії та Кавказу, голова міжнародної вченої ради Державного ін-ту культурної спадщини народів Туркменистану, Центральної Азії та Сходу при Президенті Туркменістану. Фахівець з археології Центральної Азії (Туркменистан, Узбекістан, Таджикістан, Киргизія), Середнього та Близького Сходу доби *неоліту*, *енеоліту*, *бронзового віку* та античності; відкрив міську цивілізацію Алтин-Депе в Туркменистані, працює над проблемами утворення перших міст та зародження давніх цивілізацій.

У 70–80-ті рр. XX ст. займався проблематикою, пов'язаною з *трипільською культурою*. Спільно з *Маркевичем В. І.* реконструював чисельність населення у трипільський час на території Молдови, дійшов висновку про формування ієрархії поселень в Молдові, починаючи з Трипілля А (1975, 1980). Виявив значний інтерес до проблеми *поселень-гігантів*, відкритих на початку 70-х рр. З його точки зору, поява у Східній Європі суперпоселень типу *Майданецького* є свідченням концентрації населення, а самі трипільські «суперцентри» – були свого часу центрами великої, але виключно сільськогосподарської округи. Подібні пам'ятки були важливою передумовою формування підвалин міської *цивілізації* та ранньокласового суспільства. З історичної точки зору розвиток Трипілля являв собою процес «колонізації», який супроводжувався розвитком ремесел, початком суспільної диференціації, створенням ієрархічної системи на чолі з великими центрами, дезінтеграція яких була наслідком протиріч між демографічними процесами, з одного боку, і розвитком продуктивних сил та екологічною ситуацією – з іншого (1990).

Праці: Палеодемография Триполья и вопросы динамики развития трипольского об-щества // 150 лет Одесского археологического музея АН УССР: Тез. докл. конф. – О., 1975. - С. 31–32 (співавт); Экономика и социальный строй древих обществ. – Ленинград, 1976; Динамика развития трипольского общества в свете палеодемографических оценок // Первобытная археология. Поиски и находки. – К.: Наук. думка, 1980. – С. 204–212; Первые цивилизации. – Ленинград, 1989; Трипольское общество и его социально-экономические характеристики // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольської культуры на территории Украины. – К., 1990. – С. 8–10.

Література: *Дергачев В. А.* Патриарху евразийской археологии – Вадиму Михайловичу Массону – 70 лет. Взгляд из Молдовы // Stratum плюс, 1999. – № 2. – С. 4–6.

М. Ю. Відейко

МАТЕРІАЛЬНА КУЛЬТУРА – сукупність предметів, виготовлених людиною у їх функціональному взаємозв'язку. Являє собою механізм адаптації суспільства до умов природного середовища практичною діяльністю людини. Включає речові результати діяльності людей. Для доісторичного періоду матеріальна культура є джерелом для реконструкції та вивчення *духовної культури* певних суспільств.

Література: *Малєєв Ю. М.* Словник археологічних термінів. – К., 1996. – С. 53.

Н. Б. Бурдо

МАТРІАРХАТ (лат. mater – мати, гр. arhe – влада, початок) – термін, який має кілька значень. У працях XIX ст. під матріархатом мали на увазі домінуюче положення жінки у господарстві та суспільстві в доісторичну епоху. У другій половині XX ст. етнографи терміном матріархат стали позначати материнську родову організацію та її елементи у первісному суспільстві з рівноправними правами статей. У *трипільській культурі* жіночі образи домінують серед антропоморфної *скульптури* та інших *культових* виробів,

Вид на місце розкопок городища **Маяки**. Дослідження Петренка В. Г., 2002.

Профіль рову 4 городища **Маяки**. Дослідження Петренка В. Г., 1990.

Фрагменти антропоморфної пластики з городища **Маяки**. Дослідження Збеновича В. Г. Наукові фонди Інституту археології НАНУ.

що свідчить про важливу роль жіночих *сакральних* персонажів у релігії трипільського суспільства.

Література: *Першиц А. И.* Матриархат // Свод понятий и терминов. Социально-экономические отношения и соционормативная культура. – М., 1986. – С. 82.

Н. Б. Бурдо

МАЯКИ – комплекс пам'яток *усатівської культури*: городище (Кі-9527 4380±70 ВР/ 3001±94 ВС) та курганний і ґрунтовий могильники біля с. Маяки Біляївського р-ну Одеської обл. Розташований на мисі третьої тераси Дністра. Городище досліджувалося *Збеновичем В. Г.* (1964–65, 1970), могильник – *Патоковою Е. Ф.* та *Зіньковським К. В.* (1974–75), *Петренком В. Г.* (1986, 1990, 2002–03).

Маяцьке городище є обрядовою пам'яткою. Тут зафіксовано тільки один тип об'єктів – зольні рови глибиною 1,9–3,8 м, шириною зверху 2,7–5,5 м. На площі 130×40 м зосереджена структура з 6 таких ровів: вони тягнуться паралельно урвищу, з'єднуються поперечними відтинками, роблять повороти, оточують ділянки без культурних залишків діаметром 10–15 м. Усі рови були пошарово засипані у давнину: на розрізах видно до 30 та більше шарів та прошарків. Заповнення характеризується кострищами, попелом та великою кількістю залишків матеріальної культури, серед яких шматки обпаленої *обмазки* з відбитками дерева, уламки *зернотерок*, статуетки, кубики, окремі бронзові вироби. Фрагменти кераміки та кістки тварин є головними знахідками. Могильник займає площу 300×150 м. Досліджено 46 могил з 56 похованнями, серед яких переважають дитячі. Поховальний обряд характеризують прості ями та рідше, підбої, відсутність закладів, скорчені поховання, як правило, на лівому боці, переважно східна орієнтація, використання невеликої кількості *вохри*, наявність інвентарю, в основному – посуду, іноді – *антропоморфної пластики*, інших виробів. У ровах та похованнях знайдено посуд з *розписним орнаментом*, який належить до *вихватинського типу*, що дозволяє віднести Маяцький комплекс до старшого ступеня *усатівської культури*.

Література: *Збенович В. Г.* Позднетрипольские племена Северного Причерноморья. – К., 1974. – С. 22–35; *Патокова Э. Ф., Петренко В. Г., Бурдо Н. Б., Полищук Л. Ю.* Памятники трипольской культуры Северо-Западного Причерноморья. – К., 1984. – С. 50–81, 89–92; *Петренко В. Г., Носова Л. В., Кожухарь В. К., Денисюк В. Л.* Археологические исследования в Южном Поднестровье // Археологічні відкриття в Україні 200–2002 рр. – К., 2003. – С. 224–228.

В. Г. Петренко

Фрагменти обмазки з відбитками дерева та каркасу з жердин, городище **Маяки**. Дослідження Петренка В. Г., 1986.

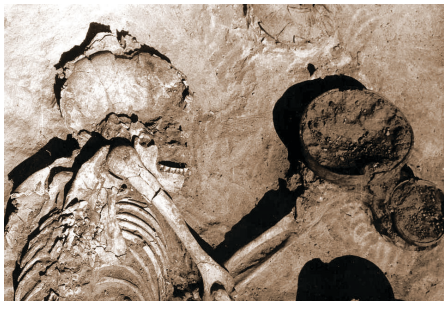

Комплекс 1/1990 на ділянці грунтових поховань могильника **Маяки**. Поховання. Дослідження Петренка В. Г., 1990.

1

Комплекс 1/1990 на ділянці грунтових поховань могильника **Маяки**. Дослідження Петренка В. Г., 1990. Одеський археологічний музей:
1. Чаша з біхромним розписом.
2. Амфора з розписним орнаментом. Могильник Маяки, курган 4, поховання 1. Дослідження Патокової Е. Ф., 1975. Одеський археологічний музей.
3. Миска. Могильник Маяки, курган 8, поховання 6. Дослідження Петренка В. Г., 1986. Одеський археологічний музей.
4. Канельована амфора.
5. Амфора з кришкою.

3

4

2

5

Меандр в орнаментації розписної підставки з поселення Скінтея, Румунія (за К. М. Манту).

Кубки з орнаментальною схемою у вигляді **метопи**.

МЕАНДР – вид *орнаменту* у вигляді загзагоподібної безперервної лінії або той самий мотив під прямим кутом чи спіралі. Термін має грецьке походження від назви річки у Малій Азії, що мала хвилясте русло. У *трипільській культурі* спіральний меандр використовувався як окремий елемент візерунка на посуді, а на розписній кераміці широко розповсюджена меандрова схема орнаментальної композиції.

Література: *Рыжов С. М.* Расписная керамика томашевской группы трипольской культуры // Stratum plus. – 2000. – № 2. – С. 467.

Н. Б. Бурдо

МЕДАЛЬЙОН – орнаментальна композиція в овальному або круглому обрамленні. У *трипільській культурі* зустрічається як на посуді із *заглибленим орнаментом*, так і з *розписним орнаментом*.

Медальйон в орнаментації покришки з поселення Олександрівка. Дослідження Єсипенка А. Л. Одеський археологічний музей.

МЕТОПА – 1) прямокутна кам'яна плита, вкрита рельєфними зображеннями; ними прикрашали фризи для облицювання монументів та будівель; 2) вид орнаменту на посуді у вигляді вертикальних прямокутних елементів.

У *трипільській культурі* поділ орнаментальних композицій на метопи набув поширення на розписному *столовому посуді*, починаючи з етапу BI. На метопи поділявся розпис на *кубках*, *амфорах*, біконічних та *грушоподібних посудинах*. У метопах, особливо на кубках, іноді розміщували *зооморфні зображення*, стилізовані рослини, *піктограми*. Метопна схема розпису набула поширення на етапах BII та CI, особливо на пам'ятках *томашівської групи*, *чечельницької групи* та ряду інших груп Трипілля. Використовувалася також на етапі CII.

Література: *Рыжов С. М.* Расписная керамика томашевской группы трипольской культуры // Stratum plus. – 2000. – № 2. – С. 464.

Н. Б. Бурдо

МИРОПІЛЛЯ – поселення *трипільської культури* (буго-дніпровський варіант *східнотрипільської культури*, етап BII, 4000–3900 рр. до н.е.). Розташоване біля с. Миропілля Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл. Займає великий мис, який утворений балкою та правою притокою р. Рось. *Поселення* є епонімним для пам'яток типу Миропілля. Відкрите (60-ті рр. XX ст.) М. Д. Гупало. Дослідження (1973–

Кубки з орнаментальною схемою у вигляді **метопи**.

75) проводились експедицією *Інституту археології НАНУ* під керівництвом *Цвек О. В.* Загальна площа пам'ятки понад 100 га. Обстежено 40 га, на яких виявлено 57 споруд, розташованих по чотирьох концентричних колах. Будівлі розміщені по центру поселення, а також поміж концентричними рядами. Розкопано п'ять споруд. Досліджено споруди житлового, господарчого та виробничого призначення з різних кіл південно-західного сектору поселення. Серед них наземні багатокамерні *житла* з дерев'яно-глинобитними стінами та тонкою глиняною підмазкою підлоги. Вони мали прямокутне чи Г-подібне планування, у їх інтер'єрі – *вівтарі*, печі купольної конструкції з припічними ямами. Серед виробничих споруд досліджено гончарну майстерню. Цікаве амбарне приміщення з переносним *вівтарем* та іншими атрибутами культу родючості.

У керамічному комплексі переважає *столовий посуд* зі спірально-стрічковим *заглибленим орнаментом*. Здебільшого декор виконаний недбало, подекуди жолобки заповнені білою *пастою*. Для пам'ятки характерна поява товстостінних *зерновиків* великих розмірів (*«піфоси»*) з орнаментом із грубих та широких жолобків. Незначна кількість кераміки з *канелюрами*. Посуд з домішкою мушлі в тісті прикрашався *зубчастим штампом*, який часто замінювався наколами. Горщики прикрашені рельєфними виступами – «личинами». Чимало кераміки з *розписним орнаментом*. *Біконічні, біноклеподібні посудини*, миски, *кубки* виготовлялись із сірої *відмуленої глини* та мали світло-корич-неву ангобовану поверхню, по якій наносився темно-коричневою фарбою розпис. Здебільшого такий посуд був *імпортом* з поселень Верхнього та Середнього Дністра. Відмічено також контакти з населенням *середньостогівської культурної спільності*.

Серед предметів *антропоморфної пластики* виділяється *статуетка* з «рогатим» головним убором на

Залишки житла № 3 та № 6 на поселенні **Миропілля**. Дослідження Цвек О. В.

Посуд з поселення **Миропілля**. Дослідження Цвек О. В. Наукові фонди Інституту археології НАНУ.

Реконструкція Цвек О. В. житла № 4 з поселення **Миропілля**.

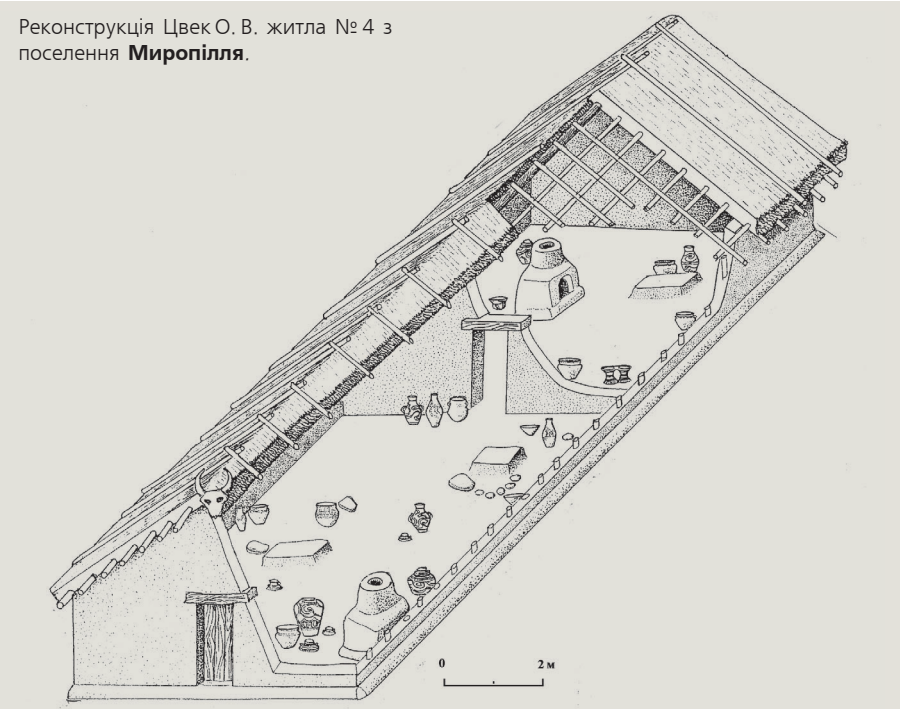

стовпчастій ніжці. Знайдено її біля *вівтаря*. Тут же виявлені мініатюрні конуси.

Матеріали зберігаються в науковому архіві *Інституту археології НАНУ*.

Література: *Цвек Е. В., Шиянова А. В.* Раскопки трипольского поселения у с. Мирополье // АО 1975. – М., 1976. – С. 401–402; *Цвек Е. В.* Буго-днепровский вариант восточнотрипольской культуры. К проблеме выделения культур и локальных вариантов триполья // Первобытная археология. Поиски и исследования. – К., 1989. – С. 97–106.

О. В. Цвек

МИРОПІЛЬСЬКА СТАТУЕТКА – теракотова фігурка, знайдена *Цвек О. В.* під час дослідженні поселення *Миропілля*.

Статуетка, виконана з глини з домішкою піску, мала шорстку поверхню і була вкрита сірим, майже чорним *ангобом*. Її висота 14 см. Знайдена у культовому комплексі однієї із споруд. Фігурка сформована у повний зріст на стовпчастій ніжці, невеликими рельєфними виступами позначено живіт та груди. Руки підняті догори, відбивають позу *оранти*. Більш реально модельовано сідниці. Своєрідно трактовано її голову у формі перевернутого трикутника. Аналогічну форму голови має статуетка з *Верем'я*. Подібне зображення, виконане у техніці розпису, ряд дослідників пояснюють як рогатий головний убір чи рогату маску, а сам образ ототожнюють з прототипом богині полювання Артеміди. Миропільська статуетка, очевидно, відтворює образ «породіллі», аналогії цій теракоті ми знаходимо у пам'ятках культури *Болград-Алдень II*.

Миропільська статуетка. Дослідження Цвек О. В.

Література: *Цвек Е. В., Шиянова А. В.* Исследования в междуречье Южного Буга и Днепра // АО 1977 г. – М., 1978. – С. 384; *Цвек О. В.* Релігійні уявлення населення Трипілля // Археологія. – К., 1993. – № 3. – С. 74–90.

О. В. Цвек

МИЦИК ВАДИМ ФЕДОРОВИЧ (1939, с. Вишнопіль Тальнівського р-ну Черкаської обл.) – етнолог, археолог, журналіст, краєзнавець, лауреат премії ім. В. Хвойки (1993) та М. Максимовича (1996).

Археологічна діяльність почав наприкінці 60-х рр. XX ст. з архео-

Мицик В. Ф., 2004.

логічних розвідок з *Стефановичем В. А.* по Черкащині. Відкрив кілька поселень *трипільської культури* у Тальнівському р-ні Черкаської обл. Брав участь у дослідженні трипільських поселень *Олександрівка* (керівник — *Зіньковський К. В.*), *Майданецьке*, *Гребенюків Яр* (керівник — *Шмаглій М. М.*), *Тальянки*, *Тальне 2* (керівник — *Круц В. О.*). Засновник та директор *Тальнівського музею історії хліборобства*, де значне місце відведено матеріалам трипільської культури. Автор десятків науково-популярних праць, серед яких дві книжки: «Міста Сонця», «Каша — мати наша».

Праці: Ранньотрипільські поселення понад річкою Гірський Тікич // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине: Тез. докл. I полевого семинара. — Тальянки; Веселый Кут; Майданецкое, 1990. — С. 214—218; Міста Сонця. — Тальне, 1993; Каша — мати наша. — К., 2002.

С. М. Ляшко

Мицик В. Ф., Отрощенко В. В. на розкопках поселення Тальянки. 2003.

МІГРАЦІЯ — переселення населення, народів, як правило, масове. За даними археології можна простежити поширення *матеріальної культури* на певній території, що може свідчити про міграцію. Історія племен *трипільської культури*, певною мірою, починається із розселення їх з Карпато-Подністров'я у східному напрямку аж до Дніпровського Лівобережжя та переміщення різних локально-хронологічних утворень у межах цієї території. У матеріалах пам'яток різних етапів зафіксована поява нових елементів поруч з традиційними, що може свідчити про міграційні процеси, які відбувалися в добу *енеоліту* в Карпато-Балкано-Дунайському регіоні.

Н.Б. Бурдо

МІДНИЙ ВІК — дивись *енеоліт*.

МІЖНАРОДНИЙ ПОЛЬОВИЙ СЕМІНАР — міжнародна наукова конференція, яка відбулася в серпні 1992 року в с. Тальянки Тальнівського р-ну Черкаської обл. Організа-

Екскурсія на розкопі в Тальянках.

Міжнародний польовий семінар. Мицик В. Ф. (в центрі), Косько А. на розкопі в Тальянках.

МІЖНАРОДНИЙ ЦЕНТР ДОСЛІДЖЕНЬ КУЛЬТУРИ КУКУТЕНЬ

Сайт **Міжнародного центру досліджень культури Кукутень**.

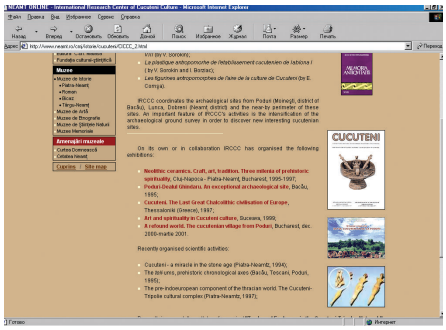

Постер, випущений **Міжнародним центром досліджень культури Кукутень**, присвячений дослідженням теля Подурь-Дялул Гиндару.

Міксаморфне зображення: жіноча статуетка з рисами птаха.

Міксаморфне зображення: антропоморфна посудника з рисами бовина.

тор семінару — Інститут археології АН УРСР (тепер *Інститут археології НАНУ*). Конференція продовжила обговорення теми *поселень-гігантів* та інших проблем дослідження трипільської культури, розпочате на Першому польовому семінарі 1990 р.

Науковці, які прибули в Тальянки з Молдавії, Польщі, Росії, України, виступили з 42 доповідями, а також оглянули місця археологічних досліджень на поселеннях *Майданецьке* (розкопки *Шмаглія М. М.* та *Відейка М. Ю*), *Тальянки* (розкопки *Круца В. О.*), а також *Тальнівський музей історії хліборобства*.

Встановлення контактів між вченими з України і Польщі, яке відбулося під час семінару, сприяло розгортанню в наступні роки програми *Балтійсько-Понтійських досліджень*.

М. Ю. Відейко

МІЖНАРОДНИЙ ЦЕНТР ДОСЛІДЖЕНЬ КУЛЬТУРИ КУКУТЕНЬ (INTERNATIONAL RESEARCH CENTER OF CUCUTENI CULTURE IRCCC)

— наукова та просвітницька установа. Заснована 1995, знаходиться в м. Пятра-Нямц, Румунія.

Метою діяльності є інтенсифікація наукових досліджень культури *Кукутень* з метою кращого її вивчення, що досягається шляхом залучення провідних фахівців з установ та організацій різних країн, в тому числі з *Інституту археології НАНУ*. До консультативної ради IRCCC від України входить *Круц В. О.* — співробітник цього Інституту.

Центр організує та проводить фундаментальні наукові дослідження, в тому числі міждисциплінарні, працює над створенням великої бібліографічної бази; організує міжнародні наукові конференції, видання літератури та виставки, присвячені дослідженням культури Кукутень, здійснює обмін науковою інформацією, фахівцями та публікаціями, поширює дані про результати досліджень у засобах масової інформації.

Центр здійснив ряд видань матеріалів з розкопок поселень культури Кукутень, окремих категорій матеріалів, зокрема *антропоморфної пластики* Кукутень та *трипільської культури*. Серед наукових тем, які розробляє Центр — «Торгівля і обмін в Кукутень — Трипільській спільності».

Література: International Research Center of Cucuteni Culture — Presentation. — http://www.neamt.ro/cmj/istorie/piatra-neamt/

М. Ю. Відейко

МІКСАМОРФНЕ ЗОБРАЖЕННЯ — зображення, яке поєднує в собі риси людини та звіра (птаха).

Подібні вироби відомі в більшості *археологічних культур* Європи доби *неоліту* та *енеоліту*, в тому числі *трипільській культурі*. Це своєрідні символічні зображення, які вказують на знакову близькість антропоморфних та зооморфних образів у культурній традиції. Найбільш поширені чотириногі фігурки з антропоморфними рисами або прямостоячі з рисами тварин. Перші конструктивно тяжіють до *зооморфної пластики*, другі — до *антропоморфної пластики*. У чотириногих статуеток буває людське обличчя чи антропоморфна маска над мордою звіра. У прямостоячих статуеток будова тіла нагадує людське, а голови повністю або частково зооморфні (мають роги, вуха, пташині дзьоби). Подібна фігурка з рогатою головою знайдена *Цвек В. О.* на поселенні *Миропілля*. Зустрічаються фігурки, у яких нижня частина тулуба та кінцівки антропоморфні, а торс суміщений і має подобу рогатої голови тварини. Існують також часткові (відносно зооморфної схеми) зображення: рогата голова *бовина* подібна до людської постаті з піднятими вгору і розведеними руками. Така статуетка знайдена на поселенні *Майданецьке*. Іноді рівнозначність образів людини і звіра підкреслює вписана в абрис голови тварини жіноча фігура. Прикладом є широковідома *пластина у вигляді голови бика* з *Вертеби*. Подібне суміщення двох контурів, імовірно, поєднанню їх сенсу. Зображення міксаморфних постатей відоме і на кераміці пізнього етапу трипільської культури: фігури в рогатих масках, зображені на посудинах з *Жванця-Лиса Гора*, які опубліковані *Мовшею Т. Г.*

Література: *Балабина В. И.* Миксаморфные фигурки Кукутени-Триполья // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н.э. – V в. н.э.) // Материалы междунар. конф., Кишинев, 10–14 дек. 1990 г. – К., 1990. – С. 41–43.

В. І. Балабіна

МІКРОЛІТИ (гр. mikros – дрібний, lithos – камінь) – знаряддя, виготовлені з *кременю,* невеликі за розміром. Використовувалися для формування бойових частин, зубців та шипів наконечників дистанційної мисливської зброї (стріл, дротиків, списів), рідше – гострих лез ножів, серпів тощо. Являють собою вкладиші, які вставлялися у паз на виробах з кістки, рогу або дерева. Закріплювалися за допомогою смоли або інших в'язких речовин (дьогтю, бджолиного воску), примотувалися мотузкою, сухожиллям.

Основною морфологічною ознакою мікролітів є поєднання притуплених *ретушшю* поверхней із гострим лезом призматичного *сколу*. Саме необроблене лезо має у мікролітів головне функціональне навантаження, на противагу решті кам'яних знарядь праці, робочі частини яких формувалися додатковою обробкою. На мікролітах ретушування виконує допоміжні функції, пов'язані з підвищенням міцності гострого леза, збільшенням ефективності його використання, а також поліпшує зчеплення мікролітів зі смолистими речовинами й держаком. Мікроліти умовно поділяються на вкладиші з притупленим краєм та геометричні. За обрисами геометричні мікроліти найчастіше мають форму трапецій, трикутників, ромбів, сегментів.

Вперше мікроліти з'являються у верхньому палеоліті. На території України використовуються з часів верхнього палеоліту до доби *енеоліту*. Нечисленні мікроліти у вигляді платівок з косоретушованим кінцем, трапецій та ромбів зустрічаються на пам'ятках Трипілля А (*Бернашівка, Сабатинівка II, Олександрівка, Гайворон, Лука-Врублевецька).* Майже всі трасологічно вивчені ранньотрипільські мікроліти є вкладишами мисливської зброї. У середній період їх місце заступають двобічно ретушовані вістря стріл. Поодинокі платівки з косоретушованим кінцем, з притупленим краєм та трапеції зустрічаються на пам'ятках етапу СІІ *вихватинського типу* та усатівського типу.

Література: Археология СССР: Энеолит СССР. – М., 1982. – С. 312; Археология Украинской ССР. – К., 1985. – Т. 1. – С. 250–251; *Збенович В. Г.* Ранний этап трипольской культуры на территории Украины. – К., 1989. – С. 59–60; *Нужний Д. Ю.* Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці. – К., 1992.

Д. Л. Гаскевич

МІНЕРАЛОГІЧНО-ПЕТРОГРАФІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ БУДІВЕЛЬНИХ МАТЕРІАЛІВ ТРИПІЛЛЯ – метод вивчення решток споруд з *поселень* трипільської культури, знайдених під час розкопок. Був використаний під час дослідження будівельних матеріалів *трипільської культури* з поселень Хутор Незаможник та Пекарі II. Зразки будівельних матеріалів, а також імовірної мінеральної сировини відбиралися під час розкопок. У процесі лабораторного дослідження зразки поділялися на групи відповідно до речовинного складу, враховуючі технологію виготовлення і призначення. З найбільш характерних виготовлялися шліфи і проводилося їх вивчення під мікроскопом. Результатом дослідження є встановлення технології виготовлення будівельних матеріалів, технічних прийомів, а також характеристика конструкторських особливостей досліджуваних об'єктів, що дозволяє найбільш повно відобразити рівень розвитку домобудування.

МІНЕРАЛОГІЧНО-ПЕТРОГРАФІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ БУДІВЕЛЬНИХ МАТЕРІАЛІВ ТРИПІЛЛЯ

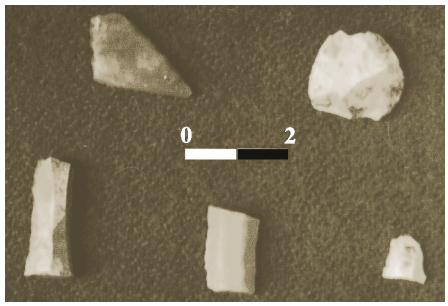

Геометричний **мікроліт** та мікролітичні знаряддя з поселення Олександрівка. Дослідження Зіньковського К. В.

Об'єкт з будівлі поселення Хутір Незаможник, з якого було відібрано зразки для **мінералогічно-петрографічного дослідження будівельних матеріалів**.

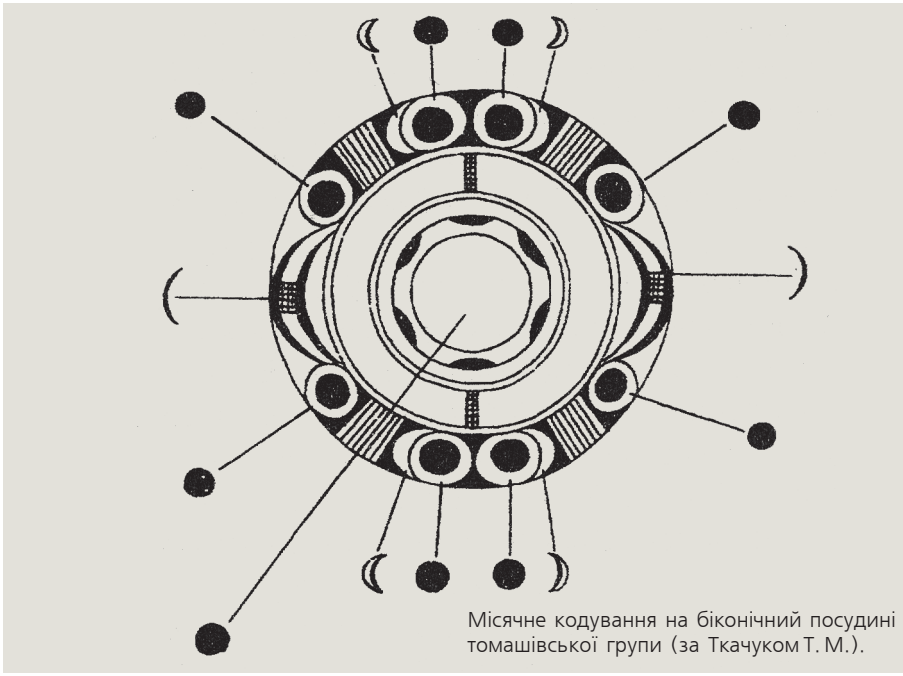

Місячне кодування на біконічний посудині томашівської групи (за Ткачуком Т. М.).

Символ **Місяця** в орнаментації шоломоподібної покришки. Колекція «ПЛАТАР».

Вперше мінералогічно-петрографічний аналіз для вивчення трипільського глинобитного домобудівництва був використаний О. А. Кульською и Н. Д. Дубицькой наприкінці 1930-х рр. XX ст. Вони дійшли висновку про використання в якості будівельної сировини лесовидного суглінку, який брався беспосередньо на території поселень. Тоді ж було висловлено припущення про попередній випал окремих глинобитних деталей будинків.

Дослідження будівельних решток з розкопок поселення *Хутор Незаможник* та *Пекарі II*, зроблені Н. А. Шевченко та *Овчинниковим Е. В.*, встановили, що як сировина, використовувались суглинок, ряба глина, каолін, пісок, вапняк, крейда, *вохра*, рослинні домішки (полова злакових, волоски типу конопляних). Ці складові збереглися як у випаленому, так і в невипаленому стані, комбінуються у різному співвідношенні у вигляді одно- та багатокомпонентних будівельних розчинів, облицювання та фарбуючих шарів. Вперше було відкрито застосування у будівництві вапняку у вигляді дрібнотовченої мушлі та гашеного вапна. Зафіксовано пошаровий технологічний випал під час спорудження печі на поселенні Хутір Незаможник із коливанням температури випалу шарів глинобитних конструкцій від 350–400° до 600–700°С.

Символ **Місяця** в орнаментації миски з поселення Томашівка.Національний музей історії України.

Література: *Кульська О. А.*, *Дубицька Н. Д.* Будівельні матеріали трипільської культури // Трипільська культура. – Київ, 1940. – Т. 1. – С. 325–334; *Шевченко Н. А.*, *Овчинников Э. В.* Строительные материалы и конструктивные элементы в трипольском домостроительстве // Поселення-гіганти Трипільської культури: До 110-річчя відкриття трипільської культури. – К.: Корвін Пресс, 2003.

Е. В. Овчинников

МІСЯЦЬ – нічне небесне світило, сила якого, за уявленнями давнього населення, керувала перетвореннями у природі. Фази місяця – поява, зростання, зменшення (спад), зникнення – з давніх часів відігравали значну роль у створенні циклічних світоглядних концепцій. Місячні цикли – складова теорій про смерть та відродження, міра часу. Місяць – божество, яке шанували у багатьох

Символ **Місяця** в орнаментації глечика з поселення Томашівка. Національний музей історії України.

стародавніх *цивілізаціях*. У Єгипті місяць асоціювався з Тотом-Гермесом, Ісідою; у Вавілоні – з Іштар; Греції – денною Артемідою (у Римі – Діана), небесною Селеною та підземною – Гекатою; Індії – Будха, син Соми-Місяця. Графічно місяць частіше зображується у вигляді зростаючого півмісяця. У *розписному орнаменті* на посуді *трипільської культури*, на думку *Ткачука Т. М.*, символіка повного місяця відображена чорним колом, а знак у вигляді серпика місяця фланкують знаки води.

Література: *Ткачук Т., Мельник Я.* Семіотичний аналіз трипільсько-куктенських знакових систем (мальований посуд). – Івано-Франківськ, 2000.

С. М. Ляшко

МОВЧАН ІВАН ІВАНОВИЧ (20.12.1939, с. Кінські Роздори Запорізької обл.) – археолог, кандидат історичних наук (1986), лауреат Державної премії УРСР (1983).

Закінчив історичний факультет Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка (1967). Кандидатська дисертація: «Историческая топография околиц древнего Киева (XIX–XIII вв.)». З 1970 працює в Інституті археології НАНУ, старший науковий співробітник, начальник Старокиївської експедиції (з 1990) *Інституту археології НАНУ*. Фахівець у галузі давньоруської археології.

У 60–90 рр. XX ст. брав участь у дослідженні пам'яток *трипільської культури* в експедиціях під керівництвом *Бібікова С. М.* (*Гребені*), та *Цвек О. В.* (*Шкарівка, Веселий Кут, Онопріївка, Березівка* та ін.) Автор більше 70 друкованих праць, у тому числі монографій.

Праці: Охоронні дослідження пам'яток культури Трипілля-Кукутені // Охоронні дослідження пам'яток археології на Україні: Тези конф. – Вінниця, 1990 (співавт); Періодизація гончарства Трипілля // VIII Подільська историко-краезнавча конф., Кам'янець-Подільський, 1990. – С. 15–17 (співавт.); Новый производственный комплекс трипольской культуры по добыче и обработке кремня // Развитие культуры в каменном веке. – СПб., 1997 (співавт).

Література: До 60-річчя Івана Івановича Мовчана // Археологія. – К., 1999. – № 3. – С. 154–156.

С. М. Ляшко

Мовчан І. І. (в центрі), Попова Т. О., Риндюк Н. В. на конференції в Тальянках. 2003.

МОВЧАНОВСЬКИЙ ТОДОСЬ МИКОЛАЙОВИЧ (9.05.1899, с. Берестівці Уманського пов. на Київщині – 1938) – археолог.

Навчався в Уманській бурсі та Київській семінарії. У 1919–22 працював учителем. Співробітник (з 1926), заступник директора (з 1931) Бердичівського соціально-історичного та наукового музею. Разом з *Гамченком С. С.*, *Козловською В. Є.*, *Курінним П. П.* провів розкопки слов'янського Райковецького городища (1929–35; керівник експедиції). Брав участь в розкопках слов'янських городищ у Вишгороді (1934), с. Городську на Житомирщині (1936), Десятинної церкви у Києві. З 1933 – науковий співробітник, а

Мовчановський Т. М.

Мовша Т. Г.

Пассек Т. С. проводжає **Мовшу Т. Г.** на самостійні розкопки на поселенні Солончени II. Фото з Музею трипільської культури в Переяславі-Хмельницькому.

потім учений секретар *Інституту історії матеріальної культури АН УРСР*.

Критичне осмислення досвіду, набутого великими археологічними експедиціями, приводить Т. М. Мовчановського до розкопок городищ широкими площами з пошаровим зняттям об'єктів та знахідок. Він створює систему наукової фіксації процесу розкопок, що складається з щоденників, які ведуться за єдиною схемою, загальних реєстрів знахідок, графічних та фоторобот. За його ініціативою в структурі ІІМК була створена *лабораторія археологічної технології ВУАК*, яка мала у своєму розпорядженні пристосування для виконання мікроскопічних досліджень, хіміко-технологічних аналізів.

Увагу дослідника привертають питання методології й методики археологічної науки, найбільш чітко вони визначились у праці «Чергові методологічні питання трипільської проблеми». Т. М. Мовчановський підкреслював, що «незважаючи на кількісне багатство здобутого матеріалу і надрукованих окремих звітних описових і вузько тематичних праць, чіткого синтетичного визначення *трипільської культури* в цілому, як і окремих її соціально-економічних компонентів, не дано». Таке становище склалося через хибну методику досліджень, що була притаманна «старій археології», коли дослід-ники обмежувались пошуками «цікавого і ефектного матеріалу, в першу чергу розписної кераміки, і зовсім мало цікавились іншими ознаками й деталями пам'ятки, які висвітлювали матеріальне виробництво і форми співжиття в даних поселеннях». Науковому вивченню Трипілля, на думку автора, заважали відсталість польової методики, відсутність єдиного плану вивчення культури в межах України, сліпе дотримання методів формально-типологічних описів, уникання соціологічних висновків. Розробка науковця являла собою своєрідний стратегічний план, який визначав цілі і структуру майбутніх археологічних досліджень. Пропонувалося розпочати дослідження трипільських поселень широкою площею, не обмежуючись вивченням лише окремих споруд. Найбільш актуальним вважав дослідження соціально-економічного характеру: вивчення осілості, хліборобства, скотарства, гончарного виробництва, які є «самостійними науково-дослідними проблемами». Згідно з цим планом Т. Мовчановським була створена *Трипільська експедиція ІІМК*, яка провела широкі розкопки поселень *Коломийщина I* та *Коломийщина II* біля с. Халеп'я, а також дослідження великого поселення *Володимирівка* (1934–40). Репресований 1938. Реабілітований 1971.

Праці: Чергові методологічні питання трипільської проблеми // НЗ ІІМК. – 1935. – Кн. 5, 6. – С. – 65–86.

Література: *Бєляєва С. О.*, *Калюк О. П.*, Т. М. Мовчанівський. Сторінки наук. біогр. (До 90-річчя з дня народження) // Археологія. – К., 1989. – № 2. – С. 125–130; *Путь А.* Точна дата смерті невідома // Знання та праця. – 1990. – № 9. – С. 19–20.

С. М. Ляшко

МОВША ТАМАРА ГРИГОРІВНА (20.04.1922, м. Любеч Чернігівської обл. – 4.03.2003, Київ) – археолог, кандидат історичних наук (1975), лауреат премії ім. В. Хвойки.

Закінчила історичний факультет Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка (1945). У 1952–77 працювала у Київському державному історичному музеї (тепер *Національний музей історії України*). Займалася упорядкуванням археологічних фондів, створенням розділів експозиції; працювала з колекціями матеріалів з розкопок *Хвойки В. В.*, *Біляшівського М. Ф.*, *Рудинського М. Я.*, *Гамченка С. С.*, *Петрова В. П.*, *Магури С. С.*, *Козловсь-*

кої В. Є., Курінного П. П., Макаренка М. О. Кандидатська дисертація: «Антропоморфна пластика Трипілля (реалістичний стиль)». У 1977–89 – співробітник відділу первісної археології Інституту археології АН УРСР (тепер *Інститут археології НАНУ*). З 1990 і до кінця життя Т. Г. Мовша завідувала *Музеєм трипільської культури в Переяславі-Хмельницькому*, у створенні якого взяла активну участь. Сфера наукових інтересів Т. Г. Мовші була пов'язана переважно з Трипіллям: духовна культура та ідеологічні уявлення трипільських племен, взаємини всередині величезної трипільсько-кукутенської спільності та з іноетнічними спільностями *енеоліту*, хронологія, поділ *Трипілля-Кукутені* на ряд культур (або етнокультурних груп). Автор понад 150 наукових праць, у тому числі – розділів до перших томів «Археологія Української РСР» (1971) та «Археология Украинской ССР» (1985).

Польові дослідження розпочала у 1946. Брала участь в дослідженні поселень *Володимирівка* (керівник експедиції *Пассек Т. С.*), *Солончени II* (1955–56, 59), *Цвіклівці* (1960–61), *Жванець-Щовб* та *Жванець-Лиса Гора*, (1962–80), Велика Слобідка (ур. Хрещате; 1976–79), *Ломачинці* (ур. Вишнева; 1979–80), пам'яток *трипільської культури* в Молдові (1952–59). Постійний учасник *Трипільської (Дністровської) експедиції*. Очолювала загін *Трипільської комплексної експедиції* (80-ті рр. XX ст.), який досліджував поселення *Доброводи* та *Косенівку*, проводив розвідки поселень трипільської культури на Черкащині.

Праці: Періодизація і хронология середнього та пізнього Трипілля // Археологія. – 1971. – Вип. 5. – С. 3–24; Нові дані про антропоморфну реалістичну пластику Трипілля // Там же. – Вип. 11. – С. 3–21; Петренська регіональна група трипільської культури // Там же. – 1984. – Вип. 45. – С. 10–23; Взаємовідносини Трипілля-Кукутені з синхронними культурами Центральної Європи // Там же. – 1985. – Вип. 51. – С. 22–31; Антропоморфные сюжеты на керамике культур Трипольско-Кукутенской общности // Духовная культура древних обществ на территории Украины. – К., 1993. – С. 34–180; Зв'язки Трипілля-Кукутені зі степовими енеолітичними культурами: (До проблеми індоєвропеїзації Європи) // ЗНТШ. Праці археологічної комісії. – Л., 1998. – Т. 235. – С. 111–153.

Г. М. Бузян, О. О. Якубенко

МОГИЛЬНА – поселення *трипільської культури* (етап А). Розташоване між селами Могильна та Жакчик Гайворонського р-ну Кіровоградської обл. Чотири *поселення* розташовані на відстані 1–2 км одне від одного вздовж берегів р. Могилянки, лівої притоки Південного Бугу. Відкриті (1950–51) краєзнавцем *Гасюком М. С.*, обстежені *Відейком М. Ю.* під час розвідки експедиції *Інституту археології НАНУ* (1987). У 1993 *Дудкіним В. П.* проведено *археолого-магнітометричні дослідження* на поселеннях Могильна 2 та Могильна 3.

Могильна 1 – поселення знаходиться на схилі правого берега р. Могилянки. М. С. Гасюк помітив рештки 4 наземних *глинобитних* жител у вигляді скупчення обпаленої обмазки. Зараз пам'ятку знищено посадкою лісу. Серед підйомного матеріалу фрагменти кухонних горщиків із защипним *орнаментом*, горщиків, орнаментованих заглибленими лініями, *грушоподібних посудин*, а також два фрагменти *антропоморфної пластики* із *заглибленим орнаментом*.

Могильна 2 – розташоване на похилому правому березі р. Могилянки навпроти впадіння в неї струмка. На площі 2 га зібрано підйомний матеріал: фрагменти кераміки, знаряддя праці, кістки тварин. Фрагменти стосуються переважно посуду, орнаментованого заглибленими лініями, *канелюрами*, відбитками дрібного штампа, оздобленого соскоподібними ручками-вушками. Серед форм посу-

Фрагменти кераміки з поселення **Могильна** II. Дослідження Відейка М. Ю. Наукові фонди Інституту археології НАНУ.

Посудинка з поселення біля с. Могильна. Одеський археологічний музей.

Фрагмент статуетки з поселення **Могильна** III. Дослідження Відейка М. Ю. Наукові фонди Інституту археології НАНУ.

Могильна, археолого-магнитометричні дослідження. План поселення Могильна III.

Могильна, археолого-магнитометричні дослідження. План поселення Могильна II.

ду горщики, *чаші* на піддонах, черпаки. *Кухонний посуд* представлений фрагментами, орнаментованими *рустом*, від мисок на піддоні та глечиків.

Могильна 3 — поселення знаходиться за 1,5 км вгору вздовж струмка, який впадає зліва у р. Могилянку навпроти поселення Могильна 2. Площа поселення, за даними магнітної зйомки, — 7 га. Серед підйомного матеріалу фрагмент сланцевого тесла, гранітний розтирач, пластини, проколка, скребачки з *кременю*. Орнаментований посуд прикрашено заглибленими лініями, канелюрами, відбитками дрібного штампа, соскоподібними ручками-вушками. Найбільше фрагментів від горщиків, є уламки миски. Знайдено кілька фрагментів кухонного посуду від горщиків та глечика, а також три фрагменти антропоморфної пластики, два фрагменти від великих фігурок, одна орнаментована заглибленими лініями, інша без орнаментації, а також сидіння від *моделі стільця-трону*.

Могильна 4 — поселення розташоване біля с. Жакчик на лівому березі р. Могилянки Невеликий підйомний матеріал зібрано на площі 1 га. Матеріали з розвідки поселень Могильна 2 та Могильна 3 зберігаються у *наукових фондах Інституту археології НАНУ*.

Література: *Гасюк М. С.* Разведки раннетрипольских поселений у с. Могильна // КСИИМК. — 1954. — Вып. 54. — С. 173—175; *Бурдо Н. Б.* Ранньотрипільські пам'ятки між селами Могильна та Жакчик // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини. — 1997. — № 1. — С. 67—71.

Н. Б. Бурдо

МОГИЛЬНА. АРХЕОЛОГО-МАГНІТОМЕТРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Могильна 2. *Дудкіним В. П.* проведені (1993) *археолого-магнітометричні дослідження* поселення. Виявлено 40 аномальних зон, що відповідають різним об'єктам. Рештки трипільського поселення (18 аномалій) виявлено на площі 4,5 га.

Реконструйовано розташування *жител* — у два ряди вздовж схилу, на відстані до 30 м між рядами; інтервали між житлами — від 5—6 до 10 м. Виділяється скупчення аномальних зон у центральній частині поселення — очевидно, єдиний комплекс будівель. Планування рядами вздовж схилу нагадує розміщення жител на ранньотрипільському поселенні *Олександрівка*.

Ширина прямокутних у плані аномалій від жител — від 4 до 8 м, довжина — 8—20 м. У верхньому ряду — дві аномалії, які визначають Г-подібне у плані житло. Аналогічна споруда розкопана на поселенні Олександрівка. Решта зосереджених навколо жител аномальних зон інтерпретована як сліди від господарських ям та місць давнього видобування будівельної глини. Частина прямокутних у плані аномалій (розмірами близько 4×4 кв. м) інтерпретуються як житла поселення черняхівської культури.

Могильна 3. В. П. Дудкіним виконана (1993) археолого-магнітометрична розвідка на площі 12 га.

За магнітометричними даними визначено, що площа поселення не перевищувала 7 га. Виявлена складна планувальна структура пам'ятки, яка не має аналогів серед поселень

Фрагменти **моделі будівлі трипільської культури**. Поселення Гребені, дослідження Бібікова С. М.

раннього етапу культури Трипілля. Поселення мало прямокутні контури. Виявлено 105 аномалій, пов'язаних з археологічними об'єктами. Більшість із них складається з аномалій від наземних жител значних розмірів.

У плануванні поселення Могильна 3 можна побачити початкову фазу формування схеми забудови, типової для більш пізніх поселень, коли житла, орієнтовані по довгій осі до центру поселення, розташовані на відстані кількох метрів, утворюючи еліптичні структури типу *житлових стін*, вписані одна в одну, з незабудованим простором між ними. Таке планування найкраще відповідало потребам оборони.

В. П. Дудкін

МОДЕЛІ БУДІВЕЛЬ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ – керамічні вироби, які зображують споруди *трипільської культури*. Відомі на всіх етапах Трипілля, починаючи з раннього.

Моделі будівель посідають особливе місце серед витворів трипільської глиняної пластики. Вони свідчать не лише про магічні уявлення, пов'язані з житлом, а є також важливим джерелом інформації щодо трипільського домобудування.

Пассек Т. С. звернула увагу на відповідність зображення інтер'єру в моделях жител інтер'єрові справжніх наземних *жител*, що було підтверджено численними розкопками й реконструкціями жител багатьох дослідників Трипілля. На думку сучасних дослідників, моделі жител є культовими предметами. Деякі з них відтворюють справжній вигляд трипільського житлового будинку: *Ворошилівська модель житла, Колоимийщинська модель житла, Сушківська модель житла, Розсохуватська модель житла* тощо. Інші відтворюють образ культової споруди-храму: модель сакральної будівлі з Тимкова, *Володимирівська модель храму, модель храму з Черкасового Саду II*, а також *моделі храмів з колекції «ПЛАТАР»*.

За класифікацією *Гусєва С. О.* всі моделі поділяються на три типи: А – закритий, з дахом; В – відкритий, без даху; С – стилізований. Тип закритих розчленовано на два підти-

Модель будівлі трипільської культури. Поселення Попудня. За Гімнером М.

МОДЕЛІ БУДІВЕЛЬ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ З НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

пи згідно з конфігурацією покрівлі: АІ – з коніковим дахом, АІІ – з округлим. Тип відкритий також містить два підтипи: ВІ – округлі в плані моделі та ВІІ – чотирикутного периметра. Відповідно до наявності або відсутності інтер'єру виділено групи 1) та 2). Також враховано у варіантах (а, б, в, г, д, є, ж,) наявність (або відсутність) вікна, дверей, розпису або заглибленого декору.

Оскільки моделі жител розраховані на образне сприйняття, видимій частині моделі приділено більшу увагу: поверхня завжди ретельніше оброблена, яскравіше пофарбована, переважно у червоний колір, або *ангоб* густіший, більш інтенсивного відтінку; у разі *поліхромного розпису* – біла та червона фарби нанесені лише зовні. *Орнамент* – зигзаг, зубці, обведення чорною фарбою дверей та вікон, основи платформи – має магічне значення, покликане відділити, захистити внутрішній простір житла від зовнішнього. Ніжки, на яких піднято моделі жител, призначені не тільки для зручності користування останніми, а й для того, щоб відокремити, захистити «житло» від довкілля. Конструктивні деталі в моделях будинків можуть бути передані різними засобами: наприклад, крокви, стовпи – валикоподібними виступами, звисаючими наліпами, жолобками, за допомогою розпису. Поряд з реалістично виконаними моделями будівель ми маємо і вкрай абстраговані.

Нині усталеною є точка зору, вперше висловлена *Козловською В. Є.*, котра однозначно зарахувала моделі будівель до культових предметів. *Рибаков Б. О.* пов'язує різні типи моделей (відкриті, закриті та окремі покрівлі) саме з магічними церемоніями на різних етапах будівництва й освячення житла, в котрих ці моделі використовувались.

Література: *Козловська В. Є.* Точки Трипільської культури біля с. Сушківки на Гуманщині // Трипільська культура на Україні. – К., 1926. – Т. 1. – С. 54–57, 63–64; *Пассек Т. С.* Трипольские модели жилища (В связи с новыми археологическими открытиями) // ВДИ. – 1938. – № 4(5). – С. 235–247 (Рис. 5–11); *Gusev S. A.* Hausmodelle der Tripolje-Kultur // Praehistorische Zeitschrift. – 1995. – Bd. 70, heft 2. – S. 175–189 (Abb. 1–5; 13); *Гусєв С. О.* Моделі жител трипільської культури // Археологія. – 1996. – № 1. – С. 15–29.

О. О. Якубенко

Модель будівлі трипільської культури. Поселення Попудня (за Гімнером М.).

МОДЕЛІ БУДІВЕЛЬ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ З НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ – глиняні *моделі будівель* з пам'яток *трипільської культури*, які зберігаються та експонуються у Національному музеї історії України.

У музейному зібранні репрезентовано 30 цілих та фрагментованих (або деталей їх інтер'єру) моделей будівель з різночасових поселень: *Жванець*, ранньотрипільське поселення (етап АІІ) на Лисій Горі (*Жванець-*

Модель печі від **моделі будівлі**. Уманщина.

Лиса Гора) – 3 фрагменти; *Борисівка* (етап ВІ) – 2; *Солончени II* (етап ВІ-ВІІ) – 2; *Володимирівка* (етап ВІІ) – 8; *Сушківка* (етап СІ) – 8; *Кочержинці* (ур. Паньківка) (етап СІ) – 1; *Чичиркозівка* (етап СІ) – 1; з інших (невідомих) пунктів Уманщини (етап СІ) – 8; з поселення *Коломийщина І.* (етап СІ) – 3; *Коломийщина II* (етап ВІІ) – 1. Представлені регіони Дністра, Південного Бугу та Дніпра.

Більшість моделей музейної колекції походить з поселень етапів ВІІ та СІ басейну Південного Бугу і належить до відкритого типу. *Володимирівська модель храму* та *Сушківська модель житла* є всесвітньо відомими раритетами й окрасою музейної експозиції. Із Сушківки походить також мініатюрна модель житла напівземлянкового типу (за *Козловською В. Є.*) та модель закритого типу з коробовим перекриттям (реконструкція *Якубенко О.О.*), за формою покрівлі найбільш близька до моделі з Розсохуватки. Фасад її прикрашений розписним геометричним орнаментом. Округла модель з піччю в інтер'єрі з Чичиркозівки знаходить аналоги в моделях жител з *Попудні* та *Доброводів*. Унікальною є *Коломийщинська модель житла* з чотирискатною покрівлею. З поселення Коломийщина І походить фрагмент моделі житла закритого типу та дві столоподібні.

Більшість моделей – на ніжках (збереглися круглі в перерізі ніжки – на 17-ти моделях, трикутні – на 2-х). Модель з Чичиркозівки зі споду має сліди від полозів у вигляді двох поздовжніх гладеньких стрічок, розділених широкою виїмкою, на зразок *моделі саней*.

Література: *Мовша Т. Г.* О некоторых моделях жилищ трипольской культуры // КСОГАМ за 1962 г. – О., 1964. – С. 101; *Якубенко О. О.* Моделі жител з трипільських колекцій музею // Національний музей історії України: його фундатори та колекції: Тематичний зб. наук. пр. – К., 1999. – С. 86–111.

О. О. Якубенко

Модель будівлі з поселення Сушківка, дослідження Козловської В. Є..

Фрагмент **моделі будівлі** з піччю. Чичиркозівка.

МОДЕЛІ ПЕЧЕЙ — керамічні зображення печі. Зустрічаються у вигляді окремих виробів та деталі інтер'єру моделей жител у пам'ятках *трипільської культури* та на енеолітичних поселеннях Балкано-Дунайського регіону. Є ритуальними предметами, пов'язаними з *культом* житла і домашнього *вогнища*.

Дві моделі печей походять з поселення *Березівка*. Найбільш цікавою є модель, знайдена (1990) *Цвек О. В.* при розкопках *житла* № 2. Вона виконана з тонкоструктурної глини з домішкою дрібного піску, поверхня добре лощена, рожево-палевого кольору, прикрашена *канелюрами*, зубчастим штампом, заглибленими лініями. Куполоподібна піч у плані підковоподібна (розміри 10×9,5×6 см). Перед челюстями печі — невелика виступаюча площадка з бортиком. Лицьовий бік увінчаний зооморфними виступами у вигляді ріжок. Модель декорована чотирма вертикальними наліпами-стовпчиками з чашоподібним навершям у поєднанні з візерунком у вигляді перевернутої ялинки. Горизонтальні наліпи відокремлюють склепіння печі, на якому зображена спіраль. У центрі склепіння розташований ще один чашоподібний виступ (можливо, димохід). Декор моделі досить реалістично відображає конструктивні елементи реальної печі.

Друга модель, знайдена *Цибесковим В. П.* (1962), являє собою порожній керамічний виріб у формі неправильного куба із заокругленими кутами та дуже виступаючою перед челюстями площадкою з бортиком

Модель печі з поселення Березівка. Дослідження Цвек О. В.

(розміри 6,5×4,5×5 см). Виконана недбало, орнамент відсутній, деформована. Зберігається у фондах *Одеського археологічного музею НАНУ*.

Інші зображення печей є деталями моделей жител з *Попудні, Сушківки, Чичиркозівки, Доброводів* та ін., а також випадкових знахідок з Уманщини. Форма у плані округла, підковоподібна або підквадратна, усередині печі порожні. Атрибути, які трапляються найчастіше — челюсті, лежанка з одного боку, чашоподібний виступ-димохід, зооморфні виступи.

Література: *Цвек О. В.* Релігійні уявлення населення Трипілля // Археологія. — К., 1993. — № 3. — С. 74—90; *Овчинников Е. В.* Модель печі з трипільського поселення Березівка // Археологія. — К., 1994. — № 3. — С. 149—151; Ritual models of stoves // Bibliotheca memoriae antiqvitatis. — Piatra Neamt, 1996. — № 2. — S. 115—119.

Е. В. Овчинников

МОДЕЛІ САНЕЙ — керамічні вироби, які зображають сани, іноді з наліпами у вигляді голівок тварин. Серед культур доби *енеоліту* в Європі характерні тільки для *трипільської культури*. Знахідки моделей саней відомі з *поселень*, які належать до етапів ВІІ, СІ та початку СІІ і можуть у цілому бути датовані в межах 4000—3100 рр. до н.е. За останні 30 років кількість знахідок моделей саней збільшилась завдяки розкопкам поселень, головним чином, поселень *томашівської групи* (етап СІ) у Буго-Дніпровському межиріччі.

Конструктивно керамічні моделі саней складаються з трьох частин: глибокого кузова, здебільшого овального в плані; полозів, іноді досить масивних, загнутих спереду, часто з отворами дуже малого діаметра; скульптурної бичачої голівки спереду, приліпленої до верхньої частини кузова.

Серед керамічної колекції *Тальянок*, за даними *Рижова С.М.*, налічується до 40 фрагментів від моделей саней, частину їх можливо реконструювати повністю. Це найбільша відома збірка керамічних саней. Найцікавішим є фрагмент передньої частини розписних саней з парними голівками волів. Поверхня його вкрита жовто-гарячим *ангобом*, чорною фарбою обведено верх кузова, відмічено голівки волів, кінець полозів, намальовано «драбини» по обидва боки кузова.

Понад 30 фрагментів керамічних моделей саней знайдено під час розкопок у *Майданецькому*. Лише частина їх може бути реконструйована, наприклад, сани з ями житлового комплексу «Я». Фрагменти керамічних санчат були знайдені серед руїн будинків, іноді у ямах, разом з іншими *сакральними* предметами. З деяких житлових комплексів походить по 2—3 екземпляри, на інших подібних знахідок немає. Такий археологічний контекст розміщення фрагментів моделей саней дозволяє припустити, що вони використовувалися у певних обрядах, під час яких пеувалися.

Майданецькі керамічні моделі саней відносно невеликого розміру. При їх виготовленні дотримувалися певних стандартів: малі санчата, з довжиною кузова 5—6 см, або вдвічі більші, завдовжки 9—10 см. Для виготовлення їх користувалися тією ж глиняною масою (іноді спостерігаються сліди органічної домішки, яка вигоріла під час обпалювання), що й для посуду. Моделі саней випалювали й оздоблювали як столову кераміку. До речі, більшість моделей виготовлена недбало, поверхня їх іноді загладжена не так ретельно, як у високоякісного посуду. Глина, з якої робили посуд майданецькі гончарі, після випалу ставала світлою, майже білою. Але трипільська традиція передбачала цегляний або червоний колір кераміки, мабуть, саме тому моделі вкривалися червоним *ангобом* з *вохри*. Ті екземпляри, які добре збереглися, крім ангоба мають розпис. Його система доволі стандартна: чорною фарбою відмічалися голова вола, край кузова, полози, намальовано також кілька вертикальних стрічок на кузові, серед них є й «драбини».

Серед майданецької колекції є санчата, посередині передньої частини кузова яких збереглися сліди, очевидно, від двох голівок вола. У комплексі «Ж» знайдено майже цілу модель саней з кузовом, квадратним у плані, по кутах та на бокових частинах якого модельовано скульптурними валиками вертикальні каркасні жердини, що ледь виступають над

Моделі саней. Колекція «ПЛАТАР».

краєм. Ця модель, на відміну від саней з овальним кузовом, не має скульптурної голови вола. Фрагмент санчат з прямокутним кузовом знайдено також у Тальянках.

Щодо сюжету розпису на моделях саней, то єдиний виразний його елемент — «драбина» — знаходить аналогії передусім у розпису посуду з Майданецького та Тальянок. Серед сакральних предметів можна навести аналогію сюжету «драбини» на тулубі зооморфної розписної посудини, яка на думку *Круца В. О.*, передає фігуру ведмедя, а також на фрагменті корпуса великої жіночої розписної фігурки з Майданецького. Імовірно, цей знак можна трактувати як символ сходження, докладно розглянутий у працях М. Еліаде. Уявленням про «сходження», «підйом», «вознесіння» відповідає обряд жертвоприношення, коли жертва набуває освячення, «возноситься» і відроджується у сакральній сфері.

Стан фрагментів полозів від деяких моделей саней вказує на те, що їх пересували, бо помітно, що на нижній частині полоза фарба стерлася. Можливо, під час *ритуалу* керамічні сани пересувалися, бо їх тягнули за мотузку, просунуту в отвори полозів. Таким чином, є всі підстави вважати, що керамічні моделі саней — це сакральні предмети, пов'язані з обрядом *жертвоприношення*. Можливо, вони також мали певне відношення до поховальних ритуалів, адже в них присутній аспект відродження померлого у потойбічному світі.

Література: *Кравец В. П.* Глиняные модели саней и челна в собраниях Львовского исторического музея // КСИИМК. — 1954. — Вип. 39. — С. 127—131; *Рижов С. М.* Моделі саней пізньотрипільських пам'яток Буго-Дніпровського межиріччя // VI Вінницька обл. історико-краєзнавча конф. Тез. доп. — Вінниця, 1988; *Бурдо Н. Б.* Керамічні моделі саней трипільської культури // Український керамологічний журнал. — Х., 2003. — С. 25—31.

Н. Б. Бурдо

МОДЕЛІ СОКИР — мініатюрні керамічні вироби *трипільської культури*, які відтворюють сокири різних типів. На поселенні Скінтея (Кукутень А) знайдено теракотові моделі мідних сокир типу «яслодань», поширених у цей період. З пам'ятками *трояновського* та *городського типу* (етап СІІ, Волинь) пов'язані знахідки моделей сокир, які відтворюють форму кам'яних сокир-молотів різних типів. Подібні вироби характерні також для *культури лійчастого посуду*. Моделі сокир є сакральними предметами, можливо, використовувалися як *вотивні* дари.

Література: Scanteia. Cercetare arheologica si restaurare. — Iasi, 1999. — P. 127; *Videiko M. Y.* Tripolie and the cultures of central Europe: facts and character of interactions: 4200—2700 BC // Baltic-Pontic studies. — Poznan, 2000. — Vol. 6. — P. 35.

Н. Б. Бурдо

МОДЕЛІ СТІЛЬЦІВ-ТРОНІВ — керамічні вироби, пов'язані з *антропоморфною пластикою*. У румунській літературі отримали назву «трон». З'являються на перших фазах *Трипілля А-Прекукутень*. Мініатюрні вироби відтворюють стільці з круглим сидінням без ніжок або з прямокутним сидінням на чотирьох ніжках. Перші типові для етапу Трипілля А, другі досить рідко зустрічаються до етапу ВІІ. Розміри стільців коливаються від зовсім маленьких — 1 см в діаметрі, до досить великих — 6 см. Більшість стільців мають фігурне оформлення спинки, частіше зооморфне, іноді антропоморфне, подібне до завершення ручок *ковшів* та черпаків. Серед пластики *Сабатинівки II*, *Олександрівки*, *Тимкова* переважають стільці-трони, спинки яких вінчають *букранії*. Поєднання їх з опуклим сидінням дозволяє припускати, що вони зображують антропоморфну рогату істоту — Богиню. У пам'ятках Прекукутень-Трипілля А стільці часто знаходять разом із сидячими фігурками. Такі культові комплекси відомі із *Сабатинівки II*, *Тимкова*, Подурь-Дялул Гіндару. Немає жодного випадку збігу кількості стільців та сидячих фігурок, деякі «трони» лишаються порожніми. У культовій сцені з Овчарова (Караново VI) присутні стільці та стоячі статуетки — *оранти*. Ця обставина підтверджує інтерпретацію деяких

1 2

Моделі сокир.
1. Керамічні моделі сокир з Троянова. Дослідження Шмаглія М. М. Археологічний музей Інституту археології НАНУ.
2. Керамічна модель сокири. Уманщина. Національний музей історії України.

Керамічні **моделі сокир**. Скінтея, Румунія. За К. -М. Манту.

Моделі стільців-тронів з поселення Тимкове. Дослідження Бурдо Н. Б. Одеський археологічний музей.

Моделі стільців-тронів з поселення Олександрівка. Дослідження Єсипенка А. Л. Одеський археологічний музей.

Моделі стільців-тронів з поселень Воротець (1) та Путинешть (2). Молдова (за Маркевичем В. І.).

стільців-тронів як самостійних антропоморфних виробів, що мають риси жіночих фігурок, відомих у пам'ятках *Прекукутень-Кукутень-Трипілля*.

До особливої групи можна зарахувати стільці, модельовані як дві сидячі фігурки з випростаними ногами. У *Коновці* два таких мініатюрних «трони» входили до культового комплексу із 76 зразків антропоморфної та зооморфної пластики, знайденого в культовій будівлі в центрі поселення. Подібний, але великий «трон» походить з поселення Ліпкани (Кукутень В). Спинка трону виконана у вигляді двох антропоморфних фігурок. Квадратне сидіння на чотирьох високих ніжках з чашоподібним заглибленням у центрі нагадує керамічні *вівтарі-столики*. Аналогічні трони представлені у приватній колекції «*ПЛАТАР*».

Література: *Шмаглій М. М., Рижов С. М.* Трипільське поселення біля с. Коновка на Середньому Дністрі // Тез. доп. V Подільської історико-краєзнавчої конф. — Кам'янець-Подільський, 1980. — С. 115—116; *Черныш Е. К.* Энеолит Правобережной Украины и Молдавии // Энеолит СССР. — М., 1982; *Monah D.* Plastica antropomorfa a culturii Cucuteni-Tripolie. — Piatra Neamt, 1997.

Н. Б. Бурдо

Модель стільця-трону з поселення Липкань. За К. М. Манту.

МОДЕЛІ ХРАМІВ З КОЛЕКЦІЇ «ПЛАТАР» — керамічні вироби у вигляді *моделей будівель трипільської культури*. У колекції «*ПЛАТАР*» представлено вісім екземплярів глиняних моделей споруд, які походять з межиріччя Південного Бугу та Дніпра і можуть бути віднесені до етапів ВІІ та СІ трипільської культури і датовані близько 4100—3500 рр. до н.е.

Одна з них умовно зображає прямокутну в плані споруду. Висота моделі 28,5 см; розміри платформи 26×42 см. Будівля зображена на невисокій платформі, яка спирається на шість ніжок. Дах куполоподібний, на торцях фронтони увінчані горизонтальними зображеннями місячних серпанків, які нагадують роги бика. Поверхня моделі була пофарбована у червоний колір. *Заглиблений орнамент* інкрустований білою *пастою*. Вхід до будівлі оформлений високою аркою, що прикрашена врізними зображеннями п'яти *серпанків*, кожен з яких складається з двох дуг. Ці зображення розташовані симетрично, по два зліва та справа від входу, а одне — угорі над ним. Стіни будівлі виведені з рівня платформи. На кожній з них наліпами передано по три фігурних стовпи. У проміжках між стовпами на стінах розміщені парні стилізовані зображення змій. У торцевій стіні навпроти входу прорізане кругле вікно, оточене прокресленим колом з трикутними орнаментальними композиціями.

Модель стільця-трону. Колекція «ПЛАТАР».

Модель стільця-трону з поселення Старі Бадражі. Молдова (за Маркевичем В. І.).

Стилістика виготовлення та орнаментація моделі вказують на те, що вона могла бути виготовлена на одному з поселень трипільської культури етапу BII, у межиріччі Південного Бугу та Дніпра (*володимирівська група* пам'яток).

Друга модель більша за розмірами. Вона зображує багато оздоблену монументальну споруду, яка стоїть на платформі, що спирається на чотири масивні стовпи-колони. Поверхня моделі була вкрита оранжевим *ангобом*, бічні стіни та стіна перед входом зберегли сліди червоної фарби. Платформа по периметру оздоблена малюванням у вигляді трикутників, які складаються з ліній шириною близько 2 мм. Трьома наліпами, кожен діаметром до 1 см, розміщеними на обох торцях, передано дерев'яні конструкції — поздовжні балки, які становили основу платформи. Будівля має округлий дах, прикрашені згори рогами-серпанками портали. На моделі показано, що ці портали складалися з двох елементів у вигляді витягнутої по вертикалі латинської літери S, перехрещення яких вгорі утворило горизонтально розташований символ *Місяця*, який має форму *букранія*. Реальні прототипи цих елементів могли бути виконані з дерева. У точці перетину конструкцій порталів, а також на нижніх їх кінцях округлими наліпами діаметром до 1 см показані виходи поздовжніх дерев'яних деталей даху. Дах вкритий малюванням з широких (1–1,8 см) стрічок, розміщених паралельно. Форма й оздоблення даху, можливо, вказують на те, що він був перекритий покрівлею, зробленою з очеретяних матів.

Бічні стіни розділені вертикальними стовпами на три площини кожна. Фігурні стовпи, які мають навершя, подібні до горщиків, піднімаються над краєм даху. На лівій бічній стіні у середньому простінку прорізане округле вікно діаметром близько 2 см. З цього боку крайній зліва простінок покритий червоною фарбою, на якій збереглися білі горизонтальні лінії товщиною 1–1,5 мм. Тут, можливо, показано реальну конструкцію стіни будинку, що складалася із закріплених між вертикальними стовпами відрізків колотого дерева, проміжки між якими були замазані глиною. У нижній частині простінків з обох бо-

Модель храму, прикрашена розписним орнаментом. Колекція «ПЛАТАР».

Модель храму, прикрашена заглибленим орнаментом. Колекція «ПЛАТАР».

ків моделі нанесено орнамент у вигляді заштрихованих трикутників. На задній стіні у нижній частині зображена широка коричнева стрічка — хвиля, обведена з обох боків білими тонкими лініями. Навколо вікна по колу розміщені малі трикутники з білим облямуванням — вершинами назовні. Справа від вікна збереглося горизонтальне зображення серпанка. Усього таких зображень, розташованих симетрично відносно вікна, на задній стіні могло бути два. Модель розділена на два приміщення — невеликий портик під арочним перекриттям та велику кімнату-зал, до якої з передпокою ведуть широкі, округлі в плані двері. Навколо входу ззовні поверхня стін була пофарбована у червоний колір. По червоному тлу темно-коричневою фарбою внизу стіни нанесено орнамент з трикутників, які обведені тонкими білими лініями. Сліди орнаменту збереглися навколо дверей, але реконструювати його неможливо через погану збереженість. У великому приміщенні навпроти входу прорізане овальне у плані вікно. Стилістика виготовлення та орнаментація моделі вказують на те, що вона могла бути виготовлена на одному з поселень трипільської культури етапу ВІІ, у межиріччі Південного Бугу та Дніпра (володимирівська група пам'яток).

Третя керамічна модель зображає оздоблену розписом монументальну споруду, яка стоїть на платформі, що спирається на чотири масивні стовпи-колони. Поверхня моделі була вкрита світло-коричневим ангобом, розпис нанесений темно-коричневою фарбою. На платформі зверху помітні сліди ліплення моделі, коли стіни

Модель храму з букранієм на фасаді. Колекція «ПЛАТАР».

Модель храму, прикрашена розписом. Колекція «ПЛАТАР».

МОДЕЛЬ ПЕЧІ З ПОСУДИНКАМИ

прикріплювалися по периметру. Збереглися численні відбитки пальців майстра. Платформа по периметру оздоблена малюванням у вигляді навкісних ліній. Будівля має округлий дах, прикрашений на фронтонах згори рогами-серпанками. Арки фасадів оздоблені розписом із стрічок, які складаються з широких і тонких ліній. На арках по три невеличкі наліпи — один у центрі і два симетрично розташовані трохи нижче. Дах вкритий малюванням з 4 розміщених паралельно стрічок, що складаються з двох широких ліній, простір між якими заповнений тонкими. Форма й оздоблення даху, можливо, вказують на те, що він був перекритий м'якою покрівлею. Бічні стіни вертикальними стовпами розділені на три площини кожна. На кожній із стін напівкруглими наліпами показано по три вертикальних стовпи, вгорі зафарбовані коричневою фарбою. На стінах розпис складається з вертикальних ліній. При цьому стовпи обведені широкими, а в проміжку між ними — тонкими лініями. На задній стіні прорізане кругле вікно. Розпис навколо нього складається з прямокутника, що займає верхню частину стіни, утвореного широкими лініями, простір між якими заповнений тонкими. Нижче вікна йде панель, оздоблена стрічками з навкісних тонких ліній, що утворюють трикутники. Модель розділена перегородкою на два приміщення — невеликий передпокій під арочним перекриттям та велику кімнату-зал, до якої з передпокою ведуть широкі, округлі в плані двері. Стіна навколо дверей розписана тонкими горизонтальними лініями, які обрамлені широкими. У великому приміщенні навпроти входу прорізане овальне вікно. Модель може бути віднесена до етапів BII або CI трипільської культури, можливо, межиріччя Південного Бугу та Дніпра (*небелівська група* або *томашівська група* пам'яток).

Модель печі з посудинками.
Національний музей історії України.

Зображений на моделях тип споруд нагадує очеретяні храми, які зводились на території Месопотамії у V—IV тис. до н.е. і відомі за зображеннями на печатках.

Література: *Відейко М. Ю.* Трипільська цивілізація. — К., 2003. — С. 86—89 (вклейка 1).

М. Ю. Відейко

МОДЕЛЬ ПЕЧІ З ПОСУДИНКАМИ — керамічна модель печі з посудом. Знайдена у 20—30-ті рр. XX ст. на поселенні *трипільської культури* (етап BII або CI) в Уманському р-ні Черкаської обл.

Модель печі виготовлена із світло-жовтої тонкоструктурної глини без помітних домішок. Висота — від 1,3 до 2,5 см, діаметр по бортику — 8,7×8,8—9,2 см, діаметр денця — 4,5 см. Реставрована. Формою на-

ближена до низької округлої асиметричної мисочки з дугастими вінцями-бортиком, котрий ззаду найбільш підвищений, по боках поступово понижується, а спереду, в місці «челюстей» край похилий, низький. По боках на бортику симетрично розміщені два напівовальні потовщені виступи. Зріз бортика рівний. Спереду, посередині пониженої частини, перед челюстями — напівкуляс-тий наліп, далі — чотири мініатюрні посудинки, що розміщені чотирикутником і заповнюють собою внутрішній простір моделі. Три з них мають вигляд конічних мисок, одна з яких більша й має опукле всередині денце. Четверта посудинка має кулястий тулуб, вузьке горло і фігурні вінця з трьома відтягнутими зливами, на зразок ойнохої. Зріз бортика по периметру та вінця мисочок обведені червоною фарбою.

Імовірно, модель зображує хатню піч з посудом і належить до умовно-відкритого типу моделей. Не виключено, що вона зображує домашнє вогнище відкритого типу, обгороджене бортиком. На користь того, що модель зображує саме піч, вказує наліп усередині неї перед челюстями. Подібний «ріг» заввишки 16 см посередині череня печі було виявлено (1939) *Козловською В. Є.* під час розкопок житла № 2 у *Володимирівці*. Прямі аналогії цієї моделі невідомі. За формою описана модель печі дещо схожа на мініатюрну модель житла напівземлянкового типу із *Сушківки*. Належить до культових, *сакральних* виробів, оскільки піч та місце біля неї в *житлі* традиційно вважаються священними.

Модель експонується у *Національному музеї історії України*. Публікується вперше.

Література: *Козловська В. Є.* Точки Трипільської культури біля с. Сушківки на Гуманщині // Трипільська культура на Україні. — К., 1926. — Т. 1. — С. 57 (Мал. 3); *Курінний П.* Монументальні пам'ятки Трипільської культури // Там же. — С. 67—96 (Табл. III, мал. 10 /піч з сушківської моделі/); *Пассек Т. С.* Периодизация трипольских поселений // МИА. — 1949. — № 10. — С. 124—125 (Рис. 69, 1).

О. О. Якубенко

МОДЕЛЬ ХРАМУ З ЧЕРКАСОВОГО САДУ II — керамічна модель будівлі з поселення *Черкасів Сад II*. Висота 11,5 см.

Модель виготовлена з *відмуленої глини*, на поверхні помітні сліди рослинної домішки, розписана коричневою фарбою по світло-жовтому тлу. Виріб у вигляді невисокої напівсферичної чаші на чотирьох стовпчастих ніжках умовно передає культову споруду. Стіни чаші відповідають стінам будівлі, розписані усередині парними дугами-стрічками. Край чаші моделюваний у вигляді крильця перед входом до приміщення. Входи оформлені у вигляді *букраніїв*-серпанків. Навпроти входу зроблено великий круглий отвір — вікно. Під ним на підлозі розміщений *вівтар хрестоподібний*. Відсутність побутових деталей інтер'єру, зооморфні риси у вигляді ніжок, оформлення входу дають підставу вважати, що модель відтворює культову споруду.

Література: *Патокова Э. Ф., Петренко В. Г., Бурдо Н. Б.* Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье. — К., 1989. — С. 46—48; *Гусев С. О.* Моделі жител трипільської культури // Археологія. — 1996. — № 1. — С. 20—21.

Л. Ю. Поліщук

МОДЕЛЬ ХРАМУ З ЧЕРКАСОВОГО САДУ II

Модель храму з Черкесового Саду II. Дослідження Поліщук Л. Ю. Одеський археологічний музей.

МОЛДАВСЬКА ЕКСПЕДИЦІЯ – археологічна експедиція, створена 1952 *Інститутом історії матеріальної культури АН СРСР* (тепер *Інститут археології РАН*) та Інститутом історії, мови та літератури (з 1958 – Інститут археології) Молдавського філіалу АН СРСР (з 1960 – Академії наук Молдавської РСР) для вивчення пам'яток первісної доби на території Молдови. Фактично дослідження було розпочато 1947 *Трипільською (Дністровською) експедицією*, яка працювала в Україні і Молдові. Очолювала обидві експедиції *Пассек Т. С.* Вона координувала археологічні дослідження на території Молдавії та українського Подністров'я. У різні роки роботи Молдавської експедиції (1952–68) до неї входили різні загони: загони з дослідження пам'яток палеоліту (О. П. Черниш), первісний загін, що вивчав пам'ятки *трипільської культури* (Т. С. Пассек). До нього входили різні самостійні підрозділи, які працювали під керівництвом *Бібікова С. М.*, *Черниш К. К.*, *Мовши Т. Г.*, за участю *Титова В. С.*, *Свєшникова І. К.*, *Маркевича В. І.*, *Бєлановської Т. Д.*, *Герасимова М. М.*, Г. Ф. Дебеца, *Бібікової В. І.*, В. І. Галкіна, Великанової М. С. та багатьох інших фахівців. Були також загони, що вивчали пам'ятки більш пізнього часу. Було відкрито близько 200 пам'яток *неоліту* та *енеоліту*, десятки з них досліджено. Вперше відкрито й досліджено пам'ятки культури *Болград-Алдень*, *буго-дністровської культури* в Молдавії, найбільш ранні поселення *трипільської культури* (Флорешти). Розкопки проводилися на поселеннях етапу А (Солончени I, Голеркани, Кербуна), етапу BI, BI-BII (Поденки, *Жури*, Єкимауци, *Солончени II*), етапу CII (Вихватинці, Голеркани, Тодорово, Гедирим, Мерешівка). Вперше виявлено могильники *вихватинського типу*. Завдяки дослідженням Молдавської експедиції була забезпечена джерелознавча база щодо культур неоліту та енеоліту Молдови та північно-західних областей України. Були відпрацьовані та істотно уточнені проблема співвідношення цих культур, проблема походження та еволюції трипільської культури, загальні проблеми взаємодії давньоземлеробських культур Балкан, Центральної та південно-західного регіону Східної Європи, проблема зв'язків степового скотарсько населення з землеробськими племенами.

З ініціативи Т. С. Пассек на базі Молдавської експедиції було організовано низку республіканських та міжнародних сесій, семінарів, симпозіумів з обговорення проблем давньоземлеробських культур неоліту та енеоліту південно-західного регіону Радянського Союзу та Карпато-Подунав'я з участю провідних фахівців

Учасники **Молдавської експедиції**: стоять Маркевич В. І. (перший зліва), Мовша Т. Г. (третя зліва), Тітов В. С. (четвертий зліва). Фото надано Бузян Г. М.

Пассек Т. С. під час розкопок **Молдавської експедиції** на Вихватинському могильнику. Фото надано Ситником О. М.

Молдови, України, Румунії, Росії, інших держав (Кишинів — травень 1953, серпень 1957, травень червень 1958, травень 1964, травень 1966; Бухарест — жовтень 1963 та ін.).

Результати досліджень Молдавської експедиції відображені в багатьох публікаціях і широко використовуються під час розробки проблем неоліту-енеоліту південно-західних областей Східної Європи.

Література: *Пассек Т. С.* Итоги работ в Молдавии в области первобытной археоло-гии // Краткие сообщения Інституту истории материальной культуры АН СССР. — 1954. — Вып. 56. — С. 76—98; *Її ж.* Новые данные о позднетрипольских поселдениях на Днестре // Известия Молдавского филиала АН СССР. — Кишинев, 1955. — № 5(25). — С. 15—29; *Її ж.* Раскопки на многослойноим поселении у с. Голерканы в 1954 году // Там же. — Кишинев, 1956. — № 4 (31). — С. 19—39; *Її ж.* Некоторые итоги раскопок в Молдавии в 1955 г. // Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР. — 1957. — Вып. 70. — С. 78—93; *Її ж.* Новые открытия на территории СССР и вопросы позднеолитических культур Дунай-Днестровского междуречья // СА. — № 1. — 1958. — С. 28—46; *Її ж.* Результаты археологических раскопок у с. Флорешты в Молдавии // Материалы и исследования по археологии Юго-Запада СССР и Румынской Народной республики. — Кишинев, 1960. — С. 49—58; *Її ж* Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья // Материали и исследования по археологии СССР. — М., 1961. — № 84.

В. А. Дергачов

Монета "Трипілля".

МОНЕТА «ТРИПІЛЛЯ» — пам'ятна монета, присвячена *трипільській культурі*. Випущена (2000 р.) в обіг Національним банком України у серії «Пам'ятки давніх культур». Автор серії Р. Чайковський.

Номінал — 20 гривень, вага — 14,7 г, діаметр — 31 мм. Монета біметалева, матеріал: метал кільця срібло (Ag 925), вставка золота (Au 916), карбування. Тираж 3 000 примірників.

Аверс: у внутрішньому золотому колі на тлі колосся символічне колесо історії, на якому сидить сокіл, внизу змія, ліворуч угорі Малий Державний герб України. У срібному колі зображені: зліва хлопчик-пастух, справа дівчинка з колосками. Вони символізують скотарські та землеробські племена. Угорі напис: Україна (2000), внизу — 20 гривень. Реверс: у золотому колі зображена верхня частина реалістичної антропоморфної статуетки, знайденої на поселенні *Володимирівка* (знахідка *Макаревича М. Л.*, зберігається *в наукових фондах Інституту археології НАНУ*). У срібному колі зліва зображена *біноклеподібна посудина* (з розкопок *Хвойки В. В.* у Подніпров'ї), з правого боку — *амфора* з поселення *Красноставка* (розкопки *Кричевського Є. Ю.*), обидві речі знаходяться у *Національному музеї історії України*. Під ними зображено оранку поля. Вгорі напис: «ТРИПІЛЛЯ».

М. Ю. Відейко

МОНОКЛІ (МОНОКЛЕПОДІБНІ ПОСУДИНИ) — умовна назва керамічних виробів без дна, можливо, підставок, близьких по формі до *біноклеподібних посудин*.

Перші підставки з'являються на пам'ятках Трипілля А, наприклад в *Ленківцях*, але найбільш поширені на етапах ВІ та ВІ-ВІІ Трипілля. Тулуб підставок циліндричний, іноді дуже витягнутий, з отворами, верхня та нижня частини — конічні. Вони

«Монокль» з колекції В. В. Хвойки в Національному музеї історії України.

Моноклі з розкопок Хвойки В. В. Фото з наукового архіву Інституту археології НАНУ.

зустрічаються як серед посуду з *розписним орнаментом*, так і з *заглибленим орнаментом*. Дослідники вважають, що підставки-моноклі мали ритуальне призначення, існує припущення, що вони могли використовуватися як барабани.

Література: *Черныш Е. К.* Энеолит Правобережной Украины и Молдовы // Энеолит СССР. — М., 1982. — С. 280, 284; *Рижов С. М.* Гончарство племен трипільської культури // Давня кераміка України. — К., 2001. — С. 43.

Н. Б. Бурдо

МОНОХРОМНИЙ РОЗПИС

— розпис посуду *трипільської культури* чорною або темно-коричневою фарбою по помаранчевому, жовто-гарячому фону, іноді з окремими елементи поліхромії — деякі деталі намальовано червоною або білою фарбою. З'являється з етапів Трипілля BI-BII, найбільш широко розповсюджений на етапі Трипілля BII, CI та CII. Типовий для усіх локально-хронологічних груп. Монохромний *орнамент* прикрашає різні форми розписного посуду. Орнаментальні зони звужуються до горизонтального фриза, який розпадається на *метопи*. Типові метопні, тангентні, спіральні, лицьові, фестонні схеми орнаментації. Композиції мальованого орнаменту дуже різноманітні, насичені *знаками*-символами, серед яких *Ткачук Т. М.* виділяє кола, бордюри зі стрічок, лінзоподібні овали, хвилясті стрічки, хрести, драбини, *серпанки*, напівовали, зооморфні та антропоморфні зображення тощо. Згодом чорний візерунок доповнюється більш широкими червоними або білими смугами, дещо ускладнюється додатковими деталями, стандартизується. На фінальному етапі культури монохромний розпис стає простішим, орнамент займає всю поверхню посудини, його побудова вертикальна, основний елемент — відрізки стрічок з тонких паралельних ліній в окантуванні широких смуг, які сходяться під кутом.

Література: *Рижов С. М.* Гончарство племен трипільської культури // Давня кераміка України. — К., 2001. — С. 16; *Ткачук Т., Мельник Я.* Семіотичний аналіз трипільсько-кукутенських знакових систем (мальований посуд). — Івано-Франківськ, 2000.

Н. Б. Бурдо

Посуд з **монохромним розписом** з колекції «ПЛАТАР». 1 — горщик, 2 — миска, 3 — фрагмент антропоморфної статуетки.

1

2

3

МОСЕНКІС ЮРІЙ ЛЕОНІДОВИЧ – мовознавець, доктор філологічних наук (з 2002), професор.

Професор Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка. Фахівець у галузі походження мов, порівняльного мовознавства. Кандидатська дисертація «Проблема єдиного походження мов в історії мовознавства» (1994) присвячена аналізу історії й сучасного стану проблеми спорідненості та єдиного походження (моногенезу) людських мов. У рамках мовознавчої теорії єдиного походження мов висунуто припущення щодо окремих типологічних рис гіпотетичної «первісної» мовної єдності. Джерельна база включала фольклорні сюжети, твори давньосхідних, античних і середньовічних філософів, праці компаративістів XIX–XX ст., використано матеріал мовних надродин (ностратичної, палеоєвразійської, австроазійської, австронезійської тощо).

У докторській дисертації «Проблеми реконструкції мови трипільських культур» (2002) дослідник вперше здійснив спробу системної реконструкції трипільської субстратної мови носіїв *трипільської культури* (культур) за допомогою комплексу джерел та лінгвістичних методів (основний метод – «речей і слів», розроблений автором). Головний висновок автора: мова трипільської культури – це той доіндоєвропейський субстратний компонент слов'янських мов, який відрізняє слов'янські мови від інших індоєвропейських і зближує їх із давнім субстратом Східного Середземномор'я (Балканський півострів, острови Егейського моря, передусім Криту). На його думку, «...сучасна українська мова зберігає мовну спадщину Трипілля в трьох своїх сферах – у словниковому складі (десятки слів), у звуковій будові (милозвучність і деякі близькі до неї явища, як приставні приголосні), у масиві власних назв (передусім назв річок). Слов'янські мови, і передусім українська як поширена на території трипільської культури, не набули б таких своєрідних рис, якби в мовній передісторії не було такої яскравої й винятково важливої сторінки, як мова трипільської культури».

Праці: Проблема єдиного походження мов в історії мовознавства: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 1994; Мова трипільської культури: Джерела, методи, результати реконструкції. – К., 2001; Проблема реконструкції мови трипільської культури: Автореф. дис. ... д-ра філол. наук. – К., 2002; Україна і первісне виникнення мов // http: //ideya.uazone.net/pervisn.html.

С. М. Ляшко

МОСКОВСЬКЕ АРХЕОЛОГІЧНЕ ТОВАРИСТВО, Імператорське Московське археологічне товариство (МАТ) – одне з провідних археологічних товариств у дореволюційній Росії. Створене (1864) з ініціативи О. С. Уварова як громадська організація з метою розвитку археологічної науки в Російської імперії. Товариство фінансувало і проводило розкопки археологічних пам'яток, займалося розробкою програм та інструкцій з археології, сприяло створенню музеїв тощо. В 1869–1911 Товариством було проведено 15 археологічних з'їздів, шість із них – в Україні: Києві (III, 1974; XI, 1899), Одесі (VI, 1884), Харкові (XII, 1902), Катеринославі (XIII, 1905), Чернігові (XIV, 1908). Проіснувало до 1923 р.

Товариство підтримувало дослідження *Хвойки В. В.* у галузі *трипільської культури*, видавало йому відкриті листи на право проведення археологічних досліджень (зберегли-ся у *науковому архіві Інституту археології НАНУ*).

Література: *Бороздин И. Н.* Пятидесятилетие Императорского Московского археологического общества. – М., 1915.

С. М. Ляшко

МОСКОВСЬКЕ АРХЕОЛОГІЧНЕ ТОВАРИСТВО

Печатка **Московського археологічного товариства**. З наукового архіву Інституту археології НАНУ.

Конверт, листування Хвойки В. В. з **Московським археологічним товариством**. З наукового архіву Інституту археології НАНУ.

Свідотцтво **Московського археологічного товариства** на право проводити археологічні дослідження, видане Хвойці В. В. З наукового архіву Інституту археології НАНУ.

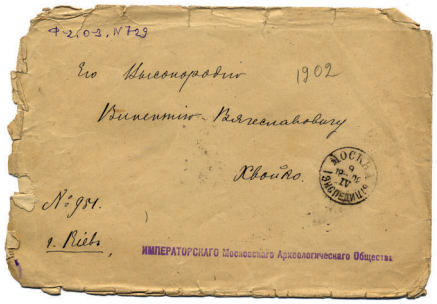

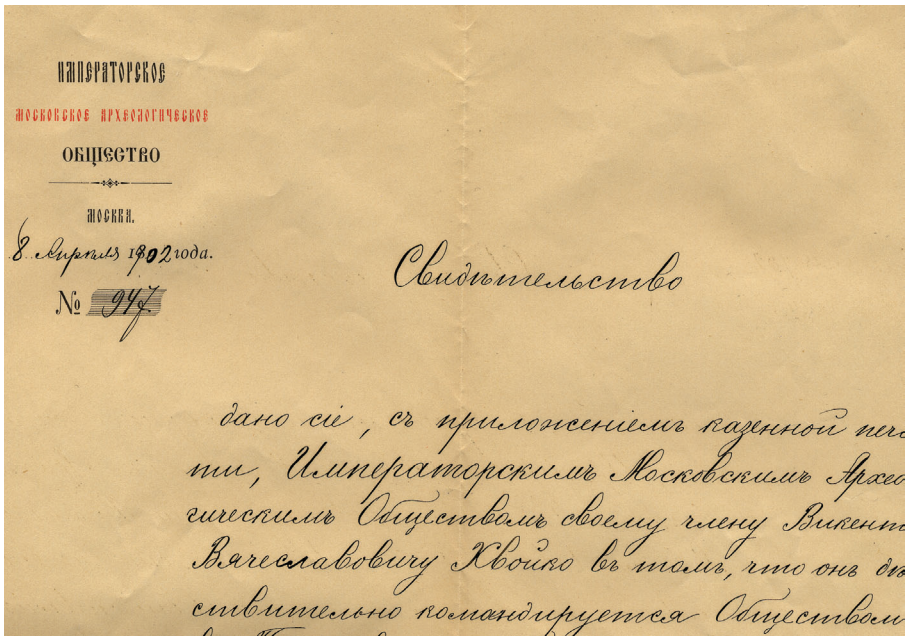

Рогова **мотика** з поселення Олександрівка. Одеський археологічний музей.

Реконструкція кам'яних **мотик** з експозиції Археологічного відділу Кам'янець-Подільського національного музею-заповідника.

МОТИКА — ручне знаряддя із зігнутою робочою частиною. Є універсальним, використовується для обробки грунту, корчування, у гірничій справі та у землеробстві, зокрема в орному. В процесі історичного розвитку змінювався матеріал, з якого виготовлялися леза мотик (ріг, дерево, камінь, бронза, залізо).

У *трипільській культурі* поширені знахідки мотик з різних матеріалів та різних типів, які виділяють за формою леза та його розташуванням відносно руків'я. Рогові мотики з діагональним лезом використовувалися для розпушування грунту та вирівнювання стінок ям, з конусоподібним наконечником — розпушування для рихлення грунту та копання ям. Знаряддя з теслоподібним лезом були універсальні. Кам'яні леза мотик морфологічно

Кам'яна **мотика** з поселення Майданецьке. Розкопки Шмаглія М. М.

подібні до сокир та тесел і виділяються тільки за допомогою *трасологічного методу*.

Література: *Адрианов Б. В., Бентниц У., Квитч Р.* Земледельческие орудия // Свод этнографических понятий и терминов. Материальная культура. — М., 1989. — С. 52; *Сорокин В. Я.* Орудия труда и хозяйство племен среднего Триполья Днестро-Прутского междуречья. — Кишинев: Штиинца, 1991. — С. 111—112.

Н. Б. Бурдо

Рогова **мотика** з поселення Володимиорівка. Національний музей історії України.

МОШУРІВ – поселення *трипільської культури* (етап СІ, *томашівська група* та етап СІІ, *косенівська група*). Розташоване біля с. Мошурів Тальнівського р-ну Черкаської обл. на мисі, що утворений долиною струмка на півдні та неглибокою балкою на сході. Виявлені на території *поселення* матеріали належать до тієї ж фази томашівської групи, що й *протомісто* біля с. Тальянки, і тому може бути висловлене припущення про належність його до сільської округи цього центру. Поселення етапу СІІ розташоване західніше. Дослідження (1981; 1994) *Круца В. О.* та *Рижова С. М.* встановили, що пам'ятка має два *культурних шари*, що належать до різних етапів існування трипільської культури. *Дудкіним В. П.* проведені (1996) *археолого-магнітометричні дослідження* на площі 9 га (більша частина пам'ятки).

При виборі контуру площі зйомки бралися до уваги знахідки обпаленої глиняної *обмазки* та фрагментів кераміки, що виявлені під час археологічного обстеження території. Локалізовано 23–25 магнітних аномалій від залишків трипільських будівель, які утворюють дві дугоподібні зони у східній частині поселення. За межами цих зон виявлено ще 18 аномалій середнього та невеликого розміру. За аналізом підйомного матеріалу вони інтерпретуються як залишки ще одного трипільського поселення більш раннього періоду.

Цілком очевидно, що дугоподібні зони розташування трипільських *площадок* відповідають західній частині кільцевих структур трипільського поселення, центр якого розташований далі на схід від ділянки проведення зйомки. Враховуючи розташування точок археологічних знахідок і зважаючи на особливості рельєфу місцевості, можна приблизно встановити загальний контур поселення. Отже, поселення мало форму витягнутого на північ овалу розмірами не менш як 200–250 кв.м. На ньому могло бути розміщено приблизно 50 трипільських жител.

В. П. Дудкін

МУЗЕЙ АНТРОПОЛОГІЇ ТА ЕТНОГРАФІЇ ім. ПЕТРА ВЕЛИКОГО, (Кунст-камера) у Санкт-Петербурзі (Росія) – науково-просвітницька установа у складі Інституту етнографії ім. М. М. Миклухо-Маклая РАН, один з найстаріших музеїв Росії (заснований 1704). У відділі археології музею, який очолює *Попова Т. О.*, зберігаються колекції матеріалів *трипільської культури* з розкопок поселень в Україні (*Лука-Врублевецька*), та Молдові (Раковець, розкопки *Черниш К. К.*; Флорешти, розкопки *Пассек Т. С.*). Експонуються предмети *антропоморфної пластики*, *орнітоморфна* посудина, кераміка, знаряддя праці з Луки-Врублевецької.

Н. Б. Бурдо

МУЗЕЙ АРХЕОЛОГІЇ ЛЬВІВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ – науково-просвітницька, навчальна відомча установа Львівського державного університету.

У музеї експонуються та зберігаються матеріали з розкопок поселень *трипільської культури*, які

МУЗЕЙ АРХЕОЛОГІЇ ЛЬВІВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

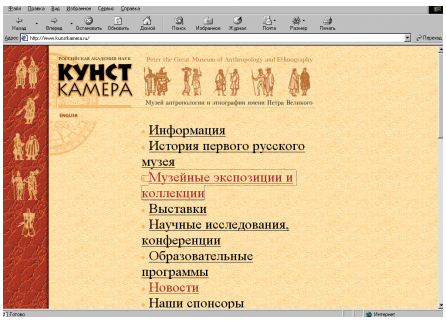

Web-сторінка **Музею антропології та етнографії ім. Петра Великого**.

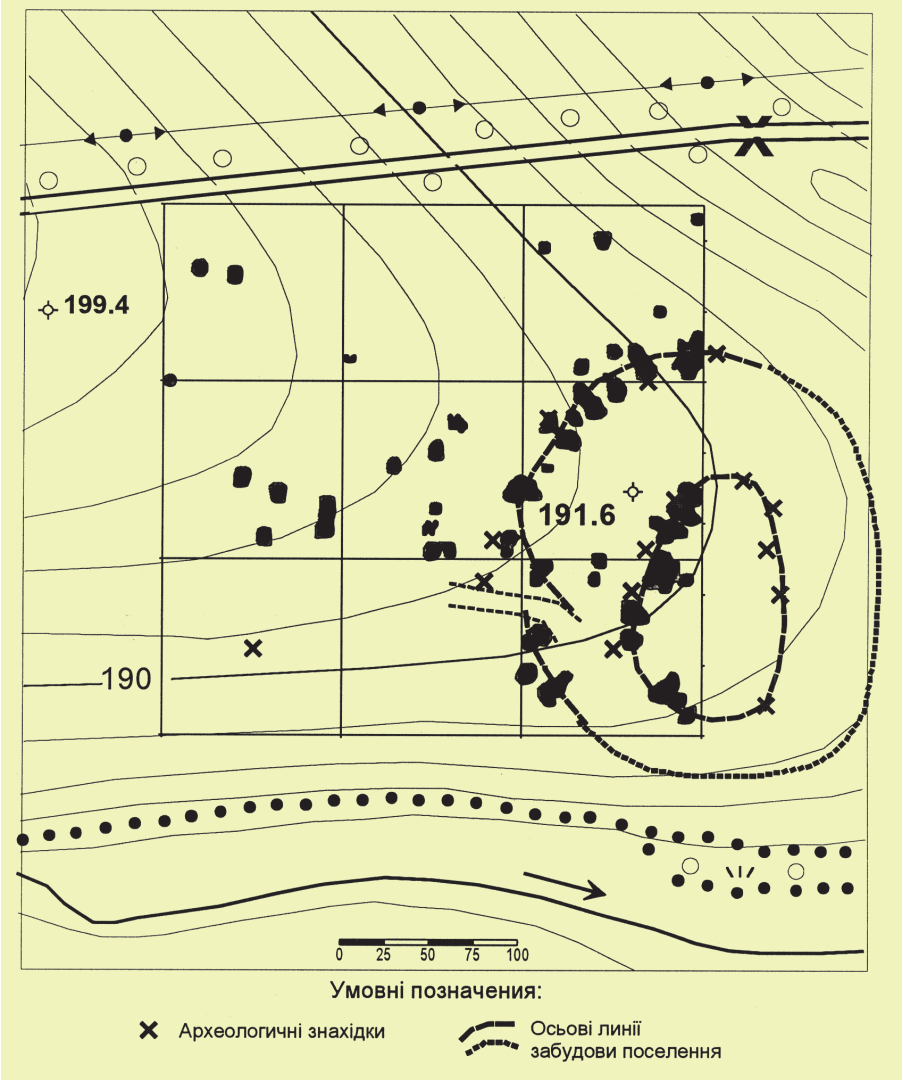

План поселення **Мошурів** за даними археолого-магнітометричних досліджень.

проводили співробітників ЛДУ на території Волинської, Львівської, Рівненської та Івано-Франківської областей. Основна частина колекцій походить з досліджень *Пелещишина М. А.*, проведених в 70–90-ті рр. Серед них матеріали з поселень Буща, Голишів, *Листвин*, Новостав, Підберезці, Стеблівка, Устя, *Хорів I* та ін.

У складі колекцій кераміка, *антропоморфна пластика, зооморфна пластика, прясельця, відтяжки* до *вертикального ткацького верстата*, знаряддя праці, виготовлені з кременю, кістки, каменю.

Представлені також інші *археологічні культури* доби *енеоліту – Малиця, культура люблінсько-волинської мальованої кераміки, культура лійчастого посуду, культура кулястих амфор.*

Література: Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині кам'яного віку. – К., 1981. – С. 246–250.

М. Ю. Відейко

МУЗЕЙ АРХЕОЛОГІЇ ПРИКАРПАТТЯ – відомча науково-просвітницька установа. Створений (1989) на історичному факультеті Прикарпатського університету ім. В. С. Стефаника в Івано-Франківську. Основу його зібрання становлять колекції матеріалів з розвідок та археологічних розкопок на території Прикарпаття. Ці дослідження проводили як власні експедиції університету, так і спільно з іншими науковими закладами. Колекція зібрана протягом останньої чверті XX – початку XXI ст.

Трипільські матеріали представлені частинами колекцій з розкопок трипільського поселення Марківці I (розкопки *Василенка Б. А.*, 1971–72), Сокіл (розкопки 1984–85). Повністю представлені збірки з поселення *Хом'яківка* (розкопки *Кочкіна І. Т.*, 1983–86, 1988–89), *Белелуя VI* (розкопки І. Т. Кочкіна, 1986), *Одаїв XXI* (розкопки Л. Мацкевого, І. Т. Кочкіна, 2003). У музейних фондах також зберігаються матеріали з розвідок поселень *Вікторів I*, Вовчинець I, Вовчинець III, Ворона V, Ворона VI, Голосків V, Жовтень IV, Жовтень V, Задубрівці I, Задубрівці III, Івано-Франківськ, Комарів VIII, Лісна Слобідка IX, Лісна Слобідка XII, Марківці II, Марківці IV, Марківці V, Марківці VII, Марківці VIII, Одаї I, Одаї II, Одаїв V, Підлужжя II, Пилипи, Пасічна I, Слобідка I, Слобідка II, Хом'яківка II.

Література: Музей археології Прикарпаття // Історичний факультет: здобутки, пріоритети, перспективи. – Івано-Франківськ, 2000. – С. 48–49; Галицька археологічна експедиція // Там же. – С. 54–56.

І. Т. Кочкін

МУЗЕЙ ІСТОРІЇ МІСТА КИЄВА – науково-просвітницька установа. Заснований 1982. У колекції зібрані матеріали з поселень *трипільської культури*, які походять з території сучасного Києва. Більшість речей передана *з наукових фондів Інституту археології НАНУ*, частина здобута під час досліджень співробітниками музею. Всього на території міста відомо понад 15 пам'яток трипільської культури, в тому числі *Сирець I, Кирилівські висоти*, Львівська площа, територія Києво-Печерської лаври, *Червонохутірський могильник* та ін. В експозиції представлена діорама трипільського поселення, створена за результатами розкопок поселення *Чапаївка* (розкопки *Круца В. О.*). Експонується *грушоподібна посудина*, знайдена під час розкопок *Смородинської печери у Києві*.

М. Ю. Відейко

МУЗЕЙ ПАМ'ЯТОК СТАРОВИНИ КИЇВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ – музей, заснований в 1835, складався переважно з речей, які були подаровані різними особами. У 1861–1917 – Археологічний музей Університету Св. Володимира; у 20-ті

Відкриття виставки, присвяченої новим археологічним дослідженням. Кочкін І. Т., Сохацький М. П, Відейко М. Ю., М. В. Кугутяк, доктор істор. наук професор, декан історичного факультету Прикарпатського університету, Бурдо Н. Б., Ткачук Т. М. в експозиції **Музею археології Прикарпаття**. 2002 р.

рр. XX ст. – Археологічний музей Інституту народної освіти. Експозиція широко використовувалася з навчальною метою.

Музей був першим у Києві, який мав у своїй колекції речі трипільської культури. У складі колекцій знаходилися старожитності *трипільської культури*, подаровані *Антоновичем В. Б.*, а також здобуті у районі Трипілля.

Колекція експонувалася на виставці під час *Археологічного з'їзду XI у Києві* (1899). У каталозі виставки зазначено, що серед руїн давнього житла біля с. Халеп'я були знайдені велика *грушоподібна посудина*, прикрашена *заглибленим орнаментом*, фрагменти *розписного посуду*, *антропоморфна пластика*, уламки обпаленої *обмазки* (№ 69–80 каталогу).

Частина археологічних старожитностей з цієї колекції зберігається нині в *Національному музеї історії України*.

Література: Каталог выставки XI Археологического Съезда. – К., 1899. – С. 3–137; *Данилевич В.* Проф. В. Б. Антонович та Археологічний музей ІНО // Сини України. Володимир Боніфатійович Антонович. – К., 1997. – Т. 2. – С. 379–390.

М. Ю. Відейко

МУЗЕЙ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В ПЕРЕЯСЛАВІ-ХМЕЛЬНИЦЬКОМУ

МУЗЕЙ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В ПЕРЕЯСЛАВІ-ХМЕЛЬНИЦЬКОМУ – науково-дослідний відділ Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Відкритий (2003) в м. Переяславі-Хмельницькому Київської обл.

Наукова концепція музею розроблена *Мовшею Т. Г.* З матеріалів її досліджень створено значну частину експозиції, яка побудована за культурно-хронологічним принципом із збереженням комплексів пам'яток. Структура передбачає показ *Трипілля-Кукутені* як феномена у групі аграрних утворень Балкано-Середземноморського кола. Приділено увагу питанням походження культури, господарської системи, тогочасної екології, матеріальної та духовної культури ранньоземлеробських общин, їх історичної долі.

Структурно музей складається з 8 розділів та виставки, яка присвячена історії досліджень та дослідникам трипільської культури. Представлені матеріали з пам'яток декількох етнокультурних та локальних груп трипільсько-кукутенської спільності: петренської, шипинецької, чечельницької, томашівської, коломийщинської, лукашівської, косенівської, жванецько-бринзенської, касперівської.

Експонується близько 500 оригінальних *артефактів*: зразки різноманітного керамічного посуду, *антропоморфна пластика*, інвентар кременеобробних майстерень По-

Експозиція **Музею трипільської культури в Переяславі-Хмельницькому**.

МУЗЕЙ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В ПЕРЕЯСЛАВІ-ХМЕЛЬНИЦЬКОМУ

Фрагмент фігурки з поселення Гремяч'ка. **Музей трипільської культури у Переяславі-Хмельницькому.**

дністров'я, знаряддя з кістки та рогу, цікаві фрагменти домобудування.

Загалом у музеї представлено близько 40 пам'яток трипільської культури різних регіонів України. З Подніпров'я – поселення *Халеп'я, Коломийщина I, Коломийщина II, Верем'я, Трипілля, Щербанівка*, Стритівка, *Стайки, Юшки*, Черняхів, *Ржищів, Гребені*, Переяслав, Комуна, Веселе, Гребля, Циблі, Козинці. З Побужжя походять матеріали поселень *Чечельник, Черкасів Сад II, Доброводи, Сушківка*, Юрківка, *Косенівка*, Аполянка). З території Подністров'я – матеріали поселень Велика Слобідка, *Ломачинці*, Лоївці, Міцівці, *Коновка, Жванець-Щовб* та *Жванець-Лиса Гора*, Бакота, Грим'ячка, Непоротове, Жванчикуб, М. Кужелівка. Серед унікальних експонатів – *реалістична пластика* з поселень *Крутуха-Жолоб* та Грим'ячка, фрагмент моделі житла з Доброводів, *модель саней* з Юрківки, *біноклеподібна посудина* та зооморфна посудини з Косенівки, кістяна сокира й глиняні «шаблони» зі Жванця тощо.

Г. М. Бузян

НАУКОВІ ФОНДИ ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ НАНУ

НАПІВЗЕМЛЯНКА – житлова споруда, нижня частина якої почасти заглиблена у землю. Верхня частина стін та дах спираються, як правило, на центральний стовп. У наукових працях, присвячених *трипільській культурі*, напівземлянками називають *заглиблення*, відносно великі за площею і незначної глибини, які могли бути заглибленими в землю елементами наземних споруд.

Н. Б. Бурдо

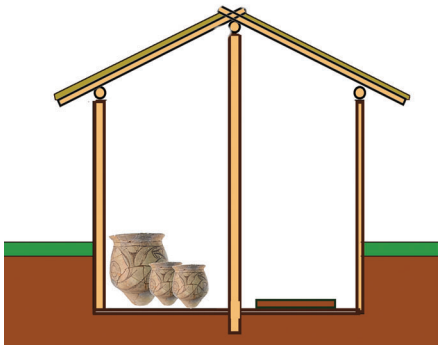

Реконструкція **напівземлянки**.

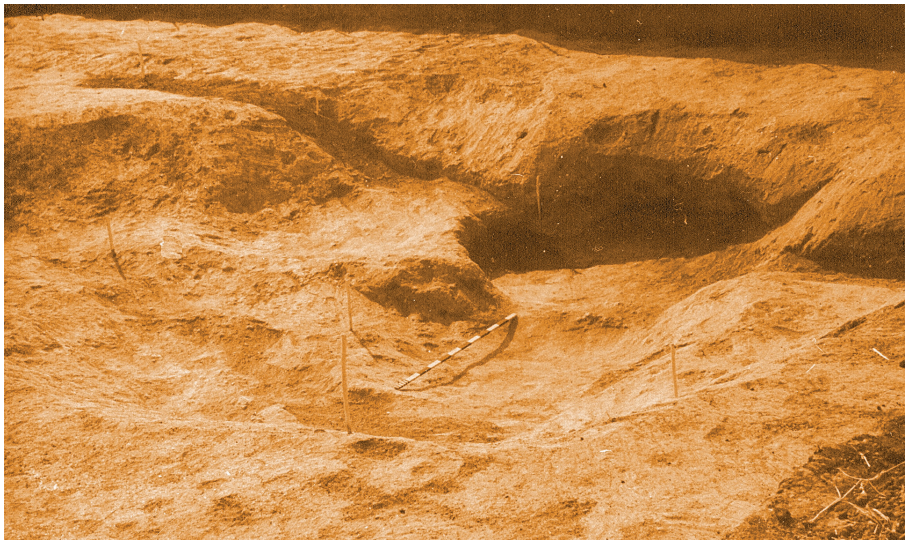

Напівземлянка №1 з поселення Ленківці. Дослідження Черниш К. К.

НАУКОВІ ФОНДИ ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ НАНУ – відділ *Інституту археології НАНУ*.

Зберігає матеріали з розкопок археологічних пам'яток на території України, які проводилися після 1945. У фондах зберігаються колекції матеріалsd з розкопок пам'яток *трипільської культури*. У первісному розділі (II) наукових фондів зберігаються колекції матеріалів розкопок з понад 60 пам'яток трипільської культури, а також деякі трипільські *артефакти*, отримані з багатошарових стоянок *буго-дністровської культури*. Окремі знахідки трипільської культури входять також до різних колекцій розділу (V) експедицій на новобудовах та розвідок. Колекції трипільських матеріалів у наукових фондах Інституту археології є найбільшим подібним зібранням в Україні.

Зібрання матеріалів трипільської культури охоплює майже всю територію її поширення в Україні, різноманітні категорії пам'яток та всі періоди існування. Вона складалася протягом другої половини XX ст., з надходжень, отриманих під час розкопок археологічними експедиціями на теренах України, а також окремих пам'яток Республіки Молдова. Переважна більшість польових досліджень проведена експедиціями та фахівцями Інституту археології НАНУ. Всі трипільські колекції мають точний археологічний паспорт, частина супроводжується детальним реєстром матеріалів. Колекції презентують окремі пам'ятки, систематизовані за періодами та регіонами, у кожній колекції матеріали сформовано за роками розкопок, мають відповідні відомості в обліковій документації наукових фондів та в *Науковому архіві ІА АНУ*.

Ранній етап (А) трипільської культури презентований колекціями з поселень *Бернашівка, Окопи, Кормань, Бернове-Малинки, Вороновиця, Бабшин* (дослідження *Збеновича В. Г.*), *Лука-Врублевецька* (дослідження *Бібікова С. М.*), *Данилова Балка, Гренівка, Сабатинівка II, Гайворон* (дослідження *Макаревича М. Л.* та *Даниленка В.М.*), *Гребенюків Яр* (дослідження *Шмаглія М. М., Бурдо Н. Б.*).

НАУКОВИЙ АРХІВ ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ НАНУ

Впорядкування трипільських колекцій в **наукових фондах Інституту археології НАНУ**. 2004 р.

Наукові фонди Інституту археології НАНУ Біноклеподібна посудина. Поселення Доброводи, етап СІ трипільської культури. Розкопки Мовші Т. Г.

Етап *Трипілля ВІ* представлений колекціями *Сабатинівка І* (дослідження *Добровольського А. В.*), *Березівка* (дослідження В. М. Даниленка), *Жури* (дослідження С. М. Бібікова).

До етапу ВІ-ВІІ належать колекції *Гринчук* (дослідження С. П. Пачкової та Е. В. Яковенко), *Іванківці* (дослідження М. Ю. Брайчевського), матеріали поселень *східнотрипільської культури* (роботи *Цвек О. В.*).

До етапу ВІІ належать колекції *Поливанів Яр, Коновка* (розвідки та розкопки М. М. Шмаглія), *Гребені, Біла Гора* (дослідження С. М. Бібікова), *Голоскове* (збори *Борковського М. С.*), Немирівське, Станіславка (дослідження *Відейка М. Ю.*), *Чапаївка* (дослідження *Круца В. О.*).

Етап Трипілля СІ представлений колекціями *Стіна 2* (дослідження М. Л. Макаревича), Григорівка (дослідження М. М. Шмаглія), *Чапаївка* (дослідження В. О. Круца), *Майданецьке* (дослідження М. М. Шмаглія, М. Ю. Відейка), *Ігнатенкова Гора, Хатище, Хомине, Янча* (дослідження М. Ю. Відейка, Н. Б. Бурдо), *Коломийщина II* (окремі знахідки), *Доброводи* (дослідження *Мовші Т. Г.*), *Тальянки* (дослідження В. О. Круца. *Рижова С. М*), *Кочержинці* (дослідження В. М. Даниленка), Львівська площа (дослідження П. П. Толочко, А. І. Кубишева), Процев, Комуна, *Лукаші, Підгірці II, Казаровичі,* Софіївка 2, Євминка 1, Євминка 2 (дослідження В. О. Круца).

Етап СІІ представлений колекціями з поселень Подніпров'я: Нові Безрадичі, *Підгірці 1, Сирець 1* та 2, Зазим'я, *Бортничі*, Завалівка (дослідження В. О. Круца); Волині: Нова Чартория (дослідження *Захарука Ю. М.*), *Сандраки* (дослідження *Лагодовської О. Ф.*), *Паволоч* (дослідження М. Л. Макаревича), *Троянів* (дослідження М. М. Шмаглія, *Бєлановської Т. Д.*, Черкащини-*Вільховець* (дослідження М. Ю. Відейка); *могильників софіївського типу*: *Софіївського могильника* (дослідження Ю. М. Захарука), *Чернинського могильника* (дослідження В. І. Канівця), *Червонохутірского* (дослідження В. М. Даниленка, М. Л. Макаревича); пам'ятками *усатівського типу*: *Усатове* (могильник – дослідження В. Г. Збеновича, поселення – дослідження О. Ф. Лагодовської), поселення *Маяки* (дослідження В. Г. Збеновича). Значну кількість трипільських матеріалів містять колекції з розвідок *Артамонова М. І.* та С. М. Бібікова.

До складу трипільських колекцій входять: фрагментований та реставрований керамічний посуд, знаряддя праці з *кременю*, каменю, кістки, рогу, різноманітні керамічні вироби, *антропоморфна пластика* та *зооморфна пластика* тощо.

Література: *Бурдо Н. Б., Константинеску Л. Ф., Ляшко С. Н., Сон Н. А.* Каталог коллекций научных фондов. Каменный век – энеолит. – Препринт. – К., 1991; Каталог коллекций научных фондов. Эпоха бронзы. – Препринт. – К., 1991.

Н. Б. Бурдо

НАУКОВИЙ АРХІВ ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ НАНУ – підрозділ *Інституту археології НАНУ*. Представлені документи з 1764 по 2003, усього понад 180 тис. одиниць зберігання. Серед них наукові звіти про археологічні дослідження на території України з 1919 (в тому числі *поселень* та могильників *трипільської культури*), рукописні наукові праці, докторські та кандидатські дисертації, особисті фонди вчених-археологів, велика кількість фотоматеріалів та негативів, архівний фонд ВУАК, у складі якого документація *Трипільської комісії ВУАК*, а також матеріали, пов'язані з діяльністю *Інституту історії матеріальної культури АН УРСР*.

В архіві знаходяться особисті фонди таких дослідників трипіль-

МИНИСТЕРСТВО
ИМПЕРАТОРСКАГО
ДВОРА.
ИМПЕРАТОРСКАЯ
АРХЕОЛОГИЧЕСКАЯ
КОММИССІЯ
„26-го Іюля 1894 г.
№ 942.
С.-Петербургъ.
Зданіе ИМПЕРАТОРСКАГО
Зимняго Дворца.

По приказанію г. Предсѣ-
дателя Императорской
Археологической Коммиссіи,
графа А. А. Бобринскаго, Кан-
целярія ея покорнѣйше проситъ
г. Хвойку имѣющіяся у него
Древности и монеты выслать
на разсмотрѣніе Археологиче-
ской Коммиссіи при описи,
съ показаніемъ въ оной той
цѣны, за которую каждая вещь
можетъ быть уступлена Ком-
миссіи. Къ всѣмъ высылае-
мымъ предметамъ Древности

Листування Хвойки В. В. з Імператорською археологічною комісією. Документ з **наукового архіву Інституту археології НАНУ**.

Web-сторінка **наукового архіву Інституту археології НАНУ**.

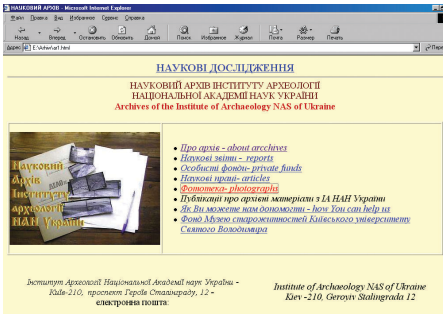

НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ

НАУКОВИЙ АРХІВ ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ
Archives of the Institute of Archaeology NAS of Ukraine

Науковий Архів Інституту археології НАН України

- Про архів - about arcchives
- Наукові звіти - reports
- Особисті фонди- private funds
- Наукові праці- articles
- Фототека- photographs
- Публікації про архівні матеріали з ІА НАН України
- Як Ви можете нам допомогти - how You can help us
- Фонд Музею стародавностей Київського університету Святого Володимира

Інститут Археології Національної Академії наук України -
Київ-210, проспект Героїв Сталінграду, 12 -
електронна пошта:

Institute of Archaeology NAS of Ukraine
Kiev -210, Geroyiv Stalingrada 12

ської культури: *Хвойки В. В.* (в тому числі польові щоденники та документація, пов'язана з першими розкопками біля Трипілля), *Вовка Ф. К.*, *Гамченка С. С.*, *Щербаківського Д. М.*, *Курінного П. П.*, *Магури С. С.*, *Добровольського А. В.*, *Лагодовської О. Ф.*, *Петрова В. П.*, *Макаренка М. О.*, *Даниленка В. М.*, *Рудинського М. Я.*, *Бібікова С. М.*, *Шмаглія М. М.* та ін

Література: 60 років Інституту археології НАН України. – К., 1994. – С. 102–105; Архівні ресурси української археології та історії. – http: // www.kar.net//archaeol.

М. Ю. Відейко

НАУКОВИЙ АРХІВ ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ РАН – підрозділ *Інституту археології Російської Академії наук* (Москва). Зберігає наукові звіти про польові дослідження, особисті фонди вчених, тексти дисертацій (захищених на Науковій Раді Інституту), фотоматеріали.

Найбільш повно представлені звіти про польові дослідження, які проводилися по відкритих листах, виданих Інститутом археології РАН. У випадку, коли дослідження велися на території республік колишнього СРСР, де й видавалися відкриті листи, звіти надходили, насамперед, до місцевих наукових закладів. При цьому у Науковий архів Інституту археології РАН автор передавав копію звіту, але ця практика не була обов'язковою.

Співробітники Інституту археології РАН проводили дослідження пам'яток *трипільської культури*, починаючи з 1928. В архіві представлено звіти *Трипільської експедиції Інституту археології АН СРСР*, яка працювала під керівництвом *Пассек Т. С.* (1946–65). Серед них: «Предварительный отчет о работе Трипольской экспедиции в 1946 г.»; «Отчет об археологических разведках в Молдавии в 1947 г.»; «Отчет о разведках Трипольской экспедиции в Молдавской ССР в 1950 г.»; «Отчет о работах Трипольской (Днестровской) археологической экспедиции 1949, 1950, 1951 гг.»; «Отчет о работах Молдавской архео-

Експозиція трипільської культури в Національному заповіднику **«Давній Галич»**.

Кераміка з поселення Більшівці. Національний заповідник **«Давній Галич»**.

логической экспедиции 1952 г.»; «Отчет о работе Молдавской археологической экспедиции в зоне строительства Дубоссарской ГЭС летом 1954 г.»; «Отчет о работах у с. Шолданешты (МССР) Молдавской экспедиции летом 1954 г.»; «Отчеты о работе Молдавской археологической экспедиции в 1955–1958, 1962–1965 гг.». У 1967–80 Трипільською (Молдавською) експедицією Інституту археології АН СРСР керувала *Черниш К. К.*, ряд її звітів зберігаються в архіві. Серед них: «Отчет о іработе отряда Первобытной археологии Молдавской экспедиции в Черновицкой и Тернопольской областях УССР в 1959 г.»; «Отчеты о работе Молдавской экспедиции ИА АН СССР в 1967–1969 и 1974 гг.»; «Отчет о совместных полевых исследованиях Молдавской экспедиции ИА АН СССР и Молдавской неолитической экспедиции в 1975 г.»; «Отчет о работе Трипольской экспедиции Молдавской ССР в 1980 г.». У 1970 в Закарпатті працювала археологічна експедиція під керівництвом Титова В. С., його звіт: «Отчет Закарпатской экспедиции в 1970 г.». В архіві зберігаються особисті фонди . Пассек Т. С і *Титова В. С.* Особистий фонд Т. С. Пассек включає 80 одиниць зберігання, серед них короткі звіти Трипільської експедиції за 1928–55, польові щоденники з розкопок 1934–1940, 1946, 1950–51, польові креслення з різних пам'яток, підготовчі матеріали до наукових праць, біографічні документи, листування. Особистий фонд В. С. Титова складають польова документація, рукописи наукових праць, різноманітні наукові матеріали.

В. І. Балабіна

НАЦІОНАЛЬНИЙ ЗАПОВІДНИК «ДАВНІЙ ГАЛИЧ» – науково-просвітницька та науково-дослідна установа. Знаходиться в м. Галич Івано-Франківської обл. У заповіднику діє археологічний відділ, який опікується пам'ятками історії та культури на території однойменного району. Серед них багатошарове поселення *Більшівці*, дослідження якого проводить *Ткачук Т. М.* У фондах заповідника зберігаються матеріали з розкопок цієї пам'ятки, а також розвідок поселень *трипільської культури* в районі Галича.

Матеріали з *поселень* трипільської культури (кераміка, знаряддя праці, пластика) представлені в експозиції Музею історії Галича, який входить до складу заповідника.

Література: *Береговський О.* Загальний огляд досліджень та дослідників Галича // Галич в доісторії і середньовіччі. – Галич, 2003. – С. 7–8.

М. Ю. Відейко

НАЦІОНАЛЬНИЙ ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНИЙ ЗАПОВІДНИК «ПЕРЕЯСЛАВ» (НІЕЗ «ПЕРЕЯСЛАВ») – науково-просвітницька та науково-дослідна установа. Знаходиться в м. Переяславі-Хмельницькому Київської обл.

НІЕЗ «Переяслав» у своїй структурі має кілька музеїв, в експозиціях яких використані унікальні *артефакти* трипільської культури. *Музей трипільської культури в Переяславі-Хмельницькому* репрезентує трипільсько-кукутенський ареал майже всієї території України. На території Музею народної архітектури та побуту просто неба експонуються часткова реконструкція

гончарної печі з використанням оригінальних фрагментів та відновлена частина розкопу з ранньотрипільським житлово-виробничим комплексом (кам'яне *вогнище*, *зернотерки*, розтиральники з поселення *Жванець-Лиса Гора* (розкопки *Мовші Т. Г.*, 1974). У Музеї хліба представлено декілька різночасових посудин, в тому числі *антропоморфна пластика*, кістяний та кам'яний інвентар з пам'яток різних регіонів, експонується унікальний *зерновик з антропоморфним зображенням з Гребенів*. У Музеї українських народних звичаїв та обрядів — окремі зразки посуду, пластики, знарядь праці з поселень *Жванець*, *Косенівка*, *Крутуха-Жолоб* відображають вірування та *обряди* давньоземлеробських общин трипільської культури. У фондах заповідника зберігаються окремі предмети та декілька колекцій з розкопок та розвідок різних пам'яток, найбільш повні з них колекції знахідок поселень Крутуха-Жолоб, Косенівка, Велика Слобідка, *Коломийщина II*.

Г. М. Бузян

НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ-ЗАПОВІДНИК УКРАЇНСЬКОГО ГОНЧАРСТВА в ОПІШНОМУ — науково просвітницька установа Центру досліджень українського гончарства в м. Опішному Полтавської обл. Музей-заповідник видає наукові праці та періодичні видання з проблем дослідження кераміки, зокрема *трипільської культури*. Серед археологічних колекцій значну частину становлять матеріали трипільської культури з розкопок поселення *Бернашівка*, дослідженого (1993) *Корвін-Піотровським О. Г.*

Н. Б. Бурдо

НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ — науково-просвітницька установа. Його попередником був Київський (Міський) музей старожитностей і мистецтв, започаткований відкритою у серпні 1899 археологічною виставкою, присвяченою XI Всеросійському археологічному з'їздові в Києві. Після офіційного відкриття 1904 — Київський художньо-промисловий і науковий музей. Містився по вулиці Олександрівській (тепер вул. Грушевського, 6). Серед засновників — *Біляшівський М. Ф.*, *Хвойка В. В.*, *Щербаківський Д. М.* З 1919 — Перший державний музей, з 1924 — Все-

НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ-ЗАПОВІДНИК УКРАЇНСЬКОГО ГОНЧАРСТВА в ОПІШНОМУ

Сторінка обкладинки «Українського керамологічного журналу» **Національного музею-заповіднику українського гончарства** із зображенням миски, кубку та кратеру з поселення Бернашівка.

Трипільський посуд з експозиції музеїв **Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»**.

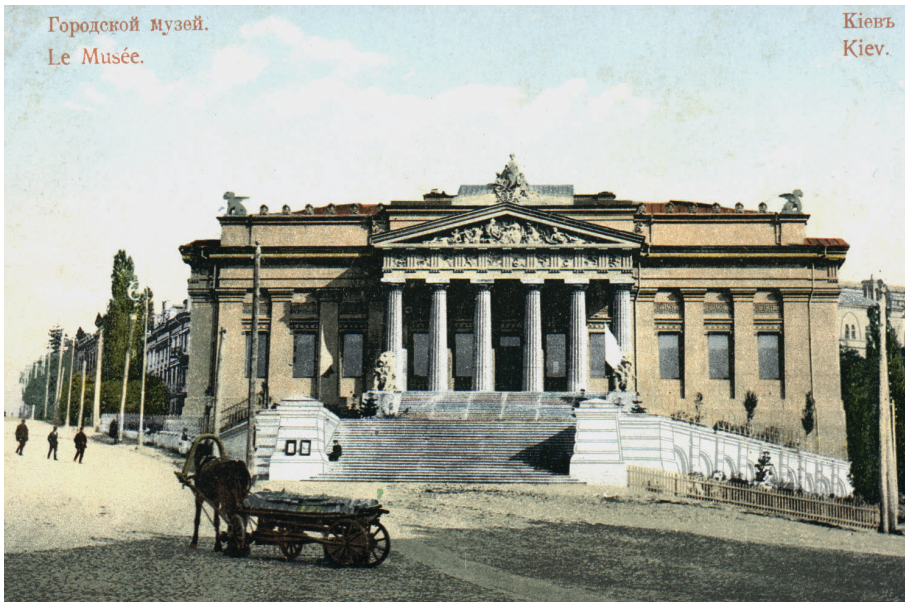

Київський (Міський) музей старожитностей і мистецтв, попередник **Національного музею історії України**. Поштова листівка початку XX ст.

План поселення **Небелівка** за даними аерофотозйомки (за Шишкіним К. В.)

Кераміка з поселення **Небелівка** в експозиції Музею історії хліборобства в м. Тальне.

український історичний музей ім. Т. Г. Шевченка. У 1935 — після реорганізації (відділення художнього відділу) музей було перейменовано на Центральний історичний музей ім. Т. Г. Шевченка і переміщено до Музейного містечка на території Києво-Печерської Лаври. У 1944 музей відновив свою роботу в будинку по вул. Володимирський, 2 під назвою Державний республіканський історичний музей, 1965—91 — Державний історичний музей Української РСР, з 1991 — сучасна назва. *Трипільські колекції Національного музею історії України* є однією з найбільших збірок старожитностей доби *енеоліту*.

С. М. Ляшко

НЕБЕЛІВКА — поселення *трипільської культури* (етап BII). Розташоване між селами Небелівка та Оксанине Ново-Архангельського р-ну Кіровоградської обл. Епонімна пам'ятка *небелівської групи*. В 80-ті рр. XX ст. на поселенні проводили розвідки експедиції під керівництвом *Шмаглія М. М.* та *Круца В. О.*

Поселення частково займає трикутний у плані мис, утворений злиттям двох струмків. Загальна площа визначена на підставі збору підйомних матеріалів (близько 300 га). Небелівка є другим за розмірами та площею після *Тальянок* поселенням трипільської культури. Планування поселення в загальних рисах встановлене *Шишкіним К. В.* за допомогою *аерофотозйомки*. На плані помітні дві овальні в плані структури, які оточують все селище. По довгій осі вони орієнтовані на північний захід. З південного боку їх перетинає в'їзд на поселення, виділений у вигляді двох паралельних ліній, що йдуть з південного сходу на північний захід. З північного сходу виділено до семи ліній жител. Там же дешифровано ряд квартальних структур. Вуличні та квартальні структури є також в районі в'їзду на поселення, в тому числі за межами основного масиву забудови.

У шурфі, закладеному 1981 під час розвідки М. М. Шмаглія, виявлено залишки спаленого *житла* у вигляді скупчення *обмазки*. Товщина завалу 0,2—0,3 м. Серед обмазки було знайдено декілька цілих *кубків*, розвали конічних мисок. Частина кераміки деформована під час пожежі та спеклася з обмазкою.

Посуд належить до групи столового. Його поверхня вкрита *ангобом* помаранчевого кольору та розписом, нанесеним темно-коричневою фарбою.

Матеріали зберігаються в *наукових фондах Інституту археології НАНУ* та експонуються в *Музеї історії хліборобства* в м. Тальне.

Література: *Шишкін К. В.* Планування трипільських поселень за даними аерофотозйомки // Археологія. — 1985. — Вип. 52. — С. 72—78 (рис. 3—1); *Шмаглій М. М., Відейко М. Ю.* Трипільські поселення на Черкащині // Там же. — 1992. — № 3. — С. 124—130.

М. Ю. Відейко

НЕБЕЛІВСЬКА ГРУПА — локально-хронологічна група пам'яток *трипільської культури* етапу BII у межиріччі Південного Бугу та Дніпра. Епонімна пам'ятка — поселення *Небелівка*. Виділена (1993) *Рижовим С. М.*

До групи віднесено близько 40 *поселень*, в тому числі: Вільшана I, *Глибочок*, Квітки, Неморож, Переможенці, *Розсохуватка*, *Рубаний Міст* та ін. Поселення різних розмірів — від 300—200 га (Небелівка, *Глибочок*) до 30—50 га і менше. Забудовані наземними глинобитними *житлами* каркасно-стовпової конструкції. Досліджено господарчі ями як поблизу жител, так і під їх залишками.

Фрагмент розписної посудини з поселення **Незвисько** (етап BI). Дослідження Черниш К. К. Івано-Франківський обласний краєзнавчий музей.

Кераміка **небелівської групи**. Поселення Небелівка, дослідження Шмаглія М. М.

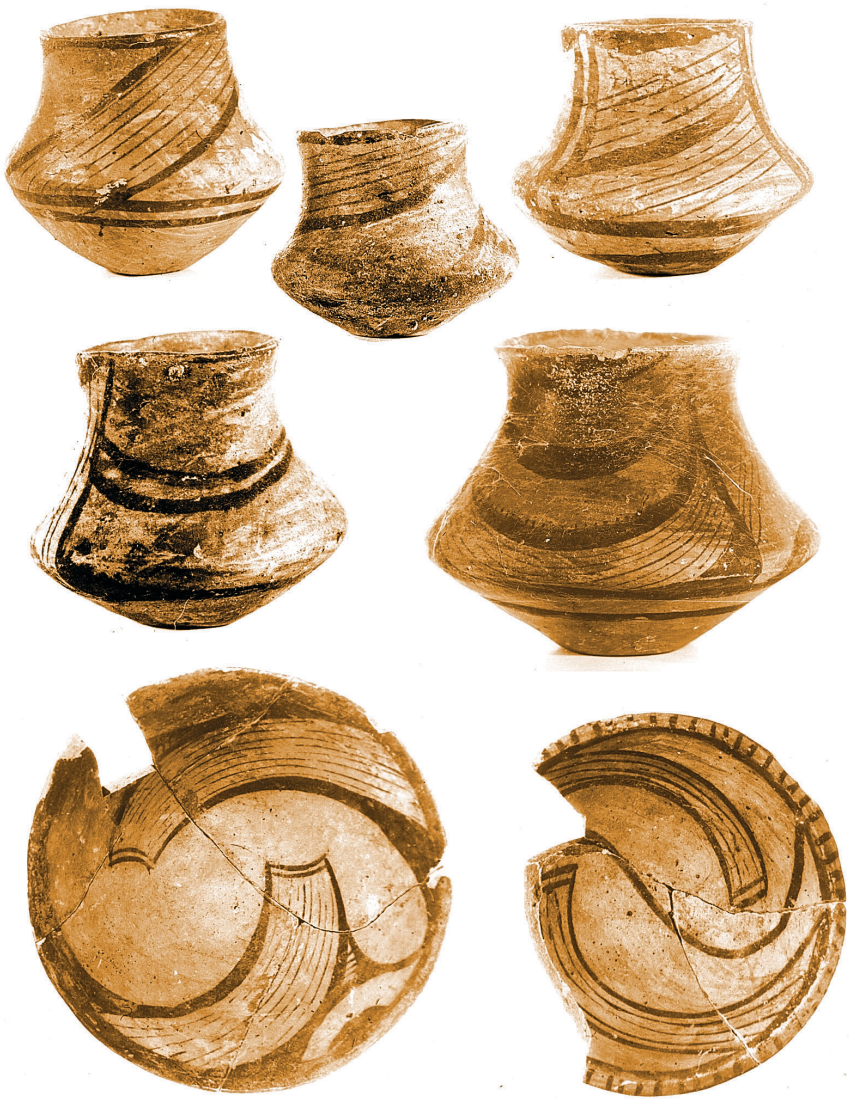

Кераміка кухонна і столова. *Кухонний посуд* виготовлений із глини з домішками піску або товченої черепашки. Форми посуду: миски, горщики. Горщики мають поверхню, оздоблену розчосами, смугастим загладжуванням. Прикрашені насічками, штампом, петельчастими ручками, різноманітними наліпами, зокрема *букраніями* на горловині. *Столовий посуд* виготовлений з глини із домішкою дрібнозернистого піску, поверхня вкрита *ангобом*, підлощена. Прикрашений *заглибленим орнаментом* (досить рідко) або *монохромним розписом*. Заглибленим орнаментом прикрашали *грушоподібні посудини* та *шоломоподібні покришки*. Форми мальованого посуду більш різноманітні: миски (конічні, напівсферичні, зооморфні), *кубки, амфори, біконічні посудини, грушоподібні посудини*, горщики, сфероконічні посудини, *кратери, біноклеподібні посудини*.

Небелівська група сформувалася на основі більш ранньої *володимирівської групи*. На основі пам'яток небелівської групи сформувалася *томашівська група* (етап CI). На підставі аналізу керамічного комплексу С. М. Рижов виділив ранню та пізню фази небелівської групи. Синхронна пам'яткам типу Бринзени VIII, *ворошилівського типу, коломийщинського типу, чапаївського типу*. Деякі поселення в басейні Росі та Подніпров'ї, віднесені С. М. Рижовим до небелівської групи, *Овчинніков Е. В.* виділяє їх у пороську групу.

Література: *Рижов С. М.* Небелівська група пам'яток трипільської культури // Археологія. – 1993. – № 3. – С. 114–127.

М. Ю. Відейко

НЕЗВИСЬКО – багатошарове поселення *трипільської культури* (етап BI, близько 4400 р. до н.е. та BII, близько 4200 р. до н.е.). Розташоване на північній околиці с. Незвисько Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. на високій заплаві (5–6 м) правого берега Дністра, над струмком Чорна, що протікає по дну великого яру.

Поселення досліджувалося експедицією Львівського ун-ту під керівництвом *Козловського Л.* за участю Р. Хатчінсона та Д. Престона (1926); *Трипільською (Дністровською) експедицією Інституту історії матеріальної культури АН СРСР* під керівництвом *Черниш К. К.* (1951); Подільською комплексною експедицією Інституту суспільних наук АН УРСР (тепер *Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ*; 1953), Західно-Українською експедицією *Ермітажу* (1954) разом з Ленінградським державним ун-том; Дністровською експедицією Інституту суспільних наук АН УРСР разом з Ермітажем (1956–57).

Простежено два шари різних етапів та чотири будівельних горизонти трипільської культури. До першого горизонту нижнього шару трипільської культури (етап BI) належать ями та заглиблення, чотири з них розкопано повністю, а три – частково. *Заглиблення* №4 в плані мало форму вісімки довжиною 6 м, шириною 4 м, глибиною 1 м від давнього горизонту. Поруч виявлено яму «Ж», діаметром 2 м, глибиною 1 м. У запов-

Кубок з поселення **Независько** (етап BI). Дослідження Черниш К. К. Івано-Франківський обласний краєзнавчий музей.

ненні заглиблення та ями було відзначено плями попелу, знайдено уламки обпаленої глини, кістки, численні фрагменти кераміки, крем'яні, рогові, кістяні знаряддя праці, зооморфну теракоту, стулки черепашок з отворами, аморфний кусок міді.

Заглиблення №5 збереглося частково, аналогічне попередньому. Заглиблення №8 розташоване вздовж Дністра, об'єднувало кілька ям довжиною 15 м, шириною до 7 м; найбільша глибина — 0,8 м. На дні заглиблення простежено щільне залягання з великих шматків обпаленої *обмазки*. Заповнення дуже насичене фрагментами посуду, відщепами та уламками *кремеко*, знайдено кам'яні та кістяні знаряддя. Неподалік розкопано яму «Е» діаметром 1,5 м, глибиною 0,4—0,45 м, з незначною кількістю знахідок. Заглиблення № 9 складалося з двох ям, поєднаних перемичкою. Довжина сягала 6 м, ширина — 2 м, глибина — 0,6 м. У заглиблені знайдено шматки обпаленої глини, фрагменти посуду, уламки *зернотерок*, знаряддя з кістки. Заглиблення № 22 мало форму неправильного овалу довжиною 4,5 м, шириною 3,5 м, глибиною близько 0,75 м. У заповненні знайдено фрагменти кераміки, кістки тварин, нечисленні знаряддя праці з кременю та відходи виробництва. Частково розкопані заглиблення №24 та №26 аналогічні до описаних.

Другий горизонт нижнього шару трипільської культури (етап BI) представлений залишками чотирьох наземних *глинобитних* будівель, які частково перекривали заглиблення. За визначенням К. К. Черниш, археологічний матеріал першого та другого горизонтів ідентичний. *Житло* №2 (зруйновано) розкопане не повністю. Скупчення обпаленої обмазки досліджене на ділянці довжиною 18 м, шириною 10—12 м. Обпалена глина з домішкою полови щільно залягала великими шматками, які знизу мали чіткі відбитки розколотих колод, що утворювали суцільний настил міжповерхового перекриття. Зафіксовано столоподібне підвищення з чистої глини на фундаменті з пласкої річкової гальки. Поруч знаходився розвал поліхромної посудини. Знахідок небагато. Поруч із завалом обпаленої глини розкопано яму «Д» діаметром 1 м, глибиною 0,7 м з фрагментами поліхромного посуду.

Залишки житла № 7 представлено прямокутним завалом обпаленої глини довжиною 14 м, шириною близько 7 м. Він складався з двох шарів, верхній майже не зберігся. Нижній шар складався з великих брил обпаленої глини, загладженої зверху, і з відбитками колод від міжповерхового перекриття знизу. Деякі ділянки випалені до стану шлаку. На шарі обмазки дерев'яних конструкцій було зроблено підвищення з чистої

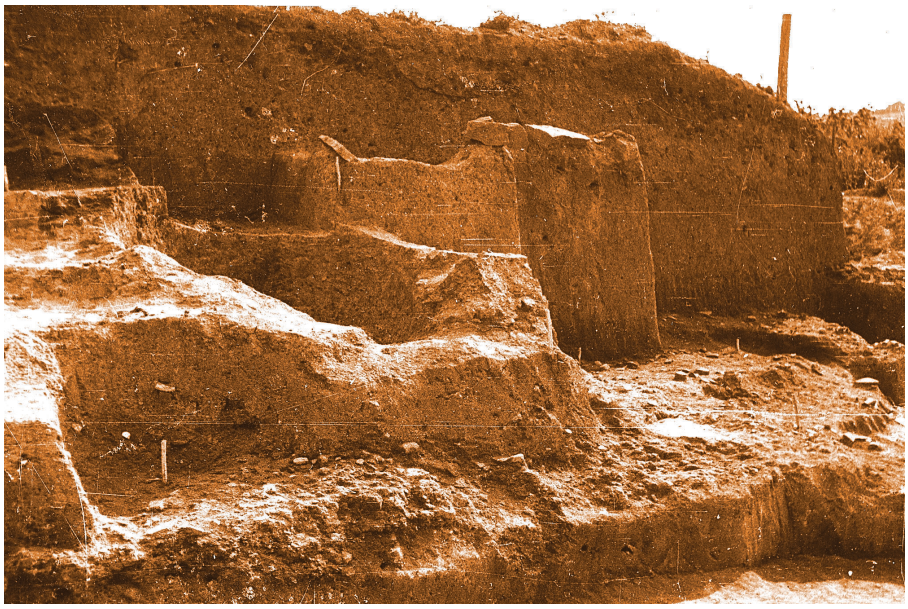

Розкопки поселення **Независько** у 1954. Дослідження Черниш К. К.

Розкопки площадки № 6 поселення **Независько** у 1954. Дослідження Черниш К. К.

глини, оточене карнизом, трикутним у перерізі. Під завалом обпаленої глини знайдено фрагменти кераміки (750), кістки тварин (40), декілька крем'яних знарядь праці. Житло №12 (пошкоджене розмивами Дністра) розкопане на площі близько 40 кв.м. Скупчення обпаленої глини аналогічне описаним. Знайдено залишки підвищення, спорудженого на шарі з річкової гальки. Під завалом обмазки знайдено фрагменти кераміки (238), кістяне шило, крем'яні *відбійник, нуклеус, скребок*, три пластини, проколка, ретушер. Житло №16 (зіпсоване течією Дністра та верхніми нашаруваннями) розкопане на площі 7,5×5,5 м. Залишки залягання обпаленої обмазки аналогічні виявленим у попередніх житлах. Зафіксовано три підвищення з чистої глини. Одне з них овальної форми, розміром 1,4×1,0 м зроблено на основі з річкової гальки. На гальковій основі зроблено і кругле в плані підвищення діаметром 0,53 м.

Знахідки з нижнього шару поселення (етап BI) представлені різноманітними речами. Знаряддя праці переважно з кременю, серед них *пластини з ретушшю*, скребки, вкладиші серпів, комбіновані знаряддя. Сокири, тесла, долота виготовлено з кременистого сланцю. Кістяні знаряддя представлено шилами та руків'ями. Найбільш численні знахідки – фрагменти кераміки. *Кухонний посуд*, виготовлений з погано промішаної глини з домішкою крупного *шамоту*, мав шерехату зовнішню поверхню, іноді оздоблену смугастим *барботином* та вкриту тонким шаром білого *ангобу*. Внутрішня поверхня загладжена, іноді зафарбована у червоний або коричневий колір. Кухонний посуд оздоблений пластичними деталями, іноді ручками. Поширені горщики, глибокі миски, великі посудини. *Столовий посуд* представлений двома групами виробів. Кераміка, орнаментована заглибленим візерунком, виготовлена з недбало промішаної глини з домішкою шамоту. Спіральні композиції із широких, прокреслених ліній вкривають майже всю поверхню посудини. Фон пофарбовано червоною *вохрою*, жолобки заповнено білою *пастою*. *Прокресленим орнаментом* прикрашено грушоподібні посудини, покришки, миски, *фруктовниці*, підставки-*моноклі*. Зафіксовано випадки, коли посудина зовні вкрита прокресленим орнаментом, а із внутрішнього боку – поліхромним розписом. Більшість посуду на-

Кубок з поселення **Незвисько** (етап BII). Дослідження Черниш К. К. Івано-Франківський обласний краєзнавчий музей.

Фрагменти посуду з розписним орнаментом. Поселення **Незвисько** (етап BI). Дослідження Черниш К. К. Музей археології Прикарпаття.

Фрагменти посуду із заглибленим орнаментом з поселення **Незвисько** (етап BI). Дослідження Черниш К. К. Музей археології Прикарпаття.

Шоломоподібна покришка з поселення **Незвисько** (етап ВІ). Дослідження Черниш К. К. Івано-Франківський обласний краєзнавчий музей.

Амфора з поселення **Незвисько** (етап ВІІ). Дослідження Черниш К. К. Івано-Франківський обласний краєзнавчий музей.

лежить до розписного, орнаментованого *полiхромним* або *бiхромним розписом*. Вона виготовлена з високоякісної маси з домішками дрібнозернистого піску або шамоту. Серед форм розписного посуду — грушоподібні посудини, покришки, миски, *глечики*, *кубки*, *бінокле-подібні посудини*, підставки-моноклі. Розпис вкриває всю поверхню посудин, зустрічається оздоблення маленькими ручками, зооморфними фігурними деталями.

Шар трипільської культури етапу ВІІ залягав безпосередньо над залишками шару етапу ВІ і складався з двох горизонтів — нижнього, представленого залишками п'яти будинків та верхнього — із сімома заглибленнями. Наземні житла №№1, 6, 15, 17 та 21 представлені аморфними видовженими завалами обпаленої обмазки різного розміру, аналогічними тим, що були розкопані в шарі Трипілля ВІ. Розміри решток житла 1—22 м та 8 м; простежено два підвищення з чистої глини. Серед руїн будинку знайдено фрагменти посуду, зернотерки, кістки тварин. Житло №6 мало довжину 13 м, ширину — 8 м. Простежено кілька підвищень на гальковій основі, дві ямки від стовпів, діаметром 0,22 м та 0,18 м, ошлаковані ділянки залягання обмазки, скупчення кераміки товщиною 0,3 м на площі 10 кв.м., у південній частині житла зафіксовані яма глибиною 0,3 м, діаметром зверху 1,2 м, біля дна — 0,8 м, скупчення черепашок і кісток тварин. З нього походять фрагменти кераміки (3 894), уламки від *статуеток* (6), кістки тварин (708), нуклеуси (9), відбійники (21), пластини (20), скребки (10), вкладиші *серпів* (2) тощо; заготівки знарядь з кременистого сланцю (25), тесела (5), долото, *зернотерки*. Від житла № 15 збереглися рештки на площі близько 14 кв.м., воно перекривало рештки житла №12 попереднього горизонту. Тут зафіксовано підвищення з чистої глини на гальковому фундаменті. Під завалом обмазки знайдено фрагменти посуду (210), кістки тварин (30), окремі крем'яні знаряддя. Залишки житла № 17 розкопано частково на площі 35 кв.м. Зафіксовано кілька ям від стовпів діаметром 0,25—0,35 м. Під завалом обмазки знайдено фрагменти кераміки, знаряддя праці, кістки тварин. Рештки житла № 21 розкопано частково на площі 36 кв. м. Зафіксовано вимостку з чистої глини, яму. Під завалом обмазки знайдено багато фрагментів посуду, три глиняних грузила, знаряддя праці, кістки тварин. До цього будівельного горизонту належить майстерня з виготовлення знарядь праці. На площі 30 кв. м зафіксовано шар потужністю 0,3 м з відщепів, кусків кременю, пластин кременистого сланцю та кременю. Знайдено також 38 заготовок знарядь та кілька готових інструментів з каменю. Верхній горизонт шару (етап ВІІ) представлений заглибленнями №№3, 10, 11, 18, 19, 20. Вони мали різну форму та величину, подібні до описаних заглиблень горизонту Трипілля ВІ. Заглиблення № 3 в плані мало форму неправильного овалу довжиною 2,6 м, шириною 2 м, глибиною близько 1 м. Тут знайдено фрагменти кераміки (154), відщепи (80), кілька знарядь праці, кістки тварин (138). Поруч зафіксовано скупчення відщепів та уламків кременистого сланцю, фрагменти посуду, кістки тварин. Заглиблення № 10 овальне в плані, довжиною — 3 м, шириною — 1,9 м, глибиною — 1 м. Зафіксовано прошарки попелу, вугілля. У заповненні знайдено фрагменти кераміки (900), уламки статуеток (7), знаряддя праці, кістки тварин (350). Поруч із заглибленням зафіксовано скупчення уламків кременистого сланцю. Заглиблення № 11 складалося з двох овальних ям довжиною близько 10 м, шириною — 2,5 м, глибиною — близько 1 м. Воно заповнене щільним заляганням шматків обпаленої обмазки. Крім того, в заповненні зафіксовано скупчення попелу, багато фрагментів кераміки, кісток, знарядь праці, мідні кілечко та намистина.

Заглиблення №18 (розкопане частково) аморфне в плані, складалося з трьох ям глибиною до 1 м. Знайдено багато фрагментів посуду, кісток тварин, знарядь праці. Заглиблення №№18, 19, 20 розкопано частково. В заповненні простежено нашарування вугликів та попелу, знайдено фрагменти кераміки, знаряддя праці, кістки тварин. У заглиб-

ленні №19 зафіксовано щільний шар обпаленої обмазки, знайдено мідне шило. Поруч із заглибленням знайдено поховання у ямі прямокутної форми довжиною 2,1 м, шириною 1–1,2 м. Небіжчик лежав у випростаному стані на спині, головою на північний схід. У ногах знайдено розписний кубок, типовий для кераміки етапу ВІІ. До шару Трипілля ВІІ належать кілька круглих циліндричних ям глибиною до 1,2 м.

Знаряддя праці з шару Трипілля ВІІ представлені крем'яними, кістяними, роговими, кам'яними виробами. Кераміка становить більшу частину знахідок. *Кухонний посуд* нечисленний. Горщики та миски виготовлено з глини з домішкою товчених черепашок, оздоблені простим візерунком у верхній частині. *Орнамент* складався з відбитків нігтя та зубчастого штампа, доповнювався дрібними наліпними деталями. Деякі посудини пофарбовано чорною або червоною фарбою. Знайдено мисочку на чотирьох ніжках. У невеликій кількості присутній кухонний посуд з глини з домішкою шамоту. 90% фрагментів кераміки належать *столовому* розписному посуду. Він виготовлений з високоякісної дрібноструктурної глини, *лощений*. Переважає *монохромний* візерунок, але трапляються біхромний та поліхромний. Монохромний розпис чорною фарбою займає близько 2/3 поверхні посудини. Серед форм розписної кераміки миски, кубки, біконічні посудини, *кратери*, грушоподібні посудини, шоломоподібні покришки, бінокле подібні та мініатюрні посудини.

Антропоморфна пластика з шару Трипілля ВІІ представлена розписними, переважно стоячими жіночими статуетками, але трапляються й сидячі. Знайдено дві розписних керамічних *моделі стільців-тронів*. *Зооморфна пластика* представлена фігурками *бовинів* та *овидів*.

Матеріали з розкопок поселення зберігаються в *Івано-Франківському обласному краєзнавчому музеї* та Ермітажі.

Література: *Черныш Е. К.* К истории населения энеолитического времени в Среднем Приднестровье // Материалы и исследования по археологии СССР. – М., 1962 – № 102. – С. 26–58.

Н. Б. Бурдо

НЕМИРІВ (ЗАМЧИСЬКО) – поселення *трипільської культури* (*середньобузька локальна група*, етап ВІІ, 4100–3800 рр. до н.е.). Розташоване біля м. Немирів (ур. Замчисько) Вінницької обл. За 4 км на південний схід від міста на лівому березі р. Городниця (Мирка) на території Немирівського скіфського городища. Досліджувалося *Гамченком С. С.*, *Артамоновим М. І.* (1946–48), *Гусєвим С. О.* (1990–91). На поселенні виявлено залишки 20 будівель, розкопано наземну *глинобитну* споруду, велику *землянку* та кілька господарських ям.

Поселення знаходиться на центральному мисоподібному пагорбі скіфського городища, займає площу 200×300 м. Наземні споруди розташовувалися поперек довгої осі пагорба у 7 рядів, що вказує на колове планування поселення. У південній частині пам'ятки С. С. Гамченко розкопав залишки *житла* глинобитно-каркасної конструкції, розміром 8×25 м, яке мало піч або вогнище. Він дослідив землянку довжиною 21 м, шириною 12 м та глибиною до 3 м. Залишки трипільської наземної споруди, пошкодженої скіфською напівземлянкою, та 4-метрову у діаметрі яму з керамікою, золою, черепашками Unio, рогами бика, зооморфною та антропоморфною пластикою дослідив М. І. Артамонов. Серед інших категорій знахідок – крем'яні та кістяні знаряддя праці, фрагмент моделі житла.

Матеріали з розкопок поселення зберігаються у фондах *Ермітажу* та у наукових фондах *Інституту археології НАНУ*.

Література: *Гусєв С. О.* Трипільські поселення поблизу Немирова // Археологія. – 1995. – № 3. – С. 73–80.

С. О. Гусєв

НЕМИРІВ (МОГИЛКИ) – поселення *трипільської культури* (етап СІ, 3800–3300 рр. до н.е.). Розташоване біля м. Немирів (ур. Могилки) Вінницької обл. Виявлене *Південно-Подільською експедицією* (1946–48) під керівництвом *Артамонова М. І.*

Поселення займало один з мисоподібних пагорбів на схід від скіфського городища. Фрагменти високоякісного посуду прикрашені розписним *монохромним* орнаментом у

Фрагменти миски, розписаної з обох сторін. Поселення біля м. Немирів. Дослідження Артамонова М. І. Наукові фонди Інституту археології НАНУ.

писним *монохромним* орнаментом у вигляді тангентних схем, «драбинок», «гусеничок». Матеріали поселення зберігаються у фондах *Державного Ермітажу* та у *наукових фондах Інституту археології НАНУ*.

Література: *Гусєв С. О.* Трипільські поселення поблизу Немирова // Археологія. — 1995. — № 3. — С. 73—80.

С. О. Гусєв

Фрагменти посуду з поселення біля м. Немирів. Дослідження Артамонова М. І. Наукові фонди Інституту археології НАНУ.

НЕОЛІТ (новокам'яний вік) — доба в археології та історії людства (6—4 тис. до н.е.). Термін «новокам'яний вік», запропонований в археологічній періодизації у 1865 Д. Леббоком для епохи, коли знаряддя праці виготовляли, як і раніше, з каменю, але людина почала отримувати продукти харчування шляхом вирощування рослин та *доместикації* тварин. Видатною ознакою епохи неоліту є поява першого глиняного посуду, який посів значне місце у поліпшенні засобів зберігання та приготування їжі. Нині до епохи неоліту в Україні зараховують як пам'ятки, залишені населенням, котрому було відоме *відтворювальне господарство*, так і пам'ятки, мешканці яких продовжували вдосконалювати техніку мисливства, рибальства та збиральництва.

Початок неоліту у степовій зоні України та на півдні лісостепу датується близько 6400 р. до н.е., на півночі лісостепу та півдні лісової зони — близько 5800 р. до н.е. Знайомство з першими металевими знаряддями та перехід до епохи *енеоліту* відбулося у населення деяких *археологічних культур* у степах та лісостепових басейнах Південного Бугу та Дністра в кінці VI — другій половині V тис. до н.е. Неолітичні культури: *буго-дністровська культура, культура лінійно-стрічкової кераміки, дніпро-донецької культурно-історичної області, ямково-гребінцевої кераміки культура України*.

Неоліт характеризується зростанням відносної осілості населення та інтенсивності освоєння менших, ніж у попередні часи, територій. Фіксується багаторазове заселення поселень, що веде до нагромадження потужних *культурних шарів*. Розвиток житлобудування, пов'язаний з осілістю, удосконалення транспортних засобів та потреба у вільних ділянках для землеробства сприяють широкому використанню знарядь для рубання, якість яких підвищувалась за рахунок техніки шліфування поверхні каменю. Потреби збиральництва та землеробства зумовили поширення палок-копалок, мотик, жнивних ножів, зернотерок, товкачиків. Значний розвиток одержало *плетіння*, на основі якого в окремих груп населення виникло *ткацтво*, яке фіксується за знахідками *прясельць*.

Література: История первобытного общества. Эпоха первобытной родовой общины./ Ред. Ю. В. Бромлей. — М., 1986. — С. 236—248; *Котова Н. С.* Неолітична епоха // Давня історія України. — К., 1997. — Т. 1. — С. 157—159; *Її ж.* Неолитизация Украины. — Луганск, 2002.

Н. С. Котова

НЕТІШИНСЬКИЙ МІСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ — науково-просвітницька установа в м. Нетішин Хмельницької обл. Невелика за обсягом колекція матеріалів *трипільської культури* музею складається з фрагментів кераміки пізньотрипільських поселень, відкритих О. М. Романчуком поблизу с. Лісна в урочищах Буслів Горб та Верховина Ізяславського р-ну Хмельницької обл. У колекції музею є багато крем'яних знарядь, у тому числі шліфованих сокир та тесел, характерних для пам'яток трипільської культури етапу СІІ на Волині. В експозиції демонструються знахідки з трипільських поселень *Доброводи, Тальне 2, Тальянки*, переданих на тимчасове зберігання з *наукових фондів Інституту археології НАНУ*.

Матеріали трипільської культури в експозиції **Нетішинського міського краєзнавчого музею**.

Література: *Фурманчук Г. Й.* Формування археологічної колекції Нетішинського міського краєзнавчого музею // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. – Нетішин, 2002. – Вип. 1. – С. 28.

І. Т. Черняков

НИЖНЬОМИХАЙЛІВСЬКОГО ТИПУ ПАМ'ЯТКИ – тип археологічних пам'яток середини – другої половини *мідного віку* (IV – початок III тис. до н.е.), поширених у Північному Причорномор'ї та Приазов'ї. Назву отримали за нижнім горизонтом багатошарового поселення Михайлівка розкопоки (1950–55, 1960).

Поселення знаходиться на Нижньому Дніпрі біля с. Михайлівка Нововоронцовського р-ну Херсонської обл. (досліджували *Лагодовська О. Ф., Макаревич М. Л., Шапошникова О. Г.*). *Даниленко В. М.* виділив пам'ятки типу нижнього шару Михайлівки, які разом с похованнями біля с. Осокорівка відніс до азово-чорноморської лінії розвитку степового енеоліту. Деякі сучасні дослідники розглядають пам'ятки нижньомихайлівського типу як окрему культуру (Ю. Я. Рассамакин). За поховальними пам'ятками виділяються два етапи. Перший синхронізують з *Трипіллям BI-CI*, другий – з *Трипіллям CII*.

Походження типу пам'яток залишається дискусійним. *Телегін Д. Я.*, А. А. Щепинський, О. Г. Шапошникова вбачають в них частину великої культурно-історичної області і припускають, що у її формуванні значну роль відігравали культури Північного Кавказу, особливо майкопська. Пам'ятки: достовірні лише нижній шар Михайлівки та поховання 2 і 3 в кургані 7 поблизу с. Августинівка (Запорізького р-ну та обл.). *Житла*: землянки стовпової конструкції з двопохилими дахами. Посуд зроблений із глини з домішкою черепашки та вапняку, поверхня добре згладжена і підлощена. Посуд пласкодонний: горщики, миски, курильниці. Горщики мають округлий або біконічний тулуб, відігнуті назовні або вертикальні вінця. Орнаментований посуд – нечисленний. Прикрашались лише шийка та плечики посудин. *Орнамент* складався з відбитків гребінцевих штампів, шнура, ямок, наколів, перлин, які утворюють горизонтальні ряди та зигзаги. Зараз із пам'ятками нижньомихайлівського типу пов'язують підкургані поховання із скорченими на боку кістяками, забарвленими *вохрою*. Для поховального обряду типові *кромлехи*, крепіди, або заклади з каменю. Основа господарства: скотарство та землеробство.

Простежено тісні контакти з населенням *трипільської культури*, які відобразились у появі кераміки, близької до трипільського *кухонного*

Посудина **нижньомихайлівського типу пам'яток** з поселення Михайлівка.

посуду. Населення взяло участь у створенні пам'яток типу середнього шару Михайлівки.

Література: *Лагодовська О. Ф., Шапошникова О. Г., Макаревич М. Л.* Михайлівське поселення. — К., 1962; *Даниленко В. Н.* Энеолит Украины. — К., 1974. — С. 86—92; *Шапошникова О. Г.* Памятники нижнемихайловского типа // Археология Украинской ССР. — К., 1985. — Т. 1. — С. 324—331; *Rassamakin Y.* The Eneolithic of the Black Sea Steppe: Dynamics of Cultural and Economic Development 4500—2300 BC // Late prehistoric exploitation of the Eurasian steppe. — Cambridge, 2000. — P. 59—182.

Н. С. Котова

НОВОДАНИЛІВСЬКИЙ ТИП ПАМ'ЯТОК — тип (культура) археологічних пам'яток *мідного віку*. Датуються 4750—4500 рр. до н.е. та синхронізуються з *трипільською культурою* фіналу етапа А та етапом ВІ. Назва запропонована у середині 80-х рр. *Телегіним Д. Я.* за могильником біля с. Новоданилівка Оріхівського р-ну Запорізької обл. Поширений у степовій смузі від Дону до Дунаю. Як окрема культурна група типу Касимча — Петро-Свистунове виділена *Збеновичем В. Г.* Раніше розглядались у межах *середньостогівської культури*. *Даниленко В. М.* відносив їх до окремої пастушої культури східного походження.

Пам'ятки: могильники Чаплі, Петро-Свистунове, Кривий Ріг, енеолітичні поховання Маріупольського могильника та інші. Для них типові могили підпрямокутної форми з камінням чи без нього під насипом або на височині. Кістяки лежат на спині у скорченому вигляді, руки — вздовж тіла, кисті — на тазі. Більшість скелетів орієнтовані черепами на схід або північ. Поховання посипані *вохрою*. Інвентар: великі кременеві пластини, низки перламутрових намистин, мідні прикраси, поодинокі екземпляри посуду, частіше імпортні, тощо. Пам'ятки цього типу з Північно-Західного Причор-номор'я І. Л. Олєксєєва, *Дергачов В. А.*, *Петренко В. Г.* зараховують до *суворовського типу*. Ю. Я. Рассамакин розглядає пам'ятки типу Новоданилівки разом з поселеннями типу Стрільчої Скелі у межах скелянської культури як поховання еліти, яка займалася престижним обміном з трипільцями та населенням Балкано-Карпатського регіону. А. Л. Нечитайло виділяє окрему новоданилівську культуру, до якої зараховує лише поховання та скарби зі степового Подніпров'я та Приазов'я.

Література: *Телегин Д. Я.* Памятники новоданиловского типа // Археология Украинской ССР. — К., 1985. — Т. 1. — С. 311—320; *Rassamakin Y.* The Eneolithic of the Black Sea Steppe: Dynamics of Cultural and Economic Development 4500—2300 BC // Late prehistoric exploitation of the Eurasian steppe. — Cambridge, 2000. — P. 59—182; *Телегин Д. Я., Нечитайло А. Н., Потехина И. Д., Панченко Ю. В.* Среднестоговская и новоданиловская культуры энеолита азово-черноморского региона. — Луганск, 2001.

Н. С. Котова

НОМАДИЗМ — див. *кочівництво*.

НУКЛЕУС (лат. nucleus — ядро) — фрагмент кам'яної сировини, використаний для одержання принаймні одного сколу, який за своїми якістю та параметрами міг стати заготовкою для виготовлення знаряддя. На нуклеусі вирізняють такі елементи: площадку нуклеуса, до якої прикладався силовий імпульс з метою від'єднання *сколу*; розташовану під кутом до неї поверхню сколювання (робочу поверхню) з негативами одного або серії сколів; тильну частину — поверхню, протилежну поверхні сколювання; кінець — частину, протилежну ударній площадці. Залежно від кількості та взаємного розташування ударних площадок та поверхонь сколювання нуклеуси поділяються на ряд типів. Вони також розрізняються залежно від типу кінцевої продукції (*відщепи, пластини*, мікропластини), застосованої техніки сколу (удар, відтиск, посилений відтиск), форми (конічна, кубоподібна, човноподібна тощо).

На пам'ятках раннього етапу *трипільської культури* домінують

Мідні вироби з пам'яток **новоданилівського типу**.

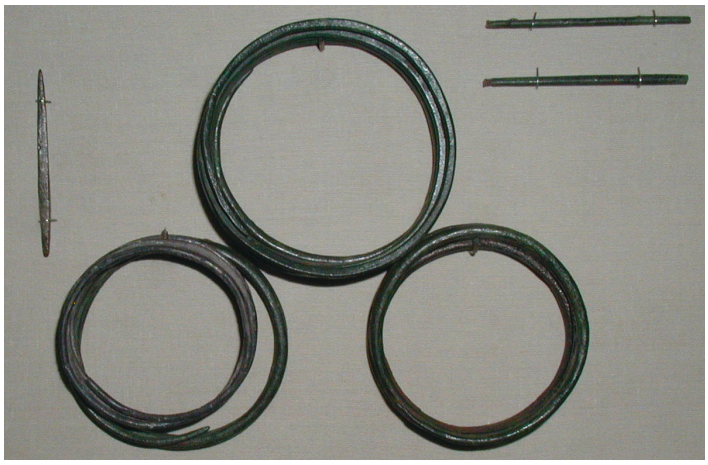

нуклеуси з однією *площадкою нуклеуса* конічної або підконічної форми (в т.ч. витягнуті мініатюрні — «олівцеподібні») з негативами зняття порівняно вузьких пластин; розвинутого — нуклеуси з однією або двома площадками, конічної або призматичної форми, призначені для одержання пластин більшої ширини. У пізньому Трипіллі більше виявлено багатоплощадкових нуклеусів для одержання відщепів, менше — з однією або двома площадками для сколювання пластин значної ширини. Упродовж усього часу існування культури її носії використовували техніку удару та ручного відтиску, а починаючи з розвинутого Трипілля — посиленого відтиску з використанням механічних пристроїв (див. *техніка сколу*).

Література: *Ginter B., Kozlowski J. K.* Technika obrobki i tipologia wyrobow kamiennych paleolitu, mezolitu i neolitu. — Warszawa, 1990. — S. 34—35; *Энговатова А. В.* Кремневая индустрия трипольской культуры (по материалам памятников днестро-днепровского междуречья): Автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.06 / Моск. гос. ун-т. — М., 1993. — С. 11—12; *Гиря Е. Ю.* Технологический анализ каменных индустрий: методика микро-макроанализа древних орудий труда. — СПб., 1997. — Ч. 2. — С. 83—86.

Д. Л. Гаскевич

Нуклеус з поселення Жванець. Національний музей історії України.

Нуклеуси з поселення Лука-Врублевецька. Наукові фонди Інститут археології НАНУ.

Нуклеуси з волинського кременя. Івано-Франківський обласний краєзнавчий музей.

Нуклеуси з волинського кременя. Археологічний музей відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича.

ОБ'ЄМНІ СИМВОЛИ

ОБ'ЄМНІ СИМВОЛИ – керамічні вироби геометричної форми (конуси, кульки, циліндри та ін.), а також мініатюрні зображення тварин, речей. Поширені в культурах доби *неоліту* та *енеоліту* на території Європи (в тому числі у *трипільській культурі*), Месопотамії. Є певні підстави бачити в них *символи*, які застосовувалися при культових церемоніях та облікових операціях і розглядати їх як один з індикаторів процесу формування писемності.

Серед мініатюрних виробів з глини, які знайдено на давніх поселеннях Месопотамії (VIII–IV тис. до н.е.) дослідниками виділена група предметів геометричних форм – кульок, конусів, півсфер, циліндрів тощо. Археологи висловлюють різні думки з приводу їх призначення. Д. Шман-Бессера, Л. Оппенгейм, Г. Ніссен, П. Ам'є та інші доводять, що ці «жетони» використовувалися при облікових операціях, насамперед у храмових господарствах. Саме там виникла потреба обліку пожертв – сільськогосподарської та ремісничої продукції.

Спочатку «жетони» відтискали на поверхні посудин, в яких їх потім запечатували для зберігання. Згодом від посудинок відмовилися і перейшли на таблички. Коли в IV тис. до н.е. у Месопотамії та Еламі виникає і поширюється писемність, деякі глиняні «жетони» стали прототипами символів числівників та окремих речей. З приводу подібного трактування «жетонів» виникла дискусія, при цьому не всі науковці поділяють точку зору згаданих вище дослідників, наголошуючи насамперед на *сакральному* значенні глиняних виробів геометричних форм.

Глиняні вироби геометричних форм зустрічаються на *поселеннях* від фіналу Трипілля А до початку Трипілля СІІ включно, тобто від першої половини V до кінця IV тис. до н.е. Знаходять їх у *культурному шарі*, серед залишків жител. Більшість – знайдено в *ямах* (які іноді називають культовими), де вони лежали часто разом з *антропоморфною пластикою* або *зооморфною пластикою*. Знаходять одночасно від одного до кількох десятків виробів різних форм.

Найдавніші з відомих виробів були – виявлені *Бібіковим С. М.* під час розкопок поселення *Лука-Врублевецька*. На поселенні *Ленківці* під час розкопок *Черниш К. К.* знайшла конус, прикрашений прокресленим спіральним орнаментом. Виявлені конічні фішки (5 екземплярів) та дископодібний виріб з насічками по краю на поселенні *Кліщів* (Трипілля ВІ–ІІ), яке досліджував *Завець І. І.* На поселенні *Волошилівка Гусєв С. О.* у заглибленні № 2 виявив 14 конусів, кілька керамічних *хлібців*. Крім того тут знайдено уламки 93 антропоморфних статуеток, розвал кухонного горщика, кістки бика. Під час розкопок комплексу «Е» в *Майданецькому* в ямі виявлено кілька десятків конусів, кульок, напівсферичних та інших глиняних виробів. Поруч знайдено велику кількість дрібної зооморфної пластики, а також фрагменти антропоморфних *статуеток* – всього біля 140 виробів.

Література: *Видейко М. Ю.* Глиняные знаки-символы трипольской культуры. // Актуальные проблемы историко-археологических исследований. Тез. докл. VI республ. конф. молодых археологов. – К.: Наукова думка,

Об'ємні символи з колекції Національного музею історії України.

Об'ємні символи з поселення Майданецьке. Яма комплекса Е. Дослідження Шмаглія М. М.

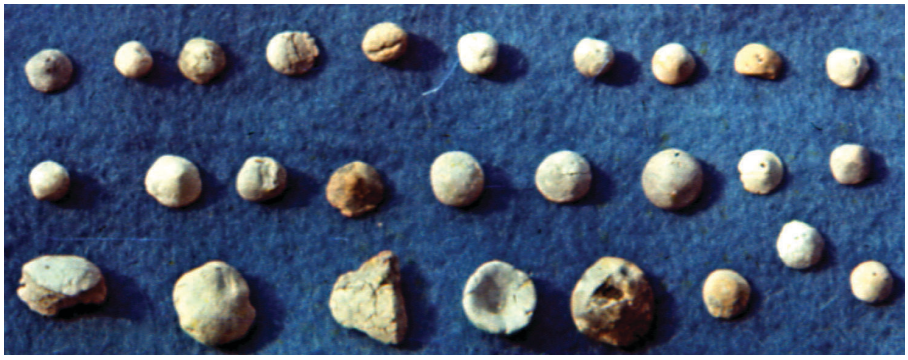

Обряд. Картина *Шаповала Я. А.*

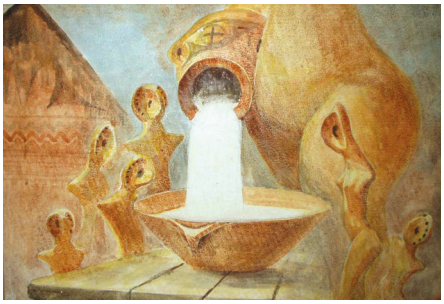

1987. — С. 32–33; *Його ж.* Об'ємні глиняні символи трипільської культури // Український керамологічний журнал. — 2003. — № 1. — С. 34; *Schmandt-Besserat D.* An archaic recording systen in the Archaic Uruk — Jemdet Nasr period // American Journal of Archaeology. — 1979. — Vol. 83. — P. 19–48; *Vallat F.* The most ancient scripts of Iran: the current situation // World Archaeology. — 1986. — Vol. 17, No 3. — Figure 1.

М. Ю. Відейко

ОБМАЗКА — глиняне покриття дерев'яних конструкцій глинобитних споруд. У *трипільській культурі* скупченнями обпаленої глини — *площадками*, представлені рештки будівель на *поселеннях*. Ретельна фіксація залягання обмазки дає змогу відтворювати конструкцію трипільських *жител*.

Під час будівництва жител трипільської культури обмазували дерев'яні конструкції стін будівель, міжповерхові та горищні перекриття, стелю, іноді земляну підлогу. Залежно від призначення, використовували обмазку різного складу. До складу обмазки стін та перекриттів входили глина, органічні домішки (відходи обмолоту — полова, трава, листя рослин тощо). Цей гатунок обмазки використовували також при спорудженні подіумів. Для надання міцності на створену таким чином поверхню зверху наносили шар обмазки, до складу якої входила глина і пісок. Такою ж сумішшю вкривали земляну підлогу, що відзначено для пам'яток *петренської групи*, *косенівської групи* та ін. Відомі також випадки використання обмазки без рослинних домішок для перекриттів, особливо на ранньому етапі трипільської культури, а також пам'ятках *коломийщинської групи*, *лукашівської групи* та ін. Глина з домішкою піску використовувалася також як будівельний матеріал для спорудження відкритих *вогнищ*, черенів печей, *подіумів*, *вимосток*, які представлені рештками у вигляді плитчастої обмазки.

Література: *Відейко М. Ю.* Архітектура поселень трипільської культури // Давні поселення України. — К., 2000. — Ч. 1. — С. 6–54.

Н. Б. Бурдо

ОБРЯД — див. *ритуал*.

ОБРЯД ПОХОВАЛЬНИЙ — один з ритуалів, який символізував завершення життєвого циклу людини та складався із традиційних ритуальних

Обмазка з відбитками кругляку з поселення Хом'ківка. Дослідження Кочкіна І. Т. Музей археології Прикарпаття.

Посудини серед **обмазки**. Поселення Майданецьке. Дослідження Шмаглія М. М., Відейка М. Ю.

Залягання скупчення **обмазки** – площадка. Поселення Майданецьке. Дослідження Шмаглія М. М., Відейко М. Ю.

та ірраціональних дій, пов'язаних з похованням померлих. Ці дії відбивають два основні суперечливі мотиви людської поведінки, що лежать в основі виникнення поховального обряду – прагнення позбутися тіла померлого, з одного боку, а з іншого – намагання зберегти поруч із собою духовну субстанцію та *сакральну* силу родича-небіжчика. Сукупність ритуальних дій і матеріальних елементів (*інвентар поховальний*) становлять поховальний обряд археологічної культури. У поховальній обрядовості знайшли відображення світоглядні, релігійні та інші уявлення стародавнього населення.

Спеціальні дослідження поховального обряду *трипільської культури* проводили *Хвойка В. В.*, *Мовша Т. Г.*, *Авілова Л. І.*. У поховальному обряді трипільців існували традиції тілопокладення (у витягнутому або скорченому стані) – пам'ятки *чапаївського* типу, усатівського типу, *вихватинського типу*, *серезліївського* типу; та тілоспалення – пам'ятки *софіївського типу*. Поширені були грунтові некрополі – *Чапаївський*, Вихватинський, Завалівка, *Софіївкий могильник*, *Червонохутірський могильник*, *Чернинський могильник* та курганні – *Усатове*, *Маяки*. Останні співіснували з грунтовими. З поховальною обрядовістю В. В. Хвойка, *Штерн Е. Р.*, *Оссовський Г.* пов'язували залишки трипільських жител – *«площадок»*.

Література: *Мовша Т. Г.* К вопросу о трипольских погребениях с обрядом трупоположения // Материалы и исследования по археологии Юго-Запада СССР и Румынской народной республики. – Кишинев, 1960. – С. 59–76; *Токарев С. А.* Ранние формы религии и их развитие. – М., 1964. – С. 155–170; *Авилова Л. И.* К изучению позднетрипольского поребального обряда // СА. – 1979. – № 3. – С. 58–68; *Ольховский В. С.* Погребальная обрядность (содержание и структура) // РА. – 1993. – № 1. – С. 78–93.

С. М. Ляшко, М. Ю. Відейко

Обряд поховальний. Перший курганний могильник Усатова. Дослідження Лагодовської О. Ф. 1940.
1. Жіноче поховання № 3 кургану № 11 з інвентарем поховальним.
2. Куполоподібний кам'яний заклад кургану № 11.
3. Інвентар поховальний з поховання № 3: глечик з розписним орнаментом та амфора, орнаментована гусеничками.

Обряд поховальний. Перший курганний могильник Усатова. Дослідження Лагодовської О. Ф. 1940. Інвентар поховальний з поховання № 3: намистини з кістки, мідне шило, скроневе срібне кільце.

ОВИД – назва зображення барана або вівці. Була запропонована *Балабіною В. І.* для визначення *зооморфної пластики* трипільської культури. Термін необхідний для визначення виду худоби, бо стать тварин у скульптурних зображеннях часто не позначена. Зооморфні фігурки іноді виконані досить умовно або можуть бути такими пошкодженими, що неможливо точно встановити вид худоби. У в таких випадках користуються терміном *бовин*-овид.

Література: *Балабина В. И.* Фигурки животных в пластике Кукутени-Триполья. – М., 1998.

Н. Б. Бурдо

ОВЧИННИКОВ ЕДУАРД ВІКТОРОВИЧ (15.03.1968, м. Енгельс Саратовської обл., Росія) – археолог. Закінчив Саратовський державний педагогічний інститут ім. К. Федіна. Працює (з 1993) у відділі енеоліту – бронзового віку *Інституту археології НАНУ*, з 2001 – молодшим науковим співробітником. Вивчає *трипільську культуру*, працює над дисертацією «Трипільська культура Поросся. Феномен периферійного розвитку».

Брав участь в експедиціях археологічної лабораторії Саратовського державного університету, Інституту археології НАНУ (1988–92) в розкопках трипільських пам'яток *Березівка, Веселий Кут, Тальянки*. Досліджує трипільські поселення Пороського регіону, очолював стаціонарні археологічні розкопки пам'яток *Вільшана I, Хутір Незаможник, Зелена Діброва, Пекарі II* (1996–2002). Виділив кілька фаз існування пам'яток *канівської групи*, намітив історичний шлях розвитку давньоземлеробського населення малодослідженої зони Середнього Подніпров'я, дослідив *майстерню кременеобробну* Пекарі II.

Автор понад 30 наукових праць.

Праці: До питання про трипільське житлобудівництво (за результатами розкопок поселень хутір Незаможник і Зелена Діброва) // ЗНТШ. – Л., 2002. – Т. 244CCXLIV. – С. 115–139; Пластика с реалистическими головами как антропологический идентификатор трипольского населения // Сучасні проблеми археології. – К., 2002. – С. 165–167; Трипольские постройки земляночного типа на памятниках Поросского региона // Археологія та етнологія Східної Європи: Матеріали і дослідження. – О., 2002. – Т. 3. – С. 79–80.

Н. Б. Бурдо

Овчинников Е. В.

Теракотові фігурки **овидів**, поселення Майданецьке. Дослідження Шмаглія М. М., Відейка М. Ю.

Фрагменти чаш з наліпними голівками **овидів**, поселення Майданецьке. Дослідження Шмаглія М. М., Відейка М. Ю.

Фрагмент антропоморфної фігурки з поселення **Одаїв XXI**.

ОДАЇВ XXI – поселення *трипільської культури* (етап BI-II, *заліщицький варіант*). Розташоване поблизу х. Думка (належить до с. Одаїв) Тлумацького р-ну Івано-Франківської обл. на південному схилі пагорба в ур. Городище. У 2003 проведено розвідувальні роботи *Кочкіним І. Т.* та *Ткачуком Т. М.* Цього ж року розпочати розкопувальні роботи Прикарпатською археологічною експедицією *Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ* і Прикарпатського університету ім. В. С. Стефаника (керівник – Л. Г. Мацкевий).

На площі 66 кв.м знайдено залишки *житла* у вигляді завалу з обпаленої глини, зорієнтованого своєю довгою віссю по лінії північний схід – південний захід. Довжина житла становить 8 м, ширина – 5,5 м, у північній частині – 4 м. Частина площі житла, очевидно, була підмазана шаром глини з домішкою крейди або вапна, тому вона, серед інших ділянок, які мають червоне (цегляне) забарвлення, виділяється білим та сіруватим відтінками. Не виключена можливість двохярусності житла. У північній частині житла помітний масив плитчастої *обмазки*, можливо, від пічки. Біля північного краю житла на знайдено уламок поду гончарної пічки з продухом. Знаряддя праці представлено невеликою кількістю виробів з *кременю*, опоки, пісковику (*зернотерки*).

В керамічному комплексі переважає столовий посуд. Найближчі аналги матеріалам з *поселення* Одаїв XXI відомі на поселеннях *Більшівці*, Хом'яківка-І Івано-Франківської області, *Заліщики* на Тернопільщині.

І. Т. Кочкін

ОДЕСЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ МУЗЕЙ – науково-просвітницька установа. Заснований (1825) як Одеський міський музей старожитностей. У 1872 приєднався до музею Товариства історії та старожитностей, отримав назву «Музей Одеського Імператорського товариства історії та старожитностей». Завдяки діяльності Товариства було побудовано (1883) окрему будівлю для музею, в якій розмістили також бібліотеку. У 1909 з ініціативи головного хранителя музею *Штерна Е. Р.* музей повністю зайняв будинок, де розміщений і нині. Після націоналізації (1920) отримав назву Одеського крайового історико-археологічного музею. Потому – Одеський державний історико-археологічний музей (1924–30), Всеукраїнський історичний музей в м. Одесі (1930–38), Одеський історико-археологічний музей (1938–45), Одеський державний історико-краєзнавчий музей (1945–47), Одеський державний історико-археологічний музей (1947–50), Одеський державний археологічний музей (1950–55), Одеський всеукраїнський історико-археологічний музей (1955–71), Одеський археологічний музей Інституту археології АН УРСР (1971–72), Одеський археологічний музей АН УРСР (з 1972), Одеський археологічний музей НАНУ (1994).

Колекції *трипільської культури* музей отримав внаслідок проведення розкопок його працівниками. Перші експонати потрапили до музею завдяки розкопкам Е. Р. фон Штерна поселення *Петрени*. Професор першим здійснив каталогізацію колекцій музею, в тому числі матеріалів, отриманих з Петренів. Значне місце серед колекцій музею належить матеріалам з розкопок *Усатова*. Зараз ця колекція налічує понад 10 000 одиниць зберігання. Подальше поповнення музею трипільськими матеріалами у 20–40-х рр. XX ст. пов'язане з дослідженнями *Добровольського А. В.* (*Сабатинівка І*), *Лагодовської О. Ф.* (Стримба). У 50-ті рр. фонди музею поповнюються трипільськими матеріалами з розкопок поселень *Олександрівка*, *Кирилівка*, *Черкасів Сад І*, археологічних розвідок на поселеннях *Перлікани*, *Слобідка-Західна*, *Могильна*, які здійснювала *Кодимо-Дністровська експедиція*. У 70–80-ті рр. музей проводив археологічні дослідження трипільських поселень Олександрівка (*Зіньковський К. В.*), *Тимкове*, Слобідка-Західна (*Бурдо Н. Б.*), *Черкасів Сад ІІ* (*Поліщук Л. Ю.*), пам'яток *усатівської культури в Маяках* (*Патокова Е. Ф.*, *Петренко В. Г.*), а також курганів. У 90-ті рр. до фондів надійшла колекція з розкопок *Цибескова В. П.* на

поселенні *Березівка*. Нині трипільські колекції музею поповнюються матеріалами археологічних досліджень Петренка В. Г.

Література: *Охотников С. Б.* Люди, даты, юбилеи (хроника музея и общества) // Древнее Причерноморье. — О., 1994. — С. 5—8.

Л. Ю. Поліщук

ОЖЕВЕ (ур. Щовб)-Ломачинці (ур. Плита) — майстерня з обробки *кременю* (етап CI). Розташована біля с. Ожеве Сокирянського р-ну Чернівецької обл. Відкрита (1948) *Трипільською (Дністровською) експедицією* під керівництвом *Пассек Т. С.*

Майстерня кременеобробна розташована на плато, на вузькому високому мисі, обмеженому двома глибокими ярами. Площа 200×170 м була вкрита великими брилами кременю, уламками, *сколами*, *відщепами*, *пластинами*, зіпсованими заготовками для різних знарядь.

Серед них грубо обтесані з усіх боків шматки кременю, які використовувались як *нуклеуси*. З них відбивали кремінь для заготовок великих за розмірами знарядь. Відбиті шматки та заготовки транспортувалися на розташоване поблизу поселення *Ломачинці*.

У майстернях знайдено заготовки знарядь на різних стадіях обробки — від попередньо грубо обтесаних кусків кременю до сокир, підготовлених до шліфування. Простежено серії заготовок для виробництва *скребків*, вкладишів, серпів, проколок, стріл, інших знарядь. Крім того, виявлено численні знахідки відщепів та *пластин*.

Література: *Пассек Т. С.* Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья // Материалы и исследования по археологии СССР. — 1961. — № 84. — С. 142; *Черныш Е. К.* Трипольские мастерские по обработке кремня // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. — 1967. — Вып. 111. — С. 65.

Н. Б. Бурдо

ОЗАРИНЦІ — поселення *трипільської культури* (етап BI, Кі-7212: 5470±65 ВР ; 4315±75 ВС). Розташоване біля с. Озаринці (ур. Попів Город) Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл. у північно-західній частині невисокого плато на лівому березі р. Немиї, притоки Дністра. Відкрите (1919) місцевим геологом О. О. Кривицьким. За дорученням

Кам'яна стела з Усатова в експозиції **Одеського археологічного музею**.

Експозиція 50-х років XX ст. з матеріалами трипільської культури в **Одеському археологічному музеї**.

Будинок **Одеського археологічного музею**.

Знахідки з поселення **Озаринці**. Дослідження Рудинського М. Я. Національний музей історії України.

Нуклеус.

Знаряддя праці з каменю.

Зооморфна фігурка.

Теракотові об'ємні символи.

Посудинка з каннелюрами та штампованим орнаментом.

Кабінету антропології та етнології ім. Ф. К. Вовка розвідувальні розкопки проводив (1929) *Рудинський М. Я.* У 1951 пам'ятка була оглянута *Пассек Т. С.*

Культурний шар виявлений в кількох розкопах на глибині 0,72–1 м, де зустрічалась *обмазка* з відбитками плах – залишки глинобитного житла. Культурний шар пам'ятки насичений різноманітними знахідками, серед них – значна кількість сланцевих сокир, крем'яні вкладиші серпів, *нуклеуси* та *пластини*.

Найчисленніша група знахідок – *столовий посуд* з *заглибленим орнаментом*, *канелюрами* та *кухонний посуд*. Серед посуду із заглибленим орнаментом – горщики з масивними ручками, конічні покришки, піддони, *біноклеподібні посудини*, *грушоподібні посудини*. Жолобок заглибленого орнаменту нешироκий, глибокий, чітко прокреслений. У системі *орнаменту* – лінії, спіралі, солярні знаки, овали, іноді геометричні сюжети. Зустрічається інкрустація білою *пастою* і пофарбування *вохрою*. Канельований посуд тонкостінний із загладженою поверхнею, залощення спостерігається дуже рідко. За фрагментами визначаються горщики, що оздоблені невиразними, прогладженими канелюрами, які зрідка доповнені прямокутним штампом, іноді зі слідами інкрустації пастою. Кухонний посуд товстостінний, з шорсткою поверхнею, оздоблений валиками, конічними наліпами, штампом та нігтьовими защипами. Серед форм посуду – горщики, миски, чаші. Культові вироби представлені *зооморфною пластикою*. Голівка антропоморфної фігурки з модельованими рисами обличчя та волоссям, відома за публікаціями, не збереглася. Знайдено кілька *пінтадер*.

Колекція матеріалів з поселення зберігається у *Національному музеї історії України*.

Література: *Рудинський М.* Поповгородський

Крем'яні знаряддя праці.

вияв культури мальованої кераміки // Антропологія. – Т. 3. – К., 1930. – С. 235–256; *Пассек Т. С.* Раннеземледельческие (трипольские племена) Поднестровья // МИА. – М., 1961. – № 84. – С. 32–34.

Т. М. Радієвська

ОКОПИ – поселення *трипільської культури* (етап А, Кі-6671: 6330±65 ВР) в Подністров'ї. Розташоване біля с. Окопи Борщівського р-ну Тернопільської обл. поруч з гирлом р. Збруч – лівої притоки Дністра, на нижній частині схилу висотою від 5 м на краю першої тераси річок Дністра та Збруча. Відкрите (1969) *Середньодністровською експедицією*, розкопувалося (1978–80) *Збеновичем В. Г.* На площі 70×40 м зафіксовано залишки від 4 *глинобитних* наземних *жител*.

Житла №1 та №2 зруйновані береговою кручею, залишилися частково залягання обпаленої глини. Товщина обмазки з відбитками знизу дерев'яних конструкцій житла №1 сягала 0,15 м. Довжина завалу обпаленої глини від житла № 2 становила, очевидно, – 8–9 м, ширина – близько 6 м, товщина обмазки – 0,35 м. Під завалами жител простежено тонкий прошарок попелу та вугликів, під яким залягав *культурний шар* потужністю до 0,5 м, який підстилав тонкий шар мушлі. Нижче на 0,6–0,7 м завалів обпаленої глини виявлено куполоподібне скупчення черепашок Unio площею 8 кв.м, товщиною до 0,3 м. Серед мушлі знайдено 200 фрагментів кераміки, десятки кісток тварин, каміння, дрібні вуглики. Поруч з купою мушлі відкрито яму діаметром 1,8 м, глибиною 0,65 м. У ній знай-

Знахідки з поселення **Озаринці**. Дослідження Рудинського М. Я. Національний музей історії України.

Фрагменти перемичок від біноклеподібних посудин.

Вид на поселення **Окопи**. 1979 (за Збеновичем В. Г.).

Модель стільця-трона з поселення **Окопи**. Дослідження Збеновича В. Г. Наукові фонди Інститут археології НАНУ.

дено частину черепа тура з рогом, нижче — шар спресованих черепашок з прошарками грунту упереміш з дрібними вугликами. У заповненні ями знайдено також кілька десятків фрагментів кераміки, гальки з нагаром, кістки тварин та риб. На дні знаходились 3 уламки вапняку.

Житло №3 представлене аморфним завалом нерівномірно обпаленої глини з домішкою полови та обмазкою з відбитками колод з нижнього боку, різноманітними побутовими знахідками. Довжина його до 14 м, ширина 9 м, товщина обпаленої обмазки — 0,2 м. Простежено глиняну *вимостку* діаметром 1 м, оточену бортиком.

Житло № 4 майже повністю зруйноване оранкою, його довжина могла становити 10 м, ширина 4–5 м.

З культурного шару походить близько 800 виробів з кременю. Серед них призматичні, конусоподібні та аморфні *нуклеуси* (121), *відбійники* (17), віджимники (8), *скребки* на пластинах (63) та на *відщепах* (96), *пластини* з ретушшю (84) та без неї (315), скобелі (17), вкладиші серпів (17), свердла та проколки (13), різці (4). Головною сировиною для кам'яних виробів був сланець. З нього зроблено більшість тесел та доліт (54), сокир, в тому числі одна бойова. З кістки виготовлені шила, *лощила*, намисто, *гарпуни*, з рогу — *мотики* (всього 40 знарядь). Знайдено мідне шило довжиною 4,2 см.

В Окопах виявлено близько 8 500 фрагментів кераміки. Фрагменти *кухонного посуду* становлять трохи більше половини керамічних уламків. Посуд різноманітний за розмірами — від *зерновиків* до невеликих посудинок. Найчастіше серед форм посуду зустрічаються горщики та *фруктовниці*, є миски. Кухонний посуд оздоблений різноманітними пластичними елементами, відбитками пальців, нігтів, які утворюють композицію *барбатин*. Багато посуду без орнаментації. *Столовий посуд* часто має лощену поверхню, різноманітно оздоблений. Незначною кількістю представлені фруктовниці та *грушоподібні посудини* і покришки з різьбленим візерунком, заповненим білою *пастою*. Значно більше посуду прикрашено відбитками крупного штампа, що імітують різьблений орнамент, простежено сліди фарбування червоною вохрою. *Канелюрами*, заглибленими лініями та відбитками дрібного зубчастого штампа прикрашені невеличкі горщики. Присутні фрагменти посуду, який оздоблений візерунками з відбитків дрібного штампу, заповнених білою пастою. Поширеним сюжетом орнаментації є стилізоване зображення змія. Знайдено уламки орнаментованих черпаків з фігурними зооморфними ручками. Унікальною є знахідка керамічної моделі будівлі, оздобленої заглибленим орнаментом із зображенням змії. *Антропоморфна пластика* представлена 15 неорнаментованими екземплярами різних розмірів.

Колекція знахідок з поселення Окопи зберігається в *наукових фондах Інституту Археології НАНУ*.

Література: *Збенович В. Г.* Ранний этап три-

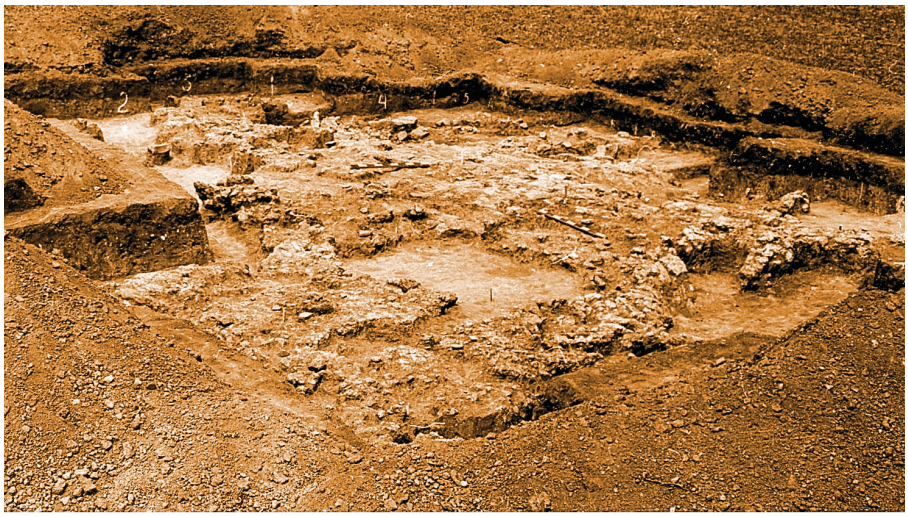

Залишки жител-площадки з поселення **Окопи** (за Збеновичем В. Г.).

Фрагменти жіночих фігурок з поселення **Окопи**. Дослідження Збеновича В. Г. Наукові фонди Інституту археології НАНУ.

Столовий посуд з поселення **Окопи** (за Збеновичем В. Г.). Наукові фонди Інституту археології НАНУ.

Фрагменти черпаків з поселення **Окопи**. Дослідження Збеновича В. Г. Наукові фонди Інституту археології НАНУ.

Держак черпака у вигляді букранія з поселення **Окопи**. Дослідження Збеновича В. Г. Наукові фонди Інституту археології НАНУ.

Фрагменти кераміки із заглибленим орнаментом з поселення **Окопи**. Дослідження Збеновича В. Г. Наукові фонди Інститут археології НАНУ.

польської культури на территории Украины. – К., 1989. – С. 207.

Н. Б. Бурдо

ОЛЕКСАНДРІВКА – поселення *трипільської культури* (етап А, остання чверть V тис. до н.е.) в межиріччі Дністра та Південного Бугу. Розташоване біля с. Кирилівка (ур. Олександрівка) Кодимського р-ну Одеської обл. на схилі балки, по дну якої тече струмок, що входить до гідрологічної системи Дністра. Відкрите (1949), досліджувалося експедиціями *Одеського археологічного музею* під керівництвом *Єсипенка А. Л.*, (1950–57) та *Зіньковського К. В.* (1971–77). В архівних матеріалах 1950–57 на плані зображено 13 жител, розкопаних А. Л. Єсипенком, але відомості є тільки про 10 із них. Ще одне житло досліджене у 1971–77. Глинобитні двоповерхові будинки розташовувалися уздовж струмка.

Житло № 1 мало вигляд щільного завалу обпаленої глини, прямокутного в плані, довжиною приблизно 10,7 м, шириною 8,6 м, частина його зруйнована під час будівництва дамби. Випал *обмазки* з домішкою полови сильний, до цегляного кольору, з ошлакованими ділянками, знизу обмазка має відбитки колод та хмизу. Зафіксована *вимостка*, квадратна в плані, розміром 1,5×1,5 м. Знахідки зроблено серед завалу та під шаром обмазки, частина їх обпалена, є ошлаковані та деформовані посудини, які спеклися з обмазкою.

Житло № 2 представлене потужним завалом обпаленої глини, Г-подібним в плані, який був дуже міцним і сягав товщини 0,35 м. Довжина залягання – 17 м, найбільша ширина – 15,7 м. Випал обмазки досить сильний, зустрічаються ошла-

ковані ділянки, знизу обмазка має відбитки колод, діаметр яких 0,1–0,15 м, лози. Приблизно по кутах залягання обпаленої обмазки простежено три вимостки з глини без домішок, квадратні в плані, розміром 1,5×1,5 м. Під завалом обмазки та серед нього знайдено розвали посуду, окремі знаряддя праці, мідний стрижень, багато фрагментів черпаків та *антропоморфної пластики*.

Житло № 3 представлене прямокутним у плані завалом обпаленої обмазки, подібним до попередніх, довжиною 13,6 м, шириною 8 м, потужність обмазки до 0,3 м. Знахідок небагато. Житло № 4 представлене аналогічними рештками обмазки довжиною 11 м, шириною 7 м. Житло № 5 залишило такий самий завал обпаленої обмазки довжиною 11 м, шириною 7 м, товщиною 0,3 м. Житло № 6 представлене таким самим завалом обпаленої глини, аморфним у плані, довжиною 10 м, шириною 7,1 м. Нечисленні знахідки – серед завалу обмазки та під нею. Житло № 7 мало вигляд завалу обмазки у вигляді з'єднаних кутами квадратів різної величини, максимальні розміри 17 м та 14 м. Дуже випалена обмазка з домішкою полови та відбитками колод у нижній частині залягала щільно по всій площі. Нечисленний інвентар знайдено серед обмазки та під нею. Відкрито місце виготовлення крем'яних виробів у вигляді скупчення *нуклеусів* та крем'яних гальок поруч з кам'яною плитою.

Житло № 8 представлене прямокутним у плані завалом обпаленої обмазки, подібним до попередніх, довжиною 9,3 м, шириною 6,4 м, потужність обмазки до 0,2 м, простежено відбитки колод. Знахідок мало. Житло № 10 представлене прямокутним у плані завалом обпаленої обмазки, аналогічним до описаних, але дуже потужним, до 0,35 м товщиною. Довжина 22 м, ширина 10,7 м. Під шаром обмазки знайдено

Намисто з мідних бусин та кістяних підвісок з поселення **Олександрівка**. Дослідження Зіньковського К. В. Одеський археологічний музей.

Залишки жител на поселенні **Олександрівка**. Дослідження Єсипенка А. Л.

Роздавлений посуд під обмазкою. Поселення **Олександрівка**. Дослідження Єсипенка А. Л.

Кухонний посуд з поселення **Олександрівка**. Дослідження Єсипенка А. Л. Одеський археологічний музей.

Горщики з поселення **Олександрівка**. Дослідження Єсипенка А. Л. Одеський археологічний музей.

Фрагменти антропоморфної пластики з поселення **Олександрівка**. Дослідження Єсипенка А. Л. Одеський археологічний музей.

розвали посуду, крем'яні та камені знаряддя парці, фрагменти теракот. Житло №12 подібне до попереднього, довжина завалу — 20,7 м, ширина — 8,7 м. Житло №13 досліджене К. В. Зіньковським, представлене аморфним у плані завалом обпаленої глини з нерівною поверхнею довжиною 9,4 м, шириною 3,2 м, потужність завалу в середньому 0,25 м. Обмазка з домішкою полови, обпалена, іноді до стану шлаку, зафіксовано відбитки колод. Знахідки виявлено серед завалу обмазки та під шаром обпаленої глини. Це розвали посуду та окремі фрагменти кераміки, пластики, знаряддя праці. Простежено фрагмент нижньої частини жіночої статуетки серед розвалу грушоподібної посудини. Знайдено в комплексі мідну антропоморфну *бляху*, мідні намиста та підвіски із зубів, розбитий керамічний *вівтар*. Під стіною житла зафіксовано скупчення (скарб) з 11 крем'яних наконечників *дротиків*. Дослідження їх за допомогою *трасологічного методу* показало, що вони не використовувались.

Вази з поселення **Олександрівка**. Дослідження Єсипенка А. Л. Одеський археологічний музей.

Під час розкопок жител Олександрівки знайдено нечисленний виробничий інвентар. За визначенням *Петруня В. Ф.*, для виготовлення знарядь праці використовувалась сировина з Дністра або місцевого походження. Серед крем'яних виробів — призматичні, пірамідальні та аморфні *нуклеуси*, відбійники, переважно невеликі *пластини*, *скребки* на *відщепах*, свердла, проколки, два геометричних *мікроліти*, вістря стріл та дротиків. З каменю виготовлено *зернотерки*, шліфувальні та абразивні інструменти, одне з знарядь визначено як рудодробарка. Тесла та долота виготовлено як зі сланцю, так і з твердих порід каменю. Переважно з твердих порід були зроблені сокири-клини,

провушні бойові сокири, сокира-молот для подрібнення мідної руди. З кістки виготовлено лощила, шила, *орнаментири*, з рогу — мотики. *Скакун Н. М.* проведено аналіз знарядь праці за допомогою *трасологічного методу*. Знайдено також мідні вироби: булавку, стрижень, намисто та антропоморфну бляху. За визначення *Рындіної Н. В.*, мідні речі з *поселення* належать до кола карбунського металообробного центру.

Керамічні знахідки найчисленніші. В Олександрівці знайдено десятки розвалів посуду, які було реставровано. *Кухонний посуд* оздоблений відбитками пальців та нігтів, іноді суцільно по всій поверхні горщика, пластичними деталями, *рустом*. Серед форм посуду різного розміру горщики, *зерновики з покришками*, миски, глечики, в тому числі з кількома ручками, цідилки. *Столовий посуд* орнаментований різноманітною технікою у різних поєднаннях. Заглиблені лінії доповнює інкрустація білою пастою, фарбування червоною *вохрою* тла після випалу, відбитки дрібного штампа, *канелюри*, пластичні оздоблення, соскоподібні вушка-ручки. У композиціях часто трапляється стилізоване зображення змій. Форми посуду різноманітні: горщики, *фруктовниці, вази, грушоподібні посудини* з покришками, миски, посудинки з кулястим тулубом, піфоси, *черпаки*. Є кілька керамічних виробів ритуального призначення. *Антропоморфна пластика* (92) представлена у переважній більшості фігурками без орнаменту. Знайдено декілька керамічних *стільців-тронів, вівтар керамічний*.

Колекція матеріалів з розкопок Олександрівки зберігається в *Одеському археологічному музеї НАНУ*.

Література: *Патокова Э. Ф., Петренко В. Г., Бурдо Н. Б., Полищук Л. Ю.* Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье. — К., 1989. — С. 5—29.

Н. Б. Бурдо

ОЛЕКСАНДРІВСЬКИЙ КУРГАН — поховальна пам'ятка біля с. Олександрівка Овідіопільського р-ну Одеської обл. Розташований на правому березі Сухого лиману. Досліджений (1993) *Петренком В. Г.* та В. В. Бейлекчі. Виявлено різночасові поховання *бронзового віку*, в тому числі *усатівської культури*, для яких отримано дати по зразках дерев'яних перекриттів поховань: № 22 — Кі-9525: 4760±70 ВР, 3511±128 ВС; № 35 — Кі-9524: 4720±70 ВР, 3504±127 ВС.

Висота *кургану* — 3,5 м. До усатівської культури віднесено 6 поховань, ровик, дві культові ями та первинний курганний насип. Багатошаровий насип сягав у давнину висоти не менше 4 м, мав діаметр 30—40 м. Простежено чотири шари гумусу, три куполоподібних панцирі з уламків вапняку. У похованнях усатівського типу знайдено посудини з *розписним орнаментом*, харак-

Кришки до грушоподібних посудин з поселення **Олександрівка**. Дослідження Єсипенка А. Л. Одеський археологічний музей.

Грушоподібні посудини з поселення **Олександрівка**. Дослідження Єсипенка А. Л. Одеський археологічний музей.

Фрагменти ковшів та черпаків з поселення **Олександрівка**. Дослідження Єсипенка А. Л. Одеський археологічний музей.

Намисто з поховання 34 **Олександрівського кургану**. Дослідження Петренка В. Г. та В. В. Бейлекчі, 1993р. Одеський археологічний музей.

Поховання з **Олександрівського кургану**. Дослідження Петренка В. Г. та В. В. Бейлекчі, 1993р.

Поховання з **Олександрівського кургану**, поховальний інвентар (деталь).

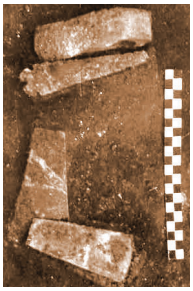

терні для комплексів *вихватинського типу* та усатівського типу (старший ступінь). Серед *інвентарю поховального* центрального поховання (№35) знайдено кераміку, намиста, срібні скроневі кільця, роговий молот, два тесла, ніж, долото, два шила. У дитячому похованні (№34) знаходилися керамічний посуд, *антропоморфна пластика*, пара срібних скроневих кілець, намисто з чорних (гагат) та білих (корал) намистин, нанизаних у три ряди, з чергуванням намистин різних кольорів, браслет з таких самих намистин (на зап'ясті) та срібне кільце (на середньому пальці правої руки), нагрудний *амулет* з алебастру та два браслети з молочних зубів оленя (на ногах). Головний убір був розшитий пастовим бісером,. Інші поховання усатівського типу супроводжувалися аналогічним, але скромнішим інвентарем.

Монументалізм поховальної споруди, наявність особливо престижних речей дозволяють вважати Олександрівський курган поховальною пам'яткою соціальної еліти найвищого рангу в усатівському суспільстві.

Литература: *Petrenko V., Bejlekchy V.* The Alexandrovka barrow. The burial site of the Usatovo culture elite // Funeral practices as forms of cultural identity (bronze and iron ages): 4-th International Colloquium of Funeral Archaeology. – Tulcea, 2000. – P. 47–49.

В. Г. Петренко, В. В. Бейлекчі

ОНОПРІЇВКА – поселення *трипільської культури* (буго-дніпровський варіант *східнотрипільської культури*, етап BI, 4450–4400 рр. до н.е.). Розташоване на південно-східній околиці с. Онопріївка Тальнівського р-ну Черкаської обл. Відкрите експедицією ВУАК (1924). Розкопки проводила (1988–91) експедиція *Інституту археології НАНУ* під керівництвом *Цвек О. В.*

Поселення займає берегову терасу, яка переходить у плато. Воно обмежено притокою Гірського Тікича, річкою Макшиболото та глибокими ярами. Площа – близько 60 га, фіксується планування будівель по колу. Виявлено три кола з досить щільною концентрацією глинобитних споруд. Будинки розташовані садибами на відстані 20–25 м один від одного. До комплексу садиби входило 2–3 будівлі різного функціонального призначення. Розкопками з різних кіл досліджено чотири споруди. Житла – двокамерні наземні *глинобитні* споруди площею до 100 кв.м. У плані будинки прямокутні та Г-подібні. Стіни мають каркасну конструкцію. В інтер'єрі фіксуються підвищені *вимостки* та купольні печі. В одному з жител виявлено триступінчастий *вівтар*. У внутрішньому колі знайдено будівлю госпо-

Грушоподібна посудина з поселення **Онопріївка**. Дослідження Цвек О. В.

дарського призначення. Овальна в плані, площею 34,5 кв.м, вона мала легку каркасну конструкцію, від якої фіксувалися стовпчики.

Керамічний комплекс складався з декількох груп. Кераміка із *заглибленим орнаментом* доповнювалася ямками та наколами. За формами посуду це *вази* з конічними покришками, широко відкриті горщики та *біноклеподібні посудини*. Кераміка з *канелюрами* представлена невеликими горщиками та *кубками*. Іноді вони мають лощену поверхню. Ще до однієї групи належить посуд, у тісті якого присутня домішка мушлі чи піску. Основна форма посуду — горщик. Їхні вінця прикрашено перлинами, плічка — шевронами, заповненими зубчастим штампом чи наколами.

Аналіз знарядь праці (*зернотерки, мотики, скребачки* різного типу, ножі) дозволяє говорити про землеробсько-скотарський напрям господарства. Палеоботанічні дослідження встановили, що жителі Онопріївки вирощували пшеницю-двозернянку, ячмінь плівчастий та голозерний.

Література: *Савченко Н. А., Цвек Е. В.* Поселение Ономриевка I и его место в системе Триполья Буго-Днепровского междуречья // Раннеземледельческие поселения-гиганты Трипольской культуры на Украине. — Тальянки; Веселый Кут; Майданецкое, 1990. — С. 102—104.

О. В. Цвек

ОРАНТА (лат. orans — той, що молиться) — зображення фігури (переважно жінки) з піднятими до неба руками, що передає прохання. Для *сакральних* зображень різних традицій підняті вгору й розкинуті в боки жіночі руки відповідають рогам корови і є метафорою місячного серпанку. Керамічні фігурки орант поширені в культурах доби *неоліту* та *енеоліту* Балкано-Дунайського регіону, звідти традиція створення подібних зображень могла з'явитися у трипільських племен. У *трипільській культурі* схематизований образ оранти зустрічається серед *антропоморфної пластики* та *антропоморфних зображень*.

Література: *Бурдо Н. Б.* Антропоморфна теракота трипільської культури // Давня кераміка України. — К., 2001. — С. 85—86.

Н. Б. Бурдо

Фрагмент статуетки **оранти** з поселення Сокольці-Поліг. Дослідження Даниленка В. М. Наукові фонди Інститут археології НАНУ.

Фрагмент статуетки **оранти** з поселення Солончени II. Дослідження Мовші Т. Г. Національний музей історії України.

ОРНАМЕНТ (лат. ornamentum — прикраса) — сукупність своєрідних зображувальних форм, призначених для оздоблення людини і предметів *матеріальної культури*. Орнамент є особливою формою штучно виконаного декору, яка має його найважливіші якості (зв'язок з предметом-носієм, стилізацію або умовність зображення) та визначається композицією, заснованою на симетрії переносу, тобто на метричному ритмі. Найближче до нього поняття — візерунок. В археології велике значення має орнамент на кераміці та інших артефактах. Може бути роз-

Розгортка **орнаменту** з посудини із Попудні (за Пассек Т.С.).

Розгортка **орнаменту** зерновика з поселення Володимирівка (за Пассек Т. С.).

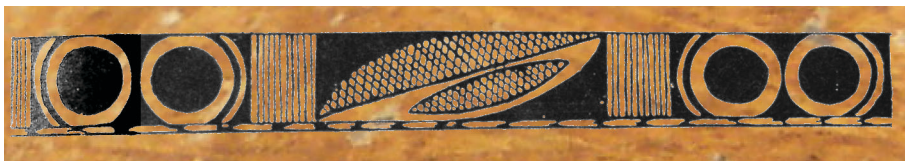

писний, штампований, нарізний, прокреслений тощо. Орнаментація посуду — найбільш масовий і яскравий вияв діяльності гончарів *трипільської культури*.

Літ.: *Романець Т.* «Орнамент»: можливості уточнення терміна // Українська народна творчість у поняттях міжнародної термінології. — К., 1996. — С. 46—57.

С. М. Ляшко

Кругові розгортки **орнаменту** посуду з монохромним розписом з поселення Майданецьке. Малюнки Ткачука Т. М.

Орнаментири з іклу кабана з поселення Олександрівка. Дослідження Єсипенка А. Л. Одеський археологічний музей.

ОРНАМЕНТИР — знаряддя для нанесення *заглибленого орнаменту*. На поселеннях *трипільської культури* знаходять орнаментири для різних видів орнаментації. Найбільш поширені орнаментири — гребінцеві штампи з кістки або ікла кабана, рідко — з мушлі. Зустрічаються загострені кістяні стрижні для виконання заглибленого орнаменту або *канелюр*. Так, з поселення *Зарубинці* (розкопки *Цвек О. В.*) походить *лощило* з кістки сайги, спрацьований край якого відповідає ширині *канелюр* на посудинах.

На поселенні Мерешовка-Четецує *Сорокін В. Я.* виділяє «циркульний» орнаментир складної конструкції для нанесення канелюр та заглиблень на поверхню сирих виробів. Він був виготовлений з плюснової кістки вовка, з отвором, який пробито в ділянці епіфіза, куди вставлявся стрижень із тригранної трубчастої кістки. На пізньому етапі Трипілля під час декорування посуду для нанесення рядів відбитків «*серпанків*» використовувався край черепашки Unio, яка правила за орнаментир. На молдавському поселенні Яблона виявлено «пензлик» для нанесення мальованого візерунка. Орнаментації посуду надавалося не тільки декоративне, але й магічне значення, тому матеріал, з якого зроблено орнаментири, був не випадковий, а регламентований сакральними чинниками.

1. **Орнаментир** з іклу кабана. Поселення Березівка. Дослідження Даниленка В. М. Наукові фонди Інститут археології НАНУ.

2. Роговий **орнаментир**. Поселення Дарабани, дослідження Середньодністровської експедиції. Наукові фонди Інститут археології НАНУ.

1 2

Література: *Цвек Е. В.* Гончарное производство племен трипольской культуры // Ремесло эпохи энеолита-бронзы на Украине. – К.: Наукова думка, 1994. – С. 69; *Сорокин В. Я.* Орудия труда и хозяйство племен среднего Триполья Днестровско-Прутского междуречья. – Кишинев, 1991. – С. 137–138; *Рижов С. М.* Гончарство племен трипільської культури // Давня кераміка України. – К., 2001. – С. 15.

Н. Б. Бурдо

ОРНІТОМОРФНА ПЛАСТИКА – категорія *орнітоморфних зображень*, виготовлених з глини статуеток, які зображають птаха.

Фігурки птахів поширені серед матеріалів *трипільської культури* не так широко, як зооморфна пластика. На ранньому етапі культури зустрічаються фігурні ручки кришок і статуетки птахів. На наступних етапах серед орнітоморфних статуеток значну кількість становлять *брязкальця*. Фігурні ручки з поселень *Бернашівка* та *Сабатинівка II* зображують, очевидно, качку. З поселення *Лука-Врублевецька* походить невелика статуетка довгоногого птаха з нахиленою униз головою, поза якого нагадує деякі жіночі фігурки. Птахів у такому вигляді відтворюють статуетки, знайдені на поселеннях різних етапів: *Бернове-Лука*, Путинешть, *Веселий Кут*, Хебешешть та інших. Орнітоморфні брязкальця відомі серед матеріалів поселень *Володимирівка*, *Заліщики*, *Пеньожкове*, *Тальянки*, *Кошилівці*, Бринзени VIII та ін. Унікальною є фігурка-брязкальце у вигляді голови птаха з довгим носом з поселення *Гребені*. На думку *Балабіної В. І.*, це зображення чубатої качки, вона також вважає, що приземкуваті статуетки птахів відтворюють качку, а високі – дрофу.

Література: *Балабина В. И.* Фигурки животных в пластике Кукутень-Триполья. – М.: Старый сад, 1998. – С. 147–148, 189–192.

Н. Б. Бурдо

ОРНІТОМОРФНІ ЗОБРАЖЕННЯ – зображення у вигляді птаха або з наданням його рис.

У *трипільській культурі* орнітоморфні зображення зустрічаються серед різних категорій матеріалу. Орнітоморфна пластика представлена фігурними ручками кришок та статуетками птахів, більшість з яких є *брязкальцями*. Орнітоморфними фігурними деталями оздоблені деякі *черпаки* та *моделі стільців-тронів*. Орнітоморфні посудини належать до *фігуративного посуду*, вони характерні для ранньотрипільської кераміки й фіксують спільні традиції сакральних образів у культурах Трипілля А-*Прекукутень* та *Болград-Алдень*. Орнітоморфні зображення зустрічаються у розписній орнаментації посуду етапів Трипілля СІ та СІІ. Найбільш поширене умовне символічне зображення птаха, стилізоване під *серпанок*. Зустрічаються також зображення птаха на довгих

Орнітоморфна пластика.
Фігурка птаха з поселення Лука-Врублевецька. Дослідження Бібікова С. М. Експонується в Національному музеї історії України.

Орнітоморфне зображення на розписний посудині. Колекція «ПЛАТАР».

Орнітоморфна пластика.
Фігурка птаха з поселення Бернове-Лука, дослідження Пассек Т. С.

Фігурка птаха. Колекція "ПЛАТАР".

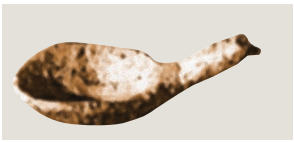

Орнітоморфне зображення – черпак з держаком у вигляді пташиної голівки. Поселення Тирпешть (за С. Марінеску-Билку).

Орнітоморфне зображення – мініатюрна посудинка-фігурка. Поселення Бернове-Лука, дослідження Пассек Т. С.

Орнітоморфне зображення – фігуративна посудина з Щербанівки. Дослідження Хвойки В. В. Національний музей історії України.

Орнітоморфне зображення – амфора. Колекція «ПЛАТАР».

Орнітоморфне зображення поруч з символом Місяця на фрагменті кераміки з поселення Жванець-Лиса Гора. Дослідження Мовші Т. Г. Національний музей історії України.

Орнітоморфне зображення – фігуративна посудина з поселення Олександрівка. Дослідження Єсипенка А. Л. Одеський археологічний музей.

Орнітоморфне зображення з поселення Жванець. Дослідження Мовші Т. Г. Національний музей історії України.

Орнітоморфне зображення на дні розписної миски. Колекція «ПЛАТАР».

ногах, в одному випадку він серед *зооморфних зображень* бере участь у сцені, яка зображує процесію тварин на посудині з поселення Варварівка VIII: довгоногий птах, теля, незрозуміла тварина, дві собаки та два олені «обертаються» зліва направо навкруги вінець посудини. На думку *Ткачука Т.М.*, знаки птаха у трипільському розписі пов'язані зі знаками хреста та символами змії – води. Зображення птаха у вигляді серпанка вказує на семантичне коло місячної символіки.

Антропоморфні зображення з рисами птаха зустрічаються у трипільській культурі на різних етапах. Серед *антропоморфної пластики* виділяються ранньотрипільські жіночі статуетки, фігура або поза яких нагадує пташину. Деякі дослідники порівнюють великі носи трипільських фігурок з дископодібними голівками (етап СІ та СІІ) із пташиним дзьобом, а трипалі антропоморфні зображення на посуді пов'язують із символом птаха. Всі ці дані дозволяють погодитися з думкою *Гімбутас М.* про поклоніння населення Старої Європи богині в образі птаха.

Література: *Мовша Т. Г.* Зображення птахів на розписному посуді Трипільської культури // Археологія. – 1965. – Т. 19. – С. 100–105; *Маркевич В. И.* Поздетрипольские племена Северной Молдавии. – Кишинев, 1981. – С. 27; *Ткачук Т., Мельник Я.* Семіотичний аналіз трипільсько- кукутенських знакових систем (мальований посуд). – Івано-Франківськ, 2000. – С. 112–113; *Бурдо Н. Б.* Теракота трипільської культури // Давня кераміка України. – К., 2001. – С. 86, 120.

Н. Б. Бурдо

ОССОВСЬКИЙ ГОТФРІД (20.10. 1835, с. Козаринці Канівського пов. Київської губ. – 16.04.1897, м. Томськ, Росія) – археолог, геолог, палеонтолог.

Навчався у Житомирській гімназії та Київському університеті Св. Володимира. Брав участь в обороні Севастополя під час Кримської війни (1853–56).

Працював у Волинському статистичному комітеті (з 1862), підготував та видав геологічну карту Волині. У 1874 організував музей і проводив розкопки у м. Торунь. Був першим директором *Краківського археологічного музею* (Польща; з 1879), впорядковував колекції, проводив археологічні дослідження. У 1892 виїхав до Сибіру, де продовжував займатися археологією, геологією. Член Антропологічної та Археологічної комісій Краківської академії, дійсний член *Московського археологічного товариства* та наукових товариств у Києві, Петербурзі, Парижі, Відні, Кракові.

Проводив розкопки курганів у Звенигородському та Уманському повітах Київської губернії. Протягом кількох років вивчав археологічні пам'ятки у Гусятинському, Заліщицькому і Борщівському повітах на Тернопільщині. Біля сіл Васильківці, Городка, Гадинківці, Щитівець зафіксував поселення *трипільської культури*, зібрав колекцію кераміки, виробів з *кременю* і кістки. На поселенні Вигнанка на площі 10×12 м виявив рештки *житла*, уламки розписної кераміки та крем'яні знаряддя праці. У 1890–92 провів розкопки в печері *Вертеба*, встановив, що у високих і просторих залах найбільше зосереджено скупчення кераміки. Біля входу, на глибині 2 м, знаходились залишки вогнища, навколо якого лежали кістки оленя, вола, дикого кабана, ведмедя, цілі і потрощені посудини, кілька кам'яних сокир, глиняні *статуетки* і мідні речі.

На запрошення власника маєтку князя *Сапєги Л.* провів дослідження в с. *Більче-Золоте*. В парку під шаром чорнозему Г. Оссовський відкрив *площадку*, викладену великими шматками обпаленої глини, знайшов крем'яні знаряддя праці, глиняні жіночі фігурки, миски і горщики. Верхній горизонт зберігав посудини з чорним *монохромним розписом*, а також серію посудин з розписом чорними і червоними фарбами. Нижче метрового шару чорнозему були знайдені г*рушоподібні посудини*, розмальовані чорною і червоною фарбами на білому фоні. Вважав виявлені ним залишки глинобитних площадок поховальними спорудами з цегли, а вироби з кераміки, кістки й кременю зараховував до поховального інвентарю. За результатами досліджень в Більче-Золотому опублікував статті з детальними малюнками і планами. На його думку, мальованої кераміки культура виникла в результаті впливу культур ка-

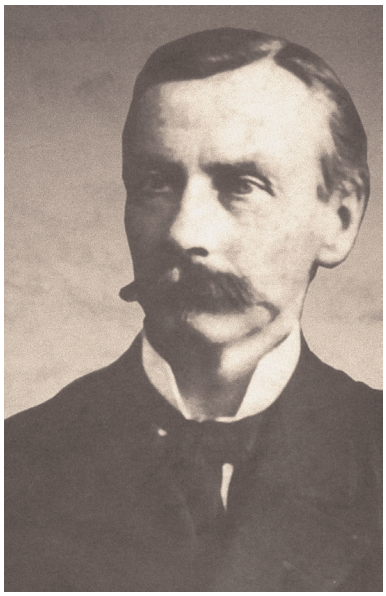

Оссовський Г.

м'яної доби Греції на місцеве населення Подністров'я.

Праці: Sprawozdanie drugie z wycieczki paleoetnologicznej po Galicyi w roku 1890 // ZWAK. — Krakow, 1891. — T. 15. — S. 1—68; Sprawozdanie trzecie z wycieczki paleoetnologicznej po Galicyi w roku 1891 // Ibid. — Krakow, 1892. — T. 16. — S. 63—110; Sprawozdanie czwarte z wycieczki paleoetnologicznej po Galicyi w roku 1892 // Ibid. — Krakow, 1895. — T. 18. — S. 1—28; О геологическом и палеоэтнологическом характере пещер юго-западной окраины европейской России и смежных с нею областей Галиции // Тр. Томского о-ва естествоиспытателей и врачей. — Томск, 1895. — Вып. 5. — С. 27—48.

Література: *Talko-Hrunzewicz J.* Z moich wspomien o dawnych archeologach // WA. — 1928. — T. 8. — S. 188.

М. П. Сохацький

ОСТРОГ-ЗАМКОВА ГОРА — поселення *трипільської культури* (етап CI, *хорівський тип*) в м. Острог Рівненської обл. Пам'ятка розташована на лівому високому березі р. Вілія на Замковій горі. Досліджене (1979) експедицією Острозького краєзнавчого музею.

При закладенні стратиграфічної траншеї виявлений *культурний шар* на глибині 3,20—4,10 м, насичений уламками трипільської кераміки в нижній частині замкових споруд в шарі похованого чорнозему.

Поселення займало територію всього мису на північ і північний схід від Острозького замку і мало приблизну площу 2—3 га.

Більша кількість археологічних знахідок представлена уламками кераміки. Серед *столового посуду*, виготовленого з добре *відмуленої глини*, переважають конічні миски, *кубки амфори*. Їх поверхня лощена і розписана коричневою фарбою. Серед *кухонного посуду* представлені горщики, миски. У глиняній масі помітні домішки *шамоту*, крейди. Орнаментація зроблена за допомогою розчосів, відбитків шнура та нігтя. Знаряддя праці представлені крем'яними ножами та вкладишами до серпів. *Пелещишин М. А.* відмічає в керамічному комплексі пам'ятки впливи *культури люблінсько-волинської мальованої кераміки*.

Археологічні матеріали зберігаються у фондах Державного історико-культурного заповідника м. Острог.

Література: *Пелещишин Н. А.* Трипольская культура Западной Волыни // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (энеолит, бронза и раннее железо). — К., 1990. — С. 27—28.

І. Т. Черняков

ПАВОЛОЧ

ПАВОЛОЧ — поселення *трипільської культури* (*городський тип*, етап СІІ). Розташоване біля с. Паволоч Попільнянського р-ну Житомирської обл. на високому мисі правого берега р. Роставиці. Відкрите (1946) під час розвідки експедиції В. К. Гончарова. Досліджене (1947) *Макаревичем М. Л.*

Під час розкопок виявлено залишки декількох зруйнованих *жител*. Від площадок збереглася обпалена обмазка, місцями з відбитками дерева, залишки печей і вогнищ. Виявлено велику кількість фрагментів посуду (понад 2000), *антропоморфну пластику* та *зооморфну пластику*, знаряддя праці, кістки тварин. Знайдено також сліди зруйнованого поховання (тілопокладення, інвентарне), яке, на думку М. Л. Макаревича, належить до трипільського часу.

Кераміка представлена кухонним і *столовим посудом*. *Кухонний посуд* виготовлений із глини із рослинними домішками, доданням товчених черепашок, крупнозернистого піску. Поверхня окремих виробів вкрита шаром червоної фарби. Форми посуду: миски, горщики, амфори. Під вінцями частина посудин прикрашена шнуровим орнаментом, штампом. Столова кераміка, знайдена у фрагментах, виготовлена з *відмуленої глини*, прикрашена *монохромним розписом*. Форми посуду: чаші, миски, горщики, покришки.

Антропоморфна пластика представлена фрагментами схематичних стоячих *статуеток*. Знайдено невелику голівку статуетки, яка має на голові наліп з отвором для підвішування та наділена рисами, характерними для *реалістичної пластики*. У великій кількості (76) виявлено виготовлені з глини *прясельця*, в основному конічної форми. Частина прясельць прикрашена *прокресленим орнаментом*, нако-

Голівка антропоморфної статуетки. **Паволоч**. Розкопки М. Л. Макаревича.

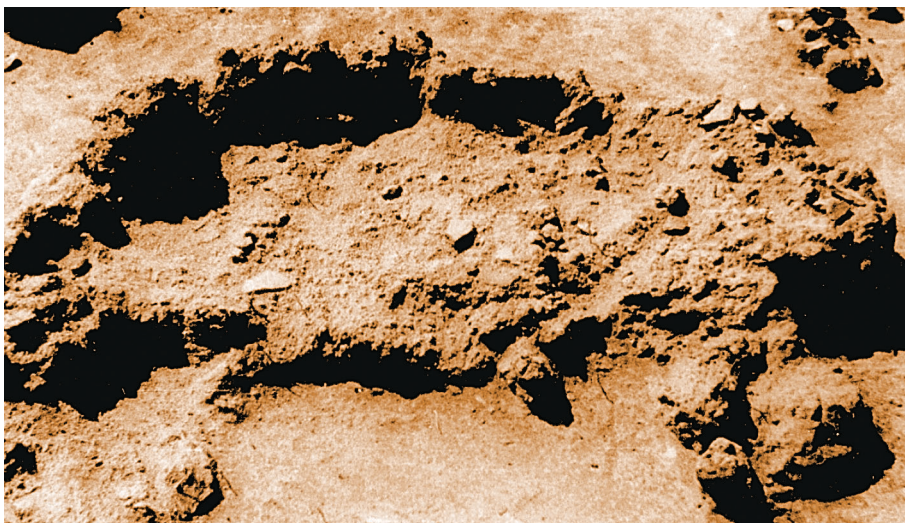

Розкопки залишок житла на поселенні **Паволоч**. Трипілля СІІ. Дослідження Макаревича М. Л.

ПАРНА ЗООМОРФНА ПОСУДИНА

Фрагменти антропоморфних статуеток. **Паволоч**. Розкопки Макаревича М. Л.

Посуд серед обмазки залишок житла на поселенні **Паволоч**. Дослідження Макаревича М. Л.

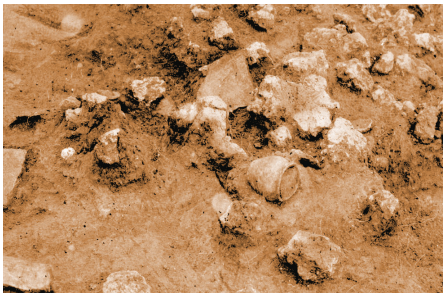

лами або *піктограмами*. Знайдено також *відтяжки* до *вертикального ткацького верстата* кулястої та циліндричної форм. Вироби з кременю представлені клиноподібними сокирами, вістрями стріл, *скребками*, ніжоподібними *пластинами*.

Знахідки зберігаються в *наукових фондах Інституту археології НАНУ* та експонуються в *Археологічному музеї Інституту археології НАНУ*.

Література: *Макаревич М. Л.* Трипільське поселення біля с. Паволочі [Житом. обл.] // АП. – 1952. – Т. 4. – С. 96–103.

М. Ю. Відейко

ПАРНА ЗООМОРФНА ПОСУДИНА – керамічна *фігуративна посудина* у вигляді двох фігур *бовинів* з поселення *Кошилівці-Обоз*. Знайдена під час розкопок *Гадачека К.* (1908–12). Виготовлена з тонко структурної *відмуленої глини*, гарно випалена, поверхня її пошкоджена, збереглися сліди *ангобу* та *розписного орнаменту*. Відбита одна з голівок, кінці рогів, нижня частина однієї ніжки. Довжина посудини 16 см, висота – 17,2 см. Бовини мають спільний тулуб у вигляді підпрямокутної в плані закритої посудини з невеликим отвором посередині, який закривався керамічною пробкою. Завдяки реставрації посудини, яка здійснена працівниками *Львівського історичного музею*, встановлено схему розпису з червоних та чорних стрічок. На покришці-пробки намальоване коло з вписаним в нього хрестом червоною фарбою на білому тлі, облямовані тонкою чорною смугою.

Експонується у Львівському історичному музеї.

Література: *Піцишин М., Конопля В.* Зооморфна пластика поселення Кошилівці // Наукові записки Львівського історичного музею. – Л.: Логос, 1995. – Вип. IV, ч. 1. – С. 54–57.

М. Піцишин

Парна зооморфна посудина. Поселення Кошилівці-Обоз. Розкопки Гадачека К. Львівський історичний музей.

ПАССЕК ТЕТЯНА СЕРГІЇВНА (15.08.1903, Санкт-Петербург, Росія – 1968, Москва, Росія) – археолог, доктор історичних наук, лауреат Сталінської премії (1950).

Закінчила Ленінградський державний університет (1924), аспірантуру при університеті (1930). Кандидатська дисертація: «Трипольская керамика» (1934), докторська – «Периодизация трипольских поселений» (1949). Співробітник Державної академії історії матеріальної культури в Ленінграді (1930–32; див. *Інститут історії матеріальної культури РАН*), московського відділення ДАІМК (з 1932), Інституту археології Академії наук СРСР (1937–68; див. *Інститут археології РАН*). Головний редактор видання «Краткие сообщения Института археологии АН СССР». У 1934– 47 – начальник Трипільської експедиції ДАІМК на території України, у 1947–68 – *Молдавської експедиції*.

Наукові інтереси: археологія доби *неоліту*, *енеоліту* та *бронзового віку* Європи та Кавказу. Над матеріалами *трипільської культури* почала працювати 1925, вивчаючи колекцію з поселення *Петрени* в Одеському археологічному музеї (тепер *Одеський археологічний музей* НАНУ). Розробила періодизацію поселень трипільської культури, у 1926 спільно з *Латиніним Б. О.* створила періодизацію пам'яток трипільської культури. Працювала над проблемами її хронології, походження, культурно-історичних контактів, формування локальних варіантів, реконструкції жител, історії, духовного життя та мистецтва трипільських племен. У 1964 Т. С. Пассек виступила на міжнародної конференції у Римі із доповіддю з питань хронології, в якій, використовуючи радіовуглецеві дати, поглибила початок трипільської культури до 3600 р. до н.е.

Проводила археологічні розвідки та досліджувала поселення трипільської культури на території України та Молдови, серед них такі як *Володимирівка*, *Євминка*, *Коломийщина I*, *Коломийщина II*, *Поливанів Яр*, Флорешти, Вихватинці та ін. Коломийщина I стала першою повністю розкопаною пам'яткою трипільської культури. Масштабні розкопки у Володимирівці стали важливим внеском у вивчення трипільських протоміст. Дослідження багатошарового поселення Поливанів Яр мали велике значення для встановлення відносної хронології трипільських пам'яток. Матеріали з розкопок Т. С. Пассек зберігаються та експонуються в багатьох музеях України, в тому числі *Національному музеї історії України*, *Археологічному музеї Інституту археології НАНУ*, Кіровоградському краєзнавчому музеї, *Уманському краєзнавчому музеї*. Частина матеріалів з її розкопок знаходиться в Росії: *Музеї антропології та етнографії ім. Петра Великого* у Санкт-Петербурзі (Росія), *Державному Ермітажі*, *Державному історичному музеї*.

Автор понад 80 наукових праць, в тому числі чотирьох монографій. Створила наукову школу дослідників трипільської культури. Під її керівництвом починали свої дослідження *Бєлановська Т. Д.*, *Маркевич В. І.*, *Мовша Т. Г.*, *Попова Т. О.*, *Черниш К. К.* День народження Т. С. Пассек (15 серпня) археологами в країнах СНД відзначається (неофіційно) як професійне свято – День археолога.

Праці: La Ceramique Tripolienne. – М.; Л., 1935; Трипольские модели жилища // ВДИ. – 1938. – № 4 (5); Трипільська культура. – К., 1941; Трипольское поселение Коломийщина: (Опыт реконструкции) // КСИИМК. –

Пассек Т. С. Портрет з Музею трипільської культури у Переяславі.

Бєлановська Т. Д., **Пассек Т. С.**, Добровольський А. В. на розкопках поселення Сабатинівка І. 1948.

Кераміка із заглибленим орнаментом, заповненим білою **пастою**. Колекція «ПЛАТАР».

1946. – Вып. 12 (співавт.); Периодизация поселений трипольской культуры (III–II тысячелетия до н.э.) // МИА. – № 10. – М.; Л., 1949; Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья // МИА. – 1961. – № 84.

Література: *Грюнберг Г. Е.* Список печатных трудов Т. С. Пассек // СА. – 1969. – № 2. – С. 239–241; *Черныш Е. К.* К 60-летию Татьяны Сергеевны Пассек // СА. – 1963. – № 3. – С. 5–9; *Мовша Т.* До 90-річчя Тетяни Сергіївни Пассек // Археологія. – 1993. – № 3. – С. 153–155; *Гуменна Д.* Дар Євдотеї // Жар і крига. – Балтимор; Торонто, 1990. – Т. 2. – С. 279–280.

М. Ю. Відейко

ПАСТА – матеріал для інкрустації *заглибленого орнаменту* на кераміці *трипільської культури*. Використання техногенних, переважно білих мінеральних паст для інкрустування заглибленого орнаменту та врізного *орнаменту* на керамічних виробах простежується в Старому світі упродовж тисячоліть, від *неоліту* до епохи заліза.

Як доводять петрографічні дослідження, пасти різних частин ойкумени трипільської культури виявляють відмінний мінеральний склад, що дозволяє використовувати отримані дані в ідентифікаційних цілях. Наприклад, пасти з поселень *Печера*, *Березівка*, частково – *Бернашівка*, – суто каолінітові, тобто походять з кори вивітрюваних кристалічних порід Правобережжя. Але інша частина посуду з Бернашівки виявляє пасту на спонголітовій основі, відбиваючи технологічні традиції, які складалися десь західніше. Нарешті, пасти декора кількох фігурок *усатівської антропоморфної пластики* були виготовлені з подрібненого викопного (фосилізованого) кісткового матеріалу, на який багаті терасові відклади Нижнього Дністра. У той же час в розпорядженні місцевого людства, як це доводять розкопки в районі с. *Маяки*, було багато інших білозабарвлених мінеральних речовин, від білої глини до найрізноманітніших мергелів. Не виключено, що не це випадковість, а своєрідна ілюстрація зародження майбутнього біблійного міфу про створення першої жінки саме з Адамового ребра.

Література: *Петрунь В. Ф.* О белых инкрустационных пастах керамики трипольских и некоторых других памятников территории Украины и сопредельных стран // Stratum plus. – 2000. – № 2. – С. 474–482.

В. Ф. Петрунь

ПАСТЕРНАК ЯРОСЛАВ ІВАНОВИЧ (2.01.1892, м. Хирів тепер Старосамбірського р-ну Львівської обл. – 22.11.1969, м. Торонто, Канада) – археолог, мистецтвознавець.

Студіював курс класичної філології і археології у професора *Гадачека К.* на філософському факультеті Львівського університету (1910–14). У 1925 завершив навчання на

Кераміка з різьбленим орнаментом, заповненим білою **пастою**. Поселення Бернашівка. Розкопки Збеновича В. Г. Наукові фонди Інституту археології НАНУ.

Пастернак Я. І. 30-ті рр. Фото з Археологічного музею Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ.

археологічному відділенні Карлового університету у Празі (1922–25). Учень відомого славіста Л. Нідерле. У 1926 захистив дисертацію «Руські Карпати в археології» і одержав звання професора філософії. Працював на кафедрі археології Українського Вільного університету, асистентом Державного Археологічного інституту в Празі. З 1928 працював у Львові: очолював музей НТШ (1928–39), Історико-археологічний музей (1939–44); працював на кафедри археології Львівського університету (професор, завідувач кафедри; 1939–41), старшим науковим співробітником Львівського відділу Інституту археології АН УРСР (тепер *Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ*; 1940–41). Дійсний член НТШ (з 1929). У 1934–41 провів масштабні дослідження на теренах княжого Галича, де відкрив Успенський собор із саркофагом князя Ярослава Осмомисла. З 1944 працював в університетах Геттінгена, Мюнхена, Бонна, з 1949 – у Канаді.

У 1914 разом з *Чекановським Я.*, *Гребеняком В.* брав участь у дослідженні печери *Вертеба* на Поділлі, досліджував поселення *трипільської культури* в с. *Корнич* (1932). В роботі «Важливі проблеми етногенези українського народу в світлі археологічних досліджень», спираючись на антропологічні свідоцтва (поховання в печері Вертеба), знахідки ранньонеолітичних стоянок біля Кам'яної Могили на Мелітопольщині, *Луки-Врублевецької* на Наддністрянщині, окремих мезолітичних стоянок на Прип'яті та Десні, а також на Харківщині, вивів безперервну лінію розвитку давнього населення України від палеоліту до хліборобських племен трипільської культури і далі до праслов'ян. Автор праці «Археологія України» (1961), в якій зокрема виклав свої погляди на трипільську культуру. Вважав, що вона існувала від неоліту до пізнього *бронзового віку*, приєднуючи до Трипілля пам'ятки білогрудівської культури.

Праці: До проблеми поширення й хронології лінійно-стрічкової кераміки в Європі. – Авгсбург, 1948; Археологія України. – Торонто, 1961; Важливі проблеми етногенези українського народу в світлі археологічних досліджень. – Нью-Йорк, 1971.

Література: *Петегирич В.*, *Павлів Д.*, *Филипчук М.* Пастернак і українська археологія // Studia archatologica. – 1993. – Ч. 1; *Курінний П.* Історія археологічного знання про Україну. – Полтава, 1994. – С. 134.

С. М. Ляшко

ПАТОКОВА ЕМІЛІЯ ФЕДОРІВНА (8.07.1926, с. Сергіївка Братського р-ну Миколаївської обл.) – археолог.

Закінчила історичний факультет Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова (1947). Працювала в *Одеському археологічному музеї* НАНУ молодшим, старшим науковим співробітником, зав. відділом (1948–87).

Дослідниця пам'яток *усатівського типу* пізнього етапу *трипільської культури*. Вела польові дослідження, займалася систематизацією інтерпретацією розкопаних пам'яток. Відновила розкопки ґрунтових та курганних могильників в *Усатові*, досліджувала могильник *Маяки* (1974–75). Здійснила перше монографічне видання пам'яток Усатівського комплексу. Автор понад 40 праць, серед яких дві монографічні.

Праці: Усатовское поселение и могильники. – К., 1979; Новый могильник усатовского типа у с. Маяки // Северо-Западное Причерноморье в эпоху первобытно-общинного строя. – К., 1980. – С. 71–87; Антропоморфная пластика Маяцкого могильника // Памятники древнего искусства Северо-Западного Причерноморья. – К., 1986. – С. 5–20; Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье. – К., 1989 (співавт.)

В. Г. Петренко

Патокова Е. Ф.

ПАТРІАРХАТ (гр. pater — батько, arche — влада, початок) — термін, який використовується для визначення домінуючої ролі чоловіка в родині та суспільстві. Патріархат виник на фінальних етапах розвитку первісного суспільства. Характеризується патрилокальним родом, великою патрилокальною родиною з необмеженою владою чоловіка, який її очолює, та нерівноправним становищем жінки, полігамією. Патріархат типовий для фіналу первісної доби. Термін використовувася в схемах історичної періодизації суспільства для визначення періоду переходу від первісності до цивілізації. Аналіз усіх даних про суспільство *трипільської культури* дозволяє дослідникам стверджувати, що для нього характерний патріархат.

Література: *Бібиков С. Н.* Раннетрипольское поселение Лука-Врублевецкая на Днестре // МИА. — М.; Л., 1953. — № 38. — С. 285—287; *Першиц А. И.* Патриархат // Свод понятий и терминов: Социально-экономические отношения и соционормативная культура. — М., 1986. — С. 131—132.

Н. Б. Бурдо

Пашкевич Г. О., 2004

Пашкевич Г. О. (справа) та Янушевич З. В. Велика Британія, 2000

ПАШКЕВИЧ ГАЛИНА ОЛЕКСАНДРІВНА (11.XI.1936, Київ) — ботанік, доктор біологічних наук.

Закінчила біологічний факультет Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка (1960), аспірантуру при Інституті ботаніки АН УРСР (1963). Кандидатська дисертація: «Четвертинна історія рослинності Житомирського Полісся» (1965), докторська — «Культурные растения Украины от неолита по средневековье» (1992). У 1963—76 — молодший, згодом — старший науковий співробітник Інституту ботаніки. В Інституті археології Академії наук УРСР (тепер *Інститут археології НАНУ*) — старший науковий (1976—92), провідний науковий співробітник (з 1992) відділу природничо-наукових методів досліджень археологічних матеріалів.

Опублікувала у вітчизняних та зарубіжних виданнях близько 150 наукових праць, серед яких 2 монографії. Г. О. Пашкевич створила комп'ютерну базу палеоетноботанічних даних України, до якої занесені результати її багаторічних досліджень. Проводить палеоботанічні дослідження викопних рослинних решток з поселень *трипільської культури* із використанням спорово-пилкового та палеоетноботанічного методів. Тематика досліджень стосується історії рослинного покриву України в плейстоцені та голоцені, реконструкцій рослинного покриву та середовища, в якому існували давні люди часів палеоліту, мезоліту, неоліту, історії культурних рослин. Разом з палеоетноботаніками Європи Г. О. Пашкевич брала участь у створенні великої узагальнюючої роботи «Progress in Old World Palaeoethnobotany», у якій підведено підсумки палеоетноботанічних досліджень на території Європи за останні 20 років.

Праці: Культурные растения трипольских поселений Поднепровья // Первобытная археология. Поиски и находки. — К., 1980. — С. 234—242; К характеристике земледелия трипольской культуры: Ранний этап // Studia praehistorica. — Sofia, 1988. — Vol. 9. — P. 179—193 (співавт.); Палеоботанические исследования трипольских материалов междуречья Днепра и Южного Буга // Первобытная археология. — К., 1989. — С. 132—141; Палеоэтноботанические находки на территории Украины (неолит-бронза): Каталог. — Препринт. — К., 1991; До реконструкції асортименту культурних рослин епохи неоліту-бронзи на території України // Стародавнє виробництво на території України. — К., 1992. — С. 179—194.

М. Ю. Відейко

ПЕКАРІ II — поселення *трипільської культури* (*канівська група*, етап CI, 3800—3300—3200 рр. до н.е.). Розташоване на північній околиці с. Пекарі Канівського р-ну Черкаської обл. на високому (до 50 м) виступі плато, оточеному глибокими ярами, на правому березі Дніпра. Вперше згадується *Хвой-*

Напівземлянка № 1. Поселення **Пекарі II**. Дослідження Овчинникова Е. В.

кою В. В. (1987). Розвідки на поселенні проводили *Пассек Т. С.* (1945) та співробітники Канівського історичного музею (1990-ті рр.). Розкопки поселення велися під керівництвом М. М. Бондаря (1957–58) та *Овчинникова Е. В.* (2001–02). Розкопано залишки 3 наземних глинобитних жител та напівземлянку-майстерню.

Будівля-напівземлянка розташована майже в самому центрі поселення, складалася з чотирьох ям округлої форми, перекритих глинобитною надбудовою на стовпах-опорах. Загальні розміри об'єкта 13,5×11 м, найбільша глибина від поверхні 1,5 м. Під час будівництва майстерні застосовано складні багатокомпонентні розчини, в яких було використано різні сорти глин, рослинні домішки, вапняк, крейду. З метою гідроізоляції на дно ям покладено потужний прошарок (близько 20 см) ретельно утрамбованого сірого суглинку, а спеціально обпалений шар «плитчастої» обмазки слугував підлогою. У двох приміщеннях *напівземлянки*, її найглибшій частині, простежено виступи-лави, вирізані в ґрунті. Виступи додатково обмазані прошарком глини з великим вмістом каоліну. Тут виявлено три виробничі ділянки з повним комплексом обробки кременю, які становлять майстерню кременеобробну. Поряд розташоване господарське приміщення з *вогнищем*. Ще одне приміщення можна пов'язувати з відправленням виробничого культу.

Серед основних категорій знахідок: кераміка з *монохромним розписом*, кераміка з дрібнотовченою черепашкою, сіролощена кераміка, колекція антропоморфних та зооморфних фігурок, знаряддя праці з *кременю*, каменю, рогу, кістки.

Фрагменти антропоморфних фігурок в культурному шарі напівземлянки № 1 поселення **Пекарі II**. Дослідження Овчинникова Е. В.

ПЕЛЕЩИШИН МИКОЛА АНДРІЙОВИЧ

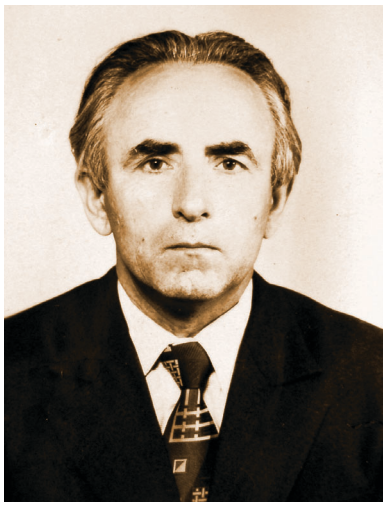

Пелещишин М. А.

Пелещишин М. А. з дружиною К. Пелещишиною на розкопках у Заліссях. 1960. Фото з Археологічного музею Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ.

Матеріали з розкопок та розвідок зберігаються у фондах кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету ім. Т. Шевченка і *Канівському історичному музеї*.

Литература: *Бондар М. М.* Пам'ятки стародавнього минулого Канівського Придніпров'я. – К., 1959. – 79 с.; *Овчинников Е. В., Пйкур Є. В.* Дослідження на трипільському поселенні Пекарі II // Археологічні відкриття в Україні 2001–2002 рр. – К., 2003. – С. 207–212; *Шевченко Н. А., Овчинников Э. В.* Строительные материалы и конструктивные элементы в трипольском домостроительстве // Поселення-гіганти Трипільської культури: До 110-річчя відкриття культури. – К.: Корвін Пресс, 2003.

Е. В. Овчинников

ПЕЛЕЩИШИН МИКОЛА АНДРІЙОВИЧ (19.02.1932, с. Кобильниця Руська Любачівського пов., тепер Польща – 16.07.1999, Львів) – археолог, доктор історичних наук.

Закінчив історичний факультет Львівського університету (1957). Кандидатська дисертація: «Стародавнє населення Західної Волині в III тис. до н.е.» (1967), докторська – «Стародавнє населення Західної Волині та його етнокультурні зв'язки (V–III тис. до н.е.)». У 1959–70 працював в *Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ* молодшим, старшим науковим співробітником відділу археології. У 1971–89 – доцент кафедри історії стародавнього світу і середніх віків; у 1989–99 – професор, завідувач кафедри археології, античності і середньовіччя Львівського університету. Фахівець з історії первісного суспільства мідного віку (*енеоліту*) на заході України, головним чином на Волині та Верхньому Подністров'ї.

Дослідник пам'яток *трипільської культури, пізньострічкової розписної кераміки, культури лійчастого посуду* (поселення Зимне, Тадані, Винники, Малі Грибовичі та ін.). Проводив розкопки на поселеннях трипільської культури в західних областях України (Голишів, *Листвин*, Лози, *Хорів*). Виділив пам'ятки *листвинського типу* та *хорівського типу*. Відносно хронологічного співвідношення та зв'язків трипільської і лендельської культур вважав, що зникнення культури *Лендель* на теренах Західної України пов'язане з приходом населення культури лійчастого посуду з північного заходу і розповсюдженням трипільського населення на Західній Волині.

Праці: Пізньотрипільське поселення у верхів'ях р. Горині [Терноп. обл.] // Археологія. – 1973. – Вип. 11. – С. 55–62; Племена трипільської культури // Стародавнє населення Прикарпаття і Волині. – К., 1974. – С. 130–158; Лендельська культура // Археология Украинской ССР. – К., 1985. – С. 268–272; Культура воронковидных сосудов // Там же. – С. 273–279; Трипольская культура Западной Волыни // Археологія Прикарпатья, Волыни и Закарпатья. – К., 1990. – С. 26–35.

Література: Пелещишин М. А. // Довідник з історії України. – К.: Генеза, 2001. – С. 560; Пелещишин М. А. // Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України: Наукова діяльність. Структура. Працівники. – Л., 2001. – С. 276–277.

С. М. Ляшко, М. Ю. Відейко

ПЕНЬОЖКОВЕ – поселення *трипільської культури* (*східнотрипільська культура*, етап BI–II, бл. 4200–4100 рр. до н.е.). Розташоване біля с. Богачівка Христинівського р-ну Черкаської обл. на плато, обмеженого двома ярами, по дну яких протікають струмки. Займає площу близько 100 га. Розкопки (1911) провів *Гімнер М.*, який відзначив розташування залишків будівель у кілька рядів. У 1973–74 дослідження цієї пам'ятки (під назвою Богачівка II) проводила експедиція *Інституту археології НАНУ* під керівництвом. *Цвек О. В.*

Рештки споруд являли собою прямокутні скупчення обпаленої глини, іноді значних розмірів (від 6×10 м до 7×16 м). М. Гімнер відзначив наявність *вогнищ* в *житлах*, а також відбитків дерева на обмазці. Серед завалів та під ними виявлено розвали посудин, кілька антропоморфних і зооморфних *статуеток*, знаряддя праці, виготовлені з *кременю*, рогу та кістки. О. В. Цвек уточнила площу *поселення*, виявила сліди розкопів М. Гімнера та дослідила залишки двох будівель.

Кераміка кухонна та столова. *Кухонний посуд* нечисленний, це горщики, виготовлені із глини з домішками товченої черепашки, прикрашені на плічках штампом, прокресленими лініями. *Столовий посуд* двох типів: прикрашений *заглибленим орнаментом* і *канелюрами* (*кубки, шоломоподібні покришки*, конічні покришки,

Матеріали з розкопок поселення **Пеньожкове**, дослідження Гимнера М., Варшавський археологічний музей:

Грушоподібні посудини із заглибленим орнаментом.

Зооморфна пластика.

Посуд із заглибленим орнаментом та канелюрами.

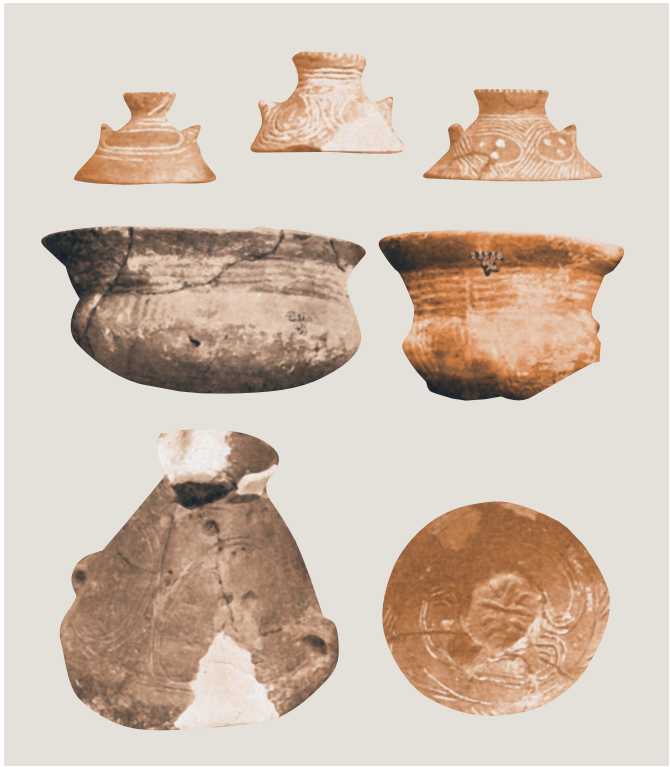

Кухонний посуд.

Матеріали з розкопок поселення **Пеньожкове**. Дослідження Гимнера М. Варшавський археологічний музей.

Кубки.

Кубки.

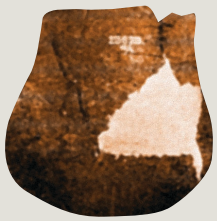

грушоподібні посудини та *бінокле-подібні посудини*, *амфори*), а також у невеликій кількості посуд з *розписним орнаментом* (виявлено грушоподібну посудину з біхромним розписом).

Література: *Himner M.* Etude sur la civilisation premyceniene dans le bassine de la Mer Noire apres des foulies personelles // Swiatowit. – Warszawa, 1933. – T. 14. – S. 26–163; *Цвек Е.В.* Трипольские поселения Буго-Днепровского междуречья (к вопросу о восточном ареале Кукутени-Триполья) // Первобытная археология. Поиски и находки. – К., 1980. – С. 163–181.

М. Ю. Відейко

ПЕРЛИКАНИ – поселення *трипільської культури* (етап BI–BII, 4400–4100 рр. до н.е.) в долині р. Тростянець (приток р. Ягорлик). Розташоване біля с. Олексіївка Красноокнянського р-ну Одеської обл. Відкрите й обстежене (50-ті рр. XX ст.) А. О. Кравченко під час розвідки Одеського археологічного музею.

Виявлено залишки глинобитного *житла*. Знайдено кераміку розписну (посуд оздоблений ззовні прокресленими лініями, а всередині розписом), та із *заглибленим орнаментом*. *Кухонний посуд* представлений фрагментами зі смугастим *барботином* та шерехатою поверхнею.

Невелика колекція знахідок з поселення зберігається в *Одеському археологічному музеї* НАНУ.

Література: *Кравченко А. О.* Археологічні пам'ятки в долинах річок Тростянець і Ягорлик // Матеріали по археології Північного Причорномор'я. – О., 1960. – Вип. 3. – С. 167–170.

Н. Б. Бурдо

ПЕРШИЙ ПОЛЬОВИЙ СЕМІНАР – наукова конференція, присвячена дослідженню поселень-гігантів *трипільської культури*. Відбулася в с. Тальянки Тальнівського р-ну Черкаської обл. 1–7 серпня 1990. Організатор семінару – Інститут археології АН УРСР (тепер *Інститут археології НАНУ*). Учасники конференції, які представляли наукові установи з Молдавії, Росії, України, виступили з 30 доповідями, а також оглянули місця архео-

Антропоморфна пластика.

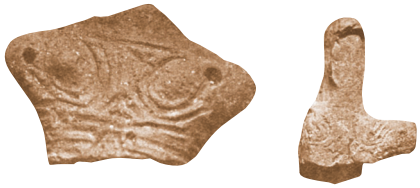

Фрагменти кераміки з поселення **Перликани**. Одеський археологічний музей.

логічних досліджень на поселеннях *Майданецьке*, *Онопріївка*, *Тальне-2*, *Тальянки*, а також Тальнівський музей історії хліборобства.

Загальні проблеми вивчення *поселень-гігантів* розглянуті в доповідях *Збеновича В. Г.*, *Массона В. М.*, *Чернякова І. Т.*, *Шмаглія М. М.* та *Відейка М. Ю.* Питанням методики досліджень та реконструкції споруд трипільської культури були присвячені доповіді *Бузян Г. М.*, О. Г. Колесникова (*Корвін-Піотровський О. Г.*), *Круца В. О.*, *Маркевича В. І.*, *Шумової В. О.*, *Якубенко О. О.* Проблеми регіональної хронології у своїх доповідях розглянули *Сороків В. Я.*, *Цвек О. В.*, а мікрохронології поселень — *Рижов С. М.*, М. М. Шмаглій та М. Ю. Відейко. Великий блок доповідей з господарської тематики виголосили Т. М. Губська-Лизь, *Гусєв С. О.*, *Журавльов О. П.*, *Жураковський Б. С.*, *Енговатова А. В.*, *Завець І. І.*, *Кузьмінова Н. В.*, *Риндіна Н. В.*, *Пашкевич Г. О.*, *Скакун Н. М.* Ідеологічним уявленням трипільців присвятили доповіді *Балабіна В. І.*, *Бікбаєв В. М.*, Ляшком С. М., І. В. Мельничук, *Петренко В. Г.*, І. В. Сапоржніков, *Ткачук Т. М.*, В. Г. Тодорова, *Чмихов М. О.* Про нові дослідження пам'яток трипільської культури доповіли *Бурдо Н. Б.* (*Гребенюків Яр*), *Косаківський В. О.* (*Чечельник*), *Конопля В. М.*, *Мицик В. Ф.* Взаємовідносини трипільського та степового населення були темою доповідей А. І. Кубишева, І. В. Манзури, *Мовші Т. Г.*, А. Л. Нечитайло, Ю. Я. Рассамакіна.

Перший польовий семінар. Цвек О. В., Маркевич В. І., Бурдо Н. Б. на розкопі житла на поселенні Тальне 2.

Література: Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине: Тез. докл. I полевого семинара, Тальянки — Веселый Кут — Майданецкое, 1–7 августа 1990 г. — К., 1990.

М. Ю. Відейко

ПЕТРЕНИ — поселення *трипільської культури* (етап CI, 3800–3500 рр. до н.е.). Розташоване на плато біля с. Софія Дрокіївського р-ну Республіки Молдова. Епонімна пам'ятка *петренської групи*. Відкрите власницею маєтку Петрени *Бузней О. К.* (1901). Розкопано залишки восьми жител *Штерном Е. Р.* (1902–03). План поселення дешифрований *Шишкіним К. В.* за даними *аерофотозйомки*.

Площа *поселення* близько 30 га. На плані позначено близько 500 будинків, розташованих концентричними колами. Рештки *жител*, як показали розкопки, представлені *площадками* довжиною 10–14 м, шириною 5–8 м. На глиняній перепаленій *обмазці* простежувалися відбитки дерев'яних конструкцій будівель. Знахідки, серед яких велика кількість розвалів посуду, були зосереджені під завалом перепаленої глини. В кожному з жител зафіксовано від трьох до восьми великих посудин, багато дрібніших, в одному випадку знайдено сім мисочок, складених одна в одну купкою. В одному з жител знайдено великий шматок *вохри* малинового кольору. Е. Р. фон Штерн вважав відкриті ним конструкції з обпаленої глини перекриттям поховальних споруд з пласким дахом.

Серед знарядь праці *пластини з ретушшю*, *відбійники*, *зернотерки*. Більшу частину колекції становлять керамічні вироби. *Столовий посуд* представлений керамікою з *відмуленої глини* без орнаментації та з розписним орнаментом. *Монохромний розпис* наносився по лощеній теракотовій поверхні чорною або темно-коричневою фарбами. Є група посуду з поверхнею, яка вкрита світло-жовтим, білим, коричневим або червоним *ангобом*. В останніх

Посуд з монохромним розписом з поселення **Петрени**. Дослідження Штерна Е. Р. Одеський археологічний музей.

Фрагмент жіночої фігурки з монохромним розписом. Поселення **Петрени**. Дослідження Штерна Е. Р. Одеський археологічний музей.

ПЕТРЕНКО ВЛАДИСЛАВ ГРИГОРОВИЧ

Посуд з монохромним розписом з поселення **Петрени**. Дослідження Штерна Е. Р. Одеський археологічний музей.

двох випадках поверхня лощена. По ангобованій поверхні розпис наносився чорною та червоною фарбами.

Виділяються такі форми посуду: конічні миски, розписані дугоподібними стрічками з овалами на кінцях, фестонами, овалами у формі вісімки; напівсферичні та циліндроконічні миски; *кубки*, орнаментовані метопною схемою; біконічні та сфероконічні посудини; *грушоподібні посудини*, розписані *тангентним орнаментом* та S-подібними дугами у широкому фризі, один з них із *антропоморфними зображеннями*; шоломоподібні покришки; *амфори*, з розписані *лицьовим мотивом; біноклеподібні посудини*. *Кухонний посуд* представлений невеликою кількістю горщиків та посудинкою на ніжках, виготовленими з маси із домішкою товченої черепашки. Верхня частина горщиків оздоблена розчосами, тонкими лініями *заглибленого орнаменту*, іноді елементами *шнурового орнаменту*, зооморфними пластичними деталями. *Антропоморфна пластика* та *зооморфна пластика* представлена жіночою фігуркою з *розписним орнаментом* та статуетками бика.

Література: *Штерн Э. Р.* Доисторическая греческая культура на юге России // Тр. XIII Археологического съезда в Екатеринославе в 1905 году. – М., 1906. – С. 9–95; *Маркевич В. И.* Позднетрипольские племена Северной Молдавии. – Кишинев, 1981. – С. 18–22.

Л. Ю. Поліщук

ПЕТРЕНКО ВЛАДИСЛАВ ГРИГОРОВИЧ (7.IV.1958, м. Одеса) – археолог.

Закінчив Одеський технологічний інститут холодильної промисловості (1980), історичний факультет Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова (1986). Працює в *Одеському археологічному музеї* НАНУ з 1985р.: екскурсоводом, молодшим науковим співробітником, науковим співробітником (з 1991).

Вивчає проблеми археологічних культур доби *енеоліту* – раннього *бронзового віку* в Південно-Західному Причорномор'ї, зокрема *усатівську культуру*. Брав участь у дослідженні поселення *Черкасів Сад II* (1985). Досліджував могильники *Усатове* (1984–85), *Олександрійський курган* (1993, разом з

Петренко В. Г. в експозиції Одеського археологічного музею.

В. В. Бейлекчі), городище та могильник *Маяки* (1986, 1990, 2002–03), енеолітичний могильник Кошари I (2001). Автор 40 наукових праць, в тому числі монографії.

Праці: Архитектурные особенности некоторых курганов Усатово // МАСП. – К., 1983. – С. 22–32; Каменная плита с изображениями из Усатово // Северное Причерноморье. – К., 1984. – С. 14–22; Новые находки памятников искусства в Усатово // Памятники древней истории Северо-Западного Причерноморья. – К., 1985. – С. 8–15; Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье. – К., 1989. – 139 с. (співавт.); Епонімне Усатове та проблема генезісу усатівської культури // Трипільська цивілізація у спадщині України. – К.: «Просвита», 2003. – С. 135–143.

С. М. Ляшко

ПЕТРЕНСЬКА ГРУПА – локально-хронологічна група *пам'яток трипільської культури* (етапи BII та CI), які були поширені в Попрутті та Подністров'ї. Епонімна пам' ятка – поселення *Петрени* на території Молдови. Виділена *Мовшею Т. Г.*

Сформувалася на основі комплексів *заліщицького варіанту* та *солонченського варіанту* (за Т. Г. Мовшею), або пам'яток пізньої фази раковецької групи (за С. М. Рижовим). Дослідники виділяють кілька фаз в розвитку петренської групи (Т. Г. Мовша сім фаз, *Рижов С. М.* три фази, з поділом середньої на два ступені).

Посуд **петренського типу** з експозиції Археологічного відділу Кам'янець-Подільського історичного музея-заповідника.

Поселення різних розмірів: від 3–4–10 га (*Коновка, Ходаки*) до 30–100–120 га (Петрени, *Стіна 4, Ялтушків*). Забудовані наземними *глинобитними* житлами. Іноді долівка підмазана глиною. Відомі майстерні по виробництву знарядь праці з кременю.

В керамічному комплексі переважає розписна кераміка. Розпис нанесений чорною фарбою, іноді доповнений червоним кольором, рідкісними є обводка чорних стрічок білими лініями, або білими крапками. Поверхня вкрита *ангобом*, підлощена. Форми посуду: *кубки*, миски, горщики, *амфори*, сфероконічні, *грушоподібні посудини, шоломоподібні покришки*, зустрічаються також *біноклеподібні посудини*. Характерною є округлість форм. Часто зустрічаються *зооморфні зображення* у т. зв. «стрічковому» стилі.

З міграцією петренської групи на схід різні дослідники пов'язують формування ряду груп з мальованою керамікою у межиріччі Дністра та Південного Бугу (*чечельницька група*), а також Південного Бугу та Дніпра (*небелівська група* або *томашівська група*), у Верхньому Подністров'ї – формування *кошиловецької групи*.

Література: *Мовша Т. Г.* Петренська регіональна група трипільської культури // Археологія. – 1984. – Вип. 45. – С. 10–23; *Рижов С. М.* Дослідження трипільських поселень по р. Лядовій у Середньому Подністров'ї // Подільська Старовина. – Вінниця, 1993. – С. 85–93.

Відейко М. Ю.

Посуд **петренського типу** з експозиції Археологічного відділу Кам'янець-Подільського історичного музея-заповідника.

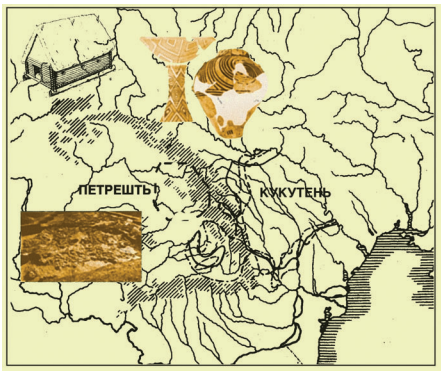

Петрешть, археологічна культура.

Петров В. П.

ПЕТРЕШТЬ — археологічна культура *мідного віку* (V — перша половина IV тис. до н.е.) у Центральній та Південно-Східній Трансільванії (Румунія).

Сформувалася на основі неолітичних культур, що мають егейсько-анатолійсько-малоазійське коріння, під впливом традицій культур *Криш* та Турдаш. Відомо 62 *поселення*, 17 з яких досліджено. Ю. Паул виділяє три фази розвитку — А, АВ, В. Поселення досить великого розміру, з потужним *культурним шаром*, займали ділянки біля водоймищ на перших та других надзаплавних терасах. Часто зустрічаються у різнокультурних багатошарових пам'ятках, відомі знахідки матеріалів культури Петрешть В у печері. Житла наземні, представлені заляганнями обпаленої глини, подібними до трипільських *площадок*. Припускають, що будинки були на палях. Виявлено також ями, з яких брали глину для будівництва *жител*. Відомі чотири поховання, знайдені на поселеннях серед будинків. Для крем'яної індустрії належать типові *пластини* з ретушшю, серпи, *скребки*, вістря. Зустрічаються знаряддя з імпортної балканської сировини. З каменю зроблено сокири та сокири-молоти з отворами, абразиви. З кістки виготовлялися шила, долота, кинджали, з рогу — *мотики*. Знайдено мідні долота, фрагменти сокири типу Плочник, голки та кільце. З глини виготовлені овальні важки для ткацького верстата, прясельця. *Кераміка* поділяється на неорнаментовану та розписну. Серед неорнаментованої кераміки виділяються: 1) груба с домішкою піску та дрібних камінців в масі; 2) тонкостінна з домішкою піску; 3) тонкостінна, чорного кольору, лощена, з тонкої глини. Серед розписного посуду виділяються монохромна, біхромна та поліхромна кераміка. Головними елементами орнаментації є спіралі та *меандри* з широких стрічок. *Антропоморфна пластика* представлена переважно фрагментами жіночих *статуеток*, рідко зустрічаються чоловічі фігурки. Господарство землеробсько-скотарське. Сусідні культури: *Вінча*, *Гумельниця*, *Кукутень*. На думку деяких дослідників, поширення технології виготовлення посуду з розписом культурі у *Кукутень-Трипілля* пов'язане саме з культурою Петрешть.

Література: *Paul I.* Cultura Petresti. — Bucuresti, 1992.

Н. Б. Бурдо

ПЕТРОВ ВІКТОР ПЛАТОНОВИЧ (10.10.1894, м. Катеринослав, нині Дніпропетровськ — 1969, Київ) — археолог, доктор філологічних наук, етнограф, письменник.

Закінчив (1918) Київський університет Св. Володимира. У 1920—34 працював в Етнографічної комісії Всеукраїнської академії наук, з 1934 — в *Інституті історії матеріальної культури АН УРСР* (тепер *Інститут археології НАНУ*) на посаді наукового співробітника, зав. сектором феодалізму. У 1941 — директор Інституту українського фольклору АН УРСР; у 1950—55 — співробітник Інституту археології АН СРСР (тепер *Інститут археології РАН*), 1955—69 — Інституту археології АН УРСР.

Наукові інтереси в галузі археології — етногенез слов'ян, скіфська та слов'янська археологія, міфологія, етнографія. Декілька разів звертався до теми *трипільської культури*. Досліджуючи етногенез слов'ян, вважав, що трипільці не можуть бути безпосередніми предками українців, але залишили багату спадщину в економічній та духовній сферах. Звернув увагу на наявність у трипільській культурі *поселень-гігантів*. Відносно великих розмірів поселення *Володимирівка*, вважав: «...якщо на ті часи, то можна цілком певно твердити, що на даному етапі село вже починало перерастати в місто» (1992). У спільній з *Макаревичем М. Л.* праці (1963) визначив у *антропоморфній пластиці* раннього етапу трипільської культури зображення образу Змієногої Богині із скіфської генеалогічної легенди. Працював у *Трипільській експедиції ІІМК* на поселенні *Коломийщина І* (1937—38), де керував окремими розкопками. У 1937 у В. П. Петрова креслярем працювала письменниця *Гуменна Д.* Досліджував пізньотрипільське поселення *Городськ* (1936). Звернув увагу на широке коло зв'язків мешканців поселення з віддаленими регіонами

поширення трипільської культури. Автор понад 220 наукових праць, в тому числі чотирьох монографій.

Праці: Поселення в Городську [Житом. обл.]: (Розвідкові розкопки 1936 р.) // Трипільська культура. — К., 1940. — Т. 1. — С. 339—379; Скифская генеалогическая легенда // СА. — 1963. — С. 20—31 (співавт.); Етногенез слов'ян. Джерела, етапи розвитку і проблематика. — К., 1972; Походження українського народу. — К., 1992. — С. 9—26.

Література: *Мезенцева Г. Г.* Дослідники археології України. — Чернігів, 1997. — С. 146.

М. Ю. Відейко

ПЕТРОГРАФІЯ (петрологія, у разі осадових порід та руд, також — літологія) — наука геолого-мінералогічного циклу, що виникла у XIX ст. і вивчає гірські породи за їх хімічним і мінеральним складом, стуктурно-текстуальними особливостями, умовами формування та закономірностями поширення на землі. Тому в більшості сучасних закордонних справ методику дослідження *кремею* археологічних об'єктів іменують археологопетрографічною.

Гірські породи виступають у *трипільській культурі* як мінеральна сировина для знарядь, прикрас, будівельних матеріалів, дослідження якої усіма сучасними засобами точних наук, передусім поляризаційною мікроскопією (у прозорих шліфах та імерсійних препаратах), чи не щороку поповнює сучасні уявлення про використання корисних копалин населенням спільності *Кукутень-Трипілля* на теренах України, Молдови та Румунії як передумови прогресивного розвитку техніки суспільства доби *енеоліту*. Одночасно впроваджена автором практика цілеспрямованого археолого-петрографічного рекогносцирування деякі частини цих регіонів фіксує як зони поширення відповідної сировини, так і локалізацію розроблюваних родовищ останньої, що ілюструють досягнуті трипільцями рівні протонауки та знайомства з оточуючим геологічним середовищем.

Література: *Петрунь В. Ф.* Петроархеология или археологическая петрография? // Современное науковедение и перестройка советской науки: Материалы междунар. [XII Киевского] симпозиума по науковедению и науч.-техн. прогнозированию. — К., 1990. Ч. 1. — С. 77—78.

В. Ф. Петрунь

ПЕТРУНЬ ВІКТОР ФЕДОРОВИЧ (1.02.1922, Одеса) — геолог, кандидат геолого-мінералогічних наук.

У 1939 поступив на геолого-розвідувальний факультет Ленінградського гірничого інституту; у 1940—46 перебував у лавах Військово-морських сил СРСР. Ветеран Великої Вітчизняної війни, має урядові нагороди. Під час навчання в інституті зацікавився археолого-петрографічною проблематикою. Захистив кандидатську дисертацію по оловорудному родовищу Південного Примор'я. З 1971 — викладач Криворізького гірничорудного інституту. Член Одеського археологічного товариства.

З 1971 працює в галузі археологічної петрографії. За допомогою петрографічного методу визначав мінеральну сировину з багатьох пам'яток *трипільської культури*, зокрема з поселень *Березівка* (Березівська ГЕС), *Гребенюків Яр, Ігнатенкова Гора, Майданецьке, Хатище*, могильників *софіївського типу*. Завдяки цій роботі дослідникові вдалося окреслити коло джерел та встановити перелік мінеральної сировини, яку використовувало трипільське населення, а також дізнатися про походження та характер поширення окремих її видів. Зібрана В. Ф. Петрунем в результаті багаторічних досліджень колекція археолого-петрографічних зразків зберігається в *Одеському археологічному музеї* НАНУ.

За особисті кошти проводив археолого-петрографічні рекогносцировки деяких областей України, що дали подальший розвиток теми «Введення в археологічну петрографію України». Брав участь у роботі багатьох союзних та республіканських конференцій. Автор близько 100 наукових праць. Співпрацює з археологами Одеси, Миколаєва, Донецька, Києва.

Праці: До історії використання мінералів та гірських порід у первісній техніці від палеоліту до енеоліту: (Археол. мінерал. огляд) // Нариси з історії техніки. — 1961. — Вип. 7. — С. 88—98; К петрографическому определению состава и районов добычи минерального сырья раннеземледельческими племенами Юго-Запада СССР // КСИА. — 1967. — Вып. 111. — С. 50—59; Petrographical-lithological characteristics of stone materials from Late-Tripolye cemeteries of Sofievka type // Baltic-Pontic

Петрунь В. Ф.

Антропоморфна фігурка поселення **Печера**. Знахідка Ф. Є. Петруня. Одеський археологічний музей.

Пластика з шару Трипілля BI поселення **Печера** (за Черниш К. К.).

Кухонний посуд з шару Трипілля BI поселення **Печера** (за Черниш К. К.).

Столовий посуд з шару Трипілля BI поселення **Печера** (за Черниш К. К.).

Studies. — Poznan, 1995. — Vol. 3. — P. 190—199.

М. Ю. Відейко

ПЕЧЕРА — поселення *трипільської культури* (*борисівський тип*, етапи BI та CII). Розташоване в ур. Скала (Замчисько) біля с. Печера Тульчинського р-ну Вінницької обл. на правому високому березі Південного Бугу. Відкрите (1929) *Гамченком С. С.* та *Макаревичем. М. Л.* Обстежено під час геологічної розвідки (1936—37) Ф. Є. Петрунем. Досліджене (1947—48) *Південнопо-дільською експедицією* під керівництвом *Артамонова М. І.*

Трипільські *культурні шари* пам'ятки пошкоджені пізнішими нашаруваннями. У верхньому трипільському шарі (етап CII) простежено залишки наземного *глинобитного* будинку у вигляді скупчення обпаленої *обмазки*. До знахідок Трипілля CII відносять крем'яні сокири, пластини, кістяні шила, керамічні *відтяжки* до *вертикального ткацького верстата*, *прясельця*. *Столовий посуд* представлений фрагментами розписного посуду з *відмуленої глини* та посуду, серед якого *амфори* та посудини з кулястим тулубом. Серед *кухонного посуду* переважно фрагменти чаш, *глечиків*, горщиків, оздоблених *шнуровим орнаментом* — стрічками з відбитків

Мідні намистини з поселення **Печера**. Фото з архіву Шмаглія М. М.

Прясельця з шару Трипілля CII поселення **Печера**. Фото з архіву Шмаглія М. М.

Фрагменти кухонного посуду із шнуровим орнаментом з шару Трипілля CII поселення **Печера**. Фото з архіву Шмаглія М. М.

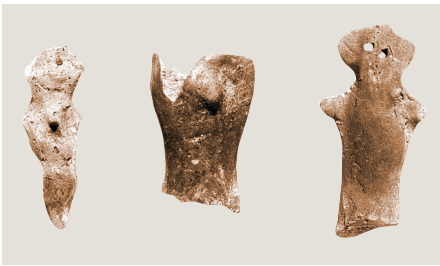

Антропоморфна пластика з шару Трипілля CII поселення **Печера**. Фото з архіву Шмаглія М. М.

Покришки з шару Трипілля CII поселення **Печера**. Фото з архіву Шмаглія М. М.

шнура та серпиками, зустрічаються також горщики та миски без орнаментації, з домішкою в глиняній масі піску або жорстви. *Пластика* представлена схематичною конічною фігуркою, схематизованими пласкими жіночими *статуетками* та зооморфною фігуркою.

Під шаром обмазки від *житла* етапу CII виявлено *заглиблення*, в заповненні якого знайдено матеріали етапу BI. Серед них знаряддя з каменю, *кременю*, кістки рогу, два уламки виробів з мідного дроту. Кераміка представлена горщиками з *канелюрами*, які доповнені відбитками дрібнозубчастого штампу, та із *заглибленим орнаментом*, заповненим червоною або білою фарбами. Серед форм посуду із заглибленим візерунком — *грушоподібні посудини* та *біноклеподібні посудини*, покришки, *фруктовниці*. Кухонний посуд представлений товстостінними горщиками з шерехатою поверхнею з домішкою в глиняній масі *шамоту*. Оздоблений рядами ямок під вінцями та різноманітними наліпними деталями. Знайдено зооморфну та дві антропоморфні статуетки.

Література: *Черныш Е. К.* Многослойный памятник у с. Печоры на Южном Буге // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. — Л., 1959. — Вып. 1.

Н. Б. Бурдо

Посуд з розписним орнаментом з шару Трипілля CII поселення **Печера**. Фото з архіву Шмаглія М. М.

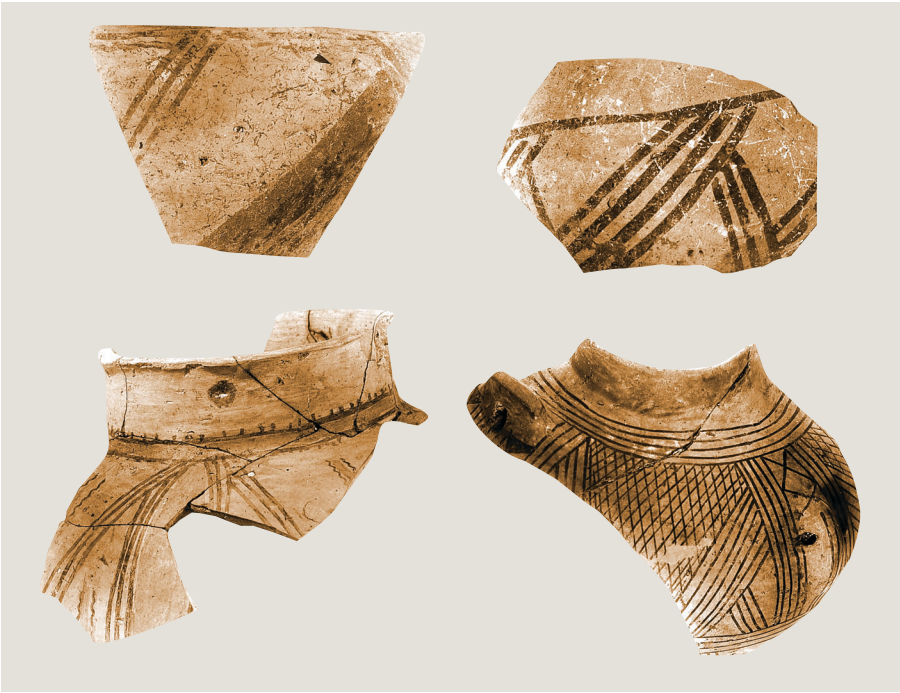

ПЕЧЕРИ З МАТЕРІАЛАМИ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ – печери, в яких виявлено старожитності або сліди діяльності населення *трипільської культури*. Печери поділяються на природного походження і штучні. За призначенням і характером використання можна виділити печери для проживання, штольні для видобутку кременю, місця поховань, печери-святилища.

Найбільш відомою печерою з матеріалами трипільської культури є карстова печера *Вертеба* біля с. *Більче-Золоте*. Дослідники дискутують щодо її призначення: одні вважають її печерою-сховищем, інші – місцем поховань або святилищем.

До числа житлових пам'яток можна віднести Одаїв XV (печера Дальня; біля с. Одаїв Івано-Франківської обл.). Досліджена Л. Г. Мацкевим. Виявлено знаряддя праці з *кременю*, фрагменти кераміки трипільської культури та *відтяжка* до *вертикального ткацького верстата*. Найдавнішою із штучних печер, які створені для проживання, можна вважати *Смородинську печеру у Києві*.

З видобутком кременю пов'язана пам'ятка *Біла Гора*. Біля с. Буківна Івано-Франківської обл. Б. А. Василенко виявив і описав комплекс з 277 штолень, де видобували кремінь. Неподалік виявлено 6 поселень трипільської культури та 15 майстерень з обробки кременю.

До поховальних пам'яток можна віднести печеру біля с. Одаїв (Одаїв XVIII), де було знайдено поховння, датоване кінцем V – початком IV тис. до н.е. Там же Л. Г. Мацкевим виявлено фрагменти кераміки за знаряддя праці, виготовлені з кременю.

Література: *Конопля В. М.* Первісні кременевидобувні шахти Прикарпаття // VII Подільська історико-краєзнавча конференція (Секція археології). – Кам'янець-Подільський, 1987. – С. 4–5; *Василенко Б. А.* Обробка і видобування кременю на правобережжі Подністров'я в енеоліті // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР. – К.: Наук. думка, 1989. – С. 38–39; *Мацкевий Л.* Питання використання печер Галицько-Тлумацького Подністров'я // Галич в доісторії і середньовіччі. – Галич, 2003. – С. 16–23.

М. Ю. Відейко

Вертеба – карстова **печера з матеріалами трипільської культури**.

Залишки лежанки. Розкопки Сохацького М. П.

ПІВДЕННОПОДІЛЬСЬКА ЕКСПЕДИЦІЯ – археологічна експедиція *Інституту археології АН СРСР*. Працювала (1946–50) під керівництвом *Артамонова М. І.* на Дністрі та в Середньому Побужжі. Було знайдено кілька невідомих раніше поселень *трипільської культури*, проведено дослідження на багатошаровому поселенні *Печера*, а також невеликі розкопки трипільських об'єктів на скіфському городищі *Немирів*.

Матеріали з розвідок Південноподільської експедиції зберігаються в *наукових фондах Інституту археології НАНУ*.

Література: *Артамонов М. І.* Південноподільська експедиція // АП УРСР. – 1949. – Т. 1. – С. 255; *Його ж.* Некоторые итоги пятилетних исследований Юго-Подольской экспедиции // Краткие сообщения Института археологии АН УССР. – 1955. – Вып. 4. – С. 82–87.

Н. Б. Бурдо

ПІДОПЛІЧКО ІВАН ГРИГОРОВИЧ (2.08.1905, с. Козацьке, тепер Звенигородського р-ну Черкаської обл. – 20.05.1975, Київ) – зоолог, палеонтолог, доктор біологічних наук, професор (з 1952), академік АН УРСР (з 1967), заслужений діяч науки УРСР (1965), лауреат Державної премії УРСР (1975).

Закінчив Ленінградський інститут прикладної зоології та фітопатології (1927). З 1930 працював в установах Академії наук УРСР, Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка (1939–59); директор Інституту зоології АН УРСР (1965–73), директор Центрального науково-природничого музею АН УРСР (з 1973), заступник головного редактора УРЕ (1958–67).

Вивчав викопну фауну, історію первісної людини переважно в Україні. Працював з великими колекціями, зібраними в місцях палеонтологічних і археологічних розкопок: Мізинської, Пушкарівської стоянок на Середній Десні, Гінцівської – на Полтавщині, Журавської – на Чернігівщині та ін. Його стаття «Гризуни та хижаки з розкопин у с. Журавці Прилуцької округи» (Антропологія, 1930, № 3) поклала початок розвитку в Україні самостійного наукового напряму – археологічної палеонтології. Вперше у вітчизняній науці здійснив реконструкцію позньопалеолітичних жител на стоянках у Мізині та Межиріччі, під час спорудження яких було використано кістки великих тварин, зокрема мамонта.

На 1-й науковій конференції Інституту археології АН УРСР, присвяченій вивченню *трипільської культури* (1939), виступив з доповіддю «Фауна и ландшафт времени трипольских поселений». Дав характеристику давнього рельєфу в межах «Києво-Трипільського плато»; висловив припущення про заплавний лугово-степовий ландшафт місцевості трипільських поселень як передумови для занять хліборобством; на підставі остеологічних знахідок з поселень трипільської культури уклав список свійських та диких тварин того часу. Розглядав скотарство населення усатівського типу як багатогалузеве, «комбіноване».

Підоплічко І. Г.

Фрагменти від моделі саней та уламок кухонної посудини – знахідки **Південно-Подільської експедиції**. Наукові фонди Інституту археології НАНУ.

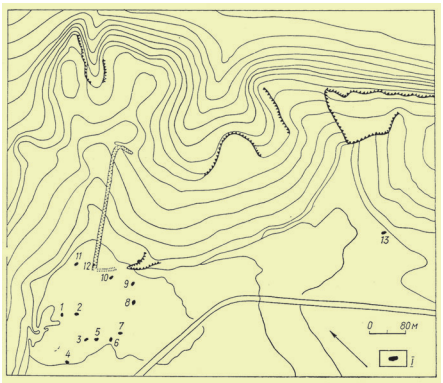

План поселення **Підгірці II** за даними археолого-магнітометричних досліджень. I — залишки будівель (за Круцом В. О.).

Праці: До питання про свійських тварин трипільських поселень // НЗІМК. — К., 1937. — Кн. 2; Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР (1938; 1956).

Література: *Пассек Т.* Об итогах научной конференции ИА АН СССР, посвященной изучению трипольской культуры // КСИИМК. — М.; Л., 1939. — Вып. 2. — С. 38—41; Підоплічко Іван Григорович // Історія Академії наук Української РСР. — К., 1967. — Кн. 2.

С. М. Ляшко

ПІДГІРЦІ II — поселення *трипільської культури* (етап CI, *лукашівський тип*, 3800—3500 рр. до н. е.). Розташоване біля с. Підгірці Обухівського р-ну Київської обл. на високому мисі плато. *Поселення* частково досліджене (1961) археологічними розвідками *Захарука Ю. М.* Під час дослідження планування поселення (1966) *Дудкіним В. П.* були здійснені археолого-магнітометричні дослідження. Усього виявлено сліди 13 наземних *жител*, 11 із яких розташовувалися по колу діаметром близько 100 м. Інтервал між спорудами — від 10 до 40 м. По за лінією забудови, на відстані 50—70 м на південний захід, виявлено окреме житло. Є підстави вважати, що кількість слідів давніх об'єктів на поселенні має бути значно більшою.

Література: *Круц В. А.* Позднетрипольские племена Среднего Поднепровья. — К., 1977. — С. 79 (рис. 29).

В. П. Дудкін

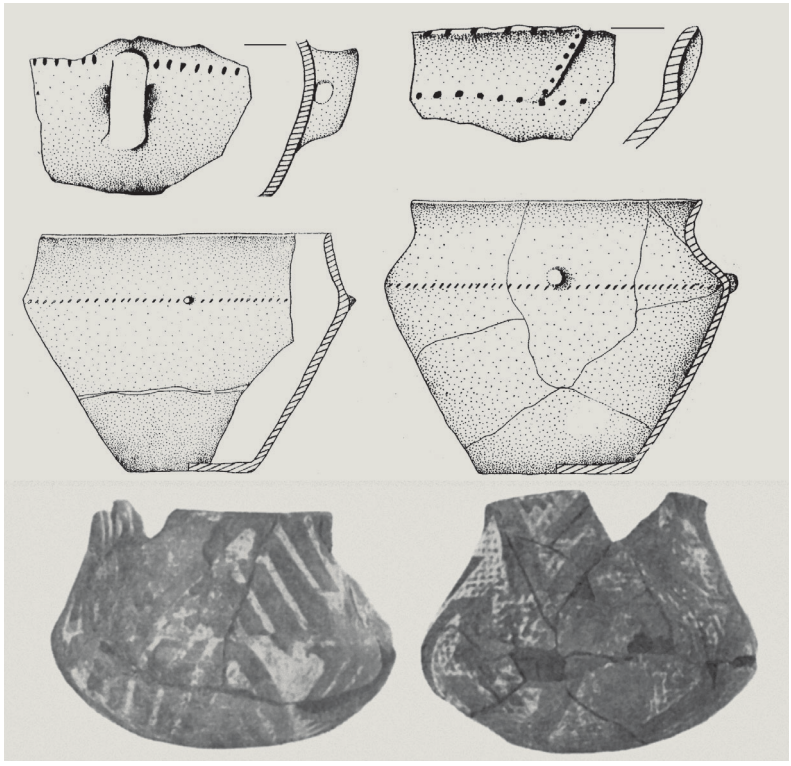

Посуд **пізньострічкової розписної кераміки культури**.(за Пелещишиним М. А.).

ПІЗНЬОСТРІЧКОВОЇ РОЗПИСНОЇ КЕРАМІКИ КУЛЬТУРА — назва пам'яток *люблінсько-волинської мальованої кераміки культури* мідного віку, запропонована в 70-ті рр. XX ст. *Захаруком Ю. М.* Синхронні пам'яткам етапів BII та CI *трипільської культури*. Відкриті в західних областях України в 50-ті рр. XX ст. (розкопки на поселенні Зимне). Поширені на території України (Рівненська, Волинська області) та сході Польщі.

Відома також під назвою культури *Зимне-Злота* (*Пелещишин М. А.*). У 80-ті рр. XX ст. включена ним до складу пам'яток культури *Лендель* на території України. Виділяв ранній (Зимне-Злота) та пізній (*Гоща-Вербковиця*) етапи. Ю. М. Захарук, навпаки, вважав давнішими пам'ятки етапу Зимне-Злота. Сучасні дослідження польських археологів (С. Кадров, А. Закосцєльна) нині вказують на те, що можна вести мову про дві окремі археологічні культури — *Малиця* та *культуру* люблінсько-волинської мальованої кераміки, які були частково синхронні між собою.

Література: *Захарук Ю. М.* Пам'ятки культури пізньострічкової розписної кераміки // Археологія Української РСР. — К., 1971. — Т. 1. — С. 217—219; *Пелещишин М. А.* Лендельская культура // Археология Украинской ССР. — К., 1985. — Т. 1. — С. 268—273; *Kadrow S., Zakoscielna A.* An outline of the evolution of Danubian cultures in Malopolskaand Western Ukraine // Baltic-Pontic Studies. — 2000. — Vol. 9. — S. 187—255.

М. Ю. Відейко

ПІКТОГРАМА (лат. piktura — картина і гр. grapho — пишу) — пам'ятка піктографічної писемності у вигляді складного малюнка, який передає цілісне повідомлення, графічно не розділене на окремі слова зображувальними елементами піктограми. Піктограма відображує тільки зміст мовлення, а не мовні форми. Отже, піктографія передавала мовлення дуже недосконало, проте вона відбиває перший період у розвитку писемності. Зображенням, використаним у піктограмах, властива нестабільність та багатозначність, саме тому піктографія не може вважатися системою письма.

Для *трипільської культури* встановлено *Ткачуком Т. М.* самостійний центр розвитку піктографії як

Піктограми в розписному орнаменті на мисках. Колекція «ПЛАТАР».

Піктограми на прясельцях. Поселення Городськ. Трипілля CII. Розкопки Макаревича М. Л.

засобу магічного спілкування з вищими силами. Активний розвиток піктографії демонструють знакові системи *томашівської групи*: тут виділено піктограми, що складаються із зображень *Місяця*, зерна, води, рослин, тварин і великої кількості знаків-*символів*, що входили до складних композицій, які ще не вийшли за межі орнаментальних схем, що їх об'єднували у цілісну систему.

Література: *Истрин В. А.* Развитие письма. — М., 1961. — С. 26—28; *Ткачук Т., Мельник Я.* Семіотичний аналіз трипільсько-кукенських знакових систем (мальований посуд). — Івано-Франківськ, 2000.

Н. Б. Бурдо

ПІНТАДЕРИ — керамічні штампи-печатки *трипільської культури*, названі так за аналогією з єгипетськими печатками-пінтадерами. Пінтадери найбільш характерні для пам'яток *Кукутень А* з *поліхромним розписом*. Це мініатюрні вироби з високоякісної глиняної маси, частіше конічної форми, знизу мають заглиблений спіральний візерунок. *Пассек Т. С.* припускала, що пінтадери використовувалися для татуювання.

Література: *Пассек Т. С.* Периодизация трипольских поселений // Материалы и исследования по археологии СССР. — М.; Л., 1949. — № 10. — С. 236; Scanteia. Cercetare arheologica si restaurare. — Iasi, 1999. — P. 141.

Н. Б. Бурдо

Пінтадери культури Кукутень А.

Фрагменти **піфоса** в житлі поселення Майданецьке. Дослідження Шмаглія М. М., Відейко М. Ю.

Піфоси серед інтер'єру Сушківської моделі житла.

ПІФОС – посудина грушоподібної форми, велика за розміром, призначена для зберігання зерна. Характерна для *тарного посуду* трипільської культури. Піфоси зображені на моделях будівель, характерних для *трипільської культури*, зокрема на моделі з *Попудні* та *Сушківській моделі житла*.

Н. Б. Бурдо

ПЛАСТИКА – ліплене зображення предметів у повному об'ємі. У *трипільській культурі* під цим терміном розуміють керамічну *скульптуру* малих форм, до якої відносять *антропоморфну пластику*, *зооморфну пластику*, *міксаморфну пластику*, *орнітоморфну пластику*, фігурні наліпні скульптурки на кераміці, а також керамічні об'ємні символи і *моделі стільців-тронів*. Предмети трипільської пластики використовувалися в різноманітних *обрядах*. Найбільш повні дослідження антропоморфної пластики трипільської культури належать *Погожевій А. П.*, зооморфної – *Балабіній В. І.*

Пластика антропоморфна з колекції «ПЛАТАР».

Література: *Погожева А. П.* Антропоморфная пластика Триполья. – Новосибирск, 1983; *Балабина В. И.* Фигурки животных в пластике Кукутень-Триполья. – М., 1998.

Н. Б. Бурдо

ПЛАСТИНИ – *сколи*-заготовки з кременю, довжина яких більш ніж удвічі переважає ширину, а ширина, у свою чергу, є більшою за товщину. Одержувалися як ударом, так і відтиском (див. *техніка сколу*).

У кременеобробці *трипільської культури* є основним типом заготовок для більшості знарядь праці. Зазвичай мають рівні краї та добре огранювану спинку з негативами попередніх паралельних знять. У ранньому Трипіллі переважали пластини шириною до 1,5 см, які одержувалися ударом та відтиском. Пізніше спостерігається тенденція до значного збільшення ширини та товщини пластин і їх більшої стандартизації. Вона пов'язується з поширенням у розвинутому Трипіллі техніки посиленого відтиску з використанням механічних пристроїв. Застосування останньої стало можливим завдяки розвитку підземної експлуатації покладів кам'яної сировини, що постачала великі за розміром брили якісного кременю, та дуже розвинутій спеціалізації кременеобробки (майстерні з виробництва пластин або *нуклеусів*). Подібні майстерні досліджує *Скакун Н. М.* на поселенні *Бодаки*.

Великі пластини, виготовлені переважно з волинського кременю, були знайдені в складі *Івано-Франківського скарбу*, *Сандракськ-*

Пластика зооморфна з колекції «ПЛАТАР».

Пластини — вкладні серпів з поселення Окопи. Дослідження Збеновича В. Г. Наукові фонди Інституту археології НАНУ.

кого скарбу, похованнях некрополів *софіївського типу*, а також під час розкопок на багатьох *поселеннях* трипільської культури.

Література: *Ginter B., Koziowski J.* Technika obrybki i tipologia wyrobyw kamiennych paleolitu, mezolitu i neolitu. — Warszawa, 1990. — S. 64; Гиря Е. Ю. Технологический анализ каменных индустрий: методика микро-макроанализа древних орудий труда. — СПб., 1997. — Ч. 2. — С. 77, 83–86.

Д. Л. Гаскевич

Пластина — двосторонній зубчастий серп. Розвідки Середньодністровської експедиції 1964. Наукові фонди Інституту археології НАНУ.

ПЛАСТИНИ У ВИГЛЯДІ ГОЛОВИ БИКА З ВЕРТЕБИ

— пластини-*амулети трипільської культури* з кістки, виявлені під час розкопок у печері *Вертеба*. Мали вигляд голови бика з розлогими рогами.

Відомі дві кістяні пластини з печери Вертеба. Хронологічно вони належать до *кошиловецького типу*. Перша кістяна пластина-амулет була виявлена під час розкопок *Деметрикевича В.* (1898), а друга — дослідженнями археологічної експедиції *Борщівського обласного краєзнавчого музею* (1998) під керівництвом *Сохацького М. П.* Амулет з розкопок В. Деметрикевича вирізаний з прямокутної кістяної пластини, яка імітує голову бика з ліроподібними рогами. Сама пластина вирізана з лобної частини черепа бика. Невеликі отвори по кутах означають очі й ніздрі, широкий лоб і роги підкреслює лінія, утворена дрібними ямками. Такими ж ямками позначені контури жіночої фігури, яка займає майже всю поверхню пластини. Її голова розміщена в центрі, підняті руки майже торкаються очей бика, а два трикутники, що вписані один в інший (тіло), впираються в нижній край пластини.

Друга пластина є аналогією першої. Її розміри становлять 10×10 см. Отвір у верхній частині призначений для підвішування і носіння. Зображення на амулеті відсутнє. Беручи до уваги ідентичність форми, розмірів та техніки виготовлення, можна припустити, що в обох амулетів був один автор-виконавець.

Кістяні амулети з Вертеби полегшують розуміння малюнків, які зустрічаються на грудях окремих трипільських статуеток і мають вигляд «рогатих» амулетів. Перша пластина

ПЛАСТИНИ У ВИГЛЯД ГОЛОВИ БИКА З ВЕРТЕБИ

Пластини — ножі з двома боковими лезами з поселення Окопи. Трипілля А. Дослідження Збеновича В. Г. Наукові фонди Інституту археології НАНУ.

Пластина у вигляді голови бика, з антропоморфним зображенням з Вертеби. Краківський археологічний музей. Розкопки Деметрикевича В.

Пластина у вигляді голови бика з Вертеби. Розкопки Сохацького М. П. Борщівський обласний краєзнавчий музей.

Жіноча фігурка із зображенням рогатого амулету на грудях. Культура Кукутень. За В. Думітреску.

тина зберігається тепер у *Краківському археологічному музеї*, а друга — в *Борщівському обласному краєзнавчому музеї*.

Література: *Demetrykiewicz W.* Sprawozdania z posiedzec komisyi odbytych w drugiej poiowie r. 1898 i r. 1899 // MAAE. — Krakyw, 1900. — T. 4. — S. VII—VIII; *Черныш Е. К.* Энеолит Правобережной Украины и Молдавии // Энеолит СССР. — М., 1982. — С. 247; *Сохацький М. П., Дудар О. В.* Кістяні вироби з печери Вертеба // Трипільський світ і його сусіди: Тез. доп. міжнар. наук.-практ. конф. — Збараж, 2001. — С. 57.

М. П. Сохацький

ПЛАТАР — колекція старожитностей. Власники колекції — С. М. Платонов та С. О. Тарута. У 2003 взята на облік та реєстрацію *Національним музеєм історії України* як недержавна частина музейного фонду України.

Включає старожитності *трипільської культури* з території України. Колекція налічує понад 600 різноманітних речей і є одним з найбільших і найкращих приватних зібрань старожитностей трипільської культури. Представлені в зібранні речі можуть бути датовані періодом між 5000—3000 рр. до н. е. Це кераміка, *антропоморфна пластика* та *зооморфна пластика*, моделі будівель, інструменти та зброя з міді, кременю, *каменю*, кістки. Деякі вироби унікальні й не мають аналогів серед знахідок за останніх 130 років дослідження трипільських пам'яток.

Унікальними є керамічні моделі будівель трипільської колекції *ПЛАТАР*, які представляють невідомий раніше тип споруд. Особливості архітектури та виключне багатство їх оздоблення дозволяють припустити, що перед нами — моделі давніх *храмів*. Ці споруди, а також символіка, яка їх прикрашає, знаходять аналогії у давній архітектурі Месопотамії та Єгипту V—II тис. до Р. Х. Рідкісними є дві *моделі стільців-тронів* з антропоморфними спинками.

Велика колекція антропоморфної *пластики* дозволяє побачити всі втілення основних образів трипільського *сакрального* світу — як жіночих, так і чоловічих. Серед теракот є неповторні зразки *реалістичної пластики*. Зібрання зооморфної пластики включає фігурки свійських і диких тварин.

Представлена кераміка всіх етапів розвитку трипільської *культури*, яка належить до різних локальних варіантів та типів пам'яток, зокрема *володимирівської групи, шипинецької групи, томашівської групи, канівської групи, косенівського типу, східнотрипільської культури*. Керамічні вироби демонструють розвиток ремісничої майстерності та еволюцію художніх стилів упродовж двох тисяч років на землях від Дністра на заході до Дніпра на сході. Унікальним є ковчег із зображеннями тварин, а також *зерновик із зображеннями рослин і тварин*.

Трипільські старожитності з колекції ПЛАТАР демонструвалися на виставці «Тобі, Україно!» в Києві (2002—2004), а також у *Вінницькому обласному краєзнавчому музеї, Львівському історичному музеї, Херсонському обласному краєзнавчому музеї*.

В. Б. Самарський

«ПЛАТАР»: Академік НАНУ П. П. Толочко на відкритті виставки «Тобі, Україно».

Трипільський зал експозиції колекції «ПЛАТАР».

Платонов С. М.

ПЛАТОНОВ СЕРГІЙ МИКОЛАЙОВИЧ (10 березня 1947 р., м. Кишинів, Молдова) — відомий київський підприємець, колекціонер і меценат. Президент і засновник АТЗТ «Петроімпекс» (розробка гранітних кар'єрів). Співзасновник (ра-зом з Тарутою С. О.) унікальної приватної колекції старожитностей «ПЛАТАР».

Один з авторів ідеї та ініціаторів створення академічного видання «Енциклопедія трипільської культури», а також проведення всесвітнього конгресу «Трипільська цивілізація». Автор ідеї та продюсер телевізійних фільмів, присвячених трипільській культурі («Час збирати каміння» та ін.)

Меценатська та благодійна діяльність продовжує лінію, закладену родинами Терещенків, Ханенків, Мамонтових, Морозових, Третякових, Тарут, спрямована на підтримку вітчизняних діячів культури та мистецтва (зокрема зібрання творів сучасних художників, серед яких унікальна колекція творів живопису А. Костецького). Передав частину своєї колекції старожитностей до Національного музею історії України.

Г. А. Хорошилов

ПЛАТФОРМА — умовна назва залишків наземних будівель культури *Кукутень* у вигляді залягань обпаленої *обмазки*, прийнята в румунський літературі. Автори назви вважають, що при спорудженні будівлі створювалася її основа (підлога) з дерева, обмазаного глиною, яка потім випалювалася розкладеними на ній вогнищами. Відповідає назві *площадка*.

ПЛЕТІННЯ — виробничий процес та готові вироби, отримані за його допомогою, одне з найдавніших занять первісної людини. Більшість видів плетіння пов'язана з виготовленням господарського та побутового інвентарю. Методом плетіння виготовлялися канати, мотузки, шнури на основі переплетіння окремих прядок, утворених з витих або прядених ниток, отриманих з волосся, вовни, рослинних волокон, шкіряних ременців тощо. Такі вироби широко використовувалися у господарстві безпосередньо або з них виготовляли більш складні плетені предмети (килими, одяг, циновки, сітки) за допомогою різних видів ножів та шила.

У *трипільській культурі* джерелом для вивчення плетіння є відбитки шнура — *шнуровий орнамент* на кераміці (з етапу ВІІ) та характерні для етапу СІІ знахідки відбитків плетених циновок на денцях посуду. В *Усатовому* на поселенні 90 % усіх днищ кухонної кераміки мають відбитки циновок, сплетених різноманітним способом, або тканини. В *Маяках* денця з відбитками циновок становлять 27 % від днищ кухонних посудин. На підставі цих відбитків встановлено, що циновки були плетені трьома різними способами. На думку *Маркевича В. І.*, циновки та рогожі плели з ликового волокна, яке скручували вручну поміж долонями. З такої мотузки виплітали

Зразки **плетіння**: відбитки плетених виробів на денцях посудин з поселення Цвіклівці та Усатова. Національний музей історії України.

Фрагменти посуду з прокресленою орнаментацією з поселення **Плисків-Чернявка**. Дослідження Курінного П. П. та Мовчановського Т. М. Національний Музей історії України.

Фрагменти посуду орнаментовані канелюрами та штампом з поселення **Плисків-Чернявка**. Дослідження Курінного П. П. та Мовчановського Т. М. Національний Музей історії України.

Фрагменти кухонного посуду з поселення **Плисків-Чернявка**. Дослідження Курінного П. П. та Мовчановського Т. М. Національний Музей історії України.

Фрагменти статуеток з прокресленою орнаментацією з поселення **Плисків-Чернявка**. Дослідження Курінного П. П. та Мовчановського Т. М. Національний Музей історії України.

циновки, мішки, кружки — підставки під посуд.

Література: *Новицька М. О.* До питання про текстиль трипільської культури // Археологія. — К., 1948. — Т. 2. — С. 44–61; *Збенович В. Г.* Позднетрипольские племена Северного Причерноморья. — К., 1971. — С. 81; *Маркевич В. И.* Позднетрипольские племена Северной Молдавии. — Кишинев, 1981. — С. 114–116; *Кожин П., Мартин П.* Плетение // Свод этнографических понятий и терминов. Материальная культура. — М., 1989. — С. 139–140.

Н. Б. Бурдо

ПЛИСКІВ-ЧЕРНЯВКА — поселення *трипільської культури* (фінал етапу А; Кі-7211: 5860 ±70 ВР; 4710±100 ВС). Розташоване на околиці с. Плисків Погребищенського р-ну Вінницької обл. на невисокому мисі, утвореному річкою Роською (права притока Росі) і невеликим яром. Відкрите розвідками Бердичівського соціально-історичного музею. Розкопки (1927–28) проводились *Курінним П. П.* та *Мовчанівським Т. М.*

Культурний шар досліджений у кількох розкопах. В одному з них на площі 45 кв.м виявлено залишки підлоги *глинобитного* житла (3,10×2,50 м), виявлено знаряддя праці з *кременю*, уламки *зернотерок*, кераміку. У другому розкопі знайдено уламки посуду, залишки вугілля, кістки тварин. На думку Т. М. Мовчанівського, тут містилася господарча яма. У третьому розкопі площею 45 кв.м виявлено вибрукування з граніту (2,88×2,10 м), у центральній частині якого — 2 підвищення з випаленої глини, під якими залягали шари кераміки, вугілля та кісток тварин.

Посуд, вивлений під час розкопок, поділяється на 3 групи. Найбільш численна група кераміки загладженою, іноді залощеною поверхнею. Серед форм посуду переважають горщики, посудини на порожнистих піддонах з отворами, черпаки, поодинокі екземпляри *грушоподібних посудин*, конічних покришок. Посуд оздоблений *заглибленим орнаментом* з візерунків у вигляді спіралі, різних фігур, які доповнені відбитками штампа. Заглиблені лінії нешироки, іноді доповнені інкрустацією білою *пастою*, фарбуванням червоною *вохрою*. Посуд з *канелюрами* тонкостінний, з підлощеною поверхнею. Це широкогорлі посудини з покатими плічками, посудини з опуклим тулубом і низьким горлом. Для орнаментальної схеми характерні поєднання вузьких канелюр, прямокутного штампу і заглиблених ліній. Поодинокі фрагменти мають запов-

нення канелюр білою пастою та пофарбування поверхні вохрою між заглибленими лініями та штампом. *Кухонний посуд* з шорсткою поверхнею, оздоблений штампом, наліпами, валиками, є фрагмент з лапчастою ручкою. Група культових речей представлена фрагментованими жіночими *статуетками* із заглибленим орнаментом.

Колекція матеріалів зберігається в *Національному музеї історії України*.

Література: *Пассек Т. С.* Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья // МИА. – 1961. – № 84. – С. 81; *Мовша Т. Г.* Об антропоморфной пластике трипольской культуры // СА. – 1969. – № 3. – С. 21 (Рис. 2.2); *Радієвська Т. М.* Поселення доби міді - раннього заліза поблизу се. Плисків та Чернявка Вінницької області // Археологія. – 1989. – № 4. – С. 82–91.

Т. М. Радієвська

ПЛОЩАДКА (*майданчик, точок, платформа*) – умовна назва залишків наземних трипільських будівель у вигляді залягань обпаленої *обмазки*.

Термін введений у науковий обіг на початку XX ст. *Хвойкою В. В.* і широко використовується донині. У 20-ті роки XX ст. архітектурні залишки *трипільської культури* називалися дослідниками по-різному: точки, черені, майданчики, у румунській літературі – платформи. Сучасні дослідники площадками називають рештки наземних *глинобитних* споруд, представлених скупченнями обпаленої глиняної обмазки у супроводі різноманітних знахідок. Виникнення назви пов'язано із знахідками залягань пластів обпаленої глини, які розтріскалися на великі куски з рівною поверхнею зверху та відбитками колод зі споду. Вони мали чітку прямокутну форму, рівні краї, були випалені до цегляного кольору. На площадках або під ними знаходили багато роздавленого посуду, інший інвентар, який мав сліди дії вогню. З часом з'ясувалося, що далеко не завжди залягання обпаленої обмазки від трипільських глинобитних будинків відповідають терміну «площадка», бо мають вигляд не охайних майданчиків, а являють собою аморфну купу обпалених будівельних решток з різноманітними речами, їхня поверхня бугриста, не утворює чітких шарів. На деяких *поселеннях* залягання складалися з невеликої кількості шматків обмазки, що не утворювали щільного шару. Для таких об'єктів у дослідників з'явився термін «редуковані площадки». Треба зауважити, що з самого відкриття конструкцій, представлених заляганнями обпаленої глини, точилася дискусія з приводу їх реконструкції та інтерпретації. Конструкції будівель, що залишили рештки, які нагадують трипільські «площадки», відомі в нео-енеолітичних європейських культурах: *Вінча*, Вадастра, *Боян, Тиса, Петрешть, Коджадермен-Каранове VI, Болград-Алдень*.

Література: *Хвойка В.* Раскопки в области Трипольской культуры // Записки Русскаго археологическаго общества. – СПб., 1904. – Т. 5, вып. 2.; *Кричевський Є. Ю.* Розкопки на Коломийщині і проблема трипільських площадок // Трипільська культура. – К., 1940. – Т. 1. – С. 479–889; *Зіньковський К. В.* До проблеми трипільського житлобудування // Археологія. – 1975. – Вип. 15.

Н. Б. Бурдо

ПЛОЩАДКА НУКЛЕУСА – поверхня каменя, до якої прикладається силовий імпульс (удар або тиск) з метою відокремлення сколу. Залежно від характеру обробки буває: природна (вкрита крейдяною або гальковою коркою), гладка (зі слідами одного *сколу*, нанесеного навмисно чи ні), оформлена (з негативами декількох відносно великих сколів), підправлена (оформлена кількома відносно великими сколами та підправлена рядом дрібних сколів), оброблена абразивом або пришліфована. Частина площадки нук-

Площадка нуклеуса. Нуклеус з поселення Ломачинці, урочище Вишнева. Дослідження Бібікова С. М. Наукові фонди інституту археології НАНУ.

Розкопки залишок житла – **площадки** на поселенні Майданецьке. Дослідження Шмаглія М. М., Відейка М. Ю.

ПОГОЖЕВА АЙНА ПЕТРІВНА

Решки **подіуму**. Майданецьке. Дослідження Шмаглія М. М., Відейка М. Ю.

Подіум з піфосами в інтер'єрі Сушківської моделі житла.

Фрагменти експозиції **Познанського археологічного музею**.

леуса відламуються разом зі сколом. Її наявність на сколі є однією з ознак штучного розщеплення каменя. Більшість нуклеусів, знайдених на поселеннях трипільської культури, мають підправлені площадки, іноді з абразивною обробкою ребер фасеток ретуші.

Література: *Нехорошев П. Б.* Технологический метод изучения первичного расщепления камня среднего палеолита. — СПб., 1999. — С. 10.

Д. Л. Гаскевич

ПОГОЖЕВА АЙНА ПЕТРІВНА (діяльність — друга половина XX ст.) — археолог, кандидат історичних наук (1971).

Працювала в Сибірському відділенні Інституту історії, філології і філософії (тепер Інститут археології і етнографії Сибірського відділення РАН, Новосибірськ). Кандидатська дисертація: «Глиняная атропоморфная пластика трипольской культуры (Триполье А)». Розробила, зокрема, класифікацію *антропоморфної пластики* раннього етапу *трипільської культури* на принципах локально-хронологічної типології *статуеток*; дослідила технологічні особливості виготовлення та орнаментації фігурок. В своїх дослідженнях використовувала *формалізовано-статистичний метод*. Дві її монографії є майже повним зібранням антропоморфної пластики Трипілля, відомим у світі на середину 80-х рр. XX ст.

Праці: Количественные методы оценки степени близости памятников по процентному содержанию массового материала // СА. — 1970. — № 3; Антропоморфная пластика Триполья. — Новосибирск, 1983; Die Statuetten Tripolje-Kultur // Beitrage zur Allgemeinen und Vergleichenden Archaologie. — Berlin, 1985. — B. 7.

Н. Б. Бурдо

Подіум з піфосами в інтер'єрі моделі будівлі з Попудні.

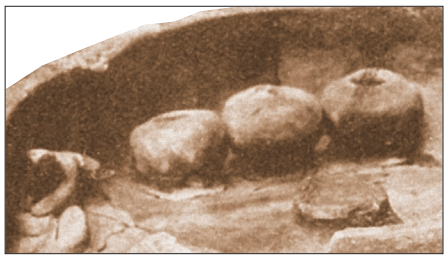

ПОДІУМ — підвищення з глини прямокутної форми, яке входило до інтер'єру глинобитних жител *трипільської культури*. Особливо поширені подіуми в архітектурі поселень *томашівської групи*. Призначення подіумів точно невідомо. Вірогідно вони могли використовуватися як лави, на яких розставлявся посуд, як можна побачити на *сушківській моделі житла*.

Н.Б.Бурдо

ПОЗНАНЬСЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ МУЗЕЙ (MUZEUM ARCHEOLOGICZNE W POZNANIU) — науково-дослідна та науково-просвітницька установа. Заснований (1857) як музей польських та слов'янських старожитностей.

Завдяки археологічним дослідженням *Костшевського Ю.* в музеї зібрана колекція старожитностей *трипільської культури*, переважно з поселень на теренах Галичини. У фондах зберігаються матеріали з розкопок поселень *Білий Потік, Кошилівці-Обоз, Хом'яківка — кераміка, антропоморфна пластика*. Трипільські старожитності демонструються на тимчасових виставках, які організує музей.

М. Ю. Відейко

ПОЛИВАНІВ ЯР — багатошарова пам'ятка *трипільської культури* (етапи BI, Grn-5134: 5440±70 BP; BI—BII, *заліщицький варіант*, 4400—4100 рр. до н.е.; CII, *гординештського типу*, 2900—2750 рр. до н.е.). Розташоване біля с. Моло-

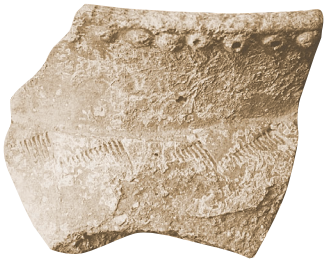

Фрагмент жіночої фігурки, поселення **Поливанів Яр** (за Пассек Т. С.).

Фрагменти кухонного посуду. **Поливанів Яр** (за Пассек Т. С.).

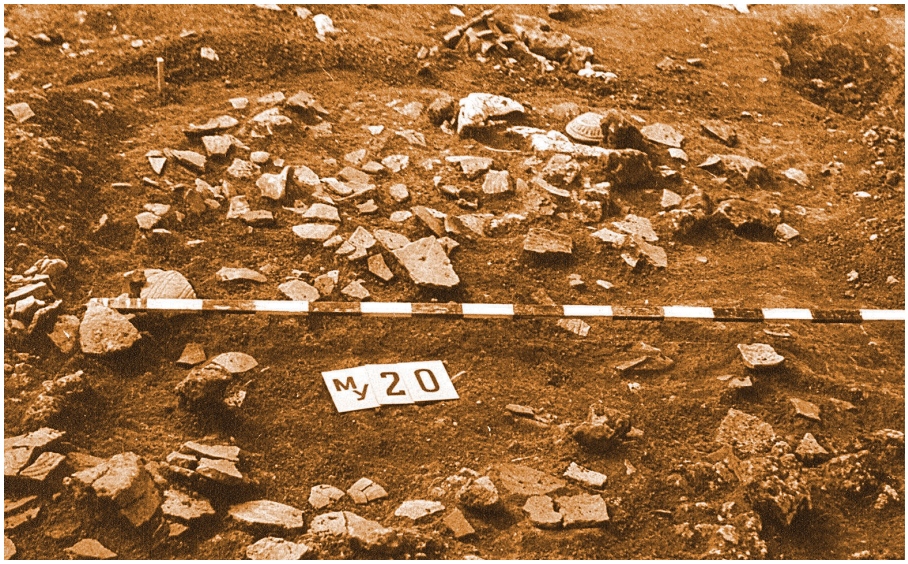

Розвали посудин серед залишків житла. **Поливанів Яр** (за Пассек Т. С.).

Фрагмент чоловічої фігурки, поселення **Поливанів Яр** (за Пассек Т. С.).

Переріз рову. **Поливанів Яр** (за Пассек Т. С.).

Вид на місце розташування поселення **Поливанів Яр** (за Пассек Т. С.).

Розписна біноклеподібна посудина. Поселення **Поливанів Яр** II. Ермітаж.

Теракотові об'ємні символи, поселення **Поливанів Яр** (за Пассек Т. С.).

Фрагменти антропоморфних фігурок із заглибленим орнаментом, поселення **Поливанів Яр** (за Пассек Т. С.).

Столовий посуд етапу BI. **Поливанів Яр** (за Пассек Т. С.).

Зооморфна пластика. **Поливанів Яр** (за Пассек Т. С.).

дове (ур. Поливанів Яр) Кельменецького р-ну Чернівецької обл. на мисі яру Воловий язик. Відкрите (1948) та досліджувалося *Трипільською (Дністровською) експедицією* під керівництвом *Пассек Т. С.* (1949–51). Розміри пам'ятки – 450×150 м. Виділено 5 селищ: Поливанів Яр III (етап BI), Поливанів Яр II (етап BI-BII), Поливанів Яр I (етап CII). Розкопано 5 *площадок*, 15 *напівземлянок*, 2 *землянки*. З усіх об'єктів походить численний та різноманітний матеріал (знаряддя праці, посуд, *антропоморфна пластика*, *зооморфна пластика*, культові предмети та ін.).

Матеріали зберігаються у відділі археології Східної Європи та Сибіру *Державного Ермітажу*.

Література: *Пассек Т. С.* Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья // МИА, 84. – М., 1961. – С. 105–142; *Попова Т. А.* Поливанов Яр. – СПб., 2003.

Т. О. Попова

ПОЛІМАСТНИЙ (гр. poly – багато, mastos – грудь) – багатогрудий. У трипільській культурі полімастні зображення представлені керамічним *амулетом* з поселення *Кошилівці-Обоз*. Амулет виготовлений з високоякісної глиняної маси, типової для теракоти етапу CI–CII *трипільської культури* в Подністров'ї. Має вигляд фігурної платівки-підвіски висотою 4 см, шириною 3,7 см, товщиною 0,6 см. Зверху модельовано маленькі ріжки, під якими зроблено отвори, по боках – по два маленьких конічних виступи, знизу край платівки зубчастий і нагадує зубчасті краї *орнаментирів* з черепашки. З лицьового боку платівка оздоблена двома рядами соскоподібних виступів з проколами посередині, по чотири в кожному ряді, які за формою повністю відповідають зображенню грудей на деяких жіночих статуетках. Підвіска-амулет умовно-символічно відтворює рогатий полімастний образ, імовірно, Великої Богині і може бути зіставлений із статуєю багатогрудої Артеміди Ефеської.

Література: *Захарук Ю. Н.* Глиняный амулет из с. Кошиловцы // СА. – М., 1960. – № 2. – С. 229–235.

Н. Б. Бурдо

ПОЛІХРОМНИЙ ПОСУД – *кераміка*, оздоблена фарбами кількох кольорів. Звичайно посуд *трипільської культури* раннього етапу характеризується як одноколірний, оздоблений заглибленою орнаментацією, яка зберігає рештки застосування білої *пасти* та червоної *вохри*. Нанесених, на відміну від розписної техніки, після випалу виробів і саме тому майже повністю втрачених за плином часу.

На найбільш ранніх пам'ятках Трипілля А – *Прекукутень II* поліхромія досягалася завдяки тому, що різьблений візерунок заповнювався білою, іноді червоною пастоподібною фарбою. Так утворювалися матові композиції на чорній, *лощеній* до

Полімастний амулет з поселення Кошилівці-Обоз (за Захаруком Ю. М.).

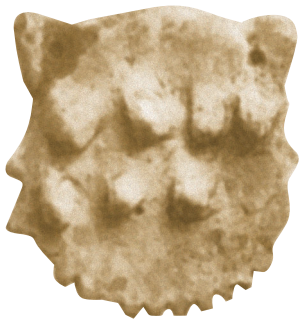

Фрагменти **поліхромного посуду** з поселення Бернашівка. Дослідження Збеновича В. Г. Наукові фонди інституту археології НАНУ.

Фрагменнт **поліхромного посуду** з поселення Володимирівка. Національний музей історії України.

Поліхромний посуд: кришка з колекції «ПЛАТАР».

Фрагменти *п***оліхромного посуду** з поселення Олександрівка. Дослідження Єсипенка А. Л. Одеський археологічний музей.

Фрагмент посудини з **поліхромним розписом** з поселення Гринчук. Наукові фонди інституту археології НАНУ.

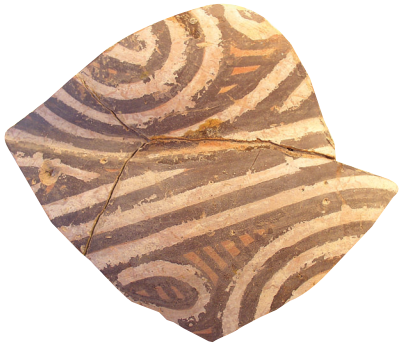

Фрагменти посуду з **поліхромним розписом** з поселення Дарабани. Наукові фонди інституту археології НАНУ.

блиску поверхні посудини. У композиціях з прокреслених ліній фон покривався червоною вохрою, борозенки візерунка заповнювалися білою пастою, утворюючи біхромну композицію. В іншому варіанті на жовтому або чорному, лощеному до блиску фоні орнаментальна матова композиція утворена прокресленою лінією, заповненою білою пастою, а шорсткі елементи візерунка вкриті червоною вохрою. Саме в такій техніці оздоблення кераміки із заглибленим орнаментом фарбами знаходяться витоки традиції розписного поліхромного посуду Трипілля ВІ. На етапі ВІІ в оздоблення візерунків заглибленими лініями додається, крім традиційних червоної та білої, чорна фарба. Канельований *орнамент* теж оздоблювався кольоровим доповненням: *канелюри* фарбувалися матовою червоною фарбою, візерунок виступав на полірованому яскравому брунатному тлі *ангобованої* поверхні посудини.

Традиція виготовлення посуду із заглибленим візерунком, оздобленим фарбою після випалу, зберігається у населення Буго-Дніпровського межиріччя та Подніпров'я на етапах ВІ, ВІ-ВІІ, ВІІ, коли в інших регіонах поруч з такою керамікою, поширений посуд з *біхромним*, *поліхромним* та *монохромним розписом*.

Література: *Черныш Е. К.* Энеолит Правобережной Украины и Молдавии // Энеолит СССР. – М., 1982. – С. 178–190; *Цвек Е. В.* Гончарное производство племен трипольской культуры // Ремесло эпохи энеолита-бронзы на Украине. – К.: Наукова думка, 1994. – С. 70; *Рижов С. М.* Гончарство племен трипільської культури // Давня кераміка України. – К., 2001. – С. 15.

Н. Б. Бурдо

ПОЛІХРОМНИЙ РОЗПИС – оздоблення посуду багатоколірним *розписним орнаментом*. Біла та червона фарби застосовувалися як для фону, так і для малюнка, а чорна – тільки для малюнка, який використовувався для оздоблення мальованої кераміки: *кубків*, *амфор*, чаш на піддонах.

Найбільш типовий для поліхромного розпису візерунок, коли білі стрічки, обведені чорними лініями, на червоному фоні складали основний мотив «позитивного» *орнаменту*. В іншому, «негативному», варіанті білі стрічки на червоному тлі проявляв сам візерунок. Поліхромний візерунок утворює орнаментальні зони, зазвичай вкриває майже всю поверхню посудини спіральними та геометричними композиціями, серед його елементів зустрічаються стрічки, *валюта*, ламаний *меандр*, коло, овал, ромб, трикутник, зигзаги, Х-подібні фігури, змієподібні горизонтальні спіралі. Поєднання різних кольорових композицій та елементів утворює орнаментальні стилі. Іноді на одній посудині спостерігається комбінація різних стилів у певних зонах.

На кераміці етапу Трипілля ВІ чорний колір спочатку використовувався переважно для окантовки стрічок, пізніше він набуває самостійного значення. Розпис наносився на лощену поверхню виробів до її випалу. Поліхромний розпис типовий для перших ступенів культури *Кукутень* та етапу Трипілля ВІ в Подністров'ї, в інших – східних регіонах вважається *імпортом* із заходу.

Стилі поліхромного розпису змінюються у ході розвитку трипільської культури. Поряд з *монохромним*, він типовий для *заліщицького варіанту*, *солонченського варіанту* та *кліщівського варіанту* трипільської культури. На пізніших етапах превалює монохромний чорний розпис з окремими елементами поліхромії – деякі деталі намальовано червоною або білою фарбами.

Література: *Черныш Е. К.* Энеолит Правобережной Украины и Молдавии // Энеолит СССР. — М., 1982. — С. 195—204; *Виноградова Н. М.* Племена Днестровско-Прутского междуречья в период расцвета трипольской культуры. — Кишинев, 1983; *Цвек Е. В.* Гончарное производство племен трипольской культуры // Ремесло эпохи энеолита-бронзы на Украине. — К.: Наукова думка, 1994. — С. 70—71; *Рижов С. М.* Гончарство племен трипільської культури // Давня кераміка України. — К., 2001. — С. 15—16.

Н. Б. Бурдо

ПОЛІЩУК ЛЮДМИЛА ЮРІЇВНА (21.10.1951, Ленінград, Росія) — археолог.

Закінчила (1975) історичний факультет Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова. Працює (з 1976) науковим співробітником фондів *Одеського археологічного музею* НАНУ. Коло наукових інтересів — проблеми локально-хронологічного розподілу *трипільської культури*, вивчення її середнього етапу. Працює над дисертаційною темою «Пам'ятки розвинутого етапу трипільської культури у межиріччі Дністра та Південного Бугу». Займається створенням каталогів трипільських колекцій музею. Автор 14 наукових праць, в тому числі колективної монографії, присвячених проблемам трипільської культури.

Проводила розкопки поселень *Черкасів Сад II*, Івашкове в Одеській області, брала участь у польових дослідженнях поселень *Олександрівка, Слобідка-Західна, Доброводи, Усатове*, Бринзени 8 (Молдова), розвідувальних дослідженнях в Одеській області.

Праці: Пластика трипольского поселения Черкасов Сад II (Одес. обл.) // Памятники древнего искусства Северо-Западного Причерноморья: Сб. науч. тр. Одес. археол. музей АН УССР. — К., 1986. — С. 21—26; Памятники развитого этапа Триполья в междуречье Южного Буга и Днестра // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР: Тез. доп. XX Республ. конф., Одеса, жовт. 1989 р. — К., 1989. — С. 181—182; Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье. — К., 1989. — С. 50—124 (співавт.).

С. М. Ляшко

ПОПОВА ТЕТЯНА ОЛЕКСАНДРІВНА (6.02.1931, Ленінград, Росія) — археолог, кандидат історичних наук (1972).

Закінчила історичний факультет Ленінградського державного університету (1955). Кандидатська дисертація: «Древние земледельцы Среднего Поднестровья в IV—III тыс. до н. э. (По материалам многослойного поселения Поливанов Яр)». Фахівець у галузі археології Південно-Східної Європи, вивчає *трипільську культуру*. Працює завідувачем відділом археології *Музею антропології та етнографії ім. Петра Великого* у Санкт-Петербурзі (Росія).

Автор понад 80 наукових праць, в тому числі монографії.

Праці: Антропоморфная пластика трипольского поселения Поливанов Яр на Днестре // Археологический сб. Гос. Эрмитажа. — Ленінград, 1980. — С. 1980. — Вып. 21. — С. 7—19; Древние земледельцы Среднего Поднестровья в IV—III тыс. до н.э. (по материалам Поливанова Яра) // Ранние земледельцы. — Ленинград, 1980. — С. 43—58; Антропоморфная пластика трипольского поселения Раковец // Сб. Музея антропологии и этнографии. — Ленинград, 1991. — Т. 44. — С. 197—214; Поливанов Яр. — СПб., 2003.

С. М. Ляшко

ПОПОВА ЛЕВАДА — поселення *трипільської культури* (етап CI, *коломийщинська група*, 3800—3500 рр. до н.е.). Розташоване біля с. Гребені Кагарлицького р-ну Київ-

Попова Т. О.

Цвек О. В. і **Попова Т. О.** на конференції «Поселення-гіганти трипільської культури» 2003.

Поліщук Л. Ю. у фондах Одеського археологічного музею. 2004.

План поселення **Попова левада** за даними археолого-магнітометричних досліджень.

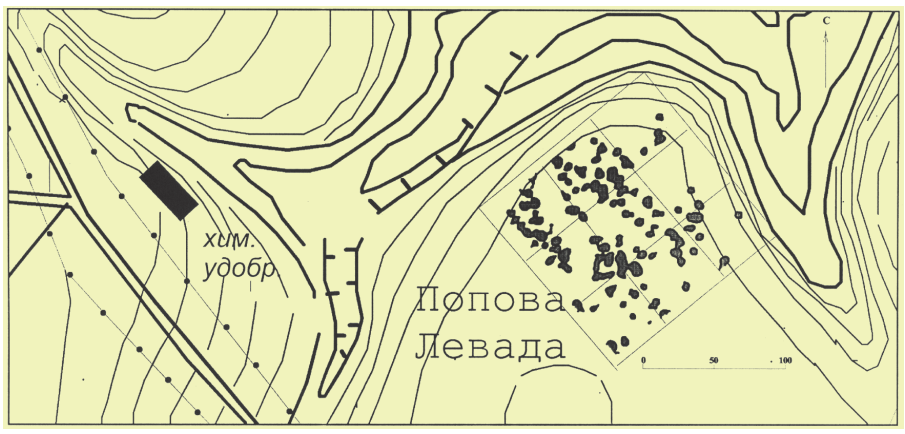

Матеріали з розкопок поселення **Попудня**, дослідження Гімнера М., Варшавський археологічний музей. План поселення **Попудня** за даними розкопок Гімнера М.

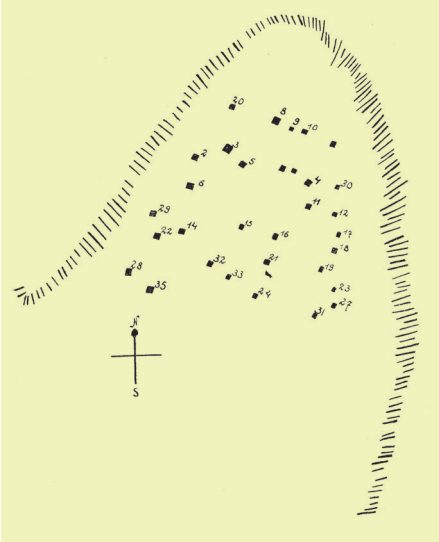

Обмазка від глинобитних жител (за М. Гімнером).

Посуд з поселення **Попудня** (за М. Гімнером).

ської обл. в 450 м зліва від дороги на м. *Ржищів*. Займає мис, що утворений двома ярами, навпроти поселення *Янча 1*, від якого віддалене не більш як на 150 м. Таким чином, у даному районі утворилася своєрідна група з трьох трипільських поселень – Янча 1, *Янча 2* і Попова Левада, розташованих по обидва боки від балки, що впадає в ур. Янча. Відкрите розвідкою експедиції *Музею історії міста Києва* під керівництвом Ю. М. Олійника. За даними розвідки *Відейка М. Ю.* (1992), розміри поселення становлять 200×130 м. *Дудкіним В. П.* здійснено *археолого-магнітометричні дослідження* пам'ятки (1992) на площі 3,3 га.

В результаті аномалії загальною кількістю не менше 45 зафіксовані на 3 га. 12 з них упевнено інтерпретуються як залишки наземних трипільських *жител*. Вони розміщувалися чотирма групами по 2–3 будівлі в кожній, в оточенні господарчих споруд та ям. Розміри прямокутних у плані будівель – 4,5–6×10–17 м. На плані ці групи жител утворюють овал розміром 120×60 м, орієнтований довгою віссю на північ. У центрі овалу виділяються сліди декількох поодиноких споруд. На площі поселення виявлено не менше 9 великих, округлих у плані аномалій, 4–5 м у перерізі. Із значною вірогідністю вони співвідносяться з типовими для цього регіону житлами ранньослов'янського часу.

В. П. Дудкін

ПОПУДНЯ – поселення *трипільської культури* (етап CI, *томашівська група*, 3700–3500 рр. до н. е.). Розташоване біля с. Попудня Христинівського р-ну Черкаської обл. на плато між двома балками на площі близько 15 га. *Гімнер М.* розкопав (1911) залишки 23 з 35-ти виявлених жител, які були розташовані по колу.

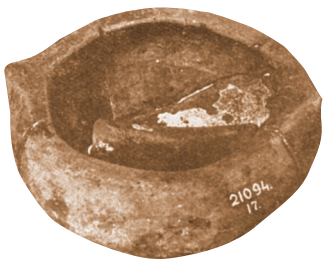

Зооморфна посудинка з поселення **Попудня** (за М. Гімнером).

Рештки жител являли собою скупчення обпаленої *обмазки*, розмірами до 7×5 м. Серед обмазки було виявлено розвали посудин, *антропоморфну пластику* та *зооморфну пластику*, знаряддя праці, виготовлені з каменю та *кременю*.

Керамічний комплекс включає кухонний та *столовий посуд*. Кухонний посуд — горщики, виготовлені із глини з домішкою крупнозернистого піску, іноді товченої черепашки. Столовий посуд численніший, виготовлений з глини з домішкою дрібного піску. Форми посуду: миски, *кубки*, *амфори*, *кратери*, *шоломоподібні покришки*, *біконічні посудини*, *грушоподібні посудини* та *біноклеподібні посудини*. Усі вони вкриті *ангобом* коричневого або помаранчевого кольору і *монохромним розписом*. Орнамент розміщений на верхній частині посудин та внутрішній частині мисок. Антропоморфні статуетки жіночі, стоячі, переважно на конічній ніжці.

Особливо відомою знахідкою є виготовлена з глини *модель житла з Попудні*, на якій детально відтворено інтер'єр житлового приміщення трипільської будівлі. Це — одна з перших знахідок подібних моделей на поселеннях трипільської культури.

Колекція з розкопок поселення Попудня зберігається у *Варшавському державному археологічному музеї* (Польща).

Література: *Himner M.* Etude sur la civilisation premyceniene dans le bassine de la Mer Noire apres des foulies personelles // Swiatowit. — Warszawa, 1933. — T. 14.

М. Ю. Відейко

Фрагмент жіночої фігурки з поселення **Попудня** (за М. Гімнером).

ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНИЙ МЕТОД — метод дослідження, який дозволяє шляхом порівняння виявляти загальне і особливе в розвитку *археологічної культури* та її складових. Один з основних методів реконструкції життя первісного суспільства, дослідження етногенезу, загального і особливого у розвитку типології явищ матеріальної, духовної, соціально-нормативної культур, походження, формування і типології господарсько-культурних типів тощо. Залежно від конкретного пізнавального завдання найчастіше застосовуються такі порівняння, як історико-типологічні (дослідження окремих компонентів культур), історико-генетичні (реконструкція, походження, формування культур), історико-дифузійні (дослідження питань культурогенезу, взаємовпливу культур).

Широко використовувався під час дослідження *трипільської культури*, наприклад, *Бібіковим С. М.* (реконструкція господарства, суспільного ладу, духовного життя), *Даниленком В. М.* (питання етногенезу, ідеології), *Пассек Т. С.* (походження, суспільний лад), *Рибаковим Б. О.* (реконструкція ідеології).

Література: *Вайнштейн С. И.* Сравнительно-исторический метод // Свод этнографических понятий и терминов. — М., 1988. — С. 215–216.

С. М. Ляшко

ПОСЕЛЕННЯ — місце перебування людини, вибране на тривалий час та оснащене житловими та робочими приміщеннями, із ставленням до нього як до особистої, часто штучно створеної площі для житла, та господарської території, що його оточує. В археології — залишки (сліди) існування давнього поселення у вигляді руїн будівель та інших перелічених вище об'єктів. Загальним терміном «поселення» на стадії опису результатів розкопок можуть називати рештки поселень різних типів — сіл, міст, містечок тощо.

Більшість поселень *трипільської культури* відносять до першої групи (село). Вони мають чітку структуру і характеризуються певним плануванням, встановленим за допомогою методів *археолого-магнітометричного дослідження*, *аерофотозйомки* і лише незначною мірою — розкопкам. На найбільш ранніх

Жіноча фігурка з поселення **Попудня** (за М. Гімнером)

Трипільське **поселення**. Картина художника Лєбедева. Львівський історичний музей.

етапах існування трипільської культури спостерігається безладне, рядове, іноді кругове розташування будинків. Пізніше, особливо для великих поселень-*протоміст*, які вже можуть бути віднесені до другої групи поселень-міст, найбільш поширена замкнена забудова по колу або еліпсу у поєднанні з квартальним плануванням.

Література: *Рах Х. Ю.* Поселение // Свод этнографических понятий и терминов. Материальная культура. — М., 1989. — С. 144—146; *Відейко М. Ю.* Трипільська цивілізація. — К., 2003. — С. 68—77.

Н. Б. Бурдо

ПОСЕЛЕННЯ-ГІГАНТИ — див. *протомісто*.

«ПОСЕЛЕННЯ-ГІГАНТИ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ» — міжнародна наукова конференція до 110-річчя початку дослідження *трипільської культури*. Проходила 6—8 серпня 2003 в с. Тальянки Тальнівського р-ну Черкаської обл. За участю науковців з Великої Британії, Ізраїлю, Молдови, Росії, Румунії, України. З доповідями виступили: Дж. Чепмен (Велика Британія), Б. Гейдарська (Болгарія), *Збенович В. Г.* (Ізраїль), *Дергачов В. А.* (Молдова), Г. Думітроайя, Г. Лазарович, К. М. Мантулазорович, Д. Монах (Румунія), *Риндюк Н. В.*, *Попова Т. А.* (Росія), *Бузян Г.М.*, *Бурдо Н. Б.*, *Відейко М. Ю.*, Я. П. Гершкович, *Журавльов О. П.*, *Жураковський Б. С.*, *Корвін-Піотровський О. Г.*, *Круц В. О.*, А. Лазоренко, *Мовчан І. І.*, А. В. Ніколова, В. О. Отрощенко, *Пашкевич Г. О.*, Є. В. Пічкур, *Сохацький М. П.*, Рассамакін Ю. Я. , *Рижов С. М.*, *Ткачук Т. М.*, *Цвек О. В.*, *Чабанюк В. В.*, *Чорновіл Д. К.*, П. С Шидловський, *Шиянова Г. В.*, *Шумова В. О.*, *Якубенко О. О.* (Україна).

Учасники конференції відвідали місце розкопок поселення *Тальянки*, а також місце моделювання трипільських будівель і музей-заповідник в с. Легедзине Тальнівського р-ну Черкаської обл.

Література: *Мицик В.* До глибин життя // Колос. — Тальне, 2003 — № 65 (10272); Поселення-гіганти Трипільської культури: До 110-річчя відкриття культури. — К., Корвін Пресс, 2003.

М. Ю. Відейко

Учасники конференції **«Поселення-гіганти трипільської культури»** на розкопках поселення Тальянки. Перший план: академік НАНУ Толочко П. П.(в центрі), Круц В. О. (перший зліва), Збенович В. Г. (третій), Попова Т. О. (четверта).

ПОСЕРЕДНИК — знаряддя для обробки каменю, що використовувалося під час застосування ударної *техніки сколу*. Дозволяє чітко фіксувати на площадці *нуклеуса* точку удару, кут його нанесення, подовжує тривалість силового імпульсу. Це сприяє одержанню довших тонких заготовок (*пластин*) і запобігає фрагментації *сколів*. Найчастіше виготовлялися з рогу, рідше — кістки. Має вигляд стрижня з одним дещо пригостреним (штучно або від природи) кінцем, який під час роботи прикладався до краю площадки нуклеуса, та більш масивним протилежним кінцем (обушком), по якому наносився удар твердим *відбійником*. Іноді внаслідок тривалого використання масивний кінець спрацьованих посередників буває розколотим.

Посередники відомі за етнографічними даними. Поширеним є погляд про початок їх використання

Роговий **посередник** з поселення Пекарі II. Дослідження Овчинникова Е. В.

Реконструкція роботи з **посередником**. Краківський археологічний музей.

у верхньому палеоліті. Нечисленні екземпляри рогових посередників виявлені на поселеннях трипільської культури: *Бернове-Лука*, *Пекарі II* та ін.

Література: *Korobkowa G. F.* Narzkdzia w pradziejach. Podstawy badania funkcji metod№ traseologiczn№. — Torun, 1999. — S. 23—24; *Поплевко Г. Н.* К методике определения посредников и ретушеров из рога и кости // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н.э. — V век н. э.). — Тирасполь, 2002. — С. 45—48; *Овчинников Е. В.*, *Пічкур Є. В.* Дослідження на трипільському поселенні Пекарі II // Археологічні відкриття в Україні 2001—2002 рр. — К., 2003. — С. 209—211.

Д. Л. Гаскевич

ПОХОВАЛЬНА УРНА — посудина для вміщення решток *кремації*. У *трипільській культурі* поховальні урни належать до особливої категорії *поховального посуду*, використовувалися у поховальному обряді в могильниках *софіївського типу*.

Література: *Videiko M. Yu.* Archaeological characteristics of the Sofievka-type cemeteries // Baltic-Pontic Studies. — 1996. — № 3. — P. 15—68.

Н. Б. Бурдо

ПОХОВАЛЬНИЙ ІНВЕНТАР — див. *Інвентар поховальний*.

ПОХОВАЛЬНИЙ ПОСУД — різновид ритуальної кераміки *трипільської культури*, знаходять у похованнях.

Поховальний посуд з трипільських могильників формально відносять як до столової, так і до кухонної кераміки. Серед інших видів посуду виокремлюється крихким черепком і дуже слабким випалом. Погано зберігається, іноді розсипається при доторканні до неї. Форма та оздоблення поховального посуду повторює звичайні керамічні вироби. Таку кераміку знаходять тільки в похованнях, вона явно не призначалася для використання як звичайний посуд. Невеликі посудинки з глини з домішкою товченої черепашки та прикрашені шнуровим орнаментом, які належать до категорії кухонної кераміки, знайдено у ґрунтових могильниках та культових *ямах* поселення *Усатова*. Тут зустрічаються і звичайні побутові кухонні та столові посудини. Для могильників *софіївського типу* характерні столові тонкостінні розмальовані посудини різноманітних форм з дуже крихким черепком, виготовленим з домішкою пташиного посліду. Сліди фарбування ледь помітні, випал слабкий.

Н. Б. Бурдо

Поховальний посуд з Софіївського могильника. Дослідження Захарука Ю. М. Наукові фонди Інституту археології НАНУ.

ПОШТОВА МАРКА «100-РІЧЧЯ ВІДКРИТТЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ» — знак поштової оплати. Випущена Укрпоштою 1994 (номінал 4000 крб.) за ескізом художника О. А. Івахненка (1931—2003), професора, заслуженого діяча мистецтв України. Під час створення марки використано матеріали, які експонуються на виставці «*Дивосвіт Трипілля*» в *Націо-*

ПОШТОВА МАРКА «100-РІЧЧЯ ВІДКРИТТЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ»

Поховальні урни. Розкопки Чернинського могильника. Дослідження Канівця В. І. Фото з наукового архіву Інституту археології НАНУ.

Поховальний посуд з поховання 7 ґрунтового могильника в Усатовому (за Патоковою Е. Ф.).

Поштова марка «100-річчя відкриття трипільської культури».

ПОШТОВИЙ КОНВЕРТ «НАЦІОНАЛЬНОМУ МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ 100 РОКІВ»

Поштовий конверт «Національному музею історії України 100 років».

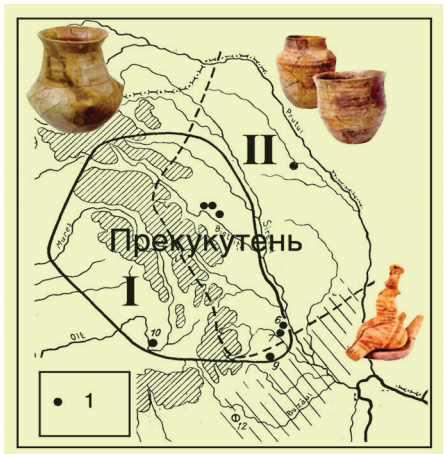

Прекукутень, археологічна культура.

нальному музеї історії України: *зерновик* та *біноклеподібна посудина з колекції Хвойки В. В.*; чаша з головою бика з поселення *Сушківка*; жіночі статуетки з поселень *Коломийщина II* та Калагарівка.

О. О. Якубенко

ПОШТОВИЙ КОНВЕРТ «НАЦІОНАЛЬНОМУ МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ 100 РОКІВ» – ілюстрований конверт з поштовою маркою. Випущений 1999 видавництвом «Марка України» до 100-річчя заснування Національного музею історії України. Ескіз художника О. В. Штанка, заслуженого діяча мистецтв України.

Ілюстрація присвячена *трипільській культурі*. Під час створення малюнка на конверті використано матеріали, які експонуються на виставці *«Дивосвіт Трипілля»* в *Національному музеї історії України*: *грушоподібна посудина* з колекції Хвойки В. В.; чаша з головою бика з поселення *Сушківка*; жіноча статуетка з поселення Оселівка. Напис над посудиною «Дивосвіт Трипілля», справа: «Національному музею історії України 100 років». Нулі в цифрі «100» стилізовані під трипільські миски з розписним орнаментом. Марка погашена спеціальним штемпелем. В овалі контурні зображення речей, розміщених на конверті. Вгорі в чотири рядки напис: «100 років Національному музею історії України». Внизу дата: 21.09.99.

О. О. Якубенко

ПРАІСТОРИЧНИЙ ПЕРІОД – період історії суспільства до появи писемності. Див. *доісторичний період*.

ПРЕКУКУТЕНЬ – археологічна культура *мідного віку* (перша половина V тис. до н.е.) у Прикарпатській Молдові (Румунія). Назву отримала як генетична підоснова культури *Кукутень*. Відповідає ранньому етапу *трипільської культури* (Прекукутень-Трипілля А) на територіях Республіки Молдова та України. Сформувалася за участю культури *Боян*, *культури лінійно-стрічкової кераміки*, *Криш*, Хаманджия. Відомо близько 50 пунктів культури Прекукутень. Дослідники виділили три фази розвитку (I, II, III). *Культурний шар* Прекукутень відомий у багатошарових поселеннях: Ізвоар, Тирпешть, Подурь, Дялул-Гіндару, залягає нижче горизонтів культури Кукутень.

Характерні поселення площею до 1 га на схилах ярів, перших або других річкових терасах, деякі оточені ровом. Наземні прямокутні глинобитні житла – *площадки* розташовані на поселенні рядами. Знайдено різноманітні ями. Для крем'яної індустрії типові *скребки* на *відщепах* та пластинах, невеликі *пластини*, з яких зроблені різноманітні знаряддя. Поширені сланцеві тесла, долота, клиноподібні сокири, сокири з отвором, *зернотерки*. Зустрічаються рогові *мотики*, вироби з кістки, дрібні мідні предмети. Кераміка поділяється на столову та кухонну. Для *столового посуду* із гарно промішаної маси з домішкою дрібного *шамоту* характерні горщики, *кубки*, миски, *фруктовниці*, *грушоподібні посудини*, покришки з грибоподібними ручками із *заглибленим візерунком*. *Візерунок* у вигляді стрічок із прокреслених ліній, *штампованого орнаменту*, *канелюр* доповнювався фарбуванням червоною та білою фарбами після випалу посудин. На фазах Прекукутень I та II зустрічається посуд з *різьбленим орнаментом*, подекуди – *антропоморфні посудини*. *Кухонний посуд* виготовлений з глини з грубими домішками піску та шамоту, оздоблений *барботином*, відбитками нігтя, пальця, різноманітними

рельєфними деталями. Поширена *антропоморфна пластика*. Більшість *статуеток* без орнаментації, у схематично-натуралістичному стилі відтворюють пишнотілі жіночі фігури з конічною голівкою. Відомі знахідки *моделей стільців-тронів*. Господарство землеробсько-скотарське. Сусідні культури: Боян-Спанцов, *Болград-Алдень, дніпродонецька культурно-історична область*.

Література: *Marinescu-Bîlcu S.* Cultura Precucuteni pe teritoriul Romaniei. — Bucuresti, 1974.

Н. Б. Бурдо

ПРИВЛАСНЮВАЛЬНЕ ГОСПОДАРСТВО — форма господарства, що ґрунтується на вилученні з навколишнього середовища продуктів харчування, створених природою (мисливство, рибальство, *збиральництво*). Властиве як єдиний спосіб господарювання в ранньому первісному суспільстві. Існує також як спеціалізована форма господарства у цивілізованих суспільствах. У господарстві *трипільської культури* мисливство, рибальство та збиральництво були спеціалізованими промислами і забезпечували максимальне використання природних ресурсів для потреб суспільства.

Література: *Гладких М.* Господарство привласнювальне // Історична наука: термінологічний і понятійний довідник. — К., 2003. — С. 171.

Н. Б. Бурдо

ПРИРОДНИЧИЙ МУЗЕЙ У ВІДНІ — науково-дослідна та культурно-просвітницька установа у Відні (Австрія). У музеї зберігаються матеріали *трипільської культури*, які були знайдені наприкінці XIX — на початку XX ст. на території Галичини, яка в той час входила до складу Австро-Угорської імперії. Це третя за величиною та науковим значенням колекція трипільських знахідок у країнах Центральної Європи.

Найбільша колекція (близько 800 предметів) походить з археологічних розкопок поселення *Шипинці* (Чернівецька область), які проводилися *Шомбаті І., Кайндлем Р. Ф.* Матеріали з Шипинців найбільш повно опубліковані у монографічному виданні *Кандиби О. О.* Інформація про колекцію та антропоморфна статуетка з Шипинців доступні в Інтернеті на сторінці праісторичного відділу музею. Серед інших визначних знахідок — *Городницький скарб* сакральних речей, який надійшов від *Пшебиславського В.* Скарб та історія його виявлення опубліковані *Сулімірським Т.* (1961).

Література: Prdhistorische Abteilung, Naturhistorisches Museum, Wien. — http:// www.nhm-wien.ac.at/NHM/ Prehist/ Homepage_PA_G.html — *Sulimirski T.* Copper Hoard from Horodnica on the Dniester // Mitteilungen der Antropologischen Gesellschaft in Wien. — 1961. — T. 91. — S. 91—97.

М. Ю. Відейко

ПРОВІНЦІЯ МЕТАЛУРГІЙНА — велика географічно-виробнича система, об'єднана подібними традиціями розвитку технології металургії, наявністю споріднених культурно-виробничих центрів, територія яких часто збігається з ареалом конкретних *археологічних культур*. У культурно-історичному розумінні — зона активного спілкування майстрів-металургів різних етнокультурних спільнот, район спільного використання колективного технологічного досвіду, внаслідок якого виготовляються подібні за типами металеві вироби, а також спільної розробки наявних на території джерел металевих руд. У межах металургійної провінції локальні центри металообробки зазвичай пов'язані з певною археологічною культурою або ж її локальним варіантом. Інколи ототожнюється з кількома культурами.

Визначення запропоноване *Черних Є. М.* Металеві вироби *трипільської культури* на території України (V—IV тис. до н.е.) пов'язані з *Балкано-Карпатською металургійною провінцією* та *Циркумпонтійською металургійною провінцією* (III тис. до н.е. — перша пол. II тис. до н.е.).

Література: *Черных Е. Н.* Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР. — М., 1976. — С. 166—168; *Його ж.* Металлургические провинции и периодизация эпохи раннего металла на территории СССР // СА. — 1978. — № 4. — С. 53—82; *Рындина Н. В., Дегтярева А. Д.* Энеолит и бронзовый век: Учеб. пособие. — М., 2002. — С. 4—8.

С. М. Ляшко

ПРОКРЕСЛЕНИЙ ОРНАМЕНТ — прийом нанесення заглибленої орна-

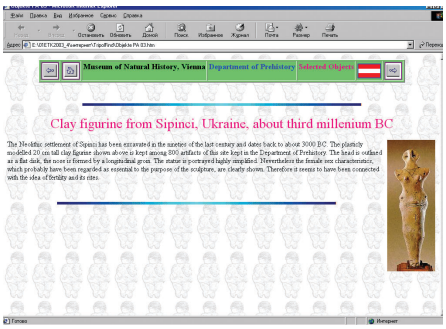

Web — сторінка **Природничого музею у Відні**.

Городниця II, скарб. **Природничий музей у Відні**.

Грушоподібна посудина прикрашена **прокресленим орнаментом**. Колекція «ПЛАТАР».

Фрагменти антропоморфних фігурок, прикрашених **прокресленим орнаментом**. Колекція «ПЛАТАР».

ментації, коли по сирій поверхні посудини наноситься продряпана лінія різної ширини. За даними *Цвек О. В.* заглиблені лінії прокресленого орнаменту отримувалися шляхом вдавлювання глини у товщу стінок посудини. Лінії прокресленого орнаменту заповнювалися білою пастоподібною фарбою. Крім керамічного посуду прокреслений *орнамент* використовували для декору *антропоморфної пластики*.

Прокреслений орнамент поширений на посуді *трипільської культури* починаючи з етапу А. Нз етапі ВІ посуд, прикрашений широкими прокресленими лініями, характерний для керамічних комплексів поселень, розташованих переважно на схід від Дністра. У Подніпров'ї цім орнаментом прикрашали столовий посуд до етапу СІ включно.

Література: *Цвек Е. В.* Гончарное производство племен трипольской культуры // Ремесло эпохи энеолита-бронзы на Украине. – К.: Наукова думка, 1994. – С. 55–95. *Рижов С. М.* Гончарство племен трипільської культури // Давня кераміка України. – К., 2001. – С. 16.

Н. Б. Бурдо

ПРОТОМІСТО – місто на етапі становлення, перша перехідна форма до утворення справжніх ранніх міст. В *трипільській культурі* виявлено *поселення-гіганти*, які мають ознаки протоміст.

Історично протоміство, як особливий перехідний тип поселення, відповідає добі класоутворення та політогенезу. Під протомістом ми розуміємо місто і село, що становлять структурно єдине ціле. До функцій протоміста відносять виконання великого спектру завдань економічного, політичного та соціального, ідеологічного та військового характеру. Основну масу населення протоміста становлять селяни-землероби, організовані у поземельні (сусідські) громади, та великосімейні громади. Головними стимулами до утворення протоміст була потреба контролю над територією, природними та людськими ресурсами. Необхідною умовою була концентрація населення в одному місці. У деяких випадках значення мала керівна роль суспільної верхівки, яка використовувала ресурси суспільства для збільшення власного добробуту та зміцнення політичної влади. За несприятливих економічних та політичних умов могли мати місце процеси дезінтеграції протоміст.

За даними археологічних досліджень, на великих поселеннях трипільської культури у початкових формах існували такі археологічні ознаки міста, як монументальна архітектура (планування, укріплення, громадські будівлі), кількість жителів понад 5 000 осіб, передписемність (знакова система на посуді, використання *об'ємних символів*).

Найдавніші трипільські протоміста відомі у *східнотрипільській культурі* – *Онопріївка* (80 га), *Веселий Кут* (150 га) у другій половині V тис. до н. е. Найбільше поселень-гігантів виявлено за допомогою *аерофотозйомки*, яка підтверджена *археолого-магнітометричними дослідженнями* у межиріччі Південного Бугу і Дніпра, де знаходяться найбільші з них: *Глибочок* (200 га), *Доброводи* (250 га), *Майданецьке* (200 га), *Небелівка* (300 га), *Тальянки* (450 га). В околицях протоміст виявлено синхронні їм невеликі поселення: *Мошурів, Тальне 2* та ін. Відомі великі поселення у Подністров'ї: *Блищанка 2* (45 га), *Ялтушків* (120 га). Зникають трипільські протоміста на етапі СІІ, одним з останніх був *Вільховець*.

Трипільські поселення-гіганти були центрами значних околиць, в них зосереджувалося економічне життя, вони були адміністративними, військовими, ідеологічними центрами, в яких проживало все або майже все населення, перебувала верхівка колективів різного рівня, концентрувалася військова сила, відбувалися спільні релігійні церемонії.

Феномену трипільських поселень-гігантів та їх дослідженням були присвячені *Перший польовий семінар* та *Міжнародний польовий семінар*.

Література: *Андреев Ю. В.* Ранние формы урбанизации // СА. – 1987. – № 3. – С. 3–18; *Шмаглій М. М.* Великі трипільські поселення і проблема ранніх форм урбанізації. – К., 2001; *Відейко М. Ю.* Трипільські протоміста: Історія досліджень. – К., 2002. – С. 5–102.

М. Ю. Відейко

ПРЯДІННЯ – процес виготовлення пряжі (ниток), яка використовува-

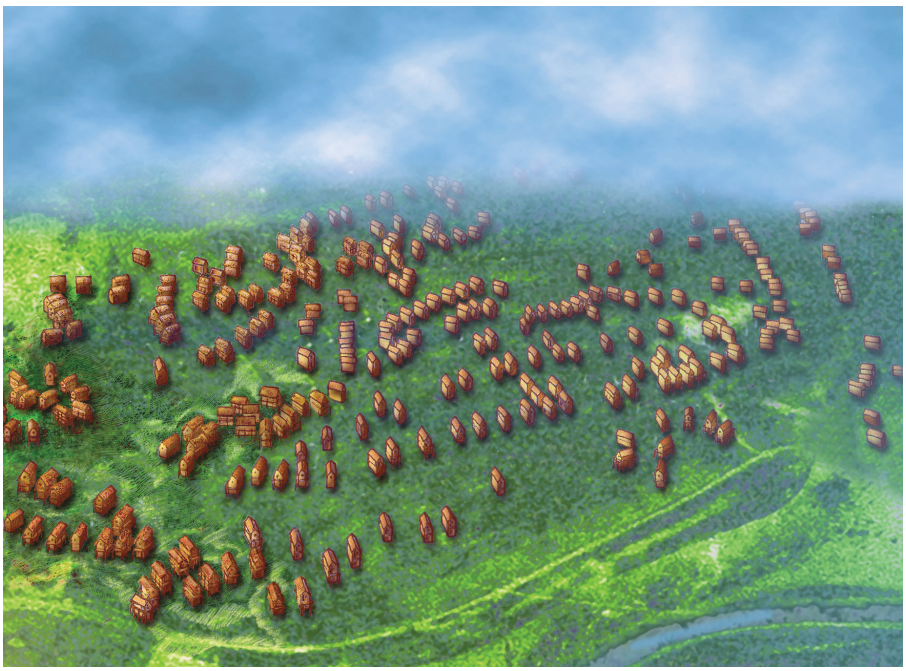

Компютерна реконструкція **протоміста** Ямпіль за даними археолого-магніто-метричних досліджень. Художник М. Бабенко.

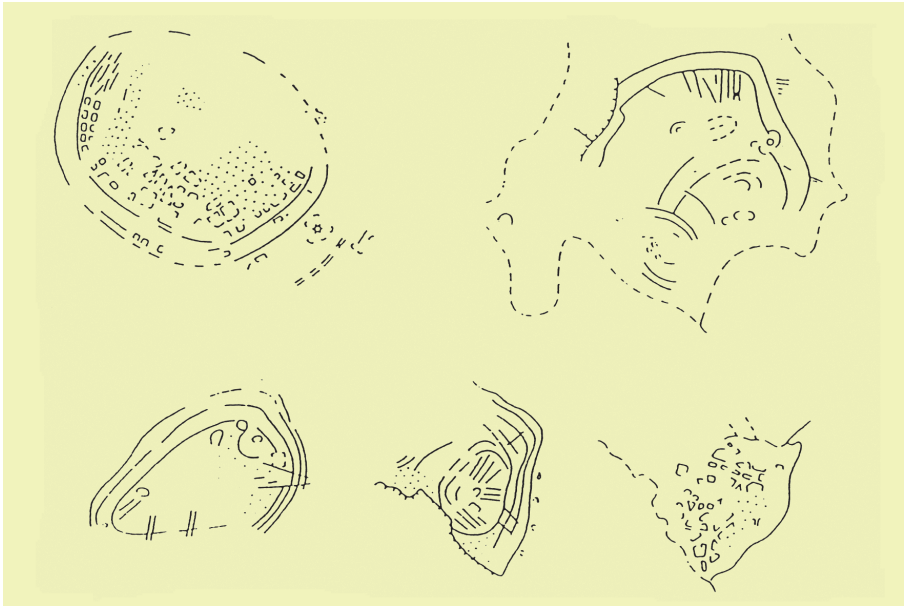

Плани **протоміст** за даними аерофотозйомки.

лася для виготовлення *текстилю* на ткацькому верстаті або за допомогою *в'язання*. Це одне з найдавніших занять первісної людини.

Джерелом для вивчення прядіння *трипільської культури* є знахідки обвуглених ниток пряжі у глинобитних житлах у *Поливановому Ярі* та *Майданецькому*, знахідки *пряселець* на пізньотрипільських пам'ятках, а також відбитки тканин на денцях посудин. Обвуглені залишки пряжі виготовлені з волокон рослинного походження — стебел кендирю, рамі або коноплі. Тонка нитка пряжі з Поливанового Яру виготовлена досить простою технікою крутіння: нитка прядена з двох пучків рослинних волокон, скручених в напрямі гвинта, на 1 см припадає 14 витків. Це найдавніша техніка крутіння без допомоги верстата та складних пристосувань. Пряжа, з якої виткані тканини, відома за відбитками на денцях *кераміки* з поселення *Стіна*, скручена з двох ниток у напрямку, протилежному гвинту, товщина ниток — від 0,9 до 1,2 мм. Прядіння волокон виконувалося за допомогою, очевидно, дерев'яних веретен різної конструкції з використанням пряселець або без них.

Література: *Пассек Т. С.* Трипольское поселение Поливанов Яр // КСИИМК. — М., 1951. — Вып. 37. — С. 54–57; *Новицкая М. А.* Узорные ткани трипольской культуры // КСИА. — К., 1960. — Вып. 10. — С. 33.

Н. Б. Бурдо

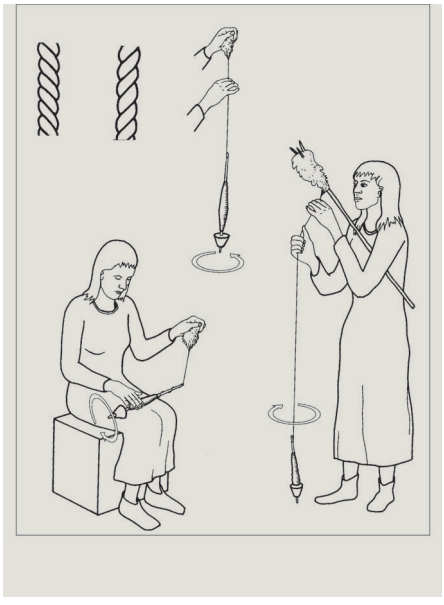

Процес **прядіння**.

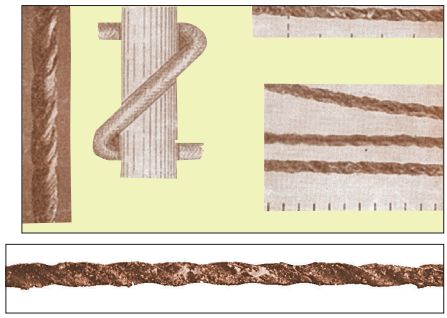

Зразки ниток та реконструкція системи **прядіння** за знахідкою пасма обвуглених ниток у наземному житлі поселення Поливанів Яр (за Пассек Т. С.).

Прясельця з поселення Городськ. Дослідження Макаревича М. Л. Наукові фонди Інституту археології НАНУ.

ПРЯСЕЛЬЦЕ — махове колесо, яке закріплювалося на веретені й підсилювало обертальні рухи під час *прядіння*. У *трипільській культурі* були поширені прясельця керамічні, конічної або біконічної форми. У великій кількості виявлені під час дослідження пам'яток *трояніського типу* та *городського типу*. Велика кількість прясельць оздоблена заглибленим орнаментом, зустрічаються піктографічні зображення. Мабуть, подібні прясельця мали не лише утилітарну функцію, а й були *сакральними* предметами, пов'язаними з міфологічними уявленнями про «нитку долі».

Н.Б. Бурдо

Прясельця з поселення Сандраки. Дослідження Лагодовської О. Ф. Археологічний музей Інституту археології НАНУ.

ПШИБИСЛАВСЬКИЙ В. — польський археолог, етнограф.

В кінці XIX — початку XX ст. працював над дослідженням археологічних пам'яток Галичини. Наукові інтереси торкалися переважно старожитностей праісторичної доби. У 1878—82 досліджував поселення трипільської культури Городниця на Дністрі, розкопки якого були у 1877 розпочаті *Кіркором А.* Було закладено 40 шурфів розміром 5×1 м, виявлено залишки наземних жител, знайдено велику кількість кераміки. Матеріали з розкопок поселення були передані з Археологічного музею Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка на зберігання до *Львівського історичного музею*.

Праці: Ustep z poszukiwan archeologicznych w Horodnicy nad Dniestrem dokonanych w r. 1878 // Zbior Wiadomosci do Antropologji Krajowej. — Krakow, 1879. — T. 3; Repertorium zabytkow przedhistorycxnych Galicji wschodniej. — Lwow, 1906.

М. Ю. Відейко

Р

РАДІЄВСЬКА ТЕТЯНА МИКОЛАЇВНА (10.05.1959, м. Київ) – історик, археолог, музеєзнавець.

Закінчила історичний факультет Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка (1983). Працює (з 1976) в *Національному музеї історії України*: спершу лаборантом від-ділу «Первісне суспільство», згодом – науковим співробітником відділу «Давня історія» (з 1981), старшим науковим співробітником з обов'язками хранителя фондової групи «До-ба каменю» (з 1997), зав. сектором відділу археологічних фондів (з 2001).

Бере участь у науково-практичних конференціях музею та інших наукових закладів. Займається вивченням колекцій музею, зокрема науковою обробкою, публікацією матеріалів пам'яток *трипільської культури*. Підготувала науково-методичні розробки екскурсій первісного розділу експозиції музею, доповнила первісний розділ експозиції, зокрема ранньотрипільського часу, новими темами. Є одним з авторів виставки *«Дивосвіт Трипілля»*. З 1977 працює в археологічних експедиціях із дослідження пам'яток первісної доби, зокрема трипільських *поселень* під керівництвом *Мовші Т. Г.* в с. *Жванець* (1977–78), Велика Слобода на Хмельниччині (1979), *Доброводи* (1981–82), *Кайтанівка* (1983) на Черкащині. Автор близько 20 наукових праць.

Праці: Поселення доби міді-раннього заліза поблизу с.с. Плисків та Чернявка // Археологія. – 1989. – № 4. – С. 82–91; Ранні горизонти багатошарового поселення Жванець // XI Вінницька обл. історико-краєзнавча конференція: Тези доп. – Вінниця, 1992. – С. 16; Ранньотрипільське поселення біля с. Малїївці // Археологія Дунаєвеччини. – Хмельницький, 1992. – С. 33–34 (співавт.); Багатошарове поселення Борисівка на Вінничині // Музей та його колекції: Тематичний зб. наук. пр. –К., 2003. – С. 18–34.

М. Ю. Відейко

Радієвська Т. М. в експозиції виставки «Дивосвіт Трипілля». 2003.

РАДІОВУГЛЕЦЕВИЙ МЕТОД – метод датування старожитностей за вмістом у зразках ізотопу вуглецю (С14). Розроблений Уіллардом Ф. Ліббі (США) в 50-ті рр. XX ст.З початку 60-х рр. використовується для *абсолютного датування* культури *Трипілля-Кукутень*.

Атмосферу планети Земля постійно бомбардує космічне випромінювання, під дією якого в цій самій атмосфері утворюються нейтрони. Нейтрони реагують із складниками атмосфери, в результаті чого утворюється певна кількість ізотопів, тобто елементів з аномальною атомною вагою. Серед цих ізотопів є різні ізотопи вуглецю – С13, С14. Всі організми, рослини на протязі свого життя разом із вуглецем звичайним отримують певну кількість його ізотопу – С14, який не виводиться назовні, а лише накопичується доти, доки живе лишається живим. Коли життя зупиняється, починається процес розпаду С14. З часом його кількість має зменшуватись – на 10 %–20%, 50 % і так далі – аж до повного розпаду, до 100 %. У. Ліббі

В Київській лабораторії. В. Скрипкін працює з вимірювальним комплексом.

Схема утворення та кругообігу ізотопу вуглецю С14 в природі.

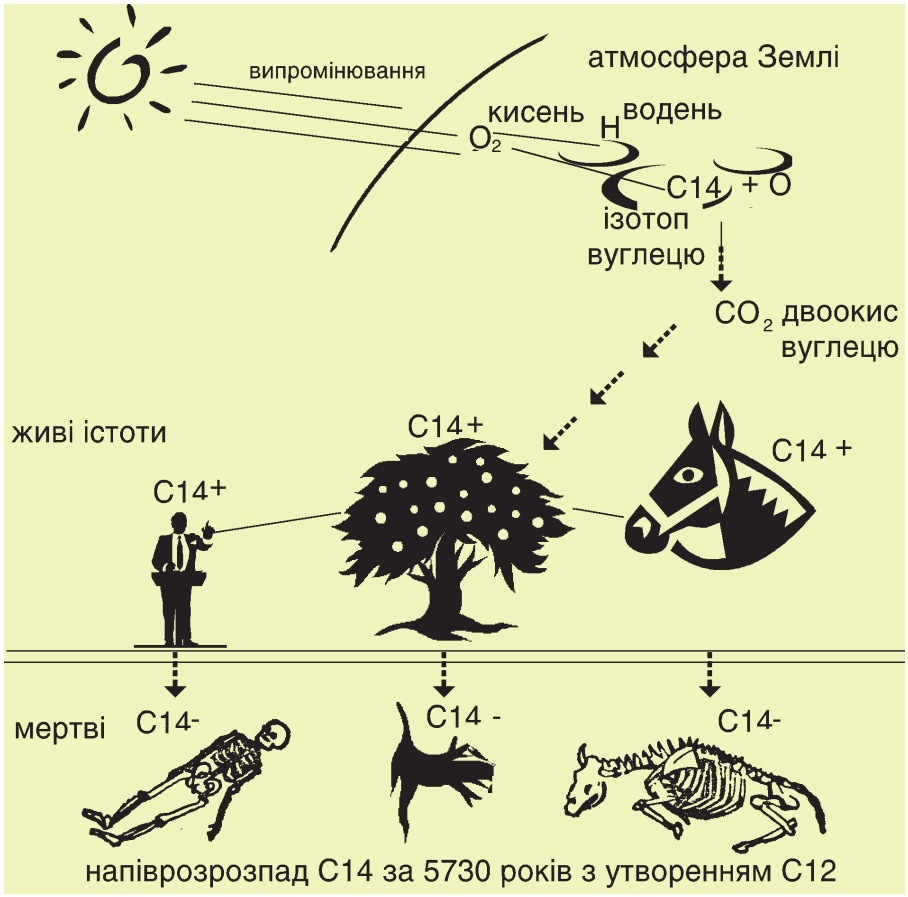

визначив період напіврозпаду С14 (час, коли вміст його зменшується на 50 %) у 5 568 років, пізніше цю цифру було уточнено і нині вона становить 5 730 років.

Зі знахідок, які роблять під час розкопок пам'яток *трипільської культури*, в якості зразків для датування можуть бути використані кістки, черепашки, деревне вугілля та інші обвуглені рештки, фрагменти посуду (особливо — *кухонного посуду*) та *обмазки* жител. Для визначення дати зразка з нього слід виділити певну кількість вуглецю і провести відповідні вимірювання. Отримані результати датування вимагають математичної обробки. Розрізняють *конвенціональні дати* та *калібровані дати*.

Нині в різних лабораторіях світу (Берлін, Гронінген, Ленінград, Каліфорнія та ін.) зроблено понад 200 визначень віку трипільських старожитностей радіовуглецевим методом. Більшість датувань для трипільських пам'яток з території України виконано в Київській лабораторії під керівництвом М. М. Ковалюха. Розрізняють «старі» дати, зроблені до 1993 р. (таких налічується близько 125) і «нові», зроблені пізніше. Нові дати можна вважати більш достовірними.

Для розробки абсолютної *хронології* Трипілля-Кукутень результати радіовуглецевого датування вперше були використані *Пассек Т. С.* та В. Думітреску. Проблемами датування трипільської культури з використанням цього методу пізніше займалися *Телегін Д. Я.*, К. М. Манту, *Бурдо Н. Б.*, *Відейко М. Ю.* та ін.

Література: *Пассек Т. С.* Новое из истории трипольских племен Днипро-Днестровского междуречья // Труды VII Международного конгресса антропологических и этнографических наук, Москва (3–10 авг. 1964 г.). – М.: Наука, 1970. – Т. 5. – С. 187–196 ; *Телегін Д. Я.* Радіокарбонне і археомагнітне датування трипільської культури // Археологія, 1985. – Вип. 51. – С. 10–22; *Відейко М. Ю.* Нова хронологія Кукутені – Трипілля // Трипільська цивілізація у спадщині України. – К., ВЦ «Просвіта». – 2003. – С. 106–117; *Mantu C. M.* Culture Cucuteni. Evolutie, cronologie, legaturi. – Piatra – Neamt, 1998; *Wechler K. P.* Zur Chroinologie der Tripolje-Cucuteni – Kultur aufgrung von 14C – Datierungen.// ZfA Z. Archaol. – 1994. – Band 28. – S. 7–21; *Videiko M. Yu.* Radiocarbon chronology of the Late Tripolye Culture. // Baltic – Pontic Studies, 1999. – V. 7. – P. 34–70.

М. Ю. Відейко

Прясельця з поселення **Райки**. Дослідження Курінного П. П.

РАЙКИ — поселення *трипільської культури* (етап СІІ, *городський тип*). Розташоване біля с. Райки Бердичівського р-ну Житомирської обл. на високому мисі, утвореному річками Гнилоп'ять та П'ятка. Залишки *поселення* виявлені та досліджені *Курінним П. П.* під час розкопок кургану *бронзового віку*, який був насипаний з *культурного шару* трипільського поселення (1926).

У насипі виявлено уламки обпаленої глиняної *обмазки*, фрагменти кераміки, каміння, вироби з *кременю*, кістки. Під насипом — рештки *площадок*, серед яких знайдено розвали посудин, фрагменти кераміки, *антропоморфної пластики*, *зооморфної пластики*, *прясельця*, прикрашені *прокресленим орнаментом* та *піктограмами*.

Керамічний комплекс представлений столовим та *кухонним посудом*. Серед кухонного посуду — горщики з відбитками шнура та налипами на плічках. *Столовий посуд* прикрашений *монохромним розписом*. Серед *прясельць* слід відзначити

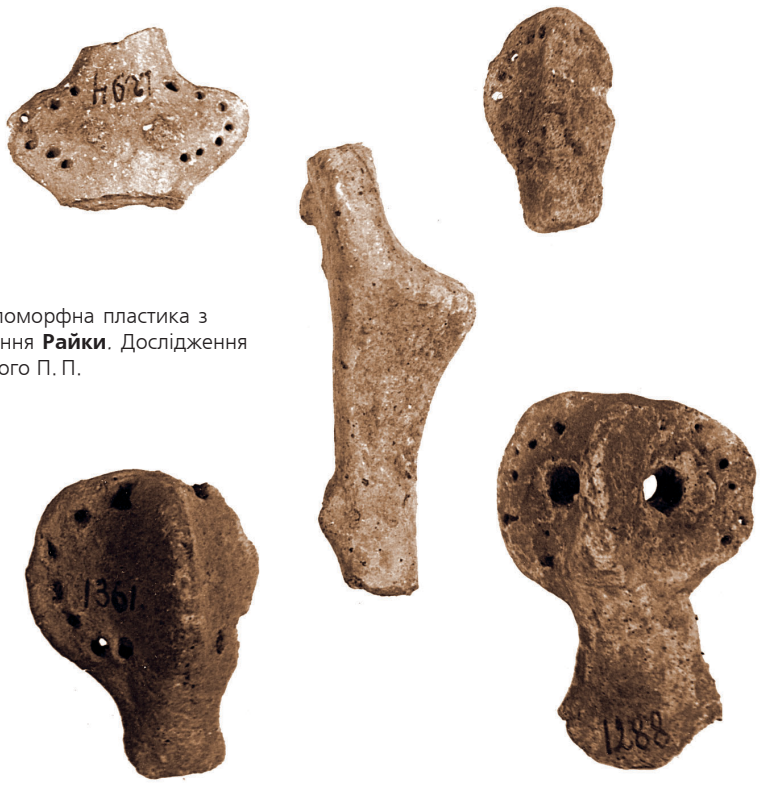

Антропоморфна пластика з поселення **Райки**. Дослідження Курінного П. П.

виріб біконічної форми, прикрашений прокресленим зображенням тварини, інкрустованим білою *пастою*. Решта пряселець прикрашена схематичними зображеннями рослин, зигзагами, геометричними фігурами. Серед виробів з *кременю* — ножеподібні *пластини*, трикутні вістря стріл, *скребачки*. Клиноподібні сокири виготовлені з кременю шляхом оббивання, лише лезо прошліфоване. Фрагменти *антропоморфної пластики* походять від схематичних стоячих жіночих зображень.

Матеріали з розкопок зберігаються в *Національному музеї історії України*.

Література: *Курінний П.* Раєнька могила на Бердичівщині // КЗ ВУАК за 1926 р. — К., 1926. — С. 71—74.

М. Ю. Відейко

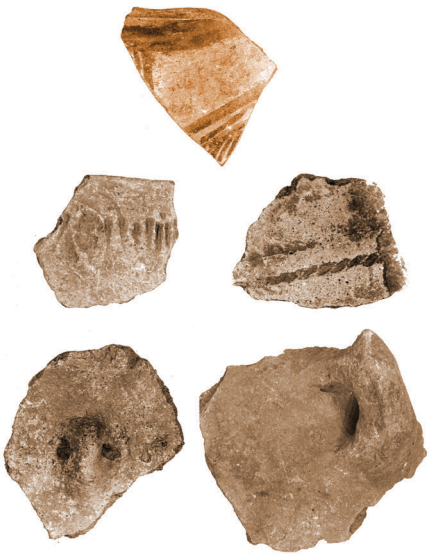

Фрагменти посуду з поселення **Райки**. Дослідження Курінного П. П.

РАЛО — найдавніше упряжне рільницьке знаряддя, всі головні частини якого з'єднані між собою по одній лінії, яка збігається з напрямком руху знаряддя. Щодо функціонального призначення — рала бувають для боронування та для оранки землі. Рало, зазвичай запряжено парою волів, боронить або оре шар землі симетрично, чим відрізняється від інших рільничих знарядь. Рала виготовлялися з цільного шматка дерева, найдавніші знахідки (III тис. до н. е.) відомі з Єгипту та Месопотамії.

У *трипільській культурі* відомі знахідки рогових знарядь для розпушування землі, які іноді називають «проторалами», найдавніше з них походить з ранньотрипільського поселення *Тимкове* (кінець VI тис. до н.е). Про можливість використання рал у трипільському рільництві свідчать знахідки кісток волів з патологіями від тяжкої праці. Орні знаряддя застосовувало також населення *культури лійчастого посуду*.

Теракотовий букраній з поселення **Райки**. Дослідження Курінного П. П.

Кремяні сокири з поселення **Райки**. Дослідження Курінного П. П.

Прототип **рала**. Гребенюків Яр, розкопки Шмаглія М. М., Бурдо Н. Б. 1989 р. Археологічний музей ІА НАНУ.

Оранка з використанням рогового **рала**. Реконструкція Маркевича В. І. Фрагмент фрески з Музею археології та етнографії Молдавської Академії наук.

Реалістична пластика.
Голівка статуетки з поселення поблизу м. Бельци (за Маркевичем В. І.).

Реалістична пластика.
Голівка статуетки з поселення Озаринці. Малюнок Макаревича М. Л.

Література: Адрианов Б. В., Бентниц У., Квитч Р. Земледельческие орудия // Свод этнографических понятий и терминов. Материальная культура. — М., 1989. — С. 53; *Сорокин В. Я.* Орудия труда и хозяйство племен среднего Триполья Днестро-Прутского Междуречья. — Кишинев: Штиинца, 1991. — С. 109—111; *Бурдо Н. Б.* Ранний этап формирования древнеземледельческого общества между Днестром и Днепром (Триполье А) // Od neolityzacji do epoki brazu. — Poznan, 2001. — S. 205.

Н. Б. Бурдо

РЕАЛІСТИЧНА ПЛАСТИКА — категорія *антропоморфної пластики*, характерна для *трипільської культури*.

До реалістичної пластики відносять антропоморфні *статуетки*, виконані в натуралістично-схематичному стилі з реалістично моделюваними деталями, частіше головою. Пластичне моделювання *теракот* доповнене заглибленими деталями, фарбуванням. Більшість реалістичних зображень належать жіночим персонажам, але зустрічаються чоловічі та *андрогіни*. Реалістичні риси в моделюванні пластики з'являються на ранньому етапі трипільської культури, але найбільш масові знахідки і яскраві шедеври реалістичної *скульптури* походять з трипільських *протоміст* етапу ВІІ та СІ. Реалістичні статуетки відтворюють різні *сакральні* образи: жіночі, як стоячі, так і сидячі, з модельованими руками, «Мадонну», яка тримає дитину, вагітних. Зображення поголених голів, ймовірно, належали фігуркам чоловіків або андрогінів. Відомі голівки з татуюванням на обличчі, яке відтворене фарбою. Поширені жіночі реалістичні образи із зображенням зачіски, коли волосся розділено спереду прямим проділом, ззаду зібране в пучок. Зустрічаються зображення в головних уборах. Моделюванню фігурок притаманний різний ступінь реалізму. Іноді в цілому схематична теракота має тільки окремі реалістичні риси, а на деяких виробах рельєф обличчя прорублений дуже детально. Такі зображення цілком слушно можна вважати портретними, бо фігурки не повторюють одна одну, навіть якщо знайдені на одному поселенні і відтворюють один сакральний образ.

Нині відомо понад 70 виробів реалістичної пластики, найбільша колекція реалістичної пластики зберігається в *Національному музеї історії України*.

Література: *Мовша Т. Г.* Новые данные об антропоморфной реалистической пластике Триполья // Археологія. — 1973. — Вип. 11. — С. 3—21.

Н. Б. Бурдо

Реалістична пластика в Національному музеї історії України.
1. с. Молодецьке Маньківського району Черкаської обл., 1960-і рр. Знахідка Г. Ю. Храбана. Висота — 64 мм;
2 Сушківка, дослідження Козловської В. Є. 1916. Висота — 66 мм;
3. Коломийщина I, дослідження Магури С. С. Висота — 45 мм.

1

2

3

Реалістична пластика в Національному музеї історії України.
Сушківка, збори Мовші Т. Г., 1969.
Висота — 72 мм.

1

2

Реалістична пластика в Національному музеї історії України.
1. Володимирівка, дослідження Якубенко О. О. Висота — 40 мм;
2. Томашівка, дослідження Курінного П. П. Висота — 87 мм.

Реалістична пластика в Національному музеї історії України.
Колекція В. В. Хвойки. Околиці с. Трипілля. Висота — 117 мм.

Реалістична пластика в Національному музеї історії України.
1. Колекція В. В. Хвойки. Околиці с. Трипілля. Висота — 77 мм і 75 мм.
2. Сушківка, збори Т. Г. Мовші, 1969. Висота — 101 мм.

РЕАЛІСТИЧНА ПЛАСТИКА В НАЦІОНАЛЬНОМУ МУЗЕЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ — антропоморфна пластика *трипільської культури* з реалістичними рисами, яка експонується в *Національному музеї історії України*. Налічує понад 40 цілих та фрагментованих виробів.

Статуетки походять з таких пам'яток, як *Верем'я*, *Володимирівка*, *Жванець*, Жолудівка, *Колодяжне*, *Коломийщина I*, *Кочержинці*, Кринички, Молодецьке, Розкошівка, Сушки, *Сушківка*, *Томашівка* та інших. Серед них — переважно жіночі фігурки, зображені у сидячій позі з простягнутими вперед ногами і руками, складеними на животі (Верем'я, Сушківка). Іноді руки простягнуті вперед або вгору (Жванець, Колодяжне, Сушківка), а ноги зігнуті в колінах і спущені додолу (Кринички). Часто руки трактовані умовними виступами (Коломийщина, Розкошівка), а ноги — у вигляді циліндричного стовпчика-«спідниці» (Уманщина). Наявні стоячі фігурки

1

2

РЕАЛІСТИЧНА СТАТУЕТКА З МАЯКІВ

Реалістична пластика в Національному музеї історії України.
с. Розкошівка Лисянського району Черкаської обл., 1920–1930-і рр.
Випадкова знахідка. Висота – 118 мм.

Реалістична статуетка з Маяк.
Дослідження Патокової Е. Ф., Зіньковського К. В.

на двох окремо виліплених ніжках із виділеною ступнею.

Серед *реалістичної пластики* є чудові зразки статуеток з тонко модельованими рисами обличчя. Вони походять в основному з регіону Південного Побужжя (Володимирівка, Сушківка та інших). На більшості з них модельовано наліпну зачіску, котра зображує розділене на прямий проділ волосся, що спадає на спину й на кінці зібране у вузол. На чоловічих фігурках іноді показано головний убір (Київщина, Молодецьке). Часто зображено прикраси на шиї, позначено деталі одягу, взуття у вигляді чобітків. Реалістичні антропоморфні статуетки вважаються культовими зображеннями божеств, однак не виключено, що в них втілені портретні риси реальних людей трипільського етносу.

Мовша Т. Г., на той час науковий співробітник музею, на базі музейної колекції захистила (1975) кандидатську дисертацію на тему «Антропоморфная пластика Триполья (реалистический стиль)». Науковий співробітник музею *Якубенко О. О.* склала каталог реалістичної пластики.

Література. *Хвойко В. В.* Каменный век Среднего Приднепровья // Тр. XI Археологического съезда в Киеве в 1899 году. – М., 1901. – Т. 1. – С. 807 (Табл. XXII, 3); *Мовша Т. Г.* Нові дані про антропоморфну реалістичну пластику Трипілля // Археологія. – 1973. – С. 3–20; *Якубенко О. О.* Трипільська розписна пластика з розкопок В. В. Хвойки в Середньому Подніпров'ї // Вікентій В'ячеславович Хвойка та його внесок у вітчизняну археологію (до 150-річчя від дня народження): Тематичний зб. наук. пр. – К., 2000. – С. 125–148 (Табл. I–III).

О. О. Якубенко

РЕАЛІСТИЧНА СТАТУЕТКА З МАЯКІВ – жіноча фігурка великого розміру з могильника *Маяки*, належить до *реалістичної пластики*.

Скульптура знайдена у дитячому похованні № 12 грунтового могильника разом з невеликою фігуркою, типовою для *усатівської антропоморфної пластики*. Висота статуетки 15,5 см. Вона зліплена з крихкої глиняної маси з домішкою подрібнених черепашок. Поверхня світло-коричневого кольору з жовтуватими плямами, вкрита тонким шаром *ангобу*, гарно загладжена, випал середній. Скульптура характеризується унікальними рисами: великим розміром та доволі реалістичним оформленням верхньої половини тіла. Верхня частина корпуса дископодібної форми сплощена і ледь нахилена вперед, безпосередньо переходить у постамент, який має форму зрізаної піраміди. Привертає увагу певна дисгармонія між більш об'ємною верхньою частиною корпуса (висота 10,5 см) та нижньою, значно скороченою (висота 5 см). Співвідношення верхньої та нижньої частин корпуса – 2:1. Реалістичні риси проявляються переважно в оформленні верхньої половини скульптури. Голова зливається з широкою, овальною в перерізі шиєю. Пророблено окремі риси обличчя. Під час їх оформлення застосо-

вувалося сполучення графічних та пластичних засобів. Ніс оформлений щипком. Модельовано великі, овальної форми вуха з трьома дрібними проколами по краю. Вуха асиметричні, одне більше за інше. Декількома горизонтальними заглибленнями, які утворені відтиском гострого предмета, передано брови і проколом — одне (ліве) око. Рот не позначено. Верхня частина голови сплощена, в ній зроблено чашоподібне заглиблення. Руки не моделювані. Груди передані напівсферичними горбочками. У верхній частині постаменту у вигляді виступів циліндричної форми зображено коліна. *Статуетка* прикрашена *шуровим орнаментом*. Зображено намисто, на одному коліні відмічено косий хрест. Ледь простежуються рештки розпису червоними стрічками.

Поверхня заглиблення на голові статуетки моє явні сліди потертості від довгого використання. Можливо, в отвір встромляли якийсь предмет. Великі розміри фігурки, ретельність її виготовлення свідчать, що вона призначалася для тривалого використання. Окремі деталі моделювання унікальної реалістичної статуетки з Маяків знаходять аналогії в пластиці культур *Коджедермен-Каранове VI* та *Чернавода I*.

Література: *Патокова Э. Ф.* Антропоморфная пластика Маяцкого могильника // Памятники древнего искусства Северо-Западного Причерноморья. — К., 1986. — С. 5—20.

Е. Ф. Патокова

РЕКОНСТРУКЦІЯ — відновлення, відтворення чогось із залишків; відновлення вигляду будь-чого за рештками або описами.

У дослідженнях, присвячених *трипільській культурі*, поширені різноманітні реконструкції, які спираються на дані археологічних розкопок та археометричних досліджень. Реконструюються об'єкти *матеріальної культури* та *духовної культури*, процес утворення археологічних об'єктів, зовнішній вигляд населення, суспільний лад, економіка, демографічні показники.

Для досконалого вивчення та представлення керамічних комплексів за фрагментами посуду використовуються графічні та комп'ютерні реконструкції його форм та орнаментації. Важливе значення для реконструкції мають дослідження, проведені *трасологічним методом*. На підставі вивчення залишків та окремих складових частин знарядь праці, сировини, відходів виробництва тощо, виявлених під час розкопок, відтворюються давні знаряддя праці, окремі пристрої та технології керамічного, ткацького, металообробного та інших виробництв (*Коробкова Г. Ф., Скакун Н. М., Рындіна Н. В., Елліс Л.*)

Перші спроби графічно реконструювати матеріальну культуру та спосіб життя трипільського населення належать *Хвойці В. В.* З 30-х рр. XX ст. на основі вивчення розкопаних об'єктів застосовуються графічні та об'ємні реконструкції *жител* та інших споруд, архітектурних комплексів та *поселень*, зокрема

Реконструкція житла-землянки. Малюнок Хвойки В. В.

Реконструкція поселення трипільської культури в Більче-Золотому.

Реконструкція приладу для свердління. Національний музей історії України.

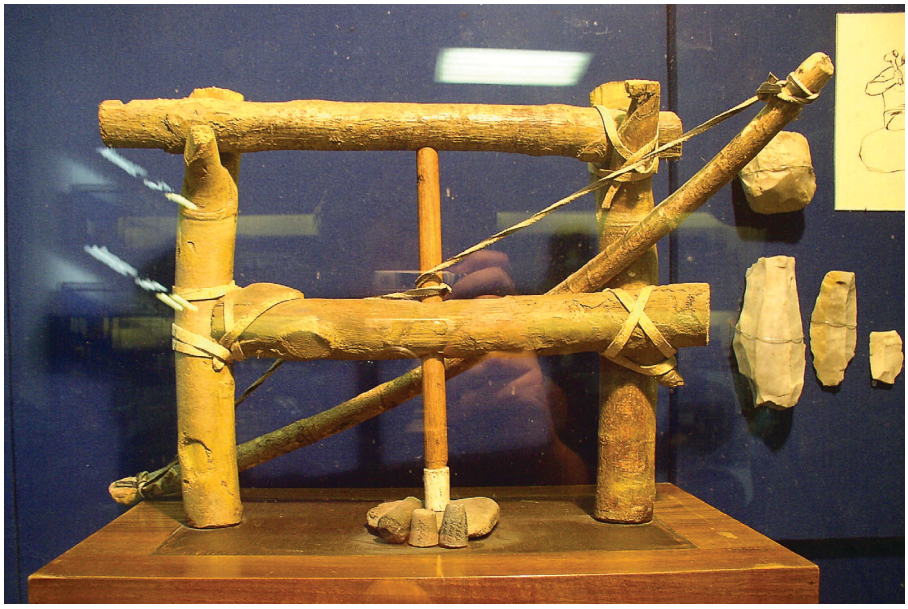

Комп'ютерні **реконструкції** будинків з поселення Майданецьке та виду поселення Глибочок з пташиного польоту. М. М. Відейко.

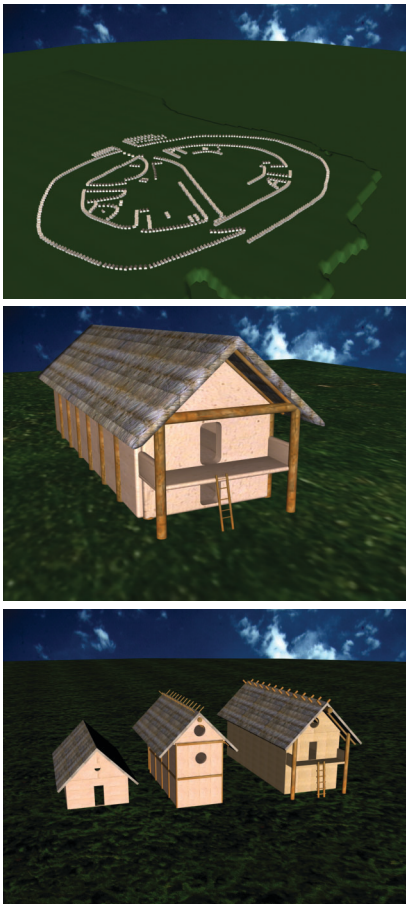

Реконструкція сокири для деревообробки. Краківський археологічний музей.

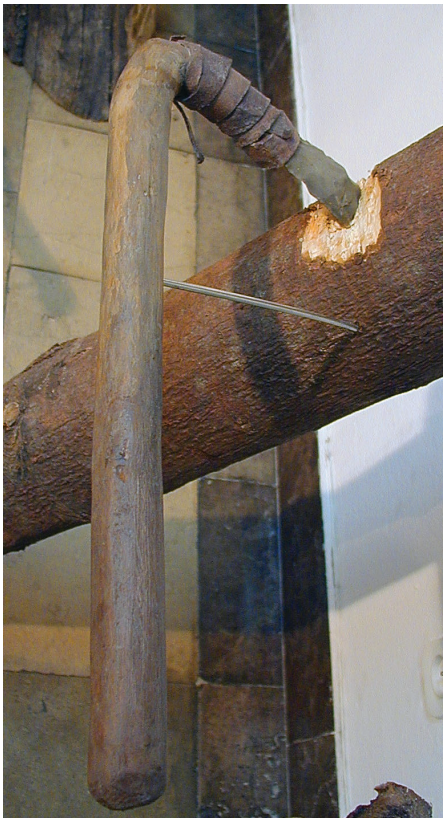

Незвиська (Козловський Л.), Коломийщини (Пассек Т. С., Кричевський Є. Ю.), Майданецького, Олександрівки (Зіньковський К. В., Бурдо Н. Б.) та багатьох інших пам'яток. *Бібіков С. М.* в 50-ті рр. працював над розробкою ретроспективного методу відтворення ситуації на досліджених об'єктах трипільської культури. К. В. Зіньковським зроблено реконструкцію трипільського будинку з наступним експериментальним *моделюванням трипільського житла*. У 90-ті рр. набули поширення комп'ютерні тривимірні реконструкції жител, їх інтер'єрів, поселень. Останнім часом здійснено повномасштабні реконструкції окремих споруд з метою відтворення трипільських будівель різних типів. Різні типи реконструкції трипільського житла лягли в основу моделювання три-пільського будівництва. Створено художні реконструкції одягу трипільців, як графічні, так і втілені в матеріал (*Васіна З.*)

Зовнішній вигляд трипільської людності відтворено на підставі методу реконструкції обличчя за черепом *Герасимова М. М.* Джерелом для реконструкції стали черепи, виявлені під час розкопок поселення Незвисько та Вихватинського могильника.

Запропоновано соціологічні реконструкції трипільського суспільства Середнього Подніпров'я (Колесников О. Г.; див. *Корвін-Піотровський О. Г.*), Буго-Дніпровського межиріччя (*Відейко М. Ю.*); палеоекономічні: господарства трипільців в різних регіонах поширення культури в різний час (*Бібіков С. М., Круц В. О.*); палеодемографічні: чисельності населення на окремих поселеннях, регіонах поширення культури (О. Г. Колесников, Бібіков С. М., *Массон В. М., Маркевич В. І., Шмаглій М. М.*, Відейко М. Ю. , В. О. Круц); трипільської культури в цілому (В. О. Круц) тощо.

Розроблялися проблеми реконструкції духовного життя та сакральної сфери Трипілля, зокрема в працях *Даниленка В. М., Рибакова Б. О., Гімбутас М., Мовші Т. Г.* та ін.

Література: *Массон В. М.* Экономика и социальный строй древних обществ. – Ленинград, 1976; *Рыбаков Б. А.* Язычество древних славян. – М., 1980; *Відейко М. Ю.* Архітектура поселень трипільської культури // Давні поселення України. – К., 2000. – Ч. 1. – С. 6–54; *Рижов С. М.* Гончарство племен трипільської культури // Давня кераміка України. – К., 2001.

Н. Б. Бурдо

РЕЛІГІЯ – форма суспільної свідомості, що ґрунтується на вірі в існування богів і надприродних сил, споріднена з *магією*, є одним з головних компонентів *духовної культури*. Релігія складається з релігійної свідомості (віри, почуттів, ідей) та релігійної діяльності (*культу*). Соціологи та історики релігії визначають феномен релігії як протиставлення мирського та *сакрального*, що може проявлятися різноманітними засобами: в *ритуалах*, міфах, образах богів. Релігія племен *трипільської культури* пов'язана з аграрними ритуалами, освяченням землеробської праці, культом родючості та проявом сакрального в образі жінки і рослинності.

Література: *Черкаль Л.* Релігія // Історична наука: Термінологічний довідник. – К., 2002. – С. 324; *Элиаде М.* История веры и религиозных идей. От каменного века до Элевсинских мистерий. – М, 2002. – Т. 1.

Н. Б. Бурдо

Знаряддя для нанесення **ретуші** (віджимники-ретушери) з поселення Окопи. Розкопки Збеновича В. Г.

РЕТУШ — (фр. retouche — підправка) — процес зняття одного або декількох *сколів* з метою надання робочому краю знаряддя необхідної форми і параметрів (наприклад, гостроти, міцності краю, опуклості чи витягнутості леза) або такого оформлення інших частин знаряддя, яке сприяло б його закріпленню в оправі чи зручності тримання в руці. Розрізняють декілька видів ретуші, що залежали від кута нанесення, локалізації, морфологічних особливостей, пов'язаних зі способом нанесення (удар або відтиск), характеристиками (вага, матеріал) використаного ретушера — знаряддя для її нанесення, та підставки (ковадла), на якій відбувалося ретушування. Окремим типом ретушування деякі вчені вважають техніку нанесення різцевого сколу (див. *різець*).

Упродовж усього часу існування *трипільської культури* її населення під час виготовлення знарядь застосовувало стрімке та напівстрімке ретушування краю заготовки, яке залежно від розмірів сколів більшою чи меншою мірою змінювало початкову форму напівфабрикату. Починаючи з середнього Трипілля відбулося поширення так званої «струменевої» пласкої ретуші, що характеризується відтисканням за допомогою кістяних, рогових або дерев'яних ретушерів паралельних сколів, довжина яких більше ніж вдвічі переважає ширину. Їх негативи часто вкривають не тільки край, а й значну частину поверхні заготовки. Цей тип ретуші використовувався під час ретушування *пластин*, виготовлення крем'яних вістер *стріл*, *дротиків* та списів. На пам'ятках пізнього Трипілля зростає кількість знарядь, які взагалі не піддавалися ретушуванню. Сколи, що утворилися на їх попередньо не обробленому робочому краї внаслідок його використання, іноді називають ретушшю утилізації.

Література: *Ginter B., Koziowski J.* Technika obrybki i tipologia wyrobyw kamiennych paleolitu, mezolitu i neolitu. — Warszawa, 1990. — S. 79; *Энговатова А. В.* Кремневая индустрия трипольской культуры (по материалам памятников днестро-днепровского междуречья): Автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.06 / Моск. гос. университет. — М., 1993. — С. 16.

Д. Л. Гаскевич

РЖИЩІВ — поселення *трипільської культури* (етап CI). Розташоване біля с. Балико-Щучинка Кагарлицького р-ну Київської обл. на мисі, утвореному двома глибокими балками, по дну яких протікають струмки. Відкрите та розкопане *Хвойкою В. В.* (1901).

Були досліджені *заглиблення*, визначені як *землянки*, заповнені *культурним шаром* з фрагментами кераміки, *антропоморфної пластики*, уламками *зернотерок*, кістяних та рогових знарядь, кістками тварин та стулками черепашок. У деяких з них виявлено сліди відкритих *вогнищ*.

Частина *столового посуду* була прикрашена *заглибленим орнаментом*, частина — *монохромним розписом* по жовтому або червоному *ангобу*. Форми мальованого посуду: *кубки*, миски, *біконічні посудини*. Виявлено фрагменти верхньої частини біконічної посудини, до орнаментації якої включено *антропоморфні зображення*. Знайдено також декілька *кубків*, в орнаменті яких присутні схематичні *зооморфні зображення*, а також фрагменти біконічних посудин із зображеннями змій. *Антропоморфна пластика* представлена фрагментами схематичних стоячих жіночих *статуеток*. Деякі з них прикрашені заглибленим орнаментом, частина — розписом. Знайдено велику кількість різноманітних знарядь, виготовлених з рогу та кістки — риболовецький гачок, уламки *мотик*, долота, проколки. З кременю виготовлені *скребачки*, ножоподібні *пластини*, свердла, скобелі для обробки кістки і рогу.

Знахідки з розкопок зберігаються та експонуються в *Національному музеї історії України*.

Ржищів.
Антропоморфна пластика з розкопок Хвойки В. В. 1901 р. Національний музей історії України.

Ржищів.
Кубок, розкопки В. В. Хвойки, 1901 р.

Рибаков Б. О. 1968 р.

Березанська С. С. (перша зліва), Захарчук Ю. М. (зругий зліва), **Рибаков Б. О.** (четвертий зліва), Винокур І. С. (п'ятий зліва) серед учасників Міжнародного конгресу слов'янських археологів.

Література: *Хвойка В.* Раскопки 1901 года в области трипольской культуры // Записки отделенія русской и славянской археологи Императорского Руського археологического общества. — СПб., 1904. — Т. 5, вып. 2. — С. 12—20 (табл. I—III).

М. Ю. Відейко

РЖИЩІВСЬКИЙ ТИП — тип пам'яток *трипільської культури* (кінець етапу BII — етап CI) в Середньому Подніпров'ї, виділений *Рижовим С. М.* (2002). Входить до *коломийщинської групи*. Епонімна пам'ятка — *Ржищів*. До ржищівського типу віднесене поселення Ріпниця-1.

Специфіка керамічного комплексу поселень ржищівського типу полягає в кількісному переважанні посуду з *розписним орнаментом* над керамікою, яка прикрашена *заглибленим орнаментом*, наявності значного відсотка посуду без *орнаменту*, інших стилістичних та морфологічних відмінностях від посуду коломийщинської локально-хронологічної групи.

Література: *Рижов С. М.* Трипільський шар поселення Ріпниця-1 // Ржищівський археодром. — К., 2002. — С. 19—27.

М. Ю. Відейко

РИБАКОВ БОРИС ОЛЕКСАНДРОВИЧ (21.05.(3.06).1908, Москва, Росія — 2001, там само) — історик, археолог, академік АН СРСР (з 1958), лауреат Державних (Сталінських) премій (1949, 1951), Ленінської премії (1976), Герой Соціалістичної праці (1978), дійсний член Чехословацької (1960), Польської (1970), Болгарської (1978) академій наук, доктор Ягеллонського університету (Краків, 1964), лауреат премії ім. акад. Б. Д. Грекова (1983).

Закінчив історико-етнологічний факультет І-го Московського державного університету (1926), учень *Городцова В. О.* У 1931—38 і 1943—48 працював у *Державному історичному музеї* (Москва). З 1936 — співробітник Московського відділення Інституту історії матеріальної культури (тепер *Інститут археології РАН*). Декан історичного факультету (1951—52), проректор (1952—54) МДУ; директор Інституту археології (1956—87) та Інституту історії АН СРСР (1967—71).

Б. О. Рибаков в низці праць, зокрема «Космогония и мифология земледельцев энеолита» (1965) та монографії «Язычество древних славян» (1981), поставив питання про дослідження міфології давніх землеробських племен Північного Причорномор'я. Запропонував реконструкцію трипільської ідеології та міфології як єдиної складної системи. Вважав орнаментовані кераміку та пластику важливим джерелом для вивчення духовного світу давнього населення, запропонував методичні підходи до її осмислення. Висловив припущення, що в трипільському *орнаменті*, очевидно, відбивалися уявлення про навколишній світ та закодовано міфи про богів та героїв, що дає дослідникам змогу на основі індоєвропейської міфології та етнографічних паралелей спробувати зрозуміти світогляд трипільців. Припускав, що низка орнаментальних елементів на трипільській кераміці вказує на коло вірувань, пов'язаних з ідеєю родючості поля. Триярусні орнаментальні композиції розглядалися ним як відображення триярусної картини світу. Ці та інші дослідження вченого мали виключне значення для вивчення ідеологічних уявлень трипільців.

Праці: Космогония и мифология земледельцев энеолита // СА. — 1965. — № 1, 2; Религия и миропонимание первых земледельцев Юго-Восточной Европы // ДСА СССР VII МКДП. — 1966; Язычество древних славян. — М., 1981.

Література: *Седов В. В.* Б. А. Рыбаков — выдающийся ученый-гуманист XX столетия //

Рижов С. М. 1979 р., Майданецьке.

Slavia Antiqua. – Poznan, 1998. – T. 39. – S. 334–341; *Макарова Т. И.* Памяти Бориса Александровича Рыбакова // РА. – 2002. – № 3. – С. 185–187.

С. М. Ляшко

РИЖОВ СЕРГІЙ МИКОЛАЙОВИЧ (13.12.1949, Київ) – археолог, кандидат історичних наук.

Закінчив історичний факультет Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка (1974). Кандидатська дисертація: «Кераміка поселень трипільської культури Буго-Дніпровського межиріччя як історичне джерело» (1999). З 1968 бере участь в роботі археологічних експедицій Інституту археології АН УРСР (тепер *Інститут археології НАНУ*), які досліджують поселення *трипільської культури*. Працює старшим науковим співробітником відділу енеоліту-бронзової доби Інституту археології НАНУ (з 2000).

Рижов С. М. і Скакун Н. М. в призидії конференції «Трипільській світ і його сусіди».

Головні напрями дослідження: *кераміка* як історичне джерело, хронологічно-територіальний розподіл та генезис трипільських пам'яток, групи та варіанти пам'яток трипільської культури етапів В СІІ. Досліджував поселення трипільської культури у Подністров'ї (*Блищанка, Коновка, Ходаки, Ялтушків*),межиріччі Південного Бугу та Дніпра (*Глибочок, Майданецьке, Мошурів*, Свердликове, *Тальянки, Чичиркозівка*), у *Подніпров'ї (Ріпниця І)*. Виділив верхньодністровську групу, *небелівську групу, ржищівський тип* пам'яток.

Автор понад 70 наукових праць, в тому числі трьох монографічних.

Праці: Поселение трипольской культури Клищев на Южном Буге. – К., 1992 (співавт.); Гончарство племен трипільської культури // Давня кераміка України. – К., 2001; Трипольское поселение Тальянки. Исследования 2001 года. – К., 2001 (співавт.).

С. М. Ляшко

РИНДІНА НАТАЛІЯ ВАДИМІВНА (21.02.1936, Москва, Росія) – археолог, доктор історичних наук (1994), професор.

Закінчила з відзнакою історичний факультет Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова (1958). Кандидатська дисертація (1967): «Древнейшее металлообрабатывающее производство Восточной Европы», докторська – «Древнейшее металлообрабатывающее производство Юго-Восточной Европы (истоки и развитие в неолите-энеолите)». Професор кафедри археології історичного факультету МДУ (з 1995), член спеціалізованих рад із захисту дисертацій при МДУ (1975, 1995). Нагороджена бронзовою медаллю Виставки досягнень народного господарства (1983). Підготувала 10 кандидатів історичних наук. Автор близько 100 друкованих праць, у тому числі двох монографій.

Вивчає історію та археологію ранньоземлеробських культур Південно-Східної Європи та Північного Причорномор'я, історію металургії давніх племен Європи та Близького Сходу. Наукова діяльність пов'язана з розробкою проблем історії металургії з використанням природничих методів. Автор унікальної методики металографічного аналізу давнього металу, яку використовують у Росії,

Риндина Н. В.

Риндина Н. В. і Маркевич В. І. на Міжнародному польовому семінарі. 1991.

РИНДЮК НАТАЛІЯ ВОЛОДИМИРІВНА

Риндюк Н. В.

Посуд для відправлення **ритуалів**. Колекція «ПЛАТАР».

Ритуал. Картина Шаповала Я. А.

Україні, Німеччині, Японії. У 1977–86 очолювала Трипільську археологічну експедицію МДУ, яка проводила дослідження на трипільських поселеннях України та Молдови, в тому числі на поселенні *Тальянки*.

Праці: Древнейшее металлообрабатывающее производство Восточной Европы. М., 1971; К проблеме классификационного членения культур медно-бронзовой эпохи // Вестник Моск. університета. Серия «История». – 1978, № 6; Начало обработки металла в Юго-Восточной Европе (эпоха раннего и среднего неолита) // Вестник Моск. університета. Серия «История». – 1991. – № 2; О периодизации древнейшего металлообрабатывающего производства Юго-Восточной Европы (неолит-энеолит) // Вестник Моск. університета. Серия «История». – 1992. – № 6.

С. М. Ляшко

РИНДЮК НАТАЛІЯ ВОЛОДИМИРІВНА (22.01.1971, Київ) – археолог.

Закінчила історичний факультет Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка (1993). У 1989–93 працювала в експедиціях *Інституту археології НАНУ*. Молодший науковий співробітник відділу археології Східної Європи та Сибіру *Державного Ермітажу* (з 1993). Брала участь у дослідженні поселень *трипільської культури* в Україні: *Веселий Кут*, *Бодаки*, *Тальянки*. Вивчає трипільську культуру. Автор 25 наукових праць.

Праці: Орнаментированная антропоморфная пластика раннего Триполья // V Міжнар. конф. студентів та молодих вчених: Тези доп. – К., 1997. – С. 124–126; Основные группы антропоморфной пластики древних земледельцев Евразии // Археологический сб. Гос. Эрмитажа. – СПб., 1999. – Вып. 34. – С. 34–43; Основные принципы систематизации глиняной антропоморфной пластики раннего Триполья // Трипільський світ і його сусіди: Тези доп. – Збараж, 2001. – С. 48–50.

С. М. Ляшко

РИТУАЛ (лат. ritual – обрядовий) – сукупність правил виконання релігійних дій. Вживається також як синонім термінів *культ* та *обряд*. Ритуал (обряд) позначається як дія, результат дії або як прийнятий порядок, звичай, закон. Ритуал – дія протиставляється міфу – слову і входить до тріади – діло: слово: думка. Досвід *сакрального* проявляється у ритуалі. Уявлення про ритуали *трипільської культури* можна отримати завдяки аналізу археологічних *артефактів* на основі етнографічних спостережень, *порівняльно-історичного методу*, тощо.

Література: *Топоров В. Н.* О ритуале. Введение в проблематику // Архаический ритуал в фольклорных и раннелитературных памятниках. – М., 1988. – С. 7–60.

Н. Б. Бурдо

РІВНЕНСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ (РОКМ) – науково-просвітницька та науково-дослідна установа. Заснований у 1940. Колекція музею становить майже 140 тисяч предметів основного фонду, з них більше 50 тисяч одиниць – археологічні матеріали.

Колекція археологічних знахідок *трипільської культури* у фондах РОКМ сформована у ході археологічних розкопок та розвідок у 70–90-х рр. XX ст. Вона включає матеріали з *поселень* поблизу сіл Малі Дорогостаї, Ярославичі Млинівського району Рівненської обл. (розкопки *Коноплі В. М.*, 1977–79), поселення «Пляж» у Рівному (розкопки В. К. Пясецького 80–90-ті рр. XX ст.), а також підйомний матеріал і випадкові знахідки з відомих поселень біля сіл *Листвин* і Костянець Дубнівського району та з недавно виявлених пам'яток поблизу м. Дубно, біля сіл Клюки, Кам'яниця, Панталія, Коблин, Нараїв, Мирогоща, Липа.

У *колекції археологічній* представлені кераміка й вироби з кременю. Глиняний фрагментований посуд

Різці з поселення Окопи. Розкопки Збеновича В. Г. Наукові фонди ІА НАНУ.

виготовлений з домішкою піску, іноді дрібної дресви, товчених черепашок, поверхня посудин загладжена, переважно сірого та коричневого кольору різних відтінків. Це горщики, миски, напівсферичні чаші. Посудини орнаментовані *шнуровим орнаментом*, рядами штампових заглиблень, насічками на вінцях. Інші вироби з глини представлені *прясельцями* конічної та біконічної форми. Про розвинене виробництво *крем'яних* знарядь на Волинській височині свідчать численні знахідки *відбійників, нуклеусів, відщепів*.Серед крем'яних виробів є сокири, долота, знаряддя на *пластинах* (ножі, *скребки, різці*, вкладиші до серпів).

Б. А. Прищепа

РІЗЦІ — знаряддя, виготовлені з *кременю*, призначені для різання кістки, рогу, дерева. Формувалися шляхом від'єднання від заготовки (переважно її краю) принаймі одного вузького *сколу* — різцевого відщепу. Грань, що утворюється між негативом цього сколу та площиною, до якої було прикладено силовий імпульс (удар або відтиск) з метою зняття відщепу, утворює робочу поверхню (лезо) різця. Виділяється багато типів різців, що різняться залежно від характеру напівфабрикату, способів нанесення різцевих сколів, їх кількості, спрямування та розташування на заготовці. Поодинокі різці відомі з часів середнього палеоліту. Натомість час їх широкого використання припадає на період від початку верхнього палеоліту до кінця *енеоліту*.

За класифікацією *Телегіна Д. Я.*, якою користуються більшість українських дослідників *трипільської культури*, основними типами різців є серединні, кутові та бокові. Лезо серединних різців утворене перетинанням негативів двох різцевих відщепів, розташованих під кутом один до одного. У цьому випадку силовий імпульс, яким формувався другий за послідовністю скол, прикладався до негатива різцевого відщепу, знятого першим. Лезо бокових різців формувалося зняттям різцевого відщепу шляхом прикладання силового імпульсу до поверхні, попередньо підготовленої ретушуванням, а кутових — до необробленої поверхні, якою часто виступає злам заготовки. У трипільському інвентарі серед різців домінують серединні на масивних відщепах та серединні й кутові на пластинах. Найбільше їх виявлено на пам'ятках раннього Трипілля, менше — середнього, до кінця пізнього різці зникають.

Література: *Телегин Д. Я.* К методике составления типологическо-статистической таблицы кремневых изделий мезо-неолитической эпохи // Орудия каменного века. — К.: Наук. думка, 1978. — С. 32—35; Ginter B., Kozlowski J. Technika obrybki i tipologia wyrobyw kamiennych paleolitu, mezolitu i neolitu. — Warszawa, 1990. — S. 95—96; *Энговатова А. В.* Кремневая индустрия трипольской культуры (по материалам памятников днестро-днепровского междуречья): Автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.06 / Моск. гос. університет. — М., 1993. — С. 13.

Д. Л. Гаскевич

РІЗЬБЛЕНИЙ ОРНАМЕНТ — спосіб виконання *заглибленого орнамента*. Традиція такого візерунка пов'язана з культурами Подунав'я доби *неоліту*, де він має назву «кербшніт» — виїмчаста техніка. Орнамент вирізався на підсушеному тлі посудини і заповнювався білою, іноді червоною *пастою*. Таким чином створювалися орнаментальні кольорові матові композиції із стрічок, «*вовчого зуба*», «шахівниці» на чорному лощеному фоні. Різьблений орнамент характерний тільки для кераміки найбільш ранніх пам'яток трипільської культури етапу А *Прекукутень* II 1. На наступній фазі — Трипілля А — Прекукутень II 2 різьблений орнамент замінюється *штампованим орнаментом*, заповненим пастою.

Література: *Збенович В. Г.* Поселение Бернашевка на Днестре. — К., 1980. — С. 120—122.

Н. Б. Бурдо

РОГАТКА — поселення *трипільської культури* (етап А, остання чверть V тис. до н. е.). Розташоване у південній частині м. Чернівці на

Фрагменти посуду з **різьбленим орнаментом**. Поселення Бернашівка, дослідження Збеновича В. Г. Наукові фонди ІА НАНУ.

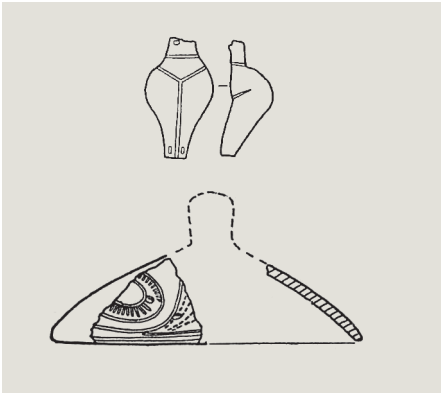

Фрагмент кришки та фрагмент жіночої фігурки з поселення **Рогатка** (за Тимощуком Б. О.).

Посуд з **розписним орнаментом** з поселення етапу BI трипільської культури Кадіївці. Дослідження Рудинського М. Я. Національний музей історії України.

правому березі р. Кисся (права притока Пруту). Виявлене й досліджене (1968) *Тимощуком Б. О.*

Поселення займає ділянку 200×100 кв.м, обмежену з обох боків ярами. Зафіксовано залишки п'яти *глинобитних* жител. *Житло* №1 представлене завалом обпаленої глини довжиною 16 м, шириною 5 м. Простежено окремі ділянки, обпалені до стану шлаку. На шматках *обмазки* зафіксовано відбитки дерева. Під завалом обпаленої глини виявлено фрагменти кераміки, знаряддя праці з *кременю* та каменю, кістки тварин, а також конструктивні деталі житла — овальний черінь печі розміром 1,1×0,8 м, товщиною 0,06 м з чистої глини, випаленої до жовтого кольору, та розташоване поруч глиняне підвищення прямокутної форми розмірами 1,5×2 м, висотою 0,2 м, на якому знайдено фрагменти посуду та кам'яну зернотерку. Від житла №2 залишилася ділянка завалу обпаленої глини розміром 3×2,5 м, товщиною до 0,15 м. Під обмазкою знайдено череп бика, біля нього — дві сланцеві сокири-клини, скупчення черепашок, крем'яна стрілка, фрагменти кераміки. Завал обмазки від житла №3 досліджений на площі 6×2,5 м. На глинобитній долівці товщиною 0,08 м зафіксовано роздавлені посудини, невелику кількість кісток тварин та крем'яних відщепів.

Знайдений в житлах інвентар представлений знаряддями з *кременю*: призматичними *нуклеусами, відбійниками, скребачками, пластинами*, в тому числі з *ретушшю*, вкладишами серпів. З каменю виготовлено сокири, тесла, точильні камені, *зернотерки*. У керамічній колекції переважають кухонні горщики з шорсткою поверхнею, оздоблені ямками. Багато фрагментів від столового посуду — горщиків, мисок, кришок, черпаків, прикрашених заглибленими лініями, *канелюрами*, відбитками *зубчастого штампа*. Знайдено неорнаментовану жіночу *статуетку*.

Література: *Тимощук Б. О.* Ранньотрипільське поселення Рогатка в Чернівцях // Археологія. — 1979. — Вип. 31. — С. 107—108.

Н. Б. Бурдо

РОЗПИСНИЙ ОРНАМЕНТ (*мальований орнамент*) — засіб оздоблення керамічних виробів візерунком за допомогою фарб.

Традиція прикрашати посуд мальованим *орнаментом* з'являється у найдавніших неолітичних культурах Європи. На відміну від розпису доби *неоліту*, який погано зберігається, розписний орнамент *трипільської культури* наносився за іншою технологією, яка забезпечувала його непогане зберігання. Це досягалося завдяки *лощінню* поверхні, використанню особливих компонентів для виготовлення складу фарби і, головним чином, випалу розписаного виробу.

Для виготовлення фарби трипільці застосовували мінерали й отримували відтінки таких кольорів: чорного — з оксидів марганцю, оксиду заліза, залізокислого марганцю; червоного — з тонкоструктурної вохристої глини, кровавику, лімоніту, гематиту; білого — з розтертої черепашки або крейди, з каолінової глини. Готувалися фарби-пігменти на основі органічних речовин, очевидно, білка та жовтка яєць, молока, тваринного желатину, рослинного соку. Такі фарби дозволяли оздоблювати трипільську кераміку *монохромним, біхромним* та *поліхромним розписом*. Малюнок наносився за допомогою пензлів або квачем із застосуванням шкіряних трафаретів. Розпис закріплювався термічною обробкою. Поширення розписного орнаменту в культурі *Трипілля-Кукутень* деякі дослідники пояснюють впливами культури *Петрешть*.

Література: *Рижов С. М.* Гончарство племен трипільської культури // Давня кераміка України. — К., 2001. — С. 17.

Н. Б. Бурдо

РОЗСОХУВАТКА — поселення *трипільської культури* (етап CI, *томашівська група*, близько 3800—

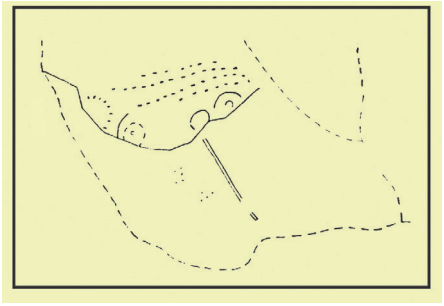

План поселення **Розсохуватка**.

3500 рр. до н.е.). Знаходиться біля поселення с. Розсохуватка Катеринопільського р-ну Черкаської обл. Розташована на високих схилах плато правого берега р. Сухуватки Поселення виявлене *Стефановичем В. А.* під час розвідок в 50-і роки XX ст. 1974 дослідження проводила *Цвек О. В.* в зв'язку зі знахідкою *Розсохуватської моделі житла*. В 1981 на поселенні зібрано підйомний матеріал Майданецьким загоном під керівництвом *Шмаглія М. М.*

Загальна площа поселення могла досягати 100 гектар. На аерофотознімку, дешифрованому *Шишкіним К. В.*, помітні три ряди жител, які перетинають мис з напільного боку. За ними розташовані чотири кільцеві структури, з них одна – подвійна. В західній частині селища таке утворення складається ніби з окремих будівель. Можливо, воно відноситься до іншого часу, ніж основна частина *поселення*.

Виявлено кераміку з *монохромним розписом* – темно-коричньовою фарбою по жовто-гарячому *ангобу*. Форми посуду: *кубки*, миски, *амфори*, *біконічні посудини*. Знайдено подвійний кубок.

Матеріали з поселення зберігаються в *наукових фондах Інституту археології НАНУ* та експонуються в *археологічному музеї Інституту археології НАНУ*.

Література: *Шишкін К. В.* Планування трипільських поселень за даними аерофотозйомки. // Археологія. – К., 1985. – вип. 52. – С. 72–78, рис. 3, 3; Шмаглій М. М. Відейко М. Ю. Трипільські поселення на Черкащині // Археологія. – К., 1992. – № 3. – С. 124–130.

М. Ю. Відейко

РОЗСОХУВАТСЬКА МОДЕЛЬ ЖИТЛА – модель дворівневого житла *трипільської культури* (етап

«Близнюки». Поселення **Розсохуватка**. Археологічний музей Інституту археології НАНУ.

Розсохуватська модель житла. Археологічний музей Інституту археології НАНУ.

Розтирачі на зернотерці в експозиції Археологічного відділу Кам'янець-Подільського історичного музея-заповідника

Кубок з поселення **Романівка**. Національний музей історії України.

CI, близько 3800–3500 рр. до н. е., *томашівська група*). Походить з поселення *Розсохуватка*. Знайдена 1970 під час будівельних робіт та була передана до місцевої школи. У 1974 році перевезена експедицією *Інституту археології НАНУ* під керівництвом *Цвек О. В.* до *Археологічного музею Інституту археології НАНУ*, де вона нині експонується.

Виготовлена з глини, поверхня вкрита *ангобом* та підлощена. Модель має два рівні. Загальна її висота – 24 см, висота нижньої частини – 11,5 см, верхньої – 12,5 см. Довжина верхньої частини 22,5 см, нижня значно менша.

Модель передає дворівневу будівлю і має зооморфні риси. Верхня її частина відтворює прямокутне помешкання будівлі зі склепінчастою покрівлею та сінями. На фронтоні зображено ріжки. Вхід до помешкання чотирикутної форми, у задній стінці розташоване кругле віконце. Нижня частина, менша за розмірами, дещо звужена донизу, мала вхід, аналогічний за формою до верхнього, і була розташована на невеликих ніжках. Зооморфізм властивий багатьом виробам цього типу. Дворівневість модельки з Розсохуватки являється її унікальною рисою. Деякі дослідники вважають, що модель з Розсохуватки зображує двоповерхове житло. На нашу думку, ця модель передає конструктивні особливості будівлі з підвалом. Верхня частина відображає наземне прямокутне помешкання, нижня – підвал. Будинки з підвальними приміщеннями відтворюють моделі жител із західного регіону (Гелаєшті).

У районі знахідки моделі відомі трипільські *житла* з підвалами. Виявлені вони у *Веселому Куті*, *Гарбузині*, Христинівці. Будівлі з підвалами досліджені на верхньодністровському поселенні *Бодаки*. Населення, що прийшло звідти, принесло кераміку з розписом і своєрідну конструкцію будинків. На пізніших поселеннях регіону вони отримали більш широке розповсюдження (*Рубаний Міст*, *Розсохуватка*, *Майданецьке*).

Література: *Мовша Т. Г.* Пам'ятки типу коломийщина I // Археологія Української РСР. – К., 1971. – Т. 1. – С. 192; *Цвек Е. В.* Некоторые аспекты домостроительства у племен восточнотрипольской культуры // Петербургская трассологическая школа в изучении древних культур Евразии. – СПб., 2003. – С. 159–176.

О. В. Цвек

РОЗТИРАЧ – верхній камінь від *зернотерки*, призначений для подрібнення зерна. На поселеннях *трипільської культури* знайдено масивні розтирачі для двох рук, а також невеликі, кулястої форми, для однієї руки. Останні деякі дослідники називають «боласами», «каменями для праці», *відбійниками*. Трасологічні дослідження показали, що деякі розтирачі повторно використовували під час виготовлення замші та пошиття шкіряних виробів – як *лощила*, праски тощо. Відомі також кам'яні розтирачі для подрібнення фарби.

М. Ю. Відейко

РОМАНІВКА – поселення *трипільської культури* (етап CI, *томашівська група*, 3700–3500 рр. до н. е.). Розташоване на східній околиці с. Романівка Тальнівського р-ну Черкаської обл. на схилі мисоподібного плато справа від притоки р. Гірський Тікич. Обстежене *Чорноволом Д. К.* (2002).

Площа *поселення* – близько 100 га. Серед знахідок більшість – фрагменти *столового посуду*, виготовленого з формувальних мас із доданням каолінової глини, а також червоної глинистої маси із домішкою шамоту. *Кубки*, *біконічні посудини*, чаша з голівкою *бовина* розписані чорною фарбою по жовтогарячому *ангобу*.

Література: *Чорновол Д. К.* Новое трипольское поселение у с.Романовка // Археологічні відкриття в Україні 2001–2002 рр. – К., 2003. – С. 292–294.

Н. Б. Бурдо

РООК ЄВА (30.08.1930, м. Гарволін – 1.04.1999, м. Краків, Польща) – польський археолог, доктор гуманітарних наук, заслужений діяч культури (1980).

Закінчила відділ історії матеріальної культури Ягеллонського університету (1953) з спеціальності «Археологія Польщі». Магістерська дисертація: «Археологічна монографія Окульського повіту» (1966). Докторська дисертація: «Неолітичні печерні

Роок Е. (1930–1999).

поселення Краківсько-Ченстоховської височини» (1975).

З 1954 працювала науковим співробітником Новогутського відділу, 1967 – керівник відділу неоліту *Краківського археологічного музею*. З 1976 – член Археологічної Комісії відділу Академії наук в Кракові.

Наукові інтереси – археологія доби *неоліту* та *бронзового віку*, дослідження печер з археологічними матеріалами. Брала участь у польових дослідженнях пам'яток різних епох. Значний внесок зробила в дослідження печерних порожнин у Малопольщі.

Працювала над археологічними матеріалами трипільської культури з території України, які зберігаються в фондах музею. В 70–90-ті рр. багато зробила для впорядкування та дослідження колекції з *Більча Золотого*, працювала над каталогом матеріалів *трипільської культури* у фондах Краківського археологічного музею. Завдяки її зусиллям в 1979 в музеї було організовано виставку «Мистецтво неоліту Середньої Європи», на якій демонструвалися трипільські старожитності. Досліджувала технологію виготовлення розписного посуду Трипілля. Наприкінці 90-х рр. спільно з іншими дослідниками (С. Кадров, *Сохацький М. П.*, *Ткачук Т. М.*, *Треля Е.*) розпочала підготовку до видання краківської колекції з розкопок в Більчі-Золотому.

Автор близько 40 наукових праць.

Праці: Wystawa «Stuka neolitu srodkowej Europy» w Museum Archeologicznym w Krakowie // Buletyn Informacyjny Zarzadu Muzeow i Ochrony Zabytkow. – 136. – S. 18; Analiza pigmentow uzuwanych do dekoracji naczyn neolitycznej ceramiki z mejscowosci Bilcze Zlote // Matarialy Archeologiczne. – 21. – S. 27–32 (співавт.); Analyzis of decoration of Neolithic pottery from Bilcze Zlote, Ukraine // Dratis Museum Occasional Paper. – 19. – 1988. – P. 153–156 (співавт); Historia badan stanowisk kultury trypolskiej w Bilczu Zlotym (Podolia)// Materialy z polsko – ukrainskiej sesji naukowej «Z archeologij Ukrainy i Jury Ojcowskiej». Ojcow – Krakow 28–29 kwetnia 1999r. – Ojcow, 1999. – S. 29; Stanowiska kultury trypolskiej w Bilczu Zlotym w dawnym powiecie Borszcow, w swietlie zbiorow krakowskich// Z archeologij Ukrainy i Jury Ojcowskiej. – Ojcow, 2001. – S. 183–206 (співавт.).

Література: *Зайтз М.* Пам'яті Еви Роок (1930–1999) // Z archeologij Ukrainy i Jury Ojcowskiej. – Ojcow, 2001. – S. 317–319.

М. Ю. Відейко

РУБАНИЙ МІСТ – поселення *трипільської культури* (етап СІ, 3700–3500 рр. до н. е.). Розташоване на околиці с. Рубаний Міст Новомиргородського р-ну Кіровоградської обл. Відкрите П. І. Озеровим. Досліджувалось експедицією *Інституту археології НАНУ* під керівництвом *Цвек О. В.* (1988–90). Займає пологу ділянку плато на вигині лівого високого берега річки Велика Вись. Досліджено одну будівлю.

Розкопками встановлено, що на площі 50 га були розташовані *житла* й *майстерні кременеобробні*. Виявлено п'ять таких комплексів, з них один досліджений. Він складався із заглибленого житла та майстерні. *Землянка* в плані мала форму вісімки, розділена на дві частини: менша, де розкладалось багаття, та більша – житлова. У землянці виявлено *біконічні посудини*, оздоблені по лощеній червоній поверхні фризовим чорним *монохромним розписом*. Аналогічний декор мав і невеликий *зооморфний* горщик. Посудини з домішками в тісті мушлі прикрашались *букраніями* та розчосами. Знайдено *антропоморфну пластику*.

Прилегла майстерня, мабуть, була легкою наземною будівлею, конструкцію якої з'ясувати не вдалося. *Крем'яний* інвентар з майстерні, вивчений *Скакун Н. М.* за допомогою *трасологічного методу*, є типовим для аналогічних виробничих комплексів. Разом зі штольнями в *Коробчиному*, виявленими на протилежному березі річки, з яких видобу-

Біконічна посудини з поселення **Рубаний міст**. Дослідження Цвек О. В. Наукові фонди ІА НАНУ.

валася сировина для майстрів з поселення, воно становило унікальний комплекс з видобування та обробки кременю. Стародавнє населення Рубаного Мосту підтримувало тісні стосунки з населенням, яке залишило пам'ятки *небелівської групи* та *канівської групи*.

Матеріали зберігаються в *наукових фондах Інституту археології НАНУ*.

Література: *Цвек О. В., Мовчан І. І.* Охоронні дослідження пам'яток культури Трипілля-Кукутені // Охоронні дослідження пам'яток археології на Україні: Тез. доп. конф. — Вінниця, 1990.

О. В. Цвек

Рудинський М. Я.

РУДИНСЬКИЙ МИХАЙЛО ЯКОВИЧ [14(27).10.1887, с. Охтирка на Сумщині — 23.06.1958, Київ] — археолог, історик, доктор історичних наук (з 1948).

Навчався в Петербурзькому історико-філологічному інституті (1905—07) та історико-філологічному факультеті Харківського університету (з 1907). Працював директором Полтавського художнього музею, завідувачем археологічного відділу і директором Центрального пролетарського музею Полтавщини (1922—24). У 1930—34 — професор, завідувач сектору докласового суспільства Українського інституту матеріальної культури в Харкові. У 1934 засуджений за політичними мотивами. З 1943 продовжив роботу в Інституті археології АН УРСР (тепер *Інститут археології НАНУ*) на посадах вченого секретаря та зав. відділом первісної археології. Засновник та член редколегії археологічних видань «Короткі звідомлення ВУАК», «Антропологія», «Археологія», «Археологічні пам'ятки». Брав активну участь в організації та проведенні Дніпробудівської археологічної експедиції (1927—32); у 50-ті рр. XX ст. керував комплексним дослідженням Кам'яної Могили поблизу Мелітополя.

У 1924—29 — член *Всеукраїнського археологічного комітету* ВУАН та його вчений секретар, дійсний член *Трипільської комісії ВУАК*. У 1926—31 за завданням комісії дослідив на території Західного Поділля вздовж лівих приток Середнього Дністра поселення *трипільської культури*: Брага, Велика Слободка, *Кадіївці* (ур. Бавки), Китайгород, *Озаринці* (ур. Попів город), Патринці та ін. На підставі здобутих на *поселеннях* Озаринці, Кадіївці матеріалів прийшов до висновку про два різних прояви трипільської культури у Подністров'ї. Ці матеріали послужили *Пассек Т. С.* основою для створення періодизації поселень регіону, виділення локальної групи *трипільсько-кукутенської спільності*. Підготував до друку рукопис розділу монографії *Вовка Ф. К.* «Вироби передмікенського типу в неолітичних становищах на Україні», присвячений пам'яткам *трипільської культури* (1928).

Праці: Коротке звідомлення за діяльність ВУАК при ВУАН в галузі археологічних дослідів у 1925 // КЗАД. — К., 1926; Археологічні звідомлення р. 1926 // Короткі звідомлення ВУАК 1926. — К., 1927; Досліди на Кам'янеччині // Там же; Попівгородський вияв культури мальованої кераміки: З повідомлення про наслідки дослідного сезону р. 1929 // Антропологія. — К.: ВУАН, 1930. — № 3. — С. 223—259.

Література: *Нестуля О. О.* Невтомний дослідник пам'яток України // Репресоване краєзнавство. — К.; Хмельницький, 1991. — С. 273—278; *Ротач П. П.* Археолог, осяяний світлом поезії // Археологічний літопис Лівобережної України. — Полтава, 1998. — № 1—2. — С. 112—114.

С. М. Ляшко

Посудина оздоблена **рустом**. Поселення Олександрівка, дослідження Єсипенка А. Л. Одеський археологічний музей.

РУСТ — назва прийому оздоблення *кухонної посуду* при якому обмазка поверхні посудини рідкою глиною утворювала специфічну рельєфну шорстку структуру поверхні, доповнену пальцьовими розводами. Інша назва — *барботин*. Рустування поверхні посуду типове для культур *неоліту* та *енеоліту* Південно-Східної Європи, особливо поширене в керамічних комплексах культур *Болград-Алдень, Боян, Гумельниця, Коджедермен-Караново VI* тощо. В *трипільській культурі* руст широко використовувався для оздоблення посуду в керамічних комплексах пам'яток етапів А та ВІ.

Література: *Рижов С. М.* Гончарство племен трипільської культури // Давня кераміка України. — К., 2001. — С. 9.

Н. Б. Бурдо

САБАТИНІВКА І

САБАТИНІВКА І – поселення *трипільської культури* (етап ВІ; Кі 7202: 5805±65 ВР, 4655±85 ВС). Розташоване в с. Сабатинівка, Улянівського р-ну Кіровоградської обл. на лівому березі Південного Бугу при впадінні у нього р. Синиці. Відкрите (1932) під час розвідки Первомайського музею. Розкопки (1938–39) проводили *Добровольський А. В.*, *Лагодовська О. Ф.* (за участю *Захарука М. Ю.*) у складі експедиції *Одеського археологічного музею* НАНУ. 1947 розкопки проводив А. В. Добровольський.

Верхній шар пам'ятки належить сабатинівській культурі доби бронзи. Польова документація розкопок не збереглася, відомості про об'єкти досить обмежені. За даними А. В. Добровольського, на *поселенні* зафіксовано два типи конструкцій з обпаленої глини – *вимостки* площею до 2 кв.м, круглі або квадратні в плані, та прямокутні залягання із шматків випаленої глини більшої площі. Знахідки пов'язані переважно з вимостками, відмічено випадки залягання роздавлених посудин під нашаруванням *обмазки*. Простежено купу черепашок на самому березі, біля неї – крем'яні знаряддя праці.

Серед виробів з *кременю* – трикутні вістря стріл, *скребки*; з каменю – розтиральник, тесла, *зернотерки*. Знайдено *мотики* з рогу оленя, шила. Колекція посуду досить велика, складається переважно з фрагментів. *Кухонний посуд* представлений меншою кількістю фрагментів. Товстостінні посудини виготовлені з глини з домішкою піску, зовнішня їх поверхня шорстка, оздоблена рядом ямок. Унікальним виробом є велика посудина чашоподібної форми на циліндричному піддоні, прикрашена чотирма наліпними фігурами. До *столового посуду* належать посудини різноманітних форм, тонкостінні, з *відмуленої глини* із домішкою піску. Горщики, *кубки*, *грушоподібні посудини*, *фруктовниці* представляють групу столової кераміки із *заглибленим орнаментом*, який складається з прокреслених ліній, відбитків штампа, ямок, доповнюється наліпними деталями і фарбуванням та заповненням борозенок орнаментації червоною або білою фарбою після випалу. Знайдено уламок черпака із зооморфною ручкою. Група посуду з *розписним орнаментом* нечисленна, представлена фрагментами кубків з високоякісної чистої глиняної

Місце розкопок поселення **Сабатинівка І**. Дослідження Добровольського А. В.

Кубок з поселення **Сабатинівка I**. Дослідження Добровольського А. В. Археологічний музей Інституту археології НАНУ.

Культурний шар поселення **Сабатинівка I**. Дослідження Добровольського А. В.

Фрагменти столового посуду з поселення **Сабатинівка I**. Дослідження Добровольського А. В. Одеський археологічний музей.

Фрагмент жіночої фігурки з поселення **Сабатинівка I**. Дослідження Добровольського А. В. Археологічний музей Інституту археології НАНУ.

маси. Простежено такі варіанти *поліхромного розпису*: по мутнобілому фону — коричневою або червоною фарбою, по червоному фону коричневою або білою та темно-коричневою або чорною фарбами, по світло-коричневому фону розпис нанесено білою та різних відтінків коричневою фарбою. З п'яти антропоморфних теракот чотири орнаментовані заглибленим візерунком, одна — без орнаментації.

Матеріали зберігаються переважно в *Одеському археологічному музеї*, невелика частина — у *науковиx фондах Інституту археології НАНУ* та експонуються в *Археологічному музеї Інституту археології НАНУ*.

Література: *Добровольський А. В.* Перше Сабатинівське поселення // АП УРСР. — 1952. — Т. 4. — С. 78—83.

Н. Б. Бурдо

САБАТИНІВКА II — поселення *трипільської культури* (етап А, Кі 6680: 6225±60 ВР; 5179±86 ВС). Розташоване біля с. Сабатинівка Уланівського р-ну Кіровоградської обл. на р. Синиці (ліва притока р. Південний Буг), за 300 м від гирла, на схилі третьої річкової тераси висотою 18 м. *Поселення* відкрите

Фрагмент антропоморфної фігурки з поселення **Сабатинівка I**. Дослідження Добровольського А. В. Одеський археологічний музей.

(1939) під час Богесівської експедиції. Розкопки (1947–49) *Макаревича М. Л.* та *Даниленка В. М.*

Житло №1 представлене рештками у вигляді завалу обпаленої глини. У плані наближалося до прямокутника довжиною 12 м, шириною 7 м. Залягання складалося із шматків обпаленої глиняної *обмазки* з домішкою полови та відбитками дерева. Простежено випадки відбитків у глині вертикально поставлених стовпів та 8 плям діаметром 0,25–0,3 м, очевидно, ям від стовпів, що входили у конструкцію житла. До східного боку завалу підходила кам'яна вимостка площею 20 кв. м. Серед завалу знайдено кілька виробів з *кременю* та каменю, фрагментів кераміки, уламків антропоморфних фігурок. Більшість знахідок зроблена за межами завалу обмазки, в тому числі й на *вимостках* із каменю, де зафіксовано фрагмент *статуетки*, кістки тварин.

Житло №2 зруйновані льохом. Завал обпаленої глиняної обмазки дерев'яного перекриття будинку мав у довжину 10 м, у ширину 5 м. З південно-західного боку завалу до нього підходила «стежка» із скупчення каменю, яка поєднувала його зі скупченням обпаленої глини розмірами 2,5×1 м. Серед завалу житла знайдено поодинокі фрагменти посуду (250), вироби з кременю (160), глиняні статуетки та *стільці-трони*, кістки тварин. Більшість речей було знайдено поруч із заляганням обпаленої глини. Рештки житла № 3 в західний край перетинає траншея. Щільний завал обпаленої глини складався з трьох частин. Перша, основна, складалася з шару обмазки з домішкою полови і відбитками дерева на нижній частині. Вона мала вигляд прямокутника довжиною 9 м, шириною 7 м. До нього примикав видовженої форми завал випаленої глини розмірами 4×2 м, який був другою частиною руїн будинку. До неї підходила вимостка з каменю, площею 8 кв.м. В основній частині завалу шар обмазки неоднорідний. Центральну частину займають рештки вимостки з чистої глини. У західній торцевій частині в стінках траншеї простежено нашарування глиняної обмазки, між шарами якої знайдено окремі фрагменти кераміки та роздавлений посуд. Скупчення розвалів посуду, 5 *зернотерок* знайдено біля західного кінця основної частини житла. Тут зафіксовано яму діаметром 0,63–0,78 м, глибиною 0,45 м з розбитою посудиною. Поруч виявлено *яму* глибиною до 0,68 м з роздавленою посудиною з кістками тварин, яка частково була зруйнована траншеєю. На обмазці завалу обпаленої глини другої частини житла простежено відбитки жердин. Серед кам'яної вимостки третьої частини будинку знайдено уламки посуду, фрагмент *статуетки*, кістяні вироби та антропоморфний *амулет*.

Вид на поселення **Сабатинівка II** та розкопки житла №1.

Кераміка із прокресленим орнаментом з житла №3 поселення **Сабатинівка II**. Дослідження Макаревича М. Л. Археологічний музей Інституту археології НАНУ.

Фрагменти антропоморфних фігурок та стілець-трон з поселення **Сабатинівка II**. Дослідження Макаревича М. Л. Наукові фонди Інституту археології НАНУ.

Розвали посуду в житлі № 3 поселення **Сабатинівка II**. Дослідження Макаревича М. Л.

У цьому житлі знайдено 55 предметів з кременю, фрагменти посуду (біля 20 — вдалося реконструювати), 32 жіночі фігурки, теракотові *стільці-трони*.

Крім решток наземних *глинобитних* жител було виявлено два *заглиблення*. Перше майже зруйноване. Заглиблення №2, на думку Даниленка В. М. , виникло у зв'язку з плануванням ділянки шляхом зняття частини ґрунту на глибину 0,4—0,5 м. Межі його простежено на підставі скупчення знахідок, яке збігалося з плямою темного ґрунту, овальною в плані, довжиною 6 м, шириною 3 м, товщиною до 0,25 м. У заповненні знайдено до 1 000 фрагментів посуду, 200 знарядь з *кременю*, 330 відщепів, 800 кісток тварин.

Знаряддя праці з Сабатинівки II виготовлені переважно з кременю, серед них призматичні, пірамідальні та аморфні *нуклеуси*, *відбійники*, переважно невеликі *пластини*, *скребки* на *відщепах*, свердла, проколки. З каменю виготовлено *зернотерки*, шліфувальні та абразивні інструменти. Тесла та долота виготовлено як зі сланцю, так і з твердих порід каменю. З кістки виготовлено *лощила*, шила, орнаментири, з рогу — *мотики*.

Кухонний посуд оздоблений відбитками пальців та нігтів (іноді суцільно по всій поверхні горщика), пластичними деталями, *рустом*. Серед форм посуду горщики різного розміру, *зерновики* з покришками, миски, глечики, в тому числі з кількома ручками, *цідилки*. Орнаментований посуд оздоблено за допомогою різноманітних технічних прийомів у різних поєднаннях. Заглиблені лінії доповнює інкрустація білою *пастою*, фарбування червоною *вохрою* тла після випалу, відбитки дрібного штампа, *канелюри*, пластичні оздоблення, соскоподібні вушка-ручки. У композиціях часто зустрічається стилізоване зображення змій. Форми посуду різноманітні: горщики, *фруктовниці*, *вази*, *грушоподібні посудини* з покришками, миски, посудинки з кулястим тулубом, *піфоси*, черпаки. Унікальною знахідкою є фігурна підставка.

Антропоморфна пластика представлена фрагментованими теракотами (85), які виявлено в усіх житлах. Переважна більшість фігурок не орнаментована, окремі екземпляри після випалу вкриті білою фарбою, по якій нанесений спіральний візерунок червоною вохрою. Знайдено близько 20 керамічних стільців-тронів.

Матеріали зберігаються у *наукових фондах Інституту археології НАНУ* та експонуються в *Археологічному музеї Інституту археології НАНУ*.

Література: *Макаревич М. Л.* Середньобузька експедиція по дослідженню пам'яток трипільської культури // АП УРСР. — 1952. — Т. 4. — С. 89—95; *Його ж.* Статуэтки трипольского поселения Сабатиновка II // КСИА АН УССР. — 1954. — Вып. 3. — С. 90—94; *Даниленко В. М, Макаревич М. Л.* Дослідження на II Сабатинівському поселенні в 1949 р. культури // АП УРСР. — 1956. — Т. 6. — С. 134—144.

Н. Б. Бурдо

САКРАЛЬНЕ — священне, те, що належить до релігійного *культу* чи ритуалу. Соціологія визначає сакральне за допомогою протиставлення

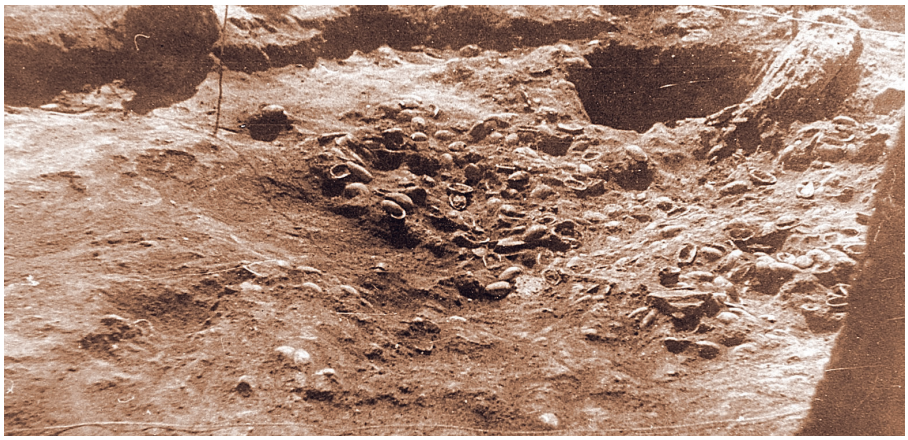

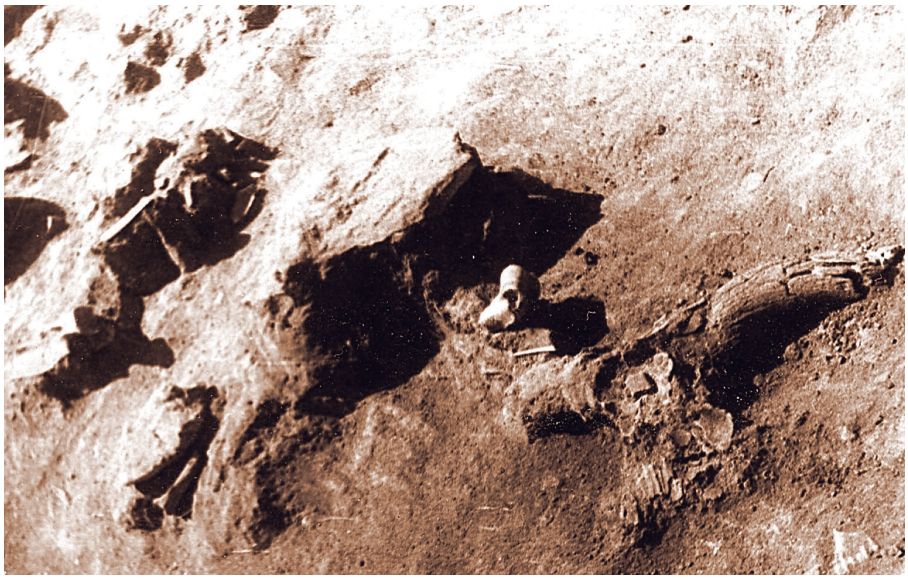

Культурний шар в заглибленні на поселенні **Сабатинівка II**. Дослідження Макаревича М. Л., Даниленка В. М.

йому мирського, що передбачає будь-яка *релігія* світу. На думку французького вченого М. Еліаде, сакральне входить до самої структури свідомості, а не становить певну стадію в її історії. Визначення відносин між священним та мирським є функцією *обрядів*. Людина давнього суспільства жила в сакралізованому просторі, всі її дії підпорядковувалися традиційним ритуалам, що знайшло відображення в матеріалах *трипільської культури*, більша частина яких тою чи іншою мірою пов'язана із сакральним світом.

Література: *Элиаде М.* История веры и религиозных идей: От каменного века до Элевсинских мистерий. – М., 2002. – Т. 1; *Каюа Р.* Людина і сакральне. – К., 2003.

Н. Б. Бурдо

Фрагменти чаш із шнуровим орнаментом з поселення **Сандраки**. Дослідження Лагодовської О. Ф.

Сандраки. Загальний вигляд решток дослідженого житла. Розкопки Лагодовської О. Ф.

САМОЙЛОВСЬКИЙ ІЛЛЯ МИХАЙЛОВИЧ (1881–1973) – археолог, кандидат історичних наук. Закінчив історичне відділення Харківського університету (1910), Московський археологічний інститут (1914). Завідував археологічним відділом Полтавського історичного музею. Працював у Всеукраїнській Академії наук (1925–26), музеях та екскурсійних бюро Києва (1930–34), науковим співробітником *Інституту історії матеріальної культури АН УРСР*, Інституті археології АН УРСР (тепер *Інститут археології НАНУ*). Досліджував пам'ятки давніх слов'ян та періоду Київської Русі. Брав участь в Дніпрогесівській експедиції.

У 1940 під час досліджень могильника зарубинецької культури в Корчуватому виявив сліди поселення *трипільської культури*. У 1947 досліджував трипільське поселення *Володимирівка*, провів розвідувальні роботи в ур. Стрілка біля с. Нові Безрадичі, а також відкрив *Софіївський могильник* і розкопав на ньому кілька поховань. Першим правильно визначив склад поховального комплексу (група посудин – урн з інвентарем) на могильниках *софіївського типу*, що відобразив у публікації результатів досліджень (1952).

Праці: Тілопальний могильник коло с. Софіївки // АП УРСР. – 1952. – Т. 4. – С. 121–124; Розкопки 1947 р. біля с. Володимирівка // Там же. – С. 188–189.

С. М. Ляшко

САНДРАКИ – поселення *трипільської культури* (етап СІІ, Кі-6746: 4175±50 ВР/ 2720±92 ВС/, Кі-6747: 4210±45 ВР/ 2790±92 ВС). Розташоване на високому мисі плато біля с. Сандраки (ур. Пагурок) Хмельницького р-ну Вінницької обл. Відкрите П. Н. Добрянським, досліджувалося Верхньобузькою експедицією Інституту археології АН УРСР під керівництвом *Лагодовської О. Ф.* (1949–50). Розкопане наземне *глинобитне* житло.

Площадка складалася з двох шарів обпаленої глини. Верхній – представлений шматками обпаленої до червоного кольору глини з відбитками деревини. Нижній шар являв собою суцільне залягання обпаленої глиняної *обмазки* у вигляді прямокутника, яке займало площу

до 50 кв. м. Основна частина глини була червонуватого кольору, залягала суцільним шаром товщиною до 0,15 м. Загальна площа цього шару становила близько 28 кв. м. Глина мала значну домішку полови, на частині шматків помітні відбитки хмизу, іноді – дерева. Біля південно-східної частини площадки виявлено три різних по формі *вимостки* з чистої глини, оточені невисоким бортиком, аморфні скупчення обпаленої голини, які також були рештками конструкції глиняного перекриття дерев'яних конструкцій будинку. В *житлі* знайдено скупчення з п'яти *відтяжок* різної форми та *прясельця*, фрагменти кераміки, *антропоморфна пластика*. Під площадкою виявлено *культурний шар* з фрагментів посуду, кісток тварин.

Досліджено 5 *ям*, частина яких знаходилася під шаром обпаленої глини. Яма № 1 розмірами 0,75× 0,65 м, глибиною 0,3 м. Заповнення складалося з незначної кількості фрагментів кераміки, серед якої одне дно з прокресленим хрестом на внутрішній поверхні; кісток тварин, серед яких було багато кісток кінцівок (копита і фаланги). Кістки належали бику (33 особини), свині (122), оленю (12), бобру (15, серед них череп), зайцю (2). В ямі №4 була незначна кількість знахідок. Яма № 9 довжиною 1,1 м, шириною 0,9 м, глибиною 1,5 м зі стінками, яки звужувалися до дна ями. В заповненні, переважно у верхній частині – шматки обмазки, овальний камінь, уламки посуду, відтяжка, кістки тварин, серед яких відзначаються роги оленя із слідами надпилювання. Яма №10 довжиною 1,1 м, шириною 1 м, глибиною 1,32 м з вертикальними стінками. У заповненні зустрічалися фрагменти кераміки, кістки тварин. Яма №11 – круглої форми, діаметром 0,78 м, глибиною 1,32 м, заповнена великими шматками обмазки з відбитками

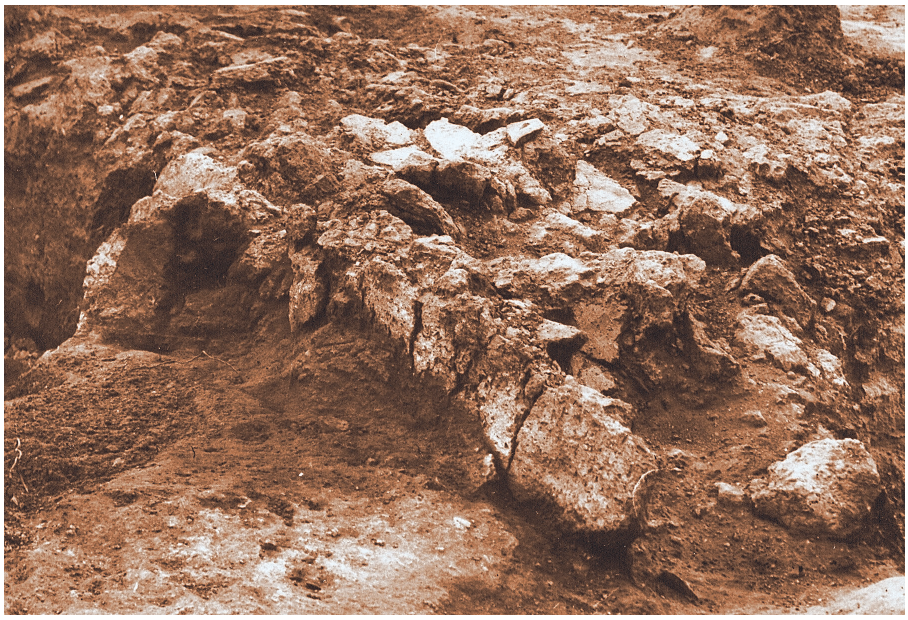

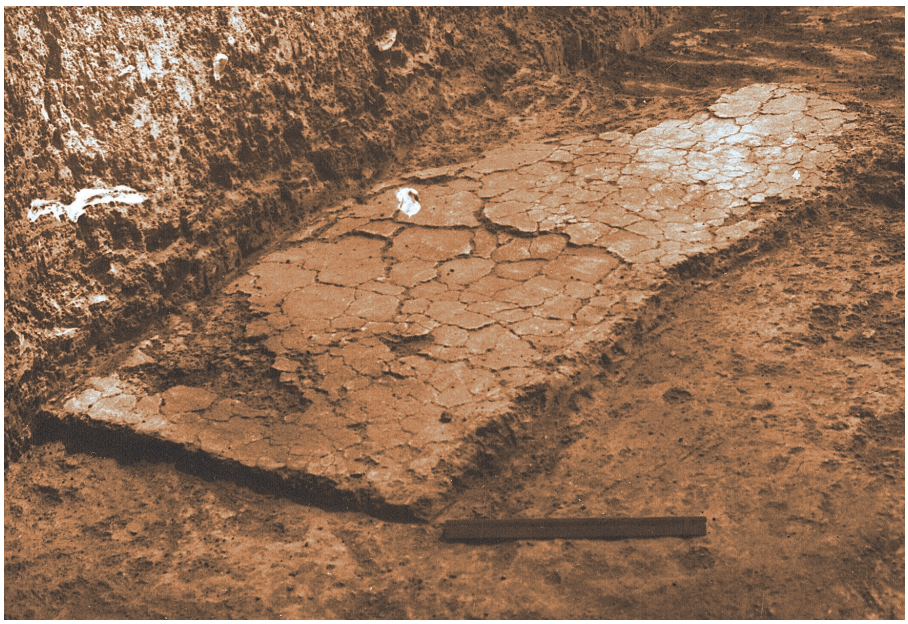

Сандраки. Залишки житла, фрагмент. Розкопки Лагодовської О. Ф. Науковий архів Інституту археології НАН України.

Сандраки. Залишки обмазаної глиною долівки. Розкопки Лагодовської О. Ф. Науковий архів Інституту археології НАН України.

Сандраки. Залишки житла та долівки. Розкопки Лагодовської О. Ф. Науковий архів Інституту археології НАН України.

Фрагменти днищ посудин з прокресленими хрестами. Поселення **Сандраки**. Дослідження Лагодовської О. Ф.

Вироби з кістки з поселення **Сандраки**. Дослідження Лагодовської О. Ф.

Фрагмент зооморфної ручки з *орнаментом* з поселення **Сандраки**. Дослідження Лагодовської О. Ф.

хмизу та фрагментами кераміки. Простежені об'єкти, очевидно, могли належати до двох будівельних горизонтів.

На поселенні знайдено багато знарядь праці, виготовлених з кременю. Це переважно знаряддя та напівфабрикати у вигляді великих *пластин* та брусків, які проходили подальшу обробку на поселенні. Про це свідчить знахідка 67 *відщепів*, виявлених в одному місці й одержаних, очевидно, під час виробництва сокири. Крем'яні знаряддя представлені *скребками*, ножоподібними *пластинами*, серед яких *Сандрацький скарб*, сокирами, наконечниками стріл. З кістки виготовлені численні знаряддя для підіймання нитки у *ткацтві* (17), проколки (23), *лощила*. З рогу зроблено *мотики* (2) та шпателі (3). До керамічних знарядь праці відносять *відтяжки* (21) та *прясельця*.

Переважну більшість знахідок становила кераміка, яка збереглася у фрагментарному стані. Більшість фрагментів походить від посуду з червоною, гарно лощеною поверхнею. Невелика частина керамічного комплексу — горщики та чаші із *заглибленим орнаментом* у вигляді відбитків *шнура* та ямок. Виготовлені з маси з домішкою піску, зерен кварцу, дрібно товченої черепашки. Кераміка з розписною орнаментацією виготовлена з *відмуленої глини*, має рожевого кольору лощену поверхню, розписану чорною, темно-коричневою, іноді у поєднанні з червоною, фарбами. Серед форм розписного посуду миски, чаші, *амфори*, покришки. Незначна кількість фрагментів від посуду з рослинними домішками у масі. *Антропоморфна пластика* та *зооморфна пластика* представлені фрагментами схематичних жіночих фігурок та статуеток бичків.

Матеріали з розкопок в Сандраках зберігаються у *наукових фондах Інституту археології НАНУ*.

Література: *Лагодовська О. Ф.* Пізньотрипільське поселення у с. Сандаки // АП УРСР. — К., 1956. — Т. 6. — С. 118—129.

Н. Б. Бурдо

САНДРАЦЬКИЙ СКАРБ — *скарб* виробів з *кременю*, знайдений під руїнами житла на поселенні *Сандраки*.

Включав 8 великих ножоподібних *пластин*. Ширина пластин від 2,2 до 2,8 см, довжина від 15 до 19 см. Великі ножеподібні пластини лежали впритул одна до одної, ударними горбиками в один бік. Очевидно, свого часу вони були туго зв'язані або загорнуті в шматок тканини. Всі пластини сколоті з одного *нуклеуса* — п'ять з них можна було скласти в тому порядку, в якому вони були сколоті з нуклеуса, дві інші пластинки також підходили одна до другої. Можливість відновлення по цих пластинках поверхні нуклеуса сприяла встановленню процесу техніки сколювання. Під час сколювання пластин кремінь втрачався у верхній частині ядрища, приблизно там, де знаходилися ударні горбки пластин. Далі пластинки примикали щільно одна до одної, і тут кремінь не втрачався. Три пластини були сколоті з однієї площадки нуклеуса, оскільки вони мають одну, більшу висоту сколу, бо верхня площадка нуклеуса була оновлена для нанесення інших сколів. Знайдені пластини не мають слідів вторинної обробки або ж використання. Імовірно, вони мали престижну цінність, а скарб можна розглядати як *ритуальний*.

Пластини із **Сандрацького скарбу**. Дослідження Лагодовської О. Ф.

Сапєга Л. Фото надане *Сохацьким М. П.*

Література: *Лагодовська О. Ф.* Пізньотрипільське поселення у с. Сандаки // АП УРСР. – К., 1956. – Т. 6. – С. 128–126.

Н. Б. Бурдо

САПЄГА ЛЕОН (14.08.1856, Париж – 8.02.1893, с. Більче-Золоте) – меценат, член Антропологічної комісії Краківської академії.

Постійно проживав в с. Більче-Золоте (нині Борщівського р-ну Тернопільської обл.), князь, власник земель, маєтку з палацом і парком. На території його маєтності знаходилося кілька всесвітньо відомих пам'яток *трипільської культури*. Їх дослідження були розпочаті завдяки ентузіазму та фінансовій підтримці Л. Сапєги.

У 1884 він звернув увагу на значне скупчення уламків розмальованих посудин, виявлених під час земляних робіт у парку. На цьому місці Е. Павлович провів невеликі розкопки і знайшов *біноклеподібну посудину*. В 1889 Л. Сапєга запросив для проведення розкопок на території парку *Оссовського Г.* За три роки в чотирьох різних місцях парку було досліджено понад 20 *площадок*, так званих «цеглових гробів».

Л. Сапєга висловив і втілив у життя ідею комплексного дослідження печери *Вертеба*. Намагався особисто вивчити заплутаний лабіринт, пройшовши біля 800 м, але кінця печери не досягнув. У 1890 почалися підготовчі роботи, якими керував Г. Оссовський. Усі фінансові та матеріальні витрати забезпечив Л. Сапєга. Над входом до печери збудували дерев'яну платформу з ліфтом для підняття печерних відкладів на поверхню. Кожен день працювало 20 чоловік. Для першочергової обробки та зберігання знахідок поряд збудували будинок. У зв'язку з великою кількістю знахідок та потребою їх реставрації у маєтку обладнали окреме приміщення з довгими дерев'яними столами. Для обробки кераміки були залучені місцеві селяни. Відреставровані речі зайняли місце у вітринах музею палацу. Завдяки коштам і сприянню Л. Сапєги у Празі в 1892 було видано досить точний план печери «Вертеба», виконаний Г. Оссовським (3 великі аркуші).

У 1893, захворівши на тиф, Л. Сапєга помер. Його дружина, Тереса Сапєга в 1904 підписала з Краківською академією договір, відповідно до якого академія взяла на себе зобов'язання зробити каталог знахідок (90 великих скринь), їхнє впорядкування і консервацію. Ще однією із умов угоди було відкриття постійно діючої виставки під назвою «*Збірка з розкопок із Більче-Золотого імені Леона і Тереси Сапєгів*». У жовтні 2001 така виставка була відкрита у *Краківському археологічному музеї*.

Література: Ksiaze Leon Sapieha // Kurjer Lwowski. – 1893. – № 403; *Kieniewicz S.* Adam Sapieha (1828–1903). – Lwow, 1903. – S. 323, 329–336; *Janusz B.* Kultura przedhistoryczna Podola Galicyjskiego. – Lwow, 1919. – S. 81–82.

М. П. Сохацький

САРАТА – *курган* та могильник *трипільської культури* (усатівський тип, етап СІІ, 3200–2750 рр. до н. е.). Розташоване біля смт Сарата Одеської обл. у долині лівого берега р. Сарата. Відкритий і досліджений професором Київського університету Св. Володимира Кнауером Ф. І. (1888–89) та *Черняковим І. Т.* (1961).

Могильник складався з 19 курганів. Дев'ять найбільших курганів мають висоту від 1 до 4,5 м і, очевидно, являють залишки тих курганів, які розкопував Кнауер Ф. І. за методикою «колодязів» (6 курганів). Десять інших курганів розорані, і на поверхні виділяються лише світлі плями з уламками вапняку від зруйнованих оранкою насипів та кромлехів. Досліджено 7 курганів.

Князь **Леон Сапєга**. Фото з колекції архіву Краківського археологічного музею.

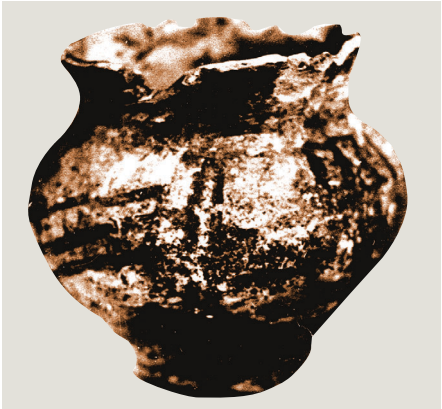

Горщик з розписним орнаментом з культової споруди кургану №1 а в **Сараті**. Дослідження Чернякова І. Т.

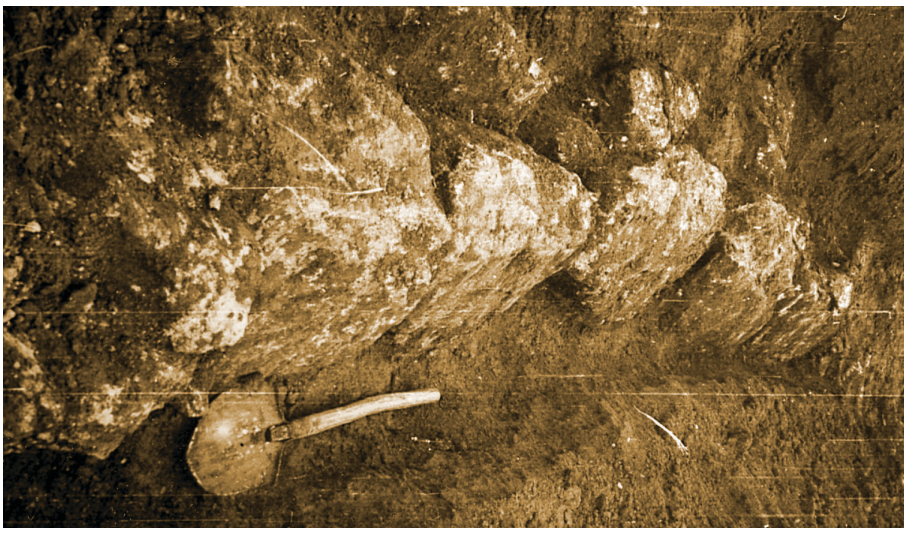

Кромлех кургану №1 а в **Сараті**. Дослідження Чернякова І. Т.

Один з таких курганів, досліджений розкопками (1961), являв собою залишки поховальної споруди з викладеним навколо первісного насипу *кромлехом* діаметром 18,5–20 м, зробленим з пласких необроблених плит вапняку розмірами 0,25×0,5 м.

Культова споруда з посудинкою та центральне поховання кургану №1 а в **Сараті**. Дослідження Чернякова І. Т.

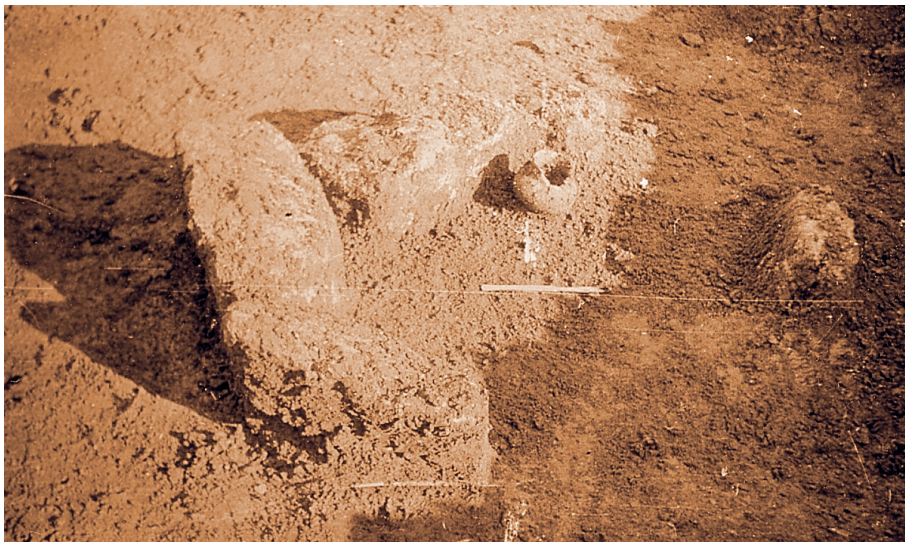

У центрі кургану на рівні стародавньої поверхні виявлено прямокутну викладку у вигляді скриньки довжиною 0,95 м, завширшки 0,58 м з вертикально поставлених оброблених вапнякових плит розмірами 0,25×0,4 м. У південному кутку кам'яної скриньки стояв горщик з *розписним орнаментом*. Розпис коричневою фарбою зроблений у вигляді двох паралельних смуг під вінчиком та посередині посудини, простір між якими розчленований трьома косими лініями на п'ять частин. Біля скриньки з південного сходу у закладці кромлеха виявлено скелет та окремі кістки вівці і коня. Поховальна *яма* прямокутної форми із заокругленими кутами знаходилась поруч з кам'яною скринькою. Яма по довжині орієнтована з північного сходу на південний захід. Її розміри: 1,8×0,95 м, глибина – 1,2 м. У заповненні ями було багато мушлі та уламки *кухонного посуду* з домішками товченої черепашки в глиняній масі. Скелет поганої збереженості лежав у скорченому стані на лівому боці головою на північний схід.

Література: *Кнауэр Ф. И.* О курганах, раскопанных в Южной Бессарабии // Чтение в историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1889. – Кн. 3, отд. 1. – С. 32–49; *Черняков И. Т.* Позднетрипольский курган у с. Сарата Одесской области // Краткие сообщения Одесского археологического музея за 1962 г. – О., 1964. – С. 32–37.

І. Т. Черняков

СВАСТИКА – символічний знак у вигляді хреста із зігнутими під кутом кінцями. Один з ключових елементів знакової системи. Існують десятки варіантів зображення свастики. Термін «свастика» («svastika») походить

з двох санскритських коренів: іменника «благо», «пов'язане з благом» і дієслова «бути», тобто «благу бути», «добру бути». За О. Трубачовим, в арійському лексиконі значення поняття «свастика» можна трактувати як «добре укриття» або, ширше, «оберіг». В українській традиції свастику називають «сваргою», повязуючи її з богом неба Сварогом, у давніх слов'ян — Даждьбогом. Найдавніше зображення свастик відносять до верхнього палеоліту. На теренах України свастика наявна від доби *енеоліту*. Зустрічається на посудинах *трипільської культури*: поселення Кудринці у Наддністрянщині, *Маяки* на Дністрі, другому Усатівському могильнику тощо.

Література: *Трубачов О. Н.* Indoarica в Северном Причерноморье. — М., 1999. — С. 278—280; *Ткачук Т., Мельник М.* Семіотичний аналіз трипільсько-кукутенських знакових систем (мальований посуд). — Івано-Франківськ, 2000. — С. 211; *Отрощенко В. В., Корпусова В. М.* Свастика в знакових системах доби міді-бронзи в Україні // Магістеріум: Археологічні студії. — К., 2003. — Вип. 11. — С. 13—18.

С. М. Ляшко

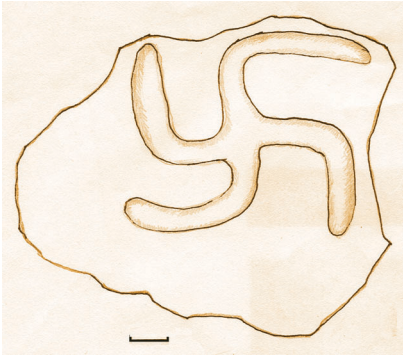

Фрагмент посудини з пластичним зображенням **свастики**. Поселення Кудринці. Малюнок Макаревича М. Л.

Розписна чаша із зображенням **свастики** з Усатова (за Патоковою Е. Ф.).

СВЄШНІКОВ ІГОР КИРИЛОВИЧ (19.10.1915, Київ — 20.08. 1995, м. Дубно Львівської обл.) — археолог, доктор історичних наук, академік Польської академії наук.

Закінчив історичний факультет Львівського університету (1950). Працював в *Львівському історичному музеї* (1940—59), Інституті суспільних наук АН УРСР (тепер *Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ*, 1959—93). Кандидатська дисертація: «Пам'ятки племен бронзової доби Прикарпаття і Західного Поділля» (1958), докторська — «Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III — на початку II тисячоліття до н.е.» (1972). Член правління і президії Львівської обласної організації Українського Товариства охорони пам'яток історії і культури (з 1966). Спеціалізація — історія первісного суспільства і середньовіччя на території Західної України.

Провів близько ста експедицій, відкрив понад 250 пам'яток історії та культури. Монографія «Культура шаровидных амфор» — вперше у російськомовній літературі дала вичерпне уявлення про один з найбільших феноменів європейського *енеоліту* — пограниччя Центральної та Східної Європи. Обґрунтував виділення варіантів групи — волинського та подільського, що важливо для розробки взаємодії їх з населенням *культури лійчастого посуду*, *городсько-волинського типу* пізньотрипільської культури, племенами *бронзового віку* Прикарпаття та Волині. Особливе значення має надійне обґрунтування їх співвідношення у часі та просторі, зв'язків, взаємодії, місця в загальному процесі культурогенезу. Аналізуючи обставини знайдення розрізнених людських кісток у печері *Вертеба* (розкопки 1956), дійшов висновку, що їх не можна розглядати як поховання.

Праці: Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III — на поч. II тис. до н.е. — К., 1974; Культура шаровидных амфор // САИ. — 1983. — Вып. 1—27.

Література: *Мацкевой І.* Багатогранність таланту Ігоря Свєшнікова // Постаті укр. археології: Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. — Л., 1998. — Вып. 7. — С. 53—55.

С. М. Ляшко

Свешніков І. К.

Свешніков І. К. біля входу до печери Вертеба. Дослідження 1956 р. З наукового архіву Інституту археології НАНУ.

Сегеда С. П. 2003 р.

СЕГЕДА СЕРГІЙ ПЕТРОВИЧ (28.04.1949) – антрополог, доктор історичних наук (2001).

Закінчив історичний факультет Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка (1971) і аспірантуру ІМФЕ АН УРСР та Інституту археології АН УРСР (1974). Працював науковим співробітником і завідуючим сектором антропології *Інституту археології НАНУ*, нині – провідний науковий співробітник ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАНУ.

Спеціаліст у царині етнічної антропології, автор низки праць з антропології давнього та сучасного населення України, де розглядалися й питання антропологічного складу племен *трипільської культури*. Висловив думку, що багатовікове перебування її носіїв на південному заході Східної Європи залишило певний слід у генофонді людності цього регіону наступних історичних епох.

Праці: Антропологічний склад давнього населення України: етногенетичні аспекти // Етнічна історія давньої України / Толочко П. П., Д. Н. Козак, Моця О. П., Мурзін В. Ю., Отрощенко В. В., Сегеда С. П; Ін-т археології НАН України. – К., 2000. – С. 242–276; Антропологія. – К.: Либідь, 2001; Антропологічний склад українського народу: етногенетичний аспект. – К., 2001.

М. Ю. Відейко

СЕЛИЩЕ – поселення *трипільської культури* (етап ВІІ, 4100–3800 рр. до н.е.). Розташоване у центрі с. Селище Тиврівського р-ну Вінницької обл. на високому (15–18 м) мисоподібному пагорбі правого берега Південного Бугу, що простягається на 1 км уздовж річки. Належить до *ворошилівського типу* пам'яток *середньобузької локальної групи*. Відкрите (1946) *Артамоновим М. І.* Досліджувалося Д. Т. Березовцем (1947) та *Гусєвим С. О.* (1992).

Розміри та планування *поселення* не встановлені, тому що його територія забудована приватними садибами. На садибі М. Г. Пікура було проведено розвідувальні розкопки. Зафіксовано залишки будівлі глинобитно-каркасної конструкції, столову та кухонну кераміку. *Столовий посуд* виготовлявся з глини, до якої додавалися жорства, шамот, пісок. Ангобовані у жовтогарячий колір миски, *кратери*, опуклобокі біконічні *амфори*, *шоломоподібні покришки* і бомбоподібні *кубки* прикрашалися *монохромним розписом* чорною фарбою (S-подібна петля, «лицьовий» орнамент, «комети») та, подекуди, заглибленими спіралеподібними візерунками. *Кухонний посуд* представлений широкогорлими горщиками і невеликими покришками, орнаментованими фестонами, рядами прямих та хвилястих ліній, «перлинами».

Матеріали зберігаються у фондах *Вінницького обласного краєзнавчого музею*.

Література: *Гусєв С. О.* Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу IV–III тис. до н.е. – Вінниця, 1995.

С. О. Гусєв

СЕМАНТИКА (гр. semantikos – те, що визначає) – значення *знака*, слова, зображення, їхня змістова інтерпретація. В дослідженнях, присвячених *трипільській культурі*, *Гімбутас М.*, *Даниленко В. М.*, *Рибаков Б. О.*, *Бібіков С. М.*, *Мовша Т. Г.* визначали смислове навантаження *орнаментів* та знаків на кераміці та пластиці за допомогою ретроспективного та компаративного методів, спираючись на дані міфології та етнографії. *Ткачуком Т. М.* запропоновано *семіотичний* аналіз *знакових систем* трипільського *розписного орнаменту*. Він виділяє серед знаків такі, що відповідають за сенс зображення. До таких семантичних маркерів належать знаки, визначені як серпанки місяця, повні місяці, вода, вода-змія, які детермінуються знаками зооморфними, антропоморфними, орнітоморфними, рослини. В результаті семантичних досліджень отримано мінімальний набір семантичних маркерів, що передавалися з початку Трипілля ВІІ до СІ, а деякі – до СІІ, з яких створювалися інші знаки. На думку Т. М. Ткачука, встановлена семантика зображень на посуді дозволяє припускати, що фрагменти деяких міфів та *ритуалів* знайшли відображення в розписній орнаментації трипільської культури на етапах ВІІ-СІІ.

Література: *Ткачук Т., Мельник Я.* Семіотичний аналіз трипільсько-куктенських знакових систем (мальований посуд). – Івано-Франківськ, 2000.

Н. Б. Бурдо

СЕМЕНІВ-ЗЕЛЕНЧЕ — поселення *трипільської культури* (етап СІІ, *кошиловецька група*). Розташоване біля с. Семенів Теребовлянського р-ну Тернопільської обл. на невеликому підвищені при злитті р. Гнизни з р. Серет, навпроти с. Семенів та х. Зеленче. Відкрите та досліджувалось *Деметрикевичем В.* (1900) та експедицією Львівського відділу Інституту археології АН УРСР (тепер *Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ*) під керівництвом С. А. Судакова (1947).

Площа *поселення* близько 15 га. В. Деметрикевич розкопав 8 *площадок*, розміри яких складали 10—15×4—6 м. Знахідки були перекриті завалом обпаленої *обмазки*. Судаков С. А. розкопав (частково) залишки двох наземних жител. В окопі № 4 виявлено залишки печі, яка, на думку дослідника, була призначена для випалу кераміки. Серед обпаленої обмазки знайдено розвали посудин, *антропоморфну пластику*, знаряддя праці.

Керамічний комплекс включає кухонний і *столовий посуд*. *Кухонний посуд* виготовлений з глини із домішками товченої черепашки та піску. Представлений вінцями горщиків, орнаментованих штампом та насічками і прикрашених наліпами. Столовий посуд виготовлений з *відмуленої глини*, прикрашений мальованим *орнаментом*. Поверхня вкрита *ангобом*, підлощена. Розпис наносили чорною, червоною фарбами, тло, а іноді проміжок між стрічками, заповнювали білою фарбою. Форми посуду: миски, *кубки*, *шоломоподібні покришки*, горщики, *грушоподібні посудини*, сфероконічні посудини. На посудинах розпис наносився у верхній частині, на миски та покришки — з обох боків.

Матеріали зберігаються в *Краківському археологічному музеї* та *Львівському історичному музеї*.

Література: *Demetrykiewicz W.* Poszukiwania archeologiczne w powiecie Trembowolskim w Galicyi wschodniej // Materialy antr.-archeol. i etnogr. — Krakow, 1900. — T. 4; *Судаков С. А.* Поселення трипільської культури біля с. Семе-

Зооморфна статуетка. Поселення **Семенів-Зеленче**. Розкопки С. А. Судакова. 1947 р.

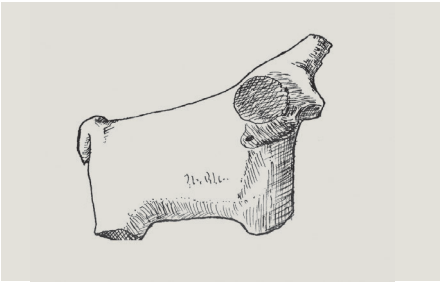

Столовий посуд з розписом. Фрагменти зерновиків та шоломоподібна покришка. Поселення **Семенів-Зеленче**. Розкопки С. А. Судакова, 1947 р.

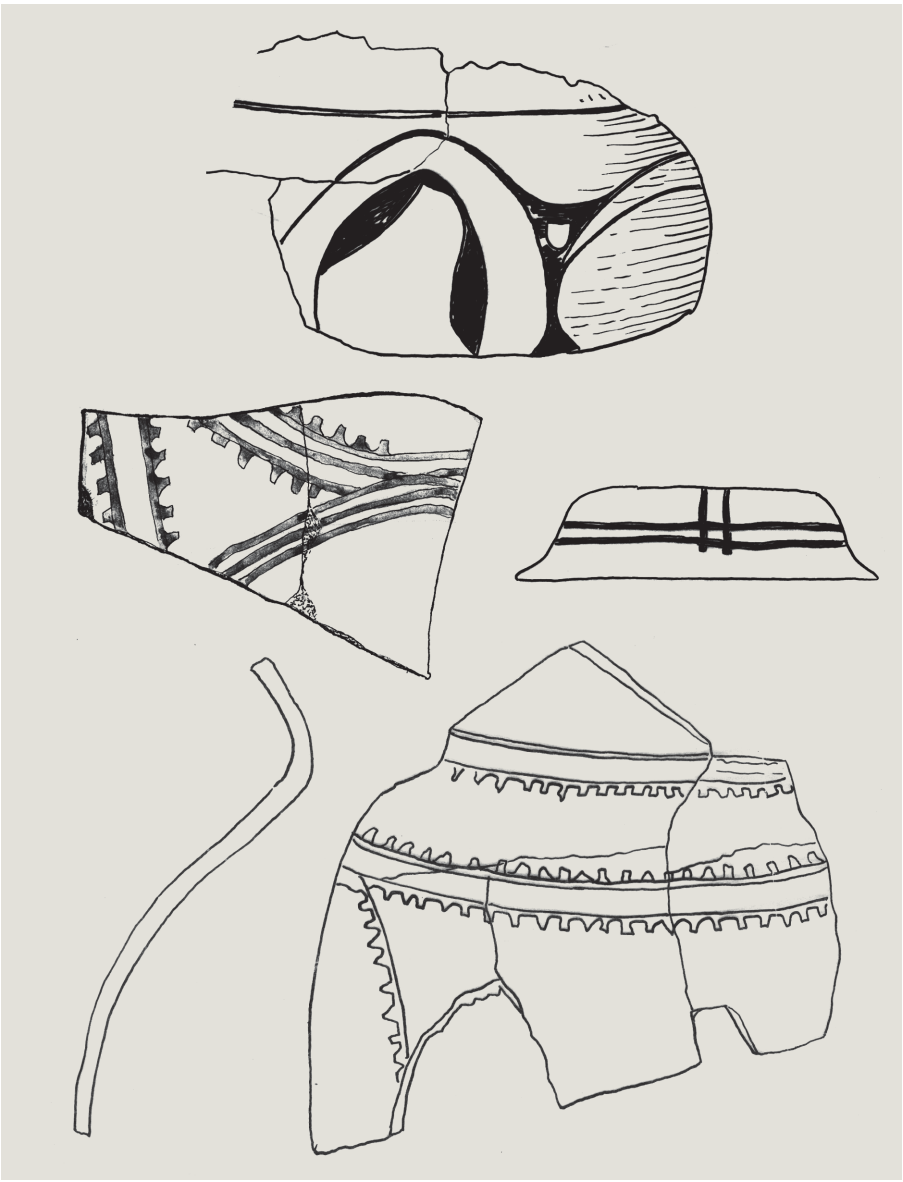

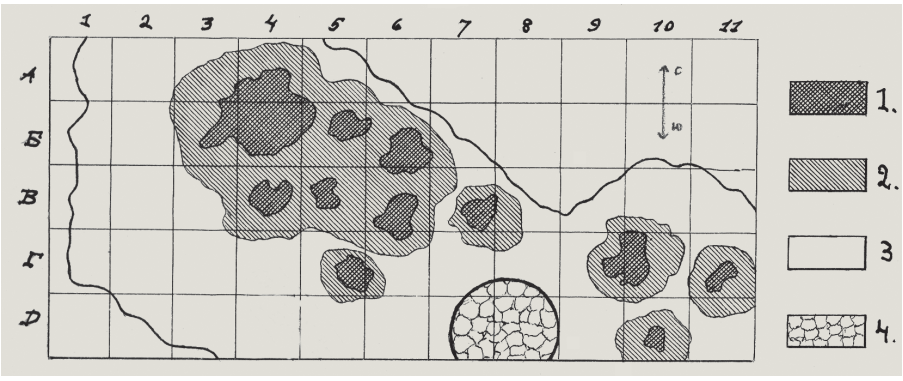

Семенів-Зеленче, план залишків житла в розкопі 2: 1 — пофарбована *вохрою* долівка; 2 — обпалена *обмазка* з домішкою полови; 3 — контури залягання обмазки; 4 — залишки печі. Розкопки С. А. Судакова, 1947 р.

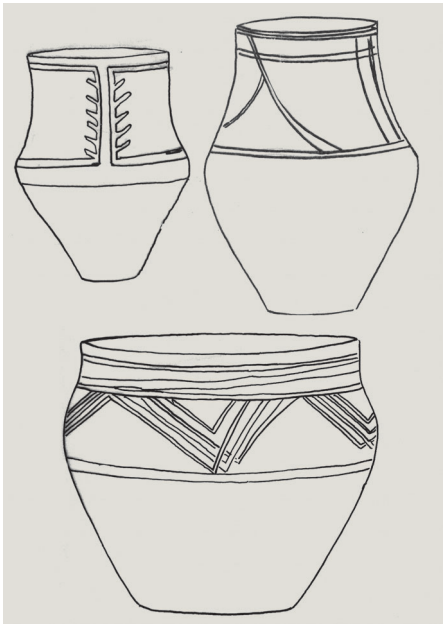

Столовий посуд з розписом. Кубки та горщик. Поселення **Семенів-Зеленче**. Розкопки С. А. Судакова, 1947 р.

Кухонний посуд. Поселення **Семенів-Зеленче**. Розкопки С. А. Судакова, 1947 р.

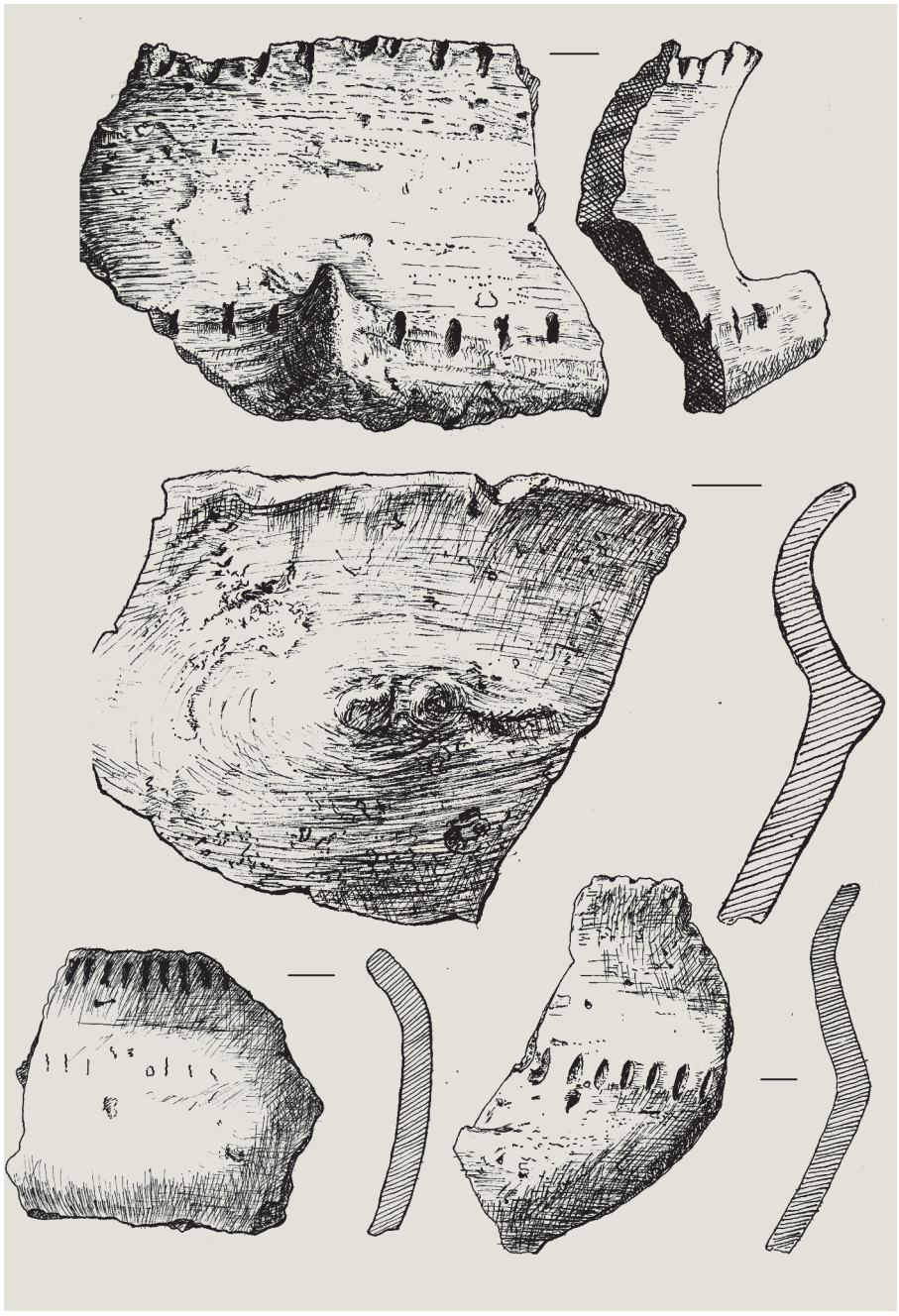

нів-Зеленче // АП УРСР. — 1952. — Т. 4. — С. 104–131.

М. Ю. Відейко

СЕМІОТИКА (гр. semeiatike — вчення про знаки) — загальна назва комплексу наукових теорій, які вивчають різні властивості знакових систем в природі та суспільстві. За допомогою *знака* (комплексу знаків) здійснюється функція передачі змісту повідомлення, вислову. Один з основних рівнів семіотики — *семантика*.

Дослідження елементів *орнаменту* (знаків) на посуді може слугувати, наприклад, вивченню такої важливої теми загальної культурології, як історія виникнення писемності. Вивчення усього комплексу елементів орнаменту на посуді, принципів їх організації і поєднань у групи є джерелознавчою базою для досліджень світосприйняття, історії та культури стародавнього населення. Семіотичному аналізу знакових систем *трипільської культури* присвячені дослідження *Ткачука Т. М.*

Література: *Ткачук Т., Мельник Я.* Семіотичний аналіз трипільсько-кукутенських знакових систем (мальований посуд). — Івано-Франківськ, 2000.

С. М. Ляшко

СЕРЕДНЬОБУЗЬКА ЕКСПЕДИЦІЯ — археологічна експедиція Інституту археології АН УРСР (тепер *Інститут археології НАНУ*). Пра-

Фрагменти розписного посуду. Поселення **Семенів-Зеленче**. Розкопки С. А. Судакова, 1947 р.

цювала (1947–60) в південних районах Середнього Побужжя під керівництвом *Даниленка В. М.* До її складу входили *Макаревич М. Л.*, *Хавлюк І. П.*, *Збенович В. Г.* Досліджувалися пам'ятки доби *неоліту* та *енеоліту*. Розкопки на поселеннях трипільської культури *Сабатинівка II*, *Гайворон*, *Гренівка*, *Березівка*, Чернятка проведені Даниленком В. М. та М. Л. Макаревичем. (1947–60). Знахідки різних періодів *трипільської культури* виявлено при розкопках стоянок *буго-дністровської культури*. Дослідження багатошарового поселення *Сабатинівка I* провів *Добровольський А. В.* (1947–48).

Література: *Макаревич М. Л.* Середньобузька експедиція по дослідженню пам'яток трипільської культури // АП УРСР. – К., 1952. – Т. 4. – С. 89–95; *Даниленко В. Н.* Неолит Украины. – К., 1969.

Н. Б. Бурдо

СЕРЕДНЬОБУЗЬКА ЛОКАЛЬНА ГРУПА – локальна група пам'яток *трипільської культури* етапів BI–BII, BII та CI (4400–3300 рр. до н.е.) в басейні середньої течії Південного Бугу. Виділена *Гусєвим С. О.* у першій половині 90-х рр. XX ст.

До групи включено близько 30 *поселень*, що представляють поетапні фази її розвитку. Найранішими вважаються поселення *біликівського типу* (*Біликівці*, *Білозірка*, Залужне, *Цвіжин*), які існували наприкінці етапу BI–BII. Їх змінили поселення етапу BII: Вербівка I, Терешівці, пам'ятки *ворошилівського типу* (*Ворошилівка*, Селище, *Сосни*), *Немирів*, *Вербівка II* та ін. На завершальній стадії розвитку середньобузької локальної групи виникли поселення *курилівського типу* (*Курилівка*, Кожухів, Лисогірка), а також *Городище-2*, Рахни, *Немирів* (ур. *Могилки*).

Особливістю середньобузької локальної групи є синкретичний характер *матеріальної культури*, яка виникла, очевидно, внаслідок змішання місцевого (східнотрипільського) та прийшлого (західнотрипільського, або кукутенського) населення з поступовим переважанням останнього. Ці трипільські общини залишили невеликі (5–15, максимум 30 га) поселення, що забудовувалися або без чіткого плану, або концентричними колами з довільним чи гніздовим розташуванням жител у центрі. Яскравою рисою групи слід вважати тривале існування заглиблених будівель (*землянок* та *напівземлянок*) поряд з наземними глинобитно-каркасними спорудами невеликих (до 50 кв.м) розмірів. У керамічному виробництві присутні своєрідні техніко-технологічні прийоми виготовлення (додавання великої кількості жорстви) і оздоблення

Середньобузька експедиція.

1. Поселення Гренівка, реконструкція житла за даними досліджень 1948 р. Рисунок Макаревича М. Л.

2. Поселення Сабатинівка II, розріз житла № 3. Розкопки 1948 р. Рисунок Макаревича М. Л.

3. Переправа через Південний Буг, 1947 р. Зі звіту Середньобузької експедиції. Науковий архів Інституту археології НАНУ.

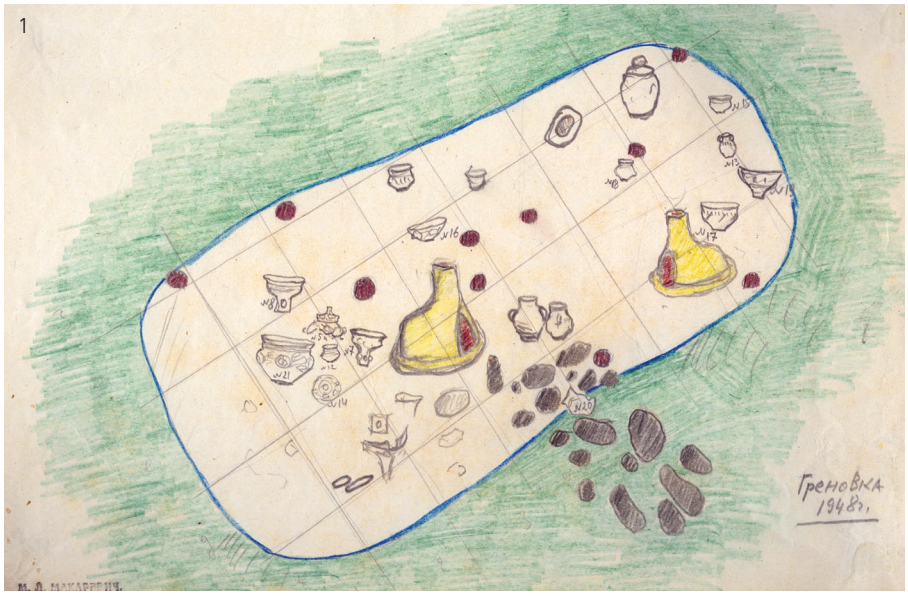

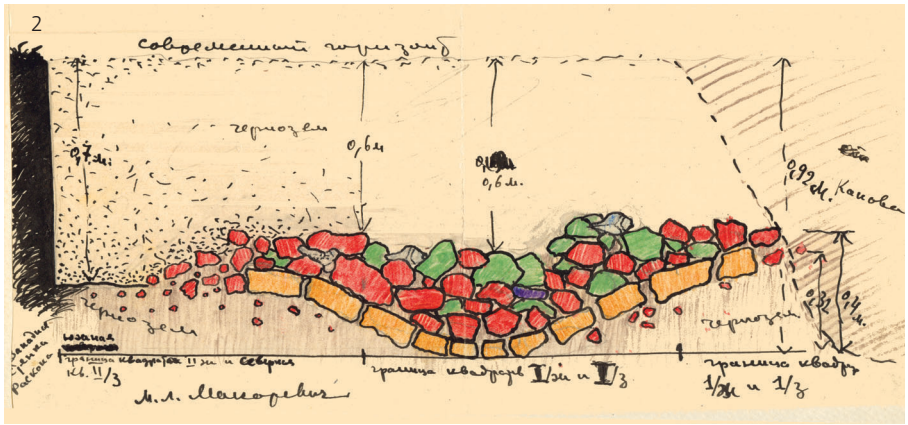

(широкі заглиблені борозенки, розпис переважно чорною фарбою) посуду. *Антропоморфна пластика* вирізняється стилізацією зображень, а також присутністю жіночих фігурок гігантських розмірів. Значна кількість *крем'яних* знарядь праці виготовлялася на *пластинах* правильних геометричних форм та *відщепах* специфічною технікою довгої струменистої ретуші.

Література: *Гусєв С. О.* Відносна хронологія поселень середньобузької локальної групи трипільської культури // Проблеми хронології культур енеоліту — бронзового віку півдня Східної Європи: Тези доп. — Д., 1994. — С. 17—20; *Його ж.* Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу IV—III тис. до н.е. — Вінниця, 1995.

С. О. Гусєв

СЕРЕДНЬОДНІСТРОВСЬКА ЕСКПЕДИЦІЯ — археологічна експедиція Ленінградського відділення Інституту історії матеріальної культури АН СРСР (див. *Інститут археології РАН*) та Інституту археології АН УРСР (тепер *Інститут археології НАНУ*) працювала 1945—50 в складі П. П. Єфименко, *Рудинського М. Я.* та *Бібікова С. М.*

Розвідувальні маршрути експедиції двох інститутів проходили по правобережжю та лівобережжю Дністра і поклали початок планомірному вивченню *трипільської культури* Поділля. До співпраці залучили Ленінградський, Київський, Чернівецький університети, музеї Чернівців, Одеси, Кам'янця-Подільського. Дослідження були зосереджені на лівобережжі, на схід та південний схід від Кам'янця-Подільського. Вздовж Дністра між його притоками р. Смотрич та р. Студеницею було зафіксовано понад 60 пам'яток трипільської культури, а також проведено розкопки ранньотрипільських поселень *Лука-Врублевецька* та *Лука-Устинська*.

Література: *Бибиков С. Н.* Раннетрипольское поселение Лука-Врублевецкая на Днестре // МИА. — М.; Л., 1953. — № 38. — С. 9—13.

Н. Б. Бурдо

СЕРЕДНЬОДНІСТРОВСЬКА ЕКСПЕДИЦІЯ ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ АН УРСР — археологічна експедиція Інституту археології АН УРСР (тепер *Інститут археології НАНУ*). Організована (1964) для проведення розвідок у зоні затоплення Могилів-Подільської ГЕС на Середньому Дністрі. Працювала під керівництвом *Бібікова С. М.* (1964—71, з перервами).

У складі розвідувальної групи працювали *Збенович В. Г.* — заступник начальника, *Євдокімов Г. Л.*, Н. М. Бокій. На лівому та правому березі Дністра на ділянці від греблі ГЕС в с. *Бернашівка* до с. Горошева Тернопільської обл. було обстежено та відкрито 57 поселень різних етапів *трипільської культури*. По декілька пунктів виявлено біля сіл Бернашівка, Ісаківці, Вишнева, *Кормань*, Бернове, Студениця, *Бабшин* та ін. С. М. Бібківим було обстежено печери з крем'яними шахтами на *Білій Горі* біля с. Студениця.

Література: *Збенович В. Г.* Предварительные итоги работы Среднеднестровской экспедиции в 1964 г. // Тез. доп. Подільської історико-краєзнавчої конф. — Хмельницький, 1965. — С. 84—85; *Бібіков С. М., Євдокімов Г. Л., Збенович В. Г.* Розвідки на Середньому Дністрі у 1969 р. // Археологічні дослідження на Україні в 1969 р. — К., 1969. — С. 368—369; Збенович В. Г. Нові трипільські пам'ятки Середнього Подністров'я // Матеріали XIII конф. ІА АН УСРС. — К., 1972. — С. 104—105.

Н. Б. Бурдо

СЕРЕДНЬОСТОГІВСЬКА КУЛЬТУРА — *археологічна культура* доби *енеоліту* (5300—4250 рр. до н. е.). Виділена *Телегіним Д. Я.* у 70-ті рр. XX ст.

Названа за першим поселенням на одному із дніпровських островів біля м. Запоріжжя. Д. Я. Телегін виділяє два варіанти культури:

Середньодністровська експедиція. Дослідження *Бібікова С. М.* на поселенні *Лука-Врублевецька* 1947 р.

Фрагменти антропоморфної пластики. З розвідок **Середньодністровської експедиції**. Наукові фонди Інституту археології НАНУ.

дніпровський та осколо-донецький, а також два періоди у її розвитку. Поява нових пам'яток дозволяє розглядати ці періоди як дві різні культури: середньостогівську (скелянську за Ю. Я. Рассамакіним) з ареалом у степовому межиріччі Дніпра та Дону і дереївську на межі степу та лісостепу. Середньостогівська культура склалась на основі сурської та нижньодонської неолітичних культур. Відомі сезонні стоянки: другий шар Середнього Стогу, треті шари Семенівки та Стрільчої Скелі, четверти та п'ятий шари Раздорського), ґрунтові та курганні поховання: Чаплі, Петрово-Свистунове, Кривий Ріг, Суворово (п. 7, к. 1) та ін.

Кераміка виготовлена з глини, яка мала домішку черепашки. За формою це горщики з гострим, рідше плоским або круглим денцем та невисоким горлом. Орнаментовані відбитками гребінцевих штампів, наколами, прокресленими лініями. Знаряддя праці зроблені з *кременю*: ножі на великих *пластинах*, *скребки* на *відщепах*, двобічно ретушовані вістря *дротиків* та стріл підтрикутної форми. Є двобічно оброблені або шліфовані кам'яні сокири та тесла. У поховальному обряді панує скорчене положення на спині, східна або північна орієнтація, використовували *вохру* та камінь. Населення займалось тваринництвом (велика та дрібна рогата худоба, кінь, свиня), землеробством, рибальством, мисливством на оленя, тура, сайгу, європейського осла та ін.

Керамічка із заглибленим орнаментом. Трипілля ВІ. З розвідок **Середньодністровської експедиції**.

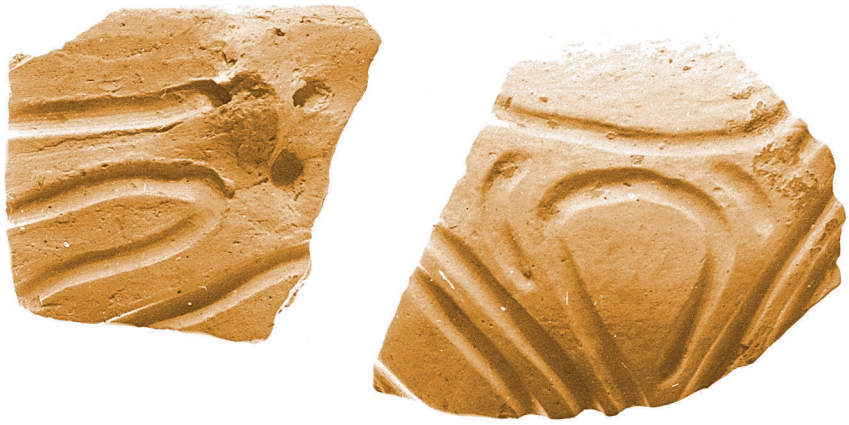

Після відкриття пам'яток хвалинської культури у Поволжі та Прикаспії І. Б. Васильєв виділив хвалинсько-середньостогівську культурно-

Зерновик. Трипілля СІІ. Поселення Бабшин. З розвідок **Середньодністровської експедиції**. Наукові фонди Інституту археології НАНУ.

історичну спільність. Вона сформувалась у степах Східної Європи на основі споріднених культур маріупольської культурно-історичної області завдяки близьким контактам. Ці контакти були обумовлені потребами у міді, яку населення середньостогівської та хвалинської культур одержувало з Балканського регіону та від населення *трипільської культури* завдяки обміну. Близькі контакти простежуються також між середньостогівським та трипільським населенням. Можна припустити існування змішаних шлюбів, які зумовили появу у Трипіллі на етапах BI, BI–II *кухонного посуду* з домішкою черепашок, подібної до тієї, яку виділила *Мовша Т. Г.* серед матеріалів з поселення *Солончени II*.

Середньостогівську культуру *Гімбутас М.* включала до першої хвилі «курганних культур», вторгнення яких привело в V тис. до н. е. до занепаду землеробських культур Старої Європи. Цю думку нині підтримує *Дергачов В. А.* Інші дослідники (*Черниш К. К.*, *Круц В. О.*) вважали військову загрозу з боку степових енеолітичних культур, зокрема середньостогівської, причиною появи трипільських *поселень-гігантів – протоміст*. Ряд дослідників (Ю. Я. Рассамакін, *Манзура І. В.*, *Відейко М. Ю.*) заперечують руйнівну роль «степовиків» в історії трипільської та інших культур.

Сусідні культури: культури *дніпро-донецької культурно-історичної області*, хвалинська культура, домайкопська культура Північного Кавказу. Окремі дослідники розглядають середньостогівську культуру як генетичну основу ямної культури.

Література: *Телегін Д. Я.* Средньостогівська культура епохи міді. – К., 1973; *Телегин Д. Я.*, *Нечитайло А. Н.*, *Потехина И. Д.*, *Панченко Ю. В.* Среднестоговская и новоданиловская культуры энеолита азово-черноморского региона. – Луганск, 2001.

Н. С. Котова

СЕРЕЗЛІЇВКА – поховальні пам'ятки *трипільської культури* (етап CII), виявлені під *курганами* біля с. Серезліївка Новоархангельського р-ну Кіровоградської обл. Епонімна пам'ятка *серезліївського типу*. *Щербаківським Д. М.* досліджено 12 курганів (1904), розташованих на мисі, утвореному р. Кагарлик та струмком. У курганах №4 та №7 виявлено поховання, віднесені до *трипільської культури*.

Під невеликим насипом кургану № 4 виявлено овальний *кромлех* з каміння розміром 7,8×8,5 м. В південно-східній частині кургану на глибині 0,58 м знайдено невеликий кубок, прикрашений вище плічок розписом темно-коричневого кольору, подібні вироби відомі в пам'ятках *томашівської групи*. Під посудиною, на глибині 0,83 м знайдено скелет, скорчений на спині з витягнутими вздовж тулуба руками, орієнтований головою на північний схід. Поховання безінвентарне. Під курганом № 7 в центрі овального кромлеха діаметром 8,5×7,5 м, на глибині 1,5 м виявлено скелет, випростаний на спині, головою на схід. Біля кисті правої руки лежала антропоморфна *статуетка* та грудка *вохри*. Біля потилиці знайдено шматок смоли. У кургані виявлено також черепашки, зуб та хребці вола. Під рештою кур-

Орнаментований горщик **середньостогівської культури**. Поселення на о. Середній Стіг в Дніпровському Надпоріжжі. Розкопки Дніпробудівської експедиції. Національний музей історії України.

Наконечники стріл та дротиків **середньостогівської культури**. Анрхеологічний музей Інституту археології НАНУ.

Антропоморфна статуетка. **Серезліївка**, курган №7. Розкопки Щербаківського Д. М. Національний музей історії України.

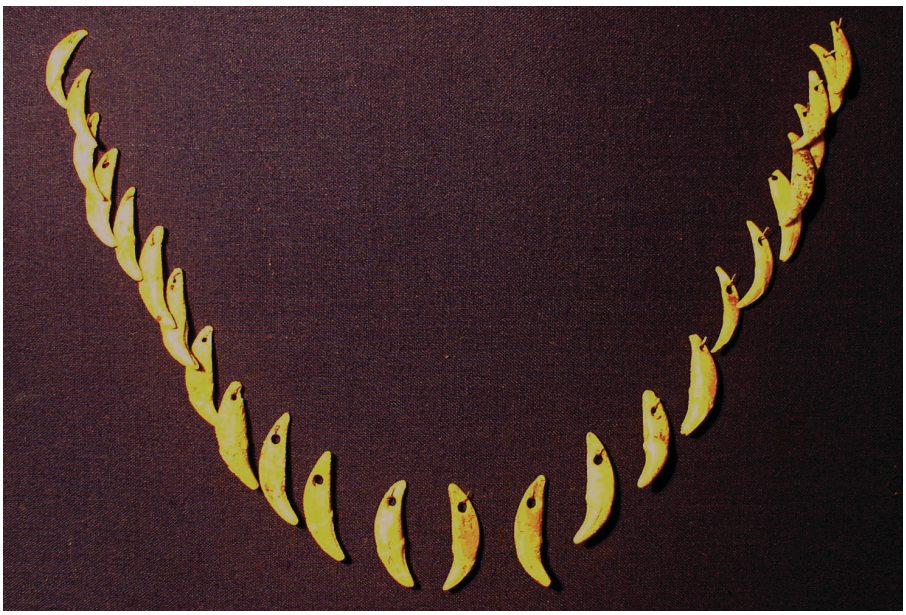

Серезліївський тип.
Намисто з просвердлених іклів лисиці. Курган №2 коло с. Вільшанка. Розкопки Щербаківського Д. М. Національний музей історії України.

Серезліївський тип.
Сокирка мідна трапецієподібна. Курган №2 коло. с. Вільшанка. Розкопки. Щербаківського Д. М. Національний музей історії України.

Серезліївський тип.
Керамічна посудина. Курган №2 коло с. Вільшанка. Розкопки Щербаківського Д. М. Національний музей історії України.

Кубок та антропоморфна статуетка. **Серезліївка**, кургани №4 та №7. Розкопки Щербаківського Д. М. Рисунок з публікації 1905 р.

ганів виявлено подібні кромлехи, але всі поховання були безінвентарні.

Матеріали зберігаються в *Національному музеї історії України*.

Література: *Щербаковский Д. М.* Раскопки курганов на пограничьи Херсонской и Киевской губерний // АЛЮР. – 1905. – Т. 1–2. – С. 7–19; *Мовша Т. Г.* К вопросу о трипольских погребениях с обрядом трупоположения // Материалы и исследования по археологии Юго-Запада СССР и Румынской народной республики. – Кишинев, 1960. – С. 68 (рис. 3–1); *Дергачев В. А., Манзура И.* Погребальные комплексы позднего Триполья. – Кишинев, 1991. – С. 132 (рис. 82–2, 3).

М. Ю. Відейко

СЕРЕЗЛІЇВСЬКИЙ ТИП – тип пам'яток *трипільської культури* (етап СІІ) в степовому межиріччі Південного Бугу та Дніпра. Виділений за поховальними пам'ятками. Епонімна пам'ятка *Серезлїївка*.

До пам'яток серезліївського типу віднесено поховання в курганах: біля Вільшанка (к. 2, 3), с. Володимирівка, Волчанськ (к. 1, п. 21), Баратівка (к. 16, п. 1), Єрмолаївка (к. 2), Животилівка (Майдан, п. 5), Любимівка (к. 23, п. 4), Петропавлівка, Серезліївка (к. 4, к. 7), Широке (п. 18), Підгородне (к. 3, п. 7) та ін., усього близько 20 місцезнаходжень.

Пам'ятки віднесені до трипільської культури умовно, оскільки традиції цієї культури не є визначальними. За *Дергачовим В. О.* та *Манзурою І. В.*, у формуванні взяли участь компоненти усатівського типу та *гординешгського типу* в зоні контакту з культурними групами доби *енеоліту* у Нижньому Подніпров'ї. Ю. Я. Рассамакіним серезліївські комплекси включені до дніпро-бузької групи.

Поховальний обряд – трупопокладення (скорчене на лівому або правому боці, іноді на спині), основні та впускні поховання під курганними насипами, часто з *кромлехами* та іншими кам'яними конструкціями.

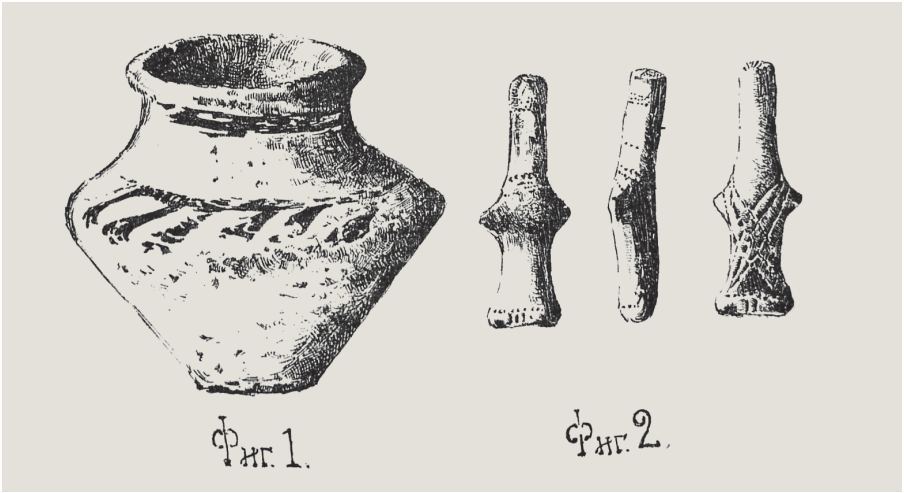

Відомі також колективні поховання. *Інвентар поховальний*: *кухонний* та *столовий посуд*, типовий для трипільської культури, *антропоморфна пластика*, прикраси з кісток, зубів тварин, мінералів, сокира-молот з каменю, мідна сокира-клин.

Антропоморфні *статуетки* сезрезліївського типу схематичні, невеликого розміру, посередині мають виступ. У профіль зігнуті під тупим кутом, відтворюючи постать, яка схилилася вперед. Верхня частина прикрашена групами з паралельних заглиблених ліній, наколів або відбитків мотузки, які, імовірно, передають зачіски (чи плетені головні убори). На деяких фігурках прокреслено перев'язі. У колективних похованнях кількість знайдених статуеток може відповідати кількості похованих (Орджонікідзе, Довга могила, п. 12). Статуетки сезрезліївського типу виявлені також на *поселеннях* усатівського та *городського типів*.

Синхронні пам'яткам софіївського типу, городського, усатівського, та гординештського типів.

Література: *Дергачев В., Манзура И.* Погребальные комплексы позднего Триполья. – Кишинев, 1991. – С. 13–14; 130–140 (табл. 7; рис. 82–86).

М. Ю. Відейко

Символи з грушоподібних посудин. Трипілля BI-II. Колекція «ПЛАТАР».

СЕРПАНКИ – див. *Лунниці*.

СИМВОЛ (гр. symbol – умовний знак) – образ, у якому закодовано суть того чи іншого явища. У дослідженнях щодо *трипільської культури* вживається як: 1) образ, який вказує на загальний зміст, 2) алегоричний образ, 3) будь-який *знак* в широкому сенсі. Символи трипільської культури поділяються на графічні (*розписний* та *заглиблений орнамент*) та речові (*антропоморфні пластика* та посуд, *зооморфні пластика* та посуд, моделі будівель, *об'ємні символи*, тощо). *Матеріальна культура* трипільців насичена *сакральними* символами, які залишалися в цілому стабільними майже для всього періоду розвитку культури, відображали сакральний світ давніх землеробів і відігравали ключову роль в *магії*. Найбільш поширені символи пов'язані із сферою *Місяця* і Богині, серед них *антропоморфні, зооморфні, орнітоморфні, міксаморфні зображення*, знаки – символи води, змії, рослинності, які утворюють знакові системи в межах складних орнаментальних композицій або складають *піктограми*.

Символи з моделі храму. Трипілля BII. Колекція «ПЛАТАР».

Література: *Ткачук Т., Мельник Я.* Семіотичний аналіз трипільсько-куктенських знакових систем (мальований посуд). – Івано-Франківськ, 2000; *Корінний М. М., Шевченко В. Ф.* Короткий енциклопедичний словник з культури. – К., 2003. – С. 279.

Н. Б. Бурдо

СИРЕЦЬ I – поселення *трипільської культури* (етап CII, *софіївський тип*, 3000–2750 рр. до н. е.). Розташоване біля гирла р. Сирець (притока Дніпра), на північно-західній околиці м. Києва, на мисі правого корінного берега Дніпра. Поселення відкрито й досліджено *Захаруком Ю. М.*, який керував загоном експедиції Інституту археології АН УРСР «Великий Київ» (1949– 50). Було виявлено кілька заглиблень.

Для вивчення *культурного шару*

поселення була проведена зачистка сучасних котлованів і виявлено *ями*. В розкопі №1 виявлено яму неправильної чотирикутної форми, розміри частини, що збереглася — 1,7×1,2 м, глибина близько 0,3 м. Яма була заповнена фрагментами кераміки, шматками обпаленої *обмазки*, кістками тварин, а також окремими каменями. У східній частині, де трапилося менше знахідок, простежувався шар злежалого попелу. На дні ями знаходилися шматки деревного вугілля. Уздовж північного краю ями знайдено багато шматків обпаленої глини. Культурний шар в розкопі № 2 (глибина 0,5—0,75 м) складався, головним чином, з фрагментів кераміки, каменів і окремих шматків обпаленої глини, Знайдено окремі знаряддя з *кременю*, фрагмент антропоморфної *статуетки*. На глибині 1 м простежено частину ями прямокутної форми. Найчисленнішими знахідками з неї є фрагменти кераміки. *Кухонний посуд* представлений переважно уламками кераміки, виготовленої з глини із включенням зерен окису заліза (кровавика), а також незначною кількістю фрагментів від посудин з високоякісної глини з гарно загладженою поверхнею. *Столовий посуд* представлений декількома фрагментами з *відмуленої глини*, деякі поодинокі уламки кераміки розписані червоно-коричневою фарбою. Серед інших керамічних виробів — орнаментовані *прясельця*, 2 фрагменти жіночих фігурок, один з них із слідами розпису червоно-коричневою фарбою.

Відсутність слідів стаціонарних *жител*, близькість до заплави Дніпра дозволяють припустити, що досліджені в гирлі Сирця пам'ятки є сезонними таборами трипільського населення.

Матеріали з розкопок зберігаються у *наукових фондах Інституту археології НАНУ*.

Література: *Захарук Ю. М.* Поселення Софіївського типу в околицях Києва // АП УРСР. — К., 1956. — Т. 6. — С. 111—112.

Н. Б. Бурдо

СІЦІНСЬКИЙ ЮХИМ ЙОСИПОВИЧ [справж. Сецінський Євфим; криптт. Е. С., С. Е., Ю. С. та ін.; 10.12.1859, с. Мизники, тепер Деражнянського р-ну Хмельницької

Фрагменти посуду з поселення **Сирець I**. Дослідження Захарука Ю. М. Наукові фонди інституту археології НАНУ.

Луска риб та стулки черепашок, виявлені під час розкопок поселення **Сирець I**. Дослідження Захарука Ю. М. Наукові фонди інституту археології НАНУ.

СКАКУН НАТАЛІЯ МИКОЛАЇВНА

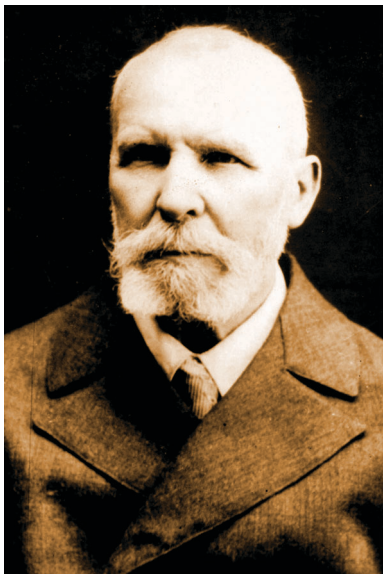

Сіцинський Ю. Й. Фото 20-х рр.

Скакун Н. М.

Скакун Н. М. на розкопках в *Бодаках*. 2002 р.

обл. – 7.12.1937, м. Кам'янець-Подільський] – історик, археолог, мистецтвознавець, редактор, публіцист, священик, кандидат богослов'я.

Закінчив Кам'янець-Подільську семінарію (1881), Київську духовну академію зі ступенем кандидата богослов'я (1885). Прийняв духовний сан, протоієрей кафедрального собору св. Олександра Невського (1904–17), доцент державного Українського університету (1918–20) та Інституту народної освіти (1920–26). Один з засновників першого на Поділлі Історико-археологічного музею, його завідуючий, науковий співробітник (1920–22). Працював науковим співробітником музею «Києво-Печерська Лавра» (1931–33).

Член Московського археологічного товариства, Київського товариства старожитностей, Історико-археологічного товариства Духовної академії (1896–1918), дійсний член НТШ у Львові (з 1899), Подільського історико-археологічного товариства (1903–20), почесний член Кам'янець-Подільського товариства при Всеукраїнської академії наук (з 1925), постійний співробітник Комісії Західної України ВУАН (1927–28). Зазнав переслідувань з боку радянських репресивних органів.

Ще студентом брав участь в археологічних експедиціях *Антоновича В. Б.* Опублікував археологічне дослідження про трипільські неолітичні стоянки на Кам'янеччині. Особливу наукову цінність має складена Ю. Й. Сіцінським до *Археологічного з'їзду XI у Києві* «Археологічна карта Подільської губернії» (1899), до якої увійшло близько 2 тисяч пам'яток. Головні об'єкти, наведені у праці, добре картографовані.

Праці: Нариси з історії Поділля. – Вінниця, 1927. – Ч. 1.

Література: *Крип'якевич І.* 50-ліття наукової праці Євфима Сіцінського // ЗНТШ. – Л., 1931. – Т. 151. – С. 217–223; *Паравійчук А. Г.* Видатний історик Поділля Ю. Й. Сіцінський // УІЖ. – 1968. – № 9. – С. 87–93; *Вінокур І. С., Корнилов В. В.* Ю. Й. Сіцінський // Там же. – 1991. – № 3.

С. М. Ляшко

СКАКУН НАТАЛІЯ МИКОЛАЇВНА (13.07.1947, Ленінград, Росія) – археолог, кандидат історичних наук (1987), президент комісії із трасології Міжнародного конгресу прото- та праісториків (UISPP).

Закінчила кафедру археології Ленінградського державного університету (1971). Кандидатська дисертація: «Опыт реконструкции хозяйства древнеземледельческих обществ эпохи энеолита Причерноморского района Северо-Восточной Болгарии (в свете экспериментально-трассологических данных)».

З 1972 працює у Ленінградському відділенні Інституту археології АН СРСР (див. *Інститут археології РАН*); науковий співробітник експериментально-трасологічної лабораторії *Інституту історії матеріальної культури РАН*. Працювала під керівництвом С. А. Семенова, *Коробкової Г. Ф., Бєлановської Т. Д.*

Проводить дослідження давніх знарядь праці *експериментально-трасологічним методом*. Розробила еталонні техніко-типологічну та функціональну класифікації знарядь, довела високий рівень обробки *кременю* в *енеоліті*, спеціалізацію виробництва знарядь, визначила невідомі раніше знаряддя. Вивчала вироби з каменю та кременю з поселення *Олександрівка*, де було вперше виділено знаряддя, пов'язані з обробкою мідної руди.

Брала участь та керувала (1978, 1986) роботою загону експериментально-трасологічної експедиції, яка займалася моделюванням давніх знарядь праці, засобів їх використання, реконструкцією виробничих процесів. Брала участь у розкопках пам'яток *трипільської культури* в Молдові під керівництвом *Черниш К. К.*, працювала в археологічних експедиціях у Середній Азії під керівництвом *Массона В. М.* Очолює *Енеолітичну експедицію Інституту історії матеріальної культури РАН* (з 1983), яка працює в Україні. З 1987 досліджує *Бодаки*, поселення *трипільської культури*, Організатор міжнародної конференції «*Трипільський світ і його сусіди*» (2001).

Праці: Орудия труда раннеземледельческого поселения Александровка (в свете экспериментально-трасологического исследования) // СА. – 1978. – № 1. – С. 15–23; Некоторые результаты изучения поселения Бодаки на крайнем северо-западе Триполья // Трипільське поселення Кошилівці-Обоз: Тез. доп.

міжнар. археол. конф. — Заліщики, 1998. — С. 35—38 (співавт.); Прогресс техники в эпоху энеолита на юго-востоке Европы // АВ. — СПб., 1999. — Вып. 6. — С. 287—306; Бодаки — поселение-мастерская на северо-западе трипольской культуры // Трипільський світ і його сусіди: Тез. доп. міжнар. наук.-практ. конф. — Збараж, 2001. — С. 54—55 (співавт.).

Н. Б. Бурдо

СКАРБ — набір цінних та престижних предметів, схованих в будинках, на поселеннях або просто неба.

У *трипільській культурі* відомі скарби різних типів. Серед скарбів, які складалися з набору різноманітних речей, що мали лише престижно-ритуальну цінність, захованих у посудині на площі поселення, відомі *Карбунський скарб, Цвіклівецький скарб, Городницький скарб, Майданецький скарб*. Досить поширені скарби з однотипних предметів, які могли мати тільки ритуально-престижну цінність. Це скарби з набору великих крем'яних пластин: *Івано-Франківський скарб, Сандрацький скарб*, скарб з поселення Халеп'я, а також скарб із заготовок крем'яних сокир — *Кислицький скарб*. Такі скарби розглядаються дослідниками як *ритуальні*. Вони свідчать про великий розмах виробництва неутилітарних предметів, які призначалися для ритуального знищення. Етнографами зафіксовані обряди поховання престижного багатства, з якими, імовірно, були пов'язані трипільські ритуальні скарби. Такі великі скарби, як Карбунський, можуть свідчить про їх зв'язок із соціально престижною діяльністю певних людей.

Література: *Шнирельман В. А.* Производственные предпосылки разложения первобытного общества // История первобытного общества. Эпоха классообазования. — М., 1988. — С. 99—120.

Скарб необроблених пластин із кременю. Поселення Халеп'я, розкопки Хвойки В. В. Національний музей історії України.

Пластини з халепського **скарбу**. Національний музей історії України.

Н. Б. Бурдо

СКІПЕТР КОНЕГОЛОВИЙ — умовна назва навершя жезла, виготовленого з каменю. Зустрічаються на території України у комплексах різних культур доби *енеоліту*. Вважаються дослідниками символами влади. Типологічно поділяються на реалістичні та схематичні. Найчастіше скіпетри, особливо реалістичні, пов'язують із зображеннями коня, хоча, як слушно відзначив А. Д. Резепкін, більшість зображень належать крутолобим тваринам з піднесеним кінчиком морди, що не типово для коней. Ареал поширення скіпетрів — степові райони від Волги до Дунаю, південь лісостепу у межиріччі Південного Бугу та Дністра, а також Балкани. В Україні та на півдні Росії знайдені в похованнях і на поселеннях раннього енеоліту: *трипільської культури* (етап BI), хвалинської культури, домайкопської культури Північного Кавказу та пам'яток *суворівського типу*. Винятком є лише знахідка уламка скіпетра з Костянтинівського поселення пізнього енеоліту на Нижньому Доні. Існує дві протилежні точки зору на походження скіпетрів. Перша пов'язує їх зі степовим населенням (*Даниленко В. М., Шмаглій М. М., Телегін Д. Я.* та ін.), друга — з трипільським, особливо реалістичні зображення (*Збенович В. Г.*, Сафронов В. А., А. Д. Резепкін та ін.). Також існують дві гіпотетичні схеми еволюції скіпетрів: 1) від реалістичних до схематичних (А. Д. Резепкін, *Манзура І. В.*); 2) від схематичних до реалістичних (*Дергачов В. А., Сорокін В. Я.*).

Скіпетр конеголовий з кургану біля с. Суворове. Дослідження Шмаглія М. М. Одеський археологічний музей.

Сколи. Поселення Бодаки. Трипілля ВІІ.

Література: *Даниленко В. М., Шмаглій М. М.* Про один поворотний момент в історії енеолітичного населення Південної Європи // Археологія. — 1972. — Вип. 6. — С. 3—20; *Манзура И. В.* Владеющие скипетрами // Stratum plus. — 2000. — Вып. 2. — С. 237—295; *Телегин Д. Я.* К вопросу о типологии, хронологии и культурной принадлежности скипетров медного века Юго-Восточной и Восточной Европы // РА. — 2000. — № 3. — С. 18—29.

Н. С. Котова

СКОЛИ — цілеспрямовано одержані фрагменти початкової сировини. Відокремлення сколу здійснювалося ударом або відтиском (див. *техніка сколу*). Будь-який скол має три поверхні — дорсальну (спинку), вентральну (черевце) та ударну площадку. Дорсальну поверхню утворює природна поверхня фрагмента сировини, з якого відбулося сколювання (у цьому випадку скол називають первинним), або негативи попередніх сколів. Вентральна поверхня, якою скол прилягав до *нуклеуса*, має сліди штучного розколювання — ударний горбик та ударні хвилі, які дозволяють визначити напрям сколювання. Ударна площадка сколу є частиною площадки нуклеуса, яка залишилася на сколі після його відокремлення. Названі елементи дозволяють виділяти у сколів дві частини: проксимальну (базу, основу) — прилеглу до ударної площадки та протилежну їй дистальну (кінець). За метою зняття сколи поділяються на заготовки, відходи та покидьки. Заготовки слугували для виготовлення знарядь праці, були у конкретній індустрії головною метою процесу розщеплення каменя.

У кременеобробці *трипільської культури* сколами-заготовками є *відщепи* та *пластини*. Сколи-відходи (технічні сколи) не були основною метою розщеплення, але за своїми якісними і метричними характеристиками могли бути використані як заготовки для виготовлення знарядь. У Трипіллі ними є поздовжні та поперечні сколи підправки площин нуклеусів, різцеві відщепи тощо. Покидьками є сколи, які не могли бути використані як заготовки для виготовлення знарядь, наприклад, скалки, дрібні луски, що утворилися під час нанесення *ретуші*. Сколи розрізняють також за іншими ознаками — розмірами, пропорціями, характером огранювання спинки (або її відсутністю).

Література: *Ginter B., Kozlowski J.* Technika obrybki i tipologia wyrobyw kamiennych paleolitu, mezolitu i neolitu. — Warszawa, 1990. — S. 33—34; *Нехорошев П. Е.* Технологический метод изучения первичного расщепления камня среднего палеолита. — СПб., 1999. — С. 10.

Д. Л. Гаскевич

СКРЕБКИ (СКРЕБАЧКИ) — знаряддя з *кременю*, призначені для видалення мездри зі шкур тварин, рідше — обробки дерева чи іншого органічного матеріалу. Основною ознакою є наявність робочої поверхні — леза скребачки, утвореного шляхом нанесення принаймні на один край заготовки більш-менш крутої *ретуші*. Типологічно скребачки розрізняють залежно від розміру, типу заготовки, кількості та локалізації ретушованих поверхонь, їх форми. Могли виготовлятися на відщепах, пластинах, уламках кременю. Скребачка, лезо якої сформоване на кінці заготовки, протилежній ударній площадці, називається кінцевою, на бічній стороні заготовки — бічною, на кінці та одній з бічних сторін — кінцево-бічною, на трьох сторонах або по всьому периметру — круговою. Робоча поверхня найчастіше дугастої форми, рідше — прямої, скошеної, стрілчастої. Іноді мають сліди кріплення у дерев'яне або кістяне руків'я. Вперше з'являються у середньому палеоліті.

Серед інвентарю раннього етапу *трипільської культури* є найчисленнішим типом знарядь. Найбільшими серіями представлені скребачки бічні бокові на відщепах (*Берна-*

Скребки. Поселення Окопи. Трипілля А. Розкопки Збеновича В. Г. Наукові фонди Інституту археології НАН України.

шівка, Гайворон, Сабатинівка II) та кінцеві на пластинах (*Ленківці, Бернове-Лука, Лука-Врублевецька*). На середньому етапі кількість скребачок дещо скорочується, серед них зростає частка виготовлених на пластинах. Значне скорочення (приблизно учетверо) кількості скребачок на пам'ятках пізнього періоду пов'язується з появою у цей час *верстата ткацького вертикального* і зменшенням потреби у вичиненій шкірі. Не виключено, що в цей час відбулася переорієнтація на інші знаряддя для обробки шкіри, зокрема мідні.

Література: *Збенович В. Г.* Ранний этап трипольской культуры на территории Украины. — К., 1989. — С. 51—57; *Ginter B., Kozlowski J.* Technika obrobki i tipologia wyrobow kamiennych paleolitu, mezolitu i neolitu. — Warszawa, 1990. — S. 93—94, 160; *Энговатова А. В.* Кремневая индустрия трипольской культуры (по материалам памятников днестро-днепровского междуречья): Автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.06 / Моск. гос. университет. — М., 1993. — С. 13.

Д. Л. Гаскевич

СКРИЛЕНКО АНТОНІНА АНТОНІВНА (діяльність — кінець XIX — перша чверть XX ст.) — археолог, музейний працівник.

Закінчила історико-філологічний факультет Київського університету Св. Володимира; археологію студіювала під керівництвом *Антоновича В. Б.* Співробітник Київського історичного музею, 1905—06 — хранитель Катеринославського музею ім. О. М. Поля, член Катеринославського наукового товариства, Катеринославської ученої архівної комісії. Упорядниця каталогів речей Київського та Катеринославського музеїв. Учасниця XI та XII археологічних з'їздів. Брала активну участь в організації *Археологічного з'їзду XIII* у Катеринославі *(1905)*.

На *Археологічному з'їзді XII* в Харкові нею вперше було зроблено спробу класифікації глиняних антропоморфних фігурок, відомих у *трипільській культурі*. Джерельною базою для доповіді та статті послужили колекції Київського університету Св. Володимира, Київського міського музею старожитностей і мистецтв (тепер *Національний музей історії України*), приватні колекції *Хвойки В. В.* та *Антоновича В. Б.* Поділила їх «по положению, в каком они представлены... на сидячие и стоячие, а по выполнению на 1) примитивные с плоским торсом и открытым окончанием вместо ног; 2) несколько более совершенные с разделенными ногами; 3) статуэтки с относительно хорошо выполненной отделкой лица и всей фигуры, производящие уже впечатление сравнительной законченности и известной преднамеренности в способе выполнения типа...».

Праці: Глиняные статуэтки до-Микенской культуры, открытой в среднем Приднепровье

Скриленко А. А.

Скриленко А. А. (друга у верхньому ряду) серед учасників Археологічного з'їзду XI в Києві 1899 р.

Антропоморфна **скульптур**а з колекції «ПЛАТАР».

Скульптура бика з колекції «ПЛАТАР».

// Тр. XII Археологическкого съезда в Харькове в 1902 г. – М., 1905. – Т. 1. – С. 145–152.

Література: Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Д., 1997. – Вип. 1. – С. 841.

С. М. Ляшко

СКУЛЬПТУРА – об'ємне тривимірне зображення. У *трипільській культурі* під цим терміном розуміють керамічну *скульптуру* малих форм, до якої відносять *антропоморфну пластику*, *зооморфну пластику*, *міксаморфну пластику*, *орнітоморфну пластику*, фігурні наліпні скульптурки або деталі на кераміці, а також *фігуративний посуд*. Скульптурні зображення використовувалися в різноманітних церемоніях та *обрядах*.

Н. Б. Бурдо

СЛОБІДКА ЗАХІДНА – поселення *трипільської культури* (етап А, остання чверть V тис. до н. е.) в межиріччі Дністра та Південного Бугу. Розташоване біля станції Слобідка Кодимського р-ну Одеської обл. на схилі балки, яка входить до гідрологічної системи Дністра. Відкрите *Кодимо-Дністровською експедицією* (1952). Досліджене (1979–81) Буго-Дністровським загоном Причорноморської експедиції Одеського археологічного музею під керівництвом *Бурдо Н. Б.*

Площа поселення близько 1 га. Розкопано залишки трьох будинків. *Житло* №1 представлене аморфним завалом обпаленої глини розміром 10×5,5 м Випал *обмазки* з невеликою домішкою полови, нерівномірний, колір від червоного до жовтого. Товщина обмазки 0,05–0,25 м У центральній частині простежено рештки *вимостки* з глини без рослинної домішки, площею 1 кв.м. По всій площі завалу серед обмазки та під нею знайдено роздавлені посудини, фрагменти кераміки, *крем'яні* та кам'яні вироби. У південно-західному кутку простежено невелике скупчення кісток тварин та крем'яних знахідок.

Слобідка-Західна. Дослідження Бурдо Н. Б. Розкопки житла №2. На фото В. П. Ванчугов та С. Б. Охотников.

Житло № 2 представлене залишками у вигляді хаотичного скупчення обпаленої глини, яка по всій площі аморфного завалу (9×4 м) залягала суцільним шаром міцністю 0,3–0,4 м. Випал глиняної обмазки – до червоного кольору, невеликі ділянки ошлаковані. Товщини обмазки – до 0,3 м. По всій площі завалу серед обмазки та під нею знайдено роздавлені посудини, розташовані групами, фрагменти кераміки, кам'яне тесло. У південній частині житла простежено скупчення виробничого інвента-

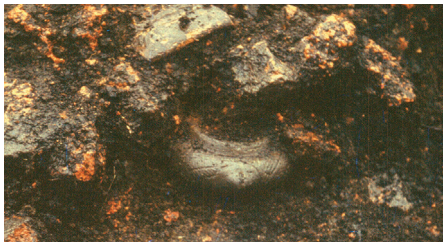

Розвал грушоподібної посудинки під шаром обмазки серед залишків житла №2 поселення **Слобідка-Західна**. Дослідження Бурдо Н. Б.

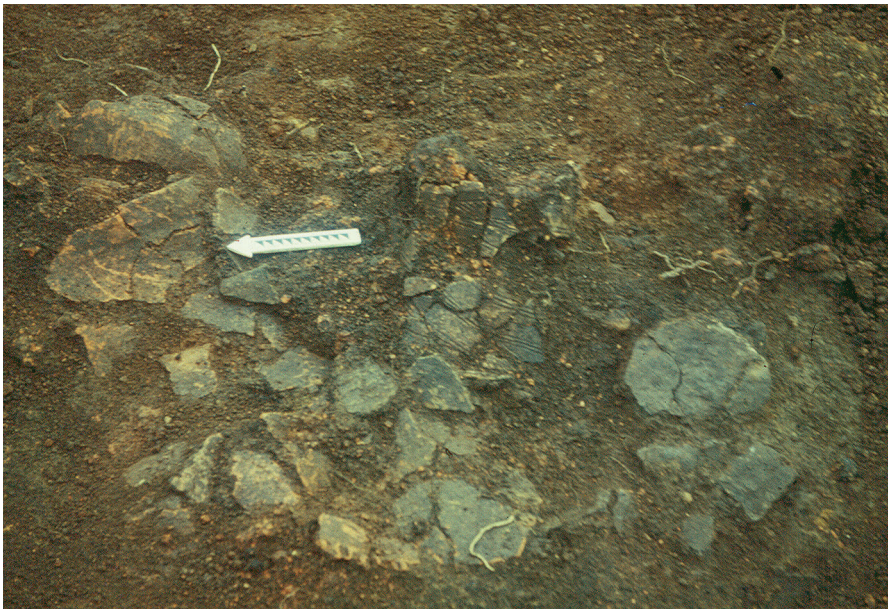

Розвал зерновика серед залишків житла №2 поселення **Слобідка-Західна**. Дослідження Бурдо Н. Б.

Посудинка з символічним зображенням з поселення **Слобідка-Західна**. Дослідження Бурдо Н. Б. Одеський археологічний музей.

рю: уламки сокир, тесел та крем'яних знахідок.

Житло №3 зіпсовано під час будівництва дороги. Простежено рештки завалу обпаленої глини довжиною 15 м, шириною 6,5 м, серед якого знайдено окремі фрагменти посуду.

У житлах виявлено незначну кількість виробничого інвентарю – крем'яні призматичні, пірамідальні та аморфні *нуклеуси*, *відбійники*, переважно невеликі *пластини*, *скребки* на відщепах, свердла, проколки. З каменю виготовлено *зернотерки*, шліфувальні та абразивні інструменти. Тесла та долота виготовлено як зі сланцю, так і з твердих порід каменю. Знайдено провушні бойові сокири. За визначенням *Петруня В. Ф.*, для виготовлення знарядь використовувалася сировина з Карпат, Дністра, або місцевого походження.

В житлах знайдено десятки розвалів посуду. *Кухонний посуд* оздоблений відбитками пальців та нігтів, іноді суцільно по всій поверхні горщика, пластичними деталями, смугастим *барботином*. Типові горщики різного розміру, миски, глечики, *цідилки*, грушоподібна посудина. Орнаментований посуд оздоблено за допомогою різноманітної техніки у різних поєднаннях. Заглиблені лінії доповнює інкрустація білою *пастою*, фарбування червоною *вохрою* фону після випалу, відбитки дрібного штампа, *канелюри*, пластичні оздоблення, соскоподібні вушка-ручки. У композиціях – часто стилізоване зображення змій, коло. Форми посуду різноманітні: горщики, миски, чаші на піддонах, *вази*, *грушоподібні посудини* з покришками, посудинки з кулястим тулубом, *піфоси*, черпаки. Єдиний фрагмент антропоморфної теракоти не орнаментований.

Колекція матеріалів зберігається в *Одеському археологічному музеї* НАНУ.

Література: *Бурдо Н. Б.*, *Вдейко М. Ю.* Исследования раннетрипольского поселения Слободка-Западная в 1980 г. // Новые исследования по археологии Северного Причерноморья. – К., 1987. – С. 5–16.; *Патокова Э. Ф.*, *Петренко В. Г.*, *Бурдо Н. Б.*, *Полищук Л. Ю.* Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье. – К., 1989. – С. 5–29.

Н. Б. Бурдо

СМІШКО МАРКІЯН ЮЛІАНОВИЧ (7.11.1900–20.03.1981, Львів) – археолог, доктор філософії

Грушоподібна посудинка з житла №2 поселення **Слобідка-Західна**. Дослідження Бурдо Н. Б. Одеський археологічний музей.

Фрагмент антропоморфної статуетки з поселення **Слобідка-Західна**. Дослідження Бурдо Н. Б. Одеський археологічний музей.

Фрагменти столового посуду з поселення **Слобідка-Західна**. Дослідження Бурдо Н. Б. Одеський археологічний музей.

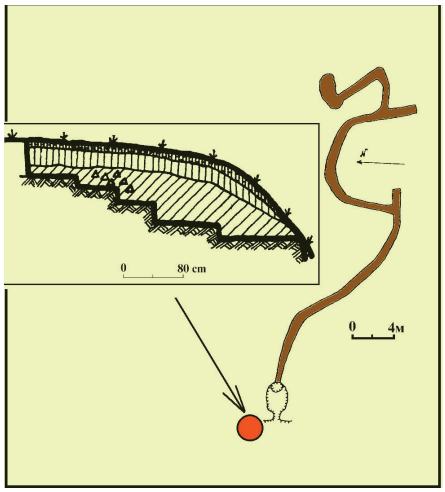

План **Смородинської печери** у Києві та розріз схилу, на якому знайдено посудину трипільської культури. Дослідження Т. А. Бобровського.

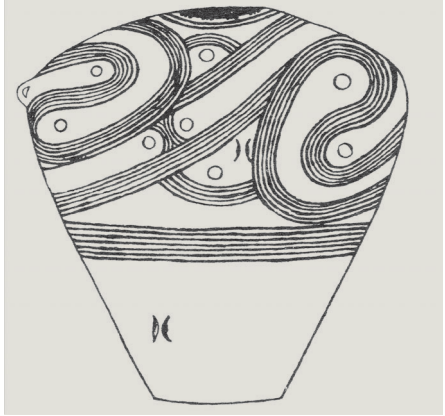

Грушоподібна посудина, прикрашена заглибленим орнаментом. Схил біля **Смородинської печери**. Дослідження Т. А. Бобровського.

у галузі археології (1932), доктор історичних наук (1965). Закінчив гуманітарний факультет Львівського університету (1925–30). Наукову підготовку отримав під керівництвом відомого польського археолога *Козловського Л.* Працював лаборантом-степендіатом кафедри археології, асистентом, ад'юнктом кафедри доісторичної археології університету (1930–39). Дійсний член НТШ (з 1933).

У 1932 на кошти Фонду декана гуманітарного факультету Львівського університету здійснив наукове відрядження до Музею праісторії Польської Академії наук у Кракові, де ознайомився з технічною стороною консервації пам'яток. 1934 на кошти Фонду національної культури разом з *Маєвським К.*, *Сулімірським Т.* здійснив наукову подорож до Москви, Ленінграда, Києва, Харкова, Севастополя, Чернівців, Миколаєва, Херсона, Одеси, Полтави, Чернігова, Бердичева, Житомира, Кам'янця-Подільського для ознайомлення з археологічними колекціями музеїв. Вивчали класичне мистецтво, зв'язки культури мальованої кераміки з культурами басейну Егейського моря.

У 1940–51 керував відділом археології Львівського відділення Ін-ту археології АН УРСР (див. *Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ*), одночасно викладав курс археології на історичному факультеті Львівського державного університету ім. І. Франка (1939–41). В 1951–69 – зав. відділом археології, заступник директора, в. о. директора Ін-ту суспільних наук у Львові (див. *Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ*); від 1969 – професор-консультант відділу археології. Створив Львівську археологічну школу.

Наукові інтереси пов'язані з вивченням римської доби на західноукраїнських землях, слов'янського етногенезу. Проводив польові дослідження поселень першої пол. І тис. н.е. (Великі Вікнини, Неслухів, Незвисько та ін.).

1934 під його керівництвом було досліджено поселення неолітичної (за нинішньою термінологією – енеолітичної) доби у с. Малі Грибовичі, що на північ від Львова (Малогрибовицьке поселення), яке належало населенню *культури лійчастого посуду*. У 1938–39 проводив розкопки біля с. Городниця (Городенківський р-н Івано-Франківської обл.), де дослідив залишки поселення *трипільської культури* етапу BI (*Городниця-Городище*).

Праці: Tymczasowe sprawozdanie z badan na osadzie neolitycznej w Horodnicy, pow. Horodenka. – Warszawa, 1936. – T. 44. – № 1; Поселення культури лійчастого посуду в с. Малі Грибовичі Львівської області // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – К., 1962. – Вип. 4 (співавт.).

Література: *Цигилик В. М.* Маркіян Смішко – видатний український вчений // Матеріали до археології Прикарпаття і Волині. – Л., 1992. – Вип. 7; *Смішко О.* Тридцяті роки в науковій діяльності Маркіяна Смішка // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Л., 1998. – Вип. 7. – С. 50–53.

С. М. Ляшко

СМОРОДИНСЬКА ПЕЧЕРА У КИЄВІ – печера, пов'язана із знахідками старожитностей *трипільської культури* (етап BI-II, друга половина V тис. до н. е.) в Києві, на південному схилі Смородинського яру. Належить до численної групи печер, розташованих в околицях Смородинського яру на Кирилівських висотах у Києві. Печера, ймовірно, була відома у місті ще у XVIII ст. під назвою Змієвої. Саме тут, за стародавніми переказами, мешкав билинний Змій, переможений у двобої київським богатирем Добринею Микитичем.

У 1875 *Антонович В. Б.* відкрив у привхідній частині печери залишки доби *енеоліту*: зруйноване вогнище з гранітових брил, крем'яні знаряддя праці, уламки характерної кераміки. На жаль, детальні дослідження цієї пам'ятки не здійснювались, оскільки до згаданих знахідок довгий час ставилися скептично. Вдруге досліджувалась (1981) О. Б. Авагяном. Шурфуванням, здійсненим у привхідній частині печери, було відкрито декілька уламків обпаленого граніту, що, з огляду на характерну будову підземелля, дозволило ототожнити його з печерою, описаною В. Б. Антоновичем. З 1999 співробітниками відділу «Київ-підземний» *Музею історії міста Києва* відновлено дослідження печери та місцевості навколо печерного входу.

Совиний лик. Розгортки орнаментальних композицій. Трипілля CI, томашівська група. За Пассек Т. С.

Совиний лик. Фрагменти орнаментальних композицій на амфорах. Трипілля CI, томашівська група. Вгорі — колекція «ПЛАТАР», внизу — Національний музей історії України.

Печера була вирита у південному схилі Смородинського яру на глибині 6—7 м від сучасної поверхні (вхід у печеру знаходиться в урвищі схилу). Являє собою 60-метрову горизонтальну звивисту галерею, виконану у шарі суцільного материкового лесу. Ширина галереї становить 0,7—0,9 м, висота сягає 2 м. Склепіння має чітко виражену горизонтальну поверхню, на ньому виявлено сліди дерев'яного знаряддя праці. На стінах збереглися численні написи, здебільшого останніх двох століть; найдавніше графіті датоване 1734. *Культурні шари* привхідної частини печери пошкоджені грабіжницькими перекопами. Шурфуванням схилу обабіч входу до печери встановлено наявність фрагментованого культурного шару трипільської культури. З'ясовано, що підходи до печери були оформлені в давні часи у вигляді штучних вузьких терас на схилі гори, на відстані близько 50 м. На поверхні однієї з терас знайдено розвал великої *грушоподібної посудини* — зерновика, прикрашеного хвилястим *заглибленим орнаментом*.

Ця обставина, враховуючи знахідки В. Б. Антоновича, дозволяє інтерпретувати Смородинську печеру як пам'ятку енеолітичної доби, тобто найдавнішу штучну печеру на континенті.

Матеріали з останніх розкопок експонуються в Музеї історії міста Києва.

Література: *Фундуклей И.* Краткое обозрение Киева в отношении к древностям. — К., 1847; *Антонович В. Б.* Археологические находки и раскопки в Киеве в течение 1876 года // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. — К., 1879. — Т. 1. — С. 244—261.

Т. А. Бобровський

СОВИНИЙ ЛИК — тип розпису посуду, який зображує голову істоти. Використовувався для орнаментації розписного посуду, характерний для *трипільської культури* на етапах від BII до CII, переважно для розмальовування біконічних та округлотілих *амфор*. *Ткачук Т. М.* виділяє два варіанти розпису — простий і ускладнений. Обидва складаються із зображень чотирьох кіл — «очей» по обидва боки ручок, двох трикутників знизу між ними та чотирьох трикутників біля вінця. При погляді згори ці трикутники утворюють ромб. У простому варіанті розпису навколо ручок найчастіше зображений *медальйон*, а на ускладненому — напівовал з великими напівколами, які відходять від нього й оточують «очі». Для розпису етапу CII характерні дуже трансформовані «совині лики». Їх схеми спрощують-

Амфора з орнаментальною композицією **«совиний лик»**. Колекція «ПЛАТАР».

Сокири-молоти, виготовлені з каменю. Трипілля А. Колекція «ПЛАТАР».

Сокири-молоти, виготовлені з каменю. Колекція «ПЛАТАР».

Кубок та горщик. Поселення **Сокіл І**. Трипілля ВІІ. Розкопки Василенка Б. А. Івано-Франківський обласний краєзнавчий музей.

ся, кола перетворюються на окружності, іноді з хрестом усередині, лінзоподібні овали або замість «очей» намальовані червоні спіралі (знак змії-води). Найбільші зміни спостерігаються у розпису кераміки з пам'яток *усатівської культури*: «очі» — овали, заповнені червоною фарбою.

Література: *Ткачук Т., Мельник Я.* Семіотичний аналіз трипільсько-кукутенських знакових систем (мальований посуд). — Івано-Франківськ, 2000. — С. 124—127.

Н. Б. Бурдо

СОКИРА-МОЛОТ — зброя ближнього бою, один кінець якої має лезо сокири, а протилежний є молотом. Має дерев'яне руків'я довжиною до 0,5 м. Використовувалася також для метання в супротивника.

Найдавніші зразки, виготовлені з каменю, відомі для доби *неоліту*. У *мідному віці* з'являються металеві зразки. Для *трипільської культури* характерні як кам'яні, так і металеві сокири-молоти, виготовлені з міді. Сокири з каменю були знайдені під час розкопок поселень *Олександрівка, Гребенюків Яр, Бернашівка* та ін., значну кількість виявлено в похованнях могильників *софіївського типу* — *Червонохутірському могильнику* та *Софіївському могильнику*. На поселеннях *трояніївського типу* та *городського типу* виявлено *вотивні* глиняні *моделі сокир*-молотів. Перев'язі, які могли використовуватися для носіння сокир, зображені на *антропоморфній пластиці* трипільської культури.

На черепах з поховань усатівського типу судмедекспертами були виявлені сліди ударів сокирами-молотами та *клевцями* різних типів. Виходячи з цих досліджень, характеру завданих ударів, фахівці засвідчили високий рівень підготовки та володіння технікою бою давніми воїнами, які використовували сокири-молоти в масових рукопашних сутичках.

Трипільські сокири-молоти мають прототипи у сусідніх культурах Південної та Центральної Європи — *Гумельниця, Варна, культурі лійчастого посуду*.

Література: *Зиньковский К. В., Петренко В. Г.* Погребения с охрой в усатовских могильниках // СА. — 1987. — № 4. — С. 24—39; *Klochko V. I.* Weaponry of societies of the Northern Pontic culture circle: 5000—700 BC// Baltic-Pontic Studies. — Poznan, 1995. — Vol. 3. — P. 40—58; *Videiko M. Yu.* The cemeteries of Sofievka-type // Ibid. — P. 15—68.

М. Ю. Відейко

СОКІЛ І — поселення *трипільської культури* (етап ВІІ, 3900—3800 рр. до н. е.). Розташоване в с. Сокіл (ур. Скала) Галицького р-ну Івано-Франківської обл. на високому мисі правого берега р. Лімниці. Виявлене *Оссовським Г.* (1889). Досліджувалося експедиціями НТШ у Львові (1930), експедицією Івано-Франківського державного педагогічного ін-ту ім. В. Стефаника під керівництвом *Василенка Б. А.* (1984), Верхньодністровською експедицією Інституту суспільних наук АН УРСР спільно з Івано-Франківським державним педагогічним інститутом під керівництвом *Коноплі В. М.* та Василенка Б. А. (1985).

Розміри *поселення* 150×100 м Складалося із 20—24 будівель, розташованих рядами, відстань між якими становила близько 10 м, між *житлами* — 15—20 м. Досліджено залишки трьох наземних *глинобитних* жител, господарську *яму*, дві *площадки* розмірами по 8×4 м. За межами одного з жител обстежено розвал печі округлої форми (розміри — 1,1×0,9 м). В житлі, розташованому у північній частині поселення, обстежено заглиблену в материк на глибину 1,1 м яму. У її заповненні знайдено обпалену *обмазку*, кілька крем'яних знарядь праці, велику кількість фрагментів кераміки. Серед посуду — 2 *кубки*, велика миска, *амфора* з *монохромним розписом* та фрагмент жіночої *статуетки*. Обстежено господарську яму, прилеглу до стіни житла у південній частині пам'ятки. Під час розкопок знайдено понад 4 тис. фрагментів трипільської кераміки, в тому числі з *розписним орнаментом*, близько 300 одиниць *кременю, зернотерки*, декілька фрагментів *антропоморфної пластики*.

Матеріали зберігаються в *Музеї археології Прикарпаття* та наукових фондах *Івано-Франківського обласного краєзнавчого музею.*

Література: *Ossowski Y.* Sprawozdanie z wycieczki paleontologicznej po Galicije w r. 1889 // ZWAK. – 1890; *Василенко Б. А., Конопля В. М.* Работы в Прикарпатье // Археологические открытия в СССР в 1985 г. – М., 1987. – С. 314–315; *Круц В. О., Рижов С. М.* Верхньодністровська локальна група пам'яток трипільської культури та нові дані про зв'язки трипільців з населенням полгарської і лендельської культур // Археологія. – 1997. – № 2. – С. 24.

М. В. Вуянко

СОКОЛЬЦІ-ПОЛІГ (Сокільці-Поліжок) – пам'ятка *трипільської культури* (*борисівський тип*, етап ВІ, 4700–4600 рр. до н. е.). Розташоване біля с. Сокольці, Гайсинського р-ну Вінницької обл. на низькій надзаплавній терасі лівого берега Південного Бугу. Розкопки *Даниленка В. М.* (1958).

Невелика колекція трипільських знахідок походить з розкопок стоянки *буго-дністровської культури*. Знаряддя праці презентовані розтирачем та молотком з рогу. Знайдено 32 фрагменти кераміки. До *кухонного посуду* належать 6 фрагментів горщиків, прикрашених видовженими овальними ямками по плічкам та краю вінець, та фрагмент піддона. 25 фрагментів належать посуду, орнаментованому заглибленими лініями та ямками, частина – неорнаментована. Серед форм посуду горщики та підставка. *Антропоморфна пластика* представлена фрагментом верхньої частини великої фігурки жінки-*оранти*.

Знахідки зберігаються в *наукових фондах Інституту археології НАНУ.*

Література: *Бурдо Н. Б.* Трипільська пам'ятка етапу ВІ біля с. Сокольці на Південному Бузі // Археологічні відкриття в Україні в 1997–1998 рр. – К., 1998. – С. 8–10.

Н. Б. Бурдо

СОЛОНЧЕНИ II – багатошарове поселення *трипільської культури* (епонімне поселення *солонченського варіанту*, етап ВІ–ВІІ; Кі-7213: 5530–75 ВР; 4375–75 ВС). Розташоване біля с. Солончени Резинського р-ну (Республіка Молдова) на високому крутому правому березі Дністра, з обох боків оточене ярами. Відкрите (1947) *Трипільською (Дністровською) експедицією*. У 1952–53, 1955–56 та 1959 досліджувалося *Мовшею Т. Г.* у складі *Молдавської експедиції* під керівництвом *Пассек Т. С.*

До етапу Трипілля А належить малопотужний нижній *культурний шар*, простежений на двох ділянках розкопу V. Йому відповідають фраг-

СОЛОНЧЕНИ II

Вид на місце розташування поселення **Сокольці-Поліг**. Дослідження Даниленка В. М. Наукового архів Інституту археології НАН України.

Розкопки поселення **Солончени II**, в центрі – Мовша Т. Г. Фото з Музею трипільської культури в Переяславі-Хмельницькому, надане Бузян Г. М.

Кераміка з розкопок поселення **Солончени II**. Дослідження Мовші Т. Г. Національний музей історії України.

менти кераміки, кілька жіночих статуеток та залишки поховання. Кераміка представлена фрагментами *кухонного посуду* з шерехатою поверхнею, оздобленого під вінцями защипами, а також *цідилкою*. Серед *столового посуду* – горщики, оздоблені *заглибленим орнаментом* та *канелюрами*.

Найбільшу кількість об'єктів досліджено в середньому шарі поселення (Трипілля BI-BII). Розкопано чотири наземних *глинобитних* житла та чотири *заглиблення*. Рештки наземних будівель представлені прямокутними в плані завалами обпаленої глиняної *обмазки* з домішкою полови та відбитками дерева в нижній частині. В деяких випадках завали складалися з двох шарів обмазки. Випал обмазки сильний, простежено ділянки ошлакованої обмазки, перепалений інвентар. Знахідки зафіксовано серед залягання та під шаром обпаленої глини, серед них багато роздавленого посуду. Простежено прямокутні підвищення з глини. У *житлі* під шарами обмазки знайдено череп собаки, біля нього в ямці – велика глибока конічна миска з кістками та шелепи бика.

Значна колекція знахідок походить із середнього шару поселення. Серед *крем'яного* інвентарю – конічні та пірамідальні *нуклеуси*, *відбійники*, ножеподібні *пластини*, *скребки*, вістря стріл та *дротиків*, *ретушери*, різці, комбіновані знаряддя. З каменю виготовлені сокири, тесла, *зернотерки*, абразиви, різноманітні заготовки знарядь праці. Знайдено кілька кістяних голок. Для керамічного комплексу характерний столовий та кухонний посуд. Серед столової кераміки превалює розписний посуд з *поліхромним розписом*, *біхромним розписом* або *монохромним розписом*. Для розписного посуду, виготовленого з тонкої глини, характерні кубки, грушоподібні та *біноклеподібні посудини*, *шоломоподібні кришки*, конічні миски, чаші на високих піддонах. Розпис розподіляється по кількох зонах або вільно розташований по всій поверхні посудини. Посуд із заглибленою орнаментацією, виготовлений з маси з домішкою крупного *шамоту*, представлений мисками, *кратерами*, біноклеподібними та *грушоподібними посудинами*. Посудин з прокресленим орнаментом у сполученні з фарбуванням чорної, білої та червоної фарби значно менше. Нечисленні кубки з канельованим орнаментом. Спостерігаються *кратери* та покришки, на яких ззовні нанесено прокреслений орнамент, а всередині – розпис. Канельована кераміка виготовлена з якісної маси з домішкою дрібного шамоту. *Канелюри* широкі та неглибокі, доповнюються фарбуванням білою, чорною, червоною фарбами. Поширений кухонний посуд з домішкою шамоту в масі і шерехатою поверхнею, він представлений *цідилками*, великими мисками та горщиками з ручками-вушками, які іноді утво-

рюють два яруси. Оздоблений смугастим *барботином*, ямками, ручками-вушками. Небагато горщиків, виготовлених з маси з товченою черепашкою, в тому числі знайдено фрагменти посудин з круглим денцем, поверхня яких вкрита смугастим загладжуванням, а верхня частина оздоблена штампованим візерунком, відбитками нігтя, трикутниками з прокреслених ліній, рідко «перлинами». Деякі з фрагментів такого посуду є *імпортами* з пам'яток *середньостогівської культури*. Антропоморфна теракота представлена струнками стоячими фігурками, переважна більшість яких орнаментована тонкими прокресленими лініями, зустрічаються розписні фігурки. Знайдено мініатюрний черпак із фігурною ручкою. Зустрічається зооморфна пластика.

До етапу Трипілля СІІ належить малопотужний *культурний шар*, простежений на ділянці розкопу V, де виявлено частину заглиблення № 3, яке перерізало рештки глинобитного житла № 4. З нього походить невелика кількість фрагментів кераміки. Столовий розписний посуд виготовлений з високоякісної маси з домішкою піску. Знайдено фрагменти посудин з кулястим тулубом, напівсферичних чаш, розписаних чорними або темно-брунатними та червоними стрічками по світло-бежевому фону. Кухонний посуд виготовлений з маси з домішкою подрібненої черепашки, його поверхня гарно загладжена. Горщики з опуклим тулубом по плічках оперезані рядами шнурового *орнаменту* або ямок, оздоблені конічними виступами. Знайдено фрагмент жіночої *статуетки*.

Матеріали з розкопок зберігаються в *Національному музеї історії України*.

Література: *Мовша Т. Г.* Трипольское жилище на поселении Солончены II (раскопки 1955 г.) // ЗОАО. – О., 1961. – Т. 1. – С. 231–247; *Мовша Т. Г.* Многослойное трипольское поселение Солончены II // Краткие сообщения ИА АН СССР. – 1965. – Вып. 105. – С. 91–100.

Н. Б. Бурдо

СОЛОНЧЕНСЬКИЙ ВАРІАНТ – тип пам'яток *трипільської культури* (етап ВІ–ВІІ) виділений *Виноградовою Н. М.* Епонімна пам'ятка біля с. *Солончени* досліджувалася

Кераміка з розкопок поселення **Солончени II**. Дослідження Мовші Т. Г. Національний музей історії України.

Пассек Т. С. та *Мовшею Т. Г.* Відомо 17 пам'яток, розташованих у північно-східній частині Республіки Молдова та прилеглих районах України, в тому числі *Поливанів Яр* (Поливанів Яр II), Перликани. Н. М. Виноградова виділяє у солончеському варіанті дві хронологічні групи. Для керамічного комплексу солончеського варіанту характерний столовий та кухонний посуд. Серед столової кераміки розписний посуд з *поліхромним розписом*, *біхромним розписом* або *монохромним розписом* становить 74–85%. Посудини з прокресленим орнаментом у поєднанні з фарбуванням чорною, білою та червоною фарбами – 8–13%, канельований посуд – близько 4%. Спостерігають-ся вироби, на яких зовні нанесено прокреслений *орнамент*, а всередині – розпис. Серед *кухонного посуду* кераміка з товченою черепашкою у формувальній масі становить 5–6%, а товстостінна с шерехатою поверхнею і домішками шамоту – 2–3%. Для розписного посуду, виготовленого з *відмуленої глини*, характерні *кубки*,

грушоподібні посудини, шоломоподібні кришки, конічні миски, чаші на високих піддонах, *амфори, кратери*. Розпис розподіляється по декількох зонах або вільно розташований по всій поверхні посудини. Посуд із *заглибленим орнаментом* виготовлений з маси з домішкою крупного *шамоту*, представлений мисками, грушоподібними посудинами, кубками, посудом на підставках.

Канельована кераміка виготовлена з гарної маси з домішкою дрібного шамоту, представлена кубками. *Канелюри* широкі та неглибокі, доповнюються фарбуванням білою, чорною, червоною фарбами. З маси з домішкою черепашки виготовлено горщики, в тому числі з круглим дном, поверхня яких вкрита смугастим загладжуванням, а верхня частина оздоблена штампованим візерунком, відбитками нігтя, трикутниками з прокреслених ліній, рідко «перлинами». Деякі з фрагментів такого посуду визначені як *імпорт* з пам'яток *середньостогівської культури*. Кухонний посуд з домішкою *шамоту* в масі та шерехатою поверхнею представлений великими грушоподібними посудинами, мисками, горщиками. Він оздоблений смугастим *барботином*, ямками, ручками-вушками. *Антропоморфна пластика* представлена струнками стоячими та сидячими фігурками, переважна більшість яких орнаментована тонкими прокресленими лініями, зустрічаються розписні фігурки.

До солонченського варіанту належить поховання, виявлене на поселенні Старий Орхей (Молдова): скорчений кістяк належав хлопчику 8-років, біля колін стояв маленький розписний кубок.

Література: *Виноградова Н. М.* Племена Днестровско-Прутского междуречья в период расцвета трипольской культуры. — Кишинев, 1983. — С. 42—65.

Н. Б. Бурдо

Сорокін В. Я. 2001 р.

СОРОКІН ВІКТОР ЯКОВИЧ (26.09.1953, с. Меркулешть, Флорештський р-н, Молдавська РСР — 7.04.2002, Кишинів, Республіка Молдова) — археолог, кандидат історичних наук.

Закінчив історичний факультет Кишинівського державного університету (1977). Працював в Інституті археології та етнографії Академії наук Республіки Молдова (1977—2002): лаборантом, молодшим, старшим, провідним науковим співробітником. Розпочав археологічні дослідження пам'яток *трипільської культури* під керівництвом *Маркевича В. І.* Кандидатська дисертація: «Орудия труда и хозяйство трипольских племен (по материалам среднего Триполья Днестровско-Прутского междуречья) написана під керівництвом *Коробкової Г. Ф.* (1987).

Автор десятків наукових праць, серед яких дві монографії. В. І. Сорокін ввів у науковий обіг матеріали пам'яток трипільської культури, проводив аналітичні дослідження та культурно-історичну інтерпретацію матеріалів культур *енеоліту* Карпато-Подністров'я, вніс вклад у розробку проблем походження трипільської культури, регіональних особливостей пам'яток, культурно-історичних контактів трипільських племен, хронології та господарства. Досліджував поселення трипільської культури в Молдові: Мерешовка-Четецуе (1980—81), Спея (1982), Гура Кейнарулуй (1983), Путинешть II (1990, Путинешть III (1990—93), Жора де Сус (1991) та ін.

Праці: Орудия труда и хозяйство племен среднего Триполья Днестровско-Прутского междуречья. — Кишинев, 1991; О связях племен культуры Прекукутени-Триполье А с обществами культур Карпатского бассейна // Материалы и исследования по археологии и этнографии Молдовы. — Chisinau. 1992; Civilizatiile eneolitice din Moldova. — Chisinau, 1994; Aspectul regional cucutenian Draguseni-Jura. — Piatra; Neamt, 2002.

В. А. Дергачов

СОСНИ — поселення *трипільської культури* (*ворошилівський тип середньобузької локальної групи*, етап BII, 4100—3800 рр. до н. е.). Розташоване за 0,5 км на південь від с. Сосни Літинського р-ну Вінницької обл. на мисоподібному пагорбі, що на 15—18 м здіймається над долиною лівого берега р. Згар (права притока Південного Бугу). Пам'ятка відкрита В. Д. Гопаком та Б. І. Лобаєм (1980). Розкопки проводилися у 1990—91 під керівництвом *Гусєва С. О.* Геомагнітну зйомку проведено *Загнієм Г. Ф.* та В. М. Голубом (1990).

Частина пагорбу пошкоджена глиняним кар'єром, тому розміри пам'ятки визначено наближено —

100×150 м. Залишків *глинобитних* споруд не зафіксовано. Очевидно, поселення було тимчасовим і забудовувалося переважно заглибленими *житлами* без чіткого плану. На південних околицях розкопано дві *землянки*. Землянка №1 пошкоджена кар'єром. Землянка №2. мала овальну в плані форму, розмір 3×4 м, вертикальні півтораметрової глибини стінки та кам'яну *вимостку* для багаття на дні споруди. Серед основних категорій знахідок чисельно переважають керамічні фрагменти від сфероконічних мисок, *кратерів*, біконічних *амфор*, бомбоподібних *кубків* і *біноклеподібних посудин*, що прикрашалися виключно біхромним розписним *орнаментом* (чорна фарба з білим облямуванням). Кухонні горщики мали *заглиблений орнамент* на вінцях та плічках. Зібрано колекцію крем'яних знарядь праці, кам'яні *зернотерки*, кістки диких і свійських тварин, 9 антропоморфних та 2 зооморфні глиняні фігурки.

Матеріали з розкопок зберігаються у фондах *Вінницького обласного краєзнавчого музею*.

Література: *Гусєв С. О.* Пам'ятки розвинутого Трипілля Середнього Побужжя // Археологія. – 1993. – № 3. – С. 114–127.

С. О. Гусєв

СОФІЇВСЬКИЙ МОГИЛЬНИК – могильник *трипільської культури* (етап СІІ, Кі-5012: 4320±70 ВР; 2953±96 ВС; Кі-5013: 4270±90 ВР / 2830±144 ВС; Кі-5029: 4300±45 ВР; 2928±59 ВС). Розташований біля с. Софіївка Київської обл. на пласкій вершині піщаної дюни на березі Дніпра. Епонімна пам'ятка *софіївського типу*.

Відкритий *Самойловським І. М.* (1947), який розкопав 8 поховань. Дослідження продовжені *Захаруком Ю. М.*, який дослідив 139 поховань (1948). Ще одне поховання та окремі речі були виявлені під час розкопок, проведених Ю. М. Захаруком та *Круцом В. О.* (1963). Всього виявлено 148 поховань.

Поховальний обряд – *кремація* на стороні. Могильны ями не виявлені. Залишки поховань розміщені групами, виявлені в шарі жовтого піску на глибині 0,5 м. Як поховання Ю. М. Захаруком були інтерпретовані купки попелу з супровідним інвентарем (посуд, зброя, знаряддя праці, прикраси) та окремі посудини різних розмірів з кальцинованими кістками. Можливо, як поховання слід розглядати групи посудин та купок попелу з відповідним інвентарем.

Поховальний посуд виготовлений з глини із значною домішкою органіки. Форми посуду: горщики, *амфори, кубки*, покришки, миски. На деяких посудинах та фрагментах збереглися сліди розпису червоною *вохрою*. Є посудини, прикрашені відбитками перевитого шнура, відтисками штампа, наліпами. Знайдено кілька глиняних *пряселець*, прикрашених прокресленим орнаментом та наколами. Численним був інвентар, виготовлений з *кременю*: сокири, вістря до стріл (частина із слідами вогню), ножоподібні *пластини, скребачки*, кресала. З міді виготовлені пласка мідна сокира, ножі, шила. У кількох коплексах виявлені виготовлені з каменю

Сокири-молоти. Камінь. **Софіївський могильник.** Розкопки Захарука Ю. М. Археологічний музей Інституту археології НАНУ.

Кинджал та пластина зубчастого серпа. Кремінь. **Софіївський могильник**. Розкопки Захарука Ю. М. Археологічний музей Інституту археології НАНУ.

Вістря стріл, виготовлені з *кременю*. **Софіївський могильник**. Розкопки Захарука Ю. М. Археологічний музей Інституту археології НАНУ.

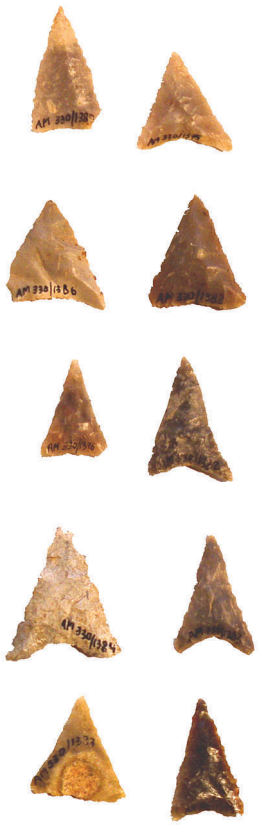

Клиноподібна сокира. Кремінь. **Софіївський могильник**. Розкопки Захарука Ю. М. Археологічний музей Інституту археології НАНУ.

Поховальний посуд. **Софіївський могильник**. Розкопки Захарука Ю. М. Археологічний музей Інституту археології НАНУ.

бойові *сокири-молоти* різних типів. За висновком *Петруня В. Ф.*, сокири, виявлені біля поховань №114–116, а також на поверхні могильника, виготовлені із сировини, яка походить з регіону Карпат. Соки-ри з поховань №19, 44 виготовлені з каменю, родовища якого повя'зані з Південним Побужжям. Унікальною знахідкою є бойовий молот з каменю (поховання №65). Прикраси, виявлені в похованнях, представлені переважно намистинами та пронизками, кільцями з міді, намистинами зі скла.

Матеріали з могильника досліджувалися за програмою *Балтійсько-Понтійських досліджень*. Встановлено, що деякі керамічні вироби мають аналогії серед посуду культур *Бодрогкерестур* (горизонт Лажняни), *Баден*, Коцофені, *культури кулястих амфор*, що вказує на західні контакти місцевого населення.

Матріали з розкопок зберігаються у *наукових фондах Інституту археології НАНУ* та експонуються в *Археологічному музеї Інституту археології НАНУ*.

Література: *Захарук Ю. М.* Софіївський тілопальний могильник // АП УРСР. – 1952. – Т. 4. – С. 112–120; *Самойловський І. М.* Тілопальний могильник коло с. Софіївки // Там же. – С. 121–123; *Дергачев В. А., Манзура И. В.* Погребальные комплексы позднего Триполья. – Кишинев: Штиинца, 1991. – С. 13; *Videiko M. Yu.* Archaeological characteristics of the Sofievka-type cemeteries // Baltic-Pontic Studies. – 1996. – Vol. 3. – P. 41–56 (fig. 14–33).

М. Ю. Відейко

СОФІЇВСЬКИЙ ТИП – тип пам'яток *трипільської культури* (етап СІ, 3000–3750 рр. до н. е.) в Середньому Подніпров'ї. Епонімна пам'ятка – *Софіївський могильник*. Виділений *Захаруком Ю. М.* в 50-ті рр. XX ст. як *києво-софіївський тип*. На думку *Дергачова В. А.*, софіївський тип сформувався у результаті взаємодії населення, що залишило пам'ятки *лукашівського типу* та прийшлого *троянівського типу* з Волині.

Пам'ятки, яких відомо близько 30, представлені поселеннями та могильниками. *Поселення* розташовані на берегах річок – *Сирець І*, на підвищеннях. Відоме укріплене ровами поселення *Казаровичі*. Житла, заглиблені в землю, досліджені на

поселеннях *Бортничі*, Казаровичі, *Кирилівські висоти*. Виявлено чотири могильники: *Завалівський, Софіївський, Червонохутірський, Чернинський*. Поховальний обряд – кремація на стороні, інвентар – посуд, знаряддя праці та зброя, прикраси. Основу економіки становили тваринництво і землеробство, певне значення мали полювання та рибальство.

Під час розкопок могильників виявлено велику кількість виробів з міді. Ці знахідки дозволили *Черниху Є. М.* виділити софіївське вогнище металообробки, віднесене ним до *Циркумпонтійської металургійної провінції*. У могильниках знайдено кам'яні сокири-молоти, виготовлені з імпортної сировини (з регіонів Карпат та Південного Бугу). Переважна більшість знарядь виготовлена з волинського кременю: вістря стріл, ножі та серпи на великих пластинах, скребачки. Знайдено орнаментовані прясельця. *Антропоморфна пластика* схематична. Представлена фрагментами жіночих *статуеток*.

У керамічному комплексі більшість становить *кухонний посуд*, виготовлений із глини з домішками черепашок, частина посуду зроблена з домішкою піску. Форми посуду: миски, *кубки, амфори*, горщики покришки. Трапляються амфори з рогатими ручками. На деяких посудинах зберігся розпис червоною *вохрою*. Горщики прикрашені відбитками перевитого шнура, наліпами, штампом. Рідкісні знахідки розписного посуду, який імпортували з інших трипільських територій. Виготовляли також спеціальний тонкостінний *поховальний посуд*, до формувальної маси якого додавали велику кількість органіки. Форми повторюють типи посуду з поселень. Серед кераміки софіївського типу є вироби, що мають аналогії серед посуду культур *Бодрогкерестур*, типу Лажняни, *Баден*, Коцофені та ін., що вказує на широкі західні контакти населення, яке залишило могильники софіївського типу. Окре-

Залишки трупоспалення. Могильник **софіївського типу**. Археологічний музей Інституту археології НАНУ.

Вироби з міді. Сокири-молоти та вироби з кременю. З могильників **софіївського типу**. Археологічний музей Інституту археології НАНУ.

мі зразки кераміки знаходять аналогії у *культурі кулястих амфор*.

Софіївський тип пам'яток синхронний *городському типу*, *косенівській групі*, *гординештському типу*, усатівському типу пам'яток пізнього (СІІ) етапу трипільської культури.

Література: *Захарук Ю. М.* Поселения софійського типу в околицях Києва // АП УРСР. - 1956. – Т. 6. – С. 111–114; *Його ж.* Пам'ятки Софіївського типу // Археологія Української РСР. – К., 1971. – Т. 1. – С. 201–205; *Дергачев В. А.* Памятники позднего Триполья: Опыт систематизации. – Кишинев: Штиинца, 1980. – С. 136–142.

М. Ю. Відейко

СОХАЦЬКИЙ МИХАЙЛО ПЕТРОВИЧ (26.06.1959, с. Більче-Золоте Борщівського р-ну Тернопільської обл.) – археолог, спелеолог, музеєзнавець.

Закінчив історичний факультет Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту ім. В. П. Задонського (1985). У 1985–89 працював вчителем історії Глибоцької середньої школи. З 1989 – директор *Борщівського обласного краєзнавчого музею*.

Вивчає пам'ятки *трипільської культури* в Західному Поділлі, історію археологічних досліджень в Галичині. Проводить розвідки на території району, а також розкопки на поселенні трипільської культури *Глибочок* (1991–93). Особливу увагу приділяє дослідженню комплексу трипільських пам'яток в районі с. *Більче-Золоте*. Організував нові підземні дослідження та музеєфікацію унікальної пам'ятки – печери *Вертеба* (1995–2003), вивчення якої під патронатом князя *Сапєги Л.* розпочалося наприкінці XIX ст. Дослідження дали змогу уточнити стратиграфію *культурних шарів* у печері, які належать до трипільських старожитностей. Під час досліджень на стінах печери було виявлено автографи відвідувачів другої половини XIX – початку XX ст., в тому числі фахівців-археологів з різних країн Європи. Провів також розкопки поселення трипільської культури на плато, під яким розташована печера Вертеба. Матеріали з розкопок експонуються та зберігаються в Борщівському краєзнавчому музеї. Приймав участь в польсько-українському проекті з опрацювання та видання матеріалів з розкопок трипільських пам'яток у Більчі-Золотому.

Автор 36 наукових праць з питань археології та історії регіону.

Сохацький М. П. 2003 р.

Сохацький М. П. на розкопках в печері Вертеба. 1999 р.

Праці: Археологічні роботи Борщівського краєзнавчого музею у 1991–1993 рр. // Літопис Борщівщини. – 1993. – Вип. 3. – С. 10–22; Дослідження археологічної експедиції Борщівського краєзнавчого музею в печері Вертеба у 1996–1998 роках // Там же. – 2000. – Вип. 9. – С. 3–10; Sprawosdanie ze studiow i wyniki analiz materialow zabytkowych kultury trypolskiej z Bilcza-Zlotego znajdujacych sie w zbiorach Muzeum Archeologichnego w Krakowie // Materialy Archeologichne. – Krakow, 2003. – T. 34. – S. 53–144 (співавт.).

М. Ю. Відейко

СПІЦИН ОЛЕКСАНДР АНДРІЙОВИЧ (14.08.1858, м. Яранськ В'ятської губ., Росія – 1931) – археолог, член-кореспондент. АН СРСР (з 1929).

Закінчив історико-філологічний факультет Петербурзького університету (1882). Займався краєзнавчою і науковою діяльністю. Захистив дисертацію: «Каталог древностей Вятского края». Читав курс лекцій з російської археології (з 1909), викладав у Петербурзькому археологічному інституті (з 1914), на учительських курсах у Петербурзі, музейних курсах у Москві (1919–20). Дійсний член Археологічної комісії, ДАІМК (див. *Інститут Археології РАН*).

У 1900 за дорученням Імператорської археологічної комісії (див. *Археологічна комісія*) паралельно з *Біляшівським М. Ф.* провів розкопки в с. *Колодистому* (Черкащина), де перед тим *Доманицький В.* відкрив трипільські *«точки»*. Розкопав

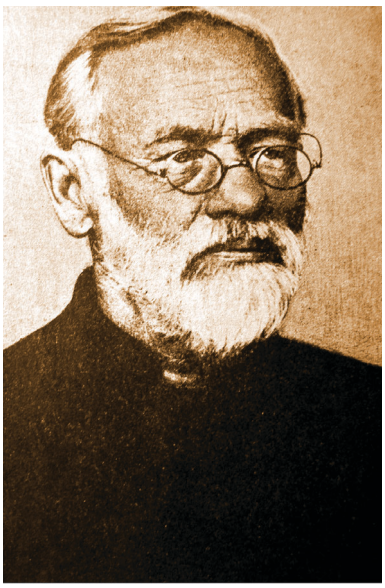

Спіцин О. А. 20-ті рр

залишки двох споруд. Досліджені об'єкти, на відміну від *Хвойки В. В.*, вважав залишками жител. Одним з перших використав під час досліджень фотографування для фіксації процесу розкопок та відкритих залишків трипільських жител. Крім поселення біля Колодистого, вчений розкопав кілька курганів, у двох з яких (кургани VIII та IX) виявив поховання з посудом та знаряддями праці, які належали до пізнього етапу *трипільської культури*.

Праці: Раскопки глиняных площадок близ с. Колодистого в Киевской губ. // ИАК. — СПб., 1904. — Вып. 12. — С. 87—118; Раскопки курганов близ с. Колодистого // Там же. — С. 119—126.

Література: *Пассек Т. С., Латынин Б. А.* К столетию со дня рождения А. А. Спицына (1858—1931) // СА. — 1958. — № 3. — С. 3—6; *Формозов А. А.* К биографии А. А. Спицина // СА. — 1987. — № 1. — С. 262—264.

С. М. Ляшко, М. Ю. Відейко

СТАЙКИ — поселення *трипільської культури* (етап ВІІ, *коломийщинська група*). Розташоване за 1 км на південний-захід від с. Стайки (ур. Харкове) Кагарлицького р-ну Київської обл. на невеликому мисі у верхів'ях глибокої балки. Відкрите *Хвойкою В. В.* наприкінці XIX ст. Археологічні розвідки проведені *Мовшею Т. Г.* (1984—85). *Археолого-магнітометрині дослідження*. проведені *Дудкіним В. П.* (1993).

Згідно з даними археологічних розвідок, проведених Т. Г. Мовшею, розміри поселення близько 100—180 м (1,8 га). Виявлено сліди 9 *глинобитних* споруд фрагменти трипільської кераміки, а також обпалену глиняну *обмазку* від споруд. В. П. Дудкіним на площі близько 5 га відзначено аномалії від різних об'єктів. Виділено не менше 40 аномалій від трипільських жител. Вони розташовувалися окремими групами — по 2—4 в кожній, в оточенні більш дрібних аномалій, які, ймовірно, відповідають залишкам господарчих ям. Ці об'єкти розташовані у вигляді видовженого овалу. Магнітною зйомкою була охоплена далеко не вся площа пам'ятки.

Частина виявлених аномалій, близьких за формою до прямокутника розмірами 4×4 або 5×5м, очевидно, належить до об'єктів черняхівської культури.

Література: *Колесников А. Г.* Трипольское общество Среднего Поднепровья. Опыт социальных реконструкций. — К., 1993. — С. 128, (рис. 9).

В. П. Дудкін

СТАРА БУДА — поселення *трипільської культури* (етап СІ, *томашівська група*). Розташоване в с. Стара Буда Звенигородського р-ну Черкаської обл. на схилі над ставком. Розкопки проводив *Якимович М. К.* (1906—1908), розвідувальні розкопки у 80-ті рр. XX ст. здійснили *Круц В. О.* та *Рижов С. М.*

М. К. Якимовичем за перші два роки було досліджено залишки семи будівель різних розмірів. З досліджених у 1906 *площадок* перша мала розміри 7—8×4 м, товщина завалу обпаленої *обмазки* становила 5—13 см. Під завалом виявлено розвали 30 посудин. Третя площадка мала розмір 6,5×4,5 м. У центральній

Кухонна посудина з поселення **Стара Буда**. Розкопки Якимовича М. К. Національний музей історії України.

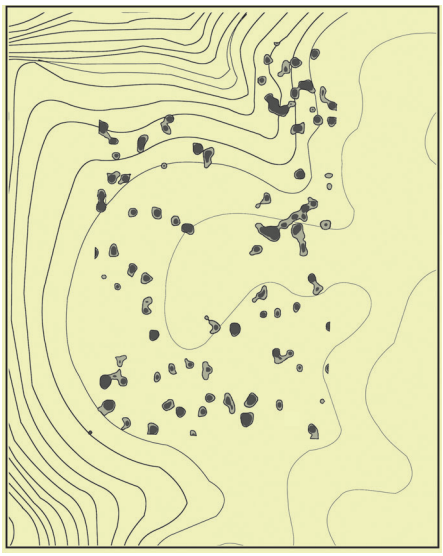

Стайки. План поселення за даними археолого-магнітометричних досліджень (за Дудкіним В. П.).

Столовий посуд з поселення **Стара Буда**. Розкопки Якимовича М. К. Національний музей історії України.

СТАРКОВА ОЛЕНА ГЕНРІХІВНА

Столовий посуд з поселення **Стара Буда**. Розкопки Якимовича М. К. Національний музей історії України.

Статуетки антропоморфні та зооморфні. Поселення Ленківці, Трипілля А. Розкопки Черниш К. К. Чернівецький обласний краєзначий музей.

частині, під обмазкою, у *заглибленні* розмірами 2×2 м виявлено розвали від 26 посудин та 31 миски. В інших місцях знайдено кілька розвалів та фрагменти посудин, *статуетку*, знаряддя праці з рогу оленя та вістря стріли з *кременю*, кістки тварин. З розкопаних у 1907 площадок найкраще збереглася друга, розмірами 10×7 м. Товщина нашарувань обмазки (всього зафіксовано три шари) становила 30–40 см. На площадці виявлено фрагменти кераміки, *зернотерки*. Під завалом обмазки знайдено розвали 20 посудин, деякі дуже обпалені, а також групи (27, 8 і 3 екз.) глиняних *відтяжок* до *верстата ткацького вертикального*, кістки тварин із слідами вогню, *антропоморфна пластика*. Третя площадка (9×12 м) найбільша з досліджених. На обмазці були відбитки колотого дерева. Знайдено кілька фрагментів деталей інтер'єру (карниз ?), пофарбованих у червоний колір. На поверхні обмазки виявлено розвали двох посудин і миска, а під обмазкою – цілі посудини та їх розвали.

Найбільше було знайдено *столового посуду*, прикрашеного *монохромним розписом*. Форми посуду: миски, *кубки*, горщики, в тому числі на ніжках, *кратери*, *грушоподібні посудини*, *біконічні посудини*. Знайдено стоячу жіночу статуетку та кілька фрагментів від подібних виробів.

Матеріали з розкопок у Старій Буді (1906) були передані до Імператорського *Ермітажу*, де зберігаються досі, а також у *Державному історичному музеї* (Москва, Росія) та *Національному музеї історії України*.

Література: Отчет Императорской археологической комиссии за 1906 год. – СПб., 1909. – С. 106–109; Отчет Императорской археологической комиссии за 1907 год. – СПб., 1910. – С. 109–110.

М. Ю. Відейко

СТАРКОВА ОЛЕНА ГЕНРІХІВНА (11.03.1972, Ленінград, тепер Санкт-Петербург, Росія) – археолог.

Закінчила кафедру археології Санкт-Петербурзького державного університету (1996). Пошукувач *Інституту історії матеріальної культури РАН*. Співробітник відділу археології Східної Європи та Сибіру *Державного Ермітажу*.

Старкова О. Г.

Наукові інтереси: *трипільська культура* (пам'ятки етапу BI-II), зв'язки Трипілля з сусідніми культурами; дослідження керамічних комплексів поселень. Брала участь в археологічних дослідженнях поселення *Бодаки*.

Праці: Керамический комплекс из Землянки 2 трипольского поселения Бодаки // Древние культуры и технологии: Новые исследования молодых археологов Санкт-Петербурга. – СПб., 1995; Статистика и планиграфия керамического комплекса трипольского поселения Бодаки: По материалам построек // Поселения: среда, культура, социум. – СПб., 1998. – С. 68–73; Study of Eneolithic Multi-Component Ceramic Assemblages // 6-th Annual Meeting European Association of Archaeologists: Final Program and Abstracts. – Lisbon, 2000. – P. 138–139; Некоторые итоги исследования керамического комплекса трипольского поселения Бодаки // Трипільський світ і його сусіди: Тез. доп. міжнар. наук.-практ. конф. – Збараж, 2001. – С. 57–60.

М. Ю. Відейко

СТАТУЕТКИ (фр. statuetle – маленька пам'ятка) – керамічні антропоморфні або зооморфні фігурки У *трипільській культурі* були *сакральними* предметами і використовувалися в *обрядах*.

Н. Б. Бурдо

СТАТУЕТКИ ЗЕЛЕНОГАЙСЬКОГО КОМПЛЕКСУ АНТРОПОМОРФНОЇ ПЛАСТИКИ – комплекс *антропоморфної пластики* з поховання постмаріупільської культури. Походить з поховання № 26 *кургану* 6 у складі *курганів Зеленогайських*.

Зеленогайський комплекс антропоморфної пластики належить населенню дніпро-бузької територіальної групи постмаріупольської культури, яке в процесі тривалої взаємодії із

СТАТУЕТКИ ЗЕЛЕНОГАЙСЬКОГО КОМПЛЕКСУ АНТРОПОМОРФНОЇ ПЛАСТИКИ

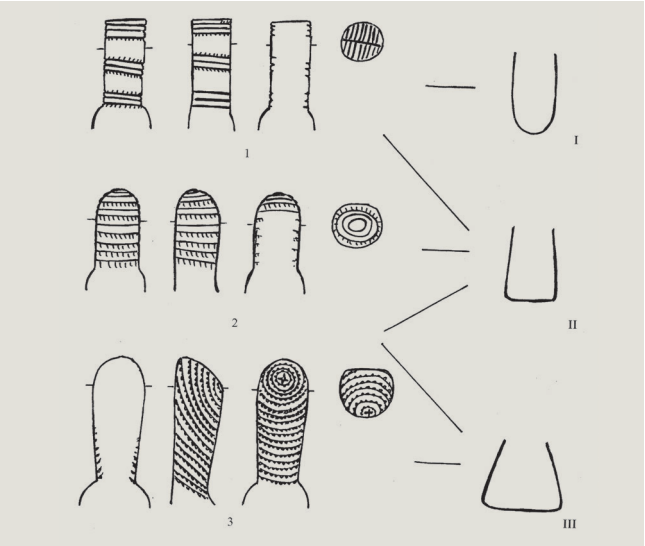

Типологія зеленогайської пластики.
Кореляція між формою верхньої частини статуетки та постаменту.

Статуетки зеленогайського комплексу антропоморфної пластики.

Розташування статуеток в могилі.

СТАТУЕТКИ СЕРЕЗЛІЇВСЬКОГО ТИПУ

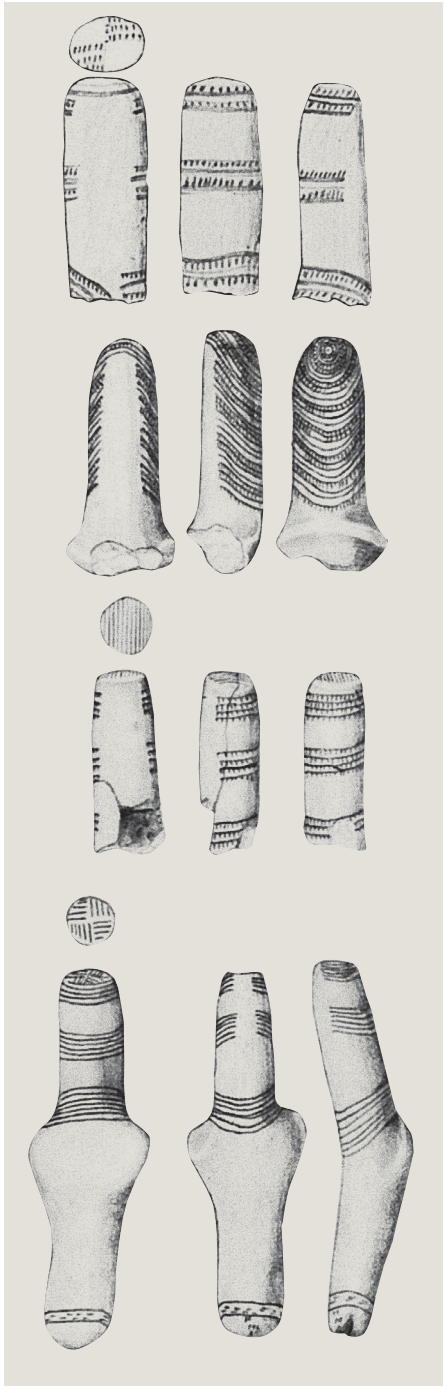

Статуетки серезліївського типу з поселень Ермолаївка (1–3) та Сандраки (4) (за Погожевою А. П.).

Трипіллям засвоїло і творче переробило, відповідно до потреб власної культури, світоглядні уявлення та засоби їх знакового відтворення.

Комплекс складався з унікальних за кількістю (7) та різноманітністю антропоморфних *статуеток серезліївського типу*. Супроводжував колективне поховання чоловіка, двох жінок та трьох дітей в одній могилі під кам'яним закладом, впущеної до первинного насипу кургану з основним постмаріупольським похованням № 25.

Одну із статуеток було покладено поверх виготовленого із каоліново-вохрової маси зображення вульви, що супроводжувало молодшу із жінок. Останні шість знаходились в шарі *вохри* на дні могили разом із грудкою білої речовини – *пасти* для заповнення *заглибленого орнаменту*, *лощилом* з різця вівці та річковою мушлею. Всім статуеткам зеленогайського комплексу властивий доведений до краю схематизм моделювання напівсидячої або, скоріше, зігнаної у адоративному поклоні фігури. За оформленням верхньої частини фігурок та їх постаменту і співвідношенням між ними виділено три основні типи. Гравійований орнамент передає зачіску, деталі одягу, астральні символи на голові фігур.

Література: *Ковалева И. Ф.* Зеленогайский комплекс антропоморфной пластики// Курганы энеолита – бронзового века в криворожском течении Ингульца. – Дн-ск, 2004,

І. Ф. Ковальова

СТАТУЕТКИ СЕРЕЗЛІЇВСЬКОГО ТИПУ – антропоморфні *статуетки* названі за знахідкою статуетки в епонімній – пам'ятки *серезліївського типу* (етап СІІ) *трипільської культури*.

Знайдена у *Серезліївці* глиняна умовно-антропоморфна статуетка із позначеним заглиблено-накольчастим орнаментом головним вбранням, одягом, шийними прикрасами, поясом та перехрещеними на грудях стрічками супроводила основне поховання постмаріупольської (квітянської) культури доби *енеоліту*.

Загальна кількість степових комплексів з пластикою «серезлієвського типу» на середину 80-х років XX ст. сягала 11-ти, до яких входило 26 статуеток, хоча деякі знахідки потребують уточнень. З відкриттям у 1999 *статуеток Зеленогайського комплексу антропоморфної пластики* їх кількість збільшилась до 33. При загальній уніфікованості іконографії, серезлієвська пластика поділяється за оформленням головної частини та постаменту на 3 типи. Спостерігається також різниця у ступені прогнутості корпусу від нахилу уперед верхньої частини до напівсидячої пози. За допомогою гравійовано-накольчастого орнаменту, заповненого білою *пастою*, зображено астральні *символи* на голові, зачіски, деталі одягу тощо. Ознакою чоловічої статі вважається перев'язь, однак остання присутня і на кількісно переважаючих зображеннях жінок.

Питання про культурну належність комплексів із пластикою серезлієвського типу залишається дискусійним. Традиційно її розглядають у контексті розвитку власно трипільської пластики (*Погожева А. П.*, *Дергачов В. О.*, *Манзура І. В.*, *Патокова Е. Ф.*) або як трипільські *імпорти* у синхронні культури степового *енеоліту* (*Телєгін Д. Я.*, *Збенович В. Г.*, *Шапошникова О. Г.*), що передбачає взаємодію, навіть, до спільності ідеологічних уявлень. Сумніви у трипільській належності пластики серезлієвського типу висловила *Мовша Т. Г.*, базуючись на відсутності генетичних коренів для неї в пластиці *трипільсько-кукутенської спільності*, а також відмінностях в обряді поховання. Із відкриттям в степовому Дніпро-Бузькому межиріччі головного масиву підкурганних поховань з пластикою серезлієвського типу, культурна належність останньої розглядається як головна культуроутворююча риса дніпробузької локальної групи постмаріупільської культури пізнього етапу (*Ковальова І. Ф.*). Поява в постмаріупільській культурі оригінальної *антропоморфної пластики* – явище вузького територіального і хронологічного діапазону, викликане до життя культурними контактами із *Трипіллям*.

Література: *Дергачев В. А.*, *Манзура И. В.* Погребальные комплексы позднего Триполья – Кишинев, 1991; *Погожева А. П.* Антропоморфная пластика Триполья. – Новосибирск, 1983; *Мовша Т. Г.* Хронология Триполья-Кукутени и степные культуры эпохи

раннего металла в ее системе// Проблемы археологии Поднепровья III–I тыс. до н.э. – Дн-ск, 1984. – С. 60–83; *Ковалева И. Ф.* К вопросу о культурной принадлежности антропоморфной пластики «сарезлиевского типа». // Вісник Дніпропетровського університету. – Сер. «Історія та археологія». – Вип. 8. – Дн-ск, 2000. – С. 143–146.

І. Ф. Ковальова

СТЕФАНОВИЧ ВАСИЛЬ АВТОНОМОВИЧ (1887–1985) – краєзнавець.

У 1948–75 працював зав. фондами, науковим співробітником *Уманського краєзнавчого музею*. Передав до фондів музею зібрану ним колекцію старожитностей (856 предметів). В співавторстві з *Діденко О. П.* створив двотомну рукописну збірку, присвячену археологічним пам'яткам Уманщини. В збірці містяться відомості про археологічні пам'ятки близько 154 сіл на території Черкаської та Кіровоградської областей. Серед пам'яток майже 90 поселень *трипільської культури*. Рукописи зберігаються в *науковому архіві Інституту археології НАНУ*. Працював над описом археологічних пам'яток Смілянщини та Канівщини. Проводив археологічні розвідки на Уманщині, виявив та обстежив багато поселень трипільської культури. У 1964–70 співпрацював з *Шишкіним К. В.*, виїжджав для ідентифікації дешифрованих на аерофотознімках поселень *Вільховець*, *Тальянки*, *Майданецьке* та ін. Результати розвідок В. А. Стефановича були використані під час робіт *Трипільської комплексної експедиції* та *Трипільської експедиції Інституту археології АН УРСР* в 70–90-ті рр.

Праці: Археологические памятники Уманщины. – Умань, 1968. – т. 1. – 311 с. – рукопис (співавт); Археологічні пам'ятки Уманщини: - Умань, 1975. – Том II. – 84 с. – рукопис (співавт.).

М. Ю. Відейко

СТІНА 2 – поселення *трипільської культури* (етап СІІ). Знаходиться в с. Стіна Томашпільського р-ну Вінницької обл. Розташоване на високому лівому березі р. Русава, на мисі, біля кам'яної церкви XVII ст. Дослідження проводили *Гамченко С. С.* (1929) та *Макаревич М. Л.* (1958–59) одночасно з вивченням поселення *Стіна 4*.

Залишки поселення, виявлені на площі біля 2 га, сильно зруйновані і розмиті. Виявлено сліди споруд, при будівництві яких використано камінь.

Знайдено столову та кухонну кераміку. *Кухонний посуд* виготовлено з глини із домішками товчених стулок черепашок, або крупнозернистого піску. Це миски, *амфори*, горщики. Деякі прикрашені шнуровим орнаментом, гусеничками, штампом. Столовий посуд – миски, покришки, посудини з кулястим тулубом – прикрашений *монохромним розписом*. В орнаментальних композиціях використані стрічки з вузьких ліній, сітка.

М. Л. Макаревич відніс поселення до числа пам'яток усатівського типу. В 70–80 ті рр. *Мовша Т. Г.* визначила Стіну 2, як поселення – *городсько-касперовського типу*. На думку *Дергачова В. О.* ця пам'ятка може бути віднесена до *гординештського типу*.

Матеріали з розкопок зберігаються та експонуються в *Національному музеї історії України*, а також наукових фондах *Інституту археології НАНУ*.

Література: *Макаревич М. Л.* Исследования в районе с.Стена на Среднем Днестре // КСИА АН УССР. – 1960. – Вип. 10. – С. 23–32; *Мовша Т. Г.* періодизація та хронологія середнього та пізнього трипілля // Археологі. – Вип.5. – С. 3–23; рис. 2; *Мовша Т. Г.* Поздний этап трипольской культуры // Археология Украинской ССР. – К., Наук. Думка. – 1985.– Т. 1. – С. 20–21; рис. 64.

М. Ю. Відейко

СТІНА 4 – поселення *трипільської культури* (етап СІ). Знаходиться

Стефанович В. О. 1965 р.

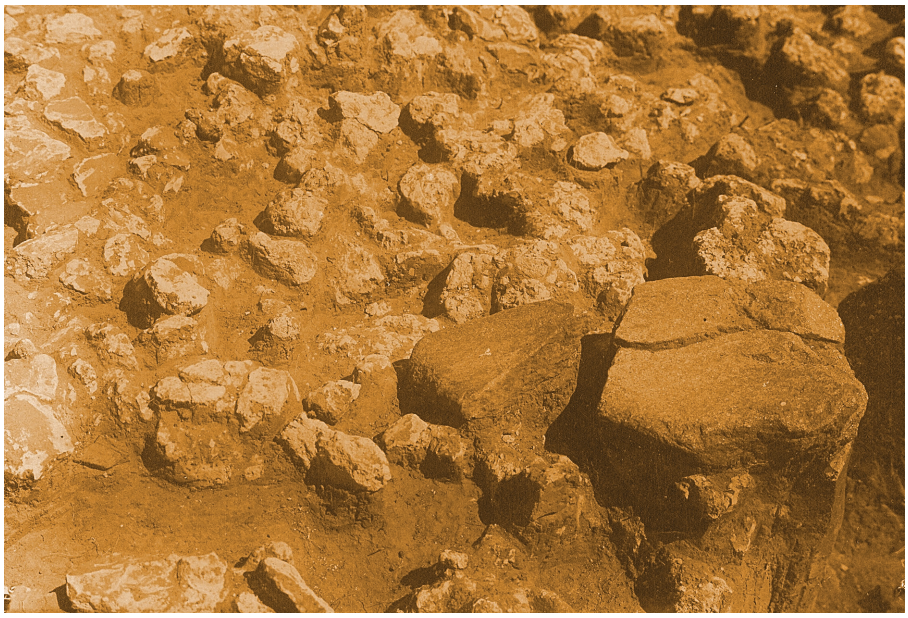

Стіна 4.
Залишки житла та розвали посудин. Поселення Стіна 4. Розкопки Гамченка С. С. 1929 р.

Цідилка. Поселення **Стіна 4**. Розкопки Гамченка С. С. 1929 р. Фото з архіву Макаревича М. Л.

Знаряддя праці, виготовлені з кременю. Поселення **Стіна 4**. Розкопки Гамченка С. С. 1929 р. Національний музей історії України.

Залишки житла. Поселення **Стіна 4**. Розкопки Гамченка С. С. 1929 р.

Миски з розписом. Поселення **Стіна 4**. Розкопки Гамченка С. С. 1929 р. Національний музей історії України.

біля с. Стіна Томашпільського р-ну Вінницької обл. Розташоване на лівому березі р. Русава, на мисі, в ур. Могилки та Суха Стінка. Відкрите в 20-ті рр. місцевими краєзнавцями. Вперше розкопки провів 1929 *Гамченко С. С.* (*Трипільська експедиція ВУАК*) за участю *Лагодовської О. Ф.* та *Макаревича М. Л.*, продовжив 1958–59 загін *Середньобузької експедиції* під керівництвом М. Л. Макаревича, який провів також дослідження на поселенні *Стіна 2*.

Загальна площа поселення біля 100 га, що дозволяє віднести його до категорії *поселень-гігантів* трипільської культури. В результаті розкопок досліджено залишки кількох спалених наземних *жител*. Вони мали вигляд прямокутних в плані завалів обпаленої глиняної *обмазки*. При будівництві стін, на думку М. Л. Макаревича, використовувалися плити вапняку. Поруч із залишками жител виявлено робоче місце, влаштоване під навісом (збереглися сліди стовпів), підлога якого була

Фрагмент посудини із зооморфним зображенням. Поселення **Стіна 4**. Розкопки Гамченка С. С. 1929 р. Фото з архіву Макаревича М. Л.

вимощена плитняком. Місце пов'язане з обробкою *кременю* та рогу (знайдено сокири, *відбійники*, *нуклеуси*, *відщепи*, предмети, виготовлені з рогу оленя та відходи виробництва). Неподалік досліджено залишки гончарного горна, виявлено відходи керамічного виробництва.

Керамічний комплекс включав *кухонний посуд* та *столовий посуд*. Кухонний – виготовлений з глини із домішками подрібнених стулок черепашок та кварцу. Це горщики, прикрашені на вінцях розчосами, а також різноманітними наліпами, мініатюрними ручками. Столовий посуд виготовлений з *відмуленої глини*, його поверхня вкрита *ангобом*. Розпис нанесений темною фарбою, є також посудини, прикрашені *біхромним розписом* (чорний та червоний, червоний та білий кольори). Форми посуду: миски, *кубки*, *амфори*, *біконічні посудини*, *грушоподібні посудини*. Привертає увагу наявність у розпису великої кількості *зооморфних зображень*. Знайдено фрагменти *біноклеподібної посудини*.

Під час розкопок залишків жител знайдено значну кількість антропоморфних статуеток. В одному з жител фрагменти двох *статуеток* та уламки глиняної плити – *вівтаря* були розчищені біля розвалу печі та квадратної *вимостки* розмірами 0,5×0,5 м. Серед статуеток виділяється фрагмент середньої частини фігурки, на якій груди позначено спереду і з спини.

Привертають увагу чисельні знахідки, пов'язані з виробництвом *текстилю*: скупчення виготовлених

Кубок та біконічна посудина. Поселення **Стіна 4**. Розкопки Гамченка С. С. 1929 р. Національний музей історії України.

Біконічна посудина. Поселення **Стіна 4**. Розкопки Гамченка С. С. 1929 р. Національний музей історії України.

із глини *відтяжок* до *верстату ткацького вертикального*, а також значна кількість відбитків тканин різного типу на денцях посудин.

В 50–80-ті рр. *Макаревич М. Л.*, *Мовша Т. Г.* і *Рижов С. М.* та інші дослідники вважали його належним до *петренської групи*. Останнім часом *Ткачук Т. М.* та *Якубенко О. О.* запропонували віднести його до пізньої фази розвитку *чечельницької групи*. Наявність на

Антропоморфна пластика. Поселення **Стіна 4**. Розкопки Гамченка С. С. 1929 р. Фото з архіву Макаревича М. Л.

Посуд з поселення **Стіна 4**. Розкопки Гамченка С. С. 1929 р.
1-3. Національний музей історії України; 4. Наукові фонди ІА НАНУ.

1

2

3

4

Столовий посуд. Трипілля А. Колекція «ПЛАТАР».

пам'ятці керамічних *імпортів* та впливів з боку *томашівської групи*, петренської групи, *шипинецької групи* є свідченням їх одночасного існування.

Матеріали з розкопок зберігаються та експонуються в *Національному музеї історії України* (за 1929), *Археологічному музеї Інституту археології НАНУ*, а також *наукових фондах Інституту археології НАНУ* (за 1958–59).

Література: *Макаревич М. Л.* Исследования в районе с. Стена на Среднем Днестре // КСИА АН УССР. – 1960. – Вип. 10. – С. 23–32; *Якубенко О. О.* Пізньотрипільське поселення Стіна І на Середньому Дністрі // Тези доп. VIII Подільської історико-краєзнавчої конф. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С. 21–23.

Т. М. Ткачук, О. О. Якубенко

СТОЛОВИЙ ПОСУД – умовна назва категорії кераміки *трипільської культури*, виділена за техніко-технологічними, морфологічними та стилістичними ознаками.

Присутність двох великих категорій (груп) кераміки – столової та кухонної – типова для землеробських культур Балкано-Карпатського регіону доби *неоліту* та *енеоліту*. До категорії столового посуду відносять посудини різного призначення і розмірів: побутовий, *тарний посуд* і ритуальний посуд, включно з *поховальним посудом*. Звичайно столовий посуд вирізняється різноманітністю і вишуканістю форм та багатим оздобленням. Він виготовлений з добре промішаної глини, починаючи з середнього етапу Трипілля – тонкої дрібно структурної глини з дрібнотовченими домішками. Вироби малого та середнього розміру тонкостінні. Поверхня посудин ретельно загладжена, часто вкрита *ангобом*, лощена. Столова кераміка зазвичай орнаментована. На ранньому етапі трипільської культури посуд прикрашався різними типами *заглибленого орнамента*: різьбленим, прокресленим, канельованим та штампованим, який доповнювався фарбуванням після випалу з використанням білого, чорного, червоного кольорів, що робило кераміку поліхромною, як і при оздоблені розписом. На етапах BI – BI-BII поряд із керамікою із заглибленим орнаментом розповсюджений посуд з

Столовий посуд. Грушоподібні посудини. Колекція «ПЛАТАР».

Столовий посуд, миска. Трипілля CI. Колекція «ПЛАТАР».

монохромним розписом, *біхромним розписом* та *поліхромним розписом*, нанесеним до випалу посудин.

Література: *Рижов С. М.* Гончарство племен трипільської культури // Давня кераміка України. — К., 2001.

Н. Б. Бурдо

СТРАТИГРАФІЯ (лат. stratum — настил + гр. grafio — писати) — один з поширених методів датування в археології, безпосередньо пов'язаний з польовими дослідженнями археологічних пам'яток, вивченням положення речей (*артефактів*) у просторі. Дозволяє простежити взаємодію артефактів під час їх утворення. В археології під стратиграфією розуміють, як правило, узгодження розташування культурного археологічного та геологічного шарів або окремих *культурних шарів* між собою, що стає передумовою для відносного, а іноді й абсолютного датування. Стратиграфічний метод дозволяє використовувати його для побудови періодизаційних схем. Стратиграфічні горизонти окремих багатошарових поселень — *тель*, назву яких приймають часто *археологічні культури*, підносяться до рівня загально-хронологічних культурних реперів у встановленні хронології пам'яток і культур. Наприклад, *Кукутень*, *Гумельниця*, *Вінча*. На території України відомі випадки стратиграфії на поселеннях *трипільської культури* — наприклад — *Незвисько*, *Поливанів Яр*, *Дарабани II*.

Література: *Чмихов М. О.*, *Черняков І. Т.* Хронологія археологічних пам'яток епохи міді-бронзи на території України. — К., 1988. — С. 44—46; *Отрощенко В. В.* Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення). — К., 2001.

С. М. Ляшко

СУВОРОВСЬКИЙ ТИП — тип археологічних пам'яток доби *енеоліту* (4750—4500 рр. до н.е.).

Як окремий тип розглядають І. Л. Алексєєва, *Дергачов В. А.*, *Петренко В. Г.* Назву дано за похованням у кургані 7 біля с. Суворове Ізмаїльського р-ну Одеської обл. Поширений у Північно-Західному Причорномор'ї.

Об'єднує підкурганні поховання з *кромлехами* і кам'яними закладами, в прямокутних *ямах* зі скорченими на спині та фарбованими *вохрою* кістяками. Черепи орієнтовані на схід та захід. Іноді супроводжувались *вогнищем*, керамікою з домішкою мушлі та похованнями кісток тварин. Пам'ятки в Одеській області: пох. 7 кург. 1 та пох. 9 кург. 2 у с. Дальник Беляєвського р-ну, пох. 4 кург. 1 у с. Нова Долина Овідіопольського р-ну та ін. *Петренко В. Г.* зв'язує з цим типом також верхній шар *поселення* Мирне. *Телегін Д. Я.* найбільш давні з поховань цього типу зараховує до *Новоданилівського типу пам'яток*, Ю. Я. Рассамакін — до скелянської культури.

Епонімний поховальний комплекс знаменитий тим, що в ньому виявлено *скіпетр конеголовий*. На думку *Даниленка В. М.*, *Шмаглія М. М.*, ця знахідка знаменує появу вершництва та поворотний момент в історії Південно-Східної Європи. Синхронний пам'яткам *трипільської культури* етапу BI.

Література: *Дергачев В. А.* Молдавия и соседние территории в эпоху бронзы. — Кишинев, 1986; *Алексеева И. Л.* Курганы эпохи палеометалла в Северо-Западном Причерноморье. — К., 1992; *Петренко В. Г.* Памятники энеолита и поворот эпохи к бронзовому веку // История и археология Нижнего Подунавья. — Рени, 1989. — С. 18; Rassamakin Y. The Eneolithic of the Black Sea Steppe: Dynamics of Cultural and Economic Development 4500—2300 BC// Late prehistoric exploitation of the Eurasian steppe. — Cambridge, 2000. — P. 77—82.

Н. С. Котова

Стратиграфія культурних шарів на поселенні Незвисько. Розкопки Черниш К. К.

Стратиграфія.
Залишки жител трипільської культури, перекриті курганом ямної культури. Майданецьке. Розкопки Шмаглія М. М.

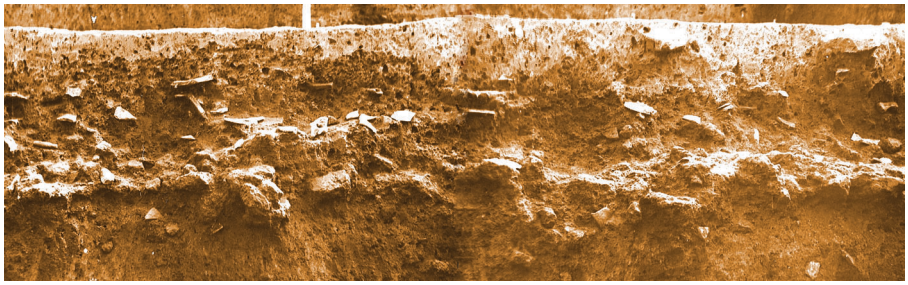

СУЛІМІРСЬКИЙ ТАДЕУШ (1898—1983) — археолог.

1931—37 — приват-доцент праісторії зі спеціальним оглядом польських земель на кафедрі філософії Львівського університету. Учень *Козловського Л.* На час відсутності останнього керував кафедрою праісторії, Ін-том праісторії, проводив семінарські заняття. З 1936 — професор праісторії Ягеллонського університету, з 1939 — в Лондоні, на викладацькій роботі в університеті.

Суворовський тип.
Карта поширення пам'яток суворівського типу (за І. Л. Алексєєвою).

Сфера наукового зацікавлення Т. Сулімірського — епоха бронзи, висоцька культура, скіфські та сарматські пам'ятки Поділля. Восени 1934 на кошти Фонду національної культури разом із *Смішком М. Ю.* та *Маєвським К.* здійснили наукову подорож до СРСР. Упродовж трьох місяців знайомилися з археологічними колекціями музеїв та інститутів Москви, Ленінграда, Харкова, Севастополя, Чернівців, Полтави, Києва, Одеси, Чернігова, Бердичева, Житомира, Кам'янця-Подільського.

Разом з Й. Журовським провів розкопки на трипільському поселенні у с. *Заліщики*. Опублікував інформацію про *скарб* мідних виробів з *Городниці II*, який зберігається у *Природничому музеї у Відні*. Автор узагальнюючих праць з археології Польщі та Східної Європи, в тому числі *неоліту* та *бронзового віку* (1957–59, 1970). Своєрідність пам'яток городсько-усатівського типу розглядав як свідчення самостійного розвитку культур, генетично не пов'язаних з трипільською культурою (1950). Радянські археологи (*Кричевський Є. Ю., Пассек Т. С., Свєшніков І. К.* та ін.) систематично дискутували з ним та критикували погляди Т. Сулімірського на походження, хронологію та розвиток *трипільської культури*. Особливо заперечували вплив міграцій на формування культурних типів та культур у Подністров'ї, які вчений вважав одним з основних чинників історико-культурних процесів.

Праці: The Probleme of the survival of the Tripoly Culture. // PPS. — 1950. — Vol. 16. — P. 42–51. — (New. series); Polska przedhistoryczna. — London, 1957–1959. — Cz. 1–2; Copper Hoard from Horodnica on the Dniester // Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft. — Wien, 1961. — 91. — P. 91–97; Prehistoric Russia. — London, 1970.

С. М. Ляшко, М. Ю. Відейко

СУХОСТАВ — поселення *трипільської культури* (етап СІІ, 3600–3200 рр. до н. е.). Розташоване біля с. Сухостав (ур. Берестки) Копичинського р-ну Тернопільської обл. на схилі плато над неглибоким яром. Віднесене до *кошиловецької групи*. Залишки житла досліджені *Кравець В. П.* (1952) у складі Трипільського загону Подільської експедиції під керівництвом *Смішка М. Ю.*

Досліджено залишки наземної *глинобитної* будівлі у вигляді *площадки* розміром 20×5 м. Вона складалася із щільного залягання обпаленої *обмазки* із загладженою зверху поверхнею, товщиною до 0,08 м. Простежено залишки печі та розподіл житла на два приміщення. Серед обмазки знайдено велику кількість фрагментів кераміки, близько 30 круглих *відтяжок* до *верстата ткацького вертикального*, 5 фрагментів жіночих фігурок, кам'яні та кістяні знаряддя праці, в тому числі *зернотерка*. Кераміка поділяється на дві групи. Переважає *столовий посуд з відмуленої глини*, добре випалений, з лощеною поверхнею, розписаний чорною, білою та червоною фарбами. Серед форм столового посуду поширені миски, *кубки, глечики, амфори*. Розпис на мисках переважно у вигляді відрізків стрічок, які утворюють зигзаги, кути, хрести. Більшість посудин орнаментована у верхній частині розписом з косої сітки, спіральними схемами, або вся поверхня на білому тлі вкрита *геометричним орнаментом*. До маси, з якої виготовлявся *кухонний посуд*, додавалися пісок, *шамот*, зрідка — товчена черепашка. До кухонних посудин належать горщики, краї вінець яких розчленовані насічками. Оздоблення *шуровим орнаментом* трапляється рідко.

Матеріали з розкопок зберігаються у *Львівському історичному музеї*.

Література: *Кравець В. П.* Изучение позднетрипольских памятников в Верхнем Поднестровье // Краткие сообщения ИА АН УССР. — 1955. — Вып. 4. — С. 133–135.

Н. Б. Бурдо

СУШКІВКА — поселення *трипільської культури* (етап СІ, *томашівська група*). Розташоване за 1 км на схід від с. Сушківка Уманського р-ну Черкаської обл. *Поселення* займає дуже порізаний ярами мис в ур. Розкопана могила, утворений вигином русла р. Ятрані. Зі сходу мис обмежений довгим яром, який перетинає нині близько половини перешийка. Розкопки проводила *Козловська В. Є.* (1916, 1926). Досліджено рештки кількох *жител*.

Загальна площа поселення могла досягати 50 га, а виходячи із значної щільності забудови, число жител могло бути від 800 до 1 000. На

Сухостав.
Антропоморфна пластика з розкопок Захарука Ю. М. (за Погожевою А. П.).

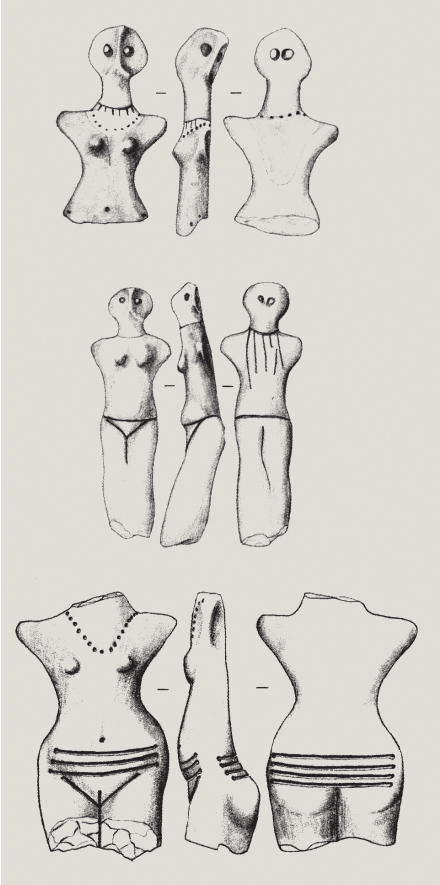

аерофотознімку, опублікованому *Шишкіним К. В.* видно, що поселення овальне в плані, орієнтоване по довгій осі за лінією північ-південь. Завдяки цьому воно ідеально вписане в обриси мису. Частина жител зруйнована річкою, яка підмиває берег, та ярами, що порізали краї мису. Таким чином, поселення з трьох боків було оточене річкою, а з заходу його частково прикривав довгий яр. На знімку дешифровано дві овальні структури оборонного характеру із щільно прибудованих одне до одного жител, з проміжком між ними від 50 до 80 м. Їхній діаметр по довгій осі 500–700 м. У центральній частині помітна вулична та квартальна забудова. Невиразні сліди забудови дешифровані за межами основного масиву поселення як з боку річки, так і з напільної сторони.

Під час розкопок В. Є. Козловською на глибині 0,2–0,5 м від поверхні було виявлено завали обпаленої *обмазки*, серед яких виявлено значну кількість кераміки, *антропоморфної пластики* і *зооморфної пластики*. Найбільш відома знахідка, виявлена біля житла №1 – *Сушківська модель житла*. На моделі детально передано інтер'єр оселі – піч, *жертовник*, *подіум* – глиняна лава під стіною, на якій стоять великі посудини – *піфоси*. У кутку вміщено зображення жінки, яка працює на *зернотерці*. Керамічний комплекс поселення включає столову та кухонну кераміку. Кількісно переважає *столовий посуд*, оздоблений *ангобом* жовто-гарячого кольору та *монохромним розписом*. З форм посуду виявлено миски, *кубки*, *амфори*, горщики, *кратери*, *біконічні посудини*. *Антропоморфна пластика* представлена декількома десятками цілих виробів та фрагментів, широко відома схематична *статуетка* на стовпчастій ніжці. Ця фігурка має гарно модельовану зачіску. Колекція зооморфної пластики включає зображення бичків, *бовинів* та *овидів*, унікальною знахідкою є голова коня.

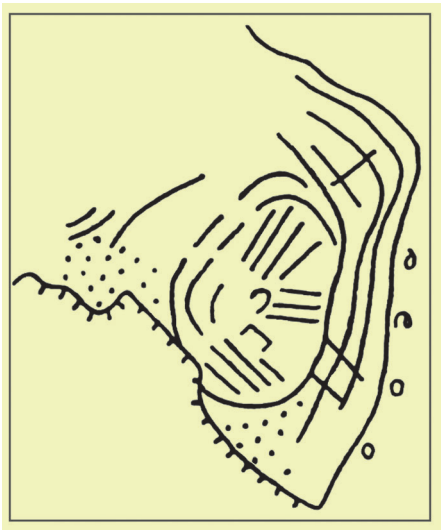

Сушківка. План поселення за даними аерофотозйомки (за Шишкіним К. В.).

Сушківка. Антропоморфна статуетка. Розкопки Козловської В. Є. Науковий архів Інституту археології НАНУ.

Матеріали з розкопок у Сушківці зберігаються та експонуються в *Національному музеї історії України*, окремі знахідки – в *Уманському краєзнавчому музеї*.

Література: *Козловська В. Є.* Розкопки 1916 р. біля с. Сушківки Уманського повіту на Київщині // Записки істор. і філол. секції Укр. Наук. Т-ва в Києві. – К., 1918. – Кн. 17. – С. 7–18; *Її ж.* Точки трипільської культури біля с. Сушківки на Гуманщині // ТКУ. – К., 1926. – Вип. 1. – С. 18–26; Її ж. Розкопки біля с. Сушківки на Гуманщині // КЗ ВУАК за 1926 р. – К., 1927; *Шишкін К. В.* Планування трипільських поселень за даними аерофотозйомки // Археологія. – 1985. – Вип. 52. – С. 72–78, (рис. 2, 7).

М. Ю. Відейко

СУШКІВСЬКА МОДЕЛЬ ЖИТЛА – керамічна модель будівлі з поселення *Сушківка*. Знайдена *Козловською В. Є.* під час розкопок (1916). Довжина – 26,5 см, ширина – 20 см, висота – 11,5 см. Реставрована з фрагментів.

Сушківка. Фрагменти антропоморфних статуеток. Збори Мовші Т. Г. Національний музей історії України.

Сушківка. Фрагмент зооморфної статуетки. Розкопки Козловської В. Є. Національний музей історії України.

Сушківка. Чаша зооморфна на ніжках. Розкопки Козловської В. Є. Національний музей історії України.

СУШКІВСЬКА МОДЕЛЬ ЖИТЛА

Модель *житла* виготовлена із глини світло-оранжевого кольору з домішкою дрібного піску. Вкрита *ангобом* червонястого відтінку. Являє собою пласку платформу на чотирьох ніжках, оточену бортиком, заокругленим з тильного боку. Позаду бортиком-стіною платформа утворює невеликий виступ. Спереду посередині бортик переривається (залишено вхід із «сіней» до жилого приміщення). Сіни мають вигляд напівовального виступу спереду моделі, оточені по боках похилими бортиками. У жилому приміщенні наявний інтер'єр: праворуч від входу — купольна піч з лежанкою; навпроти дверей, у протилежній стіні розміщене кругле віконце, а під ним — хрестоподібний *жертовник*. Ліворуч уздовж стіни — лава-подіум, на якій стоять великі посудини-*зерновики* (з чотирьох збереглися дві). В кутку біля дверей схематизована жіноча фігурка схилилася над коритоподібним заглибленням із *зернотеркою* для розмелювання зерна. Внутрішня поверхня навколо жертовника закопчена (сіро-чорного кольору).

Сушківська модель житла з інтер'єром широко відома, має найближчі аналоги в *Попудні*, *Доброводах*. Вона є взірцем житлового трипільського однокамерного будинку, котрий дослідники реконструюють за результатами польових досліджень. Показані на моделі елементи інтер'єру: *подіум*, *вівтар хрестоподібний*, *піфоси* — виявлені під час розкопок на багатьох поселеннях, в тому числі *Володимирівка*, *Майданецьке*, *Тальянки*. Експонується в *Національному музеї історії України*.

Література: *Козловська В. Є.* Точки Трипільської культури біля с. Сушківки на Гуманщині // ТКУ. — К., 1926. — Т. 1. — С. 52–53

Сушківська модель житла. Поселення Сушківка. Розкопки Козловської В. Є. Національний музей історії України.

(Мал. 1–2); *Курінний П.* Монументальні пам'ятки Трипільської культури // Трипільська культура на Україні. – К., 1926. – Т. 1. – С. 67–96 (Табл. III, мал. 10); *Пассек Т. С.* Периодизация трипольских поселений // МИА. – 1949. – № 10. – С. 124–125 (Рис. 69, 4).

О. О. Якубенко

СХІДНОТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА (СТК) – частина *трипільсько-кукутенської спільності*. Існує з початку етапу BI по кінець етапу CI Трипілля, за каліброваними датами – з 4600–3200 рр. до н. е.

Широкомасштабні роботи, здійснені Правобережною первісною експедицією Інституту археології НАН України в 70–90 роки, дозволили показати становлення та розвиток якісно нового явища в трипільсько-кукутенській спільності – східнотрипільської культури (СТК), що складась на прекукутенській основі.

Введення нового терміну «східнотрипільська» культура дозволяє чіткіше виділити коло самобутніх пам'яток східного ареалу спільності об'єднаних у систему і відмінних за характеристикою від кукутенських.

Носіїв СТК поєднує спільність походження та ідеологічних уявлень, традицій в господарстві та виробництві (особливо керамічному). Протягом більше ніж 1 500 років її населення стійко зберігало традицію оформлення кераміки заглибленожолобчастим *орнаментом*, що явилось її яскравою етнографічною своєрідністю. При здійсненні *ритуалів* вони, на відміну від кукутенського населення, майже зовсім не вживали *антропоморфної пластики*. Є відмінності в домобудівництві та плануванні *поселень*. Племена СТК рано пізнали розписну кераміку, про що свідчать *імпорти* з кукутенських та гумельницьких пам'яток, але чужа їх традиціям, вона не отримала в місцевому середовищі розповсюдження. *Заглиблений орнамент* в схемах з семантичними знаками якого були закодовані міфологічні сюжети, був способом передачі майбутнім поколінням давніх традицій та світосприймання, що сприяло збереженню їх культурної єдності.

Східнотрипільська культура, локальні варіанти: 1 – дніпровський; 2 – бугодніпровський, 3 – середньобузький; 4 – південнобузький.
Володимирівська група – 5.

У пору свого найвищого розквіту племена СТК досягли значного рівня економічного розвитку, ускладнюється їх світогляд. *Ритуали*, пов'язані

Антропоморфні покришки.
Східнотрипільська культура, поселення Шкарівка та Миропілля. Дослідження Цвек О. В. Археологічний музей Інституту археології НАНУ.

Східнотрипільська культура. Поселення Шкарівка, розкопки Цвек О. В. Посудина із заглибленим орнаментом.

Посуд **східнотрипільської культури**, не орнаментований. Поселення Веселий Кут. Дослідження Цвек О. В. Наукові фонди Інституту археології НАНУ.

Посуд **східнотрипільської культури,** не орнаментований. Поселення Гребені. Дослідження Бібікова С. М. Наукові фонди Інституту археології НАНУ.

Посуд **східнотрипільської культури**, прикрашений заглибленим орнаментом та канелюрами. Поселення Веселий Кут. Дослідження Цвек О. В. Наукові фонди Інституту археології НАНУ.

з культом родючості та інші відправляються в святилищах та біля домашніх *вівтарів*. Значні за розмірами пам'ятки *Миропілля*, *Веселий Кут* та інші, площею від 100 до 150 га, мали складне планування з системою вулиць, садиб та велику кількість мешканців. Вони являлись культурними та економічними центрами суспільства східного регіону. *Поселення* забудовуються садибами з житловими та господарськими спорудами. *Житла* одноповерхові, багатокамерні, наземні *глинобитні* будівлі. В їх інтер'єрі лежанки, купольні печі, вівтарі. Багато спеціалізованих чимбарних, костерізних та камнерізних майстерень. Серед них виділяється керамічний виробничий комплекс з досконалою конструкцією гончарними двоярусними горнами. Про високий рівень гончарного ремесла свідчать також кераміка пам'яток СТК. Особо досконалий посуд з заглиблено-жолобчастою та канельованою орнаментацією (*біноклеподібний* та *грушоподібний посуд* з покришками, *кратери*) їх поглиблений *орнамент* з білим пастовим заповненням ефектно виглядає на залискованій палевій чи темносірій поверхні. В системі декору спіральні стрічки, антропоморфні елементи та солярні знаки.

В СТК виділяються чотири локальних варіанти: буго-дніпровський, південно-бугський, середньобугський та дніпровський. Вони мають єдині генетичні корені, але розселення їх носіїв на значній відстані та контакти з іноетнічними племенами надали їм своєрідне забарвлення. Кожен з них мав свою територію, різними були їх історичні долі. В межах локальних варіантів виділено хронологічні *типи пам'яток східнотрипільської культури*.

Пам'ятки пізнього етапу СТК свідчать про затухання основних етнографічних рис, властивих суспільству, цього регіону. Мабуть етнос, що відповідав СТК стає слабкішим та припиняє своє існування як самостійна система.

Література: *Цвек Е. В.* 2000. Восточнотрипольская культура и контакты ее носителей с энеолитическими племенами Европи // Археологические вести № 7, СПб, 2000. – С. 233–289; *Цвек О. В.* Восточно-трипольская культура и контакты ее населения с енеолитическими племенами Попрутья и Поднестровья // Неолит- энеолит Юга и неолит севера Восточной Европы. – СПб., 2003. – С. 109–121. *Її ж.* Особливості формування східного регіону трипільсько-кукутенської спільності // Археологія. – К., 1985. – № 51. – С. 31–45; *Її ж.* Структура східнотрипільської культури // Там же. – К., 1999. – № 3. – С. 28–40;

О. В. Цвек

ТАЛЬНЕ 1 – поселення *трипільської культури* (етап CI, *томашівська група*). Розташоване у м. Тальне Черкаської обл. на правому березі р. Гнилий Тікич, навпроти міського ринку, частково на полі, частково – під приватною забудовою в ур. Шарпівка. Відкрите *Стефановичем В. О.*, обстежене (1981) експедицією під керівництвом *Шмаглія М. М.*

Площа *поселення* близько 30–40 га. *Глинобитні* житла, за даними візуальної розвідки, розміщувались декількома колами. На аерофотознімку, дешифрованому *Шишкіним К. В.*, помітно, що частина поселення перекрита міською забудовою. В плані воно було овальне. Збереглися сліди принаймі одного ряду суцільної забудови, яка охоплювала всю територію селища. Дві округлі в плані структури виділено в центральній його частині, на решті території відзначено сліди окремих *жител*.

У шурфі виявлено залишки *площадки*. Товщина завалу з обпаленої *обмазки*, на якій помітні відбитки деревини – 0,2 м. Під обмазкою знайдено розвали *столового посуду*. Поверхня виробів вкрита *ангобом* жовто-гарячого кольору та *монохромним розписом*. Форми посуду: *кубки*, миски, *біконічні посудини*, горщики.

Матеріали зберігаються у *Тальнівському музеї історії хліборобства* та *наукових фондах Інституту археології НАНУ*.

Література: *Шмаглій М. М., Відейко М. Ю.* Трипільські поселення на Черкащині // Археологія. – 1992. – № 3. – С. 124–130; *Шишкін К. В.* Планування трипільських поселень за даними аерофотозйомки // Археологія. – 1985. – Вип. 52. – С. 72–78 (рис. 3, 8).

М. Ю. Відейко

План поселення **Тальне 1** (за Шишкиним К. В.).

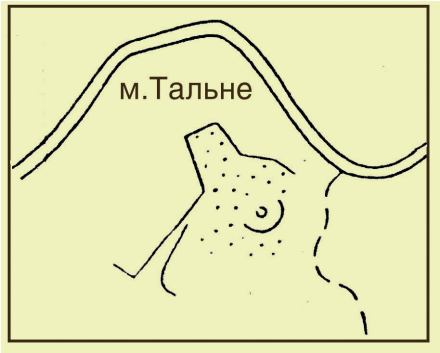

ТАЛЬНЕ 2 – поселення *трипільської культури* (етап CI, *томашівська група*). Розташоване біля м. Тальне Черкаської обл. на мисі, утвореному двома балками, які виходять в заплаву струмка-притоки р. Гірський Тікич. Виявлене (1990) *Мициком В. Ф.*, досліджувалося (1990) Тальнівським загоном *Трипільської експедиції Інституту археології АН УРСР (Круц В. О., Відейко М. Ю.)*.

Загальна площа *поселення* складала – 9 га, більша його частина нині під забудовою. Планування встановлене в результаті *археолого-магнітометричних досліджень* під керівництвом *Загнія Г. Ф.* (на площі близько 1,5 га) та археологічних розкопок (1 048 кв.м). Вдалося встановити, що поселення складалося з двох кіл *жител*, вписаних одне в одне. Інтервал між житлами, орієнтованими по довгій вісі до центру поселення, становив 10–15 м, деякі стояли поруч. Усього на поселенні могло нараховуватись 100–120 будівель.

Рештки розкопаних семи споруд являли собою прямокутні в плані завали обпаленої *обмазки*. Розкопані залишки жител іноді досить значних розмірів (житло №1 – 24×6 м; житло №2 – 22×8,5 м). Поселення було забудоване двоповерховими житлово-господарчими комплексами із стандартним плануванням та інтер'єром. На першому поверсі – зрідка відкрите вогнище, посуд, *зернотерки*; на другому – відкрите

ТАЛЬНЕ 2

Кухонний горщик з поселення **Тальне 2**. Дослідження Круца В. О., Відейка М. Ю.

Вид на поселення **Тальне 2** та залишки житла. Дослідження Круца В. О., Відейка М. Ю.

ТАЛЬНІВСЬКИЙ РАЙОННИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ ХЛІБОРОБСТВА

Фрагменти розписного посуду з поселення **Тальне 2**. Дослідження Круца В. О., Відейка М. Ю.

Фрагмент експозиції **Тальнівського музею історії хліборобства** з макетом протоміста біля с. Майданецьке.

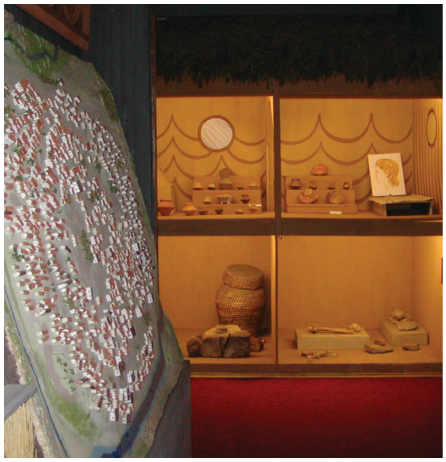

Кубок з поселення **Тальне 2**. Дослідження Круца В. О., Відейка М. Ю.

вогнище, глиняна лава під стіною, *піфоси* (від 1 до 4–5 у будівлі), фарбована підлога, посуд.

Під час розкопок виявлено значну кількість посуду, знарядь праці, в тому числі пов'язаних із землеробством. Зіставлення кераміки показало, що поселення Тальне 2 синхронне *протомісту* Майданецьке, розташованому на віддалі близько 5 км. Імпортний посуд, аналогічний знахідкам у *Майданецькому*, може свідчити на користь спорідненості мешканців цих селищ і належності Тального 2 до «сільської периферії» протоміста. Навпроти цього пункту, на високому березі струмка виявлено ще одне, менше (2–3 га) селище цього ж періоду – Тальне 3.

Література: *Круц В. А., Видейко М. Ю.* Раскопки Тальновского отряда Трипольской экспедиции // Археологічні дослідження на Україні в 1990 р. – К., 1991. – С. 31–32.

М. Ю. Відейко

ТАЛЬНІВСЬКИЙ РАЙОННИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ ХЛІБОРОБСТВА – науково-просвітницька установа в м. Тальне Черкаської обл. Створений 1985. Розташований в колишньому мисливському замку графа Шувалова.

Фрагмент експозиції **Тальнівського музею історії хліборобства**.

В музеї зібрано матеріали, що стосуються хліборобства, зокрема зберігаються та експонуються колекції з поселень давньохліборобської *трипільської культури*, отримані під час розкопок у *Гребенюковому Ярі, Майданецькому, Тальянках*. Співробітники музею брали активну участь в археологічних дослідженнях поселень трипільської культури, проведенні *Першого польового семінару, Міжнародного польового семінару* та інших наукових конференцій в 90-ті рр. Видання музею – газета «Світовид».

В експозиції представлені *зернотерки, зерновик*, обгорілі зерна, знайдені в посудині із житла в Гребенюковому Ярі, реконструкції трипільських землеробських знарядь праці: *зубчастого серпа, мотики*, відтворений інтер'єр трипільського житла, експонується макет *протомісто* Майданецьке.

В. Ф. Мицик

ТАЛЬЯНКИ – поселення *трипільської культури* (*томашівська група*, етап СІ, Кі-6865: 4755±50ВР /3565±81ВС; Кі-6866: 4720±60ВР /3475±96ВС; Кі-6867: 4810±55ВР /3586±66ВС; Кі-6868: 4780±60ВР /3575±76ВС). Розташоване між селами Тальянки та Легедзине Тальнівського р-ну Черкаської обл. на мисі між р. Тальянка та її правою притокою. Відкрите у 60-ті рр. XX ст. *Стефановичем В. О.*, який зафіксував на цьому мису кілька поселень, які фактично були частинами єдиного, найбільшого з відомих в Україні, трипільського *протоміста*. Розвідку проведено *Трипільською комплексною експедицією* під керівництвом *Шмаглія М. М*, виявлено залишки *площадок*. Археологічні дослідження проводяться (з 1981) експедиціями *Інституту археології НАНУ* під керівництвом *Круца В. О.*

Загальні розміри та обриси *поселення* встановлені *Шишкіним К. В.* за даними *аерофотознімки*. Воно в плані нагадує овал, трохи розширений з північного боку. Його довжина досягає 3 км, ширина – від 1,8 км на півночі до 1,1 км на південному сході. Площа – до 450 га. На різних ділянках периметра поселення нараховується від 3 до 7 рядів забудови. У північно-західній частині поселен-

1. План поселення Тальянки за даними аерофотозйомки. Дешифрування 1973 р. (за Шишкіним К. В.).
2. План поселення Тальянки за даними аерофотозйомки. Дешифрування 1985 р. (за Шишкіним К. В.).
3.План поселення Тальянки за даними археолого-магнітометричних досліджень. (за Дудкіним В. Г.).
4. План поселення Тальянки за даними археолого-магнітометричних досліджень. Фрагмент північної частини поселення.
5. План поселення Тальянки за даними археолого-магнітометричних досліджень. Фрагмент південної частини

1

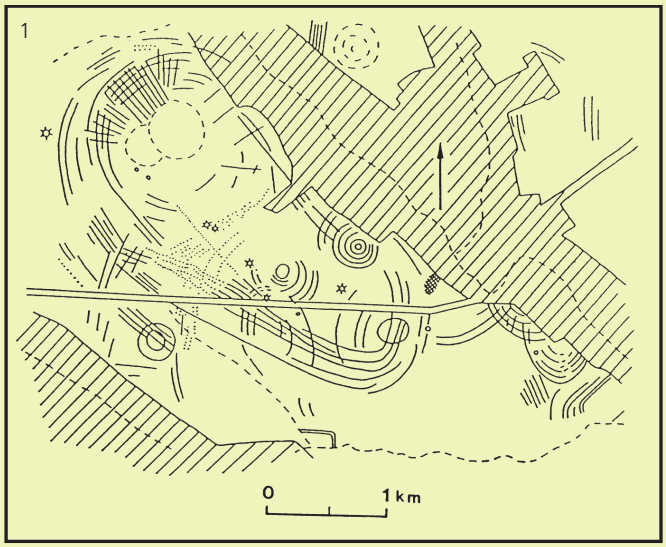

2

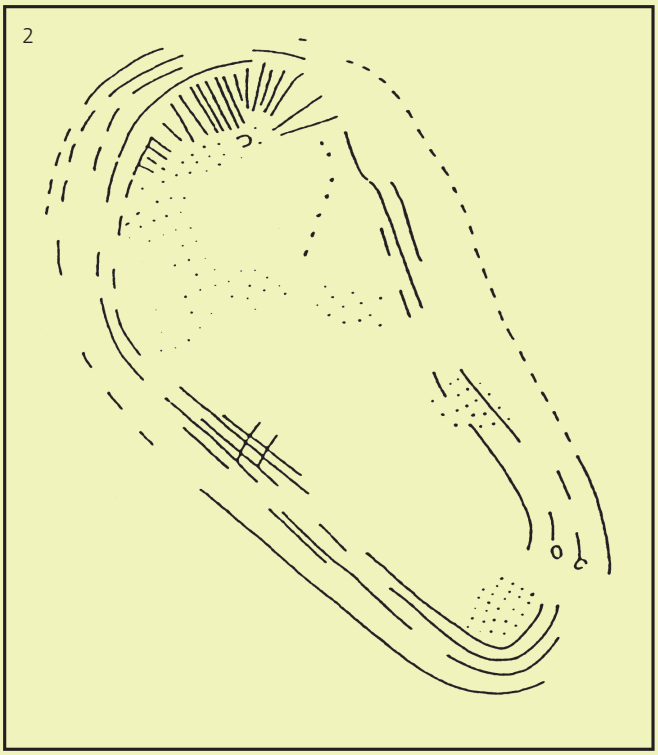

3

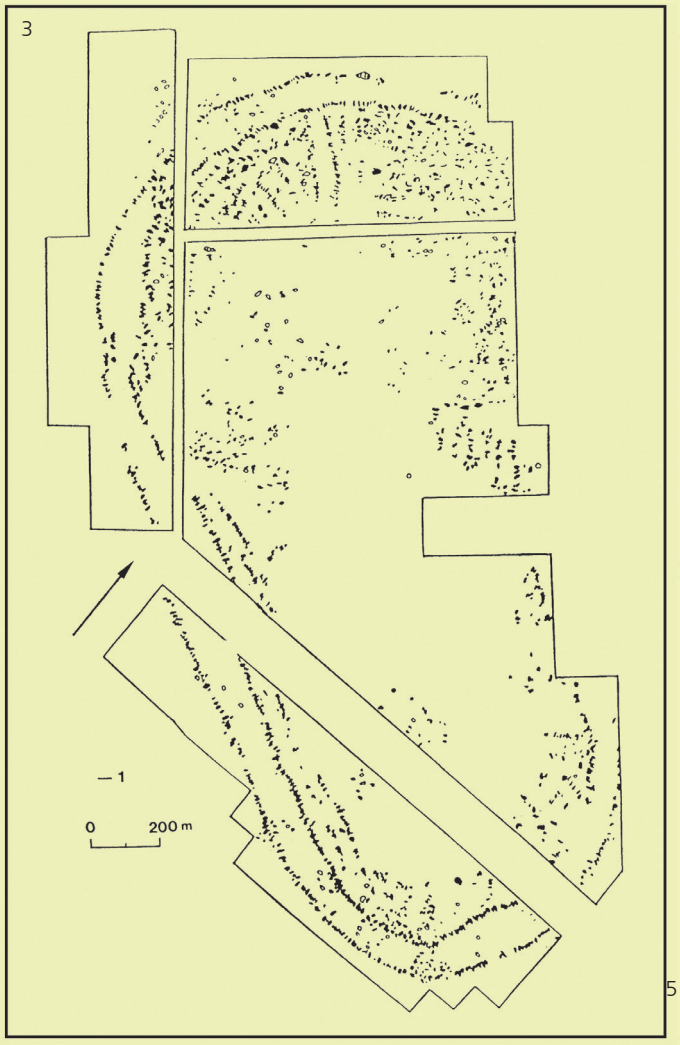

4

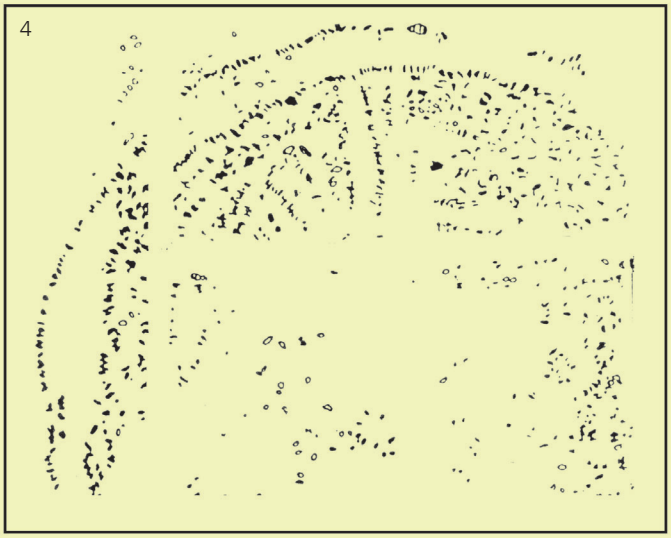

5

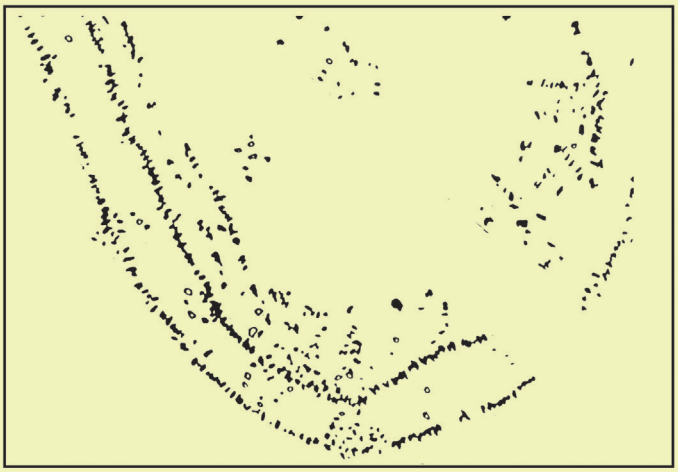

ня можна нарахувати до 20 радіальних вулиць, у тому числі дві широкі. У центральній частині позначено місця зруйнованих комплексів будівель, а також значну незабудовану площу. На аерофотознімку помітні також курганні насипи, що перекривають ряди решток трипільських жител.

Дудкіним В. П. проведені *археолого-магнітометричні дослідження* (1983–86) вільної від сучасної забудови території поселення на площі 232 га. Зафіксовано близько 2 200 магнітних аномалій від залишків археологічних об'єктів. За розрахунками *Круца В. О.*, загальна кількість будівель на поселенні могла досягати 2 700. Інтерпретація даних магнітної розвідки радикально доповнила дані дешифрування аерофотознімка.

Поселення складалося з двох овальних структур, вписаних одна в одну. Проміжок між ними шириною від 70 до 100 м залишався не забудованим. Зовнішній периметр складався з прямокутних у плані будівель, орієнтованих довгою віссю до центру поселення. Інтервал між ними 2–8 м (підтверджено розкопками В. О. Круца). З південного заходу упродовж майже 1 200 м внутрішній периметр посилювався третім рядом будівель, який був зведений на віддалі 40–50 м із внутрішнього боку поселення. Між рядами залишався незабудований простір. У чотирьох місцях прохід між зовнішнім та внутрішнім периметрами було заблоковано групами із 10–20 споруд, які йшли поперек цього коридору. Два таких скупчення знаходяться у південно-східному секторі (саме на них виходив правий фланг третього ряду жител), ще два – у північно-західному секторі. Причому в останньому випадку поблизу знаходився в'їзд на поселення через внутрішній периметр. У північно-західному секторі також визначається в'їзд на поселення, специфічний за плануванням. Ряд жител внутрішнього периметра в цьому місці розмикається, кінці ніби накладаються один на другий, внутрішній периметр виглядає більш щільним, ніж зовнішній. Посеред проходу простежено окрему будівлю. Внутрішня зона поселення забудована нерівномірно. Найбільше аномалій від *жител* зафіксовано у північно-західній частині. Тут простежуються радіальні ряди будівель (близько 10) та подібні кварталам структури. Ці дані підтверджено багаторічними розкопками В. О. Круца та *Рижова С. М.*, які дослідили рештки декількох жител, що являли собою закінчення однієї з радіальних вулиць, і ще 7 будівель – частину іншої вулиці. В обох випадках будинки розміщувалися паралельно, торцями – до «червоної лінії». Довжина будівель знаходиться в межах від 10 до 14 м, ширина – від 4 до 6,5 м. Біля одного з жител було розкопано *землянку*, де, на думку авторів, жили його власники під час будівництва. Одна з вулиць, яка йшла від в'їзду до центральної частини, мала ширину 40–50 м і простежується в довжину майже на 300 м.

За межами овальних структур відзначено скупчення з 24 аномалій у північно-західному секторі на віддалі від 10–20 до 100 м від зовнішнього овалу, причому 5 із них утворюють ряд, паралельний зовнішньому периметру. Можливо, перед нами остання спроба розширення поселення або сліди невдалого започаткування зовнішнього периметра.

На поселенні в Тальянках на сьогоднішній день розкопками досліджено близько 36 об'єктів різних типів. В основному це рештки згорілих будинків. Встановлено, що більшість із них мали два поверхи. Частина споруд (на думку В. О. Круца – до 25 %), мала господарське призначення.

Матеріали з розкопок зберігаються у *наукових фондах Інституту археології НАНУ, Черкаському обласному краєзнавчому музеї, Тальнівському районному музеї історії хліборобства*, а також у фондах заповідника «Трипільська культура» у Черкаській області.

Література: *Шишкін К. В.* З практики дешифрування аерофотознімків в археологічних цілях // Археологія. – 1973. – Вип. 10. – С. 32–40; *Шишкін К. В.* Планування трипільських поселень за даними аерофотозйомки // Археологія. – 1985. – № 52. – С. 94–100; *Круц В. А.* К истории населения трипольской культуры в междуречье Южного Буга и Днепра // Первобытная археология: Материалы и исследования. – К., 1989. – С. 117–132; *Його ж.* Планировка поселения у с. Тальянки и некоторые вопросы трипольского домострои-

тельства // Раннеземледельческие поселения – гиганты трипольской культуры на территории Украины. – К., 1990. –С. 43–47; *Круц В. А., Корвин-Пиотровский А. Г., Рыжов С. Н.* Трипольское поселение-гигант Тальянки: Исследования 2001 г. – К., 2001. – 109 с.

В. П. Дудкін

ТАНГЕНТНИЙ ОРНАМЕНТ – назва схеми розпису посуду, яка походить від німецького терміна "Tangentenkreisband", запропонованого Г. Шмідтом для опису *орнаменту* культури *Кукутень*. Зображення складається з навкісних стрічок, з'єднаних з колом. Композиція рухлива, і щодо неї застосовується також назва «біжуча спіраль». Прототип тангентної схеми орнаментації відомий на ранньому етапі Трипілля. Широко використовувався для орнаментації *розписного посуду*, характерний для *трипільської культури* на етапах BI–BII – CII, переважно для декору *біконічних* та *грушоподібних посудин*.

Література: *Ткачук Т., Мельник Я.* Семіотичний аналіз трипільсько-кукутенських знакових систем (мальований посуд). – Івано-Франківськ, 2000.

Н. Б. Бурдо

ТАРАЩА – поселення *трипільської культури* (етап BI, буго-дніпровський варіант *східнотрипільської культури*; 4500–4450 рр. до н. е.). Розташоване на околиці м. Тараща Київської обл. в заплаві, на низькому лівому березі притоки р. Рось. Відкрите й досліджене (1981) *експедицією Інституту археології НАНУ* під керівництвом *Цвек О. В.*

Площа *поселення* 3–4 га. Виявлено залишки кількох споруд. Досліджено одно *житло*, що складалося з наземної *глинобитної* та поглибленої частин. Керамічний комплекс представлений посудом, прикрашеним *заглибленим орнаментом* з

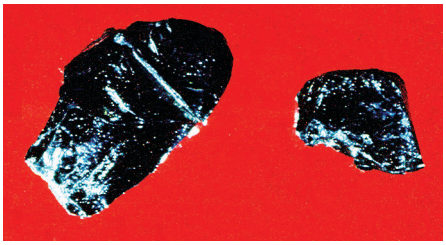

Обсидіан з поселення **Тараща**. Дослідження Цвек О. В.

Фрагменти посуду з поселення **Тараща**. Дослідження Цвек О. В.

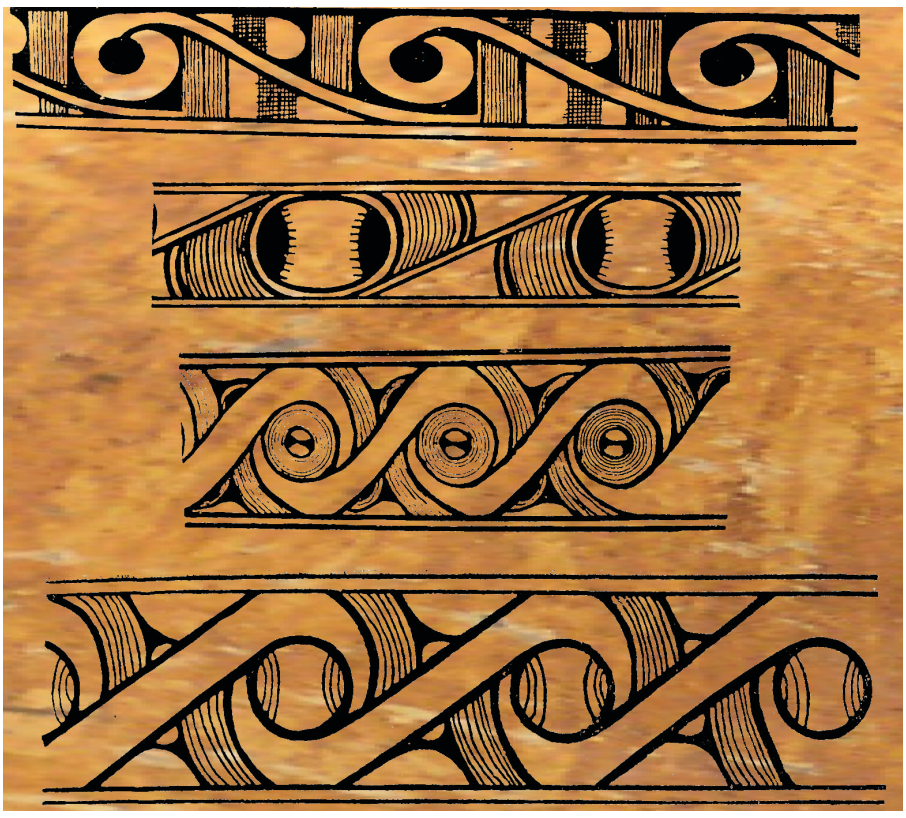

Тангентний орнамент (за Пассек Т. С.).

Тангентний орнамент на розписному посуді. Колекція «Платар».

Тарний посуд. Фрагмент піфосу з поселення Попудня (за Гімнером М.).

Тарний посуд. Розвал піфосу з поселення Майданецьке. Дослідження Шмаглія М. М., Відейка М. Ю.

широкими жолобками. В системі декору — овали, окремі нарізки та нарізки по краю вінець. Знайдено фрагменти темно-сірої лощеної кераміки з прокресленим декором з тонких ліній, в його орнаментації заглиблені лінії поєднуються з ямками. Кераміки, оздобленої *канелюрами*. На зв'язки із західними іноетнічними сусідами вказує знайдена на поселенні кераміка, що близька до посуду культури *Тисаполгар*, знаряддя праці та нуклеуси з обсидіану, який був у сфері активного обміну носіїв цієї культури. Тараща — найраніше поселення східнотрипільської культури на Київщині.

Література: *Цвек Е. В.* Исследования в Буго-Днепровском междуречье // АО 1982. — М., 1984. — С. 337; *Його ж.* Восточнотрипольская культура и контакты ее носителей с энеолитическими племенами Европы // АВ. — СПб., 2000. — № 7. — С. 272—290.

О. В. Цвек

ТАРНИЙ ПОСУД — вид *кухонного посуду* трипільської культури, який використовувався для зберігання припасів. До тарної кераміки належать великі товстостінні горщики, *корчаги, піфоси*. Особливу категорію тарного посуду становлять посудини — піфоси, виявлені на поселеннях *томашівської групи*. Це посудини великі, товстостінні, грушоподібної форми, їх виготовлено з формувальної маси, до якої входило декілька видів пісних глин з домішкою піску та полови. Використовувалися глиняні маси, що різняться за своїм складом та структурою. В них присутні кварцит, слюда, польові шпати. В інший тип формувальної маси додано вапняк, доломіт, крейду. Піфоси ліпилися пошарово, у кілька етапів, у клаптевій техніці. Обличкування робилось у вигляді тонкого шару із пісної глини з домішкою *шамоту*. Поверхня добре загладжувалась, іноді фарбувалась *вохрою*. Вінця і плічка посудини прикрашені стрічками *заглибленого орнаменту*. Низькотемпературний випал на відкритому вогні забезпечив з'єднання зовнішнього шару обличкування та фарби, що надавало посудинам міцності та вологостійкості. Структура глиняної маси всередині стінок залишалася майже незмінною. Розвали таких піфосів знаходять серед руїн *глинобитних* жител біля глиняних підвищень та лав. Очевидно, посудинки із *Сушківської моделі житла* та моделі житла з *Попудні* зображують саме такі піфоси.

Література: *Шумова В. А.* Производство тарной посуды позднетрипольским населением междуречья Ю. Буга и Днепра // Древнее производство, ремесло и торговля по археологическим данным: Тез. 4 конф. молодих ученых ИА АН СССР. — М., 1988. — С. 29—30; *Рижов С. М.* Гончарство племен трипільської культури // Давня кераміка України. — К., 2001. — С. 7.

Н. Б. Бурдо

Тарута С. О.

ТАРУТА СЕРГІЙ ОЛЕКСІЙОВИЧ (23 липня 1955 року, с. Виноградне Донецької обл., Україна). Відомий донецький та київський підприємець, колекціонер, меценат. Голова Ради директорів корпорації «Індустріальний союз Донбасу» (металургія, вугільна промисловість, енергетика, машинобудування, аграрна промисловість). Співзасновник (спільно з Платоновим С. М.) унікальної приватної колекції старожитностей «ПЛАТАР».

Один з авторів ідеї та ініціаторів створення академічного видання «Енциклопедія трипільської культури», а також проведення всесвітнього конгресу «Трипільська цивілізація».

Меценатська та благодійна діяльність спрямована на підтримку вітчизняних діячів культури і мистецтва, а також на розвиток великих соціокультурних проектів в Україні та за кордоном.

Г. А. Хорошилов

ТЕКСТИЛЬ (лат. textiles — тканий, в'язаний, плетений) — виріб, отриманий з волокон. За способом виготовлення виділяють неткані матеріали (сітки та тканини) з переплетенням ниток або системи ниток шляхом *плетіння*, *в'язання*, *ткацтва*.

У *трипільській культурі* джерелом для його вивчення є, головним чином, *відбитки текстилю* на денцях посуду, які свідчать про отримання трипільцями текстильних виробів за допомогою ткацтва та в'язання. Відомі також окремі кістяні знаряддя для виготовлення текстилю, такі як гачки та кочедики, а також глиняні *відтяжки* від *верстатів ткацьких вертикальних*. Трипільські знахідки є одними з найбільш ранніх свідчень виготовлення текстилю в Європі.

Література: *Новицкая М. А.* Узорные ткани трипольской культуры // Краткие сообщения ИА АН УССР. — К., 1960. — Вып. 10. — С. 33; *Кожин П. М., Мартин П.* Текстильное производство // Свод этнографических понятий и терминов. Материальная культура. — М., 1989. — С. 178.

Н. Б. Бурдо

Текстиль.
1 Відбитки тканини полотняного переплетення на днищі посудини з поселення Вовчанець-Клин (за Пассек Т. С.). Схема полотняного переплетіння (за М. А. Новицькою).
2 Відбитки візерункової тканини на днищі посудини з поселення Стіна та реконструкція її техніки переплетення (за М. А. Новицькою).

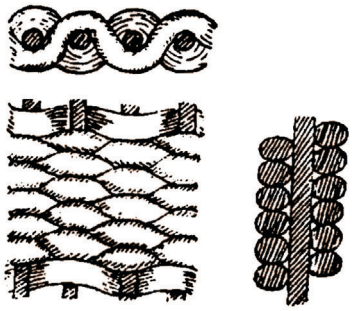

Текстиль — відбитки тканини килимового переплетіння на днищі посудини з поселення Стіна. Дослідження Макаревича М. М. Схема килимового переплетіння (за М. А. Новицькою).

Текстиль — відбитки тканини полотняного переплетення на днищі посудини з поселення Жванець-Лиса Гора. Дослідження Мовші Т. Г. Національний музей історії України.

1

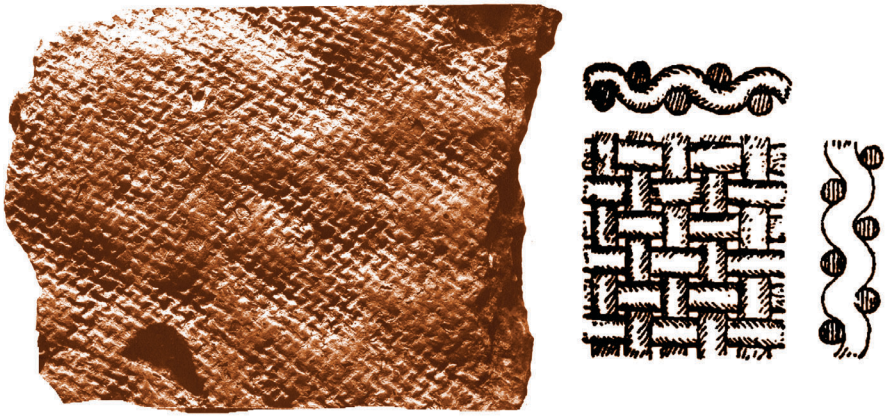

2

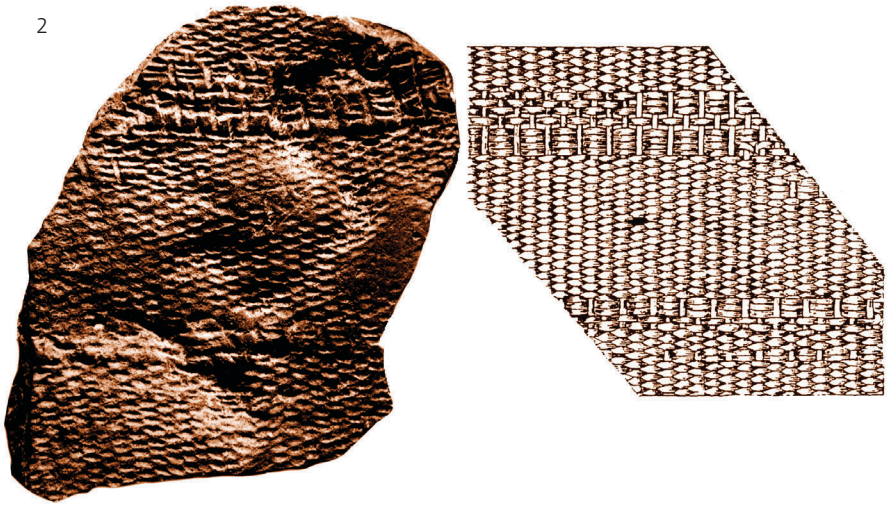

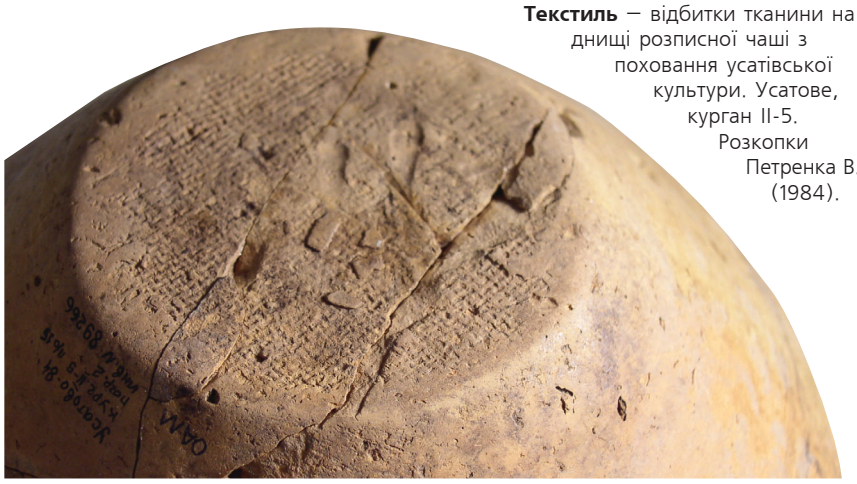

Текстиль — відбитки тканини на днищі розписної чаші з поховання усатівської культури. Усатове, курган II-5. Розкопки Петренка В. Г. (1984).

ТЕКСТИЛЬНЕ ВИРОБНИЦТВО — процес отримання всіх видів виробів з волокон: нитка (пряжа), полотняні тканини та виготовлені з них вироби. Весь процес текстильного виробництва охоплює підготовчі стадії (*прядіння*, крутіння), безпосереднє виготовлення тканини (*ткацтво* або *в'язання*), їх опорядження (фарбування, вишивання) та подальшу переробку (виготовлення одягу).

У *трипільській культурі* текстильне виробництво зафіксоване знахідками решток *верстатів ткацьких вертикальних*, інших знарядь праці, зображеннями одягу з текстильних виробів на *антропоморфній пластиці* та масовими відбитками текстилю на денцях керамічного посуду. Такі знахідки фіксують одне з найбільш ранніх виробництв *текстилю* в Європі.

Література: *Новицкая М. А.* Узорные ткани трипольской культуры // Краткие сообщения ИА АН УССР. — 1960. — Вып. 10. — С. 33; *Кожин П. М., Мартин П.* Текстильное производство // Свод этнографических понятий и терминов. Материальная культура. — М., 1989. — С. 178—180.

Н. Б. Бурдо

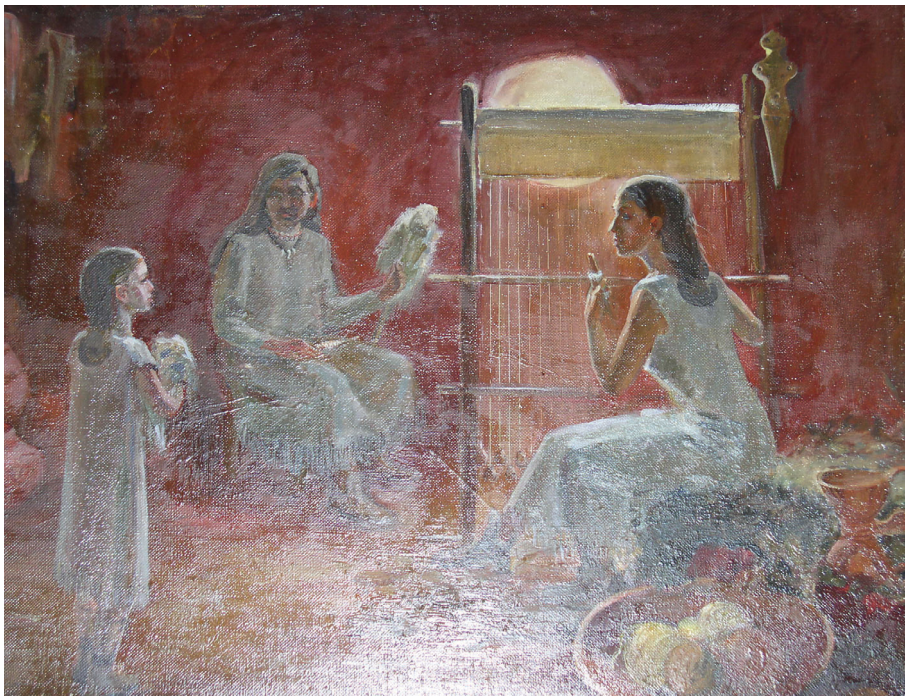

Текстильне виробництво. Картина з Музею трипільської культури у Переяславі-Хмельницькому.

Телегін Д. Я.

ТЕЛЕГІН ДМИТРО ЯКОВИЧ (26.10.1919) — археолог, доктор історичних наук, професор, лауреат Державної премії УРСР в галузі науки і техніки (1977), лауреат премії ім. В. В. Хвойки Українського товариства охорони пам'яток історії і культури.

Співробітник (з 1958) Інституті археології АН УРСР (тепер *Інститут археології НАНУ*), зав. відділом первісної археології, потім — археології кам'яного віку (1968—86). Після виходу на заслужений відпочинок — провідний науковий співробітник на громадських засадах, консультант. Співпрацює з Національним історико-культурним Києво-Печерським заповідником. З його ініціативи створено журнал «Лаврський альманах». Один з організаторів Українського товариства охорони пам'яток історії і культури, понад 30 років очолював секцію пам'яток археології. За цей час здійснено виготовлення та установлення охоронних знаків на пам'ятки археології, видання обласних довідників з археології України. У 1991 з його ініціативи при УТОПІК створено Науково-дослідний центр «Часи козацькі».

Докторська дисертація «Дніпро-донецька неолітична культура» (1967) пов'язана с виділенням в окрему *археологічну культуру* пам'яток дніпро-донецького типу (*дніпро-донецька спільність*). Зробив великий внесок у вивчення степових культур *мідного віку*, зокрема *середньостогівської культури*. На його думку, носії цієї культури винайшли *шнуровий орнамент*, приручили коня і були першими в Європі вершниками. Досліджував різні прояви зв'язків племен *трипільської культури* із східними сусідами — племенами *дніпро-до-*

нецької, середньостогівської, давньоямної культур, *новоданилівського типу*. Працював над створенням абсолютної хронології трипільської культури з використанням *радіовуглецевого* та *археомагнітного датування*.

Відкрив та дослідив близько 100 неолітичних поселень, могильників, місцезнаходжень у різних регіонах України, Білорусії, Росії. 1971 р. започаткував Курси підвищення кваліфікації археологічних кадрів при Інституті археології АН УРСР та Українському товаристві охорони пам'яток історії та культури, слухачі яких проходили польову практику на розкопках пам'яток трипільської культури (*Гарбузин*, *Веселий Кут* та ін.). В 70–80-х рр. XX ст. керував експедиціями «Славутич», які обстежували пам'ятки, в тому числі трипільської культури, на узбережжі Канівського водосховища.

Видав в Україні та за кордоном близько 300 наукових праць, у тому числі 11 монографій і більше 10 науково-популярних брошур, виховав декілька поколінь науковців.

Праці: Дніпро-донецька культура. – К., 1968; Середньостогівська культура. – К., 1973; Вишенки – многослойное поселение // Археология и палеография мезолита и неолита Русской равнины. – М., 1984; Радіокарбонне і археомагнітне датування трипільської культури // Археологія. – 1985. – № 52. – С. 10–22; Степное Поднепровье и Нижнее Подунавье в неолите-энеолите // Каменный век на территории Украины: Некоторые аспекты. – К., 1990. – С. 6–17.

Література: До 80-річчя Дмитра Яковича Телегіна // Археологія. – 1999. – № 3. – С. 142–145.

С. М. Ляшко

ТЕЛЬ (термін арабського походження) – підвищення на місцевості, що утворюється на місці довготривалого поселення, забудованого глинобитними спорудами. Використовується як назва типу решток давнього *поселення*, де нашарування будівельних залишків різного часу утворює «жилий пагорб» висотою до 30 м.

Для культури *Кукутень-Трипілля* відомий один тель в окрузі Бикеу в Румунії – і Мешканці цього поселення дев'ять разів відбудовували його, в результаті товщина культурних нашарувань, які складаються із залишків будівель та грунту, досягла 4,5 м. Дев'ять

Телегін Д. Я. (другий зліва) на засіданні під час конференції у Бресті, 2000.

Телегін Д. Я. на розкопках неолітичного могильника в Ясинуватці.

Балабіна В. І. на розкопках **теля** Юнаците, Болгарія.

1. **Тель** Юнаците, Болгарія. Фото з «Історії Болгарії», т. 1.

2. **Тель** Караново, епонімна пам'ятка культури Коджедермен–Караново VI. Фото з «Історії Болгарії», т. 1.

горизонтів цього теля охоплюють період від *Прекукутень* II до Кукутень A-B, тобто з другої половини VI до другої половини V тис. до н. е. Подібні пам'ятки мають велике значення для встановлення відносної хронології, тобто послідовності в часі етапів *археологічної культури*.

Література: *Монах Д.* Послание из глубины тысячелетий // Румынская литература. – 1984. – № 9. – С. 17–28.

Н. Б. Бурдо

ТЕРАКОТА – вироби з обпаленої глини. У *трипільській культурі* таку назву використовують для керамічних антропоморфних та зооморфних фігурок.

Література: *Бурдо Н. Б.* Теракота трипільської культури // Давня кераміка України. – К., 2001.

Н. Б. Бурдо

ТЕРІОМОРФНІ ЗОБРАЖЕННЯ (гр. therion – тварина, morphe – форма) – див. *Зооморфні зображення*.

ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ – науково-просвітницька та науково-дослідна установа. Заснований 1939 на базі створеного 1913 громадського музею товариства «Народної школи» (з 1930 – Регіональний музей Подільського товариства «Народної школи»).

В музеї експонуються та зберігаються знахідки з понад 30 поселень трипільської культури, які знаходяться на території області. Трипільські колекції зібрані в результаті розвідок та археологічних розкопок, проведених у XX ст. багатьма дослідниками, серед яких Г. М. Власова, І. П. Герета, Й. Журовський, *Захарук Ю. М.*, Т. М. Ковальчук, *Конопля В. М.*, Г. І. Кос, *Кравець В. П.*, О. М. Олексишин, Олійник В. І., *Пелещишин М. А.*, *Свєшніков І. К.*, В. П. Савич, О. С. Ситник, Є. А. Харитонов, *Цинкаловський О.*, І. М. Шарафутдінова та ін.

Серед пам'яток, які представлені в музеї, знахідки з поселень *Бодаки*, *Блищанка*, *Бучач*, *Заліщики*, *Кошилівці-Обоз*, Лози, печера *Вертеба*. В експозиції музею відтворено інтер'єр житла трипільської культури, в якому демонструються знаряддя праці, посуд, *антропоморфна пластика*.

Література: *Гайдукевич Я.*, *Лавренюк В.* Тернопільський обласний краєзнавчий музей: Нарис-путівник. – Тернопіль, 1998.

М. Ю. Відейко

Реконструкція побуту трипільців в експозиції **Тернопільського обласного краєзнавчого музею**.

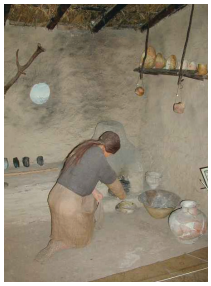

ТЕХНІКА СКОЛУ — техніка одержання *сколів*. Складається із сукупності прийомів, засобів і навичок прикладання силового імпульсу до відповідним чином підготованої (або не підготованої) поверхні каменя з метою відокремлення сколу. Полягає у виборі та відповідній підготовці місця прикладання силового імпульсу — площадки *нуклеуса* та поверхні сколювання, способі прикладання зусилля, регулюванні його потужності та тривалості. Залежно від конкретного випадку може включати зняття великих сколів з площадки та поверхонь нуклеуса, ретушування цих поверхонь, їх абразивну обробку та шліфування, підбір *відбійника* (у разі потреби — *посередника*) чи відтискача, сам удар (прямий або через посередник) або відтиск (ручний або посилений).

Населення *трипільської культури* використовувало техніку як удару, так і відтиску сколів. Ударом сколювалися більшість *відщепів*. *Пластини* одержувалися переважно відтиском, хоча відоме і їх сколювання ударом за допомогою посередника. В усі періоди широко застосовувався ручний відтиск (із застосуванням виключно м'язової сили людини). Про це використання свідчать знахідки нуклеусів з високим ступенем паралельності негативів сколів, широкими слабоопуклими площинами сколювання, розташованими під тупим кутом відносно площадок, наявність сколів, довжина яких перевищує товщину у 50—60 разів. Починаючи з розвинутого етапу, поширюється техніка посиленого відтиску (ймовірно, із застосуванням найпростіших важелів, що могли забезпечити навантаження у 500 і більше кілограмів). Завдяки такій техніці сколювалися більш товсті довгі широкі пластини з дуже рівною площиною черевця та майже непомітною хвилею. Одержання таких пластин, очевидно, мало характер ремісничого виробництва.

Література: *Гиря Е. Ю.* Технологический анализ каменных индустрий: методика микро-макроанализа древних орудий труда. — СПб., 1997. — Ч. 2. — С. 68—71, 83—86; *Нехорошев П. Е.* Технологический метод изучения первичного расщепления камня среднего палеолита. — СПб., 1999. — С. 12.

Д. Л. Гаскевич

ТИМКОВЕ — поселення *трипільської культури* (етап А, остання чверть V тис. до н. е.) у межиріччі Дністра та Південного Бугу. Розташоване в центрі с. Тимкове Кодимського р-ну Одеської обл. на схилі балки, яка входить до гідрологічної системи Дністра. Пам'ятка майже повністю зруйнована під час будівництва Будинку культури. Відкрите (1952) *Кодимо-Дністровською експедицією* Одеського археологічного музею. Розкопки проводив (1981) Буго-Дністровський загін Причорноморської експедиції *Одеського археологічного музею* під керівництвом *Бурдо Н. Б.* Досліджено залишки двох *жител* та ділянку *культурного шару*.

Дослідження культурного шару під обмазкою в житлі №2 на поселенні **Тимкове**. Розкопки Бурдо Н. Б.

↓ Залишки вогнища складної конструкції в житлі №2 на поселенні **Тимкове.** Розкопки Бурдо Н. Б.

Розвалу посуду під шаром обмазки в житлі №2 на поселенні **Тимкове**. Розкопки Бурдо Н. Б.

Столовий посуд з поселення **Тимкове**. Одеський археологічний музей.

Кухоні посудини з поселення **Тимкове.** Одеський археологічний музей.

Житло №1 зруйноване майже повністю. Простежено щільний завал обпаленої глини приблизно на площі 20 кв.м. Найбільша потужність завалу — 0,5 м. Випал *обмазки* із домішкою полови сильний, до червоного кольору. Верхня частина шматків обмазки загладжена, знизу збереглися відбитки дерева, орієнтовані в одному напрямку. У розрізі зафіксовано залягання розвалу посудини між двома шарами обмазки. Усі знахідки мали сліди повторного випалу, кераміка деформована. Між шарами обпаленої глини знайдено кілька жіночих статуеток, *стільці-трони*, фрагменти моделі святилища, які залягали компактно в одному місці і складали *тимківський комплекс сакральних речей*. Поруч із залишками житла №1 знайдено скупчення виробів та заготовок з м'яких порід каменю.

Житло №2 представлене моноліттним рівним завалом обпаленої глини квадратним в плані, розмірами 6х6 м. Випал обмазки з домішкою полови досить сильний, зустрічаються невеликі ошлаковані ділянки. Знизу обмазка товщиною 0,15 м має відбитки колод. На шарі обпаленої обмазки простежено *вимостку* з глини без домішок, розміром 1×1 м. Під завалом обмазки виявлено розвали посуду, окремі знаряддя праці, рештки інтер'єру першого поверху житла: *вогнище* складної конструкції, два сховища для сипучих речовин, дві *ями*, жіноча *теракота*. На північ від житла №2 виявлено *культурний шар*, досліджений на площі 24 кв.м (розкоп III). Гумусований чорнозем був насичений фрагментами кераміки, *крем'яними* знахідками, кістками.

Знайдено нечисленний виробничий інвентар. Серед крем'яних виробів призматичні, пірамідальні та аморфні *нуклеуси*, *відбійники*, переважно невеликі *пластини*, *скребки* на *відщепах*, свердла, проколки. З каменю виготовлено *зернотерки*, шліфувальні та абразивні інструменти. Тесла та долота — як зі сланцю, так і з твердих порід каменю. Знайдено окремі фрагменти бойових сокир. За визначенням *Петруня В. Ф.*, для виготовлення знарядь використовувалася сировина з Дністра або місцевого походження.

Керамічні знахідки найчисленніші. В житлі №2 знайдено десятки розвалів посуду, окремі цілі посудинки. *Кухонний посуд* оздоблений відбитками пальців та нігтів, іноді

Жіноча фігурка, знайдена під обмазкою в житлі №2 на поселенні **Тимкове**. Одеський археологічний музей.

суцільно по всій поверхні горщика, пластичними деталями, *рустом*. Серед форм горщики різного розміру, миски, глечики, *цідилки*. Орнаментований посуд оздоблено за допомогою різноманітної техніки у різних поєднаннях. Заглиблені лінії доповнює інкрустація білою *пастою*, фарбування червоною *вохрою* фону після випалу, відбитки дрібного штампа, *канелюри*, пластичні оздоблення, соскоподібні вушка-ручки. У композиціях часто стилізоване зображення змій. Форми посуду різноманітні: горщики, чаші на піддонах, *вази*, *грушоподібні посудини* з покришками, миски, посудинки з кулястим тулубом, *піфоси*, черпаки. *Антропоморфна пластика* не орнаментована, знайдено кілька стільців-тронів.

Зооморфна фігурка з житла №2 поселення **Тимкове**. Одеський археологічний музей.

Колекція знахідок з поселення Тимкове зберігається в *Одеському археологічному музеї* НАНУ.

Література: *Есипенко А. Л.* Археологічна розвідка в 1952 році в районі Кодима–Котовськ–Рибниця // Матеріали по археології Північного Причорномор'я. — О., 1959. — Вип. 2; *Бурдо Н. Б., Відейко М. Ю.* Ранньотрипільське поселення Тимкове // Археологія. — 1985. — Вип. 52; *Патокова Э. Ф., Петренко В. Г., Бурдо Н. Б., Полищук Л. Ю.* Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье. — К., 1989. — С. 5–29.

Н. Б. Бурдо

Тимківська модель сакральної будівлі.

ТИМКОВСЬКА МОДЕЛЬ САКРАЛЬНОЇ БУДІВЛІ – керамічний виріб, який зображає храм *трипільської культури*, знайдений *Відейком М. Ю.* на поселенні *Тимкове* (1981). Реставрована з фрагментів. Ширина 18 см.

Модель являє собою невисоку пласку *платформу* майже квадратну в плані, з трьох сторін оточену невисоким бортиком, що передає стіни. З четвертого боку торцеві стіни закінчуються *букраніями*, які відтворюють голову бика дуже схематично, вони утворюють широкий вхід. Приміщення розділене навпіл невисоким валиком. З лівого боку в стіні зроблено досить широкий додатковий прохід. Модель виготовлена з керамічної маси відносно гарно промішаної, з помітною домішкою полови. Колір червоний, з чорними плямами, що свідчить про повторний випал. В цілому обробка здійснена не дуже дбало, поверхня загладжена. Такі особливості моделі, як оздоблення букраніями, розподіл на дві частини, додатковий боковий вхід дозволяють припустити, що вона відтворює не побутову будівлю, а сакральну, можливо, *храм*.

Тимковська модель є унікальною знахідкою для раннього етапу трипільської культури, а її конструктивні особливості не знаходять прямих аналогій серед таких виробів, відомих в енеоліті Карпато-Дунайського регіону. Привертає увагу те, що модель храму разом з модельками *стільців-тронів* та жіночими *теракотами* входила, імовірно до *тимківського комплексу сакральних речей*, знайдених в спаленому будинку-житлі №1.

Зберігається в *Одеському археологічному музеї* НАНУ.

Література: *Бурдо Н. Б.*, *Відейко М. Ю.* Ранньотрипільське поселення Тимкове // Археологія. – 1985. – Вип. 52.

Н. Б. Бурдо

ТИМКОВСЬКИЙ КОМПЛЕКС САКРАЛЬНИХ РЕЧЕЙ – комплекс речей *сакрального* призначення, знайдений (1981) на поселенні *Тимкове*.

Під час досліджень серед залишків майже зруйнованого плануванням території житла №1 в розкопі площею 20 кв.м було знайдено компактно розташовані матеріали, які можна вважати комплексом сакральних речей. Ймовірно, не всі речі, які могли входити до цього комплексу, збереглися і потрапили до колекції, але ті, що є, безперечно викликають великий інтерес під час вивчення джерел щодо сакральної сфери трипільського суспільства. Залишки житла №1 являли собою нашарування обпаленої до червоного кольору глини, які залягали під 10-сантиметровим шаром дерену. Глиняна *обмазки* з домішкою полови розтріскалася на уламки розмірами, в середньому, 15×15 см. Верхня частина брил нашарування загладжена, на нижній простежено відбитки колотого дерева, їх небагато, але всі вони орієнтовані в одному напрямку. В цілому потужність нашарування будівельних решток сягала 0,5 м і

Пластика з **тимківського комплексу сакральних речей**.

мала досить складну *стратиграфію*. Під шаром обпаленої глиняної обмазки, потужність якого сягала 10–15 см, знайдено три жіночі фігурки, п'ять теракотових *стільців-тронів*, фрагменти *тимківської моделі сакральної будівлі*, які ми розглядаємо як комплекс ритуальних *артефактів*, а також розвали двох посудин та окремі фрагменти кераміки, які залягали на пласті обпаленої глини, що був аналогічним тому, котрий перекривав кераміку. Під ним зафіксовано кілька фрагментів посуду, окремі знаряддя з *кременю*. Нижче йшов світло-жовтий суглинок без культурних решток. Майже всі знахідки мають сліди повторного випалу, деякі навіть деформовані внаслідок високої температури. Досліджений об'єкт реконструюється як рештки глинобитного двоповерхового будинку, в якому на другому поверсі певним чином були розставлені сакральні атрибути, що було частиною ритуалу «залишення житла», який завершувався спаленням поселення. Наявність комплексу сакральних речей тільки в одному з будинків може свідчити про його особливий статус.

Зберігається в *Одеському археологічному музеї* НАНУ.

Література: *Бурдо Н. Б., Відейко М. Ю.* Ранньотрипільське поселення Тимкове // Археологія. – 1985. – Вип. 52.

Н. Б. Бурдо

ТИМОЩУК БОРИС ОНИСИМОВИЧ (7.04.1919, с. Лука на Житомирщині – 26.02.2003, Москва, Росія) – археолог, доктор історичних наук (1982).

Закінчив історичний факультет Одеського педагогічного інституту. Учасник Фінської та Другої світової війн, в'язень концтабору Майданек. Поворотним моментом у його долі та подальшому виборі спеціалізації стала участь в археологічній експедиції під керівництвом В. К. Гончарова в ур. Лука біля с. Райки (1946). За рекомендацією Д. Т. Березовця був прийнятий до *Чернівецького обласного краєзнавчого музею*. Працював у Чернівецькому університеті, Чернівецькому відділенні Інституту історії АН УРСР. З 1984 – співробітник Інституту археології АН СРСР (тепер *Інститут археології РАН*). Сфера наукових інтересів Б. О. Тимощука – ранньослов'янська проблематика. Кандидатська дисертація: «Северная Буковина IX–XIV вв. по археологическим данным» (1967), докторська – «Общественный строй восточных славян VI–X вв. (по археологическим данным Северной Буковины)» (1982).

У 1947–67 провів десятки археологічних експедицій, відкрив та дослідив на Буковині сотні археологічних пам'яток, серед яких чимало поселень *трипільської культури*.

Тимощук Б. О.

ТИП ЖИВОТИЛІВСЬКИЙ (ЖИВОТИЛІВСЬКО-ВОВЧАНСЬКИЙ)

Проводив розкопки на поселеннях Вітилівка, *Рогатка*.

Праці: Розвідка в басейні р. Пруту // АП УРСР. — 1952. — Вип. 3. — С. 409—416; Розвідка Чернівецького історико-краєзнавчого музею у 1947 р. Пруту // АП УРСР. — К., 1952. — Т. 4; Археологічні дослідження Чернівецького музею у 1949—1951 рр. // АП УРСР. — К., 1956. — Т. 6; Ранньотрипільське поселення Рогатка в Чернівцях // Археологія. — 1979. — Вип. 31. — С. 107—108.

Література: Винокур И. С. Путь в науку // История СССР. — 1969. — № 4. — С. 174—176; Б. О. Тимощук: Бібліогр. покажчик. — Чернівці, 1999; *Гавритухин И. О., Михайлина Л. П., Перхавко В. Б.* К 80-летию Бориса Анисимовича Тимощука // РА. — М., 1999. — № 4. — С. 235—236; *Гавритухин И. О., Масан А. Н., Перхавко В. Б.* Памяти Бориса Анисимовича Тимощука // РА. — М., 2003. — № 4. — С. 175—177.

С. М. Ляшко

ТИП ЖИВОТИЛІВСЬКИЙ (ЖИВОТИЛІВСЬКО-ВОВЧАНСЬКИЙ) — культурний тип доби пізнього та фінального *енеоліту*. Виділений *Ковальовою І. Ф.* Об'єднує підкурганні поховання степової зони України, яким властивий синкретизм обряду та супутнього інвентаря внаслідок сполучання рис степової, пізньої *трипільської культури* та майкопської культури.

Животилівка (зараз м. Новомосковськ) Дніпропетровської обл. — епонімна пам'ятка для визначення *животилівського типу*. В 1934 р. під час розкопок Т. Т. Теслею *курганів* доби енеоліту-бронзи у заплаві р. Самари, лівого припливу Дніпра, було вперше відкрито поховання із посудом, наближеним до пізньотрипільської кераміки *касперівського типу* і водночас — із рисами, властивими майкопській культурі Кавказу.

Появу пам'яток Животилівського КТ визначали міграційні процеси, які знайшли втілення у просуванні населення касперівської, за *Мовшею Т. Г.*, локальної групи пізнього Трипілля на схід, до Дніпра, і зворотній за напрямком рух носіїв майкопської культури Передкавказзя у Причорноморський степ. Внаслідок етнічних перегрупувань в середині — третій чверті III тис. до н.е. утворюються специфічні за культурними ознаками пам'ятки Животилівського КТ на теренах від Пруто-Дністровського межиріччя до Передкавказзя. В межах України найбільша їх концентрація спостерігається у Буго-Дніпровському межиріччі, Приазов'ї, пониззі р. Самари в Лівобережжі Дніпра (більше 70% від загальної кількості). Залежно від територіального положення пам'яток, переважають західні-трипільські або східні-майкопські культурні риси. Особливе місце займають пам'ятки Животилівського типу Присамар'я, які дають підстави для припущення про перебування тут носіїв майкопської культури.

Матеріали з поховань **типу животилівського** (животилівсько-вовчанського: 1-6 за Ковальовою І. Ф.):
1. Горщик, Павлоград I, курган 7, поховання 3;
2. Горщик із заглибленим орнаментом, Павлоград I, курган 7, поховання 3;
3. Амфора з розписом. Соколово II, курган 1, поховання 9.
4. Горщик із заглибленим орнаментом, Соколово I, курган 6, поховання 4;
5. Глечик, Усть-Кам'янка, курган 1, поховання 34;
6. Округлотіла посудинна, Усть-Кам'янка, курган 1, поховання 34.

1

2

3

4

5

6

Ритуал поховань досить стійкий: *курган*, тілопокладення на боці із піднесеними на рівень обличчя долонями (поза адорації), рівне представництво північної чи південної орієнтації. Охрова посипка локалізована черепом —кінцівками, наявність в могилі кусків *вохри*. Квадратні чи прямокутні могильні *ями* мають заплічки у придонній частині, інколи — внутримогильні дерев'яні конструкції, у перекритті використані каміння та деревина. Рідким типом є підбійні могили. В курганній архітектурі наявні рови, спорудження насипів з блоків дерну.

До матеріального комплексу належать горщики присадкувато-біконічної форми із лискованим чи *прокресленим орнаментом*-зигзагом чи променями, що мають аналогії у пізньомайкопській кераміці, *амфори* із вушками і мальованим сітчастим орнаментом та високогорлі горщики, типові для посуду *касперівського типу* та ін. локальних варіантів пізнього Трипілля. Специфічною формою прикрас є крюковидні підвіски з кістки чи металу, зустрічається дрібне кам'яне намисто, відомі знахідки печаток.

Відомості про господарство населення Животилівського КТ майже відсутні. Відбитки зерновок ячменю на горщику із пох. 3 кург. 7 поблизу м. Павлограда (визначення *Пашкевич Г. А.*) свідчить про наявність землеробства.

Населення, що залишило пам'ятки Животилівського КТ забезпечувало зв'язки між трипільською і майкопською *культурами*, впливаючи на появу в них нових рис.

Література: *Ковалева И. Ф.* Погребения животиловского типа в Присамарье // Курганные древности степного Поднепровья III—I тыс. до н.э. — Дн-ск, 1978. — С.45—54; *Ковалева И. Ф.* Погребения с майкопским инвентарем в левобережье Днепра (к выделению животиловского культурного типа) // Проблемы археологии Поднепровья. — Дн-ск, 1991. — С. 69—88; *Лагодовська О. Ф.* Пам'ятки усатівського типу// Археологія. — К., 1953. — Т. 8. — С. 104; *Нечитайло А. Л.* Специфика культурных групп майкопской общности// Майкопский феномен в древней истории Кавказа и Восточной Европы. — Л., 1991. — С. 14—16; *Рассамакин Ю. Я., Кубышев А. И.* Об одной группе позднеэнеолитических погребений в Приазовье с элементами трипольской культуры // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине. — К., 1990. — С. 187—190; *Рассамакин Ю. Я.* Подвески болгарского типа как специфический индикатор миграционных процессов на рубеже энеолита — раннего бронзового века// XV Уральское археологическое совещание. — Оренбург, 2001. — С. 104—106.

І. Ф. Ковальова

ТИП ПАМ'ЯТОК — поняття, яке вживають в археології для визначення певної групи одночасних археологічних пам'яток (поселень, могильників, поховань) з однотипними рисами, які поширені на певній території. Є практичною конкретизацією поняття *археологічний комплекс пам'яток*.

Розробка структури поняття «*археологічна культура*» була здійснена *Захаруком Ю. М.* (1964) з метою теоретичного обгрунтування методики дослідження етнічної історії на підставі археологічних джерел. На його думку, окремі типи пам'яток можуть відбивати племінну організацію населення, а вся сукупність локальних груп, складовими яких вони є, — міжплемінну організацію та структуру споріднених племен.

У 50—60-ті рр. XX ст. в багатьох археологічних культурах було виділено значну кількість *локальних варіантів*, типів пам'яток. З цієї причини постало питання про їх співвідношення та належність до однієї археологічної культури. Тип пам'ятки — структурна одиниця запропонованої Ю. М. Захаруком схеми. Окремі типи знаходяться між собою в певних генетичних, територіальних та хронологічних зв'язках, які відображають історичний розвиток культури. Типи пам'яток можуть входити до складу *локальної групи* (*варіанту*) пам'яток, які, в свою чергу, є складовими археологічної культури.

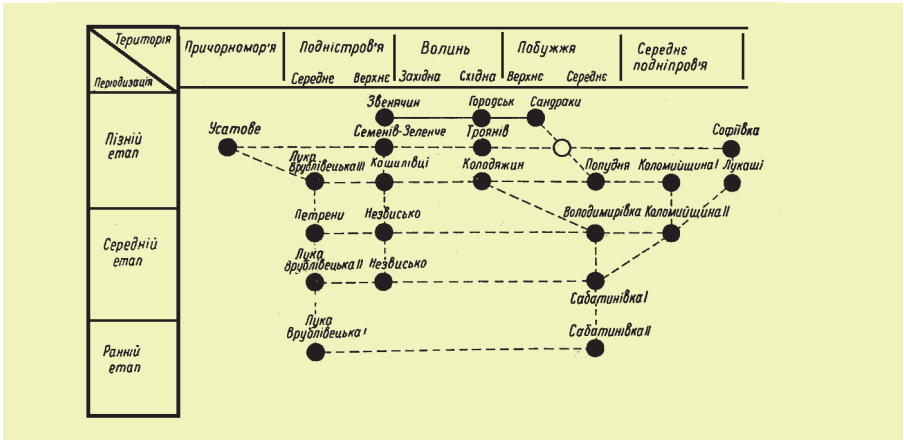

Типи пам'яток в трипільській культурі за Захаруком Ю. М.

У той час існувала певна тенденція до виокремлення типів і локальних варіантів Трипілля в окремі археологічні культури (особливо для пізнього етапу — наприклад городської та *усатівської культури*). До таких висновків прийшли свого часу *Сулімірський Т., Лагодовська О. Ф.* В 70—90-ті рр. XX ст. *Мовша Т. Г.* обгрунтувувала виділення в окремі культури пам'яток жванецького типу, *коломийщинської групи*, *петренської групи*, *томашівської групи* та ін. *Цвек О. В.* виділила *східнотрипільську культуру*.

На думку Ю. М. Захарука, при такому підході до виділення археологічних культур зникла б відмінність між спорідненими та неспорідненими археологічними культурами. Це могло б призвести до розмивання уявлень про історичне співвідношення різних етнічних груп давнього населення. Разом з тим він визнавав необхідність вироблення термінів для позначення великих культурних спільностей та визначення їх історико-культурного змісту.

Трипільська археологічна культура могла відбивати, на думку Захарука Ю. М., певний тип етнічного угруповання первісного суспільства — групи споріднених, спільних за походженням племен, які розмовляли на діалектах однієї мови.

Структурою археологічної культури, розробленою Ю. М. Захаруком, користується більшість дослідників трипільської культури, зокрема *Гусєв С. О., Рижов С. М., Дергачов В. А., Круц В. О.*, та ін.

Література: *Захарук Ю. М.* Проблеми археологічної культури // Археологія. — 1964. — Т. 17. — С. 12—42.

М. Ю. Відейко

ТИПИ ПАМ'ЯТОК СХІДНОТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ — типи пам'яток східнотрипільської культури (етапи BI, BI-II та BII, близько 4500—4000 рр. до н.е). Поширені в межиріччі Південного Бугу та Дніпра. Виділені *Цвек О. В.* в 70—80-ті рр.

Пам'ятки буго-дніпровського локального варіанту східнотрипільської культури (СТК) більш детально досліджені і досить добре відбивають загальну закономірність її формування. Вивчення топографії, планування, домобудівництва, керамічних комплексів з поселень цього регіону дало змогу створити еволюційну колонку *типів пам'яток*.

Найбільш ранньою ланкою є пам'ятки типу *Зарубинців* (Зарубинці, Богачівка I). На Побужжі у цей час існують такі поселення як *Печера, Березівка*. Для *жител* пам'яток типу Зарубинців характерне поєднання наземної *глинобитної* конструкції із заглибленою частиною. У керамічному комплексі відчуваються прекукутенські традиції. У системі заглибленого *орнаменту* — стрічки, овали, підковоподібні фігури. Часто лінії орнаменту заповнені білою *пастою*, виступаючі ділянки поверхні іноді вкриті *вохрою*. *Заглиблений орнамент*, який прикрашав тулуб, поєднуються з канельованим декором по горловині та піддонах. Покришки мають грибоподібне навершшя. Група посуду з пунктирно-канельованою орнаментацією та горщики з рустованою поверхнею також запозичені з раннього Трипілля. Пам'ятки цього типу відносяться до самого початку етапу BI Трипілля і ще не досить повно досліджені.

Наступні пам'ятки типу Красноставки (*Красноставка*, Гребля, *Тараща*, Лісове) мають *поселення*, що розташовані на низьких мисах заболочених річок. Житла двох типів: наземні та заглиблені. Конструкція будинку з заглибленою частиною більш досконала за плануванням та технікою зведення споруди.

У керамічному комплексі присутні ті ж самі групи кераміки, але в іншому процентному відношенні. У групі з заглибленим візерунком утверджується спірально-стрічкова орнаментація. Заглиблення заповнюються як і раніш білою пастою, але жолобки стають ширшими, а виступаючі ділянки поверхні декоруються світло-коричневим *ангобом*. З'являються нові форми: *зерновики*, покришки з конічним навершшям, горщики з високими вінцями. Новою групою є кераміка, оздоблена прокресленим орнаментом нанесеним однією — двома тонкими лініями у супроводі ямок.

Зменшується кількість посуду прикрашеного канелюрно-пунктирним орнаментом. Замість штампу *канелюри* доповнюються ямками. Кількісно збільшується кераміка

декорована тільки канелюрами. Зустрінутий посуд орнаментований ямками (витягнуті глечики, широко відкриті горщики) «кухонні» горщики прикрашаються нарізками та насічками. Населення пам'яток типу Красноставки підтримує тісні зв'язки з сусідами. Деякі елементи посуду (рельєфні рогоподібні елементи) вказують на зв'язок тисополгарським колом пам'яток. Про контакти із спорідненими кукутенськими племенами свідчить розписна кераміка, імпортована з поселень Хебешешті та *Поливанів Яр* III. Зворотній зв'язок документу конічна покришка, виявлена в Трушештах. Підтримуються контакти і місцевим неолітичним середовищем. На поселенні Гребля виявлена кераміка *дніпродонецької культурно-історичної спільності*, а на поселенні останньої Грині знайдені фрагменти посуду близького за орнаментацією до пам'яток типу Красноставки. Зустрінута степова кераміка, імпортована із скелянських пам'яток. Антропоморфні хрестоподібні *статуетки* мають характерні етнографічні риси, притаманні СТК. Серед знарядь праці зустрінуті вироби з обсидіану. Пам'ятки типу Красноставки можна віднести до середини етапу BI і синхронізувати з пам'ятками початку Кукутень А4.

Для пам'яток типу *Онопріївки* (Онопріївка, *Чижівка*) характерні більші за площею поселення (20–60 га) розташовані на мисах плато. Вони забудовуються садибами з наземними житловими та господарськими спорудами, розташованими по колу. В керамічному комплексі присутня кераміка зі спірально-заглибленим декором. Посуд з канелюрно-пунктирною орнаментацією майже відсутній. Більш поширена кераміка, прикрашена канелюрами. Збільшується доля горщиків з домішкою мушлі в тісті та орнаментованих зубчастим *штампом*.

Пам'ятки типу *Шкарівки* (Шкарівка, Миколаївка, Шукайвода, Ліщинівка, Зюбриха) здебільшого розташовані в заплавах річок. Ускладнюється їх планування, основним елементом якою є комплекс будівель (садиба) різних за функціональним призначенням. На пам'ятках цього типу були сформовані особливості в домобудівництві, які в майбутньому стають характерними в подальшому для поселень СТК. Виділяються господарські споруди, а також господарські та виробничі приміщення в житлах. В інтер'єрі будинків розташовані купольні печі, *вівтарі*, лежанки та інші підвищення. В цей період були закладені основи гончарного виробництва; започатковані гончарні майстерні з горнами, звичайними стають відновлювальний випал та *лощіння* кераміки. Посуд з сірою, або чорною лискованою до блиску поверхнею є характерним саме для пам'яток шкарівського типу. Остаточно формуються основні керамічні групи, притаманні СТК. Чільне місце в декорі займає спіральна стрічка з кількох паралельних ліній, якою прикрашена поверхня покришок, біноклів, кратерів. У групі канельованого посуду присутні *глечики*, кулясті посудини, *кубки*. В цей період остаточно формується група кераміки з рельєфно-штампованою орнаментацією та домішкою мушлі в тісті.

З кукутенського середовища більше імпортується кераміки з розписом Поливанів Яр II, *Солончени II, Заліщики*) та посуду з канельованою орнаментацією, доповненою профарбуванням (Дрегушень). *Біноклеподібна посудина*, знайдена в Дрегушенах, свідчить про зворотний зв'язок.

Подальший розвиток СТК у Буго-Дніпровському межиріччі характеризують пам'ятки типу *Веселого Кута* (Копиювата, Бугачівка II – *Пеніжкове*, Ботвинівка, Пилипча, Миропілля, Вільховець – хут. Кравченково та інші). В цей період

Типи пам'яток Східнотрипільської культури.
Кераміка пам'яток типу Шкарівка.

Типи пам'яток Східнотрипільської культури.
Шкарівка. Кераміка серед залишків житла.

Типи пам'яток Східнотрипільської культури.
Кераміка із заглибленим орнаментом пам'яток типу Веселий Кут.

Типи пам'яток Східнотрипільської культури.
Кераміка з розписом із пам'яток типу Веселий Кут.

племена СТК вступають у період найвищого розквіту і досягають високого рівня економічного розвитку. Набувають поширення значні за розмірами поселення (120–150 га) із складним плануванням, вуличною системою забудови і великою кількістю населення. Житлові будинки за конструктивними особливостями мало чим відрізняються від споруд попереднього періоду. Крім жител на поселеннях виявлені одно- і двоярусні виробничі та господарчі споруди. Серед них найбільш визначним є керамічний виробничий комплекс з Веселого Кута. Про високий рівень гончарного ремесла свідчить і кераміка з цих поселень. У групі з заглибленою орнаментацією поширені *зерновики* та *вази*. В їх декорі з'являються антропоморфні та зооморфні рельєфні елементи. Біноклеподібних посудин з заглибленою орнаментацією стає менше. *Кратери* збільшують свої розміри. Новою формою є кулястий посуд, прикрашений заглибленими спіральними стрічками. Зросла кількість та різноманітність форм та стилів декору кераміки з розписом. Переважно вона імпортувалася з Підністров'я (Поливанів Яр II, Яблона XIII, *Незвисько*).

Керамічні комплекси пам'яток типу Веселого Кута відбивають вплив синхронних культур (*тиса-полгарської*, *бодрогкерестурської*). Мабуть з Європи потратила до Веселого Кута мідна окуляроподібна підвіска. В цей час з пам'яток типу Веселого Кута частина населення просунулась у середнє Подніпров'я, де започаткувала нові поселення СТК (*Верем'я*). Веселокутські пам'ятки існували у другій половині перехідного періоду Трипілля BI-BII або Кукутень AB 2.

Пам'ятки типу *Миропілля* (Бочкурино, Семенівка, Дешки та інші). Цей період характеризується послабленням деяких традиційних етнографічних рис властивих племенам СТК. Поселення великі за площею (100–150 га), розташовані на плато. Вони мають кругове планування з щільною концентрацією жител.

Основним елементом поселення як і раніше, є комплекс – подвір'я з різними за призначенням будівлями. Житлові будинки цього часу за

Типи пам'яток Східнотрипільської культури.
Кераміка пам'яток типу Миропілля.

конструкцією менш масивні, в них зникають настили, фундаменти. Плитчасті підвищення трапляються дуже рідко. Кераміка переважно аналогічна посуду більш ранніх пам'яток, змінюється лише їхнє процентне співвідношення. Зникають деякі групи і форми. Посуд виготовляється досить недбало. Порушуються традиції виготовлення кераміки, не застосовується лощіння поверхні заповнення заглибленого орнаменту білою пастою рідке явище. Іноді до маси цієї групи кераміки домішується мушля. Посуду орнаментованого кенелюрами мало. Але зростає кількість кераміки з розписом. В основному це *монохромний розпис* з рослинними елементами. З'являється розписна кераміка місцевого виробництва. Спрощується і декор так званої кухонної кераміки. Шеврон поступається місцем горизонтальним смугам, зубчастий штамп змінюється різними наколами. Значний процент степової кераміки імпортованої з середньостоговських поселень. Зустрінуті знаряддя з обсидіану запозичені з середовища карпатського енеоліту. Загалом ці пам'ятки можуть бути віднесені до початку етапу B II Трипілля.

На етапі BII в Буго-Дніпровському межиріччі з'являються пам'ятки

типу *Гарбузина* (Гарбузин, Гордашівка, Христинівка, Владиславчик).

Зберігаються великі поселення з круговим розміщенням будівель. Серед останніх є житла з підвальними приміщеннями, які зафіксовані в Гарбузині та Христинівці. Саме цей тип споруди, очевидно, представлений відомою моделлю житла з *Розсохуватки*.

В керамічному комплексі присутній посуд з заглибленим орнаментом притаманний місцевим пам'яткам попередніх етапів. Він репрезентований багато орнаментованими великими кратерами, зерновиками біноклеподібними посудинами.

Так звана кухонна кераміка, зберігаючи традиційні для пам'яток типу Веселого Кута і Миропілля орнамент і форму, зазнає деяких змін. Посуд цієї групи значно збільшується в розмірах, в орнаментації з'являється відбиток мотузки і інші елементи, властиві лише для кераміки цієї групи пам'яток. Помітно зростає процент розписної кераміки. Переважає посуд місцевого виробництва, орнаментований у стилі, властивому для Миропілля. Наявна імпортна кераміка, аналог який є в поселеннях Подністров'я (*Незвисько*, *Бучач*). З'являється також кераміка та пластика яка має аналогії у пам'ятках типу *Володимірівки*.

Населення пам'яток типу Гарбузина підтримує контакти із спорідненим сусіднім населенням, яке залишило пам'ятки *коломийщинської групи*. Контакти із степовими племенами підтверджуються експортом місцевої розписної кераміки в степове середовище, зокрема кераміка знайдена в Ново-Розанівці на Інгульці — мабуть виготовлена, на одному з поселень гарбузинського типу.

Послаблення в цей час давніх традицій СТК призвели до асиміляції її населення в Буго-Дніпровському межиріччі племенами, що просунулися сюди з Подністров'я.

Література: *Цвек Е. В.* 1980. Трипольское поселение Буго-Днепровского междуречья (к вопросу о восточном ареале Кукутени-Триполья) // Первобытная археология. Поиски и находки. — К.: Нукова думка. — С. 163—181; *Цвек О. В.* Особливості формування східного регіону трипільсько-кукутенської спільності // Археологія, 1985. — Вип. 51. — С. 31—45.

Цвек О. В.

ТИПОЛОГІЧНИЙ МЕТОД — метод аналізу загального і особливого в емпіричному розмаїтті явищ, один з основних методів, що застосовується в археології. Головне поняття методу — тип, як правило, розглядається як ідеальна модель, що створюється дослідником на підставі зіставлення низки ознак, які відбивають певні суттєві складові досліджуваного явища.

Залежно від завдання дослідження, для одного і того ж явища може бути створено кілька типологічних схем. Процедура типологічного методу полягає у визначенні певної кількості ознак досліджуваних об'єктів та їхніх комбінацій з метою визначення ієрархії та співвідношення системи типів. Типологізація відрізняється від класифікації як самостійної дослідницької процедури. Під класифікацією розуміється та чи інша певна ієрархія об'єктів.

Типологічний метод широко використаний як дослідницький інструмент під час вивчення *трипільської культури*. Із застосуванням цього методу створено типологію кераміки й розроблено періодизацію поселень (*Пассек Т. С.*), виділено типи пам'яток та локальні групи (*Заха-*

Використання **типологічного методу** для дослідження форм посуду трипільської культури.

рук Ю. М., Мовша Т. Г., Шмаглій М. М., Круц В. О., Рижов С. М. та ін.), досліджувалася проблема походження трипільської культури (*Збенович В. Г., Бурдо Н. Б.*), розроблено систематизацію пам'яток пізнього Трипілля (*Дергачов В. А.*). Типологічний метод застосований під час вивчення *антропоморфної* (*Погожева А. П.*) та *зооморфної пластики* (*Балабіна В. І.*).

Література: *Крюков М. В.* Типологический метод // Этнография и смешанные дисциплины. Этнографические субдисциплины. Школы и направления. Методы: Свод этнографических понятий и терминов. — М., 1988. — С. 217.

С. М. Ляшко, М. Ю. Відейко

Тиса, археологічна культура.

ТИСА — культура *мідного віку* (V тис. до н. е.), поширена вздовж берегів р. Тиси на території Угорщини, Румунії, сході Словаччини та Закарпатської області України (поселення Берегове). Деякі дослідники вважають Тису ранніми проявами культури *Тисаполгар*.

Виділена у 20-ті роки XX ст. Ф. Томпой. Її формування пов'язане з культурами Сакалхат, Бюкк. В Угорщині на півдні ареалу поширення Тиси відомі *телі*, в яких нашарування культури сягають 1—2,5 м. На інших територіях *культурний шар* на поселеннях незначний. Вони розташовані на невисоких пагорбах. *Поселення* досліджені недостатньо, на окремих досліджених пам'ятках будинки розташовані уздовж берега річки правильними рядами. Між будівлями трапляються поховання. Скелети у скорченому стані супроводжуються прикрасами та окремими посудинами. На поселенні Кекеньдомбе виявлено рештки глинобитних будинків, подібні до «трипільських *площадок*» На поселеннях відомі *заглиблення*, з яких брали глину, *напівземлянки* та різноманітні господарські *ями*. Знаряддя праці представлені кам'яними сокирами, в тому числі з отворами, *булавами*, теслами, *відбійниками*, товкачами, абразивами, *зернотерками*. *Пластини* з кременю та обсидіану невеликі, неправильної форми. Вироби з кістки та рогу досить численні: шила, *гарпуни*, *мотики*, муфти, кільця. Господарство землеробсько-скотарське, у стаді превалює велика рогата худоба. Певну роль відігравало рибальство. Кераміка умовно поділяється на *столовий посуд* та *кухонний посуд*. Столовий — тонкостінний з дрібними мінеральними домішками, прикрашений тонкими прокресленими лініями у поєднані з ямками або наколами, зустрічається розпис не дуже гарної якості та пластичні елементи. Серед візерунків найбільш поширені *меандр* та кутові композиції. Серед форм столового посуду *кубки*-чаші, *амфори*, посуд на піддонах. Кухонний посуд представлений фрагментами грубих товстостінних тазів, горщиків та *піфосів*, часто оздоблених дзьобоподібною масивною ручкою-вушком. Для культури Тиса характерні *антропоморфна пластика* та *зооморфна пластика*, керамічні столики та *вівтарики*. Антропоморфні статуетки великого розміру, серед них багато чоловічих зображень, зустрічається скульптура з реалістичними деталями. Сусідні культури: *Вінча-Лендель*, Херпай. Деякі традиції культури Тиса простежуються в керамічних комплексах пам'яток *трипільської культури* типу *Луки-Врублевецької*.

Література: *Титов В. С.* Поздний неолит Венгрии // Каменный век Венгрии. — М., 1980. — С. 328—365; *Черныш Е. К.* Энеолит Правобережной Украины и Молдавии // Энеолит СССР. — М., 1982. — С. 258—259.

Н. Б. Бурдо

Тисаполгар, археологічна культура.

ТИСАПОЛГАР — *археологічна культура* доби *енеоліту* (середина V — друга пол. V тис. до н. е). Поширена в басейні р. Тиси, на схід від Дунаю, а також у Трансільванії та Закарпатті. Епонімна пам'ятка — могильник Тисаполгар—Басатиня на території Угорщини.

Поселення розміщувалися на берегах річок, а також на пагорбах. Житла каркасно-стовпової конструкції, мали в довжину 9—15 м, ширину 4—4,5 м. Опалювалися відкритими *вогнищами*. Досліджено великі могильники, розташовані поблизу селищ. Небіжчиків ховали скорченими, на боці, часто скелети обпалені. *Інвентар поховальний* досить багатий — прикраси із золота, міді, мідні знаряддя та зброя, вироби з кременю і каменю, кераміка.

У керамічному комплексі переважає неорнаментована кераміка, мен-

ше декорованої заглибленим орнаментом, розписна відсутня. Форми посуду: миски, черпаки, *кубки* з вушками, *фруктовниці* з отворами у піддоні, горщики, покришки, *глечики* з високою шийкою. Характерні посудини з розташованими у декілька ярусів вушками. Мідні вироби виявлені переважно у вигляді прикрас — браслетів, намистин, перснів, однак відомі також знахідки мідних втульчастих та клиноподібних сокир. Із золота виготовляли бляхи, в тому числі антропоморфні, які нашивали на одяг. Значну кількість кременю носії культури Тисаполгар імпортували з Подністров'я або Волині, частину у вигляді сировини — кременевих конкрецій. Такі *імпорти*, а також вироби із цього кременю виявлені в могильниках на території Словаччини.

Синхронна *трипільській культурі* початку етапу BI (Кукутень А2-А3), однак впливи простежуються і в керамічних комплексах етапу BI—II. Дослідники відзначають впливи традицій культури Тисаполгар у формах кераміки трипільської культури. Вони знайшли вияв у поширенні посуду з ручками у декілька ярусів, деяких форм, орнаментації у вигляді паралельних рядів ямок. Можливо, ці явища пов'язані з переселенням певної частини носіїв культури Тисаполгар на схід, а також активним обміном кременем і металом між окремими племенами.

Література: *Монгайт А. Л.* Археология Западной Европы: Каменный век. — М., 1973. — С. 238; *Movsha T. G.* The Tripolye — Cucuteni and the Lengyel — Polgar cultures // BPS. — 2000. — Vol. 9. — P. 133—167; Videiko M. Yu. Tripolye and cultures of Central Europe: facts and character of interactions: 4200—2750 BC // Ibid. — P. 13—68.

М. Ю. Відейко

ТИТОВ ВАЛЕРІЙ СЕРГІЙОВИЧ

(16.10.1932, Москва, Росія — 17.01. 1990, там саме) — археолог, кандидат історичних наук, член-кореспондент Німецького археологічного інституту Вінкельмана в Бонні.

Закінчив (1955) кафедру археології Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова. У 1956—57 навчався в аспірантурі. Кандидатська дисертація: «Неолит Греции, периодизация и хронология» (1966). Текст докторської дисертації «Неолит Карпатского бассейна», яку готував В. С. Титов, була опублікована колегами після смерті автора. У 1959—90 — науковий співробітник Інституту археології АН СРСР (тепер *Інститут археології РАН*). Відповідальний секретар журналу «Советская археология» (1971—76).

Наукові інтереси: хронологія та економіка давньоземлеробських культур Європи, проблема становлення відтворювального господарства. Працював над систематизацією та узагальненням археологічних матеріалів доби *неоліту* та *енеоліту* з території країн Європи та Азії: Болгарії, Греції, Єгипту, Ірану, Іраку, Кіпру, Криту, Македонії, Румунії, Словаччини, Угорщини, України, Чехії, Югославії. Займався проблемою зв'язків *трипільської культури* з *археологічними культурами* Центральної Європи.

У 1960—70-ті рр. працював в археологічних експедиціях на території України, які досліджували пам'ятки *культури лінійно-стрічкової кераміки*, трипільської культури. Проводив дослідження пам'яток археології Закарпаття доби неоліту та енеоліту. У 1971—81 працював в археологічних експедиціях на території Угорщини (розкопки поселень Фенекпуста, Херпай), 1982—87 — Болгарії. Автор понад 120 наукових праць, в тому числі 4 монографій.

Праці: Неолит Греции. — М., 1969; Новые данные о западных связях позднего Триполья // СА. — 1974. — № 3 (співавт); Археология Венгрии: Каменный век. — М., 1980 (співавт.).

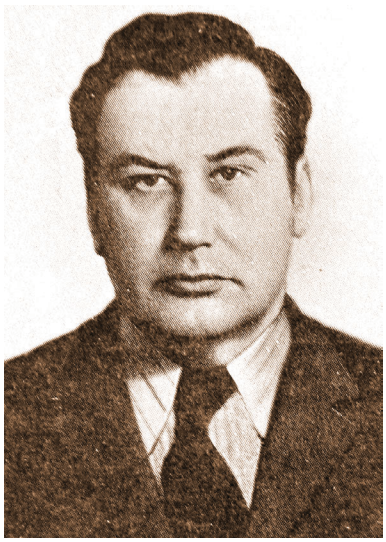

Тітов В. С.

Пассек Т. С. (перша справа), **Тітов В. С.** (другий), Черниш К. К. (третя), Мовша Т. Г. (п'ята), Черниш О. П. (крайній зліва) на поселенні Солончени II.

Ткачук Т. М.

Ткачук Т. М. на розкопках поселення Більшівці. 2000.

авт.); Археология Венгрии: Конец II тыс. до н.э. — I тыс. н.э. — М., 1986 (співавт); Введение // История Европы. — М., 1988. — Т. 1; Неолит Карпатского бассейна. — М., 1996.

Література: *Марковин В. И.* Памяти Валерия Сергеевича Титова // СА. — 1990. — № 3. — С. 296—297.

М. Ю. Відейко

ТКАЦТВО — виготовлення *текстилю* за допомогою ткацького верстата.

У *трипільській культурі* джерелами для вивчення ткацтва є знахідки керамічних деталей *верстата ткацького вертикального — відтяжок* (важків), характерні, головним чином, для етапів СІ та СІІ, та відбитків тканини на денцях посуду, яких особливо багато виявлено на поселеннях *Петрени, Стіна, Ялтушків, Чичельник, Бернашівка* та пізньотрипільських пам'ятках Молдови. Завдяки таким знахідкам дослідники виділяють різні типи техніки ткацтва: полотняне, килимове (гобеленове) та візерункове переплетіння, а також кілька видів тканини: мішковина, полотно, репс, килимова. Остання зроблена з товстої пряжі, імовірно, з вовни. Більш тонкі тканини виготовляли з пряжі, отриманої з рослинних волокон. Візерункові тканини виготовлялися на *верстаті ткацькому вертикальному* зі складним пристроєм та різним натягненням ниток основи по краях полотна, для чого використовувалися *відтяжки* різної форми. Таким чином ткалася візерункова кайма. Відтяжки від верстата такої конструкції знайдено в деяких *житлах* поселення *Майданецьке*. Вивчення відбитків тканини на посуді свідчить про те, що трипільці володіли досить складною технікою виготовлення різнокольорових візерункових тканин.

Література: *Новицкая М. А.* Узорные ткани трипольской культуры // Краткие сообщения ИА АН УССР. — К., 1960. — Вып. 10. — С. 33; *Маркевич В. И.* Позднетрипольские племена Северной Молдавии. — Кишинев, 1981. — С. 114—116.

Н. Б. Бурдо

ТКАЧЕНКО МИКОЛА МИХАЙЛОВИЧ (1893, м. Тальне — 7.11. 1965) — історик-шевченкознавець, археограф, доктор історичних наук.

Закінчив Київський університет Св. Володимира. Досліджував соціально-економічну історію України XVII—XVIII ст. і творчу спадщину Т. Шевченка. У Всеукраїнській Академії наук — аспірант (1924—27), науковий співробітник Науково-дослідної кафедри історії України (1927—30), керівник Археографічної комісії, Комісії Степової України (1926), співробітник Історично-географічної комісії, Комісії української історіографії, секретар Комісії для наукового досліду території Дніпрельстану (1927—33) та ін. Старший науковий співробітник Інституту української літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (30—40-ві рр., 1952—63). За завданням Інституту 1938—40 Ткаченко М. М. підготував дисертацію: «Історично-географічні відомості про місце перебування Т. Г. Шевченка на Україні» (захистив 1942 в Уфі). Докторська дисертація — «Начерки з історії селян на Лівобережній Україні» (1964). Співавтор колективної праці «Історія Києва» (1953—60).

Автор праці «Історія досліджень трипільської культури», яка була подана у 1928 до *Трипільської комісії ВУАК* для публікації її в II-му томі «Трипільської культури на Україні». Перший чоловік *Козловської В. Є.*

Література: *Юркова О. В.* Діяльність кафедри історії України М. С. Грушевського (1924—1930). — К., 1999. — С. 256—258.

С. М. Ляшко

ТКАЧУК ТАРАС МИХАЙЛОВИЧ (6.02.1960, Львів) — археолог, кандидат історичних наук.

Закінчив історичний факультет Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка (1987). Навчався в аспірантурі Інституту археології АН УРСР (1987—90). Кандидатська дисертація: «Орнаментація мальованого посуду трипільсько-кукутенської спільності як знакові системи» (1996). У 1990—96 співробітник відділу археології енеоліту та бронзового віку *Інституту археології НАНУ*. З 1996 — зав. відділом археології *Національного заповідника «Давній Галич»*. Член Європейської асоціації археологів (European Association of Archaeologists), стипендіат фонду Фулбрайта 2003—04 рр.

Автор понад 40 наукових праць, в тому числі монографії. Досліджує проблеми світогляду та *знакових*

систем культури Трипілля-Кукутені, взаємозв'язків культур доби *енеоліту* Південно-Східної і Центральної Європи. Вивчає трипільські пам'ятки у Подністров'ї. Створив каталог знаків по матеріалах мальованої кераміки *томашівської групи*.

Брав участь у розкопках трипільських пам'яток *Бернашівка*, *Бодаки*, *Майданецьке*, *Одаїв*, *Тальянки*, печери *Вертеба* та ін. Проводив археологічні розвідки на території Івано-Франківської області. У 1999–2002 досліджував багатошарове поселення *Більшівці* (ур. Кути).

Праці: Личины в росписи керамики культуры Триполье-Кукутени // Духовная культура древних обществ на территории Украины. – К., 1991. – С.47–59; Знакова система трипільської культури // Археологія. – 1993. – № 3. – С. 91–100; Каталог знаков томашевской локально-хронологической группы Трипольско-Кукутенской культурно-исторической общности // Самватас. – 1994. – № 10. – С. 250–278; Семіотичний аналіз трипільсько-кукутенських знакових систем (мальований посуд). – Івано-Франківськ, 2000 (співавт.); The Koshylivtsy group as a synthesis of the Tripolye and Polgar traditions // The western border area of the Tripolye culture // BPS. – 2000. – Vol. 9. – P. 69–86.

І. Т. Кочкін

ТОВКАЧЕВСЬКОГО В. А. КОЛЕКЦІЯ – збірка матеріалів *трипільської культури*, зібрана археологом-аматором Валеріаном Андрійовичем Товкачевським у Подністров'ї в 50-х рр. XX ст. Надійшла до *Національного музею історії України* у 2000. Матеріали були зібрані ним під час будівництва гідротехнічних споруд на лівобережних притоках Дністра – річках Русаві та Мурафі. Керамічні комплекси походять з невідомих досі трипільських пам'яток у басейні Дністра: поблизу сіл Писарівка, Слобода-Бушанська Ямпільського р-ну, с. Скалопіль Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл., райцентру Ямпіль, які були відкриті власником колекції 1954–56.

Скалопіль – двошарове *поселення* трипільської культури: (етап BI; 4600–4400 рр. до н.е.; та етап CII; 3300–3200 – близько 2750 рр. до н.е.). Знаходиться поблизу с. Скалопіль. Розташоване на правому березі р. Мурафи, на території житлового селища гідростанції. Встановлено, що під час копання фундаменту під житловий будинок було порушено *культурний шар* (імовірно, зачеплено житло), де виявлено матеріали.

Матеріали середнього етапу BI представлені уламками посуду із *заглибленим орнаментом*, доповненим ямками, зробленими похилою паличкою: навскісні жолобки, зібрані в стрічки, що сходяться під кутом, проміжки між якими заповнені поперечними відрізками; наявний криволінійний *орнамент*. До пізньотрипільського шару належить столова кераміка і крем'яний відщеп. Ручка дво-рога з вертикальним отвором від посудини типу кулястої *амфори* та стінка горщика з розписом темно-коричневою фарбою у вигляді паралельних смуг, що сходяться під кутом (*гординештського типу*).

Фрагменти посуду і фрагмент статуетки з **Товкачевського В. А. колекції**. Рисунки О. О. Якубенко.

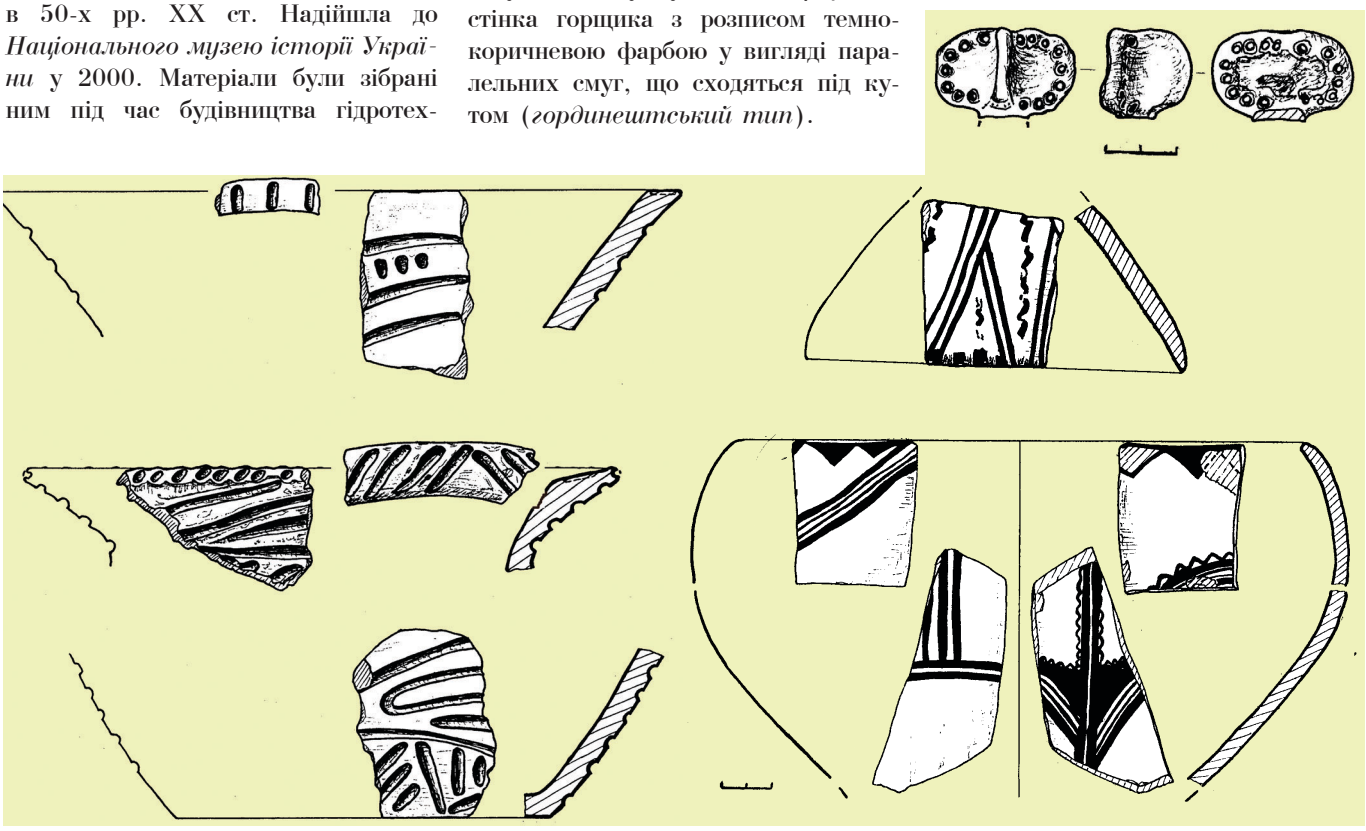

Слобода-Бушанська I – поселення трипільської культури (етап CII; 3300–3200 – близько 2750 рр. до н. е.). Знаходиться поблизу с. Слобода-Бушанська на лівому березі р. Мурафи, за 300 м на захід від північної околиці села. Пам'ятка належить до *касперівського типу*. На першій надзаплавній терасі (схил плато) у ярах, розмитих дощовими водами, виявлено кераміку. *Столовий посуд* представлений великою неорнаментованою конічною мискою з навскіс зрізаним досередини краєм та *глечиком* з розписом темно-коричневою фарбою у вигляді паралельних вертикальних та горизонтальних смуг. *Кухонний посуд* у глиняному тісті має домішку товченої мушлі, колір черепка сірувато-жовтий (стінки від горщиків та потовщене й виділене денце, ймовірно, від миски).

Писарівка – поселення трипільської культури (етап CII; 3300–3200 – близько 2750 рр. до н.е.). Знаходиться поблизу с. Писарівка. на правому березі р. Русави, за 1–1,5 км від села вниз по течії річки. Пам'ятка належить до *городсько-касперівської* (жванецької) *групи*. Канал, прокладений по схилу долини річки, перерізав трипільське житло – *площадку*. *Культурний шар* залягав на глибині 10–20 см від сучасної поверхні, де було зібрано кераміку, фрагмент антропоморфної *статуетки* та відщеп *кремню* (світло-сірий, непрозорий, з дрібними білими цятками). *Столовий посуд* представлений такими формами: миски сфероконічної форми, куляста *амфора* з горизонтальною ручкою-вушком, конічна покришка, горщики. По-верхня здебільшого лискуча, оздоблена *монохромним розписом* коричневою фарбою, доповненою червоною. Мотиви розпису: трикутні «зубці», навскісні та вертикальні стрічки з паралельних ліній і смуг, іноді облямовані зигзагподібною лінією, котрі перехрещуються під кутом і утворюють дуги, наявний зигзаг з петлями на кінцях. *Кухонний посуд* має в глиняній масі домішки піску, зерен кварцу та органічні включення, колір черепка коричневий. Репрезентований масивною ручкою від посудини типу амфори. Голова від антропоморфної фігурки схематизована, сплощена, овальних обрисів, з наскрізними проколами по периметру та великим носом, утвореним защипом, під яким позначений рот.

Ямпіль – поселення трипільської культури (етап CI; 3800–3300–3200 рр. до н.е.). Знаходиться на території м. Ямпіль. Розташоване на лівому березі р. Русави, при впадінні її у Дністер. На березі біля води зібрано кераміку (уламки столового і кухонного посуду) та пластинчастий відщеп з дрібною крайовою ретушшю (кремінь сірого кольору, непрозорий, з розмитими білими плямами). В колекції – уламки від денець та стінок великих столових неорнаментованих посудин, які мають коричнюватий колір черепка, домішку в глиняному тісті дрібного піску й зерен кварцу, загладжену поверхню. Кухонний посуд (стінка) – з великою домішкою подрібненої мушлі в тісті, колір поверхні – оранжевий зовні та світло-жовтий усередині.

Література: *Якубенко О. О.* Матеріали з нових трипільських пам'яток у Подністров'ї // Музей та його колекції: Тематичний зб. наук. праць. – К., 2003. – С. 35–44.

О. О. Якубенко

Томашівка. Розкопки залишків жител. Дослідження Курінного П. П., фото з наукового архіву Інституту археології НАНУ.

ТОМАШІВКА – поселення *трипільської культури* (етап CI). Розташоване в с. Томашівка Уманського р-ну Черкаської обл. Епонімна пам'ятка *томашівської групи*.

Досліджене (1925–26) експедицією *Уманського краєзнавчого музею* під керівництвом *Курінного П. П.* Площа *поселення* – близько 250 га. Розкопано залишки де-

Кераміка з розкопок Курінного П. П. в **Томашівці**. Національний музей історії України.

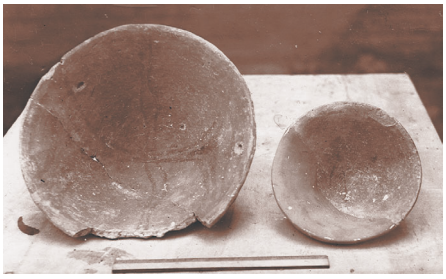

кількох *площадок*. На обпаленій *обмазці* виявлено відбитки дерева. Під завалами обмазки знайдено велику кількість посуду, розставленого групами, в тому числі, за свідченням дослідника, «складеного стосами». У розкопі № 6 виявлено до 200 різноманітних посудин. Було знайдено *зернотерки*, а також невеликі уламки обпалених кісток тварин.

Спостереження за результатами розкопок дали змогу П. П. Курінному реконструювати процес спорудження трипільської будівлі. На його думку, на вирівняну поверхню вкладали настил з колотого дерева, який вкривали шаром глини в декілька прийомів. Отриману долівку підсушували, а потім для міцності випалювали розкладеними на ній вогнищами, після чого додатково вирівнювали, наносячи шари глини. Час від часу підлогу ремонтували, намащуючи нові шари глини і розкладаючи на ній вогонь. До таких само висновків про процес будівництва трипільських площадок після розкопок *Коломийщини I* прийшли *Кричевський Є. Ю. та Пассек Т. С.*

Під час розкопок було виявлено велику кількість кераміки. *Кухонний посуд*, виготовлений із глини з домішками товчених черепашок та піску, представлений горщиками, прикрашеними смугастим загладжуванням та відбитками штампа під горловиною. *Столовий посуд* виготовлений з глини із домішкою дрібного піску, поверхня вкрита яскравим жовтим або червонуватим *ангобом*. Розпис нанесений темно-коричневою фарбою. Форми посуду: миски конічні та напівсферичні, миски на ніжках, зооморфні, *кубки, амфори*, горщики, *кратери, біконічні посудини*. В орнаментальних композиціях зустрічаються різноманітні *знаки*, зображення рослин і тварин. З виготовленням кераміки пов'язаний *шаблон глиняний* зрізано-конічної форми. З його допомогою можна було виготовляти миски, а також біконічні посудини. *Антропоморфна пластика* представлена фрагментами схематичних жіночих статуеток. Із *зооморфної пластики* на особливу увагу заслуговує фрагмент статуетки ведмедя.

Матеріали з розкопок (1925–26) зберігаються та експонуються в *Національному музеї історії України*, окремі знахідки, більш пізнього часу – в *Уманському краєзнавчому музеї*.

Література: *Курінний П. П.* Монументальна пам'ятки трипільської культури // Трипільська культура на Україні. – К., 1926. – Вип. 1. – С. 68–76; *Його ж.* Розкопи біля с. Томашівки // КЗ ВУАК за 1925р. – К., 1926. – С. 54–60; *Його ж.* Розкопи біля с. Томашівки на Гуманщині // КЗ ВУАК за 1926 р. – К., 1927. – С. 54–62.

М. Ю. Відейко

Томашівка. Екскурсія на розкопі, 1925 р. Дослідження Курінного П. П., фото з наукового архіву Інституту археології НАНУ.

Антропоморфні статуетки **томашівської групи** з Уманщини. Національний музей історії України.

Розписні миски **томашівської групи** з Уманщини. Національний музей історії України.

ТОМАШІВСЬКА ГРУПА – локально-хронологічна група пам'яток *трипільської культури* (етап CI) у межиріччі Південного Бугу та Дніпра. Виділена у 80-ті рр. XX ст. *Мовшею Т. Г.* (як томашівська *археологічна культура*), *Кругом В. О.* та *Рижовим С. М.* (як томашівсько-сушківська група). Сформувалася на основі *небелівської групи*. Виділено 4 хронологічні фази.

Відомо понад 40 *поселень*, серед них ряд *протоміст*, селищ площею від 50–70 до 200–450 га: *Василькове, Доброводи, Майданецьке, Сушківка, Тальянки, Чичиркозівка*. Відомі також поселення менших розмірів (площею до 10 га) – *Мошурів, Тальне 2*, Тальне 3. Менші поселення групуються навколо більших. Забудова складається з наземних *жител* каркасно-стовпової конструкції, обмазаних глиною. Серед них були двоповерхові споруди, іноді досить значних розмірів.

Характерна риса томашівської групи – переважання в керамічному комплексі *столового посуду* (80–90 %), який має специфічні форму і розпис. Форми столового посуду: миски (конічні, напівсферичні, зооморфні), *кубки, амфори*, горщики, *кратери, біконічні посудини*, сфероконічні посудини, *грушоподібні посудини, біноклеподібні посудини*. Типовими є гостроребері форми. Поверхня посудин вкрита *ангобом* помаранчевого, червонуватого або світло-коричневого кольору. Розпис наносився, як правило, на верхню частину посудин темно-коричневою або чорною фарбою.

Біноклеподібна посудина **томашівської групи**. Колекція «ПЛАТАР».

Рідкісними є фрагменти, на яких цей розпис доповнений білими крапками.

Для орнаментальних композицій характерна велика кількість *знаків* (рослини, колосся, *місяць*), стилізовані *зооморфні зображення*. Дослідження мальованого посуду томашівської групи дозволило *Ткачуку Т. М.* говорити про формування своєрідної *знакової системи*.

Синхронні пам'яткам *петренського типу, чечельницької групи, канівської групи*. Змінюються пам'ятками *косенівської групи*.

Література: *Круц В. О., Рижов С. М.* Фази розвитку пам'яток Томашівсько-Сушківської групп // Археологія. – 1985. – Вип. 51. – С. 45–56; *Рыжов С. Н.* Расписная керамика томашовской локально-хронологической группы трипольской культуры // Stratum plus. – 2000. – № 2. – С. 459–473.

М. Ю. Відейко

ТОЧОК – див. *Площадка*.

ТРАСОЛОГІЧНИЙ МЕТОД (фр. trace – слід + гр. logos – слово, учення) – метод дослідження слідів людської діяльності, які залишилися на поверхнях неметалевих знарядь праці. Вивчає також об'єкти, які були піддані обробці цими знаряддями, сліди від дії *культурного шару*, транспортування та всілякі деформа-

Визначені **трасологічним методом** ножі односторонні на пластинах з поселення Окопи. Розкопки Збеновича В. Г., визначення Коробкової Г. Ф.

Визначені **трасологічним методом** серпи на пластинах з поселення Окопи. Розкопки Збеновича В. Г., визначення Коробкової Г. Ф.

ції. До кола проблем, які вивчає трасологічний метод, входять проблеми техніки та технології виготовлення знарядь та давніх виробництв. Завдання методу — являється реконструкція об'єктів виробничої діяльності минулого, господарства давніх суспільств, відтворення технічного та технологічного потенціалів цих суспільств. Прийомами наукового дослідження *функціонального методу* є вивчення знарядь праці під мікроскопом та встановлення їх функцій за слідами зношеності. Творцем *експериментально-трасологічного методу* (кінець 30-х рр. XX ст.) є ленінградський дослідник С. А. Семенов.

Вивчення знарядь праці *трипільської культури* з використанням трасології проведено *Коробковою Г. Ф.* для матеріалів з поселень *Бернашівка, Сабатинівка I, Березівка, Шкарівка, Веселий Кут, Майданецьке, Усатове, Маяки* тощо, *Скакун Н. Н. — Олександрівка, Гребенюків Яр, Бодаки.*

Література: *Коробкова Г. Ф.* Экспериментально-трасологическое изучение производств трипольского общества // Археологические открытия в СССР в 1974 г. — М., 1974. — С. 439—440; *Скакун Н. Н.* Орудия труда раннетрипольского поселения Александровка (в свете эксперементально-трасологшического исследования) // СА. — М., 1978. — № 1. — С. 15—23; *Коробкова Г. Ф.* Хозяйственные комплексы ранних земледельческо-скотоводческих обществ юга СССР. — Ленинград, 1987; *Коробкова Г. Ф., Щелинский В. Е.* Методика микро-макроанализа древних орудий труда. — СПб., 1996.

Н. Б. Бурдо

ТРЕЛЯ ЕЛЬЖБЕТА (1967) — польський археолог.

Працює в *Краківському археологічному музеї* з 1995 р. Ад'юнкт музею, з 1999 керівник відділу *неоліту*. Проводила археологічні дослідження на поселеннях у воєводстві Малопольському: Лази, Пшибиславиці, Загайці та ін.

Спільно з С. Кадровим, *Рook Є., Ткачуком Т. М.* на грант фонду Комітету Наукових досліджень 1999—2001 рр. працювала над підготовкою до видання краківської колекції старожитностей *трипільської культури* з *Більча-Золотого* та печери *Вертеба*.

Авторка *Виставки «Збірка з розкопок в Більчі-Золотому ім. Леона і Тереси Сапєгів»*, яка була відкрита в Кракові 2001 р. Підготувала опис колекцій старожитностей трипільської культури, які зберігаються в Краківському археологічному музеї.

Праці: Stanowiska kultury trypolskiej w Bilczu Zlotym w dawnym powiecie Borszczow, w swietle zbiorow krakowskich // Z archeologii Ukrainy i Jury Ojcowskiej, Ojcow 2001, s. 183—226 (співавт); Kolekcje zabytkow kultury trypolskiej z zbiorach Muzeum Archeo-logicznego w Krakowie//Materialy Archeologiczne XXXII. — 2001. — S. 53—67; Sprawozdanie ze studiow i wyniki analiz materialow zabytkowych kultury trypolskiej z Bilcza Zlotego znajdujacych sie w zbiorach Muzeum Archeologicznego w Krakowie // Materialy Archeologiczne XXXIV, 2003. — S. 53—143 (співавт.).

М. Ю. Відейко

ТРИПІЛЛЯ — епонімна пам'ятка *трипільської культури*. Вживається як назва *археологічної культури* (трипільської) в цілому.

Треля Е.

Сучасний вигляд с. Трипілля.

Сторинка з щоденника Хвойки В. В. з поміткою «коло Трипілля». Науковий архів Інституту археології НАНУ.

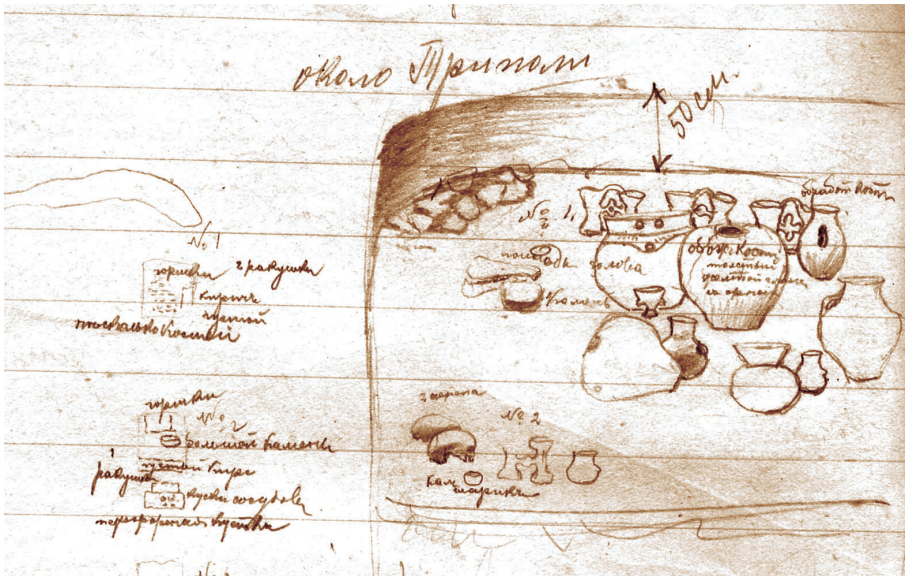

Кратер з розкопок Хвойки В. В. біля **Трипілля** з етикеткою, написаною В. Хвойкою.

У 1896–97 *Хвойка В. В.* проводив археологічні дослідження *поселень* доби *енеоліту* в околицях містечка Трипілля Київської губ. (нині с. Трипілля Обухівського р-ну Київської обл.) На одному з його малюнків дано панораму розкопок на полі біля Трипілля, на віддалі 1–1,5 км від центру містечка, яке зображене на задньому плані. В *Національному музеї історії України* зберігаються матеріали з розкопок В. В. Хвойки під шифром «Трипілля», які можуть бути віднесені до етапу ВІ–ІІ. Точне місцезнаходження цієї пам'ятки (пам'яток) нині невідоме.

Поселення трипільської культури цього часу виявлено останнім часом у кількох місцях на території сучасного с. Трипілля та його околицях. Кераміка етапу ВІ–ІІ в центрі села, неподалік від *Київського обласного археологічного музею* знайдена його співробітником М. Ю. Квітницьким. Ще одне поселення того ж часу він виявив між Трипіллям та с. Дерев'яна.

Очевидно, назва «трипільська культура» виникла не за епонімною пам'яткою, а є похідною від району досліджень, а саме околиць містечка Трипілля. Саме тут В. В. Хвойкою були розкопані такі поселення, як *Верем'я, Жуківці, Стайки, Халеп'я, Щербанівка* та інші.

Література: *Хвойка В. В.* Каменный век Среднего Поднепровья. // Тр. XI АС. – М., 1901. – Т. 1. – С. 730–812.

М. Ю. Відейко

ТРИПІЛЛЯ-КУКУТЕНЬ – *археологічна культура* доби *енеоліту* та початку *бронзового віку*, до якої входять пам'ятки *трипільської культури*, а також культур *Прекукутень, Кукутень, Городиштя-Фолтешть*. Разом вони утворюють *трипільсько-кукутенську спільність*.

ТРИПІЛЬСЬКА АРХЕОЛОГІЧНА ЕКСПЕДИЦІЯ МОСКОВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ – археологічна експедиція під керівництвом *Ринді́ної Н. В.*, яка проводила дослідження пам'яток *трипільської культури* в Молдові та Україні (1977–86). Разом із *Дністровською експедицією* (1979–80) проводила розкопки на поселеннях *Окопи* та *Вороновиця*. Брала участь у розкопках поселення-гіганта *Тальянки* (1985–86), подальша робота тут була припинена у зв'язку з Чорнобильською аварією, яка призвела до випадіння радіоактивного цезію у зоні польових робіт. У Трипільській експедиції МДУ здійснювалася польова археологічна практика студентів-археологів історичного факультету. На основі отриманих матеріалів написані дипломні та дисертаційні роботи.

Н. В. Риндіна

ТРИПІЛЬСЬКА (ДНІСТРОВСЬКА) ЕКСПЕДИЦІЯ (ДНІСТРОВСЬКА ТРИПІЛЬСЬКА ЕКСПЕДИЦІЯ) – археологічна експедиція Інституту історії матеріальної культури АН СРСР (тепер *Інституту історії матеріальної культури РАН*). Працювала на правобережжі Середнього Дністра у 1948–68 під керівництвом *Пасек Т. С.* Продовжила дослідження пам'яток *трипільської культури*, розпочате українськими та польськими археологами на цій території у 20–30-ті рр. XX ст. В роботі експедиції приймали участь: *Черниш К. К., Кравець В. П.* (Львів), *Мовша Т. Г.* (Київ), які керували окремими ділянками та розкопами. Креслення виконувала *Крушельницька Л. І.* За період роботи експедиції була складена археологічна карта правобережжя Дністра, на якій зафіксовано понад 127 трипільських *поселень* уздовж Дністра від с. Перебиківці до с. Атаки.

Вид р. Дністер в районі с. Коновка, де проводила дослідження **Трипільська (Дністровська) експедиція**.

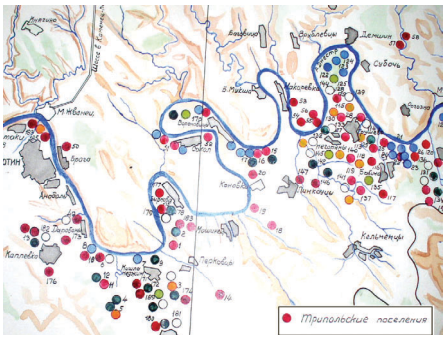

Фрагмент карти археологічних пам'яток складеної за даними досліджень **Трипільської (Дністровської) експедиції**.

Вид р. Дністер в районі Поливанового Яру та розкопки землянки №2. 1951 р. Дослідження **Трипільської (Дністровської) експедиції**.

Розкопки проводилися на багатошарових поселеннях *Поливанів Яр* та *Незвисько*, ранньотрипільських поселеннях *Бернове-Лука* та *Ленківці*.

Література: *Пассек Т. С.* Трипольские поселения на Днестре // КСИИМК. – М.; Л., 1950. – Вып. 32. – С. 44–45; *Пассек Т. С.* Итоги работ Трипольской (Днестровской) экспедиции // КСИИМК. – М.; Л., 1952. – Вып. 45. – С. 3–18.

Н. Б. Бурдо

ТРИПІЛЬСЬКА ЕКСПЕДИЦІЯ ВУАК – археологічна експедиція, яку організував *Всеукраїнський археологічний комітет* ВУАН. Працювала з 1924, з 1925 – у віденні *Трипільської комісії ВУАК*. Складалася з окремих загонів, які досліджували різні пам'ятки *трипільської культури* на території України.

Метою роботи експедиції була перевірка й доповнення новими

Рибаков Б. О. та Пассек Т. С. під час роботи **Трипільської (Дністровської) експедиції**. Фото надано Ситником О. М.

ТРИПІЛЬСЬКА ЕКСПЕДИЦІЯ ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ АН УРСР

Трипільська експедиція ВУАК.
Розписний кубок з розкопок Рудинського М. Я. в Кадіївцях. Національний музей історії України.

Трипільська експедиція ВУАК.
Поселення Стіна. Дослідження Гамченко С. С., Макаревича М. Л. Вид на місце розкопок.

матеріалами трипільських пам'яток, відкритих на початку XX ст. Протягом 1925–30 співробітники Комісії проводили розкопки: *Гамченко С. С. – Білий Камінь, Стіна* (ур. Могилки), с. Морківці, с. Печери (ур. Скала), Андріївка, *Колодяжне; Козловська В. Є. – Балики, Верем'я, Сушківка*, Черепин, Буки, Сирець; *Курінний П. П. – Томашівка, Райки, Колодисте, Борисівка, Плисків-Чернявка, Красноставка*, Білилівка , Ягнятин, *Кирилівські висоти; Рудинський М. Я.* – Кадіївці, Озаринці; *Болтенко М. Ф.* – Усатове; *Макаренко М. О.* – Євминка, Жолудівка, Грушева, *Чичиркозівка; Біляшівський М. Ф. – Борисівка; Безвенглинський Б. П. – Володимирівка, Майданецьке, Тальянки.*

Література: *Козловська В. Є.* З науково-дослідчої роботи Комісії ВУАКу для вивчування трипільської культури // Хроніка археології та мистецтва. – 1931. – Ч. 3. – С. 82–83.

М. Ю. Відейко

ТРИПІЛЬСЬКА ЕКСПЕДИЦІЯ ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ АН УРСР – археологічна експедиція *Інституту археології АН УРСР* (1981–91). Створена для проведення комплексних досліджень *поселень-гігантів* трипільської культури на території Черкаської обл. Начальники експедиції – *Артеменко І. І.* (1981–87), *Черняков І. Т.* (1987–91). У складі експедиції працювали чотири загони. Загін під керівництвом *Круца В. О.* проводив розкопки на поселеннях *Мошурів*, Піщана, *Тальянки, Чичиркозівка*. Розкопки на поселеннях *Доброводи* та *Косенівка* проводив загін під керівництвом *Мовші Т. Г.* Розкопки поселень *Веселий Кут* та *Онопріївка*. проводив загін під керівництвом *Цвек О. В.* Майданецький загін під керівництвом *Шмаглія М. М.* досліджував поселення *Гребенюків Яр, Майданецьке*. І. І. Артеменко керував дослідженням *курганів* на території трипільських *поселень* Доброводи і Тальянки. Всього за час роботи експедиції було досліджено понад 70 різних об'єктів на території перелічених вище поселень. *Археолого-магнітометричні дослідження* проводилися на поселеннях Косенівка, Піщана (*Загній Г. Ф.*) і Тальянки (*Дудкін В. П.*). Була проведена аерофотозйомка поселень *трипільської культури* на території Черкаської обл. Крім того, загонами експедиції були проведені розвідки на поселеннях трипільської культури на території Черкаської та Кіровоградської областей з метою вивчення периферії трипільських *протоміст*. За результатами розвідок В. О. Круцом було картографовано близько 140 поселень.

Під час роботи експедиції були проведені *Перший польовий семінар* (1990) та *Міжнародний польовий семінар* (1991), присвячені проблемам дослідження поселень-гігантів трипільської культури на території України.

Матеріали з розкопок експедиції зберігаються у *наукових фондах Інституту археології НАНУ*,

Трипільська експедиція ВУАК.
Поселення Стіна. Дослідження Гамченко С. С., Макаревича М. Л. Екскурсія на території трипільського поселення. 1929.

зберігаються та експонуються в *Черкаському обласному краєзнавчому музеї, Тальнівському музеї історії хліборобства*.

Література: *Відейко М. Ю.* Трипільські протоміста. Історія досліджень. – К., 2002. – С. 24–26; *Круц В. А.* Работы Трипольской экспедиции [Черкас. обл.] // АО 1984 г. – М., 1986. – С. 257–258.

М. Ю. Відейко

ТРИПІЛЬСЬКА ЕКСПЕДИЦІЯ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ МАТЕРІАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ ВУАН

(Трипільська експедиція ІІМК ВУАН) – археологічна експедиція з дослідження пам'яток *трипільської культури*, організована Інститутом історії матеріальної культури Всеукраїнської Академії наук (див. *Інституту археології НАНУ*). Працювала у 1934–40. Начальник експедиції *Магура С. С.* (до 1937). Дослідження проводилися спільно з Трипільською експедицією ІІМК АН СРСР (керівник – *Пассек Т. С.*). В експедиції в різні роки працювали *Безвенглинський Б. П., Козловська В. Є., Кордиш Н. Л., Коршак К. Ю., Кричевський Є. Ю., Макаревич М. Л., Петров В. П., Підоплічко І. Г.*

Експедиція проводила археологічні розвідки в Подніпров'ї та Побужжі, в результаті яких було виявлено та обстежено багато *поселень* трипільської культури. Провела розкопки поселень *Володимирівка, Городськ, Коломийщина I* (розкопане повністю 1934–38), *Коломийщина II*.

Матеріали з розкопок експедиції зберігаються та експонуються в *Національному музеї історії України, Археологічному музеї Інституту археології НАНУ, Музеї трипільської культури Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»*.

Література: *Магура С. С.* Експедиція 1934 р. для дослідження пам'яток трипільської культури // НЗІМК. – 1937. – Кн. 2. – С. 67–95; *Пассек Т. С.* Исследование трипольской культуры в УССР за 20 лет // ВДИ. – 1938. – № 1. – С. 261–278; *Пассек Т. С.* Изыскания по трипольской культуре [за 25 лет] // КСИИМК. – 1946. – Вып. 13. – С. 174–176.

М. Ю. Відейко

ТРИПІЛЬСЬКА ЕКСПЕДИЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Якубенко О. О. на поселенні Володимирівка під час роботи **Трипільської експедиції Національного музею історії України**.

ТРИПІЛЬСЬКА ЕКСПЕДИЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ – експедиція працювала (1989–90) під керівництвом *Якубенко О. О.* Експедиція була організована для обстеження та охоронних розкопок поселення *Володимирівка*. Встановлено площа поселення (100 га), зроблено зачистки по стінках яру, що проходить через пам'ятку та закладено кілька шурфів, в яких виявлено рештки глинобитних будівель, одну з них розкопано. Отримано важливі дані про будівництво житлових споруд. Серед знахідок – велика колекція посуду, знарядь праці, яскраві зразки *антропоморфної* та *зооморфної пластики*. Матеріали зберігаються у *Національному музеї історії України*.

Література: *Якубенко О. О.* Результати археологічних досліджень трипільського поселення Володимирівна (Кіровоградська обл.), проведених 1989 року // Деякі основні напрямки

Креслення площадки в **Трипільській експедиції ІІМК ВУАН.**

Учасники **Трипільської експедиції ІІМК ВУАН**. Фото 1936 р. з архіву Макаревича М. Л. Вирізане зображення Магури С. С.

вдосконалення діяльності музеїв на сучасному етапі. – К., 1990. – С. 92–102; *Його ж*. Охоронні розкопки трипільського поселення Володимирівна (Кіровоградська обл.), проведені у 1989–1990 роках // Археологічні дослідження проведені на території України протягом 80-х років державними органами охорони пам'яток та музеями республіки. – К., 1992. – С. 76–102.

Н. Б. Бурдо

ТРИПІЛЬСЬКА КОМІСІЯ ВУАК – наукова установа у складі ВУАН для організації та проведення досліджень пам'яток *трипільської культури*.

Створена як складова частина ВУАК (1925). Перше засідання відбулося 7 березня 1925 року. Засідання Комісії вважалися відкритими – вхід для «сторонніх громадян» згідно з постановою про режим її праці був вільним. Обов'язковою була присутність дійсних членів та практикантів Комісії, за бажанням – дійсних членів ВУАК. До складу Комісії увійшли *Біляшівський М. Ф., Козловська В. Є.* (голова), *Курінний П. П.* (секретар), *Рудинський М. Я.* До участі в роботі були запрошені також В. Ю. Данилевич, *Кричевський Є. Ю.*, *Макаренко М. О.*, Л. Кістяківський, *Магура С. С.*, Юркевич, О. Якубовський. У січні 1926 її дійсними членами було обрано *Болтенка М. Ф.* (Одеса), *Гамченка С. С.* (Житомир), *Якимовича М. К.* [Акимович] (Умань). У кінці 1926 дійсними членами Комісії було запропоновано обрати *Чикаленка Л. Є.* та *Щербаківського В. М.*

Комісія на першому своєму засіданні (7.03.1925) затвердила розширений план роботи, яким передбачалися вирішення науково-методичних, теоретичних (розробка класифікації та періодизації) та організаційних проблем, дослідницьких завдань, публікація й популяризація трипільських пам'яток, а також координування дослідженнями, які проводили місцеві музеї України. Фінансову підтримку діяльності надавали НКО УСРР, ВУАН.

Було вирішено створити колективними зусиллями карту пам'яток трипільської культури. З цією метою доручили складення карти по Київщині – В. Є. Козловській; по Уманщині, Херсонщині та інших територіях півдня – П. П. Курінному; Чернігівщині, а згодом Волині й Полтавщині – М. Я. Рудинському. Планувалося створити також картковий каталог пам'яток трипільської культури.

Рецензувалися видані після 1917 наукові праці, в тому числі закордонні публікації (зокрема *Чайлда Г.*, Б. Януша, М. Еберта), присвячені трипільській культурі. Проводилися виставки матеріалів, здобутих під час археологічних досліджень. На засіданнях комісії заслуховували доповіді запрошених з музеїв науковців. Було поставлено завдання розгорнути археометричні дослідження трипільських старожитностей методами природничих наук, в тому числі зоології, ботаніки, лабораторних досліджень кераміки, металу, ґрунтів. З метою організації нових дослідів було доручено М. Я. Рудинському звернутися до Повітрофлоту з проханням зробити аерофотозйомки околиць Трипілля для проведення дальших досліджень.

Для перевірки і поповнення новими матеріалами трипільських пам'яток, відкритих на початку століття, діяла *Трипільська експедиція ВУАК*. Результати досліджень публікувалися у «Коротких звідомленнях ВУАК» (1925–27), збірнику «Трипільська культура на Україні» т. I (1926), «Хроніка археології та мистецтва» (1928–29). Був підготовлений, але не виданий т. II збірника «Трипільська культура на Україні».

У 1928 Комісія підготувала матеріали до 2-го випуску збірника «Трипільська культура»: *Добровольський А. В.* («Речі трипільської культури в похованнях Південної України»), Б. П. Безвенглинський («Фрагменти хаток трипільської культури»), М. О. Макаренко («Евмінка»), П. П. Курінний («Глиняні статуетки трипільського типу з Гуманщини»), *Пассек Т. С., Латинін Б. О.* («Опыт классификации керамики трипольського типа»), Т. С. Пассек («Південна група трипільської кераміки»), С. С. Гамченко, *Лагодовська О. Ф.* («Трипільська культура на Волині»), М. Ф. Біляшівський, П. П. Курінний («Борисівська кераміка»), М. Я. Рудинський («Кераміка з Кадієвець»), В. Є. Козловська («Розкопи 1926 року біля с. Ржищева»), *Л. Є. Чи-*

каленко («Кераміка Петрен»), *Ткаченко М. М.* («З історії вивчення пам'яток Трипілля»).

Таким чином, Трипільська комісія ВУАК в 1925–30 координувала дослідження у галузі трипільської культури в межах України, розгорнула широкі польові дослідження (розкопки велися на більше ніж 30 пам'ятках). Було здійснені (хоча й далеко не в запланованому обсязі) видання матеріалів з розкопок та наукових розробок. Комісія припинила діяльність у 1930.

Література: *Нестуля С.* Становлення Всеукраїнського археологічного комітету ВУАН (сер. 1920-х років). – Полтава, 1997. – С. 43–45.

С. М. Ляшко, М. Ю. Відейко

ТРИПІЛЬСЬКА КОМПЛЕКСНА ЕКСПЕДИЦІЯ (ТКЕ) – археологічна експедиція Інституту археології АН УРСР (1972–80), створена для дослідження поселення-*протомісто* трипільської культури *Майданецького*. Начальник експедиції – *Шмаглій М. М.*

У роботі експедиції брали участь співробітники Інституту археології АН УРСР (тепер *Інститут археології НАНУ*). Трипільська комплексна експедиція вперше випробувала на практиці комплексну методику вивчення поселень-гігантів, яка з початку 80-х років була застосована іншими дослідниками, зокрема *Трипільською експедицією Інституту археології АН УРСР* (1981–91). Комплексний характер експедиції передбачав використання як традиційних методів археологічних досліджень – розкопок, розвідок, так і методів природничих наук, зокрема *археолого-магніторозвідувальних досліджень* у великих масштабах для встановлення планування поселення. 1972–74 під керівництвом *Дудкіна В. П.* проведено магнітну зйомку на площі близько 180 га. В результаті розкопок було досліджено залишки 10 наземних споруд. На цих матеріалах *Зіньковський К. В.* розробляв проблеми житлобудування поселень-гігантів і дійшов висновку про наявність кількаповерхових споруд. Експедиція провела також розвідки на поселеннях *Вільховець*, *Тальянки*, розкопки на поселенні *Доброводи*.

Література: *Шмаглій М. М.*, *Дудкін В. П.*, *Зіньківський К. В.* Про комплексне вивчення трипільських поселень // Археологія. – 1973. – Вип. 10. – С. 23–31; *Шмаглій М. М.*, *Відейко М. Ю.* Пізньотрипільське поселення поблизу с. Майданецького на Черкащині // Там же. – 1987. – Вип. 60. – С. 58–71; *Вони ж.* Трипільські протоміста // Там же. – 1993. – № 3. – С. 52–63; *Відейко М. Ю.* Трипільські протоміста. Історія досліджень. – К., 2002. – С. 22–23.

М. Ю. Відейко

ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА – *археологічна культура* доби *енеоліту* та початку *бронзового віку* (близько 5400–2750 рр. до н. е.). Частина *трипільсько-кукутенської спільності*, пам'ятки якої відомі на території Молдови, Румунії та України. Вживаються також назви: Кукутень-Трипілля, культура *Трипілля-Кукутень*, *мальованої кераміки культура*, *Трипілля*. На території України пам'ятки трипільської культури відомі в 15 областях, а випадкові знахідки – в чотирьох. Територія поширення: від Прикарпаття на заході до долини Дніпра на сході, в межах лісостепової смуги. Найпізніші пам'ятки виходять в степ – до Північно-Західного Причорномор'я. Виділена *Хвойкою В. В.*

Виникла на основі кількох археологічних культур доби *неоліту*: *Боян*, *культури лінійно-стрічкової кераміки*, за участю культур *Дудешть*, *Кріш*, Хаманджія. Найдавнішим в Україні є поселення *Бернашівка* на Дністрі, в керамічному комплексі якого помітні риси перелічених вище археологічних культур.

Трипільська культура в Україні представлена *поселеннями* (відомо понад 1 500) та поховальними пам'ятками, серед яких *кургани* та грунтові могильники, а також *скарбами*, *майстернями кременеобробними*. Серед поселень виділяються *протомісто*, населенні пункти площею 100–450 га.

Згідно з періодизацією, розробленою *Пассек Т. С.* та доповненою іншими авторами, виділяють три етапи: ранній (А), середній (В), пізній (С). У свою чергу кожен з них поділяють: В – на ВІ, ВІ–ІІ та ВІІ, С – на СІ та СІІ. Більшість сучасних дослідників (*Дергачов В. А.*, *Збенович В. Г.* та ін.) до пізнього етапу зараховують лише комплекси фази СІІ, а СІ включають до середнього етапу.

Дослідження **Трипільської комплексної експедиції**. Майданецьке. 1972 р.

Дослідження **Трипільської комплексної експедиції**. Майданецьке. 1974–80 рр.

«Троянівська Венера». Антропоморфна статуетка з розкопок Шмаглія М. М. на поселенні Троянів.

Археологічний комплекс трипільської культури неоднорідний. Виділено понад 40 локально-хронологічних груп і *локальних варіантів*, *типів пам'яток*. Їх назви уточнювалися, доповнювалися, змінювалися. Для середнього етапу (В) виділено такі комплекси: ВІ — *борисівський тип*; ВІ-ІІ — *заліщицький варіант*, *солонченський варіант*, *біликівський тип*, *пеньожківсько-щербанівська група*; *середньобузька локальна група* (остання охоплює етапи ВІ-ІІ, ВІІ та СІ); ВІІ — *володимирівська група*, *ворошилівський тип*, *коломийщинська група* (заходить у СІ), *курилівський тип*, *небелівська група*, *петренська група* (заходить до етапу СІ) *чапаївський тип*, *шипинецька група*. До етапу СІ віднесено такі комплекси: *кошиловецька група*, *косенівська група* (заходить у СІІ), *лукашівський тип*, *ржищівський тип*, *томашівська група*, *чечельницька група*. Найбільше комплексів виділено для етапу СІІ: *бринзенський (жванецький) тип*, *вихватинська група*, *гординештська група (тип)*, *городський тип*, *животилівський тип*, *касперівський тип*, *листвинський тип*, *серезлїївський тип*, *софіївський тип*, *троянівський тип*, усатівський тип, *хорівський тип*.

Серед дослідників існують різні погляди щодо віднесення тих чи інших пам'яток до певних типів, локальних груп, локально-хронологічних варіантів культури, а також до трипільської культури в цілому. Так, *Цвек О. В.* виділила в *східно-трипільську культуру* трипільські пам'ятки у межиріччі Південного Бугу та Дніпра, включивши до неї зокрема пеньожківсько-щербанівську, коломийщинську, чапаївську та лукашівську групи. *Болтенко М. Ф.*, *Петренко В. Г.* та ін. виділяли пам'ятки усатівського типу в особливу *усатівську культуру*, вважаючи її окремою від трипільської. Пам'ятки серезлїївського та животилівського типів не всі дослідники відносять до трипільської культури.

Для археологічного комплексу трипільської культури характерні залишки жител у вигляді *площадок*; поділ кераміки на *кухонний посуд* і *столовий посуд*, останній прикрашений *заглибленим орнаментом*, інкрустованим білою або червоною *пастою*, розписом мінеральними фарбами (*поліхромним розписом*, *біхромним розписом* або *монохромним розписом*); наявність *антропоморфної пластики*, в тому числі *реалістичної пластики* та *зооморфної пластики*. Специфічною категорією керамічних виробів є *моделі будівель трипільської культури*, *моделі саней*, *моделі стільців-тронів*, *моделі сокир* тощо.

Для виготовлення знарядь праці, зброї використовували кремінь, камінь, кістку або ріг. Трипільські племена видобували й обробляли метал, знайдено велику кількість виробів з міді: прикрас, знарядь праці та зброї. Для виготовлення тканин використовували *верстат ткацький вертикальний*.

Поховальні пам'ятки для раннього та середнього етапів представлені поодинокими похованнями в межах поселень та *Чапаївським могильником* з трупопокладеннями. Для пізнього етапу (СІІ) відомі грунтові могильники: *Маяки*, *Усатове*, Вихватинський (поховальний обряд — трупопокладення в ямах). *Завалівський могильник*, *Чернинський могильник*, *Софіївський могильник* та *Червонохутірський могильник* презентують обряд *трупоспалення*. Набув поширення підкурганний обряд поховання: *Аккембецький курган*, Маяки, *курган «Садове»*, *Олександрівський курган*, Усатове та ін.

Основа економіки — відтворювальне господарство на основі вирощування злакових та тваринництва. На пізньому етапі деякі групи населення переходять до *кочівництва*.

Синхронні культури: на ранньому етапі — *Болград-Алдень*, *Варна*, *Вінча*, *Гумельниця*, *Коджадермен-Каранове VI* (частково й на середньому етапі), *дніпро-донецька спільність* (до пізнього етапу), *новоданилівський тип*, *середньостогівська культура* (остання — частково й на середньому етапі); на середньому етапі — *Бодрогкерестур*, *Лендель*, *Малиця*, *Петрешть*, *Тисаполгар*, *культура люблінсько-волинської мальованої кераміки*, *культура лійчастого посуду*

(остання — частково й на пізньому етапі), культура ямково-гребінцевої кераміки (на пізньому етапі також), Чернавода I; на пізньому етапі — *Баден, культура кулястих амфор, нижньомихайлівського типу пам'ятки, Чернавода III*.

Знахідки з розкопок пам'яток трипільської культури представлені в понад 60 музеях України, серед них: *Археологічний музей Інституту археології НАНУ, Національний музей історії України, Львівський історичний музей, Одеський археологічний музей НАНУ*. За межами країни трипільські старожитності представлені в музеях Ве-ликої Британії: Британський музей, Ashmolean Museum; Польщі: *Варшавський державний археологічний музей, Краківський археологічний музей, Познанський археологічний музей*; Росії: *Державний історичний музей* (Москва), *Державний Ермітаж, Музей антропології та етнографії ім. Петра Великого* у Санкт-Петер-бурзі.

Література: Археология Украинской ССР. — К., 1985. — Т. 1. — С. 189—263; Давня історія України. — К., 1997. — Т. 1. — С. 231—382; *Відейко М. Ю.* Трипільська цивілізація. — К, 2003.

М. Ю. Відейко

«ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА» ЗАПОВІДНИК — державний історико-культурний заповідник «Трипільська культура» в Черкаській обл. Створений 2002, почав працювати з липня 2003. Основна ціль заповідника — відродження історичної національної пам'яті та збере-ження в регіоні трипільської культури, як однієї з найяскравіших археологічних культур Стародавнього світу.

До складу Заповідника нині входять 11 окремих територій (землі історико-культурного призначення) на яких розташовані поселення *трипільської культури* загальною площею 2045 га. До виділених поселень входить частина унікальних *поселень-гігантів*, а самі виділені землі розташовані на території сіл Тальянки, Легедзине, Майданець, Веселий Кут, Глибочок, Піщана, Онопріївка — Тальнівського району, Косенівка, Доброводи, Аполянка — Уманського району, Вільховець, Чичиркозівка — Звенигородського району.

Заповідник свою роботу будує в трьох основних напрямках. Серед них — охоронний, науково-дослідний та туристичний. Охоронний має забезпечити збереження трипільського *культурного шару* від техно-та антропогенного руйнування; науково-дослідний — передбачає розвідувальну, археологічну, реста-враційну та експериментальну діяльність; туристичний — популяризацію знань про трипільську культуру, яка базуватиметься на діяльності певних об'єктів, що можуть активно використовуватися в туристичному аспекті.

Перспективним планом Заповідника передбачається створення об'єктів музейно-туристичного призначення, серед яких музей трипільської культури (м. Тальне); музей поселень-гігантів трипільської культури (с. Легедзине); археодром (комплекс в який входитиме критий павільйон над групою розкопаних трипільських жител, реконструйовані будівлі на основі розкопок, торгові точки. Тальянківське поселення); скансен (невелике реконструйоване поселення (три житла) в якому поетапно можуть проживати в умовах наближених до трипільського часу туристичні групи, та в якому проводитиметься експериментальна робота Заповідника).

За час роботи Заповідника створено експозиційну площу в приміщенні Заповідника с. Легедзине. Спільно з Інститутом археології НАН України в серпні 2003 року проведено міжнародну наукову конфе-

Реконструкція двоповерхового трипільського будинку в **заповіднику «Трипільська культура»**.

ренцію. Знято спільно із кіностудією «Фрески» науково-популярний фільм про трипільську культуру «Трипільська працивілізація», проведено комплекс експериментальних досліджень з проблем трипільського житлобудування.

Література: *Чабанюк В. В.* Цілі і перспективи роботи державного заповідника «Трипільська культура» // Трипільська цивілізація у спадщині України. – К., ВЦ «Просвіта», 2003. – С. 77–80.

В. В. Чабанюк

ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ – міжнародна наукова конференція «Трипільська культура України»(до 100-річчя відкриття). Відбулася в м. Львів 8–10 червня 1993. Організована Верхньодністрянською археологічною експедицією *Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ*.

В роботі конференції взяли участь дослідники з Молдови, Росії, Польщі і України. Було виголошено 35 наукових доповідей, які були присвячені питанням історії вивчення Трипілля, його місця серед культур Європи, виникнення та розвитку культури, її окремих варіантів та типів, стану досліджень окремих території, реконструкції суспільного ладу та світогляду давнього населення, а також наслідування трипільських традицій в сучасному українському мистецтві.

Література: Тези доповідей і повідомлень міжнародної наукової конференції «Трипільська культура України»(до 100-річчя відкриття. – Львів, 1993. – 79 с.

М. Ю. Відейко

«ТРИПІЛЬСЬКИЙ СВІТ» – художньо-археологічна виставка за участю *Інституту археології НАНУ* та мистецької групи «Вересовий стиль» (3.05.–4.07. 1993), присвячена 100-річчю відкриття *трипільської культури* археологом *Хвойкою В. В.* Відбулася в приміщенні Державного музею літератури в м. Києві. Спонсори виставки – фірма «Соломія», каталогу – "Winner-Ford" (Київ).

Обкладинка каталогу виставки **«Трипільській світ»**.

На виставці експонувалися шедеври трипільського керамічного виробництва з *наукових фондів Інституту археології НАНУ* та *Археологічного музею Інституту археології НАНУ*, а також архівні матеріали та друковані праці, пов'язані з відкриттям та дослідженням трипільської культури. Були представлені знахідки з розкопок *Бібікова С. М.*, О. Г. Колесникова (*Корвіна-Піотровського О.Г.*), *Круца В. О.*, *Макаревича М. Л.*, *Мовші Т. Г.*, *Шмаглія М. М.*, *Цвек О. В.* Видано каталог виставки (вступне слово – П. П. Толочко, нарис про трипільську культуру – *Відейко М. Ю.*), у якому представлені найунікальніші експонати – *антропоморфна пластика*, ри-туальний посуд, кераміка, а також твори майстрів групи «Вересовий стиль» – О. Найди, О. Гончар та ін.

Під час роботи виставки в актовому залі музею відбулися «Трипільські читання», на яких з доповідями про дослідження трипільської культури виступили О. В. Цвек, М. М. Шмагілій, *Ткачук Т. М.*, Корнієнко П. Л. , Шилов Ю. О.

Своєрідним продовженням київської виставки «Трипільський Світ» стали дві виставки, які демонструвалися в США: «*Україна, образи 5000–4000 рр. до Христа*»(Вашингтон, 1993) та «*Україна – від 5000 до 4000 років до Христа. Скарби трипільської культури*» (Нью-Йорк, 1993–1994).

Література: Трипільський Світ. – К., 1993; *Відейко М. Ю.* Виставка «Трипільський Світ» // Археологія. – 1993. – № 3. – С. 158.

М. Ю. Відейко

«ТРИПІЛЬСЬКИЙ СВІТ І ЙОГО СУСІДИ» – міжнародна наукова конференція. Відбулася 20–23 серпня 2001 в м. Збараж Тернопільської області. Організатори: Державний історико-архітектурний заповідник в м. Збаражі, *Інститут історії матеріальної культури РАН* (Санкт-Петербург, Росія), Лабораторія (Праісторична Європа) UMR 7041, Дім Археології ім. Р. Жінувес (Франція). У конференції взяли участь археологи із семи європейських країн – Болгарії, Молдови, Польщі, Росії, України, Франції, ФРН. Серед закордонних учасників – Б. Матєва (Болгарія), *Манзура І. В.* (Кишинів, Молдова), М. Шміт (Познань, Польща), Кадров С. (Краків, Польща), А. Закосцельна (Люблін, Польща), *Скакун Н. Н.*, *Риндюк Н. В.* (Санкт-Петербург, Росія), А. Самзун, К. Меньє (Франція), Е. Кайзер

(ФРН). З України — *Бурдо Н. Б.*, *Відейко М. Ю.*, *Корвін-Піотровський О. Г.*, *Мовша Т. Г.*, Ю. Я. Рассамакін, *Рижов С. М.*, *Овчинников Е. В.*, *Цвек О. В.*, *Чорновіл Д. К.*, *Шиянова Г. В.*, *Шумова В. О.*, *Якубенко О. О.* (Київ), *Бузян Г. М.* (Переяслав-Хмельницький), *Жураківський Б. С.* (Рівне), *Сохацький М. П.* (Борщів), *Ткачук Т. М.* (Галич), *Кочкін І. Т.* (Івано-Франківськ).

Всього за два дні засідань було прочитано 24 наукові доповіді на теми трипільської археології та археології інших культур *неоліту* та *енеоліту* Європи. Доповіді були присвячені широкому колу питань — від інформації про окремі досліджені пам'ятки або групи пам'яток і окремих категорій знахідок, до проблем етнокультурних процесів в окремих регіонах трипільської культури, а також за її межами. Відбулася екскурсія на місце розкопок поселення з майстернями з обробки кременю біля поселення *Бодаки* на річці Горинь. Відкрито археологічну виставку, в експозиції були представлені основні знахідки, виявлені під час багаторічних археологічних досліджень під керівництвом Скакун Н. М. в Бодаках. Видано тези доповідей конференції (2001).

Література: Трипільський світ і його сусіди: Матеріали міжнар. наук. конф., Збараж, 20–23 серп. 2001 р. — Збараж, 2001; *Відейко М. Ю.* Міжнародна конференція «Трипільський світ і його сусіди» // Археологічні відкриття в Україні 2001 р. — К., 2002.

М. Ю. Відейко

ТРИПІЛЬСЬКИЙ ТУР — туристичний маршрут по місцях досліджень *трипільської культури* на території України. Розроблений (2000–02) Н. Сірін, Пономаренко М. та *Відейком М. Ю.*

У 2000–02 проведені декілька турів для мандрівників із США та Канади. Тур розпочинався з Києва, де проводилися вступні лекції та знайомство з колекціями із розкопок трипільської культури, які експонуються в *Національному музеї історії України* та *Археологічному музеї Інституту археології НАНУ*. Учасники туру відвідали *Трипілля*, місце відкриття трипільської культури та перших розкопок, *протоміста* трипільської культури *Майданецьке* і *Тальянки*, поселення в *Жванці* — трипільську фортецю та місце розкопок гончарного центру (*Жванець-Щовб*, *Жванець-Лиса Гора*), поселення на березі Дністра. Далі маршрут пролягав до *Більче-Золотого* і печери *Вертеба*. У Тернопільській обл. відвідується також місце розкопок *майстерень кременеобробних* біля с. *Бодаки*, які проводить *Скакун Н. М.* Учасники туру відвідували *Національний заповідник «Давній Галич»* та розкопки трипільського поселення *Більшівці*, які проводив *Ткачук Т. М.* Під час туру проводилися екскурсії в музеях, в тому числі в *Київському обласному археологічному музеї* в с. Трипілля, *Тальнівському музеї історії хліборобства*, *Археологічному відділі музею Національного заповідника «Кам'янець-Подільський»*, *Борщівському обласному краєзнавчому музеї*, *Івано-Франківському обласному краєзнавчому музеї*, *Збаразькому державному*

Учасники **Трипільського туру** на поселенні Майданецьке.

Кочкин І. Т. та Ткачук Т. М. під час відвідання учасниками **Трипільського туру** розкопок поселення Більшівці.

Учасники конференції **«Трипільській світ і його сусіди»** на розкопках поселення Бодаки Скакун Н. М.

Учасники конференції **«Трипільській світ і його сусіди»**: Відейко М. Ю., Бурдо Н. Б., Шумова В. О., Рижов С. М., Шиянова Г. В., Е. Кайзер, Рассамакін Ю. Я.

ТРИПІЛЬСЬКІ КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Учасники **Трипільського туру** у печері Вертеба.

Учасники **Трипільського туру** на розкопках поселення Бодаки.

історико-архітектурному заповіднику.

Література: Trypillian Tour. Wonders of Neolithic civilization on the territory of Ukraine. – http://www.trypillia.com/travel/overview-travel.shtml

М. Ю. Відейко

Мініатюрна амфора та фрагменти антропоморфної пластики.з поселення Оселівка. Збори Мовші Т. Г. Національний музей історії України.

ТРИПІЛЬСЬКІ КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ – колекція матеріалів *трипільської культури* становить вагому частку археологічного зібрання *Національного музею історії України* – понад 70 тисяч одиниць зберігання. У фондах музею представлено близько 150 пам'яток з території від Дністра до Подніпров'я, у тому числі й багато епонімних, котрі дали назву як самій культурі, так і багатьом її типам та групам (*Трипілля, Борисівка, Володимирівка, Євминка, Жванець, Кадїївці, Колодяжне, Коломийщина, Озаринці, Сушківка, Томашівка* та інші).

Частина колекцій зберігається та експонується в музеї від часу його заснування (1899). Це матеріали з розкопок у Середньому Подніпров'ї відомого археолога й першовідкривача трипільської культури *Хвойки В. В.*: поселення *Кирилівські висоти* у Києві, поблизу с. Трипілля на Київщині та інших сіл (Халеп'я, Верем'я, Жуківці, Стайки, Щербанівка), Балики і Щучинка поблизу Ржищева, Білогородка. Матеріали із згаданих поселень становлять іменну колекцію В. В. Хвойки, який був першим їх хранителем у музеї. До перших експонатів музею належать також комплекси матеріалів із досліджень *Антоновича В. Б.* та Ч. Зборовського поселення Кринички, *Якимовича М. К.* – *Стара Буда*, *Абази Ю. Ф.* – *Василькiв*, Є. О. Зноско-Боровського – Сушки.

З розкопок початку XX ст., проведених першим директором музею. *Біляшівським М. Ф.* та *Доманицьким В. М.* і *Спіциним О. А.*, походить колекція з *Колодистого*. Дослідженнями М. Ф. Біляшівського надбана також колекція з Борисівки. З розкопок співробітниці музею,

Матеріали з ранньотрипільського поселення Солончени.

наступниці В. В. Хвойки *Козловської В. Є.* — колекція з *Сушківки*. У результаті численних розвідок та розкопок 1920-х рр. до музею надійшли колекції з досліджень: В. Є. Козловської — поселень *Балики, Верем'я*, Жуківці; *Макаренка М. О.* — поселень в урочищах Жолудівка і Грушова поблизу с. *Халеп'я* та *Євминка* (ур. Узвоз); *Курінного П. П.* — *Томашівка, Плисків, Райки; Щербаківського Д. М*, О. О. Кривицького та М. С. Котенка — пам'яток на Поділлі (Вила Ярузькі, Бернашівка, Брага та ін.); *Гамченка С. С.* — поселень Андріївка, *Стіна, Білий Камінь, Колодяжне*. З досліджень 1930-х рр. *Рудинського М. Я.* на Дністрі — колекції з поселень *Озаринці*, ур. Попів город, Кадіївці-Бавки, крем'яних майстерень Студениця-*Біла Гора*, Велика Кужелева, Стара Ушиця, Хоньківці, Бакота, Загоряни, Кривчик, Калачківці, Миньківці, Конилівка та ін.

Великі за обсягом колекції походять з розкопок 1930-х рр. поселень *Коломийщина I*, очолюваних до 1937 *Магурою С. С.*, а потім — Пассек Т. С., та Коломийщина II. Понад 6 тис. одиниць — з розкопок першого великого поселення *Володимирівка: Безвенглінського Б. П.* (1928), С. С. Агури (1936), В. Є. Козловської (1939), Т. С. Пассек (1940, 1946–47). Колекція з пізньотрипільського поселення *Городськ* на Волині — з розкопок *Петрова В. П.*, *Кричевського Є. Ю.*, *Макаревича М. Л.* (30–40-ві рр. XX ст.). У післявоєнні роки до музейних колекцій долучилися матеріали: з розкопок Пассек Т. С. у Борисівці (1949) та її розвідок у Пороссі, на Дністрі (Молодове, ур. *Поливанів Яр, Петрени*, Флорешти); з розвідок *Бібікова С. М.* — *Лука-Врублевецька; Шовкопляса І. Г.* — Коновка.

Значний внесок у поповнення трипільської збірки зробила у 1950–70-ті рр. співробітниця музею *Мовша Т. Г.*: це розкопки поселень *Солончени II; Цвіклівці*, ур. Гряда; *Жванець* (*урочища Щовб* та *Лиса Гора*); Непоротове (разом із *Крушельницькою Л. І.*) і розвідки на Середньому Дністрі (Гаврилівці, ур. Стінка, Оселівка, Дарабани, Касперівці, Велика Мікша, *Ломачинці, ур. Вишнева*) та на Черкащині (Сушківка, *Доброводи, Косенівка*, Юрківка). Також надходили матеріали з розвідок *Тимощука Б. О.* — Товтри, ур. Брамка; Ю. М. Малєєва на Тернопільщині: Лисичники, Калагарівка, Грим'ячка, ур. Монаски, *Блищанка*. З досліджень співробітниці музею *Якубенко О. О.* — колекції з Володимирівки (1989–90), *Жорнівки, Шебутинців*. В останні роки музей поповнився матеріалами з розвідок *Захар'єва В. А.* на Дунаєвеччині — *Малївці*, В. А. Товкачевського — у Подністров'ї: Слобода-Бушанська, Скалопіль, Писарівка, а також з колекції В. П. Гриньківського — збори у Романівці.

Матеріали з трипільських колекцій постійно використовуються в експозиції музею, представлені на виставці «*Дивосвіт Трипілля*». Серед них — *колекція В. В. Хвойки*, у складі якої відомий Халепський скарб кремінних пластин, орнаментований посуд, вироби з міді; всесвітньо відомі *Володимирівська модель храму, Сушківська модель житла*, унікальне зібрання *реалістичної пластики*.

Література: Національний музей історії України. Фотоальбом. — К., 2001. — С. 6–7, 13–16, 188–189.

О. О. Якубенко

ТРИПІЛЬСЬКО-КУКУТЕНСЬКА СПІЛЬНІСТЬ — сукупність *археологічних культур* доби *енеоліту* — раннього *бронзового віку*, представлена пам'ятками культури *Кукутень* та *трипільської культури*. Інший

ТРИПІЛЬСЬКО-ПОСТМАРІУПІЛЬСЬКІ ЗВ'ЯЗКИ

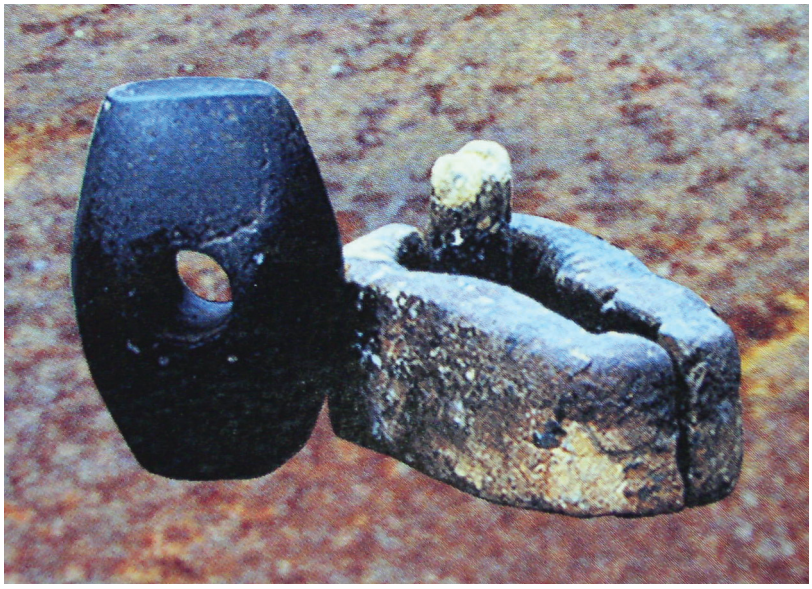

Трипільсько-постмаріупільські зв'язки. Знахідки з поховань постмаріупільської культури. Розкопки Ковальової І. Ф.

Кам'яний молот софіївського типу та ливарні форми з поховання постмаріупільського майстра-металурга. Розкопки Ковальової І. Ф.

варіант назви — *культура Кукутень-Трипілля* (або Трипілля-Кукутень). Територія поширення — від Румунського Прикарпаття до Дніпра, переважно в лісостеповій смузі. До трипільсько-кукутенської спільності входять: на території Молдови та України — культура *Трипілля*; на території Румунії — культури *Прекукутень* (синхронна в цілому етапу А), Кукутень (синхронна етапам від ВІ до СІ), культура *Городіштя-Фолтешть* (синхронна етапу СІІ та *усатівській культурі*).

В межах трипільського компоненту спільності виділено понад 40 локально-хронологічних варіантів, *груп пам'яток*, *типів пам'яток*. *Мовша Т. Г.* виділила в межах спільності ряд археологічних культур — томашівську, жванецьку, петренську та ін., які відповідають однойменним групам пам'яток. *Цвек О. В.* обгрунтувала виділення *східнотрипільської культури*. *Болтенко М. Ф.* та *Петренко В. Г.* відносять пам'ятки *усатівського типу* до усатівської культури.

Література: *Черныш Е. К.* Энеолит Правобережной Украины и Молдавии // Энеолит СССР. — М., 1982. — С. 172—173.

М. Ю. Відейко

ТРИПІЛЬСЬКО-ПОСТМАРІУПІЛЬСЬКІ ЗВ'ЯЗКИ — взаємозв'язки між трипільською та постмаріупільською культурами. Взаємозв'язки між культурами простежуються з етапу С I, посилюючись на етапі С II Трипілля. Для більш раннього часу свідчення взаємодії позначених культур відсутні, можливо, через незавершеність процесу енеолітизації населення культур «маріупольського кола» в Лісостеповій зоні лівобережжя Дніпра, з якої походять найраніші постмаріупольські пам'ятки, та територіальної віддаленості.

Разом з тим є підстави пов'язувати розповсюдження обряду випростаного на спині тілопокладення у населення *чапаївської групи* Трипілля саме із постмаріупільськими впливами. В свою чергу, в постмаріупільських похованнях Орільсько-Самарського межиріччя зафіксовано знахідки фрагментів посуду, виготовленого за технологією та зі специфічної глиняної маси, властивій посуду Чапаївського та Софіївського могильників.

Найранішою за часом знахідкою є горщик томашівської групи, який супроводжував поховання дитини за випростаним — постмаріупільським — обрядом на площі могильника Ігрень — VIII.

Неспростовним доказом спілкування населення зазначених культур є присутність у трипільських *Софіївському могильнику*, *Червонохутірському могильнику*, Вихватинському могильнику та похованнях постмаріупільської культури — Соколово I, 6/6; Вербки V, 1/7; Валове 1/7 та ін. однотипових кам'яних молотів-навершів «кічкаського» типу. Залишаючи вирішення дискусії про

належність молотів-навершів тій чи іншій культурі на майбутнє, знахідки останніх документують контакти між трипільським та постмаріупільським населенням і дають підстави для синхронізації культур.

Це ж стосується присутності виготовлених із кістки фігурних пронизок, типових для постмаріупільських поховань — Булахівка I, 3/9; Спаське XIV, 5/4; Вербки IV, 3/6 та ін. і присутніх також в усатовській культурі за даними *Петренка В. Г.*

Специфіку Дніпро-Бузької локальної групи постмаріупільської культури становить наявність в ній антропоморфної пластики так званого *серезлїївського типу*, належність котрої саме постмаріупільській культурі підтверджується відсутністю аналогів їй на корінних трипільських землях, що дало підстави для твердження про відсутність генетичних коренів пластики серезлієвського типу в трипільсько-кукутенській спільноті, як вважала *Мовша Т. Г.* Однак не можна заперечувати реальності впливів світоглядних уявлень носіїв трипільської культури, як і засобів їх знакового втілення, на постмаріупільське населення, зокрема, в контактних зонах. Опосередкованим відгалуженням цього впливу вважаємо появу умовно-антропоморфних виробів з каоліново-вохрової маси в похованнях Орільсько-Самарського межиріччя — Спаське XIV, 1/6 та ін.

Виникнення постмаріупільського центру металообробки в Орільсько-Самарському межиріччі, пов'язаного із «виносом» із західного ареалу *Балкано-Карпатської металургійної провінції* навичок обробки спільно із сировиною — міддю також передбачає посередницькі контакти між постмаріупільською та трипільською культурами.

Література: *Ковалева И. Ф.* Север степного Поднепровья в энеолите — бронзовом веке. — Дн-ск, 1984; *Мовша Т. Г.* Хронология Триполья — Кукутени и степные культуры эпохи раннего металла в ее системе// Проблемы археологии Поднепровья III — I тыс. до н.э. — Дн-ск, 1984. — С.60-84; *Рассамакин Ю.Я.* Каменные навершия кичкасского типа как связующее звено позднеэнеолитических памятников среднего и нижнего Поднепровья// Проблемы истории и археологии Украины. — Харьков, 2001. — С.31-32.

І. Ф. Ковальова

ТРИПІЛЬЦІ — носії *трипільської культури*.

ТРОСТЯНЕЦЬ — поселення *трипільської культури* (етап А, близько 5400—4600 рр. до н.е.). Розташоване біля с. Тростянець Тиврівського р-ну Вінницької обл. на підвищеній південно-східній околиці села. Поселення відкрите (1971) та досліджене (1973) *Зайцем І. І.*

Розміри поселення 500×100 м. *Культурний шар* зруйнований польовими роботами. Досліджено три житла. Землянка № 1 площею 18 кв.м, овальної форми, глибиною 1,75 м. У центрі — піч. Знайдено знаряддя праці з *кременю* (11), *кухонний посуд* і зооморфну статуетку. Землянка №2 розміром 4,5×4,4 м. Житло №3 — напівземлянка площею 19,2 кв.м У ній була

Посуд з поселення **Тростянець**. Дослідження Зайця І. І. Вінницький обласний краєзнавчий музей.

Трипільці.
Фрагмент статуетки з поселення Русяни, Республіка Молдова (за Маркевичем В. І.).

Трипільці.
Голова статуетки з поселення Старі Каракушани, Республіка Молдова (за Маркевичем В. І.).

Трипільці.
Фрагменти реалістичної пластики в Національному музеї історії України.

знайдено піч, фрагменти кераміки (близько 2000), 86 знарядь праці (вкладиші до серпів, ножеподібні пластини, проколки), антропоморфні (13), зооморфні (3) статуетки, 6 *пінтадерів*. Керамічний комплекс включає *кухонний посуд* і *столовий посуд*. Є горщики, покриті *канелюрами* і штамповим орнаментом.

У фондах *Вінницького обласного краєзнавчого музею* зберігається 173 знахідки з цього поселення.

Література: *Заец И. И., Малинковская Т. В., Лобай Б. И.* Раскопки Винницкого краеведческого музея // АО 1973 г. – М., 1974. – С. 275–276; Заєць І. І. Трипільське поселення Тростянець на Південному Бузі // Тез. доп. 12-ї Вінницької обл. історико-краєзнавчої конф. – Вінниця, 1993. – С. 16–17.

І. І. Заєць

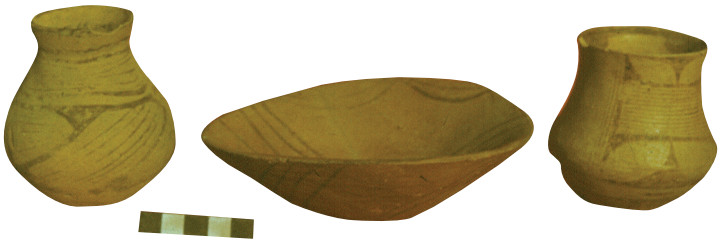

Посуд з поселення **Тростянчик**. Дослідження Цвек О. В.

ТРОСТЯНЧИК – поселення *трипільської культури* (середньобузький варіант *східнотрипільської культури*, етап ВІІ, близько 3800 р. до н.е..). Розташоване біля с. Тростянчик Тростянецького р-ну Вінницької обл. на високому, стрімкому мисі, утвореному притокою Південного Бугу. Досліджено експедицією *Інституту археології НАНУ* під керівництвом *Цвек О. В.* (1988–89).

Поселення площею близько 8 га. Попередньо фіксується три кола будівель, які, імовірно, з напільного боку були оточені кам'яною захисною стіною. Розкопано дві наземні, глинобитні, прямокутні будівлі площею 120–140 кв.м з декількома камерами та своєрідними печами. Одна з будівель – гончарна майстерня з піччю для випалу кераміки. В одній з її камер знаходився культовий комплекс, до складу якого входили круглий вівтар, зооморфні посудини та інші ритуальні вироби. Керамічний комплекс складається з кількох груп. Кількісно переважає посуд, оздоблений по жовтогарячій, іноді лощеній поверхні темно-коричневим *монохромним розписом*. Він має велику різноманітність форм. У композиціях декору присутні кола, овали, рослинні елементи. Виявлено також горщики, виготовлені з тіста з домішкою товченої мушлі. Вони прикрашались перлинами, рельєфними наліпами та *зубчастим штампом*. Значно менше посуду, орнаментованого *заглибленим орнаментом*, здебільшого це кераміка тарного призначення. Переважання в керамічному комплексі поселення посуду з кукутенськими рисами та поєднання його із категоріями кераміки з заглиблено-жолобчастими орнаментом та зубчастим штампом, характерними для місцевої східнотрипільської культури, свідчить про поступову асиміляцію місцевого населення общинами, що просунулись із-за Дністра.

Антропоморфна пластика декорована розписом, зустрічаються також зооморфні скульптурки.

Література: *Цвек Е. В.* Охоронні розкопки на трипільському поселенні біля с. Тростянчик на Вінничині // Тез. обл. краєзнавчої конф. – Вінниця, 1990.

О. В. Цвек

Троянів. Від на місце розташування поселення. З архіву М. М. Шмаглія.

ТРОЯНІВ – поселення *трипільської культури* (етап СІІ, Кі-6748: 4360–55ВР/2967–64ВС; Кі-6749: 4410–50ВР/3003–83ВС; Кі-6750: 4430–45ВС/3013–105ВС). Епонімна пам'ятка *троянівського типу*. Розташоване на околиці с. Троянів (ур. Горіхова Гора) Житомирської обл. на високому мисі над р. Гнилоп'яттю. Відкрите (1947) Р. І. Виезжевим. Досліджено *Бєлановською Т. Д.* та *Шмаглієм М. М.* (1956–58).

Розміри поселення 150×50 м. На площі 2 000 кв.м відкрито залишки

35 жител, розташованих двома групами. 11 будівель були сконцентровані у південно-західній частині поселення, 21 — у південно-східній. Житла розташовані по колу, кілька споруд — в ряд за його межами. Наземні житла представлені скупченнями обпаленої *обмазки* з відбитками колотого дерева та жердин. Прямокутні в плані, розміром 6×3 м. *Напівземлянки* заглиблені в лес на 0,9—0,6 м, овальні в плані, опалювалися відкритими вогнищами. Крім жител виявлено господарські ями.

Культурний шар поселення був насичений фрагментами кераміки, виробами з кременю, каменю, кістки, більшість яких знайдена в котлованах напівземлянок та біля наземних жител. З каменю виготовлені *зернотерки*, розтиральники, *відбійники*. Слід відзначити знахідку незакінченої *сокири-молота*, що свідчить про місцеве виробництво цього типу зброї. Виявлено велику кількість виробів з *кременю* (клиноподібні сокири, ножі, *скребачки*, вістря стріл), кістяні знаряддя (проколки).

Керамічний комплекс поселення включає кухонний та *столовий посуд*. *Кухонний посуд* виготовлений із глини з домішками товчених черепашок, піску, органіки. Частина посудин вкрита *ангобом*, який пофарбований в червоний колір. Форма посуду: горщики, прикрашені відбитками шнура в один або два ряди по плічках, конусоподібними наліпами, миски, *амфори* з рогатими ручками. На деяких є відбитки штампа, наколи. Столова кераміка виготовлена з *відмуленої глини*, прикрашена *монохромним розписом*. Форми посуду: миски, *кубки*, амфори.

Знайдено велику кількість фрагментів антропоморфних статуеток, виготовлених із формувальної маси, характерної для кухонного посуду (глина з піском). Серед знахідок виділяється «троянівська Венера» — стояча схематична жіноча статуетка. Зібрано велику колекцію глиняних *пряселець* (конічні, біконічні), частина з яких з *піктограмами* або орнаментована заглибленими лініями, наколами. Знайдено також *відтяжки* до *вертикального ткацького верстата*.

Шліфувадло з поселення **Троянів**. Дослідження Бєлановської Т. Д., Шмаглія М. М.

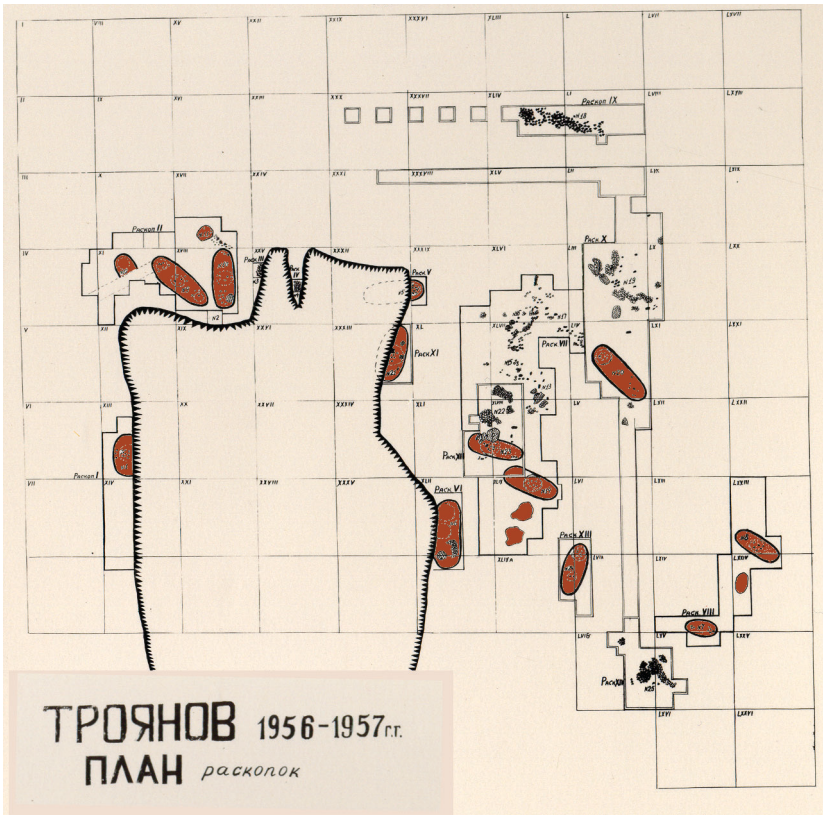

План розкопок з поселення **Троянів**. З архіву М. М. Шмаглія.

Посуд з поселення **Троянів**. Дослідження Бєлановської Т. Д., Шмаглія М. М. Археологічний музей Інституту археології НАНУ.

Вотивний предмет з поселення **Троянів**. Дослідження Бєлановської Т. Д., Шмаглія М. М. Археологічний музей Інституту археології НАНУ.

Зооморфна пластика з поселення **Троянів**. Дослідження Бєлановської Т. Д., Шмаглія М. М. Археологічний музей Інституту археології НАНУ.

Прясельця з поселення **Троянів**. Дослідження Бєлановської Т. Д., Шмаглія М. М. Археологічний музей Інституту археології НАНУ.

Матеріали зберігаються в *науковихфондах Інституту археології НАНУ* та експонуються в *Археологічному музеї інституту археології НАНУ.*

Література: *Белановская Т. Д., Шмаглий Н. М.* Позднетрипольское поселение у с. Троянова Житомирской области // КСИА АН УССР. – 1959. – Вып. 8. – С. 125–128; *Шмаглий Н. М.* О планировке позднетрипольских поселений Восточной Волыни // Там же. – 1960. – Вып. 9. – С. 52–55.

М. Ю. Відейко

ТРОЯНІВСЬКИЙ ТИП – тип пам'яток *трипільської культури* (етап СІІ, кінець IV – поч. III тис. до н.е.). Епонімна пам'ятка поселення *Троянів*. Поширений у верхів'ях річок, що належать до басейну Дніпра – Роставиці, Тетерева, Случі та Горині на Волині. Відомо близько 25 пам'яток.

Представлений поселеннями, які розташовані на високих, недоступних мисах над річковими заплавами. В Ягнятині, Білилівці та ін. простежено сліди ровів, валів. Поселення забудовані наземними каркасно-стовповими житлами, розміщеними по колу. Розкопано також заглиблені

Фрагменти антропоморфної пластики з поселення **Троянів**. Дослідження Бєлановської Т. Д., Шмаглія М. М. Археологічний музей Інституту археології НАНУ.

житла, господарські ями. Крем'яні знаряддя: ножі, вістря стріл, скребачки, серпи — виготовлені з місцевого високоякісного кременю, зустрічаються вироби з імпортованого кременю (з території *культури лійчастого посуду*). Інші знаряддя — з рогу, кістки, каменю. Типовими є глиняні прясельця конічної форми, більшість з яких прикрашена прокресленим орнаментом, наколами, зображенням рослин, тварин, *піктограмами*.

У керамічному комплексі мало розписного *столового посуду* (8–10 %), більшість його виготовлена із глини з домішкою піску, слюди, піриту, вкрита червоним *ангобом* (90 %). Форми: миски з ручками, відкриті чаші, кулясті амфори, горщики. Посудини прикрашені *заглибленим орнаментом*, відбитками шнура, насічками, наколами. *Орнамент* переважно біля шийки або на вінцях посудини. *Антропоморфна пластика*, представлена стоячими жіночими статуетками, зустрічається *зооморфна пластика*.

Одночасні пам'яткам *бринзенського типу*, змінюються пам'ятками *городського типу*. В матеріальній культурі помітні зв'язки з культурами *Баден* та *культурою лійчастого посуду*.

Література: *Дергачев В. А.* Памятники позднего Триполья. — Кишинев, 1980. — С. 124–127; *Videiko M. Yu.* Tripolie and the cultures of Central Europe: facts and character of interactions: 4200–2750 BC // BPS. — 2000. — Vol. 9.

М. Ю. Відейко

ТРУПОСПАЛЕННЯ (*кремація*) — спалення тіла померлої людини як один з *поховальних обрядів*. У *трипільській культурі* обряд трупоспалення із вміщенням решток кремації в *поховальні урни* відомий у могильниках *софіївського типу*. Відомі також випадки часткового трупоспалення, імовірно, слідів *жертвоприношення*, виявлені під час дослідження решток жител та культурного шару на різних поселеннях трипільської культури, наприклад, *Цвіклівецькому похованні*.

Література: *Захарук М. Ю.* До питання про обряд поховання населення трипільської культури в Середньому Подніпров'ї // НЗІСН. — Л., 1953. — Т. 1. — С. 153–162.

Н. Б. Бурдо

Посуд **троянівського типу**.

TRYPILLIA.COM — інтернетна сторінка, присвячена *трипільській культурі*. Створена М. Пономаренко у 2001.

Отримання Україною незалежності викликало у автора сторінки бажання пошуків свого національного походження. Ці пошуки привели його до найстарішої культури, яка існувала на території України — трипільської культури.

Мова сторінки англійська, українська. Основна ідея Трипільського проекту полягає в ознайомленні Заходу з трипільською культурою. Сторінка містить інформацію про трипільську культуру, постійно поповнюється новими статтями. Представлений віртуальний музей трипільських старожитностей. Пропонуються *трипільський тур* по Україні, а також навчальний тур з курсом лекцій в Києво-Могилянській Академії та участю в роботі археологічної експедиції.

Можна ознайомитися з враженнями учасників турів 2000–02 та місцями, які вони відвідали. Сторінка стала інформаційним центром трипільської культури та форумом для фахівців та любителів історії і археології України епохи *енеоліту*.

Література: http://www.trypillia.com

М. Пономаренко

Пономаренко М., власник сайту **TRYPILIA.COM**

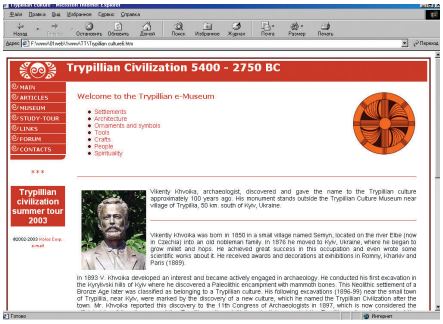

Сайт **TRYPILLIA.COM**

У

«УКРАЇНА – ВІД 5000 ДО 4000 РОКІВ ДО ХРИСТА. СКАРБИ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ»

Буклет виставки **«Україна – від 5000 до 4000 років до Христа. Скарби трипільської культури»** в Українському музеї у Нью-Йорку. На обкладинці статуетки з поселення Майданецьке та посудина з поселення Коновка.

«УКРАЇНА – ВІД 5000 ДО 4000 РОКІВ ДО ХРИСТА. СКАРБИ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ» – виставка старожитностей *трипільської культури*. Виставка відбулася в Українському музеї у Нью-Йорку (1993–94). Експонувалися знахідки, які зберігають *наукові фонди Інституту археології НАНУ*.

Організатори виставки: *Інститут археології НАНУ*, Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, Центр пам'яткознавства при Академії наук України, Галерея Христини Чорпіти, під патронатом Посольства України в США та Генерального Консульства України у Нью-Йорку. Головний спонсор вис-

1. Відкриття виставки **«Україна, образи 5000–4000 рр. до Христа».** Вашингтон, 1993.

2. Справа наліво: С. Заремба, Х. Чорпіта, Л. Гончар, О. Найда, Відейко М. Ю. перед афішею виставки **«Україна, образи 5000–4000 рр. до Христа»**. Вашингтон, 1993.

тавки — Галерея Христини Чорпіти, Централя Українських кооперативів (Чікаго, Іллінойс); Український народний союз. На виставці експонувалися речі, перед тим виставлені на виставці *«Україна, образи 5000—4000 рр. до Христа»*.

Література: Україна — від 5000 до 4000 років до Хр. Скарби трипільської культури. — Nev York, 1994.

М. Ю. Відейко

«УКРАЇНА, ОБРАЗИ 5000—4000 рр. ДО ХРИСТА» (Археологічні скарби трипільської культури) — виставка старожитностей *трипільської культури*. Виставка відбулася (29.07—17.09.1993) у виставковому центрі Міжнародного валютного фонду в м. Вашингтоні (США). Перша виставка старожитностей трипільської культури з України за кордоном.

Організатори виставки: *Інститут археології НАНУ*, Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, Центр пам'яткознавства при Академії наук України, Галерея Христини Чорпіти. Проходила під патронатом Посольства України в США. Головні спонсори виставки — Галерея Христини Чорпіти, Централя Українських кооперативів (Чікаго, Іллінойс, США). Куратори виставки: С. З. Заремба, *Відейко М. Ю.*, Христина Чорпіта, Руслан Найда.

На виставці було представлено знахідки, які зберігають *наукові фонди Інституту археології НАНУ*. Експонувалося 144 найкращих зразки *кераміки* та *антропоморфної пластики*, зооморфні фігурки з розкопок поселень трипільської культури Березівка, *Бернашівка* (пізня), *Веселий Кут, Гринчук, Конівка, Косенівка, Липчани, Майданецьке, Рубаний Міст, Сабатинівка II, Сокольці-Поліг, Тальянки, Троянів, Розсохуватська модель житла*. Експонувався також живопис членів художньої групи «Вересовий стиль», створений за мотивами трипільської спадщини.

«Українська виставка у Міжнародному валютному фонді відкрилася через 7 000 років по тому, як вовки та ведмеді були господарями у лісах Європи, а хліборобство тільки почалося, ... а разом з ним — мистецтво Євразії», писав з приводу виставки Пауль Річард в газеті "The Washington Post".

Після закінчення експозиції у Вашингтоні виставка під назвою *«Україна — від 5000 до 4000 років до Христа. Скарби трипільської культури»* експонувалася в Українському музеї у Нью-Йорку (1993—94).

Література: *Richard P.* Revisiting the Stone Age // The Washington Post. — 1993. — 7 sept.

М. Ю. Відейко

УКРАЇНСЬКИЙ БЛАГОДІЙНИЙ ФОНД «ТРИПІЛЛЯ» — благодійний фонд, метою якого проголошено сприяння дослідженням і популяризації трипільської цивілізації та інших культур, встановлення історичного зв'язку між ними та визначення їх ролі в історії України, Європи та світу. Заснований у 2003. Голова — І. Заєць. У травні 2003 провів науково-практичну конференцію, присвячену *трипільській культурі*.

П. Мовчан, І. Заяць, Черняков І. Т., В. Черняк на презентації **Українського благодійного фонду «Трипілля»**.

УЛАНІВКА — поселення *трипільської культури* (етап А, 5400—4600 рр. до н.е.). Розташоване біля с. Уланівка Іллінецького р-ну Вінницької обл. на південь від села, на плато правого берега р. Собик. Поселення відкрите *Хавлюком П. І.* (1952), ним же проведені (1972) охоронні розкопки. Пам'ятка майже повністю зруйнована кар'єром.

Розміри поселення — 200×100 м. У зрізі кар'єру виявлено три житла-*напівземлянки*. Зібрано темно-коричневу, сіру та чорну кераміку з

канелюрами та *заглибленим орнаментом*, заповненим білою *пастою*. Знайдено також крем'яні ножоподібні *пластини*, наконечники стріл, гнейсові *мотики* та *зооморфну пластику*.

У фондах *Вінницького обласного краєзнавчого музею* зберігаються 55 предметів з розвідок П. І. Хавлюка та *Зайця І. І.*

Література: *Хавлюк П. И.* Материалы к археологической карте бассейна р. Соб // Краткие сообщения ИА АН УССР. – К., 1956. – Вып. 6. – С. 18.

І. І. Заєць

УМАНСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ – науково-просвітницька та науково-дослідна установа. Заснований 1920.

Співробітники музею проводили значну роботу з виявлення та наукового дослідження пам'яток *трипільської культури*. *Курінний П. П.* провів розкопки на поселенні *Томашівка* (1925–26). *Безвенглинський Б. П.* у 20-ті рр. XX ст. здійснив розкопки на багатьох поселеннях, в тому числі таких, як *Володимирівка*, *Майданецьке*, *Тальянки*, *Доброводи*, *Косенівка*. Співробітники музею взяли участь у розкопках Володимирівки, які організувала *Трипільська експедиція ПМК АН УРСР* у 30-ті роки. Знахідки експонувалися в музеї, який на 1941 мав чудову колекцію матеріалів трипільської культури з Черкащини. Серед інших раритетів тут була виставлена *Володимирівська модель храму*.

Розкопки землянки 1 на поселенні **Уланівка**. Дослідження Хавлюка П. І.

Експозиція **Уманського краєзнавчого музею** у довоєнні роки. 1936.

Кращі експонати музею (в тому числі близько 2 100 од. зберігання трипільських старожитностей) 1943 були вивезені до Німеччини. Після війни частина їх була повернута в Україну та передана до Києва, де нині вони експонуються та зберігаються у *Національному музеї історії України*.

У повоєнні роки до музею була передана частина матеріалів з розкопок поблизу Володимирівки, які проводила *Пассек Т. С.* (1946–47). У подальшому фонди музею поповнювались за рахунок розвідок його співробітників та випадкових знахідок, переданих місцевими жителями. Серед цих речей слід відзначити колекцію *антропоморфної плас-*

Посуд з поселення **Уланівка**. Дослідження Хавлюка П. І. Вінницький обласний краєзнавчий музей.

тики, особливо реалістичні статуетки, частина яких опублікована *Мовшею Т. Г.*

Велике наукове значення мали археологічні розвідки на Уманщині, проведені співробітниками музею Г. Ю. Храбаном, *Стефановичем В. О., Діденко О. П.* у 50–70-ті рр., а також здійснена ними робота щодо систематизації та опису відомих на той час пам'яток. Результати цих робіт були використані під час організації досліджень Трипільської комплексної експедиції та Трипільської експедиції ІА АН УРСР в 70–80-ті рр.

М. Ю. Відейко

УСАТІВСЬКА АНТРОПОМОРФНА ПЛАСТИКА – *теракота* специфічних типів з пам'яток *усатівської культури*. Відомо близько 100 екземплярів усатівської *антропоморфної пластики*. Всі фігурки схематичні, крім однієї *реалістичної статуетки* з *Маяк*. Більшість знахідок пов'язана із зольниками на городищах, похованнями дітей та культовими ямами. Виділяється декілька типів антропоморфної пластики усатівської культури. Для фігурок першого – усатівського типу характерні тонкі формувальні маси з піском, товченою черепашкою, використанням *вохри*, застосуванням *ангобу*, *заглибленого орнаменту*, з використанням білої *пасти*. Відзначаються відбитки зернівок проса. Фігурки усатівського типу мають прямокутний постамент, над яким плавно вигинається довга шия, нахилена вперед, що закінчується опуклою голівкою. Рисками та наколами позначено очі, брови, ніс, вуха. Іноді ніс модельований пластично. На деяких статуетках наліпами показано груди, графічно передано намисто. На постаментах нанесено *штампований орнамент*, прокреслені лінії, насічки. Це можуть бути прямі лінії, риски, М та W – подібні знаки (*Усатове*), хрести із зігнутими кінцями, кола, зірки та стилізовані рослини (*Маяки*). Саме ці знаки певною мірою пов'язують усатівські фігурки з Трипіллям. Серед антропоморфної пластики усатівської культури виділяються статуетки іншого – красногорського типу, до якого належать сидячі жіночі фігурки з пласкими торсами та зігнутими ногами з *Херсонського краєзнавчого музею*. Груди передані наколами або наліпами. Зігнута шия нахилена вперед, на ній чашоподібною порожниною та виступом носа виділяється голова. Тип має два варіанти: ноги зігнуті та підтягнені до живота, фігурка стала; вільна поза фігурки, яка зумовлює наявність підставки. Абриси торса нагадують антропоморфну пластику культури *Чернавода I*, але в цілому фігурки красногорського типу другого варіанту помітно тяжіють до пластичних форм *кошиловецької антропоморфної пластики*. До третього типу пластики усатівської культури, найбільш повно представленого статуетками з Маяк, належать колоноподібні фігурки, стоячі, з ледь помітним нахилом уперед. Вони стилізовані за тим самим каноном, що і статуетки усатівського (I) типу. Заглибленим орнаментом позначено намисто, хрестоподібні та діагональні перев'язі, паски з рядів стрічок спереду та ззаду. Такий тип фігурок спростовує тезу *Погожевої А. П.* про

Усатівська антропоморфна пластика. Антропоморфні статуетки.

Городище Маяки. Розкопки Петренка В. Г. (1986). Одеський археологічний музей.

Маяки, 5-й могильник, поховання 2. Розкопки Патокової Е. Ф. (1975). Одеський археологічний музей.

Усатове II, ґрунтове поховання 5/2. Розкопки Патокової Е. Ф. (1964). Одеський археологічний музей.

Городище Маяки, ров 3. Розкопки Петренка В. Г. (1986). Одеський археологічний музей.

Болтенко М. Ф. – першовідкривач **усатівської культури**. Усатове, 1926. Фото з архіву Одеського археологічного музею.

Кромлех та каїрн **усатівської культури.** Усатове, курган I-12. Розкопки Патокової Е. Ф. (1960). Фото з архіву автора.

Поховання **усатівської культури**. Усатове, курган I-12. Розкопки Лагодовської О. Ф. (1938). Фото з архіву Одеського археологічного музею.

Розписна чаша з поховання **усатівської культури**. Усатове, курган II-5. Розкопки Петренка В. Г. (1984). Одеський археологічний музей.

формування пластики пам'яток *усатівського типу* тільки на основі сидячих трипільських статуеток. Аналогії вбрання на фігурках локальні і пов'язані з *кошиловецьким типом*. Деякі усатівські статуетки мають синкретичний вигляд, поєднуючи риси різних типів антропоморфної пластики.

Література: *Патокова Э. Ф.* Антропоморфная пластика Маяцкого могильника // Памятники древнего искусства Северо-Западного Причерноморья. – К., 1986. – С. 5–20; *Патокова Э. Ф., Петренко В. Г., Бурдо Н. Б., Полищук Л. Ю.* Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье. – К., 1989. – С. 102–106.

В. Г. Петренко

УСАТІВСЬКА КУЛЬТУРА – археологічна культура раннього *бронзового віку* (кінець IV – перша половина III тис. до н.е.) поширена у степовій смузі від Південного Бугу до Дунаю. Епонімна пам'ятка – комплекс *Усатове*. Синхронна *бринзенському типу, вихватинському типу, гординештському типу, софіївському ти-пу, городському типу, косенівській групі* пам'яток *трипільської культури*. Представлена комплексами *Маяки*, Усатове, *Аккембекським курганом, Олександрівським курганом, курганом «Садове»* та ін. курганними поховальними пам'ятками. Виділена (1921–41) *Болтенком М. Ф.*, який відстоював думку про те, що усатівська культура – особлива скотарська культура, тісно пов'язана з малоазійськими та середземноморськими культурами доби раннього бронзового віку. Подібних поглядів дотримувалась і *Лагодовська О. Ф.* Натомість *Пассек Т. С.* та *Латинін Б. О.* вважали (1926– 49), що усатівські пам'ятки належать до пізнього етапу трипільської культури. Їх погляд панував у науці до початку XXI ст. Багаторічні дослідження пам'яток *усатівського типу* значно розширили джерелознавчу базу та підтверджують, на думку *Петренка В. Г.*, правомірність виділення особливої усатівської культури.

Голова реалістичної фігурки з поселення Кочержинці. Уманський краєзнавчий музей.

Література: *Петренко В. Г.* Епонімне Усатове та проблема генезісу усатівської культури // Трипільська цивілізація у спадщині України. – К., 2003. – С. 135–143.

В. Г. Петренко

УСАТОВЕ – епонимний комплекс пам'яток *усатівської культури* (старший ступінь, фінал CI – початок CII, UCLA – 1642A: 4330±60 BP, 2952±58 BC), до якого входять городище та могильники в Одесі поблизу колишніх сіл Усатове та Великий Куяльник, які зараз в межах міста. Розташований на краю мису плато південної частини берега Хаджибейського лиману. Відкрите Е. Вернером (1912). Досліджене вперше *Болтенком М. Ф.* (1921),

пізніше *Лагодовською О. Ф., Патоковою Е. Ф., Збеновичем В. Г., Петренком В. Г.* Виявлено об'єкти на городищі та чотири могильники, розкопано 5,1 тис. кв.м.

Городище займає ділянку площею 4,7 га над урвищем висотою 50 м. *Культурний шар* представлений окремими плямами похованого ґрунту, зазвичай 0,2×0,35 м товщиною, насиченого битими мушлями переважно мідій, що свідчить про існування на цьому місці спеціальних майданчиків, заглиблених у землю. З ними пов'язані всі об'єкти: кам'яні рови («коридори»), прокладені у корінних вапняках, ґрунтові ровики та ями з пошаровим заповненням та

Усатове. Центральне поховання під курганом I-3. Розкопки Лагодовської О. Ф. (1937). Фото з архіву Одеського археологічного музею.

Кинджал з бронзи. **Усатове.** Центральне поховання під курганом I-1. Розкопки Болтенка М. Ф. (1926). Одеський археологічний музей.

Вид на городище **Усатове**, 1926. Фото з архіву Одеського археологічного музею.

Усатове. Рів довжиною понад 25 м, вирубаний у вапняках на городищі (так званий «великий коридор»). Розкопки Болтенка М. Ф., 1928—29. Фото з архіву Одеського археологічного музею.

Усатове. Куполоподібна споруда кургану I -11. Розкопки Лагодовської О. Ф. (1940). Фото з архіву Одеського археологічного музею.

кам'яними закладами, вимостки, зольники. Автори розкопок дійшли висновку про ритуальний характер городища. Пізніше у зв'язку недостатністю даних про пам'ятку рештки, без сумніву, обрядових споруд були помилково інтерпретовані як елементи житлової та господарської забудови. Навкруги городища виявлено два могильники, які займали площу в 15 га. Обидва некрополі з курганними та грунтовими частинами, один — поблизу городища, другий на відстані. На першому могильнику зосереджена більшість курганів, поховання з кинджалами, іншим металевим інвентарем. На другому переважають грунтові поховання, характерні культові ями, мало металу та високоякісного посуду, частіше трапляється *антропоморфна пластика*. Дитячі поховання на обох могильниках нечисленні. Досліджено 25 курганів (з понад 50). Характерні стели та монументальні споруди з каменю: *кромлехи*, закладки, *вимостки*, куполоподібне обличкування насипів.

Література: *Патокова Э. Ф.* Усатовское поселение и могильники. — К., 1979; *Петренко В. Г.* Епонімне Усатове та проблема генезісу усатівської культури // Трипільська цивілізація у спадщині України. — К., 2003. — С. 135—143.

В. Г. Петренко

Амфора, оздоблена шнуровим орнаментом. **Усатове**, курган I-8, поховання 4. Розкопки Лагодовської О. Ф. (1938). Одеський археологічний музей.

1. Кубок, оздоблений шнуровим орнаментом. **Усатове**, курган II-9. Розкопки Петренка В. Г. (1984). Одеський археологічний музей.
2. Амфора, оздоблена шнуровим орнаментом. Могильник **Усатове** II, сектор ґрунтових поховань, комплекс 2/4. Розкопки Патокової Е. Ф. (1971). Одеський археологічний музей.

1

2

Кришка з розписним орнаментом. **Усатове**, курган II-3. Розкопки Лагодовської О. Ф. (1933). Одеський археологічний музей.

ФАСТІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ – науково-просвітницька та науково-дослідна установа. Розташований у м. Фастів Київської обл. Заснований 1991, відкритий 1995. Створення концепції музею належить Н. М. Кравченко. Музей є базою Фастівської археологічної експедиції; проводить краєзнавчі та науково-практичні конференції; з 1993 видає бюлетень «Прес-музей».

Фонди музею комплектуються за колекційним принципом. В фондах зберігаються колекції *трипільської культури* з розкопок і розвідок у Фастівському та Васильківському р-нах Київської обл.

Розвідками досліджені поселення Кожанка 1 (типу *Колодяжного*), Кощіївка 8, Оленівка 4, Паляничинці 3, Триліси 3, Фастів 4. Розкопки проводилися на поселенні Малополовецьке 2 (етап ВІ–ІІ, *східно-трипільська культура*), Мала Снітинка 2 (етап СІІ, *софіївський тип*) Фастівського р-ну, Крушинка 3 Васильківського р-ну (СІІ, софіївський тип). На Малополовецькому досліджена центральна частина поселення, яка зайнята могильником доби бронзи; колекція представлена переважно *кухонним посудом, столовим посудом*, а також *зооморфною* голівкою (*бовин*) виробами з *кременю* (вістря стріли, *скребки*, скол від шліфованого знаряддя, реберчастий *скол*). Поселення у Малій Снітинці майже повністю зруйноване зсувом схилу; залишки досліджені повністю (розкрито 137 кв.м.); у колекції фрагменти посуду, *прясельце* із *шнуровим орнаментом*, вироби з кременю (ніж, скребки). На поселенні Крушинка-3 розкрито 10 кв.м.; у колекції розвал горщика, 4 прясельця.

Література: *Лисенко С. Д., Головешко П. А.* Розвідки на Фастівщині в 1994–1995 роках // АДУ 1994–1996. – К. – 2000. – С. 78–82. *Лысенко С. Д., Лысенко С. С., Полищук С. С.* Исследование позднетрипольского поселения у с. Малая Снетинка на Фастовщине в 1994 году // АДУ 1994–1996. – К. – 2000. – С. 97–98; *Готун І. А., Лисенко С. Д., Петраускас О. В., Шишкін Р. Г.* Археологічна карта Київщини. Фастівський район. – К., 2002. –247 с.; *Овчинников Э. В.* Трипольское поселение у с. Малополовецкое // Етнокультурні процеси у Середньому Подніпров'ї за матеріалами археологічних досліджень. – К. – 2001. – С. 8–10.

С. Д. Лисенко

ФЕДОРІВКА – поселення *трипільської культури* (етап ВІІ, *володимирівська група*, 4100–3800 рр. до н.е.). Розташоване біля с. Федорівка Добровеличківського р-ну Кіровоградської обл. біля хутора Михайлівка, займає високий мис, утворений струмком, який впадає в р. Синюху, та глибоким яром. Поселення відкрите (1968) Л. Д. Проскоченком. Стаціонарні розкопки на поселенні не проводилися. Відоме в основному за даними розшуків, що здійснювалися співробітниками *Інституту археології НАНУ* – *Цвек О. В., Круцом В. О., Рижовим С.М.*, а також *Одеського археологічного музею НАНУ* – Суботіним Л. В. та К. І. Добровольським у 1980-ті роки. *Археолого-магнітометричні дослідження*, проведені *Дудкіним В. П.* на площі 36 га, дозволили картографувати близько двох третин поселення та

ФАСТІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ

Кераміка з поселень трипільської культури Малополовецьке 2 та Кожанка 1. Дослідження С. Д. Лисенка. **Фастівський державний краєзнавчий музей.**

Фастівський державний краєзнавчий музей.

оцінити систему планування пам'ятки в цілому.

Крім даних магнітометричної зйомки, для аналізу планування поселення використовувався аерофотознімок місцевості, дешифрований *Шишкіним К. В.* Згідно з результатами дешифрування, поселення займає мис повністю, маючи овальні контури. На поселенні помітний зовнішній ряд будівель. На деяких ділянках таких рядів дешифровано до 3–4, головним чином, із напільного боку, в середині поселення має щільну квартальну забудову та вулиці. Окремі ділянки мають хаотичне планування.

На магнітометричному плані поселення виділяються два еліпси забудови, вписані один в один. Діаметр внутрішнього еліпса близько 400 м, зовнішнього – до 600 м. Між ними простежено незабудований простір шириною 70–100 м. В північно-східній частині зовнішній еліпс подвоюється, що, можливо, пов'язано з існуванням тут укріпленого в'їзду на поселення. У межах цих структур аномалії від жител зливаються в суцільні смуги, які відображають щільну забудову. В центральній частині поселення магнітометричні дані підтверджують вуличне та квартальне планування.

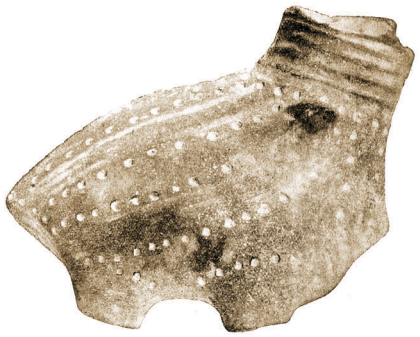

Фігуративна посудина у вигляді птахи. Поселення Лука-Врублевецька (за Бібіковим С. М.).

План поселення **Федорівка** за даними археолого-магнітометричних досліджень (за Дудкіним В. П.).

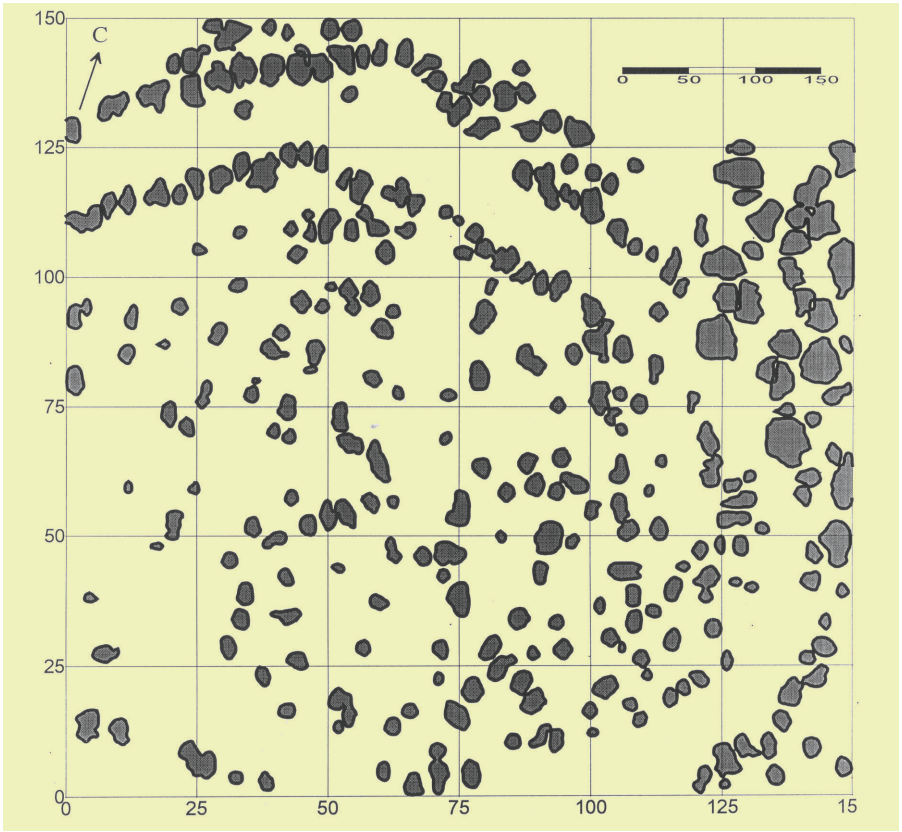

План поселення **Федорівка** за даними аерофотозйомки (за Шишкіним К. В.).

Матеріали з поселення зберігаються у народному музеї с. Липняжка Добровеличківського району Кіровоградської обл.

Література: *Шишкін К. В.* Планування трипільських поселень за даними аерофотозйомки.// Археологія. – 1985. – № 52. – С. 94–100.

В. П. Дудкін

ФІГУРАТИВНІ ПОСУДИНИ – керамічний посуд зі скульптурними елементами в моделюванні, які зліплені у вигляді антропоморфних, зооморфних та орнітоморфних фігур. Посуд цього типу на поселеннях *трипільської культури* зустрічається досить рідко.

Антропоморфна фігуративна кераміка модельована у формі стилізованої стоячої жіночої фігури або окремих деталей людського тіла – голови, грудей, ніг, стопи. Зооморфна фігурна посудина, що імовірно, відтворює образ ведмедя, виявлена на поселенні *Тальянки*. *Орнітоморфні* посудини поширені на ранньому етапі трипільської культури і передають фігуру птаха з підкрес-

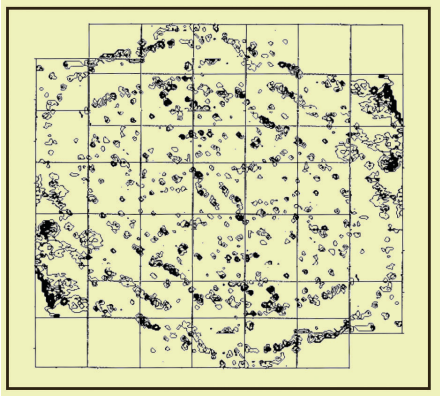

Реконструкція повного плану поселення **Федорівка** за даними археолого-магнітометричних досліджень.

Фігуративна посудина антропоморфна посудина. Поселення Скінтея, Румунія (за К. М. Манту).

леним дзьобом, очевидно, качки. Подібна посудина виявлена на поселенні *Лука-Врублевецька*. Фігуративна кераміка відтворювала різноманітні сакральні образи та використовувалася в ритуальних церемоніях.

Література: *Черныш Е. К.* Энеолит Правобережной Украины и Молдавии // Энеолит СССР. — Москва, 1982.

Н. Б. Бурдо

ФОНДИ КАФЕДРИ АРХЕОЛОГІЇ — фонди кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка.

Початок існування археологічних фондів пов'язаний зі створенням кафедри археології та музеєзнавства (1944 р.), хоча археологічні матеріали почали надходити до університету з моменту його створення (1834 р.). Протягом 1834–1837 рр. в Київському університеті ім. Св. Володимира було створено нумізматичний кабінет та *Музей старожитностей університету ім. Св. Володимира*. Поповненню археологічних колекцій також сприяла діяльність Історичного товариства Нестора-літописця, що з 1874 р. функціонувало при університеті.

Фонди укомплектовані переважно матеріалами, здобутими завдяки постійній науковій діяльності її співробітників та студентів. Вони використовуються як при розробці наукових програм викладачів та наукових співробітників кафедри, так і під час проведення практичних занять, для написання курсових та дипломних робіт.

Кераміка з поселення Пекарі II. Розкопки Овчинникова Е. В. **Фонди кафедри археології** та музеєзнавства Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка.

Експозиція музею **кафедри археології** та музеєзнавства Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка.

Миска-чаша та грушоподібна посудина з поселення Пекарі-II. Розкопки Овчинникова Е. В. **Фонди кафедри археології** та музеєзнавства Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка.

Кубки. Поселення Романівка. Розкопки Чорновола Д. **Фонди кафедри археології** та музеєзнавства Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка.

ФОНОГРАФІЧНИЙ (ПАЛЕОФОНОГРАФІЧНИЙ) МЕТОД ВИВЧЕННЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КЕРАМІКИ

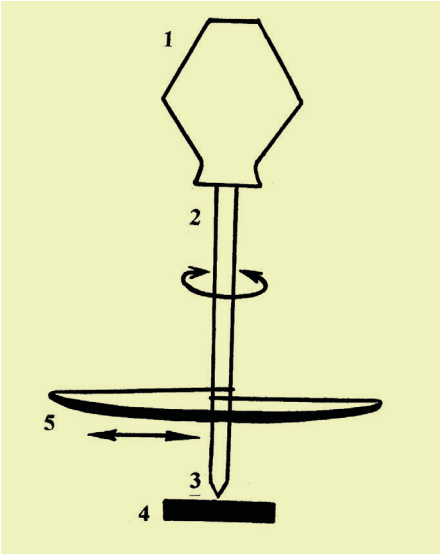

Реконструкція поворотного пристрою для виробництва посуду, створена на основі дослідженння посуду трипільської культури **фонографічним методом вивчення кераміки**. 1 — керамічна посудина; 2 — вісь-форма; 3 — опора; 4 — плита; 5 — лучковий привод.

Посудина-зерновик, яка досліджувалася **фонографічним методом вивчення кераміки**. Поселення Хутір Незаможник. Розкопки Овчинникова Е. В.

Серед великої кількості археологічних матеріалів значне місце посідають колекції старожитностей *трипільської культури*. У фондах зберігаються колекції з розкопок поселень *Пекарі II* (розкопки М. М. Бондаря, 1957–1958 рр., *Овчинникова Е. В.*, 2001–2002 рр.), *Заліщики* (розкопки *Малєєва Ю. М*, 1969–1972 рр.), *Романівка* (розкопки *Чорновола Д. К.*). Крім того, у фондах містяться матеріали трипільської культури з розвідок співробітників та студентів кафедри зі значної території України (Подніпров'я, Побужжя, Подністров'я). Унікальною є колекція виробів з місцевого (канівського) *кременю* з розкопок кременеобробного комплексу-майстерні на поселенні Пекарі II (розкопки Е. В. Овчинникова, 2001–2002 рр.).

З 1987 р. при кафедрі археології та музеєзнавства діє учбовий археологічний музей. Його експозиція побудована виключно на матеріалах фондів кафедри і налічує 12 вітрин, що присвячені різним епохам. В експозиції, присвяченій енеоліту території України представлені матеріали трипільської (раннього, середнього, пізнього етапів) та ямної культур.

Література: *Бондар М. М.* Пам'ятки стародавнього минулого Канівського Придніпров'я. — К., 1959. — 79 с; Малеев Ю. М. Результаты работ экспедиции Киевского государственного университета // Археологические открытия 1972 года. — М., 1973. — с. 305–307; Малєєв Ю. М. Продовження розкопок на поселенні Заліщики // Вісник Київського університету: Серія історії. — Вип. 15. — К., 1973. — с. 88–91; Малєєв Ю. М. Розкопки поселення в с. Заліщики // Археологічні дослідження на Україні в 1969 р. — Вип. 4. — К., 1972. — с. 98–101; Овчинников Е. В., Пічкур Є. В. Дослідження на трипільському поселенні Пекарі II // АВУ 2001–2002 рр. — К., 2003. — С. 207–212.

Фрагменти внутрішньої сторони посудини, на якій **фонографічним методом вивчення кераміки** досліджувалися модуляційні доріжки — фонограми. Поселення Хутір Незаможник. Розкопки Овчинникова Е. В.

Біноклеподібна посудина з Подніпров'я. Музей **кафедри археології** та музеєзнавства Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка.

Є. В. Пічкур

ФОНОГРАФІЧНИЙ (ПАЛЕОФОНОГРАФІЧНИЙ) МЕТОД ВИВЧЕННЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КЕРАМІКИ — метод вивчення керамічного посуду. Виник та існує на стику наук: археології, медицини, інформатики та приладобудування.

Винайдений та розроблений 2000–2002 рр. на базі Саратовського технічного університету, де було створено спеціальну прецизійну апаратуру, з допомогою якої можливо здобути віброакустичну інформацію з різноманітних джерел, головним чином з керамічних виробів, виготовлених на гончарному колі. Для отримання даних використовують як цілі, так і фрагментовані посудини. В археології фонографічний метод вперше застосовано О. В. Балановським, Р. А. Сингатулиним і Ю. А. Царьовою для вивчення сарматської кераміки та золотоординського посуду XIII–XIV ст.

В основу методу покладено той факт, що голосовий тракт людини являє собою об'ємний резонатор, а при генерації мовних сигналів відбувається взаємопроникнення сусідніх звуків від інших частин тіла. Якщо при обробці виробу на гончарному колі гончар розмовляє, то його рука коливається в такт мовленню, залишаючи на поверхні посудини модуляційні доріжки — фонограми, на яких фіксується віброакустична інформація. Найбільш інформативним є також дихання і пульсація від серцевої діяльності. В останньому випадку посудина є матрицею, де відбивається інформація про частоту пульсу (сфігмограма) та дихання

(тахограма). Таким чином визначаються фізіологічні та антропометричні показники, а також стать і вік індивідуумів, які працюють у керамічному виробництві. Також методика надає можливість реконструювати невідомі гончарні технології, є універсальною і може використовуватися при обробці як ліпної, так і гончарної кераміки.

Для дослідження кераміки *трипільської культури* фонографічний метод вперше був застосований *Овчинниковим Е. В.* Зразки кераміки з поселення були відправлені в м. Саратов, де вони піддалися палеофонографічному дослідженню з метою встановлення технології виробництва. На фрагментах *столового посуду* із зовнішніми ознаками гончарного виробництва з поселень *хутір Незаможник, Зелена Діброва, Пекарі II* та інших було виявлено трекові сліди. Розшифровка останніх дала можливість стверджувати, що при виготовленні частина посудин підлягала зворотно-поступальному обертанню за допомогою приводу лучкового типу. Вивчення структури зрізів керамічних фрагментів показало, що трипільські гончарі використовували під час формування посуду складну техніку видавлювання в напрямку ззовні у середину, що можливо лише у разі застосування внутрішньої форми-шаблона. Отже, дослідження вказує на існування у Трипіллі деяких елементів гончарної кругової технології із застосуванням абсолютно нового і досі невідомого класу конструкції типу гончарного кола. Характерною особливістю даної конструкції є зворотно-поступальний привід лучкового типу і внутрішній валформа, який приводився до обертання.

Література: *Сингатулин Р. А.* Информационные технологии в археологии // Техника-молодежи. — М., 2000. — № 8; *Балановский А. В., Сингатулин Р. А., Царева Ю. А.* О применении новых информационных технологий при анализе вибро-акустической информации с керамической посуды // Сучасні проблеми археології. — К., 2002. — С. 35—36; *Балановский А. В., Сингатулин Р. А., Овчинников Э. В.* Новые подходы к изучению керамики трипольской культуры // Археологическое наследие Саратовского края. Охрана и исследования в 2001 году. — Саратов, 2003. — Вып. 5. — С. 150—156.

Е. В. Овчинников

ФОРМАЛІЗОВАНО-СТАТИСТИЧНІ МЕТОДИ дослідження в археології — способи перетворення вербальної (описової) характеристики археологічних джерел в систему вимірюваних, параметричних їхніх ознак з метою наступного аналізу із застосуванням методів математики, статистики та інших наук. Використовуються для вирішення конкретних пізнавальних завдань: узагальнюючої характеристики археологічних об'єктів, систематизації матеріалу, визначення зв'язків між кількісними та якісними ознаками,

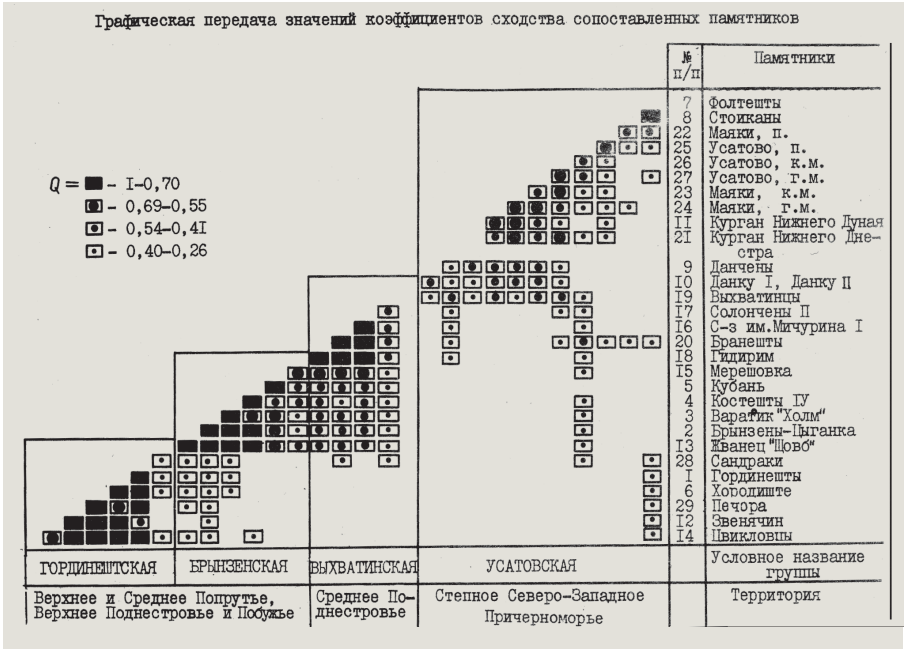

Графічна передача значень коефіцієнтів подібності співставлених пам'яток Трипілля CII (за Дергачовим В. О.).
Ступінь подібності могильників софіївського типу за сукупностями ознак а — повний масив; б — масив поховань з інвентарем;
Ступінь подібності за окремими сукупностями ознак: В — наявність знарядь праці; г — наявність зброї (за О. Г. Келесниковим).

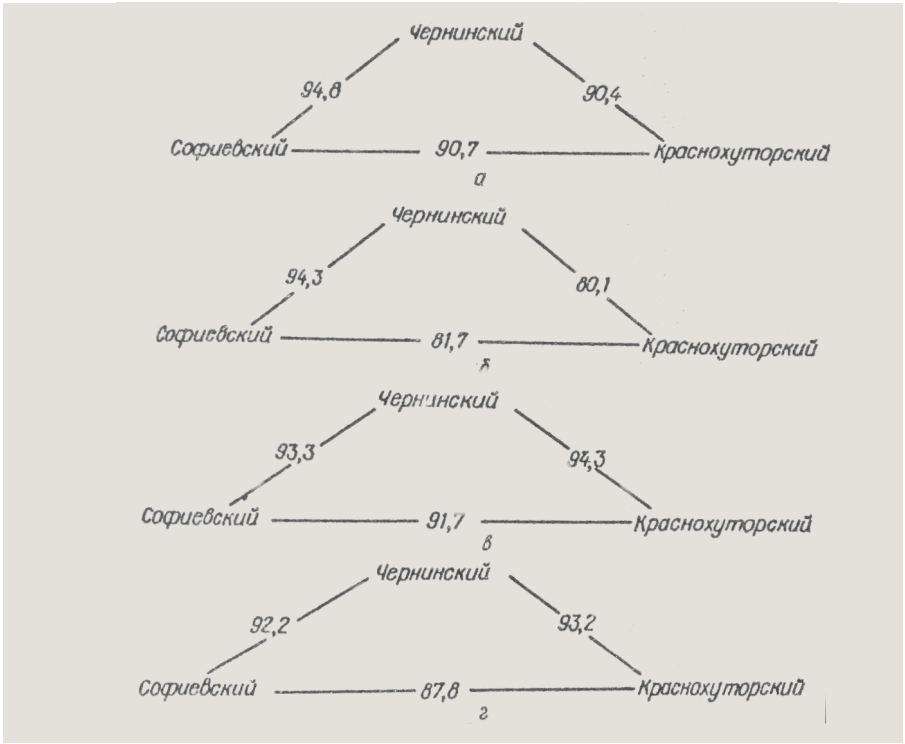

побудови типологічних та хронологічних рядів, виділення археологічних культур, їх локальних варіантів тощо.

Математичні методи для побудови хронологічної шкали пам'яток *трипільської культури* на основі *антропоморфної пластики* раннього етапу були застосовані *Погожевою А. П.* Формалізовано-статистичні методи *Дергачов В. О.* застосував для класифікації пам'яток пізнього Трипілля, О. Г. Колесников (*Корвін-Піотровський О. Г.*) – для дослідження суспільної структури трипільського населення Середнього Подніпров'я (за матеріалами могильників *софіївського типу*).

Література: *Погожева А. П.* Глиняная антропоморфная пластика трипольской культуры (Триполье А) // Автореферат дис. ... канд. Истор. наук. – М., 1971; *Дергачев В. А.* памятники позднего Триполья. – Кишинев, Штиинца, 1980. – С. 19 – 25; 50–74; *Колесников А. Г.* Трипольское общество Среднего Поднепровья. Опыт социальных реконструкций. – Киев, Наукова Думка. 1993. – С. 21–28; 76–102.

С. М. Ляшко

ФРУКТОВНИЦЯ, або «ваза для фруктів» – умовна назва форми посуду у вигляді чаші на високому піддоні. Назва, як і традиція виготовлення подібних виробів, пов'язана з *неолітом* Південних Балкан. Фруктовниці зустрічаються вже в найбільш ранніх пам'ятках Трипілля А–*Прекукутень II*. На поселенні *Бернашівка* ця форма зустрічається як серед неорнаментованого посуду, так і прикрашеного різьбленим орнаментом. У пізніших керамічних комплексах фруктовниці типові форми посуду до етапу Трипілля ВІ–ВІІ включно. Форма та орнаментація цих посудин змінювалися відповідно до змін кераміки. В культурі *Кукутень* поширені розписні чаші на підставках. Піддони мають різну висоту, бувають циліндричні, конічні, бочкоподібні, антропоморфні. Іноді в них зроблено 2 чи 4 овальних або фігурних отвори. *Бібіков С. М.* довів, що піддони трипільських фруктовниць є стилізованими *антропоморфними зображеннями* людської постаті або танка кількох фігур, що тримають чашу. *Тітов В. С.* висловив припущення, що фруктовниці з отворами використовувалися як жаровні, пізніше вогонь розпалювався в чаші. Трипільські вироби, як правило, не мають ніяких слідів вогню чи кіптяви, які можна було б використати для визначення їх призначення, крім слідів нагару на посуді в *Луці-Врублевецькій*, але ритуальне використання чаш на підставках не викликає сумніву.

Література: *С. Н. Бибиков.* Раннетрипольское поселение Лука-Врублевецкая на Днестре // МИА № 38. – М. – Л., 1953. – С. 133–140.

Н. Б. Бурдо

ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ МЕТОД – див. *Експериментально-трасологічний метод*.

1. **Фруктовниця** з поселення Бернашівка (за Збеновичем В. Г.).
2. **Фруктовниця** з поселення Слобідка Західна. Дослідження Бурдо Н. Б. Одеський археологічний музей.
3. **Фруктовниця** з поселення Гренівка. Дослідження Макаревича М. Л. Національний музей історії України.

1

2

3

ХАВЛЮК ПАВЛО ІВАНОВИЧ (15.06.1925, с. Жорнище Вінницької обл. – 1997, Вінниця) – археолог, кандидат історичних наук. Закінчив Ужгородський державний університет (1957), аспірантуру при Ленінградському державному університеті (1961). Працював (1962–63) молодшим науковим співробітником Інституту археології АН УРСР (тепер *Інститут археології НАНУ*). Доцент історичного факультету Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Ко-цюбинського. Учасник Другої світової війни, мав урядові нагороди.

Археологічні дослідження розпочав 1950. Керував археологічними експедиціями на Вінничині, досліджував пам'ятки зарубинецької, черняхівської культур, ранньослов'янські.

У 1954–56 провів розвідки на р. Соб, під час яких виявив велику кількість поселень *трипільської культури*. Проводив розвідки в басейні Південного Бугу, під час яких виявив поселення *Вербівка I, Кліщів, Білозірка* та ін. Проводив охоронні розкопки на поселенні Вербівка I (1954), *Уланівка* (1972). Матеріали з розкопок та розвідок зберігаються переважно у *Вінницькому обласному краєзнавчому музеї*.

Праці: Материалы к археологической карте бассейна р. Соб // КСИА АН УССР. – К., 1956. – Вып. 6. – С. 18; Новые данные о культовых изображениях в Триполье // СА. – 1959. – № 3. – С. 206–208; Новые открытия Южнобугской экспедиции // АО 1969 г. – М., 1970. – С. 228–230.

М. Ю. Відейко

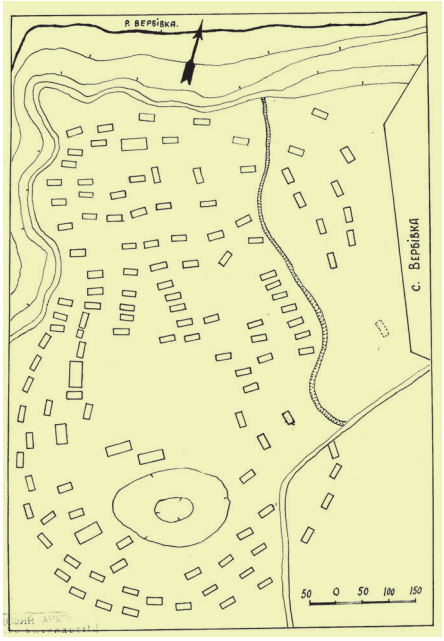

План поселення Вербівка, дослідження **Хавлюка П. І.**

Фрагменти посуду з поселення Вербівка, рисунки **Хавлюка П. І.**

ХАДЖИДЕР I

ХАДЖИДЕР I – курганний могильник з похованням в кургані 6, в якому виявлено посудину *трипільської культури* (етап CI, 3800–3300 рр. до н.е) біля с. Хаджидер Саратського р-ну Одеської обл. Досліджений (1988) А. С. Островерховим.

Курган 6 розораний. Центральне поховання 1 та *кенотаф* 4 відносяться до доби *енеоліту*. Інші поховання кургану належать ямної та катакомбній культурам. Поховання 1 у прямокутній в плані могилі із закругленими кутами, розмірами 110x80 см, глибиною 95 см, збереглися сліди тліну від підстилки. Скелет скорчений на лівому боці,

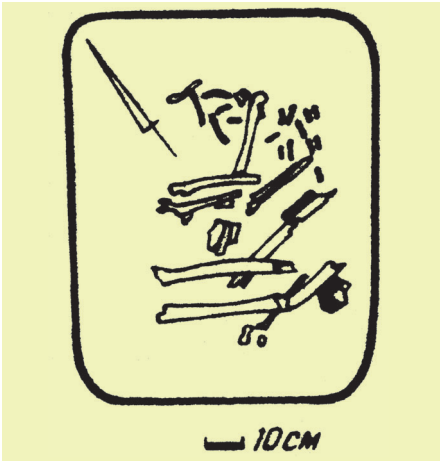

План поховання 1 в кургані 6 могильника **Хаджидер I**. Дослідження А. С. Островерхова, 1988.

Кубок з поховання 1 в кургані 6 могильника **Хаджидер I**. Дослідження Островерхова А. С. , 1988. Одеський археологічний музей.

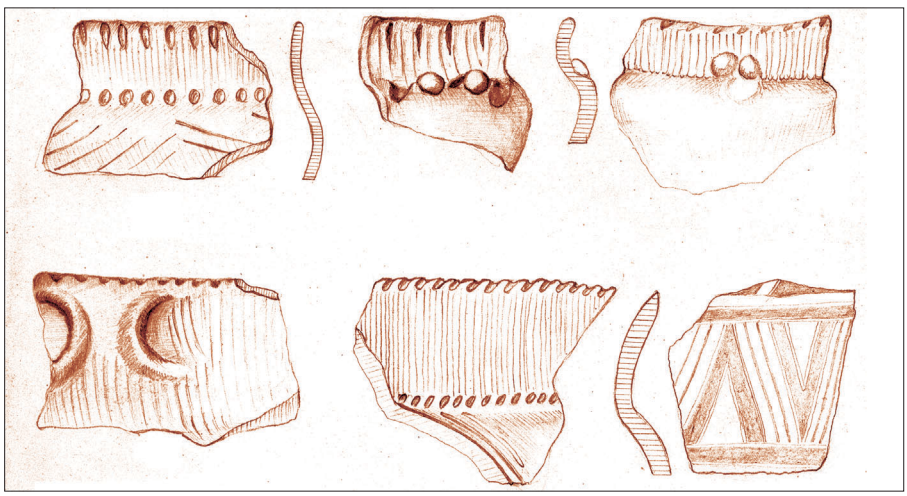

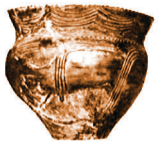

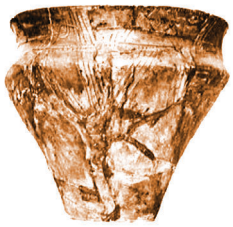

Посуд з поселення **Халеп'я**. Розкопки Хвойки В. В. Музей трипільської культури у Переяслові-Хмельницькому.

Фрагмент жіночої фігурки з поселення **Хатище**. Дослідження Відейка М. Ю. Наукові фонди Інституту археології НАНУ.

Роги від крупної зооморфної фігурки з поселення **Хатище**. Дослідження Відейка М. Ю. Наукові фонди Інституту археології НАНУ.

напівзруйнований, кисті рукпофарбовані вохрою. Кубок з гострим ребром і ледь помітними рештками *розписного орнаменту*, лежав біля ніг. У кенотафі (дата Кі-9528 4640±70ВР/3429±116ВС) знайдені каміння та фрагменти грубої амфори з домішкою товченої черепашки у масі. В цьому ж кургані виявлено також впускні поховання ямної та катакомбної культур.

Петренко В. Г. виділив комплекси хаджидерського типу, які, на його думку, мали відношення до генези *усатівської культури*.

Література: Патокова Э. Ф., Петренко В. Г., Бурдо Н. Б., Полищук Л. Ю. Памятники трипольской культуры Северо-Западного Причерноморья. – К., 1984. – С. 114, 124.

В. Г. Петренко

ХАЛЕП'Я – поселення *трипільської культури* (коломийщинська група, етап С-І). Знаходиться біля с.Халеп'я Обухівського р-ну Київської обл. Досліджувалося *Хвойкою В. В.* наприкінці XIX ст. Віднесене автором розкопок до *культури В*, що за періодизацією *Пассек Т. С.* відповідає етапу С І трипільської культури.

Можливо, що це поселення відоме, як Коломийщина І, на якому під час розкопок 1934–38 рр. виявлено сліди розкопів В. В. Хвойки.

Під час розкопок виявлено залишки жител у вигляді скупчень обпаленої *обмазки* з відбитками колотого дерева та жердин, довжиною від 9 до 18–21 м та шириною від 5 до 9 м, серед якої знайдені розвали посудин, знаряддя праці, *зернотерки* та *антропоморфна пластика*. Крім того виявлені заглиблені житла та ями, в яких, окрім кераміки та інших речей, знайдено обпалені зерна пшениці.

Кераміка переважно із *заглибленим орнаментом*, знайдена також розписний та неорнаментований посуд.

Колекція матеріалів з розкопок В. В. Хвойки експонується та зберігається в *Національному музеї історії України*.

Література: *Хвойко В.В.* Каменный век Среднего Поднепровья. //Труды XI АС. М.: 1901, т.1. – С.730-812; *Пассек Т.С.* Трипільське поселення Коломийщина (розкопки 1934–1938 рр.) // Трипільська культура. – К.: Вид-во АН УРСР. – 1940. – Т. 1. – С. 10–33.

М.Ю. Відейко

ХАРКІВКА – поселення *трипільської культури* (східнотрипільська культура, етап ВІ–ВІІ, 4200–4100 рр. до н.е.). Розташоване біля с. Харківка Маньківського р-ну Черкаської обл. на високому пологому мисі, обмеженому злиттям двох невеликих річок: Уманки та Кищенчанки. Досліджувалось експедицією *Інституту археології НАНУ* під керівництвом *Цвек О. В.*

Площа пам'ятки близько 100 га. Будівлі розташовані кількома концентричними колами. Житла наземні, *глинобитні*, площею 72–125 кв.м. В їх інтрер'єрі зафіксовано купольні печі, відкриті вогнища та «плитчасті» підвищення.

Комплекс знарядь праці складають різні за формами та розмірами зернотерки з розтиральниками, невелика кількість виробів з кременю, мотики, клевці з рогу та кістки. Більшість кераміки прикрашена заглибленим орнаментом (*зерновики*, покришки з конічним навершям, *кратери*, *біноклеподібні посудини*). *Біконічні* глечики, *кубки*, кулястий посуд прикрашений *канелюрами*. Різного розміру горщики з домішкою мушлі в тісті орнаментований *перлинами* по вінцях, зонами *зубчастого штампа* по плічках. З'являється посуд з розписним орнаментом. Серед археологічного комплексу присутня *зооморфна пластика* та *антропоморфна пластика*.

Матеріали зберігаються у *наукових фондах Інституту археології НАНУ*.

Література: *Цвек Е. В.* Исследования в Буго-Днепровском Междуречьи // Археологические открытия в СССР в 1974 г. – М, 1975. – С. 367.

О. В. Цвек

ХАТИЩЕ – поселення *трипільської культури* (етап ВІІ, Кі9623: 4840±90ВР, 3616±107ВС; Кі-9624: 4740±90ВР, 3500±107ВС; Кі-9749: 4830±90ВР, 3611±107ВС). Розташоване біля с. Григорівка Канівського р-ну Черкаської обл. за 1,5 км на північ від села біля дороги на с. Луковиця, на мисі, утвореному відрогами Чернечого Яру. Відкрите А. Б. Петропавлівським, досліджува-

лося (1993) *Відейком М. Ю.*, тоді ж *Дудкіним В. П.* проведені археолого-*магнітометричні дослідження*.

Розкопано залишки двох жител та 4 господарські ями. Культурний шар на поселенні пошкоджений Рештки житла № 1 представлені завалом обпаленої обмазки 3×3 м, на деяких уламках збереглися відбитки колотого дерева. Під завалом виявлено яму та розвали посудин. В заповненні ями — фрагменти кераміки, біля дна — грудки обпаленої *обмазки*. Останнє свідчить про наявність на поселенні будівель до спорудження житла № 1. Поруч із залишками житла № 1 виявлена яма овальної форми, розміром — 2,4× 1,5 м, глибиною — 0,45 м. У верхній частині заповнення ями складалося з дуже темного, чорного грунту (0,1— 0,15 м завтовшки), далі — жовтий суглинок з фрагментами кераміки. Серед знахідок слід відзначити шість фрагментів схематичних антропоморфних статуеток та два уламки рогів від зооморфної фігурки. Решта об'єктів була дуже зруйнована.

Виявлено велику кількість фрагментів кераміки, переважно від розписного *столового посуду*. Столову кераміку виготовлено з глини без домішок. Форми кераміки: миски, кубки, горщики, *амфори, біконічні посудини*. Виявлено високу конічну миску з хвилястим краєм, незвичайного для поселень цього району типу. Розпис наносився темно-коричневою фарбою, поверхня залощена. Елементи розпису, такі як широкі стрічки з тонкими лініями всередині, фестони, типові для *канівської групи* трипільських пам'яток.

Матеріали з розкопок зберігаються у *науковиx фондах Інституту археології НАНУ*.

Література: *Відейко М. Ю.* Розкопки трипільського поселення в ур. Хатище біля с. Григорівка на Канівщині // Археологічні дослідження в Україні в 1993 році. — К., 1997. — С. 23—26.

М. Ю. Відейко

ХАТИЩЕ. АРХЕОЛОГО-МАГНІТОМЕТРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ. В результаті проведених археолого-магнітометричних досліджень виявлено близько 60 різноманітних аномалій, 12 пов'язують із рештками наземних будівель. Споруди розташовані по колу діаметром близько 50 м. Дослідження показали, що рештки трипільського поселення дуже зруйновані оранкою, а також під час військових дій. Магнітометрична зйомка виявилася єдиним засобом для відтворення первісного планування поселення. Результати її інтерпретації підтверджені розкопками М. Ю. Відейка.

В. П. Дудкін

ХВОЙКА (ХВОЙКО) ВІКЕНТІЙ (ЧЕСТОСЛАВ) ВЯЧЕСЛАВОВИЧ

(1850, с. Семин на Ельбі, тепер Чехія — 2.11.1914, Київ) — археолог.

Народився в старовинній шляхетській родині. Закінчив комерційне училище. У 1876 переїхав до Києва. З ім'ям В. Хвойки пов'язують відкриття *трипільської культури*. Археологією почав займатися з 90-х років XIX ст. Свої перші розкопки провів на *Кирилівських висотах* у Києві, де виявив палеолітичну стоянку з кістками мамонта, поселення неоліту та бронзового віку. Розкопки 1896— 99 в околицях містечка *Трипілля* на Київщині — біля сіл *Верем'я*, Жуківці, *Щербанівка, Халеп'я, Стайки* та ін. ознаменували відкриття одной-менної культури, про яку В. Хвойка доповів 1899 на *Археологічному з'їзді XI* у Києві. Власне назва «*трипільська культура*» з'явилася у праці В. Хвойки про розкопки поселень 1901 біля міст Канева та Ржищева на Київщині.

Вчений вважав трипільську культуру автохтонною, яка сформувалась під впливом цивілізацій Давнього Сходу. Її залишили пращури слов'ян — арійські племена. Це були перші землероби на теренах Серед-

Хвойка В. В. Портрет з Музею трипільської культури у Переяславі-Хмельницькому.

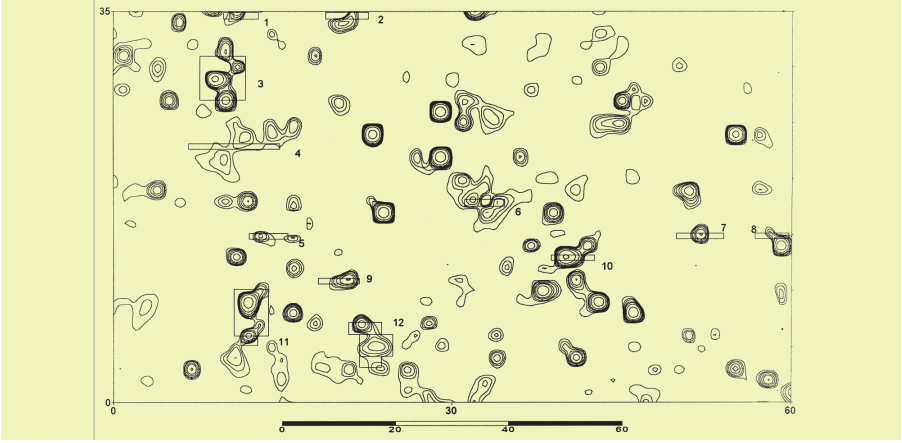

План поселення **Хатище за даними археолого-магнітометричних досліджень**.

нього Придніпров'я. Вони мешкали у землянках, ховали небіжчиків у супроводі численного інвентарю у складних глиняних спорудах, які потім спалювали, залишаючи по собі *площадки*. Дослідник датував її IV–III тис. до н.е. На думку В. Хвойки «*трипільська культура*, що охопила собою майже половину Європейського материка, хоча й мала всюди один і той самий характер, але, завдяки своєму довгому існуванню і природним умовам... створила багато культурних центрів, які мали свої улюблені мотиви і свої форми...».

Вікентій Хвойка відіграв велику роль у заснуванні у 1899 Київського музею старожитностей та мистецтв (тепер *Національний музей історії України*), був першим хранителем його археологічного відділу. До XI Археологічного з'їзду В. Хвойкою була підготовлена і відкрита виставка археологічних знахідок з території України, в тому числі з розкопок трипільської культури. Всього ним було досліджено на поселеннях трипільської культури понад 500 об'єктів. Здобуті В. Хвойкою колекції, а також рукописні матеріали зберігаються та експонуються в Національному музеї історії України (Київ), *Державному історичному музеї* (Москва). В. Хвойка був дійсним членом 11 наукових товариств: Імператорського Московського археологічного т-ва, Імператорського Одеського т-ва історії та старожитностей, Київського т-ва охоро-

Автопортрет олівцем **Хвойки В. В.** Розкопки поблизу Трипілля.

Малюнок **Хвойки В. В.** – обкладинка до праці «Доисторические обитатели Среднего Подніпров'я».

Монета до 150-річчя народження **Хвойки В. В.** за ескізом О. А. Іваненка. Випущена Національним банком України у 2000.

ни пам'яток старовини та мистецтва тощо; членом-співробітником Російського археологічного ін-ту в Константинополі. *Хвойці В. В. пам'ятник* споруджено в с. Трипілля.

Праці: Каменный век Среднего Поднепровья // Тр. XI Археологического съезда. – М., 1901. – Т. 1. – С. 730–812; Раскопки 1901 г. в области трипольской культуры // Записки отделения русской и славянской археологии Императорского Русского археологического о-ва. – СПб, 1904. – Т. 5, вып. 2; Из области Трипольской (древнеарийской) культуры (по поводу рецензии Н. Биляшевского) // Археологическая летопись Южной России за 1904 г. – К., 1905. – № 4–5. – С. 218–288; Обряд погребения сожжением и его древность. – К., 1906; Раскопки глиняных площадок у с. Крутобородинцы, Летичевского уезда, Подольской губернии // Тр. Московского археологического о-ва. – М., 1909. – Т. 22, вып. 2; Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена. – К., 1913.

Література: *Козловская В.* Светлой памяти Викентия Хвойки. – О., 1917.

М. Ю. Відейко

ХВОЙЦІ В. В. ПАМ'ЯТНИК – пам'ятник археологу Вікентію Вячеславовичу Хвойці в с. Трипілля Обухівського р-ну Київської обл. Встановлений у 2002. Знаходиться біля будинку *Київського обласного археологічного музею*, розташованого в центральній частині городища давньоруського міста Треполь.

Погруддя *Хвойки В. В.* відлите з бронзи, встановлене на високому п'єдесталі, на якому бронзовими літерами відтворено автограф: «В. Хвойка». На зво-ротній стороні п'єдесталу – бронзова дошка з прізвищами осіб, на пожертви яких був виготовлений бюст. Постамент включений в коло з давніх кам'яних артефактів – фрагментів антропоморфних стел, межових каменів, тощо.

Погруддя виготовлено на кошти, зібрані міжнародним благодійним фондом *Дівич-Гора*. Автор погруддя – скульптор М. Горловий, оформлення пам'ятника здійснене за проектом архітектора А. Ігнащенка.

М. Ю. Відейко

ХЕРСОНСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ – науково-просвітницька установа. Заснований (1890) на базі археологічної колекції В. І. Гошкевича.

Експозиція музею складалася з археологічного відділу, відділу старовини Херсона та художнього відділу. В археологічному відділі були представлені окремі предмети *трипільської культури* з поховань під *курганами*. У роки радянської влади музей було реорганізовано в історико-археологічний. Під час Другої світової війни з Херсона до Німеччини було вивезено значну частину найцінніших експонатів музею, в тому числі й трипільських. Експозиція історико-археологічного музею була відновлена у 1948, а окремі речі повернуті з ФРН на початку 90-х рр.

У сучасній експозиції музею трипільська культура представлена невеликою, але виразною колекцією знахідок з розкопок степових курганів, які проводилися на території Херсонської губ. у 80–90-ті рр. XIX ст.

З розкопок Г. Л. Скадовського кургану № 8 біля пгт Білозірка (Херсонська обл.) походить невелика сферична *амфора* з *відмуленої глини*, прикрашена *розписним орнаментом*. *Монохромний розпис*, нанесений коричневою фарбою по жовтому тлу посудини, утворює орнаментальну схему з *метоп*, в яких під ручками розміщено косий хрест, а також овали з мотивом сітки.

Під час розкопок (1896–1900) кургану № 91 біля с. Паркани (Республіка Молдова) І. Я. та Л. С. Стемпковські знайшли зооморфну амфору з кришкою. Посудинка має сферичний тулуб на чотирьох ніжках, кожна пара яких повернута у протилежні сторони. На плічках амфори модельовано дві фігурні ручки – *букранії* з вертикальними отворами. Такі самі ручки є й на

Пам'ятник Хвойці В. В.

Херсонський карєзнавчий музей.
Антропоморфна фігурка з поховання № 204 кургану біля с. Красногорка (Тираспільский р-н, Республіка Молдова).

конічній покришці посудинки. Орнаментальна метопна композиція на посудині відповідає зображенню на покришці. Ручки оточують лінзоподібні овали, між якими простір заповнений косою сіткою. *Амфора* з покришкою може розглядатися як *міксаморфне зображення*, в якому поєднуються риси *бовина* з антропоморфними деталями. Все це дає можливість припускати, що посудина ритуальна і відтворює образ «жінки-корови». Посудина була вивезена до Німеччини й повернута до музею у 1994.

У похованні № 204 кургану біля с. Красногорка (Тираспільский р-н, Республіка Молдова) було знайдено незвичайну керамічну фігурку, яка належить до *усатівської антропоморфної пластики*. Статуетка виготовлена з глини з домішкою товченої черепашки, її поверхня темно-сірого кольору, вкрита ангобом, лощена. Скульптура стилізована, відтворює образ сидячої з підігнутими колінами жінки з довгою шиєю та нахиленим вперед корпусом — «жінки-змії». Описані музейні матеріали представляють *усатівську культуру*. Вони неодноразово згадувалися *Пассек Т. С.*, *Дергачовим В. О.* як речі, характерні для пізнього етапу трипільської культури

Література: *Пассек Т. С.* Периодизация трипольских поселений // МИА. — М., 1949. — Вып. 10. — С. 202, 207; *Дергачев В. А.* Памятники позднего Триполья. — Кишинев, 1980.

Ю. О. Ржевська

ХЛІБЦІ КЕРАМІЧНІ — моделі хлібців глиняні. Знайдені серед руїн спалених жител різних поселень, починаючи з раннього етапу *трипільської культури*. Виготовлені з глиняної маси різних типів або

Херсонський карєзнавчий музей.
1. Зооморфна амфора з кришкою. Курган № 91 біля с. Паркани (Республіка Молдова). Розкопки І. Я. та Л. С. Стемпковських (1896—1900).
2. Розписна амфора з кургану № 8 біля смт Білозірка Херсонської обл. Розкопки Г. Л. Скадовського.

1

2

1

2

3

Хлібці керамічні:
1. З поселення Олександрівка. Дослідження Зіньковського К. В. Одеський археологічний музей.
2. Хлібець керамічний з поселення Бернашівка. Дослідження Збеновича В. Г. Наукові фонди Інституту археології НАНУ.
3. З поселення Лука-Врублевецька. Дослідження Бібікова С. М.
4. З колекції Хвойки В. В. Національний музей історії України.

4

подібної до тієї, з якої виготовляли посуд з домішкою окремих зерен в глині (*Олександрівка*) або зі значними домішками зерна (*Миропілля*). Форма хлібців відповідає сучасній маленькій паляничці. Мініатюрний хлібець діаметром 4 см знайдено в житлі 1 на поселенні Кліщів. Різноманітні моделі хліба відомі для різних землеробських культур, вони використовувалися під час *ритуалів*.

Література: *Заец И. И., Рыжов С. Н.* Поселение трипольской культуры Клищев на Южном Буге. – К., 1992. – С. 135–137; *Цвек О. В.* Релігійні уявлення населення Трипілля // Археологія. – 1993. – № 3. – С. 78–79.

Н. Б. Бурдо

ХОДАКИ – поселення *трипільської культури* (*петренська група*, етап СІ, 3700–3600 рр. до н.е.). Розташоване біля с. Ходаки (ур. Дубки) Барського р-ну Вінницької обл. на схилі плато, яке переходить до заплави лівого берега р. Лядова (ліва притока Дністра). Досліджувалося Вінницьким загоном Лісостепової Правобережної експедиції *Інституту археології АН УРСР* (1983), розкопки *Рижова С. М.*

Поселення займало площу близько 7 га, мало кругове планування

Рижов С. М. на розкопках поселення **Ходаки**.

Залишки житла на поселенні **Ходаки**. Дослідження Рижова С. М. 1983.

Поселення **Хомине.** Дослідження Відейка М. Ю.
Вид на поселення Хомине.
Залишки житла поселення Хомине.
Вимостка. Поселення Хомине.

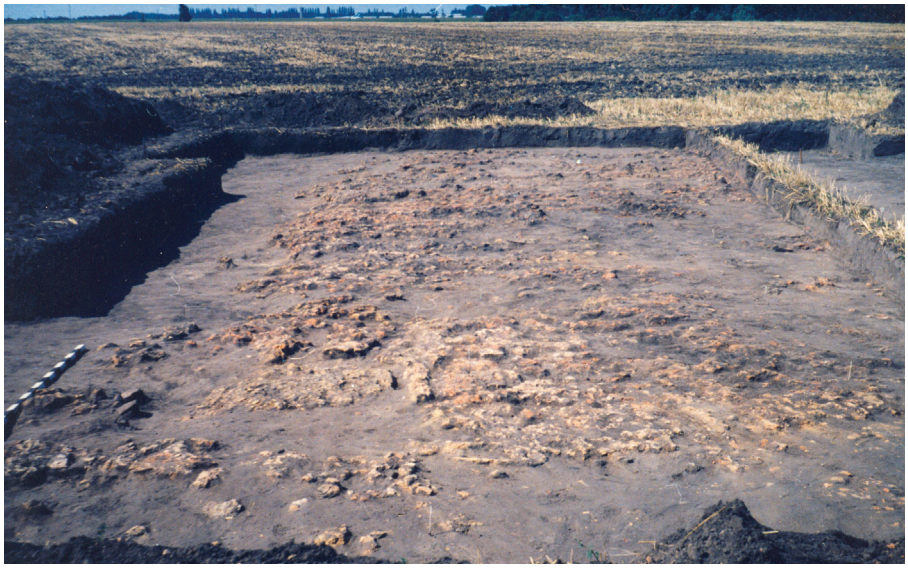

жител. Розкопано рештки глинобитного житла у вигляді прямокутного завалу обпаленої глини розміром 6×4 м. Дуже випалена, місцями до шлаку, *обмазка* з домішкою полови залягала суцільним шаром, що розтріскався на аморфні шматки, які у верхній частині зберегли відбитки пальців у вигляді мазків, а знизу відбитки плах та жердин, орієнтованих уздовж короткої сторони будівлі.

Під шаром обмазки виявлено яму діаметром 1 м, глибиною 0,35 м, заповнену фрагментами кераміки та шматками обмазки. Поряд з ямою знаходився фрагмент жіночої статуетки. Знахідки, частина яких зазнала повторного випалу, виявлено на рівні залягання обмазки та під нею: розвали *грушоподібної посудини*, конічної миски, фрагменти великого *біконічного глечика*, кубків, ціла *амфора*, окремі фрагменти посуду, кам'яний *розтирач*, фрагмент чоловічої *тераракоти*, два фрагменти крем'яних виробів — *зубчастого серпа* та ножа. *Кухонний посуд* становить менше 1 % керамічного комплексу. Горщики виготовлені із глини з домішкою піску, зерен кварцу, товченої мушлі, оздоблені вдавленнями або защипами по плічках, розчосами по вінцях. *Столовий посуд* виготовлений з високоякісної глиняної маси, поверхня вкрита *ангобом* із чистої *відмуленої глини* і пофарбована в жовтогарячий або світло-жовтий колір. Переважно поліхромний розпис, іноді із застосуванням червоного кольору, наносився чорною, або темно-брунатною фарбою. Виділяються такі форми посуду: конічні миски, розписані дугоподібними стрічками з овалами на кінцях, фестонами, трикутниками; напівсферична миска із зооморфним наліпом; кубки, орнаментовані метопною схемою; *біконічні* та *сфероконічні*, *грушоподібні* посудини, розписані *тангентним орнаментом* та S-подібними дугами у широкому фризі; *амфори* з «лицьовим» розписом; *кратери* розписані S-подібними дугами; *біноклеподібні посудини*. Знайдено два фрагменти антропоморфних статуеток.

Література: *Рижов С. М.* Дослідження трипільських поселень по р. Лядовій у Середньому Подністров'ї // Подільська старовина. — Вінниця, 1993. — С. 85—87.

Н. Б. Бурдо

ХОМИНЕ — поселення *трипільської культури* (етап CI, Кі- 9740: 4470±80BP, 3181±138BC; Кі-9741: 4490±90BP, 3191±132BC; Кі-9742: 4390±90, 3022±142BC). Розташоване на східній околиці м. Ржищів Київської обл. за яром, урочищем Хомин ліс (або Хомине), на плато правого берега р. Дніпро. Поселення

виявлене (1992) під час розвідки Комплексної трипільської експедиції, *археолого-магнітометричні дослідження* проведені *Дудкіним В. П.*, досліджувалося (1994) *Відейком М. Ю.*

Розкопано залишки двох наземних жител та господарська яма. Рештки житла № 1 являли собою прямокутний завал обпаленої глиняної *обмазки* (6×14 м). На деяких уламках обмазки були помітні відбитки дерева. Під завалом обмазки виявлено зроблений з глини черінь відкритого вогнища, намазаний на землю (розмір — 0,7×0,8 м), з одного боку якого зберігся глиняний бортик, а також розвали посудин, зернотерки, кістки тварин. Залишки житла № 1 зруйновані оранкою, розміри плями з обпаленої обмазки 6х11,7 м, у ній виявлено поодинокі фрагменти кераміки. Досліджені житла були одноповерховими з горищним перекриттям, обмазаним глиною. Житлові приміщення обігрівалися відкритим вогнищем (можливо, двома), мали земляну підлогу, на якій було розставлено посуд, лежали зернотерки та інші необхідні в господарстві речі.

На околиці поселення досліджено овальну господарську яму 4×2,5 м лійчастої форми в перерізі, глибиною 0,8 м. Сліди ями було помічено на ріллі у вигляді фрагментів стулок черепашок та кераміки. Заповнення складалося із світлого суглинку, в якому знайдено велику кількість стулок черепашок, що подекуди залягали пластами товщиною до 5см, плямами неправильної форми розмірами 40×50, 80×70 см, фрагменти кераміки, *антропоморфну пластику, кремінь* (*відщепи* та знаряддя праці), вироби з рогу — уламки мотик та землекопних знарядь, близько 200 кісток тварин.

Серед знахідок переважає кераміка (близько 800 фрагментів). Виявлено кухонний та столовий посуд. *Кухонний посуд* двох типів — з домішкою черепашки в масі та з домішкою черепашки та піску. Основна форма — горщики різних розмірів з відігнутими назовні високими вінцями. Поверхня вкрита смугастим згладжуванням. На деяких фрагментах смуги утворюють орнаментальні композиції. Горщики прикрашені по плічках та вінцях різноманітними насічками, защипами, відбитками штампа та шнура

Столовий посуд трьох типів. Перший тип — прикрашений *заглибленим орнаментом*. Знайдено фрагменти *кратерів, зерновиків*. Найбільше посуду другого типу — без орнаменту, з лощеною поверхнею. Колір — коричневий, чорний. Основні форми посуду: миски — конічні, з хвилястими вінцями, *кубки*, кубки з ручками, *амфори, біконічні посудини*. Другу за чисельністю групу становив *розписний посуд*, поверхня якого вкрита жовтогарячого кольору *ангобом*, по якому нанесено темно-коричневою фарбою розпис. Знайдено фрагменти конічних та напівсферичних мисок, зооморфної миски, кубків, біконічних посудин різних розмірів.

Антропоморфна пластика (12 фрагментів різного типу статуеток) представлена фрагментами верхніх та нижніх частин схематичних стоячих статуеток на веретеноподібній ніжці, з виразно модельованими литками. Більшість їх виготовлено з такої ж глини, як і нерозписний столовий посуд. Колір поверхні — темно-коричневий та чорний.

Поселеннння трипільської культури в ур. Хомине, імовірно, було стаціонарним, довготривалим селищем трипільської людності, яка широко використовувала природні ресурси долини Дніпра.

Матеріали з розкопок зберігаються у *наукових фондах Інституту археології НАНУ*.

Література: *Видейко М. Ю.* Триполье и неолитические общества на Среднем Днепре: вопросы взаимодействия // Od neolityzacji do poczatkow epoki brazu. — Poznan: Wyd-wo Poznanskie. — 2001. — S. 215—229 (рис. 2).

М. Ю. Відейко

ХОМИНЕ. АРХЕОЛОГО-МАГНІТОМЕТРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ. У результаті *археолого-магнітометричних досліджень*, проведених на території пам'ятки, виявлено близько 140 аномалій, які інтерпретовані як залишки будівель та господарських об'єктів трипільського часу. Серед них 20 аномалій від глинобитних наземних жител і близько 120 різноманітних господарських споруд і ям. Деякі невеликі

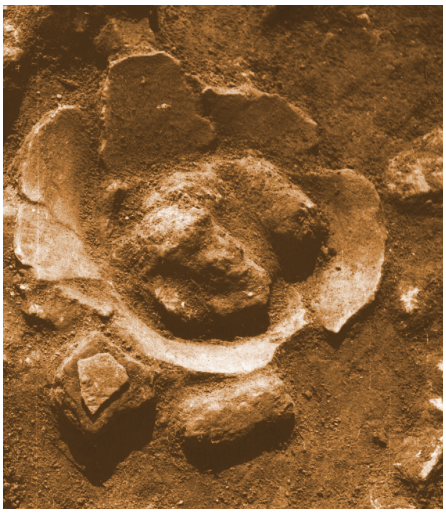

Розвал посудин під обмазкою. Поселення **Хомине**.

План поселення **Хомине** за даними археолого-магнітометричних досліджень.

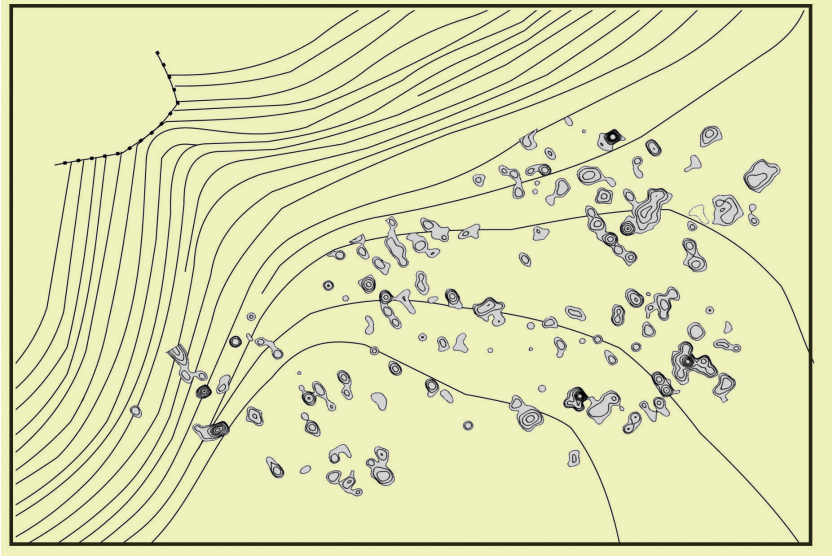

ХОРІВ I – поселення *трипільської культури* (етап СІІ, 3200–2750 рр. до н.е.). Розташоване біля с. Хорів Острозького р-ну Рівненської обл. на першій надзаплавній терасі р. Горинь. Епонімна пам'ятка *хорівського типу*. Досліджував *Пелещишин М. А.* (1974).

Розкопано площу 700 кв.м, виявлено рештки наземного житла та дві овальні *напівземлянки*. Залишки наземного житла являли собою потужний завал обпаленої обмазки розмірами 4×1,5 м, товщиною 0,4–6 м. На уламках *обмазки* були помітні відбитки дерева, в тому числі прямокутних у перерізі стовпчиків. Речей майже не знайдено. В одній з розкопаних напівземлянок знайдено залишки споруди, можливо, печі, у вигляді завалу обмазки з відбитками дерева.

Знарядь, виготовлених з кременю, знайдено небагато. Це клиноподібні сокири, ножі на *пластинах*, *скребачки* на пластинчастих *відщепах*, кілька наконечників стріл. Кістяні знаряддя представлені проколками, шилами. Слід відзначити знахідку *кинджала*, виготовленого з невеликої кістяної пластини.

Землянка на поселенні **Хорів I**. (за Пелещишиним М. А.).

Література: *Пелещишин Н. А.* Раскопки у с. Хорив на Волыни // АО 1974 г. – М., 1975. – С. 335–336; *Його ж.* Трипольская культура Западной Волыни // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья. – К., 1990. – С. 27.

М. Ю. Відейко

ХОРІВСЬКИЙ ТИП – тип пам'яток *трипільської культури* (етап СІІ). Поширений у верхів'ях лівобережних приток Дністра (Стир, Іква, Горинь, Случ), на кордоні Поділля та Західної Волині. Найбільш просунута на північний захід група пізньотрипільського населення. Епонімна пам'ятка – поселення *Хорів I*. Виділений *Пелещишиним М. А.* (1990). Походження пов'язують з пам'ятками півночі Молдови.

Поселення розташовані на краю надзаплавних терас, на піщаних дюнах, іноді на високих мисах (*Острог-Замкова Гора*). Житла наземні, з глиняними печами, різних розмірів. Населення, яке залишило пам'ятки хорівського типу, у великій кількості виготовляло знаряддя праці з високоякісного волинського *кременю*, сліди якого виявлені на поселеннях.

Керамічний комплекс включав кухонну та столову кераміку. На поселеннях кількісно переважає *кухонний посуд* (86 %). Він виготовлений із глини з домішкою піску, шамоту, товченого каменю. Поверхня посудин вкривалась ангобом. Форми посуду: миски, горщики, амфори. Горщики прикрашені відбитками штампа, прокресленими лініями. Посуд із *шнуровим орнаментом* відсутній. *Столовий посуд*

представлений керамікою з *монохромним розписом*. Форми посуду: миски конічні, напівсферичні чаші, *кубки*, *амфори*, *біконічні посудини*, горщики. Поширені глиняні прясельця з орнаментом. Знайдено схематичну *антропоморфну пластику*.

Змінюються пам'ятками *лиственського типу*. На кераміці помітні впливи традицій *культури кулястих амфор* та *культури лійчастого посуду*.

Література: *Пелещишин М. А.* Население Западной Волыни и его этокультурные связи: Автореф. дис. ... доктора іст. наук. — К., 1989. — С. 16—18; *Його ж.* Нові матеріали з історії пізньотрипільських племен на пограниччі Поділля та Західної Волині // VIII Подільська історико-краєзнавча конф. Секція археології: Тез. доп. — Кам'янець-Подільський, 1990. — С. 19—20; *Його ж.* Трипольская культура Западной Волыни // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья. — К.: Наук. думка, 1990. — С. 27—29.

М. Ю. Відейко

ХРАМ — будівля, де відбуваються відправлення релігійних *культів*.

Моделями храмів можна вважати деякі з *моделей будівель*, які характерні для *трипільської куль-*

Храм на трипільському поселенні. Реконструкція за даними археологічних досліджень комплексу М на поселенні Майданецьке. Комп'ютерна реконструкція М. М. Відейка.

Храм. Загальне приміщення. Реконструкція за даними археологічних досліджень комплексу М на поселенні Майданецьке. Комп'ютерна реконструкція

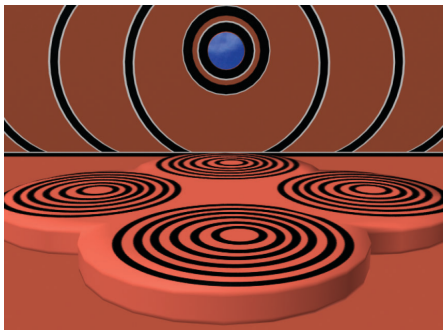

Храм. Приміщення з вівтарем. Реконструкція за даними археологічних досліджень будівель та моделями храмів трипільської культури. Комп'ютерна реконструкція М. М. Відейка.

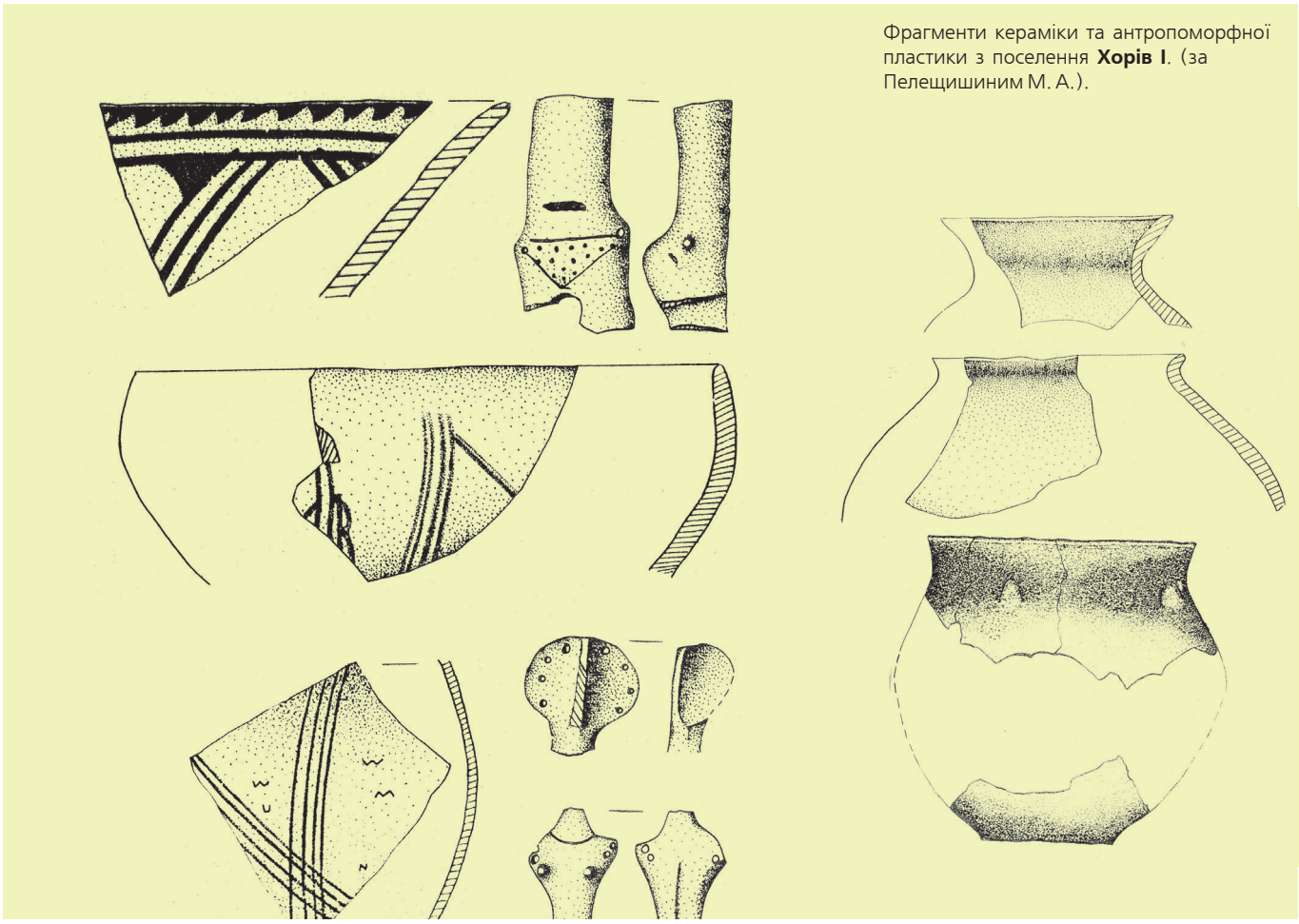

Фрагменти кераміки та антропоморфної пластики з поселення **Хорів I**. (за Пелещишиним М. А.).

тури, якщо вони мають певні конструктивні особливості та оздоблення. Серед них *Володимирівська модель храму*, *моделі храмів з колекції «ПЛАТАР»*, *модель храму з Черкасового Саду II*, *Тимківська модель храму* та ін. Культові місця на поселеннях *східнотрипільської культури* за матеріалами археологічних досліджень були виділені *Цвек О. В.* Серед них, на думку дослідниці, були споруди, які можна трактувати як храми.

Література: *Смирнов Ю. А.* Лабіринт. – М., 1997. – С. 238.

Н. Б. Бурдо

ХРОНОЛОГІЯ – наукова дисципліна, вивчає місце подій в часі, системи літочислення. В археології застосовують відносну (визначає порядок, черговість існування *археологічних культур*, *типів пам'яток*, *поселень* та ін.) та абсолютну хронологію (датування подій, визначення *абсолютного віку* з прив'язкою до існуючих систем літочислення).

Хронологія пам'яток *трипільської культури* вивчається на підставі даних археології (стратиграфічний, *типологічний методи*) і природничих наук (*радіовуглецеве датування* (С14) та *археомагнітне датування*).

Література: *Renfrew C., Bahn P.* Archaeology. Theories, Methods and Practice. – London, 1996. – Part I, 4; *Відейко М. Ю.* Трипільська цивілізація. – К., 2003. – С. 31–37.

М. Ю. Відейко

ХУТІР НЕЗАМОЖНИК – поселення *трипільської культури* (етап ВІІ–СІ, 3900–3700 рр.до н.е.). Розташоване за 2 км на північний схід від смт Вільшана Городищенського р-ну Черкаської обл. на пологому мисоподібному виступі плато лівого берега р. Журавки (басейн р. Вільшанки). Належить до пам'яток пороської локальної групи. Пам'ятку відкрив (1984) І. П. Гуріненко. Розвідки на поселенні проводили *Цвек О. В.*, *Круц В. О.*, *Рижов С. М.* та ін. Розкопки проводилися під керівництвом *Овчинникова Е. В.* (1999–2000). Вивчено планування поселення, розкопано 4 наземних житла, 2 комплекси заглиблених будівель, один з яких є керамічною майстернею, 2 господарські ями.

Площа поселення становить більше 20 га. Наземні будівлі розташовані декількома концентричними колами, утворюючи неправильний овал, і зорієнтовані торцевими стінами до центру поселення. У рядах жител простежуються окремі групи-садиби, до яких входять і господарські будівлі. Наземні споруди представлені двома типами: господарськими будівлями площею до 10 кв.м, однокамерними та двокамерними житлами площею 56–96 кв.м. Глинобитні прибудови надавали житлам «Т» та «Г»-подібної форми. Заглиблені будівлі глибиною 1,5–2 м мали округлу (діаметр 1,5–8 м) та овальну (3,2×4,2 м) форму і, як правило, надземну конструкцію, що спиралася на стовпи. У двох *напівземлянках* було досліджено керамічну майстерню, розташовану на північно-східній околиці поселення. До однієї з будівель було прибудовано випалювальну купольну піч на багатошаровому черені з підпічною ямою. Під час будівництві печі,

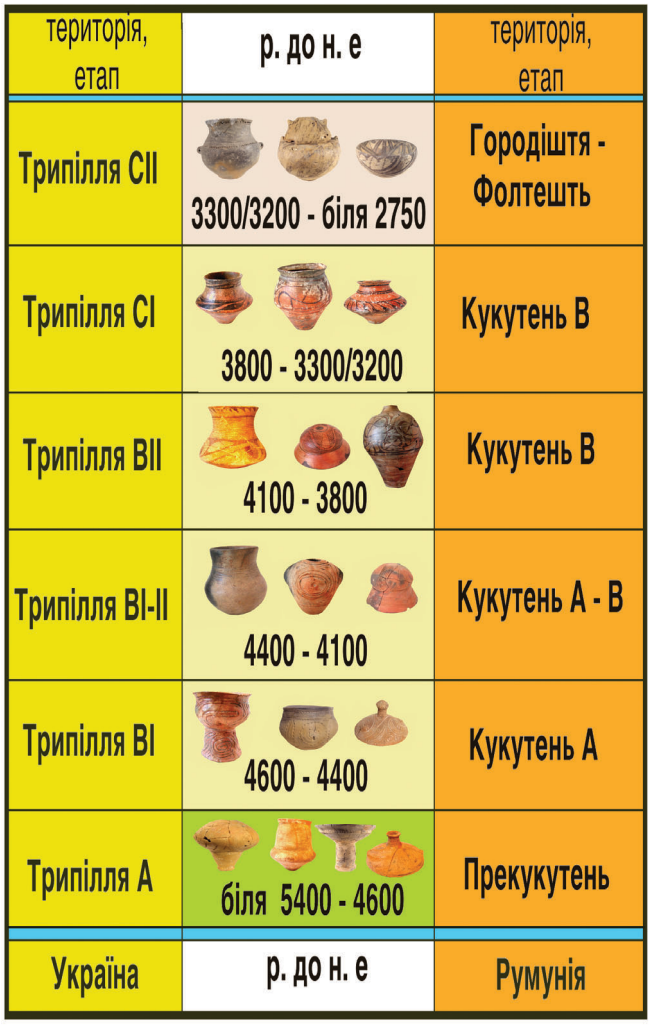

Хронологія культури Трипілля-Кукутень.

Керамика з поселення **Хутір Незаможник**. Дослідження Овчинникова Е. В. 2000. Наукові фонди Інституту археології НАНУ.

Розкопки гончарної майстерні на поселенні **Хутір Незаможник**. Дослідження Овчинникова Е. В. 2000.

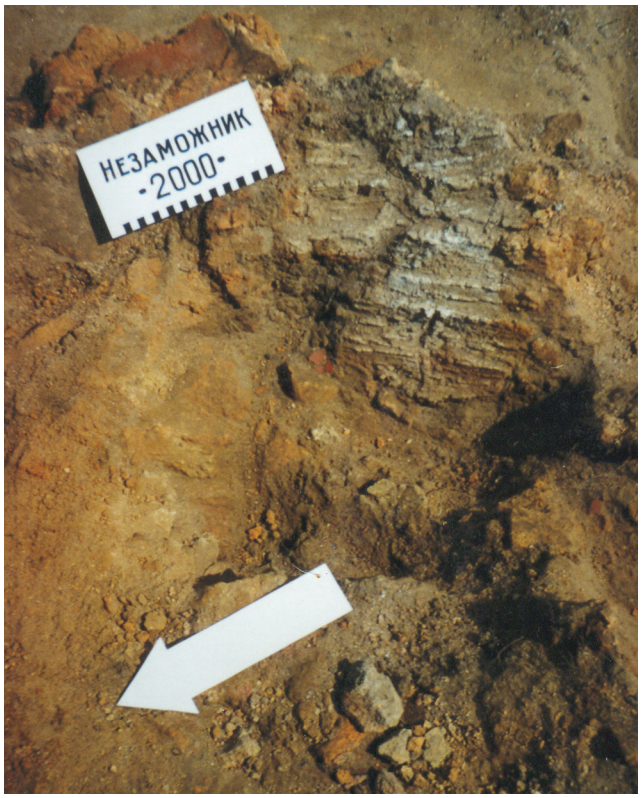

Обмазка з відбитками дерев'яних конструкцій з майстерні на поселенні **Хутір Незаможник**. Дослідження Овчинникова Е. В. 2000.

Керамика з поселення **Хутір Незаможник**. Дослідження Овчинникова Е. В. 2000. Наукові фонди Інституту археології НАНУ.

яке здійснювалось за допомогою технологічного обпалу, застосовано складні багатокомпонентні розчини, в яких було використано різні сорти глин, рослинні домішки, вапняк.

Серед основних категорій знахідок: *столовий посуд з монохромним розписом*, *кухонний посуд*, виготовлений з глини із домішкою дрібнотовченої черепашки, колекція *антропоморфної пластики*, знаряддя праці з *кременю*, каменю, рогу, кістки.

Матеріали з розкопок та розвідок зберігаються у *наукових фондах Інституту археології НАНУ* та Музеї історії Вільшани.

Література: *Овчинников Э. В., Черновол Д. К.* Охранные работы на трипольском поселении хутор Незаможник // АВУ 1998–1999 рр. – К., 1999. – С. 128–131; *Овчинников Э. В., Черновол Д. К., Гуриненко И. П.* Раскопки на трипольском поселении у хутора Незаможник // АВУ 1999–2000 рр. – К., 2001. – С. 174–177; *Овчинников Е. В.* До питання про трипільське житлобудівництво (за результатами розкопок поселень хутір Незаможник і Зелена Діброва) // ЗНТШ. – Л., 2002. – Т. 244. – С. 115–139.

Е. В. Овчинников

Ц

ЦАЛКІН ВЕНІАМИН ЙОСИПОВИЧ (1903–1970) – зоолог, доктор біологічних наук.

Морфолог-систематик, один із засновників палеозоології, історичної екології. Наукову діяльність розпочав наприкінці 20-х рр. XX ст. У 1950 вперше в археологічній установі – Інституті історії матеріальної культури ім. М. Я. Марра (тепер – *Інститут археології РАН*) – організував та очолив палеозоологічний кабінет. На його базі започаткував систематичні дослідження остеологічного матеріалу та його використання як джерела для вивчення і реконструкції господарства стародавнього населення. У колі інтересів ученого – історичні зміни видів диких тварин, головним чином копитних, на території Східної Європи, вивчення впливу антропогенного фактора на навколишнє середовище.

Автор 8 монографій, у яких узагальнив інформацію щодо багатьох остеологічних колекцій (70 тис. залишків тварин), отриманих під час археологічних розкопок (350 пам'яток). Опрацював остеологічні колекції з понад 30 пам'яток *трипільської культури* з розкопок *Бібікова С. М.*, *Болтенка М. Ф.*, *Лагодовської О. Ф.*, *Пассек Т. С.* та інших дослідників. У працях знайшли відображення питання доместикації тварин, головні етапи та особливості розвитку мисливства та скотарства як галузей стародавньої економіки, динаміка розвитку скотарства на теренах Східної Європи і Середньої Азії. В. І. Цалкіним розроблено методологічні підходи і критерії оцінки для вивчення історії розвитку мисливства і скотарства, їх співвідношення та ролі у стародавній економіці. Вперше було застосовано статистичний аналіз для опису морфологічних характеристик різних груп свійських тварин, передусім великої рогатої худоби та коней.

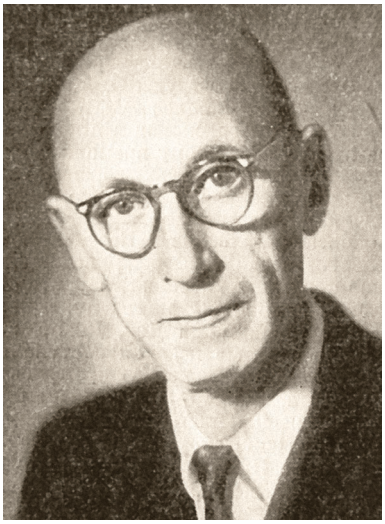

Цалкін В. О.

Праці: К истории животноводства и охоты в Восточной Европе. – М., 1962; Древнее животноводство племен Восточной Европы и Средней Азии. – М., 1966; Древнейшие домашние животные Восточной Европы. – М., 1970.

Література: *Насымович А. А.*, *Монгайт А. Л.* В. И. Цалкин // СА. – 1970. – № 4. – С. 324–325; *Антипина Е. Е.* В. И. Цалкин / Ad memoriam // РА. – М., 2003. – № 4. – С. 158.

С. М. Ляшко

ЦВЕК ОЛЕНА ВАСИЛІВНА (03.08.1931, м. Київ) – археолог, кандидат історичних наук (1987).

ЦВЕК
ОЛЕНА ВАСИЛІВНА

Цвек О. В.

Розкопки **Цвек О. В.** на поселенні Березівка.

Закінчила бібліотечне відділення Київського технікуму культурно-освітньої роботи (1950), історичний факультет Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка (1959). Кандидатська дисертація: «Трипільська культура межиріччя південного Бугу та Дніпра (середній етап)». Її вчителями були відомі вчені Л. М. Славін та *Бібіков С. М.*

У 1959–2002 працювала науковим співробітником *Інституту археології АН УРСР* (*тепер Інститут археології НАНУ*). З 1961 кілька років завідувала фондами Інституту археології, запровадила першу наукову розстановку археологічного матеріалу за системою, запропонованою *Телегіним Д. Я.*

Досліджує *трипільську культуру*. Автор понад 70 наукових праць, в тому числі монографічних. Наукова діяльність почалася з вивчення археологічних пам'яток Криму та Донбасу. Під керівництвом С. М. Бібікова брала участь (1962–63) у дослідженні поселення *Гребені*, що в подальшому практично сформувало наукову спрямованість дослідниці у вивченні пам'яток *трипільсько-кукутенської спільності*. Широкомасштабні дослідження на території східного регіону дали можливість виділити *східнотрипільську культуру* з її локальними варіантами та низкою типів пам'яток. Вперше показані зв'язки племен східнотрипільської культури з носіями культури *Кукутень* та культурами *Тисаполгар, Лендель, Гумельниця, Болград-Алдень*. Уточнені хронологічні рамки контактів общин східнотрипільської культури з населенням Степу. Зроблено значний внесок у вивчення виробничих відносин та світогляду племен кукутенсько-трипільської спільності.

З кінця 60-х рр. і до 2002 вела польові дослідження пам'яток трипільської культури Буго-Дніпровського межиріччя та Побужжя. Стаціонарно розкопано та ґрунтовно обстежено близько 30 пам'яток східнотрипільської культури, чотири з них (Гребля, *Шкарівка, Тараща*, Христинівка) відкриті дослідницею. Керувала Правобережною первісною експедицією Інституту археології (1969–88). На базі експедиції понад десять років проводились курси підвищення кваліфікації археологічних кадрів України. Експедиція розкопувала поселення Шкарівка (1969–73), *Гарбузин*, Ботвинівка, Бугачівка, Бачкурине (1971–73), *Зарубинці*, Зюбриха, Копіювата, Гребля, Владиславчик, *Красноставка*, Миколаївка, Семенівка, Христинівка, *Чижівка, Харківка* (1974–75), *Миропілля* та *Лісове* (1974–76). З 1975 проведено масштабні розкопки поселень *Веселий Кут* (1975–85, 1993), а також Тараща (1982), Вільховець II (1984), *Онопріївка* (1984–85, 1993). Очолювала Кіровоградську первісну експедицію (1988), яка провела розвідку археологічних пам'яток області. Досліджувався енеолітичний виробничий комплекс *Коробчине* та поселення *Рубаний Міст* (1988–89). У 1989–2000 проводила розкопки багатошарового поселення трипільської культури *Березівка*.

Праці: Гончарное производство племен трипольской культуры // Ремесло эпохи энеолита-бронзы на Украине. – К., 1994. – С. 55–95; Релігійні уявлення населення Трипілля // Археологія. – К., 1994. – № 3. – С. 74–90; Contacts beetwen the Eneolithic tribes of Europe and Eastern-Tripolye culture // Cucuteni. – Piatra Neamt, 1996. – С. 121–130; Структура східнотрипільської культури // Археологія. – К., 1999. – № 3. – С. 28–37; Восточнотрипольская культура и контакты ее носителей с энеолитическими племенами Европы // Археологические вести. – СПб., 2000. – № 7. – С. 272-290; Некоторые аспекты домостроительства у племен восточнотрипольской культуры // Петербургская трассологическая школа в изучении древних культур Евразии. – СПб., 2003. – С. 159–176.

С. М. Ляшко

ЦВІЖИН – поселення *трипільської культури* (*біликівський тип*, етап BI–BII, *середньобузька локальна група*, 4400–4100 рр. до н.е.). Розташоване на південно-східних околицях с. Цвіжин Вінницького р-ну Вінницької обл. на мисоподібному пагорбі правого берега р. Батіг (ліва притока Південного Бугу), що здіймається на 7 м над долиною. Відкрите (1973) та досліджене *Зайцем І. І.* Досліджено характер планування поселення та напівзаглиблене житло.

Площа поселення – 15 га. Виявлено залишки 58 наземних та заглиблених споруд, які розташовувалися двома концентричними колами. Досліджено овальну за планом напівземлянку розміром 5×6×0,8 м, яка

мала стіни глинобитно-каркасної конструкції. Усередині житла знаходилися купольна піч напівовальної форми (1,3×1,4 м) з глиняним підвищенням поряд, та яма діаметром 0,8 м і глибиною 0,6 м. На окремих ділянках долівки збереглася глиняна підмазка. Два камені позначали вхід у житло. Серед основних категорій знахідок переважає кераміка, прикрашена розписним (чорна і червона фарби) та *заглибленим орнаментом*. Знайдено крем'яну ножеподібну пластину і фрагменти чотирьох антропоморфних статуеток, одна з яких мала відбиток зернівки ячменю на місці жіночого лона.

Матеріали з розкопок зберігаються у фондах *Вінницького обласного краєзнавчого музею*.

Література: *Заец И. И., Малинковская Т. В., Лобай Б. И.* Раскопки Винницкого краеведческого музея // АО за 1973 г. – М., 1974. – С. 275–276; *Заец И. И., Малинковская Т. В., Шаламай Ф. П.* Экспедиция Винницкого краеведческого музея // АО за 1975 г. – М., 1976. – С. 325; *Гусєв С. О.* Нові дані про культову пластику трипільської культури // Археологія. – 1996. – № 3. – С. 105–109.

С. О. Гусєв

ЦВІКЛІВЕЦЬКЕ ПОХОВАННЯ – перепоховання залишків людини з частковою *кремацією* на поселенні *Цвіклівці*.

Розрізнені випалені кістки та п'ять їх скупчень виявлено у ямі 8. Вона складалася з двох ям і мала в плані форму вісімки, розміри меншої ями 0,9×1,2 м, більшої – 2×1,65 м. Менша частина ями мала невелику

Фрагмент жіночої фігурки з відбитком зернівки з поселення **Цвіжин**. Дослідження Зайця І. І. 1975.

Посудинка з поселення **Цвіжин**. Дослідження Зайця І. І. 1975.

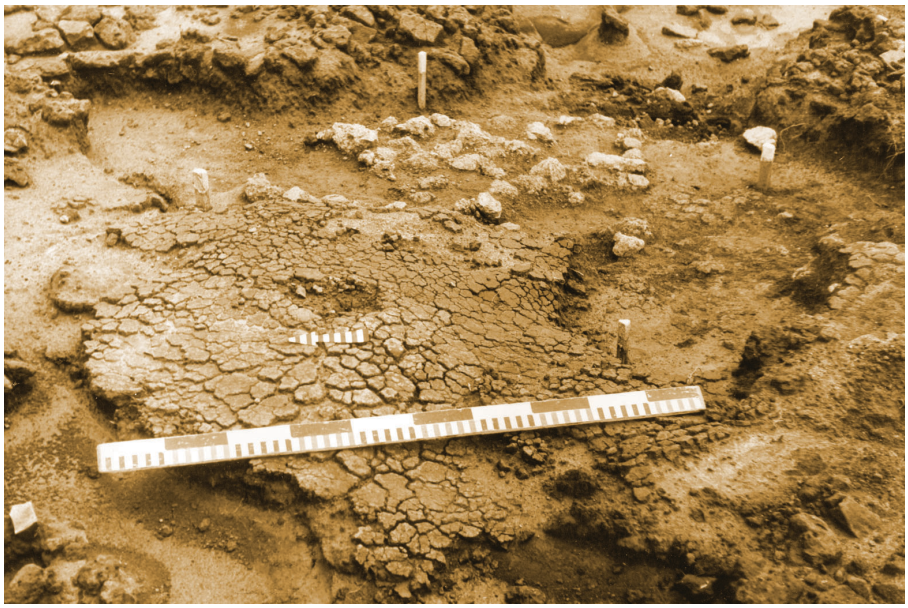

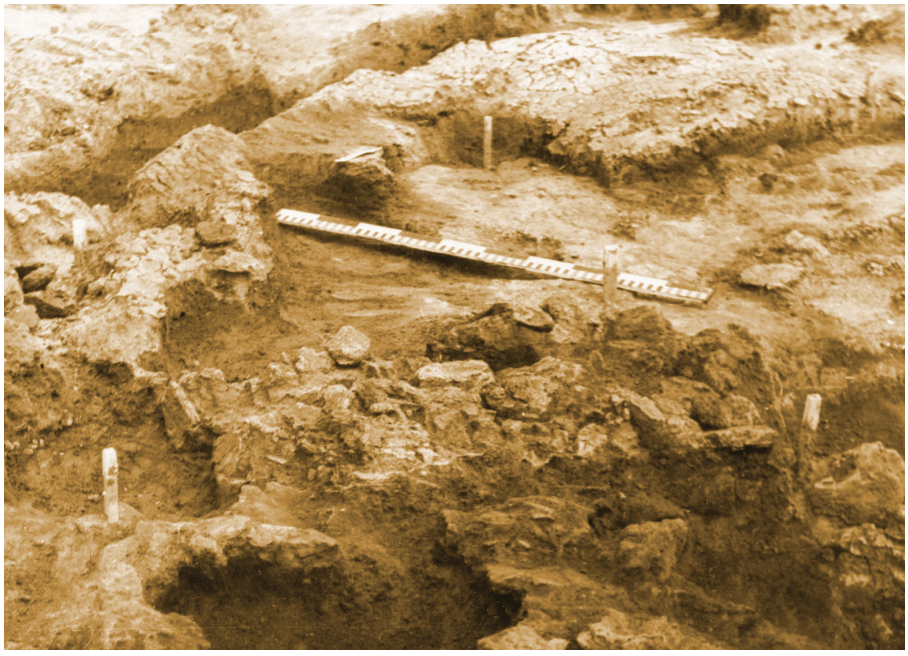

Вимостка на площадці поселення **Цвіжин**. Дослідження Зайця І. І. 1975.

глибину, нерівне утрамбоване дно. В ній майже не було знахідок, крім невеликої чаші. У верхніх шарах більшої ями виявлено скупчення добре випаленої *обмазки* з рослинними домішками та відбитками колод. Над цим шаром виявлено шматки склепіння печі дугоподібної форми із загладженою зовнішньою поверхнею та відбитками лози на зворотному боці. Над склепінням печі лежали уламки великої посудини. Під шаром обмазки, а частково за її межами по всій площі ями виявлено окремі кістки та п'ять скупчень перепалених людських кісток. За визначенням *Герасимова М. М.*, вони належали людині 18–20 років. Серед людських кісток *Бібіковою В. І.* визначено перепалені кістки бика, косулі, вівці (?) та необпалені кістки дрібного копитного, окремі черепашки. Майже посередині ями у шарі попелу знайдено роговий стрижень кози. Крім того, під обмазкою виявлено скупчення розвалів посуду переважно великого розміру, яке займало майже всю південно-східну половину ями, два нижні камені *зернотерки*, глиняні грузила, прясельця. Окремі шматки обмазки лежалі серед фрагментів кераміки. На дні ями знайдено амфорку, уламки посудин, вугліки, під скупченням кераміки знаходився шар попелу, товщиною в центрі до 0,1 м. Всього у ямі знайдено фрагменти від 18 посудин, дві з яких належать до *столового посуду*, решта – до *кухонного посуду* з глини з домішкою товченої черепашки. Вони нерівномірно обпалені, бідно орнаментовані, асиметричні. Деякі з них впевнено можна віднести до *поховального посуду*. *Мовша Т. Г.* розглядає цвіклівецьке поховання як жертовне, ритуальне, магічного характеру, тобто слушно вважає комплекс з ями 8 слідами *жертвоприношення*.

Література: *Мовша Т. Г.* Трипільське поховання в с. Цвіклівці // Археологія. – К., 1964. – Вип. 16. – С. 213–221.

Н. Б. Бурдо

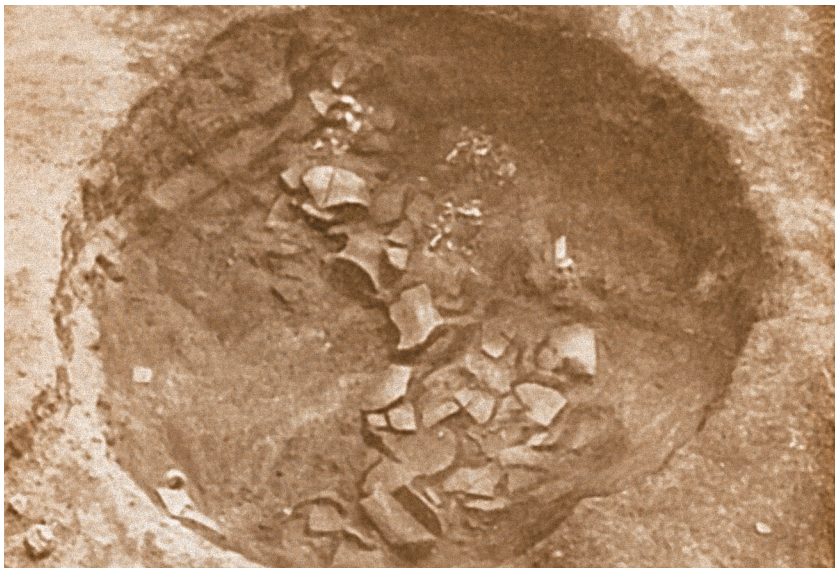

Залишки **цвіклівецького поховання** з трупоспаленням під шаром обпаленої обмазки в ямі. Дослідження Мовші Т. Г.

ЦВІКЛІВЦІ – поселення *трипільської культури* (етап СІІ, *гординештський тип*, Кі-6751: 3960± 50ВР, 2560 2400 ВС). Розташоване біля с. Цвіклівці Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. в гирлі р. Смотрич, на високому останці правого берега річки. Поселення займало найбільш високу частину останця, тепер майже повністю зруйноване кар'єром. Досліджене експедицією Державного історичного музею під керівництвом *Мовші Т. Г.* (1960). Розкопано дві *напівземлянки* та 8 ям. Знайдено *Цвіклівецький скарб*.

Розкопані ями мали різне призначення. Вони були невеликого розміру, неправильно-овальної або круглої форми, глибиною до 0,85 м. У заповненні ями, яке було насичене попелом та вугіллям, виявлені фрагменти кераміки, розвали посудин, кулеподібна розписна амфорка з двома антропоморфними наліпними голівками на місці ручок, знаряддя з кістки, обпалений жолудь, багато шматків обпаленої *обмазки* з відбитками дерева, на дні лежало обпалене каміння. Поруч з ямою № 1 розчищено неправильно-прямокутної форми глиняну *вимостку* розміром

1,2×1,05 м. Під нею виявлено яму № 5, в якій майже не було знахідок, крім окремих фрагментів кераміки, а на дні розчищено шар попелу із вкрапленням вугілля. Заповнення ями № 2 було насичене попелом, знайдено фрагменти кераміки, два біконічних прясельця, керамічне грузило, на дні залягало скупчення обмазки з відбитками колод, жердин, лози. У ямі № 3 знайдено фрагменти та розвали *кухонного посуду*, в тому числі тонкостінний горщик, в якому лежала *мотика*. Заповнення ями № 4 містило дрібні шматки обмазки, черепашки, кістки тварин, фрагменти кераміки. Ями № 6 та № 7 мали аналогічне заповнення. У ямі № 8 під шаром обмазки знайдено *цвіклівецьке поховання*. Напівземлянка № 1 наполовину знищена кар'єром. Її довжина 5,4 м. Простежено дві невеликі ями, які мали коритоподібний профіль і заповнення, насичене золою. У напівземлянці знайдено уламки обмазки, скупчення луски та кісток риб, черепашки, фрагменти посуду, знаряддя з кременю та каменю. Напівземлянка № 2 розглядалася Т. Г. Мовшею як *кременеобробна майстерня з Цвіклівців*.

Знайдені на поселенні та в напівземлянці № 1 знаряддя праці нечисленні: з кременю — серп з *пластини*, *скребок*, камені від зернотерок, рогові *лощило*, два долота, шило. В керамічному комплексі переважає кухонний посуд з домішкою товченої черепашки в масі. Горщики, корчаги, *піфоси*, чаші з потовщеними вінцями, великі конічні миски, невеликі покришки оздоблені *шнуровим орнаментом*, защипами, насічками. *Столовий посуд* виготовлений з *відмуленої глини* та прикрашений *розписним орнаментом*. Представлений амфорами з кулеподібним тулубом та високою шийкою, розписаними чорною фарбою орнаментом з відрізків стрічок, які сходяться під кутами, одна з *антропоморфним зображенням*; амфорою з антропоморфними ручками, оздобленою мотивом сітки; напівсферичними чашами.

Література: *Мовша Т. Г.* Новое поздетрипольское поселение Цвикловцы в Среднем Поднестровье // СА. — М., 1964. — № 1. — С. 131–145.

Н. Б. Бурдо

ЦВІКЛІВЕЦЬКИЙ СКАРБ — *скарб* прикрас з поселення *Цвіклівці*. Складається з 822 предметів.

Знайдений випадково (1959) під час будівництва. Частина предметів після знайдення була розкидана місцевими мешканцями і втрачена. Речі знаходилися у невеликій *амфорі* з кулеподібним тулубом, виготовленій з *відмуленої глини*. Вироби становили набір намиста та підвісок: 122 підвіски із зубів оленя, 275 пронизок з морських черепашок, 357 маленьких вапнякових намистин. Серед мідних виробів тонкі пластини

Цвіклівецький скарб з експозиції Національного музею історії України.

Розписна амфора з поселення **Цвіклівці**. Дослідження Мовші Т. Г.

Цвіклівецький скарб з експозиції Археологічного відділу Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника.

двох широких браслетів, 31 циліндрична пронизка, 35 коротких намистин. Речі, які входили до скарбу, мали престижно-ритуальну цінність.

Предмети скарбу експонуються в *археологічному відділі Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника* та *Національному музеї історії України*.

Література: *Мовша Т. Г.* Скарб прикрас з пізньотрипільського поселення Цвіклівці // Археологія. — К., 1965. — Вип. 18. — С. 161—170.

Н. Б. Бурдо

ЦЕГАК ОЛЕНА (діяльність) — польський археолог, мистецтвознавець.

Автор одного з перших аналітичних досліджень пластики *трипільської культури* (1934) з розкопаних на той час поселень у межиріччі Верхнього Дністра та Пруту. Провела іконографічну систематизацію і розробила типологію та класифікацію статуеток. Виділила дві стилістичні групи: натуралістичну та схематичну. На думку дослідниці, розвиток мистецтва пластики у трипільській культурі відбувався у напрямі від натуралістичних до схематичних зображень. Пов'язувала *антропоморфну пластику* з культом померлих.

Праці: Cehak H. Plastyka eneolitycznej kultury ceramiki malowanej w Polsce // Swiatowit. — Warszawa, 1934. — T. 14. — S. 164—252.

М. Ю. Відейко

ЦИБЕСКОВ ВОЛОДИМИР ПЕТРОВИЧ (1930, с. Піщанка Вінницької обл. — 1996, Одеса) — археолог.

У 1954—58 працював учителем Чернянської школи на Одещині. У 1958—61 — зав. відділом Одеського археологічного музею, 1961—87 — зав. кабінетом археології історичного факультету Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова. Брав участь у дослідженні неолітичних пам'яток на Південному Бузі в експедиціях *Даниленка В. М.* Вивчав *трипільську культуру*. У 60-ті рр. дослідив багатошарове поселення *Березівка* на Південному Бузі. Займався питаннями періодизації, ідеології племен трипільської культури. Роботу «Обряд «поїння землі» та культ місяця в ідеологічних уявленнях трипільських племен присвятив двом важливим «кодам» трипільської культури — місячному і числовому. На думку В. П. Цибескова, зображення на посудині символізують давній землеробський календар.

Праці: Трипольское поселение возле Березовской ГЕС // КСОГАМ. — 1964; Некоторые итоги исследования Березовского поселения // МАСП. — 1971. — Вып. 7; Обряд акротиния в культуре трипольских племен // Там же. — 1976. — Вып. 8; Обряд «поїння землі» та культ місяця в ідеологічних уявленнях трипільських племен // Археологія. — 1993. — № 3. — С. 74—90.

Література: *Мезенцева Г. Г.* Дослідники археології України. — Чернігів, 1997. — С. 55.

С. М. Ляшко

ЦИВІЛІЗАЦІЯ (лат. civilis — громадянський, державний) — термін, який має кілька значень, серед яких: синонім *культури*; історичний тип культури, локалізований в часі й просторі; рівень, ступінь суспільного розвитку, *матеріальної культури* та *духовної культури*; етап суспільного розвитку, що приходить на зміну варварству (за Л. Морганом та Ф. Енгельсом).

Термін «цивілізація» виник наприкінці XVIII ст., на різних історичних етапах зазнав у своєму тлумаченні багатьох змін. На думку С. Скляренка, у сучасній філософії історії чільне місце посідає цивілізаційний підхід. З його позицій історичний процес постає передусім як розмаїття таких культурно-історичних форм, як цивілізація. Цивілізаційне розуміння історії має

Цибесков Володимир Петрович.
Ілюстрації до статті Цибескова В. П. «Обряд акротинии в культуре трипольских племен».

на меті протистояти спробам абсолютизувати ті вузькі визначення цивілізації, за якими приховується прагнення видати певну макроконцепцію за єдино правильну теорію цивілізаційного розвитку.

В радянській історіографії по проблемам давньої історії розроблялася концепція цивілізації виходячи з марксистсько-ленінського вчення про суспільство. Тобто цивілізація розумілася як стадіальне явище, яке виникає у класовому суспільстві. Стосовно трипільської культури такий підхід обґрунтований у працях *Массона В. М.*

Стосовно *трипільської культури* визначення цивілізація використовується частіше за все, як синонім поняття культура. Поняття цивілізація Кукутень-Трипілля широко вживається румунськими дослідниками.

Гімбутас М. розглядає Трипілля, як складову частину цивілізації Старої Європи, для якої характерні розвиток поселень міського типу, монументальна архітектура та виникнення писемності.

З позицій цивілізаційного підходу феномен Трипілля є яскравим проявом цивілізації доби давнього суспільства на теренах праісторичної Європи.

Література: Советский энциклопедический словарь. — М.: Советская энциклопедия, 1986. — С. 1478; *Скляренко Д.* Цивілізація. Цивіліологія. // Історична наука: термінологічний і понятійний довідник. — К.: Вища школа, 2002. — С. 406—408; Короткий енциклопедичний словник з культури. — К.: «Україна», 2003. — С. 358; *Gimbutas M.* Europe c. 7000—3500. The earliest European civilisation before the infiltration of the indoeuropean peoples. // Journal of Indo-European Studies, 1973. — № 1. — P. 1—20.

Н. Б. Бурдо

Цинкаловський О. М.

ЦИНКАЛОВСЬКИЙ ОЛЕКСАНДР МИКОЛАЙОВИЧ (псевд. О. Волинець, А.Бутанський; 9.01. 1898, м. Володимир-Волинський, тепер Волинської обл. — 19.04. 1983, Варшава, Польща) — археолог, історик, збирач старожитностей Волині, журналіст.

Закінчив православний богословський факультет Варшавського університету. На запрошення відомого польс. археолога *Антоніевича В.* працював у *Варшавському державному археологічному музеї*. За завданням музею збирав археологічні та історичні пам'ятки на Волині, Поліссі, проводив археологічні розкопки. Дійсний член Польського археологічного товариства та НТШ у Львові, директор Волинського музею при Кременецькому ліцеї (1936—39). На сторінках часопису «Життя і Знання» опублікував статті: «Оселя часу неоліту під м. Володимиром на Волині» (1931), «Матеріали до археології Володимирського повіту» (1939, польс.) та ін. Учасник археологічних з'їздів у Варшаві, Львові, Києві, Ленінграді.

Провів дослідження на найзахіднішому на цій території поселенні *трипільської культури* (етап ВІІ) біля с. *Бодаки*, виявив сліди майстерень з обробки волинського кременю, дослідження яких наприкінці XX ст. продовжила *Скакун Н. М.* Значна кількість поселень трипільської (*Бодаки I*, Бодаки II, Карначівка, Бриків, Соснівка, Шумбар, Шумське) а також *культури лійчастого посуду* була відкрита О. Цинкаловським у Західному Побужжі у 20—30-ті рр.; матеріали зберігалися в Кременецькому музеї.

Праці: Матеріали до археології Волинського повіту // ЗНТШ. — Л., 1937. — Т. 154; Materialy do pradziejow Wolynia I Polesia Wolynskiego. — Warszawa, 1961; Стара Волинь і Волинське Полісся: Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 р. — Вінніпег, 1984. — Т. 1.

Література: *С. К.* Олександр Цинкаловський: життя, присвячене Волині // Праці центру пам'яткознавства. — К., 1992. — Вип. 1. — С. 174—180.

С. М. Ляшко

Карта розповсюдження металевих виробів у **циркумпонтийській металургійній провінції** за Чернихом Є. М.

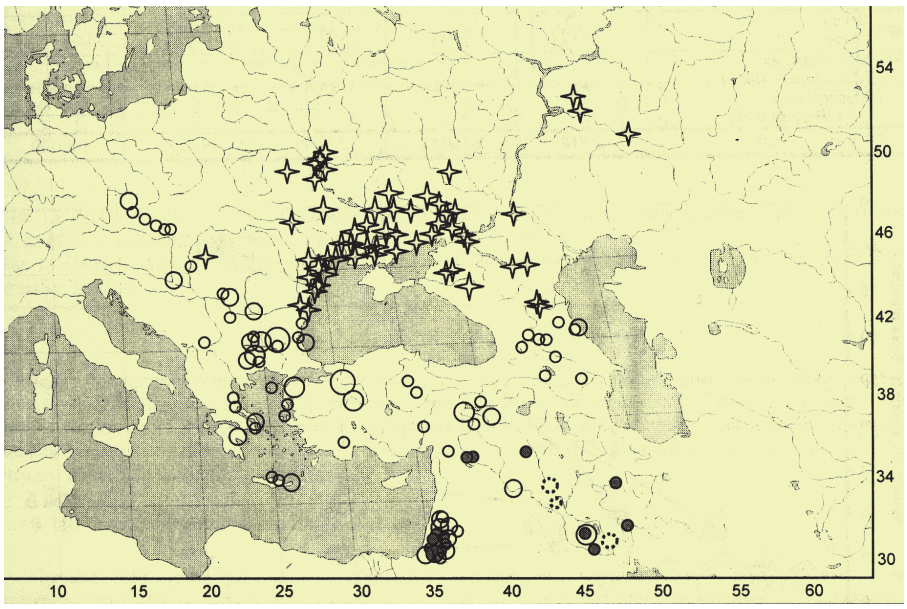

ЦИРКУМПОНТІЙСЬКА МЕТАЛУРГІЙНА ПРОВІНЦІЯ (ЦМП) — центр стародавнього металургійного та металообробного виробництва (III тис. до н.е. — перша пол. II тис. до н.е., який охоплював області навколо Чорного моря: Балкано-Карпатську, південь Східної Європи (до Приуралля), Кавказ, Егею, Анатолію, Західний Іран. Україна входила до північної зони ЦМП). В межах ЦМП на ранньому етапі розвитку починається масове поширення бронз (миш'якових, олов'яних). Тут відбувається зростання гірничо-металургійного виробництва, використання подібних ливарних форм. Для виробничих центрів основними видами знарядь праці та зброї є втульчасті сокири, ножі та *кинджали* дволезові, чотиригранні швайки, долота, тесла.

У степовій зоні Північно-Західного Причорномор'я у ранньому *бронзовому віці* існувало усатівське (ототожнюється з *усатівським типом*) вогнище металообробки, пов'язане з традицією виготовлення миш'якових бронз, подібною до балканських та егейських джерел. Типовими виробами були втульчасті сокири, округлі та чотиригранні долота, черешкові (колодочкові) ножі та кинджали, швайки з потовщенням. Виконані у техніці литва у двосторонніх формах та доопрацьовані куванням.

У Середньому Подніпров'ї діяв особливий своєрідний центр металообробки ЦМП — софіївський (виділений за металевими виробами, знайденими у могильниках *софіївського типу*). У софіївському центрі домінують вироби з металургійно «чистої» міді. Набір знарядь містив пласкі тесла, долота, шильця — як

округлі, так і чотиригранні у розрізі.

Ножі-кинджали представлені як колодочковими/черенковими, так і безчеренковими виробами. Серед прикрас — трубчасті пронизки, буси, пластинчасті браслети.

Литература: *Черных Е. Н.* Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР. — М., 1976. — С. 166—168; *Его же.* Металлургические провинции и периодизация эпохи раннего металла на территории СССР // СА. — 1978. — № 4. — С. 53—82; *Рындина Н. В., Дегтярева А. Д.* Энеолит и бронзовый век: Учеб. пособие. — М., 2002. — С. 82—87, 113—114.

С. М. Ляшко

ЦІДИЛКА (*дуршлаг*, друшляк) — керамічний виріб у вигляді миски або чаші на циліндричному піддоні з численними отворами, характерний для *кухонного посуду* різних етапів *трипільської культури*.

Більшість знахідок цідилок походить із ранньотрипільських поселень, серед них виділяється цідилка на *антропоморфному* піддоні з поселення *Тимкове*. На наступних етапах цідилки зустрічаються дуже рідко. На фінальних пам'ятках трипільської культури вони розповсюджуються знову. Деякі дослідники вважають, що цідилки використовувалися для виготовлення сиру, а їхня присутність у керамічних комплексах свідчить про молочний напрям у тваринництві. Існує припущення, що посуд з отворами використовувався з ритуальною метою для виготовлення галюциногенів або обкурювання.

Література: *Зиньковская Н. Б.* Кухонная керамика раннетрипольского поселения Александровка // Памятники древних культур Северо-Западного Причерноморья. — К., 1981. — С. 12—23; *Шнирельман В. А.* Происхождение скотоводства. — М., 1980. — С. 222—223.

Н. Б. Бурдо

Металеві вироби типові для **циркумпонтійській металургійній провінції**. Усатове, дослідження Лагодовської О. Ф.

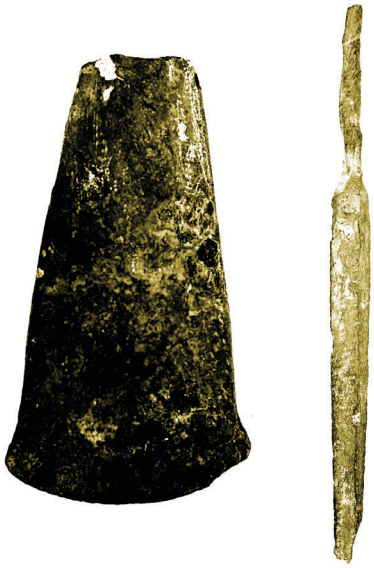

Фрагмент **цідилки** з колекції «ПЛАТАР».

Цідилка з поселення Тимкове.

Цідилка з поселення Олександрівка.

ЧАБАНЮК ВОЛОДИСЛАВ ВАСИЛЬОВИЧ

Експеримент по спорудженню та спаленню трипільського житла, проведений **Чабанюком В. В.** 2003.

Чабанюк В. В. на Міжнародній конференції в Тальянках. 2003.

ЧАБАНЮК ВОЛОДИСЛАВ ВАСИЛЬОВИЧ (14.11.1964.) – історик, археолог.

Закінчив історичний факультет Вінницького державного педагогічного інституту 1988. Викладав історію в середній школі с. Легедзине Тальнівського р-ну Черкаської обл. З 2002 – директор *«Трипільська культура» заповідника*.

Дослідженням *трипільської культури* займається з 1990, беручи участь в розкопках на поселенні *Тальянки*. Працює над вивченням трипільського житлобудування. В 2002–03 рр. провів ряд експериментальних досліджень – з даної проблеми, серед яких будівництво та спалення великої (4×8 м.) копії двоповерхової будівлі трипільської культури.

Автор ряду наукових праць з питань дослідження поселень трипільської культури, розвитку заповідника та вивчення житлобудування.

Праці: Розкопки в Тальянках // Археологічні відкриття в Україні 1997 – 1998 рр. – К., ВЦ ІА НАНУ. – 1998. – С. 89–91; Ранок землеробського світу. Пам'ятки трипільської культури на Тальнівщині. К., 2000. – 48 с. (співавт.); Цілі і перспективи роботи державного заповідника «Трипільська культура» // Трипільська цивілізація у спадщині України. – К., ВЦ «Просвіта», 2003. – С. 77–80.

М. Ю. Відейко

Чайлд В. Г.

ЧАЙЛД ВІР ГОРДОН (14.04. 1892, м. Сідней 19.10.1957, Катумба, Австралія) – археолог, історик.

Навчався в Сіднейському та Оксфордському університетах. У 1925–27 працював бібліотекарем Королівського антропологічного ін-ту (Лондон), очолював кафедру доісторичної археології Единбурзького університету (1927–46), був директором Інституту археології Лондонського університету (1946–56).

Автор багатьох наукових та науково-популярних праць з доісторії Європи, які неодноразово перевидавались. Наукові інтереси: дописемна історія Європи, проблема зародження європейської цивілізації. Проводив розкопки на Оркнейських островах (1928–30), у Шотландії, Північній Ірландії. Працював в археологічних експедиціях на Балканах, в Іраку, Індії, США. У своїх працях Г. Чайлд зробив спробу з'ясувати витоки європейської цивілізації, щоб пояснити її феномен. Дослідження знайшли відображення також у популярних працях, які принесли автору всесвітню славу.

У 1922–25 здійснив подорож по країнах Південно-Східної та Центральної Європи, де ознайомився з визначними пам'ятками археології, особливо доби *неоліту* та *енеоліту*. Побував на поселеннях *трипільської культури*, в тому числі у *Шипинцях, Більчі-Золотому*, печері *Вертеба*. Брав участь в розкопках, які проводив *Козловський Л.* на поселенні *Кошилівці-Обоз* (1923). Вив-

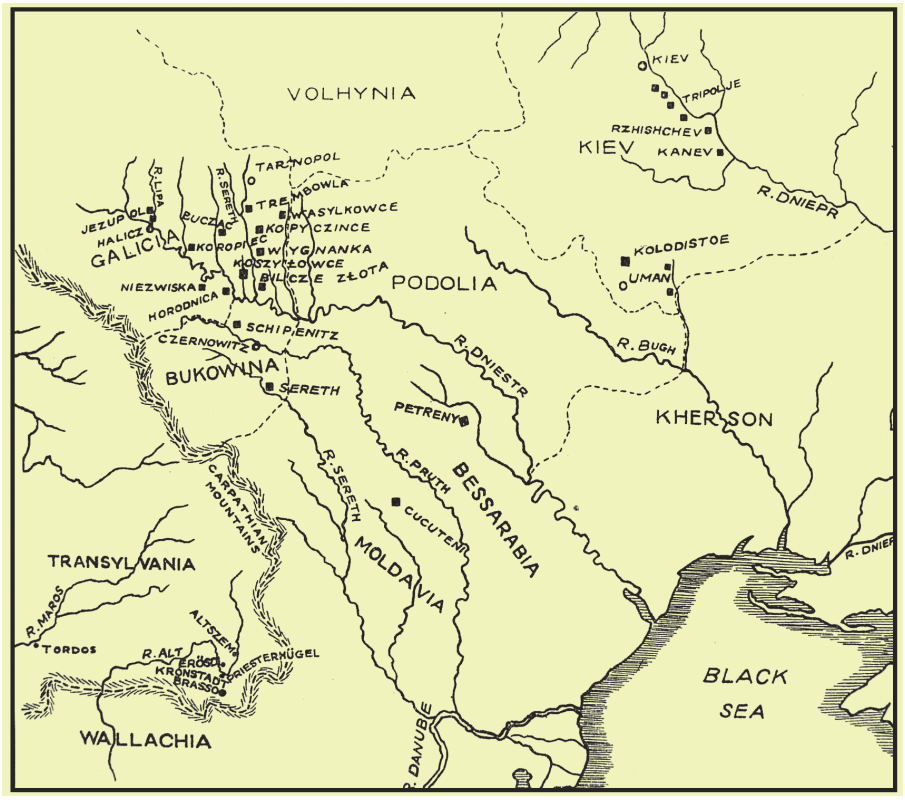

Карта з пам'ятками трипільської культури із статті **Чайлда В. Г.** 1923 р.

Старожитності трипільської культури з музейних збірок. Власноручні малюнки **Чайлда В. Г.**

чав колекції з розкопок пам'яток трипільської культури у Варшаві, Кракові, Львові. Присвятив статтю характеристиці поселення Шипинці, з матеріалами якого ознайомився за сприяння *Шомбаті І.* у *Природничому музеї Відня*. Виділив три територіальні групи поселень трипільської культури: Східну (Подніпров'я, Поділля), Центральну (Галичина, Бессарабія, Румунія) та Західну (до неї відніс Кошилівці). На його думку, в економіці цього населення провідну роль відігравало скотарство.

Праці: The Dawn of European Civilization. — London, 1925; Schipenitz. A late neolithic station with painted pottery in Bukowina // London: Royal Anthropological Inst. of Great Britain and Ireland, 1923. — S. 263—288; У истоков Европейской цивилизации. — М., 1952.

М. Ю. Відейко

ЧАПАЇВКА — поселення *трипільської культури* [етап ВІІ (раніше — етап СІ), початок IV тис. до н.е.]. Розташоване на південній околиці м. Києва на мисі над заплавою Дніпра. Епонімна пам'ятка *чапаївського типу*. Досліджено *Круцом В. О.* (1966—68, 1970—72).

Поселення займало площу 100×100 м, розкопано 5 000 кв.м. *Культурний шар* на поселенні майже відсутній, знахідки концентрувалися у різноманітних ямах, серед яких 11 *заглиблень* на місці будівель, розташованих по колу, 39 господарських ям та 3 відкритих *вогнища*. Залишки будівель (деякі були частково зруйновані) являли собою форми, близькі до овалу, довжиною 4,3—17 м, шириною 2,5—5,5 м, глибиною 0,3—0,5 — 0,8 м. Заповнення складалося з гумусованого суглинку, насиченого фрагментами кераміки, знаряддями праці, скупченнями черепашок, уламками кісток (іноді перепаленими) переважно диких тварин (83 %), риб, панцирів черепах. Зустрічалися шматки *обмазки*, перепалений ґрунт, вугілля та попіл, уламки *антропоморфної пластики*. Заповнення господарських ям було таким самим. На думку В. О. Круца, котловани від залишених жител використовувалися для скидання сміття. Характер культурного шару поселення свідчить про його нетривале використання, імовірно, в процесі освоєння нових земель.

Кухонний посуд представлений горщиками із глини з домішкою товчених черепашок або піску. Поверхня вкрита смугастим загладжуванням, яке іноді утворює прості орнаментальні композиції. В орнаментації кухонного посуду поряд зі *штампом* та прокресленими лініями досить широко використаний *шнуро-*

вий орнамент. Столовий посуд трьох типів: розписний із *заглибленим орнаментом* та неорнаментований.

Посуд з *монохромним розписом*, очевидно, потрапив в Чапаївку як *імпорт* з пам'яток *канівської групи*. Представлений переважно мисками і *кубками*, є окремі *біконічні посудини* та *амфори*. Неорнаментований посуд вкритий ангобом, його поверхня лощена, коричневого та чорного кольору. Серед форм такого посуду миски, деякі з хвилеподібними виступами, кубки, амфори, горщики.

Традиції виготовлення такої кераміки знаходять відповідність у посуді *культури люблінсько-волинської мальованої кераміки*. Серед посуду із заглибленим орнаментом виявлено горщики, кубки, кратери, фрагменти *грушоподібних* та *біконічних посудин*, орнаментовані прокресленими лініями.

Встановлено синхронність поселення Чапаївка з *небелівською групою пам'яток* етапу ВІІ у Побужжі.

Література: *Круц В. А.* Позднетрипольские памятники Среднего Поднепровья. – К., 1977. – С. 14–28.

Н. Б. Бурдо

ЧАПАЇВСЬКИЙ МОГИЛЬНИК – могильник *трипільської культури* [*чапаївський тип*, етап ВІІ (раніше – етап СІ), початок IV тис. до н.е.]. Розташований на південній околиці м. Києва, у південно-західній частині поселення *Чапаївка*. Досліджувався *Круцом В. О.* (1966–68, 1970–72). Антропологічне визначення матеріалу – *Круц С. І.*

Могильник з 31 поховання знаходився поруч з господарськими ямами поселення. Поховання зафіксовані на глибині 0,2–0,3 м Поховальні ями не простежувались. Скелети дуже поганої збереженості, лежали у випростаному стані на спині, із західною орієнтацією. Руки простягнуті вздовж тіла. В окремих випадках простежена підсипка з *вохри* під черепом та грудною кліткою. *Поховальний інвентар*, здебільшого посуд, часто знаходився ліворуч або праворуч від черепа. Знаряддя праці з кременю знайдено в трьох похованнях це наконечник *дротика, скребки* та уламок ножеподібної *пластини*. В одному похованні біля ліктя правої руки знайдено жіночу неорнаментовану стоячу статуетку, у якої відсутня голівка. Чотири з розкопаних поховань лежали попарно, решта доволі чіткими рядами, орієнтованими з півночі на південь. Усі скелети належали дорослим чоловікам та жінкам.

Посуд поховань у цілому відповідає одній з груп столової кераміки з числа виявлених на поселенні. Представлена переважно біконічними формами, без орнаментації, з поверхнею, оздобленою *лощінням*. Зустрічаються горщики, *кубки, амфора, глечик*. Кубок, оздоблений по ребру *заглибленою орнаментацією*, знаходить аналогії в посуді *малицької культури* та *культури люблінсько-волинської мальованої кераміки*.

Література: *Круц В. А.* Позднетрипольские памятники Среднего Поднепровья. – К., 1977. – С. 71–75.

Н. Б. Бурдо

ЧАПАЇВСЬКИЙ ТИП – тип пам'яток *трипільської культури* у Середньому Подніпров'ї. Епонімна пам'ятка – поселення *Чапаївка* біля м. Києва. Належить до етапу ВІІ (раніше – кінець етапу СІ), датується початком IV тис. до н.е. Входить до *коломийщинської групи*. Виділений *Круцом В. О.*

Відомо 5 пам'яток цього типу: *Чапаївка, Казаровичі,* Нові Безрадичі, Корчувате, Копирів кінець (Київ). Поселення невеликі, займають високі миси над заплавою Дніпра. Житла заглиблені або наземні, каркасно-стовпової конструкції. Характер частини поселень свідчить про їх тимчасовий характер, вони могли виникнути в процесі освоєння нових земель. Поховальна пам'ятка – *чапаївський могильник*, з випростаними на спині трупопокладеннями із західною орієнтацією. Поховальний інвентар включає посуд, антропоморфну пластику та вироби з кременю.

Кухонний посуд представлений горщиками, виготовленими із глини з домішкою товчених черепашок або піску. Поверхня вкрита смугастим загладжуванням, яке іноді утворює прості орнаментальні композиції. В оздобленні кухонного посуду поряд зі штампом та прокресленими лініями досить широко використаний *шнуровий орнамент. Столовий посуд*

трьох типів: розписний, із *заглибленим орнаментом* та неорнаментований.

Із розписного посуду (очевидно *імпорти* з пам'яток *канівської групи*) виявлено переважно миски і кубки, є окремі біконічні посудини та амфори, з монохромним розписом. Неорнаментований посуд вкритий ангобом і його поверхня підлощена, колір — від коричневого до чорного; форми: миски (серед них з хвилеподібними виступами), кубки, амфори, горщики. Посуд із заглибленим орнаментом за технологією виготовлення нагадує попередній тип, з форм виявлено горщики, кубки, кратери, фрагменти грушоподібних та біконічних посудини. Другий тип столового посуду може свідчити про вплив з боку культури *люблінсько-волинської мальованої кераміки* на формування технології виготовлення кераміки населенням, яке залишило пам'ятки чапаївського типу.

В. О. Круц вважає, що ці пам'ятки генетично пов'язані з пам'ятками *коломийщинської групи* та пізнішими за *Коломийщину I*. Останнім часом встановлено їх синхронність (на підставі розписного посуду) пам'яткам етапу BII у Побужжі (*небелівська група*), що дозволяє розглядати їх як синхронні раннім пам'яткам коломийщинської групи. Змінюються пам'ятками типу Підгірці та Лукаші.

Література: *Круц В. А.* Позднетрипольские памятники Среднего Поднепровья. — К., 1977. — С. 12—77; *Видейко М. Ю.* Локальные группы трипольской культуры на Среднем Днепре // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до нэ. — V век н.э.). — Тирасполь, 2002. — С. 60—62.

М. Ю. Відейко

ЧАША — відкрита керамічна посудина. У *трипільській культурі* зазвичай буває напівсферичної форми, оздоблена *розписним орнаментом*. Чаші, очевидно, використовувалися під час *ритуалів*.

Чаші з колекції «ПЛАТАР».

Даниленко В. М. на розкопках **Червонохутірського могильника**. 1953. З архіву Макаревича М. Л.

Червонохутірський могильник. Дослідження Даниленка В. М., Макаревича М. Л. Археологічний музей Інституту археології НАНУ:
1. Крем'яна сокира.
2. Пластина з ретушшю.
3. Горщик з поховання.

1

2

ЧЕРВОНОХУТІРСЬКИЙ МОГИЛЬНИК – могильник з тілопальними похованнями *трипільської культури* (етап СІІ, *софіївський тип*, Кі 5038: 4280 ±110ВР / 2859±170 ВС; Кі 5016: 4140±110ВР / 2740±144ВС; Кі 5039: 4160±90ВР / 2742±123 ВС) у м. Києві. Розташований на вершині піщаної дюни висотою 12,5 м на лівому березі Дніпра, на ділянці розмірами 75×50 м. Відкритий *Даниленком В. М.* під час роботи експедиції «Великий Київ» (1950). В. М. Даниленко та *Макаревичем М. Л.* (1951) досліджено 167 скупчень кальцинованих кісток із супровідним інвентарем.На думку дослідників, близько 20 поховань було зруйновано траншеями часів Другої світової війни.

Поховальний обряд – *кремація* на стороні. Залишки поховань виявлено в шарі жовтого піску, на глибині 0,5 м, розміщені групами. Могильні ями не простежено. Як поховання дослідниками були інтерпретовані купки попелу з супровідним інвентарем (посуд, зброя, знаряддя праці, прикраси) та окремі посудини різних розмірів з кальцинованими кістками. Можливо, як окремі поховальні комплекси слід розглядати групи посудин і купок попелу, кальцинованих кісток з відповідним інвентарем. Для могильника типовий специфічний *поховальний посуд*, виготовлений із глини з органічними домішками: горщики різних розмірів, *кубки, амфори*. Горщики на плічках прикрашені наліпами, *штампом, шнуровим орнаментом*. Знайдено вироби з кременю – вістря стріл, ножі, сокири, *скребачки*. Частина наконечників стріл перепалена, можливо, під час кремації небіжчиків, які від них і загинули. З міді виготовлені леза кинджалів (в похованні № 127 *кинджал* знайдений в комплекті з точильним брусом із пісковику), прикраси намистини та пронизі.

3

Із твердих порід каменю зроблено бойові сокири-молоти різних типів. Сокири з поховань № 119, № 125 (за висновком *Петруня В. Ф.*) виготовлені із сировини, яка походить із регіону Карпат. Сокири з поховань № 33, № 123, № 167 виготовлені з каменю, родовища якого пов'язані з Південним Побужжям.

Матеріали з Червонохутірського могильника досліджувалися за програмою *Балтійсько-Понтійських досліджень*. Встановлено, що деякі керамічні, металеві вироби мають аналогії серед посуду культур *Бодрогкерестур* (горизонт Лажняни), *Баден*, Коцофені та ін., що вказує на західні контакти населення, яке залишило могильники софіївського типу. Окремі зразки кераміки знаходять аналогії в *культурі кулястих амфор*.

Привертає увагу значна кількість предметів озброєння, виявлених у Червонохутірському могильнику, порівняно з *Чернинським могильником* та *Завалівським могильником*. Можливо, ці знахідки відбивають напружену військову ситуацію в Подніпров'ї на початку III тис. до н.е.

Матеріали з розкопок зберігаються у *наукових фондах Інституту археології НАНУ* та експонуються в *Археологічному музеї Інституту археології НАНУ*.

Література: *Даниленко В. М., Макаревич М. Л.* Червонохутірський могильних мідного віку з трупоспаленнями // АП УРСР. – К., 1956. – Т. 6. – С. 92–98; *Дергачев В. А., Манзура И. В.* Погребальные комплексы позднего Триполья. – Кишинев: Штиинца, 1991. – С. 13; *Videiko M. Yu.* Archaeological characteristics of the Sofievka-type cemeteries // Baltic-Pontic Studies. – 1996. – Vol. 3. – P. 41–56 (fig. 14–33).

М. Ю. Відейко

ЧЕРКАСІВ САД І – поселення *трипільської культури* (*чечельницька група* етапу СІ, 3800–3500 рр. до н.е.). Розташоване в ур. Черкасів Сад біля с. Кирилівка Кодимського р-ну Одеської обл. Досліджувалося (1957) *Кодимо-Дністровською експедицією* Одесь-

Розписний посуд з поселення **Черкасів Сад I**. Дослідження Єсипенка А. Л. Одеський археологічний музей.

кого археологічного музею під керівництвом *Єсипенко А. Л.*

Досліджено одне житло. Залишки наземного *глинобитного* житла представлені прямокутним заляганням обпаленої глини з рослинними домішками. Довжина *площадки* 13,2 м, ширина — 7,7 м. На багатьох шматках *обмазки* зафіксовано відбитки колод, жердин, пруття від дерев'яних конструкцій будівлі. Товщина завалу — 0,1—0,2 м. Простежено рештки череня з глини з домішкою піску. Біля нього виявлено скупчення розвалів посудин. Більшість знахідок із житла — *кераміка з монохромним розписом*. Поверхня посудин вкрита світло-жовтим *ангобом*, розпис нанесено чорною фарбою, іноді у супроводі червоних тонких ліній. Серед форм посуду *кубки, біконічні посудини, бінокле-подібні посудини*, зооморфна чаша зі скульптурною голівкою барана на вінцях.

Матеріали зберігаються в *Одеському археологічному музеї НАНУ*.

Литература: *Патокова Э. Ф., Петренко В. Г., Бурдо Н. Б., Поліщук Л. Ю.* Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье. — К., 1989. — С. 34.

Л. Ю. Поліщук

ЧЕРКАСІВ САД II — поселення *трипільської культури* (*чечельницька група* етапу CI, 3800—3500 рр. до н.е.). Розташоване в ур. Черкасів Сад біля с. Кирилівка Кодимського р-ну Одеської обл. на похилому схилі лівого берега Кирилівського яру. Відкрите Буго-Дністровським загоном Причорноморської експедиції Одеського археологічного музею НАНУ (1971), досліджено експедицією *Одеського археологічного музею* під керівництвом *Поліщук Л. Ю.* (1983—85).

Площа поселення — близько 2 га. Досліджено 4 житла. Наземні *глинобитні* житла представлені заляганням обпаленої *обмазки*. *Площадки* складалися з одного-двох шарів обпаленої глини, з нижнього боку шматків простежено відбитки дерева від дерев'яних конструкцій будівлі. Під завалами обпаленої глини зафіксовано розвали посуду. У житлі № 1 виявлено піч, під черенем було знайдено поруч два фрагменти жіночих фігурок та один — чоловічої. У житлі № 2 під шаром обмазки було знайдено скупчення *відтяжок* від *вертикального ткацького верстата*. Під площадкою житла № 1 було виявлено *заглиблення*, у заповненні якого знайдено шматки обмазки від череня, фрагменти кераміки, уламки знарядь праці, кістки тварин. Імовірно, заглиблення було котлованом, в яком видобували глину для будівництва, можливо, використовували як *землянку*, а потім як звалище. Така *стратиграфія* свідчить про наявність двох будівельних горизонтів на поселенні.

Відтяжки серед залишків житла поселення **Черкасів Сад II**, дослідження Поліщук Л. Ю.

Антропоморфна пластика з поселення **Черкасів Сад II**, дослідження Поліщук Л. Ю. Одеський археологічний музей.

Черкасів Сад II, дослідження Поліщук Л. Ю. І. Алексєєв виконує креслення площадки.

Зооморфна пластика з поселення **Черкасів Сад II.**

Залишки печі в житлі поселення **Черкасів Сад II**, дослідження Поліщук Л. Ю.

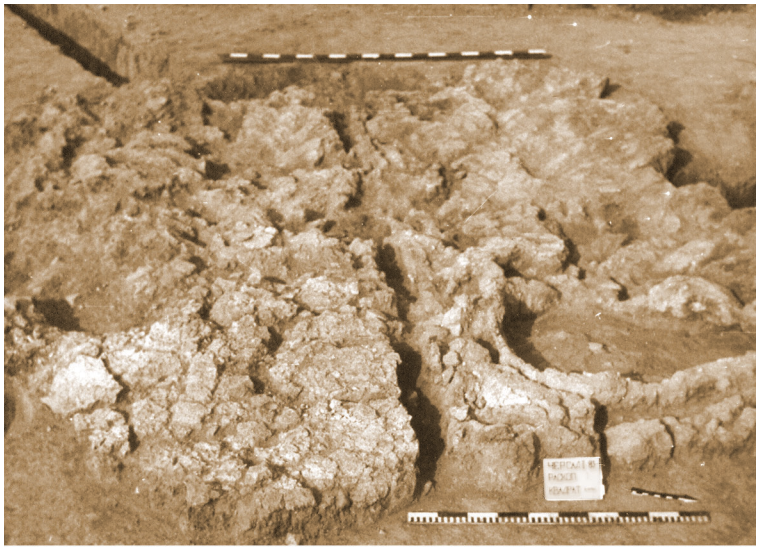

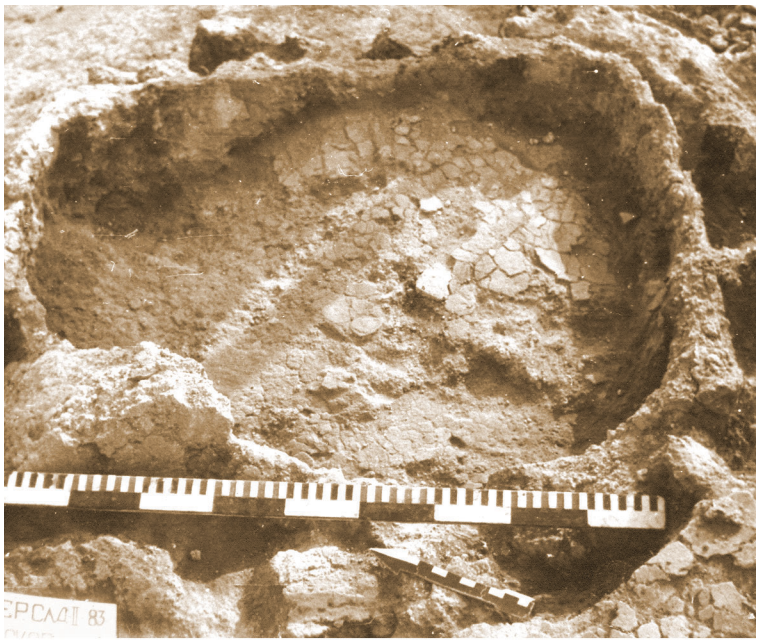

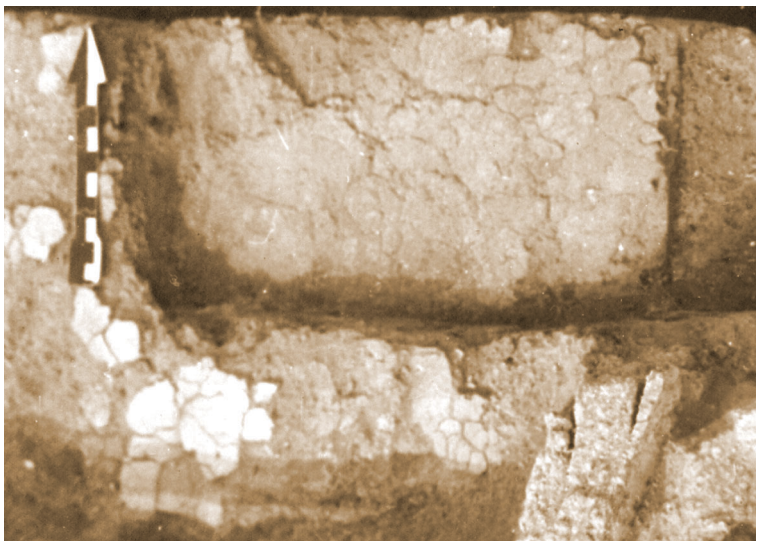

Мініатюрні посудинки з поселення **Черкасів Сад II.**

Біноклеподібна посудина з поселення **Черкасів Сад II.**

Розписний посуд з поселення **Черкасів Сад II**, дослідження Поліщук Л. Ю. Одеський археологічний музей.

Знаряддя праці нечисленні, серед них рогові *мотики*, *кістяні* шила, *лощило*, кам'яні *зернотерки*, *розтирачі*, тесла, крем'яні *скребки*, *пластини* з *ретушшю*, вістря стріл. Керамічний комплекс представлений переважно *столовим посудом* з *монохромним розписом*. Серед форм посуду, розписаного переважно чорною фарбою, виділяються *зерновики*, миски, *амфори*, *кубки*, *глечики*, *грушоподібні посудини*, *шоломоподібні кришки*, *біноклеподібні посудини*. *Кухонний посуд* представлений невеликою кількістю горщиків з маси з домішкою товченої черепашки. Серед ритуальних предметів *антропоморфна пластика* та *зооморфна пластика*, зооморфна чаша зі скульптурною голівкою барана на вінцях, *модель житла з Черкасового Саду II*, *комплекс мініатюрного посуду*.

Колекція зберігається в *Одеському археологічному музеї НАНУ*.

Литература: *Патокова Э. Ф., Петренко В. Г., Бурдо Н. Б., Поліщук Л. Ю.* Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье. – К., 1989. – С. 34–48.

Л. Ю. Поліщук

ЧЕРКАСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ – науково-просвітницька установа. Заснований у 1900, за іншими даними 1918.

Матеріали *трипільської культури* найбільш численні серед археологічного фонду музею. Основу колекційних зібрань доби *енеоліту* складають знахідки з поселень-гігантів *Тальянки*, *Майданецьке*, *Доброводи*, *Веселий Кут*, *Миропілля*, Гордашівка, ранньотрипільського поселення *Гребенюків Яр*, отриманих з розкопок *Відейка М. Ю.*, *Круца В. О.*, *Рижова С. М.*, *Цвек О. В.*, *Шмаглія М. М.* Крім того, у фондах зберігаються матеріали з розвідок поселень *Васильків*, Буда-Орловецька, Носачів, *Томашівка* та ін.

Основну масу знахідок становить кераміка, переважно *столовий посуд* та *кухонний посуд*. Зустрічається посуд із *заглибленим орнаментом*, переважна більшість знахідок – *розписний посуд*. Велика кількість *відтяжок* круглої форми з поселення Тальянки. Колекція трипільської пластики налічує декілька десятків фрагментів антропоморфних та зооморфних статуе-

Кришка з поселення Гребенюків Яр. **Черкаський обласний краєзнавчий музей.**

Чернавода I, археологічна культура.

Чернавода III, археологічна культура.

ток. Зберігається також кілька фрагментів керамічних *моделей жител* та *моделей саней*. Серед зразків трипільської кам'яної та крем'яної індустрії — кам'яні сокири, тесла, долота, сокири-молоти, *відбійники, зернотерки*, крем'яні *пластини, скребки*, вкладиші серпів. У невеликій кількості вироби з кістки — проколки та рогу — *мотики*. Мідною сокирою з Майданецького представлені мідні знаряддя.

Література: *Шкулета Л. В.* Огляд археологічних колекцій з фондів Черкаського обласного музею // Археологічні дослідження на Черкащині. — Черкаси, 1995. — С. 124—125.

Н. Б. Бурдо

ЧЕРНАВОДА I — *археологічна культура* кінця *енеоліту* — початку *бронзового віку* (4000—3400 рр. до н.е.). Поширена в Мунтенії, Добруджі (Румунія) та південно-західній частині Бессарабії (Україна). Виділена (початок 60-х рр.) Д. Берчу. Виникнення пов'язане або з міграцією степового населення з Північного Причорномор'я, або з трансформацією культури *Гумельниця*, яка обумовлена природно-кліматичними факторами та змінами у системі життєзабезпечення.

Відомо близько 30 пам'яток. Це багатошарові поселення на захищених ділянках місцевості, одношарові поселення на низьких терасах та печерні стійбища. На багатошарових поселеннях відкрито залишки великих глинобитних будинків, в деяких випадках зафіксовано оборонні рови. Виявлено *напівземлянки* та залишки легких наземних споруд. До поховальних пам'яток належать ґрунтові могильники та, вірогідно, деякі курганні поховання. Знаряддя праці представлені виробами з кременю, кістки, рогу, знайдено багато керамічних пряселець. Значна частина кераміки виготовлена з глини з домішкою товченої черепашки, іноді піску, *шамоту*, полови тощо. Серед форм посуду переважають миски з S-подібним профілем, широко відкриті горщики, *амфори* з вузьким горлом, оздоблені *шуровим орнаментом*, *штампованим орнаментом*, рельєфними композиціями. *Антропоморфна пластика* представлена умовно-реалістичними жіночими фігурками. У господарстві переважало скотарство. Культура Чернавода I синхронна *трипільській культурі* етапу BII, CI та CII. Її традиції лягли в основу *усатівської культури* як місцевого генетичного компоненту, що особливо помітно в керамічному комплексі та антропоморфній пластиці.

Литература: *Morintz S., Roman P.* Aspekte des Ausgangs des Aneolithikums und der Ubergangsstufe zur Bronzezeit im Raum der Niederdonau // Dacia (N.S.). — 1968. — T. 12. — S. 45—128; Parzinger H. Der nordpontische Raum und das untere Donaugebiet in der spaten Kupferzeit: das Ende des Kodzadermen-Gumelnita-Karanovo VI-Verbandes und die Cernavoda-Kultur // Hansel B., Machnik J. (hrsg.). Das Karpatenbecken und die osteuropaische Steppe. Munchen-Rahden/Westf., 1998. — S. 123—134; *Manzura I.* The Cernavoda I culture // Nikolova L. The Balkans in Later Prehistory. Periodization, Chronology and Cultural Development in the final Copper and Early Bronze Age (Fourth and Third Millennia BC). — 1999. — p. 95—174. — (BAR International Series; Vol. 791).

І. В. Манзура

ЧЕРНАВОДА III — *археологічна культура* початку раннього *бронзового віку* (друга пол. IV тис. до н.е.). Поширена в Олтенії, Мунтенії, Добруджі (Румунія) та Південно-Східній Болгарії. Виділена (початок 60-х рр. XX ст.) Д. Берчу. Генетично пов'язана з культурою *Чернавода I* через суміжну групу Олтеніца — Реніс II або з культурою Хотниця і через неї з культурами центрально-балканського кола. Утворює з культурою *Баден*-Болераз культурно-історичну спільність.

Відомо понад 20 поселень відкритого типу, відносно невеликих, багато- або одношарових, розташованих переважно на низьких річкових терасах. Житла наземні, каркасно-стовпової конструкції або заглиблені в землю. Для форм посуду характерні миски з S-подібним профілем, кулясті посудини з трубчастими ручками, оздоблені вертикальними *канелюрами*, посуд з горизонтальними валиками або ялинковим *заглибленим орнаментом*, великі *амфори* з вузьким горлом, кухлі. *Антропоморфна пластика* представлена умовно-реалістичними фігурками із головою, яка знімається. Господарство характеризується землеробством та скотарством. Синхронна пам'яткам *трипільської культури* етапу CII. Окремі керамічні імпорти зустрі-

чаються на пам'ятках *усатівського типу*.

Література: *Morintz S., Roman P.* Aspekte des Ausgangs des Aneolithikums und der Ubergangsstufe zur Bronzezeit im Raum der Niederdonau // Dacia (N.S.). – 1968. – T. 12. – P. 45–128; *Roman P., Diamandi S.* (hrsg.). Cernavoda III-Boleraz: Ein vorgeschichtliches Phanomen zwischen dem Oberrhein und der Unteren Donau // Symposium Mangalia/Neptun (18–24. Oktober 1999). Studia Danubiana: Series Symposia II. – Bucuresti, 2001; *Manzura I.* Innovations in the Ceramic Style and the Bronze Age Genesis in the Northeast Balkans // Early Symbolic Systems for Communication in Southeast Europe. – 2003. – P. 313–334. – (BAR International Series; vol. 1139).

І. В. Манзура

ЧЕРНИНСЬКИЙ МОГИЛЬНИК – могильник *трипільської культури* (*софіївський тип*, етап СІІ). Розташований біля с. Чернин кол. Вишнедубечнянського р-ну Київської обл. На березі Дніпра на пласкій вершині піщаної дюни. Досліджений *Канівцем В. І.* (1950). На площі в 40 кв.м, на думку дослідника, було розкопано 94 поховання. Поховальний обряд – кремація на стороні. Поховання виявлено на глибині 0,48–0,66 м у жовтому піску. На глибині 0,34–0,48 м залягав шар похованого ґрунту, який не був порушений під час здійснення поховань.

Як поховання виділені скупчення попелу та посудини з рештками кремації, які супроводжувалися інвентарем (посуд, знаряддя праці, прикраси, частина зі слідами вогню). Деякі посудини стояли на скупченнях попелу. На частині площі могильника виявлено також окремі перепалені людські кістки. Можливо, як окремі поховальні комплекси слід розглядати групи посудин і купок попелу, кальцинованих кісток з відповідним інвентарем. Про це може свідчити, крім іншого, знахідка фрагментів від одного крем'яного знаряддя в посудині з попелом та сусідній купці решток кремації. Зброя представлена трикутними наконечниками стріл, виготовленими з кременю. З того ж матеріалу виготовлено ножі, скребачки, кресала. Кераміка представлено переважно виробленими з глини з органічними домішками *поховальним посудом*. Форми посуду: горщики різних розмірів, *кубки*, *амфори*.

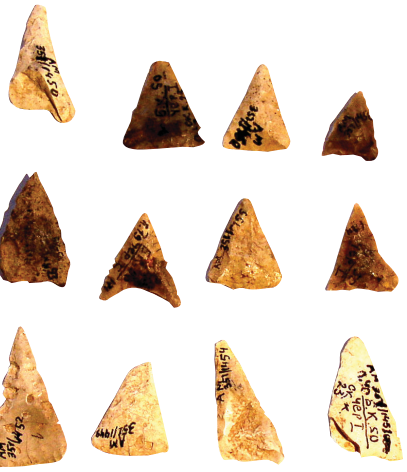

Наконечники стріл з кременю.

Горщики на плічках прикрашені наліпами, штампом, *шнуровим орнаментом*. З міді виготовлено прикраси пронизі, намистини, згорнуті з тонких пластинок. Інвентар з могильника досліджувався за програмою *Балтійсько-Понтійських досліджень*. Встановлено, що деякі

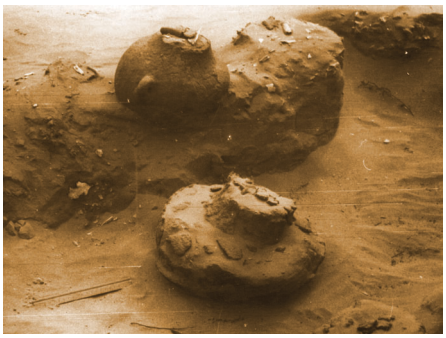

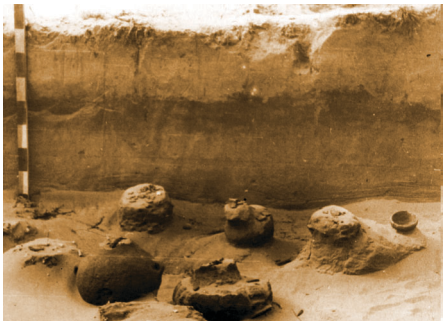

Поховальні урни.

Розкопки **Чернінського могильника**. Дослідження Канівця В. І.

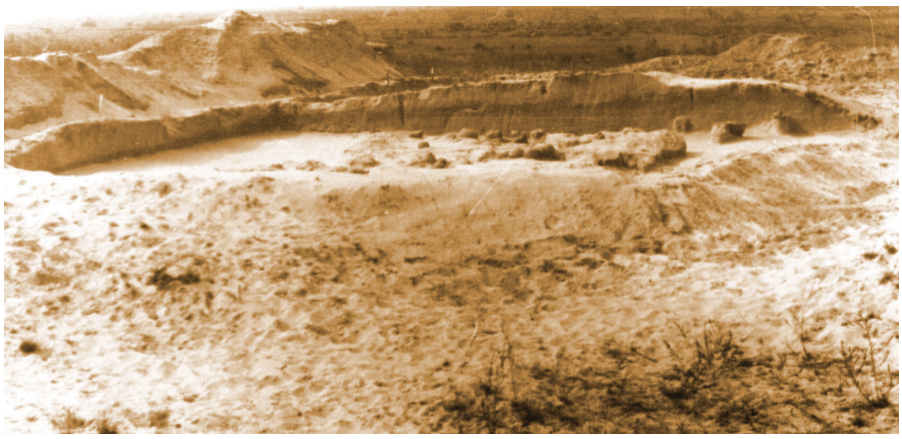

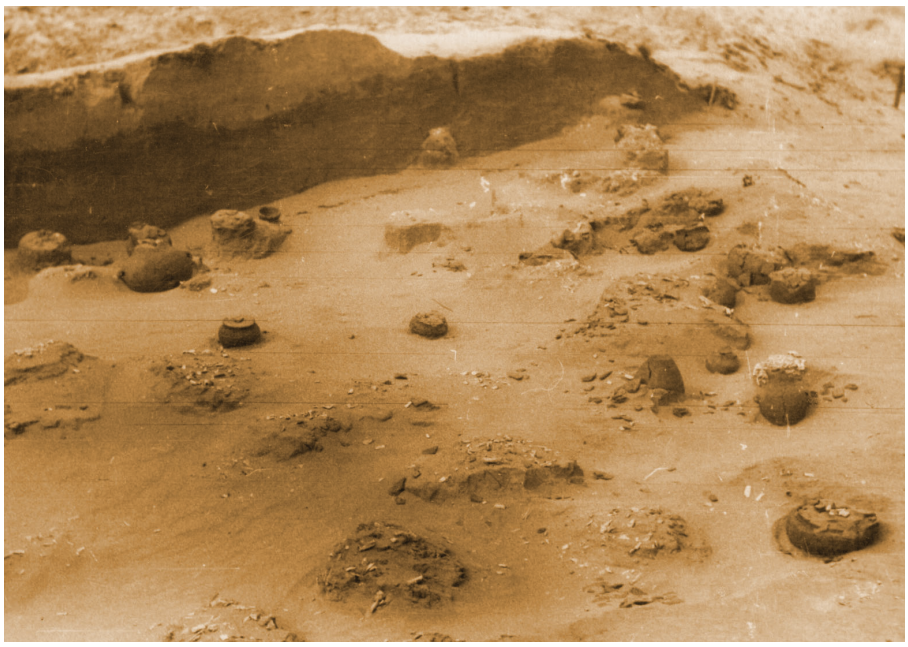

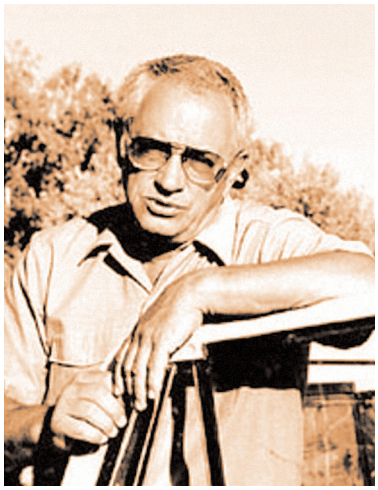

Черних Є. М.

Черниш К. К.

керамічні вироби мають аналогії серед посуду культур *Бодрогкерестур* (горизонт Лажняни), Баден, Коцофені та ін., що вказує на західні контакти місцевого населення.

Матеріали з розкопок зберігаються у *наукових фондах Інституту археології НАНУ* та експонуються в *Археологічному музеї Інституту археології НАНУ*.

Література: *Канівець В. І.* Могильник епохи міді біля с. Чернин на Київщині // ДП. — 1956. — Т. 6. — С. 99—110; *Дергачев В. А., Манзура И. В.* Погребальные комплексы позднего Триполья. — Кишинев, 1991. — С. 13; *Videiko M. Yu.* Archaeological characteristics of the Sofievka-type cemeteries // Baltic-Pontic Studies. — 1996. — Vol. 3. — P. 41—56 (fig. 14—33).

М. Ю. Відейко

ЧЕРНИХ ЄВГЕН МИКОЛАЙОВИЧ (11.12.1935, Москва, Росія) — археолог, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент Германського археологічного інституту.

Закінчив історичний факультет Московського державного університету (1958), Московський інститут сталі і сплавів (1962). Кандидатська дисертація: «К истории металлургии Восточной Европы в эпоху энеолита и ранней бронзы» (1963), докторська — «История металлургии Восточной Европы в позднем бронзовом веке» (1972). У Інституті археології АН СРСР (тепер *Інститут археології РАН*) — зав. групою досліджень давнього металу (1960—84), зав. лабораторією природничих методів (з 1984), член редколегії журналу «Российская археология», віце-президент Комісії по добі раннього металу Міжнародного союзу до- і протоісториків (1977—80). Наукові інтереси: давня гірнича справа та металургія на території Євразії, історія відтворювального господарства. Працював в археологічних експедиціях на території Болгарії, Монголії, Росії, Туреччини, країн Середньої Азії.

При дослідженні металу *трипільської культури* виділив два центра місцевої металообробки софіївський та усатівський. Перший пов'язував з використанням мідної сировини Балкано-Карпатського походження, другий — кавказького (1966). Виділив *Балкано-Карпатську металургійну провінцію*, до якої входила трипільська культура в мідному віці, а також *Циркумпонтійську металургійну провінцію*, яка склалася в ранньому бронзовому віці (до неї входило вогнище металообробки пам'яток *усатівського типу*). Ранньотрипільське вогнище металообробки було найбільш східним у системі Балкано-Карпатської металургійної провінції, яка, в свою чергу, сформувалася під малоазійськими впливами. Для розвитку пізньотрипільських вогнищ металообробки велике значення мали зв'язки з Кавказом, звідки могла надходити сировина та вироби з миш'яковистих бронз (1970).

Праці: История металлургии Восточной Европы. — М., 1966; О древнейших очагах металообработки Юго-Запада СССР // КСИА АН СССР. — 1970. — Вып. 173. — С. 23—31; Горное дело и металлургия в древнейшей Болгарии. — София, 1978; Ancient Mining and Metallurgy in the USSR // The Early Metal Age. — Cambridge, 1992.

М. Ю. Відейко

ЧЕРНИШ КАТЕРИНА КОСТЯНТИНІВНА (14.07.1924, Москва, Росія) — археолог, кандидат історичних наук.

Закінчила кафедру археології історичного факультету Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова (1948). Фахівець в галузі *неоліту* та *енеоліту* Південно-Східної Європи. Кандидатська дисертація: «Раннетрипольское поселение у с. Ленковцы Черновицкой области» (1955). Працювала науковим співробітником Інституту суспільних наук АН УРСР (тепер

Черниш К. К. та Мовша Т. Г. на розкопках поселення Солончени II. Фото надано Бузян Г. М.

Черниш К. К. 1960. Фото з виставки матеріалів з розкопок Скакун Н. М. на поселенні Бодаки.

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ) у Львові (1949–58); науковим, старшим науковим співробітником (з 1974) Інституту археології АН СССР (тепер *Інститут археології РАН*; 1958–87).

Польові дослідження та наукову діяльність розпочала під керівництвом Пассек Т. С. У 50–80-ті рр. XX ст. досліджувала пам'ятки культур *трипільської, лінійно-стрічкової кераміки, Болград-Алдені* у Подністров'ї та Подунав'ї в Україні і Молдові, вивчала телі у Болгарії. Серед досліджених К. К. Черниш в Україні поселення *трипільської культури – Ленківці, Незвисько, Печера*. Виокремила *борисівський тип* пам'яток раннього етапу (BI) трипільської культури. Спеціальні дослідження К. К. Черниш присвячені періодизації пам'яток, культурно-історичним контактам, географії розселення племен трипільської культури, їх житловому будівництву, знаряддям праці, *майстерням* з обробки кременю тощо. Є автором узагальнюючого дослідження, присвяченого енеоліту на Правобережжі України та Молдови. Автор понад 60 наукових праць, серед яких – 4 монографії.

Праці: Раннетрипольское поселение Ленковцы на Среднем Днестре. – К., 1959; К истории населения энеолитического времени в Среднем Поднестровье: По материалам многослойного поселения у с. Незвиско // МИА. – М., 1962. – № 102. – С. 5–85; Энеолит Правобережной Украины и Молдавии // Энеолит СССР. – М., 1982. – С. 166–347.

Н. Б. Бурдо

ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ ОБЛАСНИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ – науково-просвітницька установа, заснований 1940. Матеріали пам'яток *трипільської культури* займають значне місто серед археологічних колекцій музею. Трипільські

Чернівецький обласний краєзнавчий музей.

Фрагмент антропоморфної фігурки.

Жіноча теракота з поселення Магала.

Фрагмент жіночої статуетки.

ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ ОБЛАСНИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ

Амфора.

Частина біноклеподібної посудини.

Фондосховище з трипільськими колекціями.

ЧЕРНІВЕЦЬКОГО МУЗЕЮ АРХЕОЛОГІЧНА ЕКСПЕДИЦІЯ

Чернівецький обласний краєзнавчий музей.

Мідна сокира з Рингачського скарбу.

Зооморфна пластика з поселення Магала.

Черняков І. Т. Розкопки Акимбецького кургану. 1997.

матеріали потрапили до музею завдяки розкопкам та розвідкам, які проводили різні експедиції, в тому числі під керівництвом *Тимощука Б. О.* та *Черниш К. К.* Серед трипільських матеріалів варто відзначити колекцію з поселення *Шипинці*, більша частина знахідок з якої знаходиться в Австрії, у *Природничому музеї в Відні*. Ранній етап Трипілля представлений великою колекцією посуду, *антропоморфної пластики*, знарядь праці з поселення *Ленківці*, а також знахідками з *Витилівки*. Матеріали з поселень біля сіл Дорошівці, *Магала*, *Коновка*, Бабин, Комарове, Дарибані, Оселівка та інші отримані під час розвідок *Чернівецького музею археологічної експедиції* та *Трипільської (Дністровської) експедиції*. У фондах музею зберігається велика колекція кам'яних сокир та мідна сокира з рингацького скарбу.

Н. Б. Бурдо

ЧЕРНІВЕЦЬКОГО МУЗЕЮ АРХЕОЛОГІЧНА ЕКСПЕДИЦІЯ – археологічна експедиція *Чернівецького обласного краєзнавчого музею*. У 1947–50 під керівництвом *Тимощука Б. О.* проводила розвідувальні дослідження на правому березі р. Дністер від м. Хотин до с. Бабине Заставнянського р-ну Чернівецької обл., розвідки та рятувальні розкопки ранньотрипільського поселення в районі села *Витилівка*. Було виявлено 17 поселень *трипільської культури*, два з них відносять до етапу Трипілля ВІ, інші – ВІІ.

Література: *Тимощук Б. О.* Розвідка в басейні р. Пруту // АП УРСР. – К., 1952. – Т. 3. – С. 409–416; *Його ж.* Розвідка Чернівецького історико-краєзнавчого музею у 1947 р. Пруту // Там же. – К., 1952. – Т. 4; *Його ж.* Археологічні дослідження Чернівецького музею у 1949–1951 рр. // Там же. – К., 1956. – Т. 6.

Н. Б. Бурдо

ЧЕРНЯКОВ ІВАН ТИХОНОВИЧ (21.10.1936, с. Нова Слобода Путивльського р-ну Сумської обл.) – археолог, кандидат історичних наук (1975).

Закінчив історичний факультет Одеського державного університету ім. І. Мечникова (1960). Працював в Одеському археологічному музеї (тепер *Одеський археологічний музей НАНУ*) молодшим науковим співробітником (1959–61), заступником директора з наукової роботи (1961–65), директором (1965–73), завідуючим відділом (1973–76). У 1976–98 в *Інституті археології НАНУ* був старшим науковим співробітником, очолював (1988–92) відділ первісної археології. Працював заступником директора з наукової роботи історико-архітектурного заповідника «Стародавній Київ» (1998–2000), зав. сектором охорони пам'яток археології Центру охорони пам'яток історії та культури м. Києва Київської міської державної адміністрації (2000–01), старшим науковим співробітником Науково-дослідного ін-ту пам'яткоохоронних досліджень Міністерства культури і мистецтв України (2001–03).

Автор понад 150 наукових праць, більше 10 із них стосуються проблем, пов'язаних з *трипільською культурою*. Наукові інтереси у галузі трипільської культури сформувалися під впливом *Болтенка М. Ф.* Брав участь в експедиціях з дослідження пам'яток трипільської культури під керівництвом *Бібікова С. М.*, *Чер-*

Якубенко О. О., Пашкевич Г. О та **Черняков І. Т.** (зліва направо) в президії конференції, присвяченої трипільській культурі. Київ, 2003

ниш К. К. Приймав участь у розкопках пам'яток усатівського типу під керівництвом *Патокової Е. Ф.* (1960–62), *Збеновича В. Г.* (1962, 1974); Молдавської трипільської експедиції Інституту археології АН СРСР (тепер *Інститут археології РАН*) під керівництвом *Пассек Т. С.*; Молдавської новобудовної експедиції в зоні будівництва Костештської ГЕС на р. Прут (керівники – *Тітов В. С.*, *Маркевич В. І.*, 1975); поселення *Тальянки* (керівник – *Круц В. О.*, 1990–96). Працював у експериментальній групі Молдавської трипільської експедиції під керівництвом *Коробкової Г. Ф.*

І. Т. Черняковим було відкрито могильник та досліджено курган усатівського типу біля с. Сарата Одеської обл. (1962). У 1963–72 в складі Дністро-Дунайської експедиції на новобудовах було досліджено пізньотрипільські поховання в курганах біля сіл Нерушай Татарбунарського р-ну; Бугаз, Миколаївка, Єфимівка Овідіопольського р-ну; Маяки Біляївського р-ну Одеської обл. У 1998 біля с. Затока Білгород-Дністровського р-ну Одеської обл. дослідив великий *Аккембецький курган* з похованнями усатівського типу. Відкрив поселення синхронної з Трипіллям культури *Болград-Алдень*. Організував проведення *Першого польового семінару* та *Міжнародного польового семінару* з питань дослідження поселень-гігантів трипільської культури (1990, 1991) у с. Тальянки Тальнівського р-ну Черкаської обл.

Наукові праці І. Т. Чернякова з трипільської тематики стосуються, головним чином, визначення історичної долі трипільських племен.

Праці: Позднетрипольский курган у с. Сарата // КСОАМ. – О., 1964. – С. 32–37; Курганы степной части междуречья Дуная и Днестра // МАСП. – О., 1970. – Вып. 6. – С. 5–115 (співавт); Хронологія археологічних пам'яток міді-бронзи на території України. – К., 1988 (співавт); Поселення-гіганти Трипільської культури: (До створення республіканської программи вивчення, охорони та музеєфікації пам'яток трипільської культури V–III тис. до н. е. на Україні) // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине: Тез. докл. 1-го полевого семинара. – Тальянки; Веселый Кут; Майданецкое, 1990. – С. 3–7; Місце трипільської культури в стародавній історії Європи // Археологія. - К., 1993. – № 3. – С. 5–18; Radiocarbon Chronology of the "Akkiembetskiy kurgan": A preliminary report // BPS. – Poznan, 1999. – Vol. 7. – P. 196–202 (співавт).

Н. Б. Бурдо

ЧЕРНЯТКА – поселення трипільської культури (етап А, 5400–4500 рр. до н.е.). Розташоване біля с. Чернятка Бершадського р-ну Вінницької обл. на ділянці надзаплавної тераси лівого берега Південного Бугу в районі великого порога, поруч із стоянкою савранської фази бугo-дністровської культури.

Розкопки (1960) проведено В. М. Даниленком.

Знахідки ранньотрипільської культури отримано з *культурного шару* потужністю 0,2 м. Виявлено невелику кількість знарядь з *кременю*, фрагменти посуду. Уламки *кухонного посуду* нечисленні, належать горщикам, оздобленим рустом або відбитками пальців, іноді по всій поверхні тулуба. Орнаментований посуд оздоблено за допомогою *заглибленого орнаменту*, штампа, *канелюр* у різних поєднаннях. Заглиблені лінії доповнюють відбитки дрібного штампа, канелюри, соскоподібні вушка-ручки. Є фрагменти від переважно невеликих горщиків, грушоподібних посудин. Візерунок нанесено на горщики по всій поверхні, починаючи з денця.

Матеріали зберігаються у *наукових фондах Інституту археології НАНУ*.

Література: *Даниленко В. Н.* Неолит Украины. – К., 1969. – С. 121.

Н. Б. Бурдо

ЧЕРПАК – керамічна чаша з держаком. Зустрічаються у керамічних комплексах поселень *трипільської культури* від Трипілля А до Трипілля В II включно.

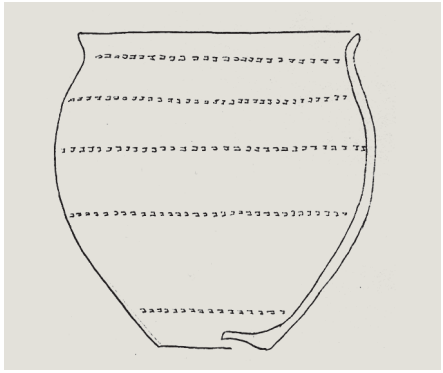

Горщик з поселення **Чернятка**. Дослідження Даниленка В. М.

Держаки керамічних **черпаків** з поселення Бернашівка. Дослідження Збеновича В. Г. Археологічний музей Інституту археології НАНУ.

Фрагменти ковша та **черпаків** з поселення Олександрівка. Дослідження Єсипенка А. Л. Одеський археологічний музей.

ЧЕТВЕРТА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

Черпак з поселення Гринчук. Дослідження Хвойки В. В. Національний музей історії України.

Ковшами називають черпаки діаметром 10–12 см, об'ємом – близько 500 мл. Черпаки мають діаметр 4–8 см, об'єм 50–200 мл. Черпаки відносяться до *столового посуду*, прикрашені звичайно заглибленим візерунком, іноді пофарбовані червоною вохрою, для культури *Кукутень А* типові черпаки з *полiхромним розписом*, в *трипільській культурі* поширені вироби без орнаментації, з лощеною поверхнею. Орнаментація ранньотрипільських черпаків зазвичай подібна до тієї, яка використовувалася для оздоблення посуду. Держаки черпаків звичайно зооморфні, орнітоморфні, антропоморфні.

Н. Б. Бурдо

ЧЕТВЕРТА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ (січень–лютий 1941) – наукова конференція, присвячена вивченню пам'яток *неоліту*, *трипільської культури*, доби бронзи на території України. Відбулась за участю представників археологічних та музейних установ Москви, Ленінграду, Західної України, Львівської філії Академії наук УРСР (див. *Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ*), Львівського університету, науковців Одеси, Харкова та інших міст України.

Більша частина доповідей була присвячена проблемам дослідження трипільської культури. *Кричевський Є. Ю.* (Ленінград) у доповіді «Основные проблемы украинского неолита» дійшов висновку про те, що землеробська «дунайська» культура і культура лінійно-стрічкової кераміки, з одного боку, та рибальська культура Надпорізького типу, з іншого, становлять місцевий субстрат трипільської культури. *Пассек Т. С.* (Москва) у доповіді «Периодизация трипольской культуры» охарактеризувала різні етапи розвитку культури на території Подніпров'я, Побужжя, Подністров'я. На підставі археологічних спостережень поставила під сумнів запропоновану *Хвойкою В. В.* хронологію трипільських пам'яток та навела аргументи на користь відмінної від неї послідовності розвитку трипільської культури на її пізніх етапах. Також виступила з повідомленням про розкопки поселення *Володимирівка*.

З повідомленням про нові матеріали, отримані в результаті розкопок трипільських пам'яток у 1940, виступили: А. Н. Стронгін (Проскурів) – про розкопки площадок в с. Кадіївці, *Смішко М. Ю.* (Львів) – про розкопки поселення *Городниця* на Дністрі, яке попередньо датував докукутенським періодом, *Добровольский А. В.* (Одеса) – про розкопки *Сабатинівки I*, *Макаревич М. Л.* (Київ) – про розкопки трипільських поселень у *Городську* і *Бодаках*, *Лагодовська О. Ф.* (Київ) – про розкопки кромлеха в *Усатові*.

Мавєвський К. К. (Львів) проаналізував кілька груп трипільської пластики з огляду на її техніку та стиль. *Підоплічко І. Г.* (Київ) проінформував про роботи над колекцією палеофауни, зібраною за останні роки на трипільських поселеннях. *Болтенко М. Ф.* (Одеса) виступив з повідомленням «Усатовская культура и ее исторические связи», в якому висловив думку щодо генетичного зв'язку усатівської і трипільської культур, а також їхньої певної типологічної наближеності до кола енеолітичних пам'яток Середземномор'я (Крит). На думку О. О. Іессена (Ленінград, доповідь «Производство медных и бронзовых культур в Причерноморских и Приазовских степях»), мідні вироби раннього періоду трипільської культури тяжіють до Семиградського осередка стародавньої металургії. Ю. В. Подгаєцький (Ленінград) в доповіді «Связь Левобережья и Правобережья Днепра в эпоху бронзы на территории УССР» відокремив для Правобережжя особливий варіант катакомбної культури та простежив її зв'язки з пізньотрипільською культурою на півночі і півдні України. *Дебец Г. Ф.* (Москва) у повідомленні «Итоги и задачи антропологии в Украине в эпоху неолита и бронзы» сформулював завдання досліджень антропологічного типу носіїв трипільської культури.

Література: Четвертая научная конференция Института археологии АН УССР // КИИМК. – М.; Л., 1946. – Вып. 12. – С. 162–166.

С. М. Ляшко

ЧЕЧЕЛЬНИК – поселення *трипільської культури* (етап CI , 3800–3200 рр. до н.е.). Епонімна пам'ятка *чечельницької групи*. Розташоване у західних околицях смт Чечельник Чечельницького р-ну Вінницької обл. на лівому березі р. Савранки (правої притоки Південного Бугу), на південному схилі пагорба. Поселення відкрите (1977) *Косаківським В. А.* У 1990 під його керівництвом проводилися розкопки житла № 1.

Розміри поселення – 800×900 м. Більша його частина знаходиться під забудовою і практично зруйнована. Виявлено й нанесено на план залишки 94 глинобитних споруд, кожна з яких у середньому мала розміри 7×10 м. Планування – концентричними овалами. Досліджене житло було двокамерним. У меншій камері виявлено кілька *вимосток* та робочі місця. У більшій камері зафіксовано підвищення і велику кількість розвалів глиняних посудин. Серед знахідок переважає столовий посуд з *монохромним розписом*, виконаним чорною або темно-коричневою фарбами. Кілька фрагментів кераміки з розписом мали й *заглиблений орнамент*. Форми посуду різноманітні: *біконічні* широкогорлі *зерновики*, *амфори*, *кратери*, *грушоподібні посудини*, *кубки*, миски, покришки та кухонні горщики. Окрему групу знахідок становлять культові вироби: горщики та миски із зооморфними наліпами і *біноклеподібні посудини*. Пластика налічує 5 антропоморфних та 3 зооморфні зображення. Зібрано 20 крем'яних, кам'яних та кістяних знарядь праці. Матеріали з розкопок зберігаються у фондах *Вінницького обласного краєзнавчого музею*.

Література: *Косаківський В. А.* Пізньотрипільське поселення Чечельник на Побужжі // Подільська старовина. – Вінниця, 1993. – С. 97–108; *Його ж.* Дослідження житла на трипільському поселенні Чечельник // Археологічні відкриття в Україні. – Луцьк, 1993. – С. 48–49.

В. А. Косаківський

Відтяжки серед залишок житла.

Розкопки площадки.

Розписний посуд з поселення **Чечельник**. Дослідження Косаківського В. А.

Зооморфні посудинки.

Зооморфні посудинки **чечельницької групи** з поселення Черкасів Сад II. Дослідження Поліщук Л. Ю. Одеський археологічний музей.

Розписний посуд **чечельницької групи** з поселення Черкасів Сад II. Дослідження Поліщук Л. Ю. Одеський археологічний музей.

ЧЕЧЕЛЬНИЦЬКА ГРУПА – група пам'яток *трипільськаої культури* етапу СІ (3800–3200 рр. до н.е.) на Південному Поділлі, в басейні Південного Бугу. Епонімна пам'ятка – поселення *Чечельник* у Вінницькій обл. Виділена. *Косаківським В. А* (1993).

Територія поширення пам'яток чечельницької групи обмежена, в основному, басейнами річок Савранка і Кодима (праві притоки Південного Бугу) та міжріччям Південного Бугу і Дністра. Остаточна межа поки що не встановлена. До цієї групи віднесено такі пам'ятки: *Чечельник, Кирилівка, Черкасів Сад II, Білий Камінь,* Луги (ур. Коліно), Кривецьке, Вишенька, *Стіна IV* та ін.

Джерела формування чечельницької групи на цей час можна окреслити лише в найзагальніших рисах. На думку *Рижова С. М.*, підосновою чечельницької групи є пам'ятки типу Криничок та Ухожан, а також відповідні впливи з боку *петренської групи* на ранній фазі її існування. С. М. Рижовим виділено три фази розвитку чечельницької групи. *Поліщук Л. Ю.* зазначає також вплив з боку *володимирівської групи*. Витоки розписів деяких орнаментальних схем, на думку *Ткачука Т. М.*, також слід шукати у володимирівських старожитностях. На розписах чечельницького посуду, як зазначає Ткачук Т. М., також спостерігаються впливи як петренської, так і томашівської груп. Крім того, в матеріалах *томашівської групи* помітні чечельницькі впливи.

Поселення, що належать до чечельницької групи, були відкриті ще в 1909–13 *Гамченком С. С.* у басейнах річок Савранка та Кодима. На деяких було проведено розкопки, зокрема в *Білому Камені*. Поселення містяться на східних і південно-східних схилах мисоподібних виступів плато, що обмежуються долинами річок та ярами. Площа поселень різна. Кераміка є основою для встановлення характерних рис чечельницької групи. Вона поділяється на кухонну та столову. *Столовий посуд* прикрашено розписом чорним або темно-коричневим ангобом. Зрідка на кераміці з Чечельника зустрічається

Антропоморфні статуетки **чечельницької групи** з поселення Черкасів Сад II. Дослідження Поліщук Л. Б. Одеський археологічний музей.

Розписний горщик **чечельницької групи** з поселення Кирилівка. Дослідження Єсипенк а А. Л. Одеський археологічний музей.

поєднання розпису чорним та червоним ангобами, а також поєднання заглибленого орнаменту з розписним. Форми посуду: зрізано-конічні миски, зооморфні миски, біконічні *кубки*, зерновики, амфори, кратери, *грушоподібні посудини*, ріпоподібні посудини, горщики та *біноклеподібні посудини*. Орнаментальні схеми – фестонна, метопна, S-подібні дуги, "tangentenkreisband" тощо.

Поселення Черкасів Сад II і Чечельник синхронізуються з пам'ятками середньої фази петренської групи. Верхні часові кордони чечельницької групи (поселення Стіна IV) співвідносяться з петренськими, томашівськими та шипинецькими пам'ятками.

Література: *Полищук Л. Ю.* Памятники развитого Триполья // Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье. – К., 1989. – С. 30–49; *Косаківський В. А.* Пізньотрипільське поселення Чечельник на Побужжі // Подільська старовина. – Вінниця, 1993. – С. 97–108; *Рижов С. М.* Небелівська група пам'яток Трипільської культури // Археологія. – 1993. – № 3. – С. 101–114; *Заєць І.І.* Трипільська культура на Поділлі. – Вінниця, 2001. – С. 96–104; *Ткачук Т. М., Мельник Я. Г.* Семіотичний аналіз трипільсько-кукутенських знакових систем (мальований посуд). – Івано-Франківськ, 2000.

В. А. Косаківський

ЧИТАННЯ ДО 30-РІЧЧЯ З ПОЧАТКУ ВИВЧЕННЯ ТРИПІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ-ПРОТОМІСТ – наукові читання, присвячені 30-річчю з початку вивчення *поселень-гігантів* трипільської культури. Проведені 6 грудня 2001 в *археологічному музеї інституту археології НАН України*.

З доповідями виступили *Круц В. О., Корвін-Піотровський О. Г., Мицик В. Ф., Цвек О. В., Відейко М. Ю.*

До читань було приурочено відкриття археологічної виставки. На виставці були представлено матеріали пов'язані з роботою Трипільського розвідувального загону 1971, а також з розкопок поселення Майданецьке, які проводила під керівництвом *Шмаглія М. М.* починаючи з *1972 Трипільська комплексна експедиція*. Експонувалися фрагменти деталей інтер'єрів *жител*, керамічні вироби, техніка, за допомогою якої проводилися *археолого-магніто-метричні дослідження*, фотознімки з історії досліджень та польова документація.

Література: *Відейко М. Ю.* Трипільські протоміста. Історія досліджень. – К., Академперіодика. – 2002. – С. 100–102.

М. Ю. Відейко

ЧИЧИРКОЗІВКА – поселення *трипільської культури* (*томашівська група*, етап CI). Розташоване на полях між селами Чичиркозівка та Юрківка Звенигородського р-ну Черкаської обл.

Відкрите О. Долинським під час розкопок курганів (1904). Він зібрав колекцію кераміки та інших речей,

Цвек О. В. виступає з доповіддю про поселення Веселий Кут.

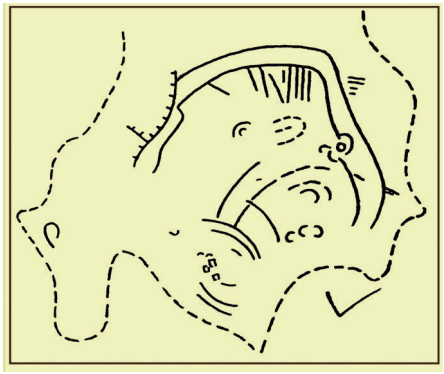

План поселення **Чичиркозівка** за даними аерофотозйомки.

Бурдо Н. Б., Нечитайло А. Л., Шмаглій С. П., Шарафутдинова І.М., Цвек О. В.

Статуетка з реалістично модельованим обличчям з поселення **Чичиркозівка**. Збори Гірника І. П.

Зооморфна фігурка з поселення **Чичиркозівка**. Збори Гірника І. П.

Фрагменти столового посуду з поселення **Чижівка**. Дослідження Цвек О. В.

яку передав до Києва (зберігаються в *Національному історичному музеї України*). У 70–80-ті рр. XX ст. *Гірник І. П.* на території поселення зібрав колекцію кераміки, *антропоморфної пластики* та *зооморфної пластики*, знарядь праці, частина якої була опублікована. (1988, 1989). *Круц В. О.* розкопав на поселенні одне житло (1984).

Загальна площа поселення близько 200 га, його план на аерофотознімку дешифрував *Шишкін К. В.* З північного боку помітні два ряди забудови, простір між якими вільний від будинків. Із східного боку знаходився в'їзд на поселення. Усередині помітні інші овальні, а також вуличні структури. У південно-західній частині виділено кілька кварталів.

Кераміка представлена групами кухонного та *столового посуду*. Столову кераміку прикрашено *монохромним розписом*, типовим для третьої фази томашівської групи. На посуді є зображення рослин та тварин. У колекції антропоморфної пластики є реалістичні зображення. Серед зооморфної пластики є статуетки бичків із мальованими зображеннями деталей упряжі.

Матеріали з поселення зберігаються у *наукових фондах Інституту археології НАНУ, Черкаському обласному краєзнавчому музеї, Тальнівському музеї історії хліборобства*.

Література: *Шишкін К. В.* Планування трипільських поселень за даними аерофотозйомки // Археологія. – 1985. – Вип. 52. – С. 72–78 (рис. 2, 3); *Гірник І. П., Відейко М. Ю.* Антропоморфна пластика з пізньотрипільського поселення біля с. Чичиркозівка Черкаської області // Археология. – 1989. – № 1. – С. 83–90; *Балабина В. И., Гирнык И. П.* Зооморфные изображения из Чичиркозовского поселения // КСИА. – 1998. – Вып. 193. – С. 82–88.

М. Ю. Відейко

ЧИЖІВКА – поселення *трипільської культури* (етап BI, буго-дніпровський варіант *східнотрипільської культури*; 4500–4450 рр. до н.е.). Розташоване біля с. Чижівка (ур. Сіножать) Звенигородського р-ну Черкаської обл. на мисі, утвореному вигином струмка. Відкрите вчителем місцевої школи О.Ф.Горбаєнко, досліджене експедицією *Інституту археології НАНУ* під керівництвом *Цвек О. В.* (1973–74).

Площа пам'ятки – близько 20 га. Будівлі, виявлені на глибині 0,4–0,5 м від сучасної поверхні, сплановані сімома рядами поперек мису. Житла – наземні глинобитні споруди. Керамічний комплекс представлений посудом, оздобленим жовтогарячим *ангобом* з *заглибленим орнаментом*. Присутня група кераміки з *канелюрами*, у більшості це невеликі горщики та кубки. Знайдено незначну кількість фрагментів *кухонного посуду* з домішкою товченої мушлі у тісті, в орнаментальній схемі якого присутні шеврони, заповнені зубчастим штампом. Виявлено знаряддя з каменю, рогу та кістки.

Матеріали зберігаються в фондах *Уманського краєзнавчого музею* та школі с. Чижівка.

Література: *Цвек Е. В.* Исследования в Буго-Днепровском Междуречьи // АО 1974 года. – М., 1975. – С. 367; *Її ж.* Буго-днепровский вариант восточнотрипольской культуры: К проблеме выделения культур и локальных вариантов триполья // Первобытная археология. Поиски и исследования. – Киев, 1989. – С. 97–106.

О. В. Цвек

ЧИКАЛЕНКО ЛЕВКО (ЛЕВ) ЄВГЕНОВИЧ [псевд. І крипт.: Горожій І., Подорожній Н., Чикал-бей, Ч.Л., Ч-ко Л., Ч-о Л.; 3.03.1888, с. Перешори на Херсонщині – 7.03. 1965, Нью-Йорк, США] – політичний і громадський діяч, археолог, публіцист.

Син відомого українського видавця, публіциста, громадського діяча Чикаленка Є. Х. Вивчав геологію, географію в університетах Лозанни (Швейцарія), Петербурзі. У 1909 в Петербурзі студіював палеонтологію і був асистентом проф. *Вовка Ф. К.* У 1923 переважно на матеріалах Мізинської стоянки (брав участь в розкопках 1912) захистив у Празі докторську дисертацію: «Нарис розвитку геометричного орнаменту палеолітичної доби». Брав активну участь у діяльності НТШ у Львові (дійсний член з 1932), Празького Високого Педагогічного ін-ту, Чеського національного музею, Української Вільної Академії Наук. 1917 – активний член УРСДП, член секретаріату і секретар Української Центральної і Малої Рад. З 1920 р. – на еміграції в Польщі, 1948 переїхав до США.

Чикаленко Л.

У Чехословаччині та Празі зацікавився культурами моравської мальованої кераміки, встановив їх зв'язок з *трипільською культурою* України. Опрацьовував у Кракові трипільську кераміку з *Більча-Золотого*. Надрукував у збірнику пам'яті. *Деметрикевича В.* статтю, присвячену стилістичному аналізу орнаментів на трипільській кераміці з *Шипинців*. На терені західного українського Трипілля започаткував вивчення мотивів спірального орнаменту мальованого посуду. Висунув оригінальну теорію про походження та еволюцію орнаментальних мотивів, в якій доводив, що абстрактна волюта набрала форму конкретної тварини на трипільській кераміці (вівіфікаціонізм).

Л. Є. Чикаленко є автором особливого методу археологічного дослідження, базованого на побудові еволюційних генетичних рядів форм орнаментальних композицій та елементів, за допомогою яких є змога виявити загинулі форми і відносну хронологію явищ поміж себе; назвав його морфологічно-еволюційним і теоретично відмежував від формально-статистичного методу Монтеліуса та Вільке. Розглядав розвиток соціальних форм людства за схемою природознавства.

Праці: Нарис розвитку української неолітичної мальованої кераміки. Більче-Золоте // ТКУ. — К., 1926. — Т. 1. — С. 123—134; Die Bedeutung der Schipenitzer Ansiedlung fur das Verstandnis der ukrainischen bemalten keramik // Kniega pamiatkowa W. Demetrykiewicza. — Warszawa, 1931. — S. 123—134; Вівіфікаціонізм // Наук. зб. на честь В.Б. Антоновича. —Прага, 1938.

Література: *Іванівська Т.* Чикаленко Л.Є. як археолог // УІ. — 1974. — Т. 1-3 (25—27). —- С. 132—139; *Курінний П.* Історія археологічного знання про Україну. — Полтава, 1994. —- С. 129—130.

С. М. Ляшко

ЧМИХОВ МИКОЛА ОЛЕКСАНДРОВИЧ (26.09.1953, Слов'янськ, Донецька обл. — 26.04. 1994, Київ) — археолог, культуролог, педагог, доктор історичних наук.

Закінчив історичний факультет Київського державного університету ім. Т. Г.Шевченка (1975). Навчався в аспірантурі на кафедрі археології та музеєзнавства (1975—78). Працював на посаді асистента кафедри історії України історичного факультету Київського університету ім. Т. Г. Шевченка (1978—82). Кандидатська дисертація: «Орнамент епохи бронзи степової України як історичне джерело вивчення первісного світогляду» (1982). Працював асистентом на кафедрі археології та музеєзнавства (1982—92), доцентом (з 1988). Докторська дисертація: «Проблема усвідомлення космосу у суспільствах неоліту—бронзового віку півдня Східної Європи» (1992). Працював професором, завідувачем кафедри культурології гуманітарного факультету Національного університету «Києво-Могилянська академія» (з 1992).

Досліджував проблеми хронології, етногенезу та духовної культури населення Європи та Близького Сходу *енеоліту* та *бронзового віку*. У його працях розглянуто проблеми духовної культури давніх суспільств, міфологічна свідомість та її відображення у предметному світі конкретних археологічних культур, зокрема *трипільської культури*, а також вивчення космічної символіки археологічних пам'яток різних часів.
Автор майже 100 наукових публікацій, серед них монографії, підручники, статті.

Чмихов М. О.

Праці: Истоки язычества Руси. — К., 1990; Идея священного шлюбу у культурі трипільських племен // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине: Тез. докл. 1-го полевого семинара. — Тальянки; Веселый Кут; Майданецкое, 1990. — С. 214—218; Археологія та стародавня

ЧОРНОВОЛ ДМИТРО КОНСТЯНТИНОВИЧ

Чорновол Д. К.

історія України: Курс лекцій. – К., 1992 (співав.); Археологія та мовознавство: деякі можливості союзу // Культурологічні студії: Зб. наук. пр. – К., 1996. – Вип. 1. – С. 97–112.

Література: Бібліографічний покажчик наукових праць співробітників кафедри археології та музеєзнавства. – К., 1996. – С. 29–34; *Бондарець О. В.* Творчі задуми М. О. Чмихова // Культурологічні студії: Зб. наук. пр. – К., 1999. – Вип. 2. – С. 5–8; Микола Чмихов: Зб. на пошану пам'яті. – К., 2000.

С. М. Ляшко

ЧОРНОВОЛ ДМИТРО КОСТЯНТИНОВИЧ (17.03.1966, м. Сквирка Київської обл.) – археолог.

Закінчив Харківський інститут культури (1997). Працював молодшим науковим співробітником у *Тальнівському музеї історії хліборобства* (1989–94), науковим співробітником у Черкаській археологічній інспекції (1995–2000), зараз – лаборант відділу енеоліту – бронзового віку *Інституту археології НАНУ*.

Роботу в археологічних експедиціях по дослідженню пам'яток *трипільської культури* на Черкащині розпочав під керівництвом *Круца В. О.* Брав участь у дослідженнях поселень *Тальянки, Пекарі 2, Зелена Діброва, Хутір Незаможник, Романівна*, Гордашівка та ін.

Автор 10 наукових праць по трипільській культурі.

Праці: Ранок землеробського світу. Памятки трипільської культури на Тальнівщині. – Київ: «Техніка», 2000. – 48 с. (співавт.); Новое трипольское поселение у с. Романовка // Археологічні відкриття в Україні 2001–2002 рр. – К., 2003. – С. 292–294; Микростуктура памятников трипольской культуры Тальновского района // Поселення-гіганти Трипільської культури. До 110-річчя відкриття культури. – К.: Корвін Пресс, 2003. – С. 48–52.

С. М. Ляшко

ШАБЛОНИ ГЛИНЯНІ – вироби з глини, призначені для ручного формування керамічного посуду. Виявлені під час розкопок поселень трипільської культури *Володимирівка*, Олександрівка, представлені в колекції *«ПЛАТАР»*.

Відомі шаблони зрізано-конічної форми, висотою 3–10 см, діаметром до 10–15 см, які могли використовувати для виготовлення мисок, а також складових частин біконічних посудин або нижніх частин інших виробів (горщиків, кубків) невеликих розмірів. Інший тип шаблонів призначався для виготовлення кубків. Цей тип виробів являє собою виліплену з глини модель кубка з циліндричною шийкою та округлими плічками, розрізану по вертикалі навпіл. Він давав змогу зформувати частину повного профілю посудини. З таких частин можна було скласти цілу посудину.

Глиняні шаблони представлені в *Національному музеї історії України*, *Одеському археологічному музеї НАНУ* та колекції *«ПЛАТАР»*.

Література: *Якубенко О. О.* Про форми-шаблони для виготовлення трипільського посуду // Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності й культури: Тез. Всеукр. наук. конф. – Переяслав-Хмельницький, 1992. – С. 48–51.

М. Ю. Відейко

ШАМОТ – штучна добавка до гончарної глини. Використовувався як домішка до глини під час виготовлення *кераміки*, зокрема у *трипільській культурі*.

Трипільські гончарі для поліпшення формувальних властивостей глини додавали до неї мінеральні домішки, які зменшували зсідання виробу під час висихання. Шамот використовувався у вигляді попередньо випаленої товченої глини або роздрібненого череп'я, чи сухої глиняної породи, чужорідної щодо основної формованої маси. Домішка шамоту різного розміру характерна для *столового посуду* та *кухонного посуду* починаючи від раннього етапу трипільської культури. На наступних етапах шамот додавався до формувальної маси посуду із *заглибленою орнаментацією* та кухонного.

Література: *Рижов С. М.* Гончарство племен трипільської культури // Давня кераміка України. – К., 2001. – С. 7–8.

Н. Б. Бурдо

ШАПОВАЛ ЯРОСЛАВ АНДРІЙОВИЧ (26.11.1928, м. Київ) – художник, член Київського товариства художників-аматорів «Творчість».

Закінчив Київську художню середню школу ім. Т. Г. Шевченка. Картини написані маслом, аквареллю, темперою, тушшю, а найчастіше – змішаною технікою. Автор художніх реконструкцій з археологічної тематики. *Бібіков С. М.* назвав Я. Шаповала художником-експериментатором. Працював в *Інституті археології НАНУ* художником-графіком (1958–88). Співпрацював з *Макаревичем М. Л.*, С. М. Бібіковим. Готував ілюстративний матеріал для звітів та публіка-

Включення **шамоту** на поверхні ранньотрипільської статуетки з поселення Романівна. Національний музей історії України.

ШАПОВАЛ ЯРОСЛАВ АНДРІЙОВИЧ

Глиняні шаблони з поселення Володимирівка.

Шаблон серед обмазки. Фото з наукового архіву Інституту археології НАНУ.

Шаблон для виготовлення кубку. Національний музей історії України.

Включення **шамоту** на внутрішній поверхні черепка від посудини з поселення Гребенюкі Яр.

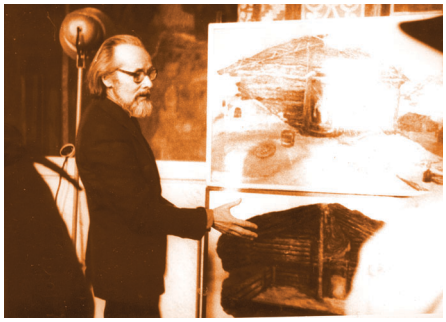

Шаповал Я. А.

Картина **Я. А. Шаповала.**

Шапошникова О.Г. Фото 60-х рр.

ції, зокрема кольоровими малюнками ілюстрована стаття *Трипільська культура* в XIII томі Української радянської енциклопедії. Брав участь у розкопках трипільських поселень *Стіна 4, Гребені*. Створив серію художніх робіт, присвячених трипільській культурі (70–80-ті рр. XX ст.).

Постійно бере участь у художніх виставках в м. Києві. Серія картин на трипільську тематику експонується в *Археологічному музеї Інституту археології НАНУ*.

Література: Українська радянська енциклопедія. – К., 1963. – Т. 14. – С. 402–403; *Зорова Л.* Через сиві перевали історії // Київ. – 1987. – № 9. – С. 146–147.

С. М. Ляшко

ШАПОШНИКОВА (ХАРЧЕНКО) ОЛІМПІАДА ГАВРИЛІВНА

(17.10.1923 с. Вересоч Куликівського р-ну Чернігівської обл. – 4.09.2002, Київ) – археолог, кандидат історичних наук. Лауреат Державної премії Української РСР 1977 р.

Закінчила історичний факультет Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка 1948 р. Дипломна робота: «Жилища трипольской культуры» (1948). Кандидатська дисертація: «Поселения ямной культуры на Нижнем Поднепровье» (1962).

З 1948 працювала в Інституті археології АН УРСР (нині – Інститут археології НАН України). З 1967 до початку 90-х рр. начальник новобудовної Інгульської, а потім Миколаївської експедиції *Інституту археології НАН України*.

Працюючи в складі експедиції «Великий Київ» 1948–49 виявила у Подніпров'ї ряд пам'яток *трипільської культури*. Разом з *Лагодовською О. Ф.* та *Макаревичем М.Л.* у 1952–56 досліджувала багатошарове поселення Михайлівка, перші мешканці якого підтримували контакти з трипільцями. Під її керівництвом Миколаївська експедиція проводила на Південному Бузі розкопки багатошарових пам'яток Гард, Ново-Розанівка, Пугач I, II, Ташлик II та ін., де виявлено знахідки різних етапів трипільської культури, починаючи з Трипілля А. Вважала їх новим для Трипілля типом пам'яток – невеликими стоянками з численими вогнищами відкритого типу. Під її керівництвом було виявлено та досліджено також підкурганні поховання з трипільським посудом етапів СІ та СІІ.

Досліджувала проблеми степового енеоліту та контактів його з Трипіллям, культури раннього бронзового віку (ямну, катакомбну) на півдні України. Виділила інгульську культуру.

Автор понад 100 наукових праць, в тому числі двох монографій, а також розділів у першому та другому виданнях праці «Археологія Української РСР» (1971 та 1985 рр.).

Праці: Пам'ятки неоліту та трипільської культури в районі Києва // АП УРСР. – 1953. – Т. 8; Михайлівське поселення. – Київ, 1962 (співавт.); Ямная культурно-историческая общность (южнобугский вариант). – М. – Л. – 1988 (співавт.); Эпоха раннего металла в степной полосе Украины // Древнейшие скотоводы степей Юга Украины: Сб. науч. тр. / АН УССР. ИА. – К.: Наук. думка, 1987. – С. 3–16; Некоторые итоги исследования многослойного поселения Пугач

на Южном Буге [Николаев. обл.] // Первобытная археология: Материалы и исслед.: Сб. науч. тр. / АН УССР. ИА. – К.: Наук. думка, 1989. – С. 86–97.

Література: *Пустовалов С. Ж.* Слово про Олімпіаду Гаврилівну Шапошникову // Археологія. – 2002. – № 4. – С. 142–144.

М. Ю. Відейко

ШЕБУТИНЦІ – поселення *трипільської культури* (етап СІІ, *касперівська група*, 3300–3200 – 2750 рр. до н.е.). Розташоване біля с. Шебутинці (ур. Килина) Новоушицького р-ну Хмельницької обл. на високому (100 м над водою) мисі плато правого берега р. Данилівки (ліва притока Дністра). Відкрите (1980) місцевими краєзнавцями (родина Константинових). Досліджувалось (1993) Хмельницьким загоном Рятувально-розвідувальної археологічної експедиції при *Національному музеї історії України* (керівник Л. І. Кучугура, за участю *Якубенко О. О.*).

Розміри поселення – близько 150×300 м. *Культурний шар* потужністю до 0,25 м залягає в гумусі на глибині 0,1–0,35 м. Поселення частково зруйноване кар'єром, пересічене глибокою оранкою. Зроблено зачистки стінок кар'єру, досліджено траншею біля східного схилу плато, зібрано підйомний матеріал на зсувах схилів понад яром та над річкою.

Знахідки репрезентовані знаряддями праці, керамікою, пластикою. Крем'яні знаряддя виготовлені з непрозорого сірого або молочн-обілого *кременю* із місцевих родовищ на Середньому Дністрі, представлені сокирами прямокутного та гостроовального перерізу з пришліфованим лезом, боковим скобелем та долотцем на кінці ретушованої пластини з добре пришліфованою робочою кромкою; комбіноване знаряддя – кінцевий скребок-ніж-ретушер – виготовлене на масивній пластині коричнюватого напівпрозорого кременю, найімовірніше, довізного. Глиняні *прясельця* переважно біконічні, поверхня гладенька або оздоблена рядками наколів, пальцевих защипів по ребру. Кераміка за технологічними ознаками поділяється на кухонну та столову. *Кухонний посуд* кількісно переважає, має у глиняній масі домішку товченої черепашки. Серед форм посудду – великі високогорлі горщики та з короткими відігнутими вінцями, *амфори* з вертикальними ручками, конічні миски, деякі із защипами та наліпами навколо дна, орнаментовані насічками по краю, відтисками шнура та штампа. *Столовий посуд* нечисленний, частина оздоблена *монохромним розписом* чорною або коричневою фарбою. Представлені такі форми: опуклотілий горщик з розписом у вигляді стрічок з тонких ліній,

Матеріали з поселення **Шебутинці**. Дослідження Л.І. Кучугури та Якубенко О.О.

Крем'яні сокири.

Фрагменти кераміки з монохромним розписом.

Фрагменти кухонного посуду.

Зооморфна фігурка.

Зооморфна ручка посудини.

Фрагмент антропоморфної статуетки.

Посуд з поселення **Шипинці**. Чернівецький обласний краєзнавчий музей.

котрі сходяться під кутом; куляста *амфора* з горизонтальною ручкою-вушком, орнаментована стрічками з ліній, облямованих бахромою. Покришки, напівсферична. Пластика представлена уламком жіночої статуетки, стоячої, на суцільній ніжці та зооморфною фігуркою, що має поперечні насічки вздовж спинки.

Матеріали з розвідки зберігаються у фондах *Національного музею історії України* та Хмельницького обласного краєзнавчого музею.

Література: *Якубенко О. О.* Нове пізньотрипільське поселення Шебутинці в Середньому Подністров'ї // Археологічні дослідження в Україні 1994–1996 років. – К., 2000. – С. 185–188.

О. О. Якубенко

ШИПИНЦІ – поселення багатошарове *трипільської культури* (етап ВІ: 4600–4400 рр. до н.е.; та етап СІ, 3800–3300 рр. до н.е.). Розташоване біля с. Шипинці Кіцманського р-ну Чернівецької обл. на р. Прут. Другий шар (Шипинці Б) – епонімне поселення *шипинецької групи*. Поселення відкрите місцевим вчителем В. Аріїчуком, який ознайомив із знахідками вчених із Чернівців. Про поселення в Шипинцях згодом стало відомо у Відні. Того ж року в Буковину приїхав директор відділу *Природничого музею в Відні* доктор *Шомбаті Й.*, який організував розкопки. У них взяв участь *Кайндль Р.-Ф.*, професор університетету в Чернівцях. Учасники розкопок датували знахідки в Шипинцях у межах II тис. до н. е. У 20-ті рр. XX ст. тут проводив розкопки *Чайлд Г.* Було досліджено залишки кількох наземних глинобитних споруд – *площадок*. Результати археологічних експедицій багатьох дослідників узагальнені у монографічному виданні *Кандиби О. О.* Це було перше монографічне видання матеріалів з розкопок трипільського поселення в Галичині.

Більше матеріалів здобуто з другого шару поселення (Шипинці Б). *Столовий посуд* набуває більш видовжених пропорцій. На *кубках*, *амфорах* і сфероконічному посуді з'являються добре виділені ребра. Зрізаноконічні миски розмальовані тільки зсередини. Вінця амфор і сфероконічного посуду зберігають лійчасту форму, але стають коротшими, ніж на етапі ВІІ. *Бінокле-подібні посудини* мають великі верхні чашки і малі нижні. Тангентна схема залишається домінуючою у розпису амфор і сфероконічного за формою посуду. Крім чорних кіл, на схемі розпису з'являються порожні кола. Збільшується, порівняно з першою фазою, кількість розписів у вигляді метоп і тангент, до яких приєднані великі чорні кола. Діагональні або прямі стрічки наносили поверх орнаменту так само щільно,

як на посуді попереднього часу. «Зірки» на *кратерах* вже утворювались не лінзоподібними овалами, а дуже видовженими, хрестоподібно розташованими трикутниками. В орнаментації з'являється нова риса у вигляді коротких чорних ліній, які або перетинають червоні довгі лінії, закомпоновані у стрічки, або розташовані між ними.

Матеріали з розкопок у Шипинцях зберігаються у *Чернівецькому обласному краєзнавчому музеї* та Природничому музеї в Відні (Австрія).

Література: Childe V. G. Schipenitz A late neolithic station with painted pottery in Bukowina // Journal of the Royal Antropological Institute. — London, 1923. — Vol. 53. — P. 263 — 288; Kandyba O. Schipenitz. Kunstund Gerfte elnes neolithishen Dorfes. — Leipzig; Wien, 1937; *Черныш Е. К.* Энеолит Правобережной Украины и Молдавии // Энеолит СССР. — М., 1982. — С. 165—230; *Фрунчак С., Фантух А.* З археологічної спадщини Раймунда-Фрідріха Кайндля // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. — 1998. — Вип. 7. — С. 90.

Т. М. Ткачук, М. Ю. Відейко

ШИРОКІВСЬКА КУРГАННА ГРУПА — поховальні пам'ятки з матеріалами *середньостогівського типу* (етап СІІ). Курганна група розташована на лівому боці р. Інгулець поблизу с. Широке Дніпропетровської обл. Розкопками Л. П. Крилової 1966 було досліджено 6 з 7 курганів доби енеоліту-бронзи.

Найбільш цікавим виявився курган 1, первинний насип котрого споруджено для 11-ти поховань доби *енеоліту*, які характеризує спільність ритуалу: могили довгасто-овальної форми із зольним заповненням, простягнуте на спині положення похованих, стале орієнтування головою на північний схід, використання специфічної блідо-рожевої фарби у посипці дна та поховань; наявність в могилах виробів з каоліново-вохрової маси, т.зв. «циліндрів» та їх частин. В дитячому похованні № 18 було знайдено ліпний горщик та статуетку «середньостогівського типу». За формою та орнаментацією статуетка належить до II-го типу пластики територіально близьких *статуеток Зеленогайського комплексу антропоморфної пластики*. На голові вміщено астральний символ, на тулубі наколами позначена перев'язь, поверхня добре лощена. Горщик не має чітко визначеної культурної атрибуції; це ж стосується й горщика, що супроводжував небіжчика з поховання № 3 кург. № 18, здійснене однак шляхом зібганого тілопокладення.

Л. П. Криловою було відзначено синкретизм поховального обряду та супутнього інвентаря, в яких вбачалося поєднання рис степових «простягнутих» (постмаріупольських) поховань, *трипільської культури* та майкопської культури. Це стало підставою для виділення нею окремої культурної групи «доямного часу», для котрої запропоновано назву «інгулецької». В наступному енеолітичні «простягнуті» поховання Широківських курганів було віднесено *Телегіним Д. Я.* до «Широчансько-баратівського» етапу *нижньомихайлівської культури*. Рассамакіним Ю. Я. їх було включено до І-ої обрядової групи і, відповідно, квітянської культури.

За нашими останніми спостереженнями, поховання із статуетками *середньостогівського типу* становлять особливу культурну рису постмаріупольської локальної Дніпро-Бузької групи.

Література: *Крилова Л. П.* Археологічні розкопки стародавніх курганів на Криворіжжі в 1964—1966 рр. // Наш край. — Дн-ськ, 1971. — С. 18—21; *Николова А. В., Рассамакин Ю. Я.* О позднеэнеолитических памятниках правобережья Днепра // СА. — 1985. — № 4. — С. 37—56. — Рис. 11; *Ковалева И. Ф.* К выделению территориальных групп в постмариупольской культуре // Проблемы археологии Евразии. — Москва, 2002. — С. 51—67.

І. Ф. Ковальова

ШИШКІН КОСТЯНТИН ВОЛОДИМИРОВИЧ — військовий топограф.

У 60-ті роки почав працювати над проблемою виявлення археологічних пам'яток за допомогою аерофотозйомки. Співпрацював з археологічними експедиціями Інституту археології АН УРСР (тепер *Інститут археології НАНУ*). У 1964 розпочав пошук та дешифрування поселень *трипільської культури*. Разом із *Стефановичем В. А.* обстежив та ідентифікував поселення *Вільховець*. Усього визначив на знімках близько 100 поселень, а шляхом екстраполяції ознак — понад 250.

Широківська курганна група, курган 1, інвентар поховання 18. Дослідження Л. П. Крилової 1966 р. Статуетка середньостогівського типу та гостродонна посудина.

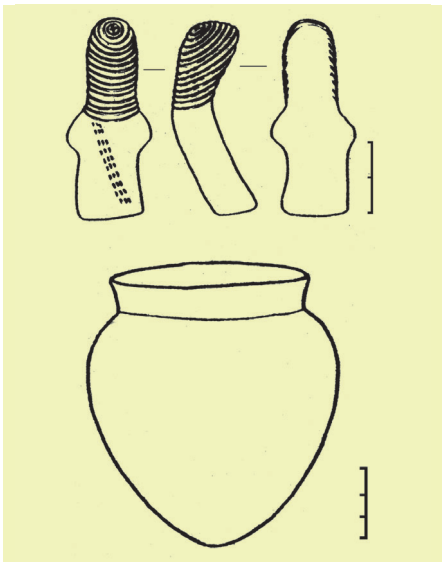

Статуетка середньостогівського типу з поховання 18 кургану 1.

ШИЯНОВА ГАННА ВАСИЛІВНА

Особливим досягненням стало виявлення на аерофотознімках трипільських *протоміст*, *поселень-гігантів* площею в десятки і сотні гектарів на території Черкаської та Кіровоградської областей. Серед них Василькове, *Веселий Кут*, *Володимирівка*, *Глибочок*, *Доброводи*, *Косенівка*, *Майданецьке*, *Небелівка*, *Сушківка*, *Тальне 1*, *Тальянки*, *Чичиркозівка*, *Ятранівка* та ін. Усього К. В. Шишкін опублікував плани 24 поселень трипільської культури. Результати дешифрування аерофотознімків були підтверджені *археолого-магнітометричними дослідженнями*, які провели *Дудкін В. П.* та *Загній Г. Ф.*, а також археологічними розкопками *Трипільської комплексної експедиції* та *Трипільської експедиції ІА АН УРСР*.

Праці: Про використання аерофотознімків в археології // Археологія. — 1964. — Т. 17. — С. 199; Применение аэрофотосъемки для исследования археологических памятников // СА. — 1966. — № 3. — С. 116; З практики дешифрування аерофотознімків у археологічних цілях // Археологія. — 1973. — Вип. 10. — С. 32—41; Планування трипільських поселень за даними аерофотозйомки // Археологія. — 1985. — Вип. 52. — С. 72—77.

М. Ю. Відейко

Складена **Шишкіним К. В.** карта поселень трипільської культури Уманщини за даними аерофотозйомки. В правому нижньому куті — автограф автора.

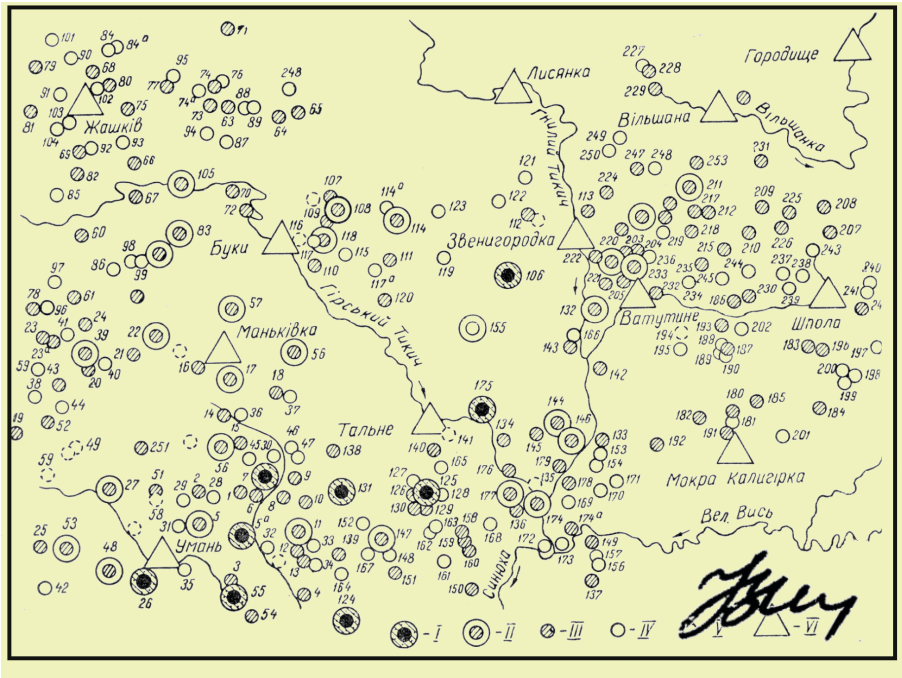

Шиянова Г. В. на розкопках поселення Ріпниця І.

ШИЯНОВА ГАННА ВАСИЛІВНА (1.09.1948, с. Велико-Архангельськ Бутурлінівського р-ну Воронезької обл., Росія) — археолог, реставратор.

З 1969 бере участь в дослідженні пам'яток *трипільської культури* в експедиціях *Інституту археології НАНУ*. Реставратор І категорії, працює в *Музеї історії м. Києва* (1980—93), в *Археологічному музеї Інституту археології НАНУ* (з 1993). Викладає курс «Реставрація кераміки» в Національній академії образотворчого мистецтва та архітектури (з 1995).

Працює над проблемами реставрації кераміки енеолітичного часу, в тому числі *трипільської культури*, автор понад 20 друкованих праць. Займається реставрацією виробів з кераміки. Брала участь у підготовці археологічних матеріалів до виставок *«Трипільський Світ»*, *«Україна — від 5 000 до 4 000 років до Хр. Скарби трипільської культури»*; експозицій *Національного музею історії України* та *Археологічного музею Інституту археології НАНУ*.

Брала участь в археологічних дослідженнях поселень *Шкарівка*, *Миропілля*, *Веселий Кут*, *Гарбузин*, *Онопріївка*, *Майданецьке*, *Ігнатенкова Гора*, Ріпниця 1.

Праці: Из опыта реставрации трипольской керамики // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на территории Украины: Тез. докл. І полевого семинара. — К., 1990. — С. 79—83; Проблеми реставрації кераміки енеолітичного часу // Давня кераміка України. — К., 2001. — С. 216—220.

С. М. Ляшко

ШКАРІВКА — поселення *трипільської культури* (буго-дніпровський варіант *східнотрипільської культури*, етап BI BII, 4400—4250 рр. до н.е.). Розташоване на північно-східній околиці с. Шкарівка Білоцерківського р-ну Київської обл. на невеликому підвищенні в заплаві правого берега річки Рось, на мисі, утвореному крутим поворотом річки. Відкрито (1969) та досліджувалось (1969—75) експедицією Інституту археології АН УРСР (тепер *Інститут археології НАНУ*) під керівництвом Цвек О. В.

Площа пам'ятки — приблизно 10 га, з яких досліджено 5 га, розкопано 12 будівель. Встановлено гніздову систему планування. Окремі садиби розташовувались по колу за 30—40 м одна від одної, до їх складу входили житлові та господарчі споруди. Житла — прямокутні та Г-подібні в плані, *глинобитні*, наземні, багатокамерні. У їх інтер'єрі виявлено лежаки, купольні печі та *вівтарі*. Господарські споруди мали легку конструкцію. Виявлено однокамерні та двокамерні з горизонтальним поєднанням камер горни для випалу кераміки, *святилища* з вівтарями.

Для керамічного комплексу характерний посуд з чорною та темно-сірою лощеною поверхнею. Переважає посуд із *заглибленим орнаментом*. *Грушоподібні* посудини без вінців, конічні покришки, *біноклеподібні посудини* з антропоморфними перемичками прикрашались спіральним заглиблено-жолобчастим орнаментом, який виконувався стрічками із тонких 7—8 смуг та заповнювався білою пастою. *Глечики, амфори, кубки* також із лощеною поверхнею, декорувались *канелюрами*. Виявлено невелику кількість посуду з поверхнею, оздобленою *рустом*. Більшість горщиків та мисок мали рельєфно-штамповану орнаментацію. По краю вінець наносився ряд перлин або *зубчастий штамп*, останній прикрашав і плічка посуду. Поодинокими фрагментами представлено кераміку з *розписним орнаментом*, яка є *імпортом*. Надходила вона з центрів Подністров'я (*Солончени II, Залішики* та ін.). Серед знарядь праці —

Частина біноклеподібної посудини. **Шкарівка**. Дослідження Цвек О. В. Фото з наукового архіву Інституту археології НАНУ.

Поселення **Шкарівка**. Розкопки залишків житла 3. Дослідження Цвек О. В. Фото з наукового архіву Інституту археології НАНУ.

Поселення **Шкарівка**. Дослідження Цвек О. В.

Шкарівка. Кришки. Дослідження Цвек О. В.

крем'яні вкладиші до серпів, *зернотерки*, *розтиральники*, *скребачки*. *Антропоморфна пластика* зустрічається рідко.

Матеріали з розкопок експонуються в *Археологічному музеї Інституту археології НАНУ*.

Література: *Цвек Е. В.* Домостроительство и планировка трипольских поселений (по материалам раскопок в с. Шкаровка) // Энеолит и бронзовый век Украины: — К., 1975. — С. 46—57; Її ж. Шкарівське поселення // Українська радянська енциклопедія. — К., 1985. — Т. 12. — С. 412.

О. В. Цвек

Поселення **Шкарівка**. Залишки димоходу в житлі 3. Дослідження Цвек О. В. Фото з наукового архіву Інституту археології НАН України.

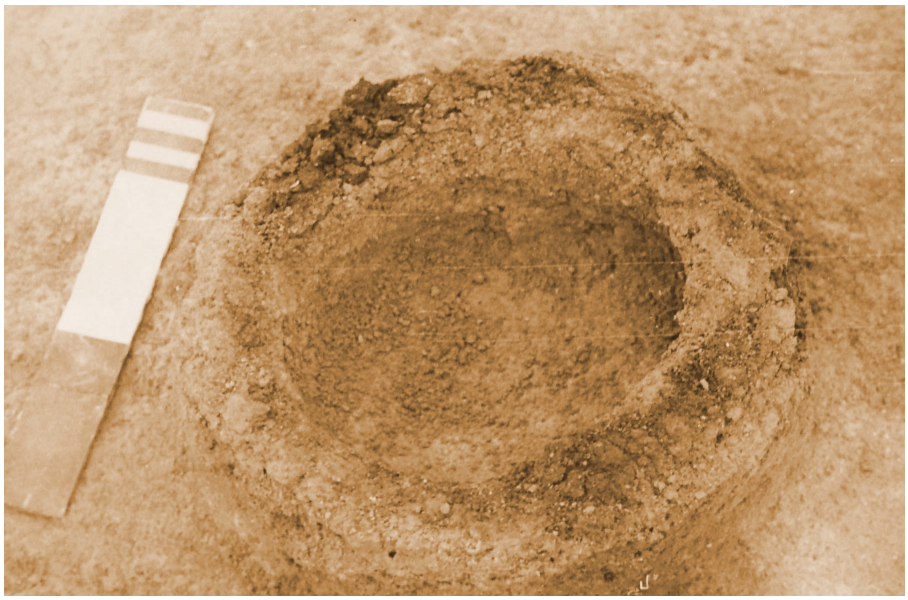

Поселення **Шкарівка**. Залишки житла 12. Дослідження Цвек О. В. Фото з наукового архіву Інституту археології НАН України.

Шкарівка. Біноклеподібна посудина. Дослідження Цвек О. В.

Шкарівка. Миски. Дослідження Цвек О. В.

Шкарівка. Грушоподібна посудина із заглибленим орнаментом. Дослідження Цвек О. В.

ШКАРІВСЬКЕ СВЯТИЛИЩЕ – культова споруда з поселення трипільської культури *Шкарівка* (етап BI) Київської обл. Досліджене *Цвек О. В.* (1971).

Площадка № 5 збереглась частково, її північна частина зруйнована при будівництві каналу. Вціліла частина (53 кв.м) мала прямокутну форму. Вздовж західної стіни був розташований багатошаровий глинобитний *поділ*, який повільно знижувався до центру. Нижній ярус «плитчастого настилу» переходив у товстий настил з бурої обпаленої розсипчастої глини, завдяки якому західний бік площадки виявився трохи піднятим.

На заполірованій похилій площині глинобитного поділу знаходились два *вівтарі*, повернуті на схід. Один з них (малий), у формі прямокутника із закругленими кутами, був двоступінчастий. Нижній його ярус мав площу 1,6 кв.м, верхній – 0,56 кв.м. У центрі верхнього ярусу (висота 8–10 см) чашоподібне заглиблення діаметром 0,09 м. Другий вівтар зберігся фрагментарно. Третій (великий) прямокутної форми із заокругленими кутами (площа 3,3 кв.м, висота до 12 см) був виявлений у північній частині площадки біля підніжжя поділу. Його поверхня покрита тонким шаром відмуленої, добре обпаленої та ретельно загладженої обмазки. Простежуються сліди кількох поновлень. Первісно вівтар мав форму квадрата (1,7 кв.м), але при подальших ремонтах його площу дещо збільшено.

У північно-західному куті будівлі виявлене овальне в плані відкрите вогнище, глибиною 15 см із заполірованим і обпаленим бортиком та челюстю, зверненою в бік великого вівтаря. У заповнені вогнища – перепалені кістки, фрагменти кераміки, мініатюрні посудини, глиняні конуси. Вздовж східної стіни будівлі зафіксована одношарова плитчаста *вимостка* висотою до 10 см, на якій стояли посудини.

Привертає увагу значна за розміром світлоглиняна посудина, яка ретельно лощена та прикрашена

Шкарівське святилище. Загальний вид на розкопки площадок 5 та 6. Дослідження Цвек О. В.

Шкарівське святилище. Підвищення №2. Дослідження Цвек О. В.

Шкарівське святилище. Обмазка на «плитках» підлоги. Дослідження Цвек О. В.

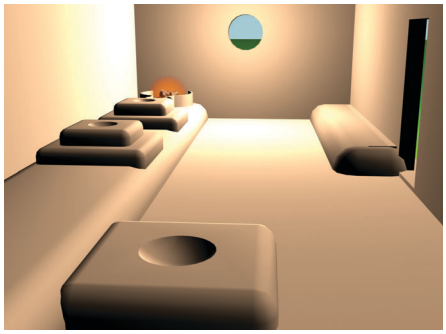

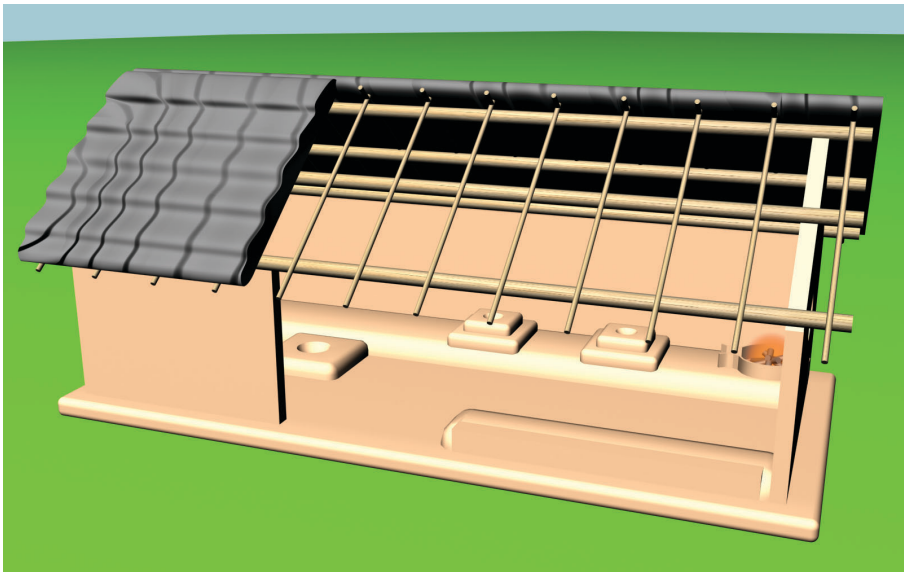

Шкарівське святилище. Реконструкція Цвек О. В. Комп'ютерна реконструкція М. М. Відейка.

вишуканим орнаментом, виконаним зубчастим штампом. У південно-східному куті приміщення неподалік великого вівтаря розміщене округле заглиблення (діаметр — 0,45 м, глибина — 0,4 м) з добре загладженою та обпаленою глиняною обмазкою, на дні якого знаходилась велика червоноглиняна миска і *кубок*. Під ними підсипка з кальцинованих кісток великої рогатої худоби, можливо бика за визначенням *Бібікової В. І.*

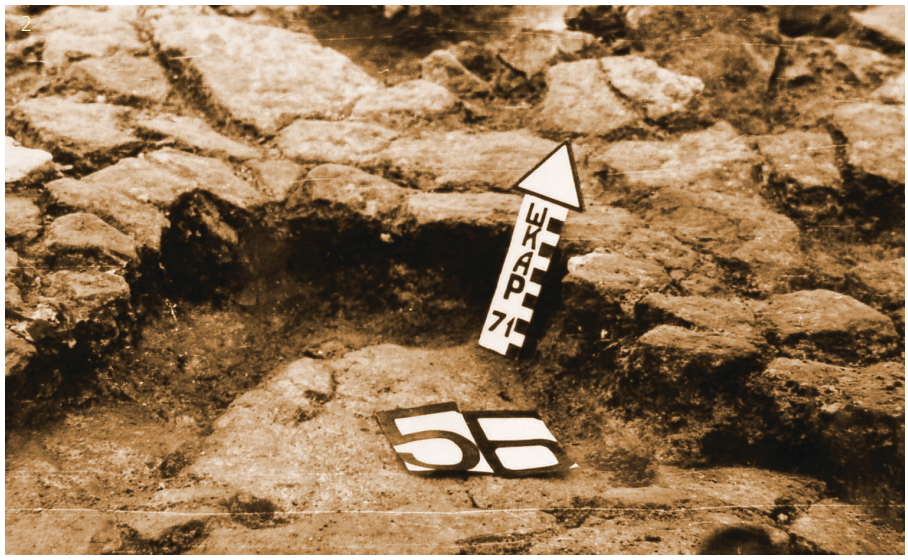

Інвентар та конструктивні деталі дають можливість виділити цю споруду з ряду інших і вважати її культовою. Звернуті на схід вівтарі, священне вогнище, кальциновані залишки черепа бика, посудина з «живою водою» шкарівського святилища мають особливе значення для розкриття світогляду місцевого східнотрипільського населення. Вівтарі з сакральними заглибленнями, знахідка у вогнищі конуса — найбільш раннього *символу* з рисами Великої богині-матері дозволяють вважати, що тут проходили релігійні церемонії, пов'язані зі святом вогню та води, одним із найважливіших літніх свят землеробів.

Домашні вівтарі, як організуючий елемент родинних святилищ, а також культові атрибути навколо них фіксуються на багатьох поселеннях східнотрипільської культури (*Шкарівка, Веселий Кут, Кліщів, Миропілля*, Копіювата, *Тростянчик*). Різноманітні за формою (прямокутні, п'ятилопастні, округлі, хрестоподібні) вони були центром

Шкарівське святилище. «Плитчаста» підлога. Дослідження Цвек О. В. 1971 р. З наукового архіву Інституту археології НАНУ.

Шкарівське святилище. «Плитчаста» підлога та глиняний настил під нею. Дослідження Цвек О. В.

будинку, де проходили обряди, необхідними атрибутами яких були ритуальні посудини, виявлені в районі цих підвищень. Вони ретельно доглядались в сім'ї, про що свідчать постійні ремонти.

За матеріалами *східнотрипільської культури* реконструюються два боки соціальної організації культу, які представлені ритуалами *святилищ* поселенських общин та домашніми *ритуалами* біля вівтарів. Свідченням общинного культу є святилище виявлене на Шкарівському поселенні. Інтер'єр святилища і його атрибути знаходять аналогії у священних будинках сільських общин куроараксської культури.

Література: *Цвек О. В.* релігійні уявлення населення Трипілля // Археологія, 1993. – № 3. – С. 74–87.

О. В. Цвек.

ШЛАК – пориста маса, яка утворюється в результаті дії на глину, метал, тощо високої температури. У *трипільській культурі* під час дослідження решток глинобитних будинків серед глиняної *обмазки* зустрічаються ділянки глини, обпаленої до стану шлаку, а також керамічні вироби, які повністю або частково перетворилися на шлак. Деякі дослідники вважають такі ділянки розвалами печей або гончарними горнами, але це не завжди правильна інтерпретація таких об'єктів. Скупчення шлаку на *площадках* не мають ніяких конструктивних особливостей, які б дозволяли вважати їх печами. Натомість ошлаковані ділянки є невід'ємною частиною глиняної обмазки дерев'яного перекриття. Їх високотемпературний випал пояснюється *ритуальним* спаленням будівель під час *обряду* залишення поселення.

Н. Б. Бурдо

ШМАГЛІЙ МИКОЛА МИХАЙЛОВИЧ (26.07.1931, с. Фастівці, Бахмацького р-ну Чернігівської обл. – 1994, Київ) – археолог, кандидат історичних наук.

Закінчив Київський державний ун-т ім. Т. Г. Шевченко (1953), навчався (1954–57) в аспірантурі Інституту археології АН УРСР (тепер *Інститут археології НАНУ*). Кандидатська дисертація: «Городсько-волынский вариант трипольской культуры» (1962). Наукові інтереси – пам'ятки *трипільської культури*, дослідження трипільських *протоміст*. Виділив *троянівський тип* пам'яток.

У 1957–91 працював в Інституті археології АН УРСР старшим науковим співробітником відділу первісної археології (1977–91), керівником відділу новобудовних експедицій (1974–77). У 1991–94 – начальник Лабораторії охоронних археологічних досліджень при Міністерстві культури України.

У 1956–58 проводив дослідження трипільських поселень на Волині, зокрема майже повністю розкопав поселення *Троянів*. У 1961–64 – заступник начальника експедиції (начальник – *Бібіков С. М.*), яка досліджувала поселення *Гребені*

Шмаглій М. М. в Майданецькому під час Першого польового семінару. Фото надано Бузян Г. М.

ШМАГЛІЙ МИКОЛА МИХАЙЛОВИЧ

Керамічні вироби обпалені до стану **шлаку**:

Поселення Олександрівка. Дослідження Єсипенка А. Л. Одеський археологічний музей.

Поселення Тимкове. Дослідження Бурдо Н. Б. Одеський археологічний музей.

Поселення Черкасів Сад II. Дослідження Поліщук Л. Ю. Одеський археологічний музей.

Шмаглій М. М.

(ур. Василишин Яр) та проводила розвідки узбережжя майбутнього Канівського водосховища. Відкрив і провів розкопки (1961) на поселенні *Ігнатенкова Гора* (Григорівка). У 1963–73 проводив дослідження на новобудовах у зоні спорудження зрошувальних систем на півдні України. Начальник Дунай-Дністровської експедиції (1963–73). Було відкрито поховання доби *енеоліту*, найвідоміше з яких – поховання із *скіпетром конеголовим* із Суворівського кургану. У 1971–91 здійснив дослідження трипільського протоміста біля с. *Майданецького*. 1972 очолив *Трипільську комплексну експедицію*, яка розгорнула польові роботи з масштабним використанням *археолого-магнітометричних досліджень*. У 1974–80 – начальник Дністровської трипільської експедиції (розкопки поселень *Коновка*, Студениця), у 1981–91 – начальник Майданецького загону *Трипільської експедиції ІА АН УРСР* (розкопки поселень Майданецьке, *Гребенюків Яр*, археологічні розвідки у Черкаській обл.).

Автор понад 100 наукових праць, в тому числі 2 монографій. Співавтор першого видання «Археологія Української РСР» (1971).

Праці: Городсько-волинський варіант пізньотрипільської культури // Археологія. – 1966. – Т. 20. – С. 15–37; Трипільське поселення біля с. Григорівка на Дніпрі // Археологія. – 1970. – Т. 24. – С. 119–122; Пам'ятки городського типу // Археологія Української РСР. – К., 1971. – Т. 1. – С. 205–210; Курганы степной части междуречья Дуная и Днестра // МАСП. – Одесса, 1970. – Вып. 6. – С. 5–115 (співавт.); Про один поворотний момент в історії енеолітичного населення Південної Європи // Археологія. – 1972. – Вип. 6. – С. 3–20 (співавт.); Трипільське поселення Коновка в Середньому Подністров'ї [Чернів. обл.] // Археологія. – 1985. – Вип. 52. – С. 42–52 (співавт.); Великі трипільські поселення і проблема ранніх форм урбанізації. – Київ, 2001.

Література: Пам'яті Миколи Михайловича Шмаглія // Археологія. – 1995. – № 3. – С. 155–156; *Відейко М. Ю.* Відкриття і дослідження трипільських протоміст //Шмаглій М.М. Великі трипільські поселення і проблема ранніх форм урбанізації. – К., 2001. – С. 104–129.

М. Ю.Відейко

ШНАЙДЕР АНТОНІЙ (12.06. 1825, с. Вільшанка біля м. Золочева на Львівщині – 25.02.1880) – історик, краєзнавець, архіваріус.

Походив з німецької родини. Закінчив Львівську гімназію (1842). Член археологічної комісії Краківської академії наук. Першим почав створення каталогу археологічних пам'яток Галицької України. У 1871 на базі «Краєзнавчого архіву Галичини» розпочав видання багатотомного історико-географічного словника "Encyklopedia do krajoznawstwa Galicji" (Львів, 1874).

Археологічні матеріали, зібрані А. Шнайдером, цінні тим, що дають детальний опис і топографію пам'яток, які сьогодні вже повністю знищені або забудовані. Серед останніх – 65 відомостей про археологічні пам'ятки, виявлені чи обстежені ним на Борщівщині (тепер Борщівський р-н Тернопільської обл.). Брав

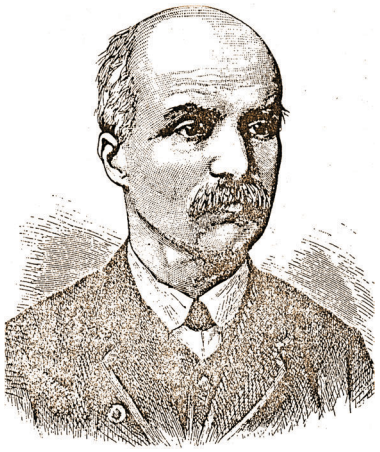

Шнайдер А.

участь у роботі над реєстром пам'яток старовини давньої Польщі, який складала Археологічна комісія Краківської академії наук. Підсумком цієї багаторічної роботи стала унікальна праця "Der Borszczower Bezirk in Galizien mit seinen prahistorischen und mittelalterlichen Altertummer" (1878).

У 1878 А. Шнайдер біля с. *Кошилівці* (ур. Обоз) відкрив трипільське поселення, на якому зібрав фрагменти кераміки та *антропоморфну пластику*. Вважав поселення місцем розташування римського табору, а знайдену глиняну статуетку – зображенням богині Флори.

Праці: Badania s poszukiwania archeologicze w Galicji w ostatnich latach // Przeglad archeologiczny. – Lwow, 1876. – T. 4.

Література: *Крушельницький Б.* Археологічні зацікавлення Антонія Шнайдера (1825–1880)

// Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. — Л., 1998. — Вип. 7. — С. 84–86.

С. М. Ляшко

ШНУРОВИЙ ОРНАМЕНТ — прийом *заглибленої орнаментації* кераміки з використанням крученої мотузки (шнура).

Утворювався відтиском крученої мотузки (шнура) по сирій глині. Шнурова орнаментація типова для *кухонної кераміки* з домішкою в масу товченої черепашки. З'являється на посуді *трипільської культури* починаючи з етапу ВІ–ВІІ у вигляді *«гусеничок»* — відбитка намотаного на паличку шнура («перекручений шнур»). На етапі ВІІ шнуровий орнамент виявлений на Середньому Дніпрі, на пам'ятках *чапаївського типу* та наступних за ним *коломийщинського типу* та *григорівського типу*. Нову традицію використання шнура в орнаментації посуду презентують керамічні вироби етапу СІІ — *трояновського типу*, *городського типу*, *касперівського типу*. Особливо поширений на посуді усатівського типу, де простий та перекручений шнур переважають в оздобленні кухонного посуду. З відбитків шнура утворюються композиції горизонтальних рядів, вертикальних і навкісних стрічок, заштрихованих трикутників, горизонтального чи вертикального зигзага, навкісних хрестів, «сітки». Стрічки шнура утворюють фризи, заповнені вертикальними рядами «серпиків» або «гусеничок» з перекрученого шнура. Шнурові відтиски заповнювалися білою пастою, завдяки чому утворювався візерунок на чорному полірованому тлі посудини.

Література: *Рижов С. М.* Гончарство племен трипільської культури // Давня кераміка України. — К., 2001. — С. 10–11.

Н. Б. Бурдо

Шовкопляс І. Г.

ШОВКОПЛЯС ІВАН ГАВРИЛОВИЧ (1921, с. Лазівка, тепер Оржицького р-ну Полтавської обл. — 1997, Київ) — археолог, історик, бібліограф, доктор історичних наук, заслужений діяч науки і техніки України (з 1995).

Навчався на історичному факультеті Київського університету (з перервою; закінчив у 1944), під час Другої світової війни — в Дагестанському державному педагогічному ін-ті ім. С. Стальського, учасник війни. Навчався в аспірантурі Інституту археології АН УРСР (тепер *Інститут археології НАНУ*); науковий керівник — директор Інституту академік П. П. Єфименко). Рукопис «Мезинская стоянка: К истории Среднеднепровского бассейна в позднепалеолитическую эпоху» захистив як докторську дисертацію (1964). В Інституті археології працював на посадах ученого секретаря (з 1949), заступника директора з наукової роботи (1950–60). Завдяки зусиллям І. Г. Шовкопляса та підтримки Президії Академії наук України, в особі її президента академіка О. В. Паладина, історичні реліквії та цінності минулого з 1954 залишаються в Україні і зберігаються у Музеї історичних коштовностей України (філія *Національного історичного музею України*). Упродовж багатьох років діяльність І. Г. Шовкопляса була пов'язана з Історичним музеєм України (тепер *Національний історичний музей України*), Центральним науково-природничим музеєм Академії наук Української РСР (засновник та директор Археологічного музею; з 1967) та Національною бібліотекою України імені В. І. Вернадського НАНУ (з 1973).

У 1953–70 учасник та керівник багатьох археологічних експедицій: проводив розкопки пізньопалеолітичних стоянок — Радомишльська на Житомирщині, Мізинська на Чернігівщині, Добраничівська на Київщині та ін. У 1946–48 брав участь в розкопках поселення раннього етапу *трипільської культури Лука-Врублівецька* (*Середньодністровська експедиція АН СРСР*, керів-

Фрагмент фігурки з **шнуровим орнаментом** з колекції В. В. Хвойки. Національний музей історії України.

Фрагменти посуду, прикрашені **шнуровим орнаментом** з поселення Нова Чертория. Розкопки Захарука Ю. М. Наукові фонди Інституту археології НАНУ.

ШОЛОМОПОДІБНІ ПОКРИШКИ

Шоломоподібні покришки. Колекція «ПЛАТАР».

Фрагмент кришки з **штампованим орнаментом**. Поселення Бернашівка (за Збеновичем В. Г.).

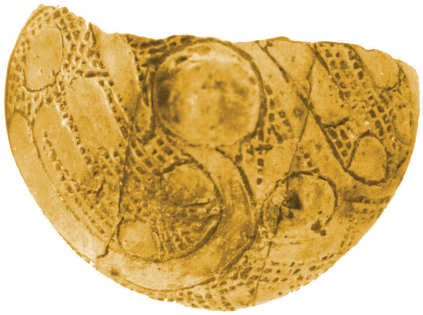

Фрагмент посудини з **штампованим орнаментом**. Поселення Вороновиця (за Збеновичем В. Г.).

ник — *Бібіков С. М.*). Автор огляду історії досліджень археологічних пам'яток в Україні, бібліографічних покажчиків з археології України, зокрема трипільської культури, та бібліографії праць з цього питання (1957).

Праці: Онищенко О. С.: Біобібліогр. покажчик. — К., 1996. — 86 с.

Література: *Шлеев В. В.* Памяти И. Г. Шовкопляса (1921–1997) // РА. — 1998. — № 4. — С. 247–248.

С. М. Ляшко

ШОЛОМОПОДІБНІ ПОКРИШКИ — умовна назва глибоких кришок з напівсферичним тулубом. Названі *Хвойкою В. В.* за асоціацією з формою «шведських шоломів» XVI–XVII ст.

Такий тип покришок з'являється на фінальних пам'ятках Трипілля етапу ВІ, поширюється на етапах ВІ–ВІІ і ВІІ, зникає в пізньому Трипіллі. Висота кришок різна, від невисоких до дуже високих, іноді вони оздоблені двома ручками-вушками. Їх форма, майже ідентична формі *кратерів*, дозволяє користуватися ними як глибокими мисками. Шоломоподібні покришки зустрічаються серед кераміки з *розписним орнаментом* та *заглибленим орнаментом*. Вони слугували для закривання антропоморфних *грушоподібних посудин* і разом з ними створювали *антропоморфний* образ.

Н. Б. Бурдо

Шомбаті Й.

ШОМБАТІ ЙОЗЕФ (1853 — 9.11. 1943) — археолог.

З 1878 р. співробітник, 1882 — завідувач антрополігічно-праісторичним відділом Імператорсько-Королівського Природничого музею у Відні, в якому працював до 1918. Завдяки його зусиллям було створено археологічне зібрання музею, яке стало одним з кращих у Європі наприкінці XIX — на початку XX ст.

Наприкінці XIX ст. займався розкопками старожитностей різних епох в Подністров'ї, на території сучасних західних областей України. Проводив археологічні дослідження на поселенні Шипенці, матеріали з яких нині зберігаються у фондах *Природничого музею у Відні*. На початку 20-х років з ними ознайомився Чайлд Г., який працював над книгою про минуле Європейської цивілізації.

Автор численних праць з археології та праісторії Європи. Результати досліджень пам'яток трипільської культури, які проводив Й. Шомбаті на Буковині, опубліковані в 90-ті рр. XIX ст.

Праці: Szombathy J. Die osterreich-ungarische Monarchie im World und Bild // Vol. Bukovina. — Wienn, 1899. — P. 51–54; Jahrbuch der Bukowiner Landesmuseum. — Cernauti, 1894. — 2. — P.13–14; Jahrbuch der Bukowiner Landesmuseum. — Cernauti, 1895. — 3. — P. 20; Jahrbuch der Bukowiner Landesmuseum. — Cernauti, 1896. — 4. — P. 131–133.

С. М. Ляшко

Фрагмент посуду з **штампованим орнаментом**. Поселення Бернашівка. Дослідження Збеновича В. Г. Наукові фонди Інституту археології НАНУ.

ШТАМПОВАНИЙ ОРНАМЕНТ (штамп) — спосіб нанесення на поверхню посуду, пластики *заглибленого орнамента*, при якому візерунок утворюється відбитками штампа по сирій глині.

Штампований орнамент звичайно заповнювався білою пастоподібною фарбою. Використовувався упродовж усього періоду існування *трипільської культури* для декорування *кераміки* та *пластики*. Для етапу Трипілля А характерний орнамент, отриманий зубчастим штампом, який доповнює інші види заглибленої орнаментації або утворює самостійні композиції, найбільш частим сюжетом яких є зображення змії. На етапі СІІ набув поширення *шнуровий орнамент*, для нанесення якого як штамп використовувалась мотузка, шнур або шнур, намотаний на паличку.

Література: *Рижов С. М.* Гончарство племен трипільської культури // Давня кераміка України. — К., 2001. — С. 15.

Н. Б. Бурдо

ШТЕРН ЕРНСТ РОМАНОВИЧ (1859, маєток Зейгергоф, Ліфляндія — 27.04.1924, Галль, Німеччина) — історик, археолог, філолог.

Німець за походженням, вищу освіту здобував у Дерпті, Лейпцигу, Російському філологічному ін-ті (закінчив 1880), одержав ступень магістра (1883), доктора класичної історії (1884). У 1884—1910 — приват-доцент, екстраординарний, ординарний професор Новоросійського університету в Одесі, голова Одеського археологічного товариства (1894—1910), головний хранитель Одеського археологічного музею (тепер *Одеський археологічний музей НАНУ*). У 1910 — ректор

Штерн Е. Р. Портрет роботи Костанді. Одеський археологічний музей.

Грушоподібна посудина, оздоблена **штампованим орнаментом**. Поселення Олександрівка, дослідження Єсипенка А. Л. Одеський археологічний музей.

Антропоморфна статуетка з **штампованим орнаментом** (за Патоковою Е. Ф.).

ШУМОВА ВАЛЕНТИНА ОЛЕКСАНДРІВНА

Шумова В. О. на розкопках поселення Ріпниця І. 2003.

університету в Галлє (Німеччина).

Діяльність Е. Р. Штерна пов'язана з історичними (1883–93), археологічними студіями (1893–1924). Два роки польових дослідів на поселенні *Петрени* та низку праць і заміток Е. Р. Штерн присвятив *трипільській культурі*. Дійшов висновку щодо європейського, а не єгіпетського походження спірального орнаменту кераміки, в тому числі відкритого ним на кераміці трипільської культури. Е. Р. Штерн висунув гіпотезу про передмікенський час трипільської культури в Україні, про залежність мікенських форм від форм дніпро-дунайської мальованої кераміки. Відхилив спроби деяких дослідників етнологічно прив'язати трипільську культуру до фракійців. Вважав, що землянки мали житлове призначення, а глинобитні *площадки* являли собою культові об'єкти – місця трупоспалень та жертвоприношень. 1905 на *Археологічному з'їзді XIII* в Катеринославі у доповіді про зв'язки та хронологію Трипілля вчений порівняв *розписну кераміку* з поселень Петрени з неолітичною керамікою Балкан та Фесалії і датував її III тис. до н.е. Його доповідь являла собою практично повне зведення відомостей про *мальованої кераміки культури*, які були відомі на той час у Європі.

Праці: Доисторическая греческая культура на юге России // Тр. XIII Археологического съезда в Екатеринославе в 1905 г. – М., 1906. – Т. 1.

Література: *Курінний П. П.* Е. Р. Штерн // Україна. – К., 1927. – Кн. 4. – С. 220–223.

С. М. Ляшко

ШУМОВА ВАЛЕНТИНА ОЛЕКСАНДРІВНА (19.02.1952, Київ) – археолог.

Закінчила історичний факультет Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка (1981). Працювала (1969–72) в Державному історичному музеї (тепер *Національний музей історії України*), *Інституті археології НАНУ* (1973–92), Міністерстві культури і мистецтв України (1992–94), Національному Києво-Печерському історико-культурному заповіднику (1994–2001). З 2000 викладає курси «Первісна історія України», «Консервація та реставрація археологічних матеріалів» та проводить навчальну археологічну практику магістерської програми кафедри історії України Національного університету «Києво-Могилянська академія».

Автор 40 наукових праць. Коло наукових інтересів – різні аспекти історії та культури ранньоземлеробських племен кукутенсько-трипільської культурної спільності. Брала участь у дослідженні поселень *трипільської культури Майданецьке, Тальянки, Липчани, Василівка*, Ріпниця 1, Гордашівка, Бакота.

Праці: Трипільське поселення Василівка на Середньому Дністрі // Археологія. – К., 1994. – № 1. – С. 79–88; Житлові комплекси поселення Василівка // Магістеріум. – Археологічні студії. – К., 2001. – № 6. – С. 112–220.

С. М. Ляшко

ЩЕРБАКІВСЬКИЙ ВАДИМ МИХАЙЛОВИЧ (17.03.1876, с. Шпичинці на Київщині — 18.11. 1957) — археолог, мистецтвознавець, етнограф, педагог.

Вищу освіту здобув на математичному факультеті Московського університету. Захопившись археологією та історичними студіями, змінив фах. Понад 10 років життя присвятив Полтавському краєзнавчому музею (1912—22). Особливою заслугою В. М. Щербаківського в ці роки є врятування для науки Перещепинського скарбу (VII—VIII ст.). Вважав себе ідейним учнем проф. *Антоновича В. Б.* З 1922 в еміграції обіймав посади професора Українського Вільного університету в Празі та Мюнхені, декана філософського факультету, ректора; заслужений професор археології та мистецтвознавства цього університету. Під час перебування в еміграції присвятив себе синтетичним працям у сфері української археології та етнографії.

У 1913 дослідив трипільське поселення біля с. *Лукаші*. Значним науковим здобутком В. М. Щербаківського стала його концепція походження українського народу, яку він висунув на підставі археологічних та етнографічних матеріалів проти схеми М. С. Грушевського. Він вважав, що історія народу (нації) — це історія тієї території, яку народ займає. Українці були автохтонами на своїй землі від неоліту (трипільська культура). *Трипільська культура* (від Дунаю аж до р. Кубань), на його думку, була хліборобською, яка належала населенню групи кавказько-малоазійських мов. Індогерманці — представники *шнурової кераміки* — як завойовницька аристократична верства ще в неоліті увійшли в контакт з трипільською культурою. Хліборобське населення навчилося аристократичної мови й переробило її на свій лад. Це й була праслов'янська мова на терені України, яка потім поширилася по Дніпру (дреговичі та в'ятичі). Отже, слов'яни від *неоліту* жили в Україні («Формації української нації», Прага, 1941). Відстоював положення про прийшлий (малоазійський) характер трипільської культури (обряд тілоспалення, *мальована кераміка*) з Месопотамії через Балкани або Чорне море.

Праці: Мальована неолітична кераміка на Полтавщині // Наук. зб. Українського університету у Празі. — Прага, 1923. — С. 1—27; Тілопальні точки й мальована кераміка // ТКУ. — К., 1926. — Т. 1. — С. 119—138; Концепція М. Грушевського про походження українського народу в світлі палеоетнології. — Прага, 1940.

Література.: *Курінний П.* Вадим Щербаківський: З нагоди 70-років життя. — Полтава, 1995; *Супруненко О.* Вадим Щербаківський: сторінки біографії // Архівний збірник на посвяту 90-річчю Полтавської Вченої Архівної Комісії. 1903—1993. — Полтава, 1993. — С. 86—100.

С. М. Ляшко

ЩЕРБАКІВСЬКИЙ ДАНИЛО МИХАЙЛОВИЧ (1877, с. Шпичинці на Київщині — 1927, Київ) — археолог, мистецтвознавець, музеєзнавець.

Закінчив Київський університет св. Володимира. Брав участь в організації Кабінету антропології та етнології ім. Ф. К. Вовка; був членом НТШ у Києві та Львові, одним з фундаторів Київського архітектурного інституту, Української академії мистецтв, Київського художнього ін-ту, Київського археологічного ін-ту.

Досліджував кургани з похованнями пізнього етапу *трипільської культури* біля сіл *Ольшанка* та *Серезлїївка* на межі Херсонської та Київської губерній (тепер Кіровоградська обл.). Підсумовуючи польові роботи в Серезліївці, Д. М. Щербаківський писав, що предмети домікенської (трипільської) культури у скорчених похованнях відкривають

ЩЕРБАКІВСЬКИЙ ДАНИЛО МИХАЙЛОВИЧ

Щербаківський В. М.

Щербаківський Д. М.

Грушоподібні посудини та шоломоподібна покришка. Поселення **Щербанівка**. Розкопоки Хвойки В. В.

План поселення **Щербанівка** (за Хвойкою В. В.).

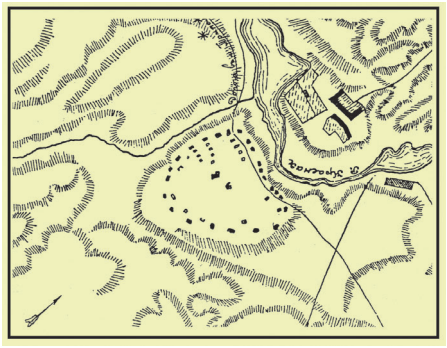

шлях до вивчення її хронології. Статуетка-амулет одержала назву сереслїївської та стала зразком для виділення подібних знахідок в *сереслїївський тип*, поширений в основному при скорчених похованнях з пізньотрипільським посудом. На матеріалах власних розкопок курганних поховань (курган 7) в с. *Сереслїївка* вперше сформулював проблему взаємодії землеробського і степового населення. У 1926 за дорученням *Всеукраїнського археологічного комітету* ВУАН вчений обстежив територію біля Могилів-Подільського, виявивши поселення трипільської культури, в тому числі біля сіл *Озаринці*, Вила Ярузька (Щовб, Садиба Мелешка), *Воєводчинка*, *Стіна*, *Бернашівка*. Звернув увагу на різноманітність поширення на цій території типів *трипільської культури* з прикрашеним заглибленим орнаментом і розписним (мальованим) посудом.

Праці: Раскопки курганов на пограничне Херсонской и Киевской губерній // Археологическая летопись Южной России. — К., 1905. — № 1—2; Отчет об археологической экспедиции в июне-июле 1904 г. // Тр. археологического съезда в Екатеринославе. — М., 1908. — Т. 2. — С. 104—105; Знахідки біля Могилева-Подільського // Короткі звідомлення ВУАК за 1926 р. — К., 1927. — С. 167—172.

Література: *Мовша Т. Г.* Археологічні сторінки життя Данила Щербаківського // Археологія. — К., 1998. — № 3. — С. 142—144.

С. М. Ляшко

Поселення **Щербанівка**. Розкопоки Хвойки В. В. Національний музей історії України.
Грушоподібна посудина.

Зооморфна статуетка.

ЩЕРБАНІВКА — поселення *трипільської культури* (*східнотрипільська культура*, етап BI—II). Розташоване біля с. Щербанівка Обухівського р-ну Київської обл. Розташоване на схилі плато над р. Красною. Відкрив та досліджував *Хвойка В. В.* в 90-ті рр. XIX ст. Розвідувальні розкопки проведені *Відейком М. Ю.* (2003).

Залишки жител розташовані по колу діаметром близько 1 км. Розкопано завали обпаленої обмазки прямокутної в плані форми. Серед них виявлено розвали посудин, знаряддя праці, в тому числі мідні пласкі сокири. За спостереженнями В. В. Хвойки, найбагатші на знахідки *площадки* знаходилися ближче до берега річки.

Керамічний комплекс представлений столовим та кухонним посудом. Кухонні горщики прикрашені наліпками-«перлинами» на вінцях та відтисками штампа на плічках. *Столовий посуд* двох типів: прикрашений *заглибленим орнаментом* та *канелюрами* і розписний. Форми посуду із заглибленим орнаментом: *кубки*, конічні покришки, *шоломоподібні покришки*, *грушоподібні посудини*, *амфори*, *біноклеподібні посудини*, *моноклъ*. Канелюрами та штампом прикрашений невеличкий кубок з антропоморфними рисами та амфора. Мальований посуд прикрашений монохромним або *біхромним розписом* — проміжки між чорними лініями заповнені червоною фарбою. З форм посуду виявлено кубок та амфору. Знайдено фрагмент антропоморфної схематичної статуетки.

Матеріали зберігаються та експонуються в *Національному музеї історії України* та *Київському обласному краєзнавчому музеї* в с. Трипілля.

Література: *Хвойка В. В.* Каменный век Среднего Приднепровья // Тр. XI Археологического съезда. — М., 1901. — Т. 1. — С. 736—812.

М. Ю. Відейко

ЮШКИ

ЮШКИ – поселення *трипільської культури* (*коломийщинська група*, етап ВІІ). Розташоване на південній околиці с. Юшки Кагарлицького р-ну Київської обл. на мисоподібному підвищенні, утвореному вигином р. Легліч та безіменним струмком – лівою її притокою в урочище Куряче Поле. Мис підноситься над рівнем річки на 6–8 м. Досліджувалося *Хвойкою В. В.*, обстежене *Відейком М. Ю.* (1991). *Дудкіним В. П.* проведено археолого-магнітометричні дослідження пам'ятки (1993).

Можливо, саме на цьому місці у 1899 під час *Археологічного з'їзду XI* проводив показові розкопки трипільських старожитностей В. В. Хвойка.

Було зафіксовано сліди не менше 4 трипільських споруд, зібрано фрагменти кераміки. Доступною для зйомки виявилася лише частина поселення, вільна від сучасної забудови. Магнітометричною зйомкою було охоплено 1,44 га. Виявлено близько 50 різних аномалій, із них не менше 8 співвідносяться із залишками трипільських жител. Інші аномалії – сліди ям та об'єктів, пов'язаних із сучасною господарською діяльністю.

В. П. Дудкін

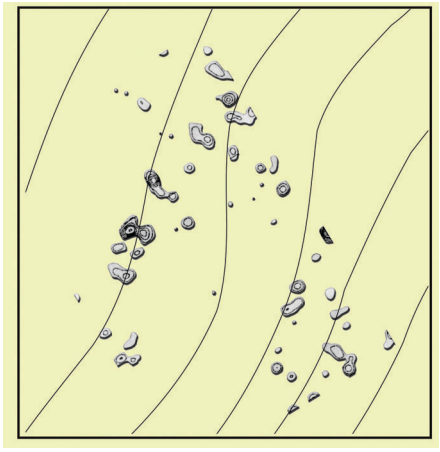

План поселення **Юшки** за даними археолого-магнитометричних досліджень.

Фрагмент посудинки з поселення *Юшки*.

Я

ЯКИМОВИЧ М. К.

ЯКИМОВИЧ М. К. (діяльність) – археолог.

Дійсний член *Трипільської комісії ВУАК* (з 1926). У 1906–08 проводив розкопки пам'яток трипільської культури за дорученням *Археологічної комісії*. У 20–30-ті рр. XX ст. – співробітник *Уманського краєзнавчого музею*.

У 1906–08 досліджував поселення трипільської культури *Стара Буда* на Черкащині. За перші два роки розкопав залишки семи *площадок*. Зробив важливі спостереження над характером залягання решток будівель та розвалів посуду. Власноручно займався реставрацією знайденої кераміки, яка була передана до Імператорського Ермітажу (див. *Державний Ермітаж*). У 20-ті рр. проводив археологічні розвідки на Уманщині, виявив поселення трипільської культури.

Праці: Отчет Императорской археологической комиссии за 1906 – СПб., 1909. – С. 106–109 ; Отчет Императорской археологической комиссии за 1907 год. – СПб., 1910. – С. 109–110.

М. Ю. Відейко

Якубенко О. О. в експозиції виставки «Трипільське диво». 2003

ЯКУБЕНКО ОЛЕНА ОЛЕКСАНДРІВНА (14.12.1947, м. Петропавловськ-Камчатський, Росія) – археолог, музеєзнавець.

Закінчила Київський державний університет ім. Т. Г. Шевченка (1978). З 1970 працює у Державному історичному музеї Української РСР (тепер *Національний музей історії України*): з 1976 – науковий співробітник сектору археологічних фондів (тепер відділ), з 1978 – старший науковий співробітник, з 1990 – завідувач сектору доби каменю-бронзи, з 2001 – провідний науковий співробітник відділу археологічних фондів, відповідальний хранитель групи колекцій «Мідна доба». Нагороджена почесною відзнакою Міністерства культури і мистецтв України «За багаторічну плідну працю у галузі культури».

Вивчає пам'ятки *трипільської культури*, займається науковою обробкою, систематизацією та публікацією трипільських колекцій музею, складанням каталогів. Опублікувала близько 30 наукових праць. До 100-річчя відкриття трипільської культури *Хвойкою В. В.* у Подніпров'ї побудувала виставку *«Дивосвіт Трипілля»* (у співавторстві з *Радієвською Т. М.*).

Брала участь у роботі археологічних експедицій: Державного історичного музею УРСР під керівництвом *Мовші Т. Г.* (1973–74), Інституту археології АН УРСР (1975–88, 1994), Рятувально-розвідувальної археологічної експедиції Національного музею історії України (1993), Археологічної експедиції Переяслав-Хмельницького історико-культурного заповідника (1992–98), Молдавської археологічної експедиції під керівництвом *Маркевича В. І.* (1983–84). Брала участь в розкопках трипільських поселень *Жванець* (урочища Щовб, Лиса Гора), Велика Слобода, Ломачинці (урочище Вишнева), *Доброводи, Кайтанівка, Косенівка, Тальянки, Коломийщина II*, Комуна (урочище Крутуха-Жолоб); Нові Дуруїтори, Старі Бадражі (Молдавська РСР). Брала участь в археологічних розвідках у Подністров'ї, Побужжі, на Київщині. Досліджувала трипільське поселення *Володимирівка* (1989–90).

Праці: Охоронні розкопки трипільського поселення Володимирівка (Кіровоградська область), проведені у 1989–1990 роках // Археологічні дослідження, проведені на території України протягом 80-х років державними органами охорони пам'яток та музеями республіки. – К., 1992. – С. 61–76; Моделі жител з трипільських колекцій музею // Нац. музей історії України: його фундатори та колекції. – К., 1999. – С. 86–111; Нове пізньотрипільське поселення Шебутинці в Середньому Подністров'ї // Археологічні дослідження в Україні 1994–1996 рр. – К., 2000. – С. 185–188; Трипільська розписна пластика з розкопок В. В. Хвойки в Серед-

ньому Подніпров'ї // Вікентій В'ячеславович Хвойка та його внесок у вітчизняну археологію (До 150-річчя від дня народження): Тематичний зб. наук. пр. — К., 2000. — С. 125—148.

М. Ю. Відейко

ЯЛТУШКІВ І — поселення *трипільської культури* (*петренська група*, етап СІ, 3700—3600 рр. до н.е.). Розташоване біля с. Ялтушків (ур. Борисове поле) Барського р-ну Вінницької обл. на мисоподібному виступі плато правого берега р. Лядова (ліва притока Дністра). Досліджувалось (1978) співробітником *Вінницького обласного краєзнавчого музею* В. П. Прилипком. Поселення займає площу в 100—120 га, планування жител кругове, візуально зафіксовано кілька концентричних кіл. Розкопано рештки глинобитного житла у вигляді прямокутного завалу обпаленої глини довжиною 10 м, шириною 6 м. Дуже випалена, місцями до шлаку, обмазка з домішкою полови залягала трьома шарами. Верхній шар складався з аморфних шматків обпаленої глини, які у верхній частині мали сліди грубого загладжування, а знизу — відбитки вузьких плах та жердин, розташованих хаотично. Другий шар залягав суцільним щільним горизонтальним масивом, розтріскався на шматки великих розмірів з відбитками знизу дерева, широких плах, зрідка жердин, орієнтованих здебільшого уздовж короткої сторони житла. На рівні другого шару в західній половині *площадки* було знайдено розвали *амфори*, кришки, *зернотерка*, *розтирач*, скупчення *відтяжок* (32 штуки), фрагменти посудин. Під другим шаром обмазки, на поверхні ґрунту були розчищені ділянки підмазаної тонким шаром глини. Простежено розподіл житла на дві камери. У кутку східної камери було споруджено квадратне (1×1 м) підвищення висотою 0,6 м з глини, намазане на шар горизонтально викладених окремих фрагментів товстостінних *столових посудин*. На долівці було знайдено фрагменти *кратера*, цілий *кубок*, розвали *біконічної посудини* та великого кухонного горщика, глиняна відтяжка. На земляній підлозі розчищено фрагменти великої миски, цілий кубок, розвал *грушоподібної посудини*, уламок крем'яного ножа.

Західна камера мала частково підмазану долівку, в ній простежено фрагменти від череня, стінок та склепіння печі, товщиною 8—15 см, зліпленої стрічковим способом з глини з піском і незначної домішкою полови, розміром 1×1 м. Поруч із піччю знайдено розвали конічних мисок, двох біконічних і двох грушоподібних посудин, кратера. Ще одне скупчення посуду — з двох грушоподібних та біконічної посудини, *шоломоподібної кришки*. Крім того, в західній камері знаходилися розвали грушоподібної та біконічної посудини, шоломоподібної кришки, кубка, горщика, великого *глека*, конічної миски, а біля південного краю — зернотерка та розтирач. Біля східного краю площадки виявлено прямокутну яму розміром 1,2×0,8 м, глибиною 0,5 м, в заповненні якої були розвали біконічної посудини, двох конічних мисок, кубка, фрагменти кераміки, уламок крем'яного ножа, дрібне каміння, кістки тварин. За межами площадки знаходилися розвали грушоподібних та біконічних посудин, амфор, кубків, мисок, уламки кількох крем'яних ножів.

У житлі знайдено небагато крем'яних виробів: вкладиші серпів, ножі, кінцеви *скребачки*, *відбійник*. Серед знахідок переважає кераміка.

Кухонний посуд малочислений, виготовлений з маси з домішкою жорстви, піску, товченої черепашки. Горщики оздоблені вдавленнями або защипами по плічках, розчосами по вінцях, зооморфним наліпом. *Столовий посуд* виготовлений з високоякісної глиняної маси, його поверхня вкрита *ангобом* із чистої *відмуленої глини* і пофарбована в жовтогарячий або світло-жовтий колір. Розпис переважно поліхромний, іноді біхромний — чорною та червоною, або чорною та білою фарбами. Виділяються такі типи форм посуду: миски конічні, напівсферичні, циліндроконічні; кубки, іноді з петельчастою ручкою; біконічні та сфероконічні, грушоподібні посудини; амфори; кратери; кришки; *бінокле-подібні* посудини. *Орнамент* закомпоновано у два фризи. Основні схеми розпису: *тангентна*, *метопна*, S-подібні дуги, фестонна, зрідка — «*совиний лик*» та «*лицьова*».

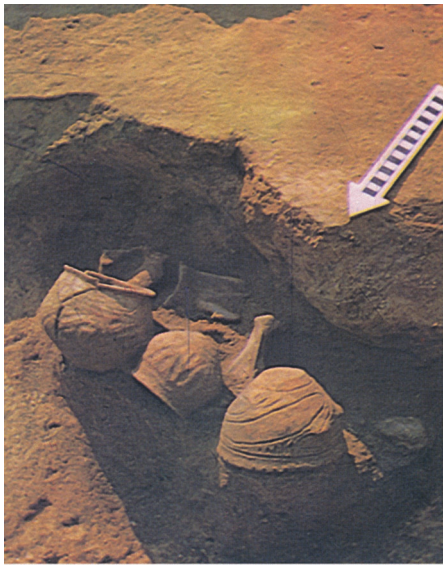

Посудини в **ямі** під площадкою. Поселення Старі Кукунешти (Молдова). Дослідження і фото Маркевича В. І.

Яма з поселення Вороновиця. Дослідження Збеновича В. Г.

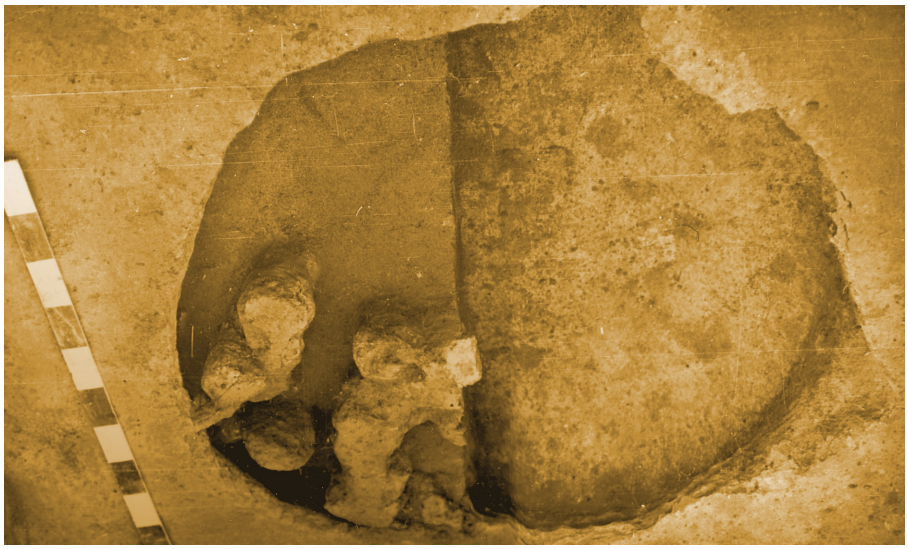

Яма зі скупченням черепашок на поселенні Окопи. Дослідження Збеновича В. Г.

Література: *Прилипко В. П., Рижов С. М.* Дослідження трипільського поселення біля с. Ялтушків // Тез. доп. VI Подільської історико-краєзнавчої конф. – Кам'янець-Подільський, 1985. – С. 13–15; *Рижов С. М.* Дослідження трипільських поселень по р. Лядовій у Середньому Подністров'ї // Подільська старовина. – Вінниця, 1993. – С. 87–89.

Н. Б. Бурдо

ЯМА – об'єкт, який часто присутній і досліджується на археологічних пам'ятках. У *трипільської культурі* на поселеннях виявлено ями-глинянки, *заглиблення*, *напівземлянки*, господарські, зернові, вогнищеві, культові, а на могильниках – поховальні, *кенотафи* та культові ями. Обстеження *культурного шару*, який відклався у ямах, дає змогу реконструювати процес її заповнення та з'ясувати призначення.

Н. Б. Бурдо

ЯМКОВО-ГРЕБІНЦЕВОЇ КЕРАМІКИ КУЛЬТУРА УКРАЇНИ – археологічна культура доби *неоліту* та *енеоліту* (4900–3200 рр. до н.е.), входить в культурно-історичну область культур з ямково-гребінцевою керамікою. Названа за орнаментацією посуду.

Поширена в лісостепових районах Лівобережної України. Склалась в результаті міграції з Волго-Окського регіону населення ранньої льяловської культури під впливом традицій дніпро-донецького населення. Поселення: Гришівка, Погорілівка-Вирчище, Погорілівка-Есмань. Житла – наземні й напівземлянки з вогнищами усередині. Округлі споруди змінюються підчотирикутними, інколи на долівці були купи черепашок. Посуд виготовлено з глини з домішкою піску, іноді – піску з рослинами. Типові форми посуду – банки з

Ями під площадками. Поселення Майданецьке. Дослідження Шмаглія М. М. та Відейка М. Ю.

округлим або гострим дном, напівяйцеподібні зі стягнутими до середини вінцями, під дніпродонецьким впливом виникають реберчасті посудини, під середньостогівським впливом — горщики з високими вінцями. Орнамент: ямки, що розміщуються у ша-ховому порядку, рядками, геометричними фігурами, зони ямок поділені рядами гребінцевих відбитків. Контакти з населенням *дніпро-донецької спільності* спричинили по-ширення гребінцевої та накольчастої орнаментації, під впливом енеолітичного населення з'явилися відбитки перевитого шнура.

Знаряддя праці виготовлені головним чином з *кременю*. *Нуклеуси* призматичні, клиноподібні, аморфні. Ножі на *пластинах* та *відщепах*, вістря *стріл* і *дротиків* двобічно оброблені, підтрикутної та ромбічної форми, сокири двобічно оббиті овальні й підтрикутні.

Населення займалось мисливством (кабан, олень, тур, хутрові звірі), рибальством, тваринництвом (велика рогата худоба), знало землеробство (вирощували плівчасті пшениці: однозернянку та двозернянку, спельту).

Сусідні культури: деснянська, києво-черкаська, лисогубівська, *середньостогівська культура*, *трипільська культура*. Простежуються контакти с населенням трипільської культури у Середньому Подніпров'ї на протязі етапів ВІ—ІІ, ВІІ, СІ та СІІ.

Література: *Неприна В. И.* Неолит ямочно-гребенчатой керамики на Украине. — К., 1976; *Котова Н. С.* Неолитизация Украины. — Луганск, 2002.

Н. С. Котова

ЯМПІЛЬ — поселення *трипільської культури* (*небелівська група*, етап ВІІ). Розташоване біля села Ямпіль (ур. Христичево) Катеринопільського р-ну Черкаської обл. на високому, стрімкому мисоподібному виступі плато правого берега р. Велика Вись. Відкрите (1965) співробітником *Уманського краєзнавчого музею* Г. Ю. Храбаном. Наприкінці 60-х років археологічне обстеження поселення проводив *Стефанович В. А.* У 70-х рр. проведено дешифрування аерофотознімка пам'ятки *Шишкіним К. В.* Детальна розвідка із шурфуванням виконувалась у 1985 та 1988 Тальянківським загоном *Трипільської експедиції Інституту археології АН УРСР* під керівництвом *Круца В. О.* На всій території поселення *Дудкіним В. П.* проведено (1995) *археолого-магнітометричні дослідження*.

Площа поселення, визначена за аерофотознімком, досягає 40 га. За візуальними спостереженнями та даними дешифрування аерофотознімків простежуються два овали, що утворилися завдяки тісній забудові наземними житлами, розташованими паралельно одне до одного й орієнтованими довгою стороною до центру поселення. Між концентричними овалами фіксується простір, не зайнятий будинками.

Магнітометричною зйомкою охоплена площа близько 60 га. Це дозволило надійно реконструювати план забудови. Поселення мало в плані вигляд двох овалів — зовнішнього, діаметром по довгій осі близько 700 м, та внутрішнього, діаметром приблизно 500 м. Простір між ними лишався практично не забудованим. Житла в овальних структурах розташовані досить близько одне до одного. В центральній частині поселення простежено квартальне та вуличне планування. Виявлено декілька великих об'єктів, площа навколо яких не забудована.

У східній частині поселення, на місцях виходу на поверхню залишків обпаленої глини та фрагментів кераміки, *Рижовим С. М.* була проведена поглиблена археологічна розвідка. Вона виявила залишки трипільської будівлі у вигляді *площадки*, що складалася з двох шарів глиняної *обмазки* з домішкою полови. Шматки обмазки мали загладжену поверхню, а в нижній їх частині спостерігалися відбитки дерева (широких плах та жердин). Випал глини досить високий, частково — до *шлаку*, але нерівномірний, на що вказують ділянки глиняного кришива. Знахідки зустрічались переважно між шарами обмазки та під площадкою, на земляній підлозі житла. Все це дозволяє вважати досліджену площадку рештками двоповерхового глинобитного будинку.

Серед знахідок кількісно переважає кераміка. Виділяються призем-

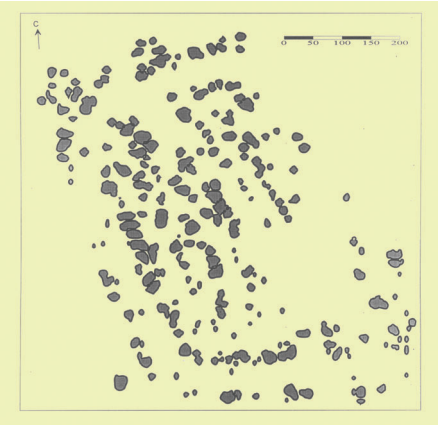

План поселення **Ямпіль** за даними археолого-магнитометричних досліджень.

Фрагменти посуду з поселення **Ямпіль**.

Янушевич З. В. Велика Британія. 2000. Фото надано Пашкевич Г. О.

куваті горщики з м'яким профілем. Здебільшого їхня поверхня вкривалась *монохромним розписом*, а вінця та плічка були орнаментовані горизонтальними рядами насічок, вдавлень, защипів, заглиблених кутів.

Література: *Шишкін К. В.* Планування трипільських поселень за даними аерофотозйомки // Археологія. – 1985. – № 52. – С. 94–100.

В. П. Дудкін

ЯНУШЕВИЧ ЗОЯ ВІКТОРІВНА (18.04.1916, с. Нова Гребля Полтавської губ.) – ботанік, доктор біологічних наук.

До початку 90-х рр. XX ст. працювала в Ботанічному саду Академії Наук Молдавської РСР (м. Кишинів): старший науковий співробітник (1954–71), завідуюча лабораторією інтродукції культурних рослин (1971–77), науковий консультант. Автор численних праць з палеоетноботаніки, в тому числі двох монографій.

Проводила палеоботанічні дослідження матеріалів з поселень *трипільської культури* з розкопок *Маркевича В. І.* на території Молдови. Переглянула колекцію *антропоморфної пластики* з *Луки-Врублевецької*, визначила відбитки зернівок культурних рослин. Прийшла до висновку, що відбитки на пластиці належать зернівкам голозерного ячменю та плівчастих пшениць (однозернянці та двозернянці). Ці дослідження поклали початок систематичному палеоетноботанічному вивченню матеріалів трипільської культури. На кінець XX ст. визначила та систематизувала матеріали із близько ста поселень трипільської культури, на основі яких створено досить повну уяву про склад культурних рослин з території України та Молдови.

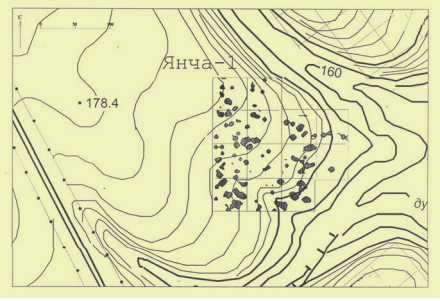

План поселення **Янча1** за даними археолого-магнитометричних досліджень.

Праці: Культурные растения Юго-Запада СССР по палеоботаническим исследованиям. – Кишинев, 1976; Prehistoric food in the South-West of the Soviet Union // Bericht Deutche Botanische Geshichte. – 1978. – № 91. – S. 59–66; Земледелие в раннем Триполье // Первобытная археология. Поиски и находки. – К., 1980. – С. 225–234; Культурные растения Северного Причерноморья. Палеоэтноботанические исследования. – Кишинев, 1986; Agricultural evolution north of Black Sea from the Neolithic to the Iron Age. // Foraging and farming. The evolution of plant exploitation. – Oxford, 1989. – P. 607–619.

М. Ю. Відейко

ЯНЧА 1 – поселення *трипільської культури* (*коломийщинська група*, етап CI). Розташоване біля с. Гребені (ур. Янча) Кагарлицького р-ну Київської обл. на мисі, утвореному двома ярами, більший з яких виходить до Дніпра. Яри обмежують поселення із півдня та заходу. Виявлене (1984–85) експедицією під керівництвом *Мовші Т. Г.* У 1992 *Дудкіним В. П.* здійснено *археолого-магнітометричні дослідження* поселення на площі 4,7 га.

За даними візуальної археологічної розвідки площа поселення становила 2,2 га. Геомагнітною розвідкою виявлено до 80 аномалій, у тому числі не менше 22 від *глинобитних* споруд. Визначено кругове планування поселення. Діаметр кола – близько 100 м. Споруди переважно орієнтовані довгою стороною до центру кола, з інтервалом між ними від 5 до 20 м. На північному заході в кільцевій забудові є розрив шириною 50–70 м. Якраз навпроти цього місця, ближче до центру кільця розташовані дві споруди, більша з яких має розміри 6–20 м. Поряд із великими аномаліями від жител виділяються округлі в плані аномалії діаметром 2–4 м, очевидно – сліди від господарських ям. Частина аномалій, розташованих ближче до краю яру із східного та північного боків, імовірно, відноситься до об'єктів черняхівської культури. Їх середні розміри – 4×4, 3×4 кв.м – інтерпретовані як сліди споруд напівземлянкового типу.

У 1992 з метою підтвердження інтерпретації магнітометричних даних *Відейком М. Ю.* було розкопане одне з трипільських жител, що знаходилось у північній частині пам'ятки. Його залишки складалися із шматків обпаленої *обмазки*, що

лежали у вигляді прямокутного в плані завалу розмірами 4,5×14 м, товщиною 5–10 см.

Разом з поселеннями *Янча 2* та *Попова Левада*, Янча 1 складає унікальний комплекс трипільських пам'яток, розташованих на мисах, розмежованих глибоким яром.

Література: *Колесников А. Г.* Трипольское общество Среднего Поднепровья. Опыт социальных реконструкций. – К., 1993. – С. 129 (Рис. 14).

В. П. Дудкін

ЯНЧА 2 – поселення *трипільської культури* (*коломийщинська група*, етап СІ). Розташоване біля с. Гребені Кагарлицького р-ну Черкаської обл. за 2 км на південь від села, за 350 м зліва від дороги на Ржищів, за широким і глибоким яром, що відділяє його з південно-західного боку від поселення *Янча 1*. Виявлене археологічною експедицією під керівництвом *Мовші Т. Г.* (1984–85). *Дудкіним В. П.* здійснені (1992) *археолого-магнітометричні дослідження* поселення.

За даними візуального обстеження розміри поселення становили приблизно 180–240 м. Дудкіним В. П. досліджена пам'ятка на площі 12,6 га. Магнітні аномалії виявлено на площі 10 га. Таким чином, площа пам'ятки, за даними магнітометричної зйомки, перевищує розвідану більше ніж удвічі.

На плані поселення нараховується не менше 70 аномалій різних розмірів. З них до 20 можуть бути віднесені до жител. Частина з них – 12 будівель – утворюють коло діаметром близько 100 м, яке розташоване ближче до краю мису. Ці споруди розмірами 4–6×10–15 м орієнтовані довгою віссю до центру кола. У центральній частині кільцевої структури є сліди ще двох споруд. Крім того, можна виділити дві групи по 2 і 3 споруди в кожній, розміщені на відстані 60 м на північний схід від цього кола.

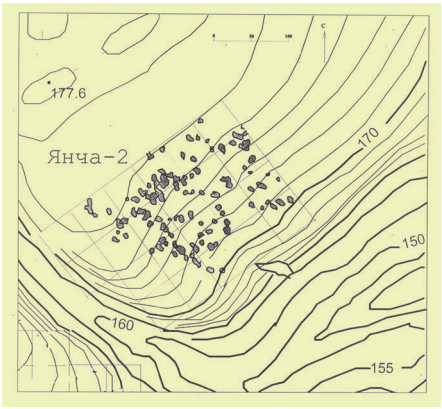

План поселення **Янча 2** за даними археолого-магнитометричних досліджень.

Разом з поселеннями *Янча 1* та *Попова Левада*, селище Янча 2 складає унікальний комплекс трипільських пам'яток, розташованих одна навпроти іншої по краях глибокого яру.

Література: *Колесников А. Г.* Трипольское общество Среднего Поднепровья. Опыт социальных реконструкций. – К., 1993. – С. 129 (Рис. 14).

В. П. Дудкін

ЯСТЖЕМБСЬКИЙ СЛАВОМИР – археолог, доктор археології.

Закінчив кафедру археології Люблінського університету ім. М. Складовської-Кюрі. Докторська дисертація: «Культурні відносини на Волинській височині в 1-й половині III тис. до н.е.». (1984).

Наукові інтереси: археологічні культури доби *неоліту* та *енеоліту* на Волині та їх відносини, *культура лійчастого посуду*, проблеми хронології і синхронізації археологічних культур. Автор монографії, присвяченої *трипільській культурі* на Волинській височині (1989). Проводив археологічні дослідження на поселенні культури лійчастого посуду Грудек Надбужний (Польща), де виявив *імпорти* посуду *трипільської культури*.

Праці: Uwagi o chronologii i periodyzacji kultury Cucuteni-Trypolie // AP. – 1983. – T. 28. – S. 99–136; Imports of the Trypole culture pottery in the Southern-Eastern group of the Funnel Beaker culture // Memories Archaeologiques. – Lublin, 1985. – S. 71–92; Kultura Cucuteni-Trypolie i jej osadnictwo na wyszynie Wolynskiej. – Lublin, 1989; The settlement of the Funnel Beaker Culture at Grodek Nadbuzny the Zamosc district. Site 1C – brief characteristics // Die Trichterbecherkultur. Neue forschungen und hypothesen. – Poznan, 1991. – Bd. 2. – P. 189–196.

М. Ю. Відейко

ЯТРАНІВКА – поселення *трипільської культури* (*небелівська група*, етап ВІІ). Розташоване біля с. Ятранівка Уманського р-ну Черкаської обл. на лівому березі р. Ятрань, займає схили та невисоке плато над річкою. Виявлена наприкінці 50-х рр. XX ст. Г. Ю. Храбаном, пізніше

Ястжембський С.

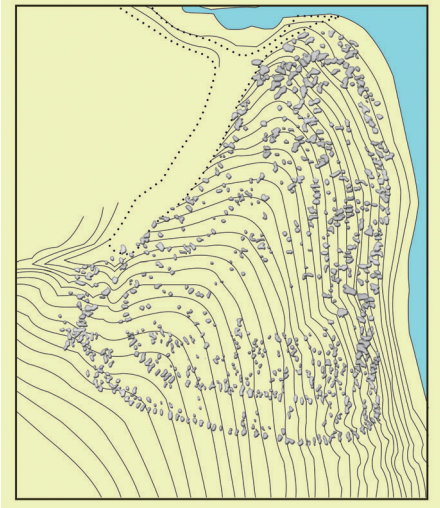

План поселення **Ятранівка** за даними археолого-магнитометричних досліджень.

Ятранівка. План поселення за даними аерофотозйомки (за Шишкіним К. В.).

пам'ятка обстежувалася *Стефановичем В. О.* та Г. Ю. Храбаном, *Круцом В. О.*, *Рижовим С. М.*, *Відейком М. Ю.*

Місцевість у плані має форму трикутника, основою орієнтованого на південний захід. За даними дешифрування аерофотознімка, виконаного *Шишкіним К. В.*, у плані пам'ятка повторює мис, який займає. Основа трикутника – близько 700 м, висота – до 900 м. З напільного південно-західного боку помітні ряди жител, прибудованих одне до одного, у центрі – квартальна забудова.

Дудкіним В. П. на всій площі поселення були проведені (1994–95) *археолого-магнітометричні дослідження*. Завдяки ім було з'ясовано, що існувало дві лінії споруд на віддалі 100–120 м одна від одної, з незабудованим простором між ними. Поселення в плані являє собою два трикутники, що вписані один у другий. Центральна частина зовнішнього ряду жител на півдні дуже зруйнована оранкою. Споруди у цих рядах прибудовані одна до одної й орієнтовані довгою стороною до центру поселення. Довжина будівель становить 10–20 м, ширина – 5–10 м. На південному заході простежено сліди в'їзду на поселення, фланкованого суцільною забудовою з напільного боку. В'їзд відмічено також із боку річки, проте трипільські площадки тут надто зруйновані оранкою, а картина розподілу виявлених об'єктів ускладнена залишками будівель поселення черняхівської культури, яке займало свого часу ці схили. Однак і тут фіксується укріплений вхід довжиною близько 100 м, утворений двома рядами жител. Ще два входи, фланковані спорудами в проміжку між лініями жител, виявлені ліворуч та праворуч від центру основи трикутника. Отже, із напільного боку існувало принаймні чотири укріплених в'їзди на поселення.

У центральній частині поселення дуже зруйноване оранкою, однак і за таких умов на цій площі простежуються сліди квартальної забудови з концентрацією будівель на півночі. Імовірно, саме ця частина поселення була забудована найщільніше. Тут зафіксовано найбільші аномалії від трипільських споруд – розмірами до 20–40 м, тобто площею до 800 кв.м. Можливо, ці аномалії відповідають декільком впритул прибудованим житлово-господарським комплексам.

Література: *Шишкін К. В.* Планування трипільських поселень за даними аерофотозйомки // Археологія. – 1985. – № 52. – С. 94–100.

В. П. Дудкін

Фрагменти посуду з поселення **Ятранівка.**

Іменний покажчик

Абаза Юлія Федорівна	9, 17, 26, 79, 80, 548
Авілова Людмила Іванівна	9
Амброжевич Ч.	309
Андерсон І. Г.	323
Андреев Ю. В.	436
Андріяшев О. М.	16
Антонієвич Володимир	16, 590
Антонович Володимир Боніфатієвич	16, 17, 24, 25, 26, 47, 48, 51, 61, 102, 113, 160, 299, 359, 478, 481, 484, 485, 548, 611, 629
Анучін Д. М.	26, 51
Арсенич П. І.	197, 198
Артамонов Михайло Іларіонович (Артамонов М. И.)	22, 24, 45, 362, 371, 372, 412, 414, 468
Артеменко Іван Іванович (Артеменко И. И)	22, 23, 204, 540
Артюх В. С.	197
Архипенко Антон	30
Архипенко Олександр Порфирович	30, 31
Багалій Д. І.	16, 27
Балабіна Віра Ігорівна (Балабина В. И.)	33, 34, 57, 58, 72, 118, 148, 191, 335, 364, 379, 393, 407, 418, 518, 530, 610
Балановський О. В. (Балановский А. В.)	566, 567
Балагурі Е. А.	96, 197, 198
Бандрівський М. С.	197, 198
Барковський М. С.	24, 120, 362
Безвенглинський Б. П. (Безвенглинский Б. П.)	37, 104 (Безвенглінський), 313, 540, 541, 542, 549, 558
Березовець Д. Т.	109, 114
Бєлановська Тетяна Дмитрівна (Белановская Т. Д.)	44, 45А66, 186, 214, 262, 303, 304, 305, 352, 362, 399, 478, 553, 554
Береговський О.	364
Березанська С. С.	70, 448,
Березовець Д. Т.	109, 114,
Берест Р.	112
Бессонова С.	149
Бирня П. П.	145
Бібіков Сергій Миколайович (Бибиков С. Н.)	10, 18, 19, 23, 24, 28, 29, 45, 46, 47, 48, 71, 72, 128, 132, 133, 157, 160, 161, 170, 171, 172, 180, 196, 214, 251, 301, 302, 303, 337, 341, 352, 361, 362, 363, 376, 393, 402, 423, 431, 446, 468, 472, 508, 546, 564, 568, 575, 584, 604, 613, 623, 626
Бібікова Валентина Іванівна	23, 46, 155, 352, 586
Бікбаєв В'ячеслав Муратович	46, 47, 407
Біляшівський Микола Федотович	24, 25, 27, 29, 51, 52, 63, 64, 155, 232, 288, 312, 338, 365, 494, 540, 542, 548
Богаєвський Б. Л.	57, 157, 218, 324
Бокій Н. М.	472
Болсуновський Карл Васильович	28, 51, 61, 62, 157
Болтенко Михайло Федотович	62, 63, 129, 219, 227, 272, 540, 542, 544, 550, 560, 561, 583, 604, 606
Борковський Микола Семенович	65, 120, 362
Бороздин И. Н.	355

Брайчевський Михайло Юліанович	362
Брюсов Олександр Якович (Брюсов А. Я.)	70, 71
Брюховецька Л.	31
Будзішевський Я.	36
Бузескул В. П.	27
Бузня Олена Костянтинівна	73, 407
Бузян Галина Миколаївна	73, 151, 166, 240, 253, 269, 270, 306, 339, 352, 360, 365, 432, 487, 547, 602, 623
Бунятян К. П.	202
Бордаков П. П.	267
Бурдо Наталія Борисівна	9, 10, 13, 14, 15, 17, 19, 20, 28, 29, 32, 33, 36, 37, 42, 44, 45, 46, 56, 57, 58, 61, 65, 68, 72, 75, 76, 77, 79, 81, 83, 85, 87, 88, 89, 90, 92, 93, 96, 97, 102, 103, 104, 108, 109, 111, 113, 118, 120, 121, 126, 130, 131, 133, 134, 135, 136, 137, 140, 141, 143, 150, 156, 157, 159, 160, 162, 168, 172, 174, 176, 177, 180, 181, 182, 185, 194, 197, 200, 201, 202, 208, 211, 215, 216, 217, 226, 227, 243, 245, 249, 251, 255, 256, 263, 265, 266, 267, 271, 273, 275, 276, 281, 282, 288, 290, 291, 296, 297, 299, 301, 303, 307, 311, 313, 317, 324, 327, 328, 330, 333, 340, 346, 347, 351, 354, 356, 357, 358, 361, 362, 365, 371, 377, 379, 380, 381, 386, 389, 391, 393, 395, 402, 406, 407, 410, 413, 414, 417, 418, 422, 423, 424, 427, 428, 429, 432, 433, 435, 436, 437, 438, 440, 441, 442, 446, 450, 451, 452, 454, 456, 458, 461, 462, 464, 465, 468, 471, 472, 476, 477, 479, 482, 483, 486, 487, 489, 490, 496, 503, 504, 513, 514, 515, 516, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 530, 532, 537, 539, 542, 547, 555, 565, 568, 570, 575, 576, 580, 586, 587, 588, 589, 591, 594, 597, 599, 600, 603, 604, 605, 606, 609, 613, 623, 625, 626, 627, 634
Вакула В.	220
Вакула І.	220
Вакуленко Л. В.	197
Василенко Борис Анатолійович	78, 197, 198, 199, 358, 414, 486, 487
Васіна Зінаїда	80, 81, 446
Васнецов А. М.	147
Векленко В. О.	224
Великанова М. С.	352
Виноградова Наталія Матвіївна	76, 88, 177, 269, 489, 490
Винокур Іона Ізраїлевич (Срулевич)	24, 65, 88, 89, 178, 309, 310, 311, 448, 524
Відейко Михайло Юрійович	9, 10, 16, 21, 24, 25, 28, 29, 30, 33, 34, 36, 46, 47, 48, 49, 55, 59, 68, 73, 74, 77, 78, 79, 80, 82, 83, 93, 96, 98, 99, 102, 106, 111, 115, 117, 118, 119, 121, 127, 128, 129, 130, 133, 134, 135, 138, 139, 141, 142, 144, 149, 152, 153, 155, 156, 157, 159, 162, 168, 169, 170, 171, 173, 175, 180, 181, 184, 185, 196, 199, 200, 201, 202, 204, 206, 207, 208, 213, 216, 217, 218, 220, 221, 222, 225, 234, 236, 240, 242, 243, 246, 247, 249, 250, 251, 255, 256, 257, 260, 263, 264, 268, 269, 270, 271, 276, 277, 279, 280, 281, 292, 293, 298, 300, 308, 313, 314, 316, 321, 322, 323, 327, 334, 339, 340, 350, 353,

Відейко Михайло Юрійович *(продовження)*	358, 359, 362, 363, 364, 366, 367, 376, 377, 378, 379, 398, 400, 402, 404, 406, 407, 409, 411, 412, 414, 416, 418, 423, 424, 430, 431, 432, 435, 436, 438, 439, 440, 441, 446, 448, 453, 454, 455, 468, 470, 474, 475, 476, 483, 486, 492, 494, 495, 496, 499, 504, 505, 509, 510, 514, 518, 521, 522, 523, 526, 530, 531, 532, 535, 536, 537, 538, 540, 541, 543, 545, 546, 547, 548, 550, 554, 555, 556, 557, 559, 569, 570, 571, 573, 576, 577, 578, 579, 580, 588, 592, 593, 595, 596, 599, 602, 609, 610, 613, 615, 617, 618, 622, 624, 630, 632, 633, 634, 636, 637
Власова Г. М.	52, 518
Вовк Федір Кіндратович	102, 103, 202, 203, 219, 220, 288, 382, 456, 610, 629
Вуянко М. В.	78, 197, 198, 199, 229, 487
Гадачек Карло	112, 184, 189, 257, 258, 308, 398, 400
Галкін В. І.	352
Гамченко Сергій Свиридович	49, 94, 97, 103, 104, 111, 113, 114, 234, 235, 236, 291, 320, 337, 338, 363, 371, 412, 499, 500, 501, 502, 540, 542, 549, 608
Гасюк М. С.	115, 339, 340
Гейдарська Б.	432
Герасимов Михайло Михайлович	116, 352, 446, 586
Герета І. П.	49, 518
Гершкович Я. П.	202, 432
Гімбутас Марія	71, 116, 117, 208, 395, 446, 468, 589
Гімнер Маріан	71, 78, 117, 228, 341, 342, 404, 405, 406, 430, 431, 514
Гірник Іван Павлович	117, 133, 610
Глогер З.	261
Голуб В. М.	490
Голубовський П. В.	16
Гончар О.	546
Гончар Л.	556
Гончаренко М. І.	31
Гончаров В. К.	397, 523
Гопак В. Д.	124, 490
Городцов Василь Олексійович (Городцов В. А.)	129, 130, 448
Горошко Ф. І.	181
Гохман Ілля Йосипович (Гохман И. И.)	130, 186, 304
Гребеняк Володимир	84, 135, 401
Громов А. В.	138
Грушевський Михайло Сергійович	16, 532, 629
Гуменна Докія	140, 400, 410
Гупало М. Д.	330
Гусєв Сергій Олексійович	49, 50, 51, 81, 91, 101, 102, 109, 110, 124, 125, 140, 194, 287, 288, 341, 342, 371, 372, 376, 351, 468, 472, 490, 491, 526, 585
Данилевич В. Ю.	227, 312, 359, 542
Даниленко Валентин Миколайович (Даниленко В. Н.)	10, 11, 21, 28, 38, 72, 73, 113, 142, 146, 147, 150, 156, 157, 212, 216, 229, 256, 291, 321, 361, 362, 363, 373, 374, 391, 393, 431, 446, 459, 461, 468, 471, 480, 487, 503, 588, 596, 605
Данилко Н. М.	161
Данчук П. К.	177
Дворянінов С. А. (Дворянинов С. А.)	93, 208

Дебець Георгій Францевич	144, 352, 606
Деметрикевич Володимир Йозеф	52, 84, 144, 145, 260, 419, 469, 611
Деметрикевич Я.	135
Демиденко Ю. Є.	301
Демченко Л.	36
Дергачов Валентин Онисимович (Дергачев В. А.)	13, 46, 57, 68, 70, 90, 91, 121, 123 , 128, 145, 173, 214, 218, 234, 326, 327, 353, 374, 432 (В. А.), 474 (В. А.), 475, 476, 479 (В. А.), 490 (В. А.), 492 (В. А.), 494, 498, 499, 503 (В. А.), 526(В. А.), 530(В. А.), 543 (В. А.), 555, 567, 568, 574, 596, 602
Дзюба І.	149
Діденко Ольга Петрівна (Диденко О. П.)	118, 149, 207, 313, 559
Діденко С. В.	153, 155
Дмитрук О.	220
Добровольський Аркадій Вікторович	29, 151, 152, 362, 363, 380, 399, 457, 458, 471, 542, 606
Довнар-Запольський М. В.	16
Доманицький Василь Автономович	118, 155, 232, 234, 494, 548
Дрозд Володимир Григорович	149, 155, 156
Дудкін Валерій Павлович (Дудкин В. П.)	29, 30, 88, 99, 100, 119, 131, 133, 157, 172, 240, 244, 245, 313, 316, 339, 340, 341, 357, 416, 430, 495, 511, 512, 513, 540, 543, 563, 564, 571, 577, 578, 618, 631, 635, 636, 637, 638
Думітреску В.	20, 55, 115, 419, 440
Думітроайя Г.	432
Елліс Лінда	120, 159, 445
Енговатова Ася Вікторівна	159, 407
Євдокимов Генадій Львович	161
Єєсипенко Анатолій Львович	156, 162, 190, 195, 201,211,218, 219, 222, 227, 272, 330, 347, 386, 387, 388, 389, 392, 394, 427, 456, 521, 597, 605, 608, 623, 627
Єфименко П. П.	103, 212, 472, 625
Жиленко О.	149
Жмур П.	207
Жулинський М.	149
Журавльов Олег Петрович	23, 54, 169, 200, 407, 432
Жураковський Болеслав Станіславович	50 (Жураківський), 51, 170, 432, 547
Журовський І.	175
Журовський Й.	504, 518
Журовський К.	228
Загній Григорій Федорович (Загний Г. Ф.)	30, 51, 109, 174, 175, 223, 490, 509, 540, 618
Заєць Іван Іванович (Заец И. И.)	49, 50, 51, 54, 71, 72, 101, 102, 109, 175, 192, 222, 223, 224, 275, 376, 407, 551, 552, 557, 558, 575, 584, 585, 609
Закосцєльна А.	36, 416, 546
Заремба С. З.	26, 556, 557
Захар'єв Володимир Анатолійович	178, 324, 549
Захарук Юрій Миколайович (Захарук Ю. Н.)	13, 24, 28, 29, 58, 85, 96, 104, 121, 122, 130, 173, 178, 179, 181, 197, 198, 214, 257, 269, 279, 282, 297, 298, 300, 306, 308, 323, 362, 416, 427, 433, 448, 457, 476, 477, 491, 492, 494, 504, 518, 525, 526, 529, 555, 625
Збенович Володимир Гецелевич	10, 13, 23, 28, 29, 32, 33, 34, 36, 37, 40, 41, 42, 43, 44, 78, 79, 97, 103, 108, 109, 115, 120, 135, 136, 140, 157, 161, 167, 180, 187, 191, 194, 202, 222, 243, 246, 247, 248, 249, 272, 296,

Збенович Володимир Гецелевич *(продовження)*	297, 301, 328, 362, 374, 383, 384, 385, 386, 400, 407, 419, 422, 427, 432, 447, 451, 471, 472, 479, 480, 481, 530, 537, 543, 561, 568, 575, 605, 626, 627, 634
Зборовський Ч. І.	16, 548
Зіньковський Костянтин Володимирович	92, 120, 157, 158, 159, 185, 186, 219, 226, 313,
(Зиньковский К. В.)	328, 333, 335, 380, 386, 387, 388, 423, 444, 446, 486, 575, 591
Зноско-Боровський Є. О.	548
Івакін Г. Ю.	202
Кадров С.	36, 416, 455, 537, 546
Кайзер Е.	546, 547
Кайндль Раймунд Фрідріх (Kaindl R.)	206, 207, 257, 435, 616, 617
Калліано Дж.	33
Калюжна Франя Дмитрівна	208, 209, 217
Калюк О. П.	291, 338
Кандиба-Ольжич Олег Олександрович	29, 84, 85, 175, 176, 177, 207, 209, 210, 259, 313, 435, 616
Канівець Володимир	212, 362, 601, 602
Качалова Наталія Кирилівна	160, 214, 215, 292
Кіркор Адам Гонорій	84, 221, 222, 438
Клапчук М. М.	37, 197, 198, 249
Клейн Л. С.	22, 145
Клочко В. І.	35, 36
Ковалюх М. М.	36, 440
Ковальова Ірина Федорівна (Ковалева И. Ф.)	167, 224, 284, 287, 498, 499, 524, 525, 550, 551, 617
Ковальчук Т. М.	518
Козак Д. Н.	468
Козак С.	36
Козібродський С.	221
Козловська Валерія Євгенівна	34, 74, 81, 82, 104, 138, 227, 288, 312, 337, 338, 342, 343, 351, 442, 504, 505, 506, 532, 540, 541
Козловський Леон Тадеуш	75, 76, 228, 257, 259, 367, 446, 592
Козубовський Федір Андрійович	113, 228, 229
Колесников О. Г. (Колесников А. Г.)	42, 172, 407, 446, 495, 546, 568, 637
Колпакова В.	149
Комарова Г.	111
Комаровський М.	130
Конопля Віталій Михайллович	28, 56, 57, 90, 95, 98, 99, 190, 191, 197, 198, 245, 246, 279, 293, 297, 298, 308, 322, 323, 398, 407, 414, 450, 486, 487, 518
Коперницький Ізидор	125, 246, 261, 308
Корбут М. Ю.	168
Корвін-Піотровський Олексій Генріхович	29, 42, 94, 111, 157, 202, 208, 246, 365, 432, 446, 513, 546, 547, 568, 609
Кордиш-Головко Неоніла Леонівна	94, 95, 140, 238, 246, 541
Корнієнко П. Л.	546
Коробкова Галина Федорівна	195, 196, 218, 250, 445, 478, 490, 537, 605
Коршак Кирило Юхимович	251
Кос Г. І.	518
Косаківський Віктор Опанасович (Косакивский В. А.)	49, 95, 111, 125, 251, 407, 607, 608, 609
Костенко В. І.	224
Костецький А.	421
Костшевський Юзеф (Kostrzewski)	49, 255, 257, 424
Косько Олександр	35, 36, 255, 333
Корнилов В. В.	578

Котова Надія Сергіївна	11, 73, 146, 147150, 255, 372, 374, 474, 480, 503, 635
Кочкін Ігор Тарасович	37, 38, 54, 99, 197, 199, 256, 358, 377, 380, 533, 547
Кравець (Кучеренко) Валентина Петрівна	52, 75, 76, 125, 126, 197, 257, 260, 282, 346, 504, 518, 538
Кременецький Костянтин Володимирович	263
Крилова Л. П.	617
Кричевський Євген Юрійович (Кричевский Е. Ю.)	10, 24, 47, 63, 127, 128, 140, 238, 239, 240, 262, 266, 306, 353, 423, 446, 504, 535, 541, 542, 549, 606
Криштафович М. І.	47
Круц Володимир Опанасович (Круц В. А.)	29, 36, 57, 99, 100, 118, 129, 140, 155, 161, 162, 173, 201, 202, 205, 206, 208, 269, 270, 271, 304, 306, 333, 334, 346, 357, 358, 362, 366, 416, 432, 446, 474, 487, 491, 495, 509, 510, 512, 513, 526, 530, 536, 540, 541, 546, 563, 580, 593, 594, 595, 599, 605, 609, 610, 612, 635
Круц Світлана Іванівна	271, 594
Крушельницька Лариса Іванівна	21, 29, 197, 198, 212, 260, 271, 538, 624
Кубишев А. І.	362, 407
Кузьмінова Наталія Миколаївна	273, 407
Куріло О. Ю.	264
Курінний Петро Петрович	52, 63, 190, 228, 288, 289, 291, 312, 337, 339, 351, 363, 401, 422, 440, 441, 443, 507, 534, 535, 540, 542, 549, 558, 611, 628, 629
Кухаренко Ю. В.	130
Лабай Б. І.	51124, 490, 552, 585
Лагодовська Олена Федорівна (Лагодовская Е. Ф.)	48, 62, 85, 104, 113, 121, 152, 267, 283, 291, 292, 362, 363, 373, 374, 378, 379, 380, 438, 457, 462, 463, 464, 465, 500, 525, 526, 543, 560, 561, 562, 583, 591, 606. 614
Лазарович Г.	432
Лазоренко А.	432
Лангер Є.	36
Ласло Ф. (Laslo F.)	20, 21
Латинін Борис Олександрович	160, 214, 292, 399, 542, 560
Левицький І. Ф.	103, 113,
Левицький О. І.	25
Лінниченко Іван Андрійович (Линниченко И. А.)	231, 299
Ляскоронський В. Г.	27, 55, 312
Ляшко С. М.	17, 22, 23, 24, 26. 27, 35, 36, 52, 57, 62, 63, 70, 71, 74, 75, 89, 96, 110, 111, 112, 114, 115, 116, 121, 130, 135, 140, 145, 152, 155, 167, 179, 187, 201, 202, 203, 204, 207, 208, 210, 212, 215, 228, 229, 230, 246, 266, 282, 289, 291, 292, 300, 301, 312, 313, 322, 325, 333, 337, 338, 355, 362, 366, 378, 392, 401, 404, 408, 416, 429, 431, 435, 449, 450, 456, 462, 467, 469, 478, 482, 484, 495, 503, 504, 517, 524, 530, 532, 543, 568, 583, 584, 588, 590, 591, 606, 611, 612, 614, 618, 625, 626, 628, 629, 630
Магура Сильвестр Сильвестрович	93, 104, 106, 180, 203, 238, 239, 241, 312, 338, 442, 541, 542, 549
Мазаракі С. Д.	30
Маєвський Казімеж-Владислав	312, 484, 504, 606

Макаревич Михайло Леонтійович	13, 28, 29, 49, 58, 94, 97, 112, 113, 127, 128, 136, 137, 142, 193, 203, 220, 221, 229, 235, 236, 238, 321, 353, 361, 362, 373, 374, 397, 398, 410, 412, 417, 438, 442, 459, 460, 461, 467, 471, 499, 500, 501, 502, 515, 540, 541, 546, 549, 568, 596, 606, 613, 614
Макаренко Микола Омелянович	161, 162, 306, 321, 322, 339, 363, 540, 542, 549
Макарова Т. И.	449
Максимов Є. В.	88
Малєєв Юрій Миколайович	10, 23, 56, 265, 297, 322, 327, 549, 566
Малюкевич О. Є. (Малюкевич А. Е.)	284, 285
Манічев В.	36
Манзура Ігор Васильович (Манзура И. В.)	173, 234, 325, 407, 474, 475, 476, 479, 480, 492, 498, 546, 596, 600, 601, 602
Манту-Лазорович К. М.	274, 288, 330, 346, 347, 432, 440, 565
Маріна З. П.	103, 224
Маркевич Всеволод Іванович (Маркевич В. И.)	19, 34, 46, 59, 68, 69, 70, 83, 96, 120, 121, 139, 145, 158, 167, 186, 194, 218, 326, 327, 347, 352, 395, 399, 407, 408, 421, 422, 442, 446, 449, 490, 532, 551, 605, 632, 634
Марр М. Я.	57, 62, 203, 583
Массон Вадим Михайлович	145, 326, 327, 407, 446, 478, 589
Матєва Б. (Матева Б.)	319, 546
Мацкевий Л.	96, 358, 380, 414
Мельник К. М.	16, 25
Мельник М.	467
Мельник Я.	20, 187, 189, 194, 299, 307, 337, 354, 395, 417, 468, 470, 476, 486, 513, 609
Мельник Р. І.	197, 198
Мельничук І. В.	407
Меньє К.	546
Михальчишин І. Р.	90
Мицик Вадим Федорович	117, 134, 155, 313, 332, 333, 407, 432, 509, 510, 609
Мілюков П. М.	26
Мовчан Іван Іванович	86, 202, 250, 337, 432, 456, 557
Мочан Павло	557
Мовчанівський М. В.	25
Мовчанівський Тодось Миколайович	203, 291, 337, 338, 422
Мовша Тамара Григорівна	20, 29, 32, 36, 64, 69, 70, 74, 81, 90, 91, 106, 110, 118, 121, 122, 123, 124, 128, 143, 129, 151, 156, 157, 163, 164, 165, 166, 167, 172, 187, 190, 200, 207, 210, 215, 242, 246, 252, 253, 255, 259, 265, 266, 301, 334, 338, 339, 343, 352, 359, 362, 365, 378, 391, 394, 395, 399, 400, 407, 408, 409, 423, 439, 442, 443, 444, 446, 454, 474, 475, 487, 488, 489, 495, 498, 499, 501, 505, 515, 526, 530, 531, 536, 538, 540, 547, 548, 550, 551, 559, 586, 587, 588, 602, 630, 632, 636, 637
Монах Д.	432, 518
Мосенкіс Юрій Леонідович	355
Мурашко М.	30
Мушкетик Ю.	149
Найда О.	546, 556
Найда Руслан	557
Нечитайло А. Л.	313, 374, 407, 474, 525, 609

Нечитайло М.	260
Никольский В. К.	130
Ніколова А. В.	202, 432, 617
Овчинников Едуард Вікторович (Овчинников Э. В.)	100, 181, 182, 319, 320, 336, 345, 367, 379, 403, 404, 433, 547, 563, 565, 566, 567, 580, 581, 582
Озеров П. І.	250, 455
Олексишин О. М.	518
Олійник В. І.	257, 430, 518
Олійник Ю. М.	430
Оссовський Готфрид	52, 84, 85, 145, 260, 378, 395, 465, 486
Отрощенко В. В.	23, 70202, 333, 432, 467, 468, 503
Павлюк П. І.	51
Пассек Тетяна Сергіївна	9, 10, 13, 24, 43, 44, 63, 64, 80, 87, 88, 90, 93, 94, 104, 105, 107, 115, 128, 129, 140, 143, 144, 148, 157, 160, 161, 167, 182, 202, 203, 212, 213, 214, 217, 222, 236, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 252, 266, 276, 277, 281, 292, 306, 313, 326, 338, 339, 341, 342, 351, 352, 353, 357, 363, 364, 381, 382, 383, 391, 393, 394, 399, 400, 403, 417, 423, 425, 426, 427, 431, 437, 440, 446, 456, 485, 487, 489, 495, 504, 507, 513, 515, 529, 531, 535, 538, 539, 541, 542, 543, 549, 558, 560, 570, 574, 583, 603, 605, 606
Пастернак Ярослав Іванович	29, 84, 96, 135, 209, 236, 249, 400, 401
Патокова Емілія Федорівна (Патокова Э. Ф.)	215, 267, 272, 328, 329, 351, 380, 389, 401, 433, 444, 445, 467, 483, 521, 559, 560, 561, 562, 570, 597, 599, 605, 627
Пачкова С. П.	29, 108, 137, 138, 362
Пашкевич Галина Олександрівна	273, 402, 407, 432, 525, 604, 636
Пелещишин Микола Андрійович (Пелещишин Н. А.)	29, 58, 96, 130, 279, 280, 292, 298, 308, 322, 323, 358, 396, 404, 416, 518, 578, 579
Петраускас О. В.	563
Петренко Владислав Григорович	13, 14, 63, 91, 93, 167, 201, 208, 272, 285, 328, 329, 351, 374, 381, 389, 390, 401, 408, 483, 486, 503, 515, 521, 544, 550, 551, 559, 560, 561, 562, 570, 597, 599
Петров Віктор Платонович	127, 128, 140, 238, 321, 338, 363, 410, 541, 549
Петров М. І.	51
Петров М. Б.	89
Петропавловський А. Б.	213, 570
Петрунь Віктор Федорович	36, 75, 134, 388, 400, 411, 483, 492, 521, 596
Петрунь Ф. Є.	412
Підоплічко Іван Григорович	23, 170, 415, 416, 606
Піцишин М. Ю.	90, 190, 191, 259, 308, 398
Пічкур Є. В.	320, 404, 432, 433, 566
Погожева Айна Ппетрівна	19, 418, 424, 498, 504, 559, 568
Поліщук Людмила Юр'ївна	18, 195, 219, 243, 351, 380, 381, 408, 429, 597, 598, 599, 608, 623
Полонська-Василенко Н. Б.	289
Полянський Ю.	175, 176
Попова Тетяна Олександрівна (Попова Т. А.)	59, 337, 357, 399, 427, 429, 432 (Т. А.)
Проскоченко Л. Д.	563
Пустовалов С. Ж.	615
Пшибиславський В.	125, 126, 127, 246, 261, 308, 438
Радієвська Тетяна Миколаївна	64, 65, 148, 164, 324, 383, 423, 439, 632

Рассамакин Ю. Я.	146, 202, 373, 374, 432, 473, 474, 475, 503, 525, 547, 551, 617
Ратич О. О.	197, 198
Рибаков Борис Олександрович (Рыбаков Б. А.)	54, 55, 186, 187, 204, 342, 431, 446, 448, 449, 468, 539
Рижов Сергій Миколайович (Рыжов С. Н.)	14, 15, 29, 36, 47, 56, 57, 68, 96, 101, 102, 106, 108, 118, 121, 136, 141, 174, 202, 208, 211, 245, 255, 256, 260, 290, 313, 330, 345, 346, 347, 354, 357, 362, 366, 367, 407, 408, 428, 429, 432, 436, 446, 448, 449, 452, 456, 487, 501, 503, 512, 513, 514, 526, 530, 536, 547, 563, 575, 576, 599, 608, 609, 613, 625, 627, 634, 635, 638,
Риндіна Наталія Вадимівна (Рындина Н. В.)	35, 70, 127, 148, 222, 389, 407, 435, 445, 449, 538, 591
Риндюк Наталія Володимирівна (Рындюк Н. В.)	43, 160, 337, 432, 450, 546
Ромашко В. А.	224
Роок Єва	261, 454, 455, 537
Рудинський Михайло Якович	103, 338, 363, 382, 383, 452, 456, 472, 540, 542, 549
Руліковський Е.	261
Русаков О. М.	30,
Савич В. П.	518
Самзун А.	319, 546
Самойловський Ілля Михайлович	65, 462, 491, 492
Самоквасов Д. Я.	147
Сапєга Леон	52, 84, 89, 231, 232, 260, 395, 465, 494, 537
Сапожникова (Кизь) Г. В.	250
Свєшніков Ігор Кирилович	52, 75, 84, 95, 197, 198, 308, 352, 467, 504, 518
Сегеда Сергій Петрович	116, 144, 468
Ситник О. С.	29, 75, 76, 352, 518, 539
Сіцінський Юхим Йосипович	25, 26, 477, 478
Скакун Наталія Миколаївна (Скакун Н. Н.)	58, 59, 160, 180, 250, 265, 318, 319, 389, 418, 445, 449, 455, 478, 537, 547, 590, 603
Скриленко Аантоніна Антонівна	27, 481
Скрипкін В.	36, 439
Смішко Маркіян Юліанович	95, 96, 125, 228, 312, 484, 504, 606
Сорокін Віктор Якович (Сорокин В. Я.)	392, 393, 407, 442, 479, 490
Сохацький Михайло Петрович	34, 52, 53, 67, 83, 84, 85, 89, 112, 119, 120, 145, 222, 228, 232, 258, 260, 358, 396, 414, 419, 420, 432, 455, 465, 494, 547
Спільниченко К.	313
Спіцин Олександр Андрійович	24, 155, 232, 233, 234, 495, 548
Ставровський К. О.	161
Старчук І. Д.	96
Старкова Олена Генріхівна (Старкова Е. Г.)	160, 319, 496
Стефанович Василь Автономович	99, 118, 149, 151, 207, 252, 253, 300, 313, 333, 453, 499, 509, 510, 559, 617, 635, 638
Стояновський К.	228
Строганов С. Г.	23
Стронгін А. Н.	606
Суботін Л. В.	563
Сулімірський Тадеуш	71, 127, 129, 175, 177, 212, 228, 312, 435, 484, 504, 526
Телегін Дмитро Якович	11, 114, 146, 147, 150, 304, 373, 374, 440, 451, 472, 474, 498, 503, 516, 517, 584, 617
Терпиловський Р.	149

Терський В.	95
Тесленко Д. Л.	224
Тесля Т. Т.	524
Тимощук Борис Онисимович	90, 244, 293, 452, 523, 524, 549, 604
Титов Валерій Сергійович	59, 281, 352, 364, 530, 531, 532
Титова Е. Н. (Тітова О. М.)	150
Ткаченко Микола Михайлович	532, 543
Ткачук Тарас Михайлович	20, 36, 37, 42, 53, 54, 89, 186, 187, 189, 193, 194, 237, 259, 260, 299, 307, 311, 324, 336, 337, 354, 358, 364, 380, 392, 395, 407, 416, 432, 455, 467, 468, 470, 476, 485, 486, 501, 502, 513, 532, 536, 537, 546, 547, 608, 609, 617
Ткачук Я.	237
Товкачевський В. А.	533, 549
Товстуха Є.	149
Толочко П. П.	46, 202, 362, 420, 432, 468, 546
Томенчук Б. П.	197, 198, 199
Треля Ельжбета (Trela E.)	89, 261, 455, 537
Уваров О. С.	147, 355
Уварова П. Ф.	147
Фундуклей И.	485
Хавлюк Павло Іванович (Хавлюк П. И.)	81, 101, 223, 471, 557, 558, 569
Храбан Г. Ю.	442, 559, 635, 637, 638
Хвойка (Хвойко) Вікентій (Чеслав) Вячеславович	17, 20, 23, 24, 26, 27, 34, 54, 55, 61, 65, 74, 75, 81, 82, 131, 133, 147, 148, 149, 152, 155, 210, 213, 217, 219, 220, 222, 227, 230, 231, 232, 237, 267, 268, 269, 276, 277, 288, 299, 300, 306, 332, 338, 353, 354, 355, 363, 365, 378, 394, 402, 423, 434, 443, 444, 445, 447, 448, 479, 481, 495, 516, 538, 543, 546, 548, 549, 570, 571, 572, 573, 575, 606, 625, 626, 630, 631, 632, 633
Хмельницький Р.	37
Хмельницький Я.	83
Цалкін Веніамин Йосипович (Цалкин В. И.)	23, 155, 583
Цвек Олена Василівна (Цвек Е. В.)	29, 36, 38, 39, 40, 65, 81, 85, 86, 87, 100, 114, 115, 121, 131, 133, 177, 178, 181, 183, 215, 241, 250, 251, 262, 275, 276, 300, 301, 331, 332, 334, 337, 344, 345, 362, 390, 391, 392, 393, 404, 406, 407, 428, 429, 432, 436, 453, 454, 455, 456, 507, 508, 513, 514, 526, 529, 540, 544,546, 547, 550, 552, 563, 570, 575, 580, 583, 599, 609, 610, 619, 620, 621, 622, 623
Цегак Олена (Cehak H.)	588
Цибесков Володимир Петрович	38, 39, 92, 93, 208, 344, 380, 588, 589
Цигилик В.	95, 96, 484
Цинкаловський Олександр Миколайович	58, 263, 279, 317, 518, 590
Чабанюк Володислав	432, 546, 592
Чайлд Вір Гордон	215, 228, 257, 542, 592, 593, 616, 626
Черних Євген Миколайович (Черных Е. Н.)	35, 435, 493, 590, 591, 602
Черниш Катерина Костянтинівна (Черныш Е. К.)	13, 32, 56, 58, 59, 64, 65, 74, 90, 96, 148, 150, 158, 160, 180, 186, 197, 198, 203, 208, 260, 275, 280, 281, 293, 294, 295, 296, 317, 347, 354, 357, 361, 364, 367, 368, 369, 370, 371, 376, 399, 400, 412, 413, 420, 428, 429, 474, 496, 503, 530, 531, 550, 565, 602, 603,

Черниш Катерина Костянтинівна (Черныш Е. К.) *(продовження)*	604, 617
Черниш О. П.	96, 197, 198, 352, 531,
Черниш Т.	149
Черняк В.	557
Черняков Іван Тихонович (Черняков И. Т.)	12, 13, 36, 48, 186, 201, 373, 396, 407, 465, 466, 503, 540, 557, 604, 605
Чикаленко Левко	53, 103, 542, 610, 611
Чмихов Микола Олександрович	503, 611, 612
Чорновіл Дмитро (Чорновол Д. К.)	155, 454, 565, 566, 612
Чорпіта Христина	556, 557
Шалобудов В. М.	224
Шаповал Ярослав Андрійович	274, 311, 377, 450, 613, 614
Шапошникова Олімпіада Гаврилівна	373, 374, 498, 614, 615
Шидловський П. С.	320, 432
Шишкін Костянтин Володимирович	10, 80, 99, 104, 105, 118, 119, 151, 232, 252, 256, 313, 316, 366, 407, 453, 499, 505, 509, 510, 511, 512, 564, 610, 618, 635, 636, 638
Шиянова Ганна Василівна	86, 209, 332, 547, 618
Шмаглій Микола Михайлович (Шмаглий Н. М.)	28, 29, 57, 74, 80, 119, 125, 133, 134, 135, 157, 168, 169, 174, 185, 199, 206, 207, 236, 244, 245, 246, 263, 281, 282, 313, 314, 316, 321, 333, 334, 346, 347, 356, 361, 362, 363, 366, 376, 377, 379, 412, 413, 418, 424, 436, 441, 446, 453, 459, 503, 509, 510, 540, 543, 544, 546, 552, 553, 554, 599, 609, 623, 624, 634
Шміт М.	36, 546
Шнайдер Антоній	257, 624
Шовкопляс Іван Гаврилович	203, 229, 301, 549, 625
Шовкопляс Ганна Михайлівна	312
Шомбаті Іштван	435, 593, 616, 626
Штейнгель Ф.	51
Штерн Ернст Романович (Штерн Э. Р.)	21, 27, 28, 62, 73, 93, 151, 159, 300, 378, 380, 407, 408, 627, 628
Штігліц М. С.	313
Шумова Валентина Олександрівна (Шумова В. А.) 628	29, 79, 172, 202, 297, 313, 407, 432, 514, 547,
Щербаківський Вадим Михайлович	304, 305, 306, 363, 365, 474, 629
Щербаківський Данило Михайлович	475, 549, 629, 630
Якимович М. К.	104, 160, 262, 495, 496, 542, 548, 632
Яковенко Е. В.	108, 138, 362
Якубенко Олена Олександрівна	72, 104, 105, 107, 124, 148, 149, 151, 165, 166, 169, 190, 207, 217, 231, 243, 252, 253, 270, 306, 339, 342, 343, 351, 407, 432, 434, 443, 444, 501, 502, 507, 533, 534, 541, 547, 549, 604, 613, 615, 616, 632
Янушевич Зоя Вікторівна	272, 273, 402, 636
Ястжембський Славомир	637

Покажчик пам'яток

АККЕМБЕЦЬКИЙ КУРГАН	11, 12, 13, 201, 544, 560, 605
БАБИН, пос.	32, 177, 604
БАБШИН, пос.	32, 33, 361, 472, 473
БАЛИКИ (БАЛИКО-ЩУЧИНКА), пос.	34, 230, 540, 548, 549
БЕЛЕЛУЯ VI, пос.	37, 358
БЕРЕЗІВКА (БЕРЕЗІВСЬКА ГЕС), пос.	21, 29, 38, 39, 40, 75, 92, 93, 217, 337, 344, 345, 362, 379, 381, 393, 400, 411, 471, 526, 537, 557, 583, 584, 588
БЕРНАШІВКА, пос.	13, 20, 23, 28, 29, 34, 36, 37, 40, 41, 42, 45, 46, 94, 95, 103, 111, 115, 135, 136, 161, 180, 187, 191, 222, 246, 250, 301, 335, 361, 365, 393, 400, 427, 451, 472, 486, 532, 533, 537, 543, 549, 557 (пізня), 568, 575, 605, 626, 627, 630
БЕРНАШІВКА 2, пос.	42, 94, 111, 140, 189, 246
БЕРНОВЕ-ЛУКА, пос.	13, 43, 160, 182, 214, 393, 394, 433, 481, 539
БЕРНОВЕ-МАЛИНКИ, пос.	13, 44, 361
БІЛА ГОРА, арх. пам.	45, 47, 48, 265, 334, 362, 414, 472, 549
БІЛИЙ КАМІНЬ, пос.	48, 49, 94, 114, 540, 549, 608
БІЛИЙ ПОТІК, пос.	49, 255, 424
БІЛИКІВЦІ, пос.	49, 50, 101, 102, 175, 289, 471
БІЛОЗІРКА, пос.	49, 50, 51, 140, 471
БІЛЬЧЕ-ЗОЛОТЕ, пос.	16, 52, 53, 67, 89, 135, 145, 177, 193, 209, 218, 228, 231, 232, 259, 260, 395, 414, 445, 455, 465, 494, 537, 592, 611
БІЛЬШІВЦІ, пос.	53, 54, 256, 259, 260, 281, 323, 364, 380, 532, 533, 547
БЛИЩАНКА II, пос.	29, 56, 246, 261, 322, 436, 449, 518, 549
БОДАКИ, пос.	58, 59, 110, 159, 160, 180, 195, 263, 264, 265, 317, 318, 319, 323, 418, 450, 454, 478, 479, 480, 496, 518, 533, 537, 547, 548, 590, 603, 606
БОРИСІВКА, пос.	28, 52, 63, 64, 65, 101, 107, 149, 261, 289, 343, 439, 540, 542, 548, 549
БОРТНИЧІ, пос.	45, 65, 66, 362, 493
БРИГИДІВКА, пос.	68
БУЧАЧ, пос.	16, 75, 76, 89, 209, 228, 259, 261, 308, 518, 529
ВАСИЛІВКА, пос.	29, 78, 79, 140, 180, 628
ВАСИЛЬКОВЕ, пос.	79, 80, 168, 536, 548, 599, 618
ВЕРБІВКА-І, пос.	81, 471, 569
ВЕРЕМ'Я, пос.	54, 74, 81, 82, 210, 222, 227, 230, 231, 268, 269, 276, 332, 360, 443, 528, 538, 540, 548, 549, 571
ВЕРТЕБА, печера	13, 67, 83, 84, 85, 89, 127, 135, 145, 193, 209, 218, 221, 231, 259, 260, 334, 395, 401, 414, 419, 420, 465, 467, 494, 518, 533, 537, 547, 548, 592
ВЕСЕЛИЙ КУТ, пос.	39, 54, 85, 86, 175, 215, 250, 275, 337, 379, 393, 436, 450, 454, 508, 517, 527, 528, 529, 537, 540, 545, 557, 584, 599, 609, 618, 622
ВИНОГРАДНЕ, пос.	30, 87, 133
ВИТИЛІВКА, пос.	90, 604
ВИШЕНЬКА-2, пос.	49, 91, 140, 608
ВІКТОРІВ - І, пос.	78, 98, 99, 198, 246, 256, 358
ВІЛЬХОВЕЦЬ, пос.	28, 29, 30, 78, 98, 99, 157, 175, 198, 254, 362, 436, 499, 527, 543, 545, 584, 617
ВІЛЬШАНА І, пос.	100, 101, 366, 379
ВОЙЦЕХІВКА, пос.	103, 104

ВОЛОДИМИРІВКА, пос.	37, 44, 72, 87, 93, 104, 105, 106, 114, 148, 149, 169, 190, 194, 195, 217, 222, 247, 251, 281, 312, 320, 338, 339, 343, 351, 353, 391, 393, 399, 410, 427, 443, 444, 475, 506, 540, 541, 542, 548, 549, 558, 606, 613, 618, 632
ВОРОНОВИЦЯ, пос.	28, 108, 109, 361, 538, 626, 634
ВОРОШИЛІВКА, пос.	101, 102, 109, 110, 140, 175, 194, 275, 341, 376, 471
ГАЙВОРОН, пос.	28, 112, 113, 142, 321, 335, 361, 471, 481
ГАРБУЗИН, пос.	114, 115, 175, 454, 517, 529, 584, 618
ГЛИБОЧОК (ур. «Шкільне»), пос.	30, 118, 119, 155, 157, 168, 169, 175, 366, 436, 446, 449, 545, 618
ГЛИБОЧОК, пос.	67, 119, 120, 494
ГОЛОСКОВ, пос.	25, 65, 120, 358, 362
ГОРОДИЩЕ-2, пос.	124, 140, 471,
ГОРОДНИЦЯ-ГОРОДИЩЕ	29, 49, 125, 222, 226, 228, 259, 271, 308, 484
ГОРОДСЬК, пос.	127, 128, 129, 266, 266, 320, 337, 410, 411, 417, 438, 541, 549, 606
ГРЕБЕНІ, пос.	20, 26, 29, 30, 45, 71, 72, 131, 132, 133, 156, 157, 161, 180, 182, 183, 196, 216, 337, 341, 360, 362, 365, 393, 508, 584, 614, 623
ГРЕБЕНЮКІВ ЯР, пос.	28, 118, 133, 134, 135, 170, 174, 263, 333, 361, 407, 411, 441, 486, 510, 537, 540, 599, 613, 624
ГРЕНІВКА, пос.	28, 136, 137, 321, 361, 471, 568
ГРИНЧУК, пос.	29, 108, 137, 138, 362, 428, 557, 606
ДАНИЛОВА БАЛКА, пос.	142, 143, 361
ДАРАБАНИ-II, пос.	143, 144, 393, 428, 503, 549
ДОБРОВОДИ, пос.	73, 151, 202, 339, 343, 345, 360, 362, 372, 429, 436, 439, 506, 536, 540, 543, 545, 549, 558, 599, 618, 632
ДОЛИНА, пос.	96, 152, 153, 170, 216
ДОЛИНЯНИ, пос.	153, 154, 155
ЄВМИНКА I, пос.	149, 161, 162, 270, 292, 306, 322, 362, 399, 540, 548, 549
ЖВАНЕЦЬ, пос.	25, 69, 123, 149, 163, 164, 165, 166, 215, 246, 280, 301, 342, 360, 365, 375, 394, 439, 443, 547, 548
ЖВАНЕЦЬ-ЛИСА ГОРА, пос.	21, 121, 128, 163, 164, 165, 170, 334, 339, 360, 365, 394, 515, 547, 549, 632
ЖВАНЕЦЬ-ЩОВБ, пос.	68, 110, 122, 123, 124, 164, 166, 167, 170, 187, 200, 301, 339, 360, 547, 549, 632
ЖОРНІВКА, пос.	169, 549
ЖУРИ, пос.	45, 160, 170, 171, 172, 214, 352, 362
ЖУРІВКА, пос.	172
ЗАВАЛІВСЬКИЙ МОГИЛЬНИК	173, 378, 493, 544, 596
ЗАЛІЩИКИ, пос.	16, 25, 72, 86, 89, 175, 176, 177, 209, 259, 260, 261, 293, 308, 322, 380, 393, 504, 518, 527, 566, 619
ЗАРУБИНЦІ, пос.	64, 177, 392, 526, 584
ЗВЕНЯЧИН, пос.	121, 179, 181, 261
ЗЕЛЕНА ДІБРОВА, пос.	181, 182, 379, 567, 582, 612
ІГНАТЕНКОВА ГОРА, пос.	75, 96, 170, 199, 200, 213, 264, 362, 411, 618, 624
КАЗАРОВИЧІ, пос.	205, 206, 270, 362, 492, 493, 594
КАЙТАНІВКА, пос.	206, 207, 439, 632
КИРИЛІВКА, пос.	162, 218, 219, 227
КЛІЩІВ, пос.	54, 71, 72, 101, 102, 175, 177, 222, 223, 224, 250, 376, 449, 569, 575, 622
КОЛОДИСТЕ (КОЛОДИСТЕ-1), пос.	24, 52, 155, 232, 233, 234, 289, 494, 495, 540, 548
КОЛОДЯЖНЕ, пос.	114, 149, 221, 234, 235, 236, 320, 443, 540, 548, 549, 563
КОЛОМИЙЩИНА-I, пос.	140, 149, 167, 179, 238, 239, 241, 247, 251, 266, 312, 320, 338, 343, 360, 399, 410, 442, 443, 446, 535, 541, 548, 549, 570, 595
КОЛОМИЙЩИНА II, пос.	30, 157, 240, 241, 242, 338, 343, 360, 362, 365, 399, 434, 541, 549, 632

КОНОВКА, пос.	29, 170, 244, 245, 275, 347, 360, 362, 409, 449, 539, 549, 556, 604, 624
КОРМАНЬ, пос.	247, 248, 249, 361, 472
КОРНИЧ, пос.	236, 237, 249, 401
КОРОБЧИНО	250, 455, 584
КОСЕНІВКА, пос.	10, 29, 73, 168, 175, 202, 252, 253, 254, 339, 360, 365, 540, 545, 549, 557, 558, 618, 632
КОЧЕРЖИНЦІ (УР. ПАНЬКІВКА), пос.	256, 343, 362, 443, 560
КОШИЛІВЦІ-ОБОЗ, пос.	13. 15, 16, 71, 72, 89, 95, 112, 160, 184, 185, 189, 191, 194, 207, 209, 228, 255, 257, 258, 259, 260, 261, 308, 323, 393, 398, 424, 427, 478, 518, 592, 624
КРАСНОСТАВКА, пос.	37, 45, 64, 261, 262, 289, 353, 526, 527, 540, 584
КРУТОБОРОДИНЦІ I, пос.	147, 177, 194, 231, 267, 268
КРУТОБОРОДИНЦІ II, пос.	147, 268, 269
КРУТУХА-ЖОЛОБ, пос.	73, 269, 270, 306, 360, 365, 632
КУНИСІВЦІ, пос.	78, 198, 259, 261, 282
КУРИЛІВКА, пос.	140, 287, 288, 471
ЛЕНКІВЦІ, пос.	150, 293, 294, 295, 296, 353, 361, 376, 481, 496, 539, 602, 603, 604
ЛИПЧАНИ, пос.	140, 180, 246, 296, 297, 557, 628
ЛИСА ГОРА, пос.	21, 121, 123, 128, 163, 164, 165, 166, 170, 334, 339, 342, 343, 360, 365, 394, 515, 547, 549, 632,
ЛИСИЧНИКИ, пос.	261, 265, 297, 322, 549
ЛИСТВИН, пос.	128, 246, 297, 298, 358, 404, 450
ЛІСОВЕ, пос.	300, 526, 584
ЛУКА-ВРУБЛЕВЕЦЬКА, пос.	18, 25, 28, 45, 46, 65, 71, 115, 226, 251, 301, 302, 303, 335, 357, 361, 375, 376, 393, 401, 472, 481, 530, 549, 564, 565, 568, 575, 636
ЛУКА-УСТИНСЬКА, пос.	45, 130, 303, 304, 305, 472
ЛУКАШІ, пос.	266, 304, 305, 306, 362, 595, 629
МАГАЛА, пос.	89, 177, 309, 310, 311, 603, 604
МАЙДАНЕЦЬКЕ, пос.	10, 29, 30, 37, 57, 74, 75, 93, 96, 97, 118, 149, 157, 168, 169, 170, 174, 185, 186, 188, 189, 195, 202, 216, 246, 263, 281, 300, 313, 314, 315, 316, 327, 333, 334, 345, 346, 356, 362, 376, 377, 379, 392, 407, 411, 418, 423, 424, 436, 437, 446, 449, 454, 479, 499, 503, 506, 510, 514, 532, 533, 536, 537, 540, 543, 547, 556, 557, 558, 579, 599, 600, 609, 618, 623, 624, 628, 634
МАЛІЇВЦІ, пос.	178, 324, 325, 549
МАЯКИ, пос.	13, 14, 29, 30, 46, 75, 157, 180, 186, 201, 250, 256, 271, 272, 328, 329, 362, 378, 380, 400, 401, 408, 421, 444, 445, 467, 537, 544, 559, 560, 605
МИРОПІЛЛЯ, пос.	175, 250, 275, 330, 331, 332, 334, 507, 508, 527, 528, 529, 575, 584, 599, 618, 622
МОГИЛЬНА, пос.	115, 339, 340, 341, 380
МОШУРІВ, пос.	254, 357, 436, 449, 536, 540
НЕБЕЛІВКА, пос.	168, 366, 367, 436, 618
НЕЗВИСЬКО, пос.	16, 78, 89, 114, 116, 144, 150, 160, 179, 198, 228, 229, 259, 260, 261, 281, 308, 367, 368, 369, 370, 446, 484, 503, 528, 529, 539, 603
НЕМИРІВ, пос.	194, 371, 372, 414, 471
ОДАЇВ XXI, пос.	256, 358, 380, 533
ОЗАРИНЦІ, пос.	64, 149, 381, 382, 383, 442, 456, 540, 548, 549, 630
ОКОПИ, пос.	28, 97, 115, 361, 383, 384, 385, 386, 419, 447, 451, 480, 537, 538, 634
ОЛЕКСАНДРІВКА, пос.	48, 62, 75, 92, 93, 156, 162, 186, 190, 201, 201, 211, 222, 226, 227, 272, 291, 326, 330, 333, 335, 340, 346, 347, 356, 380, 386, 387, 388, 389, 390, 392, 394, 427, 429,

	446, 456, 478, 486, 537, 575, 591, 605, 613, 623, 627
ОЛЕКСАНДРІВСЬКИЙ КУРГАН	389, 390, 408, 544, 560
ОНОПРІЇВКА, пос.	337, 390, 391, 407, 436, 527, 540, 545, 584, 618
ОСТРОГ-ЗАМКОВА ГОРА, пос.	396, 578
ПАВОЛОЧ, пос.	128, 193, 321, 362, 397, 398
ПЕКАРІ II, пос.	212, 213, 319, 320, 335, 336, 379, 402, 403, 404, 433, 565, 566, 567, 612
ПЕНЬОЖКОВЕ, пос.	71, 117, 393, 405, 406
ПЕРЛИКАНИ, пос.	227, 406, 489
ПЕТРЕНИ, пос.	20, 21, 27, 73, 94, 159, 192, 380, 399, 407, 408, 409, 532, 549, 628
ПЕЧЕРА, пос.	22, 64, 114, 121, 400, 412, 413, 414, 526, 540, 603
ПІДГІРЦІ II, пос.	362, 416, 595
ПЛИСКІВ-ЧЕРНЯВКА, пос.	64, 422, 423, 439, 540, 549
ПОЛИВАНІВ ЯР, пос.	13, 86, 94, 111, 160, 177, 250, 271, 362, 399, 425, 426, 427, 429, 437, 489, 503, 527, 528, 539, 549
ПОПОВА ЛЕВАДА, пос.	88, 429, 430, 637
ПОПУДНЯ, пос.	78, 93, 117, 228, 341, 342, 343, 345, 391, 418, 424, 430, 431, 506, 514
РАЙКИ, пос.	289, 440, 441, 523, 540, 549
РЖИЩІВ	20, 24, 34, 55, 231, 276, 360, 430, 447, 448, 542, 548, 571
РОГАТКА, пос.	451, 452, 524
РОЗСОХУВАТКА, пос.	366, 452, 453, 454, 454, 529
РОМАНІВКА, пос.	16, 227, 261, 454, 565, 566, 612, 613
РУБАНИЙ МІСТ	250, 366, 454, 455, 456, 557, 584
САБАТИНІВКА I, пос.	23, 29, 152, 362, 380, 399, 457, 458, 471, 537, 606
САБАТИНІВКА II, пос.	13, 28, 250, 321, 335, 346, 361, 393, 458, 459, 460, 461, 471, 481, 557
САНДРАКИ, пос.	85, 121, 128, 291, 362, 438, 462, 463, 464, 498
СЕМЕНІВ-ЗЕЛЕНЧЕ, пос.	259, 260, 469, 470
СЕРЕЗЛІЇВКА	474, 475, 498, 629, 630
СИРЕЦЬ I, пос.	358, 362, 476, 477, 492, 540
СЛОБІДКА ЗАХІДНА, пос.	75, 227, 380, 429, 482, 483, 568
СОКІЛ I, пос.	78, 198, 256, 358, 486
СОКОЛЬЦІ-ПОЛІГ, пос.	391, 487, 557
СОЛОНЧЕНИ II	156, 338, 339, 343, 352, 391, 474, 487, 488, 489, 527, 531, 549, 602, 619
СОСНИ, пос.	110, 140, 471, 490
СТАЙКИ, пос.	147, 230, 240, 276, 360, 495, 538, 548, 571
СТАРА БУДА, пос.	24, 147, 160, 495, 496, 548, 632
СТІНА	
СУХОСТАВ, пос.	89, 259, 260, 504
СУШКІВКА, пос.	74, 93, 138, 149, 187, 190, 204, 209, 217, 227, 308, 343, 345, 351, 360, 434, 442, 443, 444, 504, 505, 506, 536, 540, 548, 549, 618
ТАЛЬНЕ-1	509, 618
ТАЛЬНЕ-2, пос.	30, 75, 175, 201, 270, 333, 372, 407, 436, 509, 510, 536
ТАЛЬЯНКИ, пос.	29, 30, 37, 72, 117, 157, 168, 169, 174, 180, 202, 246, 270, 300, 333, 334, 337, 345, 346, 357, 366, 372, 379, 393, 407, 432, 436, 449, 450, 499, 506, 510, 511, 512, 533, 536, 538, 540, 543, 545, 547, 557, 558, 564, 592, 599, 605, 612, 618, 628, 632
ТАРАЩА, пос.	513, 514, 526, 584
ТИМКОВЕ, пос.	36, 75, 135, 211, 227, 341, 346, 380, 441, 519, 520, 521, 522, 591, 623
ТОМАШІВКА, пос.	149, 188, 190, 312, 336, 337, 443, 534, 535, 540, 548, 549, 558, 599

ТРИПІЛЛЯ	
ТРИПІЛЛЯ-КУКУТЕНЬ	
ТРОСТЯНЕЦЬ, пос.	101, 102, 175. 279, 551
ТРОСТЯНЧИК, пос.	552, 622
ТРОЯНІВ,	29, 45, 321, 346, 362, 544, 552, 553, 554, 557, 623
УЛАНІВКА, пос.	64, 101, 557, 558, 569
УСАТОВЕ	13, 29, 62, 129, 141, 180, 204, 215, 217, 256, 266, 267, 271, 272, 283, 291, 362, 378, 379, 380, 381, 408, 421, 429, 433, 467, 515, 537, 540, 544, 559, 560, 561, 562, 591, 606
ФЕДОРІВКА, пос.	106, 175, 563, 564
ХАЛЕП'Я, пос.	17, 82, 140, 149, 156, 230, 237, 251, 276, 312, 322, 359, 360, 479, 538, 549, 570, 571
ХАРКІВКА, пос.	570, 584
ХАТИЩЕ, пос.	75, 96, 212, 362, 411, 570, 571
ХОДАКИ, пос.	409, 449, 575
ХОМИНЕ, пос.	30, 75, 96, 170, 362, 576, 578, 578
ХОРІВ I, пос.	128, 129, 218, 358, 404, 578, 579
ХУТІР НЕЗАМОЖНИК, пос.	335, 336, 379, 566, 567, 581, 582, 612
ЦВІЖИН, пос.	49, 101, 175, 194, 471, 584, 585,
ЦВІКЛІВЦІ	18, 25, 122, 128, 129, 187, 265, 266, 339, 421, 549, 585, 586, 587
ЧАПАЇВКА, пос.	11, 175, 270, 358, 362, 593, 594
ЧЕРКАСІВ САД I, пос.	162, 194, 380, 596, 597,
ЧЕРКАСІВ САД II, пос.	18, 93, 195, 216, 243, 341, 351, 360, 380, 408, 429, 580, 597, 598, 599, 608, 609, 623,
ЧЕРНАВОДА I, пос.	274, 290, 325, 445, 545, 559, 600
ЧЕРНАВОДА III	33, 290, 545, 600
ЧЕРНИНСЬКИЙ МОГИЛЬНИК	212, 362, 378, 433, 493, 544, 596
ЧЕРНЯТКА, пос.	471, 605
ЧЕЧЕЛЬНИК, пос.	94, 101, 251, 360, 407, 532, 607, 608, 609
ЧИЧИРКОЗІВКА, пос.	117, 118, 189, 343, 345, 449, 536, 540, 545, 609, 610, 618,
ШЕБУТИНЦІ, пос.	549, 615
ШИПИНЦІ, пос.	206, 207, 209, 210, 435, 592, 593, 604, 611, 616, 617
ШКАРІВКА, пос.	175, 275, 337, 507, 527, 537, 584, 618, 619, 620, 622
ЩЕРБАНІВКА, пос.	54, 75, 147, 230, 241, 276, 360, 538, 548, 571, 630
ЮШКИ, пос.	26, 360, 631
ЯЛТУШКІВ I, пос.	93, 94, 101, 111, 409, 436, 449, 532, 633
ЯМПІЛЬ, пос.	30, 157, 175, 437, 534, 635
ЯНЧА 1	30, 75, 133, 430, 636, 637
ЯНЧА 2	30, 133, 430, 637
ЯТРАНІВКА	30, 157, 168, 169, 175, 618, 637, 638В

В енциклопедичних статтях бібліографія представлена таким чином: у рубриці Література подано джерела, використані для написання конкретної статті; у розділі Праці – перелічено друковані матеріали особи, про яку написано біографічну статтю, насамперед за тематикою «Трипільська культура».

Бібліографічний опис здійснено за діючими стандартами, враховуючи специфіку енциклопедичного видання (обов'язкові елементи бібліографічного опису).

Пристатейна бібліографія розміщена за хронологією, в смежах одного року за алфавітом.

У загальному списку зроблена спробі зібрати якомога більшу бібліографічну інформацію (монографії, статті в збірниках, періодичних виданнях, тези доповідей конференцій та ін.) за тематикою «Трипільська культура».

Бібліографічний опис учіх матеріалів здійснено відповідно до чинних в Україні правил бібліографічного опису документів, встановленими ГОСТ 7.1-84 «Библиографическое описание документа. Общие требования и правила составления» та змінами до нього, затвердженими Державною радою з стандартизації, метрології та сертифікації (Протокол № 95 від 28.05.1999 р.), чинним від 01.07. 2001 р.; скорочення слів і словосполучень – відповідно до ДСТУ 3582-97 «Скорочення слів в українській мові у бібліографічному описі: Загальні вимоги та правила» та ГОСТ 7.12-93 «Библиографическая запись. Сокращение слов на русском языке. Общие требования и правила».

Принцип розташування матеріалу у загальному списку – алфафітний.

О.М. Яценко

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АИЗ – Археологические ихвестия и заметки, издаваемые Московским археологическим обществом. М.
АЛЮР – Археологическая летопись Южной России. Киев.
АВ – Археологічні відкриття. К.
АО – Археологические открытия. М.
АП УРСР – Археологічні памятки УРСР. К.
АСГЭ – Археологический сборник Государственного Эрмитажа. Л., СПб.
БКИЧП – Бюллетень Комиссии по изучению четвертичного периода АН СССР. М.
ВДИ – Вестник древней истории
ВОКК – Вісник Одеської комісії краєзнавства. Одеса.
ГЭ – Государственный Эрмитаж
ЗОАО – Записки Одесского археологического общества. Одесса.
ЗООИД – Записки Одесского общества истории и древностей. Одесса.
ИАК – Известия Археологической комиссии. СПб.
Изв. ГАИМК – Известия Государственной Академии истории материальной культуры. Л.
ІА НАНУ – Інститут археології Національної академії наук України
КЗАД – Коротке звідомлення за археологічні досліди. К.
КЗВУАК – Коротке звідомлення Всеукраїнського археологічного комітету. К.
КСИА – Краткие сообщения Института археологии АН СССР. М.
КСИА АН УССР – Краткие сообщения Института археологии АН УССР. К.
КСИИМК – Краткие сообщения Института истории материальной культуры. М.; Л.
КСОАМ – Краткие сообщения Одесского государственного археологического музея. Одесса.
МАСП – Материалы по археологии Северного Причерноморья. Одесса.
МДАПВ – Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Врлині. Київ.
МИА – Материалы и исследования по археологии СССР. М.; Л.
НЗІІМК – Наукові записки Інституту історії матеріальної культури АН УРСР. К.
НЗІСН – Наукові записки Інституту суспільних наук. Львів.
СА – Советская археология. М.
САИ – Свод археологических источников. М.; Л.
СЭ – Советская этнография. М.
ТК – Крипільська культура. К.
ТКУ – Трипільська культура на Україні. К.
Тр. АС – Труды Археологического съезда. М.
Уч. зап. ЛГУ – Ученые записки Ленинградского государственного университета.

Наукове видання

РЕКОМЕНДОВАНО ВЧЕНОЮ РАДОЮ ДЕРЖАВНОГО ПІДПРИЄМСТВА
КНИЖКОВА ПАЛАТА УКРАЇНИ ІМ. ІВАНА ФЕДЛРОВА

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

ТРИПІЛЬСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

ТОМ 2

Редакційна колегія другого тому

Ляшко Світлана Миколаївна (відповідальний редактор)
Бурдо Наталія Борисівна (відповідальний секретар)
Відейко Михайло Юрійович (головний редактор)